

Си адэ
Къуней (Зулъкъарней),
си анэ
Зрум (ГуащлъапІә),
си кзуэш
Зырамыку,
си шыпхъухэу
Жанпагуэ, Марусэ
сьмэ
фэеплѣ яхузоцІ

УДК 821.352.3
ББК 84 (2р-Каба)
У 844

ISBN 978-5-7680-2100-9

© Гутыж Б.Къу., 2007
© «Эльбрус» тхыль тедзапІэ, 2007

ПЕХЪЭЖЪЭ ПСАЛЪЭ

УгуцІэну узыхуэнабгъэ, уэри апхуэдэу къыпхушыту къып-
цыхъу цІыхум пепхъэжъэнкІэ «къеблагъэ» псалъэм нэхъыфІи
нэхъ гуапи сыт шыІэ. Сэри, мис, а псалъэ хъарзынэмкІэ сынып-
пожъэ, еджэн мурад иІэу мы тхылъыр къэзыщта...

Иджырей гъащІэм игъуэта пщалъэм тещІыхъауэ жыпІэмэ,
илъэс бб-р – ар зытебгъэгусэ мыхъуну гъащІэ курыхыфІщ,
къэпкІуа гъуэгуанэм кІэщІ-кІэщІурэ уриплъэжын зэрыхуейм
псэкІэ узыгъэуалІэ ныбжъщ...

Апхуэдэ гупсысэхэр ди гум шызэдгъэзахуэрэ зэхуэтхъэсы-
жа тхыгъэхэщ «Лъэужъ» зыфІэтща мы тхылъым узыщри-
хъэлІэнухэр.

«Публицистикэ» псалъэмкІэ къызэщІэткъуа щхъэкІэ, тхы-
гъэхэм яхэщ а псалъэм и «къупхъэм» имызэгъэну гуэрхэр, ауэ
щыуагъи къуаншагъи хъуну ди гугъэкъым ахэр зы тхылъым
зэуІу зэрыщытщІар, сыту жыпІэмэ нэхъыщхъэмкІэ зэто-
хуэхэр: дэтхэнэри ди тхакІуэ гъуэгуанэм и зы лъабакъуэщ,
къыздэнакІа гъэхэм я нэккъыжъэ зытелъ ІэдакъэщІэкІхэщ, цІы-
хум яхуэІуэтапхъэу къэтлъытэ Іуэхугъуэхэр, къахуэщхъэпэну
къытфІэщІ (дыщымыуэу Тхъэм къыщІуигъэкІ) ди Іуэху еплъыкІэ-
хэр щхъэтечауэ къэтІуэтэну дыхэтурэ къэдгъэщІа гупсы-
сэхэщ.

ЛІэщІыгъуэ ныкъуэм нызэрыхъэс зэманым (60 гъэхэм къы-
щыщІэдзауэ нобэр къыздэсым) къриубыдэу дунейм къытедгъэ-
хъа тхыгъэхэу зэрыщытыр къэплъытэмэ, ахэм зи мыхъэнэр
щІэкІа, зи игъуэр икІа гуэрхэр яхэту къащыхъуныр Іуэхум
хэлъщ, ауэ щыуагъуэ къыдолъытэ апхуэдэ бгъэдыхъэкІэр. Япэ-
рауэ, тхакІуэ Іэужъым и игъуэр икІын-имыкІыныр сыт илъэны-
къуэкІи зэманым епхауэ щыткъым. Щатха зэманыр зэрыблэ-
кІыу дэтхэнэ тхыгъэми и мыхъэнэр бзэхуу, и игъуэр икІыу
щытамэ, тхъэм ирещІи, мы дунейм тхакІуэ Іэужъ лъэпкъ къы-
щІэхъуэнтэкъым. Адрейуэ, ищхъэкІэ зэрыщыжытІащи, щатха
зэманым и нэккъыжъэ телъу зэрыщытым тхакІуэ Іэужъыр
ирегъэуэ тхыдэ гуэрым и къэухъым. Ар лъэпкъым е а лъэп-
къым и литературэм я тхыдэхэрауэ щытыннкІи мэхъу, ауэ
апхуэдэ дыдэр и насып къимыхъми, тхакІуэм и гум кърит-
хыкІа, и псэм къыхитхыкІа Іэужъ дэтхэнэри, икІэм икІэжым,
хоуэс езым и литературэ ІуэхущІафэр зэрызэфІэувар, кыкІуа

гъуэгъуанэр зыхуэдэр наІуэ къэзыщІ и «щхъэ закъуэ тхыдэм». Дыщымыуэмэ, лъэпккъ литературэм и тхыдэр нэсу къэхута хъунукъым, дэтхэнэ тхакІуэми, усакІуэми и литературэ ІуэхуцІафэр убзыхуауэ щымытмэ.

Тхылъым ит интервьюхэм ятеухуауэ. Интервью лІэужьыгъуэ куэд щыІэу къыщІэкІыныц, ауэ нэхъыщхъэу ахэр зэрызэхъэщыкІыр тІууэ си гугъэщ: япэр – кІуэрыкІуэм тету жыпІар интервью пІызыхым нэхъ къезэгъырабгъу ищІурэ щитхыжырщ; етІуанэр – унщІэхэр къуату, жэуапхэр тха хъэзыру щептырщ. Мы тхылъым хэзгъэхъа интервьюхэр (адыгэбзэкІэ тхэхэри, урысыбзэкІэ тхэхэри) етІуанэ лІэужьыгъуэм щыщхэщ, сэ сымытха зы псалъи жэуапхэм яхэткъым. Аращ сытезэгъэгъушхуари ахэр мы тхылъым изгъэхуэным. АмІэми нэхъыщхъэр, дауи, нэгъуэщІу. Нэхъыщхъэр мы тхылъым щыІу ну тфІэгъуэ гупсысэ гуэрхэр ахэм зэрахэтырщ. Ди щхъэгъэпцІэжхэм ящыщу къыщІэкІыжынкІэри мэхъу, ауэ дыщогугъ зыгуэркІэ къэщхъэпэн гуэрхэр а гупсысэхэм къахэкІыну.

Сэ къызэрысщыхъумкІэ, мыпхуэдэ тхыгъэхэм фІагъ нэхъ и ну яхэлъын хуейр цІыхум я гум укъипсэлъыкІынырщ. Ар зыщІыпІэхэм деж къыщызэхъулІауэ къасщІэмэ, си гуапэ дыдэ зэрыхъунур сыбзыщІынкъым, ди щыуагъэхэр дагъэлъагъужмэ, абыи дерс къызэрыхэтхыну дыпылътыныц... Аращи, си гуапэу зыпхузогъазэ ахэр зи деж щызэхэкІыну сызыщыгугъ тхылъаджэ: КЪЕВЛАГЪЭ!

ЛЪЭПЪЫМ И ШХЭПС

Адыгэ тхыбзэм теухуа гупсысэхэр

Анэдэлъхубзэм щытепсэлтыхькIэ, куэдым жаIэ хабзэщ, бзэ имыIэжмэ, лъэпкъыр лъэпкъыжкъым, жаIэу. Ар апхуэдизкIэ пэжщ, хьэкъ къызытрамышъжхэм ящыщ-щи, щIыжыпIэни щымыIэ хуэдэу щытщ. Ауэ лъэпкъыр иджырей гъащIэм дэбакъуэу, иджырей дунейм екIуу, адрей лъэпкъ пэрытхэм къакIэрымышуу щытын пцхьэкIэ, тхыбзэ иIэ къудей мыхъуу, а и тхыбзэм зригъэужьу, анэдэлъхубзэм зэфIэкIыу иIэ псор къыпкърихыфу, лъэмыкIыну я гугъахэр къригъащIэ зэпыту щытын зэрыхуейм, шэч хэмылгу, нэхтыбэрэ тепсэлтыхьыпхъэщ, нэхтыпхъэращи, – а Iуэхум хуэижьхэр телэжьыхьыпхъэщ.

А жердэмыр дигухэм къыщегъэблынырщ мы тхыгъэр зыхуэгъэзари. ЗанщIэу жытIэнщ мыри: ди Iуэху еплъыкIэхэм арэзы темыхъуэн куэд зэрыщыIэнур дощIэ. Мыхэр адыгэбзэм махуэ къэс жыхуаIэм хуэдэу ирилажьэ тхакIуэхэм ящыщ зым и Iуэху еплъыкIэу аращи, зэрыжаIэу, зэхэшэ шэбэщ, – нэгъуэщI Iуэху еплъыкIэхэм ягуэувэу гупсысэ нэхъ пэжхэм, куухэм дыхуагъэушмэ, ди гугъуехьыр пщIэншэ мыхъуауэ къэтлътэнущ. Аращи, нэхъапэ щIыкIэ тхакIуэнэкIэ дриплэжынщ адыгэ тхыбзэм къикIуа гъуэгуанэм.

Ди тхыбзэм ехьэлIа Iуэхугъуэхэр щыуэ зэщхъэщы-хын хуейуэ къытщохъу:

1) адыгэ тхыбзэм и къуэпсыр къыщегъэжэр, абы къикIуа гъуэгуанэр;

2) нобэрей адыгэ тхыбзэм и щытыкIэр, абы и мыхъу-хэмрэ и хъуахэмрэ;

3) дунейм щызэбграпхъа ди лъэпкъыр хуэм-хуэмурэ зэщIэкъуэжыным, ар ди хъуэпсапIэрэ нэгъуэщI лъэпкъ-хэм дахэмышыпсыхьыжу дыкъызырэзытэнэным тхыбзэр сэбэп зэрыхуэхъуфынур.

* * *

КIэщI дыдэу дытепсэлтыхьынщ япэ Iыхъэм, адыгэ тхыбзэм къикIуа гъуэгуанэм. Псом япэрауэ жытIэнщи,

бзэцІэныггээлІхэм кыызэралгытэмкІэ, «адыгэкІэ» зэджэжхэм иджыпсту бзэуэ тІу диІэщ: кыэбэрдей-шэрджэ-сыбзэрэ адыгейбзэрэ. Ахэр бзэ щхьэхуэ-щхьэхуэр пэж хьэмэ зы бзэм и псэлгэкІэ, и кыудамэ кыудейхуэ ара? Шэч хэмылгу, абы уризэдауэ хьунуш, ауэ, кытыдоггызэжри, «адыгэ бзэцІэныггэкІэ» еджэу иджыпсту щыІэ наукам апхуэдэ бзитІкІэ нобэрей адыгэхэр дыпсалгэу кьелгытэ, дызэрыщыггуазэци, а тІум ящыщ дэтхэнэми езым и тхыбзэ иІэжщ.

Мыбдежым дэ нэхъ теггээцІапІэ тщІынур махуэ кыэкІэ дызэрыпсалгэ, дызэрылажкэ кыэбэрдей-шэрджэ-сыбзэраш, «адыгэбзэ», «адыгэ тхыбзэ» щыжытІэкІи араш дызытепсэлгыхьыр.

Адыгэ тхыбзэм и гуггу щытщІкІэ, дэ занщІэу ди нэгү кыщІэуэр иджыпсту дызытет тхэкІэраш. Ар кыщэжыар, псоми зэрытщІэци, Урысейм щекІуэкІа революцэм и ужькІэщ.

Абы щыггуэу пІэрэ-тІэ адыгэм тхыбзэ япэу цыдггээ-унэхуар, димылауэ пІэрэ нэхъапэхэм тхыбзэ?

А ушщІэхэм жэуап зэхуэмыдэ куэд иратауэ щыІэщ. Пэжу, нэхъыбэм зытраггэчыныхьыр, мы иджыпсту дызытетым нэмыщІ, нэггуэщІ тхыбзэ димылауэ араш, ауэ щыІэщ абыкІэ арэзы мыхъухэри, адыгэм пасэ зэманым тхыбзэ, тхыггэ дилауэ кыэзыхутэхэри. Сыт хуэдэ а кыэхутэныггэхэр?

Псом япэ и гуггу тщІынщ адыгэр дыкызытепщІы-кІыжауэ жыхуалэ хьатхэм. Ахэр илгэс мин бжыггэкІэ узэІэбэкІыжмэ, Азие ПэІушщІэм иджыпсту Тыркур здисым деж кыыщыщІэдзауэ, щыпсэуа лгэпкыжыщ. Пэжу пІэрэ-тІэ адыгэхэр хьатхэм кыатехъукІар хьэмэ ауаныщІхэр пыгуфІыкІыу зыблэкІын хуей хыбар дахэ кыудейуэ ара? Абыи куэд иризодауэ, ауэ бзэцІэныггэм теухуауэ Мэзкуу кыыщыдэкІа энциклопедием зэритымкІэ, хьатыбзэр кавказыбзэ зэлгэпсэггухэм хыхьэ адыгэ-абхгэз бзэ гупым ящыщү кІуэдыжа бзитІым – хьатыбзэмрэ Іубыхыбзэмрэ – языхэщ. НтІэ, адыгэр хьатхэм дакытехъукІар пэжрэ логикэм и хабзэм тету а Іуэхум уегупсысмэ, илгэс минитху япэжкІэ дэ тхыбзэ дилауэ щытари пэжщ, сыту жыпІэмэ мывэм тетхауэ ахэм я тхыггэжкэ кыаггуэтыжауэ щыІэщ.

Хьатхэм кыакІэлгыкІуэу ятепсэлгыхыпхгэщ илгэс минитІрэ щитху хуэдизкІэ узэІэбэкІыжмэ, тенджыз ФІыщІэм и Іуфгу Адыгэ хэкужыкІэ дызэдэжэм иса синдхэмрэ мэуэтхэмрэ. Кыабыл зымыщІ гүэрхэр щыІэми, еджаггэшхуэ куэдым шэч лгэпкы кыытрамыхьэжу

зэрыжаІэмкІэ, ахэр пасэрей адыгэхэщ. НтІэ, абы кы-
дэжІуэу жытІэнци, синдхэм я псэукІар лъэныкыуэ псом-
кІи къэзыхутауэ Мэзкуу шыщ еджагъэшхуэ Крушкол
зэритхамкІэ, тхыбзи я зэманым хуэфэщэжын литера-
тури синдхэм яІащ. «Пасэрей Синдикэ» зыфІища и
тхылъым абы кыщехъ синд тхыбзэм и хьэрфхэм я
сурэт зыкъом. Хуигъэфашэурэ езым ищІа мыхъуу, ахэр
кыщІатІыкІыжа кхъуэщын къутахуэхэм зэрытетым
ещхъу тхылъым итщ.

Азыныкыуэ еджагъэшхуэхэм кыызэралъытэмкІэ,
синдхэмрэ мæуэтхэмрэ иужылуэкІи яІащ алыджхэм,
н. ж. грекхэм, я хьэрфхэр къагъэсэбзурэ зэхалъхъа
тхыбзэ. ЩІэныгъэхэщэ ЦІагъуэ Нурий адыгэ тхыб-
зэм пхъэкІэ жиІауэ шытахэри гъэщІэгъуэнщ. Мыпхуэ-
дэу итхыгъащ ЦІагъуэм: «Нобэм къэсыху тэмэмыр
къэдмыгъэнэхуэфурэ макІуэ, атІэми хамэ тхыдэтх азы-
ныкыуэхэм зэратхыжам тепщІыхъмэ, «Адыгэ» зи цІэ
лъэпкыу «Кавказ» хэкум и бын нэхъыжь дыдэу шыт-
хэм пасэ зэманым шыгъуэ щІэныгъэ яІащ, тхыбзэ
зэрахъащ, культурэ яхэлъащ... Тхыдэтххэм зэрыжаІэм-
кІэ, адыгэм щІэныгъэр ІэшІыб зэращІыжрэ лІэшІыгъуэ
25-рэ хуэдиз хъуащ. Абы иужькІэ зи мыувыІау зауэ-
банэм ехулІа хъухэри, я щІэныгъэр, я тхылъыбзэр псори
кІуэдащ».

А Іуэхугъуэ дыдэм тетхыхъащ адыгэм щІэныгъэ
яхэщэным хуабжъу елІэлІа, адыгэбзэми адыгэ тхыдэ-
ми куууэ хэзыщІыкІыу шыта ЩэрэлІокыуэ Тэлъостэни.
Абы мыпхуэдэу етх: «Ди лъэпкыым культурэ иІау зэ-
рыщытам и гугъу куэдрэ ящІыгъащ грек еджа-
гъэшхуэхэу Лаппи, Пталомей, Плиний, Страбон, грузин
летописхэм, тырку тхакІуэ Хъусейн Хакердани сымэ.
Абы ещхъу нэмыцэ щІэныгъэлІхэми Кавказыр зыджы-
гъа нэгъуэщІ къэхутакІуэхэми я гугъу ящІыгъащ ан-
тыбзэкІэ (шэрджэсыбзэкІэ) тхауэ Сирием кыщцагъуэ-
тыжа тхыгъэхэм».

Пасэрей адыгэхэм тхыгъэ яІар фІэщ пщызыщІ нэ-
гъуэщІ куэди ди бзэм, ди тхыдэм хэтщ. Къэтщтэнщ,
псалгэм папщІэ, «тхэн», «тхыдэ», «тхыпхъэ», «тхылъ»
жыхуйІэ псалгэхэр. Бзэ щІэныгъэлІ Урыс Хьэталій
арэзы дызэрыдэхъущи, ахэм я псалгэ лъабжъэ «тхы»
жыхуйІэр пасэ дыдэу кыызэрежъам шэч кыщІытеп-
хъэн шыІэкъым, сыту жыпІэмэ ар, адыгэбзэм и мыза-
кыуэу, Іубыхыбзэми абхъазыбзэми хэтщ. Ауэ щыхъукІэ,
а псалгэм и тхыдэр кыщцожъэ адыгэхэм, Іубыххэм,
абхъазхэм ди псалгэкІэр зыуэ шыщыта зэман жыхъэ
дыдэм, абы шыгъуэ тхыгъэ, тхыбзэ диІакІи гугъэ уагъэщІ.

Цагъуэ Нурий зэрыжиам тепщыхьмэ, адыгэм ди псэуклар лэщыхьгъуэ 25-рэ и пэкIэ кызыпыудри, ехуэхьурэ кIуащ. Ауэ, хъуапсэ и псэ кIуэдкъым, жы-хуалэм ещхьу, щIэныгъэм щIэхъуэпсыныр адыгэм ди деж зэи щызэпыуакъым, абы и щыхъэтуи ди тхыдэм Iуэхугъуэ дахэ зыкъом кыыхощ. Ахэм ящыщ, псалтэм папщIэ, Нэгумэ Шорэ, Бырсей Умар, Хъанджэрий СултIан, ХьэтIэхъуцокъуэ Къазий сымэ, нэгъуэщIхэми я алыфбейхэр, я тхыгъэхэр. Абыхэм кърахъэжъа Iуэху дахэм езыхэм я зэманым гъуэгу игъуэтауи, лъэпкъым зэлъащIысауи жыпIэ хъунукъым, абы кыыхэкIыуи хуэм-хуэмурэ а мафIэ цIыкIухэр ужыхыхыжащ, ауэ, шэч зыхэмылтыжыращи, ахэм ящIа жэрдэмыр къежъапIэ хуэхъуащ нобэ адыгэр дызэрытхэ, ди гурыгъу-гу-рыщIэхэр зэрыдгъэзагъэ тхыбзэм.

ЗэрыжытIащи, ар, нобэрей тхыбзэр, Урысейм щекIуэ-кIа революцэм кыыдежъауэ къалътытэ. Мыпэжуи пхужыIэнкъым ар, сыту жыпIэмэ абы и хабзэхэр нэхъ убзыхуа, цIыхубэми нэхъ зэлъащIыса щыхъуар, ады-гэми щIэныгъэм нэхъ зыщратар а зэманым иужькIэщ. АтIэми ди тхыбзэр а нобэ зэрыщытым ещхьу зи гугъу тщIа зэманым кыыдежъарэ зимыхъуэжу екIуэкIауэ щыткъым.

Цыхум зэлъамыщIысыпами, зэрыжытIащи, алыф-бей зыбжанэм зыщигъэунэхъуагъэххэу ди бзэр а зэманым ирихъэлIащ. КъызытехъукIа елътытакIэ, а алыфбейхэр гупитIу бгуэш хъунущ: хъэрып хъэрфхэр лъабжъэ зыхуэхъуахэмрэ (Цагъуэ Нурий, Бырсей Умар, Фэнзий Мэжид) урыс хъэрфхэм кыытращIыкIахэмрэ (ХьэтIэхъуцокъуэ Къазий, ЩэрэлIокъуэ Тэлъостэн сы-мэ, нэгъуэщIхэри).

ЩIэныгъэ зиIэу, щIэныгъэм епхауэ щыта адыгэхэр, зи гугъу тщIа Iуэхум елътытауэ, гупитI ихъукIауэ щы-тащ: хъэрып графикэм и телъхъэхэмрэ урыс графикэр нэхъ зыфIэкъабылхэмрэ. Гурылуэгъуэ хъун щхъэкIэ, кIэщI дыдэу дытепсэлъыхьынщ а Iуэхур зэрэкIуэкIам.

Урыс графикэм тецIыхъауэ ягъэпса алыфбейм зэ-ман кIэщI дыдэкIэ тета нэужь, е 20-нэ гъэхэм хъэрып хъэрфхэм къатецIыкIа алыфбейм хуэкIуэжри, 1923 гъэ пщIондэ тетащ (адыгейбзэр – 1926 гъэм нэскIэ).

1923 гъэм къэбэрдей-шэрджэсыбзэм хузэхалъхъащ латин графикэм кыытецIыкIа алфавит икIи зэман кIыхъыфIкIэ абы тетащ. Ауэ мыбыи зыбжанэрэ халъ-хъауэ щытащ зэхъуэкIыныгъэхэр.

Ди тхыбзэм зегъэужьыным ехъэлIауэ а зэманым екIуэкIа нэхъ IуэхугъуэфI дыдэхэм ящыщт зэлъапсэ-

гъуу шыт адыгеибзэм, къэбэрдей-шэрджэсыбзэм, абхъа-зыбзэм я алыфбейхэр зэщхь щыным теухуауэ ялэ-жыхэр.

Нэхъыжьхэм зэрыжаIэжымкIи нэхъапэIуэм кы-дэкIа тхылгхэр шыхьэт зэрытехъуэмкIи, латин граф-икэр и лъабжьэу зэхалгхъа алыфбейм хъарзынэу цIыхур есауэ, Iэрыхуэ хуэхъуауэ шытащ. Ар нэрылгъагъу мэхъу абы шыгъуэ кыдэкIа тхылгхэм уакъеджа нэужьи. Абы и фIаггхэм я пажэу къэплгъытэ хъунуц, тIурытIу-рэ зэдзылIа хъэрфибгъу фIэкIа («лабиализованнэкIэ» зэджэхэ), шыуэ, плIыуэ зэгүэт хъэрф лгъэпкъ зэрыхэ-мытар.

АрщхъэкIэ, псори зыхуэжыIэщIэ идеологиим зыди-ггъэш мыхтумэ, щIэныггъэм ехьэлIа щхьэусыгъуэшхуи имыIэу, цIыхур зэсаггэххэ алыфбейр яхъуэжри, щэщI ггъэхэм урыс графикэр и лъабжьэу нобэр кыздэсым дызэрытхэ алыфбейр зэхалгхъащ. Аращ, кIэщI дыдэу жыпIэмэ, адыгэ тхыбзэм кыикIуа гъуэгуанэр.

* * *

Иджы и гугъу тцIынщ етIуанэ Iуэхуггъуэм, нобэрей адыгэ тхыбзэм и шытыкIэм, абы и мыхъухэмрэ и хъуа-хэмрэ ди акъыл кызызэрихькIэ датепсэлгъыхьынщ.

Дунейм зы тхыбзи тету кыыщIэкIынкъым дагъуэ гуэр зыхуамыщIрэ ебггъэфIакIуэ мыхъуну. Псом хуэ-мыдэжу, а дагъуэхэр шыкуэдщ къежыаггъащIэ, гъуэ-гуанэ кIыхь къэзымыкIуа е зи гъуэгуанэр зэман кIыхь дыдэкIэ зэпыуауэ шыта тхыбзэхэм. Абыхэм ящыщщ адыгэ тхыбзэри.

ИщхъэкIэ зэрыщыжытIащи, ди тхыбзэр зэфIэувэным, ефIэкIуэным куэдым я гуащIэрэ щIэныггъэрэ халг-хъащ. Ахэм а Iуэхур къафIэмыIуэхуауэ е Iэхъуэтеггъэ-кIыу елэжъауэ жыпIэныр емыкIуи хъунт, гуэныхьи кърпхъынт, сыту жыпIэмэ ахэм яубзыхуа тхыбзэм дэ нобэр кыздэсым «Адыгэр зи бзэкIэ тхэж лгъэпкъщ» кытхужаIэу друпсэу, литературэ къридоггъэщI, щIэ-ныггъэр «иризэлудощэ». Ауэ емыкIу халгъуи гуэныхь пылгъуи кыыщIэкIынкъым а ди тхыбзэм зэгупсысыжыпхгъэрэ нэщIысын хуей куэдрэ зэриIэр жыпIэным, еггъэфIэкIуа зэрыхъуну щIыкIэхэр кыызэдэлгъыхъуэным. Сыту жы-пIэмэ ар лгъужьхэм зэлэпахыурэ, щхьэж и зэман елгытауэ яузэщIурэ яггъэкIуатэ Iуэхуц, нобэ дэ дызэгупсысыпхгъэ-хэр пщэдей кытщIэхъуэну щIэлблэм къахуэдггъанэурэ етхъэкIмэ, зэманым екIу тхыбзэ зэи диIэнукъым, куль-

турэ льягэмрэ зэкъуэтыныгъэмрэ хуэпабгъэу нобэ къэу-ша адыгэ лъэпкъым тхыбзэ гъэхуа нэхъ лэщэфIи пху-лэщIэлъхьэнкъым.

1. Ди тхыбзэм и мыгъуагъэхэр нэхъапэу къыщежъар, дауи, зи гугъу тщIа алыфбейм дежщ, ди хьэрф зэгуэт къомым къагъэщI лъэпощхьэпохэрщ. Алыфбейр зэхъуэкIыным сыт хуэдизу зыщыдмыдзееми, сыт хуэдизу нобэрей алыфбейм дыккъыдэмыщIами, зэрызэхалъхьэ лъандэрэ иризэдауэу къызэрекIуэкI къудейм къегъэлъагъуэ абы и Iуэху зэрымыщIагъуэр.

Лъэпкъ псэ зэрытхэ алыфбейр, зэпхъуэкIыныр къы-догъанэри, ебгъэфIэкIуэн къудейр зэрымыIуэху тынщри, апхуэдэр зы махуэзэфIэкIыгу зэрызэфIэмыкIри гурыIуэ-гъуэщ. Ауэ зы илъэскъым икIи илъэситIкъым – пIалъэ-пIалъэкIэрэ къызэщIэстыжурэ мы Iуэхур куэд дыдэ щIауэ йокIуэкI. Абы хуабжъу дыккъелъахъэри дроунэхъу жытIамэ, егъэлая хъунт, ауэ ди бзэм, ди тхыбзэм ехьэлIа Iуэху зыкъом Iэпэдэгъэлэл зэрищIым шэч хэлъкъым.

Адыгэ алыфбейм тетхыхъэмрэ зэхэзылъхьэхэмрэ я зэдауэр нэхъ къыщежъэр абы лъабжъэ хуэщIыпхъэу къалъытэ графикэращ: урыс графикэ хъэмэ латин гра-фикэ? Пэжщ, мыбы теухуауэ нэгъуэщI Iуэху бгъэды-хъэкIэ зиIэхэри щыIэщ. Псалъэм папщIэ, адыгэм ди лъэпкъ дамыгъэхэр къагъэсэбэпурэ зэхалъхьа алыфбей-хэми уарохьэлIэ, ауэ апхуэдэхэм я Iуэхур щIэныгъэлI-хэм я зэдауэ утыкухэми нэскъым, сыту жыпIэмэ ахэр щIэныгъэ лъабжъэ къызыхуэгъуэтыгъуей хъуэпсапIэ дахэу аркъудейщ.

Урыс графикэм и телъхьэхэр езыхэр гупитIу егуэ-шыж: алыфбейр егъэфIэкIуэныр зыфIэкъабылхэмрэ иджыпсту дызытет тхэкIэм ухэлэбэ мыхъуну жызыIэ-хэмрэ. Я телъхьэ сыхъунщ жыпIэмэ, ахэм ящыщ дэтхэ-нэми жалэр щIадэпIыгъын щхьэусыгъуэхэр бгъуэты-нуш.

Япэрауэ, латин графикэр ди бзэмкIэ щIауэ щыткъым, дгъэунэхуагъэххэщ. Адрейуэ, дуней псом тещIыхъауэ а Iуэхум уегупсысмэ, нэрылъагъуш, кириллицэм елты-тауэ, латиницэм щIыпIэкIи лъэпкъкIи куэдкIэ нэхъыбэ зэриуфэбгъуар, абы зи гупэ хуэзыгъэза лъэпкъхэр кIуэ пэтми нэхъыбэ зэрыхъур.

ДэркIэ псом ящхьэращи, а графикэр куэдкIэ нэхъ Iэрыхуэ яхуэхъуну къытщохъу Хэкужъым имысыж ди къуэшхэм.

Иджыпсту диIэ алыфбейм и телъхьэхэм жалэри щхьэусыгъуэншэу къэплъытэ хъунукъым. МащIэ-куэд-ми, лIэщIыгъуэ ныкъуэм щигъуауэ урыс графикэр зи

лѣабжѣ алыфбейм ди тхыбзѣр тетщ, куэд дыдѣ абыкІѣ зѣхалѣхѣащ, традзащ, иджыпсту Хѣкужѣым щыпсѣу адыгѣхѣм, ауѣ хыфІѣдзи, я процент 95-м адыгѣбзѣкІѣ щІѣныгѣѣ зѣрагѣуѣтари ар дыдѣрщ. Аращ урыс графיקѣр зи лѣабжѣ алыфбейм и телѣхѣѣхѣр нѣхѣыбѣу зыщышынѣри: алыфбейр зѣхѣуѣкІѣным е хѣѣрф гуѣрхѣр хѣуѣжыным адыгѣбзѣкІѣ еджѣхѣр, тхѣхѣр куѣдкІѣ нѣхѣ мащІѣ ищІѣыну жаІѣ.

Шѣч хѣмылѣу, ахѣр псори кѣѣлѣытѣн хуей, занщІѣу узыблѣкІѣ мыхѣун Іуѣхугѣуѣхѣщ, ауѣ ди тхыбзѣр зѣпс хѣуныр кѣыщынѣ ныкѣусаныгѣѣ куѣд алыфбейм кѣы-зѣришѣри шѣчыншѣщ.

2. Ди пѣжырытхѣри аращ. Езым и дагѣуѣхѣм фІѣкІѣа имыІѣами, ахѣр абы хурикѣужынут, ауѣ езым ейхѣри алыфбей зѣхуѣмыхѣум кѣыгѣѣщІѣ дагѣуѣхѣри хузѣхы-хѣѣжауѣ, «пѣжырытхѣ» жыхуаІѣ псалѣѣм и мыхѣѣнѣр абы щыхуѣмыгѣѣпѣж куѣдрѣ кѣѣохѣу.

Адыгѣбзѣм щыуагѣѣхѣр нѣхѣ щыщхѣѣдѣбгѣѣІу хѣуну арамѣ, – кѣыдогѣѣзѣж, ауѣ апхуѣдѣ худѣчых щыІѣн хуѣмеймѣ, ди зѣхуѣдѣ щѣхуурѣ екІуѣкІѣыр тІѣкІу наІуѣ кѣѣѣтщІѣынщи, «утыку кѣыхѣѣ» тхыгѣѣр пѣжырытхѣ и лѣѣныкѣуѣкІѣ зѣрытын хуей щапхѣѣм имызагѣѣ куѣд ди тхыбзѣр зи Іѣмѣпсымѣу махуѣ кѣѣс абы ирилажѣѣхѣми тІѣѣцІѣокІѣ, тІѣѣцІѣѣкІѣауи лѣѣпкѣѣ культурѣм и дапхѣѣм телѣ тхыгѣѣхѣм яхѣзщ. Яхѣзщ, ди хуѣмыхуагѣѣкІѣ тІѣѣцІѣѣкІѣхѣм нѣмыщІѣ, ди пѣжырытхѣм «жѣы дѣхупІѣ» куѣд иІѣѣщи, зи гѣунапкѣѣр мыІупщІѣ хабзѣхѣр щызо-кІуѣри.

А щыуагѣѣхѣр апхуѣдѣу мыщыуагѣѣ ину, ахѣм щхѣѣкІѣ ущІѣѣгузѣѣѣѣн щымыІѣу кѣѣзылѣыти ухуѣзѣнущ, ауѣ ар кѣуаншагѣѣщ, сыту жыпІѣмѣ зи щхѣѣ пщІѣ хуѣзыщІѣыж тхыбзѣм апхуѣдѣ «жѣы дѣхупІѣхѣр» игу техуѣнкІѣ Іѣмал иІѣѣкѣым.

3. Зи алыфбеймрѣ пѣжырытхѣмрѣ зѣщІѣѣуѣауѣ щымыт бзѣм и литературѣбзѣри гѣѣѣхуа зѣрымыхѣунур гу-рыІуѣгѣуѣѣщи, а ІуѣхумкІѣ ущІѣѣпІѣейтеинур ди деж щы-нѣхѣыбѣѣжщ.

Литературѣбзѣм иІѣн хуей щапхѣѣхѣм уегупсысурѣ ди тхыгѣѣхѣм уакѣыщѣеджѣкІѣ, ІуѣхугѣуѣитІѣым нѣхѣы-бѣу уагѣѣпІѣейтей.

Япѣрауѣ, ди бзѣм кѣыхыхѣа псалѣѣхѣр а кѣызыхы-хѣам и хабзѣм нѣхѣ тету, и сѣфѣтым нѣхѣ ихѣауѣ кѣы-щѣпсѣлѣым дежи, а кѣызыхѣкІѣа бзѣм щиІѣа теплѣѣ дыдѣр иратыжурѣ адыгѣ литературѣбзѣм щыхагѣѣхѣѣр нѣхѣыбѣѣщ.

ЕтІуанѣрауѣ, ди литературѣбзѣм и бжѣр, зѣІуамых

щІыкІа жыхуаІаэм хуэдэу, зэуэ зэхуащІыжри пащІа-
рыщІау зэхалъха хабзэхэр Іуагъэувэжащи, лажы-
хъати зимыІа адыгэ псалъэ куэдыкІей литературэбзэм
«и бжэІум Іуозашэ».

Къытыдогъэзэжри, тхыбзэм и гъунапкъэр убзыхуныр
хуабжъу Іуэху гугъущ, зеппщытынкІи дзыхъщІыгъуэ-
джэщ. Ар къэплъытэмэ, щІащІахуэрэ щІыхъышхуэрэ
яхуэфашэщ абы зи гуащІэрэ щІэныгъэрэ тезыгъэкІуэда
дэтхэнэми. Ахэм яубзыхуащ адыгэ тхыбзэм пкъы къы-
щІэзыгъэува хабзэ куэд, ауэ тхыбзэр – ар лъэпкъ Іуэхущ,
лъэпкъыр зэрылажэ Іэмәпсымэ пажэщи, абы ирипІей-
теину дэтхэнэми хуитыныгъэ щІигъуэтыр аращ.

КъызыхэкІа лъэпкъым и къэкІуәнум зигу иригъу
дэтхэнэ адыгэм дежкІи мы гупсысэхэр иджыпсту нэ-
хъыщхъэ дыдэу къытщохъу: хәку Іәджәм щызәбгрып-
хъа, насыпншагъэ куэд дыдэ зи нәгум щІәкІа ди лъәп-
къым и гур фІәмыкІуәдыпәу, зәбгрымыләжъыкІыпәу,
нәхъыфІым пәплъэрэ зы лъәпкъыу зәщІәкІуәжыным
щІәхъуәпсу икІи телажъәу къызәтәгъәнәным сыт хуэдә
Іәмалхәм я нәхъ пажәри Іәрыхуәри, шәч хәмылъу,
анәдәлъхубзәрщ, абы хузәхалъхъәу дамә папщІә хуәхъуа
(е – хуәхъун хуей) тхыбзәрщ, сыту жыпІәмә тхыбзәм
зәфІәкІ иІәщ дә тхуэдә лъәпкъ зәбгрыдзар хамәгу-
хамащхъэ зәхуәмыхъуу зәрыгъәІыгъынымкІә, зәфІә-
мыгъәкІуәдынымкІә шхәпс папщІәу щытыну.

Зәпәщхъәхуәу псәу зәлъәпкъәгъухәр зәрыгъәІыгъы-
нымкІә тхыбзәм къаруушхуэ зәриІәм щапхъэ хуәпщІ
хъунухәр дунейм щыгъунәжщ. Псалъэм папщІә, къәт-
щтәнщ хъәрыпхәм я тхыбзәр. Зы тхыбзәм, зы литерату-
рәбзәм зәрытетым и сәбәп куэд ахәм я зәкъуәтыны-
гъәм къызәрыхуишәр хәткІи нәрылъагъущ.

Апхуэдәщ куржыхәм (грузинхәм) я тхыбзәри. Зы
хәку исхә щхъәкІә, лъәпкъыбзәкІэрэ зәщхъәщыпхмә,
куржыхәр щхъәж езым и анәдәлъхубзә иІәжу лъәпкъ
къудамищ мәхъу: картвелхәр, мегрелхәр, сонәхәр. Со-
нәхәмрә мегрелхәмрә я бзәкІә щыпсалъәкІә, езыхәри
(сонәхәмрә мегрелхәмрә) зәгурыІуәркъым, картвелхәми
къагурыІуәркъым. АтІәми, зәгуәр ахәм зы бзә я Іурылъу
зәрыщытар, зы къежъапІә зәраләр къалъытәри, картвел-
хәм я бзәр литературәбзәу къащтащ, зәрытхәхәри,
зәреджәхәри, зәрызәхәтхәри аращ – сонәбзәмрә мегре-
лыбзәмрә тхыбзә яІәкъым. ФІы ар хъәмә Іей?

Шәч хәмылъу, сонәхәмрә мегрелхәмрә щІәмыарәзын
зыкъом а Іуәхум хәлъщ, ауэ, из зышхыным ныкъуэ
шхыкІә ищІәрккъым, жыхуаІаэм ещхъу, нәхъ мурад

инымкІә фейдә кѣпхыну ущыхуейм деж, апхуэдэу узэгурыІуэфмэ хѣарзынэщи, адыгэхэми ди акѣылыр абы нэсамэ, апхуэдизу дызыщІэхѣуэпс Іуэхур – зы лѣпкѣыу дызэщІэкІуэжын Іуэхур (нэгѣуэщІ мыхѣуми – гурэ псэкІә, ди мурадхэмкІә) – абы нэхѣ тынш кѣытци-щІынкІи хѣунт. Ауэ дэр-дэрурэ зыдвгѣаумысыжи, адыгэм (ди цхѣэ Іуэху япэ идгѣэщыфын зэрыщымыІар дыбзыщІынци) хуабжѣу тфІәфІщ цхѣэж езым и псыхѣуэ Іуэхур хэкупсо Іуэхум япэ идгѣэщыныр. А хѣалыр лѣпкѣыр дызытеунэхѣуахэм ящыщц, ди насыпыншагѣэхэм азыхэзщ, ауэ, Іуэхушхуэракѣэ, – ноби тхузыхэнакѣым, тлѣагѣухэм тещІыхѣауэрэ жыпІэмэ, цІэх дыди тхузыхэнэну кѣыщІэкІынкѣым.

Вагѣуэ 12 тетц адыгэм ди бэракѣым, зэрыжаІэмкІә, лѣпкѣым и кѣудамэ 12-м я дамыгѣау. Ахэм ящыщц кѣэнахэм нобэ литературэбзэу тІу яІэщ: кѣэбэрдейхэм я литературэбзэмрэ адыгейхэм я литературэбзэмрэ. Хэкужѣым щыпсэу адыгэхэм ящыщц нобэ «шэрджэскІә» дызэджэхэми езыхэм я литературэбзэ лІәужыгѣуэ яІәжу кѣалѣытэ азыныкѣуэ цІәныгѣэлІхэм, ауэ щыхѣукІә, литературэбзэу щы дилэным Іуэхур хуэкІуэу жыпІә хѣунуш. Адыгэм ди хѣэл мыгѣуэу зи гугѣу тщІам тепцІыхѣмэ, абыкІи дызэпеуэм, лІыфІыпІә дызэрымыгѣахуэурэ, литературэбзэ нэхѣыбэжи кѣэдгѣэщІыным хуэІауа цыІәкѣым. Псалѣэм папщІә, хы Іуфэм щыпсэу шапсыгѣхэми апхуэдэ гупыж ящІынкІә хѣунуш, беслѣэнейхэми, джылахѣстэнейхэми зыкѣыщІыкІәрагѣэхун щыІәкѣым.

Бзэм и хабзэхэм пэщІәувэгѣуейщи, цхѣэусыгѣуэ псори щыІәу апхуэдэ литературэбзэ кѣыщыунэхум деж, упэщІәувэныр, дауи, кѣуаншагѣэщ, ауэ езыр-езырурэ кѣэунэху мыхѣуу, укѣыщалѣхуа псыхѣуэр ирибгѣэпэжэн кѣудей цхѣэкІә, хѣзыру щыІә литературэбзэм кѣимыштэн икІи зыхуэмыныкѣуэ «гѣэч дэбдзыным» дэр хуэдэ лѣпкѣ цІыкІур зыщыгуфІыкІын хэлѣу ди гугѣэкѣым, сыту жыпІэмэ апхуэдэ Іуэхум лѣпкѣыр гуп-гуп ирещІыкІІ, абы кѣыдэкІуэуи, кѣарууншэ, зэхуэ-хамэгү-хамашхѣэ ещІ.

Ауэ лѣпкѣыр гуп-гупурэ игуэш мыхѣуу, гуэша, хэпхѣа хѣуа зэлѣпкѣэгѣухэр зэшэлІәжныным, зы хѣужыным хуэгѣэлэжѣэн мурадкІә, езы бзэм ищІәнум пэмыплѣау, литературэбзэщІә щаубзыхуи кѣохѣу. Апхуэдэщ, псалѣэм папщІә, пасэрей алыджхэм «койне» жыхуаІәу щытар, «пиджин» зыфІаша бзэхэр, «креолыбзэхэр», «лингва франкэ» сыт жыхуаІэхэр. Кѣежѣэн цІэхѣуа цхѣэусыгѣуэ елѣытакІә зыкѣомкІә зэщхѣэщыкІми,

мышэр зыкІэ зэтохуэ: бзэм езыр-езырурэ кыыхэхъу-
кІым емышхъу, цІыху щхьэхуэхэм я акъыл кыызэрихъ-
кІэ зэхалхъуэ къэзыгъэсэбэпынухэм къабыл зэда-
щІа бзэхэщ. (Псалъэм кыдэкІуэу жытІэнщи, пасэрей
адыгэхэм яІащ а бзэхэм зыгуэркІэ яхуэпхъ хъуну гуэр-
хэр: п. п., «щакІуэбзэ», «уэркыбзэ» сыт жыхуалэхэр.
Мыхэр, дауи, кыызэрагъэсэбэп щІыкІэхэмкІэ ину къа-
щхьэщокІ мо зи гугъу тщІахэм, ауэ бзэ «ІэрыщІу» зэры-
щытхэмкІэ ятохуэ). АтІэми ахэр я къэхъукІэкІэ «эспе-
рантэ» жыхуалэ бзэ къэгупсысам кыщхьэщокІ, сыту
жыпІэмэ япэрейхэм лъабжъэ яхуэхъури кызытращІыкІ-
ри бзэ е диалект гуэрхэщ. Къытедгъээзэжынщи, дауи,
нэхъыфІыр, зыгуэрхэм зэхалхъуэ мыхъуу, литерату-
рэбзэр езыр-езырурэ кыщыунэхум, кызытепщІыкІ
бзэм и хабзэхэм хуэм-хуэмурэ кыщагъэщІым дежщ,
пыплъхъэн щымыІэу литературэбзэ гъэхуа хъури гъа-
щІэшхуэ зыгъуэтри зи лъынтхуэ псомкІи лъэпкъыбзэм
пыщІарщ, абы кыигъашхэ зэпытурэ екІуэкІырщ.
АтІэми, мо зи гугъу тщІа бзэхэр нэхъыбэу Іэмалын-
шагъэм къаригъэгупсысахэу аращи, ди гугъэщ бзэ и
ІуэхукІэ апхуэдэ Іэмалыншагъэ дыдэм нобэ, ди жагъуэ
зэрыхъунщи, адыгэри, зэрылъэпкъыу дыкъапщтэмэ,
деувэлІауэ.

Аращи, иджы дытепсэлтыхъынщ адыгэу мы дунейм
тетыр дризэгурыІуэу зы литературэбзэ, зы тхыбзэ щыІэн
хуейуэ жызыІэхэм я хъуэпсапІэр лъабжъэншэ дыдэу
зэрыщымытым.

* * *

Мы Іуэхум тражыІыхъ псом ущІэдэІумэ, ущІэды-
хъэшхын щхьэусыгъуэшхуэхэр гъунэжу бгъуэтынущ,
сыту жыпІэмэ абы тепсэлтыхъхэм яхэтщ, кнопкэр
тракъузэурэ телевизор каналыр зэрахъуэжым ещхъу,
лъэпкъ псом и псэлъэкІэр унафэкІэ ебгъэхъуэж хъуну,
зы алфавит гъэхуа зэхэлхъхэмэ, бзэ и ІуэхукІэ лъэпоп-
хъэпоуэ щыІэр кыызэднэкІыфыну зи гугъэхэр. Лъагъу-
ныгъэм я нэхъ иныр лъэпкъым хуалэу дощІри, апхуэдэ-
хэр тегъэчыныхъыІауэ мы Іуэхум щыхэпсэлтыхъым
деж, сэбэп къашэу жыпІэ хъунукъым. Ди бзэщІэны-
гъэм игъуэта лъагапІэм къытегу апхуэдэхэм щІэдэІу
ди еджагъэшхуэхэр Іузыгъэщтри, мы Іуэхур утыку
кыилхъэныр къабыл езымыгъэщІри, шэч хэмылзу,
апхуэдэ зыгуэрхэрщ. АтІэми, къытедгъээзэжынщи, а
хъуэпсапІэр щхьэусыгъуэншэу къежыакъым. Нобэ
зыкъатщтэу адыгэу дунейм тетыр дызтІысылэжыныр,

ди жагъуэ зэрыхъунци, щытхуээфIэмькIынкIэ, хэд-гъэкIасэмэ, къыдэбэкIхэм хуэм-хуэмурэ дахэшпысы-хъыжыныр шынагъуэу щыщыIэкIэ, а зи гугъу тцIа «шхэпсыр» къэдмылбыхъуэныр, къэдмыгъэсэбпыныр къуаншагъэщ. Ар ущыдыхэшхыу узыблэкI хъуну гугъэ нэпцIхэм зэращымыщым и щыхъэтц мо ищхъэ-кIэ зи гугъу щытцIа щапхъэхэр: япэрауэ, хъэрып лъэпкъ псоми зэдай литературэбзэр; куржыхэр зы лъэпкъыу зэцIэзыгъэуIуэж картвел литературэбзэр; адрейуэ – креолыбзэхэр, пиджинхэр, койне жыхуалэ бзэхэр, нэгъуэцIхэри. Ахэр зыкъым икIи тIукъым – куэд мэхъу.

Къэтхъынщ мы Iуэхум епхъэлIэ хъуну къытщыхъу нэгъуэцI зы щапхъи. Ар зытеухуар кавказыбзэхэм ди лъапсэгъуу еджагъэшхуэ зыкъомым зыхуагъэфащэ баскыбзэрщ. Баскхэм я хэкур, зэрытцIэщи, нобэрей Испаниемрэ Франциемрэ хеубыдэ, ауэ Латин Амери-кэми щопсэу Iэпхъуа баск куэд. Мин цих фIэкIа мыхъу пэтми, баскхэм я бзэр, щхъэж езым и литературэбзэ иIэжу, диалектиплI мэхъу, ауэ литературэбзиплI уиIэ-ныр узэрыпэгэн хуей Iуэхуу зэрыщымытыр къагуры-Iуэщ, арыншами мащIэ дыдэ фIэкIа мыхъуж я лъэп-къыр а щытыкIэм нэхъ цIыкIужурэ зэригуэшынум гу лъатэри, акъыл нэху зиIэ гуэрхэм «баскыу дунейм тетым къызэдагъэсэбэп хъуну литературэбзэщIэ зэ-халхъащ. Апхуэдэущ абы зэреджэри – баскхэм я бзэщIэ». А литературэбзэщIэм лъабжъэ хуэхъуар Испа-нием щыпсэу баскхэмрэ Францием щыпсэухэмрэ я диалектхэр зэзыпхыу, ахэм бзэ лъэмыж яхуэхъуу щыIэ гипоскуан диалектырщ. АтIэми гипоскуан диалектым и закъуэкъым литературэбзэщIэм увыIэпIэ цызыгъуэ-тар – нэхъ гъэхуа ирипщI хъуну адрей диалектищым хэтхэри литературэбзэщIэм зыщIишащ.

Ди гугъэмкIэ, а щапхъэм хэлъщ адыгэм дерс къызы-хэтх хъуну гуэрхэр, сыту жыпIэмэ баскхэм литерату-рэбзэщIэ къезыгъэгупсыса щхъэусыгъуэри адыгэхэм зы литературэбзэ диIэн хуейуэ жьыдзыгъэлэри зыкъомкIэ зэцхъу цыт ди насыпыншагъэрщ: лъэпкъыр зэбгрыпхъа зэрыхъуар, мыкIуэдэ, зыхэхэм яхэмышыпсыхъыжу къызэтенэным щхъэкIэ, щхъэж и анэдэлъхубзэм лъэкIы-ныгъэу иIэ псори къэгъэсэбэпын зэрыхуейр.

Ди акъылымрэ зэфIэкIымрэ абы нэсрэ апхуэдэ литературэбзэщIэ адыгэм зэхэтлхъэныр къытхудэкI хъужыкъуэмэ, сыт хуэдэ псэлъэкIэрат (диалект)-тIэ абы лъабжъэ хуэтцI хъунур? Бзэм и зыужыкIэ хабзэмкIэ Iуэхум убгъэдыхъэрэ тхъэхужыIэу жыпIэмэ, шэч хэ-мылгу, къэбэрдей адыгэхэм я псэлъэкIэра а Iуэхум нэхъ

хуэщIауэ кыыщIэкIынущ, сыту жыпIэмэ, бзэщIэныгъэлI нэхъ Iэзэхэм дыщагъэуэнкымы, литературэбзэм и щапхъэу кыыхахыр нэхъ кыызэрыгуэкI, абы кыыхэкIыуи нэхъ Iэрыхуэ хъуауэ щыт псалъэхэрщ, псалъафэхэрщ, бзэ хабзэхэрщ. Адыгэ-абхъаз бзэ гупыр зэрыщыту къапщтэмэ, къэбэрдейхэм я псалъэкIэр нэхъ кыызэрыгуэкI, псынщIагъуэ зэрыхъуар шэчынщэу кыытщохъу, макъ хэтхэм я деж кыыщыщIэдзауэ бзэм и Iуэхугъуэ нэхъ куухэм я деж щыщIэтIыкIыжауэ.

ГъэщIэгъуэнщ мыбы теухуауэ ТIрахъуэ Рэмэзан и тхылъым («Шэрджэсхэр», Налшык, 1992 гъэ) кыиджыкIар. Нэхъапэ щIыкIэ – езы ТIрахъуэм теухуауэ псалъэ зытIуш.

Мыр адыгейхэм, кIахэхэм, къахэкIа щIэныгъэлIщ, филологием телажъэу Мэзкуу щыIэ институтыр 20 гъэхэм къиухри, еджагъэшхуэ щIэрыIуэ профессор Н. Ф. Яковлевым дэщIыгъуу КъуэкIыпIэрыдж институткIэ зэджем щылэжъащ. Хэку зауэшхуэм щыгъуэ, и насыпыншагъэти, гъэр хъури, къыгъээзэжын дзыхъ имыщIу, ТIрахъуэр Тыркум щыпсэу адыгэхэм я дежкIэ екIуэкIыгъащ. Абы илгъэ зыкъомкIэ щыпсэуа нэужь, Рэмэзан Мюнхен (Германием) Iэпхъуэри, дунейм ехыжыхукIэ (1964 гъэ) абы щыпсэуащ. Адыгэм я этнографием, тхыдэм, культурэм ятеухуауэ куэд итхащ ТIрахъуэм, гъэщIэгъуэн зыкъом иту тхылъитI къыдигъэкIащ: зи цIэ къитIуагъэххэ «Шэрджэсхэр» жыхуиIэмрэ «Кавказ Ищхъэрэ» зыфIищамрэ.

НтIэ, нэхъыщхъэм дытехъэжынщи, ди тхыбзэхэм я псыпэр къэзыгъэжахэм яхэта, а псори зи нэгү щIэкIа ТIрахъуэм зэритхыжымкIэ, мы иджыпсту дызытет алфавитыр къащтэн и пэ къыхуэу, адыгэбзэм телажъэ щIэныгъэлIхэр зэгурыIуауэ щытащ адыгэ псоми зэдай зы алфавит, зы литературэбзэ зэхэлъхъэн хуейуэ. (Бетэмал, абы щыгъуэ а Iуэхур и кIэм нагъэсыфамэ, бзэ и лгъэныкъуэкIэ нобэ дзыыхэт лгъэпощхъэпохэр нэхъ мащIэ хъунти). АрщхъэкIэ ди насып къыхъакъым ар: а жэрдэм хъарзынэри нэщхъыдзэ хъу зэпытурэ екIуэкI къэрал политикэм хэункIыфIыхъыжащ. Мис абы теухуауэ езы ТIрахъуэм итхыжыр: «ЗэрытIагъуоци, а щIыкIэм тегу совет правительствэм лгъэпкъ зIыхъыхэр, зы лгъэпкъым и лIакъуэхэр, хэгъуэгукIэ зэпэщхъэхуэ ищIым, лгъэпкъыцIэ зырыз яфIищурэ хамэгухамащхъэ зэрызэхуищIым ищIыIужкIэ, бзэ IуэхукIи зэкIэщIэч, абы щыгъуэми а лгъэпкъхэм я блэкIам и пэжыр зыкIи кърымдызэу. Апхуэдэ лгъэпкъзэкIэщIэч политикэм и щапхъэ наIуэщ, ищхъэкIэ кыызэрыхэд-

гъэщаци, адыгэбзэр литературэбзитІу зэрагуэшар. Апхуэдэ гуэшыкІэр щыуагъэшхуэу къалытээрэ, адыгэ щІэныгъэлІхэм (30 гъэхэм – **Іу. Б.**) къагъэувауэ щытащ адыгэ псоми я зэхуэдэ зы литературэбзэ щыІэпхъэу, а литературэбзэм и лъабжъэу къэбэрдейхэм я псалъэкІэр къэштэн хуейуэ».

Зэрытлъагъуци, мыр нобэ къежъа Іуэхукъым, загъэпэжэн мурадкІэ къэбэрдейхэр зэхэтІысхъэу я закъуэ къагупсысауи аратэкъым, а Іуэхур зыфІэкъабыл Трахъуэ Рэмэзани, япэрауэ, зэрыеджагъэшхуэм, етІуанэрауэ, зэрымыккъэбэрдейм шэч къыщІытепхъээн щыІэуи ди гугъэкъым.

Араци, адыгэхэм я литературэбзэм лъабжъэ хуэхуфын хуэдизкІэ къэбэрдей псалъэкІэр адрейхэм къахэжаныкІар пэжмэ, ар – адыгэу дунейм тетми тетахэми къызэдагъэщІа, я гуащІэ зыхэлъ ди зэхуэдэ къулеягъэщ. Шапсыгъхэми, бжъэдыгъухэми, къэбэрдейхэми, жыпІэнуракъэ, адыгэ псоми зэдай икІи зэдагъэпэжэн хуей, дэтхэнэ псыхъуэми дэтхэнэ лІакъуэми и псалъэ нэхъ дахэхэр, и псалъафэ нэхъ купщІафІэхэр зралъхъэ, щагъэунэху, щызэххагъэшпысыхъ хъуну бзэкІадэщ.

Псоми адыгэу зытлътэжрэ зы дыхъужыным, тхыбзэ диІэным дыщІэхъуэпсыр пэжмэ, мис апхуэдэ Іуэху бгъэдыхъэкІэхэм дыхуэхъэзыру, ди гупсысэри щІэныгъэри абы нэсауэ, литературэбзэм и шапхъэхэр щызэхалъхъэкІэ, дигу пымыкІ гуэрхэр абы ІэщІыб зэрыщыхъунур, дигу емыІу гуэри дызэрыщыхуэзэнур дэтхэнэми ищІэжу щытын хуейщ. Абы дыхуэмыхъэзырмэ, ди жьэкІэ зы жытІэрэ дигукІэ щхъэж и хъэблэр къэрал щхъэхуэу, зыгуэркІэ къыттемыхуэр хамэрэ бзэмыІуу къэтлътэу дыхъуамэ, итІанэ а дызэрызэхуэупсэ псалъэ дыгъэлхэр хъыбар къудейуэ араци, мис ар къэтлътэуэрэ, ди къэкІуэнур зыкІи мыгъэщІэрэщІа пэжым тету убзыхун хуейщ.

* * *

Іну дыщыуэу Тхъэм къыщІигъэкІ, ауэ, апхуэдэ пэжым и хъэтыркІэ жытІэнци, дызэрылІэжыным хуэдэу тщІэуэ къытщохъу адыгэ лъэпкъым и лІакъуэхэр, нэхъ пэжу жыпІэнымэ, – ахэм я лыкІуэхэр, дызэхэтІысхъэу бзэ и ІуэхукІэ апхуэдэ зэгурыІуэныгъэм нобэкІи пщэдейкІи дызэрыхуэмыкІуэжыфынур. Ауэ щыхъукІэ, дэ къытхуэнэжыр зыщ: ху ІэмыщІэм ещхъу

зэбграпхъа ди лъэпкъыр мы дуней щхьэлыжъым имыкІуэдапэу къелыну дыхуеймэ, гурыщхьуэрэ накІэ-нащхьагъэрэ къыхэкІыу мы Іуэхур хыфІэдмьдзэжыпэу, мо ищхьэкІэ зи гугъу шытщІахэм хуэдэ литературэбзэщІэ зэхэлъхьапхъэщ (адрей ди литературэбзэхэм къадэ-кІуэу, ахэм зыкІи зэран яхуэмыхъуу шыІэн хуэдэу).

НтІэ, къэбэрдей псалъэкІэм арэзы дышчытемыхъуэ-фынукІэ, гурыщхьуэрэ гукъанэрэ къыхэмыкІыу, а Іуэхуми хуэщІауэ дэтхэнэра адрей ди псалъэкІэхэм, диалектхэм ящыщу къыхэкІхъунур? Баскхэм я Іуэху бгъэдыхьэкІэр къабыл тщІырэ дытегушхуэмэ, апхуэдэ литературэбзэщІэм лъабжъэ хуэтщІ хъуну къытщохъу, псалъэм папщІэ, беслъэней диалектыр. Беслъэнейм я диалектыр, зэрытщІэщи, къэбэрдейхэм я псалъэкІэмрэ кІахэхэм я псалъэкІэмрэ «лъэмыж» яхуэхъу диалектщ, абы къыхэкІыуи бзэ и ІуэхукІэ а лъэныкъуитІым къу-леягъыу ябгъэдэлъыр абы шызэхуэхъэсыныр нэхъ Іэрыхуэ хъуну къытщохъу. Адрейуэ, беслъэней диалек-тым ирипсалъэу хэкум къинэжар, ди жагъуэ зэрыхъу-щи, мащІэ дыдэщ, абы къыхэкІыуи гурыщхьуэрэ гукъанэрэ къыхэмыкІынкІэ догугъэ.

Сыт хуэдэ къалэнт апхуэдэ «адыгэбзэщІэм» етт хъунур? Баскхэм я деж дгъэзэжынщи, куэд щІауэ абы-хэм я сабийхэр зэреджэри литературэ къызэрагъэщІри мо зи гугъу тщІа баскыбзэрщ. А бзэщІэмкІэ я анэдэлъ-хубзэр зрагъэщІэж Франко и зэманым ар зыІапаудауэ шыта куэдым. Псоми зэрытщІэщи, адыгэми апхуэдэхэр, зи анэдэлъхубзэм иримыпсалъэфхэр, ди куэдыкІейщ. ХамэщІ шыІэхэми Хэкужъым шыпсэхэми. Зэпэ-лтытмэ, ди анэдэлъхубзэр нэсу зымыщІэж адыгэхэр нэхтыбэнкІэ хъунуц ухуеймэ.

Ауэ баскхэм ялъэкІар дэ занщІэу къыщІыдэмы-хъулІэн щхьэусыгъуэ зыкъом шыІэщ, ди лъэпкъ хьэлми нэгъуэщІ зыкъомми епхауэ. Абы къыхэкІыу апхуэдэ «адыгэбзэщІэм», дауи, занщІэу къыхуэщтэну-къым икІи хузехъанукъым иджыпсту дызытет адыгэ литературэбзэхэм я къалэн псор. ЩыІэххэ литерату-рэбзэхэр зыкІи имыгъэпІейтейрэ зэран лъэпкъи яхуэмыхъуу къекъэ хъунуц зи гугъу тщІы «адыгэбзэ-щІэр». Хэт ищІэрэ, зэманыр кІуэм, зиужьурэ, баскхэм я бзэщІэм ещхъу, апхуэдэ литературэбзэщІэм хуэм-хуэмурэ бжыпэр иубыдынкІэри мэхъу. Нэхъ фІэщхъу-гъуафІэращи, лъэпкъыр зэбгрымылэжыкІыным, зэщІэжъэкІуэжыным хуэлажъэурэ, а къалэн шхьэпэр игъэзэщІа нэужь, зэгуэр дыхуэмей хъужынри Іуэхум хэлъщ, ауэ, нэхтыщхьэу жытІэну дызыхэтращи, адыгэу

дунейм тетым зы литературэбзэ яІэным щІэхъуэпс куэд зэрыщыІэр, зыгуэрхэм я жыІауэ, фантазие мыгузыншэм и Іэужъу къэплгъытэ хъунукъым. Мис ар къабыл тщыхъуныр къыдэхъуламэ, нобэкІэ ари мащІэ-тэкъым. Псом хуэмыдэу щхъэпэт, гукъыдэж къудей мыхъуу, абы пэлъэщын щІэныгъэ куу зиІэ бзэщІэ-ныгъэлІхэм а Іуэхур къабыл ящыхъуу псыпэ хухашы-ныр.

Мыпхуэдэ «бзэщІэ» зэхэлъхъэн Іуэхур, дауи, адыгэ-хэр зэуІуу щыпсэу къэралхэмрэ республикэхэмрэ я унафэщІэхэм зэи къалэн зыщашІыжынукуым, – ар гурыІуэгъуэщ. Ауэ щыхъукІэ, мыр, дауи, зи къалэн пажэу щытын хуейр, псом япэрауэ, Дунейпсо Адыгэ Хасэрщ. Абы кІэлъыкІуэу – ДАХ-м къепхыжауэ къэрал зыбжанэм щыІэ Адыгэ Хасэхэрщ. Адрейуэ, зэрыжытІащи, мы Іуэхур зэфІэха хъункІэ Іэмал иІэкъым, абы хуэфэщэн щІэныгъэ зыбгъэдэлъ, лъэпкъ Іуэхухэм гудзакъэ хузиІэ бзэщІэныгъэлІхэр хэмытмэ. Іуэхум, шэч хэмылъу, къыхэшэн хуейщ Интернетым сайт щызиІэ, абы «щызэхуэзэ» адыгэ щІалэхэр, хъыджэбэхэр. Хуаб-жъу щхъэпэ хъуфынущ а Іуэхум телажъэ щІэны-гъэлІхэр, Интернетым хуэлэкІуэлъакІуэхэр пІалъэ-пІалъэкІэрэ зэхэшэныр я пщэ иралъхъэжыным, н. ж. спонсор хъуным хуэхъэзыр цІыху хуэкъулейхэр. (Тхъэм и шыкуркІэ, адыгэм нобэ къулейр ди мащІэ-къым, ауэ ...)

Іуэху мыублэ блэ хэсщ жыхуаІэращи, мы зи гугъу тщІымкІэ фІэшхъуныгъэ бгуэшурэ упсэлъэныр гугъуш. АтІэми а Іуэхум псыпэ хухэша хъуным щхъэкІэ мыхэр щІэн хуейуэ дэ къыдолъытэ.

Япэрауэ. Дэ къызэрытщыхъумкІэ, лъэпкъпсо Іуэхугъуэхэм ящыцу нобэкІэ адыгэм ди Іэ нэхъ къы-зыпекІуэкІыну къытщыхъухэм я нэхъыщхъэ дыдэу къэлъытэн хуейщ анэдэлъхубзэр лъэпкъым ІэщІэмы-гъэхуныр, ар зригъэхъулІэнымкІэ дэтхэнэ адыгэми Іэмал гуэр къезыт зы тхыбзэ Іэрыхуэ икІи гъэхуа зэхэлъхъэныр. Адрейуэ. Хасэм абы хухихын хуейщ фонд щхъэхуэ, сыту жыпІэмэ ар хуабжъу Іуэху инщ, «кхъыІэ» жытІэурэ адыгэм зэфІэдгъэкІыну дызыхэт-хэм ящыщкъым.

ЕтІуанэрауэ. Мы Іуэхур, зэрыжытІащи, нэхъыбэу зи пщэ илъхъэн хуейр бзэщІэныгъэм куу дыдэу щыгъуа-зэрэ абыкІэ зэакъылэгъу хъуауэ щІэныгъэлІ гупщ.

Ещанэрауэ. Зи гугъу тщІа баскхэм я бзэщІэр, койне, пиджин жыхуаІэ бзэхэр къызэрагъэщІу щыІэ бзэ Іэмалхэр, ахэр къызэрагъэсэбэп, цІыхум зэрыхапщэ

щІыкІэхэр кѣэхутауэ, ди Іуэхум епхьэлІэ хъунухэр кѣэштапхъэщ.

ЕплІанэрауэ. Адыгэ псоми зэдай литературэбзэщІэм и алфавитым лѣабжѣ хуэхъун хуейр, шѣхэмылѣу, латин графикэрщ. Кириллицэр, пѣжу, хьэрфкІэ нэхъ кѣулейщ, хэкум кѣина адыгэхэр дызэсари дэркІэ нэхъ Іэрыхуэри арат, ауэ мыр зыщыдгъэгъуищѣ хъунукъым: хамэщІ щыпсэу адыгэхэр, бжыгѣэ зэхэтххэм я курыхыр кѣапщтэмэ, дэр нэхърэ пщІыкІэ нэхъыбэнущ, апхуэдизу дэ кѣыдэбэкІ ди лѣэпкѣэгъухэр нэхъ зыхуэлэрыхуэри латиницэращ. АтІэми аракъым латиницэр кѣыхэтхын зэрыхуейм щхьэусыгъуэ нэхъышхьэу иІэр. Нэхъышхьэр – литературэбзэщІэм зекІуапІэ нэхъ хуэхъуну дызыщыгугъ Интернетым дунейпсо мыхьэнэ иІэу щызекІуэр латин графикэр зэрыарарщ.

Етхуанэрауэ. Мыпхуэдэ литературэбзэщІэр, зэрыгурыІуэгъуэщ икІи зэрыжытІащи, эксперимент папщІэу кѣежъэн хуейщ, ауэ щыхъукІэ ди еджапІэхэм, адыгэбзэр щызекІуэ ІуэхущІапІэхэм кѣыщагъэсэбэп нобэрей тхыбзэхэр (кѣэбэрдей, адыгей) «игъэпІейтеинкІэ» ущІэгузэвэн лѣэпкѣ Іуэхум хэлъкъым. Адрейуэ апхуэдэ «адыгэбзэщІэм» зэуэ зыщиубгъу хъунуш хамэщІ щыІэ адыгэхэм я деж. Адыгэбзэ щадж еджапІэхэр, ди жагъуэ зэрыхъунци, щамыІэкІэ, анэдэлъхубзэкІэ Іуэху щызэрамышъэкІэ, ар зыми лѣэпошхьэпо хуэхъунукъым. ХамэщІ щыпсэу адыгэхэм я псэлъэкІэм ущІэдэІуа нэужь, гу лѣыботэ хэкум кѣина кѣэбэрдейхэмрэ кІахэхэмрэ ди псэлъэкІэхэм нэхърэ, абыхэм я псэлъэкІэхэр нэхъ зэрызэхэшпысыхьам, гъунэгъу нэхъ зэрызэхуэхъуам (дэр нэхърэ нэхъ зэхыхъэ-зэхэкІыу зэрыщытхэр арагъэнщ).

АтІэми, зэрыжытІауэ, мыпхуэдэ тхыбзэр псом япэу кѣыщежъэн, щыгъэунэхун, щыубзыхун хуейр Интернетыращ. Ди гъащІэм зэкІэ кѣыхэмышъэща щхьэкІэ, зэхэтххэм тепщІыхьмэ, «кѣэкІуэнур зей» жыхуаІэхэм ящыщщ мыр, адыгэхэм, адыгэхэм тхуэдэу зэбгрышхъауэ псэу лѣэпкѣхэм щхьэкІэ кѣагупсысауэ фІэкІаи пщІэнкъым. Абы фІыуэ хэзыщІыкІхэм зэрыжаІэмкІэ, Интернетыр адыгэхэм хуабжыу кѣэдгъэсэбэпыфынуш ди лѣэпкѣэгъухэм бзэр яІэщІэдмыгъэхунымкІэ, зыІэщІэхуагъэххэу абы иригумэщІхэм кѣедгъэштэжынымкІэ, зы лѣэпкѣыу дызэрыщытыным ди акъылыр теухуа зэпыту дыпсэунымкІэ. Ар апхуэдэу хъуным щхьэкІэ, Интернетым дихьэхыу лѣэпкѣ Іуэхум ар хуэзыгъэлэжьэфыну цІыху губзыгъэхэр, зэрыжытІауэ, пІалъэпІалъэкІэрэ (псалъэм папщІэ, илѣэсым кѣриубыдэу зэ)

зэхуэшэсын хуейш (конференция, семинар сыт хуэдэу), я Іуэху еплыкІэхэмкІэ, мурадхэмкІэ зэдэгүэшэн, зы лэжыэкІэм хуэзынэтІ Іэмалхэр кыизэдалгыыхуэн щхьэкІэ. Щхьэпэ дыдэ хуунуш абы телажыэ бзэцІэ-ныгьэлІхэм я зэлүцІэхэри мо зи гугъу тцІахэм техуэурэ зэхэшамэ, ахэр зэлугащІэурэ Іуэхур зэдаубзыхумэ.

Дэтхэнэ Іуэху инри кыизэрыгуэкІ дыдэу кыыщы-щІадзэ щыІэщи, мыри, шэч хэмылгу, абы тету ухуэн хуейш. Псом япэр, дауи, алфавитыр убзыхуауэ ИнтернетымкІэ зэлэщІысынырщ. Латин графикэм и хьэрфхэр, зэрыжытлауэ, мащІэщ адыгбзэм и макъ псор кърибгьэлъэгъуэнкІэ, ауэ ари хэкІышІэ кызыхуумыгъуэтыфын гуэру щыткыым. Псалъэм папщІэ, хьэрыпхэм Интернетым кыыщагъэсэбэп Іэмалхэр къапщтэ хуунуш: европей бзэхэм яхэмыту хьэрыпыбзэм хэт макъхэр къагъэлъэгъуэн щхьэкІэ, Интернетым хьэрыпыбзэ кыыщызыгъэсэбэпхэм латин хьэрфыр ятхри, пыухыкІа бжыгъэцІэ гуэр бгъурагъэувэж. (Алфавит щызэхалъхьэкІэ къагъэсэбэпу нэгъуэщІ Іэмал гъэунэ-хуахэри щыІэщ). ХэзыщІыкІхэм зэрыжалэмкІэ, хьэрфхэм къарыкІ макъхэр зыхуэдэр къэбгъэлъэгъуэным гугъуехъ пыщІакъым: хьэрфым дэщІыгъуу компьютерымкІэ къэбгъэІу хуунуш ар кызыыхуэкІуэ макъыр.

АдэкІэ... псалъэ щхьэхуэ жыІэгъуафІэхэр, текст тынш дыдэхэр, щэнгъасэ кІэщІхэр... ЖыпІэнуракъэ, мис апхуэдэу зэ кыыщІэдза хуэрэ къабыл зэдэщІэмэ, пщэ-дейр зеину щІэблэм нэхъри ирагъэфІакІуэ-зрагъэлэтурэ, Іуэхур нахусыфыну кытщохъу лъэпкъ ІуэрыІуатэм, литературэм и Іэужь нэхъыфІхэр а тхыбзэщІэмкІэ цы-хум ялъэлэс щыхуунум, абы иритхэ усакІуэ, тхакІуэхэр къежъэнми хуэІуа щыІэкъым...

«Хуаупсэ и псэ кІуэдкъым» жиІэгъащ пасэрейм. Ауэ щыхъукІэ дывгъэхуаупсэ, ди хуэупсапІэхэм дахуэкІуатэурэ.

* * *

Мы тхыгъэм хэдгъэхьэмэ тфІэзахуэщ дэ зыхэдмыщІыкІ компьютер ІуэхухэмкІэ чэнджэщэгъу тхуэхъуа Журт Хьэсэн Интернетым кыыщагъэсэбэпыным тегъэпсыхъауэ зэхилъхьа алфавитым и проектыр.

Уи шыхъурылху ущытхъужыныр дахэкъым, ауэ, зи гугъу тцІы Іуэхум и хьэтыркІэ жытІэнщи, Хьэсэн, шэч хэмылгу, ящыщ компьютерым нэхъ хуэлэзэ ды-дэу ди республикэм исхэм. Нэхъыщхьэращи, – лъэп-къым и къэкІуэнум гу уз-лы уз хузиІэхэм.

Мыр, зэрыгурыIуэгъуэщи, проекту, «Мыпхуэдэу тцIымэ, дауэ хъуну пIэрэ?» жиIэу утыку кърилъхъэу аращ, акъыл зэхэдзэ щIамэ, зэрыпхуегъэфIэкIуэнум шэч хэлъкъым, ауэ щыхъукIэ, мо ищхъэкIэ зэрыщыжитIам ещхъу, Iуэхум куууэ хэзыщIыкIхэр зэIугъэщIапхъэщ, зэчэнджэщын, мы проектыр и лъабжьэу зы алфавит Iэрыхуэ къызэдащтэн мурадкIэ.

Мыри дэщIыдгъуну дыхуейт. Хьэрф зэгуэтхэм я ныкъусаныгъэ нэхъ ин дыдэу зыгуэрхэм къалъытэр ахэр зэгъэщIэгъуейуэ, тхыгъуейуэ, текстыр нэхъ кIыхъ ящIу зэрыщытырщ. Дэ къызэрытщыхъумкIэ, аракъым ныкъусаныгъэ нэхъыщхъэр – пкъыгъуитI-щыуэ е зыбжанэу зэхэт псалъэхэм щыуагъэ къызэрыщагъэ-хъурщ: **жыгуIу// жыг+уIу, Iэнэм тетIащ// тет+Iащ, н. Мыпхуэдэ щапхъэхэр куэд дыдэ мэхъу.**

Пэжщ, адыгэбзэм хузэхалъхъауэ щылэ пэжырытхэм дэ къытхуегъэу, апхуэдэхэр хьэрф «ы»-мкIэ зэпэщIэгъуэ, ауэ, зы макъ мыхъуу, макъитI бзэм къыщызыгъэ-лъагъуэ хьэрфым (п.п., псы, промышленность) апхуэдэ къалэн ещанэ ептыныр къезэгъыу ди гугъэкъым, нэхъыщхъэращи, пэжырытхэм ар хабзэу щагъэува щхъэкIэ, къыщагъэсэбэпыр зэзэмызэххэщ.

Адыгэбзэм и алфавит, Интернетым къыщагъэсэбэпыным тегъэлпсыхъауэ

иджырейр	проектыр	иджырейр	проектыр
А	АА	М	М
Э	А	Н	Н
Б	В	О	О
В	W	П	Р
Г	G	ПИ	PV
ГУ	GU	Р	R
ГЪ	G'	С	S
ГЪУ	G'U	Т	T
Д	D	ТИ	TV
ДЖ	DJ	У	U
ДЗ	DZ	Ф	F
Е	E	ФИ	FV
Ж	J	Х	H
ЖЪ	JV	ХЪ	HV
З	Z	ХУ	HU
И	I	ХЪ	H'
К	K	ХЪУ	H'U

КУ	KU	Ц	C
КЪ	Q	ЦИ	CV
КЪУ	QU	Ч	CH
КХЪ	Q'	Ш	SH
КХЪУ	Q'U	Щ	SC
КИ	KV	ЩИ	SCV
КИУ	KVU	Ы	Y
Л	L	Я	YA
ЛЪ	L'	І	V
ЛИ	LV	ІУ	VU
		Ъ	

Мы проект къэтхьам зэпэщІэрых нагъыщэу хэб-гъэхъа хъуну къыдолъытэ е латин алфавитым хэт «х»-р, е дефис къызэрыдгъэлъагъуэ дамыгъэр «-».

Щапхъэ:

Сэ сыадыгъэщ – Sa seaadygach

Кавказыр сэ си хэкущ – Kawkazyr sa si hakusc

Сэ сыкызыыхэкІа лъэпкъыр фІуыэ солъагъу – Sa syqyzyhakva l'arqyr fvyua sol'ag'u.

* * *

Ди тхыгъэр духыну дыхуейт мыпхуэдэу. Мы жытІа-хэр зыщІэн зымыгъуэт гуэрым и шыпсэу къызыщы-хъун зыкъоми щыІэщ, – ар дощІэ. КъыпщІыпщыхъуни хэлъщ. Дызэсэжа Іуэху еплъыкІэхэм тепщІыхьмэ. АуаныщІымрэ ІупщІэ щІынымрэ нэхъ дазэрыхуэІэзэр уигу къэбгъэкІыжмэ. Зи тхъэжыгъуэ тесыжхэмрэ зи тхъэмыщкІапІэ исыжхэмрэ къагъэщІауэ зыщІыпІэ цы-зэтэхуэж философиехэм я зэхуакум удэгупсысыкІы-ныр гугъу дыдэ зэрыхъуар къэплъытэмэ... «Зэрыхъу хъунщ» жыхуалэм тету упсэуну нэхъ тынщ, дауи, щыІэ-къым. Хэмыхъар псым зэримытхъэлэм ещхъу, апхуэдэ-хэр гъащІэм и зэрыхъзэрийм дапщэци сэкъатыншэу къол, щымыгуэжыххэну зи гугъар шыуа нэужькІи, ахэр къэукъубея зэпыту екІуэкІ гъащІэм и Іуфэм лъэ быдэ-кІэ щыту къыІуонэ.

АтІэми «зэрыхъу хъунщ» жыхуиІэ псэлъафэр ады-гэм гъуазэ тщІынкІэ Іэмал иІэкъым, лъэпкъыу дыккъы-зэтенэну дыхуеймэ. Апхуэдэ гъуазэр, псом хуэмыдэжу, зэранщ лъэпкъ зэбгъыдзам и анэдэлъхубзэм дежкІэ. Ар дэ нэхъри хъэкъ тцыхъуащ Тыркум щыпсэу адыгэ-хэм я деж дыщыщІам. (Мыбы нэхъ шэщІауэ зыщІы-

пlа дыщытепсэлъыхъащ, ауэ мыбдежми кlэщl дыдэу дыкъытеувыlэну дыхуейт).

Щапхъэ къызытепх хъун фlы куэд яхъумащ хамэщl щыпсэу адыгэхэм. Нэмыс и лъэныкъуэкlи. Адыгагъэ и lуэхукlи. Диным теухуауи. Ар хъарзынэщ. Ауэ лъэпкъ нэщэнэ псом я нэхъ пажэ анэдэлъхубзэм ехъэлlауэ жыпlэмэ, lуэхур хэплъэгъуэм къыщынэжкъым – гукъутэщ. Ар, дауи, хамэщl щыпсэу адыгэхэм я лlыгъэншагъэкъым – я мыгъуагъэщ. Арауи къыщlэкlынщ нэр изыщl а пэжым дытемыпсэлъыхъыщэмэ нэхъ къыщlэтщтэр, ди lуэхур нэхъыфlыlуэу къызыщыдгъэхъужмэ, гузэгъэгъуэ дгъуэту арагъэнщ. Ауэ щхъэпримышу плэрэ ар гузэгъэгъуэм?

Дэ хуабжыу тфlэфlщ, адыгэлlыр лlыуэ щылэм я нэхъ гуащlэщ, адыгэ бзылъхугъэр дахэу щылэм я нэхъ дахэщ, жалэу зэрыщытам кlэншэу дытепсэлъыхъыну. Генерал диlахэри димылaхэри къэдбжу дыщысыну, президент цlэрыlуэ гуэрхэм я анэшхуэхэр адыгэу къыщlедгъэдзыну. Къыфlэбгъэкlмэ, – тырку гъэремхэм адыгэ бзылъхугъэ куэд щlэсу зэрыщытам дригушхуэну, дытетхыхъыну. Ари, – lэмал имылэу урысыбзэкlэ. Зызыхуэдгъэпэгэнхэр нэхъыбэ хъуным щхъэкlэ.

Кlэщlу жыпlэмэ, апхуэдэ гуэрхэмкlэ дигу дгъэфlым, зытедгъэужурэ, зэрыжалэу, адыгэм ди лъэпкъ уэздыгъэр мэс. Ар къыттемыункlыфlапэу дыкъызетенэным щхъэкlэ, дэ зыдумсыжыну и чэзу хъуащ ди lуэху зэрымышlагъуэ куэд зэрыщылэмкlэ. Абыхэм ящыщl, псалгэм папщlэ, мыри: хамэщl щылэ адыгэхэр дэ мелуанкlэрэ къэдбж щхъэкlэ, адыгэбзэ гъэхуакlэ зи унэцlэр къыбжезымылэфынухэр, нэгъуэщlу жыпlэмэ, зи бзэ зымышlэжхэр куэд дыдэ мэхъу. Нэхъ гуауэжращи, хамэщl къыщыхъу ди щlэблэм анэдэлъхубзэр ялэщlохупэ... Тыркум къикlыжа гуэрым къызжиlэгъауэ цытащ: «А зытетым тетурэ илгъэс щэ ныкъуэ хуэдиз екlуэкlмэ, Тыркум щыпсэу адыгэхэм адыгэбзэ зыщlэ къахэнэжынкъым». Абы щыгъуэ си фlэщ хъуатэкъым. Иджы – мэхъу. Ди жагъуэ зэрыхъунщи.

Пэжщ, дэ, Хэкужъым исыжхэм, Тхъэм и шыкуркlэ, ди бээр джыну дыхуитщ, зэман кlэщl къикlуам хуэфэщэжын литературэ диlэщ, анэдэлъхубзэм лъэпощхэпо хуэхъуу цыта мылхэр lувыкlыжыну дыщагъэгугъыури йокlуэкl. Ауэ, нобэрей гъащlэм ухэплъэрэ къэкlуэnum ухуеплэкlыжмэ, дэри дигу зыгъэиныну куэд щылэу къыпхуэлгъагъуркъым: ахъшэмрэ бохъшэмрэ нэмээлыкъи къаблэмэи щыхъуа мы ди зэманым лъэпкъ культурэмрэ анэдэлъхубзэмрэ хъумэныр ди къэралми нэхъ

Іәпәдәгъәләл щыхъуурә макІуә, гъащІә гугъум игъәун-дәрәбжә адыгә къызәрыгуәкІыр абыхәм егупсысыну хунәсыжкъым, псори тевәвыкІыжу зиІә адыгәхәм я нәхъыбәр «Фий, адыгәмә!» щыжаІә щытыкІәм нәсащ.

Ауә щыхъукІә, игъуә хъуащ адыгәр дызәупщІы-жыну: дыхуей дә адыгә лъәпкъыу дыщытыну, хъәмә а зәхуәдгъәш псалгә берычәт къомымкІә, зәрыжаІәу, хъәуар дгъәсысу аркъудей? А упщІәр зәттыжын хуейщ хамәщІ щыІә адыгәхәми, зи хәку щыпсәужхәми. Ады-гәм зы лъәпкъыу зыкъәтлгытәжыр, зы дыхъужыну дыхуейр, абы нәхъ хъуәпсапІә димыІәр пәжмә, псом япәрауә, абы щІәгупсыс, телажъ цІыху акъылыфІә куәд къытхәтәджыкІын, анәдәлхубзәм ди щІәбләр къыщІә-гъәхъукІын, ди жъәгу пащхъәхәм щыгъәунәхун, зан-щІәу къыдәмыхъулләми, ар ди мурад быдәу, ди гъуазәу, абы дыхущІәкъуу дыпсәун хуейщ.

1992 гъә, «Іуащхъәмахуә»

АДЫГӘБЗӘМ И ЖЫЖЪАПІӘ ДЫДӘ

Кавказыбзәхәр къызытекІар, абыхәм я къежъапІәр къәхутәным еләжъыр ди щІәныгъәлІхәм я закъуә-къым. А Іуәхум яужь итщ хамә къәралхәм щыщ еджа-гъәшхуә зыбжани. Иужьрей зәманым ахәр нәхъ къы-тоувыІә зы Іуәхугъуә.

Илгәс мин бжыгъә япәкІә, Азие ЦІыкІумрә Азие ПәІущІәмрә щыІащ цивилизацә ин зиІә **Шумер, Элам (Хъәт), Хуррит**, яужьыІуәкІә **Урарт** къәралыгъуәжъ-хәр. Ахәр зәрыпсалгәу щыта бзәхәм я лъәужьхәр зи гугъу тщІа щІыпІәхәм къыщагъуәтащ. А лъәужьхәм ди щІәныгъәлІхәр мы къаләным ирашәлІащ: сыт хуәдә иджырей бзә лъапсәхәм яхәббжә хъуну кІуәдыжауә ажә а бзәхәр?

А упщІәм жәуап езытыну хәтхәм я нәхъыбәр кавка-зыбзәхәм я деж къыщоувыІә, сыту жыпІәмә мыбыхәм нәхърә ахәр нәхъ зыбгъәдыхъә бзә щыІәкъым.

Адыгәбзәм и зы къудамә Іубыхыбзәр джыным куәд щІауә еләжъ, Норвегием щыщ щІәныгъәлІ Ю.Мессарош мыпхуәдәу етх: «Иджыпсту кІуәдыж Іубыхыбзәр ижъ-ижъыжкІә Азие ПәІущІәм щыпсәуа **хъәтхәм** я бзәм едгъаппцәмә, ди фІәщ мәхъу ахәр быдәу зәпыщІауә зәрыщытыр. Псом хуәмыдәжу, а бзитІым я граммати-ческә ухуәкІәр апхуәдизкІә зәщхъици, ахәр зәрызәпхам

шэч кытетхьэркыым». АдэкІэ Мессарош жеІэ Іубы-хыбзэм и кьежапІәу шытыр пасэрей хьэтхэр шыпсәуа щІышІәр зэрыарар.

Мессарош и мызакъуэу, а Іуэхум йолэжь болгар еджагъэшхуэ В.Георгиевыр. «Хьэтыбзэр, – етх абы, – шэч лъэпкъ хэмылту, кавказыбзэхэм я лъапсэгъуш. «Тхьэ» кыизэрыкІ **хьэт** псалтэ **«Уащхьэб»** жыхуиІэмрә адыгэхэм **тхьэ** кърагъэк Іыу яІэ **«Уащхьуэ»** псалтэмрә зыуэ зэрышытыр шэчыншэщ».

Урарт къэралыгъуэжыым и бзэ кІуэдыжам кыыщІә-на тхыгъэхэр джныным елэжь грузин щІәныгъәлІ Г. А. Меликишвили арэзы тохъуэ урыс ІуэрыІуатэм кыыхэщ **косогхэмрә** ди лъэхъэнэм япэкІэ илтэс минитІкІэ Азие ПәІушІәм мыхъэнэшхуэ шызиІа **кашкхэмрә** зыуэ зэрабжым. **«Кашк»** цІәр, – етх Г. Меликишвили, – куэд щІауэ ирагъэшхъ Кавказым шыпсәу шәрджэсхэм я лъэпкыщІәм... **Кашкхэмрә хьэтхэмрә** зыуэ зэрышытыр зыкІи зэран хъуркыым **кашкхәр** Кавказ Иным ижъ-ижыж лъандэрә шыпсәуа лъэпкъхэм ящыцу убжныным».

Зи гугъу тцІахэм ушеджәкІэ, мыбы уемыгупсысын плъэк Іыркыым: кавказыбзэхәр Азие ЦІыкІумрә Азие ПәІушІәмрә кыыщемыжауэ шәрә?

НэгъуәщІ лъэныкыуәкІэ укыыщеплтыжмә, Кавказым шыпсәу зи гугъу тцІы лъэпкъхәр е абыхэм ящыц гуәрхәр кыІәпхъуауэ шэч уэзыгъәщІ гуәри шыІәщ. Хабзә зэрыхъуащи, кавказыбзэхәр зы лъабжъэм кытекІауэ ябж. АтІэ ахәр зы лъабжъэм кытекІамә, а лъабжъэм и кыуәпсхәр щидзари Кавказырамә, сыт апхуәдизу щІызәщхьәщыкІар, псалтэм папщІә, адыгәбзэмрә тпэмыжыжъә дыдәу псәу шэшән, дагъыстән лъэпкъхэм я бзәхэмрә?

Жәуап лыхъуэ упщІә куэд хэлтъщ иджыри мы Іуэхум, ауэ, нэхтыщхьэращи, а жәуапхәр кыыщыплтыхъуэ хъуну щІышІәм я лъапәр трашиящ щІәныгъәлІхэм. Иджырей адыгәбзэмрә пасэрей **хьэтыбзэмрә** зәпыщІәныгъә зэраләр уи фІәщ ящІ абыхэм я тхыгъэхэм.

Апхуәдә Іуэхум ущытепсәлтыхыым деж, псалтэхәр е псалтэхэм яхәт макъхәр зэрызәщхыым удихъэхыу, ущыгуәнкІә хъунуш, ауэ тедмыгъэчыныхыщыцурә кьәтхыныщ дызытепсәлтыхыым зыгуәркІә епхауэ кыыт-фІәщІә щапхъә зытІуш.

Адыгәхэм жаләрей дыдәщ мы псалтәфәр: **«Хьет жевгъәІә!»** Адыгәхэм я хабзәщ зи сабий мызә-мытІәу зыфІәлІәжа анәм кыильху кыуәм е пхъум **«хьэ»**-кІә кыыщІидзәу цІә фІащу, апхуәдә цІәр угъурлыуэ, ар

зезыхьэр къэхъуну ябжу. **Хьэтх, Хьэтау, Хьэту, Хьэтэ** унэцлэ, цлэхэр, абыхэм ещхьхэр адыгэхэм куэдү зэрахьэ (**хьэтхэм** я къалащхьэм зэреджэу шытари **Хьэтушашш**).

Къишынэмыщлауэ, гу лъытапхьэщ нэгъуэщлэ зыгуэрми. «Адыгэ» псалъэм кыкIымрэ кыщцежъэмрэ Iэджи тепсэлтыхьащ, уи фIэщ хъу гуэрхэри шэч ин кызы-тепхьэ хъун куэди жалащ.

Н. Ф. Яковлевым и «Къэбэрдей-шэрджэс литературэ-рэбзэм и грамматикэм» зэритымкIэ, «адыгэ» псалъэм и пэщIэдзэ «а»-р пэлуцлэ макъ дэкIуашэ ныкъуэрэ макъзешэ «э»-рэу зэхэту къокIуэ. Ар дыдэм щыхьэт тохъуэ адыгэбзэм елэжхьэу Голландием щыщ А. Н. Куйперсрэ грузин еджагъэшхуэ Г. В. Рогавэрэ.

Мы еджагъэшхуэхэм зэрыжаIэмкIэ, гу лъыдмытэу шытми, ди лъэпкыщлэ «адыгэ» псалъэр кыщытпсэ-лтым деж, Iэмал имыIэу хамэм и тхьэкIумэм къеубыд «Хьид», «Хьэрун» цлэхэм я кыщIэдзаплэ макъ дэкIуашэм ещхь гуэр.

Апхуэдэу щыщыткIэ, «адыгэ» псалъэм и япэ Iыхьэр «хьэт» жиIэу зэгуэр шытауэ хуэбгъэфашэ хъунуц. ЕтIуанэ Iыхьэр, Нэгумэм зэрыжиIэмкIэ, куэдагъ къэзыгъэлъагъуэ суффикс «хэ»-ращ. Ар къабыл мыщIыгъуафIэми, ищхьэкIэ зи гугъу тцIа япэ Iыхьэм бгъэдэбгъэуэжмэ, «хьэтхэ» жиIэу мэхъу.

Ауэ ди лъэпкыщлэр «хьэт» псалъэм кытекIауэ бгъэувын япэкIэ, Iэмал имыIэу къэхутэн хуейщ «адыгэ» псалъэр кыщцежъа лъэхъэнэр, а лъэхъэнэр хьэтхэм я тхыдэм зэрыхуэкIуэр.

Аращи, зи гугъу тцIар «фIэгъэнаплэ» щцIыныр зэкIэ пасэIуэщ, атIэми мыр шэчыншэщ: адыгэбзэмрэ пасэрей цивилизацэ ин зиIа хьэтхэм я бзэмрэ зэлъапсэгъуц.

1970 гъэ, «Ленин гъуэгу»

ДИ ЦЛЭХЭР

Зезыхьэхэм дэщхъу, кызызэрыдэджэ цлэхэми гъащлэ яIэщ. Ахэри зым IэпыкIрэ адреим Iэпыхьэу мэпсэу, зэманым и нэпкыжьхьэхэр къатонэ, языныкъуэхэр пасэу мэкIуэдыж, адреихэр куэдрэ дунейм тетц.

Сабийм цлэ фIэщыным мыхьэнэшхуэ ирату шытащ пасэ зэманым псэуа цIыхухэм. Абыхэм я гугъэт цIыхум и гъащлэр зэрыхъунур фIащыну цIэм епхауэ. Псалъэм

папщІә, сабий кьалъхуагъащІәм цІә Іей щыфІащ
щыІащ. Дунейм и кьэхъукъащІә дэтхэнэми тхьә Іәмыр
хэзылбагъуә пасэрейхэм я гугъэт абыкІә ажалри узри
сабийм щхьэщахуу. Апхуэдәу, тырку лъәпкъхэм са-
бийм цІәуә щрат щыІащ «фІей», «фа» мыхьәнәхэр кьы-
зэрыкІ псалтә гуемыІухэр.

Адыгэхәми фІащү щытащ «нәтемыгъахуә» цІәхэр.

Ди тхыдәм елэжъ языныкъуәхэр щыхьәт зэрыте-
хъуәмкІә, пасэрей адыгэхэр мажусий диным щитам
хьэр тхьәуә кьалъытәу щытащ. Псәущхьәхэр тхьәуә
ябжу щыщыта зәман лъәпкъ псоми я тхыдәм зэрыхә-
тар уигу кьәбгъәкІыжмә, ахәм жаІәм уи фІәщ мыхъун
хәлтъкъым. Абы щыхьәт тохъуә нобәр кьыздәсым ады-
гэхәм хьәм пщІә хәха зэрыхуащІыр. Япәрауә, угъур-
лыгъәу ябжу щытащ сабийм хьәпшыр дәпІыныр, «хьә»
хәтү цІә гуәр фІәпщыныр.

Хьэр тхьәуә ялътәу щыщыта лъәхьәнә жыжъәм
кьыщІәнауә кьыщІәкІынущ **Хьэзешә, Хьәнащхъуә,**
ХьәкІагуә, ХьәпащІә, Хьәпагуә, ХьәцІыкІу, ХьәфІы-
цІә, Хьәмыщә, Хьәшыр цІәхәм ещхьхэр.

ИужылуәкІә кьэхъуауә шәч уагъәщІ мы цІәхәм:
Хьәбыщә (Хьә-Быщә), ХьәкІуцә (Хьә-КІуцә), ХьәкІулә
(Хьә-КІулә), Хьәнүнә (Хьә-Нүнә). Мыбыхәм я кьә-
хъукІәр япәрейхәм ещхькъым. Япәрей цІәхәм **хьәм** и
теплтә е абы епха ләжыгъә къарокІ, етІуанәрейхэр
«хьә» псалтәмрә абы мыхьәнәкІә емыпха цІәуә зәхәтщ.

Сабийр кьызыхәхъуа лъәпкъым, унагъуәм дежкІә
угъурлы хъун, абы фІыгъуәкІә зыкыдигъәзән мыхьәнә
яІәщ, псалтәм папщІә, **Дәунә, Кьыдәгъазә** цІәхәми.

Адыгэхәм яІәщ сабийр къарууфІәу, узыншәу, хахуәу,
дахәу кьәхъун папщІә фІащ цІәхэр. Ахэр нәхъыбәу
кьызытекІыр а фІагъхэр зыбгъәдәлтәу ябж псәущхьә-
хәм, кьәкІыгъәхәм, нәгъуәщІхәм я цІәхәрщ. Апхуэдә-
хәщ **Аслтән, Кьәплтән, Пыл, Щыхь, Тхьэрыкъуә, Ды-**
гъә, Мазагъуә (адыгейхәм яхъума цІыхубзыцІәщ),
Дадий (удзыцІәм кьытекІащ).

Псәбыдә, ГъущІыпсә цІәхәри әуә сытми кьежъа-
къым. БынкІә нәщІәбжъ зылтәгъуахәм кьахуәхъуа
щІалә цІыкІум а цІәхэр фІащү щытащ, ажалыр абыкІә
я сабийм щагъәщтән я гугъәу.

Теувәж, Увыжыкъуә, Увыж цІәхәри кьызэрыхъуам
щхьәусыгъуә хьәләмәт иІәщ. Бын куәд зыгъуәта адә-
анәхэр хуәмыщІагъәкІә е сымаджагъәкІә сабий аргуәру
кьахәхъуәну хуәмеижмә, а цІәхәм ящыщ гуәр фІащү
щытащ дунейм кьытехъам. «Абдежым щыгувыІән» –
апхуэдә мыхьәнәщ а цІәхәм яІәр. Ахэр зезыхьәхәм я

нэхтыбэр быным я кIасэу зэрыщытри абы зыгуэркIэ цыхьэт тохьуэ.

Хуэмей, Ямьдэ, Гуащэмьдэ цIэхэм ещхьхэр фIащ цытащ пхьу куэд зIэхэм кьахэхьуа хьыджэбз цIы-кIум. Абыхэм кьагьэлъагьуэ адыгэ адэ-анэр кьуэ яIэну сытым дежи зэрыпабгьэр.

Хьулей цIэм ещхь щыфIащыр зээмызэххэт, сыту жыпIэмэ адыгэхэм кьуэ кьыхуалъхуныр я гуапэти. Ауэ мы цIэр цыхьэт тохьуэ щIалищ-плIы зэтралъхуа нэужькIэ, пхьум щIэхьуэпси зэрыщыIар.

Зэуал фIащ цытащ зауэр екIуэкIыу кьэхьуа сабийм.

1969 гъэ, «Ленин гъуэгъу»

Грузием ЩIэныггэмкIэ
и академием и аспирант

ДИ БЗЭМРЭ ДИ ТХЫГЪЭХЭМРЭ

Ижь-ижьыж зэман лъандэрэ анэдэлъхубзэр зей лъэпкъым еухуэнщI, еукъэбз, еубзыху, гупсысэхэр IупщIу, гъэхуауэ кьрипIуатэ хьун хуэдэу. ЩыIэу кьыщIэкIынкъым адыгэбзэкIэ кьыумыIуэтэфын гупсыси. Ауэ жыIэн хуейщ нобэрей гьащIэм и кьэхьу-кьащIэ, и IуэхущIафэ инхэр кьэгьэлъэгьуэным ди тхыбзэр хуэлэкIуэлъакIуэ дыдэу зэрыщымытыр. ИтIани, кьытыдогъээзэжри, абы кьикIыркъым а кьалэныр адыгэбзэм хуэмыгъээзэщIэну. ХуэгъээзэщIэнуц, ауэ гъэ-сэн, и зэфIэкI псори кьэгъэсэбэпын, кьэхутэн хуей кьу-дейуэ аращ.

Дауи, а Iуэхум гугъуехь зыкъоми пыщIащ, ауэ лите-ратурэ зIэну, абы зезыгъэужьыну хуей лъэпкъым и тхыбзэр гьащIэм дзыхьмыщIу бгъурыт хьунукъым. Ар абы и курыкупсэм итын хуейщ, щIэуэ кьэхьу псори кьыкIэрыпщIэу, зыщIифу, хэшыпсыхьу. Тхыбзэм апхуэдэ кьару егъэгъуэтынымкIэ нэхъ жэуаптакIуэу щытыр, дауи, абыкIэ щапхъэ зыгъэлъэгьуэн хуей тха-кIуэхэрщ. Абы теухуауэ ди тхакIуэхэм ехьулIэныгъэ гуэрхэр ямыIэу убжыныр щыуагъэщ. Сыт хуэдэ хэкIыпIэ нобэрей гьащIэр кьагьэлъэгьуэным ехьэлIауэ ахэм кьагъэсэбэпыр?

Япэрауэ, щIэгъэкъуэн ящI адыгэм я гьащIэм куууэ хэпща хьуа урысыбзэр. ЖыпIэну ирикъунщ псалъэ куэдыкIей дэ урысыбзэм кьызэрыхэтхар. ФIы ар хьэмэ лей? Дауи, бзэм хамэ псалъэ кьыхыхьэным ныкьуса-ныгъэ гуэри пыщIакъым, псом хуэмыдэу ар зэхьэлIар

гъэхуауэ къызэрыбгъэлъэгъуэн ууейм щыхэмытым деж. Ауэ мыри жыпэхъэщ: а Іэмалыр мардэ гуэрым иту, ІэкІуэлъакІуэу къыщамыгъэсэбэным, щрагъэлейм деж, анэдэлъхубзэм ныкъусаныгъэ гуэрхэр къыхуешэ, абы и пщІэр егъэлъахъшэ. Мы Іуэхум теухуа псалтъ-макъыр адыгэбзэкІэ тхэн зэрыщІадзэрэ йокІуэкІ жы-пІэкІэ ущыгуэнукътым, ауэ нобэр къыздэсым ди тхыгъэ-хэм гъунэжу уащрохъэлІэ адыгэбзэкІэ хъарзынэу къэпІуатэ хъуну гупсысэхэм цхъэкІэ нэгъуэщІыбзэхэм щахэлэбэ.

Щапхъэхэр: «*Всо. ЗэфІэкІащ*»; «*Ну, уІэггэ хьэлтэу е контузие хъууэ плену яубыду лагерым исам и гугъу сиІыркътым*»; «*А как же... Сэ фыкъыспэллгэ нэхтрэ, фиІэм феплгамэ нэхъыфІт*»; «*Ар фІыщ, слуши, вели-коленнэщ*»; «*Чеснэ словэ, сэ Заурбийм хуэфІ сымыхъу-мэ*»; «*Как никак, къалэныр сымыгъэзащІэу къанэр-кътым*»; «*Конце концовым планымрэ качествэмрэщ нэхъыщхъэри*»; «*Даже, красноармеецхэр щІэтлхъэ-жыху тІэкІу укъытхэтыжакътым*»; «*Сыт абы разницу иІэр*» (Мэзыхъэ Борис, «*Мыл чэщанэ*»); «*Причащение к святыне жаІэу ди ритуал гуэр – чристэнхэра е мажусийхэра – зыгуэрым зэраІэр сигу къэкІыжурэ...*» (Кхъуэлүфэ Хъэчим, «*Зауэм и ІэпанІэхэр*»).

Дауи, мыбдежым Іуэхур зэрыщымыту къагъэлъа-гъуэ жыпІэ хъунукъым: ди жагъуэ зэрыхъунци, дэт-хэнэ адыгэри нобэ анэдэлъхубзэ гъэхъуакІэ мэлпсалтъэ, жыпІэныр щыуагъэщ. Ауэ, дызэригугъэмкІэ, тхакІуэм и къалэныр япэ зыхуэзэм и псэлтъэкІэр тхыгъэ щІыны-ракъым, атІэ бзэр дахэу, екІуу, къабзэу къэгъэсэбэпы-нымкІэ езыр щапхъэу щытынырщ. Пэжщ, персонажым апхуэдэ псэлтъэкІэ Іурылхъэным къалэн хэха щигъэза-щІэ щыІэщ, ауэ хэт дежкІи наІуэ мэхъу апхуэдэ къэгъэ-сэбэпыкІэмрэ имыкурэ-имыбгыу щыхагъэувэмрэ.

Урысыбзэм къыхэкІыу ди бзэм къыхыхъар псалтъэ цхъэхуэхэм я закъуэкътым. Дэ къэтщтащ псэлтъафэ-хэри. Ахэр нэхъыбэм адыгэ псалтъэ защІэу зэхэтщ, ауэ зэрызэпха щІыкІэр, нэгъуэщІу жыпІэмэ, я пкъыр, уры-сыбзэм къыхэтхащ. Апхуэдэхэм языныкъуэр ди бзэм хъарзынэ дыдэу хээгъащи, кІуэаракъэ, игъащІэми хэтауэ къыпщохъу, нэгъуэщІ къыщІэплгыхъуэни шы-Іэкътым. АрщхъэкІэ мыбдежми щедгъэлейр нэхъыбэщ.

Щапхъэхэр: «*... и пкъым хуэфІыпсу нэмыцэ фащэр цысци, къэкъуз*»... Дауи, мыбдежым «*фащэр и пкъым цысци*» жыхуйІэр къыздикІар урысыбзэрщ: «*Костюм на нем сидит хорошо*». «*Зи щІалэгъуэ, зи жеигъуэхэр жей быдэм хилъэфахэщ*». Мыбдежми «*жей быдэ*»

жыхуиІэр адыгэбзэкъым. Адыгэм «*жей куу, жей Іув*» жиІэнуш. «*Хъэцауэ и тепІэнцІэлъын къэным ищхъэри, щыму лъэныкъуэ зригъэзащ*». ТхакІуэм лъэкІ кыгъэнакъым «спальный мешок» жыхуиІэр адыгэбзэ ищІыным щхъэкІэ, ауэ «тепІэнцІэлъын къэп» жыхуиІэр пэхъуну плэрэ, ярэби, абы? Шэч къытыдохъэ. Мыр щыжыпІэкІэ нэгум къыщІауэр щхъэнтэ, шхыІэн сыт хуэдэхэр зэрыкуа къэпщ. «*Уэлэхы, (нэмыцэбзэр) дэм хуэдэу уоІункІым*». «Нэмыцэбзэр къилъэлъу уощІэ» жиІэну арат, шэч хэмылъу, мыр зытхам и мурадар, ауэ, зэрынэрылгагъуши, ар кыкІыжыркъым. Япэрауэ, дэр яІункІ ди гугъэкъым (яІункІыр сэхуран, пщІий сыт хуэдэхэраш), еІуанэрауэ, яІункІыуи щІыи, дэр апхуэдэу ІункІыгъуафІэу къыщІэкІынкъым, ещанэрауэ, ар урыс псэлъэкІэш: «щелкать как семечки». Ахэм ещхъщ «*Махуэ къэс цІыхущІэ уахуозэ*» жыхуиІэри. Мыр урысыбзэкІэ жыпІэмэ, гурыІуэгъуэш: «каждый день встречаешься с новыми людьми», ауэ адыгэбзэм а мыхъэнэр къыщикІыркъым «цІыхущІэ» жыхуиІэ псалъэм. А щапхъэхэр щымащІэкъым ди тхакІуэхэм я ІэдакъэщІэкІхэм, ауэ апхуэдэ защІэу зэхэтү жыпІэ хъунуш адыгэбзэкІэ зэрадзэкІхэр.

Дауи, гугъуш апхуэдэ гуэрхэр къыхэмыхъэу утхэныр, сыту жыпІэмэ анэдэлъхубзэм ехъэхуэу (япэ щищи къэхъуу) ди тхакІуэхэм яІурылъщ урысыбзэри. Ауэ ар щхъэусыгъуи фІэгъэнапІи пщІынкІэ Іэмал иІэкъым. ИІэкъым, абы ублэзышын Іэмалхэр щыІэщи. ХэкІыпІэ нэхъыщхъэу щытыр зыщ: анэдэлъхубзэм лъэкІыну псори къыпкърыхын, нобэрей махуэм кыгъэщІ гупсысэхэм, ІуэхушІафэхэм дэкІэрахъуэу гъэсэн. ТхакІуэр тхакІуэ нэгъэсауэ щытмэ, анэдэлъхубзэм и псалъэ псори ищІэным хушІэкъу зэпыту псэун хуейщ, ахъумэ а ІуэхумкІэ зэфІэкІ хэха уимыІэмэ, удэзыхъэх тхыгъэ къыпІэшІэкІыныр фІэшІыгъуейщ.

Псалъэжърэ псалъэ шэрыуэу ди бзэм хэтыр куэдыкІейщ. Дыщэр пшахъуэм къызэрыхагъэкІым хуэдэу, ахэр бжыгъэ зимыІэжу къыпщыхъу псалъэхэм къащІи-къузыкІаш лъэпкъым. Абыхэм яхъумэ адыгэм я гупсысэри, я тхыдэри, я гурыгъу-гурышІэхэри. Іуэхушхуэракъэ, мис ахэр Іэзэу къэзыгъэсэбпыф, зи бзэгупэм пылъ тхакІуэхэр ди куэдкъым. Мыр къытщыхъу къудейкІэ жытІэркъым, – ди ІэкІэ дытелэбащ фразеологическэ жыІэгъуэу ди бзэм иІэхэр псалъалъэ щхъэхуэу къыдэгъэкІыным дыщелэжъым шыгъуэ. Ахэм къахуэтхъыну щапхъэхэр дэ къызыхэтхар, зэрыгурыІуэгъуэши, ди тхакІуэхэм я ІэдакъэщІэкІхэрщ. Ады-

гэбзэкIэ кыдэкIауэ щыIэ тхыгъэ псори щIэтпщытыкIа лэтки, фразеологие жыIэгъуэ куэд дыдэ къэнащ ди литературэм щапхъэ щамыгъуэтауэ. Абы IупщIу къегъэлыгъуэ литературэм, езым апхуэдэ неологизмэхэр кыигъэщIын дэнэ къэна, бзэм хъэзыру иIэ «пхъуантэ-дэлъхэр» нэсу иджыри кыизэrimыгъэсэбэпыфыр.

Зи гугъу тщIа фразеологическэ жыIэгъуэхэр зэблэ-шауэ, зэрыжыIэн хуейм темытыжу кыщыхъаи куэдрэ ухуозэ. Щапхъэхэр:

«Сигу илъ бжесIэнут,
СыкъэмыщIэнум.
А шэчым
Шэчу куэд къегъэщI.
УмыщIэм зыщIэр хэт
Сигу пцIанэу!
Уэ уи щхъэм
Сэри тIэкIу сегъэщхъ!»

«Уи щхъэм сегъэщхъ» жаIэрктым, атIэ «уи щхъэм селъытщ».

«Лъагъуныгъэм гугъэхэр кызыту
СыщыпхуищIыжам сэ гъащIэм хуит,
СщIактым,
СщIактым мащэ гуэр къэзытIу
Дунеишхуэм тетуэ цIыхуитI».

Мыбдежми «Мащэ гуэр къэзытIу...» жыхуиIэм уса-кIуэм и мурадар кыкIырктым. Мащэ гуэр къатI щхъэ-кIэ ушIэгүзэвэн хуейр зыми кыгурыIуэнуктым. «Мащэ къэтIын» жиIэу адыгэбзэм фразеологие жыIэгъуэ иIэктым, иIэр «мащэ къыхуэтIын» жыхуиIэращ. Iэмал имыIэу а мащэр цIыхуитIым кыщIатIри, «хуит» пса-лъэм рифмэкIэ зэрэкIуалIэр армырамэ, тцIэрктым. УсакIуэм дежкIэ а бжыгъэм зы мыхъэнэ гуэр иIэнкIи мэхъу, ауэ еджакIуэр щымыгъуазэу къонэ а щэхум.

Ди тхыгъэхэм нэхъыбэжу уащрохъэлIэ псалтэ мыгурыIуэгъуэхэм, зыхужалэм емыкIухэм.

Щапхъэхэр:

«Сыфэрыншэм – си нэр зэкIуэкIауэ
Нэгъуджэншэу тхылъ кыысфIощIыр зджы».

«Сыфэрыншэм» жызыIа адыгэ, мыр зытха усакIуэр мыхъумэ, нобэр кыыздэсым щыIауэ кыщIэкIыну-ктым.

«Махуэр йокІри, жэщ зыкъэзыгъазэм»...

Махуэр икІкъым, атІэ блокІ. ИкІынкІэ хъунур гъэ-
ращ е абы и Іыхъэхэм ящыщ гуэрщ.

«Донэху хъупІэр, мазэр хэлэм»...

Мазэр хэлэркъым, атІэ холэж.

«Бий къэзэрыр дищІ къыщихъэм»...

Къэзэр зыхужалэ хабзэр зыгуэр зыщэрщ е къэзыщэ-
хурщ, ахъумэ бийрагъэнукъым. Бийр е залымщ, е къан-
лыщ, е гушІэгъуншэщ, ауэ къэзэрыныр бийм дагъуэ
хуащІ нэшэнэ нэхъыщхъэхэм ящыщкъым.

«Куууагъыр сытми хуейщ иІэпхъэ»...

Мыбдежым – «пхъэ» суффиксыр лейщ. «Хуейщ иІэн»
жыпІэмэ, – адыгэбзэщ, зэблэгъэувыкІауэ щытми. «Куу-
уагъыр сытми иІэпхъэщ» жыпІэми, а гупсысэ дьдэр
къокІ. НытІэ, уи пычыгъуэ бжыгъэр пхуримыгъэкъумэ,
нэгъуэщІ рифмэ умыгъуэтмэ, бзэм и лажьэр сыт?..

Іуэхушхуэракъэ, мыбыхэм къапыпщэ хъун щапхъэ-
хэр гъунэжщ, къызэрытха тхылъхэри номейуэ къэтщ-
тащ, ахъумэ ахэр зи ІэдакъэщІэкІхэм я тхыгъэхэр
адрейхэм бзэ и лъэныкъуэкІэ елъэхъшэкІу аракъым.
Хъэуэ, ди жагъуэ зэрыхъунщи, ди литературэр зэрыщы-
ту къапщтэрэ, ушхъэпрыплъ мыхъуу, ухэплъэмэ,
уолъагъу ар – зи пэшхэр къетхъужа унэм зэрешхыр.
Абы тепсэлъыхъхэм нэхъыбэу яубыр е зыщытхур а
унэм и теплъэращ, ахъумэ и кІуэцІым щІыхъэну хэтыр
мащІэщ. Ауэ дыщІэвгъэхъэт абы и зы пэш... Дыте-
мыпсэлъыкІу жытІэнщи, къэдвгъащтэт ди литера-
турэм и дапхъэм телъ тхылъхэм ящыщ зы. Дыхэмы-
плъыхъу. НэуфІыцІшхъэрыуэу. Дыкъевгъаджэт абы,
дыкъэувыІэм, дыхэгупсысыхъурэ. Дытевгъэпсэ-
лтыхъыт, щІэхъумэрэ худэчых лъэпкърэ хэмылзу, гум
жиІэр жьэм иІуатэу. Ар тхузэфІэкІамэ, мис итІанэ наІуэ
хъунт я нэхъ тхаКІуэ цІэрыІуэхэу уей-уей жезыгъэлэ-
хэм я тхылъхэми бзэ и лъэныкъуэкІэ щыщІагъэ куэды-
кІей зэрахэтыр (я псалъэуха гъэпсыкІэхэм къащыщІэ-
дзарэ нэгъыщэхэр зэрагъэувым щыщІэтІыкІыжауэ). А
щыщІагъэхэмкІэ, пэжщ, хэубыдыкІауэ зыгуэр пхуэгъэ-
къуэншэнукъым, апхуэдэхэм къапэзыкІухъыф тха-
кІуэхэр литературэм къыщІэхъуэхункІэ. Ахэр къы-
зэнэкІа хъуным папщІэ, шэч хэмылзу, зэмани, тхаКІуэм

я закъуэ мыхъуу, бзэм елэжъхэм я жэрдэмхэми (п.п., псалтълъэ зэхуэмыдэхэм) уахуейщ...

Зэманым теухуауэ. КъызэрытщыхъумкІэ, ди литература щыхударыхын хуей ныбжъым икІри бгыр щІи-къузэу гъащІэм дэбэкъуэным теухуауэ и щхъэ хъэрычэт щыхуищІыжын хуей зэманым зэрынэсрэ зыкъом щІащ. Ауэ щыхъукІэ, гущІэгъу къыхуащІыным щыгугъи зыдригъэхъэхи хъунукъым абы.

1973 гъэ,

Къэбэрдей-Балъкъэр радио

«ФИ ПІЭЩХЪАГЪ КЪУЭЩИЙ ЩІЭВМЫЛЪХЪЭЖ!»

Дэхуэха хъуа тхыгъитІ

Ди анэдэлъхубзэр джыным ехъэлІа гурыгъузхэр куэд лъандэрэ къокІуэкІ. Абы и зы щыхъэтищ иджыблагъэ си «уней архивым» къыхэзгъуэтэжа мы тхыгъэри. Мыр щыстхар сыщыстудента илъэсхэращ, нэхъ гуры-Іуэгъуэу жыпІэмэ, илгъэс 40 хъуащ абы лъандэрэ.

СоцІэж, ину уригузавэ щІэхъуну щытыкІэм ирашэлІауэ щытащ абы щыгъуэ анэдэлъхубзэр джыным и Іуэхур, а гузэвэгъуэрат мы тхыгъэр стхыуэ «Ленин гъуэгъу» газетым схъыным сезыхулІари.

Здэсхъа отдeлым щІэсхэр, я гуэныхъ сыхуейкъым, си тхыгъэм арэзы техъуэри, зыри зэрамыхъуэкІарэ традзэн мурад яІу секретариатым нагъэсауэ щытащ. Тхъэм ещІэ, адэкІэ редактор нэхъыцхъэри ирагъэджауэ къыщІэкІынищ. «Зыгуэрхэм даггэкъуэншэж хъужыкъуэмэ», жаІа, – сымти, си статьяр тхакІуэ цІэрыІуэ, адыгэ интеллигент нэгъэса Теунэ Хъэчим иратауэ щытащ, Іуэхум зрегупсысыр жрагъэІэн мурадкІэ. Хъэчим, Тхъэм жэнэткІэ иггэгъуфІэ, къажриІэ къудейкІэ игу мызагъэу, тхыгъэ Іуиц жэуап папиІуэ къы-дэщІигъуауэ щытащ си статьям, абы къыщысІэа Іуэхур къыздиІыгъыу, тхыгъэр теодзэн зэрыхуейм шэч лгъэкъ къытримыхъуэ. Теунэм и тхыгъэр си статьям дэщІыгъуици, лейуэ сытепсэлъыхъынкъым, ауэ Іуэхур зэриухауэ щытар кІэщІ дыдэу къыжысІэнищ.

Мазэ бжыгъэ дэкІауэ редакцэм хъыбар къызагъэщІащ сыщІыхъэн зэрыхуеймкІэ. ПІалгъэ къыхэзмыгъэкІыу сыздэкІуа отдeлым си тхыгъэр къызатыжауэ

щытащ, Теунэ Хьэчим итхари дэщІыгъуу. Пэжым ухуеймэ, сэ зыри хэщІыкІтэкъым си статья а тхакІуэищуэм иратауэ зэрыщытам. Ауэ абы и закъуэтэкъым сэ зыхэзмыщІыкІыр: си статьяри Теунэм къыдэщІыгъуари зэгъэбыдылІауэ обкомым ирагъэхъщ, мазэ бжыггэкІэ абы щІэлъщ, жэуап папщІэу зы псалтэжъ и цхъэм къытратхэжри, редакцэм кърагъэхъыжат. «Фи пІэцхъагъ къуэщІуи щІэвмылгъэхъ!» – арат обкомым къыщытратхар си тхыггэм и цхъэм. Шэч хэмылгъу, ар нэхъыбэу зыхуэггэзар сэратэкъым, редакцэм и унафэщІхэрт. Абы кърагъэкІар къыбгъурыІуэну, дауи, гугъутэкъым, ауэ нобэр къыздэсым зыщІыпІи цызэхэсхауэ къысхуэщІэжкъым сэ а псалтэжъыр. Тхъэм ирещІи, обкомым я фирменнэ псалтэжъу къыщІэкІынут ар. Тхыггэр къызэзытыжа журналистыр цІыху хъарзынэ гуэрт, ауэ, зэманыр апхуэдэти, зи мыІуэху гуэрхэм ямылгъагъуным цхъэкІэ, егугъупэурэ трищІэлэжауэ щытащ обкомым я псалтэжъыр.

Іуэхугъуэ бэлыхъуи щыткъым мыр, ауэ, япэрауэ, ди анэдэлъхубэр джыным и къекІуэкІыкІэм, етІуанэрауэ, ди гум илгъыр къэтІуатэ цыхъуну зэманым дыщІэхъуэпсу дызэрыпсэуам цыхъэт техъуэ зы тхыдэ налгъэщ.

А зэманым дыккэсар пэжмэ, абы цыхъэт техъуэн хуэдэу, «Адыгэ псалтэм» и редакцэм сыфцогугъ илгъэ 40 хъуауэ цылгъ мы тхыггэхэм, икІэм икІэжым, гъуэгугъ ефтыну.

2006 гъэ

ІУТЫІЖ Борис,

цІыхубэ тхакІуэ

БЗЭР – АНЭ ПЭЛЪЫТЭЩ

Анэдэлъхубэ. Ар лъэпкъым и напэщ, игущ, и псэщ. Лъэпкъыр псэухукІэ, абы и бзэм кІуэд иІэкъым. Лъэпкъым и бзэр фІэкІуэдамэ, а лъэпкъым и цІэр щымыІэжу, кІуэдыжауэ аращ. Апхуэдэу щыщыткІэ, дэ арэзы дадэхъу хъунукъым «Ди бзэр мэкІуэдыж» жызыІэ цІыхухэм. Хъуэ, ди бзэр, ди культурэр, езым и фащэ зыщитІэгъэжурэ, япэкІэ мэкІуатэ.

Абы и цыхъэту къэбгъэлгъагъуэ хъунущ ди литературэмрэ искусствэмрэ пІалгъэ кІэщІым къриубыдэу яІэ хъуа ехъулІэныгъэ инхэр. Е къэдвгъащтэт ди анэдэлъхубэр. Адыгэхэм япэм ди бзэкІэ пхужымыІэну я гугъэу ди гъащІэм къыхыхъа хъэпшыпыщІэхэр, гупсы-

сэщІэхэр иджы ди анэдэлъхубзэм хъарзынэу къотІасэ. Марксизмэ-ленинизмэм зэрыжилэмкІэ, дэ дызыхуэкІуэ гъащІэм зэгүэр лъэпкъ куэдхэр дищІынущ зы культурэм, зы бзэм къызэщІиубыдэ лъэпкъ. Ауэ а культурэри бзэри хъэзыру дэ зыщІыпІи къыщытпэплъэркъым, зыгуэрым тхуигъэхъэзырыркъым. А къэкІуэным и арджэн дахэр лъэпкъ куэдхэм зәлуащэн хуейщ езыхэм я Іуданэ зырызкІэ.

Мис абы къыхэкІкІэ дэ нэсу зедгъэужьыну ди къалэнщ ди лъэпкъ литературэм, искусствэм, анэдэлъхубзэм. Псом хуэмыдэу дэ, тхыбзэм, литературэм, искусствэм зезыгъэужьыну щІэзыдзагъащІэ лъэпкъ цІыкІухэр, ди къару деблэжын хуейкъым абыхэм зедгъэузэщІу адреи лъэпкъхэм далъэщІыхъэжынымкІэ. ЗыкІи дызытемыукІытыхъын «пхъуантэдэлъ» диІэу дынэсын хуейщ дэри зэгүэр лъэпкъ псори зы бзэкІэ дыкъыщыпсэлъэнэу жыхуалэ «хасэм». Ауэ мыбыи егупсысыпхъэщ: дэ нобэ а «хасэр» апхуэдизкІэ тпэжыжъэщи, абы иджыпсту утепсэлтыхъыщэныр сәбәпынщэщ. Сэ зэкІэ зи гугъу сщІыну сызыхуейр ди лъэпкъым иджыри и нэу, и псәу къилъытэж анэдэлъхубзэр ди еджаплэхэм зэрыщадж щІыкІэмрэ языныкъуэхэм абы пщІэуэ хуащІыр зыхуэдизымрәщ.

Сэ сызэригугъэмкІэ, зи анэр фІыуэ зымылъагъуж, абы пщІэ хуэзымышщІыж цІыхум нэгъуэщІым и анэ фІыуэ хуэлъагъунукъым. Анэм ещхъщ лъэпкъым и бзэри. Зи анэдэлъхубзэм нэмышлъ езыт, абы пщІэ хуэзымышщІыж, ауан зыщІыну зыфІәфІ цІыхум нэгъуэщІ лъэпкъым и бзэр фІыуэ илъагъуу къәплъытэ хъунукъым. Апхуэдэ цІыхум фейдэ къызыпыкІрэ къызыпымыкІыу бзэхэри зэхидзу, ирисондәджэру аращ.

«Адыгәбзэм КъаләкІыхъым уфІишынукъым», «Адыгәбзэм щІакхъуэ Іыхъи къыпхуиләжынынукъым» жраІәурэ ягъәса цІыхур ягъәсәхъуащ. Уебләмә, ягъәунәхъуащ. Бзә лей, сәбәп мыхъун бзә шыІәкъым.

Ди жагъуэ зэрыхъуши, уащрихъәлІә щыІәщ адәанэм языныкъуэхэм адыгәбзэр я бынхэм ирагъәщІәныр лейуэ къалъытәу. Ауэ нәхъ гуауәжракъә, дә диІәщ адыгәтхакІуэ, усакІуэ, ди бзэм еләжъ щІәныгъәлІхэр, я бынхэр ди бзэм иримыпсәлъәфу. Ар хуабжъу емыкІуш икІи зәранщ. Хәт итІанә ахэр зыхуәтхэр? Щысабийм къыщыщІәдзауэ цІыхум и анэдэлъхубзэр фІыуэ егъәлъагъуныр, пщІэ хуищІу егъәсәныр сәбәпышхуэ мәхъу щІәбләр къызыхәкІә лъәпкъыр фІыуэ илъагъуу, нәгъуэщІ лъәпкъхэм пщІә яхуищІу гъәсәнымкІэ.

ЖызыІәни щыІәнщ мыпхуэдәу. «Сыту пщІыжыну

адыгэбзэр. Арыншэу дэ урысыбзэкIэ псори кыьдгуроIуэ, дызыхуейр тхужолэ». Пэжщ, тхужолэ, ауэ... Псалъэм папщIэ, анэ псоми зэхуэдэу я бынхэр ягъэфIэфыркъым. Ауэ быныфIхэм абы щхьэкIэ зэи анэр Iумпэм ящIынкъым, хыфIадзэжынкъым, атIэ анэм и гъащIэр адреихэм ещхьу щIэращIэ зэращIыным Iэмал имыIэу ахэр елэжьищ. Мис абы ещхьщ анэдэлъхубзэри, абы и IэфIагъыр зыхэзыщIэм ар зэи хыфIидзэжынкъым, Iумпэм ищIынкъым, атIэ нэхъ дахэ, къабзэ, лъэщ зэрыхъунум елэжьищ.

Гум тегъэхуэгъуейщ иужь зэманым ди школ куэдым анэдэлъхубзэр джыным пщIэ лъэпкъ зэрыщыхуамыщIыжыр. Иджыпсту языныкъуэ школхэм кыщалътэ а предметыр кIэрыдзэн гуэру, ауэ сытми ирагъэджу. Мис абы кыыхэкIкIэ еджакIуэ куэдым школыр къаух адыгэбзэкIэ щIагъуэу къемыджэфу, тхэкIэ ямышIэу. Анэдэлъхубзэр зыджыну хуэмей еджакIуэхэр хуит щащI куэдрэ къохъу.

Адрей предметхэми апхуэдэ бгъэдыхьэкIэ хуаIамэ, дауи, еджакIуэ куэдым, анэдэлъхубзэм ещхьыркъабзэу, е алгебрэ, е геометриер, е нэгъуэщI предметхэр яджынтэкъым.

Ди жагъуэ зэрыхъуши, анэдэлъхубзэр егъэджыныр лей хъупауэ къэзылътэ, абы тепсэлтыхь, тетыхь егъэджакIуэ гуэрхэри щыIэщ. Ар зэран зыпылътщ икIи емыкIуш.

Ныкъусаныгъэншэу къэплътэ хъунукъым адыгэбзэкIэ егъэджакIуэхэр ди университетым зэрыщагъэхъэзыр щыIкIэри. Япэрауэ, гурыIуэгъуэкъым мы гъэм ди отделенэм къащта еджакIуэхэм е сочиненэу, е диктанту адыгэбзэ тхыгъэмкIэ экзамен кыщIыIамыхар. Адрейуэ, хуабжыу мащIэщ икIи зэкIэлътымыкIуэщ студентхэм адыгэбзэ зэраджу щыIэ учебникхэр. Ахэр къанэ щымыIэу урысыбзэкIэ тхаш икIи абы куэдкIэ нэхъ гугъу ещI а бзэр джыныр. ГъэщIэгъуэнкъэ, ахэр зытхэхэм я нэхъыбэр адыгэщ, ауэ адыгэбзэм и грамматикэр адыгэхэм урысыбзэкIэ хуатх. Дыхъэшхэнщ икIи гуауэщ.

Абы нэмышIауэ, сэ щыуэныгъэшхуэу кыизолътэ ди лъэпкъым и историер ди еджапIэхэм зэрыщамыджыр. Дэ еджапIэр кыьдоух пасэрей мысырхэм е Америкэм щыпсэу индейцхэм я тхыдэр тщIэуэ, ауэ дыктызыхэкIа, дыкъэзылътхуа лъэпкъыр уафэм къехуэхами дымышIэу. Ижъ-ижъыж лъандэрэ лъэпкъ ин куэдым я тхыдэ зэблэкIыпIэу щыта ди лъахэм, хуитыныгъэм щIэзэууэрэ хъзабым кыыхэмыкIыу хэкур, гъащIэр

тхуэзыхъума ди лъэпкъым и историем еджакIуэхэр цагъэгъуэзатэм зэраныгъэ лъэпкъ кyiшэнтэкъым.

Урысыбзэм дэ ди гъащIэм щилэ мыхъэнэр зэрыи-ныр, утемыпсэлъыхьыххэми, гурылуэгъуэш икIи дэ а бзэр фIы дыдэу тщиэн хуейщ. ДыкъызыхэкIа лъэп-къым и бзэр дджыныр, тщиэныр абы зэран хуэхъу-нукъым, атIэ дэлэпыкъунуш. БзитI зыщIэм бзэ ещанэр нэхъ тыншу зэрегъэщIэф, бзищ зыщIэм еплIанэр зэригъэщIэныр къехьэлъэкIыркъым. Адыгэбзэр сэбэп фIэкIа зэран хъунукъым нэгъуэшI бзэхэр къэпщи-э-нымкIэ, дунейр къыбгурылуэнымкIэ.

Лъэпкъым и бзэр ихъумэжынуми игъэкIуэдыжыну-ми нэхъыбэу хуитыр езыр аращ икIи абы зэи ущиэлъэлуи унафэ гуэр тепщиыхьы хъунукъым: цIыху закъуэтIа-къуэхэм емыдалуэу, лъэпкъым езыр зыхуейр ищиэнуш. Ди лъэпкъым иджыпсту укIэлъыплъмэ, налуэу дыболъагъу абы и анэдэлъхубзэр иджыри игурэ и псэу зэриIэр, ар куэдрэ, куэд дыдэрэ иджыри абы зэрылурылгыныр.

«Ди бзэр мэкIуэдыж» жызылуэ абы иридыхьэшхэр мащIэш, ауэ абыкIэ ди гур дымыгъэзагъэу тхакIуэу, егъэджакIуэу, студенту лъэпкъым иIэр дыпэщIэувэн хуейщ а бзэр зыуфIейхэм, ауан зыщIхэм.

Абы къыхэкIкIэ си гуапэ хъунт блэкIа зэманым тхыбзэ зэримыIам ди лъэпкъым насыпыншагъэу къы-хуихъар, иджы тхыбзэ дилэ зэрыхъуам ди гъащIэр къы-зэриIатар къызыгурылуэхэу ар зыхуэкIуэнум щIэгуп-сыс, къызыфIэлуэху цIыхухэр мы луэхум зэреплгыр зэхэсхамэ.

1967 гъэ

ИУТИЫЖ Борис,

Къэбэрдей-Балъкъэр
университетым и студент

ГУЛЪЫТЭШХУЭ ЗЫХУЭФАЩЭ ИУЭХУГЪУЭЩ

ИутIыж Борис «Бзэр-анэ пэлъытэщ» зыфIища тхы-гъэм къыщиIэт Иуэхухэр зэгупсысынхгъэщ, гулгыти зыхуэщIыпхгъэщ. «Бзэр-анэ пэлъытэщ» жиIащ абы. ФIыуэ, шэрыуэу жиIащ.

ЩIэблэ мащIэ щIэхъуэнса, лIы акъылыфIэ мащIэ щIэбэна ди бзэр бзэ нэс, тхыгъэ зиIэ бзэ хъуным. Дя-пэкIэ псэуахэм къемыхъулIар, дэ, советскэ лъэхгъэнэм псэуныр насып зыхуэхъуахэм, къыдэхъулIащ. Ди куль-турэм, ди литературэм, ди искусствэм зиужынымкIэ адыгэбзэм къулыкъуу къытхуищIар, абы тхуэфIи-

гээкIар анхуэдиэиIэ иници, сыт хуэдэ псалгээшхуэ абы хужумыIами, елеекIынукбьм. А кбулыкбу инхэр иггээ-зацIэурэ, езы адыгэбзэм зиужбац, зибзац, лгээци хбуац. ДяпэкIи ар нэхэри кбарууфIэ, дахэ, зэфIэ-кIышхуэ зиIэ бзэ тцIыныр псоми дызэдикбалэни.

IутIыжым и тхыггэр газетым кбихбын и пэкIэ ди тхакIуэ ныбжыцIэхэм я семинарыр траггэпсэлгы-хбац, ар кбазэрыцыхбуар зраггэцIэн мурад яIэу.

– Пгэжц, бзэр анэ пэлгытэц. IутIыжым и тхыггэм кбьциIэтхэр гулгытэшхуэ зыхуэфациэ Iуэхугбуэ иниц, – зыжбэу жаIац семинарым хэта псоми.

Ди бзэр дагуэ, абы гбуэгу иратыркбьм, жиIэу тхбэ-усыхэркбьм дызытэпсэлгыхь тхыггэр зи кбалэмыпэм кбьцIэкIар. Ауэ ар арззыкбьм лгэпкк куьтурэм зиужбын, абы лбагэу зиIэтын папцIэ партым кбь-дита лгэкIыныггэ иныр нэсу кбьзэрыдмыггэсэбэ-пымкIэ. Аркбудейм кбьцымынэу, хуэфациэ пцIэ абы цыхуамыцI, анэдэлгхубзэр дзыхуэмеижу, лей хбуа «Iэцэу» зыггэуэв гуэрхэр кбьзэрытхэкIыриц абы имыдэр. Уи куьтурэм анхуэдэу ухуцытыныр, анэдэлгхубзэр ггэикIэныр кбуаниаггэц, Коммунистическэ партым и лгэпкк политикэми езэггыркбьм.

Ди партым и Центральнэ Комитетым и теоретическэ икIи политическэ журнал «Коммунистым» (1965 ггэ № I3) мыр итиц: «В противовес теории К. Каутского, выдвинувшего предположение об ассимиляции всех наций одной нацией и всех языков одним языком, В. И. Ленин всегда отстаивал идею марксизма о будущем слиянии наций в высшем, интернациональном единстве человечества. Но он не выдвигал проблемы слияния национальных языков. Сложившиеся литературные языки наций не показывают никаких тенденций к их слиянию в одном языке».

Теорие и лгэныкбуэкIэ кбапцтэмэ, Iуэхур зэрыцы-тыр анхуэдэуц. Практикэ и лгэныкбуэкIэ а Iуэхум хуцытын зэрыхуейм и гугбу пцIымэ, а статья дьдэм и авторхэм мыр ятх: «Национальные языки будут существовать и после победы социализма во всемирном масштабе наряду с международными языками. Поэтому правильная линия в языковой жизни многонационального Советского государства состоит в том, чтобы, во-первых, способствовать дальнейшему развитию национальных литературных языков в пределах жизненных потребностей каждого народа и, во-вторых, совершенствовать и расширять изучение русского языка как языка межнационального общения».

Цитатэ кэтэхьахэр кIыхьми, дызытeпсэлтыхь
Iуэхур нaIуи гурыIуэггъуи ящI.

Школхэм я ныкгъуэхэм анэдэлтхубзэмрэ ктэбэрдей
литературэмрэ зэрыщраггаджэ щIыкIэм арэзы кти-
мыщIыр куэдщ. ЗэрыжаIэмкIэ, ар Iуэхуггъуэ куэдым
ктыхокI. Абыхэм ящыщ а предметитIым ялгыс зэ-
маныр зэраггэмащIэри, ахэр еггэджыным арэзы уктыщIу
зэремыггъухэри, литературэмкIэ программэр тIорысэ
зэрыхгъуари, анэдэлтхубзэмрэ литературэмрэ езы-
ггаджэхэм ящыщ куэдым а предметхэр щIаггъуащэу
зэрамыщIэри, фIы дьдэу ахэр зэрамылгаггъури.

Сыту сэбэп хгъунт ди школ еггэджакIуэхэр, ди ин-
ститутитIым, ди университетым я щIэныггэрыла-
жьэхэр а Iуэхуггъуэхэм зэрeплтыр, ныкгуасаныггэхэр
дггэкIуэда, Iуэхур едггэфIэкIуэн зэрыхуей щIыкIэм
теухуауэ я гупсысэхэмрэ я мурадхэмрэ газетым и
напэкIуэцIхэм ктыщаIуэтамэ.

Ди университетыр кгауха иужькIэ, адыгэбзэмрэ
адыгэ литературэмрэ цIыкIухэм ираггэджыныр IэщIа-
ггэ зыхуэхгъуну студентхэр дауэ еплгрэ я бзэкIэ тха
грамматикэкIэ анэдэлтхубзэм ирамыггаджэу урысы-
бзэкIэ тхэкIэ зэрыраггаджэм? Филологическэ факуль-
тетым адыгэбзэмкIэ щыIэ отделенэм щIэтIысхьэну-
хэр ктыщыхахым деж, IэщIаггэ ахуэхгъуну бзэмкIэ
экзаменым хыхьэ сочиненэр абыкIэ ирамыггэтхыу
урысыбзэкIэ зэрыраггэтхыр сэбэп нэхт хгъууэ нIэрэ
адыгэбзэр нэхтфIу зыщIэхэр нахуэ кгащIу ктыхахы-
нымкIэ?

КгытеувыIэпхгэщ нэггъуэщIыбзэхэм ктикIыу ады-
гэбзэм ктыыхьа псалтэхэм я мыхьэнэми. Нэггъуэ-
щIыбзэхэм кгахэкIа псалтэхэр, терминхэр ди бзэм
ктыхэггэхьэн хуейктым, жьыпIэнымрэ абы еггэлаяуэ
щIэкгъунымрэ адыгэбзэр зыггэбэггъуэн, езыггэфIэкIуэн
Iуэхуггъуэктым. Хуей щыхгъумрэ щысэбэпынумрэ деж,
нэггъуэщIыбзэм щыщ терминхэр хаггэхьэурэ, лгэпкк
цIыкIухэм я мызакгъуэу, лгэпккышхуэхэми я бзэхэр
кгулей, IэкIуэлгакIуэ хгъуащ. Щапхгэу ктэиштэнищи,
апхуэдэщ анлыбзэр. ЩIэныггэрылажьэхэм ктызэра-
лгытэмкIэ, англичанхэм я бзэм и псалтэ лгэбжьэхэм
ящыщ процент 60–70-р нэггъуэщIыбзэхэм щыщ кты-
ыхьащ. Абы ещыхьыркгабзэу, урысыбзэми нэггъуэцIхэм
ейуэ куэд дьдэ хэпица хгъуащ. Абыхэм щыщ адыгэбзэм
кгахэкIауэ **чужак /шу вактэ/, та-мада /тхьэмадэ/,
шашка /сэшхуэ/, нарзан /нартсанэ/ псалтэхэр.**
Зиужьурэ зиубггъуну, лгэщ зищIыну зи мурад бзэр
щышынэн хуейктым нэггъуэщI псалтэ ктыыхьэным.

*Ди бээр кѳабзѳу, гурылуэгѳуѳу щыдгѳатын хуейш.
Ауѳ абы кѳикІыркѳым адыгѳ псалѳѳу щымыт псом
цхѳэкІи ди бѳэм и куѳбжѳр зѳхуѳтицІын хуейуѳ. Ди-
мылагѳѳм кѳыхѳкІкІѳ дыйдей тицІы псалѳѳэхѳр ди бѳэм
и законырмѳ абы и мардмѳр езѳгѳу, кѳыхѳмылҮи-
икІыу хѳзагѳѳу щІыныриц кѳалѳныр.*

Ди газетхэм ярыту үцеджэ, ди радиом цызэхэнх кэохуу хамэ кээралхэм кэикIа хьэцIэхэм цхьэкIэ «шэджэггуашхэ ятац» жаIэу. Ар «был дан обед» псалгэхэр анхуэдэу зэрадзэкIауэ арац. А псалгымIри адыгэ псалгэ цхьэкIэ, ар ди псалгэкIэктым. Анхуэдэм цхьэкIэ ижь лгандэрэ «Iэнэ кэыхуацтац» жаIэ хабзэц. Андрей кталанхэм хуэдэу нцIэ хуэцIынхьэц бзэ ктабзэкIэ, бзэ гурыIугуэжIэ ди цIыхухэр псалгэу, тхэцэ кэызэггэпэщынми.

Араици, усакиуэ ныбжыицІэ ІутІыж Борис кѳиІэта
Іуэхум акѳыл зэхэлѳкиІэ девгѳэгунсыс.

1967 273

ТЕУНЭ Хьэчим.

*Къэбэрдей-Балъкъэрым и
цIыхубэ тхакIуэ*

ХЪУЭПСАПИШ

Ди тхыбзэм теухуа гунсысэхэр

Адыгэм тхыбзэ диӀэ зэрыхъурэ куэд дыдӀэ мышӀами,
а зэманым къриубыдӀу тхыгъэ куэдыкӀей дунейм
къытехъащ, абы къыдӀэкӀуӀуу зиужъащ езы тхыбзэм.

Зэрыгурылуэгъуэщи, тхыбзэм зиужьыным зыкъом-кIэ пыщIащ литературэбзэм и щапхъэхэр жэпхъынри. АдыгэбзэкIэ къыдэкI газетым, журналым, тхакIуэ, усакIуэ Iэужьхэм тегъэщIапIэ яхуэхъури а ди тхыбзэм къыкIэ-лзыкIуа литературэбзэм и щапхъэхэрщ. Адыгэ тхыгъэхэм дакъыщеджэкIэ, дэ зыхыдощIэ а нэрымылгъагъу щапхъэм и пкъыр, ауэ, пэжыр жыпIэмэ, а щапхъэхэм и къэухъыр апхуэдизкIэ махэщи, абы дурыс ищIахэмрэ имыщIахэмрэ щытхузэхэмыгъэкI, щытфIызэхэзэрыхь, а зэхэзэрыхьхэр цызэхэтхыжкIэ, тегъэщIапIэ тшIын гуэри щыдмыгъуэт куэдрэ къохъу. Абы къыхэкIыуи жыпIэ хъунущ адыгэ литературэбзэм и щапхъэхэр, зэщIа мыхъумэ, нобэр къыздэсым нэсу зэрымыубыдауэ, мыжауэ.

Пәжщ, икІар имыхъэжыфрэ ихъар къимыкІыжыфу

ар жыным ушҥыцхъуапсыни Іуэхум хэлъкъым, сыту жыпІэмэ пэжу зэтеухуа литературэбзэм и шапхъэр псыхъурейм* ещхьц. Псыхъурейм ит псыр сытым де-жи гурыху шытыным щхъэкІэ хэхъуи хэщІи иІэн зэрыхуейм ещху, бзэр лантІау, зэманым кыиІэт Іуэху-гъуэхэмрэ кыигъэщІ гупсысэхэмрэ задигъэшыф хъу-ным папщІэ, абыи «хэхъуэ-хэщІыр» иІэн хуейц.

Ауэ псыхъурейм псыхъурей щІыхужаІэр, зи къэу-хыыр ІупщІ увыІэпІэ щІыпІэ хэхам псым зэрыщиІэрщ. Абы ещху, литературэбзэм иІэн хуейц зи нэпкъхэр ІупщІу плъагъу, зэблэпш мыхъу къэухъ. А къэухыыр езы бзэм кыегъэщІ, а бзэм кыигъэщІам, иубзыхуам утекІу уи лІыфІагъкІэ нэгъуэщІ къэухъ кыыхуэбгуп-сысыну ухуежъэмэ, а литературэбзэмрэ ар къэзыгъэ-щІыжа ІуэрыІуэбзэмрэ (бэм яІурылт псэлъэкІэмрэ) зэпэщІэпшу, литературэбзэр зыгъэпсэу а ІуэрыІуэбзэм зэрыпыщІа лъынтхуэхэм ящыщ зэпыбупщІу аращ.

Литературэбзэм шапхъэ ІэрыщІ кыыхуэбгупсысы-ныр къемызэгъ щхъэкІэ, а Іуэхур зыгъэтэрэзыфынухэм, зыгъэтэрэзын хуейхэм уащыцу, бзэм езым кыигъэ-щІыжа къэухыыр шапхъэ щІыным утемыгушхуэныр, ар езыр-езырурэ зэрыкІыным ущыгугъыныр къуанша-гъэщ.

ЖытІам и щыхъэт наІуэщ ди литературэбзэм и шы-тыкІэр, абы и пкъым нобэр кыыздэсым «быдагъэ кыы-зэрыщІаыхъар», а «быдагъэр» зэрыщымыІэм и зэранкІэ ди тхыбзэр еутэкІ-къеутэкІу зэрыщытыр.

Литературэбзэри, дызэрыщыгъуазэщи, кыыцагъэ-сэбэп гъащІэ ІэнатІэ елътатІэ, фІэщыгъэцІэ щхъэхуэ-хэр яІэурэ зэщхъэщедзыж. Ахэм ящыщ зыуэ щыт художественнэ литературэм и бзэр къапщтэмэ, а зи гугъу тщІа шапхъэм и «кІапсэр» мыбы, дауи, нэхъ кыы-щыгъэлэлэгъуафІэщ.

* * *

Гупсысэр гъэхуауэ къэІуэта хъуным папщІэ къагъэ-сэбэп литературэбзэ курыхым и шапхъэу зыгуэрхэм къалъытэ прессэм и бзэр. АтІэми а бзэм и къарур тхакІуэм къемэщІэкІынуц. Абы кыыхэкІу тхакІуэм кыигъэсэбэпын хуей мэхъу бзэм лъэкІыныгъэу иІэ псори. Ауэ бзэм лъэкІыныгъэу иІэ псор нэгъэсауэ къэгъэсэбэпа хъуным папщІэ, абы и дапхъэ пхыдзахэм

* Псыхъурей – гуэл (озеро).

къепхъэхыж псалъэхэми зи нэр къэмыпщІа «псалъэ-сабийхэми» (п.п., неологизмэхэм) къэгъэсэбэпыкІэфІ ягъуэтыным цхъэкІэ, щыІэн хуейщ сытым дежи шапхъэ зытрах литературэбзэ. Дэнэ-тІэ апхуэдэ литературэбзэм и къежъапІэри и хъумапІэри? Литературэбзэм къежъапІэ куэд иІэщ, ауэ увыІэпІэ нэхъыфІ цигъуэтыр зи гугъу тщІа прессэм дежщ. Газетым, радиом, телевиденэм я бзэр, нэгъуэщІу жыпІэмэ, журналистхэм я бзэр, литературэбзэм и хъумапІэ дэгъуэщ, а лъэныкъуэмкІи цІыхухэм я плъапІэу, зэхэгъэкІыпІэу цытщ, ІэІэт хэмыту, псоми гукІэ кыызэдащтэ бзэ курыхщ... Апхуэдэу цытын хуейт, ауэ...

Иджырей гъащІэм щекІуэкІ Іуэхугъуэхэр, къигъэщІ гупсысэхэр кърипІуэтэфу адыгэ тхыбзэр гъэсэнымкІэ, шэч хэмылъу, лэжыгъэшхуэ ирагъэкІуэкІ прессэм и лэжъакІуэхэм. Пэжщ, ди газетым къытехуэ тхыгъэхэми, радиом, телевиденэм я къэтынхэми уащрихъэлІэ къохъу укъэзыгъэуІэбжъ, узыгъэдыхъэшх псалъэщІэхэмрэ псалъафэхэмрэ. Псом хуэмыдэжу, терминхэр щызэрадзэкІым, къыщагъэщІым деж, ІэхъуэтегъэкІыгу Іуэхум бгъэдыхъэхуэ къыпщохъу.

Ауэ къыпщыхъуныр тынщ. А Іуэхум зыкІи щымыгъуазэм зи гугъу тщІа «дыхъэшхэнхэм» ящыщ гуэр ди газетым къригъуатэу къыщыпхуигъэщІагъуэм деж, акъылэгъу удэмышхун плъэкІкъым, сыту жыпІэмэ абы уигъэлъагъум ауан гуэри къелэжъ, ауэ ар апхуэдэу щІэхъум нэхъ куууэ уегупсыса нэужъ, адыгэбзэр зи Іэщэ прессэм и лэжъакІуэхэм я ІенатІэр зэрымытыншыр хъэкъ пщохъури, щхъэусыгъуэшхуэ зиІэ уи ауанри щхъэусыгъуэзншэу къыпщохъуж. Зыкъомыр дызэрыщыгъуазэщи, адыгэбзэкІэ ди прессэм, радиом, телевиденэм къабгъэдэкІхэм ящыщ куэдыр редакцэм къазэрыІэрыхэр урысыбзэкІэ тхауэщ. Ахэр адыгэбзэ ящІыну къахудокІ редакцэм и лэжъакІуэхэм. ТегъэщІапІэ хъун, зэбгъэпщэн шапхъэ гуэрхэр уимылъу, кІуэрыкІуэм тегу, ахэр адыгэбзэ гъэхуа пщІыныр, дауи, тыншкъым а зэзэмызэ дыкъэзыгъэуІэбжъ, дызыгъэдыхъэшх гуэрхэри а плэщІэрыщІэу екІуэкІ Іуэхум и лъэужыщ. Іуэхушхуэракъэ, бзэм и псалъэ къэгъэхъукІэм емызэгъми, а плэщІэрыщІэу къагупсысар зэрыбкІэ тхылъымпІэм къытехуа нэужъ, яхуимыгъэкІыж нысащІэ мыхъу-мыщІэм ещхъу, тхыбзэм къыхонэри, ухуей-ухуэмейм емылтытауэ, къэбгъэсэбэпын хуей мэхъу.

Абы къыдэкІуэу мыри жытІэну дыхуейт: дэ, дызэрыщыгъуазэщи, тІэкІу мытхакІуэ журналистрэ тІэкІу мыжурналист тхакІуэрэ диІэкъым. Е а щхъэусыгъуэм

кыыхэкIкIэ, е печатыр, радиор, телевиденэр нобэрей адыгэм и гъащIэм нэхъ хэпщауэ ара, – сытми ди художественнэ литературэм и бзэм «кыытегуплIэIуауэ» кыыпщохъу «газетыбзэкIэ» дызэджэр. Дауи, а «газетыбзэм» и хьэл нэхъыфIхэри хэпщауэ щытын хуейщ художественнэ литературэм и бзэм, ауэ кыытебгъэ-гуплIэнкIэ Iэмал иIэкъым.

Художественнэ литературэм и бзэр анэдэлъхубзэм и дыщэкIыу кыэплъытэ хъуну тхакIуэхэмрэ усакIуэхэмрэ щхъэж нэхъ зыхуэйжъ и тхыпхъэ щIыкIэм тету IуэрыIуэбзэм кыыхибзыкIыурэ щхъэж и дыщэ зэрылэкIэ ялжэ удэзыхъэх гуэру, сыт хуэдэ бзэ гуэжри зыдэплъейуэ, адреихэм яхуримыкъур кыызрах гуэну, псалъэхэм къаруушIэ кыыщагъуэт аузу щытын хуейщ, ахъумэ уэ кыыпщыгугъхэм уаIурыплъыхъу, уайнэцIу щIэбдзэмэ, Iуэхур хэплъэгъуэ хъунуш. Ар жydэзыгъэ-Iэращи, ди художественнэ литературэм и бзэм куэд уащрохъэлIэ а ищхъэкIэ зи гугъу тцIа плэщIэрыщIэ кыэгъэщIыкIэм тету прессэм адыгэбзэ теплгъэ щызыгъуэта псалгъэ мыкIуэмытэхэм, псалъафэ IэрыщIхэм, псалгъауха ухуэкIэ кыытеупсыкIахэм (синтаксис калъкэхэм).

Бзэр хущIыхъэгъуэ нэхъ иIэу къэзыгъэсэбэп, абы и дыхъэплэ-дэкIыплэхэр фIыуэ зыщIэ, псалгъэхэр, я теплъэм и мызакъуэу, я мэкIи зэхэзыщIыхукIыу кыыпщыхъу, кыыбдамылхуамэ, зыкIи кыыпхуэмыщэхун гу жанрэ бзэм и бэуэкIэр зыхэзыщIэ псэ хэхарэ зиIэ тхакIуэхэр а IуэхумкIэ сытым дежи гъуазэу щытын хуейщ, ауэ дапщэци хуэмыдэжу, литературэбзэр щызэрыубыд, щыжэпхъэ зэманым ахэм дзыхъ нэхъ яхуэщIыпхъэщ. Апхуэдэ Iуэху бгъэдыхъэкIэм бзэм и зэфIэкI псори кыигъэнэIуэнут, къупхъэ хъэхум кыигъэджэла мыхъуу, езым и хабзэм тету кыигъэщIыжа жылэкIэ IэтIэлъатIэм ди бзэр хуэмыхъэзырыщэу зыжъэхэуа гупсысэхэр къригъэтIэсэнут.

Ди жагъуэ зэрыхъунщи, тхакIуэм и IэдакъэщIэкIыр редакцэм нэса нэужъ, статья кыызэрыгуэкI дэтхэнэми кыыхуащтэ «журналист уэщымкIэ щаухъуэнцIэ», художественнэ тхыгъэм пкыы кыыщIэзыгъэуэ лъынтхуэхэр паупщIу и лъэр щыщIагъэху куэдрэ къохъу. Апхуэдэ зрацIа тхакIуэм, дауи, гурыфIыгъуэ лъэпкъ хилъэгъуэжкъым и тхыгъэр кыызэрытехуам, сыту жыплэмэ а хуэсакъыпэурэ зэIуищам, гу къуэпскIэ кыигъэщIам, ушIелIусэжын щымыIэу нищIыса и гугъам, жэрыжэм тету нэгъуэщI гуэр хопщэфIыхъыжри, езыр зэсагъэжъ тхэкIэ щапхъэм ирегъэуэври. Редакторыр

щІәредакторыр, дауи, тхыгъэр бэм я пащхъэ илгъэным хуэгъэхъэзырынырщ, бэм ІущІапхъэхэмрэ ар къэзы-мылэжхэмрэ зэхэхунырщ, ауэ сыт хуэдэ тхыгъэми Іэмал имыләу етхъунщІәуэныр, зытхам и Іизыныншәу тхыгъэр «егъәфІәкІуэныр» редакторым и пщә къыдә-хуэркъым, апхуэдә къалән зи пщә дэзылгъэхәжхәми я мылэжыгъэм зрагъәукІ.

* * *

Литературэбзэм и щапхъэхэр уигу илгъурэ ди тхыгъэхэм уащыхәплгъәкІә, уи нәм занщІәу къыщІедзә хуабжыу зәмызэгъ Іуәху бгъәдыхъәкІитІ: зы лгъэныкъуэм-кІә литературэбзэм и бжәр апхуәдизу ину щызәІу-дзаци, мыхъури-хъуари щІахъә-къыщІахыжурә, къәухыи щапхъи здәщымылә кІуәцІрыкІыбжәу къәнауә къып-щохъу, ауэ адреј лгъэныкъуэмкІә а щапхъэм щыху-халгъхә бжәр, щІыхъар-щІыхъауә, зәхуащІыжри ІункІыбзибл щратыжащи, къыщІәкІыжыпхъэр щІозә-шыхъ, щІыхъапхъэми Іуфәлгъафәр къеущыхъ.

И гугъу тщІынщ япәрәј Іуәху бгъәдыхъәкІәм.

Дәтхәнә бзәми хуэдәу, адыгәбзәми куәду ущыхуозә псалтә зәгуәгъухәм. Мыбдежым «зәгуәгъукІә» дызә-джәр, синоним зәхуәхъу псалгъэхәр мыхъуу, зы псалтә хәхам къыдәгъуәгурыкІуә и щытыкІә нәгъуәщІхәрщ (вариантхәрщ).

Литературэбзэм и щапхъэр щаубзыхум деж, дауи, нәхъыщхъәу щытыр бзәм и зыужыкІәм къызәрезэгъ елгытакІи, нәхъыбәм къащтән-къамыщтән елгытакІи псалтә зәгуәгъухәм къахәжаныкІхәр егугъупәурә къа-хәхынырщ. ИщхъәкІә зәрыщыжытІащи, апхуэдә псалтә пажәхәр езы бзәм къыпхуеший, уә зәхыумыгъзәзры-хыжмә, абы ущигъәуәнкІә шәч щІыхуәпщІыни щыІә-къым. Ди бзәм куәдыкІейуә хәтщ апхуэдә псалтә зә-гуәгъухәр, жытІар иридгъәбыдән щхъәкІи къәтхынынщ абыхәм ящыщ зы щапхъә закъуә.

«Армыхъумә» жыхуиІә союзым ІуәрыІуәбзәм щиІәщ гуәгъу куәдыкІей: **армыхъумә, армыхъуамә, армыхъу, армыхъум, армыхъуам, армыхъумә, амыхъуамә, амы-хъум, амыхъуам, амыхъу, ахъумә, ахъум, ахъуам, ахъу-амә, ахъу, армыхъуатәмә, армыхъуатәм, армыхъу-тәмә, армыхъутәм, амыхъуатәмә, амыхъутәм, амыхъутәмә, амыхъуатәм, ахъуатәмә, ахъуатәм, ахъу-тәмә, ахъутәм, мыхъумә, мыхъуамә, мыхъум, мыхъу-ам, мыхъу, мыхъутәмә, мыхъуатәмә, мыхъуатәм, мы-хъутәм, хъуамә, хъуам, хъуатәмә, хъуатәм, хъумә, хъум...**

Мы цапхъэхэм ящыц зыбжанэм ударенэ Іапхъуэ зэраІэр къэплътэмэ, абыхэм я бжыгъэр нэхъыбэжи мэхъу.

Дэтхэнэра-тІэ литературэбзэм мы къомым цапхъэу къахихыпхъэр? «Армыхъумэ» жыхуиІэмрэ «хъуамэ» жыхуиІэмрэ уахэдэн хуей цыхъукІэ, гурыІуэгъуэщ а тІум къахэхыпхъэр «армыхъумэ» жыхуиІэр зэрыарар, ауэ «армыхъумэ», «армыхъуамэ», «армыхъум», «армыхъуам», «ахъум» жыхуиІэхэм я деж ІупцІ дьдэу цызэхэгъэкІакъым литературэбзэм нэ зыхурищар, сыту жьпІэмэ а псоми дэ дащрохъэлІэ ди тхыгъэхэм.

Ди тхыгъэхэм дазыщрихъэлІэр зэрытемыгъаІуэу къыпщыхъу, уІэбэу нэуфІыцІщхъэрыуэу языхэзыр цапхъэ пцІыну къахэпхкІэ ущызымыгъэуэщэну апхуэдэ псалтэ зэгугъухэм я закъуэкъым. Бзэм и псалтэхэр егугъуу цызэхамыдза щІыпІэ куэд зэриІэм и зэранкІэ, ди тхыбзэм гъунэжу хэту уащыхуозэ зи дагъуэр къыщІагъэщу къызыдэкІа уэрамым дэутІыпщхъэжын хуей псалтэ мыкІуэмытэхэм, литературэбзэр дэкІеиным, зиужыным зэран хуэхъу, абы и хъэсэхэр пцІэней зыщІ псалтэ ежбужьхэм.

* * *

Цыхум и къэухыр, абы и гупсысэр здынэсыр къэзыгъэлъагъуэхэм ящыц зыщ псалтэкІэ Іурылтыр. Андрей лъэпкъэхэми хуэдэу, адыгэхэм игъащІэми мыхъэнэшхуэ ират шэрыуэу, гъэхуауэ, зэгъэкІуауэ, дахэу псалтэным. Ауэ бзэр апхуэдэу дэни къыщагъэсэбэпыныр мызащІэу къэнэж хъуэпсапІэщ, ар къазэремыхъулІэмкІэ пхуэмыгъэкъуэншэн гуэрхэр зэрыщыІэм хуэдэу, ар дыдэмкІэ пхуэмыгъээзхуэнухэри гъунэжщ. Пхуэмыгъээзхуэнухэм ящыцц театрыр. Театрым щыІу бзэр, литературэм и кІыщым цапсыхъарэ бзэм и нэхъ задапІэхэми къыфІэмыІуэхуу къыщикІухъыным хуэщІауэ щытыныр зи къалэн пажэ актерым щІигъэщхъуэжауэ, цІыхухэм я гур «дахагъэкІэ зэриуІэ» и Іэщэ жану щытын хуейщ.

«Театрыр лъэпкъ утыкущ» жьпІэкІэ ущыуэнукъым. Утыку ихъэ дэтхэнэри щІогупсыс ар куэдым къызэралъагъунум икІи емыкІу къызэримыхъынкІэ зегъэпс. Илъэс плІыщІ хъуауэ лъэпкъ утыкуу щыт ди театрым абы илъэныкъуэкІэ зэрызиужьам шэч хэлъкъым, ауэ, пэжыр жьпІэмэ, ди литературэбзэм убзыхуа цыхъуауэ зэкІэ щыІэ цапхъэхэр къримыдзэу, абыхэм къапикІухъу къыпщохъу театрым. Апхуэдэу къыпщы-

мышун плэкыркым, псалтэ гуэрхэм я клэр пыгъэщхъуауэ, нэгъуэщхэм зыкли зыхуэмей е зыхуэмейж клэмажьэхэр япыгъэщхъуауэ, псалтэм и ыхъэхэр зэблэгъэувыкхъуауэ, жыплэнурактэ, тхылтымплэм апхуэдэ тратхэным шэч ин кытозыгъэхэ псалтэ «ныкхъуэдыкхъуэхэр» сценэм кыилукхыу цызэхэпхым деж.

Дауи, шылэщ апхуэдэ псалтэхэри, апхуэдэ псалтэкхи, ауэ уэрамым шыжагэ псор щапхтэккым, щапхтэ зимылэр псалтэклэ дахэккым, псалтэклэ дахэм цлэмыкху театрни и кьалэн пажэхэм ящыщ зыр мызащхъуауэ кьонэ.

* * *

Зэрыжытхэщи, ди тхыбзэм и бжэр зыщхыплэкгэ шызэлудза щхэкгэ, адрей лэаныкхуэмклэ хэлкым лункхыбзэ кыщратыжауэ кыпщохуэ. Мыбдежым темыплэккхыу щакхумэ куэд щхъуауэ апхуэдэу кьамыпсалтэж жыгэкгэхэр.

Кьагъэсэбэп жыгэкгэ «зэрытемыгъакулэхэм» щапхтэ пщхын кьахэпхын мурадкгэ уащыхэдэм деж, удакхуэми, зэрыжытхъуауэ, ягъэ кхыщэнуккым, ауэ кьамыгъэсэбэпыж жыгэкгэлэмрэ а жыгэкгэр дэзыгуамрэ уащыхэдэкгэ, дагуар япэ игъэщхыныр шыуагъэшхуэщ.

Пэжщ, литературэбзэм и щапхтэхэр щаубзыхукгэ, текхъа жыгэкгэм псалтэр кьызытеккэм нэгъуэщхуэ уригъэгупсысмэ, гурылуэгъуей, дыхъэшхэн ищхгэ, ар зытражыыххыми тхыдэм хэхауэ мыхъэнэ гуэр щхгэмэ, псом ящхъэжращи, апхуэдэ жыгэкгэ кьэжьэныр бзэм зэрызиужь хабзэхэм емыпхыщарэ зэрымыщхгэкгэ бжыпэр иубыдауэ щытмэ, а зэрыжагэр кьагъанэу, зэрыжагэу щытар кьыщагъэщхгэрэщхгэжи шылэщ. Апхуэдэ щхыгэкгэщ, псалтэм папщгэ, бжыпэр зубыдауэ щыта «хъэжыгъафэ» жыгэкгэм блэгэбыкхыу, ар кьызытекхыжа «ажэгъафэ» псалтэр литературэбзэм зэрыхашар. Кьызырытхыхуэмклэ, ар тэмэмщ, ауэ «гэккхъэккэ», «пэрылэбэ», «напэлэгъэщхгэ», «гэкхъуамбэ» жыхуэтгэхэм ещх псалтэхэм щхэкгэ ар пхужыплэнуккым. Зэгурэ мыхэр апхуэдэу кьапсалтэу щытагъэнщ, ауэ иджырей адыгэ псалтэкгэм апхуэдэ жыгэкгэхэр щапхтэ хуэпщхыныр кьэзэгъырккым. Мыхэр щапхтэу кьыпщыхахым, дауи, нэхтэ зэгупсысар а псалтэхэр кьыпщэжъа дыдэм ягэ теплгэр хъумэнырщ. Апхуэдэ гухуэ бгъэдыхъэкгэр зыгуэрхэм мыбзэджэу кьащыхтунри хэлтщ, ауэ псалтэхэр кьыздиккэмклэ бгъэувыжым, бзэ щххыам иукхуэншауэ кьыпщхгэхэр бузэхужурэ литературэбзэ пщхыну

ухуежымэ, бзэ дыхьэшхэн кьэбгупсысыну аркьудейщ.

Япэрауэ, «Іапкьлэпкьыр» хуабжьу жылэгъуей псалъэщ, мурад бьдэ хуумыщІамэ, ущыпсалтэкІэ, а япэ кь-м гу лъумытэххэу ущхьэщож. ЕтІуанэрауэ, «пэрыІэбэ», «напэлэлъэщІ», «Іэпхъуамбэ» жыхуэтІэхэр пхъэщхьэмыщхьэ тІыгъуэжа зыпыт жыгым пащІа мыІэрысэ мыхъухэу кьыпщохъури, а бжьыхьэ жыгым ещхь ди бзэм пхуегъэкІуркьым. Псом ящхьэращи, ерыщ декІуауэ апхуэдэу ттхы щхьэкІэ, нэхъ ерыщыжу кьыщІэкІа бзэм а жытІэр кьищтэркьым. Ахэм я пІэкІэ щапхъэ папщІэу дэ бзэм кьытхуеший «Іэплэпкь», «пэріэмбэ», «напэлэлъэщІ», «Іэхъуамбэ» жыхуэтІэхэр. ЗэрыжытІащи, бзэм тригъэчыныхъу кьыпхуишийр кьыІыумыхмэ, абы упэщІэувэу аращ, зи зыужьыкІэм хуэпэжу зи гъуэгур зыкІу бзэм упэщІэувэну ухуежьэкІи, фІы лэпкь кьыкІынкьым.

* * *

Ди тхыгъэхэм куэдрэ уащрохьэлІэ «слІожь» жыхуиІэ междометием, ауэ цІыхухэм ар апхуэдэу кьызэрамыпсалъыжрэ куэд щІащ. «СлІожь, нобэ улажьэркьэ?» жызыІэ адыгэ кьыпхуэгъуэтыну кьыщІэкІынкьым, ауэ апхуэдэу зытх адыгэ тхакІуэхэр щыІэщ.

Ди анэдэлъхубзэм кьыхэгъэщхьэхукІа хъуауэ щыткьым, ауэ, урысыбзэм хуэдэу, мыбыи хэту ди гугъэщ «стиль хэлэтыкІа» кьэзыгъэхъу жылэкІэхэр. Апхуэдэ жылэкІэхэм, шэч хэмылъу, яхэббжэ хъуну кьыщІэкІынущ «слІожь» жыхуиІэр. Зи гугъу тщІым хуэдэ жылэкІэхэр кьыщыбгъэсэбэп хъунущ, псалъэм папщІэ, узытепсалъыхьыр зыхуэдэмкІи узэрытепсалъыхь щІыкІэмкІи Іэтауэ щыт тхыгъэхэм, ауэ Іуэхугъуэ кьызэрыгуэкІым теухуа тхыгъэ кьызэрыгуэкІхэм апхуэдэ псалъэхэр кьахопІиикІ, мащІэуи дыхьэшхэн ящІ. ФэрыщІагъи дыхьэшхэни зыхэмылъ адыгэбзэкІэ, псоми кьэдгъэсэбэп адыгэбзэ курыхкІэ щыпсалъэм деж, а ищхьэкІэ кьэтхьа псалъэухар зэрыжалэнур мыпхуэдэуц: «ЈІо, нобэ улажьэркьэ?» Мы етІуанэр литературэбзэм щапхъэу кьыхухэхамэ, нэхъыфІри арагъэнут.

* * *

Псалъэм кьыдэкІуэу жытІэнщи, тхыгъэр ирагъэдэхэн, абы нэхъ «адыгафэ трагъэуэн» мурадкІэ эпосымрэ ІуэрыІуатэмрэ тхуахъума псалъэ хэлэтыкІа гуэрхэри

Іуэхугъуэ къызэрыгуэкІхэм ятеухуа нобэрей тхыгъэхэм щыхагъэхъэ куэдрэ къохъу. Пэжщ, а псалъэхэр зыгуэрэм урищІэнэкІэн, Іуэхум гушыІэ машІэ ирихэплъхъэн мурадкІэ къэбгъэсэбэп хъунщ, ауэ апхуэдэ мурадым пэІэщІэ тхыгъэ «къызэрыгуэкІым» щыхэтым деж, кІэстумыбгъэ зэгуэхам къыдэщ афэ джанэу къыпщохъури, ар къызыдэщым дызэреплъ щІыкІэм ауан хелъхъэ.

* * *

Бзэм и зыужыкІэм дызэрыпэщІаувэу ар дыдэмкІи зэран дызэрызэхуэхъужхэм ящыщ куэдыгъэ къэзыгъэлъагъуэу ди бзэм хэт суффиксым и тхыкІэри.

Бзэм къыщыхъу зэхъуэкІыныгъэ псор, дауи, литературэбзэм занщІэу къипхъуатэркъым. Литературэбзэр поплъэ а щІэ къекъам зэфІэкІыу иІэр къэнэхуэным, псэ быдэ хъун-мышъуныр зэхэкІыным. Ауэ зы къуэпсыр гъууэ а гъуам нэгъуэщІ къуэпс къыщыдэжыжкІэ, ІуэрыІуэбзэм и «щІыгултым» къигъашхэр къэгъэнауэ, а «щІыгултым» и ІэфІыр зыкъом щІауэ къыщІэзымышыжыф къуэпс гъуар щхъэ къыхэхын хуей? «ЩІалэхъэр къэкІуащ», «хъыджэбзхъэр мэдыхъэш», «студентхъэр йоджэ», – апхуэдэукъэ дэ дызэрыпсалъэр? Ди тхыгъэхэр мыхъумэ, дэ суффикс – хэ-м дыпызыщІэ щІагъуэ щыІэжкъым, ар къызэрытпсалъым тэхуэу ттхыуэ щІэддзэми къэхъунур зыщ: ди спенэми, радиоми, телевиденэми нэхъ адыгэбзэ гъэхуа къыщыІуну аркъудейщ. НтІэ, а тхэкІэм дыхуэкІуэу, ди тхыбзэр ди бзэм нэхъри пэгъунэгъу тщІымэ щхъэ мыхъурэ?

Пэжщ, куэдыгъэ къэзыгъэлъагъуэ суффиксым и макъ дэкІуашэм пэхъун хъэрф дэ ди алфавитым хэткъым, ауэ «хылмы», «хъид», «хъэзаб» псалъэхэм я пэІущІэ макъыр мы зи гугъу тщІым нэхъ ещхъщ, ауэ щыхъукІэ мыпхуэдэ псалъэхэм къыхуагъуэта хэкІыпІэ дыдэр (ищхъэкІэ къыщытхъа щапхъэхэм ещхъу) куэдыгъэ къэзыгъэлъагъуэ суффиксым ехъэлІауи къэбгъэсэбэп хъунуш.

Филологие щІэныгъэхэм я докторхэу Къумахуэхэ Зарэрэ Мухъэдинрэ я тхыль купщІафІэ «Адыгэбзэхэм я функциональнэ стилистикэ» жыхуиІэм мы Іуэхур къыщаІэтащ, хуабжъу зэпкърыхарэ пыплъхъэн щымыІауи щытепсалъыхъахэщ. Ахэми нэхъ яфІэзахуэщ, зэрыттх – хэ-м и пІэкІэ, зэрыжитІэ – **нэ** (-хъэ)-р литературэбзэм щапхъэ хуэхъуныр.

«Дэ кыызэрытщыхъумкIэ, – ятх зи гугъу тщIа еджа-
гъэшхуэхэм, – пкъы нэхъ зыщIэтуй нэхъ къагъэсэбэпуи
щыт – **hэ** суффиксым литературнэ псалъэкIэм дяпэкIи
бжыпэр нэхъ щибудынуц».

* * *

Ди тхыбзэм и зэхуэмышъуныгъэхэр нэхъ кыыщы-
щIэщ щIыпIэу щытщ терминологиери.

Терминыр ар езыр бзэм зиужьынымкIэ, гъащIэм
дэхъуу щытынымкIэ Iэмал имыIэу узыхуей жыIэкIэ-
хэщ, сыту жыпIэмэ ахэм я фIыгъэкIэ гъэхуауэ, зэщIэ-
къуауэ, гурыIуэгъуэу къэгъэлъэгъуа мэхъу гупсысэ
пыухыкIамрэ пкъыгъуэ хэхамрэ.

Дызэрыщыгъуазэщи, адрей бзэхэми хуэдэу, адыгэб-
зэми хэтщ дуней псом бзэуэ тетым кыызэдашта термин
куэдыкIей. Адрейуэ, дэ диIэщ урысыбзэм кыигъэщIу
адыгэбзэм ктыыхыхэхэри, езы адыгэбзэм кыигъэщIы-
жахэри.

ЩIэныгъэм зезыта лъэпкъ псоми я зэхуэдэ хъуа
терминхэр IэщIыб щIыуэ уи бзэкIэ ахэр къэгъэщIы-
ным пыхъэныр, къалэн гугъум кыыщымынэу, пхуэмы-
гъээзэщIэн къалэнщ, апхуэдэ мурадкIэ уежажъэмэ,
дыхъэшхэн ухъуауэ къэбгъээзэжынуи ар къудейщ. Ауэ
мыри жыIэпхъэщ: сыт хуэдэ бзэми и хъуэпсапIэщ
зыхуей псори езым и пхъуантэм къыдихыжыныр икIи
зыри Iейуэ пыщIакъым лъэпкъым и анэдэлъхубзэм
екIурэ-ещхъу «хуэгъэныщкIуну» Iуэхугъуэ гуэрхэм
ехъэлIа терминхэр къэгъэщIыным, ахэр кыызэрыбгъэ-
щIыным, гъуэгу зэрептыным IэхъуэтегъэкI хэмылъу
пылтыным, егупсысыным.

Терминхэм я нэхъыбэр кыыщэжъэм деж мыкIуэ-
мытэу, къемызэгъыу, бзэми кыимыщтэну кыыпщохъу,
ауэ, бзэм хэзэгъэн-хэмызэгъэным теухуауэ езыхэм
яхэлным нэмыщкIэ, ахэм я зэфIэкIыр налуэ зыщIыр
зэманым и закъуэщ. Бзэм хэмызэгъэнухэр IупщI хъууэ
кIэрыщэщыжа нэужь, адрейхэр къонэри, хуэм-хуэмурэ
досэ, илъэс мин япэкIэ къежъа псалъэхэм къатхухэ-
мыщIыхукIыжи мэхъу.

«ЩыIэщIэ», «плъыфэщIэ», «щIэпапщIэ», «псалъэуха»,
«пычыгъуэ», «лъабжъэ» жыхуэтIэ бзэ терминхэр ады-
гэбзэ зыдж е зыджа дэтхэнэми кыызэрыщыхъур, «унэ»,
«псыхъуэ», «щIымахуэ» псалъэхэм ехъэхуэу игъащIэ-
ми ди бзэм кыыдэгъуэгурыкIуэ псалъэхэуц.

Адыгэм щIэныгъэм зыщIрата япэ илъэсхэм къежъащ

ди бзэмкІа кѣагѣщІа термин куэдыкІей. Ахэм ящыщу Іэджи кІэрылѣалыжащ, ауэ нобэр кѣыздэсым кѣы-догѣсэбэп а терминхэм ящыщ куэд. Арифметикэ, ботаникэ, зоологие сыт хуэдэхэр ди бзэкІа щызэрадзэкІами термин хѣарзынэ Іэджэ кѣежѣагѣщ, ауэ иджыпсту ахэм я нэхѣыбэр ди бзэм кѣыщІыщамыгѣсэбэпыжыр а предметхэр адыгэбзэкІа зэрамыджыжым и щѣхѣусы-гѣуэкІэщ, ахѣумэ зи гугѣу тѣІы терминхэр кѣарууншэ защІауэ кѣыщІэкІауэ аратэкѣым.

Термин кѣагѣщІыныр яужыІуэкІи ди бзэм щекІуэкІащ, ноби щокІуэкІ, ауэ кІуэтэхукІа а лэжыгѣэр нэхѣ зэрыужыыхыр, дауи, анэдэлѣхубзэм пыщІа дэтхэнэми дежкІа нэрылѣагѣуу кѣыщІэкІыныщ. Ужыыхым кѣыщымынэу, а Іуэхур нэхѣ щѣхѣерыутІыппщи хѣуауэ ди гугѣащ, щІыдигугѣэри мыращ: термин кѣагѣщІыным япэм нэхѣ хуэсакѣыу, а хуэсакѣыурэ кѣагѣщІам нэхѣ лѣабжѣ игѣуэту щытамэ, а щыІэм щѣхѣэдэбэкѣухыу, нэхѣыкІэжращи, нэгѣуэщІ термин хѣэзыр зэрыщыІэм щымыгѣуазэу, щѣхѣж и терминологие щызэхилѣхѣж куэдрэ кѣохѣу. ЗэрыжытІащи, термин кѣагѣщІыныр – ар Іуэху щѣхѣпэщ, ауэ щапхѣ гуэрым дытемыту кѣэдгѣащІым, а кѣэдгѣащІахэри зыр зым иукІыжурэ екІуэкІкІа, тхыбзэм зиужыыну кѣыщІэкІынукуѣым.

Псалѣ кѣызэрыгуэкІхэм ехѣлІауэ жыпІэмэ, бзэм и кѣулеягѣэр кѣызэрахутэ дамыгѣуу щытѣ синоним зэхуэхѣу псалѣхэм я куэдагѣыр, ауэ терминхэм щѣхѣкІа ар пхужыІэнукѣым, сыту жыпІэмэ синоним зэхуэхѣу терминхэм бзэр лѣэрымышѣ, гугѣусыгѣу ящІу аркѣудейщ.

«Предисловие» мыхѣнэр иІау адыгэбзэм термину зыбжанэ ущрохѣлІа: «псалѣащѣхѣ», «псалѣэпэ», «пэублэ», «тхылѣублэ», н. «Пролог» псалѣм и пІэкІа нэхѣ кѣагѣсэбэпу щыт «хэзыгѣэгѣуазэ» жыхуэтІэри а мыхѣнэр иІау кѣыщагѣэсэбэп щыІэщ. Драматургием ехѣлІа термин «едзыгѣуэ», «теплѣэгѣуэ», «Іуэхугѣуэ» жыхуэтІэхэри хуабжѣу зэхэзэрыхѣауэщ кѣызэрыдгѣэсэбэпыр. Мыпхуэдэ щапхѣэхэр гѣунэжщ, мо кѣэтхѣахэм иджыри куэдыкІей кѣапхупыщэнущ. АтІэми, бзэщІэныгѣэр щѣхѣэт зытехѣуэращи, апхуэдэ термин синонимем ди тхыбзэр, нэхѣ Іей мыхѣумэ, зыкІи нэхѣыфІищІыркѣым.

* * *

Урысыбзэм кѣыхэтха псалѣ, псалѣафэ кѣытещІыкІахэми (калькэхэми) ди тхыбзэр мыкІуэмытэ щапІ

куэдрэ к'юх'у. Ахэм ящыщ куэдыр, адыгэбзэ тепл'э ялэ щх'эк'лэ, ди анэдэл'хубзэм и пк'тым л'ынтхуэк'лэ пыщ'лак'быми, емык'лу-емыщ'ху хаг'эпщ'ла гуэрх'эу к'ыпщох'у, адыгэбзэ нэсым ил'эн хуей «уардаг'эр» ек'утэ. Пэжщ, ахэм ящыщ зык'томи ди бзэм мыл'ейуэ хэзэг'ауэ жыплэ х'унуш, абы к'ыхэк'лыуи зыгуэрхэм, мы луэхум нэх' дыхуэсак'ыурэ дыщытын зэрыхуейр жа'лэным и плэк'лэ, зык'ли хэлэбэн хуэмейуэ к'ал'гытэ. Ауэ «мыл'ейуэ хэзэг'а» зыф'лэпщ х'унур адыгэбзэр хуэмых'эзырыщ'эу зыж'эх'эуа гупсысэхэмрэ пк'тыг'уэхэмрэ щх'эк'лэ к'яг'эсэбэпхэрщ, ах'умэ дэтхэнэ л'тэпк'ыми и г'ящ'лэм к'ыдэг'уэгурык'луэ пк'ыг'уэхэм, луэхуг'уэхэм, гупсысэхэм, щытык'лэхэм ех'эл'ауэ к'ыщаг'эсэбэным деж, ахэм яп'эувын адыгэ жы'лэк'лэ х'арзынэхэр зэрыщылэм уи гур хуожэри, анэдэл'хубзэм к'ыг'эщ'ларэ х'эзыру ди'лэхэр дэхуэха х'ууэ хуэм-хуэмурэ тшыг'уопщ'эжныным урогузавэ.

Урыс псал'эхэр, псал'эж'хэр, фразеологизмэхэр, псал'э зэпыщ'лахэр адыгэ жы'лэк'лэ щач'лым деж, ахэм я мых'энэр к'эзыг'эл'таг'уэ, ахэм япэх'у (эквивалент) гуэрхэр ди бзэм к'ыщ'ал'ых'уэным и плэк'лэ, нэх' тыншыраши, апхуэдэ жы'лэк'лэхэр (е ахэм я л'ых'э гуэрхэр) к'луэрык'луэм тету зэрадзэк'лыу щеж'эж куэдрэ к'юх'у. Псал'эм папщ'лэ, «л'так'уэ сэмэгук'лэ к'этэд'жын», «сыт хуэдэ бадзэ к'одзэк'ар?», «л'эпощх'эпохэм ел'эн», «стипендие хэлэтык'ла», «творческэ пщэ'лаплэ», «духовнэ ерыск'ы» жыхуэт'лэхэм адыгэ псал'э-к'лэри тхэк'лэри емыщх', дых'эшхэн зэращ'ыр хэтк'ли нэрыл'таг'уу к'ыщ'лэк'лынщ. Мыхэр емыщх', дых'эшхэн зыщ'ыр дазэремысар арк'удейк'тым. Урысхэм «пища» псал'эм к'раг'эк'лэ псор адыгэм я «ерыск'ым» к'ызызэщ'иубыдэрк'тым, мис ар к'ызыхуэт мых'энэ дыдэраш «духовная пища» жыхуилэм хэтри. А даг'уэ дыдэр я'лэщ «хэлэтык'ла», «пщэф'лаплэ», «л'эпощх'эпо» жыхуэт'лэхэми.

* * *

К'лэщ'лу дытепсэл'тых'ынщ пэжырытхэм ех'эл'ауэ ди бзэм хузэхал'х'а хабзэхэмрэ ди тхыг'эхэмрэ я зэхушчытык'лэм.

Едг'элейуэ к'ащых'хунк'ли мэх'у, ауэ нэг'уэщ'лым зыхуэдумысыжыну ди щх'э тедмыл'х'эми, дэ зызыхуэдывг'эумысыжи, зигук'ли зи щ'лак'х'уэ л'ых'эк'ли анэдэл'хубзэм пыщ'ла дэтхэнэри адыгэбзэм и пэжы-

рытхэм пыплъхьэн щымыІәу дыщыгъуазәу жыпІә хъунукъым. Тхьә тІуә хъунуц, дыщыгъуазә дәнә къәна, дзыгъуә гъуанә дихъа къәмынәу тпІәуә, ауә а ди тхьә-рыІуә псалъэр, купщІәншә дьдә ямыщІми, фагъуә ящІә-хъукІынуц абы щыхьэт темыхъуәфыну ди тхыгъэхэм.

Къызыщыдгъэхъунти адыгәбзәкІә тхәуә а итхар утыку изыхъә псоми ди университетым и адыгә къу-дамәм дыщІагъәтІысхьән мурадкІә а мурадым хуәфә-щән диктант дагъәтхауә. КъызыфІәдгъәщІынти, а дагъәтхам худәчых хәмыту хәплъа нәужь, урысыбзәкІә ятх диктантым хащІыхъ щыуагъә бжыгъәм оцкә зэрыхуагъәфащәм тету, ди ләжыбгъэхәми я «уасәр» къалъытауә.

Мы жысІәнум зыгуәркІә игъәпудауә къэзылътәни щыІәнщ, ауә адыгәбзәр зи Іәщәхәм дәри зыщІыпІәкІә дакъызәрыщыгуәтыр къәдгъәсәбәпурә дытегушхуәнщи, апхуәдә экзаменым зыгуәрхәр дыкъыщыпихын дәнә къәна, зыбжанә дыкъелын-дыкъемылынкІә хъуну арат.

Ди бзәм и пәжырытхәм щыгъуазә зыпщІу, ди тхы-гъэхәр а пәжырытхәм куәд дыдәрә зәрытебәкъукІым укІәлъыплъыжа нәужь, а пәжырытхәм нәхьрә, «зәгъунәгъуитІ я мәл бжыкІә зәтехуәркъым» жыхуаІәм ещхъ Іуәху бгъәдыхьәкІәр нәхъ тепщә хъуауә къып-щохъу. Адыгәбзәм щыуагъәхәр нәхъ щыщхьәдәбгъәІух хъуну арамә, итІанә дә дыщоуә, ауә апхуәдә худәчых щыІән хуәмеймә, ди зәхуәдә щәхуурә къекІуәкІыр тІәкІу нахуә къәтщІынщи, утыку ирахъә тхыгъәр пәжырытхә илъяныкъуәкІә зәрытын хуей щапхъәм имызагъә куәд тІәщІокІ, тІәщІәкІауи дапхъәм нәса тхыгъэхәм яхәзщ.

А щыуагъәхәр апхуәдәу мыщыуагъә ину, ахәм щхьәкІә ущІәгузәвэнышхуә щымыІәу къэзылътәни ухуәзәнущ, ауә ар къуаншагъәщ, сыту жыпІәмә зи щхьә пщІә хуэзыщІыж тхыбзәм ар игу техуәнкІә Іәмал иІәкъым. Ди тхыбзәри, нәсам къыщымынәу, тІәкІуи фІәкІащ, тепІәнкІә игу загъәу, и лъәр хуиту иукъуәдий щыхъуну зәманым, а тепІәным и дыпІә дәтхәнәми кІәлтъплъыжын, тІәпІа, щәфәрыду къәна щыхуәзәхәм деж, мастә щабәкІә зәрырикІуәжым ещхъу, ирикІуәжын, ириплъәжын щыхуей зәманым.

Тхуәмыфәщә зыхужытІәжауә къәплъытә хъунут, адыгәбзәм ирилажьәхәр а Іуәхум Іәпәдәгъәләлу дыху-щыту, къытфІәмыІуәхуу жытІамә. Хьәуә, ди тхыгъәхәр пәжырытхә и ІуәхукІә дагъуәншәу зәрыщытыным дәри дыхущІокъу, ауә, дауәрә дымышІами, тІәщІокІ а щыуагъәхәр. ТІәщІокІ, а ди пәжырытхәм и пәжыпІәр езыр къәубыдыгъуейщи, фәзәхъуәкІщи, жьы дәхупІә

куэд илэщи, бзэм кыпкырыкI мыхъуу, бзэм кыыхуа-гупсыса хабзэ гуэрхэм далъахъэри.

Пэжырытхэм и хабзэр зэхэлъхъэныр егъэлеяуэ Iуэху гугъущ, зеппщытынкIи дзыхыщIыгъуэджэщ. Ар кыэплъытэмэ, пщIэшхуэрэ щIыхышхуэрэ яхуэфачэщ а Iуэхум зи гуащIэрэ гупсысэрэ тезыгъэкIуэда дэтхэ-нэми. Ахэм хъарзынэу яубзыхуащ адыгэ тхыбзэм пкъы кыыщIэзыгъэуэ хабзэ куэд, ауэ зэгъэзэхуэжын, нэщIысыжын хуей зыкъом кыызэрынами шэч хэлъ-кыым. Пэжырытхэр убзыхуныр зэпыу имыIау екIуэкI Iуэхугъуэу зэрыщытыр зыщыгъэгъупщэн хуейкыым.

* * *

КыызэрытщыхъумкIэ, ди пэжырытхэм и ныкъуса-ныгъэ нэхъ инхэр къэзышэр, бзэм и хьэл-щэным зыдэшIыным, абы езым хишыж лъагъуэр къэхутауэ ар щапхъэ щIыным и пIэкIэ, а зэрыжэ лъагъуэм кыы-тетшыну, кыыпэщымыт нэпкъхэр кыыхуэдгъэщIурэ, ахэм ящхъэпрытшыну дызэрыхэтырщ. Я гугъу тщIынщ апхуэдэ «нэпкъ» зыбжанэм.

I. Хьэрфзешэ а,э-хэр псалъэкум зэрыщытхын хуейм теухуауэ пэжырытхэм кыигъэуэ хабзэхэр цызэ-халъхьар дыгъуасэкъым, ауэ а хабзэр нобэр кыыздэсым нэсу тхыбзэм Iэрыхуэ щыхъуакъым, щыхъуными шэч кыытыдохъэ. КъыщIытетхьэр, ди бзэм и мыхъэл зыхед-гъэлъхъэну, и мыфащэ щедгъэтIэгъэну дыхэт кыыт-фIощIри аращ. Абы теухуауэ пэжырытхэм кыытпи-убыдхэм уахэплъа нэужь, тхыбзэр кыыщIагупсысари а пэжырытхэр щIызэхалъхьари псалъэм и Iыхъэхэр зэхэмызэрыхъыщэу доскам цызэхэхыжыныр нэхъ тынш щIынырауэ кыыпщохъу.

Тхыбзэр кыыщIагупсысами щIыщыIэми, шэч хэ-мылъу, нэхъ мурадышхуэ илэщ, ауэ, а мурадышхуэм и гугъу дымышIу, доскам кIэрыт а еджакIуэ цыкIухэм екхэлIауэ жытIэнщи, зи гугъу тщIы макъзешэхэм я тхыкIэм теухуауэ а хабзэ щыIэ зыкъому зэщхъэщы-хыжам хэмызэрыхъу еджакIуэхэр пхуегъэсэныр фIэщ-щIыгъуейщ.

Апхуэдэ бзэ хабзэм ухуэкIуэным дунейкъутэж пы-щIами тщIэркъым, ауэ «цIэ тхыкIэрэ» «глагол тхыкIэу» зэхэмыдзауэ, мы хьэрфзешэхэр кызыыхуэкIуэ макъзе-шэхэм теухуэу, н.ж. кыызэрытпсалъым хуэдэу ттхыжа-мэ, ди тхыбзэр куэдкIэ нэхъ зэлубз хъуну кыытфIэщIт.

Мыпхуэдэу жызыIэни цыIэнщ: «А тхэкIэм утэхъэ-

мэ, псалтър зэхъуэкIа щыхъукIэ, псалтэщIэ кыщыу-
нэхукIэ, абы и тхыкIэр кызытекIа псалтэм (псалтэ-
хэм) щытемыхуэж куэдрэ къэхъунущ».

Пэжщ, къэхъунущ. Ауэ а зыхъуэж лъэпкъ щымыIэу
щыдгъэтыну дызыхэтым, дэ кыытлэIэсын япэ, куэды-
кIейрэ зихъуэжакIэщ, а хъэлыр ди деж щызэхинэнуи
кыыщIэкIынукубым. Нэхъыщхъэращи, ар зыхедгъэнэну
дызэрыхэтым пхъэусыгъуэшхуэ иIэу ди гугъэкъым.
Зы адыгэ псалтэ гуэр номейуэ къаппцтэрэ ижъ-ижъы-
жым абы и щытыкIар кыыпхуэгъуэтыжамэ, ар кыыпхуэ-
цIыхужын дэнэ къэна, абы хэт макъхэм ящыц гуэри
хыумыгъуэтэжыныр хэлът. Псалтэм папщIэ, «дыгъуа-
сэ» жыхуиIэм и теплър тхъумэн къудей пхъэкIэ,
«дыгъуэсэрейуэ» зэхэтхыр «дыгъуасэрейуэ» ттхыкIэ,
зэхъуэкIыныгъэ Iэджи зи нэгү щIэкIа псалтър кыытху-
зэтегъэувыIэнкбым.

2. Хамэ псалтэу ди бзэм кыыхыхъахэр пэжырытхэм
гупитIу игуэшащ. Япэ гупыр куэд щIауэ адыгэбзэм
хэтхэрщ, етIуанэр – аужыуэкIэ кыыхыхъахэрщ. Апхуэ-
дэ гуэшыкIэм пхъэусыгъуэ лъэпкъ имыIэу къэплъытэ
хъуну кыыщIэкIынкбым, ауэ етIуанэ гупым щыщ
псалтэ гуэрхэр япэ гупым хэмыхъапхъэу гъэувынри
захуагъэкбым. Адыгэбзэм екIупсу хэзэгъащ мыпхуэдэ
псалтэхэр: **кърэндащ, лентI, кIэстум, кIэлындор,**
кIэструл, лошкIэ. Ахэр зыкIи ди тхыбзэм кыых-
пIиикIыжкбым, мыкIуэмытэ ящIкбым.

ЕтIуанэ гупым хэмыту пIэрэ-тIэ, ярэби, апхуэдэ
псалтэ «хъэщIэ» нобэ «хэгъэрей» хъужахэр?

Пэжырытхэм мыпхуэдэу ттхыну кыытхуегъау: **га-
зет, кило, колхоз, милицэ, метис, пенсие, сумкэ, танк,
шкаф.** Апхуэдэ псалтэкIэ зыIурылъынкIэ хъунур зи
адыгэбзэр ныкъуэ цIыхурщ, ахъумэ, урысыбзэр сыт
хуэдизу бэлыхуэ имыщIами, адыгэбзэ нэс зыщIэм и
псалтэкIэм ахэр кыызэрыхэIукIынуыр мыпхуэдэуш:
кIэзет, чилэ, кIэлъхуоз, мылицэ, мытис, пенсэ, сумкIэ,
тIанкI, шыфэнер, шкIаф.

Ди нэр нэгъуэщIым есащи, мыпхуэдэ тхыкIэр
емыщхуэ кызыщыхъуни щыIэнц, ауэ ар щIемыщ-
хбым и пхъэусыгъуэ нэхъ ину апхуэдэм кыыхуэхъы-
нур, дауи, зыщ: дызэремысар.

А Iуэхум кыыхуагъуэта хэкIыпIэр къезэгъырабгъуу
дощIри, итIани мыр хэт дежкIи мыгурыIуэгъуэу къонэ:
а «куэд щIауэ кыыхыхъамрэ» «куэд мыщIауэ кыыхы-
хъамрэ» я зэпылбьпIэр, гъунапкъэр зыхуэзэр дэнэ деж?
Сыт хуэдэ псалтэхэра а гъунапкбэм и адреи лъэны-
къуэм кыыщынахэр? Сыт хуэдэ псалтэхэра абы и

мыдрей лъэныкъуэм щыгъэхэр? Зыщыгъэхэм деж ар щыпхузэхэгъэкI щхъэкIэ, нэгъуэщыгъэхэм деж щызэхэгъэкIыгъуейм къыщынэжкъым.

Дэтхэнэ бзэми хуэдэу, ди бзэми хамэ псалтэ къыхыхъуэ, а къыхыхъари «хамэ» хужумыгъащыфын хуэдизу и пкъым къригъэкIуурэ игъащIэ лъандэм къокIуэкI. Пэжу, революцэм и ужькIэ ди бзэм пхужымылэным хуэдизу псалтэ куэдыкIей къыхыхъащ. ТхылтымIэм тет мыхъумэ, зэпрадзыжу адыгэбзэм къызэрыщамыгъэсэбэным и щхъэусыгъуэкIэ а псалтэхэм я нэхъыбэр зэхъуащыныгъэ ямыIэу къэнащ, ауэ бзэм и архъуанэ кIэрахъуэм хэхуэу абы щIигъэмбрыуа псалтэхэм къащыщIар «куэд щIауэ къыхыхъа» зыфIащыжахэм къащыщIам ещхъыркъабзэщ: адыгэбзэ фащэ яIэ хъуащ. Ауэ щыхъукIэ, а гупитIым яку дэжыпIи щIэжыпIи зимыIэ псыIущIэ дэбгъэууэныр захуагъэу къыщIэкIы-нукъым.

3. ПсалтэщIэ къыщыхъум деж зэбгъэдэууэ хъэрфхэр зы макъ къэзыгъэлъагъуэ хъэрф зэгъуэту къащымыхъун щхъэкIэ пэжырытхэм къыгъуэта хэкIыпIэми арэзы утехъуэфынукъым.

Къэтхынщ «жыгыуIу» псалтэр. Мыбдежым **жыг**-м и ужькIэ ттхын хуейуэ къытхуагъэууэ **ы**-р дэ къэтпсэлъыркъым, къэтпсэлъынкIи Iэмал иIэкъым, сыту жыпIэмэ а зэхъуа псалъитIым яку апхуэдэ къыдэхъуэркъымы: хъэрф дэкIуашэ г-мрэ макъзешэ ныкъуэ у-мрэ зэхуээзэмэ, лабиализованнэ **гу** хъунути, ар дагъэпщIауэ аркъудейщ. Апхуэдэщ **къыумыгъэууыIэ, хымылхъэ, къыптыIащ, къелыIауэ, къытемыщIамэ, жыпIэфыIамэ, бгъуэтыIамэ, щIэдыкыIухуэ, къытемытыIамэ, къыххъыIат, шэрхъыупIапIэ, и ужь итыIауэ** жыхуэтIэхэр.

ЗэрыжытIащи, мы зи гугъу тщIы **ы**-м а псалтэхэм щигъээзэщIэну къыхуагъэууыр нагъыщэу щытын къудейщ, ауэ бзэм макъзешитI къыщызыгъэлъагъуэ а зы хъэрфым къалэн ещанэ ептыныр къезэгъыу пIэрэ?

Зыкъомым я гугъэнкIи мэхъу мы зи гугъу тщIахэм хуэдэу къыщыхъур зэзэмызэххэу, абы щхъэкIэ Iэжъэкъур ипчыни лейуэ. АрщхъэкIэ апхуэдэ щапхъэхэм ди тхыбзэм уащрихъэлIэ къудейхъэм, – куэд дыдэу хэтщ. Адрейхэм я гугъу умыщIыххи, суффикс **-Iа**-р глагол куэдыкIейм зэрапызагъэри адыгэбзэр глаголкIэ зэрыбей дыдэри зыщыгъэгъупщапхъэкъым.

Пэжу, мы зи гугъу тщIыр алфавит Iуэхум йокIуэлэж, а хабзэр къэзыгупсысам нэхъ хэкIыпIэфI игъуэту дыхинакIэ гурыщхъуэ хуэпщI хъунуи къыщIэкIын-

къым, ауэ шытыкІэ зэмышхъхэм иту тхыбзэр къэзыгъэ-сэбэпхэр зыхуейр а зэхуэмышхур щІызэхуэмышхум и щхъэусыгъуэракъым, – жьы дэхупІэхэр зимыІэ тхыбзэ нэсщ. Мыхъужыххэми, дефис дамыгъэр къыщыгъэсэ-бэпамэ нэхъыфІу къыщІэкІынут мыпхуэдэхэм деж.

4. Щхъэусыгъуэаншэщ у хъэрфым и ужь зэи **ы** птхы мыхъуну ягъэувауэ къекІуэкІ хабзэри.

Улахуэ, къузын, гущыхуэ жыхуэтІэ псалъэхэм ящхъхэм яхэт **у, къу, гу**-хэм я ужькІэ къэтпсалъ **ы**-р зэрыдамыгъэтхым фейдэ гуэрхэр къытхуишэу ди гугъэж щхъэкІэ, а фейдэр зыпэмышпачэ тхыкІэ мыщхъэ-пэ гуэрхэм дахуэза нэужь, зи гугъу тщІы **ы**-р тхын-мытхыныр зыгуэрым фІэфІ-фІэмыфІым тебухуэ зэры-мыхъунур наІуэ къешІ.

Ущеджэм деж, пэж къэпсалъыкІэм укъытекІыныр а **ы**-р зэрыдмытхым къыщишэ щапхъэ гуэрхэр къэт-хъынщ: **уаспирантщ (уыаспирантщ), уэкономистщ (уыэкономистщ), уинженерщ (уыинженерщ, уэрэдус (уэрэдуыс), ІэшукІ (ІэшукыкІ), уещанэщ (уыещанэщ), уеянэщ (уыеянэщ, епэрудз (епэруыдз), ежужьудз (ежужьыужьудз), мэлудз (мэлуыдз), дзэуудз (дзэууыдз), уармуш (уыармуш), уемынэщ (уыемынэщ), уелэнщ (уыелэнщ), уеруш (уыеруш), уинщ (уыинщ), уинатщ (уыинатщ), уесщ (уыесщ), н.**

Мы зи гугъу тщІы тхыкІэр егъэдженыхъэм лъэпоп-хъэпо зэрыщыхъум къишынэмышІауэ, псалъэхэм я мыхъэнэ и лъэныкъуэкІи ущыхигъээзрыхъ къохъу: **уефэрейш (хущхъуэ уефэрейш//уыефэрейш), уадэщ (уадэ//адэ), уанэщ (уанэ//анэ), уибэщ (ибэ//бэ), уикІэщ (икІэ//кІэ), гуих (их(ын)//хы), н.**

Пэжу, «гуих» псалъэм и тхыкІэм пэжырытхэр яужьыІуэкІэ хэплъэжащ, «гуих»-м и плэкІэ «гуиих» ищІмэ нэхъ захуагъэу къилъытащ, ауэ мыхэр къызы-хуэтхъ псалъэр зэрыІум теппІыхъмэ, а тхыкІитІри, зыр зым зэрэфІэкІ щІагъуэ шымыІау, къемызэгъщ.

«Гуих» тхыкІэр Іумпэм ищІыжу «гуиих» тхыкІэр пэжырытхэм къызэригупсысари щыхъэт тохъуэ у дамыгъэмрэ абы къыбгъурыттхэмрэ яку къыдэхъуэ макъзешэм утегушхуащэ зэрымышхунур. Бзэм дри-хулІапэу а макъзешэр къэдгъэлъэгъуэн хуей щыхъум дежи, абы хуэкІуэ хъэрфыр мыхъуу, нэгъуэщІ къэтлты-хъуэным дезыхулІэ ерыщыгъэ щхъэ къишэу плэрэ а **ы**-р дэтхэн-дэмытхэным?

Пэжырытхэм мыпхуэдэу ттхын хуейуэ къегъэув: **си яужьым, ди якум, уи япэкІэ, фи яужь.**

Мыбдежым «еигъэ цІәпапщІә» зыфІаща **си, ди, уи фи** жыхуиІэхэм япыт **и**-р зэрылейри, абы едгъэгъэ-зэщІәну дызыхэт «еигъэ» мыхъәнэр къэзыгъэлъагъуэ макъыр ар къызыгуэтча послелогхэм я пәлущІә макъым (**я-м**) зыщІишәри хәжыхъауэ зэрыхәтри ІупщІә къәпсәлъыкІәм къыхош: **С+йы+йәпәм//с+йәпәм**).

Къумахуэ Мухъәдин и тхылъ «Адыгәбзәхэм я морфологии» жыхуиІәм мы зи гугъу тщІы **си, ди, уи, фи, и, я** жыхуәтІәхәр еигъэ къэзыгъэлъагъуэ префиксу зэрыщытыр хъарзынәу къыщыгъэлъәгъуащ.

НытІә, «моя ручка», «Твой дом» жыхуәІәхәр къызәрагъәджәла урысыбзә къупхъәм адыгә псалъәхәр иплъхъәу зәгуәщхъәхукІауә къипхыжкІә, префиксыр «еигъэ къэзыгъэлъагъуэ цІәпапщІә» хъуну пІәрә?

Теорие илъәныкъуәкІә мыхъумә, мыхәр зәпыту тхын-мытхыным ущІризәдәуән щымыІәу, укъыщеджәкІә пәжу Іуным зыкІи лъәпощхъәпо хуәмыхъуу къалъытәныр хәлъщ. Апхуәдәу къызыщыхъухәр цоуә. Япәрауә, зәпыту къәтпсәлъ, ауә зәпыхауә ттхы дәтхәнәми, ущеджәкІә зәпыхауә къәппсәлъу, щыуагъә уигъәщІыныр лъәкІынущ икІи лъокІ. НәхъыкІәжрапчи, мы тхыкІәм бзәм и плІанәпә дәтхәнәми зыщызыгъәзәфу щытын хуей псалъәр мыкІуәмытә ещІ, ар къызыхуахъ гупсысәр къәгъәлъәгъуа зэрыхъум щетхъунщІауи щыІәщ.

«Сядә-сянәр згъәпщІащ, пхуәзгъәгъумә!», «Уәләхъи, сыкІуәти, сымыгъуәта, дядә» жытІәу къәтпсәлъхәр тлъәмыкІрә ди гум къыщІитхыу ттхын хуей мәхъу мыпхуәдәу: «Си адә-анәр згъәпщІащ, пхуәзгъәгъумә!», «Уәләхъи, сыкІуәти, сымыгъуәта, ди адә». Мы щапхъәхәм яхәт «си адә-анәр», «ди адә», жыхуиІәхәр къәгупсыса псәлъәкІәщ, зи тхыгъәм пщІә хуәзыщІыж тхакІуәм апхуәдәу итхын хуей щыхъукІә, и гур зэрымышхынкІи Іәмал иләкъым, адыгә тхыбзәм нәхъ ири-лажъәу щыІәжыр тхакІуәхәмрә а псалъә дыдәмкІә узәджә хъуну журналистхәмрә арауә зэрыщытри зыщыгъәгъупщәпхъәкъым.

Ди бзәгъу адыгейхәм мы зи гугъу тщІыхәр къызыхуәкІуә псалъәм пыту ятх, дәри, ар зәпыту тхынымрә зәпыхауә къәгъәнәнымрә зәпәдгъәшачәрә адыгейхәм абыкІә щапхъә къатетхамә, ди тхыбзәр абы нәхъ зәІубз ищІыну къытщыхъут.

6. Аужь зәманым адыгәбзәм щекІуәкІа нәхъ зәхъуәкІыныгъә инхәм ящыщ зыщ макъ дәкІуәшә къыщиуд **гъ, къ, кІ**-хәр аффриккатә **дж, ч, чІ** зэрыхъуар. А зәхъуәкІыныгъәр щекІуәкІ зәманым бзәм къыыхъа

е къыхыхъауэ хэтыххэ псалъэхэми а хабзэм ижъ къащӀимыхуу, дауи, къэнакъым, ауэ пэжырытхэм ар цыщхэдигъэлӀух къохъу.

Къэтщтэнщ, псалъэм папщӀэ, **ашык, бранык, кнутӀ, стэкан, шейнык, гэлэфей, Кыщбалъкъ, Кыщпэк, Сэкрэк, Кашиф** жыхуйӀэ псалъэхэмрэ фӀэщыгъэцӀэхэмрэ. Ахэр цӀыхум къызэрапсэлъыр мышхуэдэуш: **ашыг, браныг, чнутӀ, стэчан, шеныг, джэлэфей, Чыщбалъкъ, Чыщпэч, Сэчрэч, Чэшиф**, – нэгъуэщӀу птхы хъунуи къыпхузыщыгъэхъуркъым.

* * *

Ди тхыбзэм ныкъусаныгъэу хэлъым щыщу нобэ зи гугъу тцӀар мащӀэ дыдэщ, а Ӏуэхур зэлубз хъуну дыхуеймэ, нэхъ куууи, нэхъ зыубгъуауи тепсэлъыхъын, елэжьын хуейщ.

Адыгэбзэр джын, абы и тхыбзэм хабзэ хузэхэлъхъэн Ӏуэхур урысыбзэр къащӀэным нэхъ тещӀыхъарэ абы егъэпщауэ бгъэпсыныр къуаншагъэщ. Къуаншагъэщ, сыту жыпӀэмэ ар ещхьщ зы хъарбызым узэрыхуэ-Ӏэбэ ӀэмкӀэ етӀуанэ хъарбызи къэпщтэну ухуежьэным. Къуаншагъэщ, сыту жыпӀэмэ зэгъусэу къыпхуэмыщтэнур цхъэхуэ-цхъэхуэу нэхъ къэщтэгъуафӀэщ. Къуаншагъэщ, сыту жыпӀэмэ адыгэбзэм езым и зэхэлъыкӀэ, ухуэкӀэ, зекӀуэкӀэ цхъэхуэ иӀэжщ, ауэ щыхъукӀэ абы и закъуэ хухаха бгъэдыхъэкӀи иӀэжын хуейщ.

Куэдыр зэрыщыгъуазэщи, адыгэбзэм ехъэлӀа къэхутэныгъэ куэдыкӀей щыӀэщ. Ахэм ди бзэр куууэ къыщӀӀэгъэлъарэ цыкӀу-цыкӀуу зэпкърыхауэ дуней утыкум щагъэлъагъуэ. Апхуэдэ къэхутэныгъэхэм уеджэу ди тхыбзэм и щытыкӀэм укъыхуеплъэкӀыжа нэужь, а тӀур зэрызэмыкӀум занщӀэу гу лъотэ. АдыгэбзэцӀэныгъэм апхуэдэ Ӏуэхухэр и цхъэ тримылъхъэрэ е лейуэ къылъытэрэ, – сытми, ди бзэм и жьэгу пащхъэ Ӏуэхуу къэплъытэ хъуну тхыбзэ гъэпсыкӀэм ар къепэгэкӀыу къыпщохъу. Ауэ жыӀэн хуейщ тхыбзэр зыгъэпсхэри апхуэдэ къэхутэныгъэхэм щайпэгэкӀ, цыщхъэдагъэлӀух къызэрыхъур.

Тхыбзэ гъэпсыныр я мыкъалэнми, а Ӏуэхур куэд дыдэрэ зи пщэ къыдэхуэ тхакӀуэхэмрэ журналистхэмрэ бгъэкъуэншащи хъуну къыщӀӀэкӀынкъым бзэщӀэныгъэм и утыкушхуэм хуэщӀа тхыгъэхэр къащтэу жьэгупащхъэм къыщыбгъэсэбэп хъуну гупсысэхэр къызэрыхамыхутыкӀымкӀэ. Бгъэкъуаншэ хъунукъым, бзэр

зыхжымрэ бзэр къэзыгъэсэбэпымрэ я зэхуаку ахэр зэпызыщлэ лъэмыж телъын хуейщи. Ди деж, е апхуэдэ лъэмыж щымылэххэ, е а лъэмыжыр утехъэнкIэ шынагъуэу махэ, – сытми, бзэр зыхжхэм я тыгъэ куэд бзэр къэзыгъэсэбэпхэм я деж къызэпрамышыфу къонэ.

Тхыбзэм теухуа мы ди тхыгъэр зыбжанэу зэхэкIащ, ауэ а лъагъуэ псори хъуэпсапищым йокIуэлIаж. Япэ хъуэпсапIэр – ди бзэ цIэныгъэлIхэм я акъыл зэгуэткIэ убзыхуа пэжырытхэ (орфографии) диIэнырщ. ЕтIуанэр – ди бзэр зыпэлъэщыну терминхэр къэгъэщIауэ ахэр щызэхуэхъэсыжа псалтальэ зэхэлъхъэнырщ. Ещанэр – литераторэбзэр зыубзыху псалтальэ-шапхъэ диIэнырщ.

Мы хъуэпсапищым лъэIэсамэ, хамэбзэм и башыр зыщигъэкъуэн цIыхуей цхъэусыгъуэхэр нэхъ мащIэ хъунти, ди тхыбзэр нэхъ лъэ быдэкIэ увynt, абы къыдэкIуэуи ди тхыгъэхэр зымыгъэдахэ къыркуэ куэдыкIей адыгэбзэм хэшыпсыхъynt.

1975 гъэ, «Ленин гъуэгу»

АКАДЕМИКЫМ ЗЭРИТХЫМКIЭ

Пасэрей адыгэхэм я псэукIар, я тхыдэр джыным куржы (грузин) еджагъэшхуэ куэд елэжьащ. Абыхэм ящыщ академик Джавахишвили И. Абы и лэжьыгъэ «Грузин лъэпкъым и тхыдэ» зыфIищам и псалтапэ «Грузием, Кавказым, КъуэкIыпIэ Гъунэгъум я историко-этнологическэ Iуэхугъуэхэр» жыхуиIэм пасэрей адыгэхэм, ахэр къызытекIыжа лъэпкъхэм, а лъэпкъхэр ижъ-ижыжкIэ щыпсэуа щIыпIэхэм теухуа тхыгъэ хъэлэмэтхэм уащыхуозэ.

ДыкъытеувыIэнщ адыгэхэр ижъ-ижыж лъандэрэ щыпсэуа щIыпIэхэм ехъэлIауэ а тхылъым ит сатырхэм. **Пантикапей, Анапэ, Синопэ, Хопэ** пасэрей къалэхэм я цIэхэр къызытекIам Джавахишвили япэкIэ елэжьауэ щытащ академик Миллер, иужьыIуэкIэ Марр.

Миллер Пантикапей (Пантикапэ) жыхуиIэ цIэм и япэ Iыхъэр иран псалтэ «панса»-м ирегъэшхъ, ауэ, езыми зэрыжиIэмкIэ, «етIуанэ Iыхъэм къикIыр гурыIуэгъуэкъым». А цIэхэм я тхыдэм академик Марр нэгъуэщI лъэныкъуэкIэ бгъэдыхъащ.

Абы къызэрилътэмкIэ, Пантикапей къыщыщIэдзауэ Синопэ нэс тенджыз ФIыщIэм и Iуфэм екIуэкIыу Iусу щытащ зи бзэм куэдагъ къэзыгъэлъагъуэ суффикс – **п(пэ)** хэта лъэпкъ. Абы и щыхъэту Марр къехъ грузи-

ныбзэм, лезгиныбзэм шыщ шапхъэхэр.

Ауэ пэжу плэрэ ар?

А ушцлэм жәуап иритурэ, академик Джавахишвили жеІэ топонимхэр (щыпләцлэхэр) кызырхъуар шыбджым деж, а псалъэхэр Іыхъ-Іыхъу зәпкърыпхкІэ, нэгъуэщІ псалъэхэм ебгъапщә къудейкІэ зэрызәфләмыкІыр.

«А кьалэныр зыхуэзыгъэувыжа дэтхэнэми, япәрауэ, гу лъитэн хуейщ а зи гугъу ищІ цлэр зезыхъэ щыпллэм и шытыкІэм, и теплэм, – етх куржы академикым. – Зи гугъу тцІа топонимхэм апхуэдә щыкІәкІэ уабгъәдыхъэмә, а кьалэхэр псори тенджыз Фыцлэм и Іуфәм екІуәкІыу зэрыІутам куәдым урегъәгупсыс. Тенджыз Іуфәм зэрыІутхэр къэзыгъәлгъагъуэ цлә а кьалэхэм езыта лгъәпкъ гуэр шымыпсәуауэ плэрә а щыпллэм?

Ар наІуэ хъуным папщІә, Іәмал имыІәу джын хуейщ а зи гугъу пщІым пэгъунэгъу щыпллэхэм я зәхәлгы-кІәри. Шапхъәу къәтхынщ кІахә адыгәхэм я щына-лгъәм шыІә щыпләцлә зыбжанә. Абыхәм ящыщ: **Ашампә, Буапә, Псезюапә, Казиапә** псыцлэхэр. *(Тхылгъыл зәрит дыдәм хуэдәу кыдохъ – Іу.Б.)* Зи гугъу тцІа псыхэр псори тенджызым хәхуәжу зэрыщытым дә шәч дегъәщІ ахэр ззыпх зәщхыныгъә гуэр зәраб-гъәдәлгъым.

А псыцлэхэр шызәпкърытхкІә дә гу лгъыдотә – **пә-р** а псалгәхэм я кІәухыу убж зэрымыхъунум. Абыхәм я кІәухыр, шәч хәмылгъу, – **апә (апә)** – жыхуиІәращ».

«ПсыхәхуапІә» псалгәм иригъапщәурә, Джавахиш-вили жеІә а цлә псоми къапыувә **апІә-м Іуфә** кызыри-гъәлгъагъур. **Синопә, Хопә, Анапә, Пантикапей (Пан-тикапә)** кьалэхэр зыхуәзә щыпллэхэр тенджыз Іуфәу зэрыщытми гу лгъыуегъатә а цлэхәм **Іуфә** кызырыкІ **апә (апІә)** кІәухыр зәрапытым.

А кьаләцлэхәм я къежгъапІәр адыгәбзәу зэрыщытыр и шыхъәтц **Анапәрә Пантикапейрә (Пантикапәрә)** зыдәщыт щыплләм адыгәхэр шыпсәууэ шыщыта зәман лгъәндәрә куэд зэрыдәмыкІәм.

А цлэхәр адыгәбзәм кыыхәкІауэ зэрыщытыр нәхъри уи фләщ ищІу грузин еджагъәшхуәм псалгәхэр ди бзәмкІә зәпкърех.

Псалгәм папщІә, Хопә кьаләцләм и япә Іыхъәр – **Хо-р** адыгәхэр тенджызым зәреджә «**Хы**»-м, **Сипәпә-м** и япә Іыхъә «**Син**»-р «**псы, псынә**» жыхуиІәм кы-текІауэ къелгъытә. Плиний зәритхыжымкІә, скифхәри **Тән (Дон)** зәреджәу шытар **Син**-ш.

ЛләщІыгъуэ зыбжанә зи ныбжъ грузин щыплләцлә-

хэм нэмышцІкІэ, Грузиѳм ущрохьэлІэ а щІыпІѳм иджы-
псту щыпсѳу грузинхѳм я бзѳм кымытІасѳ щІыпІѳ-
цІѳ куѳд. Къѳбгьѳлгьѳагьѳуѳмѳ, ижь-ижьыж лъѳндѳрѳ аб-
хъѳазхѳр щыпсѳу щІыпІѳхѳм уащыхуѳзѳ **пс-кІѳ, пш-кІѳ**
иух гидроним зыбжанѳ. Абыхѳм ящыщц **Ахыпс,**
Ааапс, Хыпс, Лашыпс, Гулрыпш, Хьѳцрыпш, Дача-
рыпш, Дрыпш, Гагрыпш, Рапш жыхуиІѳ псыцІѳхѳр.
Абыхѳм я кІѳух **пс, пш** жыхуиІѳхѳр, Джавахишвили
зѳрыжиІѳмкІѳ, абхъѳазыбзѳм кьѳитІасѳркъѳым. Абы наІѳуѳ
ещІѳ а цІѳхѳр псыхѳм яфІѳзыщѳр адыгѳ лъѳпкъѳхѳу зѳры-
щытыр. Грузиѳм щѳжѳх **СупсѳкІѳ** еджѳу псы цІѳкІѳ
гуѳр, Шѳрапанскѳ районым щыІѳщ **БжинѳвикІѳ** еджѳу
къѳуажѳ. Грузиѳм щІыпІѳ зыбжанѳ щыІѳщ **ГоштибѳкІѳ**
еджѳу. А цІѳхѳр адыгѳбзѳм кьѳызѳрыхѳкІѳр наІѳуѳ тщи-
щІѳ нѳужь, академик Джавахишвили жѳІѳ: **«Араци,**
иджы грузинхѳр щыпсѳу Кавказ щІыбым и къѳухьѳпІѳ
лъѳныкъѳуѳм ижь-ижьыжкІѳ адыгѳ лъѳпкъѳым и
къѳудамѳ гуѳрхѳр щыпсѳуауѳ жыпІѳмѳ, ущыуѳнукъѳым».
1969 гъѳ, «Лѳнин гъѳуѳгу» Грузиѳм ЩІѳныгъѳхѳмкІѳ и
академиѳм и аспирант,

ДИ УНѳЦІѳХѳР

УнѳцІѳхѳм я къѳѳхъѳукІѳр хьѳлѳмѳтщ. Лъѳпкъѳ куѳѳ-
дым зѳрахьѳ унѳцІѳхѳр, псом хуѳмыдѳжѳу муслъѳымѳн
диныр зѳзыхьѳ лъѳпкъѳ ѳзыныкъѳуѳхѳм ѳйхѳр, щІѳны-
гъѳм дежкІѳ гъѳѳцІѳгъѳуѳныщѳу пхужыІѳнукъѳым, сыту
жыпІѳмѳ абыхѳм адѳм и цІѳр къѳуѳм унѳцІѳу къѳахуѳ-
нѳри, лъѳпкъѳыцІѳм и къѳуѳпсыр жыжьѳ нѳсыркъѳым.
Апхуѳдѳщ тыркѳмѳн, узбек, таджик, нѳгъѳуѳщІѳ лъѳпкъѳ-
хѳми зѳрахьѳхѳр. Адыгѳ унѳцІѳхѳм я нѳхъѳыбѳр абы-
хѳм ещхьѳкъѳым. Мыхѳр лъѳпкъѳ тхыдѳр зѳфІѳгъѳѳ-
увѳжынымкІѳ сѳбѳп ин хъѳу фІѳщыгъѳѳцІѳхѳщ. Пѳжщ,
адыгѳхѳми ѳІѳщ узбекхѳм, тыркѳмѳнхѳм я унѳцІѳхѳм
ещхьѳу къѳѳхъѳуахѳри. Апхуѳдѳхѳм ѳхѳббжѳ хъѳуну кьѳы-
щІѳкІѳынущ, псалъѳм папщІѳ, **Тѳмырокъѳуѳ, Адѳмокъѳуѳ,**
Хьѳбыжокъѳуѳ хуѳдѳ унѳцІѳхѳр.

Зи гугъѳу тщІѳхѳм нѳмышцІѳкІѳ, адыгѳ унѳцІѳ куѳѳды-
кІѳей щыІѳщ, ди лъѳпкъѳым и къѳекІѳуѳкІѳыкІѳм и да-
мыгъѳхѳр зѳрахьѳу. Абыхѳм ящыщѳ ѳзыныкъѳуѳхѳр
ижь-ижьыж зѳманым кьѳикІѳхѳщ икІѳи ахѳм я мыхьѳнѳ
къѳѳжѳапІѳхѳр нѳбѳ зѳфІѳбгъѳѳувѳжыну гугъѳущ, ѳзыхѳр
адыгѳбзѳм кьѳызѳрыхѳтѳджыкІѳр ІѳупщІѳ дыдѳ пѳтми.

Псалтэм папщІэ, иджыпсту къэгъуэтыжыгъуафІэ хъуну къыщІэкІынкъым **Шэрылужь, АбытІэ, Шогуэ, Дэрогуэ, Луп, Ерыгу** унэцІэхэм къарыкІ мыхъэнэхэр. Ауэ зэ еплъыгъуэкІэ зыри къызэрымыкІ псалтэ гуэрхэм къатекІауэ къыпфІэщІхэр, тхыдэм ухэплта, нэгъуэщІ псалтэхэм ебгъэпща нэужь, гъэщІэгъуэну къызэрокІ.

Шапхъэу къэтхынщ **ШащІэ** унэцІэр.

«Адыгэ лъэпкъым и тхыдэм теухуа тхыгъэхэр» жиІэу 1927 гъэм Краснодар къыщІдэкІам М. Пейсонель зэрыщитхымкІэ, **шапсыгъ, абазэхэ, кІэмыргуей** адыгэ лъэпкъыцІэхэм ещхъу, **шащІэ** лъэпкъри щыІащ. Ахэр щыпсэуащ тенджыз ФыцІэм и Іуфэм. А. Дирр зэрыжиІэмкІэ, 1864 гъэ пщІондэ тенджыз Іуфэм щыпсэуа **Іубых** лъэпкъыр гупышхуитІу гуэшауэ щытащ: **сашэрэ (шащІэ) вардану**. ИстамбылакІуэм и зэман бзаджэм Іубыххэр къанэ щымыІэу Тыркум ирагъэкІащ.

Шэч лъэпкъ хэмылтэу, нобэ **ШащІэ** унэцІэр зезыхъэхэм я къуэпсыр зэкІуэлІэжыр цІыху минипщІым щІигъуу тенджыз ФыцІэм и Іуфэм илгъэсищэ япэкІэ Іуса, иужькІэ Хэкум ирахуа лъэпкъ хахуэращ. **ШащІэ** лъэпкъым и хэкур зыхуэзэу щытар иджы дуней псом щыцІэрыІуэ Сочи къалэр здэщыт щІыпІэрщ, а къалэм и цІэр къызытекІари абдеж щыпсэуа адыгэ лъэпкъым зэрихъэу щыта цІэрщ – **шащІэ**.

А къалэм иджыри шапсыгъхэр **ШачэкІэ** йоджэ. **Шачэр ШащІэ** хъункІэ щІэхъуар адыгэбзэм макъ зэхэтыкІэ-зыхъуэжыкІэ хабзэхэм наІуэ ящІ.

Багъ унэцІэри зэгур лъэпкъыцІэу щытащ. ИщхъэкІэ зи гугъу тщІа **Іубых** лъэпкъым и щІыналгъэм къыпыхъэу епщыкІубгъуанэ лІэщІыгъуэми щыІащ **Джихет** хэкур. Иджырей абазэхэр къызытекІыжауэ жыхуалэри а джиххэращ. Ахэр лъэпкъищу игуэшыжу щытащ: **арт, ахъчыпсэу, багъ** жиІэу. АбыкІэ гурыІуэгъуэ мэхъу **багъ** унэцІэр зезыхъэхэр, адыгэ хъун япэ, абазэу, абы ипэжкІэ **багъхэу** зэрыщытар.

Адыгэ лъэпкъыцІэхэм къатекІащ **Мамхэгъ, КІэмыргуей, Бжьэдыгъу, Беслгъэней, Жанэ, Мэхъуэш, Шапсыгъ** унэцІэхэри.

Уэлджыр, Джэрыджэ, Джаурджий, Джыджий, Елджырокъуэ, унэцІэхэми я тхыдэр жыжбэ мэлэбэ. Абыхэм дэ ди нэгу къыщІагъуэувэж зэгур ди лъэпкъыр грекхэм япыщІауэ зэрыщытар.

А псори къызытекІар **Георгий** цІэрщ. Георгий грекхэм (чристэнхэм) я тхъэщ. Ди лъэхъэнэм и IV лІэщІы-

гъуэм кыщыщІадзэу чристэн диныр Кавказым кызыхъа а лъэпкъым адыгэхэр зэреджэу шытари **джырджэт (джэрыджэ)**, я хэкум – **Алыджт.** Зи гугъу тцІы унэцІэхэр зезыхъэхэм я лъэпкъхэр, тхъэм ирещІи, грекхэм къатепщІыкІауэ цытагъэнуц.

А зэман дыдэм ирихъэлІэу къекъауэ кыщІэкІынущ **Щоджэн, Къардэн, Мэрэм, Мэремыкъуэ, ІутІ, ІутІыж, Елей, Иуан, Бэрэздж, Бэрэдж** унэцІэхэри. Ахэр псори чристэн диным епха унэцІэхэщ.

Псалгъэм папщІэ, **ІутІыжым** кыкІыр иджы адыгэхэм «джэдыкІэ плъыж» урысхэм «пасхэ» жыхуалэу чыристен диным пыщІа махуэшхуэрщ. Нэгумэм зэритхымкІэ, гъатхэм деж адыгэхэм зэман пыухыкІакІэ лыхэкІ ямышхыу цытащ. Абы, ноби хуэдэу, зэреджэр «**нэщІт**». НэщІышхуэм щхъэкІэ «**бэрэзджышхуэ**», нэщІ цыкІум щхъэкІэ «**бэрэзджэжъей**» жалэу цытащ. (**Бэрэздж, Бэрэдж** унэцІэхэр абы кызызрытехъукІам шэч лъэпкъ хэлъкъым. **Бэрэжъей** махуэцІэри кызытекІар аращ).

НэщІыр зэфІэкІа нэужь, апрель мазэм, тхъэлъэгъушхуэ ящІыжырт, сурэтищ тету щІакхъуэ ягъажьэрт, адрей щІакхъуэхэм емыщхъу. Абы щхъэкІэ «**дыгулыпхъу**» жалэрт. (**Дыгулыбгъу** унэцІэр, шэч хэмылгу, абы кытекІагъэнуц). Мис а нэщІикІыж махуэшхуэращ «**ІутІыж**» жыхуалэжу цытар. **Іур щатІыж махуэ** – аращ абы кыкІыр.

Щоджэнрэ къардэнкІэ чристэн динщІакІуэхэм еджэу цытауи жалэж. «Священником ди деж зэрыщеджэр щоджэнт», – етх Нэгумэ Шорэ. Ар дыдэм зэрыжиІэмкІэ, щоджэнхэр зэблэхъуу Алыджым (Грецием) кыкІыгурэ ди лъахэм къакІуэу цытащ икІи абыхэм къатехъукІащ уэркъ лъэпкъ куэд. Апхуэдэу цыщыткІэ, **Щоджэн** унэцІэр зезыхъэхэр, ижъ-ижыжкІэ уІэбэжмэ, лъыкІэ грекхэм япыщІауэ цытагъэнуц.

Мэремыкъуэ, Мэрэм, Елей, Иуан унэцІэхэр кызытекІар чристэнхэм я тхъэ **Марие, щихъ Илья, Иоан** сымэ я цІэхэрщ.

«Хъыбарыжхэмрэ уэрэдыжхэмрэ, – итщ Нэгумэм и тхылъ «Адыгэ лъэпкъым и тхыдэм», – иджыри лъэпкъыцІэ кыыхэнащ готфхэм ящыщ зы лъэпкъ гуэрым иреджэу цытауэ, абы хуэпхъ хъуну. Ар «**уард**» е «**вардэ**» псалгъэрщ. Нэгумэм зэригугъэмкІэ, **уардэ**» псалгъэр кызытекІар а лъэпкъыцІэрщ. Ар уи фІэщ пщІымэ, **Уардокъуэ** унэцІэм и тхыдэри а готфхэм ящыщ лъэпкъыцІэм епхх хъуну кыщІэкІынуц.

Адыгэхэр ижъ-ижыж лъандэрэ нэгъуэщІ лъэпкъ-

хэм япыщІауэ зэрыщытар наІуэ зыщІ нэгъуэщІ унэцІэхэри куэду щыІэщ. Абыхэм ящыщц **Тэтэр, Къалмыкъ, Сонэ, Къэжэр, Абазэ, Куржы**, нэгъуэщІхэри.

Ди лъэхъэнэм япэкІэ V-IV лІэщІыгъуэхэм Индыл ІуфэмкІэ кыикІыу ди Іэшэлъашэм къэлэпхъуауэ щытащ зи бзэр индоевропей бзэ лъапсэм хыхъуэ ябж **сармат (савромат)** лъэпкъыр. Нэгумэр щыхъэт зэрытехъуэмкІэ, адыгэ унэцІэ зыкъомым я къежъапІэр кыщыщІедзэ абыхэм я деж. Псалъэм папщІэ, **Щэрмэт** унэцІэр адыгэ жыІэкІэм теува **сармат** лъэпкъыщІэрауэ кыщІэкІынущ.

Мысырокъуэ, Мысырджэн унэцІэхэри япэ зэманым **МысыркІэ** адыгэхэр зэджэу щыта Египетым зыгуэркІэ епхагъэнущ. Адыгэ мамлюкхэр Мысырым куэдрэ тепщэу зэрыщылар, я пщыгъуэр тыркухэм традза нэужь, зыгуэрхэм я адэжь щІыналъэм къызэрагъзэзжар уигу къэбгъэкІыжмэ, а унэцІэхэм мыбы урагъэгупсыс: а къэзыгъзэзжа мамлюкхэм къатемыпщІыкІауэ плэрэ а унэцІэхэр зезыхъахэр?

Ашэбокъуэ, Кушбокъуэ унэцІэхэм япыт **къуэ**-р пыбгъэкІмэ, ІупщІ мэхъу ахэр зезыхъэхэм я адэжьхэр зэгуэр **Абхъазым** е **Абазэм** кыикІахэу зэрыщытар. Абхъазхэми яІэщ **Кушбэ, Ашбэ** унэцІэхэр. Шэч хэмылъу, зи гугъу тщІа **къуэ**-р абыхэм щапыувар ахэр зезыхъэхэр адыгэ хъуа нэужькІэщ.

Еристау, БищІо унэцІэхэри **Эристави** грузин унэцІэмрэ «**щІалэ**» къызэрыкІ **«бикІо»** псалъэмрэ къатекІагъэнущ. Профессор Г.В.Рогавэ зэритхымкІэ, **Дол** адыгэ унэцІэри **Двали** грузин унэцІэм кытекІащ.

Аращи, адыгэ унэцІэхэм я нэхъыбэм ди тхыдэм теухуа хъыбар гъэщІэгъуэнхэр япыщІащ жыпІэмэ, ущыуэнукъым. Адыгэхэр мэкъусий диным щита зэманым япэжкІэ кыщыщІидзэу ди нобэм къэсыхукІэ яІа псэукІэр, ялэжъа Іуэхугъуэхэр зыгуэркІэ яхыболъэгъуэж абыхэм.

Я унэцІэхэр къызэрежъам теухуа хъыбар хъэлэмэтхэр зыщІэж цІыху куэд щыІэщ. А хъыбархэр мыкІуэдыжыпэ щІыкІэ зэхуэхъэсамэ, сэбэпышхуэ хъунт.

1970 гъэ, «Ленин гъуэгу»

Грузием ШІІэныгъэхэмкІэ
и академием и аспирант

ТЕЛЪЫДЖАЛЪ

Анэдэлъхубзэм теухуа гупсысэхэр

Э с с е

Анэдэлъхубзэр лъэпкъым игущ, и псэщ, лъэпкъым «лъэпкъщ» къыхужалэу щытын щхъэкІэ иІэн хуей нэщэнэхэм я нэхъ пажэ дыдэуи жыпІэ хъунуш... Тхыдэм елэжьхэм я гупсысэр зытезашэ гъуэгунэ кІыхъ къызэпызыча ди лъэпкъым къыдогъуэгурыкІуэ адыгэбзэр. КъыдэгъуэгурыкІуэ къудей мыхъуу, а лъэпкъым и гурыгъу-гурыщІэхэр зыщІифрэ абы и гъащІэм щекІуэкІ псоми я нэпкъыжьэхэр къытензурэ къокІуэкІ. Апхуэдэу щыщыткІэ, жыпІэ хъунуш анэдэлъхубзэр зыкъомкІи лъэпкъым и тхыдэу, тхыдэ пэбж дыдэу щымытми, а тхыдэм и лъагъуэхэр зэ-раубзыхужу ди япэкІэ псэуа лІэужьхэм я гупсысэхэри я ІуэхушІафэхэри щыгъэпщкІуа мэз иным ещхъу. А мэз иным къыщалтыхъуэ икІи хуэлэзэхэм къыща-гъуэт лъэпкъым и къекІуэкІыкІам щыхъэт техъуэ куэдыкІей. Мис апхуэдэ хъугъуэфІыгъуэщ анэдэлъ-хубзэр лъэпкъым дежкІэ.

Жи бзэр зыфІэмыІэфІрэ зыфІэмыдахэу мы дунейм зы лъэпкъи тету къыщІэкІынкъым. Апхуэдэщ адыгэхэри, адыгэхэм ди анэдэлъхубзэри. Ди жьэгу пащхъэж дыщыпэрысыжым деж, дэ апхуэдэ дыдэу зыхэтщІэркъым анэдэлъхубзэм худіІэ лъагъуныгъэр зыхуэдизыр, сыту жыпІэмэ а лъагъуныгъэ зыхудіІэр ди тхъэкІумэм ит зэпытщ, Тхъэм и шыкуркІэ, хуэзэ-шыпІэ дихуэркъым. Ауэ бзур и абгъуэм зэрыхушчытым ещхъу адыгэр дызыхушчыт, тфІэІэфІ ди лъахэр къы-щІэдбгынэн Іуэху къытлъыкъуэкІу хамэ лъахэ гуэр зыщытІэжьэн хуей хъуа нэужь, а зэи гу зылгъы-дытэжурэ дызэрыпсалгъэ анэдэлъхубзэм дыкъыхуозэш, зэкъуэхуауэ зыщІыпІэхэм щызэхэтхынкІэ хъумэ, уэрэдым ещхъу къытщохъу, дыдихъэхауи додаІуэ.

Хэти зэрищІэщи, дыгъуасэ къагъэщІа лъэпкъыбзэ щыІэкъым. Дэтхэнэ лъэпкъыбзэми и лъапсэр жыжьэ дыдэ къышожьэ, лъэхъэнэ Іэджэм къызэпрокІ, Іушыгъэ куэд дыдэ зыщІешэ. Абы къыхэкІуи жыпІэ хъунуш «къарууншэкІэ» узэджэ хъун бзэ гуэри мы дунейм темыту.

Иогъэлей, къыджаІэнуми тщІэркъым, ауэ пхуигъэ-

загъэмэ, адыгэбзэм ибгъэзагъэ мыхъун гупсысэ щыІэу ди фІэщ хъуркъым. Адыгэ псалъэхэр апхуэдизкІэ купщІафэщ, апхуэдизкІэ ІэтІэлъатІэщ, апхуэдизкІэ къыщІэгъэлъарэ итхъунщІыхъыжу гупсысэр къаштэри, кІуэаракъэ, а адыгэбзэкІэ жыпІам къызэщІикъуа псор нэгъуэщІыбзэкІэ къахуэмыІэтыну къыщыпщыхъуи щыІэщ. ПцІыр сыткІэ щхъэпэ, апхуэдэу къытщыхъуныр анэдэлъхубзэм худіІэ лъагъуныгъэми зыгуэркІэ къишэу къыщІэкІыныц, ауэ шэч зыхэмылгыжраци, – адыгэбзэр дахэщ, лантІэщ, купщІафІэщ, гугъэпсэхуц. Ар къарууншэу, гупсысэ инхэр кърипІуэтэным хуэмыщІауэ къыщытщыхъум деж хуабжыу дыщоуэ, анэдэлъхубзэр зэгъэщІэнымкІэ ткъуэлъ тхъэмыщІагъэр абы кІэрыдоцІэлъ.

Хъыбарыжым хэт шым «Уэ лІы ухъумэ, сэ шы сыхъунщ» зэрыжиІам ещхъу, адыгэбзэм къуэлъщ «Фэ лъэпкъ фыхъумэ, сэ бзэ сыфхуэхъунщ» жезыгъэІэн къарурэ зэфІэкІрэ. Абы и зэфІэкІыр здынэсыр дымыщІэрэ и гуэныр къэтІэщІыныр дигу къэмыкІыххэу дыщыхуэпсалъэм, «къарууншэ» цІэр щытедгъэІукІым деж, губгъэным я нэхъ иныр тхуэфашэщ.

Пэжщ, нобэрей гъащІэм пхужымыІэным хуэдизу зехъуэж, нэр темыпыІэу мэкІуатэ. А нэр зытемыпыІэ зыхъуэжыкІэми къешэ езым ещхъыж гупсысэхэр. А гупсысэхэр занщІэу бзэм къепхъуатэ, цІэ яфІеш, цІэ зыфІащагъэххэхэми яхешэ. Мис абы Іуэхур щынэсым, гъащІэ екІуэкІым пэхъун терминхэр къыщыхэдмыгъуатэм дежщ ди бзэр лъэрымыхъу къыщытщыхъужыр. Ауэ нэхъ куууэ Іуэхум девгъэгупсысыт: ди анэдэлъхубзэм и лажъэу пІэрэ нобэрей гъащІэм и Іэужь дэтхэнэри абы «зэримыгъэныщІкІуфыр?» И лажъэкъым, сыту жыпІэмэ а Іэужьхэр зэуэ къыщапхъуатэ гъащІэ ІэнатІэр, къылгыс хъужыкъуэми, къыщылгысыр зээмызэххэщ, дауэдапщэ гуэрхэм нэхъ епхауэрэ щыт Іуэхухэрщ. ГъащІэм и архъуанэм къыдэкІэрахъуэ зэпытрэ а гъащІэ-архъуанэм и пІанэпэ дэтхэнэми нытхуэгъэсу щытамэ, адыгэбзэми тынш дыдэу зыщІишэнут а гъащІэм къыщыхъу-къыщыщІэ псор, лэжыапІэхэм, ІуэхущІапІэхэм Іуэху ирищызэрахъэу щытамэ, ар зи насып кыхиха бзэ гуэрхэм ещхъу, гупсысэ дэтхэнэри гъэхуауэ кыгъэтэрэз хъунут щІэх дыдэу, сыту жыпІэмэ, иджыри зэ тедгъэчыныхъынщи, – адыгэбзэм иІэщ сыт хуэдэ гупсысэри кърипІуэтэным хуэщІа купкъэрэ купщІэрэ. Ауэ, ди жагъуэ зэрыхъуши, ЩоджэнцІыкІу Алий зэрыхуэхъуэпсауэ щытар нобэкІэ ди анэдэлъхубзэм къехъулІа щІыкІэкъым, жьэгу пащ-

хьэр нэхъ и зекІуапІәурэ кьокІуэкІ, а жьэгу пащхьэм кьыщытцта бзэр гьащІэм и утыкушхуэхэм итхьэну дыщыхуежьэкІэ, гупсысэ инхэр кьэгьәІурыщІэным хуэмыхьэзыру кьыщІытцыхъури аращ.

Цыхухэр десащ зыгуэрым дызэрыхуейм и инагъыр а дызыхуейм кьыдитыфынур зыхуэдизымкІэ кьэт-лътэу, абы кьытхуихьыну фейдэм и хьэлъагъым пэтшачәу. Сыт-тІэ адыгэбзэм нобә фейдәуэ кьыдиты-фынур? Уи анэдэлъхубзә ехьәлІауэ апхуэдәу узәупщІы-жыныр дахэкъым, мыдахә пәтми, апхуэдәу зәупщІыжыф-хәр щыІәщ, щыщыІәкІи, а Іуэхум тепсәлъыхьыпхьәщ. Си цхьэкІэ сә зыкъомкІэ насыпыншәу зыкъәслгытә-жынут ди наргыжь пшыналъэхәм, ди хьыбарыжьхәм, ди уэрәдыжьхәм, ди тхакІуэ, усакІуэ нэхъыфІхәм я тхыгъә гьәщІәгъуәнхәм щыгъуазә сыхъун, ахәм я ІәфІыр зыхәсщІән цхьэкІэ нәгъуәщІыбзә кьәзгъәсәбәпу щытамә, ди лъәпкъым и гьащІәр щыІушщә, щыбзәраб-зә, кьыщыкъуалъә бзәм и дауцым сыщІамыпІыкІамә. Анэдэлъхубзәр пщІәныр зәрынасыпышхуәр кьыщыб-гурыІуәр, а анэдэлъхубзәр зымыщІәм зеплгыта нә-ужыщ. Сә кьысфІошІ апхуэдәм гьащІәм хәмытынкІә Іәмал зимыІә зы абрагъуә гуәр фІәкІуәдауэ, а яфІәкІуә-дам и инагъри зыфІәкІуәдахәм я нэхъыбәм кьагуры-мыІуәжу. «Апхуэдәу щІумыгъәтхьәщәт» жаләнкІи мэхъу зыгуәрхәм, сыту жыпІәмә анэдэлъхубзәр умы-щІәкІә уи ныбә нэхъ ныкъуи уи жып нэхъ уәди хьуркъым. Ныбәизыгъәрә бохъшәизыгъәкІә насыпым и кьудамә псори кьыщапщ зәманщи, гугъуш мы дә жытІәнур зыгуәрхәм фІәщ ящыпщІыныр, балигъ акъыл умышхуәу нэхъыбәм укьалъытәныр Іуэхум хәлъщ, әуә... Әуә, Тхьәм и шыкурщ, – апхуэдәхәм я закъуә-къым цІыхур щІәпсәури насыпым хушІәкъу зәпыту дунейм щІытетри. И ныби и бохъши изрә и гур мәжалІә зәпыту гьащІәр ирихьәкІмә, ахуэдә цІыхум ушІәхъуәп-сән щыІәкъым. Ар, цІыхур, езым ишІәж-имышІәжми, абыкІә зиумысыж-зимыумысыжми, щІохъуәпс, и пкъым ешху, игури гьәнщІауә щытыным, ар гьәнщІа зәрыхъун Іәмалхәр кьилъыхъуә зәпытуи мәпсәу. Ап-хуэдә Іәмалхәм я пажәщ укъызыхәкІа ләәпкъым и гупыж псори зыхәпщІәу, абы и кьекІуәкІыкІам ушы-гъуазәу, гьәщІәгъуәнышәу зәхәлъ и гьащІә гъуәгуанәм уриплъәжыфу щытыныр. Апхуэдә мурад зышІхәм я дежкІә анэдэлъхубзәм нэхъ гъуәгугъәлъагъуә Іәзи дәнә кьипхын!..

ЖыпІәнуракъә, лъәпкъым ушыщу зыкъыщып-лътәтәжкІә, а лъәпкъым и нагъышә нэхъышхьәу щыт

бзэри пщІәну уи кьаләнщ, ар зэбгъэщІәфыну Іәмал бгъуэтыххәу щытмә, зыгуэркІә уепэгәкІыу е щхъэхы-нагъым къыхәпхыу зумыгъэщІәныр емыкІущ. Ауә, бгъәукІытә мыхъумә, абыкІә зыгуәри пхуэгъэкъуән-шәнукъым. Дгъэкъуәншән дәнә къәна, дгъәукІытән-Іауи дыхәту аракъым дә мы тхыгъәмкІә, – щхъәж и щхъә зыхуәфІыр езым нэхъ ещІәж: уә пфІәфІыр сә сфІәмыфІынкІи мэхъу, сә сфІәфІым уә ущыдыхъәш-хынри хәлътц, анәдәлхубзәм теухуауә мы къыжытІә-хәр псалтәшхуә надәу къызыщыхъунхи, шәч хәмылтәу, щыІәнщ. Апхуәдәу дакъыщымыхъуным щхъәкІә, анәдәлхубзәр пщІәным сәбәу къишәмрә умышцІәным зәрану къыхәкІымрә нэхъ дытәпсәлтыхъынщ иджы.

Лъәпкъым лъәпкъыу зыкыилътәжмә, езым хуә-дәхәм яІә псори иІәпхъәщ. Ахәм ящыщ лъәпкъыр зәтезыІыгъәурә къыдәгъуәгурыкІуә хабзәхәри. Хабзә-хәм дащытәпсәлтыхъкІә, дә зәзәмызи дыщыщІихъә къохъу, дигу иримыхъ псори зәтхуәкІыну дыщыхуе-жъә щыІәщ. Ауә лъәпкъ хабзәр апхуәдәу зәхъуәкІы-гъуафІәкъым. Ар дытІысу зә тІысыгъуәкІә къәдгупсы-сыну, зәхәтлхъәну дыщыхуежъәм дежщ а хабзәр зәрымыІуәху джәгури удәджәгу зәрымышъунури къы-щыдгурыІуәжыр. Хабзәр къагупсыскъым, хабзәр къа-гъәщІ, а илгъәсищә бжыгъәкІәрә лъәпкъым къыгъәщІам апхуәдәу занщІәу узригъәлгъәпәуәнукъым. Зригъәлгъә-пәуакъым адыгә хабзәми. Абы дыщыхушІәджаи щыІащ, куәнсапІәу къыщІидзыжахәм жылапхъәу къәбгъанә хъуну хъәдзә цызхәр щыдәдгъәкІуаи къә-хъуащ. Ауә, икІәм-икІәжым, къыдгурыІуәжащ «Адыгә хабзәкІә» узәджә хъуну нэхъ хабзә купщІафІәхәр, гуащІафІәхәр сыт хуәдә зәманми зәрәзәгъынур, зәрә-кІупсынур, гъащІәр гъәдәхәнымкІә, а гъащІәм дәхъурә декІуу щІәбләр гъәсәнымкІә ди хабзәхәм сәбәпына-гъышхуә зәрапылтыр. Хабзәм апхуәдиз щІыхужытІәр а жытІахәр анәдәлхубзәм къетпхыжынуращи, мыр хъәкъыу ди гугъәщ: лъәпкъым и хабзәр нәгъуәщІы-бзәкІи пхузәгъәщІәнуу, ауә нәгъәсауә пхузыхәщІә-нукъым. Ар уигукІи уи псәкІи зыхәпщІән щхъәкІә, а хабзәр къәзыгъәщІыжа уи лъәпкъым и анәдәлхубзәр пщІән хуейщ. Анәдәлхубзәр зыщІә псоми пыплхъән щымыІәу адыгә хабзәр ящІә икІи зыхащІә жытІәну дыхәту аракъым. Хъәуә, ди жагъуә зәрыхъуши, адыгәб-зәр къилгъәлху зыщІәхәми мымащІәу яхәтц адыгагъә лъәпкъ зыхәмылхәри, хабзә-бзыпхъә жыхуаІәхәр къызымыдзи. Дә жытІәну дызыхуейр нәгъуәщІщ: и лъәпкъәгъухәм дауәрә захигъәзәгъәну, сыт и лъәны-

кѣуэкѣи заригѣщхыну хэмытми, анэдэлъхубзэр зымыщлэ цѣыхум кѣыщалъхуа и лѣахэм зыгуэрклэ хѣщлѣфэ кѣыщытоуж, и адыгэкѣм нэмыщлѣысыгѣэ гуэрхэр хэплѣагѣуэу кѣонэ. Абы егупсысыпхѣэт зи быныр Іэмал зэриэкѣлэ адыгэбзэм щызыхѣумэ, ар ямыщлэмэ, япкѣ кѣикѣахэм я Іуэхур нэхъ дахэ хѣуну кѣызыщыхѣу адэ-анэхэр. Зэрыжытѣащи, апхуэдэ адэ-анэхэр зыпылѣыр, дауи, бынхэм я Іуэху зэрыдэкѣынщ, «адыгагѣэ», «патриотыгѣэ» жыплѣу уажѣэхэтѣысхэмэ, ауанышхуэ укѣащѣынклэ хѣунуц. Ауэ щыхѣуклэ анэдэлъхубзэм худіІэн хуей лѣагѣуныгѣэм афѣклэ и гугѣу тѣцѣынкѣым, – нэхъ тедгѣэчыныхынщ абы кѣыпыкѣыну сэбэным, мо ищхѣэклэ зи гугѣу тѣцѣахэм. Нтлэ, гурыщлэкѣлэ нэхъ кѣулей ищл кѣудей мыхѣуу, и гѣащлэ гѣуэгури нэхъ тынш кѣыщызыщлѣыну тыгѣэм уи быныр щхѣэ хэбнын хуей? Щхѣэ демыгупсысрэ анэдэлъхубзэр зэдмыгѣащлѣурэ кѣэхѣуа ди бынхэр я лѣапкѣэгѣухэм щахыхѣэклэ щтѣлэщтаблѣу зэрахэтынум? Зэрыжалѣащи, бзэ зэбгѣэщлѣэныр дунейщлэ кѣызѣлупхам хуэдэщ. А дунейщлэ кѣыдалъхуар щхѣэ кѣаурытчын хуей-тлэ псори щлэдгѣахѣу жыхуэтлэ ди бынхэм?..

Щылэщ адыгэбзэ зэрамыщлэм ириукѣытэ, ар зэрамыщлэр щлэзыхѣумэну хэт, зэгѣэщлѣэжын мурад зилѣу псалѣалѣэ кѣезыхѣэкѣл адыгэ гуэрхэри. Я гухэлѣыр пэжрэ я мурадыр инмэ, абыхэм ар кѣайхѣуллэнщ, ауэ мыри зыщыгѣэгѣупщапхѣэкѣым: бзэр балигѣ ухѣуа нэужѣ куэдклэ нэхъ зэгѣэщлѣэжыгѣуейщ, адыгэбзэр нэсу пхузэмыгѣэщлѣэжыххэнри Іуэхум хэлѣщ, сыту жыплэмэ ди бзэм и макѣхэр кѣэгѣаурыщлѣэныр, сабийм нэхѣрэ, балигѣ хѣуа цѣыхум нэхъ кѣохѣэлѣэкѣл, и плэ иува тэмакѣыщлэмклэ а макѣхэр нэхъ кѣэщтэгѣуей мэхѣу.

И щхѣэ течыпауэ жытлэнщи, дунейм тет псор фейдэ кѣызыпыкѣлрэ кѣызыпымыкѣыу зыгуэш гуэрхэм адыгэбзэри фейдэ кѣызыпымыкѣыу кѣэтлѣытэри дызыхуэмеижыщѣу кѣытфлэщлэхэм хэдгѣахѣащ. Фейдэ зи жагѣуэ щылэкѣым, ауэ, из зышхынум ныкѣуэ шхыклэ ищлэркѣым, жыхуалэм ещхѣу, цѣыху нэсым кѣилѣыхѣуэр езым ещхыж фейдэ нэгѣэсащ. Апхуэдэ фейдэхэм ящыщлэ анэдэлъхубзэр гѣэхуауэ щлѣэныр. Анэдэлъхубзэм ехѣалѣуэ цѣыхушхуэхэм жала псор зэхуэпхѣэсамэ, егѣэлеяуэ тхылъ абрагѣуэ хѣунт, а тхылъ абрагѣуэм кѣибгѣуэтэнуй кѣыщлэкѣынтэкѣым, уи лѣапкѣым и бзэр щлѣэни фѣыуэ плѣагѣуни зэрыхуеймклэ дагѣауц мыхѣумэ, абы щэч кѣытозыгѣэхѣэ зы псалѣи. Тхакѣлуэшхуэ К. Паустовскэм, псалѣэм папщлэ, мыпхуэдэу итхыгѣащ: «И анэдэлъхубзэм зэрыхущытымклэ дэт-

хэнэ цыхуми, и культурэр здынэс кудейр мыхуу, и хэкум хуэгъэзауэ илэ щхъэпагъэр зыхуэдизри кыпхуэ-щлэнущ. Уи хэкум лъагъуныгъэ нэс хуэпщыфынклэ лэмал илэкъым, апхуэдэ лъагъуныгъэклэ уи анэдэль-хубзэм упымышлэмэ».

Ар нэсу кызыгурылуэ икли абы хуэпэж цыхур, и жьэгу пащхъэ щыпэрысыж кудейр дэнэ кэна, я нэхъ щлыналтэ пхыдзахэм щыпсэун хуейуэ кыхудэклами, анэм кыдилхуа бзэм епщыжкыым. Апхуэдэ цыхум хъарзынэу кьагуролуэ, кэклыгъэ дэтхэнэми езым и лъабжэ илэжу, и «лътыхуэ» псомкли а лъабжэм епха зэпыту зэрыщытым ешху, цыху дэтхэнэри и кьежъаплэм хуэпэжу щытыныр зэрыфарзыр. Мис апхуэдэ цыхухэм зрагъэпщамэ, ядэплъеямэ, шэч хэмылту, зыщлэгупсысыжынт анэдэльхубзэр лүмпэм щлыным иримыуклытэж гуэрхэр.

* * *

Анэдэльхубзэм зи бзэр хуэмыкыута, е, нэхъыклэжращи, ар зымышлэххэ, зэзыгъэщлэнуи пымылт куэд кбалэдэс адыгэхэм (тхэм и шыкурщ, – ди кьуажэхэм зэклэ ар нэсауэ ди гугъэкъым) кызыэрытщлэхуэм щхъэусыгъуэр и мащлэкъым, ауэ, зыдывгъэумысыжи, ди сабийхэм адыгэбзэм гу хуащлу абы и щлыналтэ дахэм япэ лъэбакъуэхэр щачыныр, ар къащлэнымклэ пэщлэдзэ щлэныгъэу щылэм я нэхъ пажэр ягъуэтыныр зыгуэрклэ мызащлэу къанэмэ, нэхъыбэу кыщынынэр адэ-анэхэм ди дежщ.

Мыпхуэдэу жызылэ адэ-анэ куэдым уарохъэллэ: «Хуабжыу дыщлохуэпс адыгэбзэ ящлэу ди быныр къэдгъэхъуну, ауэ, дапхуэдизу демыллэлами, унэм щлэклмэ, – дэнэкли урысыбзэщи, лүэхум зыри кыиклкъым». Тхэм щхъэклэ кытхуэвгъэгъу апхуэдэ адэ-анэхэм – куэд щлауэ ягъэклэрахъуэ, ауэ нэгъэсауэ кышщлэгъэща мыхуэрэ кьеклүэкл пщышхуэщ ар: педагогикэ мурад лъэпкъ щызэрамышуэми, унагъуэм адыгэбзэр илэмэ, абыклэ зэпсэлъэныр хабзэ щыхъуауэ кьеклүэклмэ, быным адыгэбзэр къамыщтэнклэ, абы и зэхэлъыклэм, и зегъэклүэклэм хэлъ щэху нэхъышхъэхэр къамыщлэнклэ, и «лунклыбзэлухыр» кьагъуэту я бзэр хуэкыута мыхъунклэ лэмал илэкъым, сыт хуэдэ урысыбзэ уэрамым къащыпэмыплъэми. Аращ бзэ гуэр къэпщлэнымклэ нэхъышхъэри: зэхэпхыху, урипсэлъэху и зэхэлъыклэр, и зеклүэклэр зыхэпщлэм-зыщлэпшэурэ, уи

гупсысэкIэр абы тегъэпсыхъа хъууэ, бзэм и «IункIыб-зэр» хуэм-хуэмурэ Iупхынырщ. Ар зи лъым, зи псэм хэмышъа сабийм псалъэ, псалъафэ цхъэхуэхэр иужькIэ шкoлым щегъащIэкIэ, къикIыжыщэн щыIэкъым: я зэпхыкIэхэр, къэгъэсэбэпыкIэхэр къыхуэмыгъуэтурэ, сабийм ахэр «фIызэбгрыжыжынууц».

Аращи, анэдэлъхубзэм и «IункIыбзэIухыр» зыIыгъ-ри псом япэу ар сабийм езытыфынури зралъхухъа, зрапIыкI унагъуэрщ, адэ-анэрщ, ауэ щыхъукIэ, зэгурэ ахэри щIыщIегъуэжын, дэри абыхэм дыщIагъэкъуэн-шэжын едывмыгъащIэ ди бынхэм, гугъу дыдэ ехъурэ езыхэм иужькIэ къалъыхъуэжынкIэ хъунум деплтурэ хэдывмыгъэнхэ.

* * *

Пэжщ, сабийм унагъуэм щигъуэтын, адэ-анэм къаб-гъэдиыхн хуейщ анэдэлъхубзэр ищIэнымкIэ «пэщIэдзэ щIэныгъэр», ауэ адыгэбзэр гъэхуауэ ящIэу, абыкIэ зэчий ябгъэдэлъу ди щIэблэр къэхъунымкIэ адэ-анэхэм я закъуэ убзыхуакIуэ икIи жэуаптакIуэ пщIы хъунукъым. Абыхэм я дежкIэ Iэпэ тший зэпытурэ къекIуэкIмэ, бзэ политикэр политикэшхуэм щIыгъуу зэIузыщэхэм пщIытэльхъэпIэ яхуэхъункIэ шынагъуэщ. Шынагъуэр сыт, – яхуэхъуагъэххэу ди гугъэщ: «Адэ-анэхэм ядэр-къым», «Адэ-анэхэм яфIэзахуэкъым», «Адэ-анэхэм я лажъэщ» – мис апхуэдэ псалъэхэр куэдрэ зэхыбох мы IуэхумкIэ жэуап зыхъын хуейхэм къабгъэдэкIыу. «Адэ-анэ» псалъэр икIи цIэкъым, икIи унэцIэкъым, «цIыхубэ» жыхуаIэм ещхъу, адрес лъэпкъ зимыIэ, жэуап лъэпкъи зымышъ абстракциеу апхуэдэу къыща-гъэсэбэпым деж, анэдэлъхубзэм и Iуэхур нэсу пхыгъэ-кIыным, абы и пщIэр ди еджапIэхэм къыщыIэтыным елIэлIэну хуэмеищэхэм е хуэмеиххэхэм цхъэусыгъуэ нэхъыщхэр зэрытцагъэпщкIу, жылэзыфIэщхэр дызэ-рытрагъэу икIи дыкъызэрагъащIэ псалъэщ.

«Адэ-анэ» псалъэм и закъуэкъым анэдэлъхубзэм ди еджапIэхэм нэсу пщIэ цагъуэтыныр зыфIэмыфIэхэм къагъэсэбэпу щытар – «Сабийхэм ядэркъым», «Сабий-хэм тхуаджкъым» жаIэрэ ари цхъэусыгъуэ ящIу зэман щыIащ. «Сабийуэ щымыта балигъ хъуркъым» жаIэ, – хэти и цхъэкIэ мыбы щыхъэт къытехъуэну къытфIоуцI: сабийм, яхэтми, мащIэ дыдэщ еджэным щIэбэгыу яхэтыр. Сабийм, еджэ нэхърэ, джэгуу уэрамым дэтмэ нэхъ къищтэнууц, ауэ щыхъукIэ, «Мыбы феджэну

фыхуей?» жыпІәу сабийхәм уахәуищІыхьурә яджы-
нухәмрә зәраджыну щІыкІәхәмрә зәхәплъхьәнү
утІысмә, тхылъымпІә къабзәм укъыбгъәдәнәнкІә
хъунуш.

ФІыуә зыхыумыщІыкІ Іуәху тегъачыныхъауә утөп-
сәлтыхъыныр къемызәгъщи, си дежкІә педагогикәр
апхуәдәщ. АтІәми, дыкІуәурә а Іуәхум дыщыІууакІә,
дызәрыщыгъуазә хуәдиз тІәкІукІә дытөпсәлтыхъыныш
анәдәлъхубзәмрә ди еджапІәхәмрә я зәхушчытыкІәм,
адрейуә – адыгәбзәр къәралыбзә зәрыхъуар зыхуәдизым.

УбыщІын хәлтъкъым, адыгәбзәр, адыгә литературәр
зәраджым ехьәлІауә ушІәгузәвәнумрә узәгупсысынумрә
гъунәжщ. Ахәр куәд дыдәрә прессәми утыку зәмылІә-
ужыгъуәхәми щыжалаш, утемызашәмә, махуишкІә
кыжыпІәнрә къәптхъәусыхынрә иджыри бгъуәтынуш.
АтІәми мыр кыыхәгъәщыпхъәщ: ушІәгузәвән хуейуә
мы Іуәхум сыт хуәдиз иджыри хәмылтъми, илгъәс 15 хуәдиз
и пәкІә Іуәхур зәрышчытам ебгъапщәрә тхъәхужыІәу
жыпІәмә, ди еджапІәхәм зыкъомкІә нәхъ пщІә щы-
хуащІ хъуащ анәдәлъхубзәм, лгъәпкъ литературәм,
тхыдәм, культурәм и налгъә адрейхәм: къаләдәс сабий
куәдым, къуажәдәс сабийхәм ехъәехуәу, адыгәбзәр нәхъ
яІурылъ, еджапІә пщІәнтІәхәм, сабий унә пщІәнтІәхәм,
уэрамхәм ди бзәр нәхъ кыдәІукІ хъуащ. Анәдәлъ-
хубзәмрә ди лгъәпкъ культурәмрә ятеухуауә языныкъуә
ди еджапІәхәм, сабий унәхәм щрагъәкІуәкІ зәхъзә-
хуәхәм, концертхәм уеплгъа нәужъ, уи гур хохъуә. Ди
еджапІә нәхъышхъәхәми адыгәбзәм и Іуәхур нәхъ
щыдәкІ, ди университетым лгъәпкъ филологиемкІә щыІә
факультетыр нәхъ конкурсышхуә здәщыІәхәм ехъәехуә
зәрыхъуар-щә? Мис апхуәдә ехъулІәныгъәхәри зыщы-
гъәгъуишчән хуейкъым мы Іуәхум дыщытөпсәлты-
хъым деж. Махуә къәс жыхуәләм хуәдәу абы егупсыс-
хәм, телажъәхәм я фІыщІәр дымыгъәкІуәдыным, зы
ехъулІәныгъәм и дапхъәм дытеувәм, адрейм дыхуә-
бакъуәурә дыдәкІуәтеиным щхъәкІә...

Ит зәманым и фащәр тхуащымыха щхъәкІә, мы
кыжытІә псалгъә берычәтхәр, ди жагъуә зәрыхъуишч,
нәхъ зыхуәкІуә «бләкІә гъунәгъу» зыфІәпщ хъуну
зәманырщ, демократие нәсым и жыбгъә гуапә тІәкІу
зыщІыхуауә щыта, гугъапІә дахә куәд игъуә нәмысу
зыхәункІыфІыхъыжа ЗәхъуәкІыныгъәм и япә гъәхәрщ.
ЖытІәнщ ит зәманым и фащәр а псалгъә берычәтхәм
щІащыдмыхари: а ІуәхуфІхәм ящыщ зыкъом, тхъәм
и шыкуркІә, иджыри йокІуәкІ, инерцием и хабзәм тегу.
АтІәми убзыщІын хәлгъу ди гугъәкъым а зәхъуәкІы-

ныгъэ хъарзынэхэр мы яужьрей илгъэсхэм хуэм-хуэму-
рэ щӀалгъэфыжу зэрыхуежъам.

Апхуэдэ ІуэхуфӀхэр ищхьэмкӀэ щыщӀалгъэфыжу
щыхуежъэм деж, абы пэплгъэу, щӀэхгъуэпсу щыса хуэдэ,
Іэмал имыгъэу и лгъабжъэмкӀэ сытым дежи кыщоунэху
адыгэбзэр джыным, адыгэ культурэм телэжъэным
къэралым тригъэкӀуадэ сомхэр къэзыбж, хъыбий хъуа
ди къэрал бюджетым дежкӀэ ар зэрымыфейдэр тегъэ-
чыныхъауэ кыжызыгъэ, а сомхэмкӀэ къэралым и жьы
дэхупӀэ псори бгъэбыдэ хъуну къащызыгъэхъу, зи
быным анэдэлгъубзэ ящӀэну, яджыну хуэмейхэм щы-
жакӀуэ яхуэхъу кӀудей мыхъуу, ахэр къэзыгъэублэц
адыгэ «идеолог гуӀӀэгъулыхэр». Апхуэдэу есэп щӀы-
ным зыдезыгъэхъэххэм нэгъуэщӀ унэ лэжыгъэ еттыну
дыхуейт: Урысейм и президент хъуну зепекъуауэ
щытахэм ящыщ зым (псалгъэм папщӀэ, мыурыс лгъап-
кӀхэм «лгъагъуныгъэшхуэ кыътхузигъэ» Жириновскэм)
хэхыныгъэхэм щыгъуэ текӀуэдэ ахъшэ бжыгъэр
къафщтэ, Урысейм я лгъахэ ягъу ис лгъапкӀхэм я
анэдэлгъубзэхэр джыным, зегъэужьыным къэралым
тригъэкӀуадэ сом бжыгъэр кыыхэфхи, къанэр (хъэрэмы-
лым кыызэкӀуэщӀичхэм зыкъомрэ банкхэм цагъэкӀэ-
рэхъуа нэужь) «мыгъуэІускӀэ» узэджэ хъуну лэжъап-
щӀэхэр зыхуагъэувахэм ятевгуашэ...

Анэдэлгъубзэм и Іуэхур хуабжъу зэрыщӀалгъэфы-
жар наІуэ дыдэ къешӀ зы утыку Іуэхуи нэсу адыгэбзэкӀэ
зэрырамыгъэкӀуэкӀыжым, зи гъашӀэкӀи зи гуашӀэкӀи
адыгэбзэм епхауэ къекӀуэкӀа ди тхакӀуэ, артист, еджа-
гъэшхуэ хуэдэхэм я юбилей пщыхъэщхъэхэр урысыбзэ-
кӀэ егъэкӀуэкӀыным зэрытехъэжыпахэм. Щхъэусыгъуэ
нэхъыщхъэу къагъэуври зэмыбэкъуэфу жыхуаІэри
мыращ: нэгъуэщӀ лгъапкӀ кыыхэкӀа цӀыху щысу ады-
гэбзэкӀэ Іуэху ебгъэкӀуэкӀыным кърагъэзэгъкъым.
Адыгэбзэр аргуэру дурэшым дэтхуэжыпэу аращ итӀанэ
абы кыикӀыр, сыту жыпӀэмэ дэ ди зы Іуэху ини
екӀуэкӀкӀым мыадыгэ гуэр (гуэрхэр) кыътхэмысу.
АфӀэкӀа щхъэусыгъуэ имыгъэу и гъуэгур зэхуэпщӀы-
фынумэ, «Адыгэбзэр къэралыбзэщӀ» жыхуаІэм кыикӀыр
слӀожь итӀанэ, анэдэлгъубзэхэм ятеухуауэ къащта
закон щӀэращӀэми сытыр и пэрмэн?

ЕмыкӀур – узыхэс, зи лгъахэ ущыпсэу лгъапкӀхэм
я бзэхэр зэбгъэщӀэным ухущӀэмыкӀунырщ. **ЕмыкӀур** –
ар зигу къэмыкӀыххэм уафӀэлӀыкӀым, уахуеплгъэкӀ
зэпытурэ, ижъ-ижьыж лгъандэрэ лгъапкӀыр зыщӀэп-
сэукӀ уи бзэ дахэр щӀэблэ къэхъум Іэпыбгъэхунырщ.
ЕмыкӀур – хамэм хуэпщӀ пщӀэм хуэдэ икӀи хуэдиз

уэри кыпхуищыжыну узэрыхуейм гу лъумыгъэтэ-
нырщ. Емыклур – адреи бзэхэм нэхтэр нэхт мыклуэ-
мытэу, утыкушуэ Гуэхухэр иризэфлэпх мыхъун
хуэдэу адыгэбзэр къафлэбгъэщынырщ. Емыклур –
адыгэр адыгэбзэншэуи адыгэфын хуэдэу щлэблэм
къащыбгъэхунырщ, я гупсысэр абы тепшэнырщ.

Анэдэлъхубзэм и нобэмрэ и къэклуэнумрэ ушытеп-
сэлтыхъым деж, зэрыжытлаци, куэд тежыпыхъыфы-
нуц, ауэ, Гуэхушхуэракъэ, «Сыт щлэн хуейр а Гуэхур
нэхт дахэ хъуным щхъэклэ?» жыхуилэ упщлэм дынэса
нэужы, ди псалтэр мис абдежым кыщызэфлэоцлэ. Чэн-
джэщышхуи тхуэтыну кыщлэклынкъым дэри, мы
Гуэхум, нэхтыбэу дригузавэ мыхъумэ, и къеклуэкI псом
дыщымыгъуазэу (псом хуэмыдэу педагогикэ илтэны-
къуэкIэ) зэрыщытыр къэплтытэмэ. Атлэми къэщхэпэн
гуэр къахэклынкIэ дыгугъэу чэнджэщ гуэрхэр къэтхы-
ну дыхуейт.

Япэрауэ, анэдэлъхубзэхэм ятеухуауэ ди республи-
кэм кыыщашта законыр эщлэ зэрыхъум клэлтыплт
комиссэ щылэн хуейуэ кыдолгытэ. ЩылэнкIи мэхъу
апхуэдэ комиссэ, ауэ дэ зи гугъу тцлыр зи лэжыгъэкIи
зигукIи а Гуэхум гудзакъэ хузилэ (е хузилэн хуей) цлыхухъу
лъэныкъуэ псоми ящыщхэр зыхэт комиссэ убгъуащ,
нэхъыщхъэраши, – лэжъэн комиссэщ.

Етгуанэрауэ, терминологиэмрэ адыгэ тхыбзэм и
щапхъэхэмрэ убзыхуным телажъэу сытым дежи щылэн
комиссэ (нэгъуэщI республикэхэм ещхъу, – Правитель-
ствэм егъэбыдылауэ) нобэр кыыздэсым дызэрымилэр
щыуагъэшхуэщ, ди бзэм зиужыну, тхыбзэр ефлэклуэну
дыхуейр пэжмэ, Iэмал имылэу кыызэгъэпэщын хуейщ.

Ещанэрауэ, щлэблэм анэдэлъхубзэр щлэным, джы-
ным гукъыдэж хуалэн щхъэкIэ, а бзэр кыыщысэбэпыр,
фейдэуэ кыпахыр клуэ пэтми нэхтыбэ щлэын хуейщ.
Апхуэдэ жэрдэмыщлэ я Гуэхум халъхъауэ щытащ, пса-
лтэм папщлэ, ди университетым: хамэ къэралыбзэкIэ
ятын хуей экзамен нэхт пажэу щымытхэм я пIэкIэ
анэдэлъхубзэр пты хъууэ ящлат. Дыщымыуэмэ, а жэр-
дэм хъарзынэри адреи щлалтэафыжауэ жыхуэтIахэм
яхэхуауэ ди гугъэщ. Еплланэрауэ, ди бзэр къэралыб-
зэр пэжмэ, абы фэрыщлагъэ хэмылтэмэ, апхуэдэхэм и
нэщэнэхэр къедгъэщтэным папщлэ, ар нэхт щызеклуэ
хъуну сферэхэр, щыбгъэунэху хъуну Гуэхугъуэхэр кы-
хэхауэ Гуэхум щлэдзэн икIи хуэм-хуэмурэ зегъэубгъун,
зегъэужыын хуейщ. Ихъу-илт хэмыту. Акъылыр,
щлэныгъэр и лъабжъэу.

Етхуанэрауэ, ди уэрамхэм, Гуэхушлалэхэм, еджаплэ-

хэм, лэжъяпIэхэм я фIэшгыгэцIэхэр анэдэлъхубзэ-хэмкIэ тетхауэ шытын хуейщ, дэ кьэралыгъуэ статус диIэр пэжмэ, республикэ нэсу дыкьалъытэнү икIи зытлъытэжыну дыхуеймэ. Кьалэ администрацэхэм куэд паубыдыф кьулейхэм, кьызэIуах фирмэ, лэжъяпIэ, кафе, тыкуэн сыт хуэдэхэр здэштыпхъэ, зэрыщы-тыпхъэ сытхэм теухуауэ. Андрей законхэм ещхьыр-кьэпсу, бзэхэм ятеухуауэ кьащта законми кьапегъэкIу-хьын хуейкьым абыхэм.

Еханэрауэ, лъэпкьыбзэхэм ятеухуа законыр нэгъэ-сауэ лэжъяныр текIуадэшхуэ е текIуэдэххэ шымыIау гъээщIа зэрымышъунур гурыIуэгъуэщ. Ауэ щыхъукIэ, КъБР-м и бюджетыр зыгубзыхухэм ар кьалъытэн зэрыхуейм ди Парламентыр егупсысыпхъэщ.

* * *

Мыр хьэкъщ: псори дызыгъашхэр щIымрэ а щIым телэжыхь лэжъякIуэжхэмрэщ. Ауэ щыхъукIэ, щIыми а щIым телэжыхьхэми я пщIэр ин дыдэу шытын хуейщ, дэри, Тхьэм жимыIэкIэ, абы зы мэскьалкIэ шэч кьытетхьэркьым. АтIэми лъэпкьым тхьбзэ, литература, щIэныгъэ, ахэр зыгъабзэу зыгъэтэрэз интеллигенцэ имыIэмэ, зызыужьа лъэпкьхэм зэи хабжэнукьым икIи апхуэдэхэм нэсу ядэгъуэгурыкIуэфынукьым. Мис ари дэркIэ хьэкъыу шытын хуейхэм ящыщ.

ПцIыгупс дрихъуну ди гугъэкьым мыпхуэдэу жы-тIау шытмэ: кьулыкъу и IуэхукIи, щIэныгъэ, культурэ илъяныкьуэкIи нобэр кьыздэсым ди лъэпкьым кьыхэ-жаныкIахэм, зэрыщыту пхужымыIэми, я нэхъыбэр кьуажэм кьыщыхъуахэрщ, курыт щIэныгъэ щызыгъуэ-тахэрщ.

Ар Iейщ жыпIэныр емыкIуи хъунт, гукъани кьыхэ-кIынт, кьуажэм кьыщыхъуа, кьыдэкIа, абы гухэлъыфI дыдэ хузиIау зи гугъэж дэркIи напэтэкьым. Хьэуэ, дэ зыри дгъэпудынуи зыдгъэпудыжынуи дыхэткьым, ауэ... Ауэ цIыхушхуэ куэдым кьыжаIа, гъащIэри щыхъэт зытехъуэ зэпытурэ кьэкIуэкI пэжым и хьэтыркIэ жы-пIэмэ, дэтхэнэ лъэпкъ интеллигенцэ нэми купкърэ жэпкърэ хуэхъу хабзэр щIэныгъэ зэбгъэгъуэтынымкIи, культурэ лъагэм, искусствэм хэпщIыкIыу укъэхъуным-кIи нэхъ Iэмал ин кьозыт кьалэ псэукIэм хапIыкIа-хэрщ.

Ар щIыжытIэращи, зи IэщIагъэкIэ е щIэныгъэкIэ анэдэлъхубзэм быдэу епхауэ щыт адыгэ интелли-

гентхэм нобэкIэ яхэтми, закъуэтIакъуэххэ фIэкIа яхэту кыбщIэкIынукуым кьалэм кыдэхъукIауэ. АтIэми, кыбытодогъэзэжри, дэ лъэпкъ интеллигенцэ нэс дгъуэтауэ, ди анэдэлъхубзэм и пщIэр кьэлэтыным ди фIэшукIауэ дихъауэ, абы кыдэкIуэу – ди тхыбзэ культурэм «шэфэл кыбщIэуауэ» кьэплъытэ щыхъунур ди адыгэ тхакIуэхэм, актерхэм, режиссерхэм, адыгэбзэр, адыгэ литературэр езыгъэдджхэм, адыгэбзэкIэ тхэ журналистхэм, адыгэбзэм, адыгэ литературэм елэжэ щIэныгъэлIхэм ящыщ куэдыр ди кьалэхэм кьадэхъукIыу хуежымэщ.

Ар апхуэдэу хъуным щхъэкIэ, шэч хэмылъу, зэман ухуейщ (тхъэхужыIэу жыпIэнуэмэ, зэманыфIи кIуащ дэ тхыбзэ диIэ зэрыхъурэ...), ауэ, Iуэхушхуэракъэ, ар апхуэдэу хъуным ущызыгъэугъ нэщэнэхэр нобэкIэ мащIэ дыдэщ, абы щIэгупсысхэр нэхъ мащIэжщ, иригузавэ щымыIэххэу кыпщохъу. Дыщыгуэу Тхъэм кыбщIигъэкI.

* * *

ХамэщI щыпсэу адыгэхэм я Iуэху ухэпсэлъы-хыныр кьемызэгъыу кьэзылъытэ гуэрхэри, шэч хэмылъу, щыIэнц, ауэ, дапхуэдизу дызэбгрымыдзами, сыт хуэдиз кьэралым дахэмыгуэшами, дэ иджыри зы Iэпкълъэпкъым дыхуэдэщ, апхуэдэу зыкыбщIызыгъэхъуж, дигухэр зэхуэмыгъуэу, зэрымыгъэхамэу щызыгъэт, зы лъэпкъыу дызэрыщытыр зэи тщызымыгъэгъупщэ малъхъэдисыр, шыкур Алыхъ, – ди зэхуакум дэбзэхыкIа щыкIэкъым. (Тхъэм жимыIэкIэ, – мис ар дэбзэхыкIмэщ, урысым я жыIауэ, адыгэхэр дыкыбщысыжар). Ауэ щыхъукIэ дэ Iей лъэпкъ хэтлъагъуэркъым, ди блэкIам тегъэныр тIэкIу зэпыдгъэууэрэ, ди нобэрей гурыгъу-гурыщIэхэр кIэщI-кIэщIурэ зэхуэтIуэтэным, нэхъ дызэтегузэвыхъэм акъыл зэхэдзэкIэ датепсэлъыхурэ, я хэкIыпIэхэр кыбзэдэтлтыхъуэным, иджырей «тхъэгурымагъуэ» гуэрхэм дызыхэшыпсы-хыжыну зыхуагъэфашэ пщэдейрей гъащIэм ди хэтыпIэрэ ди хэтыкIэрэ кыбзэрыщыдгъуэтыным...

Тыркум щыпсэу адыгэхэм я деж сэ щэнейрэ сы-щыхъэщIащи, я псэукIэкIи, я цIыхугъэкIи, я дуней тетыкIэкIи ущIэгузэвэн лъэпкъ ядэслъэгъуакъым: зэрыжалэу, мэлажэ-мэшхэжхэр, адыгэ мэжэщIалIи, зил кьыщ адыги сэ абы сыщыхуэзакъым. Лъэпкъыр нэхъ дыщIэгузэвэн хуей Iуэхуу хамэщI щыпсэу адыгэхэм я

деж сэ гу зыщылъыстар анэдэлъхубзэр зымыщІэж куэд зэрахэтырщ, кІуэркІуэм тетурэ жыхуалэм ещху ар зэралэщІэхурщ, гуауэ дydэраши, – абы нэгъэсауэ иригузавэ закъуэтІакъуэ фІэкІа дазэрхуэмызэрщ. КІуэ, жыпІэнуракъэ, адыгэр дыкІуэдыжыным дыщІэбэгыурэ зэрымыщІэкІэ нобэм дыкъэса хуэдэу къыпщоху.

Пэжщ, дэ ди ныбжыныхэми нэхъыжьыІуэхэми машІэ дыдэщ адыгэбзэ зымыщІэжу яхэтыр. ЯщІэ дэнэ къэна, щыпсалъэхэкІэ, уэрэд жалэ къыпщыхуу, удихъэху узэзыгъэдалуэ, «Мис аращ адыгэбзэ нэскІэ, гъэхуакІэ узэдженур!» жозыгъэІэ куэд я нэхъыжьхэм яхэтщ, ауэ лъэпкъым и къэкІуэнур дахэ хъунуми Іей хъунуми дяпэкІэ зэлъыта я щІалэгъуалэм щхъэкІэ ар пхужыІэ-нукъым.

Нэхъапэхэм Тыркум кыкІ закъуэтІакъуэхэм мыпхуэдэу жалэу зэхэхуу щытащ: «Уэлэхыи, мы иджыпсту зэрэкІуэкІым хуэдэурэ екІуэкІмэ, илгъэс 50-м къриубыдэу бзэ и ІуэхукІэ абы щыІэ адыгэр зэрыщыту тырку дызэтэхъуэнмэ». Адыгэм дызэрихабзэу – тІэкІу щІагъатхъэ кысфІэщІурэ си гур абыкІэ згъэфІу, апхуэдэ дыдэм Іуэхур щыту кыщІэкІынкъым, жысІэу щытащ абы щыгъуэ, ауэ щэнейрэ сызэкІэлъыкІуа, сахэплъа нэужь, а зэгуэр зэхэсхауэ, си фІэщ схуэмыщІауэ щытар пэж дыдэу кыщІэкІащ. Мы Іуэхум дэ кІэщІу дыщытепсэлъыхъащ «Истамбыл губгъуафэ есплкъым» жыхуиІэ ди гъуэгуанэ тхыгъэм, «Іуащхъэмахуэ» журналми «Адыгэ псалъэ» газетми кытехуауэ щытам. Мыбдежми дэ кІыхъ дыдэу зыщедгъэшэщІыну дыхэткъым абы теухуа псалъэм, ауэ гъуэгуанэ тхыгъэм зи гугъу щыдмыщІа Іуэхугъуэ гуэрхэм дакыйтеувыІэну дыхуейт.

Пэжщ, ди жагъуэ зэрыхууши, Тыркум щыпсэу адыгэхэм я анэдэлъхубзэр яджыжыну, телевиденэ, радио сыт хуэдэхэмкІэ адыгэбзэ зэхахыну Іэмал къариткъым щыпсэу къэралым, къаритынкІэ гугъапІэ лъэпкъ щыІэуи ди гугъэкъым. Ауэ щыхъукІэ Тыркум щыпсэу адыгэхэм (адрей къэралхэм щыпсэухэми), ди жагъуэ зэрыхууши, къахуэнэжыр, ягу ямыухыжрэ нэхъ зэманыфІым пэплэхэурэ, я анэдэлъхубзэр унагъуэхэм, къуажэ кІуэцІхэм шахъумэнырщ, щызэхуэзэкІэ, щызэхуэскІэ, я бзэм ирипсэлгъэжу щытын зэрыхуейрхъэкъ зыщачІынырщ. Мис абыкІэ, я жагъуэ ирамыщІ, анэдэлъхубзэм и гуэныхышхуэ къаху кытщоху хамэщІ щыпсэу адыгэ куэдым. Ар щІыжытІэраши, ди фІэщ хъуркъым Тырку къэралым «Фи унагъуэ адыгэбзэкІэ фыщызэпсэлгъэну фыхуиткъым», е «Фыщызэ-

хуээкIэ, тыркубзэ мыхъумэ, нэгъуэщIкIэ физэпсалтэ хъунукъым» жиIэу адыгэхэм къапиубыду. АпхуэдэкIэ дэ гурыщхъуэ лъэпкъ яхуэтщIакъым тыркухэм. Дэ гу зылъыттар нэгъуэщIщ: унагъуэ ирехъу, уэрам ирехъу, хасэ зэлущIэ ирехъу – Тыркум щыпсэу адыгэхэр езыхэр щызэпсалтэкIэ, тыркубзэм текIрэ адыгэбзэм техъу дэ щIагъуэрэ тлэгъуакъым, кIуэ мыбыкIэ икIа-хэм къахуэгъэзауэ жаIэнIауэ къащыхудэкIхэр мыхъумэ. (Хэкужъым къэкIуауэ щыщIэхэм дежи ар дыдэм гу лъыботэ: уэ зыкыпхуагъазэри адыгэбзэ хъарзынэкIэ къопсалтэхэр, езыхэм зызэхуагъээзжери, – тыркубзэ е хъэрыпыбзэ мэхъужхэр). Я хасэ зэлущIэхэри, дазэры-хэплъамкIэ, зэрэкIуэкIыр апхуэдэущ – тыркубзэкIэ. (Хъэрыным яхэсхэм – хъэрыпыбзэу кыщIэкIынщ). Унагъуэхэм щыземыкIуэмэ, къэрал еджапIэхэр хуэме-иххэмэ, – дэнэ, лIэун, адыгэбзэ зыщIэ щIэблэ кыздигъэкIынур? Къытхуэвгъэгъу, мыр дэ зэрыжытIэр ди гур, ди псэр узурэщ, ахъумэ зыгуэрым зыгуэркIэ дыщIэнэкIэну дыхэтэу аракъым. Хэт ищIэрэ, зыгуэр зыщIигъэ-гупсысыжынкIэ хъунщ, е ди щхъэ мыгъуагъэ хуэтхъыжу, е дыккызыэрыгъэгубжъыжу, дызыхъ псым зедмыгъэт-хьлэу дыккыхэкIыжыфынкIэ хъунщ, жыдоIэри аращ... Е, псалтэм папщIэ, дакIэлъывгъэплъыт хамэщI щыпсэу адыгэхэм ящыщу ди университетым щеджэну къакIуэ щIалэхэм, хъыджэбзхэм. Дыщыуэу Тхъэм кыщIигъэкI, ауэ адыгэбзэр зригъэщIэным, абыкIэ еджэкIэ, тхэкIэ кыищIэным щIэхъуэпс щIагъуэ абыхэм яхэтэу дэ дрихьэлIакъым. Илгъэс бжыгъэ и пэкIэ щеджахэм нэхъ яхэташ адыгэбзэкIэ гъэхуауэ псалтэу, еджэкIэ, тхэкIэ ящIэу ягъээзжыным нэхъ хуэпабгъэхэр. Иужьрей илгъэсхэм къагъакIуэхэм апхуэдэ гупыж зIэу яхэп-лъагъуэр закъуэтIакъуэххэщ. УрысыбзэкIэ хъарзынэу къопсэлтэфхэу, ауэ адыгэбзэм хуэхейуэ кIуэжхэр яхэтщ.

Ярэби, нтIэ, ахэр кыыхэзых, къэзыгъакIуэ хасэхэр дауэ еплгърэ а Iуэхум? Урысыбзэ кызыэращIэри хъар-зынэщ, щIэныгъэ зэрызрагъэгъуэтри дэгъуэщ, ауэ **уи** адэжъхэм я хэку илгъэситхукIэ ущIэну, абы кыинауэ **ноби** щыпсэу **уи** лъэпкъэгъухэм апхуэдизрэ уахэтгъэну **уи** насып кыищIахьэкIэ, **уи** анэдэлтхубзэ зэбгъэщIэну Iэмал щыбгъуэтакIэ, псым кыыхэкIыжа къазым ещхъу, адыгэбзэ лъэпкъ кыпкIэрымынщIауэ, еджэкIэ, тхэкIэ зумыгъэщIауэ зэрыбгъээзжынур дауэ? Ар **уигу** къэмыкIыным, кыпфIэмыIуэхуным щхъэкIэ **уи** Iэн хуейр сыт хуэдэ адыгэпсэ, сыт хуэдэ адыгэгъу?.. Уры-сейм гъунэжу щыIэщ еджапIэхэр, а урысыбзэр нэхъ

кууужуи шыэбгъэщІэфыну, щІэныгъэ и ІуэхукІи нэхъ замыгъэщабэу. Ди мыІуэху зетхуэу дакъыщыхъунуми тщІэркътым, ауэ, дэ дызэреплътымкІэ, Хэкужым щеджэнухэр къыщыхахым деж, хасэхэр а лъэныкъуэм егупсысыпхъэщ... ХамэщІ шыпсэу адыгэ куэдым жаІэу зэрызэхэтхамкІи дэ гу зэрылъттамкІи, анэдэлъхубзэм теухуауэ ахэм я Іуэхур екІэкІуэпэн зэрыщІидзэрэ апхуэдэу куэди щІакъым: цІыхум ахъшэ-бохъшэм, бизнесым нэхъ зрата, телеаудиоаппаратурэхэм щІалэгъуалэр зыщІашэпа, нэхъыжъхэм къаІуэтэж хъыбарыжъхэм, жаІэ таурыхъхэм сабийхэр щІэмьдэлужыххэ хъуа нэужькІэщ. Мис абы дерс къыхэтхын хуейщ дэ, хэкум шыпсэу адыгэхэм. Ахъшэ-бохъшэм хъуэпсапІэ псори хуэзыунэтІ мы **бэзэр псэукІэ** дызыхэтым дэ дыщыхуэкІуар дыгъуасэ хуэдэщ, атІэми зыкътхуэмыцІы-хужын хуэдизу Іей и лъэныкъуэкІэ дызэрихъуэжам феплъ. ХъэлкІи, щэнкІи, лъэпкъым къыдекІуэкІыу нэхъ хъумапхъэхэм дазэрыхущыт елътытакІи. Мис апхуэдэ зэрыхъзэрий, зэрышхзэрылІ псэукІэм пэдгъэуэн акъыл къытлъткъуэмыкІмэ, анэдэлъхубзэ и ІуэхукІэ дэри къытщыщІыну хамэщІ шыпсэу адыгэхэм къащыщІа дыдэрщ.

КІэщІу жыпІэмэ, мы дызытепсэлътыхъ ІуэхумкІэ лъэныкъуитІми, хэкум исхэми хамэщІ шыпсэухэми, ди мыгъуагъэр мащІэкъым, мыгъуагъэ нэхъыщхъэ дыдэмкІи дызэщхъщ: «Псышхуэм псы цІыкІу хоткІубзэ» жыхуалэ псалъэжъым и хабзэм тегу гъащІэм иригъэкІуэкІ эксперимент гущІэгъуншэм дэнэкІи щыІэ адыгэр нобэкІэ дыхэтщ. А экспериментым дызэрыпэувыфыну иджыпстукІэ дэ диІэр анэдэлъхубзэращи, а «Іэщэр» тІэщІэхумэ, адыгэр дунейм дыщІытетар мо псалъэжъым жиІэр нэрылътэгъу тщІыным щхъэкІэ къудейуэ аращ итІанэ... Тхъэм къытхуимыухкІэ апхуэдэ финал.

* * *

Уи лІакъуэм и лътэгъуэ утеувэу лІэужъхэм я цІэ къиипІуэрэ къежъапІэм нэс удэбжеиыфама, къэпщІэнт, дэтхэнэ лІакъуэми ещхъу, абы къуэпс кІыхъ дыдэ зэриІэр. Уи адэм и адэм и адэжым адкІэжкІэ щыІэу зэман гъуэзым хзэрыхыж «ижъ-ижъыж» жыхуалэм къыщожъэ а къуэпсыр. Іэджэу зэхэхуэна а къуэпсым и кумылэу псэ къыхэзылтхъэ кІаплэр къызыпкъырыкІыр анэдэлъхубзэрщ. Зы гъащІэм нэгъуэщІ гъащІэ

кыпыхъуэурэ, а къуэпсри абы и кIаблэри уэ уи деж къэсаш... АтIэми, уи быным анэдэлъхубэр имыщIэмэ, абы кыикIыр фи къуэпсым и кумылэр зэпыбупщIыжауэ аращи, зэпыщIэжыну ухуежъэмэ, къомыхъулIэжыныр Iуэхум хэлъщ. Сыту жыпIэмэ, гъащIэр щыхъэт зэрытехъуэщи, адыгэбзэ ныкъуэ фIэкIа зымыщIэ уи быным и быным адыгэбзэ щIагъуэ ищIэнукъым, абы и быныжым адыгэбзэ ищIэжыххэнукъым. Адыгэбзэ зымыщIэжыххэ щIэблэр а къуэпсым кумылэкIэ кыпощхъэхукIри, илъэсищэ Iэджэм кыкIуэцIрыша фи лIакъуэм и тхыдэбжэр уи IэкIэ зэхуэпщIыжауэ кыщIокI...

* * *

ТЕЛЪЫДЖАЛЪЭ. Гупсысэ инхэр игъащIэми цIы-хум къахуогъэIурыщIэ, ауэ щхъэм IурыщIэ щыхъуа гупсысэ дэтхэнэми игъуэткъым ахэр зэрыхуэн псалъэрэ псалъафэрэ. Яхуэфащэ жыIэкIэрэ ухуэкIэрэ. Бзэм и пкъыр зыгъуэта гупсысэхэмрэ ар ямыгъуэту бзэхыжа-хэмрэ зэпэплъытмэ, зыгъуэтар – зы ткIуэпсым хуэдэщи, зымыгъуэтар – тенджызым ещхъщ. АтIэми щыIэу кыщIэкIынукуым илъэс мин бжыгъэкIэ лъэпкъыр зыщIэпсэукIа бзэм пхуимыгъэзэгъэн гупсысэ...

«Даут» кызыхэпщIыкI хъунур ар кызыхаIущIы-кIа мывэджей Iыхъэм и закъуэтэкъым. Апхуэдэ мывэ-джейхэр дунейм тезщ. Ахэм ящыщ дэтхэнэми ехъумэ «Даут» ещхъ телъыджэ бжыгъэншэхэр. А телъыджэ-хэр поплтэ Тхъэм къахуигъэщIыну скульптор Iэзэхэм. Мывэ зэщIэзыIулIахэм къаIэщIэзыгъэкIыфыну Мике-ланджелэхэм...

Бзэри апхуэдэщ. Бзэми ехъумэ кызыэлухын хуей щэху хьэлэмэтыщэхэр. НаIуэ къэмышъуа телъыджэ бжыгъэншэхэр...

Илэщ апхуэдэ телъыджэхэмкIэ гъэнщIа къару ин ди адыгэбзэми. Поплтэ адыгэбзэр а къару щэхухэр къэзыхутэну тхакIуэхэм. Абы и телъыджэ жейхэр къэзыгъэушыфыну тхакIуэхэм. ГурыщIэм и плланэпэ дэтхэнэми дэпшытIэ хъууэ ди бзэр тIатIийм ещхъ зыщIы-фыну тхакIуэхэм. Iу бахъэм ихъ гупсысэ нэхъ къэ-убыдыгъуей дыдэхэр адыгэбзэкIэ къэзыпхъуэтэфыну тхакIуэхэм...

Хэт ищIэрэ, уахътыншэ хъуныр адыгэбзэмрэ а бзэм-кIэ къагъэщI ди литературэмрэ я насып къыхъмэ... Къыхъынуу дыщогугъ! И насып апхуэдэ къимыхъынкIэ

гурыщхъуэ зыхуэпцІ бзэм уритхэныр, куэд зымыкІуну кыпщыхъу литературэкІэ лъэпкъ псо бгъэхъулейныр икІагъэщ... НтІэ, апхуэдэ насып адыгэ тхыбзэм игъуэтрэ лъэщІыгъуэрыбжэурэ къэкІуэнум хэбакъуэу щІидзэмэ, ди нобэрей хъуэпсапІэхэр щыхъэщІэ зэманым псэуну-хэр зэгуэр щІэгуфІыкІыурэ иджырей тхыгъэхэм къе-джэнщ, ди бзэ къэгъэІурыщІэкІэхэри сабий псэлтэкІэм ирагъэщхъынщ...

Сыту я насып а ди хъуэпсапІэхэр цыпэкІу зэманым псэуну адыгэхэм! Сыту я насып!.. Тхъэм апхуэдэу хъуну кыпщІыгъэкІ!

2005 гъэ, журнал «Псалтэ», Мейкъуапэ

ЛЪЭПКЪЫМ И НУРЫМ ДЫХУЭВГЪЭСАКЪ

Лъэпкъ цІыкІухэм я анэдэлъхубзэхэр яхъумэжыныр тыншу щыщыта зы зэмани тхыдэм ищІэжу кыпщІэкІынукукъым, ауэ нобэ, компьютерым, интернетым мы дунейр зы ІэмыщІиз хъуауэ кыпщытщагъэхъу, глобализацэр лъэбакъуэхъуу щІыгум щрикІуэ, цІыкІу-фэкІухэр нэм кыпщимыубыдыжыщэ мы ди зэманым, куэдкІэ нэхъ гугъу хъуащ а Іуэхур. Абы кыдэкІуэу дуней псом щынэрылгъагъущ «лъэпкъ фащэхэм» я нэхъ пажэ дыдэ анэдэлъхубзэр фІэкІуэдыну зы лъэпкъи зэрыхуэмейр, псоми я псори зэрахъумэжыр, дэтхэнэ лъэпкъми и цІэр, и щхъэр, и бзэр зэрыфІэлъапІэр. Ар икІи гурыІуэгъуэщ: «нур илэжкъым», «и нурыр кІуащ» зыхужалэ цІыхум ещхъщ зи анэдэлъхубзэр зыфІэкІуэда лъэпкъыр. Арауи кыпщІэкІынущ дэтхэнэ лъэпкъри абы апхуэдизу щІыхуэсакъыр, ар фІэкІуэдыным щІы-тешыныхъыр...

ТІэкІуи хэлэтыкІыІуауэ къащыхъуныр хэлъщ мы ди кыпщІэдзэкІэр, – ар тхакІуэхэм кыпщытщыщІ куэдрэ къохъу, ауэ апхуэдэ пафосым и хъэтыркІэ жы-тІауэ зы псалти зэрыхэмытыр гурыІуэгъуэ хъуным щхъэкІэ, Іуэхур зытетри ди тхыгъэм къежъапІэ хуэхъуа-ри занщІэу кыпжытІэнщ. Мы иужьрей зэманым сэ цІыху куэдым зыкысхуагъэзащ (лэжъапІэм кыпщІы-хъэхи яхэту, ауэ нэхъыбэм – телефонкІэ) ди анэдэлъхуб-зэм ехъэлІа Іуэхугъуэ гуэрхэм зэрыригузавэм теухуауэ.

Мыбы и щхъэусыгъуэр гурыІуэгъуэщ: Дунейпсо Адыгэ Хасэм и тхъемадэкъуэдзэу сызэрыщытым кы-хэкІыу жэуап гуэр кысщагъуэтыну хуейхэти аращ. Ди жагъуэ зэрыхъунщи, жэуап пыухыкІа схуайтакъым

сэ абыхэм, сыту жыпІэмэ ахэр кызыщІәупщІәхэм я жәуапхэр къэзылгъыхъуэхэм сәри сащыщ.

Аращи, жәуап дылгъыхъуэ щІыкІәу сатепсәлгъыхъыну сыхуейт ахэр зыщІәупщІәу сәри сызыгъәпІейтей Іуэхугъуэ гуэрхэм.

Куэд зытегузэвыхь проект

Нобә егъәджакІуәуи мыегъәджакІуәуи куэд ирогузавә тхьэмахуэм хуэзәу адыгәбзәмрә адыгә литературәмрә (балгъкъәрыбзәмрә балгъкъәр литературәмри я Іуэху зытетыр ар дыдәрщ) ди школхэм щыхухаха сыхьәтиплІым и ныкъуэр кІәрачыну, сыхьәтитІ ящІыну, хъыбар кызырәкІуәкІым.

Хъыбар дәтхәнәми удежәжъәныр къемызәгъщ, ауэ куэд кызыщІәупщІәу зи жәуапыр нәсу кыйтхуәмыгъуэт а Іуэхум нәхъ хэзыщІыкІхэм кызырәджаләкІә, мыр хъыбар къудейуэ къәнәжкъым, – проект ящІагъәххәу щыІәщи, пхыкІмә, анәдәлгъубзәм и Іуэхур а сыхьәтитІым кыитенәжауэ плъытә хъунуш. «Тхьәм щхьәкІә, мыр мыпхуәдәу фымыщІ, девмыгъәжәжъә, дыщывмыгъауэ, дызытес къудамәр хуәм-хуәмурә ди ІәкІә пыдывмыгъәупщІыж» жәләнкІә узыщыгугъын куэд анәдәлгъубзәм зәримыләр къәплъытәмә, а проектым гъуәгу зәригъуәтынкІә хъунум шәч кыитехьәгъуейш.

Дә псори дыцІыхуш, ди щхьә етлгъытурә жытІәмә, ди нәгу нәхъ кыитхушІәгъәувәнущ абы иригузавәхәр зытегузэвыхьхәр: зыгуәрхәр ләжәапІәншә хъунуш, зыгуәрхәм я ләжәапщІәхәр ехуәхынуш. Ауэ псом нәхрә нәхыщхьәжращи, зи сыхьәт бжыгъәм и зәхуәдитІыр гуагъәхуну а Іуэхур нәгъәсауэ зәфІәха, ди анәдәлгъубзәр, ди ІуәрыІуатәр, ди литературәр ешхьуджә хъуну пІәрә абы яужькІә? УщІәгузәвән лгъәпкъ а Іуэхум хәмылгъу кыбжаләфынуш, ар уи фІәщ зәращІын аргументхәри къахуәгъуәтынуш мы проектыр зи гукъәкІхәм, ауэ, икІәм икІәжым, ар зәщхь хъунур «Зыри къәхъуакъым, хъумакІуәр яукІри витІыр яхуәуэ ар къудейш» жыхуалә гъәудәІукІәрщ. ДыІәбәм дызылгъәмыІәсыжын апхуәдә щІәщхъу гуәр кыитчымыщІыным щхьәкІәщ мы Іуэхум иригузавәхәр щІригузавәри мы тхыгъәм детІысылән хуей щІәхъуари.

Адрейуэ. АнәдәлгъубзәкІә егъәджәныр зәрыІуэху иныр, зәрыІуэху щхьәпәр, атІәми а Іуэхур нәсу кыызәгъәпәщыныр гугъусыгъу зыщІ лгъәпощхьәпохәр зәрынәхъыбәр, егъәджакІуәхәр тегъәгушхуән щІыхуей щхьәусыгъуәхәр а Іуэхум мымащІәу зәрыхәлгъыр къалгытәурә,

адыгэбзэкIэ, балъкъэрыбзэкIэ езыгъаджэхэм я улахуэм иджыри къэс къыхуцIагъуу цытащ процент 20. Мы иужьрей зэманым ари пачыжащ. Мыр, ди жагъуэ зэрыхъунци, икIи хъыбаркъым, икIи проекткъым, – дызэрыт илъэсыр къызэрыунэхурэ екIуэкI хабзэщ («хабзэншагъэщ» жыплэмэ, нэхъ къезэгъыу къыщIэ-кIынущ).

Абыхэм уримынэщхъеин плъэкIыркъым, сыту жы-плэмэ анэдэлъхубзэр егъэджныным мы иужьрей илъэс-хэм хуэдэу зиужьауэ, зиIэтауэ, гукъыдэж нэс хуалэ хъуауэ щыщита зэман дэ къытхуэщIэджккъым.

Зи Iуэхур Iэпэдэгъэлэлү зыщIэ, зи къалэным хьэрэ-му хушщт цIыхухэр здэщымыIэрэ къызыдемыкIуэкI IэщIагъэрэ къэгъуэтыгъуейщ, шэч хэмылту, адыгэбзэкIэ езыгъаджэхэми мымащIэу яхэтщ апхуэдэхэр, ауэ, Тхьэм ирешIи, иджыпсту хуэдэу, а Iуэхум хуэлэкIуэ-лъакIуэ, хуэжыджэр егъэджакIуэ куэд зэи дилауэ къыщIэкIынукъым. Пэжщ, а Iуэхур махуэ къэс зэрэ-кIуэкI псом дэ дыщыгъуазэкъым, нэхъыщхьэмрэ нэхъ пэжымрэ здэщылэр а махуэ къэскIэ екIуэкI лэжыгъэр зэрыарари къыдгуролуэ, ауэ драгъэблагъуэ еджаплэхэм дыщыкIуэ, я урокхэм дыщыщIэс зээмызэхэми къыбгу-рагъауэ, «Iей мыхъу фIы хъужккъым» жыхуалэм ещхъу, а Iуэхум фIы илъэныкъуэкIэ мы илъэс зыбгъупщI екIуэкIам зэрызихъуэжам, ди щIэблэр нэгъуэщIынэкIэ я анэдэлъхубзэм, я тхыдэм еплъ зэрыхъуам, а псори Хэкум хуалэн хуей патриотыгъэм зэрыхуэлажъэм... Мыри зыщыгъэгъупщэн хуейкъым: «Уи унэ зыщыгъа-си, хасэ яхыхъэ» жыхуалэм ещхъу, уи жьэгү пащхъэм, уи лъахэм къыщыщIимыдза патриотыгъэр зэи нэгъэса хъуркъым; зи лъэпкъым, зи анэдэлъхубзэм, зи куль-турэм хищIыкIыу, щIэ хуищIу къэмыхъуам интерна-ционалист нэгъэса къыхъукIырни фIэщхъугъуейщ.

Аращи, хъарзынэу зэтеувэ а Iуэхур хуэм-хуэмурэ зэрыщIэтлъэфыжыр нэрылгъагъуш, зи гугъу тщIа проектри льготэр зэрыпачыжари абы и щыхъэт на- Iуэхэщ. АтIэми куэдкIэ нэхъ щхъэпэт, «бжэныжьыр тепкIэжащ» жыхуалэм хуэдэу дыкыыхущIэмыкIыу, мы Iуэхум адэкIи седгъэужьамэ, едгъэфIэкIуамэ, анэ-дэлъхубзэм и насып Iуащхьэр хуэм-хуэмурэ, тIэкIу-тIэкIуурэ дэзыщIейхэм я Iэпкълъэпкъыр щIэзыгъэлIэн лъэпошхъэпо къахуэдмыгупсысамэ. Дыщогугъ, проек-тыр нэуфIыщIхъэрыуэу къамыщтэу, абыкIэ къэтхъыну дызыхэтымрэ тфIэкIуэдынкIэ хъунур зыхуэдизымрэ иджыри фIыуэ зэпашэчыну. Дыщогугъ, адыгэбзэмрэ балъкъэрыбзэмрэ ди республикэм щалэ статусыр къалгъытэу, ахэр джныным хухаха сыхъэт бжыгъэхэм

узэлүсэж, зэпхуэкIыж мыху «быдагъэ» халъхъэну.

Адыгэ телевиденэм теухуауэ

Зи анэдэлъхубзэр дэнэкIи щыIу, абы хуэзэшынIэ имыхуэ лъэпкъышхуэхэм хуэмыдэжу, лъэпкъ цIыкIу-хэм я дежкIэ телевиденэм и мыхъэнэр ин дыдэщ. Псалъэм папщIэ, адыгэр дыкъапштэмэ, зи анэдэлъхуб-зэкIэ нэгъэсауэ къеджэкIэ, тхэкIэ зыщIэр, зыдывгъэ-умысыжи, куэдкIэ нэхъ мащIэу кыщцIэкIынуш, апхуэдэ тхыбзэ щIэныгъэ зимыIэхэм нэхърэ. (Псалъэм кыдэ-кIуэу жытIэнщи, ар апхуэдэу щIыщытым щхъэусыгъуэ-шхуитI илэщ: япэр икIи нэхъыщхъэр – кыщчысэбэ-пын хуейуэ ди тхыбзэм хухаха гъащIэ плIанэпэхэмрэ зэманымрэ зэрымащIэIуэрщ, етIуанэр – адыгэр кIуэ пэтми лъэпкъ Iуэхухэм нэхъ хуэшхъэхынэ дыхъууэрэ, апхуэдэу щхъэхынэ дызэрыхъум, дригушыIэ мыхъумэ, дримыгумэщIу зедгъасэурэ, ахъшэ-бохъшэр зи гъуазэ нобэрей псэукIэм зэрызедгъэкIурщ... АтIэми мыр иныIуэу кызызрыкIынкIэ хъуну гукъанэ-гупсысэщи, абы дыхыхъуэ ди тхыгъэм дежкIэ нэхъыщхъэу щыт Iуэхугъуэ пыухыкIахэр щIедгъэхъумэнкIым).

Тхъэм и шыкуркIэ, мащIэ дыдэщ Хэкум кына ады-гэхэм нобэ зи анэдэлъхубзэр зымыщIэжу, кызыгуры-мыIуэу, иримыпсалъэфу кытхэтыр. Адыгэ тхыбзэмкIэ щIэныгъэ зэгъэгъуэтыным куэдыр хуэшхъэхми, зи анэдэлъхубзэ ирипсалъэ адыгэхэм зы цIыхуи яхэту кыщцIэкIынкIым зи бзэр зыфIэмыIэфIрэ зыфIэмыда-хэрэ. Гу зылъыттэж-зылъыдмытэжми, дэтхэнэ адыгэми гупсэхугъуэ ин догъуэт ди лъым хыхъауэ хэт а ди бзэр, унагъуэхэм щыIу къудей мыхъуу, сценэм, телевизорым, радиом екIуу, гъэхуауэ кыIукIыгу щызэхэтхым деж. Газетхэр, журналхэр, тхылъхэр ди лъэпкъыбзэкIэ зэрытрадзэм дрогушхуэ. Ди щIэблэм анэдэлъхубзэр, лъэпкъ литературэр яджу зэрыщытым дрогуфIэ икIи зи щхъэ щцIэ хуэзыщIыж лъэпкъхэм захэдбжэну Iэмал гуэр къыдет...

Шэч лъэпкъ кыитумыхъэжу жыпIэ хъунуш мыр: адыгэбзэр щызекIуэ гъащIэ плIанэпэ псоми ящыщу адыгэ телевиденэм нэхъ утыкушхуэрэ ди лъэпкъэгъуэ нэхъыбэ зэхуэзышсэ «жъэгу пащхъэрэ» щыIу кыщцIэ-кIынкIым. ИкIи я зэштегъуэуш, икIи я бампIэдэхщ, икIи я гъэсакIуэ-уциякIуэщ адыгэ телевиденэр ди лъэпкъэгъу-хэм. Дызэрыхуэхъуапсэ пщалъэм кыщцимыкI, ды-щыхушцIэджэ, дыщыхуэмыарэзы куэдрэ къэхъуми, мо зи гугъу тцIа мурад дахэхэр, къалэн щхъэпэхэр иIау

къежъащ, къекІуэкІащ, цІыхубэм фІыуэ ялъэгъуаш адыгэ телевиденэр.

Іуэхушхуэракъэ, адыгэ телевиденэм лъэпкъым хуиІа алъагъуныгъэр къызэпызыудикІи псори дызыгъэгумэщІ Іуэхугъуэ къыщыхъуаш ди гъащІэм мы яужьрей зэманым. Ар – псори дызэрыщыгъуазэщи, ди лъэпкъ телевиденэм и Іуэхур зыкъом лъандэрэ нэрылъагъуу зэрызэблэуарщ, икІэм-икІэжым, зэпыуарэ щІызэпыуам и щхъэусыгъуэри цІыхум ямыщІэу мазитІ нэскІэ зэрыщытарщ.

Къэхъуам иригумэщІрэ къыщІэгъэлъауэ а Іуэхум щытепсэлъыхъу «Адыгэ псалъэ» газетым иджыблагъэ (14.02.2004) тетащ журналист цІэрыІуэ БжэныкІэ Мухъэб и тхыгъэшхуэ. Ди гум кыипсэлъыкІащ, жыхуалэм хуэдэу къытщыхъуаш абы теухуауэ БжэныкІэм жиІа псори, ауэ дэри мы Іуэхум дригузавэм, дыщІэупщІэурэ, зыгуэрхэм щыгъуазэ дыхъуащи, сыхуейт ахэм теухуа гупсысэ гуэрхэмкІэ сынывдэгущэнэу.

Псом япэр эфир зэманыр зыхуэдизырауэ къыщІэкІынщи, – РТР-м «пхъу (дочернее предприятие) ищІын» япэ, бзищымкІи зэхэту ди телевиденэм сыхъэти 4-м щІигъу эфир зэману иІащ (махуэм хуэзэу).

Нэхъыбэ еплъа, едэлъа хъуным щхъэкІэ, цІыхухэр я унагъуэхэм щекІуэлІэж, щетІысылІэж зэманым теухуэу зэхэлъхъат щІыпІэ телевиденэми радиои я программэхэр, хъыбарыщІэхэр апхуэдэу щхъэгъуужэгъуу куэдрэ къаттэкъым, рекламэхэр, фІы дыдэу ялъагъу уэрэджыІаКІуэхэр цІыхум ялъагъу мыхъуж зыщІ комерц-концертхэр къежъа щІыкІэтэкъым. АтІэми тележурнал, радиожурнал гъэщІэгъуэнхэр (псалъэм папщІэ, сытым хуэдэу цІыхухэр дихъэхуе еплърэт икІи едалуэрэт «ХъэщІэщым», «Аркъэным», нэгъуэщІхэми), спектаклхэр, дискуссие купщІафІэхэр, телезэпеуэхэр гъунэжу къатт.

РТР-м и жъауэм щІэува (1992 гъэм) нэужькІи, зыкъомрэ екІуэкІащ а зэхъуэкІыныгъэр Іей илъэныкъуэкІэ цІыхум зыхамыщІащэу. Нэхъ иужьыжкІэщ наІуэ къыщыхъуар ди щІыпІэ телевиденэр зыщІэувар зэрымыжъауэр, атІэ кІуэуэрэ РТР-р зыгъэшэрашэхэм я лъабжъэм зэрыщІэхуар. Дыгъэм къыдекІуэкІ жыхуалэм ещхъу, ди щІыпІэ телевиденэм и эфир зэман тІэкІур РТР-м и къэтынхэм я кІэдэдзэ папщІэу зэбградзри коммерц-концертхэмрэ Іэжъэм щІэщІа шы зэмыфэгъуищым (а шы хъэхухэми ухагъэзэрыхъ, узэдэлуэр щІыпІэ программэм щыщрэ РТР-м ейрэ къыпхуэмыщІэу) къытхуашэ информацэ мыухыжхэмрэ

щІахъумэжащ. Псоми гу лъатауэ къыщІэкІынщ, – ИлъэсыщІэ пщыхъэщхъэм «Абхъазие» площадым щы- зэхашәу шыта теледжәгу инри, ди цІыху цІэрыІуэхэр здрагъэблагъәу шыта махуэшхуэ концерт-зәІущІэ гъә- щІэгъуәнхәри щыІәжкъым.

ТщІәркъым а псом зи сәбәп къыхәкІа гуәрхәр щыІә- ми, ауэ дә тщІәуэ тхъэ зәрытІуэфынуращи, ди щІыпІә телевиденәр фІыуэ зылъагъуу, зыфІәгъәщІәгъуәну, и къәтынхәм темпыІәжу пәплъәу шыта цІыхубәр ІугъәщтынымкІә, зыуи кърамыдзәж хъунымкІә «сәбә- пышхуэ хъуащ» а зәхъуэкІыныгъәхәр. Арагъәнущ ады- гә телевиденәми балъкъәр телевиденәми я бзәхәр ира- гъәубыдыпауэ мазитІ нәскІә зәрекІуэкІам гу щІылтъа- мытәщари цІыхубәм.

Иджы, мис, – къызәрыджаІамкІә, дакъикъә 50 къра- тыжащи, ар бзищым зытрагуашәурә щтәләщтаблә ящІа ди телевиденәр февралым и 16 лъандәрә зәрыхъукІә мә- лажъә, щыІа гуәрхәр «къежъәгъуәшхыж». Сыхъәти 4-м щІигъуу шыта эфир зәманым и пІәкІә – дакъикъә 50!

ЦІыхум я дежкІи гурыІуәгъуәкъым, телевиденәм и ләжъакІуэ дызәупщІахәми къыджаІәфакъым мыр: а дакъикъә 50-ри пщыхуей меданым тІахыжыну зыхуит тыгъәу ара хъәмә къыдатыпа? Абы къытхущІагъу- жынІакІә дыгугъә хъуну? ДиІауэ шытам хуәдиз эфир зәман къыдатыжыным дыщыгугъыныр пщхәгъәпщІәж? Зыми дыщымыгугъыу, дә езым ди телевиденә къызәд- гъәпәщыфынкІә гугъапІә щыІә? Апхуэдә къәхъункІә хъумә, ар къэрал телевиденәу къәнәжыну, хъәмә?.. Уней мылъкукІә къызәрагъәпәща телевиденә къәунәхумә, ди анәдәлхубзәхәм абы гъуәгу щагъуәтыну пІәрә? (ФІәщ- хъугъуейщ: мылъкур зи гъащІә гъуаззәхәм анәдәлх- хубзәр зрапәсыж хабзәкъым)...

Іуәхум и пәжыпІәр зыщІәхәм я жәуап пыухыкІа хуәныкъуә апхуэдә упщІә куэд шохуарзә иджыпсту ди телевиденәм и къәкІуәнум щІәгупсысхәм я щхъәм икІи ягъәщІагъуә: ар дауэ, – ди телевиденәр здәбзәхар къагурымыІуәу мазитІ нәскІә екІуәкІати, Іуәхур зы- тетыр мыращ, жиІәу нобәр къыздәсым цІыхубәм за- хуигъзакъым ар зи къаләнхәм ящыщ зыгуәрми?..

Щхъәхуәу мыбы зыри дытепсәлтъыхъыфину къыщІә- кІынтәкъым ди щхъә тетлхъәу (куэд щІәдзәлашхә Іуәхуу щытми), ауэ апхуэдә щхъәусыгъуә ди телеви- денәм езым къыщыдитакІә, сыхуейт нәгъуәщІ зыгуәр- ми и гугъу сщІыну.

Сыт хуәдиз талант бгъәдәмылтъами, цІыхум махуә къәс телъыджә къыхуәгъәщІкъым икІи къыхуәгъәщІы-

нукъым. Псом хуэмыдэжу, – журналист ІэщІагъэм, сатыр бжыгъэрэ дакъыкъэ бжыгъэкІэ къапщытэ ІэщІагъэм, еунэщІ цІыхум игури и псэри. Абы къыхэкІыу, къагъэлъагъуэхэр сытым дежи щІэщыгъуэу, гъэщІэгъуэну, купщІафІау цытыным щхъэкІэ, и лэжъакуэхэм я мызакъуэу, телевиденэм кыигъэсэбэп хабзэщ артистхэм, тхакІуэхэм, щІэныгъэлІхэм, егъэджакуэхэм... кІуэ, жыпІэнуракъэ, куэдым, куэдым я гуащІэ, я талант, я зэфІэкІ. Ди телевиденэми убгъуауэ кыщцагъэсэбэпу щытащ япэм а Іэмалыр, зыханэпауи жыпІэ хъунукъым, ауэ сценариехэр казакІэ ирагъэтхыу, телеспектаклхэр ягъэуу, проект гъэщІэгъуэу гуэрхэм зрапщытыфу щыщыта а зэманыр гъадэщІыдэм хыхъэжакІэщ. Щхъэусыгъуэр зыщ: ахъшэ яІэкъым. Ахъшэ кыызэщэщэх апхуэдэ ІуэхущІапІэ нобэ, пэжу, къэгъуэтыгъуейщ, ауэ, а куэд щІэдзэлашхэм иджы дынэсыпэнщи, дыдейр мыхъумэ, гонорар тын щызыгъэтыжа къэрал телевиденэ щыІау си фІэщ хъуркъым. Сэ зи гугъу сщІыр зыгуэр зытххэракъым (адыгэ «интеллектуальный труд» иджы ямылъагъужар!). Дэ тщыгъуопщэжыпащ телевиденэм кыщцагъэсэбэп ди тхыгъэхэм мащІэ-куэдми зэгуэрым зыгуэр кыппэкІуэу зэрыщытар. Ауэ артистхэми сыт я лажъэ, зиунагъуэрэ? Щыгъыныжъ гуэрхэмкІэ пхуапэу, гримкІэ зэхэпцІалэу махуэ псом бгъэхъэулея актерым е актрисэм «мохъ-тІотІырэр» и гонорару бугІыпщыжыныр – ар дауэ? Махуэ щІыхъэхури зыгуэрщ, тхъэмахуэ щІыхъэхури зыгуэрщ, – илгъэ бжыгъэ мэхъу, лІэун, ди телевиденэр апхуэдэ «щІыхъэху-кІэ» зэрылажъэрэ! ПщІэншэ уадэ Іэтыгъуейщи, апхуэдэ уадэр укІытэурэ щалэт щыІэми, абы и цІагъым зэи Іэужъ нэщІыса кыщІэкІынукукъым. Пэжщ, унащхъзэдикІыу республикэр кыызэхэпкІухъым, я хъэщІэщ зэгъэпэцахэм телекамерэр щыбгъэувым, хэт и нысэ фІыуэ илгъагъурэ, хэт и гуащэ дауэ хушщыт, жыпІау уахэушщІыхъурэ эфир зэманыр пхуэгъэнщІынуу, ауэ лгъэпкыщым зэпэдгуэшыи хуей а дакъыкъэ 50-ри апхуэдэу пІэрэ джэкІэ кыызэрагъэсэбэпынур, ярэби?..

ФІыуэ тлгъагъу ди ныбжыэгъуфІ куэд щолажъэ телевиденэм. Сыхуейт иджы абыхэм захуэзгъэзэну. Тхъэм щхъэкІэ, фи щхъэ хуэвмыхъ икІи иривмыгъажэ мы жысІахэр. Зыгуэр тІэкІухэмкІэ зэщхъэщыкІми, дэ зетхуэ Іуэхур зыщ: «дэпсэлъей» кытфІамыщыным дыщыгугъыурэ жытІэнщи, – ди лгъэпкыщ ди анэдэлъхубзэмкІэ дыхуолажъэ, а Іуэхур зыщІыпІэкІэ кыщыбгъунлгъэмэ, дэтхэнэри дрипІейтеин щІыхуейр аращ... Сыфхуохъуахъуэ икІи сыфхуохъуапсэ фи Іуэхур щІэхыу икІи дахэу зэтеувэжыну!

Адыгэ радиом теухуауэ

Дунейм кышыху-кышыхцIэхэм дышиггъэгъуа-зэ зэпыту, гъащIэ гъуэгуанэр кыиттриггъэпсынцIэу шытынымкIэ мыхъэнэшхуэ иIащ адыгэ радиом. Телевиденэр къекъэным япэжкIэ ди гъащIэм кыыхыхъащ ар, яфIэгъэщIэгъуэн дыдэу едаIуэхуэ, фIыуэ ялгъагъу къэтынхэм темпыIэжу пэплгъэхуэ, пэджэжхуэ цытащ цIыхубэр. Ди бзэм, ди литературэм заужьынымкIэ, тхакIуэ IэдакгъэщIэкIхэр цIыхум яхэпцэнымкIэ сытым хуэдиз сэбэп абы кыишэу шытар.

СощIэ, мы си кышцIэдзэкIэм кыиггъуэIэбжъаи кыиггъэгубжыпаи яхэту кышцIэкIынуц фIыуэ слгъагъу си ныбжгъэгъуфIхуэ ди радиом шылажгъэхэм. Iуэхур зыте-тыр жысIа нэужькIэ, сыщогугъ абыхэми кыисхуаггъэгъуну, си кышцIэдзэкIэри нэхъ гурыIуэгъуэ хъуну.

БлэкIа зэманым иту мыбы дыщIытепсэлгъыхым щхъэусыгъуэшхуэ иIэщ. Хъэуэ, адыгэ радио шымыIэжу аракъым. ЩыIэщ, Тхъэм и шыкуркIэ. Я къэтынхэри хъарзынэу, купщIафIэу кыызэраггъэпэщ, ефIакIуэхэ мыхъумэ, а лгъэныкгъуэмкIэ екIакIуэхуэ пхужыIэнкIэ Iэмал иIэкъым, ауэ... Ауэ, ди жагъуэ зэрыхъуци, зи IэщIаггъэм хуэлэзэ куэдым яггъэхъэзыр а къэтын купщIафIэхэр зэхэзыхыр мащIэ дыдэщ. МащIэ дыдэщ, сыту жыпIэмэ щIы щIаггъым щIэлъ кабелкIэ радиор унаггъуэхэм хуашэу зэрыщыта Iэмалыр IэщIыб зэращIрэ куэд щIащ, атIэми ар зэрызэрахгъуэкI гуэр кыитхуагупсыса щIыкIэкъым. Сыщымыуэмэ, ди кгуаажэхэми ди кгалэхэми апхуэдэ щIыкIэкIэ радиор здынэс яхэткъым, Налшык къали щIыпIэ-щIыпIэхэм кышыхэзэ-тенауэ аращ. Зыгуэрхэм жаIэ: «ЕдэIуэну хуейм дежкIэ Iэмалкгъэ приемникыр?» Пэжщ, Iэмалщ, ауэ япэм щыIа радио кыызэрыгуэкIхэр, ток лгъэпкх хуэныкгуэтэкъы-ми, сыт илгъэныкгуэкIи нэхъ Iэрыхуэт, къезэггъырабгъут. Адрейуэ – пудт, хэти кыыхуэшхэут. Пэж жыдывггъэIи, приемникыфI кгъащэхуныр псоми кгъаймыхгъулэ Iуэхуц иджыпсту (лгъяапщIэхэр, зэрытхуэггъэщабэкIэ гъэщэбауэ жытIэнщи, – инкъым, «зыдэцIэлгъын» хуей гъащIэ дамэдазэхэр, приемникри сытри пщаггъэгъупщэжу, куэд дыдэ мэхъу), кгъахуэшхэункIэ хъуну приемник «самопалхэр», мымахуэ бжыггъэмэ, тхъемахуэ бжыггъэкIэ зекIуэ приемникхуэ аращи, мыхъэнэ яIэкъым, кыIукIхэри кыбгурыIуэнкIэ Iэмал иIэкъым: нэхъ волна лгъэщхэр кгъатозэрыхъри, зэщIэщхъыщхэ

зэфэзэщым хуокІуэж.

Адрейуэ, радиом и къэтынхэри, телевиденэм ейхэм ещхьыркъэпсу, хуабжъу зэбгрыдза хъуаш. КІуэ, жыпІэ-нуракъэ, умылажъэрэ-умыпщІантІау, радиом адыгэбзэ кыІуакІыну пІэрэ, жыпІау упэплъау махуэ псом ущы-сын хуейщ, а программэм «ухуэпэжыным» щхъэкІэ.

НэгъуэщІ зы гукъеуи щыІэщ радиом ехъэлІауэ: Іуэхугъуэ гъэщІэгъуэнхэм шэщІауэ щытепсэлъыхъ радиокъэтынхэр, зІушІэхэр, радиоспектаклхэр куэдкІэ нэхъ мащІэ хъуаш, эфир зэманыр зэрызэбгрыдзам, абы кыхъэкІыуи тІэкІуфэкІуурэ зэпыуда, махуэм и кы-хъагъкІэ хэгуща зэрыхъуам кыхъэкІыу.

ЦІыхум я дежкІэ гурыІуэгъуафІау, зэхэхыгъуафІау кытрадзэу шытащ япэм телевиденэми радиоми я программэхэр: «АдыгэбзэкІэ», «БалъкъэрыбзэкІэ», «УрысыбзэкІэ» жиІау зэщхъэщыхати, узэплъынур кыхъэкІынымкІэ, узыхуейр кыхъэкІуэтанымкІэ тынш дydэ хъурт. Хабзэ хъуа а программэ зэхэлъхъэкІэр зэхэзытхъуэжам абы зы емынэунэ гуэр къригъэкІыу кышІэкІынщ, Тхъэм ирещІи, – сыщыгъуазэкъым, ауэ, узытепсэлъыхъынышхуэ хуэдэу щымытми, программэм уриплъэныр абы гугъу зэрищІым шэч хэлъкъым. ТщІамэ хъарзынэт, ауэ адыгэу балъкъэрыбзэ зыщІэр, балъкъэру адыгэбзэ зыщІэр зэрымащІэ дydэр хъэкъщ. НтІэ, цІыхум я дежкІэ нэхъ Іэрыхуэ хъуа программэ зэхэлъхъэкІэм дыхуэкІуэжмэ нэхъыфІкъэ? Япэм хуэ-дэу зэщхъэщыхауэ зэхэгъуавамэ, фІэщыгъэцІэ къэскІэ «адыгэбзэкІэ», «балъкъэрыбзэкІэ», «урысыбзэкІэ» жиІау щІыпынтхэн хуей щхъэусыгъуэри лей хъунут. ЩІэри щІэщыгъуэри хъарзынэт, ауэ лъэпкъ псо зэщІэзы-гъэуІуэ Іуэхухэм (шэч хэмылъу, лъэпкъ телевиденэри лъэпкъ радиори ахэм ящыщ) ехъэлІауэ кышцагъэ-сэбэным деж, цІыхум я дежкІэ нэхъ Іэрыхуэу, хабзэ, традиции хъуауэ щытхэр хъумэным мыхъэнэшхуэ иІэщ.

Ди тхылъ тедзапІэм теухуауэ

Адыгэхэмрэ балъкъэхэмрэ ди анэдэлъхубзэхэм, ди литературэхэм я къэкІуэнум уатегузэвыхъ щІэхъуну Іуэхугъуэхэм ящыщІ ди бзэхэмкІэ кыдагъэкІ тхылъ-хэм я бжыгъэр (листажыр) иужьрей илгъэсхэм кІуэ пэтми нэхъ мащІэ зэрыхъур.

Псалгэм папщІэ, 2002 гъэм «Эльбрус» тхылъ те-дзапІэм адыгэбзэкІэ печатнэ лист 400 кыдигъэкІыу щытамэ, 2003 гъэм а бжыгъэр хуэкІуаш 354-м. Ауэрэ

ехыурэ, 2004 гъэм 309-м нэсащ. Абы щыщу мы гъэм адыгэ тхакӀуэхэм, усакӀуэхэм я ӀэдакъэщӀэкӀыу традзэну планым хэтыр зэрыхъур 130-рэщ. «Резервнэ» жы-хуаӀэр хэкӀыжмэ, а бжыгъэм щыщу къэнэнур 100 къу-дейщ. КӀэщӀу жыпӀэмэ, илӕситӀым къриубыдэу ады-гэбзэкӀэ къыдагъэкӀ лισταжым и бжыгъэр печатнэ лист 91-кӀэ нэхъ мащӀэ хъуащ. Пэжщ, адыгэбзэкӀэ традзэхэм я закъуэкъым, зэрыжытӀащи, нэхъ мащӀэ хъуар – зэрыщыту къапщтэмэ, тхылъ тедзапӀэм къыдигъэкӀыр ину ехуэхаш, бжыгъэкӀэ къэбгъэлъагъуэмэ, печатнэ листу 210-кӀэ нэхъ мащӀэ ящӀащ. ЗэрыгурыӀуэгъуэщи, апхуэдэ зэхъуэкӀыныгъэм кърикӀуащ тхылъ тедзапӀэм и лэжъакӀуэхэм я бжыгъэр (дыщымыуэмэ, – цӀыху 16-кӀэ) ягъэмэщӀэныр.

Мыри къыпфӀэмыӀуэхуу щхъэдэбгъэӀух хъунухэм ящыщу ди гугъэкъым, сыту жыпӀэмэ, «Эльбрус» тхылъ тедзапӀэм къыдигъэкӀ лισταжыр апхуэдэ темпкӀэ ехыурэ, ар зэрехыр зыми къытфӀэмыӀуэхуурэ дыкӀуэмэ, а Хъуэжэ и экспериментыр уигу къэзыгъэкӀыж гъэмэщӀэкӀэр къаӀурыӀэфӀэу, икӀэм икӀэжым, мы упщӀэр къэувынкӀэ хъунущ: «Ярэби, адыгэбзэкӀи балкъэ-рыбзэкӀи къыдэдмыгъэкӀыххэӀамэ мыхъуну пӀэрэ?» Тхъэм жимыӀэкӀэ апхуэдэ «пӀэрэм» зэгуэр деувэлӀэну, ауэ, къытыдогъэзэжри, лист 400 цытар илӕситӀым къриубыдэу 309-м цынахусакӀэ, абы уи фӀэщ мыхъунрэ бгъэщӀэгъуэнрэ хэлъыжкъым.

* * *

Аращи, мы дызытепсэлъыхъахэр зи щхъэ пщӀэ хуэзыщӀыжу дунейм тетыну хэт лӕпкъыр зыгъэ-пӀейтеин хуей симптомхэщ. Симптомхэр зыхэдмышӀэж мыхъуным щхъэкӀэщ, псом хуэмыдэжу, лӕпкӀ интеллигенцэр нобэ абыхэм хуэсакъын щӀыхуейри.

19.02.2004, «Адыгэ псалтэ»

УСЭБЗЭМ И КУЦӀ

Адыгэ метафорэм теухуа гупсысэхэр

Бзэр, псом хуэмыдэу тхакӀуэбзэр, гъэнщӀащ образхэр къэзыгъэщӀ бзэ ӀэмалхэмкӀэ (наукэбзэкӀэ жыпӀэмэ –

тропхэмкІә). А бзә Іәмалхәм ящыщу нэхъыбәрә узри-хьәлІәри «метафорәкІә» дызәджәхәрауә кыщІәкІынуш, сыту жыпІәмә ахәр дахәгъәпс¹ литературәм и нәщәнә нэхъыщхьәхәм ящыщ зыщ, метафорә кыгъәщІыныр тхакІуәхәмрә усакІуәхәмрә нэхъ я Іәужьу щІыщытри аращ. Абы ехьәлІауә Аристотель мыпхуэдәу жиІәгъащ: «МетафорәфІ кыпхуәгъәщІмә, абы кыикІыр дунейм и зәщхьыныгъә гуәрхәм гу лыштауә аращ».

Усәбзәм и куцІ. Апхуэдәуи фІәпщ хъуну кыит-щохъу метафорәм, сыту жыпІәмә гупсысә нэхъ «ІәфІ» дыдәхәр кыыщәІуатәкІә, а Іәмалым нэхъ кыагъәсәбәп бзәм иІәу кыыщІәкІынукуыым.

Пәжщ, метафорәр дәни щыметафорәщ, я кыәхъукІә-зекІуәкІәкІә нэхъыщхьәхәр бзә псоми зәрыщызәтехуәм шәч хәлъуи кыыщІәкІынукуыым, дунейм лъәпкыыуи кыәралуи тетым я пшыналъә псори 7 фІәкІа мыхъу нотәхәм кыазәритІасәм ещхъу. АтІәми а 7 фІәкІа мыхъу нотәхәм нәщәнәу кыагъәщІамрә кыагъәщІымрә зыхуәдизыр кыыпхуәбжынукуыым. Абы ещхьщ бзәм и Іәмалхәри, ахәм ящыщу зи гугъу тцІы метафорәри.

Ижь-ижьыж зәман лъәндәрә адыгә лъәпкыым кыигъәщІа метафорәхәм лъәпкъ психологием и нәп-кыыжьи, адыгәбзәм щызекІуә хабзәхәм я нәпкыыжьи, тхыдәм кыызәринәкІа лъәхъәнәхәм я нәпкыыжьи зәрателъым шәч хәлъкыым. Ауә щыхъукІә, «адыгә метафорә» фІәщыгъәцІәр кыәгъәсәбәпыным укъәзыгъә-уІәбжыын лъәпкъ хәлъкыым.

Метафорәм и тхыдәри и гъащІәри быдә дыдәу пыщІащ мифологием. ПыщІа тцІәркыыми, еджагъәш-хуәхәр щыхъәт зәрытехъуәмкІә, метафорәм кыежыапІә хуәхъуари нобәр кыыздәсым зи кыуәпсхәм псә кыезыту пкыы кыыщІәзыгъәуәри аращ. Ауә щыхъукІә, кыыщыщІәддзәнщ ахәр кыызәрызәдежъа щІыкІәхәм, адыгә мифологиемрә адыгә метафорә кыәгъәщІыкІәмрә зәрызәпыщІам.

Мифологиер – ар ижь-ижьыж зәманым щыгъуә псә-уахәм дунейр кыазәрыгурыІуә, зәрадж Іәмалу щытащ. НәгъуәщІу жыпІәмә, ар пасәрей цІыхухәм кыагъәщІа щІәныгъәщ, наукәщ. Зи акылым иджыри зимыужа, дунейм и теплътәм, абы кыыщыхъу кыәхъукъащІәхәм я щхьәусыгъуә дыдәр кыызыгурымыІуә, кыызыхуә-мыщІә цІыхум езым и акыыл кыызәритІасәкІә а щәху псоми я жәуапыр и гущІәм кыыщилтыхъуәжырт. Ауә,

¹ Мыбы хәт псалъәщІә, жыІәкІәщІә закъуәтІакъуәхәм дащы-топсәлтыхъ тхыгъәм и кІәм.

щІэныгъэр щыхъэт зэрытехъуэщи, а зэман жыжъэм псэуа цІыхухэм зэкІэ къагъэщІа щІыкІэтэкъым пкъыгъуэхэр – псэ зыІутрэ зыІумыту, псэ зыІутхэр – акъыл зиІэ цІыхухэрэ зимыІэ псэущхъэхэу зэригуэшыр. Псэ зыІутхэр къыдогъанэри, ахэм я дежкІэ пкъыгъуэхэми а псэ дыдэр яІутт, а акъыл дыдэр яІэт. ЖыпІэнуракъэ, цІыхум зэкІэ зыкъыгуигъэщхъэхукІыфатэкъым дунейм тет адреи пкъыгъуэхэм, къыгурыІуа щІыкІэтэкъым а дунейм тет псоми къащхъэщызыгъэкІ лъэкІыныгъэ хэха зиІэу ар езыр зэрыщытыр, къызэригъэщІар.

ЗэрыжытІауэ, абы и дежкІэ уи дыгъи, уи мази, уи щІыгуи, уи уэгуи, уи жыги, уи мыви... кІэщІракъэ, псори, псори зыт, псоми псэ яІутт, цІыхум ещхъыркъэпсу гупсысэфу, нэщхъеифу, гуфІэфу, гуІэфу къыщыхъурт.

Мис а зэман жыжъэ дыдэм къежъащ нобэ ди бзэм хэтү «пасэрей метафорэкІэ» узэджэ хъунухэр: **гъатхэр къихъащ, щІымахуэр блэкІащ, мазэр (дыгъэр) иубыдащ**, нэгъуэщІхэри.

«Зы лъэпкъми хуэмыдэу...» жытІэну дытегушхуэркъым икІи дыхуейкъым апхуэдэ егъэлейныгъэхэм, ауэ пцІыгупс узэрымышъунуращи, адыгэм ди гъащІэр зэрыщыту мифологиекІэ гъэнщІащ, абы и псынэр дэнэ дежи «къыщыпхрев» жыпІэмэ, ущыуэнукъым.

Диным ехъэлІауэ утепсэлъыхъмэ, ар зыкъомкІэ къишэу къыщІэкІынущ «дунейпсо дин» жыхуалэхэм ящышу чристэн диным зы илъэс мин нызэрыхъэскІэ (е щІигъукІэ) дита, абы и ужькІэ ислъамыр къэтщтауэ нобэр къыздэсым дит щхъэкІэ, ди бзэми ди лъэпкъ психологиеми нэхъыбэу зэщІифар мифологиие гупсысэкІэм быдэу епха мажусий динырауэ зэрыщытыр. Абы уи фІэщ пхуэмыщІынуи бгъэщІэгъуэнуи куэд хэлъкъым, сыту жыпІэмэ, мажусий диным адыгэхэр (адыгэхэм я закъуэкъым, – ар лъэпкъ псоми къакІуа, языныкъуэхэр ноби зытет гъуэгуанэщ) зэрыта зэман кІыхъ дыдэм еплъытмэ, чристэн диным дызэритари муслъымэн дызэрыхъурэ блэкІа зэманри – махуэ бжыгъэщ жыпІэ хъуну къыщІэкІынущ.

* * *

Мифологиие гупсысэкІэм ехъэлІауэ гъэщІэгъуэн дыдэщ академик Лосев А. Ф. «Знак, символ, миф» тхылъым щыжиІэр. Бзэхэм я зыужьыкІэ лъагъуэхэр къихутэурэ, абы зэригъэпщащ бзэ куэдым я псалъэуха ухуакІуэхэр, псалъэм папщІэ, «инкорпоратив», «эргатив», «номинтив»

ухуэкIэхэр. Ахэр зэригъапщэм-зэщхьэщигъэуувэрэ, Лосевым кьылгытащ япэр нэхъ зызымыужьауэ, етIуа-нэр ику иту, ауэ ещанэм хыхьэхэр, н.ж., номинтив пса-лъэуха ухуэкIэ зиIэхэр, бзэ нэхъ зызыужьа дыдэхэрауэ. «Ар, номинтив бзэ ухуэкIэр, цIыху цIыкIум и гупсысэр нобэкIэ нэхъ лъагэ дыдэу здынэса абстракциеи, – етх Лосевым. – ИкIи, дуней псом щииIэ мыхьэнэр къэплгы-тэмэ, ар къежьэныр зэбгъапщэ хъунур цIыхухэр, адреи псэуищхьэхэм къахэпэжыкIым, зауужьурэ, псалъэф хъуауэ зэрыщытарщ».

«Зызымыужьа», «ныкъуэзыужь», «зызыужьыпа» жиIэурэ Лосевым бзэ лъапсэхэр игуэири, зыр зым щхьэщигъэуувэрэ, номатив ухуэкIэ зиIэ бзэхэр псоми я гуицIыIум къригъэуувэжаш. Куэдым зэращIэщи, апхуэдэ бзэ ухуэкIэ зиIэр индоевропеибзэкIэ дызэджэ-хэрщ. Урысыбзэр абы зэрыхыхьэр къэплгытэрэ бзэ лъапсэхэр зэрызэщхьэщигъэувам уеплгыжмэ, наукэм уищхьэпрызыш гуэрхэр хыумылъэгъуэн плъэкIкыи академикышхуэм и теориеи. Псори зыхуэкIуэжыр мырауэ кыищохъу: дэтхэнэ бзэхэра (лъэпкъхэра) бзэпсыгъэм нэхъ пыIудзар е пэжыжьэр? Дуней псом кыищацIыху еджагъэшхуэм итхам апхуэдэ гурыщ-хъуэ хуэицIыныр щхьэзыфIэфIагыу кыищIэкIыищ, ауэ а тхылгыи еджахэм я нэхъыбэр ар дыдэм егупсы-сауэ кыищохъу, сыту жыпIэмэ ар абы гъэищкIуауэ хэлъу аракыи – уи нэм кыищIоуэ. «Зызыужьахэмрэ» «зызымыужьахэмрэ» иризэхэбгъэкIынкIэ бзэхэм я зы лъэныкъуэр тегъэщIапIэ закъуэ ицIыныр щыуагъэу кыидолгытэ.

АтIэми мы дызытепсэлгыхыи, метафорэм, ар зэп-хыжа мифологие гупсысэкIэм ехьэлIауэ уеплгымэ, иищхьэкIэ зэрыщыжытIащи, гъэщIэгъуэн дыдэщ Ло-севым и теориеи. Абы жиIэхэр пкърыпкыу зэпкърып-хын, утепсэлгыхыи щхьэкIэ, тхылъ псо птхын хуеищ, ауэ апхуэдэ муради зэфIэкIи щыдимылэкIэ, сыт тщиIэн, зи гугъу тщиIым нэхъ ехьэлIахэр кыихэтхутыкIыурэ, моуэ нэхъ хэлэ-хэпхъуэурэ дрикIуэнщ, апхуэдэ тепсэ-лгыхыкIэр нэхъыфIхэм зэращымыщыр тщиIэ пэтми.

Аращи, Лосевым бзэхэр, псалъэуха ухуэкIэ елгы-такIэ, щыуэ егуэи: **инкорпоратив ухуэкIэ, эргатив ухуэкIэ, номинтив ухуэкIэ**. Адыгэбзэр эргатив псалъэуха ухуэкIэ зиIэ бзэхэм зэращыщыр кыизэрахутэрэ куэд щIащ, ауэ дэ мыбы нэхъ дыщиыхуеи дызытепсэлгы-хыи, метафорэм, пыщIа Iуэхугъуэхэм, къезыпх гъэщIэгъуэн куэдым уи акъылыр зэрыхуишэрщ.

Лосевым зэритхымкIэ, эргатив ухуэкIэ зиIэ псалъэ-

Адыгэбзэм уцрохьэлІэ апхуэдэ гупсысэкІэм и Іужь псалъэухахэм я субъектхэр зэфІэбгъэувэж щыхъу шапхъэхэм. Псалъэм папщІэ, дэ жыдоІэ: «Мазэр (ды-гъэр) иубыдащ (кьиутІыппщыжаш)».

Адыгэбзэр фІыуэ зыщІэу ди ІуэрыІуатэм хэзыщІыкІ дэтхэнэми тыншу кьилтыхъуэжыфынущ а псалъэухам хэт Іуэхугъуэр къызыбгъэдэкІыр (субъектыр) – благъуэ: «Мазэр (дыгъэр) благъуэм иубыдащ (кьиутІыппщыжаш)». АтІэми зэзэмызэххэщ «благъуэ» псалъэр хэту мыр къыщагъэсэбэпыр, сыту жыпІэмэ зи анэдэлъхубзэр мифологие гупсысэкІэм иузэщІа дэтхэнэми ещІэ мазэр (дыгъэр) зыбыдыр (къэзыутІыппщыжыр) благъуэр зэрыарар.

Аращи, Лосевым и теориери щыхъэт тохъуэ ди бзэр, мифологием и хуэмэбжьиэм хэт къудей мыхъуу, мифологиекІэ гъэнщІауэ, мифологие гупсысэкІэм тешауэ, а гупсысэкІэр къупхъэу иІауэ зэрыщытам.

Апхуэдэ бзэм и губгъуэм метафорэхэр уэру къыщымыкІынкІэ, щымыгъэгъэнкІэ Іэмал иІэтэкъым. Абы щыхъэт хъарзынэ тохъуэ ди ІуэрыІуатэм и бзери ди дахэгъэпс литературэм и бзери. Ахэр гъэнщІащ псэр зыгъэгугІэ, гум едэхащІэ метафорэхэмкІэ.

Мыбдежым къыщыжыІэн хуейуэ долгытэ метафорэхэр, къыщежъа зэманрэ мурадрэ елгытакІэ, гупышхуитІу зэригуэшыр: зи гугъу тщІа «пасэрей метафорэхэмрэ» ІуэрыІуатэм, литературэм къагъэщІа метафорэхэмрэ.

Пасэрей метафорэхэр, къызырыхэдгъэщаци, мифологие гупсысэкІэм къигъэщІащ, абы кытехъукІащ. Я къежъапІэ дыдэм уІэбэжмэ, ахэр метафорэуи щытыххакъым. ИцхъэкІэ зэрыщыжытІащи, **«гъэмахуэр икІащ», «бжыхъэр къэсащ», «мазэр иубыдащ»** жыхуэтІэхэм ещхъэр къызэрежъар метафорэукъым, ахэр метафорэ щыхъуар иужькІэщ, цІыхум и зэхэщІыкІым зиужьу мифологие гупсысэкІэм и къупхъэм къикІа нэужьщ. Ауэ щыхъукІэ, апхуэдэ метафорэхэр искусствэм и Іужьу, дахагъэм хуигъэлэжъэн мурадкІэ тхакІуэм, усакІуэм къигупсысауэ, апхуэдэу къагупсыса метафорэхэм сыткІи ещхъу жыпІэ хъунукъым. ЩІэмыхъунуращи, дэтхэнэ пасэрей метафорэми къызэпхрощ ахэр, щІагъыбзэ лъэпкъ хэмылтъу, пэжхужыІэу къежъауэ, къагъэсэбэпу зэрыщытыр.

ІуэрыІуатэмрэ дахэгъэпс литературэмрэ къыщагъэщІа метафорэхэр зыкъомкІэ къащхъэщокІ абыхэм. Мыхэр къэунэхуныр зи фІыщІэр образкІэ гупсысэфу, бзэр эстетикэм и пшынэбзэм триухуэфу Тхъэм къигъэщІахэрщ, ар пасэрей джэгукІуэуи щІы, нобэрей тха-

кІуэу е уасакІуэуи жыІэ.

Мис ар дыдэм, ди кѣбэрдей дахэгъэпс литературэм метафорэхэр кѣызэрыщагъэсэбэп, кѣызэрыщагъэщІ щІыкІэхэм, Іэмалхэм нэхъ тедухуэну дыхуейщ иджымы ди тхыгъэр – и зы кІапэ кѣытхутелэтыкІмэ, ди гуапэ хъунуш.

* * *

Метафорэхэр щадж литературэхутэ щІэныгъэми бзэхутэ щІэныгъэми, абы кѣыхэкІыуи жылэн хуейщ бзэхутэ щІэныгъэм метафорэр щиджым деж, нэхъ зытригъэщІапхъэр, а метафорэхэм кѣагъэщІ гупсысэр, ящІэлъ щІагъыбзэр мыхъуу, ахэр кѣызэрыхъу щІыкІэхэр, кѣзыгъэхъу пкѣыгъуэхэр, зэрызахъуэж Іэмалхэр зэрыарар.

Дауи, мифологиехуэІу метафорэхэр мыхъуу, литературэм кѣыщагъэщІ дахэгъэпс метафорэхэр щыбджкІэ, тхакІуэм, уасакІуэм ар кѣызэригъэсэбэпынкІэ хъуну псом я гугъу щыпщІкІэ, бзэхутэ щІэныгъэмрэ литературэхутэ щІэныгъэмрэ я гъунапкѣэхэр зэхэмыхъу, зыр зым чэнджэщэгъу хуэмыхъуу кѣанэркѣым. Апхуэдэ бгъэдыхъэкІэраш Іуэхум и пэжыпІэм нэхъ пэгъунэгъу узыщІри. Ауэ, зэрыжытІаши, метафорэр литературэхутэмрэ бзэхутэмрэ зэрадж щІыкІэхэр, зэтемыхуэ кѣудей мыхъуу, щхъэж и щІэныгъэ елгытауэ, зыкѣомкІэ зэщхъэщыкІыу щытын хуейщ. Дахэгъэпс литературэбзэр зыдж щІэныгъэлІ куэдым кѣызэралгытэмкІэ, метафорэр тропхэм ящыщу нэхъыщхъэ дыдэщ. Метафорэр дахэгъэпс литературэбзэм, псом хуэмыдэжу, усэбзэм апхуэдизкІэ убгъуауэ кѣегъэсэбэп, апхуэдизкІэ абы дыщесэжаши, зы гупсысэ гуэр гъэщІэгъуэну, гъэщІэрэщІауэ кѣэлүэтэным и фІэщыгъэщІэ хъуауэ щытщ.

МетафорэкІэ гъэпса бзэр – ар жыпІэ хъунуш щІагъыбзэ зилэ бзэуэ, сыту жыпІэмэ, образыр нэхъ зыхуигъащІауэ кѣэгъэлъэгъуа хъун щхъэкІэ, а Іэмал дыдэр, щІагъыбзэр, мыбы кѣэгъэсэбэпа щохъу. Кѣызэрыщыхъури мыпхуэдэуш: пкѣыгъуэ е кѣэхъукъащІэ языныкѣуэхэр нэгъуэщІ пкѣыгъуэ е кѣэхъукъащІэ гуэрхэм хуахъ, ауэ зыхуахъым ар зэрыхэтыр зэхъэкІауэщ, гъэпщІкІауэщ, щІагъыбзэ щІэлъуш. Арагъэнщ ар **егъэщхыгъэ гъэпщІкІауэ** кѣыщІалгытэри. Абы теухуауэ мыпхуэдэу итхыгъащ литературэхутэ щІэрыІуэ Абрамович Г. Л.: «Метафорэр... егъэщхыгъэ гъэпщІкІауш. ПкѣыгъуитІу зэхэт егъэщхыгъэ кѣызэрыкІуэм

кыыщхьэщыкIыу... Метафорэм хэтыр етIуанэ кIудейрщ».

Метафорэм кьежыапIэ хуэхъур, ицхьэкIэ зэрыщыжытIащи, дауи, дунейм и пкIыгъуэ, кIэхъукIащIэ сыт хуэдэхэр зэгъэщхынырщ. Абы кIыхокI метафорэр «егъэщхыгъэ гъэкIэщIауэ» кIэзылIытэ гуэрхэр зэрыщыIэри.

Пэжщ, метафорэмрэ егъэщхыгъэмрэ зэхэгъэкIыгъуей цыхъу щыIэщ, ауэ, зыкIомкIэ зэхуэкIуэ цхьэкIэ, зыкIым. Ахэр гъунэгъу нэхъ зэхуэзыщIыр, я кIэхъукIэ-зэхэлIыкIэр мыхъуу, кIагъэщI мыхьэнэхэращ. Я кIэхъукIэ-зэхэлIыкIэм тепщIыхьмэ (бзэхутэ щIэныгъэм ахэр щиджым деж, нэхъ зытригъэщIапхьэри аращ), метафорэхэмрэ егъэщхыгъэхэмрэ зэщхьэщокI. Синтаксис илIэныкIуэкIи морфологиие илIэныкIуэкIи егъэщхыгъэхэр зэпкIырыпх мэхъу, ауэ метафорэхэр абы хуэщIакIым.

ПсалтIэм папщIэ, «натIэкъэб», «пэджыдэ», «лIакъуэхьэнцэ» жыхуиIэхэр метафорэщ. Мы метафорэхэм лIабжыэ яхуэхъуар цIыхум и IэпкIылтэпкIым щыщ гуэрхэр нэгъуэщI пкIыгъуэхэм егъэщхынырщ («натIэ» + «кIэб», «пэ» + «джыдэ», «лIакъуэ» + «хьэнцэ»), н.ж., егъэщхыгъэхэрщ («кIэбым ещхъу натIэшхуэ», «джыдэм ещхъу пэшхуэ», «хьэнцэм ещхъу лIакъуэшхуэ»), ауэ метафорэу кIыщыкIуэм деж, а егъэщхыгъэхэр гъэкIэщIа мэхъу, ирагъэщхымрэ зрагъэщхымрэ зэхэхыжыгъуейуэ зэхошыпсыхь.

Литературэхутэ Черкасовэ Е. Т. кыызэрилIытэмкIэ, метафорэр ар синтаксисхуэIу конструкцэкIым икIи псалтIэкIым – псалтIэ кыызэрыгуэкIхэр зи лIабжыэу кIэхъуа синтаксисхуэIу бзэ IэмалыщIэщ.

Семантикэ илIэныкIуэкIэ метафорэ мыхьэнэ зыгъуэта псалтIэр тIууэ зэхэтщ: и мыхьэнэ пажэмрэ абы кыитехъукIамрэ. Зыр адрейм лей имыщIу, а мыхьэнигIри зы псалтIэм и пкIым щызэдопсэу, ахэр зэрызэгъусэ, зэрызэхуыт щIыкIэми метафорэр кIегъэщI.

Зыхужийэм и цIэр кIриIуа кIудей мыхъуу, цIыхур а пкIыгъуэм, кIэхъукIащIэм, гупсысэм зэрахуытыр, ар езым кыызэрыщыхъур кыызэрагъэлIагъуэ бзэ Iэмалщ метафорэр. Метафорэр щIыщыIэри зыхуыщIэри аращ: зылIагъум зэрилIагъумрэ кызыщыхъум кыизэрыщыхъумрэ, кыибгурыIуэ кIудей мыхъуу, зыхыуигъащIэу образкIэ кIэгъэлIэгъуэнырщ. А бзэ Iэмалыр кIрипцIыхуу, зэрыжытIащи, езым и зэхэлIыкIи иIэжщ: зэпхьэлIэнкIэ зэпэжыжыэ мыхьэнигIыр зэгъусэ ищIу мыхьэнэ зэпха мэхъури, ахэм кIатепщIыкIыжауэ «метафорэкIэ» зэджэж мыхьэнэщIэр кIоунэху.

ПсалтIэм иIа мыхьэнэмрэ субъектым абы хилтхьа

мышьэнэ гуэдзэмпрэ я зэхушцытыкІэ-зэгъусэкІэм а псалъэм и к'валэн пажэр ехъуэж и зэфІэкІри нэхъ ин ещІ. Апхуэдэ псалъэр, зытепсэлъыхьым и цІэ к'приІуэ к'удей мыхъуу, тепсэлъыхьыр абы зэрыхушцытыр к'еггъэ-л'тагъуэ. Метафорэм епхьэлІэ хъунуц Виноградов В. В. жиІа мы псалъэхэр: «Псалъэм грамматикэхуэІу, лексикэхуэІу мыхьэнэ пажэр к'ыггъэл'тагъуэ к'удейк'ыым. Абы к'ыдэкІуэу псалъэм к'еггъэл'тагъуэ зыхужалэр субъектым (ар зак'уэуи куэдуй щрети) к'ызырэыщыхъур. ЖызыІэм зыхужилэр к'ызырэыщыхъум а псалъэм и мыхьэнэ пажэр зыкъомкІэ елгыта щыхъуи урохьэлІэ. Апхуэдэу щыщыткІэ, псалъэм и мыхьэнэм зыхъужыным а «жызыІэм к'ызырэыщыхъур» холэжыхь».

Образ к'эггъэщІынымкІэ метафорэм зэфІэкІышхуэ иІэщ, сыту жыпІэмэ гурыщІэкІэ (эмоциекІэ) нэхъ гъэнщІауэ, экспрессие нэхъ хэлъу щытщ.

Метафорэр к'ежыапІэ яхуохъу псалъэжъ, псалъэ шэрыуэ, к'уаажэхъ зыкъомым. Ещхьырк'аабзэу, метафорэ к'ежыапІэ яІэщ фразеологизмэ куэдми. Апхуэдэхэр зыубгъуауэ художественнэ литературэбзэми к'ысцагъэсэбэп:

«Уи егъэджакІуэхэм ахъшэ здахьын ямышщІэжмэ, сэ **ахъшэ делэ** сиІэк'ыым» (Ш.А., «Т.к'ъ.», н. 169); «Ди нысэм и **бзэр ІэфІ** ухъу, ІурыщІэл'тым хуэдэу» – жиІэщ К'ээлэри, фалъэр мывэм тридзэри игъэщэщаш» (КІ.А., «Хъу.н.». II.н. 62); «Л'ыжыым абы, гу л'бетэри **гузэ-вэгъуэ щІыІэм** зэщІеубыдэ» (Щ.І., «У.д.», н.168); «Астемыр абыкІэ шэч л'эпк'ъ хуэпщІ мыхъуну **гу к'аабзэт**» («Іуащхь.», 1958 гъэ, № 5, н.14); «Чэсыргей халат зыщидзэри к'ышщІыхъашч унэгуащэри, кооператорым **нэкІэ ешх**» («Іуащхь.», 1958 гъэ, № 3, н.21); «Пэжщ, Нурхъэлий абы хуэдиз бзаджагъэ хэлък'ыым, ауэ **пэкІэ псы ефэрк'ыым**» (КІ.А., «Хъу.н.», 1, н.10); «Хъарзынэ хъуащ, Инал, Лу **пкІэл'тей к'ыридзашч ди гъуэгум**, хъыбар дриггъэдэІуащ» (КІ.А., «М. н.щ.», н.42). «Хэт и фІэщ хъунт, молэм папщІэ **псалъэ мышыу** К'ызджэрий жиІэну?» (КІ.А. «М.н.щ.», н.257). «**Псалъэ к'аабзэ, псалъэ узыншэ** жыпІащ, Елдар» (КІ.А. «Хъу.н.», н.230); «Ар абы хузэфІэкІмэ, **джэдыр дыхъэш-хынщ**» («К'эаб.», альм., № 3. н. 14); «Мэжид к'экІуауэ и **дзэр ел'ри** щыщ, занщІэу узыІуридзэнуй тхъэ щелуэж» (К'ъ.Хъ., «Н.х.», н.169); «ЦІыху к'ызырэыкІуэхэм ял'тагъур езым имыл'тагъуу, «**цІыху цыкІу-хэм**» я ак'ыыл здынэмысым езым и щІэныгъэр нэсу зык'ыфІэщІыжауэ, зэрызигъэиныр и нэгум к'ыІуатэу щыст и щхъэр хэлэтыкІауэ» (КІ.Т., «Гъу.н.», н.56);

дахэгъэпс тхыгъэхэм уащрохьэлІә:

УсакІуэ нэсу щыІа псоми
Нып мычэтхъэжу яІэт я гур.
А гур лъы пщтырым хэджэгүэхукІә,
ХэмыштІт гупсысэм, захуагъэшхуэм
Езы усакІуэхэр я щхьэгъубжэт.

(«Р.и.ч.», 68 н.)

Сыгъагъэу созэгъыжыр сэ дунейм,
ГуфІэгъуэ нэпс дейщІэжу къэхъэзыру.

(«Адэ щІ.», 6 н.)

Бештокъуэ Хьэбас и усэбзэм куэд дыдэрэ узыщри-
хьэлІэхэм ящыщц псэ зыІумымт пкъыгъуэ, къэхъу-
къащІә сыт хуэдэ къэзыгъэлъагъуэ псалтэ зэхуэмы-
кІуэхэр, мыхьэнэкІә зепэжыжьэхэр зэхуихьурэ
кыигъэщІ метафорэхэр:

ЩІәп бзэгүхэр и соку щабэм къыщІэбзаеу,
Зи джабэр дыгъэм пэлыд мо шы яем
СыгуфІәу, Іәгу ущІакІә сыпежьащ!

(«Адэ щІ.», 10 н.)

Аргуэру щІокІ си нэгү
Мы дуней батэр,
Мы дуней пшэрыр,
Мы дуней уфэфэр.

(«Адэ щІ.», 20 н.)

Псэ зыІут къэзыгъэлъагъуэ щыІәцІә зэмыкІухэр зэ-
хуихьу метафорэ къыщигъэхъу щапхъэхэми уащро-
хьэлІә Бештокъуэм и усэбзэм:

Нэху щащ. Мыщыну зи гугъар щыуащ.
Іәуэлъауэшхуэ хадэмкІә къиуащ:
Бзу сондэджэрхэм Іэджэ зрагъэкІуэкІ.
Къащэхур нэху, ящэжыр тхьэмпэхэкІ.

(«Адэ щІ.», 46 н.)

Дыщэ башу пІыгъ уи дыгъэ бзийри
Япэу нэр зытеплъэм еупсей.
Къипхъ, къәІуатэ къыумыгъанэу зыри,
Бзу бзәІәфІхэм уэгүр егъэсей.

(«Р.и.ч.», 33 н.)

Метафорэ к'яэг'яэх'уным бзэм и л'яэпк'ыг'уэ дэт-хэнэри холэж'ыхь, ахэм я зэхуэээк'лэ дызэмысахэм метафорэщ'лэхэр к'яаг'яэщ'л. Бзэ л'яэпк'ыг'уэхэм я зэхуэээк'лэ, метафорэ к'ызызраг'яэх'у щ'ык'лэ псор к'ыт-хуемытхэк'лми, к'яэтх'ынщ' ар нэрыл'яаг'у т'цызыщ'л шапх'яэ зыбжанэ.

Щ'ылэц'лэрэ щ'ылэц'лэрэ зэхуээзу:

Дыщэр к'ытощ'эщ'ыр **щ'ым и напэм...**

(«Р.и.ч.», 34 н.)

Уэ уи бзэр сэ си к'яэралыг'уэщ'.

Уи псал'яэ псори си сэлэтщ'.

(«Адэ щ'л.», 70 н.)

Щ'ылэц'лэрэ глаголрэ зэхуээзу:

Аргуэру щ'лок'л си нэгу

Мы дуней иныр:

Блосык'ыр псыхэр,

Тенджызхэр блопэпщ'ык'л.

(«Адэ щ'л.», 19 н.)

Катулл тх'эмыщ'к'лэ, уи **усэм уауг'уэн,**

Апхуэдэу куууэ **уопл'ри** ц'ыху **гуш'лэм.**

(«Адэ щ'л.», 15 н.)

Причастие хэту:

Ил'яэ мин куэдк'лэ **к'яэбэк'уа**

Уи тх'идэр к'яег'яэнэху дыг'яэпсым.

Уи уафэм к'уршу щ'лэбж'яэх'уам

К'ыщ'ок'уэл'ык'л шэ тх'урымбэу уэсыр.

(«Адэ щ'л.», 78 н.)

И л'эф'ып'лэ си щ'лалэг'уэ к'яабзэм

Щ'лэп к'яэ'лэбэм и бзэгупэм пыл'ящ'.

(«Р.и.ч.», 23 н.)

Деепричастие хэту:

Мэхуабэ уэгур. Щ'ыр хуабан'лэщ'.

Зэрыг'яэузхэу мак'хэр мэх'у.

(«Адэ щІ.», 9 н.)

Зэм-зэму къысфІызэщІохъае
Си псэр:
Мэятэ жъапщэр,
ЗефыщІыж, губжьауэ...

(«Адэ щІ.», 21 н.)

Наречие хэту:

Ахъшэмым пшагъуэр ежъэжащ,
Жъы бзаджэр дыджу хэпщэфІыхъу.
Дунейм сэ сеплъми сфІагуэныхъу –
Сезэщщ, сезэшри – сесэжащ.

(«Адэ щІ.», 19 н.)

Хъэнтхъупс ныбэ, мыр зи щыпэ гъатхэ,
Хъэпшыр цІыкІур уэшх къежъам йобэн.
Уафэр уэшхкІэ акъылыфІау матхэ.
Хъэпшыр цІыкІур делэщ, сыт жыпІэн?!

(«Адэ щІ.», 47 н.)

Метафорэм и мыхъэнэр нэхъ ІупщІ ищІын, а
мыхъэнэмкІэ иІэ дахэгъэпс мурадыр нэхъ нэрылъагъу
тщищІын щхъэкІэ, Бештокъуэм кыигъэсэбэп бзэ Іэмал-
эм ящыщц метафорэ мыхъэнэ зыщІилъхъэ псалъэ-
хэм егъэщІылІауэ а щІилъхъэ мыхъэнэр зыгъэнаІуэ
егъэщхъыгъэ къызэрихъыр:

Іюль губгъуэм хуэдэу си **псэр къоплтыр.**
Мэх хъэндырабгъуэу **гугъэр щылъщ.**

(«Адэ щІ.», 31 н.)

Си гур къотІэпІыр
МыІарысэ напІау.

(«Н.м.», 68 н.)

КъуэкІыпІэ пшэплтым уафэр ес
Хъэуазэу

(«Адэ щІ.», 46 н.)

Зыхэт тхыгъэм щыщу метафорэм къызэщІиуыдэр
зыхуэдизым теухуауэ щІэныгъэлІхэм жалэр зэтехуэр-
къым, ауэ мы Іуэхум ехъэлІауэ Лясотэ Б. Л. итхыр
нэхъ къабыл пщохъу: «Метафорэр лексико-граммати-

кэхуэІу илѐныкѳуэкІэ псалтѳэ зыбжанѳэ зѳзыпх, зы зыщІ бзѳ цытыкІѳщ. А псалтѳэхѳм языхѳзыр метафорѳу, нѳгѳуѳщІу жыпІѳмѳ, – мыхѳѳнѳкІѳ зѳтѳпщІыкІыу, и мыхѳѳнѳ пажѳм кѳыдѳкІуѳрѳ абы ехѳѳехуѳ мыхѳѳнѳ гуѳдзи иІѳжу, кѳѳгѳѳсѳбѳпащ. Метафорѳм кѳызѳщІиубыдѳ адрей псалтѳэхѳм я кѳѳлѳныр а метафорѳэхуѳІу псалтѳѳр зыхѳт тхыгѳѳм мыхѳѳнѳ зѳхѳѳкІа иІѳу кѳызѳрыщы-кІуѳр наІуѳ ящІынырщ...

НѳгѳуѳщІу жыпІѳмѳ, «Метафорѳр – ар метафорѳ купкѳыу щыт псалтѳѳм и кѳѳлѳныр дагѳѳзащІѳу, абы егѳѳщІылІауѳ тхыгѳѳм хѳт нѳхѳ Іыхѳѳ цІыкІу дыдѳрщ» (Лясотѳ Ю.І.).

АтІѳми, метафорѳр зы псалтѳѳм е псалтѳэ зыбжанѳм щхѳѳпрыкІыу дахѳгѳѳпс Іѳужыр зѳрыщыту кѳызѳщІи-кѳуѳнѳкІѳ, н.ж., усѳм, рассказым, кѳыфІѳбгѳѳкІмѳ, повестым, романым я пѳѳым зѳрыщыту хѳшыпсыхѳарѳ а метафорѳр я лѳѳбжѳѳу урихѳѳлѳнѳкІѳ хѳунуш. Абы и щыхѳѳѳу кѳѳтхѳынщ Бештокѳуѳм и зы усѳ:

Уѳ уи бзѳр сѳ си кѳѳралыгѳуѳщ.
Уи псалтѳѳ псори си сѳлѳтщ.
Си дѳрѳжѳгѳуѳу, си щІѳщыгѳуѳу,
ЗахуѳзгѳѳщІагѳуѳу сакѳыхѳтщ.
Щолѳѳтыр псалтѳѳхѳр жыджѳру,
ЕужѳѳрѳкІыу йѳувѳкІ.
ХуѳпІащІѳу зекІуѳм гур аргуѳру
ТѳпыІѳгѳуѳнщѳу кѳѳгуфІыкІ.
Накѳырѳм епщѳ накѳырапщѳр.
Пхыуд бѳрѳбѳнауѳм фѳр.
Псалтѳѳ сатырхѳр сѳ щѳсшажѳѳ
Тѳлайм хѳлѳхѳѳ насып уѳр.
Сѳ соцІѳ, Ганнибал и пылхѳр
ЦІывт си зауѳлІхѳм елѳытауѳ.
Сѳ си мѳради, си гурылѳи
Яхѳ ахѳм, ныпу яІѳтауѳ.
Сѳ си зауѳлІхѳр кѳѳсщѳхуакѳым,
Мы си лѳым хѳлѳу сыкѳѳлѳхуащ.
КѳызѳмыдаІуѳу кѳысхуихуамѳ,
Сѳращ абыкІѳ хуѳмыхуар...
Сѳ мѳхѳу си фІѳщ лѳѳкІынур си дзѳм,
Ухуеймѳ АльпкІѳ щхѳѳпырыш:
А дзѳр борѳным кѳуршым щидзѳмѳ,
Хѳша дзѳзѳшѳу зызукІыжщ.

Мы усѳм хѳт образым кѳѳжѳѳпІѳ хуѳхѳури, адрей псѳр кѳызѳщІѳкІыжари «Уѳ уи бзѳр сѳ си кѳѳралы-гѳуѳщ. Уи псалтѳѳ псори си сѳлѳтщ» жыхуиІѳ сатырхѳрщ.

Псалтэр жыджэру кызырэыщылэтри, еужьэрэкIуэ зэреувэкIри, накъырапщэр, зекIуэм хуэпIащIэу, накъырэм зэрэпщэри, псалтэ сатырхэр зэрыришажьэри, Ганнибал и пылхэр а и зауэлIхэм елтытауэ цIыву кызырэилтытэри, Ганнибал и дзэр щызэуа Альпхэр кызырэыхэщри, езы усакIуэр дзэзешэкIэ зэрызэджджэри – а псор зыми щымышу, зыкIи мыгурыIуэгъуэу, образ кыагъэщIын дэнэ къэна, щIыжаIэр мыIупщIу къэнэнут, ахэр зэзыпхыж метафорэ-куэпкъыр имыIамэ: **бзэ – къэралыгъуэ, дзэ; псалтэ – сэлэт, зауэлI.**

* * *

Хабзэ зэрыхъуащи, метафорэхэри, егъэщхьыгъэхэм хуэдэу, метафорэ «пкыфIэрэ» метафорэ «пкыпсэу» ягуэш. Мыпхуэдэу зыхужытIэ метафорэхэм щIэныгъэлIхэр зэмышхъу йоджэ, а зэреджэ псалтэхэм мыхъэнэуэ щIалэхъэри зыкъомкIэ зэтэхуэркъым.

«Зи пкыыр щIэлIа» метафорэхэм ехъэлIауэ А. А. Потебня кыигупсыса терминыр – «образыншэ псалтэхэр» жыхуиIэр – зыкъомым нэхъ яфIэкъабылщ.

Ауэ щыхъукIэ, метафорэхэри кызырэагъэсэбшым и куэдагъ-мащIагъ елтытауэ зэщхъэщыгъэкIамэ, образкIэ гъэнщIахэмрэ образыншэхэмрэ зыгуэркIэ абыи наIуэ кыищIынущ.

Дызэрыщыгъуазэщи, куэдыIуэрэ кыагъэсэбэп псалтэхэр образ илгъэныкъуэкIэ нэхъ «фагъуэ», нэхъ «текIыжа», «пкыпсэ» мэхъу. Апхуэдэщ метафорэхэри. Дауи, абыхэм экспрессие кыащIэмынэжыххэу кыппщыхъуныр щыуагъэщ, ауэ, шэчыншэращи, метафорэр куэдрэ кыагъэсэбшыным абы щIэлъ экспрессиер нэхъ гъэпщкIуа, нэрымылтыагъу ещI. Апхуэдэ метафорэхэм уащыхуозэ дахэгъэпс литературэм и Iыхъэ дэтхэнэми, ауэ мыпхуэдэхэр нэхъ зи нэщэнэр хэлэтыкIа жылэкIэм нэхъ пэлэщIэу щыт прозэрщ. Абы щыхъэт тетщIэн мурадкIэ къэтхьынщ ди адыгэ прозэм кыыхэтха щапхъэ зыбжанэ:

«Нэхултэ кызыэкIэщIитхъуу щIидза къудейт, и ныбжьэгъу хъыджэбзхэр нэхуц **жей IэфIым** хэт щIыкIэт, ФатIимэ къэушу пIэм кыщцеувэхам» (Къу.Хъ., «Ф.», 161 н.). «Зы мардэм тету зэпымыжу Iу **макъ дэгум жей хъэлтэм** хэт Кургъуокъуэ кыдэушаш» (Мэз.Б., «Б. п.п.», 1982, 5.н.). «ЩIыр къэмыскIэу дыкъэскIэнкъым, «Истепан, – жиIэри Бати **псалтэ быдэ жиIащ**» (КI.А., «Хъу.н.», 188 н.). АпхуэдизкIэ **гупсысэм зэщIиубыдати**, и къунтхри щыгъуупщэжа кыппфIэ-

щЫрт» (КІ.Т., «Аб.», 10 н.).

ЗэрыжытІащи, прозэм и мызакъуэу, поэзием ущро-
хьэлІэ экспрессие илъэныкъуэкІэ зи къарур нэхъ
машІэ хъуа метафорэхэм, метафорэ «ужыхахэм».

Дыхуэхъужынкъым зыр адрейм зэран
КъэдгъуэтыхункІэ дызыхуэчэм псалъэ,
ДрихьэлІанкъым къытекІуэн зэман
Гупсысэ ІэфІхэм дэ дыщыхагъаплъэм.

(Гъу.Л., «Лъ.м.», 1980, 47 н.)

СоцІэжыр щэхуу къызжепІахэр,
Уэрэду си **гум** ар **ехъумэ**.
Зы ІэплІэ закъуэу къысхуэщІари,
Ба гуащІэ закъуэми нэгъунэ.

(КІ.А. «У.п.», 1956, 125 н.)

Уи деж лЫкІуэхэр
Сэ ныпхуэзгъэкІуэнщ,
Псэм и хъуахуэкІи
Сыноджэнщ зэгуэр.

(КІ.А., «Гу», 1974, 105 н.)

КъэуІэбжъауэ ди щІалэщІэм
Тхьэлухудыр **нэкІэ ешх**.

(Б.Ф., «Н.», 1958, 68 н.)

Щапхъэхэм къызэрагъэлъагъуэщи, мы къыхэдгъэ-
щхъэхукІа метафорэхэм экспрессие ящІэмылгыжих-
хэу, «образыншэ» дыдэу щыткъым. Образыр нэгү
къыщІэгъэуэнным ахэр иджыри мыІейуэ холэжьыхь,
ауэ «гупсысэ ІэфІ», «псэм и хъуахуэ», «ба гуащІэ» ме-
тафорэхэм зэгуэр яІа къарур зэрамыІэжыр ІупщІщ,
апхуэдэхэмкІэ тхыгъэр щІэщыгъуэ щІыгъуейуэ щІы-
щытри аращ.

Ауэ, ищхъэкІэ зэрыщыжытІащи, мыпхуэдэ метафо-
рэхэм десэжыщэри, ящІэлъ стилистикэхуэІу къарум гу
лтыдмыгъэж хъуауэ аращ, ахъумэ, къэгъэсэбэпыкІэщІэ
къахуэбгъуэтмэ, а «метафорэ ужыхари» щІэрыщІэу
«къызэщІонэж». «Метафорэ ужыхар» къызэрагъэщІэ-
рэщІэж Іэмалу дахэгъэпс литературэм къыщагъэсэ-
бэпхэм ятеухуауэ щІэныгъэлІ цІэрыІуэ Б. В. Тимашев-
скэм мыпхуэдэу етх: «Апхуэдэ метафорэ «текІыжахэр»
къэбгъэщІэрэщІэж хъунущ. Метафорэр къагъэщІэрэ-
щІэжыным щхъэкІэ мыпхуэдэ Іэмалхэр къагъэсэбэп

хабзэщ: псалтэ «теклыжар» абы пэхъун синонимкIэ зэрэхъуэкI... Псалтэм папщIэ, «мафIэ» («гухэлъ» мыхъэнэр иIэу кыыщагъэсэбэным деж) псалтэм и пIэкIэ «лыгъэ» псалтэр къэпхъмэ, куэдыIуэрэ кыагъэсэбэпа метафорэм, зымащIэкIэ нэхъ мыхъуми, пкыыщIэ кыыщIоувэж. Метафорэм пкыыщIэ зэрыщIалтхъэж нэгъуэщI Iэмалу кыагъэсэбэп абы зегъэубгъуныр, н.ж., эпитет папщIэу е мыхъэнэкIэ еппх хъуну нэгъуэщI псалтэхэр дэщIыгъуныр».

Апхуэдэ Iэмалхэр ди дахэгъэпс литературэми хъарзынэу икIи убгъуауэ кыыщагъэсэбэп.

* * *

Гупсысэр гъэхуауэ икIи зэщIэкъуауэ къэзыIуэтэну хуей тхакIуэм дежкIэ метафорэр IэмалыфI дыдэщ. Аращ абы, метафорэм, и фIагъ-Iеягъыр кыызэрыппщ хъунури: псалтэ куэдкIэ къэIуэтэн хуей гупсысэр, кыыбгуригъаIуэ къудей мыхъуу, зыхыуигъащIэу, образкIэ уи нэгъу кыыщIигъэувэу, абы цыгъуэми кIэщI дыдэу къэIуэтэнымкIэ пкърылъ къарур зыхуэдизырщ.

Апхуэдэ фIагъ метафорэм хэлтын щхъэкIэ, а къалэныр зилэ псалтэм и мыхъэнэ дыдэри абы щIалтхъа мыхъэнэщIэри зэхуэпхъ зэрыхъунум и щхъэусыгъуэр хэткIи наIуэу щытын хуейщ. А лъэныкъуитI зээгъым, зэхуэкIуэм я зэхуаку «кыдэтэджыкI» метафорэхэрщ, цIыхум кыызэдащтэу, жыпIэнуракъэ, къапхъуатэу нэхъ псэ быдэ хъухэри.

Апхуэдэхэм яхэббжэ хъуну ди гугъэщ, псалтэм папщIэ, фразеологизм хъужа мы метафорэ ищхъэкIэ зи гугъу тщIахэр: «гу щIыIэ», «гу къабзэ», «псэ хъэлэл», «псэ быдэ», «акъыл жан», «акъыл пхэнж», «ахъшэ делэ», «псэм и хъуахуэ».

Метафорэ кыэбгъэхъун мурадкIэ мыхъумэ, «ахъшэ» псалтэмрэ «делэ» псалтэмрэ зэхуэпхъ зэрыхъунур гурыIуэгъуэщ, «унэ делэ», «хадэ делэ», «псыхъуэ делэ» жыпIэ зэрыхъунум ещхъыркъабзэу. Зыхэт контекстрэ тхакIуэм кыызэригъэсэбэп мурад елътытакIэ, пэжу, ахэм ящыщ дэтхэнэми метафорэ мыхъэнэ ягъуэтынкIэ мэхъу. Ауэ метафорэр псоми кыызэдащтэу бзэм хыхъэн, хэмыхъэми, ар гурыIуэгъуэ хъун щхъэкIэ, зэрыжытIащи, а зэрагъэщхъхэр щIызэрагъэщхъ щхъэусыгъуэр бзэм ирипсалтэ дэтхэнэмкIи гурыIуэгъуэу щытын хуейщ.

«Ахъшэ делэ», «гу къабзэ», «акъыл пхэнж» жыхуи-

Іэхэр бзэм кыщІицтар ахэр метафорэ хъун папщІэ зэгуэува лъэныкыуэхэр зыхущыІэ, зэрыщыІэ щІыкІэ-хэм я нэхъыщхъэ зыкъом зэтохуэри аращ.

УсакІуэм и дахэгъэпс мурадыр хъарзынэу изэгъа щхъэкІэ, бзэм кыицтэным хуэхъэзыр метафорэхэм ящыщкъым, псалъэм папщІэ, мы усэм хэт метафорэ-егъэщхыгъэр:

КъыщыпкІу,
ЗэщІэпщІыпщІэу,
ЗэщІэгъагъэрт
Ди балиейхэр
Нэсауэ делэ хъуным.

(«Адэ щІ.», 64 н.)

Ауэ, бзэм занщІэу кыизэримыпхъуатэм щхъэкІэ, мыпхуэдэ метафорэхэр нэхъыкІэу, зыгуэркІэ нэмыщІы-сауэ къэплъытэныр щыуагъэщ. Апхуэдэхэращ тхыгъэр щІэщыгъуэ зыщІ дахэгъэпс метафорэ нэгъэсахэр нэхъыбэу кызыхэкІри.

Метафорэр «цІэрыІуэ» хъуным зэран хуохъу ар кызытекІ мыхъэнэ пажэр хэткІи гурыІуэгъуэу щы-щымытым дежи.

Мащэжъ куууцэм сыщхъэщыт
ПфІэщІынц, сиІэбэу къупщхъэкІэ.
Уэ **химреакцэ къодзэкъэху**,
Ар пщІэгупсысу зодзэкъэж.

(«Н.м.», 52 н.)

Е опиуму гупсысейр
Акъыл лъэпастхъэм хошыпсыхъ,
Нерв ущІэнахэр къожэбзэх,
Уи напІэр пфІыришэхыу.

(« Н.м.», 53 н.)

Ди зэманыр куууэ кыигъэлъэгъуэн мурад зиІэ тха-кІуэм наукэм, техникэм я лексикэм кыппикІухъы-фынкІэ Іэмал иІэкъым. Апхуэдэ псалъэхэр, терминхэр ди дахэгъэпс литературэм, псом хуэмыдэжу прозэм, кыигъэсэбэп зэрыхъурэ куэд щІащ. Пэжщ, поэзием Іэмал зэриІэкІэ нэхъ запыІуедз зэ еплъыгъуэкІэ пкъып-сэу, ІэрыщІу кыппфІэщІ а псалъэхэм, ауэ абыи ІэщІыб хуэщІыпэркъым, ди къэбэрдей поэзиemi ахэр гъунэжу кыщыбгъуэтынуц.

Ауэ ди тхакІуэ псоми зэхуэдэу к'яаг'эсэбэпу жыпІэ х'уноук'ым апхуэдэ терминхэр. Язынык'уэхэм апхуэдэ терминхэр я тхыг'эм цыхаг'эхьэр Іэмал щимыІэжыххэм дежу к'ыпщох'у, адрејхэм зыкІи Іумпэм ящІк'ым. Іумпэм ящІын, к'ыпакІухьын дэнэ к'эна, апхуэдэхэр к'алтых'уэ, арыншэу зэфІэкІыну к'ыщыпфІэщІхэм дежи, к'яаг'эсэбэпу куэдрэ ухуозэ.

Дауи, жыІэкІэр, к'эІуэтэкІэр мыщІэщыг'уэмэ, поэзием и л'яапсэм их'э дэтхэнэ гупсысэ щІэщыг'уэри зэщыг'уэ к'ытезыг'уауэ апхуэдэ к'эІуэтэкІэм докІуэд.

ТІэкІуи темыгушхуащэу пІэрэ, жыпІэу ди бзэр зи гупсысэм тезышэ, а гупсысэр нэх' ІупщІ, нэх' наІуэ ищІыным щх'экІэ анэдэл'хубзэр зэмыса куэдым пэщІэзыг'уэувэ, щх'эпрызыг'эбэк'укІ усакІуэщ Бешток'уэр.

Сыт ил'энык'уэкІи щІэщыг'уэу щытыну хуей абы и поэзием убг'уауэ к'ыщыг'эсэбэпащ зи гуг'у тщІы псал'эхэр: наукэмрэ техникэмрэ епха терминхэр, псэ-л'яфэхэр.

Езы Бешток'уэм и творчествэ дыдэр к'яапщтэрэ апхуэдэ псал'эхэр к'ыхэбг'эщх'эхукІуэрэ щІэбджыкІмэ, гу л'эотэ усакІуэм апхуэдэхэр япэм нэх'ыбэу к'ыг'эсэбэпу зэрыщытам. Псал'тэм папщІэ, ахэм куэду уащрох'элІэ усакІуэм и япэ тхыл'тэ «Ракетодромхэр» жыхуиІэм.

И иуж'рей тхыл'хэм ебг'яапщэмэ, мыбы ихуа апхуэдэ псал'эхэр зыхэт усэхэм нэх' япк'рымызаг'уэ, нэх' к'яхэпІиикІуы к'ыпщох'у, ахэр куэдрэ к'ызэриг'эсэбэп к'удейри дахэг'эпс Іэмал нэх' пажэхэм яхибжыкІи гурыщх'уэ зыхууег'эщІ.

Дауи, ди дахэг'эпс литературэбзэм ар зэмысауэ к'ыхых'э псал'тэ дэтхэнэми зэх'уэкІыныг'э гуэр к'рэт. Апхуэдэу Іуэхум убг'эдых'эмэ, наукэмрэ техникэмрэ епхауэ «Ракетодромхэр» тхыл'ым узыщрих'элІэ псал'эхэми усакІуэр зэращыгуг'ыр зык'омкІэ яг'эзащІэ.

ЗэрыжытІащи, Бешток'уэм и яуж'рей тхыл'хэми апхуэдэ псал'эхэм уащрох'элІэ, ауэ мыхэр зыхэт тхыг'эм нэх' хэкІых'ауэ щытщ, сыту жыпІэмэ ахэр, термин к'удей мых'уу, термин-ег'эщхыг'эхэу, термин-метафорэхэу куэдрэ к'ыщых'ащ.

Ищх'экІэ к'ызэрыщыхэдг'эщащи, Бешток'уэм к'ыг'эсэбэп термин-метафорэхэр (нэх' убг'уауэ жыпІэмэ, усакІуэм и тхыг'эм г'уэнэжу хэт хамэ псал'э-метафорэхэр) тІууэ зэщх'эщыпх х'уноуш: зи мых'энэ пажэр нэх' ІупщІхэмрэ хэти к'ыгурыІуэнкІэ узыщыгуг'т мых'уноухэмрэ. Япэ гупым хэббжэ х'уноу ди

гугъэщ мыпхуэдэ метафорэхэр:

Сэ химреакцэр схуэзытхыж
Пером актылыр йогупсыс.
Шэч гуэрхэр си гум, дауи, к'ъощ,
Ракетэм пэр илэтни.

(«Н.м.», 53 н.)

Гуфлэгъуэр тезщи ди стIол щIыгум,
Румкэ дыхъэшххэр мзуршэр.

(«Н.м.», 57 н.)

Лэтащ **симфоние щIыхуу**
а уэгу л'багэр...

(«Н.м.», 15 н.)

Мы гупитIым я зэпылтыпIэр апхуэдэу IупщI щIы-
гъуафIэк'ным, ауэ етIуанэ гупым хэбгъэхъэ х'ууну
к'ъытфIощI мы к'ъэтхыну щапхъэхэм хэт метафорэхэр.

Абы **реакцэ к'ъощэщэх**
Реакцэ к'ъэскIэ я зы ныбжъ
Абы к'ъытонэ, тошыпсыхъ,
ИтIани быхъ жимыIэу...

(«Н.м.», 53 н.)

Хъуащ бзийхэри к'ъалэм дзэшыхъ.
Зэхелъэхтыхъ бэмплэгъуэм бзийхэр.
ЗаIэтри к'ъащтэ телефон,
Бзу коммутаторхэм йофийри...

(«Н.м.», 53 н.)

Зы фал'эм **Уран щIакхъуэр** ил'тщ.
ГугъейкIэ быдэу ар ипщаш.
Зытес щIы Iыхъэри хэл'ыжщ,
Адрейм – к'ъэна щIы Iыхъэр.

(«Н.м.», 50 н.)

Си тигель цIыкIу, си тигель куу!
Сынопл'ри залэр пхуох'у л'багагъ!
Уэ никель тIэкIу к'ъыпкIэрынар
Реакцэ дапщэм яшхрэ?
Уи л'башIэр ахэм доуфIыщI.
Уи л'башIэр ахэм ягъэлынцI.
ИтIани тигелым зумыт,
Реакцэм уагъэгызми.

Мис Радий, Франций, БдзапцІэ, ГъуцІ.
 Дэтхэнэм щыщми зегъэткІий.
 ИтІани ахэр кислотам
 Уэ хуогъэщабэ лъащІэкІэ.
 Уэ химреакцэхэр уогъэуэ,
 Ущхъетепхъуэншэци уІупщІщ.
 Уи тхъэмбыл хагъуэхэр солъагъу.
 Ар сэ сфІэмыфІми – пэжыр пэжщ.

(«Н.м.», 51 н.)

УсакІуэр, псалъэм папщІэ, «тигель цІыкІум», «тигель куум» топсэлъыхъ, псэ зыІут гуэрым зэрытепсэлъыхъыным ещхьыркъабзэу: зимытыну егъаІущ, реакцэхэм зэрагъэгызыр, ахэр зэригъэвыр, и тхъэмбылым хагъуэ зэрыхидзар елъагъу. Мы сатырхэр гъэнщІащ нэгъуэщІ терминхэмкІи: **реакцэ, радий, франций, никель, кислота, бдзапцІэ, гъуцІ**. Ахэми ухуашэ, нэхъ ІупщІ пщащІ метафорэ мыхъэнэ иІэу усакІуэм къигъэсэбэп «тигелым» и образыр, ауэ езы псалъэм и мыхъэнэ пажэр псоми зэдащІэу, а мыхъэнэр зыхушыІэж хъапшыпыр куэдым къамыгъэсэбэпу зэрыщытым мы метафорэ убгъуар нэхъ пкъыпсэ ещІ. Метафорэм, зэрытщІащ, щІагъыбзэ щІэлъщ, ар къыщІагъэсэбэпыр гурыІуэгъуэ хъун цхъэкІэ, абы щызэрагъэщхъ-щызэрагъапщэхэр гурыІуэгъуэу щытын хуейщ. Апхуэдэу щыщыткІэ, метафорэ къыригъэхъункІэ дзыхьщІыгъуэджэщ бзэм къыщамыгъэсэбэпыщэ (е къыщамыгъэсэбэпыжыщэ) псалъэхэм (**диалектизм, архаизм, неологизм** сыт хуэдэхэм), сыту жыпІэмэ апхуэдэ псалъэхэм я деж щІагъыбзэр тІуащІэ щохъу:

Акъужьыр паркым къыщихъам,
Сэрэбэгъуэхэр зэбгрыжри,
 НапІеплхэр ягъэупІарапІэу,
 Ибзеижащ я Іупэ плъыжхэм».

(«Н.м.», 19 н.)

Метафорэ мыхъэнэ иІэу мыбы хэт «сэрэбэгъуэхэр» жыхуиІэ архаизмэм къыкІыр зыщІэ куэд къыпхуэгъуэтынукъым иджыпсту. Мис ар дыдэм, а псалъэм и мыхъэнэр нэхъыбэм зэдащІэу зэрыщымытым, къелъахъэ ар зыхэт метафорэр гурыІуэгъуэ хъуныр. КъызэрытщыхъумкІэ, апхуэдэхэр метафорэ нэхъыфІхэм пхуахэбжэнукъым.

Щхьэхуэу тепсэлъыхьпхъэщ «метафорэ-неологизмэхэм». Мыхуэдэ метафорэхэр къэзымыгупсыс, къэзымыгъэщІ тхакІуэ, псом хуэмыдэжу, усакІуэ къэгъуэтгыъейщ, сыту жыпІэмэ а Іэмалыр бзэ илъэныкъуэкІэ тхыгъэр щІэщыгъуэ зэращІ хэкІыплэ нэхъыфІхэм ящыщ зыщ.

Ауэ метафорэ-неологизм къэгъэщІынымкІэ тхакІуэхэр хуабжъу эщхьэщокІ. ЩыІэщ абыкІэ ерыщхэри, апхуэдэр зи тхыгъэм щызакъуэтІакъуэхэри, къэзымыгъэсэбэпыххэхэри.

Метафорэм и къалэныр, мызэ-мытІуэу къызырыхэдгъэщаци, тхакІуэр, усакІуэр зытепсэлъыхьыр нэхъ нэІурыт, гум нэхъ кІэрыпщІэ щІынырщ, ауэ тхыгъэм метафорэу хэтыр зыхуэдизыракъым ар къохъулІэныр нэхъыбэу зэлгытар. Нэхъыщхьэр тхыгъэм хэт метафорэр езыр зэрыухуа щІыкІэмрэ ар зыхэт тхыгъэм зэрыхэзагъэмрэщ, а ухуэкІэм и шапхъэмрэ дахагъэм и мардэмрэ зэрызэхуэхъурщ.

Абы илъэныкыуэкІи жыпІэмэ, Бештокъуэм и усыгъэхэм я ухуэкІэр хьэлэмэтщ. Япэрауэ, мы усакІуэм и тхыгъэхэр метафорэкІэ гъэнщІащ жыпІэмэ, ущыуэнукъым. Ауэ мыбыхэм нэхъ гъэщІэгъуэну ядэплъагъураци, зы метафорэм нэгъуэщІ кІэлъыкІуэурэ зэкІэлъыхьа къудей мыхъуу, зы метафорэм адреир къигъэщІу, зыр зым хэшауэ, зы метафорэм «и кум нэгъуэщІ метафорэ къиплъу» куэдрэ урохьэлІэ. Апхуэдиз метафорэр метафорэ «текІыжа», «пкъыпсэ» жыхуалэхэм ящыштэмэ, зи гугъу тщІа мардэр къэубыда мыхъуатэмэ, ахэр, дауэрэ ухуейми зэрыхъэ, поэзием зыкІи хуэщхьэпэнутэкъым, тхыгъэр, ирагъэфІэкІуэн дэнэ къэна, ятхьэлэнут. АтІэми, Бештокъуэм и метафорэхэр, укыщягъэуІэбжьи щыІэу щІэщыгъуэхэщ, укыщыІуагъэщт къэхъуу дызмысахэщ, ауэ, нэхъыщхьэраци, усэхэм я деж къыщытлъыхъуэр ящыдогъуэт: узыІэпашэ, поэзием и пшэкІухьыр усэм къращІэкІ. ЖытІам щыхьэт техъуэ шапхъэ гуэрхэр дэри къэтхьащ, усакІуэм и тхылъхэми гъунэжу къыщывгъуэтынуу, ауэ щыхъукІэ ди тхыгъэр щхьэусыгъуэншэу нэхъри кІыхъ тщІынкъым.

Араци, адыгэ метафорэм и тхыдэ лъагъуэр кІыхьщ, гъэщІэгъуэн дыдэу зэхэлъщ, нэгъэсауэ къэзыхутэфыным дежкІи ар ещхьщ лъэпкъ гупсысэм зэрызиужьа щІыкІэхэм я нэщэнэ куэд къызырэбджыкІ хъуну пасэрей тхылъым, я тхыпхъэ нэхъ дахэ дыдэхэр къыща-

гупсыскІә анэдэлъхубзэм и дыщэкІхэм кѳагъэсэбэп бзыпхъэ дахашэхэм. Тхъэм хущІигъэхъэ ар нэгъэсауэ, ди ІуэрыІуатэри ди литературэри къанэ щымыІәу щІапщытыкІыгурэ, къэзыхутэфынухэр. Дэ, зэрыжытІащи, ди гуапэ хъунуш, а Іуэхум и зы кІапэ кытетыІэтыкІыфауэ кыщІэкІмэ.

Тхыгъэм хэдгъэхъа жыІэкІәщІәхэм, ди тхыбзэм и зэхуэмышху гуэрхэм ятеухуауэ

Бзэр хамэ псалтэ къыхыхъэным щыпхъумэщэнри щумыхъумэххэнри фІыкъым. Іэмалыншәу къыхыхъәу анэдэлъхубзэм и хабзэ мардэхэм иува псалгъэхэм, псәлтәфәхэм защІыщыпхъумән щыІәкъым, ауэ куэд дыдэрэ ди тхыбзэм ушрохъәлІә хуэмышхугъэм, анэдәлъхубзэм и къәкІуәнур къызэрытфІәмыІуэхум я зәранкІә къыхыхъарэ емыкІу-емыщхъу, къыхәпІиикІыу хәтхәм.

Псалтэ щхъэхуэхэри зыгуэрщ, ауэ хамэ псалтэ куәдыкІей къезышажъэ, къыхэзышә псалтэ пкъыгъуэхэр (аффиксхэр) бзэм къыщыхыхъэм деж, Іэмал зәриІәкІә апхуэдәм япәщІәувән, къыхыхъахәм япәхъун гуэрхэр ди бзэм хәтыххәмэ, ахәм я зәфІәкІыр гъәунәхуурэ, къезэгъхэр нәхъ тегушхуауэ къәщтән хуейщ. Адыгәбзэм къарууншафә дыдә къытезыгъауэхәм ящыщщ, псалтэм папщІә, **-ский, -онный** жыхуаІә урыс аффиксхәм хуәдэхэр убгъуауэ ди бзэм къызэрыщыдгъэсэбәпыр.

Ар дыдэр яхужыпІә хъунуш терминхәми. «Жыләм емыщхъым бабыщыщхъэ къыфІокІә» жыхуаІәм хуәдәу, дуней псом къыщагъэсэбәп терминхәм егъәлеяуэ защыбдзейныр щІагъуәкъым, ауэ гъәщІәм дәбәкъуән хуей бзэр умыгъәлажъәу, нәгъуәщІыбзэм къыхуишийхәмІә бгъәупсәныр нәхъыкІәжщ.

Терминыр бзэм и псалтэ къәгъәхъукІә хабзэм тетрә гъәхуауэ къыупсәлъ хъууэ къәгупсысын, итІанэ есән хуейуэ аращ. А тІури тыншу зәфІәкІ Іуәхугъуәхәм зәращымышщыр гурыІуэгъуәщ, ауэ Іуәху мыгубләм хәс блэр езырэзырурэ зәрыхәмыкІынуми къыбгурымыІуән хәлкъкъым.

Мы тхыгъэм хэдгъәхъа жыІәкІәщІәхәм ящыщ ди тхыбзэм къыщысэбәпмә, ди гуапэ хъунуш, ауэ дә ардыдәми дыщыгугъкъым. Ди жәрдәм мащІәм мы Іуэхум нәхъыбә хәзыщІыкІ гуэр тригъәгушхуәмә, ари хъарзынәщ. (Мес, Нало Заур гу зәрылгыдигъэтащи, **-ей** суффиксым зәфІәкІышхуэ иІәщ, дзыхъмышщІу къәдгъәсэбәп щхъәкІә).

Араши, дэ кыыдолыты:

- 1) ди тхыбзэм куэд дыдэрэ кыыщыдгъэсэбэп, ауэ хэмызагъэ **«художественнэ»** псалъэм и пIэкIэ **«дахэгъэпс»** жыпIэ хъуну: **дахэгъэпс литературэ** «художественнэ литературэ», **дахэгъэпс Iэужь** «художественнэ произведенэ» **дахэгъэпс интеллигенцие** – «художественнэ интеллигенцие», нэгъуэщIхэри;
- 2) **-онн (ый), -енн (ый), -ск (ий)** суффиксхэм я пIэкIэ «хуэIухуэщIэ» псалъэм и япэ Iыхъэ «хуэIу» жыхуиIэр суффикс папщIэу къэдгъэсэбэп хъуну: **литературэхуэIу семинар** «литературнэ семинар», **авиациехуэIу институт** «авиационнэ институт», **экономикэхуэIу факультет** «экономическэ факультет», нэгъуэщIхэри. (Шэч хэмылзу, «хуэIухуэщIэ» псалъэр кыызэрыщIидзэ **хуэ**-р бзэхуэIу щIэныгъэр «версием и нагъыщэкIэ» зэджэ префикс **хуэ**-м йокIуэлIэж. «Зыгуэрым ехьэлIа», «зыгуэрым щхьэкIэ щыIэ», «зыгуэрым щхьэкIэ ялэжь» – ахэращ «версие нагъыщэм» псалъэм хилъхъэ мыхъэнэр. Зыхэтэ «хуэIухуэщIэ» псалъэми щымыпрефиксыж, суффикс увыпIэри къалэнри иIэу мы жыIэкIэщIэхэм япыува пэтми, ди гугъэщмо зи гугъу тщIа мыхъэнэхэр мыбдежми абы кыыщыхэщу, зи пIэкIэ къакIуэ урыс аффиксхэм я къалэныр зэриIэр кыыбгуригъаIуэу. **«Iу»** жыхуиIэ псалъэ пкъыгъуэри а мурадым зыкIи зэран хуэхъурктым. Ари, шэч хэмылзу, зэкIуэлIэжыр **«Iун»** псалъэрщ: **макъыр Iун, уэрэдыр Iун**);
- 3) **-хутэ** суффиксыр нэхъ убгъуауэ къэдгъэсэбэп хъуну: **литературэхутэ щIэныгъэ** «литературоведение», **бзэхутэ щIэныгъэ** «языкознание», нэгъуэщIхэри;
- 4) зи зэфIэкIхэр нэсу къэдмыхута **-ей** суффиксыр, кыыщезэгъ-кыыщемызэгъхэр зэхэгъэкIауэ, ди бзэм къищта хамэ псалъэхэм, терминхэм нэхъыбэрэ кыыщыгъэсэбэпын хуейуэ: **республикей** «республиканскэ», **техникей** «техническэ», **финансей** «финансовэ». Мы псалъэ пкъыгъуэр адыгэбзэм куэд дыдэ щIауэ кыыдокIуэкI (**Къэбэрдей, уней, кхъужьей**, н.), псалъэ зыпыувахэм яхэжыхъурэ, аффиксу щытынымкIэ зэгуэр иIа зэфIэкIышхуэр нэхъ ужыхауэ аркъудейщ. АтIэми **-ей** суффиксым ноби пкърылгъ а зэфIэкIыр, «кыытхузэщIэгъэстыжмэ», зи гугъу тщIа урыс аффиксхэми, ахэм ещхъу, «зыгуэрым щыщ», «зыгуэрым епха»,

«зыгуэрым ехьэлIа» мыхьэнэхэр къэзыгъэлъагъуэхэми, я къалэнхэр щIыплэ куэдым щыхуэгъэзэщIэнущ;

- 5) Ди бзэм и мыхьэрэмхэм ящыщ **«аналитик бзэ ухуэкIэр»**, н.ж., псалъаухам хэт пкыгъуэхэм яку дэлъ зэпыщIэныгъэхэр, аффикскIэ мыхъуу, псалъэхэм я зэхэтыкIэмкIэ е частицэ, послелог, союз сыт хуэдэхэмкIэ гурыIуэгъуэ хъууэ къыщыкIуэхэр. Псалъэ зэхэтыкIэм ехьэлIауэ жыплэмэ, адыгэ тхыбзэм куэдрэ уцрохьэлIэ урысыбзэм кыхьэтхэ псалъэ зэгъэщIылаэхэм яIа мыхьэнэхэр суффиксыншэуи гурыIуэгъуэ щыхъу шапхъэхэм: **Россие Федерацэ, парт конференц, граждан зауэ, абхъаз литературэ**, н. Мыр, дэ къызэрытщыхъумкIэ, ди бзэм езым къытхуиший хэкIыплэ нэхъыфIхэм ящыщ, ауэ хуабжъу къузауэ, дзыхьмышIу къыдогъэсэбэп. Сыт, псалъэм папщIэ, мыпхуэдэу жыплэ, птхы щIэмышхунур: **филологии щIэныгъэ** «филологическэ щIэныгъэ», **философии трактат** «философскэ трактат», **атом электростанц**, «атомнэ электростанц», **водород бомбэ** «водороднэ бомбэ» (кавычкэм дэтхэр иджыпсту зэратх щIыкIэхэрщ)... Куэд, куэдыкIей мэхъу апхуэдэу нэхъ адыгэ жылэкIэ тщIыфыну ди хуэмышуагъкIэ къанэхэр;
- 6) Адыгэбзэм хэтщ урысхэр «глагол кIэрыдзэнкIэ» зэджэхэм япэхъуу зыгуэрхэм къалъытэ «хъун», «щIын» псалъэхэр. Ахэр куэдрэ къыщагъэсэбэп ди бзэм кыхыхьа жылэкIэщIэхэм. АтIэми арэзы утехъуэ хъунукъым ахэр къызэрагъэсэбэп щIыкIэ псоми: **анализировать щIын, агитировать щIын, мобилизовать щIын, дрейфовать щIын**, н. Урысхэм «дагъэм хэт дагъэ» зыхужалэхэм ещхъу гъэпса мы жылэкIэхэм е урыс суффиксхэр е «щIын» жыхуиIэ адыгэ псалъэр щылейуэ къытщохъу. Мыпхуэдэу жытIэмэ (ттхымэ) цхьэ мыхъурэ: **анализ щIын, агитацэ щIын, мобилизацэ щIын, дрейф щIын**. Пэжщ, кIуэрыкIуэм утету апхуэдэ Iуэху иным нэгъэсауэ утепсэлъыхьыфынукъым, шапхъэ зыбжанэ бзэм къыпшбгъэкIэрэхъукIэ зэрызэфIэмыкIри, а шапхъэхэр зэрызэгъауэ къыпфIэщI къупхъэм имызэгъэн куэд къыплъыкъуэкIыжынкIэ зэрыхъунури, тхыбзэм зэхъуэкIыныгъэ гуэр хэплъхъэну ухуеймэ, ар бзэм и Iэпкълъэпкъ псом зэрыщызекIуэн хабзэ (механизм) дэщIыгъун зэрыхуейри гурыIуэгъуэщ. Ди

тхыбзэм теухуа мы псалтэ кІэдэдзэм шыцу дэ
шэч къызытедмыхъэжыр зыщ: апхуэдиз хамэ
аффикс зэрыхэтым ди литературэбзэр мыкІуэ-
мытэ ещІ, къарууншафэ дыдэ къытрегъауэ, нэхты-
кІэжыраци, ахэм япэхъуну ди бзэм иІэ зэфІэкІ
гъэщцкІуахэр, гъэунэхупІэ имыхуэурэ, дэхуэха мэхъу.

ТХЫГЪЭМ ХЭТ ГЪЭКІЭЩЫГЪЭХЭР

Ш.А., «Т.къ.» – Шортэн Аскэрбий, «Тхыгъэ къыхэхахэр»;
КІ.А., «Хъу.н.» – КІыщокъуэ Алим, «Хъуэпсэгъуэ нур»;
КІ.А., «М.н.щ.» – КІыщокъуэ Алим, «Мазэ ныкъуэ щхъуантІэ»;
КІ.А., «У.п.» – КІыщокъуэ Алим, «Усэхэмрэ поэмэхэмрэ»;
Щ.І., «У.д.» – ЩоджэнцІыкІу Іэдэм, «Уэлбанэ дыгъэ»;
«Іуащхъ.» – «Іуащхъэмахуэ»;
«Къэб.» альм. – «Къэбэрдей» альманах;
Къ.Хъ., «Н. и.х.» – Къашыргъэ ХъэпащІэ, «Насыным и хэкІыпІэ»;
КІ.Т., «А.» – КІэрашэ Тембот, «Абрэдж»;
КІ.Т., «Гъу.н.» – КІэрашэ Тембот, «Гъуэгу насыпфІэ».
«Адэ щІ.» – Бештокъуэ Хъэбас, «Адэ щІыналтэ»;
«Р.и ч.» – Бештокъуэ Хъэбас, «Розэм и чэзуш»;
«Н.м.» – Бештокъуэ Хъэбас, «Нарт макъамэхэр»;
Къу. Хъ., «Ф.» – КъуэщІысокъуэ Хъэсэн, «ФатІимэ»;
Мэз. Б., «Б. п.п.» – Мэзыхъэ Борис, «Бжыхъэр щІащэ пылтэ-
лтыжыгъуэщ»;
Гъу.Л., «Лъ.м.» – Гъубжокъуэ Лиуан, «Лъагъуныгъэ макъа-
мэхэр»;
Къ.П., «Гу.» – Къэжэр Петр, «Гултытэ»;
Б.Ф., «Н.» – Балъкъэр Фоусэт, «Нэхуш».

ЛИТЕРАТУРЭМ И ІЭМАЛ ГЪУЭЗЭДЖЭ

*Еггэщхыггэ бзэ Іэмалыр къэбэрдей литературэм
къызэрыщаггэсэбэп щІыкІэ гуэрхэм теухуауэ*

Дунейм и зэхэлтыкІэр, абы къыщыхъу-къыщы-
щІэхэр нэхъ гурыІуэгъуафІэ ищІыным щхъэкІэ, цІы-
хум Іэмал куэд къигупсысащ. Апхуэдэ Іэмалхэм
ящыщц гъащІэм, и налтэ гуэрхэр зэрагъапщэ-зэра-
гъэщхуэрэ, зыщымыгъуазэхэр къызэрахутэ щІыкІэхэр.
А Іэмалхэр хуабжъу къагъэсэбэп наукамы, наукэр
къызэраІуатэ бзэми. ЗэрыгурыІуэгъуэщи, художест-
веннэ литературэм и бзэри абы пэлэщІэкъым.

Къытхуауатэ къудей мыхъуу, гъащIэр образхэмкIэ ди нэгү къыщIигъэхъэныр зи къалэн тхакIуэм а бзэ Iэмалыр хуабжыу къыхуошхъэпэ, и гупсысэр гъэхуауэ, щIэшчыгъуэу, узыIэпишэу гъэпса хъунымкIэ.

Егъэщхыгъэ бзэ Iэмалыр тропхэм яхэгъэхъэн-яхэ-мыгъэхъэныр нобэр къыздэсым щIэныгъэлIхэр щIызэ-дауэ Iуэхугъуэщ, псалгъалгъэ щылэхэми ар зэмыщхъу къытхуауатэ. Псалгъэм папщIэ, 1966 гъэм Москва, «Советскэ энциклопедие» тхылъ тедзапIэм Квятковский А. П. къыщыдигъэкIа «Поэтическэ псалгъалгъэм» зэритымкIэ, ар тропкъым, тропхэм яыхыгъэ метафорэ, метонимие, синекдохэ, гиперболэ, литотэ с.ху. къежыапIэ яхуэхъу образнэ псалгъафэ къудейщ.

Ауэ 1974 гъэм Москва «Просвещение» тхылъ тедза-пIэм къыщыдэкIа «Литературэдж терминхэм я пса-лгъалгъэм» егъэщхыгъэ бзэ Iэмалыр тропхэм яхебжэ.

Егъэщхыгъэр тропу зыбжхэм ящыщ зы Тимофе-ев Л. И. абы теухуауэ мыпхуэдэу етх: «Зэгъэщхыны-гъэр, н.ж., IуэхугъуитI зэпхьэлIау зым и щытыкIэ кIэрыдзэнхэм я фIыгъэкIэ адреир къэпхутэныр, троп-хэм я нэхъ къызэрыгуэкI дыдэщ».

Дауэ щымытми, егъэщхыгъэ бзэ Iэмалыр тхакIуэ-хэм куэд дыдэрэ къагъэсэбэп, ар къызырагъэсэбэп щIыкIэхэм теухуауэ жыпIэмэ, дэтхэнэ литературэми щхъэж езым и нэцэнэхэр илэжщ.

Къэбэрдей литературэм ехьэлIауэ мис апхуэдэ нэщэ-нэ гуэрхэр къэхутэнырац мы тхыгъэр зытеухуари.

Егъэщхыгъэр ди художественнэ литературэр къызытепщIыкIыжауэ жыпIэ хъуну IуэрыIуатэм куэд дыдэрэ къыщыгъэсэбэпа бзэ Iэмалщ.

Уэредадэ махуэй, ди нысэ,
Щхъэнтэм утесым – **тхъэрыкъуэ**,
Уай, зыбукъуэдиймэ – **аслгъэнкъэ**!

(«Нысашэ уэрэд»)

Хы тхъэрыкъуэу сыщцэхут,
Сэ мывэху унэжъым сыныщIозашэ,
Къанщэубийри сэ къысхуэзышэжмэ
Сэ быдзышэ хужькIэ сыхуэлэжэнт.

(«Гуащэгъагъ и гъыбзэ»).

Урысым и шыгъашхэ гушцэу дэ дагъашхэри, ией!
ЛъхукъуэлIым я вы гъэшха гушцэрэ дэ дашхыжыр!

(«Жансэхъухэ я гъыбзэ»).

Жыр гушэу си лэныстэшхуэр
Хьэшхуэжь хабзэу зэрызогъэшхыр...

(«Хъымсад и гъыбзэ»).

Къэбэрдей художественнэ литературэм узыщри-
хьэллэ егъэшхыгъэхэр Ыхьытлугу бгуэш хъунуш: бзэм
и нэшэнэу, хэткИ гурылугъуэу шыт егъэшхыгъэхэмрэ
(шыдым хуэдэу ерышш, хьэм хуэдэу бзаджэш, ужьэм
хуэдэу дахэш, мастэм хуэдэу папцлэш, сэм хуэдэу
жанш, н.) дызэмысауэ, псоми къызэдагъэсэбэпу щымыт
егъэшхыгъэхэмрэ.

Япэ Ыхьэм хэббжэ хъуну егъэшхыгъэхэм я щапхъэ
зыбжанэ.

Шкивым флэлъ кIапсэм блэм хуэдэу зиупцлугу зылугу
аппаратыр иригъэжыаш. (Къушхьэ С.)

Хьэрэ гъэшхам хуэдэу Хьэжы-Исмел адкIэ-мыдкIэ
зегъазэ, увылэгъуэ имылэуи Мэшыкгуэ лъабжъэ къы-
щлэж псынэ щлылэм шыш ирекгух. (Шортэн А.).

Ар дэ дымыщлэ щхьэкIэ, Алыхьым ищлэрт, Хьэ-
мырзэ зэрымыкгуаншэр, арэфым хуэдэу кгуаншэр
уэрауэ зэрыщытыр. (МафIэдз С.)

Къунчыкгуэ: Шэщыр ктэптхъуа?

Бэтмырзэ: Ктэстхъуаш. Гъуджэм хуэдэш.

Жанхъуэт: Мыр слIожь? Бабыгуей ажэу щхьэ
укIакIэрэ? (Луэрылуатэ).

– Ермэлы гъумми? – щлэупцлаш зы.

– А ермэлы ныбэфышхуэра, жэм лъхуэщлэ нэхъей...
(МафIэдз С.)

ЕтIуанэ Ыхьэм хыхьэ егъэшхыгъэхэм я щапхъэ:

Іэташ симфоние щлыхуу

А уэгу лъагэр,

Пшэ къабзэ бзыгъэхэр

И нотэ напэкIуэцлугу.

* * *

Илтэс мин куэдкIэ къэбэкгуа

Уи тхыдэр къегъэнэху дыгъэпсым.

Уи уафэм кгуршу щлэбжъэхъуам

КъыщокгуэлъыкI шэ тхъурымбэу уэсыр.

(Бецтокгуэ Хь.)

Нэхъапэм ди художественнэ литературэм нэхъ къи-
гъэсэбэпу шытар япэ Ыхьэм хэббжэ хъуну егъэшх-

хыгыгъэхэрщ, ауэ нобэрей адыгэ художественнэ тхыгъэхэм, псом хуэмыдэжу усыгъэхэм, куэду уащрохьэллэ етІуанэрей Іыхьэм щыщ егъэщхыгыгъэхэм.

Бзэм нэщэнэ хуэхъуа, куэдым къыздэдагъэсэбэп егъэщхыгыгъэхэр нэхъ щлэхыу къыбгуроІуэ, абы къыхэкІыуи нэхъыфІу къыппщыхъункІэ мэхъу. Дызэмыса егъэщхыгыгъэхэр аракъым. Ахэм, зэ ІуплгъэгъуэкІэ дыкъагъэуІэбжъми, гум нэхъ дыхъэу щытщ, тхыгъэр нэхъ щлэщыгъуэ ящІ, зыхужалэм и лъэныкъуэ тчыгъэппщкІуахэр къытхузэлуах.

Япэ Іыхьэм хыубжэ хъуну егъэщхыгыгъэхэр бзэм и къупхъэ хъэзырхэмкІэ къохъу. А къупхъэхэм къыкІа егъэщхыгыгъэхэр хэткІи гурыІуэгъуэу щІыщытыр, зытепсэлтыхъым и щытыкІэ нэм нэхъ къыІуидзэхэм тегъэщІащи аращ. Апхуэдэ егъэщхыгыгъэхэр хэткІи гурыІуэгъуэу щытыныр къешэ, псалъэм папщІэ, махуэ къэс дызрихьэллэ, куэдрэ дызытепсэлтыхъ, фІыуэ дызыщыгъуазэ хъэппшыпхэмрэ къэхъукъащІэхэмрэ я цІэр къэгъэсэбэпыным.

ЗэрыжытІащи, къэбэрдей художественнэ литературэм хэткІи гурыІуэгъуэу щыт апхуэдэ егъэщхыгыгъэхэр хуабжыу къыщагъэсэбэп, ауэ тхакІуэхэм къыщаштэкІэ, нэхъыбэм ахэр зэхъуэкІауэ я тхыгъэм хагъэхъэ, я художественнэ мурадым кърагъээзэгъ, къэгъэсэбэпыкІэщІэ халъхъэ, абы и фІыгъэкІи экспрессие илъэныкъуэкІэ ужьыхауэ щыт а егъэщхыгыгъэхэм къаруушІэ къахохъж. Ауэ итІани мыр жыІэпхъэщ: экспрессие илъэныкъуэкІэ ахэр ялъэщІыхъэфынукукъым тхакІуэм къагъэсэбэп «художественнэ егъэщхыгыгъэкІэ» дызэдджэжхэм, сыту жыпІэмэ, дапхуэдэ зэхъуэкІыныгъэ хыумылъхъэми, псоми къыздэдагъэсэбэпу, зэдащІэу зэрыщытым и нэпкъыжъэр ахэм къатонэ.

ХэткІи гурыІуэгъуэ егъэщхыгыгъэхэм къаруушІэ яхэлъхъэн мурадкІэ, тхакІуэхэм Іэмал зыбжанэ къагъэсэбэп. Ахэм ящыщщ, псалъэм папщІэ, апхуэдэ егъэщхыгыгъэхэм къытхуаІуатэу дызэсам езы тхакІуэм и еплъыкІэ гуэрхэр ядэщІигъужыныр.

Бадзэуэгъуэм игъэгужьелуэ шэдым хэмызэгъэж хьэрэ гъэшхам хуэдэу, Хьэжы-Исмел адкІэ-мыдкІэ зегъазэ. (Шортэн А.)

Сеплъыхт, сеплъыхт, сыдихъэхауэ стхым сэ,
Тхьэлухуд гуэр и щхьэфІэпхыкІыр шыпсэм
КъыхэкІыу Іэгум къитІысхъа кысыфІэщІу –
Къыщцелусам си Іупэм а усэщІэр.

(*Вещтокъуэ Хь.*)

Мы кьэтхьа шапхьитIым яхэт «хьэрэ», «тхьэлухуд» жыхуиIэ псалгэхэм псоми зэдащIэ егъэщхьыгъэхэм куэдрэ уащыхуозэ: цIыху пшэрыр, хьэлтэр, мыкIуэ-мытэр хьэрэ гъэшхам ирагъэщхь хабзэщ; «тхьэлухуд» псалтэр дахэм, фIым, гур арэзы зыщIым хужалэ. Ахэм я закъуэу кьаггъэсэбами, шэч хэмылгу, тхакIуэхэм жалэну зыхуеяр кьыдгурыIуэнут, ауэ ахэм дэщIагъуа псалгэхэм я фIыггъэкIэ, мы егъэщхьыгъэхэм нэгъуэщIу зыккызэIуах, ахэм нэхт щIэщыгъуэ ящI.

Псоми кьызэдаггъэсэбэп егъэщхьыгъэхэр нэхт щIэщыгъуэ зэращI Iэмалу тхакIуэхэм кьаггъэсэбэп а егъэщхьыгъэхэм я мыхьэнэр кьэхутэныр, зэпкьрыхыныр усэм купщIэ зэрыхуащIымкIэ.

Жьы хъуар сабийм ещхьу жалэ хабзэщ.
Ди адэ, ар уи дежи наIуэ цохъу,
Зы мыхьэнэншэ тIэкIуми дыхошт уи псэр.
Йожалэ уигуми, сытым щхьэкIи уогъ.
Щыгузэвапхъэу дыщыцIыкIум щыгъуэм
Тхуэинащ Бешто Iуащхъэу уигу. Иджы,
Уи бынхэр псори зэрыхъун дыщыхъум,
Хъуащ псэкIэ бгъэхъу лъэбакъуэу дэнкIи тчыр.
ХэузыкIамэ ди щхъэ, уи цыр мауэ,
Уи бынхэм щыщ кьэт – уемызэгъ уэ жейм,
Укъемыджэфми письмо кьыпхуатхам уэ,
КъохьэкIри уи Iэгу пхъашэм ягъэукъуей...
Жьы хъуахэр сабийм ещхьу жалэ хабзэщ.
Ауэрэ сабиймрэ жьымрэ я кум дэт
ЦIыхухэри а тIум ещхьу я псэр кьабзэу
Мы дунейм щытлъагъуныр сыту фIыт.

(Елггэр К.)

Мы усэм купщIэ хуэхъуар, зэрынэрылтъагъуши, «жьы хъури сабийм ещхь хъужащ» жыхуиIэ псалгафэ цIэрылуэм хэт «сабийм ещхь» жыхуиIэ егъэщхьыгъэм и мыхьэнэрщ, абы кьыпкьрыкIыу усакуэм кьиггъэщIа гупсысэхэрщ.

Егъэщхьыгъэ ужыхар кьызэрызэщIаггъэстыж Iэмалхэм ящыщц зрагъэщхь псалтэр кьытраггъэ-зэжурэ зэпэгъунэгъуу тхыггъэм зэрыхаггъэхьэ Iэмалыр.

Сэ сиIащ зы пщащэ дахэ
И щхьэцыгъуэр нуру,
Сэ сиIащ зы хьыджэбз пагэ,
Къызбгъурыту хуру.
Псэ кьабзэбзэт а си хурыр,

Зэнзэныпсу кѳабзэт.
Зэнзэныпсым хэсти си гур,
 Мы дунейр кѳехѳуапсэт.
 Ауэ псори уэ кѳохѳуапсэу
 Кѳыпхуадэнти куэдрэ!
Зэнзэныпсым щхѳухѳ сѳѳыхадзэ,
 Узэѳѳигѳэкѳуэдү.
 Гур йозэшри, мэхыу щѳедзэ,
 Мыпѳэтѳуэзжыфу.
Зэнзэныпсым зызэредзэ,
 Мыбэяужыфу.
Зэнзэныпсым еубзэжу
 Ныхоплѳэж и псыкум,
 Упщѳыпужу, нэхѳ жэбзэжу
 Кѳыщыѳѳэщѳѳкѳѳ си гур.
Зэнзэныпсым зызэредзэ,
 Кѳэукѳубеижу.
 Гур йозэшри, мэхыу щѳедзэ,
 Зыми хуэмеижу.

 Ауэ псори уэ кѳохѳуапсэу
 Кѳыпхуадэнти куэдрэ!
Зэнзэныпсым щхѳухѳ сѳухадзэ,
 Гѳащѳэр игѳэкѳуэдү!

(*Бештокѳуэ Хѳ.*)

Усакѳуэм япэщѳыкѳѳ и хѳыджэбзыр хурым ире-
 гѳэщхѳ. Хѳыджэбз дахэр хурым егѳэщхѳыныр ди
 ѳуэрыѳуатэм нэщэнэ хуэхѳуахэм ящыщ. Абы кѳы-
 хэкѳыуи мы егѳэщхѳыгѳэр «ужыыхахэм» яхэббжэ
 хѳунут, ауэ ар «кѳызэщѳегѳэстыж», абы нэгѳуэщѳынкѳѳ
 дрегѳэплѳ еѳуанэ сатырым а псалѳэр кѳызэрыщыкѳуэ
 щѳыкѳѳ. Мыбдежым усакѳуэм и хѳыджэбзыр хурым
 иригѳэщхѳ кѳудей мыхѳуу, хуркѳѳ а хѳыджэбзым
 йоджэ, ар и хѳыджэбзым хужикѳѳын щхѳэкѳѳ, бзэм
 хабзэ хуэхѳуа егѳэщхѳыгѳэр кѳегѳэсэбэп.

Егѳэщхѳыгѳэ ужыыхар кѳызэрыэщѳѳегѳэстыж а бзэ
 ѳэмалыр куэдкѳѳ нэхѳ нэрылѳагѳу шохѳу «**зэнзэныпс**»
 псалѳэм деж. Кѳабзагѳэр зэнзэныпсым егѳэщхѳыныр
 псоми кѳызэдагѳэсэбэп егѳэщхѳыгѳэхэм ящыщ, «**пща-
 щэм и псэр зэнзэныпсу кѳабзэт**» жилѳу абыкѳѳ эѳѳѳѳ-
 гѳэкѳѳамэ, усакѳуэм абы зыри щѳѳуэ химылѳхѳауэ арат.
 Ауэ япэщѳыкѳѳ усэм хэт псалѳэ кѳызэрыгуэкѳѳ дэтхэнэ-
 ми хуэдэу кѳыпѳѳѳѳѳѳ «**зэнзэныпсыр**» кѳызэрыкѳѳ-
 зыкѳызэлѳуихыурэ, икѳѳ-икѳѳэжым, ар усэр зэтэзыѳыгѳэ
 пкѳѳуэ кѳыщѳѳѳѳѳѳ, егѳэщхѳыгѳэ зи экспрессиер ужыы-
 хари апхуэдэ щѳыкѳѳѳѳѳѳ усакѳуэм щѳѳщыгѳуэ тѳещѳѳ.

Егъэщхьыгъэ ужьыхам къаруушIэ кыыхилъхьэнкIэ
мэхъу цIыхубэ Iэужьу цыщытым деж зэрыта щхьэр
хъуэжыным.

Нэху щыхункIэ макъамэ
тхьэкIумэм итар кIуэдыжауэ
Сыдияуэ сыщытщ,
слъэгъуа псоми **я сыну сыжауэ.**

(Бещтокъуэ Хь.)

Мыбы хэт **«сыну жын»** жыхуиIэ фразеологие-егъэщ-
хьыгъэр художественнэ тхыгъэм хыхьэнкIэ нэхъ къа-
рууншэ дьдэ хъуахэм ящытщ, ауэ щхьэ префикс **сы-**р
зэрыпыувэм, еигъэ къэзыгъэлъагъуэ цIэпапщIэ **я-**р
зэрыщIыгъум и фIыгъэкIэ мы егъэщхьыгъэм мыхьэнэ
щIэщыгъуэ егъуэт.

Егъэщхьыгъэ ужьыхар зыкъомкIэ къегъэщIэрэ-
щIэж ар кызыыхуахь хьэпшыпыр, Iуэхугъуэр, къэхъу-
къащIэр абы дежкIэ щIэуэ зэрыщытым.

Дапщэ дыхъурэ усэуцIырхъхэр?
Быхъ жаIэмэ, пабжьэм хэпкIэжхэр:
Къанжэ кIагъуэ зи гъащIэр зыхьхэр?

(Бещтокъуэ Хь.)

«Къанжэу мэкIакIэ» жыхуиIэр цIыхубэ Iэужь
егъэщхьыгъэщ, цIыхубэм деж абы щиIэ мыхьэнэри
мырац: **«псынщIэрыпсалъэ»**, **«псалъэрей»**. Мы къэт-
хьа щапхъэми а мыхьэнэ дьдэр холъагъуэ, ауэ мыбде-
жым а мыхьэнэр зэпхар усакIуэр, абы и IуэхушIафэр
арауэ зэрыщытым нэхъ щIэщыгъуэ ещI, зыгуэркIи
ехъуэж.

ЦIыхубэ Iэужь егъэщхьыгъэр усакIуэхэм кыщца-
гъэсэбэным деж, ахэм я щытыкIэр цахъуэж, я тхыгъэм
зэрыхэзэгъэнкIэ цызэрахъуэкI куэдрэ къохъу. Арды-
дэмкIи егъэщхьыгъэ ужьыхам къаруушIэ егъуэт.

Щымщ...
Аддэ уафэм ди щIыр щыпыхъэжым
УеплъэкIмэ –
Жъапщи, сыти? –
ФIыщIэ гуэр,
Мамонт губжьауэ, бзаджэу кыщотэдж.

(Бещтокъуэ Хь.)

Шэч хэмылту, мы шапхэм хэт **«мамонт губжъяуэ»** жыхуилэ егъэшхыгъэр усаклуэм ауэ сытми зэрымыщлэклэ кыищтактым. Усаклуэр хуеящ шынагъуэр, фыцлагъэр, жьапщэр егъэлеяуэ зэрыныр флэщ тшищлыну, абы кыыхэклыуи псэушхъуэ щылэм я нэхъ инхэм ящыщым, мамонтым, иригъэпщаш. Итлани мыр **«аслээн губжъяуэ»** жыхуилэ цыхубэ лэужь егъэшхыгъэм кызызэрытешлыклар гурылуэгъуэщ. Зэрыжытлаци, усаклуэм и художественнэ мурадымклэ **«аслээныр»** цыклуэуэт. Ар зыхуейр ин кыудейтэктым, – абрагъуэт. **«Мамонт»** псалгэмклэ усаклуэм а мыхъэнэр къехъулащ, мыхъэнэм кыыдэклуэуи егъэшхыгъэ щылэххэм гуэгъу щлэщыгъуэ кыытешшыклащ.

Зытетхыхыыр Iупщлу ди нэгу кыыщлэгъэхэн мурадклэ, абы и сурэт тхаклуэм псалгэклэ щыщлым деж, егъэшхыгъэ ужыхар а «тхыгъэ сурэтым» къежъяплэ щыхуэхъу щылэщ.

Урыхужь апхуэдизклэ губжъяуэ, **благъуэ нэщлым ешхъу** хъушлэрэ щатэу ехырты, абы псэ хэмыту уи флэщ хъунтэктым: ар бийт, узылурилгъэфэн хъзырт. (Нало 3.)

Псы кыиуам и теплгэ шынагъуэр дигъэлъагъун мурадклэ, тхаклуэм, япэрауэ, шынагъуэр зэдгъэшхыр хъэзырыххэу щылэ егъэшхыгъэхэм ящыщу мыбы нэхъ еклуалэу кыищыхъу **«благъуэ Iу нэщлым ешхъу»** жыхуилэр къештэ. Къештэри, ар дыдэмклэ **«губжъяуэ»** жыхуилэ метафорэм дызыхуигъэхъэзырар нэхъ Iупщлу дегъэлъагъу. Ауэ абыкли игу загъэрктым тхаклуэм. Абы псыр **«благъуэ нэщлым» (Iу нэщлым)** иригъэшх кыудей мыхъуу, адэклэ дыщлэгъу: **«абы псэ хэмыту уи флэщ хъунтэктым: ар бийт, узылурилгъэфэн хъзырт»**. Благъуэ нэщлым (Iу нэщлым) ебгъэшхъа нэужь, абы псэ Iумыту уи флэщ зэрымыхъури, узылурилгъэфэну зэрыхъэзырри нэхъ жылэгъуафлэ икли нэхъ флэщхъу-гъуафлэ мэхъу, псы кыиуам и образыр уи нэгум гъэщлэгъуэну кыищлоувэ, апхуэдэу нэхъри тезыгъалэ псалгэхэм егъэшхыгъэ ужыхари зыкъомклэ кыыдошлэрэщлэж.

Ишхъэклэ кызызэрыхэдгъэщаци, егъэшхыгъэ лэужыгъуитлым щыщу (бэм Iурылгъэ егъэшхыгъэхэмрэ тхаклуэхэм кыагъэщлымрэ) тхаклуэхэм кыагъэщлым нэхъ экспрессие яхэлъщ, абы кыыхэклыуи художественнэ тхыгъэхэм я дежклэ ахэм нэхъ мыхъэнэ ялэщ. Апхуэдэхэм тхаклуэм щызэрехъэллэ зрагъэшхымырэ ирагъэшхымырэ я зэхушытыклэ гъэпщклуа, хэт дежкли нэрылгъагуу щымыт, ауэ, зэпхъэлла нэужь, зэщхыныгъэ зилэу кыищлэклыж гупсысэхэр, пкыыгъуэхэр, къэхъукъащлэхэр. Апхуэдэ егъэшхыгъэхэм зи гугъу

ящІыр щІэщыгъуэу къыпхузэІуах, щІэщыгъуэ дэтхэ-
нэми хуэдэу, гур нэхъ зыІэпашэ.

Къэтхынщ щапхъэ зыбжанэ.
Сэ куэдрэ сыбэмІащ, **мэкъу Іэтэм хэлъ хъарбызу.**

* * *

Уи Іэпкълъэпкъ щІалэр **шагъырыжъу**
Уи щыгъын пІащІэм икъузащ.

* * *

Кхъухълъатэ фийм и гъуахъуэ макъым
Хыв бжъакъуэу блетхъу мы си тхъэкІумэм.
Есей зыгуэрым си тэмакъыр,
СфІепІытІыр нэр гукъеуэ щымым.

* * *

Іэтащ **симфоние щІыхуу**
А уэгу лъагэр.
Пшэ къабзэ бзыгъэхэр
И нотэ напэкІуэцІу

* * *

Ди нобэм бомбэр и бгъурылътщ.
Ди нобэм банэр и гум хэлътщ.
Си румкэр **бомбэу** хызошыф,
Ди нобэм уэ къощакІуэр хэт?

* * *

ИкъусыкъужкІэ хъэлэлщ мы бжыхъэр.
Щхъэр хуэбгъэщхъми игъуэ дыдэщ.
Мис мы бжыхъэрщ гъатхэ кІуа пщІыхъхэр,
ПщІыхъ земыщхъхэр щызэрыубыдыр.
Зэроубыд, мыІэрысэ хъухукІэ,
Зэроубыд, **къеблэблэхыу жызуму,**
Зэроубыдри, нос я чэзуми,
Къыпачыжу хуэсакъхэу – къукІэ.

(Бештокъуэ Хъ.)

Мыпхуэдэ егъэщхыгъэхэр дэ дызэмысащ, ди лите-
ратурэм дежкІэ ахэр щІэуэ жыпІэ хъунуш, мис а дызэ-
сахэм заремыщхым къыхэкІыуи ахэм дыкътыща-
гъэуІэбжъ, апхуэдэхэр зэпхъэлІэ хъуным зэуэ арэзы
дыщытемыхъуэ щыІэщ.

Мыр зытха усакІуэм и гупсысэкІэм утемыхъэфмэ,

гугъущ, псалъэм папщӀэ, мыпхуэдэхэр щӀызэригъэщхьым зэуэ арэзы утехъуэныр: куэдрэ узэрыбэмпар – **мэкъу** **Іэтэм хэлъ хъарбызым**; кхъухьлътэм и фий макъыр – **хыв бжыакъуэм**; уэгу лъагэр – **симфоние щӀыхум**; Іапкълъапкълъ узыншэр, дахэр – **шаггырыжьем**; румкӀэр – **бомбэм**; щӀӀыхъ зэщымыщхэр – **къеблэлблэх жызумым**. А зэгъэщхьыкӀэм зэуэ арэзы утехъуэныр, дауи, тыншкъым, ауэ а егъэщхьыгъэ дызэмысахэм я сэбэпкӀэ зи гугъу къытхуащӀым и лъэныкъуэ тцыгъэпщкӀуа гуэрхэр наІуэ къохъу, ар иджыри къэс къызыэрытщыхъу щытам зыгуэр къыдэщӀегъу, мис абы къыпщӀигъуу ди гупсысэр, а дызытепсэлъыхьым теухуауэ диІэ гурыІуэр, адэкӀэ зыгъэкӀуатэрщ мыпхуэдэ егъэщхьыгъэхэм я мыхъэнэр нэхъ зыгъэлъагэри.

Мыпхуэдэ егъэщхьыгъэр псоми къызэдагъэсэбэпхэм къазэрыщхъэщыкӀ нэцэнэхэм ящыщӀ, зыхэт тхыгъэм къыхэпхъуэтауэ къапщтэмэ, ахэм яхэлъ зэгъэщхьыгъэ мыхъэнэр мащӀэ дыдэ зэрыхъур е зэрыхэгъуэщэжыпэр. Псалъэм папщӀэ, «**аслъэн губжъауэ**», «**зэнзэныпсу**», «**арэфу**», «**мэл щхъэзэм хуэдэщ**», «**шыд нэхъей**», «**шыуаныщӀэу**» жыхуиІэ егъэщхьыгъэхэм къарыкӀ мыхъэнэхэр, тхыгъэ гуэрым хэмытми, гурыІуэгъуэщ, ауэ усакӀуэм иІыгъ румкэр бомбэм щӀригъэщхьыр къэпщӀэн щхъэкӀэ ар къызыхахэ тхыгъэм ущыгъуазэу щытын хуейщ. НэгъуэщӀу жыплэмэ, а егъэщхьыгъэр ди фӀэщ хъуныр ар зыхэт контекстым куэдкӀэ елъттащ, абы и мыхъэнэр къэзыухъуреихъ тхыгъэм хэшыпсыхъауэ хэлъщ.

Художественнэ литературэм куэдрэ ущрохьэлІэ зым зыр къыгъэщӀыжурэ къэхъуа егъэщхьыгъэ зэпыщӀахэм. А Іэмалыр сэбэп мэхъу тхакӀуэм и гупсысэ нэхъыщхьэм хуэм-хуэмурэ дыхуишэнымкӀэ, а гупсысэм и зыІэтыкӀэр ди нэгу щӀэкӀ зэпытурэ зыхуеяр гъэщӀэгъуэну, гукъинэжу къыдгуригъэІуэнымкӀэ. Мыпхуэдэ егъэщхьыгъэ зэпыщӀахэр нэхъ куэд къызэщӀІэзыубыдэм (псалъэм папщӀэ, дунейпсо Іуэхугъуэхэм) къыщэжъуэ, усакӀуэм, тхакӀуэм игу нэхъ зыхуэмызагъэ Іуэхугъуэ пыухыкӀам хуэкӀуэжу нэхъыбэрэ ухуозэ.

Укъуэдиящи си гупсысэр **губгъуэу**,
Губгъуэшхуэм гъуэгухэр лъынтхуэу щызэблукӀ...
 Зы **лъынтхуэм** тесщ цӀыху цӀапӀэ тетӀысхъауэ,
 Андрей зы лъынтхуэм рифмэ тезу телъщ,
 Телъщ образхэр, **джэш жылэу** текъухъауэ.
 Джэш зэщымыщхэр зэхозэрыхьыж.
 Хэсэн хуейщ а джэш къомри.

... Цыхуфэр джанэкIэ бгъэнщIын.
 Цыхугур джанэ лейм хуопхъэр.
 Щэ телъым игъэудэфам
 Цыхугур бэгыу хэкIыркъэ?
 IуокIуэт, къоплътжри щIыр фIэцIыкIуц.
 IуокIуэт, къоплътхри щIыр **фIэтопщ**:
 Селтэпэуэну зэрысфIэфI,
 Сэ сеуэм къэлъеинуц ар.
 Ей-ей, а **топыр** сэ сысейщ,
 Сыт щхъэкIэ жыпIэм сэ сыхуейщ –
 Си лъакъуэм ар кърихуэкIын,
 Си лъакъуэр лъакъуэ делэкъым.

(Бещтокъуэ Хь.)

Мы щапхъэхэм яхэт егъэщхьыгъэхэм яхэлъ экспрессиер нэхъ иныж мэхъу, а зригъэщхьым зэрыригъэщхьыр жиIа нэужь, зрагъэщхъ дьдэм хужалэ хуэдэ я псалъэхэр къызэрыкIуэр. Адыгъэбзэм егъэщхьыкIэ къызэрыщыхъу бзэ Iэмал нэрылътгагъухэм хуэдэ (псалъэм папщIэ, ахэр къызыкIэлътыкIуэж егъэщхьыгъэ «губгъуэу», «лътынтхуэу», «джэш жылэу», «**фIэтопщ**» жыхуиIэхэр къызэрыхъум хуэдэ) мыхэм ядэплътгагъуркъым, ауэ итIани ахэр мыегъэщхьыгъэу жыпIэ хъунукъым. «**Губгъуэшхуэм**», «**лътынтхуэм**», «**джэш**», «**топ**» жыхуиIэ псалъэхэр егъэщхьыгъэу зэрыщытыр къуагъащIэ ахэр къызыкIэлътыкIуэ зи гуэгъухэм. Контекстым хэмыту «**Губгъуэшхуэм гъуэгухэр лътынтхуэу щызэблэкI**» жыхуиIэр къапщтэмэ, «**гъуэгухэр**» псалъэм езым къыдекIуэкI мыхъэнэ нэхъыщхьэм фIэкIа зыри къикIынукуым, ауэ «**Укъуэдиящи си гупсысэр губгъуэу, Губгъуэшхуэм гъуэгухэр лътынтхуэу щызэблэкI...**» жыпIэмэ, гупсысэр усакIуэм зригъэщхъа «**губгъуэм**» хэлъ егъэщхьыгъэ мыхъэнэ дьдэр «**губгъуэшхуэ**» псалъэм къыхуонэ, абы ищIыIужкIи а егъэщхьыгъэм художественнэ къару нэхъ хэлъу, усакIуэм дежкIэ апхуэдэхэр нэхъ пажэу, ахэр къызыкIэлътыкIуэ егъэщхьыгъэхэр («губгъуэу», «лътынтхуэу», «джэш жылэу», «**фIэтопщ**» жыхуиIэхэр) а къакилътыкIуэхэр егъэщхьыгъэ хъунымкIэ дэлэпыкъуэгъу къудейуэ, кIэрыдзэну усакIуэм къигъэсэбэпу къыпщохъу.

Мы Iэмалыр Бещтокъуэм и тхыгъэхэм куэдрэ къыщегъэсэбэп, абы щыхъэт техъуэ щапхъэ зыбжани къэтхьынщ.

Си тепІэнц и напІитІыр,
И гур **хъыринэ Іэтац.**
(КъыумыгъэпкІ **хъыринэр**, мамэ,
КъэпкІмэ, сэ ськІуэдац).

* * *

Къуршыпсыр зэгуэлъэлъу йолъэ нэпкъым.
Гупсысэр хагъэлъэту, джэрпэджэжхэм
Зэхасыпыхъ ерыщу си Іэпкълъэпкъыр.
Си пацхъэм къитц къурш джафэхэр **гъуджэшхуэ.**
Сыноплгэр **гъуджэм.** ЗэІызоцІэ щхъэцри,
Зыкъыщадэ мэз цІыкІухэм джабэ нэкІум.

* * *

Уи къуршхэр нурым щІожеикІыр.
Уипс нэхухэр жэщым хобэукІ.
Си псэр **уи гъуджэщи, а гъуджэм**
Уи мывэ псори къоцІуукІ.

(Бещтокгуэ Хъ.)

КъежъапІэ хуэхъуам ущымыгъуазэмэ, зи мыхъэнэр
зэуэ къыбгурымыІуэн егъэцхыгъэхэри тхакІуэхэм
къыщагъэсэбэп къохъу, абы къежъапІэ хуэхъуам къе-
джэнур зэрыщыгъуазэм шэч къытримыхъэжу, абы ар
хуахъу, езыр зыхуеяр къагурыІуэным щыгугъыу.

Си текІуэныгъэр
Уэрщ зи лІыгъэр.
Уи лІыгъэр – **сэ си пыІэ щыгурщ.**
ЩІым къыщымыхъумэ мафІэ лыгъэ,
Ар – дыздытетщи арщ зы щІыгу.

(Къэжэр П.)

«**Уи лІыгъэр сэ си пыІэ щыгуш**» жыхуиІэмкІэ уса-
кІуэр зыхуеяр къыбгурыІуэн щхъэкІэ, абы еджэм зэхи-
хауэ щытын хуейщ «**Дыгъужьым мэл зыфІихьыну мэ-
лыхъуэр и пыІэ щыгумкІэ къещІэ**» жаІэу къекІуэкІ
псалъэжыр. Ар псоми зэдащІэ псалъэжыу (псоми зэ-
ращІэм шэч къытримыхъэжу) зэрыщытыращ апхуэдэ
зэгъэцхыгъэ щІыным усакІуэр тезыгъэгущуари.
Апхуэдэ зэгъэпщэкІэм «**си пыІэ щыгуш**» жыхуиІэм «**сы-
зэрыщытыр къэзыгъэлъагъуэ дамыгъэщ**» жыхуиІэ
мыхъэнэр хелъхъэ.

Апхуэдэщ Бещтокгуэ Хъэбас и усэм къыхэтха мы
щапхъэри.

Аргуэру щІокІ си нэгү
БлэкІа си гъащІәу
Мы дуней инымкІә
НыкъуэгъәнщІ си чысәр.

Мыбдежми усакІуэр, шәч хәмылъу, щогугъ а усәм
къеджәр Мәлычпхъу и чысәм теухуа хъыбарым щы-
гъуазәу щытыным.

Зы тхакІуәм къыгъәщІа егъәщхыгъәр, цІәрыІуә ды-
дә хъууә, цІыхубәм къыгъәщІахәм ещхъу, нәгъуәщІ
тхакІуэхәм аргуэру къыщагъәсәбәпыж щыІәщ.

ПщІәгъуалә кІатхъуэр
ШыжьәруутІыпщү,
Си пащІә фІыцІәр
ІәмыщІизрә

тІыбжьәу,

Сыхъзырыбгъәу,
Къамә сибг ищІауә,
Дыгъәпсым,
Жъыбгъәм,
ЛІыгъә тІыгъуәжам
Берычәт кІәдахъуә
ЩІакІуәр

щІәзупщІауә

Зы жәщ

пщІыхъәпІәу

Сә зыслъагъужащ.

* * *

Губгъуи
БгъуәщІи
ЩІылтәм къыдәпсалъәу,
Къос Андемыркъан,
И пащІәр **тІыбжьәу.**

(Къәжәр П.)

Езым и гупсысәкІәм къыгъәщІыжа егъәщхыгъәхәр
зи тхыгъә хәмыт тхакІуэрә усакІуэрә, дауи, щыІәкъым,
ауә апхуэдә егъәщхыгъәхәри зәщхъәщыпхыж хъунущ.

Апхуэдә егъәщхыгъәхәм я нәхъыбәр псоми зәдащІә
егъәщхыгъәхәм япәгъунәгъущ, зытепсәлъыхыр
нәхъыфІу къытхуаІуәтән, нәрылъагъу тщащІын
щхъәкІә, ахәр щызәрагъәщхым деж, тхакІуэхәм дә зы-
къыддащІауә дызәса егъәщхыгъә нәхъ къызәрыгуәкІ-
хәм я къәхъукІәм тетурә яухуауә къыпщохъу.

Щапхъэ зыбжанэ:

*ЛГыжъ цГыкГур апхуэдизкГэ хэкГуэтати, и жьакГэр
зи лгэлгэжыггъуэ нэса ктэрабэм хуэдэт. (КГэрашэ Т.)
(Чачэ:) И закгъуэ цГыкГу мыггъуэу (Тембот) джау-
рым яхэтщ, зи абггъуэ якгъута бггэ шырым хуэдэу.
(КГыцокгъуэ А.)*

*АзэнджакГуэм и макъ псыггъуэр кгоджэрпэджэж, ды-
ггъужь мэжэщГалГэм и кгуггыкГэм ещхьу. (Шортэн А.)*

Акгъужьыр хадэм кылтадэм,
Пгэжъажьэу тхьэмпэм кыщГедзэ,
Бзу мылгэтэфым хуэбггадэу
КГэзыу жьыбггэм зредзэ.

* * *

Уэ жыжьэу сыноплгэм, удахэщ,
Уэ пхуэди цымыГэу кысфГомГ,
Ггунэггъуу уи цэнхэр сэ къасГлэм,
Мым хуэдэу удыджыи сигу хоГГ.

(КГыцокгъуэ А.)

Мы щапхгэхэм яхэт еггэщхыггэхэр, шэч хэмылгъу,
езы тхакГуэхэм кгэггэщГыжащ, ауэ цГыхур ггэщГлэм
куэд дыдэрэ зыщыщыхуэзэ Гуэхуггъуэ кгызэрыгуэкГхэу
щытщи, зытепсэлгыхьыр нэхгыфГу кгытхуаГуатэ
мыхгумэ, экспрессие ехгэжъа ахэм ящГлгъу, гукгынэжу
тхыггэм кгыхэггъу пхужыГэнукгым. Кгытыдогггэ-
зэжри, апхуэдэ еггэщхыггэхэггъу дэ ди художественнэ
литературэм нэхг узыщрихгэлГэр.

Ауэ, ищхгэкГэ кгызэрыхэдгггэщггщи, ди литературэм
мымащГэу ущыхуозэ зыкгомкГи укгэзыггггэлэбжъ, а
дызэсаггэжгым тхуемыггэкГу, иггэщГлэкГэ зэпхгэлГэ
мыхгуну кгыпщыхггъуу ггэщГлэм щызэпэжыжгэ хгэп-
шышхэр, Гуэхуггъуэхэр, кгэхгукгэщГлэхэр щызэхуагггэза
еггэщхыгггэ гукгынэж хгухэми. Апхуэдэ еггэщхы-
ггэхэр ди литературэм кгыгггэщГу зэрыщГидзэрэ куэд
щГакгым, а Гэмалыр нэхг кгэзыгггэсэбгпыр ди тхакГуэ,
усакГуэ нэхг щГалэхэрщ жыпГэми ущыуэну кгыщГлэ-
кГынукгым.

Апхуэдэ еггэщхыгггэхэмкГэ кгъулейщ, псалгэм
папщГэ, Бештокгъуэ Хгэбас (адрей фГлаггхэм я гуггъу
умыщГыххи, бзэ и ГуэхукГэ ди поэзиер хуабжгъу щГэшг-
ггъуэ зыщГлэ усакГуэм) и тхыггэхэр. Кгэтхынщ жытГам
щыхггэт техгъуэ щапхгэхэр.

Къуршхэм я хьэлкъым къепэззэхыу,
Къырхэм мывэжхэр къоджэрэзэхыр,
Радиоволнауэ бгъэжхэр мэбзэхыр –
Къуршхэр Іапхъуэжым ещхьц.

* * *

Си къуэш, цІыхуншәу зә къәнам,
Ракетәр **пшахъуэм тель бдзэжъейц.**

* * *

Иджы къэсштауэ микроскоп
Соплтыж тепщэчым илтым сә:
Молекул дапщә хъун **Уран** –
Къуабэбжъабабзәу слъагъур?
Еплъыпәт. Модә: **цхъэкъупщхъэжъ**
Мащэжым къипІиикІым ещхьц.

* * *

Мәбауэ, бзийхэр зэхуетхъусри,
Мо нур жәбзар иреф **хъәнтхъупсеу.**

* * *

ЗэрыукІыжу зэрызохъә цІыхухэр,
БронспойткІә мазәр ягъәпскІыжым хуэдәу,
Лъыр кІәраутхәу уафәм.

* * *

ПәщІәкІащ щыуагъә жыпІәу,
НәщхъкІә зыкызыумыгъащІә.
Вагъә псыфым хәфыхъ жыләу
Хәлщ щыуагъәхэр си гъащІәм.
СІәщІәкІащ щыуагъә жыпІәу,
НәщхъкІә зыкызыумыгъащІә.
Вагъә пшәрым хәкІыкІ жыләу
Хәзщ захуагъәхэр си гъащІәм.

* * *

ДжәдыкІә хуабә зәрылъ абгъуәу
Си зы дакыкыәм илщ зы Іуәху.

* * *

Сә фІыщІә ин хузоцІ дунейм.
Дунейм и жыгхәм, удзхәм, псыхәм,

СлъэмыкІыу тІэкІуи сонэщхъей,
Уахътыр **хьэпІацІэу** хэсци си псэм.

* * *

Уэсыр щабэу мэбауэ.
Псэм къыхосэ, мэтІыс.
Дыгъэ бзий къэтІэпІауэ,
Хьэуа къабзэм щосыс.

Бгъэжъ бзэххэр – **радиоволнам**, ракетэр – **пша-хъуэм телъ бдзэжъейм**, ураныр – **мащэжъым къи-пІиикІ щхъэ къупщхъэжъым**, нур жэбзар – **хъэнтхъуп-сым**, люстрэр – **дыгъэшхуэм**, шыуагъэхэр – **вагъэ псыфым хэфыхъ жылэм**, захуагъэр – **вагъэ пшэрым хэкІыкІ жылэм**, уахътыр – **хьэпІацІэм**, уэсыр – **дыгъэ бзий къэтІэпІам** ебгъэщхъ хъуным цІыхум и гупсысэр хуэхъэзыркъым, апхуэдэу ахэр къызыщыхъу усаkІуэм и гупсысэкІэ лъагъуэм утемыувэмэ, зыхэт контекстхэм ящІыгъуу ахэм уемыгупсысмэ, егъэщхъыныгъэ къэгъэ-щІыным мы усаkІуэр хуэмыижъу къыппыхъуныр хэлъщ. Художественнэ произведенэ къэзыгъэщІ дэт-хэнэри, шэч хэмылъу, ар къыщІагъэщІыж цІыхухэм яхуей мэхъу. ЕджакІуэм сытым дежи зыдэзыщІ, зыдэзыгъэш тхакІуэм и Іэужьыр къызэрыгуэкІыу, къыбгурыІуэныр къызэгугъуэкІ щымыІэу зэригъэпсы-ным хэтщ. Дауи, ар Іейщи пхужылэнукъым, ауэ фІыщ жозымыгъэІэн щхъэусыгъуэхэри хэлъщ. Япэрауэ, тхакІуэмрэ усаkІуэмрэ бэр зыщІэзыгъэдэлуну, художест-веннэ ІэмалхэмкІэ гъащІэр бэм хуэзыІуэтэну зи пщэ дэзылхъэжа цІыхухэщ. Ауэ щыхъукІэ, тхакІуэхэмрэ усаkІуэхэмрэ бэм и гупсысэкІэри зэтраухуэфу, езыхэм я дуней еплъыкІэр ахэм къабыл кърагъэщІыфу щытын хуейщ. А мурад лъагэм хохъэ бзэ илъэныккъуэкІэ тха-кІуэхэмрэ усаkІуэхэмрэ ящІ жэрдэмыр бэм къегъэщ-тэнри, бэм Іурылъ бзэр, а зыІурылъм зэримыугъауэ, щІэрыщІэу къыхузэлупх зэпыту бгъэбзэнри. Мы дызы-тепсэлтыхъым нэхъ ехъэллауэ жытІэнщи, художествен-нэ литературэм, нэхъыбэ къызэщІиубыдэу жыпІэмэ, – искусствэм дежкІэ, шэч хэмылъу, нэхъ лъапІэщ езы тхакІуэхэм къагъэщІыж егъэщхъыгъэхэр, а егъэщхъы-гъэхэм ящыщу – дызэримыугъауэ, дызэремыса щІыкІэу зытепсэлтыхъыр къытхузэлузыххэр.

ЖытІам къызэрыхэщци, тхакІуэхэм къагъэщІ егъэщхъыгъэхэр кІуэтэхукІэ нэхъ гъэщІэгъуэн, нэхъ щІэщыгъуэ зэращІыным хэтщ, абы къыхэкІыуи, и

Иыхэ щхьэхуэ гуэрхэр мыхъуу, егъэщхьыгъэ конструктор зэрыщыту зэхъуэкIыныгъэхэр халъхэ. Псалъэм папщIэ, Бештокъуэм и усэхэм уащыхуозэ къызэрыгуэкIыу гъэпса, дэ нэхъ дызэса, егъэщхьыгъэ конструктор цэхэми а къызэрыгуэкI гъэпсыкIэм имызагъэхэми.

Сеплътхьт, сеплътхьт, сыдихъэхауэ стхым сэ,
Тхьэлухуд гуэр и щхьэфIапхыкIыр шыпсэм
КъыхэкIыу Iэгум къитIыхьа къысфIэщIу –
Къыщелусам си Iупэм а усэщIэр.

Мы шапхъэхэм хэлъ гупсысэ нэхъыщхьэр япэ, еплIанэ сатырхэм къызэщIаубыдэ: **«Сеплътхьт, сеплътхьт, сыдихъэхауэ стхым сэ... Къыщелусам си Iупэм а усэщIэр»**. А сатыритIым яку къыдэхъуэ егъэщхьыгъэ убгъуам а мыхъэнэ нэхъыщхьэр зэкIэшIеч, зэхуэпхыжынкIэ кьогугъуэкIыу. Ауэ итIани а мыхъэнэр мы шапхъэм щызэрымыутIыпщыпэу кьонэ, а псалъэ куэдэ зэхэт егъэщхьыгъэм псалъэуха къызэрыгуэкIыр зэкIэщIиша пэтми. Дауи, мы строфар усакуэм нэхъ гурылуэгъуафIэу хуэтхынуи щыташ, сатырхэр, псалъэхэр зэблэгъэувыкIыжмэ, абы щыхъэт техъуэ нэхъ къызэрыгуэкI гъэпсыкIи кыхухобгъуэтыф. Ауэ усакуэм и къалэныр а къыджиIэну зыхуейр Iэмал зэриIэкIэ нэхъ къызэрыгуэкIыу къытхуиIуэтэн къудейркъым. Дыщымыуэмэ, усакуэм и зэфIэкI нэхъ иныр здэщыIэр, а къыдгуригъэIуэну зыхуейр къыджиIэ къудейрыхъуу, художественнэ образхэмкIэ ар зыхыдыгъэщIэнырщ. Ар зыхозыгъэщIэн мурад зилэм, зэрыжытIауэ, къызэрыгуэкI къэлэутэкIэр кыщцэмэщIэкIи щыIэщ. Дауи, бзэр щхьэусыгъуэншэу зэблэшыныр фIыктым, ауэ щхьэусыгъуэ иIэу бзэм и зэфIэкIыр нэхъ ин зыщI, абы хузэфIэмыкIыну ди гугъахэр къезыгъэщIэф, и лъынтхуэ лъэпкъ зэпымычурэ бзэр езым и гупсысэм тезышэф тхакIуэм, усакуэм дапщэщи къызэрыгуэкIыу щытыну пэубыдыныр захуагъэкъым.

ЖытIам щыхъэт техъуэ куэд ди художественнэ литературэбзэм кыхъэбгъуэтэнущ, ауэ мы шапхъэ къэтхьами ар нэрылъагъу щыхъуу къытфIоущI. Мыбы хэт егъэщхьыгъэ убгъуар къызыхуэкIуар **«усэщIэр»** жыхуиIэ псалъэм и закъуэкъым, нэхъыщхьэр ара пэтми, мы егъэщхьыгъэм субъект хуэхъур а усэр къыщыхъум усакуэм иIа щытыкIэ зэщIэлэтарщ, а щытыкIэр къэзыгъэлъагъуэ псалъэхэрщ: **«Къыщелусам си Iупэм а усэщIэр»**. Аращ, а щытыкIэрщ усакуэм мыпхуэдэу зыхужилэри: **«Тхьэлухуд гуэр и**

**щхьэфIэпхыкIыр шыпсэм къыхэкIыу Iэгум къи-
тIыхьа къысфIэщIу...»** А усэр къыщигъэщIам, усакIуэм
зэрыжиIэу, а усэр и Iупэм **«къыщелIусам»**, иIа
щытыкIэрщ дэ абы зыхыдигъэщIэну зыхуейр, аращ
нэхт къыхигъэщхьэхукIыр, жиIа псор щIыжиIар. Аращ
мышьэнэ нэхтыщхьэр зыхъумэ сатыритIыр егъэщ-
хьыгъэ убгъуам зэпэжыжьэ щIащIари. Ауэ мыхьэнэ
нэхтыщхьэр зыхэлт сатыритIыр дызэремысауэ зэпэжы-
жьэ хъуами, ар гурыIуэгъуэу къэнащ, абы къыдэкIуэуи
зэщIа хъуащ усакIуэм иIа мурад нэхтыщхьэр: усэщIэ
къеблам кърита гукъыдэжыр ди нэгу къыщIигъэуэвныр.

Художественнэ литературэбзэр, зэрытщIэщи, экс-
прессие защIэу зэхэлт метафорэхэмкIэ гъэнщIащ.
Поэзиер, псалъэм папщIэ, къапщтэмэ, ар зэрагъэпс бзэ
Iэмал нэхт пажэхэм ящыщщ метафорэр. Метафорэм
апхуэдизкIэ усыгъэхэр зэщIащтащи, метафорэ «къаб-
зэу» зэрахэтым и щIыIужкIэ, нэгъуэщI тропхэми яхэп-
щIауэ куэдрэ уахуозэ. Дэ мыбдежым зи гугъу щытщIыну
егъэщхьыгъэ конструкцэм метафорэр къызэрыхыхьэ
щIыкIэхэрщ.

Метафорэр егъэщхьыгъэ конструкцэм и субъект
Iыхьэм хэту къыщыщыкIуэ щапхтэ зыбжанэ къэт-
хьынщ.

ПэщIэкIащ щыуагъэ жыпIэу,
НэщхткIэ зыкъызумыгъащIэ.
Вагъэ псыфым хэфыхь жылэу
Хэлтщ щыуагъэхэр си гъащIэм.
ПэщIэкIащ щыуагъэ жыпIэу,
НэщхткIэ зыкъызумыгъащIэ.
Вагъэ пшэрым хэкIыкI жылэу
Хэзщ захуагъэхэр си гъащIэм.

* * *

Вагъуэхэм удзымэ щыут,
Щыут мэкъумэ жэщым.
Жэщ пэхужьым и ежыут
Хъыбар къэтIуэщыр.
Гъунэгъу чэтым хъыджэбз гуп
Щызэпэдыхьэххырт.
Дыхьэхх макъым дэ деIубт,
Гугъэ нэпщI кIэлъытшхыу.
Сысакъыпэу зэлтыIусхт
ПщIыхьыр хъыджэбз щхьэцуи –
Жэщыр мис абдеж щихут,
Махуэр хэст щIэп хьэсэм.

* * *

Мэбауэ, бзийхэр зэхуэтхъусри,
Мо **нур жэбзар иреф** хьэнтхъупсу.

* * *

Гур мэхуэбэжыр,
Гур мэлсэхужыр.
Си гур Iурехри, тэлайкIэ мэжей.
Си гур кьотIэпIыр.
МыIэрысэ напIэу.

* * *

ХуэпIащIэу уафэм зык'егъэщхъри,
И нэ мелуанхэр егъэцIу.
УсакIуэ нэгум къыхуихъ гъуджэу,
МазэщIэр бгъэгум къыхухедх.

* * *

Укъуэдиящи си гупсысэр губгъуэу,
Губгъуэшхуэм гъуэгухэр лъынтхуэу щызэблэкI...
Зы лъынтхуэм тесщ цIыху цIапIэ тетIысхьауэ,
Адрей зы лъынтхуэм рифмэ тезу телъщ,
Телъщ образхэр, джэш жылэу текъухьауэ.
Джэш зэщымышхэр зэхозэрыхьыж.
Хэсэн хуейщ а джэш кьомри.

* * *

Дыщэр къытощэщыр щIым и напэм.
Тхьэмпэ нэхухэр щIыIэм дрехуей.
Жьыбгъэ укIытэншэр Iэпэ щабэу
Бзиху тхъуэплъ цыкIум и бгъэм долэбей.

* * *

Дунейр нэщхъейщ, дунейр нэщхъейщ.
Дунейр зи фыз щIалъхьам нэхъейщ.

* * *

Гъуджэшхуэм иплъэ
Нэхэм хуэдэу,
Акъужьым щызоплъыж
Епэрхэр.

* * *

**Зелэтри гур
Йолгатэ уэгум бгъэуэ.**

(Бештокъуэ Хь.)

Метафорэр егъэщхьыгъэ конструкторэм и объект
Гыхьэм хэту къэкIуэнкIи мэхъу. Шапхъэхэр:

КIыфIыгъэр шыхэм зэкIэщIахут пырхъ макъкIэ...
Ди макъум мафIэ кыщIидзэну
Къытхэлъэдами нэхущ пшэплъыр
Ярейуэ –
Дыкыщыхут нэмэзым.

* * *

Хужьыбзэщ нобэ Къызбрун и щыгур,
Гъуэгубгъур дыгъэ бзийкIэ хэдыкIауэ...
Аузым дыхыи –
Бахъсэныжъ жъэ бзаджэщ.
КъетIэщI аргуэру мурадыщIэ:
КъытфIоцI дунейр зэхигъэщIыщIэ,
ЗэхигъэщIыщIэ, имыкъутэу,
ЗэхигъэщIыщIэ **уэгу налкъуту.**

* * *

Уэсыр шабэу мэбауэ.
Псэм къыхосэ, мэтIыс.
Дыгъэ бзий къэтIэпIауэ,
Хъэуа къабзэм щосыс.

(Бештокъуэ Хь.)

Метафорэр егъэщхьыгъэ конструкторэм и субъект
Гыхьэми и объект Гыхьэми хэту уцрихьэлIэ щыIэщ.

ШыкIэ пшынэм и макъу,
тхъэгъэлэджхэм я макъ зэхэхуэжу,
ЩоIу макъамэ къулейр
си пэш зэвым иджы цIэмышуэжу.

* * *

Си щIалэгъуэр илъщ жыпIэнщ мы губгъуэм,
КъиузыкIыу псэр къогуфIыкIыж.
Хупкэм холъэтэжри си гур ныбгъуэу,
ГукъэкIыжхэр кыыхещыпыкIыж.

(Бештокъуэ Хь.)

Егъэщхьыгъэ и ІуэхукІэ ухэплъэмэ, гъэщІэгъуэнущэ хэлъщ Бештокъуэм и усэ **«Къуршхэр, машинэм сыздисым»** жыхуиІэр. Къэтхьынщ а усэр зэрыщыту.

Иныжьищэ ипщэкІэ дожей,
Я жьакІацэр бахъэм игъэсысу,
Я лъэбакъуэм гъуэгухэр игъэгызу.
Пшэуэ Іугъуэр уафэмкІэ докІуей.
И нэщыпхъуэр Іулъу къэсри жьыр
Иныжъ дэпыр яІрихъэжъащи,
Жьыр ятхьынщ, хаутэжынщи щІым,
Дэпыр бзэгукІэ ягъэкъэбзэжауэ,
ІэплІэкІэ яІыгыу, нэхур щынщ.

Мы усэр зэрыщыту егъэщхьыгъэщ жыпІэ хъунущ, ауэ мыр егъэщхьыгъэ зи гугъу тщІахэм къахощхъэхукІ егъэщхьыгъэ конструкторэм и субъект Іыхъэр, н.ж., ирагъэщхьыр, къызэрыхуэтымкІэ. Ауэ усэм хэмытми, мыбы и субъектыр къэтыпэу жыпІэ хъунукъым: а къалэныр усэм зэреджэ **«Къуршхэр, машинэм сыздисым»** жыхуиІэм егъэзащІэ. Адрейуэ, мы егъэщхьыгъэм хэлъ экспрессиер нэхъри ин ещІ **«Сосрыкъуэ мафІэ ктызэрихьыжа»** нарт хъыбарыжъым зэрыпэджэжым.

Егъэщхьыгъэхэр зэрызэхэт, я къэхъукІэ елгытауи зэщхъэщокІ. Егъэщхьыгъэ конструктор зэрыщыту къэдмыштэу, дэ мыбдежым щызэпкъыритхынщ абы и нэхъ Іыхъэ пажэр, объектнэ Іыхъэр, н.ж., ирагъэщхъ Іыхъэр.

Зэрызэхэт елгытауэ утепсэлтыхьмэ, мыхэр, зэрыжытІащи, гуп-гупурэ бгуэш хъунущ. Псалъэм папщІэ, ди художественнэ тхыгъэхэм уащыхуозэ зы псалъауи, псалъитІуи, нэхъыбэуи зэхэт егъэщхьыгъэхэм.

А. Егъэщхьыгъэр псалъэ закъуэу къыщыкІуэ щапхъэхэр.

Іэуэлъауэр зищІысыр къыгурымыІуэу абы япэ щІыкІэ жейбашхъуэнэкІэ пэш кІуэцІыр кэиплгъыхъащ, итІанэ «Іау, сыхъэжыщ» жиІэри, и ныбжьбымрэ узыншагъэмрэ хуумыгъэфэщэнущ нІэм цыкІуэкІыу къыхэкІэрэхъукІащ. (Мэзыхъэ Б.)

Фызыжъ кІэпхыным
Зы бжъэ къыкІэщІопп,
И дамэ гъуэжъхэр
Ныпу иІэтауэ.
И пэ лъакъуитІыр
Джатэу ишияуэ,
И нитІым губжьыр
Щхъухъу къытрищІауэ.

* * *

Мывэ унэр **жыгыжъу** Іуцащэу
КъыщысфІэщІкІэ, фІыщІэшхуэ
хузощІ а макъамэ дахащэм.
Сэ си пэшым уцІэплъэмэ, –
жыг инхэр **Іэмбатэу** уолъагъу.

* * *

Уэсщ хъуреягъыр. Сытхъур
Шәуэ си пащІэм кІэрылщ.

(*Бецтокъуэ Хь.*)

Б. Егъэщхьыгъэхэр псалъитІу къыщыкІуэ щапхъэхэр.
*Жылэм узэплъ хъууэ а зэманым дэтар пщым и
мывэ унэ инымрэ азэн джапІэ псыгъуэ кІыхъыр адакъэ
сиджу зи цхъэщыгум къит мэджыт хъуреймрэщ.
(ХъэхъунащІэ Хь.)*

Алп хъыжъу къуршыпсыр губжьауэ,
Къэкъуальуэ, дымыжу йожэх.

(*ЩоджэңцІыкІу І.*)

Дыгъэр къухъэрт, **къэнжал къэплъауэ** пшэплъыр
къурш дзакІэм тегъуэлъхъат, абы къыдидз нурым
бгыхэм дыщэ джанэ ящитІэгъат. (**Къуцхъэ С.**)

Илъэс мин куэдкІэ къэбэкъуа
Уи тхыдэр къегъэнэху дыгъэпсым.
Уи уафэм къуршу щІэбжьэхъуам
КъыщокъуэлъыкІ **шэ тхъурымбәу** уэсыр.

(*Бецтокъуэ Хь.*)

*Сытми, зэман дэкІауэ, щІакІуэ хужъу парашют
и пщэм дэлъу лІы лгъахъиэ цІыкІу гуэр къуажэм къы-
хуэкІуэу кбалъэгъуащ. (Мэзыхъэ Б.)*

**В. Егъэщхьыгъэр псалъитІ нэхърэ нэхъыбәу къы-
щыкІуэ щапхъэхэр.**

*Софят къэскІащ, унащхъэм къеткІух уэшхыпсуи
и нэ фІыцІэхэм нэпс пІащэ зыбжанэ къыщІэлгъэлгаш.
(ЩоджэңцІыкІу І.)*

ШыкІэпшынэм и макъу,
тгъгъэлэджым и макъ зэхэхуэжу,

ЩоІу макъамэ къулейр
си пэш зэвым иджы щІэмыхуэжу.

(Бецтокъуэ Хь.)

*Напэр уэшхым хуэбгъазэми, жыжъэу къэуалы-
жъым къиутІыпща шэпхъ хуабэу къытолгъалгъэ.
(ЩакІуэ Т.)*

Ди художественнэ литературэм егъэшхыгъэ къы-
зэрыщэгъэхъу бзэ Іэмалу куэд къыщэгъэсэбэп. Ахэр
нэхъыбэм е морфологическэу, е синтаксическэу къокІуэ.

1). Егъэшхыгъэхэр суффикс -у, -уэ-кІэ къыщыхъу
щапхъэхэр.

Итщ шэджагъуапІэм, е йожъэжри,
Лъэужьыр **яжъэу** мэщэщэжыр.

* * *

Фыпсэу – жыхуалэщ ди ныбжъэгъухэм:
Фи лъакъуэм гъуэгухэр щІрехъуэпс.
Фэ гугъуехъ къуршым феныкъуэкъуми,
КуэнсапІэу гъуэгум трещэщ.

* * *

Бжыхъэ техъэгъуэу спкърокІыжри
А бэмпІэгъуэр,
Дунейр,
Мы дунейшхуэр зэрыщыту,
ХъэщІапІэ къокІуэри мы си псэм къыхотІысхъэ.

(Бецтокъуэ Хь.)

Суффикс -у, -уэ-кІэ къэхъу егъэшхыгъэхэм ди худо-
жественнэ литературэм, псом хуэмыдэжу поэзием, куэд
дыдэрэ ущрохъэлІэ. Псалъэм къыдэкІуэу жытІэнщи,
морфологическэ бзэ ІэмалхэмкІэ къэхъу егъэшхы-
гъэхэр поэзием нэхъ хэээгъауэ къыпшохъу. Ар икІи
гурыІуэгъуэщ: усыгъэр псалъэ зэкІэрыщІа куэдым
ягъэдахэркъым, абы къыхэкІыуи, апхуэдэхэм къа-
пекІухъри, нэхъ зэщІэкъуауэ гупсысэр къэзыІуатэ бзэ
Іэмалхэр къыхех.

2). Суффикс -фэ-кІэ егъэшхыгъэ къызэрыхъум и
щапхъэ.

*Гуащэжъыр и нысэм ауи къыхуеплгъэкІакъым. Абы
блэуэныфэ къытезыгъауэ и Іунэ пІащІумІ шынагъуэу
зэтекъузахэм зэрыІуплгъэу, гурыгъу-гурыщІэ жагъуэхэр*

сэ щІыІэм хуэдэу ХьэІишэт и гум хэлъэдащ. (КІэрашэ Т.)

3). Предикату къакІуэ статическэ глаголым суффикс копулэ **-щ** пыувэу егъэщхьыгъэ къыщыхъу щыІэщ.

Си къуэш, цІыхуншэу зэ къэнам,
Ракетэр **пшахъуэм телъ бдзэжъейщ.**

* * *

Уи Лесбия и диным къихъэжащ.
ЩэныфІэ уардэщ. И псэ дахэр **Іэдэщ.**

* * *

Уэ уи бзэр сэ **си къэралыгъуэщ.**
Уи псалъэ псори **си сэлэтщ.**

* * *

Уэсщ хъуреягъыр – мы дунейр **жин хужьщ.**
Іэплэшхуэ хуэщІи уи псэр гъэпсэхуж.

* * *

Си тепІэнщ и напІитІыр.
И гур хъыринэ Іэтащ.
(КъыгумыгъэпкІ хъыринэр, мамэ,
КъэпкІмэ, сэ сыхІуэдащ).

* * *

ГъушІ куэбжэр гъуэгъу нызэІуож.
ХъумахІуэ лІыжъыр – **пкъо гъэжащ.**
И нитІ лампІ цІыкІухэр къысхуоплтых.
Ар, дауи, поплъэ пропуском.

(Бештокъуэ Хь.)

Утеплъамэ, уи нэр къигъэджылу,
Колхоз губгъуэр **алэрыбгъу къуэлэнщ.**

(Теунэ Хь.)

Мы зи гугъу тцІыхэм егъэщхьыгъэ мыхъэнэр нэхъ
ин зыщІ префикс **фІэ-р** пыувэнкІи мэхъу.

ЦІыхуфэр джанэкІэ бгъэнщІынщ.
ЦІыхугур джанэ лейм хуопхэр.

Щэ телтым игъэудэфам,
Цыхугур бэгыу хэкIыркъэ?
ЮокIуэт, къоплтыжри щIыр фIэцIыкIуш.
ЮокIуэт, къоплтыхри щIыр **фIэтопш**:
Селъэпэуэну зэрысфIэфI,
Сэ сеуэм къэлъеинуш ар.

(Бештокъуэ Хъ.)

4). ЩымыIэныгъэ мыхъэнэ зиIэ префикс **—мы—**м
егъэщхьыгъэ къыщигъэхъу шыIэщ.

Гулытэр —
Ар мыкъулыкъу фащэ.
Адэжъ щIэину ар къокIуэкIыр!
ЦыхушIыжу
Цыхур цыху хуэфашэм,
И Iэр гулытэм къыпокIуэкIыр.

(Къэжэр П.)

ЩымыIэныгъэ мыхъэнэ зиIэ зэгъэщхьыгъэр мыбде-
жым усакуэм къыщегъэсэбэп, адэкIэ жиIэнур нэхъ
ди фIэщ ищIын, гулытэр зригъэщхьыр нэхъ хьэкъ
тщищIын мурадкIэ. ЩымыIэныгъэ мыхъэнэ зиIэ зэ-
гъэщхьыгъэхэр нэхъыбэу къыщIагъэсэбэпри араш,
жаIэнур, зрагъэщхьыну зыхуейр къызыкъуахын япэ, а
къызыкъуахыну хужаIэнур нэхъри ди фIэщ ящIын
мурадкIэ, ар зыкIи зэмыщхъ е зэщхьыну хуэмейм и
гугъу къытхуащI. Ауэ щымыIэныгъэ мыхъэнэ зиIэ зэ-
гъэщхьыныгъэхэр а зытепсэлтыхъ дьдэм и мыхъэнэр
къэлэтын къудейкIэ сытым дежи къахьырктым.

Апхуэдэ зэгъэщхьыгъэм езым и къалэн пыхыкIа
щигъээзэщIэжи куэдрэ къохъу. Псалъэм папщIэ, «**Гу-
лытэр — Ар мыкъулыкъу фащэ**» жыхуилэм ар апхуэ-
дэу къызыщыхъухэм яхуэгъэза щIэнакIэ хэлъщ, а
щIэнакIэ къалэным фIэкIа имыгъэзащIэу апхуэдэхэр
къэкIуэнкIи мэхъу.

Егъэщхьыгъэхэр, зэрыжытIащи, синтаксическэ бзэ
IэмалхэмкIи къыщыхъу шыIэщ.

1). Егъэщхьыгъэм и объект Iыхъэм «**ещхъ**» псалъэр
пыувэу.

Шы фIэдзапIэм уанэ ятелъу шитI кIэрытт, зы шыт-
хъуэрэ зы брул зэкIужрэ. Фэ зэрытетымкIэ, ахэр зэфIэ-
тыным иригъээзшат, **хъ мэжэщIалIэм ещхъу** я жьэр
чэзууэрэ яущI, я лъакъуэхэр зэблахъу. (МафIэдз С.)

ИгъащIэм лъагъуныгъэм и сурэт

ЯщІауэ сэ слъэгъуакъым. Мисыр ар:
Жин хужьым нэхърэ нэхъ хужьыжу хужьщ.
Дыгъэм и бзий нэхъ нэхум хуэдэу псынщІэщ.
Сабий быдзафэм и нэм ещхьу цІууэ,
И нитІыр къыбдэдждэгуу кърэгъэж.

(Бецтокъуэ Хъ.)

*МафІэгум, мывэ быркъуэшыркъуэм тет гуцэм
ещхьу, Кургъуокъуэ щІеупскІэ, Іэуэлъауэм щхьэм къи-
хъэ гунсысэхэр зэицудрэ заримыгъэшэцІу. (Мэзыхъэ Б.)*

*МэкъумэшыщІэм гъэ псом и лэжыгъэр бжъы-
хъэм къызэрипщытэжым ещхьу, цІыхури бжъыхъэр
къызэрысу и гъащІэм и къудамэхэм поплъэж, и на-
сыпщ, ар бэвагъкІэ гъэницІамэ... (Мэзыхъэ Б.)*

2). Егъэщхьыгъэм и объект Іыхьэм «хуэдэ» псалъэр пыувэу.

*ЛІыжъ цІыкІур апхуэдизкІэ хэкІуэтами, и жьакІэр
зи лъэлъэжыгъуэ нэса къэрабэм хуэдэт. (КІэрашэ Т.)*

Уэ жьыжъу сыноплъмэ, удахэщ.
Уэ пхуэди щымыІэу къысфІощІ,
Гъунэгъуу уи цэнхэр сэ къасщІэм,
Мым хуэдэу удьджщи сигу хощІ.

(КІыщокъуэ А.)

Си цІыкІуцхьэм и гум
И сурэт цІыкІу мыбы и гуцхьэм хэлъщ,
ХэмыгъэпщІауэ,
КІэрымыгъэпщІауэ,
Анэлым хуэдэу хэлъу къыдалъхуауэ.

(Бецтокъуэ Хъ.)

3). Егъэщхьыгъэм и объект Іыхьэм «нэхъей» псалъэр пыувэу.

*ТІытІу, шэ зытехуам ещхьу, бжэгъулъэм псы зэ-
рыщІукІэ къубгъаныр ІэщІэхури и пІэм икІэрэхъухьу
щІидзаш, арихъэкІэ зэуэ зыкъищІэжщ аби, зричри лъэ-
гум дэлъэдащ, и гудзэ лъакъуэр щІидзыным и пІэкІэ,
сажнэ тридзэ нэхъей, игъэкІэрахъуэу... (Нало З.)*

*Пэжщ, зи ныбжъ хэкІуэтам сьт и жей. Хелъафэри
тІэкІу мэщхъэукъуэ, къызэцоужри зигъэкІэрахъуэу
хэлъщ, и дзажэ пхъэ дзакІэ щІэдза нэхъей емызэгъыу.
(МафІэдз С.)*

Къошпыр гъуджэм и нитІыр.
Сэ сыщІэлъщ нитІ нэхъейм:
Сабий цІыкІу, тІэкІунитІэ
Хъеймэ гъыным нэхъей.

(Бещтокъуэ Хь.)

*Унэрым Мыд, пкъынэкІэ ираІам ещхъу, плъыжът,
и цхъэц зэцІэкъуар, мафІэ бзий нэхъей, жьым зэ-
рихуэу. (Нало З.)*

4). Егъэщхъыгъэм и объект Іыхъэм «ярей» псалъэр пыувэу.

*Нобэ фІэкІа игъащІэм имылъэгъуами ярейуэ, ар
(хъыджэбзыр) фІэщІэщыгъуэу ирогуфІэ (удз гъэгъам).
(ЩоджэнцІыкІу І.)*

Адыгэбзэм и ухуэкІэм тепщІыхъмэ, а псалъэр зы-
пыувэ хабзэр причастиерщ, причастием и кІэрыдзэнщ,
ауэ художественнэ литературэм, псом хуэмыдэжу
поэзием ахэр щызэкІэщІач къохъу.

КІыфІыгъэр шыхэм зэкІэщІахут пырхъ макъкІэ...

Ди макъум мафІэ кыщІидзэну

Кытхэлъэдами нэхущ пшэплъыр

Ярейуэ –

Дыкыщахут нэмэзым.

(Бещтокъуэ Хь.)

Мыбдежым зэкІэщІача хъуар «ярейуэ» жыхуиІэ
псалъэмрэ ар кызыхуэкІуэмрэ я закъуэкъым, –
егъэщхъыгъэм и субъект Іыхъэ «**нэхуц пшэплъыр**»
жыхуиІэр объект Іыхъэм и пкъым кыыхэхутащ. Усэ
гъэпсыкІэм ар нэхъыбэу кызэришар гурыІуэгъуэщ,
кыыбгурымыІуэжыным нызэрыхъэсу бзэр зэрызэб-
лишри нэрылъагъуц, ауэ апхуэдэ гъэпсыкІэр сытым
дежи усакІуэм и ІэмыкІуэлъэмыкІуагъым кыыхэкІыу
жыпІи хъунукъым. Мы къэтхъа усэ едзыгъуэр, дауи,
абы щыхъэт техъуэфынуц, сыту жыпІэмэ, зэрынэ-
рылъагъуци, жиІэм нэмыщІкІэ, абы и къэІуэтэкІэри
зэригъэпс щІыкІэри а жиІэм щыхъэт хуищІыну уса-
кІуэр щІэкъуу кыпщохъу.

5). Егъэщхъыгъэм и объект Іыхъэм «**кыфІэщІын**»
жыхуиІэ псалъэмрэ абы и гуэгъухэмрэ кыбгъэдэуэу.

*Жыжьэу ущеплъкІэ, ар (бгыр) хъэлъэу хэщІа
псэуцхъэ абрагъуэу кыыпфІоуцІ. (ЩоджэнцІыкІу І.)*

Аслъэн игу къэплъауэ шкафым еплъыху, дагъэ иту

банкI и пашхъэм къыщыджэгу къыпфIэщIырт.
(Къуыцхъэ С.)

ШэщIа дамитIыр мэкIэзызыр,
КъыфIэщIу жыгхэр зэщIэсысэ,
Кхъуэщынхэр дамэу зэщIэхъае,
Чырбыш къутахэр зэIуробзае,
Зэгурым зыщыща мо щIыпцIэм
къытещу я щIыб фIыцIэм.

(Бещтокъуэ Хъ.)

6). Егъэщхъыгъэм и объект Iыхъэм «**фIэкIа умы-
щIэну**», «**фIэкIа пщIэнтэкъым**», «**фIэкIа зэрыпщIэн
щыIэтэкъым**» жыхуиIэ псалъэхэр къыбгъэдэууэу.

*Гуэдзыр зытрахыжауэ дызгъэм дыщэплгъу пэлыд
пхафэ губгъуэр, Iуданэ фIыцIэкIэ къидыхъ фIэкI умы-
щIэну, тракторым вагъэбдзумэхэр хишырт.* (Къуыцхъэ С.)

*И щхъэм матэм хуэдэу фIэшыхъа IэлзэщI Iувым
и кIапитIыр щхъэкум, бжъакъуэ хуэдэ, щыпIийрти,
гуащэжъыр... алмэстын нанэжъ фIэкIа зэрыпщIэн
щыIэтэкъым.* (КIэрашэ Т.)

7). Егъэщхъыгъэм и объект Iыхъэм «**уи гугъэну**»,
«**уи гугъэнц**», «**уи гугъэнт**» жыхуиIэ псалъэхэр къыб-
гъэдэууэу.

*Плгэмэ, бзиху жыг мылгъагэм и зы къудамэм, бзу
абгъуэ уи гугъэну, епцIауэ кIэрыст бжъэ Iэрамэшхуэ.
(Гъубжокъуэ Л.)*

Къыщиуд уи гугъэнц,
Къурмакъейр фIакъузащи,
Жэщ скъыскъыр,
И мыл гъуджэм къищ ныбжъхэр
Зыр адрейм нытецIэнлгъу зэблож.

(Бещтокъуэ Хъ.)

8). Егъэщхъыгъэм и объект Iыхъэм «**жыпIэнт**», «**жы-
пIэнц**», «**жыпIэну**» жыхуиIэ псалъэхэр бгъэдэууэу.

«И бгъуитIым ИтIыр ныщишийу,
Гупсысэу, хущхъэу щытц цIыху жыгъыдз», –
ЖыпIэну жыыху си тэрзэем
Къеший тепцэч-IэмышцIэхэр.

(Бещтокъуэ Хъ.)

Къэтхъа шапхъэхэм къызэрагъэлгъагъуэщи, бзэм и
хабзэм тету, егъэщхъыгъэ къызэрагъэхъу мы псалгъэ

кІарыдзэнхэр кызыхуэкІуэ псалгъэхэм я ужь к'оувэ, ауэ усэбзэм ахэр цызэблигъэувыкІ куэдрэ к'оохъу.

9). Ди художественнэ тхыгъэхэм куэдрэ уащро-хьэлІэ и субъект Іыхъэри объект Іыхъэри зы псалгъэу цызэхэжыхъауэ кыпщыхъу егъэщхьыгъэхэм. Апхуэдэхэм я объект Іыхъэр приложенэ папщІэу бгъэдоувэ нэхъыбэм щыІэцІэу к'акІуэ я субъект Іыхъэм. Субъект Іыхъэр япэ иту нэхъыбэрэ ухуозэ, ауэ цызэблэувыкІи к'оохъу.

Сихъауэ ситщи сэ **гупсысэ-губгъуэм**
Тызолгъхъэри си пыІэр жыг к'удамэм,
СыщотІысэх тэлайкІэ сэ г'уэгубгъум,
Нэпсейуэ сеплгъу бгъэ лъатэм и дамэм.

* * *

Зыгуэрым пэплгъэу хэлгъ нэхужыбэхэр,
Яхуэмыхыжу щымщ нэхущ тенджызу.
К'оохъейхэр, к'отолгък'унхэр, к'оохъэлгъэкІ!..
СесылІэжыну **остров цІыкІу нэкугъуэхэм**
Сыхуейт.

* * *

Лпаш жыги, хьэлгъэу псы утхъуар мэщыгъуэ.
Дыгъуасэ ета ппэми и тетыгъуэщ,
И **уафэхъуэпскІ шэрэзыр** схуигъэтІыгъуэу.

* * *

СыщІэзэгъэжыркъым иджы.
Укык'уэмыкІмэ, сохъу Исраф.
Зытезгъэуну тхылгъу зджым
Дэс **хъэрф-аргъуейхэм** лгъыр ираф.

* * *

ГъущІ куэбжэр г'уэгъу нызэІуож.
ХъумагІуэ лгъыжыр **пк'о гъэжащ**.
«И бг'уэитІым ІитІыр ныщишийу,
Ар, дауи, поплгъэ пропускым.

* * *

«И бг'уэитІым ІитІыр ныщишийу,
Гупсысэу, хушхъэу щытщ цІыху жгъыдз», –
ЖыпІэну жыху си тэрэзэм

Къеший теппэч-ІэмыщӀэхэр.

(*Бецтокъуэ Хь.*)

Егъэщхьыгъэ бзэ Іэмалыр къэбэрдей художественнэ литературэм къызэрыщыкӀуэ, къызэрыщагъэсэбэп псор мы тхыгъэм, дауи, къэгъэлъэгъуа щыхъуакъым. Ахэр щыкӀэ куэд дыдэ мэхъу, зэрыухуа, зэрызэхэт, къызэ-рагъэсэбэп елъытакӀэ. Тхыгъэм нэхъыбэу хыхъар бзэм къыщагъэсэбэпыххэ егъэщхьыгъэ «ужыхахэр» къызэ-рагъэщӀэрэщӀэж, егъэщхьыгъэщӀэхэр къызэрагъэхъу Іэмалхэм ящыщу нэхъ наӀуэу цытхэрщ.

1993 гъэ, «Іуащхьэмахуэ»

БЗЭМ И ІЭФЫЛЪЭ

Э с с е

Бзэр сыт илъэныкъуэкӀи шагъэунэху зэхэгъэкӀы-пӀэщ художественнэ литературэр. Ар зыгъэпс икӀи зыубзыху тхакӀуэм и лъэкӀыныгъэ пажэхэм ящыщӀ хэт нэхъри бзэр нэхъ зыхищӀуэ, абы и «дыхъэпӀэ-дэкӀыпӀэ пхыдзахэм къыщикӀухьыфу», псалъэм и зэфӀэкӀ гъэпщӀуахэр къыгъуэтыфу, къыгъэсэбэпыху зэрыщытыр.

«Псалъэр бгъэуvmэ – вы мэхъури, бгъэтӀысмэ – цӀэ мэхъу» жиӀэгъащ пасэрейм. ТхакӀуэм и ІэщӀагъэм трамыжыӀыхъами, абы къыхуагупсыса фӀэкӀа умышӀэну, мы псалъэжъым къегъэлъагъуэ бзэр зи ІэщӀэ дэтхэнэми хэлъын хуей лъэкӀыныгъэр: «вы щыпщӀыnum» деж псалъэр пхуэгъэуврэ «цӀэ щыпщӀыnum» деж пхуэгъэтӀысу щытыныр. НэгъуэщӀ фӀагъ къуэмьылъми, ар зыхузэфӀэкӀ тхакӀуэр къарууншэу убж хъунукъым.

СыткӀэ хуэмышӀами, тхакӀуэр и бзэкӀэ хуэкъулейуэ щытын зэрыхуейм шӀэч хэлъкъым, ауэ тхакӀуэ я нэхъ ин дыдэми къыхузэщӀэкъуэнкӀэ Іэмал илэкъым бзэм и хъугъуэфӀыгъуэ, гъэтӀылъыгъэ псор. Дауи, ар тхакӀуэм и хъуэпсапӀуэ, а хъуэпсапӀэр зригъэхъулӀэным щхьэкӀэ, псалъэрэ псалъафӀэкӀэ «зызэщӀиузадэ» зэпытурэ къекӀуэкӀыпхъэщ. АтӀэми тхакӀуэм и ІэщӀагъэм дежкӀэ нэхъыщхьэр псалъэ нэхъыбэ пщӀэн къудейркъым – псалъэхэм къэгъэсэбэпыкӀэщӀэ, зэхуэгъэзэкӀэщӀэ къахуэгъуэтынырщ.

Нотэр макъ пыхыкӀам и символу зэрыщытым хуэдэу, псалъэри мыхъэнэ пыхыкӀам и символщ. Ауэ

нотэ кьэс макъ гуэдзэ бжыгъэншэ зэралэм ещхьу, псалъэ кьэскIэ – е кьахутагъэххэу, е кьахутэным пэплъэу – мыхьэнэ гуэдзэ куэдыкIей яIэщ. Псалъэхэр зэхуигъазэм, зэригъэныкъуэкъум, зэригъэзэгъыурэ, зэпымычу лажьэ, кIэрахъуэ гупсысэм бзэр тришэурэ, гъэпщкIуауэ псалъэхэм кыздрахьэкI а мыхьэнэ-щIэхэр, мыхьэнэ щIэщыгъуэ узыхьэхухэр къэхутэнырщ бзэ и IуэхукIэ тхакIуэм кыпэщылъ кьалэнхэм я нэхыщхьэри, я нэхъ гугъури, занщIэу гъуэгу нэхъ зымы-гъуэтри.

Адыгэ литературэм хэлэжыхьхэм абы и лъэны-къуэкIэ тлэкIыну псор тщIэуэ, бзэм кыпытхыфыну псор кыпытхыу жытIэмэ, пцIыупс дрихъунущ. Щымыхъужыххэм деж языныкъуэхэм тщIэраши, ди щхьэр кьабзэу хэтхын, зыгуэрхэр зыхуэдмыгъэпсэлтэн мурадкIэ, ди мыгъуагъэр лажьэ зымыIэ анэдэлъхубзэм тыдолъхьэ, абы и афэр ди гупсысэм кьезэвэкIыу, и зэфIэкIыр дэркIэ мащIэIуэу догъэIу. Ауэ щыхъукIи а дызыхуэпсалъэу дызыхуэщIэджэ анэдэлъхубзэм и хъугъуэфIыгъуэ куэд зэи дызыдемыхьа и къуэладжэхэм докIуэдэжри дэлъщ, нэгъэсауэ кызыфIэIуэху гур кыкъуэкIыу кыиштэным пэплъэу.

Бзэм и лъэкIыныгъэр щагъэунэхур, дауи, гъащIэм и IуплъапIэ, зэблэкIыпIэ къудейхэркъым. Бзэр лантIэ икIи Iэрыхуэ хъуным папщIэ, гъащIэм и пIанэпэ дэтхэнэми «дэшытIауэ», а гъащIэм и теплъэ дыдэр егъэгъуэтын хуейщ. Дэ, бзэм дыхуэсакъын щыхуейр тщыгъушщэу, бзэм делъэдэкъэуэн, и жагъэр здынэсыр дгъэунэхун щыхуейхэм деж, егъэлаяуэ дыщыхуэсакъ щыIэщ. Абы епхауэ жытIэнщи, литературэшхуэ зилэ лъэпкъхэм я деж, бзэ и IуэхукIэ ди зэманым зэхъуэкIыныгъэ хьэлэмэтхэр щокIуэкI. Ахэм ящыщ цIы-хубэм Iурылъ бзэр, псэлъэкIэр акъужь гуакIуэм хуэдэу кыщIэпщэу, а литературэхэм пкыщIэ кьазэрыщIиль-хьар. Апхуэдэ акъужьым и пакIэ гур адыгэ литерату-рэм кыщIимыхуу, дауи, кьэнакъым, ауэ бэм Iурылъ бзэмкIэ кьэдгъэщIэрэщIэж зэпытурэ литературэр дгъэпсэуным и пIэкIэ, дэ а тIум я зэхуаку дыщыды-хьэIуэ, зэран дащыхуэхъу щыIэщ. А тIур зэлъэгъэIэ-сынымкIэ, зепэгъэIэбэнымкIэ тхакIуэхэм нэхъ дэлэ-лыфIи дэнэ кыщыбгъуэтын. ТхакIуэ нэгъэсахэм. Бзэр зыхуэгъэбзэрабзэхэм. Апхуэдэхэм, бзэр ящIэ къудейм кыщымынэу бзэр псэкIэ зыхащIэ, акъылым IэщIэкI бзэ налъэ нэхъ жыгъей дыдэхэри гу къуэпскIэ кьаубы-дыф. Ахэм ягъэпса, яшытIа бзэращ литературэбзэм нэхъ кьежыапIэфI хуэхъури. Апхуэдэ щIыкIэурэщ нобэ

дуней псом шызекІуэ бзэхэм я литературэбзэхэр зэрызэфІэувари, ахэм я шапхъэ шыпкъэхэм къежъапІэ яхуэхъуари. Ауэ нобэр къыздэсым дэ абыкІэ адыгэ тхакІуэм дзыхъ хуэтщІыфыркъым, абы и зэфІэкІыр литературэбзэр узэщІынымкІэ къытхуэгъэсэбэпкъым. ДыцигъэуэнкІэ дошынэ. Дыдишэхыну къытцохъу. Ар ди Іуэху хэдгъэлэбэн, абы и тхыгъэхэм литературэбзэр дэдгъэплъейн дэнэ къэна, и ІуэхушІафэхэр дэ ди бэлагъымкІэ зэІытщІэн хуейуэ къытцохъуж. Тхэныр зи ІэщІагъэр тхэкІэм худогъэджэж. Псори зэчэнджэщу зымы емычэнджэщыж «Пэжырытхэ псалъалъэр» Іэ сэмэгумкІэ пІыгъыурэ умытхэмэ, уи тхыгъэр а псалъалъэм и «шыбзэм» щыщІагъэкІыжкІэ, абы ихуа жыІэкІэхэм хуэдэхэр щІокІри, имыхуахэр уэ къыпхуонэж е, нэхъыкІэжыращи, упщІи-уси хэмылъу ахэр зэрахъуэкІ. А «шыбзэр» зыгъэкІырахъуэхэм къызэралъытэмкІэ, «Пэжырытхэ псалъалъэм» имыхуа жыІэкІэ дэтхэнэри хъэрэмщ, апхуэдэ жыІэкІэ зэрыщІлэмкІэ лъэпкъ псор щыхъэту къыпхутегъэувэнуми, ар зэрыщІлэр уэр нэхърэ мынэхъыкІэу езыхэм ящІэж пэти.

Мы Іуэхум щымыгъуазэхэм щІэдгъэтхъэлэуэ къащыхъункІи мэхъу, ауэ художественнэ тхыгъэ къэзыгъэщІу а къыгъэщІар еджакІуэм и пащхъэ ирилъхъэну хуежъа дэтхэнэри а жытІам щыхъэт къытехъуэнэ си гугъэщ, сыту жыпІэмэ а Іуэху бгъэдыхъэкІэм и «нэщІлэбжъэ» зымылгъэгъуа ахэм яхэту къышІэкІынкъым. Пэжщ, еджакІуэми тхакІуэми ягъээзэщІэн хуейрэ къапэпкІухъи мыхъуну бзэм хабзэ ткІийхэр иІэщ. Ахэм я гугъу дэ тщІыркъым. Ахэр Іэмал имылэу пщІэн хуей хабзэхэщ. Апхуэдэ хабзэхэм щатепсэлъыхъын хуейр еджапІэхэрщ, тепсэлъыхъыну зи къалэныр егъеджакІуэхэрщ, зыхутепсэлъыхъыпхъэри еджакІуэхэрщ, сабийхэрщ. Апхуэдэ хабзэхэр зэщІа хъуным папщІлэщ «Пэжырытхэ псалъалъэхэр» нэхъыбэу щІызэхалъхъэри.

ТхакІуэм и бзэм ущытепсэлъыхъкІэ, а щытыкІэм нэс уикІуэтыжыныр къезэгъкъым, сыту жыпІэмэ, тхакІуэр тхакІуэ щыхъужкІэ, а хабзэхэри ищІлэрэ езым ищІлэхэри щІыгъужу щытын хуейщ. Мис ахэм ящІыгъужу тхакІуэм езым ищІлэхэр е ищІлэн хуейхэращ дэ зи гугъу тщІыри.

Ди «Пэжырытхэ псалъалъэм» итщ мыпхуэдэ псалъэхэр: **абдеж, абыхэм, адэкІэ-мыдэкІэ, адэжкІэ, ауэрэ, бэдрэжан, бешто, вэсэмахуэ, дыгъуасэжэщ, Іапхъуамбэ, лъэпхъуамбэ, лъэпхъуамбыщІэ, залымыгъэ, иджыпстуупщІэ, маркизет, крепдешин, галифей, газет, казах, осетин, стэкан** (мы шапхъэхэм къа-

пыпщэ хъун куэд щыIэщ). Мыпхуэдэхэр «Псалгьалгъэм» щапхгъэу къыхуегъэу тхыбзэм, а тхыкIэм уи жьэ нахуагъкIэ зыгуэр блэптхыкIкIи (п. п., апхуэдэ псалгъэхэр персонажхэм яIурыплгъэу нэхъ нэIурыт пщIын мурадкIэ), «Псалгъалгъэр» Iэщэ закъуэу зилэхэм уафIэмыкIыныр нэхъ фIэщхъугъуафIэщ. АтIэми уохъуапсэ нэхтыбэрэ зэхэпх, бзэм нэхъ къабыл ищIа мы жыIэкIэхэр художественнэ тхыгъэхэм хэбгъэхъану (е, нэгъуэщI мыхъуми, «къэбгъэсэбэп хъуну вариант» статусыр яIэну) абдей, ахэм, адкIэ-мыдкIэ, адкIэжкIэ, аурэ, пIэтрэжан, бешто, вэсмахуэ, дыгъуасжэщ, залмыгъэ, Iэхъуамбэ, лгъэхъуамбэ, лгъэхъумбыщIэ, иджыпстущIэ, мэркIэзет, чрепдэшин, джэлэфей, кIэзет, къэзахъ, Iэсэтин, стэчан... Ауэ мыхэр тхыбзэм «хьэрэм ирагъэщIахэм» ящыщ. Тхыбзэм хьэрэм ирагъэщIауэ бзэм къабыл щыхъуа жыIэкIэхэр афIэкIа мыхъутэмэ, зыри щIыжыплэн щыIэтэкъым, ауэ, Iуэхушхуэракъэ, - куэдыкIейщ.

Псалгъэм къыдэкIуэу нэгъуэщI зы Iуэхугъуи дытепсэлгъыхъынщ. ФIэщыгъэцIэхэр езы зезыхъэхэм я уней хуэдэу цыт щхъэкIэ, ахэми я тхыкIэхэр зыгъэувыр зыхэт бзэм щекIуэкI хабзэхэращ, сыту жыплэмэ а хабзэхэм къызэщIамагъубыдэ, мащIэ-куэдми я жыпхгъэм ирамыгъэуэ зы псалгъи (фIэщыгъэцIэхэри яхэтыжу) бзэм иIэн хуейкъым. АтIэми гъунэжу щыIэщ къызэрытпсэлгъымрэ зэрыттхымрэ бзитIым (зэрыжаIэр – адыгэбзэм, зэратхыр – урысыбзэм) я хабзэхэм тегу, е ди бзэм къызэринэкIа жыIэкIэр къыщыдгъэщIэрэщIэжу ттхы фIэщыгъэцIэхэр: **Юрий – Юрэ, Валерий – Валерэ, Анатолий – АнатоIэ** (нэхъ пэгъунэгъужу жыплэнуэмэ, –**Толэ**); **Аскэр – Асчэр, Аскэрбий – Асчэрбий, Сэкрэк – Сэчрэк, Кашиф – Чэшиф, Сэкынат – Сэчынат, Лэскэн – Лэсчэн, Кыщпэк – Чыщпэч, Налшык – Налшыч**, нэгъуэщIэхэри.

Бзэмрэ пэжырытхэмрэ я зэщхъэщыкIыныгъэхэр лексикэм и гъунапкъэм имыкIэмэ, ари зыгуэрщ, нэхъ Iуэхур фонетикэм щынэсым деж, бзэмрэ тхыбзэмрэ я зэмыкIу-зэмыщхъэр нэхъри наIуэ мэхъури арац.

Бзэм елэжъ, бзэр зыдж дэтхэнэри зэрыщыгъуазэщи, иужьрей дыдэу адыгэбзэм и фонетикэм щекIуэкIа зэхъуэкIыныгъэ нэхъ ину къалгытэ нэхъапэм ди бзэм хэта **гъ, къ, кI** макъхэрд **дж, ч, чI** макъхэм зэрыхуэкIуар. Щапхгъэхэм нэхъ ехъэлIауэ жытIэнщи, урысыбзэм къыхэкIа псалгъэ языныкъуэхэмрэ диалект жыIэкIэ гуэрхэмрэ мыхъумэ, ди бзэм хэтыжкъым **къ** хьэрфымкIэ къэдгъэлгъагъуэ макъыр, игъуэ хъуауи ди гугъэщ тхыб-

зэм ар кылъытэныр.

Ди бзэм и даушым ушлэдэлуурэ мо ищхьэкIэ кьэт-хьа шапхъэхэм уахэдэмэ, пэжырытхэм нэ зыхури-шахэр нэхъ кыыхэхыпхъэм дэ, зэрыжытIащи, шэч кытыдохъэ, ауэ ари Iуэхутэкъым, – шэч лъэпкъ зытра-мышхъэж пэжырытхэ хабзэрэ пэжырытхэ псалъалъэрэ шыIэу кыыщIэкIынкъым. Дэгъуэщ сытым дежи шапхъэрэ гъуазэу шытын хуей гуэр ди тхыбзэм зэриIэр, ди стIолыщхъэм зэрытелъыр, ауэ, сыт тшIэн, тхакIуэм и мурад псор абы цыхузэфIэмыгъэкI, а гъуазэм жиIэм темыкIынкIэ Iэмал имыIэу а зытетыхъым «кыыщы-пиубыд» куэдрэ кыыхуохуэ. Псалъэм папщIэ, нобэрей адыгэ курыхым и образ къэзыгъэлъагъуэ тхакIуэм **адэкIэ-мыдэкIэ, вэсэмахуэ, дыгъуасэжэщ, адэкIэжкIэ, Iэпхъуамбэ** жыхуиIэхэм хуэдэкIэ гъэнщIа псалъэкIэ и персонажхэм яIурилъхъэмэ, а образхэр, сыт хуэдиз нэгъуэщIэ Iэзагъ иримыхъаллами, зыгуэркIэ нэмыщIы-сауэ къэнэну кыытфIошI. КыытфIошI, апхуэдэ бзэ зы-Iуралъхьа персонажыр шыпсалъэкIэ, зыгуэрым итхам къеджэжу кыыпщохъури, апхуэдэ псалъэкIэр иджырей адыгэбзэм и нэцэнэкъыми.

Бзэм и IэфIылъэу къэплъытэ хъуну художественнэ литературэр «Пэжырытхэ псалъалъэм» и иллюстрацэ къудейуэ, абы и мыхъуми и хъуами я жэуаптакIуэу къэплъытэ хъунукъым. Художественнэ литературэм езым и мурад ин иIэжщ, а мурадыр, нэхъ кыызэщIэ-къуауэ жыпIэмэ, бзэм и лъэкIыныгъэ псор кыигъэсэ-бэпурэ образхэмкIэ гъащIэр къэгъэлъэгъуэнырщ, джы-нырщ. А образхэр нэхъ наIуи IупщIи хъун щхьэкIэ, бзэм лъэкIыну дэнэ къэна, бзэм игъащIэкIэ лъэмы-кIыну я гугъахэри къригъэщIэну и къалэнщ тхакIуэм. Апхуэдэ къалэн зи пщэ дэлъхэм я жэрдэмыр зэрызэ-гъэнкIэ хъунур езы художественнэ литературэм и пщалъэрщ, нэхъ пщалъэ цIыкIукIэ кыыщIэбгъэлъэну ухужьэмэ, а къалэным упэлъэщынкIэ Iэмал иIэкъым.

Дэ, Тхъэм жимыIэкIэ, «Пэжырытхэ псалъалъэмрэ», пэжырытхэм и хабзэмрэ дахушIэджэу аракъым, ди тхыгъэр нэхъыщхъэу зытеухуари нэгъуэщIщ. Псалъалъэ дэтхэнэми хуэдэу, дэ ину кыытхуошхъэпэ псалъэ куэдыкIей цызэхуэхъэса «Пэжырытхэ псалъалъэр», адыгэбзэкIэ тхэ дэтхэнэми гъуазэу иIэр аращ. Дэ жытIэ-ну дызыхуейр нэгъуэщIщ: «Пэжырытхэ псалъалъэм» игъээщIэн хуей къалэныр дэ, ар къэзыгъэсэбэпхэм, зи «Iэмэпсымэхэм», хуабжыу догъэбагъуэ, абы хузэфIэ-мыкIын едгъэщIэну дыхуожьэ, мы зи гугъу тшIым нэхъ ехъалъауэ жытIэнци, художественнэ литературэбзэм и

пкьыр «Пэжырытхэ псалъалъэм» и щапхъэхэмкІэ доухуэ. Ауэ «Пэжырытхэ псалъалъэм» къанэ щымыІау изэгъа художественнэ литературэбзэ дунейм тету къыщІэкІынукуым, ди художественнэ литературэбзэми, зэрытщІащи, а щапхъэр щІыпІэ-щІыпІэхэмкІэрэ къыщызэпхретхъ, ауэ ар щтэІэщтаблэурэ, дыгъуа-дыгъуауэрэ зэрищІэм и зэранкІэ, зэмыкІу-зэмышхъ куэдым я лъэужь ди тхыгъэхэм къатонэ, хуабжью «зызыгъэадыгэбзэну» хэт тхыгъэм газетыбзэм и хуэмэбжыымэхэр хэшытІарэ ахэм я зэгъунэгъукІэм укъагъэ-уІэбжью куэдрэ ди тхыгъэхэм уащрохьэлІэ.

Газетыбзэм и гугъу къыщыхэхуакІэ, пхъэхуэу ды-тепсэлъыхьынщ ди тхыбзэр убзыхунымкІэ бжыпэр зыІэщІыхъуэ «Пэжырытхэ псалъалъэм» ирилэжьэ-нымкІэ псоми щапхъэ яхуэхъужа ди прессэм и бзэмрэ а бзэм къуэдгъэпсэукІыну ди гугъэ художественнэ литературэбзэмрэ я зэхушытыкІэм.

ЗэрыжытІащи, дэтхэнэ бзэми хуэдэу, адыгэбзэми иІэщ зэкІэ къэгъэсэбэпа мыхъуа лъэкІыныгъэ гъэпщ-кІуа куэд. А лъэкІыныгъэхэр апхуэдизуи жыжъэ щыгъэпщкІуакъым: ахэр бэм Іурылъ бзэм ехъумэ. Мис апхуэдэ лъэкІыныгъэхэр нэхъыбэу къыззІузыхыну тхакІуэхэрщ, къыщызэІухыпхъэри литературэбзэм зыщрагъэузэщІ, къищтэн-къимыщтэнхэр щызэхагъэкІ, щагъэунэху лабораториеу ябж художественнэ литерат-урэрщ. Ауэ, зэрыжытІащи, балигъыпІэ иува тхыбзэ дэтхэнэми къигъэсэбэпа Іэмал гъэунэхуам дэ хуабжью къыпыдокІухъ, зызыужьыну, искусствэм хуэлажъуэ бзэ псоми къадекІуэкІ хабзэхэм тетыну щІэкъу ди худо-жественнэ литературэбзэми лъэпощхъэпо къыхудо-лтыхъуэ. Апхуэдэ лъэпощхъэпохэм ящыщщ, псалъэм папщІэ, къэувыІэ зымыщІэ зэманым бзэр дэгъэлэжьэ-ныр нэхъ щІэх-щІэхыурэ къызыхудэкІ прессэм и бзэ зегъэкІуэкІэхэр ди тхыбзэм хабзэ нэхъыщхъэ хуэхъуа-рэ абы десэжауэ къыззэрэкІуэкІыр, адыгэбзэкІэ къа-гъэщІ тхыгъэ дэтхэнэри абы и жыпхъэм идгъэзэгъэн хуейуэ къызэрытщыхъур, художественнэ литерату-рэбзэр зыхуитыр здынэсымрэ зыхуимытыр къыщы-щІидзэмрэ зэхэхуауэ зэрыщымытыр, искусствэм и бзэм нэгъуэщІ бгъэдыхъэкІэ худиІэн зэрыхуейр зэрыдмы-щІэр е тщІэну дызэрыхуэмейр.

Прессэм и бзэр художественнэ литературэбзэм сыт-кІи гъуазэ къыхуэхъуфынукъым, сыту жыпІэмэ ахэр къэгъэсэбэпын хуей щІэхъу мурадхэр хуабжью зэщхъэ-щокІ, а бзэ къудамитІыр, зыгуэрхэмкІэ зэпэбгъэІэбэ мыхъумэ, зым и хабзэр адрейм къалэн щыпщІыныр

къезэгъкъым. Псалтэм папщІа, газетыбзэр бзэ штампхэмрэ клишехэмкІа гъэнціащ, ахэм нэхърэ художественнэ литературэбзэм нэхъ къызыппикІухъыпхъи щыІэкъым. Ещхьыркъабзэу, художественнэ литературэбзэм и хъуэпсапІэр экспрессие нэхъ зыхэлъ, гурыщІэм нэхъ епхауэ щыт жылэкІэхэрщ, ауэ газетыбзэм (зэрыщытын хуейри аращ) Іамал зэриІэкІа ахэм запыІуедз. Абы къыдэкІуэу жытІэнщи, цІыхубэм Іурылъ бзэм и лъэкІыныгъэ псор газетыбзэм къыгъэсэбэпкъым, къыщІигъэсэбэпын хуей щхъэусыгъуи щыІэкъым, ауэ щыхъукІа газетыбзэр шэч лъэпкъ зытрамыхъэж убзыхуакІуэ литературэбзэм хуэхъуфынукъым, художественнэ литературэбзэр абы и жыпхъэм къыппщІыкІыныри зауагъэкъым.

Ди тхыбзэр, псом хуэмыдэжу ди художественнэ литературэбзэр, зэрыжытІауэ, бэм Іурылъ бзэм къыхихауэ щытын хуея куэдым нобэкІа хуэныкъуэщ. Ди тхыбзэм иджыпсту и Іуэху зытетыр къэплъытэмэ, ар бэм Іурылъ бзэм нэхъри пыщІэныр, а зэпыщІэныгъэр анэдэлъхубзэм къыдэкІуэкІ хабзэхэм тету убзыхуныр тхыбзэр ухуэнымкІа екІуэкІын хуей лэжыгъэ нэхъ пажэхэм ящыщ.

Пэжщ, бэм Іурылъ бзэр а зэрыщыт дыдэу къэзыщтэф тхыбзэ, дауи, щыІэкъым, ауэ абы къыщхъэщыкІыщэмэ, бэм Іурылъ бзэм и сэфэтым имытыжмэ, тхыбзэм псалъэкІа къэгупсысам и фэ къытоуэ, ди тхыбзэри мис а ныкъусаныгъэм хуэмыныкъуэу къытщохъу. И лексикэм къыщыщІэдзауэ и синтаксисым нэс ар къэгупсыса жылэкІэхэмкІа гъэнціащ, бэм Іурылъ бзэм Іамал зэриІэкІа зыкъыщхъэщигъэкІыным хушІэкъу зэпыту къыпщохъу. Зэм-зэми уогупсыс: ярэби, адыгэм игъащІа лъандэм къыддекІуэкІыу лъэпкъ гупсысэм къыгъэщІа ди псалъэкІэм, ди псалъэуха ухуэкІэм, и нэхъыщхъэ гуэрхэр тфІимыгъэкІуэду пІэрэ а къэгупсыса псалъэкІа куэдым? Абы уемыгупсысын плъэкІкъым, ди насыпщи, зыгуэрхэм я деж иджыри къэс хъума щыхъуа адыгэбзэ гъэхуамрэ ди тхыбзэмрэ зэбгъэппца нэужь. Апхуэдэ адыгэбзэ гъэхуам ебгъаппцэмэ, ди тхыгъэхэм ящыщ зыкъомыр бзэкІа къыдгухъэ нэгъуэщІ лъэпкъ гуэрым и тыгъэу къыпщыхъуныр Іуэхум хэлъщ. Сыту жыпІэмэ, щыщІагъэ псом я щІыІужкІа, ахэр гъэнціащ хамэ псалъэхэмрэ ди бзэм и нэщэнэу щымыт жылэкІа, псалъэуха гъэпсыкІа къытешІыкІахэмкІа.

Зыхужалэ мыхъэнэм пэхъун анэдэлъхубзэм хэмытмэ, бзэм хамэ псалъэ къыпщтэным Іей лъэпкъ пыщІа-

къым. Іей тїіІеркъыми, апхуэдэхэм бзэм и зэфІэкІым хагъахъуэ, ахэр куэд дыдэу зыхэмыт зы тхыбзэ ехъэжъаи дунейм тету къышІІэкІынкъым. Іейр нэгъуэщІш: бзэм хамэ псалтэ къыщиштэкІэ, езым «и унагъуэ» щызекІуэ хабзэхэр а къишта псалтэм пимыубыдынкІэ, и сэфэтым къримвгъэхъэнкІэ Іэмал иІэкъым. «Бзэм къиштакІэ» узэджэ хъунури а зыхыхъа бзэм и сэфэтым ихъэфауэ абы и хабзэр зыхуэгъэзащІэхэрщ. Бэм Іурылът бзэм тещІыхъауэ жыпІэмэ, адыгэбзэми лъэкІ къыгъанэр-къым къыхыхъа псалтэхэр езым ейхэм «яхэсыхъа» хъунымкІэ. Абы и щыхъэтщ хамэ псалтэ куэдыкІей (п. п., хъарыпбзэм, персыбзэм, тюркыбзэхэм къахэ-кІауэ) адыгэбзэм къыпхухэмыщІыхукІыжу, зэм-зэми, дыдей-дыдымейкІэ этимологием елэжъ щІэныгъэлІхэр иризэдауэу, зэрыхэшпсыхъар. Ауэ Іуэхушхуэр мис аракъэ, – бэм Іурылът бзэм ноби хэлът, хэмылтъынкІэ Іэмал зимыІэ а хъэлым щыщ тхыбзэм зыхилтхъэщэну хуейкъым. Ди тхыбзэм Іэмал зэриІэкІэ хамэ псалтэхэм хамэ фащэхэр яхуехъумэ, хамэ фащэр зыщылэжъы-кІыпа псалтэ гуэрхэм къащыхуигъэщІэрэщІэжи цыІэщ.

Тхыбзэ щІыщыІэр, дауи, тхакІуэхэм я закъуэкъым, ауэ тхыбзэм езым и хабзэхэр тхакІуэм щыпиубыдыфкІэ, тхакІуэми тхыбзэм зыкъом къыщІыпиубыдыфын щэхухэр и ІэщІагъэм зэрыхэлтыр зыщыгъэгъупщапхъэкъым.

Бзэр ятІагъуэм ебгъапщэ хъунумэ, тхакІуэр скульпторым ебгъэщхъ хъуну къышІІэкІынуш. Скульпторыр зэрылажъэ ятІагъуэр фІыуэ зэхэшпсыхъарэ тІатІий хъуху зэхэпщауэ щымытмэ, къыркуэ куэд хэлъмэ, а къыркуэхэр «хъэмщІыракІэу» и ІэдакъэщІэкІым къытенэныр хэлът. Апхуэдэщ тхакІуэм литературэ Іэужь къызэригъэщІ бзэри. Сытым темыхуаами, сыт хуэдиз нэгъуэщІ Іэзагъ хамылтхъами, «къыркуэ куэд зыхэлът» тхыбзэкІэ къагъэщІа тхыгъэр тхыгъэ нэщІыса хъунукъым. Пэжщ, гупсысэр хуиту уэзыгъэшэщІ тхыбзэм и закъуэкъым тхэныр хъэл зыхуэхъуахэр дызыхушщыІэр. Ауэ ари щхъэусыгъуэ цІыкІукъым, а щхъэусыгъуэр щыІэхукІи ди художественнэ литературэр ныкъусаныгъэншэ хъунукъым.

ЖыпІэнуракъэ, ди тхыбзэм убзыхуакІуэ хуэхъуа адыгэ прессэм къыгъэсэбэп бзэм и гугъу умыщІыххи, бэм Іурылът бзэм куэдкІэ нэхът пэгъунэгъуу щытын хуей ди художественнэ литературэбзэри зи гугъу тщІа «къыркуэхэм» пэлэщІэкъым. Дауи, художественнэ литературэм и бзэр, зэрыжытІащи, искусствэм и бзэу

щыщыткІэ, художественнэ, эстетическэ мурад яІэу кыщцагъэсэбэпкІэ, ар бэм Іурылт бзэм Іэмал имыІэу зыкъомкІэ кыщхъэщыкІынущ, ауэ бэм Іурылт бзэм нэхъри убгъэдэзыш гъуэгу кыыхэпхыныр а мурадыр зэбгъэхъулІэным зыкІи сэбэп хуэхъунукъым. Бэм Іурылт бзэр гъащІэм и акъужь пакІэ дэтхэнэми дощІэ, и гъуэжькуий дэтхэнэми кыдыдокІэрахъуэ, абы кыыхэкІыуи гъащІэм кыщыхъу-кыщыщІэ псори тхыбзэм нэхърэ нэхъапэ къепхъуатэ.

Художественнэ литературэм шэфэл кыщІыхъэн, абы кыдэкІуэу ди литературэбзэми зиужын щхъэкІэ, бзэм и лъэкІыныгъэ псор – тхыбзэм и нэфІ зыщыхуахэри, зи кІэн кымыкІа дублетхэри – жыпІэнуракъэ, бзэм и налкъутхэри и куэнсапІэхэри художественнэ литературэбзэм щызэрыгъэІуэтын, щызэрыгъэшхы-хын хуейуэ кыдолъытэ. Бзэм хуэдэу «куэнсапІэри» «налкъутым» щыхуагъэкІуэф гъащІэм зы ІэнатІи хэту кыщІэкІынукуым. А куэнсапІэу кытщыхъухэр здэщылъыпхъэм нэзыхъэсын, я гъэтІылыпІэмрэ гъэтІы-лъыкІэмрэ нэсу къэзыхутэн зэкІэ кытхэмыкІыу аращ, ахъумэ, гъащІэм идз бзийхэм япэшІэтлхъэфамаэ, ахэри налкъуту кыызэщІэблэнут. Адыгэбзэр поплъэ а тхуи-хъумэ налкъутхэр къэзыгъуэтыфынухэм, ди литерату-рэри ар дыдэм щІохъуэпс, тхыбзэр зыубзыхухэм зы-кыдащІынкІи мэгугъэ.

1989 гъэ, «Ленин гъуэгу»

НЫБЖЫШХУЭ ЗІІЭ ХЪУЭПСАПІЭ*

КъызыхэкІа лъэпкъым и къэкІуэнум щІэгупсыс дэтхэнэ адыгэри, шэч хэмылъу, куэдрэ зоупщІыж мып-хуэдэу: «Ярэби, мы дунеижьым трапхъарэ икъухъауэ хэгъуэгу куэдым щыпсэу ди лъэпкъым и гур фІэмы-кІуэдыпэу, зыхэс лъэпкъ нэхъ инхэм яхэмышып-сыхыжу кыызэтегъэнэнымкІэ къэбгъэсэбэп хъуну сыт хуэдэ Іэмалхэр щыІэу пІэрэ?» Шэч хэмылъу, щыІэщ апхуэдэ Іэмалхэри апхуэдэ хэкІыпІэхэри, дэ дэшхуэ икъухъа псэукІэр зи натІэ хъуауэ щыта нэгъуэщІ лъэпкъхэм къагъэщІауэ икІи ягъэунэхуауэ.

АтІэми а Іэмалхэмрэ хэкІыпІэхэмрэ ящыщу нобэкІэ адыгэм ди Іэр нэхъ кызыпекІуэкІыну сэ къысху-

* Дунейпсо Адыгэ Хасэм и Хасащхъэм нэгъабэ (2004 гъэм) Истамбыл щригъэкІуэкІа зэІущІэм щытщІа доклад.

елъагъур, дэнэ дыщымыпсэуами, ди анэдэлъхубзэр тхъумэжынырщ, анэдэлъхубзэм къарууцлэ къезыту дамэ къытезыгъаклэ тхыбзэр, дагъуэншэу убзыхуауэ, лъэпкъым и гъащлэм нэхъри хэпщэнырщ, зэлъэщлэ-сынырщ.

Тхыбзэр лъэпкъым дежклэ шхэпсым хуэдэщи, дэ дэщхъу зэбгъыздауэ, зэпэлэщлэу псэу зэлъэпкъэгъухэр хамэгу-хамашхъэ зэхуэмыхъуу къызэтегъэнанымклэ, зы лъабжьэ зи лэ бзэ къудамэхэр зэшэлэжынымклэ хуабжьу къыпхуэгъэщхъэпэнуц. Гъунэжу цылэщ абы щы-хъэт техъуэ щапхъэхэри.

Къэтгтэнщ, псалъэм папщлэ, хъэрыпхэм я тхыбзэр. Къэралыгъуэ-къэралыгъуэрэ гуэша, я псалъэклэклэ куэдэ зэщхъэщыклэ щхъэклэ, хъэрып псоми, сэ зэрыс-щлэмклэ, къагъэсэбэпыр зы тхыбзэщ, а зы тхыбзэм и щапхъэхэрщ.

Апхуэдэщ куржыхэм (грузинхэм) я тхыбзэ къэгъэ-сэбэпыклэри. Я къуэпсхэр зы лъабжьэм еклуэлэж, зы хэгъэгум зэдисхэ щхъэклэ, диалект къудейуэ мыхъуу, бзэ къудамишхэ зэклэщлэклэщ куржыхэм я бзэр: **карт-велибзэ, мегрелыбзэ, сонэбзэ**. Сонэрэ мегрелрэ щхъэж и бзэклэ щыпсалъэм деж, зым жи лэр адрейм къыгу-рылуэркъым, тлуми жалэр картвелым къыгурылуэну-къым. Апхуэдиз зэщхъэщыкыныгъэ я бзэхэм ялэ пэтрэ, куржы псоми зэгуэр зы бзэ ялурылту зэрыщытар, зы къежъаплэ, зы лъабжьэ зэра лэр къалъытэри, карт-велхэм я тхыбзэр сонэхэми мегрелхэми къабыл ящлэри къащтауэ, зэрытхэхэри, зэреджэхэри, я луэхухэр зэрызэрахъэри а тхыбзэращ. Мегрелхэмрэ сонэхэмрэ щхъэхуэу тхыбзэ ялэкъым... Флы ар хъэмэ лей?

Шэч хэмылту, сонэхэмрэ мегрелхэмрэ щлэмыарэзын зыкъом а луэхум хэлъщ, ауэ «из зыпхыным ныкъуэ шхыклэ ищлэрккъым» жыхуалэм ещхъу, нэхъ мурад инымклэ фейдэ къэпхыну ущыхуейм деж, апхуэдэ зэхудэчых пщлэфыныр – лъэпкъым хэлъын хуей луыгъэхэм ящыщ зыщ.

Лъэпкъыр зэщлэгъэулуэжыным, зэрыгъэлыгъыным и закъуэкъым тхыбзэм и къарур зыхуэбгъэлэжьэ-фынур, – лъэпкъыр лыхъэ-лыхъэ ищлэкыным, а лыхъэ-хэр нэхъри зэпэлэщлэ щлэным хуэбгъэлэжьэфынущ тхыбзэм и къарур. Мис а иужьрейм, ди жагъуэ зэры-хъунщи, нэхъ дытэлажьэу къыщлэклэныуц адыгэхэр.

Зэрытщлэщи, вагъуэ 12 тетщ адыгэхэм ди бэракъым, жалэр пэжмэ, лъэпкъым и къудамэ 12-м я дамыгъэу. Зы вагъуэу зэхэжыхъауэ щытамэ, ди насыпти, бетэмал, а вагъуэ 12-р пасэ зэманым щыгъуэ. Хэкукътэр

кытхуэзыхъа Урыс-Кавказ зауэжым и пэ кыхуэу. Ауэ, ди жагъуэ зэрыхъунщи, зэхэжыхъакъым...

Абыхэм ящыщу нобэкIэ щыIэж лъэпкъ кыудамэхэм иджыпсту тхыбзэу, литературэбзэу тIу яIэщ: къэбэрдейхэм я литературэбзэмрэ адыгейхэм (кIахэхэм) я литературэбзэмрэ.

Хэкум кыина адыгэхэм ящыщу нобэ «черкескIэ» зэджэжхэми езыхэм я литературэбзэ лIэужыгъуэ яIэжу къалътэ языныкъуэ щIэныгъэлIхэм. Къэрэшей-Шэрджэс республикэм адыгэбзэкIэ кыщыдэкI газетымрэ тхылъхэмрэ зэрытрадзэр а вариантым тетущ, я радиом, телевиденэм кыщцагъэсбэпри ар дыдэращ. КIэщIу жыпIэмэ, адыгэм литературэбзэу щы диIэным, шэрджэсхэр лъэпкъ щхъэхуэ тцIыным Iуэхур (хуэдмышагъэххэмэ), хуэтшэу жыпIэ хъунуц.

Ар игъащIэми хъэл мыгъуэу кыддокIуэкI дэ, адыгэхэм: щхъэж и жылагъуэ Iуэхур лъэпкъпсэ Iуэхум кыпыдгъэкIэрэхъукIыныр тфIэфIщ, **псом** нэхъри зэрызыхэдгъэзэгъанум дыпылътыным и пIэкIэ, «Уи шхур зэпыту укIуэ, си пIастэр кыххэзгъэшхыкIыж» жызыIам ещхъу, а **псор** дэркIэ ныкъуэ тцIымэ, зыкыгуэдгъэщхъэхукIмэ, ди гур нэхъ мэзагъэ. АбыкIи дызэпеуэм, лIыфIыпIэ дызэримыгъахуэурэ, бзэ кыудамэ къэскIэ щхъэж езым и литературэбзэ е и литературэбзэ вариант къахуэдгъэщIыным Iуэхур хуэм-хуэмурэ хуэтшэнкIэ хъунуц дэ. Псалгъэм папщIэ, хы Iуфэм Iус шапсыгъхэм къахуэбгупсыс щIэмыхъунур сыт апхуэдэ литературэбзэ вариант? Беслъэнейхэр-щэ? Джылахъстэнейхэр-щэ?.. Адыгейм я литературэбзэм, сыщымыуэмэ, лъабжьэ хуэхъуар кIэмыргъуейхэм я диалектыращ. АбыкIэ мыарэзы бжьэдыгъухэр-щэ?.. Абыхэм ящыщ дэтхэнэми иIэу си гугъэщ сэ шэрджэсхэм литературэбзэ вариант яIэн хуейуэ къащызыгъэхъу щхъэусыгъуэхэм хуэдиз е абы ехъэхуэ.

Бзэм и кIуэкIэм пэщIэувэгъуейщи, щхъэусыгъуэ псори щыIэу апхуэдэ литературэбзэ кыщыгунэхум деж, зэран ухуэхъуныр, бзэм кыдэкIуэкI хабзэхэмкIэ Iуэхум убгъэдыхъэмэ, къуаншагъэу кыщIэкIынкIэри мэхъу, ауэ, езыр-езырурэ къэунэху мыхъуу, диалект нэщэнэхэм литературэбзэ вариант къахэщIыкIыным дэр хуэдэ лъэпкъ цIыкIур зыщыгуфIыкIыни зэрыгушхуэни хэлъу ди гугъэкъым. Апхуэдэ Iуэхум, зэрыжытIауэ, лъэпкъыр гуп-гуп ирещIыкI, абы кыдэкIуэуи хамэгу-хамашхъэ зэхуохъухэр, нэхъ къарууншэ ещI.

Псалгъэм кыдэкIуэу жытIэнщи, къэбэрдейхэмрэ Къэрэшей-Шэрджэс республикэм щыпсэу адыгэхэмрэ

хуабжью хамэгу-хамашхэ зэхуищIащ лъэпкыцIэ зырызкIэ ятхыу зыкЪом лъандэрэ кызырекIуэкIым. ЩIэхтумэ хэмылгу жыпIанумэ, нобэрей шэрджэсхэми къэбэрдейхэми куэд дыдэу кытхэтщ, лъэпкъ психологие илъэныкыуэкIэ Iуэхум убгъэдыхъэмэ, зэлъэпкыгъуу зыкъэзымылътэтжхэр. Мис ар нэхъ гуауэщи, фIэщыгъэцIэ цIуугъэнэхэм даблэлплъыкIыфу дыщытын зэрыхуейм и щыхъэт наIуэщ.

Куэд дыди щIакъым XIX лIэщIыгъуэм «къэбэрдей хъэжрэткIэ» зэджэу щытахэм адыгэ псоми нэгъуэщIхэр кызыэрыдэджэу щыIэ «черкес» цIэр кызыэрыфIащрэ. (НэхъапэIуэхэм, блэкIа лIэщIыгъуэм и 20 гъэхэм, а фIэщыгъэцIэр пIалъэ кIэщIкIэ зэрахъащ нобэ «Адыгей-кIэ» зэджэ хэгъуэгуми, абы ис адыгэхэми). МыбыкIэ жытIэну дызыхуейращи, лъэпкыцIэ зырыз зэрызетхъэм дызэрызэкъуичым ищIыIужкIэ, шхъэж езым и тхыбзэ къудамэ кызыыхуэдгупсысыжурэ, дэр-дэру зэпэщхъэхуэ зыдмыщIыжамэ нэхъ ди сэбэпт адыгэхэм.

Хэкум къынауэ нобэ «къэбэрдей», «адыгей», «шэрджэс» этнонимхэр зезыхъэхэм лIэщIыгъуэ блэкIам и 20-30 гъэхэм я насып къыхъ пэтащ зы тхыбзэ, зы литературэбзэ яIэныр. Апхуэдэ тхыбзэ убзыхуным елэжъа ди лIы Iушхэр, щIэныгъэлIхэр мызэ-мытIэу зэхуэзауи, я акъыл зэтэхуэным Iуэхур нагъэсауи щытащ абы щыгъуэ, ауэ... Ауэ, пасэрейм «бжэныжбыр тепкIэжащ» жыхуаIэм ещхъу, лъэпкъзэкъуэч политикэм и зэранкIэ кызызетекъутэжауэ щытащ а Iуэху хъарзынэр.

Хэкум къынауэ нобэ лъэпкыцIэ зэхуэмыдэ зезыхъэ адыгэхэр иджы дэр-дэру зы тхыбзэ дытэхэфыным ушчыгугъыныр щхъэгъэпцIэжщ, сыту жыпIэмэ къэбэрдей тхыбзэри адыгей тхыбзэри лъэ быдэкIэ уващ, щхъэж езым и литератури кыигъэщIыжащ... ЖыпIэну-ракъэ, ар, дыщэ бзум ещхъу, адыгэм тIэщIэлъэта шансц.

Къэгъазэ имылэу тIэщIэлъэтыпауэ пIэрэ-тIэ, ярэби, а шансыр? Мис абы ешэлIэжыну сыхуейт иджы мы ди псалъэр.

ПцIы щхъэ упсын хуей, зи гугъу сщIыну Iуэхур кызырекIуэкI псом сэ сыщыгъуазэкъым, «Истамбыл губгъуафэ изоплъ» жызыIам ещхъу дыкъыщIидзыжынкIэри мэхъу, ауэ, зэрысщIэмкIэ, Тырку къэралыгъуэм щыпсэу адыгэхэми хуитыныгъэ вгъуэтакIэщ фи анэдэлъхубзэр вджыжыну, зевгъэужыну. НэхъыфIу щыIэмкIэ Тхьэр кыхуэупсэнэу солъаIуэ ар зи гукъэкIым.

ЕмыкIу мыхъунумэ, абы ехъэлIауэ сэ зы лъэIу фхузиIэт Тырку къэралыгъуэм щыпсэу адыгэхэм: фэ си чэнджэщ фыхуэныкыуэу къэслъытэу аракъым,

атІәми а ІуэхумкІә япэ лъэбакъуэр зычыну къызыпэщылъхэм зылэщІэвмыгъэкІамэ си гуапэ хъунут хэкум къина адыгэхэм тІэщІагъэкІауэ щыта а шансыр: адыгэу щыІэр зы тхыбзэм тегъэхъэныр. Апхуэдэу хъуарэ адыгэ псоми зэдай тхыбзэм мыбы гъуэгу щигъуэтамэ, хэт ищІэрэ, хэкум къина адыгэхэри зэгуэр нэгъуэщІу дригъэгупсысыжынкІэ хъунт а Іуэхум.

Адыгэбзэм и къудамэхэм ящыщу дэтхэнэр лъабжъэ хуэпщІ хъунт апхуэдэ тхыбзэм? МыбыкІэ хэти хуитщ езым и Іуэху еплъыкІэ иІажыну икІи къыхилъхъэну, ауэ щыхъукІэ фепІэщІэкІыу зыгуэрхэм сывмыгъэкъуаншэ.

ЗанщІау жысІэнщи, мы фи пащхъэ къислъхъэнур сэ къэзгупсыса Іуэху еплъыкІауи щыткъым, лІы Іуц куэдым я акъыл зэрызэтехуауэ щыта Іуэху еплъыкІэр къабыл зэрысщыхъуар къыжысІэну аркъудейщ.

Аращи, ди бзэм и зыужыкІэ хабзэхэмкІэ Іуэхум убгъэдыхъэрэ тхъэхужыІау жыпІэмэ, шэч хамылъу, къэбэрдей бзэ къудамэр а Іуэхум нэхъ хуэщІауэ къыщІэкІынуш, сыту жыпІэмэ, бзэщІэныгъэлІ нэхъ Іэзэхэм дыщцагъэуэнкъыми, литературэбзэм и шапхъау къыхахыр нэхъ къызэрыгуэкІ, абы къыхэкІыуи нэхъ Іэрыхуэ хъуауэ щыт псалъэхэрщ, псалъафэхэрщ, бзэ хабзэхэрщ. Адыгэ-абхъаз бзэ гупыр зэрыщыту къапщтэмэ, къэбэрдей бзэ къудамэр нэхъ къызэрыгуэкІ, нэхъ псынщІагъуэ зэрыхъуар шэчыншэу къытщохъу, макъ хэтхэм я деж къыщыщІэдзарэ бзэм и Іуэхугъуэ нэхъ куухэм я деж щыщІэтІыкІыжауэ.

ГъэщІагъуэнщ мыбы теухуауэ ТІрахъуэ Рэмэзан и тхыль «Шэрджэсхэр» жыхуиІэм итыр. (Тхылъыр 1992 гъэм Налшык къыщыдэкІыжащ). А лІы щхъэпэр зымыщІыху гуэрхэр къыфхэтмэ, и къекІуэкІыкІам кІэщІу щыгъуазэ фысщІынщ.

ТІрахъуэ Рэмэзан адыгейхэм (кІахэхэм) къахэкІа щІэныгъэлІщ. Филологием телажъэу Мэзкуу дэт институтыр блэкІа лІэщІыгъуэм и 20 гъэхэм къиухри, къэбэрдей-шэрджэсыбзэми адыгейбзэми я грамматикэхэр зэхэзылъхъауэ щыта еджагъэшхуэ, профессор Н. Ф. Яковлевым дэщІыгъуу КъуэкІыпІэрыдж институткІэ зэджем щылэжъащ. Хэку зауэшхуэм щыгъуэ, и насыпыншагъэти, гъэр хъури, къыщалъхуа лъахэм игъэзэжын дзыхъ имыщІу, ТІрахъуэр Тыркум щыпсэу адыгэхэм фи дежкІэ къекІуэкІауэ щытащ. Мыбы илгъэс зыкъомкІэ щыпсэуа нэужь, Рэмэзан Германием Іапхъуэри, дунейм ехыжыху, 1964 гъэ пщІондэ, Мюнхен щыпсэуащ. Адыгэм я этнографием, тхыдэм, культурэм

теухуауэ куэд итхаш ТІрахъуэм, тхылъитІ къыдигъэ-
кІаш: зи цІэ къитІуа «Шэрджэсхэр» жыхуиІэмрэ
«Кавказ Ищхъэрэ» зыфІищамрэ.

ТІрахъуэм зэритхыжымкІэ, адыгейхэмрэ къэбэрдей-
хэмрэ иджыпсту дызытет алфавитхэр къащтэн и пэ
къихуэу, адыгэбзэм телажъэ щІэныгъэлІхэр зэхуэсурэ
зэгурыІуауэ шытащ адыгэ псоми зэдай зы алфавит, зы
литературэбзэ зэхэлъхъэн хуейуэ. (Бетэмал, абы шыгъуэ
а Іуэхур яхүзэфІэхамэ, бзэ илъэныкъуэкІэ нобэ дызы-
хуэзэ лъэпощхъэпохэр куэдкІэ нэхъ мащІэ хъунти).
АрщхъэкІэ адыгэм ди насып къыхъакъым ари: а жэрдэм
хъарзынэри зэман нэщхъыдзэм игъэужыхъыжауэ шытащ.

Мис абы теухуауэ езы ТІрахъуэм итхыжыр: «Зэрыт-
лъагъуши, а щІыкІэм тету совет правительствэм
лъэпкъ зэІыхълыхэр, зы лъэпкъым и къудамэхэр,
хэгъуэгукІэ зэпэщІэдза ищІым, лъэпкъыцІэ зырыз
яфІищурэ хамэгу-хамащхъэ зэрызэхуищІым ищІы-
ІужкІэ, бзэ и ІуэхукІи зэкъуеч, абы шыгъуэми а лъэпкъ-
хэм я блэкІам и пэжыр зыкІи къримыдзэу. Апхуэдэ
лъэпкъзэкъуэч политикэм и щапхъэ наІуэщ, ищхъэкІэ
къызэрыхэдгъэщаци, адыгэбзэр литературэбзитІу
зэрагуэшар. Апхуэдэ гуэшыкІэр шыуагъэшхуэу къа-
лътэурэ адыгэ щІэныгъэлІхэм (блэкІа лэщІыгъуэм
и 30 гъэхэм – Іу.Б.) къагъэувауэ шытащ адыгэ псоми
я зэхуэдэ зы литературэбзэ шыІэпхъуэ, а литерату-
рэбзэм и лъабжъуэу къэбэрдейхэм я бзэ къудамэр
къэщтэн хуейуэ». Апхуэдэу еух цитатэр.

Зэрытлъагъуши, мыр нобэ къежъа Іуэхукъым, къэ-
бэрдейхэр зэхэтІысхъуэ я закъуэ къагупсысауи аратэ-
къым, а Іуэху еплъыкІэр зыфІэкъабыл хъуауэ шыта
лІы Іушхэм языхэз ТІрахъуэ Рэмэзани, япэрауэ, зэрые-
джагъэшхуэм, етІуанэрауэ, зэрымыкъэбэрдейм шэч
къыщІытепхъэн шыІэуи ди гугъэкъым.

Адрейуэ. Адыгэ псоми зэдай литературэбзэм лъаб-
жъэ хуэхъуфын хуэдизкІэ къэбэрдей бзэ къудамэр
адрейхэм къахэжаныкІар пэжмэ, ар – адыгэу дунейм
тетми тетахэми къызэдагъэщІа, я гуащІэрэ гурыщІэкІэ
гъэнщІа ди зэхуэдэ къулеягъэщ. Шапсыгъхэми, бжъэ-
дыгъухэми, беслъэнейхэми, кІэмыргуйейхэми... жыпІэ-
нуракъэ, адыгэ псоми зэдай икІи зэдагъэпэжэн хуей,
дэтхэнэ псыхъуэми дэтхэнэ лІакъуэми я псалъэ нэхъ
дахэхэр, я псалъафэ нэхъ купщІафІэхэр зралъхъэ,
щагъэунэху, шызэхагъэшпысыхъ хъуну бзэ-кІадэщ.
Дышчымыуэмэ, мыбы, Тырку хэгъуэгум, шыпсэу абазэхэ-
хэр, шапсыгъхэр, къэбэрдейхэр, хъэтыкъуейхэр, беслъэ-
нейхэр, бжъэдыгъухэр куэдкІэ нэхъ зэхэпхъауэ, нэхъ

зэхыхъэ-зэхэкІыу цытщ, ауэ цыхъукІэ, адыгэбзэм и къудамэ псоми я «хъугъуэфІыгъуэхэр» мыбы нэхъ цы-зэгъэуІугъуафІэ хъунущ, ди дежкІэ нэхърэ.

Мыри зыщыгъэгъушщэн хуейккъым: литературэбзэм лъабжъэ хуащІыну бзэ къудамэр къыщыхахкІэ, дигу пымыкІ гуэрхэр абы ІэщІыб зэрыщыхъунуми дигу емыІу гуэрхэр къабыл тщІын хуейуэ къытхудэкІынкІэ зэрыхъунуми хуэхъэзыру дыщытын хуейщ.

Иджыпсту цыІэ адыгэ литературэбзитІми къызэ-щІакъуэфауэ пхужыІэнукъым хэкум къина адыгэхэм я бзэ къудамэ псоми я нэщэнэхэр. Псалъэм папщІэ, беслъэнейхэм я бзэ нэщэнэ куэд лъэныкъуэкІэ къыщы-нащ. Адыгейм хыхъэ къэбэрдей къуажэшхуиплІым щыпсэухэр зэрызэпсалъэр къэбэрдей псалъэкІэщ, ауэ цыхъукІи еджапІэхэм зэрыщрагъаджэр адыгей лите-ратурэбзэм тетущ. Адыгей республикэм хэмыхъэу Бэч-мырзейрэ КургуокъуейкІэ зэджэ къуажитІым щыпсэу беслъэнейхэми я Іуэхур зытетыр ар дыдэращ. **Бзэ къу-дамэ зыбжанэм азыхэзыр къыхэпхыу адыгэ псоми къагъэсэбпын хуей литературэбзэм лъабжъэ хуэп-щІыныр къуаншагъэу цытмэ, итІанэ мы зи гугъу тщІа къэбэрдейхэмрэ беслъэнейхэмрэ лей къатехъэу къэ-лътэнтэн хуейщ.**

Къуаншагъэу къэтлътэ нэхърэ, лъэпкъ къудамэ зыбжанэм зы тхыбзэ яІэным а лъэпкъ къудамэхэм я нэщэнэхэр дэкІуэдынкІэ шынагъуэ зэрыхэмылътым и щапхъэу къэсхъыну сыхуейт сэ ахэр: зи гугъу тщІа къуажэхэм щыпсэухэр ноби зэрыкъэбэрдейхэщ икІи зэрыбеслъэнейхэщ... А къуажэхэм ящыщу Куэшхъэ-блэкІэ зэджэращ тхакІуэшхуэ КІэрашэ Темботи къы-щыхъуар. Тембот езыр къэбэрдейщ, зыщІапІыкІар къэбэрдей псалъэкІэращ, атІэми адыгей литературэм и тхакІуэ пажэ, и классик хъуащ. Къэбэрдей, шэрджэс литературэхэми а лътэныгъэ дыдэр щалэщ КІэрашэм и тхыгъэхэм. Мис ари зыгуэркІэ цыхъэт тохъуэ бзэ зэлъапсэгъухэм зы литературэбзэ яІэным зыщІы-щыбдзейн гуэри зэрыпымыщІам, сыту жыпІэмэ лъэпкъ гъунапкъэм уикІырккъым, узэрыадыгъэу укъонэж.

Аращи, сыт хуэдэ лъабжъэ имыгъуэтми, адыгэ лъэпкъ къудамэ псоми ятегъэпсыхъа зы тхыбзэ зэхэф-лътхъэу абы фытехъэфыну Тхъэм жиІэ Тыркуей рес-публикэм щыпсэу адыгэхэр. Апхуэдэ тхыбзэкІэ Дунейпсо Адыгэ Хасэм и газет къыдэкІыу Тхъэм дигъэлътэгъу!..

АтІэми мыпхуэдэу сухыну сыхуейт си псалъэр: лъэпккъсо Іуэхум и хъэтыркІэ апхуэдэ зэхудэхых тщІыным дыхуэмыхъэзырмэ, ди жьэкІэ зы жытІэрэ

дигукIэ щхъэж и хъэблэр къэрал щхъэхуэу, зыгуэркIэ къыттемыхуэр (е дызытемыхуэр) хамэрэ бзэмыIуу къэтлгытэ дыхъуамэ, итIанэ а дызэрызэхуэупсэ псалъэ дыгъэлхэр хъыбар къудейуэ аращи, мис ар къэтлгытэурэ, щхъэхуэ-щхъэхуэу, щхъэж и лъэпкъ къудамэр зэриуэщIыжыным тегъэпсыхъауэ ди къэкIуэнум телажъэ Iуэхухэр убзыхун хуейщ.

15.05.2005 гъэ, «Адыгэ псалъэ»

ПАСЭРЕЙ НЭПКЪЫЖЪЭ ЗЫТЕЛЪХЭР

МафIэдз Сэрэбий и повесть «Шыдыгъу» жыхуиIэм пасэ зэманьыр къызэрыщыгъэлгъэгъуа бзэ Iэмалхэр

Жъы хъуа псалъэхэр кыигъэщIэрэщIэжурэ бзэм и «гъэтIылгыгъэхэм» ядихъумэ къудей мыхъуу, махуэ къэс къэдгъэсэбэп псалъэкIэм, IуэрыIуэбзэм, кыщригъэщтэжи щыIэу зэрихъэныр художественнэ литературэбзэм и хъэлщ, сыту жыпIэмэ, апхуэдэ псалъэхэм яIэнкIэ хъунэу нэгъуэщI художественнэ ээфIэкIхэм я гугъу умыщIыххи, зэман блэкIам и хуэмэбжыымэу зэрыщытымкIэ, а зэман блэкIар ди гупсысэм къызэрыщягъэщIэрэщIэжыфым и фыгъэкIэ, ахэр экспрессие нэхъ зыхэлъ псалъэхэм ящыщ къалбытэ.

«Тхыдэм теухуа художественнэ тхыгъэм и бзэр лIэужыгъуитIу зэхэтщ: абы къызэщIеубыдэ бзэм нобэ иIэ щытыкIэри, зэман зытепсэлтыхъым а бзэм иIэгъа щытыкIэри. А бзэ лIэужыгъуитIым я зэгъэкIукIэхэр, щхъэж и куэдагъ-машIагъ елътытакIэ зэрызэхушчытыр, зэман блэкIам и Iэужь псалъэхэр художественнэ тхыгъэм и пкъым зэрыхэзагъэ щIыкIэхэр, – ахэр щхъэусыгъуэ зэхуэмыдэхэм къыхэкIыу зыкъому зэщхъэщыкIынкIэ хъунуц, псалъэм папщIэ, зэман блэкIам и бзэр иджырей бзэм къызэрыхэщIыхъар зыхуэдизым елътытауэ». (Левин В. Д. Средства языковой исторической стилизации в романах Ю.Н.Тынянова. – В сб.: Исследования по языку советских писателей. М.: Изд-во АН СССР, 1959, с. 90.)

БлэкIа зэманым щытепсэлтыхъым дежи жъы хъуа лексикэр тхакIуэхэм зэхуэмыдэу къагъэсэбэп хабзэщ. Псалъэм папщIэ, апхуэдэ псалъэхэр блэкIа зэманым и нэцэнэу зэрыщытыр нэхъри къыхэзыгъэщыну хуей тхакIуэм ахэр зыIурилъхэр персонажхэм я закъуэщ,

авторым и текст кыизэриуатэм апхуэдэ хигъэхьэр-ктым. Ауэ куэдрэ урохьэлэ авторым и бзэри персонажхэм я бзэри зэхуэдэу жьы хъуа лексикэмкIэ щыгъэнщIа художественнэ тхыгъэхэми. Мыпхуэдэу зи тхыгъэр зыгъэпсхэми езыхэм я мурад яIэжщ. Персонажхэм я бзэрэ къэзыуэтэж авторым и бзэу тхыгъэр щызэщхьэщымыха художественнэ произведенэхэр жьы хъуа лексикэмкIэ гъэнщIауэ щыщытым деж, ахэм я бзэм зэрыщыту зэман блэкIам и фэ кытоуэ.

Япэрей гъэпсыкIэм хэт жьы хъуа псалъэхэм персонажхэм я бзэр авторым кыизэриуатэ бзэм кыыхагъэщхьэхукI, а персонажхэм я характерыр кыизэрагъэ-лъягъуэ бзэ Iэмалхэм ящыцуи тхыгъэм хохъэ.

ЕтIуанэрей гъэпсыкIэм хэт жьы хъуа псалъэхэм, ищхьэкIэ зэрыщыжитIауэ, тхыгъэр Iыхъэ-Iыхъэурэ зэщхьэщыхктым, персонажхэм щхьэхуэу, къэзыуатэм щхьэхуэу характеристикэ яритктым. Ауэ характеристикэ етын зэфIэкIыр ямыIэу жыпIэ хъунуктым мы етIуанэрей гъэпсыкIэм хэт жьы хъуа псалъэхэми. Мыпхуэдэ бзэ гъэпсыкIэм характеристикэ зритыр пыухыкIауэ персонаж гуэрктым (персонаж гуэрхэктым) е къэзыуэтэжым и бзэрактым, атIэ зэманырщ. Тхыгъэр зытепсэлтыхь зэман блэкIам екIуэкI Iуэхугъуэр кыиуатэ кудей мыхъуу, а зэманым характеристики ирет.

Iуэрыуатэм и куэщIым кыитэджыкIауэ жыпIэ хъуну ди художественнэ литературэм гъунэжу кыщагъэсэбэп жьы хъуа псалъэхэр. Псом хуэмыдэжу ахэр щыкуэдщ зэман блэкIар, тхыдэр къэзытIэщIыж тхыгъэхэм. АпхуэдэхэмкIэ гъэнщIащ, псалъэм папщIэ, мы ди тхыгъэм тегъэщIаплэ хуэхъуа «Шыдыгъу» повестыр.

Мысост адэкIэ щыгугъат Жанхъуэт цIыхум яхэпсэ-лтыхьыну, ХьэжылантIэ, Темыркъан сымэ хуэдэхэм я нэр бгъаплтэ мыхъуну унафэ ткIий къащтэн щхьэкIэ, жылэ-жылэкIэ **гъуо** зэбграгъэкIыу **хасэ** ящIыну, а **хасэм** лъэпктым **къэралыгъуэ** къезыт хабзэ, унафэ кыщащтэну, ХьэжылантIэ сымэ **«мыжбыкъ суд»** зыфIащ хьэм ирагъэхьыр щыпхагъэкIыну.

М.С., «Шыдыгъу», Iуащхь., 1981 гъэ, № 2, н. 43

Аракъэ иджы **лъхукъуэщо** бгъэшэсмэ – уанэгур уфIештэ, жыхуалэр.

М.С., «Шыдыгъу», «Iуащхь.», 1981 гъэ, № 2, н. 42

Жанхуэт и Іупэм кээсат: «Хьэмэ кыилъхуа, суриш-кІахуэагъу уфІэщІрэ?» – жиІэну, арщхьэкІэ и пащІэш-хуитІым щІэгуфІыкІри **хьэщІэщымкІэ** иунэтІащ.

М.С., «Шыдыгъу», «Іуащхь», 1981 гъэ, № 2, н. 47

Мэкъур **чылътрыгум** къыдэлъу плІанэпэм щыщІащи, пэрыхьэтщ икІи лъабжьэкІэ хэутэн ящІыркъым.

М.С., «Шыдыгъу», «Іуащхь», 1981 гъэ, № 2, н. 35

Іуэхур **хеящІэм** и пащхьэ иралъхьэну яухащ.

М.С., «Шыдыгъу», «Іуащхь», 1981 гъэ, № 2, н. 47

БлэкІа зэманыр ди нэгу къыщІигъэувэжын мурадкІэ МафІэдзым кыигъэсэбэп бзэ Іэмалхэр зыкъом мэхъу, ахэми щхьэхуэ-щхьэхуэу ятепсэлъыхьыпхьэщ.

1. Жьы хъуа е жьыфэ къызытеуа тхьэрыІуэ псалтъэрэ псалъафэу тхыгъэм узыщыхуэзэхэм мы ищхьэкІэ зи гугъу тщІа мурадыр зыгуэркІэ ягъэзащІэ.

– Иджы, тхьэгъэпщІ сыхьыгъэун щхьэкІэ, сэри си ІэщІагъэм, мис, фыщыхьэтщ, сыкъыпэрыкІынщ. Нобэ **си жьакІэ упсыж ирехъу.**

М.С., «Шыдыгъу», «Іуащхь», 1981 гъэ, № 2, н. 49

– **Тхьэ гуІэ**, умыщІэ иджыпсту дымылъагъуу къытщыдыхьэшхыу къытхэтми...

М.С., «Шыдыгъу», «Іуащхь», 1981 гъэ, № 2, н. 40

– **Мыр зи щыпкъэ**, – Темыркъан къалътыншыкъым хуэдизыр зи нэкІум щытхэр зэхиплгъыхьщ, и сэшхуэжъым телэбэри, ткІийуэ жиІащ, жаІэ, – Жанхуэт и гъэриблыр къыслэрымышъауэ губгъуэм ит бжьо кІэрыутІыпщи семылусэн.

М.С., «Шыдыгъу», «Іуащхь», 1981 гъэ, № 2, н. 36

2. МафІэдзым и повестым куэдрэ ущрохьэлІэ зэман блэкІам екІуэкІа Іуэхухэм, щыІа псэукІэм ехьэлІауэ бзэм хэт фІэщыгъэщІэхэу этнографическэ терминкІэ узэджэ хъунухэр.

Темыркъан къригъэкІуэкІа къомым хэплъэжурэ абы иджы и фІэщ дыдэ хъуат **шыдыгъум** иужь дыдэу къыщагъэгубжъам жиІауэ жыхуаІэ псалтъэхэр: «Жан-

хъуэт зэфәнү псыр къызэрыжәнур **бжыхъэ зекIуэ** ищIыну и пцIэгъуэплтым шэсу дэкIыхукIэщ.

М.С., «Шыдыгъу», «Iуащхъ», 1981 гъэ, № 2, н. 49

ЯпэщIыкIэ абы къигъэуващ **зи лIакъуибл** зымыщIэж **тхъэрыIуэ цыхъэт** хъунукъым жиIэри, Мысост **лхукъуэщо** унагъуэ зэрыхъурэ куэд зэрымыщIам щхъэкIэ, ар имыщIэу хуигъэфашэри.

М.С., «Шыдыгъу», «Iуащхъ», 1981 гъэ, № 2, н. 51.

– Мис а нэгъабэ мыхъу абы и щыпэгъэм Джэрпэджэж бгъуэнщIагъыжъым деж **тхъэшхуэ гухъэж** жаIуэ жбы ямыIэу, щIэ ямыщIэу, щIалэ къэмынэу, хъыджэбзщ жамыIэу махуэм жэщ хъухункIи, жэщым нэху щыхункIи зэрызельафэу зэрагъэкIуам къиша Iуэхущ а Зулий и мыгъуагъэр.

М.С., «Шыдыгъу», «Iуащхъ», 1981 гъэ, № 2, н. 42-43

3. Повестым мымащIэу хэтщ, нэхъыжхэм я псэлъэкIэм кыххэна мыхъумэ, иджырей адыгэбзэм щIагъуэрэ щызэхыумыхыж жылэкIэхэр. Ахэми повестыр зэрытха бзэм зыгуэркIэ **«жыфэ кытрагъауэ»**, пасэ зэманым и нэцэнэу тхыгъэм кыххоц.

– Зыгуэрым удихъэхыну фIыщ, ауэ зыгуэрым ущитхъэкъуам деж абы кыикIуэт щыIэжкъым. Удихъэхами, **«уэгъу джэмыдэжъ»**, жыпIэмэ арац.

М.С., «Шыдыгъу», «Iуащхъ», 1981 гъэ, № 2, н. 48

Абы сэхуу ягъэсамрэ къуэкIийм плIэлукIэ пшахъуэу кыыдахамрэ, **тобэ зыщIэн**, вэрэвийр зэрыгъэлъэгъуажъэу яхуимычынт.

М.С., «Шыдыгъу», «Iуащхъ», 1981 гъэ, № 2, н. 34

– А уи шыр иджы хуэдэу бэдзэуэгъуэ жэщым къэбдыгъуу тхъэмахуэкIэ къахуэмыгъуэту щIэбгъэнэн жыхуэпIэр тыншкъым. Ар, Жанхъуэт, **мыбдеж цыскъым**.

М.С., «Шыдыгъу», «Iуащхъ», 1981 гъэ, № 2, н. 48

4. Жбы хъуа жылэкIэхэм ящыщIэ унэцIэм «и къуэ», «и къуэжъ» жиIуэ пыту «Шыдыгъу» повестым узыщыхуэзэхэр.

– Куэдү захуэщ зылІ зэрымышуудзэр, – Жанхъуэт ябгэу Мысост еплъащ, – ауэ зэгъащІэ, **ХьэщІэхуэфІ и къуэ**, япэм жаІэу шытащ; дзэм я нэхъ инри е зы шу-укІэ кІапсэщ, е зы фочыпэбжщ. Си пыІэжыр яхуэгъэ-тІысащ.

М.С., «Шыдыгъу», «Іуащхь», 1981 гъэ, № 2, н. 34

Зыкъомым зэралътэмкІэ, **Дамыжыкъуэ и къуэ-жыр** адыгэ хабзэм пэувыну, абы зыгуэрхэр зэрихъуэ-кІыну мурад ищІати, и пыІэкур къыхураудащ, и Іэпэм ирагъэдзэкъэжащ.

М.С., «Шыдыгъу», «Іуащхь», 1981 гъэ, № 2, н. 26

5. Жъы хъуа лексикэм хэббжэ хъунуц щІыпІэщІэ, лтэпкъыщІэ с.ху. МафІэдзым и повестым хэт гуэрхэри.

Абы хэту **Псыхуабэ** къикІри джакІуэ шу къэсат: **ермэлым** и тыкуэным ущІэгүзэвэн щІахатэкъым, дэдзей-къедзыхи – зы дыщэ Іэлъын, мыщІэ ису.

М.С., «Шыдыгъу», «Іуащхь», 1981 гъэ, № 2, н. 31

– БІы, бгъэунэхуащ уэ си узыгъуэ лажъэ. Шым ещхъу, зэрышыр бжъакъуитІ зэрытемытымкІэ къэп-щІэф къудейуэ, хъеуаныжъ гуэр, къэбыфэ хъужауэ, **КъалэкІыхь** бэзэрым къыщищэхуащ.

М.С., «Шыдыгъу», «Іуащхь», 1981 гъэ, № 2, н. 27

– Хьэкъ уэттар уи гуфІакІэ дэлъщ, зы мэлэфэ жытІащи, дыхущІегъуэжыркъым, ухуеймэ **Псыхуабэ** щифыж, нэхъ къапщтэмэ, **Тэрчкъалэ** щигъэсыкІ.

М.С., «Шыдыгъу», «Іуащхь», 1981 гъэ, № 2, н. 26

6. БлэкІа зэманыр къэггэлъэгъуэнымкІэ МафІэ-дзым къиэгъэсбэп художественнэ Іэмалхэм яхэббжэ хъунуц «жыфэ къызытеуа» псалтэ къэхъукІэ гуэрхэу повестым узыщыхуэзэхэр.

Дауи жылэдэсыр **«имылъэгужыкІыңрэт»**. Хьэ-мырзэ мазэ еным щІигъу пІалтэу иратат, Жанхъуэт и шыр зрихъуэжар къимыІуатэмэ, абы кърикІуэным егупсысыну.

М.С., «Шыдыггу», «Туащхь.», 1981 гъэх, № 2, н. 51

– Иджыпсту цІыхур мызэгъэжыпэ щІыкІэ, абы дынэмысмэ, ар щІашу ежъэжынри **ухакъым**.

М.С., «Шыдыггу», «Туащхь.», 1981 гъэ, № 2, н. 42.

Ислъамджэрийрэ Адэмыррэ **ешыхъэтылІащ** къурІэ-ным телэбэхэри Жанхъуэт хашэ зэриІэмкІэ.

М.С., «Шыдыггу», «Туащхь.», 1981 гъэ, № 2, н. 52

7. Повестым куэду хэтщ междометие, частицэ, послелог с.ху. экспрессиекІэ гъэнщІа псалъэхэр. Ахэр, дызэрыщыгъуазэщи, художественнэ литературэбзэм нэхъ нэ зыхурища псалъэхэщ, ауэ МафІэдзым и тхыгъэм нэхъыбэрэ дызыщрихьэлІэр нобэ къамыгъэсэбэпыжыцэу цыт жылэкІэхэрщ.

– **СлІо**, жин тет пэшэгъумэ, зы дамэдазэ гуэркІэ ар дигъэпщри, бжэІулъэри пхъэрыгъажэри ирыригъэхри, **макІуэ щІыкІэ** – ежъэжащ!

М.С., «Шыдыггу», «Туащхь.», 1981 гъэ, № 2, н. 40

– Дыножьэ, **лІэун**, псори дызэгъусэмэ нэхъыфІкъэ? – жиІащ Адэмыр, зи гур икІа макъкІэ.

М.С., «Шыдыггу», «Туащхь.», 1981 гъэ, № 2, н. 43

– **Айдэ мыгъуэт иджы**, зыкъысхуигъэгусащ...

М.С., «Шыдыггу», «Туащхь.», 1981 гъэ, № 2, н. 42

8. Художественнэ Іэмалу МафІэдзым къыигъэсэбэпхэм ящыщ абы и тхыгъэм хэт псалъэжыхэри. Дауи, а псалъэжыхэр нобэ къамыгъэсэбэпыжу аракъым, ауэ мы тхыгъэм хэт персонажхэм я бзэр ахэмкІэ гъэнщІауэ зэрыщытым къыбгургьаІуэ апхуэдэ псалъафэхэр куэду къэгъэсэбэпыныр, езыхэр щхъэж и экспрессие иІэжу тхыгъэм къызэрыхыхъэм нэмыщІыжкІэ, пасэм щыІа псалъэкІэм и зы нэцэнэу тхакІуэм къызэригъэсэбэпыр.

– **Уэркъ хашэркъым** жыхуалэр фи фІэщ фымыщІ, – щІигъужащ Мысост.

М.С., «Шыдыггу», «Туащхь.», 1981 гъэ, № 2, н. 32

– **Хьэ хей умыукIи фыз хей иумыгъэкIыж, жы-
хуалэм ещхът си Iуэхур.**

М.С., «Шыдыгъу», «Iуащхь», 1981 гъэ, № 2, н. 48

– Куэдэ захуэщ зылI зэрымышуудзэр, – **Жанхъуэт**
ябгъу Мысост еплъащ, – ауэ зэгъащIэ, **ХьэщIэхуэфI** и
къуэ, япэм жаIэу, шытащ: **дзэм я нэхъ инри е зы**
шуукIэ кIапсэщ, е зы фочыпэбжщ.

М.С., «Шыдыгъу», «Iуащхь», 1981 гъэ, № 2, н. 34

ЛIым я нэхъыкIэм гухъу наклэ щIеуд, адыгэлIым
я нэхъ мыгъуэми Iуэхугъуибгъу игу илъщ.

М.С., «Шыдыгъу», «Iуащхь», 1981 гъэ, № 2, н. 45

9. МафIэдзым и повестым куэдэ къыщегъэсэбэп
шым епхауэ щыIэ лексикэр. Ахэм гъунэжу яхэтщ жьы
хъуа жыIэкIэхэри, щхъэхуэу къапщтэмэ, апхуэдэ зы-
фIумыщыфынухэри, ауэ япэм хуэдэу нобэрей ди гъа-
щIэм шыр зэрыхэмытыжыр къэплъытэмэ, абы епха
лексикэр зэрыщыту «жьы хъуа» е «жьыфэ къызытеуа»
лексикэм хэбгъэхъэ хъуну къыщIэкIынуу. Псом
хуэмыдэжу мы повестым апхуэдэ псалъэ куэдыкIей
къызырщыгъэсэбэпам, ахэр зыхужалэ Iуэхугъуэхэр
блэкIа зэманым зэрепхам зи гугъу тщIа «жьыфэр» а
псалъэхэм къатрегъауэ, шым епха лексикэм и «зэма-
ныгъуэр» зэрыблэкIари наIуэ къещI.

Щолэхъушым ещхъу ар щхъэ цIыкIут, и пэр мы-
шияуэ, атIэ щIэкъауэ, ипкъкIэ зэфIэмыгуауэ, атIэ кIы-
хъу. Ауэ ар фаджэ дыдэт, **щолэхъуми, бэчкъанми,**
жэрэщтыми къыпхуэмыцIыхужыну.

М.С., «Шыдыгъу» «Iуащхь», 1981 гъэ, № 2, н. 45

Мысост Жанхъуэт къызэринэкIри, полковникым
къыбгъэдэхутащ, абы и **шы IумпIэр** иубыдри пщIан-
тIэм къыдишащ, **шхуэлэу тхьэгъум** и пщIулкIэ **шхуэ**
щхьэфэр зы IэмкIэ иубыдащ, адреймкIэ **лъэрыгъып-**
сыфэр иришэхри, лIы дыщэ дамэм худэплъеящ.

М.С., «Шыдыгъу», «Iуащхь.» 1981 гъэ, № 2, н. 29

– Абы **шууэ** девмыгъэкIуалIэу, дишхэр мыбдеж
шыщхьэээфIэдзэ щыдывгъэщI...

М.С., «Шыдыггу», «Туащхь», 1981 гъэ, № 2, н. 43

Шы фІэдзапІэм уанэ ятелъу шитІ кІэрытт, зы шыт-хъуэрэ зы брул зэкІужрэ.

М.С., «Шыдыггу», «Туащхь», 1981 гъэ, № 2, н. 47

10. Хъэрыпыбзэм къыхэкІа псалъэрэ псалъафэу куэд зэрыхэтми повестым и бзэм зыкъомкІэ «жыфэ кыытрегъауэ».

Дэтхэнэ зы щІапхъаджэми, ар шыІэу къэбгъанэ хъун, шыщымыІэм деж къэульэпхъэщын хуей мэхъу, Хъэ-жылантІэ **жахылым** дерс къыхрех.

М.С., «Шыдыггу», «Туащхь», 1981 гъэ, № 2, н. 46

– Фымыбэлэрыгъ, шыдыгъухэр бзаджэщ. Хэт ищІэрэ, гуп хъууэ къакІуэмэ, шыр къыщІевмыгъэшу зы къахэвукІыкІи, абы адрейхэр къедгъэІуэтэнщ, – ежъэхэм **уаз ярет** Адэмыр.

М.С., «Шыдыггу», «Туащхь», 1981 гъэ, № 2, н. 43

– **А теурэз махуэ** зыхуэкІуа, мыбы уи хъэдэр хъэм къихъа, мыбы шыщІэр сыт? – жиІащ Жанхъуэт и шыри шыгъупщэжауэ дыхъэшхым къызэщІичын къудейуэ зызэтритыгъэу.

М.С., «Шыдыггу», «Туащхь», 1981 гъэ, № 2, н. 44

11. Повестым хэтщ пасэм зэрахъэу шыта Іэщэхэмрэ ахэм ехъэлІахэмрэ я фІэщыгъэцІэхэр. Апхуэдэ псалъэхэм, Іуэхугъуэ екІуэкІыр къыдгурагъаІуэ къудей мыхъуу, ар къыщыхъу зэманри ди нэгум зыгуэркІэ къыщагъэцІэрэщІэж.

СлІо, Мысост, уэ уи **дохъутэм** дэлъыр бэрэжъей фочу ара?

М.С., «Шыдыггу», «Туащхь», 1981 гъэ, № 2, н. 49

Хъэмырзэ тхъэмыщкІэм сокІуэдри сокІуэд жиІа, пхъуэри ХъэжылантІэ и башыр къыІэщІиудащ, ар ефэндым трешащІэ, ауэ **хъэджэсэ** папцІэу башым икІ ефэндым къыІэщІэнам ар къызэтригъэувыІэри щэІуу етІысэхаш.

М.С., «Шыдыггу», «Туащхь», 1981 гъэ, № 2, н. 53

– Хэт, жысІакъэ, мыбы щІэсыр? Дэ шы дохъу, **фокІэщІ** зырызи тІыгъщ, – кІиящ Іслѣамджэрий аргу.

М.С., «Шыдыгъу», «Іуащхь», 1981 гъэ, № 2, н. 44

– Дэнэ шыІэ си къамэр? – лІыжыр хуумыгъэфэщэну псынщІэу кыщылъэтри и пІэр здыкІэрыт блыным чы Іунэм фІэдзауэ фІэлъ **гъуардэ къамэжыр** кыфІип-хъуэтащ.

М.С., «Шыдыгъу», «Іуащхь», 1981 гъэ, № 2, н. 34

12. И бзэм нэхъ «пасэреифэ» кытригъэуэн папщІэ МафІэдзым кыигъэсэбэп Іэмалхэм ящыщ диалект псалъэхэр и тхыгъэм зэрыхигъэхьэр.

ХъэжылантІэ ефэндым «бзаджэнаджэ уз къеуэлІащ, цІэ къегъэтын хуейщ», – жиІэри унафэ ищІри **пщашэ** хъарып цІыкІур хъэзаб мыухыжым хидзащ.

М.С., «Шыдыгъу», «Іуащхь.» 1981 гъэ, № 2, н. 28

13. Тхыгъэм гъунэжу хэтщ ягъэпщылІ, зыгъэпщылІ классхэр щыщІлам ахэр зэрызэщхъэщагъэкІыу щыта фІэщыгъэцІэхэр.

Апхуэдэу къэбгъэхъумэ, лъэпкъыр зинэ щылъху защІэу кыызэхэнэни, **унэлут** псэжъ псэукІэр хабзэ тхуэхъуни.

М.С., «Шыдыгъу», «Іуащхь», 1981 гъэ, № 2, н. 46

Зулий тхъэмышкІэ и ужькІэ куэд дэмыкІыу ХъэжылантІэ деж зы **уэркъ** лІыку кыщепсыхат: мыращ, мыращ, уи зэфІэкІ хэлъу ди **молэм** чэнджэщ кызитати си щхьэр къосхьэлІащ, си хъыджэбз ягъэделащ, зыгъэделари фэи лыи темылъу къэмышъупс ефа гуэрти, лІащ.

М.С., «Шыдыгъу», «Іуащхь», 1981 гъэ, № 2, н. 46

Ар лъхукъуэлІым кыыхэкІами, **лІакъуэлІэш** куэд кызэзынэкІа лІы пхъашэт, мышынэт, зекІуэлІ шу закъуэу, щакІуэ ахьырзэману къэгъуэгурыкІуат. Абы и адэшхуэр Дамыщыкъуэхэ я **пщІантІэдэтт**, **азэгу** щытат, **Жанхъуэт** и адэшхуэр дунейм щехыжам ар щхьэхуиту иутІыппыжащ.

М.С., «Шыдыгъу», «Туащхь», 1981 гъэ, № 2, н. 28

14. Пасэм щыла псэлъэкIэм и фэ тхыгъэм кытегъэуэн мурадкIэ тхакIуэхэм кызырэрыгуэкI псэлъэкIэм (просторечием) и хуэмэбжыымэхэри щыхагъэхьэ щыIэщ, ахэри блэкIа зэманым и нэцэнэ папщIэу къагъэсэбэпу. Апхуэдэхэр куэду хэтщ мы зи гугъу тщIы повестым и бзэми.

– **Лъаркъэ**, мы Мусэ **кхъуэ дэгум** и тхьэкIумэр жан хъужауэ, и бзэгу щэлъахтэ илъ хуэдэу зэрыселъафэу **кьиужыгъыр**. Тхьэр згъэпщIащ, **цыджаным кыкIэ-рыхуа** а уи брулыжыым, шыдыгъу сщIэркъым, хьэIу-цыдз къудей еIусэм, жылэм зебгъэщхьу хьэкъ яхэп-лхьэну уи щхьэ **хъэрахъэм** къихьа мыхъумэ, сыт уэ ущIэгузавэу узезыхуэр?

М.С., «Шыдыгъу», «Туащхь», 1981 гъэ, № 2, н. 27

Догуэ, догуэ, сыт мы **дудакъым** аргуэру хъуцацэу къивыр?

М.С., «Шыдыгъу», «Туащхь», 1981 гъэ, № 2, н. 27

Жанхъуэт игъащIэм иджыпсту нэхъ зеиншафэ, тхьемыщкIафэ кытеуатэкъым. Ар Мысост фIэгунэхь хъуащ, ауэ Темыркъан **щайуэ къридзауи** фэ теттэкъым.

М.С., «Шыдыгъу», «Туащхь», 1981 гъэ, № 2, н. 47

– ЯпэщIыкIэ мо **цIыхурыхужыр**, – Мысост пхъэ-рым яхэт адыгэ щIалэ хашэу мыхэр мыбы къэзы-шамкIэ плъащ, абы и нэкIум щIэубжытхэ хуэдэ, – **щIэзгъэIат** ар, щыхьэт схуэхъужын сфIэщIри.

М.С., «Шыдыгъу», «Туащхь», 1981 гъэ, № 2, н. 31

СепхулIауэ жызыбгъэIэрэ ар, уи шыр зыдыгъуам сохъуапсэ. Ар япэу, сэ сриетIуанэу шыгъажэм сыкъэсам ещхьщ. Ари куэдкIэ **сыкыкIэрыщэтауэ**.

М.С., «Шыдыгъу», «Туащхь», 1981 гъэ, № 2, н. 48

Мы шапхтэхэм яхэт **«лъаркъэ, «кхъуэ дэгум», «кьиужыгъыр», «щхьэ хъэрахъэм», «дудакъым», «къивыр», «сыкыкIэрыщэтауэ», «цIыхурыхужыр», «щIэзгъэIат»** жыхуиIэхэр, дауи, къанэ щымыIэу пасэм

щыла адыгэ псалъэкIэм и нэцэнэктым, ауэ апхуэдэ кызырагыуэкI жылагъуэхэмрэ архаизм, историзмхэмрэ зэхэхуэнауэ повестым и кIыхьагъкIэ зэрыхэтым уосэжри, тхакIуэм кыигъэсэбэп а художественнэ Iэмалым и лъагъуэм хуэм-хуэмурэ утохъэ, зи гугъу тщIы псалъэхэр блэкIа зэманым и Iэужьюи кыпщохъу.

15. БлэкIа зэманым и нэцэнэхэр ди тхакIуэхэм кызырагъэлъагъуэ Iэмалхэм яхэббжэ хъуну ди гугъэщ IуэрыIуэбзэм нэхъ пэгъунэгъуу тхыгъэр гъэпсынри. Мыр, дауи, Iэмал махэщ, къарууншэщ, ди художественнэ литературэбзэм апхуэдэ Iэмал кыигъэщIыныр кыщцежъэри ди тхыбзэм и пкъыр «тхылъыбзэ» жыхуаIэжым и къупхъэм ихузыIуауэ, ди художественнэ литературэбзэри а къупхъэм ихуауэ зэрыщытырщ. Тхыбзэм игъуэта гъунапкъэхэм кыикI, абы щызекIуэ бзэм кыщцхъэщыкIыу IуэрыIуэбзэм и пкъым хуелэ псалъэкIэр художественнэ мурад гуэркIэ къэбгъэсэбэпыныр нэхъ тынш щIэхъур, дауи, аращ. IуэрыIуэбзэм пэгъунэгъу псалъэкIэр блэкIа зэманым и нэцэнэу, блэкIа зэманыр кърибгъэлъэгъуэжынымкIэ щылэ художественнэ Iэмалхэм ящыщ зыуэ тхакIуэхэм кызырагъэсэбэпми, шэч хэмылъу, апхуэдэ щхъэусыгъуэщ иIэр.

– **Куэдэ захуэщ** зылI зэрымышуудзэр, – **Жанхъуэт** ябгэу Мысост еплъащ.

М.С., «Шыдыгъу», «Iуащхь.», 1981 гъэ, № 2, н. 34

Iэу-Iэу, апхуэдэу тхъэ умыIуэ, гузэващ Хьэжмэстафэ лIыжьыр.

М.С., «Шыдыгъу», «Iуащхь.», 1981 гъэ, № 2, н. 32

Шэшэным и шыр кыщцадыгъум, шэшым **псыхъуэ** кIуэцI защIэкIэ бгъэдыхьащ, блыныр сапэ защIэкIэ зэпкърахри, – **макIуэ щIыкIэ, дыхъэжахэр къэгъуэтыж**.

М.С., «Шыдыгъу», «Iуащхь.», 1981 гъэ, № 2, н. 36

Арати къэсыжахэщ. Псори зэфIэкIауэ, пхъэри щымыIэу щалгытэм, **шокъу жиIэу** Жанхъуэт **яIууащ, жьыуэ щIэтэджауэ щакIуэ дэкIыу**.

М.С., «Шыдыгъу», «Iуащхь.», 1981 гъэх, № 2, н. 36

16. БлэкIа зэманым и нэцэнэ бзэ Iэмалхэм яхэбгъэхъэ хъуну кыщцIэкIынууц мы повестым хэт персо-

нажхэм я цІэхэри: Жанхуэт, ХьэжылантІэ, Темыр-
кѳан, Адэмыр, Зулий, Мысост, Ислѳамджэрий, н.

1987 гъэ, «Іуащхьэмахуэ»

ХЭІЭТЫКІА НАГЪЫЩЭХЭМРЭ УПЩІЭ НАГЪЫЩЭХЭМРЭ

«Абы дегъэпІейтей» рубрикэм щІэгугу иджыблагъэ
(09.07.2003) «Адыгэ псалъэ» газетым къытехуащ
Уэхъутэ Александр лъэпкъым зэрызахуигъазэ тхы-
гъэшхуэ – «Адыгэ тхыбзэм и бзэр адыгэбзэщ». Рубри-
кэм жыхуиІэ «дегъэпІейтейм» дьтехуарэ дьтемыхуарэ
Тхьэм ещІэ, ауэ сэ си щхьэкІэ сигъэпІейтеящ а тхыгъэм,
зыкъомкІи сыкыигъэуІэбжыащ. ЗанщІэу жысІэнщ абы
щхьэусыгъуэ нэхъ хуэхъуауэ къэслъытэр: схузэмы-
гъэкІурэ схузэмыгъэшхуэ дыкъуакъуэ, лъэныкъуитІ
сфІэхъуащ сэ мыбы хэт гупсысэхэр. Зы лъэныкъуэмкІэ
укъыщеплъмэ, – Іуэхугъуэ кыныщІэтахэр, кІуэаракъэ,
ущІэгугуІэн защІэщ. Ахэр зэщІа зэрыхъун хуей лъэ-
ныкъуэмкІэ укъыщеплъыжмэ...

АтІэми, а лъэныкъуитІым я гугъу тщІын япэ, сы-
хуейт а тхыгъэр зи Іэдакъэ кыныщІэкІам теухуауэ мыр
кыныжысІэну: езым дызыхибжэнум езыр хуитыжщ, ауэ
Уэхъутэ Александр сэ яхызобжэ си ныбжыгъуэ нэхъыфІ
дыдэхэм. Адыгэ щэнхабзэм хуэшхьэпэн ІуэхуфІ куэд
илэжыащ абы, Тхьэм хущІигъэхьэ, – ноби елэжъ, и
гуащІи, и щІэныгъи, и мылкъуи емыблэжу. КІуэаракъэ,
адыгэм ди культурэм ехьэлІа зы Іуэху ин гуэр
зыщІыпІэ кыныщрахъэжыамэ, Япэнэс жыхуалэм хуэдэу,
абы кыныщыхутэрэ а Іуэхур ядиІэгугу, сыт илъэныкъуэкІи
ядигъэдахэу яхэтщ. Шэч зыхэмылгыжращи, нобэрей
адыгэ щІалэхэм ящыщу лъэпкъ ІуэхукІэ нэхъ псэ-
емыблэж къэгъуэтыгъуейщ. Дэни нос: езыр зыщыщ
Шэрджэсырауи ирехъу, Адыгейрауи щІы, Къэбэр-
дейрауи щырет, ди хэкуэгъухэр щыпсэу хамэ къэрал-
хэри яхэтыжу.

Гугъукъэ-тІэ апхуэдэ щІалэм и тхыгъэм сигу нэмы-
са гуэрхэр хэтщ, жыпІэу утыку уихъэныр? Тыншкъым,
ауэ езы Уэхъутэми а тхыгъэр щІитхар псом нэхърэ
нэхъыфІу илѳагъу и лъэпкъым хуэшхьэпэну хуейти
аращ. Уи фІэщ зэрыхъун, Александр, дэри мы Іуэхум
дыхэпсэлъыхыным дьтезыгъэгугушхуар а уи лъэпкъ
гурыщІэхэм пэджэж гуэркІэ: удын зэхэдзэ нэхърэ –
акъыл зэхэдзэ, жиІакъэ пасэрейм.

Аращи, иджы дгъэзэжынщ зи гугъу тщІы тхыгъэм

и лъэныкъуитІ тхуэмыгъэкІуу жыхуэтІахэм я деж.

КъызыхэкІа лъэпкъым и нобэрей гъащІэмрэ и къэкІуэнумрэ теухуауэ мащІэ-куэдми гудзакъэ гуэр зиІэ дэтхэнэ адыгэри нобэ иригузавэу къыщІэкІынущ мы Іуэхугъуэхэм: адыгэр хуабжъу зэкъуэча дыхъуа лъэпкъщ; анэдэлъхубзэр куэд дыдэм (псом хуэмыдэу, – хамэщІ щыпсэухэм) яІэщІоху; лъэпкъышхуэ дызыхэсхэм дахэшыпсыхъыжынкІэ шынагъуэу зэманыр гуащІэщ икІи гущІэгъуншэщ; дызытепсэлъыхъ тхыгъэм хэт псалъэжъ дыдэр къэдгъэсэбэпынщи, «Іуэху мыублэ блэ хэсщ» жаІэу зи гугъэкІи, зи лыгъэкІи, зи акъылкІи нэхъ цІыху лъагэ гуэрхэр къытхэмытэджыкІмэ, мы дуней щхъэлыжъу лъэпкъхэр зэхэзыхъэжэм дыкъезыгъэлын Іэмал гуэрхэр къытхуэмылътыхъуэмэ, къытхуэмыгъуэтмэ, итІанэ къытхуэнэр хуэм-хуэмурэ ефэ-ешхэ Іэнэм лъэпкъыр дыпэрыкІуэдэну аращ. Хъыбар дахэхэр жытІэурэ. ЩымыІэж Іуэхугъуэхэм, тхэмылътыж лыгъэхэм датепсэлъыхъым-дызэщытхъужурэ.

А псом йогупсыс, инуи ирогузавэ Уэхъутэр, мы еджапІэ Іуэхур къыдихынкІэ щІэхъуари, а Іуэхур, езым ещхъу, къабыл тцыхъуным дызыхуриджэ мы тхыгъэмкІэ адыгэу дунейм тегу хъуам зыкъыщІытхуигъазэри – шэч къытесхъэну сыхуейкъым – аращ. Арагъэнущ.

Дигу къышхыдыкІыу дызыщІэхъуэпс защІэкъэ-тІэ Уэхъутэм и тхыгъэм къыхэтхутыкІа мы гупсысэхэр: «Адыгэу ущытмэ, адыгэбзэр, адыгэ хабзэр пщІэн хуейщ, адыгэбзэм урипсалъэу, адыгэ хабзэкІэ упсэууэ ущытын хуейщ»; «... дэ псоми фІылъагъуныгъэ худилэщ ди лъэпкъым, псори дыкъызыщІэзыубыдэу, ди зэхуэдэу диІэщ Адыгэбзэр, Адыгэ хабзэр, Адыгэ хэкужъыр»; «Дэ къытщІэхъуэ ди сабийхэм едгъэщІэн хуейщ ди Нарт эпосыр, адыгэ ІуэрыІуатэр, адыгэ усакІуэхэмрэ тхакІуэхэмрэ я тхыгъэхэр»; «Дэ, адыгэ псоми – цІыкІуми инми, тхыдэтхым хуэдэу ди тхыдэр тщІэжу дыщытын хуейщ!»; «Дэ фыкъыхудоджэ бзэм ирилажъэхэм фадэлэпыкъуну, анэдэлъхубзэм и фонд къызыІуфхыну. Ар фхузэфІэмыкІмэ, адыгэбзэм щІэмычэу фытепсэлъыхъ, и Іуэху зефхуэ. Сыт хуэдэ щІыкІэкІэ фытемыпсэлъыхъми, адыгэбзэм и гугъу фщІыху, абы и гуащІэм хохъуэ».

ЗэрыжытІауэ, мыхэр куэдым дигу зэрыгъу, хъуэпсапІэрэ гугъапІэу диІэ, Уэхъутэр ди гум къызэрипсэлъыкІа гупсысэхэщ, лъэпкъ псом зэрызыхуагъазэ тхыгъэр стиль хэлэтыкІам тетынкІи пафос нэхъ щІэлъынкІи зэрыхъунур къэплътэтрэ ублэкІмэ, адреймкІэ

пыплъхъэни пыпхыни щыІэкъым. АтІэми, Александр и пІэм ситамэ, а тхыгъэм хэзгъэхъэнтэкъым хэлэтыкІа стилми щхъэпрыкІыжауэ къытщыхъу мыпхуэдэ егъэ-леиныгъэхэр: «Адыгэ-абазэ бзэ гупыр зыхыхъэ Ищхъэрэ Кавказ бзэ быным и ныбжбыр индоевропей, алтай, угрофин бзэ бынищым зэхэту я ныбжбым хуэдизщ»; «Берлин, Токио, нэгъуэщІ къалашхъэ университетхэм щадж адыгэбзэр»; «... адыгэ лІы губ-зыгъэ дыдэу муслъымэну дунейм тетыр зэчэнджэщым, пщІэ зыхуащІым, Сократ пэлъытэу нобэ лъэпкъым дилэм»; «Адыгагъэр зэхэзыгъэуари, хъулъхугъэр (цІыхухъур) адыгэлІ зыщІари мы Дунейм псом я нэхъ губзыгъэу щыт Адыгэ бзылхугъэращ». ЖызыІэми нэсу и фІэщ мыхъуж апхуэдэ «псалъафэ берычэ-тыІуэхэм» лъэпкъыр ебгъэсэныр – ар узыщыгуфІыкІ хъунухэм ящыщу си фІэщ схуэщІынукукъым. Будай ещхъу адыгэм къытхуэпсалъэну зыфІафІ, илъэхъущыкІ щІэныгъэлІ нэпщІхэр зыхуей дыдэщ апхуэдэ псалъэхэр.

Иджы дытепсалъыхъынщ Уэхъутэм и къыхуеджэ-ныгъэм къыхэдгъэщхъэхукІа етІуанэ лъэныкукъэм: мо зи гугъу тщІа гугъупІэм лъэпкъыр къиша зэрыхъунум тегъэпсыхъа гупсысэхэмрэ зи къежыапІэри зи хэщІа-пІэри мыгурыІуэгъуэ а еджапІэ къызэІуахыным теухуа-хэмрэ. КІэщІу жыпІэмэ, зи гугъу тщІа «хэлэтыкІа на-гъыщэхэм» ядэщІыгъу «упщІэ нагъыщэхэм».

КъыщыщІэддзэнщ диным теухуауэ мы тхыгъэм хэт гупсысэхэм я деж. (Пэжу, мыхэр «псалъэм къыдэ-кІуэу» жыхуаІэм хуэдэущ тхыгъэм зэрыхэтыр, ауэ, зэрыжыІа щІыкІэхэм тепщІыхъмэ, уи нэм къыфІэ-мынэу яблэкІыгъуейщ)... «Дэ догугъэ ди сабийхэм Адыгагъэр дину къащтэжыну» – щыжэлэ Александр и тхыгъэм... «Къащтэжыну» щыжиІэкІэ, апхуэдэ диным зэгуэр дитауэ къокІ мыбы. АтІэми адыгэм ди тхыдэм хэтауэ дэ тщІэр мажусий, чристэн, муслъымэн динхэращ.

И пәІущІэ хъэрфыр дэнэ къэна, зэрыщыту хъэрфыш-хуэкІэ тхауэ ди псэм щыдогъафІэ дэри ар, – зи купщІэ нэсыр ІуэрыІуатэм нэхъ къыхэбгъуэтэжыфынкІэ хъуну а псалъэ дахэр: **АДЫГАГЪЭ**. И купщІэ дыдэр иІэжу ди лъэпкъым и гъащІэм щыхэтами, шэч хэмылгъу, адыгагъэм дин къалэныр зэи игъэзэщІакъым, зэгуэрым игъэзэщІэнри фІэщІыгъуейщ. ФІэщІыгъуейщ, а псалъэхэр («адыгагъэ», «дин») зыхущыІэ я къалэнхэм-кІэ зэи зэхъуэжэфынукъыми, зыр адрейм зэрихъуэ-кІыфын хуэдэу гъэпсахэкъыми.

Пэжщ, зи диным зи хабзэхэр хэпща, хэухуэна мыхъу

зы лъэпкъи щылау кыщлакIынукуым. Ди лъэпкъри арац: адыгэ хабзэм и хуэмэбжыымэ куэд екIупсу хэуващ ди муслэымэн дин зехъэкIэхэм икIи, псалъэм кыдэкIуэу жытIэнци, ахэр зэщхьэщыпхыжыным упыхьэныр (апхуэдэу Iуэхум егупсысхэр мащIэктым), шэч хэмылзу, зэранышхуэщ хабзэм дежкIи, диным дежкIи, а лъэныкыуитIри зи гъащIэм хэтыпхъэ лъэпкъым дежкIи.

«Диныр» «адыгагъэмкIэ» («адыгэ хабзэмкIэ») зэпхуэкI хъуну къащызыгъэхуэ мы идее нэпцI дахэ цIыкIур пIалъэ-пIалъэкIэрэ зыгуэрхэм къызыпхагъэлукI, гушыIэм и хьэтыркIэ жалэр я фIэщу жалэрэ кыпхуэмыщIэу. Псом нэхърэ нэхъ адыгэу цIыхум закъыщызыгъэхуэну хуейхэм я дежкIэ ари Iэмалщ, сыту жыпIэмэ адыгэм мымащIэу кытхэтщ Iуэхум и пэжыпIэр къалтыхуэ нэхърэ, экзотикэ гуэр зэхахмэ нэхъ къащтэу, а зэи къэхъункIэ мыхъунум нэхъ зыдрагъэхъэхуэ. Апхуэдэхэм ягу зризыгъэхъыну, ахэр кыдзэсыхъэхуэну хуейхэм Уэхъутэр яхэбжэну Тхьэм жимыIэкIэ, ауэ дыхуейтэктым ди ныбжьэгъуфIым къыбгъэдэкIуэ а къэхъункIэ мыхъунухэр, ауэ зыкъомкIэ ди лъэпкъ Iуэхухэр зэблэзыгъэуфынухэр зэхэтхыну. («А къомыр зытежыпIыхьын хуэдиз хъурэ ар?» жызыIэнхи щыIэнщ. Ари пэжщ зы лъэныкыуэкIэ, ауэ адыгэм ди дин Iуэхухэм ехъэлIауэ апхуэдэ гупсысэхэр, зэрыжалэу, ди хъэуам зэрыхэтри пэжщ. Апхуэдэу щыщыткIэ, ягъэ лъэпкъ кIыну си гугъэктым абы ехъэлIауэ мы тхыгъэм «кыигъэуша» ди гупсысэхэр кыжытIэми).

Адыгагъэм дин къалэныр епт хъуну къызыщыхъуэхэр апхуэдэм езыгъэгупсысыр «тхьэншэ динкIэ» зэджэ гуэрхэр (псалъэм папщIэ, конфуцианство) зэрыщыIэр армырауэ пIэрэ, ярэби? Арамэ, апхуэдэу зи гугъэхэм зыщагъэгъупщэ «тхьэншэ динхэм» лъабжьэ яхуэхъури яхуэхъункIэ хъунури диным ехъэхуэ къару зиIэ, лъэпкъыр сыт илъэныкыуэкIи зэщIэзыIыгъэфын, зыкыуэпсэукIыфын философии куумрэ абы кытепщIыкIыжа идеологии зэщIэукIамрэщ. Апхуэдэ гуэрхэр ди тхыдэ дапхъэм хъэзыру телзу щытамэ, нэхъ гурылуэгуэу хъункIэри хъунут мопхуэдэ псалъэшхуэхэр, ауэ... Мис а «ауэ»-м нэхъыбэрэ икIи нэхъ куууэ шIэгъэ-гупсысын хуейт мифологии къэхъым ноби лъэныкыуэ куэдымкIэ зи гъащIэр иджэрэзыхъ адыгэ гуэрхэр.

АдэкIэ дыктыщоджэ Уэхъутэм и тхыгъэм: «Дэ кыдоштэ адыгэ лъэпкъым муслэымэн диным кыдэкIуэу чыристан дин зезыхъэхэри зэрыхэтыр. Дин зэмышхъу тIу зезыхъэ лъэпкъым къегъэлъагъуэ дин

зэхэгъэж зэрымьщІыр (толерантность), икІи ар лъэпкъым и дахагъэм, и тхыдэм щыщІ... Муслъымэн динри чыристан динри адыгэбзэкІэ курыт еджапІэм щаджынуш...»

Мыбдежым гурыІуэгъуэ щыхъукъым Уэхъутэм зи гугъу ищІ чристэнхэр хэт сымэми: мэздэгу адыгэхэра хъэмэ иужьрей гъэхэм ди лъэпкъым «къыщІэхъуа икІи къыщІэхъуэ» адыгэ баптистхэра? Адыгэ йоговистхэра? Адыгэ кришнаитхэри яхэтыжу...

Толерантностым дэри дырибийкъым, дин зэхэгъэжым зыгуэр къыхуедджэнуми Тхъэм жимыІэкІэ, ауэ мы Іуэхум узыщыгуфІыкІыни, Александр и псалъэхэмкІэ жытІэнщи, «лъэпкъым и дахагъи» зэрыхэдмылъягъуэр икІи зэрыхэмылтыр къыжыдмыІэу тхуэшэчынукъым, сыту жыпІэмэ дызыщыгуфІыкІын хуейуэ зыкъомым къытщагъэхъу мы Іуэхугъуэри ящыщІ лъэпкъыр дызэрызэкъуач Іэмалхэм.

«Мэздэгу адыгэхэр нэгъуэщІ дин зэритыр нэхъыфІ хъэмэ нэхъыкІэ?» жыпІэу нобэ абы шэщІауэ урипсэлъэныр, дауи, къезэгъкъым, ауэ ар апхуэдэу щІэхъуам и пэжыр щІІэныр лейкъым. ТхъэхужыІэу жыпІэнымэ, мэздэгу адыгэхэр чристэн зэрыхъуа щІыкІэм нобэ щыгъуазэр тхыдэтххэм я закъуэкъым, – куэдым ящІэ: Кавказ зауэжъу адыгэр дизыулъэпсыкІам и Іэужъу аращ абыхэм я чристэныгъэр.

Хъэмэ адреј адыгэ чристэн щІэрыпсхэра мы тхыгъэм зи гугъу ищІу дызыщыгуфІыкІын хуейхэр? Ди зэманым къыдэунэхуахэр? Динхъуэж ирагъэщІыну адреј я лъэпкъэгъухэр къыхуезыджэу дэтхэр? Толерантностым и хъэтыркІэ а Іуэхуми дригуфІэн хуейуэ ара-тІэ иджы?.. Пэжщ, уримыгуфІэми, къыпфІэмыІуэхуцэу ублэкІ хъунут а Іуэхугъуэм, мелуан куэдыр зи бжыгъэ лъэпкъышхуэ гуэру дыщытамэ... Сэ нэхъ къызэхъэлъэкІ дыдэхэм ящыщІ адыгэр дызэрымащІэм сегупсысыныр, ауэ пэжыр дэнэ пхъын, дуней псом деплътмэ, – дыІэмышІизщ. Бжыгъэ лъагэхэмкІэ зыкъэджыжу дыщытыныр ди насып къыщимыхъакІэ, дэ къыттегъэпсыхъыщауэ щымыт псалъэ лъагэхэмкІэ зыдмыгъэбэлэрыгъыжу, кІуэаракъэ, лъабжыэр фІэгъэнауэ жыхуалэм хуэдэу зытхъумэжынырщ адыгэм къытхуэнэжыр. ДызэкъуачыфынкІэ зыми гугъэ едмыгъэщІу, щхъэусыгъуи едмыту. Нэхъри дызэбгрымышцхъэрыукІыу. Динхъуэж ищІу а лъэныкъуэмкІэ лъэпкъым хэщхъэрыукІаламэ, мис а псалъэ дахэ «толерантностым» и хъэтыркІэ нэмышлъ едмытми, апхуэдэ Іуэхугъуэр лъэпкъыр дызэрыгуфІэн икІи дызэрыгушхуэн хуей

гуэр хуэдэу кыытшызыгыгъэхуону хэт теориехэр къэд-мыгупсысу. Къытыдогъээжри – апхуэдэхэм, нэмыплъядмытми, щІахуэдгъэдэхэн щхъэусыгъуэ сыт илъэныкъуэкІи щыІау кыысщыхъукъым сэ.

ПцІыр сыткІэ щхъэпэ, атеизмэм и лъэныкъуэу игъащІэм сыщымытаи, гурэ псэкІэ фІэщхъуныгъэ нэс сйІау зыкъэслъытэжми, муслъымэн диным кыде-кІуэкІ хабзэ псори согъэзащІэ жысІау апхуэдэпцІсхуэупсынукъым. Ди жагъуэ зэрыхъуши, ар зэкІэ кы-зэмыхъулэхэм, «щыІар-щыІащ!» жаІау нэмэзлыкъым тетІысхъэныр нобэм кыыздэсым зи лІыгъэ кыи-мыхъэм дэри дащыщ, диным теухуауэ мы кы-жытІэхэри зэкІуэлІэжыр, зыдумысыжынщи, – лъэпкъІуэхухэращ: дин илъэныкъуэкІэ лъэпкъым зыт-риубыдэну и гъуэгур убзыхуарэ ІупщІу щымытмэ, абыкІэ жэуаплыныгъэ нэс дэтхэнэми и гум имылъмэ, а лъагъуэр кІуэ пэтми нэхъ зэхэкІынуц икІи дызэ-бгришынуц. Дэ зэбгрыпшын хуэдизи дыхъужкъым езыр. Мис аращ мы Іуэхур Іепэдэгъэлэл пцІы щІэмы-хъунури сэ си щхъэкІэ сыщІригузавэри.

НэхъыфІрэ нэхъ ІейкІэ динхэр зэбгъэпцэнэм нэхъ къемызэгъ къэгупсысыгъуейщ. Псом хуэмыдэжу – дунейпсо динхэр. ФІым, гуапагъэм, гуцІэгъум, псапэм, – апхуэдэ защІэщ узыхуагъэушэр абыхэм.

Ди диныр сэ схуэдэ щыжакІуэ хуэныкъуэу си фІэщхъуркъым, атІэми мыпхуэдэу жысІэну сыхуейт абы теухуауэ. ЦІэ Іей трагъэлукІыну иджыпсту зыгуэрхэр хэтми, муслъымэн диныр дунейпсо дину къалъытэ 3-м языхэщ. Дин щІалэщ. Дин къабзэщ. ГъащІэми цІыху-ми япэгъунэгъу динщ. Апхуэдэ дин дыщыфІыкІыжу динлъыхъуэ дыхэзыгыыхъэжын гупсысэхэм лъэпкъ акъылыр тедмыухуэмэ, сыт илъэныкъуэкІи нэхъ ди сэбэпу кыызолъытэ сэ.

Псори кызытехъеикІа «еджапІэм» теухуауэ. Ады-гэбзэм, адыгагъэм, адыгэ лъэпкъ Іуэхухэм тегъэлпсыхъа, трагъэлэжъэну зыхуамурад еджапІэ кыызэлѳахыным теухуауэ кърахъжъа Іуэхум (ар уи фІэщ пцІы хъуну щытмэ) щымыгуфІыкІ адыгэм хуэбгъэфащэ мыхъун псалъэ Іей щыІау кыыщІэкІынкъым. Апхуэдэ губгъэн къэтхъынкІэ шынагъуэ зэрыщыІэр тцІэ пэтми, иджыри зэ кыытыдогъээжри жыдоІэ: дригуфІэным зэран хуэхъу мыгурыІуэгъуэрэ фІэщхъугъуейуэ зыкъом хэтщ дызытепсэлъыхъ тхыгъэм. Абыхэм я нэхъыбэр зытеу-хуар а мурад дахэм зэрылъэлэсыну щІыкІэхэрщ, и механизмэрщ, «Дауэ хъумэ, дауэ хъуну пІэрэ?» жы-хуйІэм и жэуапхэрщ. ТхъэхужыІау жытІэнщи, а жэуап-

хэм яхэтц дэ нэсу жэуап зыщыдмыгъуэта пункт гуэрхэр... Ауэ абыхэми я гугъу тццЫнкъым, ди щлэныгъэншагъэкІэ къыдгурымыІауэ арагъэнц, жытІэнци дыблэкІынц. АтІэми дыблэкІыфынкІэ Іэмал имыІэу зыгуэр хэтц мы тхыгъэм, занцІэу жытІэнци, нэхъыбэу дыкъэзыгъэуІэбжьари, тхылъымпІэм дыщхъэщызыгъэтысхъари аращ.

Мыпхуэдэу дыкъыщоджэ Уэхъутэм зыкъызэрытхуигъазэ тхыгъэм: **«Дэ къызэдгъэпэщаш Адыгэ лъэпкъ щэнхабзэ автономие икІи Урысей Федерацэм и хабзэм ипкъ иткІэ, ар къэрал реестрым хатхаш... Лъэпкъ щэнхабзэ автономием епхауэ Іуэхугъуэ зетхъэ-нухэм ящыщц мы къыкІэлъыкІуэнухэр»**. (АдэкІэ тхыгъэм къыщэбжэкІаш а зи гугъу тццІауэ дэркІэ мыгурыІуэгъуэхэмрэ фІэщцІыгъуейхэмрэ зыхэт пунктхэр).

Мы къыфхуэтхъа щапхъэм щыщу **«Адыгэ лъэпкъ щэнхабзэ автономие»** жыхуиІэращ дэ нэхъ дыкъэзыгъэуІэбжьари, мис абы нэхъ тедгъэщІэнц иджы... УрысыбзэкІэ зэбдзэкІыжмэ, ар зэрыжыпІэнур мыпхуэдэущ: **«Адыгская национальная культурная автономия»**. Мы фІэщыгъэцІэм укъимыгъэуІэбжьынкІи уимыгъэпІейтеинкІи Іэмал иІэкъым, сыту жыпІэмэ **«Национальная культурная автономия»** жыхуиІэр Урысей Федерацэм хыхъэ лъэпкъхэм я къэралыгъуэ зэхэтыкІэр, лъэпкъ республикэхэр зэрыщыІэр зигу темыхуэ, а щытыкІэр щІэзылхъэжыну куэд лъандэрэ илхъэушыкІ Жириновский, Митрофанов, Рогозин сымэ хуэдэ политикхэр къызэрытхуэхъуапсэ зэхэтыкІэщ. Моуэ-щэ, лхэхэ гъунапкъи сыти уимыІэжрэ къэралым экзотикэ гуэр щылэным и хъэтыркІэ культурэм и къэухъ нэми Іэми къыІэрымыхъэм зыщыбгъэадыгэну, зыщыбгъэбалхъэрыну, зыщыбгъэосетиныну Іэмал къозыт къэрал зэхэтыкІэ. Ари нэхъ щІэхыІуэу узэрыхэшыпсыхъыжыным хуэунэтІауэ!.. Ухуей-ухуэмейми, мыпхуэдэ гупсысэм ухуешэ а фІэщыгъэцІэм: «Мыр дауэ? ЗэрыжаІэу, мафІэгум и пэ дилгъэдауэ дыжэу ара? МафІэгу дызыпІытІыным?..» А «мафІэгур» хъэзырыхэу щыту пІэрэ жыуагъэІэ Уэхъутэм и къыхуеджэныгъэм хэт мы псалгъэхэм: **«А псори дэ зэфІэтхынуш ди къэрал Урысей Федерацэр и хабзэкІи и мылхъукІи кыддэлэпыкъуурэ»**. КъызэрыщІэкІымкІэ, мыр бохъшэ илхэныкъуэкІэ зигурэ зи щхъэрэ зэтелъ адыгэ щІалэ ахъырзэман гуэрхэм я саулыкъумрэ адрей адыгэхэм зэхуэддзысынкІэ хъунумрэ фІэкІа шымыгугъыу кърахъэжъа Іуэхукъым – къэралри къыткъуэуэвэнуш. Тхыгъэм зэрыжиІэщи, – «и хабзэкІи и мылхъукІи...» Сыту

пlэрэ, арэби, ахъшэрэ мыл'курэ к'ызымыл'эл'тэх к'эралым зык'ызэк'уиху апхуэдэ мурад дахэ (к'ытхуишlар пэжмэ) к'ышlытхуишlар? К'эрал еджапlэхэм адыгэбзэр, адыгэ литературэр зэрыщраг'эджым ишlы-лужкlэ?.. Нэх'ыфlым дегупсысыну дыхуейт, ауэ зма-ныр бзаджэщ, дэри дыгурыщх'уэщlици, нэг'уэщlы-пlэкlэ тflешэ: а терминыр – **«национальная культурная автономия»** жыхуалэр – зыгуэрхэм ди деж щаг'эунэхуну хэту армырауэ пlэрэ, ярэби?.. А «пlэрэхэр» гурыщх'уэщlу дызэрыщытым жydиг'эlэ к'удейуэ Тх'эм к'ышlиг'экlыж, – дэ абы дык'елынт, ауэ дапхуэдэу к'ышlимыдзыжми, япэрауэ, а фlэщыг'эцlэр к'ыххэха х'уауэ к'этл'ытэрк'ыым; етlуанэрауэ, адыгэу дунейм тетым джэжкlэ зацlыхуэбг'эзэжын хуей апхуэдэ lуэху иныр, к'эрал реестрым хебг'этхэн япэ, проект хуэдэу л'эапк'ыым и пащх'э (прессэр к'ээг'эсэбэпауэ) к'иль-х'эн хуеяуэ к'ытщох'у.

Ди к'алэхэм, к'уажэхэм щылэ еджапlэхэм пlал'тэ-пlал'тэкlэрэ дык'lуэн хуейуэ к'ытхудокl дэ, адыгэбзэр, адыгэ литературэр зэрадж щlыкlэхэм дыкlэл'ып-л'ыну. Нэх'ыфlыж пшlы мых'уну зыри щылэк'ыым, ауэ а дыздэк'lуэ еджапlэхэм щылэ адыгэбзэм ушlэдэлэу, щаг'эл'баг'уэ г'эщlэг'уэнхэм уепл'а нэужкlэ, уи псэр гуфlэу, «Х'эуэ, апхуэдэ сабийхэр к'ызыщlэх'уэ л'эапк'ыр к'lуэдыжынкlэ lэмал илэк'ыым» жытlэу дык'ок'lуэж. Пэжщ, дэни щызэхуэдэк'ыым а lуэхур, ах'шэ к'эххыпlэ к'удейуэ а lэнатlэм бг'эдэт зык'оми щылэу к'ышlэкlынщ, ауэ фlэщх'уныг'э ин хэл'у мыр жыслэну сыхуейт: ди сабийхэр адыгэбзэм, адыгэ литера-турэм хуезыг'аджэхэм нэх' lуэху ин л'эапк'ыым хуэзышlэ, нэх' фlышlэшхуи л'эапк' lуэхухэмкlэ зы-хуэфащэ иджыпсту дэ к'ытхэту к'ышlэкlынук'ыым. Мы ил'тэс зыбг'упщlым г'уэгу нэх' зыг'уэта мис а lуэхур, щlамыл'тэфыжу, адэкlи к'lуэта зэрых'уным яужь итын хуейщ. Уэх'утэм зэрыжилэм ешх'у, ады-гэбзэр ядж к'удей мых'уу, адыгэбзэкlэ предметхэр яджу lуэхур яг'эпса зэрых'уным их'у-ил'у хэмыту дыхушlэк'ун хуейщ. Адыгэбзэкlэ уи сабийм щlэныг'э ебг'эгуэтыныр, патриотыг'эм и зак'уэ емышхауэ, а щlэныг'эр г'эащlэм к'ызырэыщысэбэпыжэр зыхуэди-зымкlи цlыхум стимул яг'уэту lуэхур хуэм-хуэмурэ абы зэрыхуэтшэным дытелэж'эн хуейщ. Псом ящх'э-ращи, л'эапк'ыбзэхэр джыным ех'элlа к'алэныр хуэм-хуэмурэ к'эралым зэрышх'эщахын цх'эусыг'уэ, пре-цедент зыми етын хуейк'ыым. Адыгэбзэр ди еджапlэхэм щаджын-щамыджыныр адыгэ спонсорхэм я гупыжым

епха хъуауэ къызыщывгъэхъут! Тхъэм дыщихъумэ жыхуалэм хуэдэщ ар.

Мы иджыпсту жыхуэтIар фантазие иныIуэу зыгуэр-хэм къащыхъункIи мэхъу. Къызыщывмыгъэхъу-тIэ: апхуэмыдэ зыкъом ди нэгү щIигъэкIащ мы ди зэман мыщхъуэмыфэм. Лъэпкъ цIыкIухэр социализмэм зэгүэр дигъэгүшхуэлIуарэ шхуэлIур икIэщIыплэкIэ кы-жъэдэкъуэжын хуейуэ къэзылътэ политикхэр ди куэдщи, я теориехэр кызращIэкIын дэтхэнэ щхъэусы-гъуэри къагъэсэбэпынущ.

Си тхыгъэм и кIэм иджыри зэ зыхуэзгъэзэну сы-хуейт си ныбжьэгъуфIу Уэхъутэ Александр. Псалъэш-хуэ жыплэныр щIагъуэкъым, ауэ, уи фIэщ зэрыхъун, адыгагъэм, адыгэбзэм, адыгэ Iуэхум дыхуэщхъэпэну тщIэмэ, дэри ди псэ демыблэжын хуэдэу зыкъытщо-хъужым, а мурад лъагэхэм яхуэлажъэ дэтхэнэ Iуэху-фIымкIи дыпкъуэуэвэну сытым дежи дыхъэзырым. Ауэ нэуфIыцIщхъэрыуэу кыпкъуэуэвэм ущигъэуэнкIэ хъунуш. Ущызымыгъэуэнури, дамэгъу нэс кыпхуэхъу-нури уи псалъэр къабыл зыщыхъуараш. Уи фIэщ щIы: сэри хуабжъу сыхуеящ лъэпкъым зыкызэрытхуэб-гъэза мы уи тхыгъэр къабыл сщыхъуну. Къытхуэ-гъэгъу, – сщыхъуакъым.

2004 гъэ, «Адыгэ псалъэ»

ТХЫБЗЭМ ЗЭАКЪЫЛЭГЪУР И НЭЩЭНЭЩ

Зэман щхъэлыжъым икIуэдэну хуэмей бзэр сыт илъэныкъуэкIи зыкIэлътыплътыж зэпыту, плалъэ-плалъэкIэ зыкыпщытэжрэ и щыщIагъэхэр зэригъэ-зэхуэжу, Iэмал щимыIэжыххэу хамэ псалъэ гуэрхэр кыиштэн хуейуэ кыщыхудэкIхэм дежи (хамэ псалъэ-хэм нэсу зыщызыхъумэфа бзэ дунейм зэрытемытыр зыщыгъэгъушщэн хуейкъым), а псалъэхэр езым и «бзэ къупхъэм» иригъээзэгъэфу, и IукIэкIэ кыыхэпIиикIыу щымытыным щхъэкIэ, ар жъабзэм (мы псалъэр мы мыхъэнэ дыдэр и Iэу кызыэрамыгъэсэбэпыр дощIэ, ауэ «жъэрыIуатэ» терминым нэхърэ мынэхъыфIу плэрэ, жытIэу кыыхэтлхъэу араш. Термин къалэныр и Iэу къэдмыгъэсэбэп щхъэкIэ, мыр, япэрауэ, хъэзыру бзэм хэтщ: п.п., «жъабзэфI Iурылътщ»; етIуанэрауэ, дахэу, гъэхуауэ мэлIу) кызыэришщта, зэрыщыIуа щIыкIэр Iэмал зэриIэкIэ тхыбзэми щыхъума хъууэ щытыпхъэщ. Апхуэдэ щIыкIэкIэ бзэм кыыхыхъаращ «бзэм кыишщта»

псалтэкIэ узэджэ хъунури. Адрейхэр, жьабзэм зэрыщыIум зыкIи емылгытауэ, а кызыыхэкIа бзэм зэрыхэтым ещхьыркъэпсу анэдэлъхубзэм къэтхъу кыыхэдгъэувэхэр, «бзэм хэт хамэ псалтэхэу» аркъудейщ. Мыхьэнэ кызыыхуахьхэр къахэбгурыIукI цхьэкIэ, апхуэдэ жыIэкIэхэм (тхыкIэхэм) бзэм и пцIэр ягъэлъахъшэ, мыкIуэмытафэ кыытрагъауэ, и зэфIэкIыр игъэлъэгъуэным икIи хигъэхъуэным зэран хуохъу. Апхуэдэ псалтэхэмрэ псалъафэхэмрэц бзэ щIэныгъэр «варваризмэкIэ» зэджэри.

НэхъыфIыр, дауи, езы анэдэлъхубзэм и зэфIэкIыр гъащIэм сыт илъэныкъуэкIи щыпэлъэщырщ, кыигъэIурыщIэн хуейуэ кыылъыкъуэкI мыхьэнэщIэхэм, гупсысэщIэхэм яхуэкIуэ псалтэхэр, псалъафэхэр иIэу кыыщыщIэкIырщ. «Урысыбзэм хъэзыру хэтыр къатщтэу хэдгъэувэ щыхъукIэ, гугъу зыщIедгъэхьынуры сыт?» – жытIэрэ илтэс мин бжыгъэ хъауэ гъэтIылыгъэ нэхъ лъапIэ дыдэхэр лъэпкъым щызэхуихьэс, щихъумэ «анэдэлъхубзэ пхъуантэшхуэм» дыдэплъэным, абы дэлъ хъугъуэфIыгъуэхэр цIэтпщытыкIыным, зэпэтплъыхьыным дыхуэшхьэх зэпыту екIуэкIмэ, а фIы дыдэу тлъагъуу жыхуэтIэ ди адыгэбзэр псалтэ зыбжанэм хуэтшэнкIэ хъунуц. Гу лъыттэж-лъыдмытэжми, хуэм-хуэмурэ абы ещхъ гуэр кыытщыщIу кыысцохъу сэ.

Псалтэм кыыдэкIуэу жытIэнщи, анэдэлъхубзэм ехьэлIауэ мыпхуэдэ шынагъуэ нобэ зиIэр дэ тхуэдэ лъэпкъ цIыкIухэм я закъуэкъым. А шынагъуэр зыхащIащ цIыху цхьэ бжыгъэкIэ мелуан цэ ныкъуэм, мелуанищэм нызэрыхьэс е щхьэпрыкI лъэпкъхэми. Псалтэм папщIэ, французхэмрэ нэмыцэхэмрэ хуабжыу хуосакъ культурэ ин дыдэхэм лъабжыэ яхуэхъуа я лъэпкъыбзэхэр дуней псор зыщIэзыщтэ инджылыбзэм кыызэрырагъэлыным. Ауэ щыхъукIэ, зэрыжаIэу, ахэр зэ сакъмэ, дэ тхуэдэ лъэпкъ цIыкIухэр щэрэ минрэ дызыхуэсакъыжын хуейщ.

АтIэми лъэныкъуитIкIэ зэплъын хуей Iуэхущ мыр. Зы лъэныкъуэкIэ фIэкIа укъыщемыплъмэ, дапхуэдизу а лъэныкъуэр екIуу умыгъэпсами, Iуэхур лъэныкъуабэ пфIэхъунуц. Апхуэдэу щIыжытIэр мо ицхьэкIэ кыыхэдгъэца гупсысэращи, хамэбзэ кыыхэкIа псалтэрэ псалъафэрэ зыхэмытыххэ бзэ дунейм теткъым, ди анэдэлъхубзэри абы, дыхуей-дыхуэмейми, тхуцыхъу-макъым икIи тхуцыхъумэнукъым. Псалтэм папщIэ, дэнэ здэпхьынуры дуней псом кыыцагъэсэбэп терминхэр, фIэщыгъэцIэхэр?

Пэжщ, лъэпкъ куэдым къагъэсэбэп, жыпIэу мыхэри

нэуфIыщIцхьэрыуэу къэштэн хуейкъым, зэрыжытIащи, ахэм япэхъун гуэрхэр анэдэлъхубзэм къыхэкIмэ, фIы дydэщ икIи апхуэдэ щапхъэхэр щыIэщ. Псалъэм папщIэ, пасэрей алыджхэм я бзэм къыхэкIа «поэт» псалъэр лъэпкъ куэд дydэм ноби къыздэгъэсэбэп, пIалъэ кIыхьыфIкIэ адыгэ тхыбзэми хэтащ, ауэ а мыхъэнэр хъарзынэу къэзыгъэлъагъуэ «усакIуэ» псалъэм ди бзэм бжыпэр щуубыдри, модрейр иригъэкIуэтыжащ...

Ар – уи анэдэлъхубзэм узыхэдэн, къыхэпхын щыхэтым дежщ. Хэмытмэ-цэ? Хэмытмэ, – апхуэдэ хабзи щыIэщ, – къагупсыс. Ауэ бзэм хзэгъэн икIи къиштэн псалъэ е псалъафэ къэбгупсысын жыхуэпIэр – ар Iуэху цIыкIукъым, кIуэрыкIуэм тету зэфIэбуд хъухэм ящыцкъым, тегушхуэхэр мымащIэ щхьэкIэ. ПщIэншэрыгупсысэ, пщIэншэрылажъэ умышъуу, а къэбгупсысар бзэм къиштэным, хуэшэешалIэу хзэгъэным папщIэ, ар Iэмал имыIэу изэгъэн хуейщ анэдэлъхубзэм псалъэ къызэрыщыхъу щапхъэхэм (моделхэм). Фонетикэм деж къыщыщIэдзауэ синтаксисым (псалъафэ къыщагупсыскIэ) деж щыщIэтIыкIыжауэ лъэныкъуэ псомкIи ныкъусаныгъэншэу зэрыщытыным пылъын хуейщ. АбыкIи зэфIэкIыркъым: къэлъытэн хуейщ а къэбгупсыса псалъэр (е псалъафэр) контекст зэхуэмыдэхэм зэрахзэгъэнур, псалъэ зэхуэмыдэхэм зэрагузэгъэнур. Мис арат дэ псалъэщIэхэр, терминыщIэхэр къэгъэхъуным, щыIэхэм яхэплъэжыным телажъэу щIэныгъэ и IуэхукIэ пщIэрэ фIэлIыкIрэ зиIэ комиссэ куэд лъандэрэ диIэн щыхуейр.

Адыгэ термин къызыхуэгупсысын хуей мыхъэнэхэр апхуэдизкIэ куэд мэхъури, а дыкъызыхэмыкIыжыфыну «пабжъэм» зэкIэ дыыхъэнкъым. (Езы анэдэлъхубзэм ехъэлIауэ ди еджапIэхэм къыщагъэсэбэп хамэ термин къомым я закъуэ пхурикъуни). Зыхэплъэжын хуейхэри машIэкъым, ауэ щыхъукIэ Iуэхур нэхъ тэрэзу зэфIэзыхыфынухэм япэ дилъэдэнкъым... АтIэми дыхуейт мы иужьрейхэм яхэббжэ хъуну къытщыхъу мазэцIэхэм дакъытеувыIэну.

ДощIэ, мы Iуэхум куэд тепсэлъыхъащ, дискуссие псо «Адыгэ псалъэ» газетым щекIуэкIащ. Ауэ утекI мыхъуну дыкъызытеувыIапхъэ фIэщыгъэцIэхэр наIуэ къэзыщI икIи къалэну къэзыгъэу «бжъэпэтэхуэ тхыгъэ» газетым къытехуауэ сэ си щхьэкIэ сщIэжкъым. Апхуэдэ тхыгъэ щытемытакIэ, «щхьэж зэрыфIэкъабыл» зыфIэпщ хъуну зэтемыхуэ тхыкIэм тету мазэцIэхэр ди тхыбзэм щыщызекIуэкIэ, а дискуссиер иухауэ

къэплъытэ хъунукъым иджыри... Ауэ щыхъукIэ, дэри лъэпкъым дризыщIалэжыщ, адыгэ тхыбзэм махуэ къэс ирилажъэхэм дащыщ, – а Iуэхум дызэрэплъым фыккытхушIэдэIуи, дыщыуэмэ, – дыщывмыгъауэ, мы жытIэнухэм сэбэп хъун гуэр хэту кыщIэкIмэ, – зэвмыусыгъуэджэу кыыхэдывгъэх. Нэхъыщхъэраши, анэдэлъхубзэр къэхутэным телажъэ бзэ щIэныгъэлхэм, адыгэбзэмрэ адыгэ литературэмрэ зи IэщIагъэ егъэджа-кIуэхэм, ди тхыбзэм махуэ къэс ирилажъэхэм ящы-щү нэхъыбэм яфIэкъабылхэр кыыхэдовгъэхи, а кыыхэт-хынухэм псори дывтевгъэт. Армыхъумэ къезэгъыщэу ди гугъэкъым дэ тхуэдэ лъэпкъ щIыкIум и анэдэлъ-хубзэр, и тхыбзэр щызекIуэ IуэхущIапIэ, лэжъапIэ зыбжанэм ди акъыл абыкIэ зэтемыхуэныр, зы тхыкIэм дытемытыныр.

Европей мазэцIэ тхыкIэхэм къадэкIуэу, иджыпсту ди адыгэ тхыбзэм кыыщагъэсэбэп мы фIэщыгъэцIэхэр: **щIышылэ** (январь), **мазае** (февраль), **гъатхэпэ** (март), **мэлыжъыхъ** (апрель), **накыгъэ** (май), **мэкъуауэгъуэ** (июнь), **бадзэуэгъуэ** (июль), **шыщхъэлү** (август), **фокIадэ** (сентябрь), **жэпуэгъуэ** (октябрь), **щакIуэгъуэ** (ноябрь), **дыгъэгъазэ** (декабрь).

«МазэцIэхэм я тхыкIэм нэхъ лажъэрэ гукъеуэрэ димыIащэрэт» жозыгъэIэн зэман гугъусыгъуш мы дызэрытыр, ауэ ахэри Iуэхум щымыщү пхужыIэну-къым. Адыгэ тхыбзэм ирилажъэхэмрэ абыкIэ ятххэр зыджхэмрэ я дежкIэ мыхъэнэшхуэ иIэщ, тхыбзэр зыузэщI, езыгъэфIакIуэ бзэ Iэмалхэм зегъэужыным, гугъусыгъу зыщIу лъэпощхъэпо хъухэр къэтхутэурэ кыизэднэкIыным. Иужьрейхэм ящыщү сэ кыизолъытэ мо къедбжэкIа адыгэ фIэщыгъэцIэхэр мазэцIэхэу кы-зэрыдгъэсэбэпыр. «Къыдолъытэ» жытIэ къудейуэ къэд-мыгъанэу, иджы сыхуейщ апхуэдэу кыыщIэтлътэм и щхъэусыгъуэхэр фи пащхъэ нислътхъэну.

Псом япэрауэ, тхъэрыIуэ папщIэу, мы псалътэхэмкIэ кыыщIэздзэну сыхуейщ абыхэм сатепсэлътыхъыныр: зи гугъу тщIы фIэщыгъэцIэхэр ди тхыбзэм хэзыгъэ-хъахэри къэзыгъэсэбэпхэри адыгэбзэм, лъэпкъ Iуэхум гурэ псэкIэ зэретахэр, нэхъыфIу щылэмкIэ зэрахуэ-хъуапсэхэр гурыIуэгъуэщ. Абы кыыхэкIыуи зыгуэр-хэм къафIэщIынкIэ мэхъу дэ ди гумрэ ди псэмрэ нэ-гъуэщIыпIэкIэ гъэзауэ. Фи фIэщ зэрыхъун, дэри лъагъуныгъэ нэхъ мащIэ яхудиIэу зыдмылътэтэж адыгэбзэми адыгэ Iуэхуми. НтIэ, ахэм яхудиIэу ди зэ-хуэдэ гурыщIэм и хъэтыркIэ жытIэнщи, тхыбзэр – ар лъэпкъпсо Iуэхущ, абы и хъуамрэ и мыхъуамрэ кудэ

тепсэлъыхын, тегузэвыхын хуей щІэхъури аращ. Жьэдэтлхъэ псор егъэзыгъэкІэ едгъэгъэныщІкурэ иредгъэмэрэкІуэхыу щыдгъэт нэхърэ, анэдэлъхубзэм дежкІи лъэпкъым дежкІи нэхъ щхъэпэу ди гугъэщ, тхыбзэм егъэхыгъуей къыщыхъухэр щІегъэхыгъуейр къызэдэтхутэмэ, нэхъ езэгъырабгъур къызэдэдгъуэт-мэ...

Мы фІэшчыгъэцІэхэр ерыщу тхыбзэм къедгъэщтэну дызэрыхэт щІыкІэм тІэкІу уигу къегъэкІыж «Зым ямыІэ сэ сиІэ, зым ямыІэ сэ сиІэ!» жиІурэ ди таурыхъ гуэрым къыхэкІиикІ бзу цІыкІур. Щыуагъэщ икІи щхъэгъэщІэжщ, дэр мыхъумэ, апхуэдэ фІэшчыгъэцІэхэр зи анэдэлъхубзэм хэт нэгъуэщІ зы лъэпкъи щымыІау къыпщыхъуныр. Европей мазэцІэ тхыкІэхэр нобэ къэзыгъэсэбэпхэм ящыщу зы лъэпкъи щыІау къыщІэкІынкъым мыпхуэдэ фІэшчыгъэцІэхэр зи анэдэлъхуб-зэм хэмыт. Дэ нэхъ дызыщыгъуазэ урысыбзэми хэтщ абыхэм япэхъун гуэрхэр. Логикэм и хабзэм тету уегуп-сысмэ, илъэс мин бжыгъэкІэ лъэпкъ псо зыщІэпсэукІа бзэм хэмытынкІи Іэмал иІэкъым апхуэдэхэр... Сыту пІэрэ-тІэ, ярэби, я анэдэлъхубзэм къыхэкІахэр ІэщІыб ящІу, хамэ фІэшчыгъэцІэхэр къагъэсэбэпын хуей щІэ-хъуар абыхэм? Нэхъ лъагъуныгъэ мащІэ хуаІау арауэ пІэрэ ахэм я анэдэлъхубзэхэм? АбыкІэ гурыщхъуэ яхуэщІыгъуейщ а лъэпкъхэм, ауэ щыхъукІэ хамэ мазэ-цІэхэр зэдэуэ къызэрагъэсэбэпын нэгъуэщІ щхъэусы-гъуэщ иІэр...

А щхъэусыгъуэр здэщыІэм и бжэр мы упщІэм зэуэ дамэдазэ ищІу къытщохъу: мыщыуагъэу пІэрэ а дызытепсэлъыхъ фІэшчыгъэцІэхэм (е ахэм я нэхъыбэм) мазэцІэкІэ уеджэныр? Си щхъэкІэ сэ шэч ин къытызохъэ абы. Мэкъуауэгъуэр, псалъэм папщІэ, сытым деж щы-щІидзэр? Щиухыр? Гъэм и щытыкІэм елгытауэ, нэхъ пасэу е нэхъ кІасэу екІуэкІынкІэ хъунукъэ а мэкъуауэ-гъуэр? А фІэшчыгъэцІэр зрапха мазэм (июным) химыу-быдэххэнкІэ хъунукъэ мэкъуауэгъуэр, гъэр нэхъ пасэу е нэхъ кІасэу къыздэкІуэ щыпІэхэр зэрыщыІэр къэп-лытэмэ? Джылахъстэнейхэм я Іэнэ-Іэтэр зэщІалъ-хъжаа нэужькІэкъэ жьэгъуэщІэхэм нэхъ щІэгъэхуэб-жъауэ мэкъуэуэн щыщІадзэр?.. Ар – ди щІыналъэм уимыІэбыкІмэщ. УиІэбыкІын хуей хъумэ-щэ? Тхыбзэм абыкІэ гъунапкъэ хуэбгъэувыфынукъым. Тундрэм къыщыхъуа гуэрым сытепсэлъыхын хуей хъуащ иджы, псалъэм папщІэ, – лІо, **мэкъуауэгъуэ, бадзэуэгъуэ, фокІадэ** жысІау хэстхэну? Си фІэшчыпсу сызытет-ыхъыр дыхъэшхэн ящІынукъэ апхуэдэ псалъэхэм?

Араци, сэ сызэреплтымкІә, мы дызытепсэлъыхъ фІәщыгъэцІәхэм я нэхтыбэр мазэцІәхэкъым, мыпхуэдэ махуэм щІедзэри мыпхуэдэ махуэм еух, жыпІә хъун хуэдизу я зэман гъунапкъэхэр убзыхуарэ пыхыкІауэ щыткъым. Ахэр нэхъ зыхуэкІуэр, шэч хэмылъу, урыс-сым лэжыгъэ пыхыкІа гуэрым епхауэ «сезон» (фран-цузыбзэм къыхахаш) псалъэр къызыхуахъ мыхъэнэ-хэраш, европей мазэрыбж календарым и шапхъэ узытекІ мыхъухэм изэгъэпэнкІи Іәмал иІэкъым апхуэ-дэхэр. МазэкІэрэ мыхъуу, сезонкІэрэ гъэр зэщхъэщы-зыхыу щыта дэтхэнэ лъапкъми хуэдэу, ижъ-ижъыж лъандэрэ адыгэхэм къадекІуэкІ фІәщыгъэцІәхэщ ахэр. МазэцІә пыхыкІахэмкІә дыбжэн хуей щыхъум, урыс-хэм зэгуэр къаштауэ щыта хамэ мазэцІәхэм дэри дыщытехьар, дауи, араш, ахъумэ ди адыгэ мазэцІәхэр къэдгъанэу хамэ мазэцІәхэр къэтщтауэ арагъэнукъым. Урысхэм зэгуэр зэрамыІам ещхъу, дэри димыІауэ араш мазэцІә 12-р.

Я мыкълэн зэредгъэгъэзащІэм къыхэкІми сщІэр-къым, ауэ, шэч зыхэмылтыжраци, мы фІәщыгъэцІәхэр зэгъэщІэгъуейщ, зэуІуу икІи зэрызэкІәлтыкІуэм хуэдэу зыщІәхэр – дывмыгъэбзыщІи – мащІә дыдэщ. Абы щыгъуэми зы илъэс 20-хэм нызэрыхъэсауэ къыщІә-кІынуш ахэр ди тхыбзэм къызэрыхыхъэрэ (пэжщ, зы пІалтэ гуэркІә зэпагъэури, аргуэру техъэжахъу щыташ), атІәми нобэр къыздэсым цІыхур есэркъым, есэри фІәщхъугъуейщ. Араш ди мазэцІәхэр тІуашІәу ятхыу нобэр къыздэсым адыгэбзэ тхыгъэхэм куэдрэ дащІыщ-рихъэллэри: къагурымыІуэнкІә шынагъуэ щыщІәм деж, мо адыгэ фІәщыгъэцІәхэм европей фІәщыгъэ-цІәхэр скобкэм дэту пагъэуэ: **дыгъэгъазэ** (декабрь), **щІышылэ** (январь), **бадзэуэгъуэ** (июль)...

НтІә, дызэвгъэупщІыжыт иджы: ярэби, мы щыты-кІәм дэри дигъэлъапІәу пІэрэ, ди тхыбзэми мыкІуэмы-тафэ къытримыгъауэу пІэрэ? И чзэу мыхъуауэ пІэрэ къалэн хэха зиІәу ижъ-ижъыж лъандэрэ ди анэдэлъхуб-зэм хэт а фІәщыгъэцІә хъарзынэхэм я мыкълэн зэред-гъэгъэзащІэм гу лъыттәнү?

«Сезон» мыхъэнэ зэралэр къэплтытэмэ, а фІәщыгъэ-цІәхэм (**мэкъуауэгъуэ, бадзэуэгъуэ, жәнуэгъуэ, щакІуэ-гъуэ**) нэхъ нэ хурашэ адыгэ календарым щІагъэ-увар гурыІуэгъуэкъым, сыту жыпІәмэ ахэр нэхтыбэ мэхъу: **вакІуэ дэкІыгъуэ, вакІуэ ихъэжыгъуэ, сэгъуэ, хэгъуэ, Іуэгъуэ, гъуэгыгъуэ** (хъэкІәкхъуэкІәхэм я зәте-хуэгъуэ), **мэл щыгъуэ, мэкъу шэжыгъуэ...** ЖыпІәну-ракъэ, тщІәхэм дымышІәхэр хәплъхъэжмэ, – ахэр куэд

мэхъу икIи нэрылгъагъуш суффикс -гъуэ-р зыпыбгъэуэ хъу псалгъэ къызэрыгуэкIхэм (**псалгъэуэ, кIуэгъуэ, шхэгъуэ**) ахэр къазэрыщхьэщыкIыр, «сезон» мыхьэнэ зэралэр.

МазэцIэ мыхьэнэ мыхъуу, мыбыхэм сезон мыхьэнэ зэралэм и щыхьэтщ, псалгъэм папщIэ, Iэщыхъуэхэм, мэкъумэшыщIэхэм, щакIуэхэм езыхэм я фIэщыгъэцIэхэр яIэжу, гъэм и зэман пыухыкIа гуэрым (щхьэж и Iуэху епхауэ) зэтемыхуэу еджэхэу зэрыщытар. Ар IупщIу къахош адыгэ щыпсэу республикэхэм къыщы-дэкIауэ цыIэ адыгэ календархэм.

IщхьэкIэ зэрыщыжитIащи, мыпхуэдэ фIэщыгъэцIэхэр тхыбзэм щыхьэбгъэхьэм деж, Iэмал имыIау егу-пысын хуейщ ар къызыхэхутэнкIэ хъуну контекстхэм. Мы фIэщыгъэцIэхэм я щыщIагъэхэр (мазэцIау зэрыщымытхэр икIи зэрыщымытыфынухэр) наIуэ дыдэ къыщыхъури апхуэдэхэм, контекст зэхуэмыдэ къыщыхэхутэхэм, дежщ... Псалгъэхэм яхэтщ контекст и лгъэныкъуэкIэ «щыпIэхъуэж» куэд зымыщIу Iуэхугъуэ пыухыкIам нэхъ епхэхэри уи пщIыхьэпIэ къыхэмыхуа Iуэхугъуэхэм, контекстхэм къыхэхутэным тегъэпсы-хьэхэри. Иужьрейхэм, шэч хэмылгъу, ящыщI мазэцIэхэр. Мис а щхьэусыгъуэ дыдэм, зыкIи зэхуэмыкIуэ контекстхэм къахэхутэу зэрыщытым, къыхэкIыу апхуэдэ псалгъэхэр стиль и IуэхукIэ нэхъ тегъэщхьауэ, къызэрыгуэкIыу (бзэ цIэныгъэм къыщагъэсэбэп тер-минымкIэ жыпIэмэ, – стиль илгъэныкъуэкIэ «нейтраль-нэу»), сыт хуэдэ контекст къыхэмыхутаи, дыхьэшхэн, гуемыIу, тэрэфарэ щымыхъуу къызэтенэу щытын хуейщ. Арыншамэ, узытепсэлгъыхьыр (узытетгъыхьыр) зэрызыхащIамрэ уэ узэрыхуеямрэ ину зэщхьэщыкIын-кIэри хъунуш...

Нэхъ щапхгъэ дыхьэшхэныжхи бгъуэтынуш гъунэ-жу, ауэ сигу къина зытIуш номейуэ къэсхьынщ: «Егъэджа-кIуэхэм я шыщхьэIу зэхуэсышхуэр (августовское совещание учителей) йокIуэкI»; «Бадзэуэгъуэр Къэрал Думэм и депутатхэм я зыгъэпсэхугъуэщ»; «Президен-титIыр зэгурыIуащ бадзэуэгъуэм и кIэхэм Париж щызэхуэзэну»; «ЩакIуэгъуэм къриубыдэу Маргарет Тетчер Вашингтон кIуэнуш». «Мэлыжьыхь дыгъэр москвэдэхэм едэхашIэрт». «Мэкъауауэгъуэм и кIэхэм Ширак Берлин кIуэнуш»...

Iгу, и псэ, и акъыл зыхилгъхьэ дэтхэнэми хуэдэу, цIыхум и бзэри дахагъэкIэ егъэнщI, «бзэм и эстетикэ» жыпIэ хъун хуэдизуи абы и «налкъутхэмрэ» и «мывэ къызэрыгуэкIхэмрэ» наIуэ къищIащ, ахэм я зэхуэгъэзэ-

кІэ Іэмал гъэщІэгъуэныщэхэри кѝихутащ... Щыуагъэ цІыкІухэм пхухэбжэнукъым, зыгуэрхэм фІэщыгъэцІэ кѝащыхуэплъыхъуэкІэ, мис а лъэныкъуэм, псалъэхэм я эстетикэм, мыхъэнэ иумытыныр... Зи гугъу тѝІы фІэщыгъэцІэхэм ящыщу, дэ кѝызэрытщыхъумкІэ, нэхъ дахэхэщ икІи нэхъ гурыхъхэщ, псалъэм папщІэ, **«гъатхэпэ»**, **«накѝыгъэ»**, **«фокІадэ»**, **«дыгъэгъазэ»** жыхуэтІэхэр. Ауэ, **«гъатхэпэм»** кѝищынэмыщІа, адреихэр ящыщщ мис а стиль илъэныкъуэкІэ «тегъэщхъауэ, кѝызэрыгуэкІыу» щымытхэм. Пэжщ, «поэтизмэкІэ» узэджэ хъуну псалъэ гурыхъхэщ ахэр, образ хъэзырхэр кѝыздрахъкІри, усыгъэхэм, художественнэ литературэбзэм кѝыщыбгъэсэбэпыну уасэ яІэкъым, атІэми «официальный стиль» жыхуаІэм тегу зэхалъхъа тхыгъэхэм, прессэм, щІэныгъэм я бзэхэм мазэцІэу хэбгъэхъэнкІэ дзыхъщІыгъуэджэу щІэращІэуэхэщи, тэрэфарэ щохъухэр.

Ахэр тэрэфарэ щыхъумэ, **«шыщхъэІу»**, **«мэлыжыхъ»**, **«бадзэуэгъуэ»** фІэщыгъэцІэхэр гурымышъ е дыхъэшхэн щохъу зи гугъу тѝІа контекстхэм.

Пэжщ, зыхущыщІэ мыхъэнэхэр яІэу кѝыщагъэсэбэпым деж, зэрыжытІауэ, зыри ядэбгъуэфынукъым абыхэм: псалъэ купщІафІэхэщ, фІэщыгъэцІэм апхуэдэу хужыпІэ хъунумэ, – адыгэ экзотикэкІэ гъэнщІахэщ (арауи кѝыщІэкІынущ абыхэм адыгэгугу куэд щІепщІари). Кѝытыдогъэзэжри, ахэр гурымышъ, дыхъэшхэн, тэрэфарэ щыхъур кѝимыкІ мыхъэнэ кѝидгъэкІыну дыщыхуежъэхэм, апхуэдэ мурадкІэ бзэм и «къуэладжэ» зыдэмышъапхъэ кѝыщыдэдгъэхутэхэм дежщ.

Адыгэ алфавитыр Іуэху ящІауэ щытепсэлъыхъа зэманым (блэкІа лІэщІыгъуэм и 60 гъэхэм) ди усакІуэ цІэрыІуэ гуэрым и фІэщыпсэу кѝыхилъхъауэ щытащ мыпхуэдэу: **«Кхъу** макъыр зыхэт псалъэхэр мащІэ дыдэщ, ауэ щыхъукІэ, лъэпкъыр зэрыщыту дызэгурыргъаІуи, **кхъу-р кхъу-уэ** кѝэдывгъэпсэлъ икІи дывгъэтх».

Апхуэдэ зэгурыІуэныгъэ кѝэхъуныр ар таурыхъщ, ауэ Хъуэжэ «Ефэндыр кхъуэуэ кѝыдощтэ» жыхуиІам ещхъу, мы дызытепсэлъыхъ фІэщыгъэцІэхэр мазэцІэ мыхъэнэ яІэу лъэпкыпсэу зэхуэсым кѝыщызэдэтщтауэ кѝызыщызогъэхъури, итІани ахэр кѝызэрыдгъэсэбэп щІыкІэхэр ныкъусаныгъэншэу пхужыІэнутэкъым.

Япэрауэ, адыгэ щыпсэу республикэхэм кѝыщагъэсэбэп мыпхуэдэ адыгэ календархэм, зэрыжытІащи, мазэцІэ зэтемышхуэхэр яхэтщ (фонетикэ илъэныкъуэкІэкъым жыхуэтІэр). Псалъэм папщІэ, ди деж мыпхуэдэу щатх: **щІышылэ** (январь), **мэлыжыхъ** (апрель), **накѝыгъэ** (май), **фокІадэ** (сентябрь). А мазэцІэ дыдэхэр

Адыгейм кышщыдэкI календархэм зэритыр мыпхуэдэуц: **шылэ** (январь), **мэллхуэгъуэ** (апрель), **вэнгъуэкIэ** (май), **Iуэныгъуэ** (сентябрь). Дэтхэнэра-тIэ ди фIэщ хъун хуейр?

ЕтIуанэрауэ, «Адыгбзэ псалъалъэ» тхылъышхуэм зэритымкIэ, **«фокIадэр»** зытехуэр сентябрыракъым, июнь мазэращ. ЕбгъэфIакIуэ мыхъун щылэкъым, а псалъалъэми щыщIагъэ гуэрхэр иIэу кышщIэкIыныщ, ауэ Елбэрд Хъэсэн, ГъукIэмыхъу Iэбубэчыр сымэ хуэдэ еджагъэшхуэхэм зэхуахъэсахэр, къахутахэр апхуэдэу тыншу щхъэдэдгъэлухыныр къезэгъу ди фIэщ хъуркым. Шэч зыхэмылтъыжраши, зытриубыдэнур ищIэным щхъэкIэ, щымыуэным щхъэкIэ, тхыбзэр къэзыгъэсэбэп дэтхэнэри щIэупщIэну хуитщ: дэтхэнэра пэжыр?

KIэщIракъэ, нэм кышщIэуэр дымылтъагъу зытщIурэ адэкIи едмыгъэкIуэкIынымэ, мыр хъэкъ къытщыщIауэ си гугъэщ зэманым: мазэцIэ зыфIэтца мо фIэщыгъэцIэхэр а мыхъэнэр яIэу анэдэлъхубзэм къищтакъым икIи къиштэнукъым. Адыгэ тхыбзэм ирилажъэ, къэзыгъэсэбэп псоми, икIэм-икIэжым, ар къабыл тцыхъуу лъэныкъуэ псомкIи къезэгъырабгъуу щыт мазэцIэ тхыкIэхэр зэакъылэгъуу кыыхэтхамэ, зы Iуэху щхъэпэ мыцIыкIу дыдэ зэфIэдгъэкIауэ къэтлгытэ хъуну кыысщыхъут.

Уигу щIэмызагъэ гуэрым Iэпэ хуэпшииныр нэхъ тынщищ, абы теухуауэ хэкIыпIэ нэхъыфI къэплгъыхъуэным нэхърэ. Мис а хэкIыпIэ нэхъыфIыр къэзыгъуэтыфынухэр «къызэщIэдгъэстын» мурадкIэ иджы кыыхэслъхъэну сухуейт Iуэху еплъыкIитI: зыр – сфIэмыкъабылыщэу, ауэ мо зи гугъу тцIа фIэщыгъэцIэхэм нэхърэ зрынэхъ къезэгъырабгъум шэч къытезмышъэу; адреир – сфIэкъабылу, ауэ кыыздаштэнкIэ гугъапIэшхуэ дыди симыIэу.

Дытепсэлгъыхыныщ япэ Iуэху еплъыкIэм. Ар урысывзэм зэгуэр кыыхэтхауэ нобэр кыыздэсым ди тхыбзэм къыдекIуэкI мазэцIэхэм псори зэдэуэ дытехъэжынырщ. Апхуэдэ Iуэху еплъыкIэр зыфIэкъабылхэр, дауи, нэхъыбэнуш, я аргументхэр нэхъ гурыIуэгъуафIэу щытынуш, ахэм щыхъэт кыитехъуэн щапхъэхэри нэхъ ягъуэтынуш: мы фIэщыгъэцIэхэр, ауэ хыфIэдзи, дунейм и щIэлъэныкъуэм къыщагъэсэбэп (пэжщ, зыхэт бзэм и макъ ухуэкIэ елгытауэ, зэхъуэкIыныгъэ тIэкIухэр яIэу); тхыбзэ диIэн япэжкIэ кыыхыхъауэ ди анэдэлъхубзэм къыдекIуэкIыу кышщIэкIынуш ахэр (апхуэдэу Iуэхум урагъэгупсыс ахэм къатекIыу ди бзэм кышщыхъа мы псалъэжхэмрэ псалъафэмрэ: **«февралым**

мылым утемыхъэ», «мартым шым щІы матищ ешх», «апрель мэлыжъыхъ»; адреѳуэ, я анэдэлъхубзэм ехъэехуэ урысыбзэр зыІурылъ адыгэхэр есагъэххэщ а европей мазэцІэхэм.

Зыми и аргумент ткъутэн мурад диІау аракъым, ауэ дызэсагъэжъ европей мазэцІэхэр щІытфІамыкъабылыщэ щхъэусыгъуэ гуэрхэм датепсэлъыхъыну дыхуейт. (Нэхъыщхъэр, дауи, ахэр ди бзэм къыхэкІауэ зэрыщымытырщ, атІэми а лъэныкъуэм нэхъ яужыы-ІуэкІэ дыкътетеувыІэнщ)...

ТхъэхужыІау жыпІэнуэм, дазэресар мыхъумэ, псалъэхэр бзэм Іэрыхуэ шызыщІ нэщэнэхэм илъэныкъуэкІэ жыпІэмэ, европей мазэцІэхэм уащІыщытхъунышхуэ ядэплъагъуркъым: ахэм ящыщ дэтхэнэ фІэщыгъэцІэри езым и щхъэ хущытыж мыхъумэ, зэрыщыту къапщтэмэ, я мыхъэнэ, я этимологии, я ІукІэ хуэдэ гуэрхэмкІэ зэпхауэ адыгэбзэм наІуэ къыщыхъуркъым, а лъэныкъуэмкІэ системэ яхэлъкъым, щІэныгъэ зрагъэгъуэт сабийм и дежкІэ «псалъэ нэщІхэщ», зыхужалэр наІуэ зыщІ информации гуэри къахигурыІукІкъым.

Ди тхыгъэм и кІэхуыу иджы къэтхъынщ мазэцІэхэр адыгэбзэм зэрыщытхын хуейм теухуа ди етІуанэ Іуэху еплъыкІэр икІи нэхъ тфІэкъабылыр.

Зи гугъу тщІа «адыгэ мазэцІэхэр» ди бзэм кърагъэщтэну зэрыхэтым сэ фІыуэ хэслъагъуэр зыщ: мыхъэнэ псори ди бзэм и зэфІэкІым кърагъэтІэсэн, и щхъэ пщІэ хуищІыжу анэдэлъхубзэр ирагъэсэн, зэрыхэтхэрщ. Ди тхыгъэм и пэщІэдзэм зэрыщыжытІащи, а гукъыдэжымрэ жэрдэмымрэ тфІэкІуэдмэ, ди бзэм дыхэлъыхъухыным, абы и зэфІэкІым зедгъэубгъуным и пІэкІэ, дыІэбэрэ хамэ псалъэхэр къыхэдгъэувэу дыщыс зэпытмэ, «мыст» жыхуэтІэ хуэмыху псалъэм фІэкІа кытхуэмынэныр Іуэхум хэлъщ... Ауэ мыр тедгъэчыныху иджыри зэ жытІэну дыхуейщ: бзэм псалъэщІэ хэгъэхъаным, терминхэр (терминхэм зэгуэр щхъэхуэу датепсэлъыхъыну дигу илъщ, къыдэхъулІэмэ) къыхуэ-гупсысыным теухуауэ тщІы жэрдэмхэм гъуэгу ягъуэ-тыну дыхуеймэ, ахэм щІэныгъэр, бзэм и псалъэ къэгъэхъуэкІэ хабзэхэр я лъабжъэу щытын хуейщ.

ЗэрыжытІащи, дэри абыкІэ зигурэ зи щхъэрэ зэтелъхэм захэдбжэну дытегушхуэркъым, ауэ «упщІэ щІэщхъуркъым» жыхуалэм тетрэ дынывэупщІ щІыкІау фи пашхъэ ныдолъхъэ ди тхыбзэм хэдгъэхъэну тфІэкъабыл мазэцІэхэр: **«щІымахуэкумазэ»** (январь), **«щІымахуэкІэмазэ»** (февраль); **«гъатхэпэмазэ»** (март), **«гъатхэкумазэ»** (апрель), **«гъатхэкІэмазэ»** (май); **«гъэмахуэпэмазэ»**

(июнь), «гъэмахуэкумазэ» (июль), «гъэмахуэкIэмазэ» (август); «бжыхьэпэмазэ» (сентябрь), «бжыхьэкумазэ» (октябрь), «бжыхьэкIэмазэ» (ноябрь); «щIымахуэпэмазэ» (декабрь).

Япэрауэ, мыхэр, зэрынэрылгагъуши, адыгбзэ Iэужьхэщ мазэцIэкIэ нэхъ узэджэ хъуну ди бзэм кы-
декIуэкI «гъатхэпэмазэ» жыхуилэм и щапхъэм тегу
гъэпсахэщ. Андрейуэ, сабийми балигъми я дежкIэ зэ-
гъэщIэгъуафIэ дыдэ хъунухэщ: гъэр IыхьиплIу (дека-
диплIу, зэригуэшыр, а Iыхьэхэр (гъатхэ, гъэмахуэ,
бжыхьэ, щIымахуэ) мазэ щырыщу зэрызэхэтыр
IупщIу къахош, зэрызэкIэлъыкIуэр къэпщIэныр тынш
зыщI бзэ нэцэнэхэмкIи зэпхащ: – -пэ, -ку, -кIэ.

Мо фIэщыгъэцIэ «гъэщIэгъуэнхэм» («бадзэуэгъуэ»,
«шыщхьэIу», «фокIадэ», н.) елгытауэ, мыхэр кыызэ-
рыгуэкIыцуэу къащыхъуныр Iуэхум хэлъщ, ауэ, ищхьэ-
кIэ кыызэрыщыхэдгъэщаци, мыбыхэм я фIагъ нэхъ
ин дыдэхэм ящыщ ахэр кыызэрыгуэкIыу зэрыщы-
тыр: сыт хуэдэ контекстми хэзэгъэнухэщ, дыхьэшхэни,
гуемылуи, тэрэфари щыхъунухэкъым зыщIыпIи. Ахэр
зэпыту тхын-мытхыным теухуауэ мыпхуэдэу жысIэну
сыхуейт: мыр орфографии Iуэхущ, псалъитI, псалъищ
зэхыхьэурэ къэхъу щхьэкIэ, зы псалъэу ятх фIэщы-
гъэцIэхэр гъунэжу ди тхыбзэм хэтщ: джэдгын, шей-
тIанлъакъуэ, шейтIанджэш, шейтIанхъарбыз, нартыху-
хьэцыбанэ, кхъуейплъыжкIэрыщIэ, н.

Араши, ди акъыл зэрызэтехуэн, ди тхыбзэм щхьэпэ
хуэхъун псалъэмакъ узыншэ кърихъуэну Тхьэм жиIэ
мы ди тхыгъэм.

2004 гъэ, «Iуащхьэмахуэ»

УЭРЭДЫМ ПСАЛЪЭ ХАДЗКЪЫМ

Пасэрейхэм кытхуагъэна мы псалъэжыыр щыхьэт
тохъуэ хъарзынэ дыдэуи къегъэлъагъуэ уэрэд ящI,
макъамэ зыщIалъхьэ усэр зэрыщытын хуейм: хэбдзыни
щIыбгъуни цымыIэу зэщIэкъуарэ зэгъэкIуауэ; уэрэду
зызышэщI макъым къегугъуэкI, зэран къыхуэхъу
«гуанэпщIанэ» лъэпкъ темыту; усэ кызызрыгуэкIым
щIэлъми ягъэ мыкIыну щIагъыбзэ гурыIуэгъуейхэм
пэлэщIэу; макъамэм къуит гузэгъэгъуэм ухимышу;
гупсысэ кыщыIуэтар тыншу, занщIэу, кIуэрыкIуэм
тету кыыхэбгугурыIуэу...

Дэ кызызэрытщыхъумкIэ, уэрэду щыIэр гупышхуитIу
бгуэш хъунущ: япэр – макъамэр цынэхъыщхьэ уэрэд-

хэраш, етІуанэр – псалъэр, усэр шытепщэ уэрэдхэрщ.

ЕтІуанэ гупым, псалъэр шытепщэм, дауи, хуокІуэ ди лъэпкъым и фІыгъуэ нэхъ ин дыдэхэм ящыщ адыгэ уэрэдыжхэр. Пэжщ, мыхэр хуэшэешалІуэ изагъуэ жыпІэ хъунукъым «уэрэд» псалъэм нобэ игъуэта щапхъэм: нарт эпосым хэт пшыналъэхэм я гъэпсыкІэм кърихъуа уэрэдхэщ, гъыбзэхэщ. Эстетикэм хуэлажэ къудей мыхъуу, пасэм шыгъуэ ахэм ягъэзащІэрт тхыдэрыгъуазэу шытын къалэнри. Арауэ къыщІэкІынут адыгэ уэрэдыжхэм я дежкІэ нэхъыщхъэри – тхыдэрыгъуазэу шытыныр. КупщІафІэхэу, информацэкІэ гъэнщІауэ зэхалъхъэрт.

Псалъэм къыдэкІуэу жытІэнщи, дэ къытщохъу пэсрей уэрэд гъэпсыкІэм и нэщэнэ, ижъ-ижъыж лъандэрэ лъэпкъым иригъэфІакІуэу къыдекІуэкІ мелодикэм и щэху куэд тфІэкІуэдауэ. Урысыбзэм къыхэкІа псалъэу, псэлтафэу, псалъэуха гъэпсыкІэу (синтаксис калъкэу) куэдыкІей ди бзэм зэуэ къызэрыхыхъам ещхъу, урыс лъэпкъ уэрэдым и мелодикэр, урыс частушкэм и ритмикэр ди лъэпкъ уэрэд гъэпсыкІэм и гущІыІу къэкІуауэ шэч уощІ.

Дэ къытщыхъуу, шэч тщІы къудейуэ аращ. Абы и пэжыпІэр зыщІэр, дауи, композиторхэрщ, музыкэм хуеджахэрщ, атІэми мыр шэчыншэу къыщІэкІынуц: ди лъэпкъым и уэрэд гъэпсыкІэр хамэ мелодикэм техъар пэжмэ, ахэм щІалъхъэ усэхэм я гъэпсыкІэри а мелодикэм ихъуэжар пцІыкъым. А щхъэусыгъуэр армырауэ пІэрэ ди уэрэдыжхэмрэ нобэ яус гуэрхэмрэ зэпыщІэныгъэшхуэ ямыІуэ къытщызыгъэхъур? Уэрэдыжхэм яІэ купщІэхэм хуэдэ мыбыхэм ящІыщІдыгъуэтыр? Уэрэд псоми купщІэшхуэ яІэн хуейуэ пІэрэ? Хъэмэ купщІэм мыхъэнэ лъэпкъ щимыІэ уэрэдхи щыІэ? ЩыІэн хуей?.. Абыхэм кІыхъу урипсалъэ, уризэдауэ хъунуц, ауэ мы дискуссияер нэхъыбэу зытеухуар иджырей адыгэ уэрэдхэращи, ахэми мащІэу датепсэлъыхъынщ.

Иджырей уэрэдхэм я нэхъыбэм шытепщэр, дэ къызэрытщыхъумкІэ, макъамэраш. Арагъэнуц уэрэдым щынэхъ пажэу шытын хуейри – макъамэр. Макъамэр дахэмэ, гүм хыхъэмэ, псэм дыхъэмэ, усэм къыхуэнэжыр абы зыдищІынырщ, лъэтэну хъэзыр макъамэм дамэ, пкъы хуэхъунырщ.

Ди иджырей уэрэдхэр, сыткІэ хуэмыщІами, темэ илъэныкъуэкІэ хуэкъулей дыдэщ. Анэм деж къыщыщІэдзарэ шыкъу анэм деж щыщІэтІыкІыжауэ, уэрэд зыхуамыуса къэнакъым. ХъыджэбзыщІэхэм ящыщ

уэрэд зи насып к'ымыхьар нэхъ мащ'ау к'ысцохъу. Соцэхьэээхуэ жыхуалэм ещхьрэ щытхьупс тегьалъэ-дэнк'а зпеуэу уэрэд зыхузэхамылъхьа к'ьалэ е к'ьуажэ к'ьэгъуэтыгъуейщ. Псоми берычэтымэр к'ьадихьу, ц'ыхухэм тх'эжыгъуэр щал'ау, л'ыжь л'уцхэр дэу, нанэ уг'урлыхэр дэмышуэу, х'ьиджэбзхэр тх'элухуд защ'лэрэ, мэгүэ-мэгүэ, нэмысым ихьхэу, щ'алэ к'ьудан щэны-ф'лэхэр л'эпк' хабзэм темыбэк'ук'ыгу щыпэк'лухэу, а ди к'ьалэхэр, к'ьуажэхэр – пу-пу! – сытым хуэдэу щыгу-хэхъуэ защ'а а ди уэрэдхэм. (Уэрэдхэм жамы'ау, Алы-хьым жи'а мыгъуэщэрэт ар!)

Дауи, апхуэдэ уэрэдхэр псэм зередэхаш'и ак'ьылым зэрыхуэщхьэпи щы'ау к'ьыщ'лэк'ынукук'ым, ауэ, л'о пщ'лэнур, – ахэр зигу ирихьхэри г'ьунэжщ. Ар г'ьаш'лэм щыхабзэщи, абык'а пхуэгъэк'ьуэншэну'лак'тым: сэ сигу ирихьыр уэ уигу иримыхьынк'а мэхъу, уэ утеумэзэхуэу узда'ауэм сэ си зы гу к'ьуэпси имыгъэп'ейтеиныр хэлъщ.

Пэжщ, ц'ыхум яф'лэф'лымрэ ф'лым и пщал'эмрэ щы-зэтемышуэр нэхъыбэщ. Ар адыгэм ди зак'ьуэ к'ьытхуи-гъэщ'а проблемэк'ым – дуней псор ц'ыызэдауэ, цызэ-дауэк'а ак'ьыл к'ьызыхах, ауэ к'а зымыгъуэт ик'и зымыгъуэтыну проблемэхэм ящыщ, иджырей адыгэ уэрэдхэм ятеухуа мы дискуссииери ахэм языхэу аращ.

Щэч хэмыл'у, л'уэху ц'ык'лук'ым мы дызытепсэ-л'ыхьыр. Композиторуи щ'ы, усак'уэуи жы'а, – уэрэд усыныр зи мыхьэрэмхэр куууэ зэгупсысын хуей л'уэхущ, ауэ, зэрыжыт'лаци, зыгуэрхэр зэрытепсэл'ыхьхьым ещхьу, егъэлеяуэ узэрыгузэвэн хуэдизуи щытк'ым: уэрэд зэмышх' куэд яусу, ахэм дигу ирихьы яхэту, иримыхьы к'ьахэк'ыгу зэрыщытым нэхъ гук'ьуэ Тх'эм к'ьыдимыт – си гугъэщ абы дык'ьелыну. Зэманым нэхъ худсоветыф'и щы'лэк'ыми, мис абы псори х'ьуа-мыхьуак'а зэхичьпы-к'ыжынщ. Апщ'ондэху – тф'лэф'и уэрэдхэм девгъэда'уэ, тф'лэмыф'лэхэм даблэвгъэдэ'лук'и. Ауэ уэрэд зыусхэм дигу нэхъыбэрэ к'ьэдывгъэгъэк'ыж а ттхьхэм, щ'лэдэ'у к'ьудейхэ мыхъу, щ'лэгупсыс куэди зэрыщы'лэр.

Г'ьуэгу зэхэк'ып'а

1996 г'а, «Адыгэ псалгэ»

Хабзэ зэрыхъуам тету жып'лэмэ, мы ди зэманыр ап-хуэдизк'а гуащ'лэщ, апхуэдизк'а хьалъэщи, зэм-зэмк'лэрэ мыпхуэдэу уогупсыс: «Ярэби, к'ьезэгъыщ'ау п'лэрэ иджыпсту культурэм, литературэм шэщ'лауэ утепсэл'гы-хьыныр?». Абы ехьэл'ауэ сигу к'ьок'ыж Украинэм щыщ поэтессэ гуэр. «Ц'ыхур мыпхуэдэ нэщх'ьегъуэш-хуэм щыхэт зэманым усэ птхьуэ ущысыныр сф'лэ-емык'лущ» жи'лэгъащ а усак'уэм. Абы щыгъуэ Черно-

быль гуауэр кьэхъуагъащІэт. Ар гуауэ инт, акъыл балигъ хъуауэ ди кьэралым цІыху исауи кьыщІэкІын-кьым абы имыгъэгумэщІа, а уІэгъэшхуэр гъушыжы-ным темылэжъа. Ауэ, Іуэхушхуэракъэ, абы иужькІэ апхуэдиз гуауэ кьызэкІэлтыхъуащи, кІуэаракъэ, цІыхур гуауэм десэжурэ, гуауэшхуэ дыдэу кьалъытэу щытахэр кьидмыдзэж дыхъуауэ кьысщохъу.

Тхьэм и шыкуркІэ, а гуауэм и пшагъуэ фІыцІэр ди лъахэм кьыщхьэщыхъа щІыкІэкьым, Абхъазым щызэуа ди щІалэфІ куэдым я псэхэр ажалым эщІикъуа пэтми. Ауэ дунеижьыр зэрыщыту кьыщыкьуалъгэм деж, лъахэ мамыр щыІэкьым. Сыту жыплэмэ, гухэр зэпымычу мэгузавэ, псэхэр тепыІэншэу мэгузасэ, дунейкъутэж жыхуаІэр кьэблэгъауи кьыпщохъу.

АтІэми гъащІэр гъащІэщ, гъащІэм къэувыІэ иІэкьым, абы кьыхэкІыу дэтхэнэ и зы налъэми егупсысыпхъэщ, Іэпэдэгъэлэл мыщІауэ телэжыхыхьпхъэщ.

Лъэпкъ гъащІэм и налъэ пажэхэм ящыщ зыщ абы кьыгъэщІа литературэри. Дауэ щыт-тІэ абы и Іуэхур иджыпстукІэ: игу хэзыгъахъуэ щыІэ, игу хэзыгъэщІ иІэ? А псом нэсу утепсэлтыхьын жыхуэпІэр Іуэху инщи, дэ ардыдэм зытхуепщытыну кьыщІэкІынкьым. АтІэми ди акъылым кьызэрихькІэ дытепсэлтыхьынщ лите-ратурэм ехьэлІа Іуэхугъуэ гуэрхэм.

Ди псалъэр нобэрей гъащІэм нэхъ кьепха хъуным щхьэкІэ, кьыщІэддзэ хъуну кьысщохъу «ТхакІуэмрэ политикэмрэ» жыхуиІэ ІуэхугъуэмкІэ.

Іуэху ин гуэрхэр утыку кьралъхъуэ щытепсэлтыхь-кІэ, куэдрэ зэхыбох тхакІуэхэм яхуэгъэза губгъэн. А губгъэныр тхакІуэхэм кьэдмылэжъауэ, пцІы кьыт-тралъхъуэ жыплэнкІэ Іэмал иІэкьым, сыту жыплэмэ, дэ лъэпкъ Іуэху, хэку Іуэху кьрахъэжъэхэм кьапэткІу-хьыныр хабзэ тхуэхъуу щІэддзащ. АтІэми тхакІуэ ІэщІагъэр кьызэрежъэ лъандэрэ лъэпкъым и Іуэхур фІы хъунуми бзаджэ хъунуми куэдкІэ зэлъытахэм, абы нэхъ егупсысыпхъэхэм, телэжъапхъэхэм ящыщу кьалъытэ тхакІуэхэр. Арауэ кьыщІэкІынщ дэркІэ губгъэ-ныр нэхъ кьэлэжыгъуафІэу щІыщытри. Ауэ щыхъукІэ, адыгэ тхакІуэр лъэпкъым кьрихъэжъэ Іуэхушхуэ дэт-хэнэми хэтыпхъэщ. Дауи, абы кьыкІыркьым хэт жиІэмкІи арэзырэ «щыхъэт нэпцІ» жыхуаІэм хуэдэ щхьэ бжыгъэу тхакІуэхэр лъэныкъуэкІэ кьыщытын хуейуэ. ТхакІуэм гурэ псэкІэ Іэджэ зэрегъэзахуэ, абы кьыхэкІыуи акъылыр здынэмыс куэдым гу лъитэфы-нуш, щыуагъэр зыгъэпщкІу псалъэшхуэхэр кьыхуэу-ткІэпщІынуш. Ар зы лъэныкъуэкІэ.

НэгъуэщI лъэныкъуэкIэ мы Iуэхум укъыщегуп-
сысмэ, тхакIуэм политикэм зыдримыгъэхъэхыщэмэ,
абы и куркупсэм хэтын гупыжыр хьэл мыгъуэ хуэхъуу
и къалэмыр пкIэм дримыдзейжмэ, нэхъыфIу къыщIэ-
кIынущ. Езы тхакIуэм дежкIи, ар зи тхакIуэ лъэпкъым
дежкIи.

Япэрауэ, тхакIуэр, зэрыжытIащи, гурэ псэкIэ гъащIэр
зэзыгъэзахуэхэм хабжэ, абы къыхэкIыуи нэхъ ихъу-
илъхэщ, нэхъ зэлъэтэкIхэщ, зэрыхъунуми кърихъуэну-
ми емыгупсыс щIыкIэ Iуэхум тегушхуэхэм ящыщ.
Дэ къызэрыдгурыIуэмкIэ, ахэр хыхьэркъым политик
нэсым хэлъын хуей хьэлхэм. Политик нэсыр шытын
хуейщ Iуэхум акъыл тIысакIэ егупсысыфрэ хуей хъумэ
хылэшыгъэри къызэкъуихыфу, уэ ухьэлэмэ, сэ сыумэщ,
жыхуалэм хуэмыдэу, IуэхуфI къыщрикIуэnum деж,
зыгуэрым къыпикIуэтыфу... ЖыпIэнуракъэ, «Псо зыш-
хыnum ныкъуэ шхыкIэ ищIэркъым» жыхуалэ псалъэ-
жъым и философием тегу Iуэхум бгъэдыхъэфу шытын
хуейщ политик нэсыр. Мы жысIэnum арэзы темыхъуэн
тхакIуэ зыкъоми зэрыщыIэнуr сощIэ, ауэ къытызогъэ-
эзжри, си цхьэкIэ сэ си гугъэщ политикэм нэхъ тегъэп-
сыхъа, абы нэхъ хуэщIауэ щыт цIыхухэм дэ, тхакIуэхэм,
захэдбжащэ мыхъуну.

ЕтIуанэрауэ, тхакIуэр тхакIуэу щытмэ, и IэщIагъэм
тригъэкIуэдэну Тхьэм тыгъэ къыхуищIа гъащIэ Iыхьэр
нэгъэсауэ литературэм къыщимыгъэсэбэпынур, зыте-
мыгъэпсыхъа Iуэхум зыдригъэхъэхыпэу, а къызыхуи-
гъэщIа Iуэхур Iэпэдэгъэлэл ищIыныр къуаншагъэщ.
А къызыхуигъэщIа Iуэхуращ ар лъэпкъми хэкуми
щхьэпэ нэхъ зэрахуэхъуфынур, ауэ цыхъукIэ лъэпкъ
культурэм хэлъхьэныгъэ хуищIыфынкIэ кыигъэгугъэ
тхакIуэм и гуащIэри и зэманри жумарту зэбгripхъы-
ныр щIагъуэкъым. ГъащIэр езыри кIэщIщ, тхакIуэм
гъэщIэгъуэн гуэрхэр къыщигъэщIыф зэманыр нэхъ
кIэщIыжщ. Мис абы егупсысыпхъэщ тхакIуэр сытым
дежи.

Езы тхакIуэм и закъуэкъым абы егупсысыпхъэр.
ШыкIэр мафIэм ебгъэумэ, культурэм и лэжъакIуэ цIэ-
рыIуэхэр уи пащхъэ къыхутэрэ. – тхыгъэ гуэрым зэры-
хэтым еищху, «Имы!» жаIэмэ, «Сымис», – жаIэу тха-
кIуэхэр къызэхуэжэсу щытын хуейуэ къэзылбытэхэри
а Iуэхум егупсысыпхъэщ. НэхъыкIэжыр политикхэм
я зэдауэ-зэрышхым культурэм и лэжъакIуэ цIэры-
Iуэхэр, тхакIуэхэр мэлуху папщIэу къыщыхашэм, ахэр
щыхъэт нэпщIу къыщагъэсэбэпым дежщ. ТхакIуэхэри
культурэм и лэжъакIуэ адрейхэри егупсысыпхъэщ

апхуэдэ политикхэр цызэпэуэ щІакІуэ кІапэм напэ кызыэрытрамыхым, ущыулъииныр зэрыщытыншым, лъэпкъ тхыдэм и зы плІанэпэ кызылъысынкІэ хъуну тхакІуэм апхуэдэ бжыгыгъэ кыытенэныр хэткІи зэрымышхъепэм.

Зыкъомым къащыхъункІи мэхъу мы жысІэр зэрызуха щІыкІэмкІэ и кыыщІэдзапІэр скъутэжауэ, тхакІуэр и ІэщІагъэм къемыпха Іуэхугъуэхэм хэмыхъэрэ, зэрыжаІау, и тхъемыщкІапІэ исыжу вымпІу псэукІау гъащІэр ихъмэ нэхъыфІу. Апхуэдэу кызыщыхъуахэр щоуэ. КызыэрыщІэдза дыдэмкІэ сыхынщи, тхакІуэлэр ящыщ лъэпкъым щыжакІуи гъуази хуэхъун къалэн лъагэр зиІэ закъуэтІакъуэхэм, фи щхъэ зэрыхъщ, жызыІау плІанэпэм зыдэзыукІэж адыгэ тхакІуэми нэхъ пажэ дыдэхэм ящыщ а и къалэныр мызащІау къонэ. Сэ жысІэну сызыхуеяраши, лъэпкъым кърихъэжъэ, кыылтыкъуэкІ Іуэхушхуэхэм щыхыхъэм дежи, тхакІуэм кыигъэсэбэпын хуейр Тхъэм и натІэ къритха ІэщІагъэм и Іэмалхэрщ, а Іэмалхэр нэхъ зыхуэщІа лъэкІыныгъэрщ, а лъэкІыныгъэм къиубыдыфыну къэухырщ, а къэухым икІмэ, хэбжъэхъуэнкІэ зэрыхъунур сытым дежи игу иригъэлъыпхъэщ.

Араши, политикэм ди гъащІэр цызэщІищтэ мы ди зэманым абы укъимыуфІейуэ укъелыныр гугъуш, уІухъэмэ уаукІ, уІукІмэ уауб, жыхуаІэм хуэдэщ Іуэхури, тхакІуэхэр мы зэрышхзэрылІым хуабжъу щтэлэщтаблэ, Іепэлъапэсыс ищІам шэч хэлъкътым.

Сытыр и теплъэ-тІэ Іепэлъапэсыс хъуа тхакІуэхэм къэдгъэщІ нобэрей ди литературэм? Пщы дьупсын-къыми, абы теплъэ гуэри иІау кыыпхуэщІэркъым. Мы къэхъуа икІи къэхъу къомым апхуэдизкІэ кыигъэуІэбжыащ ди литературэри, ар ещхъщ зи нэр хъурей хъуарэ зи жьэр ущІауэ къэна сабийм. Гъуэгу гуэрхэр иубзыхун дэнэ къэна, абы зэкІэ хужыІэркътым мы ди нэгу щІэкІ къомым зэреплъ щІыкІэр.

КыызэднэкІа идеологием ухуеплъэкІыжурэ жыпІэмэ, тхакІуэр япэм нэхъ зытрагъэгущуэу, кызыхурад-жэу щытахэм ящыщ узэрыт зэманыр къэгъэлъэгъуэныр. Ауэ, кыыхуриджэ щхъэкІэ, а идеологием зэи хуит ищІакъым пэж псори дэнэ къэна, пэж ныкъуэм и ныкъуэжыр тхакІуэм кыигъэлъэгъуэну. Зыкъомым ар зэрамыдэнур сощІэ, ауэ пэжым и хъэтыркІэ жыпІэмэ, а зэманыр кыызэрагъэлъэгъуа литературэр, художественностагъ и лъэныкъуэкІэ хъумапхъэ куэд хэлъми, зи гугъу сщІа пэжым и пщалъэр пІыгъыу убгъэдыхъэмэ, зэрыщыту зы пщІы гъумыщІэшхуэщ, жыпІэмэ

ушыуэнукъым. Ди жагъуэ зэрыхъунци, нобэр къыздэсым ди еджакъуэхэм ирагъэджым и нэхъыбапъэр а пцъы гъумыщлъэшхуэм зэщлъицъла тхыгъэхэрщ. Ауэ, къуэхушхуэракъэ, – уимыкъэмэ дэнэ къыздипхынур а идеологием зблмыша литературэ псо? Хьэмэрэ, апхуэдэхэр ямыджыхэмэ, нэхъыфъ? Ахэр хэмытмэ, «Адыгэ литературэ» жалъу яджынур сыт? Псалъэм къыдэкъуэу жытлъэнци, а къуэхур егупсысауэ зэхэгъэкъын хуейщ, ахъумэ мы дунейм щекъуэкъхэмрэ апхуэдэ тхыгъэхэмкы къуда хрестоматиехэмрэ я зэхуакум къыдэдна сабийм дауэ а псор зэрызэхигъэкъынынур?

Идеологием зыдигъэш зэпытурэ къэхъуа ди литературэм и трагедиеу жыпкъэ хъунущ ар. Аткъми, тхакъуэхэм, я гур къыщигъыкы къыкъми, я къэхэр есэжауэ къагъэщкът «пцъы гъумыщлъэшхуэкы» узэджэ хъуну а литературэр. Тхакъуэ хъарзынэ куэдым я гъащъэри я гуащъэри траухащ «гъащъэ ныджэм» къытенэнкы хъуну апхуэдэ тхыгъэхэм. Языныкъуэхэм деж къзагъин къыщагъэлъэгъуа, ауэ а къзагъэмкы идеологием зэрыхуэпщылыр щыщламышхумэфа тхыгъэхэм.

Ди зэхуэдэ щэхущ, жалъурэ идеологиемрэ абы и жъауэм щкът литературэмрэ зэдаупс пцъым тхакъуэ гуэрхэр апхуэдизкы есэжати, ар пэжым я нэхъ пэж къащыхъуу щкъдзакът. Куэдым я къэхэри, ягухэри, я псэхэри а тхэкъм теухуа хъуат къыщкъбгъалъэ хъунур здынэсыр нэхъыбэм ящкърт, къыщкъумыгъэлъащэмэ уи къуэху нэхъ къызэрыкынынур хэткы гурыкъуэгъуэт. Жыпкъэнуракъэ, хьэлкъмэр зыкъщкълэхэр ягурэ я щхьэрэ зэтэлъу я шэнтиуэхэм ист, хьэлкъмэ зыхуадзынухэри къфий епщэным хуэхъэзырыпсу мыдэкы щызэхэст. Псори гурыкъуэгъуэт. Нахуэт. Тыншт. Арэзыхэр нэхъри арэзы ящкът бжыщкъмыхъэу къалъытэ мыарэзыхэм – сыт ящкънт! – а зэрымыарэзым арэзы техъуэри я тхьэмышкъкъпкъ иткъысхъэжарэ зыкъамыгъэпкътлауэу ист.

Арати, апхуэдэ мамыр псэукъэм дэгъуэлъыжа тхакъуэхэр Горбачёв и зэхъуэкъыныгъэ зэрыхъээрйым дыкыщкъушэри, ди пцъыхъэпкъ къыхэмышхуа къуэхугъуэхэм дакъыхэхутащ. Хэти зэрилъагъуши, Тхьэм и пкъкъ зызыхуагъэщхъуу щытахэр я педесталхэм тетыхжкъым, хьэлкъмэр зыкъщкълэхуу щытахэр я шэнтиуэхэм исыжкъым, зи шэнтыр зыхуэхъумэжахэми я джэдыгур зэрагъэдзэкъащи, япэм зыкъурыуткъпкъуу щытахэр ямышкъыхуж защъ, ахэм къфий яхуепщэу щыта тхакъуэ гуэрхэри ящкънур ямышкъэжу хэзэрыхъыпахэщ.

Псом нэхърэ нэхъ шынагъуэжырати, апхуэдизу дыщкълэхъуэпса хуитыныгъэм, дызыхуейр дызэрыхуейуэ

ттхыну дытезыгъэгущуа хуитыныгъэм, тхакIуэхэр зыкIи дыхуэмыхъэзыру, пэжыр жыпIэмэ, икIи дыхуэ-
меищэу къыщIэкIащ. Дунейм и къур къызэфти, сэ
сщIэр фэзгъэлъагъунщ, жызыIам хуэдэу, а хуитыны-
гъэм фIэкIа дызыхушыщIэ щымыIэу къытщыхъурэ
ар зэрыдгъуэту Байрон, Пушкин, Бальзак защIэ дыхъун
ди гугъэу екIуэкIт. Ауэ а зи гугъу тщIа ЗэхъуэкIыны-
гъэм къыдита хуитыныгъэм – пу-пу! – апхуэдиз и инагъ-
щи, кIуэаракъэ, зэрытщIынури здэтхынури къытхуэ-
щIэрктым. Шедеврхэр зэрытхуэмытхымкIэ къуаншэр
цензурэм и нэхъыщхъэрэуэ къытщыхъути, «хъыщ-
тым» я нэхъыщхъэр тхакIуэхэм ди деж зэрыщыIэр,
зидмыумысыж щхъэкIэ, къыдгурыIуэжаш.

МащIэу сытепсэлъыхынщ драматургием, си литера-
турэ IуэхушIафэхэр абы нэхъ тегъэпсыхъауэ щыщыткIэ.

Литературэм и Iыхъэхэм ящыщу нэхъ нэлурит ды-
дэр драматургием аращ, жыпIэкIи ушыгъунуктым. Лите-
ратурэм и IэмалхэмкIи театр искусствэм и Iэмалхэм-
кIи абы къепхъуатэ икIи, укъригъаджэ къудей мыхъуу,
нэкIэ уегъэлъагъу гъащIэм и теплэ гъэщIэгъуэнхэр,
и Iуэхугъуэ зэрыдзапIэ-зэрыхыпIэхэр.

Мо ищхъэкIэ зэрыщыжытIам хуэдэу, драматургием
и Iуэхури куэдкIэ нэхъ тыншу шытащ нэхъапIуэхэм.
Театрхэр нэхъ зыщIэупщIэр зэман екIуэкIым теухуа
тхыгъэхэрт. Пьесэм я нэхъыфIу къалъытэр, нэгъэсауэ
пэж шыжамыIами, шыжаIаифэ къызытрагъэуа пьесэ-
хэрт. Пэж къызыпхыжыIыкIыныр, дауи, театрым и
лIыфIыгъэкIэ къизэуауэ е хуитыныгъэм ижъ къы-
къуэуауэ аратэктым. Ари зи Iуэжыр, а модэр з чэн-
джэщIэ къежыр, псоми я вожжэр зыIыгъ идеологиерт.
«Мис, флъагъукъэ, дэри, адреи къэралхэм хуэдэу, пэжыр
ди хъэрэмктым, ар къэгъэлъэгъуэным зыкIи зэран
дыхуэхъурктым» жаIэфыным щхъэкIэт. Сэ къызэрыс-
щыхъумкIэ, апхуэдэ пэж нэпцI тIэкIу къыщыпхы-
жаIыкIыу шыта пьесэхэр куэдкIэ нэхъ гурымышт,
пцIырыпцI зыфIэпщ хъунухэм нэхърэ.

Ди драматургием и мызакъуэу, нэхъ убгъуауэ
утепсэлъыхэмэ, апхуэдэ пьесэхэр дэни цыгъунэжт,
зэпеуэрэ зэтрахыу къэрал домбейм театру итым ща-
гъэвт. Апхуэдэхэм яхэббжэ хъунуц, псалгэм папщIэ,
ди адыгэ театрымрэ урыс театрымрэ пщыхъэщхъитI
зэкIэлъыкIуэм ягъэувауэ шыта Абдуллин и пьесэ
«ЕпщыкIущанэ председатель» жыхуиIэмрэ Гельман и
пьесэ «ПремиекIэ» зэджэмрэ. ПцIыр хъэрэмкъэ, зи гугъу
тщIахэм ящыщу ахэр нэхъыфIуIуэт, атIэми гур
ихъэхурэ искусствэ хуэмэбжымэу абыхэми яхэлъыр

машцІэ дыдэт. Сыт, нтІэ, апхуэдэ пьесэхэр щІэмытІы-сыкІыу зэтэзыІыгъэу щытар? А зи гугъу тщІа дыдэрщ: пэж – нэпцІ тІэкІу къыщызэпхыжаІыкІыу зэрыщы-тарщ. УрысыбзэкІи цІэ ягъуэтат апхуэдэ пьесэхэм: «Смелая пьеса» жаІэу щытащ. АфІэкІа фІагъ зыхэмылт тхыгъэм къыщыщІынур гурыІуэгъуэти, – мис, нобэ апхуэдэхэр зыми щымыщ псыхъэлъахуэу литературэ ныджэм къытенэжащ.

Драматургием и закъуэкъым а мыгъуагъэр зи мы-гъуагъэр, Совет къэралкІэ зэджэу щытам къыдэхъуа литературэм зэрыщыту къащыщІа мыгъуагъэщ: худо-жественнэ тхыгъэ къызэрагъэщІу ижъ-ижъыж лъандэрэ къагъэсэбэпхэм захуедгъэсакъым, дызэрагъэсамкІэ апхуэдэ къамыгъэщІу къыщІэкІащ. Ар къызыгу-рыІуэжа ди литературэр ноби гъуэгу зэхэкІыпІэм тетрэ мыпхуэдэу зэупщІыжу къыпщохъу. «Сытыр си хэкІы-пІэ?» а упщІэм жэуап ептыныр хъэлъэ дыдэщ, ауэ мы хыбар нэжэгужэмкІэ сыухыну сыхуейт си псалъэр.

Ди журналист цІэрыІуэ гуэрым бгъэдыхъэри и лэ-жъэгъур хуэтхъэусыхащ:

– Уэлэхъи, Таужид, мы гъэм кІэртІофыр лъапІэ дыдэ хъуну жаІэм.

– А жыхуэпІэм, аргуэру лым дыкъыхуэнауэ аращ, – жиІэри жэуап къитыжащ гушыІэр зи мыхъэрэм Таужид.

Абы ещхъици, сыт тщІэн, – ди щІыбагъ къыдэтрэ ди Іэпэр яІыгъыу дагъэтхахэр щымыхъуакІэ, дыкъы-зыхуэнэжыр игъащІэ лъандэрэ тхакІуэ нэххэм къагъэ-сэбэпу щыта Іамалхэр, искусствэм и Іамалхэраци, – дыкъызэрикІым деплъынщ...

1993 гъэ «Ленин гъуэгу»

ДИ НОБЭРЕЙ ДЫГЪУАСЭХЭР

Э с с е

ГъащІэм къыщыхъу зэхъуэкІыныгъэшхуэхэм (ар Іейуи щІы, фІыуи жыІэ) зи щхъэ пщІэ хуэзыщІыж литературэм къыпикІухъынкІэ Іэмал иІэкъым. Къы-пикІухъын дэнэ къэна, шупэхутэм ещхъу, сыткІи абы япэ ищу, куэдым гу зылъамытэ гъэпщкІупа гуэрхэр

кыигъуэту, я пщыхъэпӀэ кыыхэмыхуахэр кыиулъэпхъэщу шытын хуейщ. «Ухэмыхъэмэ, уитхъэлэн» жыхуаӀэм темыгу, тхакӀуэ, усакӀуэ нэхэр гъащӀэм и нобэми пщэдейми щӀогупсыс, дыӀэбэкӀэ дызылъэмыӀэсыжынухэм гу лъыдагъатэ, утемыгушхуэмэ, – гъащӀэм и «хъэмкӀэшыгупхэм» укышыщэтынкӀэ, утегушхуащэмэ, – ущӀыхъэу зыщӀыпӀэ ущӀэбжъэхъуэнкӀэ зэрыхъунуми дыхурагъаджэ...

Сыту фӀыт, ярэби, зэрытлгъэкӀ мащӀэкӀэ дгъэщӀэращӀэурэ мы кыыжытӀар ди литературэми а литературэр зыщӀу (е – зыгъэкӀуатэу) зи гугъэж дэ тхуэдэхэми зэрыщыту кыыдэпхъэлӀэ хъуну шытамэ, «УӀллэхъи, пэжым!» жытӀэу тхъэрыӀуэкӀэ щӀэдгъэбыдэжыфын хуэ-дизкӀэ дигурэ ди щхъэрэ зэтелъу зыхужытӀэжыфамэ.

Пщыр сыткӀэ щхъэпэ, – хуабжъу дыхуейт зыхужытӀэжыну, ауэ дытегушхуэркъым. Гугъуш абы дыщӀытемыгушхуэм кӀэщӀӀ дыдэу икӀи гурыӀуэгъуэу утепсэлъыхъыну, атӀэми зэрыхъу, дыкызэрикӀ елъытауэрэ гупсысэм зедгъэшэщӀынщ. ДощӀэ, а ди гупсысэхэм къагъэуӀэбжыныи къагъэгубжыпэни щыӀэнуш. Ягъэ кӀынкъым: удын зэхэдзэ нэхърэ, акъыл зэхэдзэ, жыхуаӀэм тетурэ екӀуэкӀмэ, акъыл зэтемыхуэхэри зэтехуэурэ, Ӏуэху щхъэпэ гуэрхэр кыыщрикӀуэ щыӀэщ. Аращи, датепсэлъыхъынщ нобэрей адыгэ литературэм и нэщэнэ гуэрхэм.

* * *

Псоми хуеджарэ псори ищӀэу зыри щыӀэкъым, литературэм ибгъэбэкъукӀынкӀэ Ӏэмал зимыӀэ тхакӀуэ языныкъуэхэм, микрофоныр е печатыр къагъэсэбэпурэ, нарыхум и бэвагъыр къэӀэтыным агрономхэр щыхурагъэджэжым, Ӏэщым и пшэрагъым хэгъэхъуэным зотехникхэр щыхурагъэсэжым деж, дауэрэ зрамыгъэщхъами, апхуэдэхэр я мыхадэ зэрыщылажъэр ӀупщӀ мэхъу. Аракъым, дауи, тхакӀуэм и кӀалэныр. ТхакӀуэр, ар тхакӀуэ пэжу щытмэ, зэрытхэри кыызэрытхыкӀри и гурщ. Гум нэхъыбэрэ ирилажъэ цӀыхум нэхъ зыхещӀэ гъащӀэм кыыщыхъу-кыыщыщӀэхэр. Нэхъ елъагъу нобэрей щыуагъэ цӀыкӀум кыыкъуэтэджыкӀынкӀэ хъуну пщэдейрей щӀэпхъаджагъэшхуэхэр. И щхъэр акъылым кыикъутэу дощӀри, гъащӀэм гудзакъэ хузымыӀэ цӀыхум нэсу кыыгурыӀуэнукъым нобэкӀэ сом кыытхуэзыхъ къэхутэныгъэм пщэдей апхуэдищэ пфӀихъэхужынкӀэ зэрыхъунур. Мис апхуэдэхэм дежщ тха-

кІуэр гъащІэм и уэчыл пажэу къыщыувын хуейр. Ахъумэ агрономыр агрономыкІэкІэ щІэбгъэсэжыни инженерыр инженерием щІыхуебгъэджэжыни шыІэкъым. ЗэрыжытІащи, гъащІэм и уэрэдыр щыбгъунлгъэхэм деж, абы и уэчылу къэув тхакІуэхэмрэ тхыгъэхэмрэ ди лъэпкъыбзэ литературэм и мащІэкъым, ахэм я гугъу щІыну ухуежъэмэ, псалгъэм псалгъэ кърхъуэрэ, кІыхъ хъунуи къыщІэкІынт, ауэ шэч зыхэмылгыжраци, зэхъуэкІыныгъэ инхэр щекІуэкІ мы ди зэманым щап-хъэу къапщтэ хъун куэд ди литературэшхуэм холга-гъуэ, ди тхакІуэхэм къагъэщІ.

А литературэшхуэм и зы Іыхъэщ адыгэ литературэри. Зыщыщым ифІри и Іейри, ипкъ зэрэкІужын елгытакІэ, абыи хыболгагъуэ. Дауэ щыт-тІэ ар нобэкІэ, сытхэр и ІуэхущІафэ, и мурад? Абы жэуап нэгъэса ес-тынщ жыпІэу тхылъымпІэ уетІысылІэныр хуабжыу дзыхъщІыгъуэджэщ, ауэ дакъэхэкІэмкІэ дыкъыщысми, тхакІуэ унагъуэм дыщыщу щабжкІэ, емыкІу хъуну ди гугъэкъым, абы теухуауэ дигу илгъ жытІэныр.

АтІэ, мурадым деж къыщыщІэддзэнщи, мурад Іей зиІэ литературэ щыІэу къыщІэкІынукукъым. ДыхъущІэ-дыщІатэми, ди ди литературэм езым зэрыхуэфэщэжын хуэдизкІэ зэрызиужыыр, зэрызиІэтыр, зэрыхэхъуэр, зэрыхъуапсэр нэрылгагъуэщ. Ауэ, уи лгъэ нэхъри бы-укъуэдииным ущыщІэхъуэпскІэ, уи тепІэнщІэлгъын щІэх-щІэхуэрэ укІэлгыплгыжыныр зэранкъым. АтІэ, псалгъэшхуэ надэхэмкІэ ди щхъэ и зэран зедывмыгъа-хуэу, ди Іуэху зытет дытегъгъэпсэлгыхыжыт. ЩІэхъумэ хэмылгъу. И щхъэ течауэ. Ауэ дыщІыхъэІуэу шыгъу-шыпс зэдутхыжыным Іуэхур нэдмыгъэсу... Къыщы-щІэддзэнщ адыгэ тхакІуэр адыгэ литературэм кыызэ-рыхыхъэ щІыкІэм...

* * *

ТхакІуэр дэни щытхакІуэщ, бэлыхылажъэ гуэр итхауэ е хуэтхыну кызыщымыхъуж тхакІуи щыІэу къыщІэкІынукукъым. А уз лгъагъугъуафІэ цІыкІур тхакІуэ балигъхэм зэхуэмыдэу йофыкІ, ауэ дыщыщІалэм, литературэм дыщыхэбакъуэм деж, псори абыкІэ дызэщхъу къыщІэкІынущ: Пушкин дыдэ мыхъуми, абы ехъэхуэ гуэр кыыхэкІынкІэ дэтхэнэри мэгулгъэ. Мис а ныбжыращ цІыхум тхакІуэ ІэщІагъэм гу хуищІы-нуми гущыкІ хуигъуэтынуми щызэхэкІыр. Абдежращ

литературэм и фIыгъуэри и мыгъуэри нэхъыбэу кы-
щежър. Апхуэдэхэр зэуэ гъуджэ Iушэ ирагъаплъэмэ,
а мыгъуэр дагъуэншэу кыищу, дагъуэ лъэпкъ зимыIэм
зэблэшауэ зилъагъужынкIэ мэхъу. Ар «гъуджэиплъэ»
къудейкIэ зэфIэкIыу шытамэ, уцIытегузэвыхьын лъэпкъ
щыIэтэкъым. Iуэхушхуэр, дагъуэншэу зыкызыщы-
хъужа мыгъуэр, литературэм кыыхыхъэу, мыгъуагъэ
ину кыищыхуэнэм дежщ. Дауи, тыншкъым литерату-
рэм гу хуэзыщIахэм уахэплъэу, тхакIуэфI хъунумрэ
абы демыкъуфынумрэ къэпхутэныр, ауэ акъылышхуэ
дыди хуейуэ кыищIэкIынукукъым тхакIуэ хъунумрэ
мыхъуххэнумрэ зэхэбгъэкIыным. Ахэр литературэм
хуабжъу щызэщхъэщокI, къэкIыгъэхэм едгъэпщэнщи,
мыIэрысеймрэ... сэ сщIэ мыгъуэрэ, екIэпцIэмрэ зэры-
зэщхъэщыкIым хуэдэу. ЕкIэпцIэ хэпсауэ, мыIэрысэ
кыищыкIэным упэплъэныр, дауи, щхъэгъэпцIэжщ.
Ещхъыркъэпсц, тхакIуэ IэщIагъэм зыкIи хуэмыщIар
литературэм кыыхэпшэу, абы батэ игъэшынкIэ ущыгу-
гъынри. «Зэрымылъ къолъэт» жалэ щхъэкIэ, нобэр
кыиздэсым апхуэдэ къэхъуакъым. Псом хуэмыдэжу,
литературэм кыищыхъуныр фIэщщIыгъуейщ.

ТхакIуэ IэщIагъэм хуэмыщIа цIыху литературэм
кыизэрыхэщхъэрыуэм уцIытепсэлъыхьыни щыIэтэ-
къым, и талант, и зэфIэкI, литературэм хуищI хэлъхъэ-
ныгъэ елъытакIэ дэтхэнэми езым хуэфэщэж увыплэрэ
пщIэрэ а литературэм щигъуэту шытамэ. Ауэ, Iуэхуш-
хуэракъэ, тхакIуэ IэщIагъэм зыкIи хуэмыщIар литера-
турэм плIабгъуэ щыхъуурэ, а Iуэхум кыыхуигъэщIар
кыищхъуэмыщыжу щыщIихъумэ щыIэщ. Апхуэдэ
щIыкIэкIэ плIабгъуэ хъуам кыищхъуэкIиикIыгъуейщ,
укъыкъуэкIиикIыну ухуежъэми, фэфI къуамыплъыныр
хэлъщ. Псом хуэмыдэжу, утхакIуэ щIалэмэ.

ЩIалэгъуэм дыщытхъукIи дыдэщIкIи тхэщIар
кыищхъэжынукукъым, ауэ литературэм и щIэблэм
яхэмыщIыпхъэу зы нерв яхэмыщIынкIэ дахуэхъуап-
сэрэ дэ ди блэкIауэ къэгъазэ зимыIэжым кIэлъыгъэ-
хуабэ хуэтщI щIыкIэу, дыхуейт тхакIуэмрэ «щIалэгъуэ-
кIэ» зэджэ а зэман дахащэмрэ я зэхушытыкIэм мащIэу
дытепсэлъыхьыну.

Зыгуэрхэм дыгушыIэу къащыхъуныр хэлъщ, ауэ,
кыизэрытфIэщIымкIэ, тхакIуэмрэ щIалэгъуэмрэ хэхауэ
зэхушытыкIэ гъэщIэгъуэн яIэщ... ЦIыхур щIалэгъуэм
нэхъ зыгъэдахэ, дауи, щыIэкъым, ар нэхъыбэрэ зыхуэхъэ-
щIэхэми я насыпщ. Псом хуэмыдэжу, щIалэгъуэр
тхакIуэм дежкIэ лъаплэщ, сыту жыплэмэ абы гурыщIэ-
хэр нэхъ кыизэщIэгъэст, мурадхэм нэхъ утрагъэгушхуэ,

гугъэшхуэхэр уегъэщІ. Хъарзынэкъэ-тІэ ар: къызэры-
щІэкІымкІэ, дэ тхакІуэ ныбжыщІэхэмрэ тхакІуэ
щІалэхэмрэ гъунэжу диІэщ. НэгъуэщІ щІыпІэхэм
зэрыщекІуэкІым дыщыгъуазэкъыми, дяпэкІэ Іуэхум
зихъуэжынуми тщІэркъым, ауэ нобэр къыздэсым, ди
деж тхакІуэр илътэс плыщІым щхьэдэхыху – «тхакІуэ
ныбжыщІэщ», илътэс щэ ныкъуэм нызэрыхъэсамэ, –
«тхакІуэ щІалэщ» абы ущхьэпрыбэкъукІыу цІэрэ
щхьэрэ зиІэхэм ухабжэмэ, балигъыфэ къуапльынкІэри
мэхъу. Ауэ нэлурит дыдэхэм уащымыщмэ, «тхакІуэ
щІалэкІэ» къоджээрэ, а къыздимыкІыжІам унамышсэ-
ми, пенсием унагъэсыныр хэлъщ...

Сытми, жыпІэнуракъэ, тхакІуэм и цІэ-унэцІэм
«щІалэ» псалтэр хуэщщ, дыхъэшхэн гуэхъухыхукІи
бгъурахкъым. Сыту плэрэ-тІэ, ярэби, ар къызыхэкІыр?
КъызэрытфІэщІымкІэ, мыращ. ЗэрыжытІащи, дэгъуэщ
а псалтэ дахэр зыхужалэм щекІум деж. Ауэ зи ныб-
жыкІи зи ІэужыкІи балигъыплэ иува тхакІуэм и мыхъэ-
нэр а псалтэ дыгъэлым зыгуэркІэ щигъэлъахъши
къохъу. КъыщІэхъури мыращ. Пасэрейм я жиІащи,
щІалэм щІалэ и Іуэхущ, щІалэм и Іуэхум Іуэху
тепщІыхьыщэ хъунукъым, щІалэхэр зэфэну псыри зэуэ
къажэ хабзэкъым. «ТхакІуэ щІалэ» къыпхужалэ зэпы-
турэ екІуэкІмэ, а узэфэну псыр, уи дежкІэ къэмыжэу
блэжынкІэ мэхъу. Ауэ щыхъукІэ, умыщІалэу «тхакІуэ
щІалэ» къыпхужалэным, зыкъом къызэрыпх хъун
щІагъыбзэ гуэр щІэлъщ, щІагъыбзэм и къалэн нэхъыщ-
хьэр, зэрытщІэжжи, – уигъэхутыкъуэнырщ. ЩІагъыбзэ
щІэлъуи щІэмылъуи жытІэнци, имыкурэ-имыбгыу уи
Іэпэ уебзейжыныр дахэкъым, ауэ фо зепхъэу, зээмызэ
нэхъ мыхъуми къыбдалъхуа уи Іэпэ уемыбзейжыныр,
зыдвгъэумысыжи, гугъущ, си Іуэху дэкІащэрэт жиІэу
щІэмыхъуэпс цІыхуи дунейм тету къыщІэкІынукъым.
Абы щыфІрамыгъэшым деж, а хъэлым, удэкІуатэ
тщІэркъыми, удэуци, удэхъэмкІи хъунут, ауэ ар хъэл
мыгъуэ хъууэ егъэлем щыхуагъэкІуэжкІэ, Іэмал
имылэу зыгуэрхэм ягухэр депІытІэ, я мурадхэр ехуз, я
Іуэхухэр елъахъэ. Литературэ Іуэхур ар езыр щхьэ
закъуэ Іуэхукъым, – лъэпкъ Іуэхущ, хэку Іуэхущ, ап-
хуэдэ Іуэху зылъахъэм хуэбгъэдаху ущысыныр къуан-
шагъэщи, щІэкъуаншагъэри мыращ. ТхакІуэм зыгуэр
щІитхыр, дауи, зыхуэстха цІыхухэм я деж нэхъэсын,
я гумрэ я псэмрэ сыдыхъэн желэри аращ, ахъумэ зи
щхьэ зэтет цІыху я щхьэ хуэтхэжу щысыну ди фІэщ
хъуркъым. КІэщІракъэ, жытІэ-жыдмыІэми, дэ псоми ди
хъуэпсаплэр зыщ: ди тхыгъэхэр яджыныр, зэхахыныр,

дунейм кытехъэныр.

Ауэ, Іуэхушхуэракъэ, литературэм и дунейм укытехъэныр апхуэдэу тыншктым. Ар къохъулІэн цхъэкІэ узыхуейр а дэ димыІэ тхыгъэфІхэм я закъуэктым. А дэ кыдэмыхъулІэ тхыгъэфІыр пІыгъыу литературэ бжэІум уІухъауэ дощІри, умызыгуэрмэ е зыгуэрэм уримызыгуэрмэ, а дунейм укытрагъэхъэн япэ, ауэ хыфІэдзи, илгъэс зыбгъупщІкІэ узыпагъэплъэныр хэлъщ. УщІалэмэ, Іуэхур кыызэрекІуэкІ-нызэрекІуэкІ-хэр умыщІэмэ, апхуэдизрэ ущІызэпаплъыхъыр кыб-гурымыІуэурэ узэгупынкІи мэхъу. Ауэ мыбдежым арифметикэр кыызэрыгуэкІщ: лІибгъум цхъэкІэ ящІа джэдыгуибгъур нэфІ-ней хэмылгъу умыгуэшу щытмэ, гупым Іэмал имыІэу джэдыгуншэ къахэкІынущ. Литературэр, дауи, арифметикэктым, абы увыпІэхэр зэрыщыгуэшын хуейри цхъэж и талант елгытауэщ, ахъумэ унащхъээзедикІрэ алфавиткІэктым. Ар арат, ауэ нэфІымрэ неймрэ зыгуэрхэм я унейуэ щыщытым деж, фо зезыхъэхэм я нэфІ зыщыхуэнур хэтми гурыІуэгъуэщ: зыгуэрхэм я зыгуэру ущымытми, моуэ-щэ, унэхъ цІыху ІэтІэлъагІэу, бгъэдыхъэкІэ-зыгъэшкІэ пщІэуэ, «иІэ!»-м и пІэкІэ «кхъыІэ!»-р нэхъыбэрэ жыпІэу щытмэ, уи Іуэху нэхъ кыызэрикІыным шэч хэлъктым. КІэщІракъэ, апхуэдэхэм деж, нэфІымрэ неймрэ ящыщу япэр зылгысыр «щІалэжыфІкІэ» дызэджэжхэрщ. Апхуэдэ-апхуэдэкІэ къахэпш зэпытурэ екІуэкІмэ, литературэм къалэщхъэгуэжъ хуэхъунухэм зэи уахуэмызэныр хэлъщ, сыту жыпІэмэ талант зиІэу а талантыр зыхуэгъэлажъэ цІыхум мо ищхъэкІэ зи гугъу тщІа хьэлхэр хэлгыныр фІэщщІыгъуейщ.

Литературэм и фор зэман кІыхъкІэ жьэпэпсу зезыхъэ гуэрхэр я Іэпэ ебзейкІэ зэфІэкІыжктым. Апхуэдэхэр йосэж кыщІагъалгъэу. Йосэжхэри, ПащІэ Бэчмырзэрэ ЩоджэнцІыкІу Алийрэ дунегъэкІи ахърэткІи я насып къимыхъа тхылъ бжыгъэхэр кыыдагъэкІ. Тхылъ тІошІрэ пщІым цхъэпрыкІахэмрэ апхуэдэхэм якІэлтъекъухэмрэ зохъэзохуэ. Ар хъунут, кыдэмыкІынкІэ Іэмал зимыІэ защІэу щытамэ. Ауэ и щІыфэр дыщэпсрэ и кІуэцІыр нэщІыпсу тхылъ дапщэ щыІэ? Насыпыр зыгуэрхэм яІэщи, а дыщэпсыр кыызэгуэзыхуэ а нэщІыпсыр зылъагъухэр мащІэщ. Аращ адыгэ литературэм и фІыгъуэхэмрэ и мыгъуэхэмрэ хэлущІыІущэ щІэмыхъури.

* * *

Куэдым ядж литературэм, псалъэм папщІэ, урыс литературэм, Іеймрэ фІымрэ щызэхэбгъэгъуэщэныр, дауи, нэхъ гугъущ, сыту жыпІэмэ пэжыр гува-щІэхами тхылъаджэм деж къыщыщІошчыж. ЕджакІуэр зи машІэ адыгэ литературэм пхъэкІэ ар пхужыІэнукъым. ТІэкІу щІэдгъэтхъІуэу къащыхъунуми тщІэркъым, ауэ ди деж тхакІуэхэр зэрыщызэхадзыр мыпхуэдэуш: куэдрэ уи цІэ къраІуэмэ, – утхакІуэфІщ, кърамыІуэрэ, – къэбгъэкІ щыІэкъым. Ар – «узэралъагъуу уафІошІри, узэрафІэшІу уалъытэ» жыхуалэ принципым тету укъыщапщым дежщ. Ауэ щыІэщ нэгъуэщІ къэппыкІи, нэхъыбэу къагъэсэбпыр арауи къытщохъу: «УрысыбзэкІэ узэрадзэкІа»? УзэрадзэкІагъэххэмэ, занщІэу уи пщІэр доуейри, кІуэаракъэ, ущызэІэпах щыІэу уадж. Пэжщ, абы мыпхуэдэ щхъэусыгъуэшхуи иІэщ: адыгэ литературэр зи мыхъэрэмхэм куэд дыдэу яхэтщ адыгэ тхыбзэр хъэрэм зыщІахэр, абы пагэу къыхуеплътыххэр, адыгэбзэкІэ зэрыщІэныгъэншэм ирикІытэн дэнэ къэна, абы зэрыщхъэпрыбэкъукІыфам, моуэ-щэ, тІэкІуи иригушхуэкІэ гурыщхъуэ зыхуэпщІхэр. ЗэрыжытІауэ, апхуэдэхэми къахокІ адыгэ литературэр зи мыхъэрэмхэр, ар урысыбзэкІэ яджыным хуэпабгъэхэр. КъащІыхэкІри гурыІуэгъуэщ: ахэри щІохъуэпс адыгэм зы бэлыхълажъэ гуэр къаІэщІэтхыхъыным. Моуэ-щэ, урипэгэн, къыбдалъагъун, уригушхуэу хамэ утыкухэм щыпІуэтэн хуэдэу. Ар нэгъэсауэ хьэл Іейщ жыпІэмэ, гуэныхъ къэпхъынщ, ауэ, пщІы щхъэ упсын хуей, хъэлыфІ дыдэкІи уеджэнкъым. УщІемыджэнури мыращ. Литературэр щІыщыІэр уригушхуэн, къыбдалъагъун къудейуэ аракътым. Абы и къалэныр куэдкІэ нэхъ инщ. Ар искусствэм и ІэмалхэмкІэ лъэпкъым и гъащІэр щадж, и гупсысэхэр къыщахутэ, и мурадхэр щаубзыху унэщ. Хъарзынэщ апхуэдэ унэм и теплъэм блэкІхэм я нэр щигъэгугІэм деж. Ауэ апхуэдэ унэ нэхъыбэу щІыщыІэр блэкІхэракъым, – щІэхсхэрщ. Зи гурыфІыгъуэхэми зи гурыгъуэхэми я жэуапыр а унэм къыщызылътыхъуэ лъэпкъырщ.

ГъэщІэгъуэныракъэ, уи тхыгъэ зэрадзэкІыу «Моддэ!» къыщыдэкІамэ, фІагъ-Іеягъым емылътытауэ, абы занщІэу ранг гуэрым урегъэувэ. АпхуэдэпщІэ къызэрыблэжъам ищІыІужкІэ, а тхыгъэр жей къыптезыгъауэ тхылъхэм зытІэкІукІэ къащхъэщыкІмэ, абы щыгъуэ уи пщІэр нэхъри доуейри, ди Іэшэлъашэхэр къозэвэкІ, саугъэт инхэм уахуеплътэкІ уохъу. Тхылъаджэр литературэм и унагъуэм щекІуэкІ псом щыгъуазэкъым, абы

апхуэдэ к'алэни илэк'ым. Тхыг'э гуэрхэр урысыбзэ ящ'лү Москва к'ыщыдэк'ламэ, а лүэхум ар зэрегупсы-сынур мышхуэдэуш: тхак'лүэ псори зэхуэсщ, тхыг'эу щылэм яхэдэщ, зэдэрэзыуэ мыр лэрылэтк'лэ к'ыхахри, Москва ираг'эхьащ... Хэт ищ'лэрэ, – апхуэди к'эх'хуу к'ыщ'лэк'ынщ, ауэ зыщ'лэхэм зэрыжалэмк'лэ, а лүэхум и хэк'лынлэ нэх'ыщхьэр мыращ: зылтэк'лым зэрыхузэ-ф'лэк'лэ и щхьэр хех, апхуэдэ лтэк'лыннг'э зимылэхэм к'ахуэнэ хабзэр тхьэмыщк'лап'лэраци, – я тхьэмыщ-к'лап'лэ исыжщ. Тхьэмыщк'лап'лэр – ар езыр, г'ур щхьэк'лэ, зык'омк'лэ ф'лыщ: япэрауэ, пц'лэ лтэк'пк' щ'латк'ым, адрейуэ, «Мыбы узэрисар куэдщ!» жи'лэрэ к'элэбзэу зыгуэрэм уришынк'лэ уц'лэгузэвэн щылэк'ым. Зыми уиг'эп'ейтеинук'ым. Псом хуэмыдэжу, ар щек'лүэк'лыр адыгэ литературэрауэ щытмэ.

Зыгуэрхэм к'ащых'хунк'лэ мэх'у адыгэ тхыг'э зэ-радзэк'лыныр дэ тф'лэмызахуэу, е а насыпыр к'ызыуэл'ла-хэм дефыг'уэу. Тхьэм к'ытхуимых: дыфыг'уэу тц'лэр-к'ымы – дох'уапсэ, тф'лэмызахуэ щыдог'этри, – тлэк'ламэ, ди литературэм ф'лыуэ хэтыр бзэуэ щылэмк'лэ зэредг'эдзэк'лынт. Ауэ нэг'эсауэ. И ф'лыр и ф'лу. И да-г'уэр и даг'уэу. Арщхьэк'лэ хэт апхуэдэу зэзыдзэк'лыр? Хэт апхуэдэу зэрадзэк'лыр? Дауи, щылэщ апхуэдэу зэзыдзэк'ли, зэрадзэк'ли...

Цыхуц'лэ зилэм зэлтамьщ'лысынк'лэ лэмал имылэу к'алгытэ тхыг'э нэг'эсар зэбдзэк'лын щхьэк'лэ, к'эзы-г'эщ'лам пэх'ун гу уилэн хуейщ. (Псом хуэмыдэжу, а зэрадзэк'лар усак'лүэ нэсым и гум к'ыитэджык'ла усыг'эу щытмэ). Ауэ, пц'лыр сытк'лэ щхьэпэ, а гуауэр ди литера-турэм куэд дыдэрэ к'ыщыщ'лк'ым. Ди литературэм нэх'ыбэрэ к'ыщых'хур нэг'уэщ'лщ: тхыг'э нэмыш'лы-сар, урысыбзэк'лэ «к'аг'эбзэзыфэри», зы фэ гуэр к'ытеуауэ дунейм к'ытохьэ. А лүэхум и щэху псор хэт ищ'лэрэ, ауэ урысыбзэк'лэ зэрадзэк'лауэ щылэ тхыг'э язынык'уэхэмрэ ахэр к'ызытращ'лык'лыжахэмрэ зэб-г'эпща нэужь, апхуэдэу уемыгупсысыныр гуг'уш. Ситу жып'лэмэ куэдрэ урохьэл'лэ адыгэбзэк'лэ пхуемыг'эха тхыг'эр урысыбзэм нэх' г'этк'луг'уаф'лэ щых'уауэ. Ф'лыщ пхужымылэми, моуэ-щэ, зы стандарт гуэрэм ихьауэ. Жызылэни щылэнщ: «Сыт-т'лэ абы лейуэ хэ-лтыр?». Уимыф'л к'ыпк'лэралтхьэным зыри ф'лыуэ хэлтк'ым, ауэ псом нэх'рэ нэх' лейжраци, апхуэдэ лүэху бг'эдыхьэк'лэм хуабжьу зэлэщ'лэ зэрадзэк'л тхы-г'эхэр зыщыщ литературэм и лүэхур. Щ'лызэлищ'лэри мыращ. Тхыг'э лейм дежк'лэ, дауи, мо «к'аг'эбзэзыфэ» лэмалыр Алых'ым к'уэзэритынщ: ик'лэм ик'лэжраци,

литературэфэ кытоуэ. Ауэ тхыгъэфым хуабжыу йогуауэ а лэмалыр. Сыту жыплэмэ абы клэрегъэщэщ зи гугъу тццЫ стандартым цхъэпрыкІ псори. Клэрегъэщэщри, зыщыщ литературэм игъащІэкІэ цызэбгъэдэбгъэуэ мыхъунухэр урысыбзэкІэ тхылъаджэм бгъэдалъхъэ. Къагъэбзэрыфари зи фэ трахари зэщхъ мэхъуж. КІуэ, жыплэнуракъэ, языныкъуэхэм деж зытеухуамрэ сюжет сыт хуэдэхэмкІэ къыпхуэцІыхужмэ, ари хъарзынэщ.

Литературэм и адреЙ Іыхъэхэм ебгъапщэмэ, зэдзэкІыгъуафІэ мыхъуну телъыджэхэр поэзием шыкуэдыклейщ. Дауэ, псалъэм папщІэ, зытеухуари мылупщІ, сюжети зимылэ, ауэ цытыкІэ гъэщІэгъуэным уизышэ усэр зэрызэбдзэкІыну? ЗэрыжытІауэ, ар зыхузэфІэкІыну абы пэхъуну, пэджэжу нэгъуэщІыбзэм, нэгъуэщІлэапкъ гупсысэкІэм хэтхэр гукІэ къэзыщтэф усакІуэрщ. Іуэхушхуэракъэ, апхуэдэ усакІуэ зи насып къыхъыр закъуэтІакъуэщи, нэхъыбэм ягъуэтыр а зэсагъэжэ стандартым нэскІэ тхыгъэ Іейр дэзыхъейуэ тхыгъэфІыр ар дыдэм хуэзанщІауэ къезыхъэх тэрмэшхэрщ. Зэм-зэми а Іуэхум мыпхуэдэу уогупсыс: ярэби, а тэрмэшхэри дэ езыхэм зэІыдмыгъэхъуэ пІэрэ? «Хъуа-мыхъуами, – нокІуэ!» жыхуалэм ещхъу, дызэрадзэкІ закъуэмэ, дыгугІэжу дыщысурэ, «Мыбыхэм защІебгъэлІэллэщэни цыІэкъым» къытхужалэу едмыгъасэхэу пІэрэ?.. А «пІэрэхэм» иджыри зы щІыдгъужынщи, языныкъуэ тхыгъэхэм уакъыщеджэкІэ, гурыщхъуэ умыщІын плгъэкІкъым, ахэр щызэхалъхъэм, адыгэбзэкІэ зэраджыну нэхърэ, урысыбзэкІэ зэрызэрадзэкІыну нэхъ тегъэпсыхъауэ елэжыакІэ. Апхуэдэ тхыгъэ зыкъом зэуІуу узэкІэлъеджа нэужь, кІуэаракъэ, «Адыгэ литературэкІэ» дызэджэу дызэрыгушхуэм и хъуэпсапІэ закъуэр урысыбзэкІэ зэрадзэкІауэ зилгъагъужыныр арауэ къыпщохъу... Ари насып цІыкІукъым, ауэ пІэрэ цхъэрэ зІлэу къекІуэкІ литературэр езыр зэраухуа бзэм, щІыщыІэ лэапкъым блэхъуэпсыкІыжрэ утыкушхуэм хуеплгъэкІ зэпыту къэнамэ, абы зытес къудамэр хуэм-хуэмурэ пиупщІыжу аращ... Литературэм дежкІэ «къэрал утыку», «дуней утыку» жыхуэпІэр – ар хъарзынэ къудейм къыщынэжккъым, – насып тІуащІэщ. Ауэ сыт жиІат пасэрейм: «Уи унэ зыщыгъаси, хасэ яыхъэ». Ди гугъэмкІэ, а псалгъэжъым хэлъщ адыгэ литературэм зэран къыхуэмыхъун чэнджэщ. Мы зи гугъу тццІа гурыщхъуэр гурыщхъуэ нэпщІу къыщІэкІыжмэ, дригугІэн фІэкІа, дринэщхъеинукъым. А псомкІэ дэ жытІэну дызыхуеяр мыращ: литературэм

и Іейм зищІэжын, и фІым зилъагъужын, жыплэнуракъэ, и пшынэбзэр зэтеухуа хъун щхьэкІэ, тэрмэшым и бзэ къудейр мыхъуу, езыр зэратха, зэрауса анэдэлъхуб-зэмкІэ джыни, къэхутэни хуейщ. Аращ нэхъапэри. Аращ нэхъ пажэри. Абы шыгъуэщ «Хэт урысыт?» принципымкІэ ирагъэувэкІа тхакІуэ гуэрхэр «Сытыр уи лІыгъэ?» жыхуаІэм тету шызэблэувыкІыжынур.

Ди литературэм и унагъуэ Іуэхухэр убзыхунымкІэ критикэм зыкъом хузэфІэкІынут, ауэ, гъэщІэгъуэны-ракъэ, тхылъаджэ куэдым я мызакъуэу, ди критикэри ди литературоведенэри, адыгэ литературэм урысыбзэкІэ къытепщІыкІа а вариантым нэхъ дихъэхауэ икІи ар нэхъ тегъэщІапІэ ящІу къыпщохъу. Апхуэдэу ар щІэ-хъум къыбгурымыІуэнышхуэ хэлъкъым: япэрауэ, нэгъуэщІыбзэкІэ зэрадзэкІа тхыгъэр а фактымкІэ къаІэтагъэххэщи, мыхъэнэншэ гуэр узэрытемыпсэлъыхъым и шыхъэт дэфтэр пІыгъ хуэдэ, уигу ихауэ уопсалъэ. Псом хуэмыдэжу, мод-дэ шыщу уей-уей жезыгъэІэ гуэр къагъэІурыщІэрэ а тхыгъэм теухуауэ псалтыгІ нэхъ мыхъуми жрагъэІэфмэ, абы удежъууныр егъэлеяуэ тынщ. Андрейуэ, – а узытепсэлъыхъ урысыбзэ вариантым къеджэр нэхъыбэщи, жыплэр бэм яхэІуэнкІэ угугъэурэ уопсалъэ.

* * *

ТхакІуэм дежкІэ мы зи гугъу тщІыным утепсэлъыхъын нэхъ дзыхыщІыгъуэджи сыт шыІэ, ауэ, и цІэ къыщитІуагъэххэкІэ, кърикІуэным демыгупсысурэ, моуэ-щэ, мащІэу и гугъу тщІыныц а тхакІуэ псори дызыщыщтэу зыми щымыщтэж критикэм.

Ди литературэм и гъуэгуанэм уриплъэжрэ тІэкІу зыщІэдэІукІмэ, нэхъыбэрэ зэхэпххэм ящыщц критикэр нэхъ ткІийуэ, нэхъ мэхъаджэу щытын хуейуэ къызэрыхураджэр. Ар зэкъым, тІэукъым, – къыхураджэ зэпытщ. Къыхуезыджэри хэт сымэ жылэт? Дэращ. Тхэныр хьэл мыгъуэ зыхуэхъуахэм ящыщу «тхакІуэ» цІэр зезыхъэхэрщ. КІуэаракъэ, «ФІуэ дытхэну фыхуеймэ, нэхъыбэІуэрэ дывуб, фи убалъэм дивмых» жытІэ хуэдэщ. Ауэ, зыдвгъэумысыжи, дэ зы цІыхуи къытхэту къыщІэкІынкъым, уаубын дэнэ къэна, апхуэдэ ягу къыпхуэкІыным щІэхъуэпс. Дэ псори дыцІыхуш, – «Къысщытхъу нэхърэ, саубмэ нэхъ къызошцтэ» жызыІэ шыІэмэ, абы нэхъ фэрыщІ дунейм тету къыщІэкІын-

къым. Япѣрауѣ, шѣч ин къытепхѣ хъунуш, критикѣр хуей закъуѣмѣ, тхакъуѣр нѣхъыфъу е нѣхъыфъу хуѣгъѣтхѣным. Зы тхакъуи шъуѣу къыщъѣкъынкъым, щытхѣкъѣ, и талантым къѣрууи-псѣрууи илѣр къыпкърызымых. Зы критики къѣхъуауѣ къыщъѣкъынкъым талант зимылѣм апхуѣдѣ езытай, зритагъѣххѣм а илѣр нѣхъ ин хуѣзыщъѣфаи. Псоми тщъѣлѣр а тлѣкъырщ (е, зыдубыжыну хуейхѣм ягу дгъѣзѣгъѣн хъисѣпкъѣ жытлѣнци, – а тлѣкъѣ тлѣкъырщ). Зыгуѣр тхунѣмыгъѣсмѣ, тхунѣмыщъѣысмѣ, ар ди къѣру къымыхъыныгъѣм къыхокъѣ, ахъумѣ тхакъуѣ инышхуѣ дыхъуну дыхуѣмейуѣ хъѣмѣрѣ дыхъыгъѣзыхъын критик дымыгъуѣту аракъым. Ар тщъѣлѣж пѣтми, дѣ зѣпымычу критикѣр къыхудоджѣ, моуѣ-щѣ, «баргъѣ-сыргъѣ» жиѣу къытхѣуѣрѣ тхиукъыкъѣ зѣпыту къытхѣтыну. Дыщъѣохъуѣпс зыгуѣрхѣм енѣпѣуауѣ, зыгуѣрхѣр хакухъауѣ, адрейхѣр зыхакухъам къыхамыхъѣжауѣ тлѣагъуну. Тлѣагъуну, ауѣ дѣ езым зыри къытлѣѣмылѣсыну. Аракъѣ гъѣщъѣлѣгъуѣныр: псори критикѣм дыхуѣйщ, дыщъѣобѣг, ауѣ щхъѣж и щхъѣ теухуауѣ жыплѣмѣ, уи щхъѣ-си щхъѣ нѣхъѣрѣ... жыхуаѣлѣм хуѣдѣщи, уѣри, сѣри, мори, ари... къѣлѣщъѣракъѣ – зыри дыхуѣижкъым.

«Апхуѣдѣу дызѣхѣтщи» е «апхуѣдѣу дыкъызѣхѣнащи» жытлѣмѣ, гуѣныхъым нѣмыщъѣ нѣгъуѣщъѣ зыгуѣрхѣри къѣтхъынкъѣ мѣхъу, ауѣ зи гугъу тщъѣ хъуѣпсѣплѣ щѣхур адыгѣ литературѣм зѣрыщыпсѣум убзыщъѣын лѣѣпкъ хѣлкъкъым: щысхъырабгъуншѣу адрейхѣр зыгъѣлушын, зыущиин, зыудыныщъѣлѣн къыдолъыхъуѣ.

Щысхъырабгъу имылѣным къыхуѣдджѣ щхъѣкъѣ, ди критикѣр, тхъѣм и шыкуркъѣ «лъыѣм къызыщъѣихъѣхѣм» ящыщкъым. Ар нѣхъыбѣу мѣдѣхѣщъѣлѣ. Зыхуѣфащѣми йодѣхѣщъѣлѣ. Тлѣкъу къыщъѣлѣлѣуамѣ, е къыщъѣлѣмылѣу щъѣыкъѣ зыхуащъѣхѣм ящыщмѣ, игъащъѣлѣкъѣ узѣдѣхѣщъѣлѣ мыхъунухѣми толъѣщъѣыхъ. Дѣхѣщъѣлѣм-дѣхѣщъѣлѣурѣ, а гушѣкъу уѣрѣдым дызыхиша нѣбѣнѣушѣ лѣфъым десѣжагъѣххѣу – баргъ! – ущымыгугъѣа дыдѣм дѣж уащъхъуѣдѣмыщхъуѣу къыщызѣпхоукъѣри, а нѣхъ иудыгъуафъѣа дыдѣр литературѣм и хъѣмѣшыпхѣм къыщыщъѣирагъѣдз. Хуѣфащѣу къылысагъѣанкъѣ мѣхъу абы литературѣм и хъѣмѣшыпхѣр. Хужаѣауѣ хъуам хѣбдзыну зы псалъѣ хѣмытынкъѣи мѣхъу. Итлѣани емыкъу хуѣпщъѣ хъунукъым а хуѣфащѣпсу «хагъѣщъѣлар» къызѣфъѣуѣвѣжрѣ, моуѣ жиѣу ди литературѣм къыхѣгуѣуѣкъѣ: «Лло, сѣ си закъуѣт апхуѣдѣр, хъѣмѣрѣ сѣ хъѣжы сыукъѣауѣ ара?...» «Уи закъуѣэкъым, ныбжъѣгъу, сѣ, мис, плѣагъуркъѣ, зыкъѣи уѣ нѣхъѣрѣ сынѣхъыфъѣкъым» жытлѣу абы

зыри дызэрыбгъурымыувэнур гурылуэгъуэщ, ауэ, дыбзыщІми, дощІэ «тегушхуэгъуафІэ пщІы хъун-мы-хъун принципым тету ар езым ещхы нэхъыкІэжи зыхэт гупым къызэрытхахар. Абы ещхъ адреихэмрэ нэхъыкІэжхэмрэ критикэми хъарзынэу елъягъу, я мыхъури я хъуари хэт нэхъри нэхъыфІу ещІэ. Ауэ ебзыщІ. ЕбзыщІ, пасэрей пщыкъуэхэм я цІэр пасэрей нысэхэм зэрабзыщІу цытам ещхъу. ЕбзыщІ, сыту жы-плэмэ абы хъарзынэу хузэхогъэкІ удын зытезэгъэнури зытемызэгъэнури, узыхущІемыгъуэжынури ухущІезы-гъэгъуэжыфынкІэ хъунури. Мис аращ, жиІэу хъуар пэжу пщитми, апхуэдэм деж критикэр, ззэмызэжъ къызэпхыукІ критикэр, уигу щІынэмысыр. Апхуэдэ критикэм ухуэнэмысыфІэ зэпытурэ укъыдемыкІуэкІмэ, къызэрыпхущытынури къыщызыпхыукІынури къэ-щІэгъуейщ. Сыту жыплэмэ абы, уи тхыгъэ и лъэгу щІэп-лъэн и пэ, уи «пыІэ цыгур» къызэнеплгъыхъ. Мэл зы-фІихынури и пыІэ цыгумкІэ къещІэ. «ПыІэ цыгукІэ» уи Іуэху мыщІагъуэмэ, апхуэдэ критикэм пхуэмыфащэу цІейнэпейкІэ уигъэлунри хэлъщ. Уигъэлур Іуэхут, – ищ-хъэкІэ зэрыщыжытІащи, тхылъаджэм зэгур укъыдахи-жынкІэ гугъапІэ здэщымыІэ литературэм зэ цІейнэпейкІэ ушагъэлуамэ, а нэпкыжьэр упсэхуу птелгъынкІэ мэхъу.

Критикэр щІыщыІэр, дауи, «литатурэкІэ» зэджэ унагъуэм творчествэ илгъэныкъуэкІэ щекІуэкІ Іуэхухэр убзыхунырщ, ахъумэ, бын зэхэгъэжым ещхъу, тхакІуэ зэхэгъэж ищІу, екъум еуэрэ ялгъэфым телгъэщІыхъ зэпыту екІуэкІыу щытмэ, апхуэдэ критикэр (псэукІэм нэхъ епхауэ) литературэм хыхъэхэкІ цызиІэ закъуэтІа-къуэм я хуэщІакІуэзехъу аращи, абыхэм ящымыщыр фІым щІыщыгугъын щыІэкъым.

Критикэм деж ди мащэр ди ІэкІэ къыщыттІыжауэ къэтлгъытэнци, сыт тщІэн, «докІуэдри-докІуэд» жы-хуалэм ещхъу, литературэм и зы нэгъуэщІ лгъэныкъуэ гуэрми дытепсэлгъыхъынщ.

* * *

Зы илгъэс тІоцІ хуэдэкІэ узэлэбэкІыжмэ, лгъэпкъ интеллигенцэр нэхъ зытегушыІыхъхэм ящыщт тха-кІуэрэ усакІуэу ди литературэм куэдыІуэ къызэрыщы-унэхур. Абы нэхъ гузэвэгъуэ ди лгъэпкыыр тхъэм зэи химыгъахуэ – тхакІуэ куэд зэриІэм текІуэда лгъэпкъ щыІэу дэ тщІэргъым. Ауэ, пщІыр сыткІэ щхъэлэ, а гушыІэр щхъэусыгъуэншэ дыдэу къежъауи пхужыІэну-

къым, сыту жыпІэмэ тхэныр хьэл мыгъуэ зыхуэхъуа-хэм къахэхъуэ зэпыт. Е дыгъэр нэхъ нэхут, е мазэр нэхъ нурт, хьэмэрэ цІыхугухэр иджы нэхърэ нэхъ пІащІау арат, сытми, жыпІэнуракъэ, усэхэмрэ поэмэхэмрэ гъу-нэжт, зытххэм я мызакъуэу, къеджэхэри куэдү цыІэт.

ФІы къыдэкІуа хьэмэрэ абы и зэран ди литературэм къекІа? Ар зэгүэр зэманым зэхигъэкІынщ, ауэ мыбыкІэ дэ жытІэну дызыхуейращи, уригушыІэ мыхъуу, уригумэщІ зэрыхъун нэгъуэщІ Іуэхугъуэ къылъыкъуэ-кІауэ къытфІощІ иджыпсту ди литературэм. Ар – литературэм щІэблэ къызэрыщІэмыхъуэрщ. Узыщы-гуфІыкІын куэд къызэрымыгунэхурщ. (Пэжщ, абыкІэ гугъапІэ хъарзынэ къуат Бэлагъы Любэ, Къаныкъуэ Заринэ, Абазокъуэ Къантемыр сымэ хуэдэхэм, ауэ...). Дыщыуауэ къыщІэкІрэ тхакІуэ бэлыхълажъэ хъуну ныбжыщІэ гүп ди литературэм къыкъуэтэджыкІамэ, псори дригуфІэнут, ауэ ар «къабыл тхьэм ищІ!» жы-хуаІэм хуэдэщи, нахуапІэм къыджиІэр нэгъуэщІщ: ди литературэр «щІэблэкІэ» зэджэу апхуэдэхэм цхъэкІэ зэхашэ семинархэм нобэкІэ къекІуалІэм я нэхъыбэр, дэ дэшху, Пушкин къехъулІа ІуэхущІафэхэм щІэхъуэ-псурэ, абы къемыхъулІа ныбжыр зи насып къихъа-хэрщ. Ныбжыым емылътытауэ, и гъащІэ Іыхъэр къип-сэуху, батэр зыгъэш тхакІуэхэри мащІэкъым, мы зи гугъу тщІыхэм ар дыдэр тхьэм къаригъэхъулІэ, ауэ, тхъэхужыІау жыпІэмэ, апхуэдэхэр, литературэм и зы Іыхъэ цхъэкІэ, абы и щІэблэу плътэныр цыуагъэщ. ЩІэблэ хъужыр зи ныбжыкІи зи ІуэхущІафэкІи лите-ратурэ гъащІэм къыпызыщэу абы и пщэдейр зы-гъэнщІыфынухэрщи, мис апхуэдэхэм ди литературэ гъунапкъэр ахуозэш.

Литературэр шуудзэкъым икІи шушэскъым, абы егъэзкІэ зыгүэр къыщІыхэпшэни, къыхыхъэным къы-щІыхуебджэни, къыхэщхъэрыуар гущІэгъу защІэкІэ щІыщыбгъэпсэуни цыІэкъым. Ар хуэдэщ лъагъуны-гъэм, лъагъуныгъэм ещхъуи, гущІэгъум нэхъ укъызды-щигъапцІэрэ зэран нэхъ къыщишэрэ къэгъуэты-гъуейщ. Дауи, гуапэу къыщІэкІынущ ар – моуэ-щэ, куэд къэзыгъэщІу куэди зылъэгъуа тхакІуэ жъакІау гүэрэм уздишэрэ «Гъуэгу махуэр!» щІэгү литературэм ухиутІыпщхъэныр. Ауэ, шэч зыхэмылътыжращи, лите-ратурэм и нэхъ хьэлъэхэр къызыхуэІэгү и нэхъ куухэм деж къыщыщІэзыгъэлъэфыр, абы хашэ мыхъуу, зи зэфІэкІкІэ хыхъэхэрщ, драшей мыхъуу, езыр-езырурэ дэкІуейхэрщ. Апхуэдэхэращ зыпэплъэри ди лите-ратурэр. Ауэ, гъэщІэгъуэныракъэ, тхакІуэ ІэшІагъэм, нэхъ

удэлэбейлүэрэ жыплэмэ, – филологием, цлыхум хуалэ гукъыдэжыр иджыпесту хуабжыу тлысауэ кыыпщохъу, ди литературэми и нэр тозашэ и пщэдейр зылэцлильхъэну цлэблэр кыыхуэзышэну лъагъуэм.

Зи цлэблэр тхаклүэ лэцлагъэм нэхъ гуцлылэ хуэхуаклэ гурыщхъуэ зыхуэзыщлыжар, дауи, адыгэм ди закъуэу кыыщлэклынукуктым. Ар зэманым и лэужыщ, дунейпсо литературэм и нэцэнэщ, а нэцэнэм и кьежыаплэ нэхъыщхъэхэр лъэпкъ псоми я дежклэ зыуэ зэрыщытым шэч кыыщлытепхъэни цылэктым. Апхуэдэ лүэхугъуэшхуэхэр кызыхуэтлэщлыным и лүэху дахэ ухъу, дэ ар дыдэм зытхуепщытынуктым, ауэ цлыхур тхаклүэ лэцлагъэм щлэхъуэпсу зэрыщытамрэ а хуэапсаплэм и уасэр хэпщыклыу зэрехуэхамрэ я щхъэусыгъуэ клэрыдзэн зыкъом цылэу кыыщлэклынуши, дыхуейт ахэм ящыщу кыытщыхъу гуэрым дытепсэлъыхъыну.

Зэрыжытлэщи, тхаклүэр зыхуэтхэр цлыхухэращ. А зыхуэтхэхэм ялэлэсыну цлэмыхъуэпс тхыгъэрэ ардыдэм хуэмыпшацлэ тхаклүэрэ цылауи кыыщлэклынукуктым. Зиумысыж-зумыумысыжми, тхаклүэр сытым дежи кыытреч ахэм ялүщлэну, и лэужыыр ябгъэдилъхъэну, къазэрыщыхъуар зэхихыну. Ауэ, шылэ нэхъ зыхэмылгхэм ящыщ щхъэклэ, тхаклүэм, цлыху дэтхэнэми хуэдэу, илэц хуэсакъыпэурэ зэрихъэн, ихъумэн хуей гуэр. Ар – тхаклүэм и пщлэрщ... Пщлэр – ар езыр цлыхубз дахэ ллынэ-лыпсэм хуэдэщи, и нэр зэблэж зэпытщ, утеплъэкъулакъэ, – пклэщлэклүэсыклыныр хъуэу илъагъунуктым. А псор щлыжытлэращи, **куэдрэ къохъу тхаклүэр, псом хуэмыдэжу, усаклүэр, и мычэзууэ утыку щихъэ, кыыхуэмыпабгъэ цлыхухэр зыщыщлыгъэдэлу, зыхэмыхъапхъэ зэлүщлэ щыхыхъэ, клүэаракъэ, артист кълалэныр илэу кыыпщрашэкл.** Уартистыныр лэцлагъэ дахэщи, ар зи лэцлагъэм утыкур хуогъэбжыыфлэ, ауэ а кълалэныр игъэзэщлэну тхаклүэм (усаклүэм) кыыщыхудэклым деж, и пщлэр утыку къринэу щыклым кыыхуохуэ. Апхуэдэ кыыпщыщлыныр зэлъытар а узэджэуи тхыгъэм и закъуэктым. Абы лажыи-хъати имылэнклэ мэхъу. Ауэ имыкурэ-имыбгыу жалэ дэтхэнэми кыыпщлэр аращ, игу зэлүхауэ кыыпхушымыт, кыыппэмыплъа публикэм нэхъыфклэ ущыгугъи хъунуктым. Пэжщ, литературэр псоми я зэхуэдэ хъугъуэфлыгъуэщ, публикэ хэплъыхъ щлэтщлыни зыгуэрхэм дащлэпэгэклыни дэ ткъуэлъктым, ауэ узэхуэмейуэ ущызэхуэзэм деж, а лүэхум лъэныкъуитлри егъэпуд, нэхъыклэжыращи, зэлүщлэр зытеухуэжа литературэр телъыджэ

гуэру зэрыщытыр нэхъ флэшхугъуей ещI.

СыткIа хуэныкъуэ, псалгэм папщIа, тыкуэным щылажъэхэр апхуэдэ зэлущIа, а зэлущIэр загъэпсэхуным хухаха шэджагъуэтIыс сыхъэт закъуэм хуэзэу щызэха-шэм деж? Апхуэдэ къэмыхъу зи гугъэр цоуэ, – щылэш нэхъ гъэшцIэгъуэныжи кыщыхъу. Дауи, тхакIуэм езым къиултэпхъэщкъым апхуэдэ зэлущIэр. Ар зыгуэрым къегъуэт. Зыгуэрым ешэ. «Мыпхуэдэ махуэм мыпхуэдэ Iуэху езгъэкIуэкIащ» жиIау отчет гуэрым иритхэн къудейм щхъэкIа, хуцхъэрэ щатэу зэхэс гуэрхэм яжъэхешэри, и Iуэху зэрызэфIэкIамкIа зыхуэарэ-зыжу къотIыс. А хуцхъэрэ щатэу зэхэсхэри апхуэдэм деж тхъэжу зэхэскъым. Ахэри зыгуэрхэм яфIолIыкI, зыгуэрхэм яцошына, ахъумэ гуфIэжу зэбгрыкIыжынут.

Пэжц, зэлущIа псори апхуэдэу екIуэкIкъым. Зэхуэ-пабгъэу зэхуэзэрэ ягу зэкIэрыпщIауэ зэбгъэдэкIыж-хэри щылэш. Ауэ, пцIы щхъэ упсын хуей, мо зи гугъу тцIам хуэдэ зэлущIэхэр гъунэжци, мис апхуэдэхэм литературэм и пцIэр хуабжъу ягъэлбахъшэ, дыхъэш-хэн ящI, тхакIуэ IэшцIагъэм хэлъ телъыджэр щIахъумэ.

НтIа, кытедгъээжынщи, мы зи гугъу тцIа Iуэхури зэран мыхъуу пIэрэ, ярэби, ди литературэм цIэблэ нэс кыкыгуэтэджыкIынымкIа? Абыи Iуимыгъэщту пIэрэ тхакIуэ IэшцIагъэм гу хуэзыщIахэр?.. УщIэупщIэныр тынщи, Iуэхушхуэр жэуапырщ, жэуапыфI тынымкIа зэманым кытекIуи щылэкъым. Псом хуэмыдэжу – ди зэманыр Iумахуэщ абыкIа. Абы, ди зэманым, апхуэдизкIа гъащIэр ихъуэжащи, цIыхур тIэкIуи къегъэуIэбжъ, щтэлэщтаблэ ещI, сыту жыпIэмэ абы кыт-хуегъэу хьэл мыгъуэ тхуэхъуу дызсэсэжагъэххэ Iэджэ зыхэднэну. Ди адыгэ литературэри а литературэр зи Iэужь тхакIуэ-усакIуэхэри, шэч хэмылъу, зэманым зэрыдэбэкъуэным хэтц, зэмыплтэкIыжу матхэхэр, ягу ихауэ зопсалгъэхэр, зи сатыр зэхуакухэм гурыщхъуэ дэзыщIыкIыжу щытахэр нэгъунэ, моуэ-щэ, итхъунщIы-хыжу зэрытхэным хуцIокъухэр... КIуэаракъэ, «Фытхэnumэ, мис иджы тхапIа фихуащ» кыджепIэ щыхъуну зэманщ мы дызэрыт зэманыр.

Абы кыыхэкIуи зыгуэрхэм къащыхъункIа мэхъу мы тхыгъэм зи гугъу щытщIахэр блэкIа зэманым, дыгъуасэм, и Iэужьрэ а гъадэщIыдэ хъужа Iуэхугъуэхэм нобэ уащIытепсэлтыхъын лтэпкъ щымыIау. Апхуэдэу кыщцIэкIмэ, – «пIрегъу!» жыхуалэр къэдлэжъауэ аращи, дринэщхъейнукъым, – дригуфIэнущ. Ауэ гъащIэр таурыхъкъым, щымытаурыхъкIа, апхуэдэ Iуэхушхуэхэр зы махуэзэхъуэкIыу пхузэхъуэкIынкIа Iэмал илэкъым,

дыгъуасэм и хуэмэбжъымэ нобэм къэмысауэ къып-
щыхъумэ, хуабжъу уцигъэуэнкIи хъунущ. Аращ мы
Iуэхум дытепсэлъыхъыныр къызыхэкIари. Дыгъуа-
сэм и хуэмэбжъымэ гуэрхэм ди нобэр ямылбахъэмэ,
ди хъуа-щIахэр къыщытщтэкIэ, ди мыхъумыщIэхэр
къыдэдмыгъакIуэмэ нэхъ къатщтэу аращ.

* * *

ДошIэ, щыIэнуш дьдэпсэлъеяуи, дытепсэлъыкIауи,
дыщыуауи къызыщыхъунухэр. Ауэ, сыт тщIэн, зэ-
рыжаIэу, щымыуэ и щыуагъэ яшхъыми, ди тхыгъэм
и пэщIэдзэм зэрыщыжытIауэ, зыгуэрхэм я пэжыр ди
щыуагъэхэм къагъэушмэ, – ари зэранкъым.

1990 гъэ, «Адыгэ псалгъэ»

ДУНЕЙ ЦЫКIУ

Усэхэм къагъэщIа гупсысэхэр

Цыхум и гъащIэм къыхохуэ дакъикъэ нэщIхэр.
ПщIэни, уздэкIуэни, узэгупсысыни щумыгъуэтыж да-
къикъэхэр. Дакъикъэ нэщIхэм гур йозэшыхъ. Йобэм-
пIыхъ. Мыхъур щыхъуж гугъапIэхэм я кIапсэри къы-
щызэпоч... Апхуэдэм деж къыпхуэкIуэ хъэщIэм нэхъ
хъэщIэ лъапIэ щыIэкъым. Апхуэдэм деж утезыгъэу
хъэщIэм нэхъ хъэщIэ жумарти къэгъуэтыгъуейщ... Мис,
сэри си дакъикъэ нэщIхэм къахохъэ апхуэдэ хъэ-
щIэхэр. Си гъащIэм и дакъикъэ нэщIхэр схуэзыгъэнщIы-
нухэр... Ахэм сэ сапожъэ. СащогуфIыкI. Къызогъэбла-
гъэ... Си хъэщIэхэр тхылъхэщ. Тхылъ пIащIэ цыкIуищ.
ПщIащэхэм ещхъу. УпщIэ нагъыщэхэм хуэдэу... Сыт
къызжефIэну фыкъысхуэкIуа? Хэти фэ лIыкIуэ фы-
къысхуищIа? Мисыр, – фэ филъщ си пащхъэ. Фэ. Нэ-
гъуэщI цыхум и Iэджи зыхъумэ фэ... ГуфIэгъуэхэр.
Гуауэхэр... Нэпсхэр. ГукъэкIыж нэхухэр. Гухэлъ къута-
хэр... А псори къыдогуфIыкI, къыдохъуэпскIыкI, къыдо-
щIуекI фи тхъэмпэ зэхуакухэм... Сэ къызэгъуэхыр...
Сыкъоджэ. Сыкъоджэри, къытызогъээзж. Къытызогъэ-
зэжри, сыкъоджэ...

ЖесIэнт мыпхуэдэу иджыпсту,
Сызэхихыну цыху згъуэтамэ:
Хъэлэмэтыщэуэ къудамэ
Сыту и куэд мы дуней куум!
Вагъуэ къудамэхэр мэхъей,

Псышхуэ к'удамэхэр дэпсыпсу.
 Апхуэдэу нэхушци мы дунейр,
 К'оохьэж си пащхэм нуру си псэр.
 Г'ящIэ к'удамэм пытк'ым цIыху,
 Нэхъ кIыхьу х'уным щIэмышхуэпсу.
 Арак'э нур нэхъ яг'уэтыху,
 Нэхъ жыжьэу щIадзыр гуг'э к'уэпсыр.
 Г'ящIэ к'удамэхэр мэх'ей,
 Йожэх зэманыр псэм щыпсыпсу,
 Апхуэдэу IэфIици мы дунейр,
 К'ыпфIришажьэу мэх'у уи нэпсыр.

ЩыIэщ цIыху, ук'ыбг'эадэкIыжа нэужьи и тепл'ээр
 уи нэг'у щIэмыкIыу. И мак'тыр уи тх'экIумэм имы-
 кIыу. Сыхуээжащэрэт жыпIэу ущIэгупсысу... Тхыл'ыфI-
 ри апхуэдэщ. Тхыл'ыфIым ук'ыздеджэм, умышIэх-
 хэурэ уи х'урейаг'бым зы дуней цIыкIу щеухуэ. А
 дуней цIыкIум уэ зэман гуэркIэ ущопсэу. УщогуфIэ.
 Ущонэщх'ей. Ущогупсысэ. Мэск'ал нэхъ мых'уми,
 зыгуэркIэ нэх'ыфI ух'уауи ук'окIыж... Сэри мы тхыл'-
 хэм к'ызащIэкIащ зы дуней цIыкIу. Сэри сыхэтщ иджыпс-
 ту гупсысэм. Мы тхыл'хэр зи л'ыкIуэм к'ыиг'эщIахэм
 к'яг'эщIыжа гупсысэм...

Хышхуэ л'яг'уныг'ээр
 К'эук'убеауэ
 Си гур кх'уафэжьейуэ к'рехуэкI.
 Дуней сызытетыр
 Схуэмыг'эбэаууэ,
 Уэ сызэрыпщыщIэр к'ызыеIуэкI...

Сэ сщIэрк'ым усаkIуэм а псал'эхэр щызэпищIэм
 триг'экIуэда зэманымрэ диш'эча гуг'уехьымрэ зыхуэ-
 дизыр. Дауи, ахэр напIэзыпIэм тхыл'ымпIэм к'ытеху-
 так'ым, ауэ тх'эг'эпцI дрих'уну к'ыщIэкIынк'ым а
 псал'эхэр зэхэл'х'эным щх'экIэ усаkIуэм батэк'утэ
 имыг'эшауэ жытIэмэ. Апхуэдэу к'ыщIытфIэщIэри
 мыращ: зэман куэд зытекIуадэм зэшыг'уэм и л'эу-
 жьыр к'ытонэ, гуг'уехькIэ к'яг'эщIыпщIэнтIэп-
 сымэ цоу. Мы сатырхэр а тIуми хуэхейщ. Ахэр зэуэ
 к'элыдауэ, к'эх'уэпскIауэ к'ыпщох'у. К'ыттых'у
 к'удей мых'уу, зэрыщытри араг'энуш. Сыту жыпIэмэ
 апхуэдэ пхужыIэным щх'экIэ, ар жозыг'эIэн гу-
 рыщIэм и пшынал'тэм уи гур тебухуэфу, абы и даущ
 дэтхэнэри уэркIэ Iэрыхуэу щытын хуейщ... Сыту жы-
 пIэмэ мы усаkIуэм и бг'эм апхуэдэг'у к'ыпщоуэ...

Жыыбгъэ щабэр Гуащхъэ удзым хэлъщ.
 Пшэ гъущабзэм нур къыкIэрощэщыр.
 Хъэсэ хъейм зыгуэрхэр къеГущэщыр,
 КъысхуэмыщIэ, – зэГущащэр хэт?
 Уафэра? Дыгъэпсыра? Ди къуршыр?
 Ахэр пIэм сыхэлъурэ солъагъу.
 Губгъуэ нэзым къыпщыхъей хъэкъыршыр
 Сэ къызэпэщэщу си лъэпагъщ.
 Уафэра? Дыгъэпсыра? Ди къуршыр?
 Си псэр зы IэфI гуэрым хуезэшащ.
 Гугъэ джабэ нэIум кIэрыт хъушэ
 Махуэ минхэр блэкIри ежъэжащ.
 Пшэ къэрабэм нур къыкIэрыщэщыр
 Гуэдз щхъэмыжхэм зэцIащыпэжынщ...
 Мис, къехъэлъэкIыпэу нэхур мэщри,
 Махуэр блэкIа хъушэм хыхъэжынщ.

Зэхахам елътытауэ жаIэ хабзэщ: «Апхуэдэу жызыIэ-
 фынкIэ хъунур аращ е моращ». Ар Поэзием нэхъри
 ГупцIу цызэхагъэкI. Абы ухуэмыщIамэ, уи гур хуэмы-
 гъэпсамэ, къыбжъэдэхуэу, лъэпкъ псо дэнэ къэна, цIыху
 зыбжанэм ягу къинэжын пхужыIэнкIи пхуэтхынкIи
 хъунукъым. Дауэрэ умышIами, къызэрыпщIыкIыну
 уиIэр зыщ: ебгъэфIакIуэ хъу щхъэкIэ, зэхъуэкIыны-
 гъэшхуэ имыIэу къэнэж къыбдигъэщIарщ, къыплъы-
 сарщ: уи гурщ, уи псэрщ, уи акъылырщ, зэхэплъхъэжрэ
 жыпIэмэ, – уэращ, уиIэбыкI уи гугъэурэ, узэрыIэбэж
 къэухъырщ. А къэухъыр къупхъэм хуэдэщ. Сыт иумылъ-
 хъами, къыкIыжынур езым ещхъыжщ. Уи цIэр кIэ-
 щIэптхэжам хуэдэу, адрейхэм укъызэрацIыху нэпкы-
 жъэщ... Къуажэри-жылэри зэчэнджэщ лIы бэлыхъу
 ущытми, цIыхум и гуцIэм зэрынэс «алмэстын щхъэ-
 цыр» уимыIэмэ, Поэзием и тенджызым ущесыфы-
 нукъым. Акъылым Iэджи лъокI, ауэ акъыл закъуэм и
 кхъуафэжъейм ибгъэтIысхъа гупсысэхэр Поэзием и
 кхъухъетедзапIэм нэсынукъым. ТхылъымпIэм и ныджэ
 зэшыгъуэм псыхъэлъахуэу къытенэжынущ... ЩыIэщ
 апхуэдэ тхылъхэр. ЩыIэщ, уи нэр тезэшыхъыхукIэ
 уеджами, уи гүм емышырхъ тхылъ фагъуэхэр. Тхылъыр
 зыгуэрт, – гъащIэ псо ПоэзиекIэ зэджэ ауз дахэм ап-
 хуэдэу цезыхъэкIхэри бгъуэтынущ... А тхылъ фагъуэ-
 хэм дагъуэшхуэ ямыIэу къыпщыхъункIи мэхъу.
 Апхуэдэ тхакIуэхэм я къалэн пажэр ягъэзащIэу къып-
 фIэщIынри хэлъщ. АтIэми ахэр блокI тхылъаджэм и
 «хъэщIэщым». Зыхуэмыфащэхэр щрамыгъэблагъэ
 «хъэщIэщым». БлокIхэри, искусствэм и хъэмэшыхэм

дыщагъасэ, дыщауций, ди тхьэкIумэхэр щаIуантIэ...
 Ауэ, «искусствэ» псалтэр зыфIэпщ хъун гуэрхэр
 къызэрежъэ лъандэрэ, абы и хьэщIэщыр цIыхухэм я
 гурщ я псэрщ. А хьэщIэщым нэсыфам и насыпщ. А
 хьэщIэщым нэсыфам и къалэн пажэр гъээщIа хъуа-
 кIэщ. Аращ тхылтэри! Аращ тхакIуэри! Аращ пшына-
 лтэри! Аращ пшынауэри!.. Адрейхэр, жьантIэщIэкъуу
 зи гъащIэр зыхьхэр, искусствэм и пщIантIэ хьэщIэ-
 хэщ. Бжъэр зрату пщIэр зыблатыкIхэщ. Ахэр нобэм
 хузэхэмыдзми, пщэдейм дэгъуэу зэхидзыжынуц...
 Тхыльт-хьэщIэхэм адэкIэ къыпапцэ...

Къупщхэ щIэщ дызытет мы щIым,
 Къупщхэ хужьы, къупщхэ фIыцIи...
 Зыр зэгүэр къыддалъхуауэ щытат,
 Зым зэгүэр дыкъытепщIыкIыжат.
 Мы планетэм къупщхэжъэ кърешэкI.
 Здишэм нэсмэ, къешэж къыздришым.
 ФлъэкIыхункIэ IэплIэ зэфшэкI!.. –
 Сыт къупщхэжъыр зищIысыр?
 Сэ зэм-зэму си къупщхэр мæуз.
 Гур щызуи къыхохуэ, ауэ
 Усэ псэм ещэбэкIыу еус,
 Сэ си ритмыр къутами.
 ЩIым и щIагъым поэzie щIэлъ?
 ЩIым и щIагъым лIэщIыгъуэхэрщ щIэлъыр.
 Си Iэпкълъэпкъми къупщхэ хэлъщ.
 Сыт си нитIыр мо уафэм нэхъ щIэплтэр!
 Къупщхэ щIэщ дызытет мы щIым,
 Ауэ дигухэр къупщхээншэу хъуати,
 Зызыхуэтшэу, дыхэхъуэу, дыхъуапсэу
 ИдохъэкI дыщыгугъыу фIым.
 Зы бауэгъуэр – зы вагъуэ и уасэщ.
 Зы усэфIыр и уасэщ уафитI.
 Уафэм – вагъуэр, псэм – гугъэр и гъуазэщ,
 ГъащIэр – бæуэгъуэфIитIщ!

Поэzie. А псалтэм къикIыр хъарзынэу щызэп-
 кърыха тхыгъэ Iэджи щыIэщ. Абы цIыху куэдыкIей
 егупсысаш, акъыл бжыгъэншэхэм зэлэпахаш. Ауэ Поэ-
 зиём и дахагъэ псор акъылым къыхузэщIэкъуэнукъым...
 Поэзиер къызэрахутэр гукIэщ. Гум къыхуэбжкъым.
 Къыхуэпщкъым. ШэчыкIи ищIэркъым. Гум зыхищIэу
 аркъудейщ... Уэ плъэкIмэ къэпщ гур зэрыхъуапсэм и
 инагъыр! Нэр зэрыхъуэпскIым и лъэщагъыр! ГукъэкIыж
 нэхухэм я хьэлъагъыр!.. Поэзиер яхуэмыуэтэщI гүэрщ.
 ГъащIэм и IэфIыпIэм къыщIэхузыкIа телъыджэщ.

НурыбэкIэ гээнщIа дахагъэщ... Дыгъэм зэхэгъэж зэри-
мышщIым ещхъу, Поэзием и нурхэр хэти хуолэбэ. А
нурым и къэхъукIэм хурамыгъэджахэми абы и хуабэр
зыхашцIэ. Гъэгъэным хуэщIа гухэм, а хуабэр зэралгъэлэсу,
зыкъызылэуах... Мисыр, си тхыль-хъэщIэхэр сэ аргуэру
къызоlушашцэ. Псалгъэ щабэхэмкIэ гум доуэршэр...

Вагъуэхэм удзымэ щыут,
Щыут мэкъумэ жэщым.
Жэщ пэхужьым и ежьут
Хъыбар къэтlушашцыр.
Гъунэгъу чэтым хъыджэбз гуп
Щызэпэдыхъэшхырт.
Дыхъэшх макъым дэ деlубт,
Гугъэ нэщI кIэлгъытшхыу...
Дысакъыпэу зэлгъylухт
ПщIыхьыр, хъыджэбз щхъэуи –
Жэщым мис абдеж щихут,
Махуэр хэст щIап хъэсэм.

.....

Собауэ, тхъэмпэхэр къысхузэблэжу.
Я нэлухэм нэлэу си гуфlэгъуэр къош.
Сахэплгъэрэ, аргуэру – сахэплгъэжу –
Сахэтци, жыгхэм сыщIалэтэ сфlошцI.
Сылэбэрэ? Къэлэбэрэ мы жыгхэр?
ЗэлүщIэр – мащIэщ. Мыр – lэплlэшэкIщ.
Насыпыр бжыхъэм хэтти, сымышцIэххэу
ДызэлүшцIащи, сэ сыкърехъэкI.
СыкърехъэкIри, симылгъагъуми – lуэхукъым.
Мес и лгъэ макъыр, и бэуэгъуэр – мис.
Насыным сэрэ хуиту дитщ бжыхъэкуми,
Мы си гур зы ин гуэрым егъэуэ.

.....

Уэсыр щабэу мэбауэ.
Псэм къыхосэ, мэтlыс.
Дыгъэ бзий къэтlэпlауэ,
Хъэуа къабзэм щосыс.
Си lэпкълэпкъыр къудамэу
Хэхъуэу зэм къысфlошцIыж.
Си мурадхэм я дамэм
КъэзгъэщIар къатlэщIыж.
Уэсыр щабэу мэбауэ.
Дыгъэ бзийхэр зэпоч.
Нитlри сэ зэтесlауэ
Дуней гуэрхэр нэгү щlокI.
Дыгъэ бзий зэгүэлгъэлхэр
Зэлүешэжыр сэтейм.
Хъуапсэ джылгъу псэм хэлгъыр

Хеухуанэ пщэдейм.

Поэзиер дахагъэщ. НурыбэкIэ гъэнщIа дахагъэщ...
Iуэхушхуэракъэ, Поэзием и дыщэкI нэпцI куэдым
къауфэрэзыхъ а дахагъэр. Дахагъэу зыкызыфIэщIыжа
Iэджи нэмыукIытагъэкIэ кыдобгъэрыкIуэ. Ар зы-
лъягъу дигухэр Поэзие нэсым хуозэш. Дытезашэу, а къэт-
лтыхъуэр зэрыдахагъэм шэч кыщытетхъэжи кыт-
хуохуэ дэ. Поэзиер тхыгъэ плIимэ кудейуэ кызы-
щыхъухэри кытхокI. Ахэр бгъэкъуэншаци хъунукъым.
Хъунукъым, а «тхыгъэ плIимэ кудейхэр» нэхъыбэщи,
нэхъ емызэшщи, нэхъ хъэкIэпычщи... Ахэр Поэзие-
къым. Ахэр зэхуахусу усэ фащэр зыщатIагъэ псалгъэ
гуп кудейхэщ. Ахэм усэкIэ дащIеджэр хуэплIимэ
щIыкIэу тхылъымплIэм зэрытетырщ... ТхылъымплIэм
тетха «псалгъэмакъ плIимэхэр» тенджызщ... Поэзие
нэсым и кхъухъхэр а тенджызым щос. Тенджызыр
мэуфафэ. Тенджызыр мэлIейтей. Кхъухъ хужьхэр щIи-
лгъэфэнкIи уегъэгузавэ. Ауэ кхъухъхэр макIуэ. Кхъухъ-
хэр йос. Кхъухъхэр дыгъэм хуокIуатэ...

... Усакъуэ нэсу щыIа псоми
Нып мычэтхъэжу яIэт я гур.
А гур лгъы пщтырым дэджэгухукIэ,
ХэмыщIт гупсысэм, захуагъэшхуэм
Езы усакIуэхэр я щхъэгъубжэт.
Тетащ нып Iэджи дуней иным
Унэ пагэжъхэм ныздаIэту.
Зыхэм мыжурэ хуэхъу я башыр
НэгъуэщIхэм жъауэ Iув яхуэхъуу.
Ауэ унэшхуэхэм я щIыбыр
ЦIыхубэм цыхуагъазэ къэхъумэ,
Абыхэм хуарзэу тета ныпхэр
ЩхъэгъубжэIупхъуэ хъужырт зэуэ.
ИтIани псэут усакIуэ нэхэр,
Я гупэр цIыхум хуэгъэзауэ.
ДэхыщIэу я псэр,
Бэм я нэпсыр
Езым я ныпхэмкIэ ялгъэшIу.
Дунейм зы цIыху тетыхъухукIэ
Мы ди щIыр усакIуэншэ хъункъым.
Унэшхуэ ныпхэр зэпхъуэкI хъуми,
УсакIуэ ныпхэр зэпхъуэкI хъуркъым.

ЦIыхум егъэллеяуэ псалгъэ ин хужыпIэныр фIыкъым,
зыхуэжыпIэр а псалгъэ инхэм щIаплIытIэнкIэ ушынэмэ.
Псалгъэ иныр уи гъуазэмэ, уигъэщхъэрыуэныр бетэ-

малщ... Ауэ гъащІэм апхуэдэу куэд дыдэри псалгэ ин щыжаларктым. ГъащІэм кыбщыхъур нэгъуэщІщ. Е а Іуэхум дриукІытэрэ, е нэгъуэщІ щыгуфІэм деж, абы и гуфІэгъуэр дэ тхэщІауэ кыбтщыхъужрэ, – сытми, псалгэ гуапэ зыхуэфашэм щыжедмыІэф, ар ди Іупэм кыбщы-
 сым дежи, щеткъухыж нэхтыбэрэ кыбщохъу гъащІэм... Псалгэ гуапэхэр щыжалар, щыбагъуэр, щытхъупсыр щІэгъэлъэдарэ пцІы тІэкІуи теудэжауэ щаІуатэр а кьо-
 мыр зыхужалар а кыыхужалэм хуэмеиж хъуа нэужь-
 кІэщ. Хэт ищІэрэ, дунейм гуапагъуэ телъым я нэхтыбэр,
 зи фІыгуэр благъкІыу, гъэужь хъуа нэужь кызыкыуа-
 хыжа гуапагъэхуэ кыбщІэкІынущ. Уэшх блэкІам
 щІакІуэ кІэлъыщтэжыныр гъащІэм хабзэ нэхтыщхъу
 кыдедкІуэкІыу арами тщІарктым. Арамэ, а хабзэр хабзэ
 мыхъумыщІэщ. Дыгъуасэрей щыуагъэхэр нобэ дгъээзэ-
 кІуэжурэ, нобэ зэщІэн хуейхэр пщэдейм кыыхудэзы-
 гъэгъанэ хабзэщ... Сыту фІыт апхуэдэ щыуагъэхэр
 Поэзием кыбщымыхъуамэ... Ауэ Поэзиери гъащІэщ.
 НатІэхэр нэхъ щызэжъэхуэ, гухэр нэхъ щызэнтІэу,
 гурыщІэ Іэщэхэр нэхтыбэрэ щагъэзу гъащІэ щІы-
 нальэщ. Мыбыи цІыхухэр щызэпэщІэтщ. Щызохъэ-
 зохуэ. Щызэжъэхуэ. ЛыфІыпІэ щызэригъахуэрктым.
 Ар дэгъуэщ, апхуэдэ гурыщІэ Іэужьхэр цІыхугъэм и
 гъунапкъэм имыкІмэ. Зэгъэпща лъагапІэм емылгъэхъ-
 шэкІмэ, ар имыгъэпудмэ. Поэзиер цІыху нэххэм хухаха
 лъахэщ. ЦІыху нэсыр щІыбагъ щыдалгъэрктым. ЦІыху
 нэсыр нэщІыбагъкІэ убэрктым. ЦІыху нэсыр щІыхым
 ирисондэджерктым. Дахагъэр къэлъыхъуэнымкІэ зэ-
 пеуэурэ «щІакІуэ кІапэ кыдытетым» хигъэщІэнкІэ
 хъужыкыуэми, а хэзыгъэщІам и лыгъэм (и талантым)
 хуэфэщэн псалгэ цІыху нэсым желэф... Аращ Поэзиер
 лъагапІэ ину къащІыщыхъури. Абы и лъабжъэ щІэтхэр
 хъуэпсэнэгуу щІыхудэплъейри... Поэзиер псалгэ ин
 лыхъуэрктым. Ауэ кыыхуэмыдиз псалгэми Поэзиер
 егъэпуд... Сыту фІыт мы ди тхыль-хъэщІэхэм яхуэдизыж
 псалгэ хужызыІэфынухэм дащышамэ. Дэ щІедгъэ-
 гъункІи мэхъу. КІэрыдгъэхунри хэлъщ. Ауэ щыхъукІэ
 хуэшэешалІуэ жызыІэфхэм дапэплъэнищ. Дапэплъэурэ,
 мы тхыль-хъэщІэхэм дагъэдгъуа лъагапІэм дыщы-
 гуфІыкІынищ. А тхыль-хъэщІэхэр зи лыкІуэ Бещто-
 къуэ Хъэбаси нэхтыбэжкІэ дыщыгугъынищ.

Драматургием кыыхужалэхэм тежытІыхъыж
 1980 гъэ, радио *щІыкІэу*

Адыгэ драматургием и Іуэху зэрымышІагъуэр ап-
 хуэдизкІэ куэдрэ жалащи, зи бзэ псалгэ дэнэ къэна, зи

бзэ мыпсалтэхэми ящлэу кыпщохъу. А «уэрэдыжбыр» зыхуэмыухыжыххэр ди театрыраш. Жалэм-жалэурэ, а кытхужалэм десэжщ, «Дымышцалгъуэмэ апхуэдизу щафлэфлклэ» жытлэщ, деуэри, адыгэбзэклэ пьесэ зытхыу иджыпсту щылэж тхаклэу хэкъуей зытлущми мызэ-мытлэу абыклэ утыкухэм зыщыдумасыжащ.

Ауэ, псыжыдэсхэм я жылауэ, зи лэуэху мыхъатэр драматургием и закъуэу плэрэ? Арауэ плэрэ, ярэби, мы ди адыгэ театрыр щлэмы-Комеди-Франсезыр? «Улъящ-улъящ!» жытлэм-дыкъкэуэкклэурэ, ди ныбжыэгъуфл куэд здэщылэ а ди лъэпкэ театрым дынэсауэ кызы-щыдгъэхъунти... Дэ тхуэдэу абы утыку зыщыдумасы-жынуи дыхуейккым, ауэ емызэшжрэ лы хуэдэу кыщыттепсэлтыхыфклэ, лыгъэ хрелъхъэ, Мельпо-менэклэ еджэу персональнэ тхъэ щалэклэ, мис а я тхъэм иреплъи, езыр-езырурэ моуэ зрыреупщлэж: «Уа, сэ езым си деж зыри кыщымынэрэ лэуэху псори зэрыщы-тын хуейм хуэдэу щыту, зэрэкклэуэклэын хуейм хуэдэу екклэуэклэу плэрэ?» Псо дыдэри сыт, – ар кызыэхъуллэр зырызщ, ауэ лъэпкэ драматургием игъэгумэщл нэхъ щхъэ уз имылэрэ къепсэлгъэх зэпыту тесын хуэдэу, лъагаплэ ин гуэрым нэсауэ плэрэ ди театр дыщэр? Нэсар пэжмэ, сэ си щхъэклэ сыхъэзырщ, Тхъэм зэрыхудэплъейм ещхъу, флэщхъуныгъэ хузилэу дапщэщи сыхудэплъей-ну, ауэ?.. Ауэ тхъэхэм я тхъэжыр ПЭЖ жыхуалэжы-ращи, абы жилэр нэгъуэщлщ: «Адыгэ драматургиеклэ узэджэу апхуэдизрэ узытехъущлхыбыр къозэвэклэмэ, къочэнжэклэмэ, уей-уей жебгъэлэфыну абы и зэранклэ укъанэмэ, мес, ллэун, – дунейпсо драматургием и тен-джызыр уэри, хэти фхуэзлухащ, апхуэдизрэ умытхъэу-сыхъу, уи есыклэр абы щыгъэлъагъуэ, щыгъэунэху, и нэхъ куууплэ дыдэм уи хъурзэр щедзых!»... Мызэ-мы-тлэу зэрыжытлэщи, дригуфлэн мыхъумэ, дэри Адыгэ те-атрым ар етфыгъуллэнтэккым.

«Адыгэ инфинитивт иджы симылъагъужар!» – жы-зыла щлалэжкым ещхъу, ди театрыр адыгэ драматур-гием пагэу кызызэрыхуеплъыхым десэжащи, абы дэ гъэщлгъуээн лъэпкэ хэтлээгъуэжккым. Нтлэ, тынш уи гугъэ Шекспир и шедевр гуэрым нобэ ухэтауэ, пщадей дэ тхуэдэ щлалэ гъуабжэшхуэ гуэрым я пьесэ гъуабжэ цлэклэхэм уакъыхэхутэжыныр... Ауэ, дауэрэ мыхъэ-лэми, ди театрым лъэпкэ драматургием зыхуигъэ-шэчынклэ хъунут, – абы хуэмышпэчыжыххэу кыщлэ-кынуэ езы драматургхэраш. Зэрыжалэу, зызыщлэж щыламэ, зызыллэжи щылэнт, ауэ си флэщ хъурккым, адрейхэм нэхърэ, ди драматургхэр нэхъ шэчыгъуейуи

нэхъ кѣинуи. Атѣми ди театрым ахэр зригъэтыну хуей шапхъэм итѣсэгъуейщи, апхуэдэу къыщѣтфлѣщѣри мыращ.

Мыхъуапсэр мыпсэужращи, ди театрри щѣобэг а зи гугъу тѣѣа Шекспир хъэгъунэ къыдэзымыгъэплъын адыгэ драматург. (Театрыр зэ хуеймэ, дэ пщыкѣузрэ ды-хуей мыгъуэт апхуэдэ дыхъуну, ауэ – нехъэрэт!..) Нтѣ, тѣкѣу дытевгъэгупсысыкѣи, апхуэдэ драматург ди театрым къылъыкъуэкларэ абы и зѣфлѣкѣыр зы губзыгъэжъ гуэрэм кѣихутауэ къызэщыдывгъэхъут. Гуэ-ныхъ къэтхмэ, хъэзаклѣ тпшыныжыну дыхъэзырщ, ауэ апхуэдэр флѣырыфлѣкѣи ди театрым и щѣлэс авторхэм яхэхуэнутэкъым, «щѣлэлэжъыфлѣ» шапхъэм имызэгъэмэ. А шапхъэм уизэгъэн щхъэклѣ, «куэд дыди ухуейкъым»: мыбыи, мобыи, модрейми, адреижми ягу зрибгъэхъыфу, зыгуэр тѣкѣу къыпхуашиймэ, нэгъуэщѣ лъэпкъ зэра-пумыгубыдынур уи нэгъу кѣищ зэпыту, жалэр пщѣлэрэ текстым иращѣлэ псори пфлѣкѣабылу ущытын хуейуэ аркъудейщ... уи пьесэр ягу псоми, псоми, псоми ири-хъын зэрыхуейм кѣищынэмыщлауэ. Щѣдгъатхъэу е дыгушылэу къызыфлѣщѣлым жетлѣфынур зыщ: пьесэ тхыи, сценэр уи плъаплэу гъуэгъу теувэ.

Ди театрым лъэпкъ драматургиер къызэрыщыхъу псор хэт ищѣлэрэ, ауэ абы къытхуилэ хущытыкѣэм теп-щѣлхмэ, щхъэ мызуым ирашэкѣ бозу дэ зэм-зэмклэрэ зыкъытщохъуж. Зыкъытщыхъужури догупсыс: «Яр-би-тѣ, мы драматургие жыхуалэу щѣыхушхуэ куэдыкѣей зытепсэлъыхъар зыми щымыщрэ театрхэм я дежклѣ клэрывэж-мэжаджэу дэни къыщыщѣидзыжауэ плэрэ?» Мыплэрэу къытфлѣощѣри, къыщѣтфлѣщѣри мыращ. Театрыр къыщыщѣидзэм теухуауэ щѣлэ псэлѣфэ щѣлэрылэуэм пэдгъэувын мурад лъэпкъ худимылэу жы-тлэнщи, театрым и лүэхущѣлэ нэхъыщхъэу «спектакль» жыхуалэжым и къежъаплэр, шэч хэмылгу, пьесэращ, драматургиерщ, сыту жыплэмэ, укъызэлэбэкѣыжурэ къежъаплэр къэплъыхъуэу щѣлэбдзэмэ, пьесэм адэкѣлэ щѣлэр узэрыхуей дыдэу къэбгъэсэбэп хъуну тхылъым-плэ къабзэрщ, н.ж. зрикѣщ. А «зрикѣым» къыхащѣл-кѣлы кѣагъэщѣлэ пьесэм и дагъуэмрэ и щѣлэгуэмрэ «уте-философыхъыныр» зэрынэхъ тыншыр зи флѣщ мыхъум ар хъэкъ щыхъун щхъэклѣ зыхуейр зы мащѣщ: тхы-лтымплэ къабзэм щхъэщретѣысхыи, «зрикѣым» утыку ипхъэ хъуну къыпщыхъуж гуэр къыхащѣлэ кѣынымклэ зырегъэунэхуж. Апхуэдэу загъэунэхужамэ, зыгуэрхэм нэхъ къагурылэуэнклэ хъунт пьесэ тхыныр апхуэдэ дыдэу зэрымытыншыр, нэхъ хэкѣыплэ тынш зэрыщѣлэр

ищІа пэртрэ, ар тещхэукхуэжурэ зытхам мурад Іей имылагхэанкІи зэрыххунур.

Адыгэ драматургием зыщІимыужьым и щххэусы-гхуэр кхэзыхутану хуейхэм я Іуэху дахэ ухху, – дэ апхуэдэ кхалэн зэи зыхуэдгхэувыжакхым, ауэ апхуэдэлІ кхэунэху ххужыкхуэмэ, зэран кхыхуэхымххун ди гугхэу жыдоІа: **ди драматургием зэи зиужьынкхым, хуэфэ-щэн пщІа абы театрым щимыгхуэтмэ.**

ТхакІуэр дэни щытхакІуэщ, пхесэ зытх тхакІуэр е 2-нэ, е 3-нэ сортхэу кхыхабжыкІыурэ драматургиемкІа яунэтІауэ аракхым, адреј тхакІуэхэм зыгуэркІа кхашхэчыкІмэ, кхазэрщхэщыкІри зы закхуэщ: театрым и нэщэнэ диалог гхэпсыкІэм ахэр нэххэ зэрыдиххэх, зэрыхуэйжхэ кхудейрщ. АбыкІа жытІану дызыхуейращи, искусствэр зи ІэщІагхэ дэтхэнэми хуэдэу, тхакІуэр (ар тхакІуэ нэсыр пэжмэ) зи пщІэм нэххэ щІэх-щІэхыурэ есэбауэу ар зи мылхку нэххэ пажэхэм ящыщщ. Апхуэдэр, зыгуэрхэм зэрафІэфІым хуэдэ дыдэу, цІыху ІэтІэлхатІау щымытынкІи мэхху, ауэ зыщыгхэгуупщэн хуейкхым абы и кхалэн нэххыщххэр ІэтІэлхатІау щытыныр зэрыармырар. ТххэхужыІау жыпІэnumэ, пщІа хэхай лыххуэркхым ди театрым хуэтхэ тхакІуэр, хущытыкІау зыхуейри а нэххэ кхызэрыгуэкІ дыдэрщ: кхэралым и хабзэм тет хущытыкІар. Емызэшжрэ лхэпкхым хуэлажхэ и гугхэжу зэман кІыххкІа зэлэжхэ пхесэр хабзэм тету ныщыпхуиххкІа, ар здиххэр, уней мыххуу, щыкхэрал театркІа, зыххам «мыр тхакІуэщ» жиІау зэрыт тхылх а кхэрал дыдэм кхритауэ щы-ІыгхкІа, «кххыІа» лхэпкхэ Іуэхум хэмылхэр хабзэм зэры-жиІэм тету а Іуэхур эфІэкІын хуейуэ кхыдолхытэ. Ххуа-мэ, – ххуауэ. Мыххуамэ, – мыххуауэ. Ауэ, тІум щыгхуэми, накІэнащххэгхэ хэмылхэр кхэрал хабзэр и гхуазэу...

Апхуэдэу пІэрэ-тІа ди театрым а Іуэхур зэрыщекІуэкІыр? «Кхытхуэгхэгу» инышхуэкІа зыхузогхэазэ фІыщху тІагху ди лхэпкхэ театрым, ауэ пэжыр нэххэ пажэжщи, – апхуэдэукхым... Махуэ плІыщІым кхри-убыдэу жэуап пыхыкІа кхуатын хуейуэ хабзэм кхы-гхэуэ пэтми, пхесэм хуамурадыр кхыбжалэн кхудейм илхэситІым нызэрыххэс е нэххыбэж текІуадэмэ, апхуэ-дизрэ узыпэлІа худсоветым уакхыхуеджа нэужхэ, пхесэм тражыІыххэр зратха тхылхымпІа тххэпэм и лхэужхэ театрым щумыгхуэтыжмэ, ІэрыІэткІа кхашта пхесэр илхэси 10-15-17-кІэрэ театрым «щІэфІаІухху» щІэлхмэ, ягхэувын хуейуэ репертуарым хэхуа пхесэр, ягхэбакхуэм-ягхэбакхуэурэ, сезон зыхыблкІа кхра-ххэкІа нэужхэ, щххэусыгхуэншху репертуарым кхыххэ-

щэтыжмэ, адыгэ пьесэм и художественнэ фIагъыр абы театрым кыпыхынкIэ хъуну фейдэм тращыхь зэпытурэ екIуэкIмэ, художественнэ Iуэхухэм унафэ тезыщIыхьымрэ тезыщIыхьын хуеймрэ я зэхуакъу щхъэуназэ ухъуауэ удэтмэ, дауэ, уанэ махуэ хъунхэ, театрым узэрыхуэтхэнури, узэрыдэлэжьэнури, лъэпкъ драматургием зэрызиужынури?..

Щхъэж и гукъанэ кыипсэлъыкIыурэ есэжахэр сытым дежи нэхъыщхъэм блопсэлъыкI. Ар кыйтщымыщIыным щхъэкIэ жытIэнци, ди лъэпкъ драматургием «игу кыйдэмыжмэ, узыр» нэхъыбэу кыпщылъыхъуэн хуейр «драматургие» псалъэ дахэшхуэр егъэзыпIэншэу щыхуарзэ хъэуаркъым, – ар кыпщIигъэщIауэ зыхущылэж театрырщ. Дунейм зы лъэпкъ театр ехъэжьа тетуйи тетауйи ди фIэщ хъуркъым, езым хуэфэщэж драматургие щымыгъуу. Щымыгъумэ, ар – е театр ехъэжьа-къым, е лъэпкъ театркъым. Абыхэм, лъэпкъ театрымрэ лъэпкъ драматургиемрэ, я тэрэзэр зы лъэныкъуэкIэ тIэкIу нэхъ щришэх къэхъункIи мэхъу, ауэ зэи зэщхъэ-щишыщэркъым, сыту жыпIэмэ ахэм яIэр зыпкъш, зыгуш, искусствэм и лъынтхуэхэмкIи зэпыщIащ. Ауэ щыхъукIэ, «адыгэ драматургиемр щIагъуэкъым» щыжаIэм деж, театрыр ауаныщIу зыщыгуфIыкIын а Iуэхум хэлъкъым. Адыгэ драматургие щымыIэу е щымыIэжу щалуатэм дежи, адыгэ театрым, псом япэ, езым зыкыиIэбэрэбыхыжын хуейуэ аращ...

Зыгуэрхэм зэрагугъэмкIэ, ди драматургхэр темэшхуэ къащтэрэ тетыхыямэ, театрми мыхъэнэшхуэ зиIэ спектакль хуэгъэувынут... Гум кыыбгъэдэкI чэнджэщ дэтхэнэри гуапэщ, ауэ дэ ди лажьэхэм я нэхъ лажьэшхуэр арауэ ди фIэщ хъуркъым: мэкъур пхъашэрэ Iэмбатэ фIэкIаи мыхъумэ, ар ухуеймэ шыдыгум, ухуеймэ мафIэгум илгъхэ, – зэрыпхъашэуи зэрыIэмбатэуи къэнэжынуш... Сэ шэч лъэпкъ кыытесхъэркъым темэшхуэр зэрыфIми ар ди гъуазэу щытын зэрыхуейми, ауэ тхакIуэ Iэужьым дежкIэ нэхъыщхъэр зэрытха щIыкIэрщ, цIыхум гугъзагъэу цагъуэтым и инагъырщ, ахъумэ зытеухуаркъым.

Мыри къэлъытапхъэщ: дэ зэкIэ нэхъ дызытетыхыри нэхъ дызыпэлъэщри адыгэ гъащIэм кызыщIиубыдэ Iуэхугъуэхэраш, н.ж., нэхъ дызыщыгъуазэхэрщ, нэхъ дызыгъэпIейтейхэрщ. Мы пцалъэмкIэ къапщтэмэ, зыгуэрхэм жыгъейуэ къащыхъу а темэхэм дэркIэ мытемэшхуэрэ зэхъуэкIыныгъэм хуумыгъэлэжьэфыну зыри яхэткъым. Къэтщтэнщ, псалъэм папщIэ, тIорысэ дыдэ хъуарэ икIэщIыпIэкIэ зэхуэщIыжын хуейуэ къалъытэ

сондэдждер темэр. А темэм тетхыхыым-тетхыхыым-тетхыхыурэ, хьэхэбасэу Урысей пхаццлэм ит ди физ сондэдждер кьомыр, ичрам кьаригъэхьыжу, я бынунагъуэхэм хуабэу яхуэпщадлэу кьахигъэтлхьэхэжамэ-э-э!.. Ар таурыхыым хуэдэщ, ауэ, хэт ищлэрэ, гугъаплэр нахуаплэм хуэзыгъэклуэф драматург гуэр кьэунэхурэ мы темэр мо зэрыжытлэм ещхуэ искусствэми гъащлэми щызэхуищлхьыфамэ, кьаклуэми клуэжми ялгъагъун хуэдэу фэеплгъ сын хуэбгъэуэв хъунт, моуэ-щэ, Тамбукъан луфэ лутрэ дыщэпсклэ лэжауэ.

Мы жытлэхэр жытлэлуауэ кьызыщыхъуни кьытхуэзымыгъэдэхэни зэрыщылэнур дощлэ, – псоми ягу зридгъэхьын мурад лъэпкгъ дэ дилактым: луэхум дызэрэплгъыр щлэхъумэ хэмылгъу кьэтлуэтауэ аращи, дызэрыщыуаламэ, а ди щыуагъэм фыкьытеуви фыкьытлгъыгуазэ.

Гулэфтешцлэж флэпщынклэ тлэклу хуэдыджми, мы тхыгъэр иризэхуэсцлхьжмэ си гуапэт театрым «щагъэтлгъуэу» щлэлгъ си пьесиблым ящыщ зым хэту едзыгъуэхэр зэпызыщлэ псалгъэхэмклэ:

Луажажэ. Пцлхуэпс. Сондэдждер. Дыгъуэгъуаклуэ.

Напэншэ. Куэпэч... Сытыт адклэ? – ефаклуэ...

А гупыр театрым и сценэм кьытшауэ

Зылгъагъу хьэщлэ кьомым жыфлэнклэи мэхуэ: «Дауэ?!

Абыхэм флэкла фэ иджы вгъэлгъэгъуэн

Ара фымыгъуэту, зи унагъуэр бэгъуэн?!

Лэщыхъуэ. Ухуаклуэ. Шахтёр. Еджагъэшхуэ...

Ди мащлэ, лэун, дэ цыхуфлэ, лэжыаклуэшхуэ!

Мис ахэр кьивгъэхьэ утыку»... Кьытхуэвгъэгъуэ,-

Дэр нэхэрэ мыхъумыщлэр нэхгъ зи мылэпэгъу

Вгъуэтыну цлхуэ, уэлэхьы, ди флэщ фхуэмыщлын,

Итлэни, мис,- тлэклырктым я гугъу дымыщлын

Апхуэдэ зыгуэрхэм... Щытлгъэмыклэри вжетлэнщ.

Флыр флыщи, а уи флыр хуейщ, дауи, гъэфлэн.

Арщхьэклэ, ар бгъафлэурэ, уи лейр щлэпхъумэным,

Щлэпхъумэурэ, ар щымылэж уи гугъэным

Флы лъэпкгъ хэлгъу тцлэрктым. Апхуэдэ кьэхъуащ.

Абы кьрихъуари ди нитклэ тлэгъуащ.

Аращ мы театр утыкум ди лейр

Кьытшауэ и щэхухэр дэ щлэтцлыр сэтэй...

Щылэнщ жызылэни: «Хэт мыгъуэ фэр щхьэклэ

Гузавэу фи гугъэр?!» Ар пэжщ. Ауан пщлхьклэ,

Мыхъумыщлэр хъуа-щлэ зэуэ пхуэцлхуэ щытамэ,

Ар сыту хьарзынэт! Сыту тыншт ар итлэнэ!..

Арщхьэклэ театрым ар зэи лгъэклактым.

Театрым, лэун, и кьалэнри арактым.

Ар шклуолктым. Мылицэктым. Судктым. Тутнакктым.

Театрым щигъасэкли, зэи и мактым

ГъэсакIуэ нэщэнэ хэлпъагъуэркъым... Ауэ
Мыпхуэдэу и щэхухэр утыку кърахъауэ,
Уэрэдрэ Iуданэу цIыху цIыкIум хахъауэ
МыхъумыщIэм езым зилъагъужмэ, ар, дауи,
Мэхъу куэдкIэ нэхъ Iэсэ. Нэхъ дзыхъмыщI. Нэхъ IумпIафIэ...
Къабыл ухъу а жытIэр!.. Иджы – IэшрыIафэ!!!

1988ггэ, «Ленин гъуэгу»

ГЪУАЗЭ

Э с с е

Мыпхуэдэ зэгъэпщэныгъэ зэгуэр ящIами тщIэр-
къым, ауэ критикэр литературэм и дирижёрщ жыпIэмэ,
ушыуэну ди гугъэкъым.

Литературэм хэт дэтхэнэми езым и пшынуэкIэ
иIэжщ, езым и Iэпэм нэхъ къыдэшэрэпшэ, езым и гум
нэхъ дэбзэрабзэ пшыни къыхихыжащ. Пшынэ зэгуэ-
зыш псор, зэрытщIэщи, оркестрым хагъэхьэркъым, ли-
тературэм и «оркестрыр» уи насып къыхьамэ, къыхэпха
пшынэр екIурэ-ещхъу бгъэбзэрэбзэфуи ущытын хуейщ.
Ауэ щхъэж и пшынэр езыр зэрыхуейуэ игъэбзэрабзэкIэ,
пшыналъэ зэщIэвэ мыхъумэ, пшыналъэ зэщIэжъыуэ
щыIэнутэкъым... Пшыналъэхэр, зэщIэмывэу, зэщIэ-
жъыуэу щытыным щхъэкIэщ дирижер щIыщыIэр.
Литературэр зэщIэжъыуэу щытыным щхъэкIэщ кри-
тикэ щIыщыIэжри.

Критикэм щымыIэ литературэ къыхуэгъэщIыну-
къым, ауэ щыIэ литературэр къыхуэIэтынущ. Критикэм
тхакIуэ мыхъунур тхакIуэ хуэщIынукъым, ауэ искусствэм
къыхуигъэщIа цIыхум и гъуэгур хуэубзыхунуш. Араш
критикэ зэпIэзэрытым и псалъэм нэгъуэщI псалъэ
къыпыгъэуэвэжыгъуейуэ щIыщытыр, искусствэм и
хэхъуэныгъэщIэхэм цIыхум лъагъэс пщIэр критикэм
абы хуищIа уасэм тращIыхъури къыщIекIуэкIыр.

Критикэ зэпIэзэрытыр тхакIуэм и ныбжьэгъу пэжщ,
тхакIуэм зыгуэр къыщигъэщIкIэ, а къыгъэщIыр, крити-
кэм фIэфI псом тримыщIыхъми, абы къызэрыщы-
хъунум емыгупсысу къанэркъым.

ТхакІуэ ягъэІущми, критик буцииныр дзыхыщІы-
гъуэджэу зэрыщытыр фІыуэ дощІэж, – дэри апхуэдэ
гуращэ диІэкъым, ауэ критикэми зэран къыхуэхъуну
ди гугъэкъым ар зыхушыІэжхэм абы и Іуэху зехъэкІар
къазэрыщыхъур, абы къыхуащІ гупыжхэр, къыхуалэ
гукъанэхэр зэзэмызэ нэхъ мыхъуми зэхихыжмэ.

* * *

ЦІыху ІэтІэлъатІар псоми тфІэфІщ. Критикэми и
жагъуэу кыщІэкІынукукъым тхакІуэр ІэтІэлъатІу
щытмэ. ТхакІуэхэм щатепсэлъыхъкІэ, ахэм я ныкъуса-
ныгъэ гуэрхэр сэтей кыщашІкІэ, зыкъызытІэ къазэры-
хэкІыр ди критикэм хуабжъу щигъэщІагъуэ щыІэщ,
апхуэдэу щІэхъум и щхъэусыгъуэ нэхъыщхъэу къыхуэ-
гъуэтри зыщ: критикэр зищІысыр зэкІэ ди тхакІуэхэм
къагурыІуакъым, абы и плэскІугъэхэм къашэ сэбэпыр
зэкІэ зыхащІакъым.

Зи псалъэ псоми нэгъуэщІхэр арэзы техъуэн хуейуэ
къэзылгъытэж апхуэдэ критикым тхакІуэм жригъэІэнур
нэгъуэщІт: «Фи башыр стевмыгъэкІ, фи убалъэм сив-
мыгъэкІ, си мыхъумыщІэхэр вгъэпІий, си хъуа-щІахэм
фащытхъуурэ, зыкъысфІэщІыжыным сынэвмыгъэс...»

ДывмыгъэфэрыщІыт, – дэ дыщІыхущ, – ифІ жамыІуэ
и Іей яхэІуэным щІэхъуэпси цІыхум яхэткъым, «Си
тхыгъэм къыщытхъу нэхърэ, си тхыгъэр къракъухъа-
щэрэт» жызыІэ тхакІуэ щыІэмэ, апхуэдэ тхакІуэм игу
илъ дыдэр щІехъумэ... ЖыпІэнуракъэ, щытхъу тІэкІур
зи жагъуэ зыри щыІэкъым. Абы, пэжщ, цІыхур щызэІи-
гъэхыи къэхъуу кыщІэкІынщ, ауэ зыхуэфашэм лъы-
сын хуей щытхъур зыгуэркІэ лэжьащІэм ещхъщ,
къилэжъа щытхъум гурэ-псэкІэ цІыхур зэрыпэлъэ-
нури гурыІуэгъуэщ. КъомылъэгэкІ щытхъум, узытемы-
укІытыхъыж щытхъум гур еІэт, псэр иреджэ. Арауэ
кыщІэкІынщ искусствэм, литературэм хэтхэр а щыт-
хъум нэхъ хуэнэхъуейуэ щІыщытри. Ауэ, щытхъур и
мыхъэрэм пэтми, зи щхъэ пщІэ хуэзыщІыж цІыхур абы
зэи щІэбэн хабзэкъым, ди тхакІуэхэм щытхъу фІэкІа
яхэмызагъэу жызыІэ критикэми щІигъэтхъэІуэу
къытщохъу.

ПцІы хэлъкъым, щыІэщ «ЕІмэ-еІыххэт, щхъэ укъы-
зэщырхъыхха, – сэ схуэдэлІт ар зращІэр?!» жызыІэф
гуэрхэри. ЗэрыжытІащи, уи мурадыр къызэромы-
хъуллар утыку щаІуэтэныр гуапэкъым, ауэ, апхуэдэу
щыхъум дежи, кыпхущІэбжэ къудей мыхъуу, кри-
тикэм, уи мыхъумыщІэм уи хъуа-щІар пишэчрэ, уи
мыхъумыщІэм нэхъ зэрыришэхыр ІупщІу уигъэлъа-

гъужыфмэ, мурад уиІам и инагъымрэ а къомыхъулІэпа мурадым ухуэкІуэтэн щхъэкІэ къэбгъэлъэгъуа зэфІэкІымрэ химыгъэкІуадэмэ, – мис апхуэдэ критикэм зыхуиптІэныр емыкІуц, зыхуиптІэну ухуежъами, щхъэусыгъуэр къомэщІэкІынуц. Апхуэдэ критикэм цІейнэпейкІэ уигъэІуноу зэрыхэмытыр къощІэ, лъэпкъ литературэм фІыкІэ зэрыхуэхъуапсэр, а хъуэпсаплэм уэри ухуиІэгъыну зэрыщІэкъур къызэрыпхуэхъуцІэ тхыгъэми къыхоц, щытхъу къызыхуэмылэжъа уи ІэдакъэщІэкІыр, щымыхъужми, апхуэдэ критикэм и гулъытэм зэрыхэмынам зыгуэркІэ урогушхуэ.

Ауэ литературэм и хеящІэу щыт критикэм хейр игъэмысэрэ мысэр игъэхеймэ, нэм къыщІэуэ мыхъу-мыщІэм блэукІрэ апхуэдэ лъэпкъ къэзымылэжъам енэпауэмэ, нэхтыкІэжраци, фІыри Іейри зэхипщэрэ псоми ягу зригъэхъыну хуежъэмэ, апхуэдэ критикэр пхъэІапэ щылъым и дзэм теува цІалэжъым ещхъци, а зытеувар къэмыпкІмэ, абы и цІэ дыдэр къыщыхуэ-мыщІэж щыІэщ.

Адыгэм ди жыІащи, вы зимыІэм шкІэ щІещІэ, – «тхакІуэ», «усакІуэ», «драматург» жыхуалэ псалъэ дыгъэлхэр зыкъомым ди унэцІэм бгъурыту зэрытлгъа-гъужми а щхъэусыгъуэ дыдэр иІэу къыщІэкІынц, ауэ къэбэрдей литературэм и гъуазэ ди критикэри уей-уей жезыгъэлэхэм зэращымыщым шэч хэлъкъым.

* * *

Жалэр пэжмэ, лъэпкъ критикэм зиужьыным, зэхэгъэж имыщІрэ щхъэж хуэфащэр лъигъэсыжыфу зригъэсэным зыгуэркІэ зэран хуохъу адыгэ литературэр зыщІхэр лэжыгъэрэ ныбжьэгъугъэкІэ зэрызэпыщІар... Хэт и гугъэнт ныбжьэгъугъэр зэран зыхуэхъу гуэри щыІэу, ауэ зыгуэр щыжалэм зыгуэр щыщыІэр пэжу къыщІэкІынц. Пэжым зыри пхуещІэнукъым, ауэ пэж жытІэну къыщыщІэддзакІэ дыщІевмыгъэгъуэ-жыт: критикэм зэран къыхуэмыхъуу пІэрэ а критикэр зи Іэужьхэмрэ критик щІыщыІэжхэмрэ «литературей ІуэхутхъэбзэкІэ» зэрызэпыщІар? А «литературей ІуэхутхъэбзэкІэ» зэпыщІахэм ди псы кІэрахъуэм критикэри хуэм-хуэмурэ зэрыщІилгъафэр? Тхыгъэр дэгъэкІын илъэныкъуэкІэ зыгуэр зэхуэзыгъэкІуэтэфу зыгуэркІэ зэцхугъыжхэм критикэри зэрахэбжьэхъуар?.. Ныбжьэгъугъэм ди жьэр щигъэни щыІэу къыщІэкІынц, ауэ щІы тельхъэпІэ дымыщІыІуэу пІэрэ а псалъэ хъарзынэр?

* * *

Дызэрыщыгъуазэщи, ди критикэм бжыпэр щызылыгъ гуэрхэм езыхэми нэхъыбэу ятхыр усэ, рассказ, повесть сыт хуэдэ тхакIуэ, усакIуэ Iэужьхэщ. Ауэ щыхъукIэ, тхакIуэхэр тIууэ зэщхъэщедз: тхакIуэ къудейхэрэ тхакIуэ, усакIуэ къалэнри критик къалэнри зэдэзыхъ тхакIуэхэу.

Аргуэру зы пэж жыдвгъэи, «тхакIуэ къудейхэм» я IэдакъэщIэкIхэм нэхърэ ди «критик-тхакIуэхэм» къагъэщIахэр нэхъыфIщ, жиIэу зэкIэ зыми хужыIакъым, зыми апхуэдэ къыхуэхутакъым. Апхуэдэ къэхутэныгъэ-зэгъэпщэныгъэ ирагъэкIуэкIамэ, «критик-тхакIуэхэм» я кIэн къимыкIыныр Iуэхум хэлът.

Литературэ псо зыхудэплъеин, зыщIэкъун, дэтхэнэ тхакIуэм и къалэмми шапхъэ хуэхъун гупсысэ инхэр критикэм къилэтыныр дэгъуэщ, ар псори дызыхуей Iуэхущ, ауэ «критик-тхакIуэхэм» къагъэщIа гуэрхэр, а гупсысэ инхэм ялъэIэсын дэнэ къэна, абыхэм яхудэнэцIейуэ щыплъагъукIэ, а фIым ухуезыджэхэм я къыхуеджэныгъэхэр уи фIэщ хъужыркъым. Пэжщ, абы сабий цIыкIуагъ гуэри хэлъу къыщIэкIынщ, ауэ ууейм щхъэпримыш гуэрхэр утыку къызыхъэфым зыкъыщыхуигъэпхъашэм деж, «Мо ууейм нэхърэ сысейр сыткIэ нэхъ Iей?» жыпIэу пумыздыжын плъэкIкъым. ПлъэкIкъым, сыту жыпIэмэ ар ефэндым жыхуиIэм ещхъ мэхъу итIанэ: «Сэ сщIэр фымыщIэу, сэ жысIэр фщIэ».

Пэжщ, а хуитыныгъэр мыдрейхэм щыдиIэкIэ, критикри хуиту къыщIэкIынщ усэ нэмыщIысарэ рассказ нэмыхъусарэ итхыу къытридзэну, ауэ абыхэм уакъыщеджэкIэ, плъэмыкIыу уогъэщIагъуэ тхэкIэм и Iэмал апхуэдизыр зыщIэм а Iэмалхэр езым и щхъэм къызыэрыхуимыгъэсэбшыжар. УогъэщIагъуэ икIи уи щхъэ хужоIэж: «Уа, мыпхуэдиз зи Iэзагъым ахэр щитхкIэ, сэ тхакIуэ къызыэрыгуэкI цIыкIум апхуэдэ нэхъыбэж стхымэ щхъэ мыхъурэ?..» Арати, узытегушхуащэ мыхъунум утогушхуэ, узыхуэмыхъэзырым зопщыт, тхыгъэ нэмыщIысахэм къахохъуэ.

* * *

АбыкIэ зыгуэрым зыхуэбумысыжыныр яфIэмыкIу щхъэкIэ, искусствэм зи фIэщү хэлэжьыхъхэм ищIар зыфIэлейж, дауи, яхэткъым. Пэжщ, тхакIуэм итхын и

гугъамрэ итхамрэ шызэтехуапэ къэхъуу кыбщлэкIы-
нукъым: уи гум илгъа домбейр уи Iэдакъэм цыкIу-
жьейуэ кыбщлэкIынкIи мэхъу. Апхуэдэу цыхъукIи,
тхакIуэм а цыкIужьейр зэрыцIыкIужьейр зэуэ кы-
хуэлгъагъужкъым, сыту жыплэмэ, абы иIар гугъэ дом-
бейт, кыбгъэщIыну зыхэтари апхуэдэт. Гупсысэмрэ
тхылъымплэмрэ я зэхуакум апхуэдиз дэкIуэдыкIыныр
зи фIэщцIыгъуей тхакIуэм езыр зэрыщыт дыдэм
нэхърэ зымащлэкIэ нэхъ ину зыкъыщыхъужынкIи
мэхъу, ауэ, тIэкIу цыуэнкIэ хъуми, тхакIуэм я нэхъы-
бэм хъарзынэу ящIэж хэт сыт хуэдэ зэфIэкI литератур-
рэм щилэми. Ауэ узыщытхъужыныр емыкIуш, зыбу-
быжкIи я фIэщ ухъунукъым. А къалэныр тхакIуэм
щхъэщызыхыпхъэри тхакIуэм и зэфIэкIыр здынэсыр
хэлущIылу зыхуэщIынури критикэраш.

Литературэм щилэ зэфIэкIыр зыхуэдизыр хэлущIылу
хъуныр дэтхэнэ тхакIуэм дежкIи сэбэщ. Абы уи къа-
рур зыхуэдиз дыдэр уегъэлгъагъуж, кыбпхуэлэтынум
и инагъыр къуегъащIэ, адреихэм ялгъэкIынуыр кыбгу-
регъаIуэ, литературэм и «унагъуэм» щылэ зэхушыты-
кIэр, талант инагъ мыхъумэ, нэгъуэщI инагъ кызымы-
дзэ хабзэм треухуэ.

ИтIани абы нэхъыбэу хуейр езы тхакIуэхэракъым, –
тхакIуэхэр зыхуэтхэжу ахэм къалгъыхъуэ тхылгъаджэ-
хэрщ. Лгъэпкъ литературэм и лгъагаплэхэмрэ щIыIэпс-
хэмрэ фIыуэ зрагъэцIыхуа тхылгъаджэм а литературэм
и аузым куэдкIэ нэхъ тыншу кыбщикIухъынуш. Ауэ
тхакIуэмрэ еджакIуэмрэ зэпызыщIэ критикэм къандзэ-
гур Iуащхъэрэ Iуащхъэр къандзэгу кыбпщигъэхъуу
щытмэ, ар щыпсэу литературэм и аузыр щIыплэ мы-
цIыхуу къэнэныр хэлгъ.

Критикэр литературэм и гъуазэщ. Ауэ цыхъукIэ лите-
ратурэм и кIуэкIэм кIэлгъыплгъэ зэпыту, абы темыплгъэкъу-
кIыу щытын къалэныр кыбхудокI. А и къалэныр щы-
гъушщэжрэ техъулеикIмэ, литературэмрэ абырэ я Iэпэр
зэрыутIышщынкIэ мэхъу, укIэлгъыпхъуэжкIэ кыбпхуэмы-
быдыжыныр хэлгъ. Игу кыбщихъэм махуэл дихрэ,
щыхуейм къалэмыр кызыкъуыхуу щытмэ, критикэм
гъуазэ къалэныр зыщхъэщыхыжмэ нэхъыфIу кыбщIэ-
кIынуш. Сыту жыплэмэ зэзэмызэ кыбпхиуд критикэм
тхакIуэри литературэри егъэхутыкъуэ. ЗригъэуэщIыным
и плэкIэ, апхуэдэ критикэр литературэм и сэкъатхэр
нэхъыбэ хъуным пэплгъуэ, а сэкъатхэр зэтрихъуэ нэм
кыбщIэуэ хъуа нэужь, литературэр шыгъушхыплэм кыт-
ришэным щIэхъуэпсрэ ар кыбзэрехъулар зэрагъэщIэ-
гъуэнум иригуфIэжу къуэгъэнаплэм къуэсу кыбпщохъу.

Критикэм Гумпэм ишI пIанэпэ литературэм иIэн хуейктым, ауэ «драматургие» псалтэр ди литературэм щIыхэтэр, а литературэм и лтэныктуэ зыщытхуэ хабзэхэм щытхуэу, зыгуэр кIэлтыубын хуейуэ кыащы-худэкIым деж, «кыкIэроху» псалтэм дыщIагъун щхэкIэ къудейуэ кыпщохъу. «Сэ си лажьэр сэ со-щIэж» жилэ хуэдэ, драматургиеми кыыхужалэ псор тозагъэ, щытезагъэкIэ, и Iуэху мыщIагъуэри пэжу кы-щIэкIынщ, – дэ абы дриуэчылктым, ауэ ди драматургиер кыызэрыкIэрыхум апхуэдизрэ тримыгъэчыныхуэ, ар кыщIыкIэрыхум и щхэусыгъуэхэр къэхутэным дап-щэщ зрипщытыну пIэрэ критикэм?

Зыгуэрым и жыIаци, пьесэфI птхыным нэхтэр пьесэ Iей птхыныр куэдкIэ нэхъу гугъущ. Ар пэжмэ, дытыншырэ пэт, дэ зпшымычу гугъу зыдогъэх... ГушыIэр-гушыIэщ, ауэ гушыIэ зыхэмылтыжраци, пьесэ тхыныр роман тхыным нэхтэр зэрынэхъ тынш щыIэу кыщIэкIынукутым. Уеблэмэ, абы утегушхуэныр тIэ-кIуи нэхъ дзыхыщIыгъуэджэу кытцохъу. Я Iэпкь-лтэпкькIэ зэбгъапцэмэ, ахэр зэшхуэзэесщ, ауэ, пьесэм хуэмыдэу, романым «щыгъыныгъуэ» и куэдыкIейщ, а щыгъыныгъуэхэмкIи нэхъ зегъэин. IэпкьлтэпкькIэ сэкъат гуэрхэр иIэми, хуэпэкIэм хэзыщIыкI тхакIуэм романым и дагъуэхэр хушIэхъумэнущ... Пьесэр ара-ктым. Ар яхуапэрктым. Пьесэр езым и кумылэ зиIэж кумылэ зэфэзэщц, зи щIагъуэри зи дагъуэри щIэхъу-мэгъуей Iэпкьлтэпкь пцIанэщ...

ЖызыIэни щыIэнщ: «Апхуэдэ бжаблэм изэгъэнур а фэ кыывэмыхъулэ пьесэфIхэращ, ахъумэ...» Ар жы-зыIэм щIыжиIэн щхэуусыгъуэшхуэ щыIэщи, тхупэдзы-жынуIактым, ауэ, шэч зыхэмылтыжраци, ди романхэми яхэтщ «фIы» жыхуалэ псалтэр башкIэ зыбгъэдумы-хуэфын.

Ауэ дэ роман Iуэхуи зетхуэрктым, романхэми я Iуэху дахэ ухъу. Дэ абыкIэ жытIэну дызыхуейр нэгъуэщIщ: романми унэмыс, прозэу е усыгъэу «тхыгъэшхуэ» зы-фIэпщ хъун гуэр дунейм кыитехъамэ, критикэм апхуэ-дэр гулътэнтэщ зэримыщIыным хэтщ. НтIэ, пьесэр тхыгъэшхуэхэм ящымыщу пIэрэ? Сыт ар утыку кы-хъэу лтэкIыр кыигъэлтэгъуа нэужь, гулътэнтэщэу кы-щIэнэр?

Ди лтэпкь театрырэ драматургиемрэ ехъэлIауэ

«театрей критикэ» жыхуаІэм утесэлъыхъыныр шыщІэ кѣамылъхуам и хъыбар плуэтэным ещхьщ. Ещхьщ, а шыщІэм дыщІэхъуэпс щхъэкІэ, диІэкъым, а «шыщІэ-кІэ» дызэджэж театрей критикэм ди лъэпкѣ драма-тургиемрэ ди лъэпкѣ театрымрэ хуабжъу хуэны-къуэщи.

* * *

ЩымыІэр зэрыщымыІэм уритхъэусыхэми, а щы-мыІэм, кѣамылъхуам, кѣамыгъэщІам, умылъэгъуам сыт хужыплэфын? Ауэ щыІэщ а кѣамылъхуа шыщІэм хухаха хъупІэ нэщІыр зыгуыда, театрей критикэм и кѣалэныр плалъэ кІыхъкІэ зыгъэзащІэ «критикэ пэ-лътэ»... Дауэ пэлъэщу плэрэ-тІэ а ІенатІэ гугъум лъэпкѣ театрми лъэпкѣ драматургиими судрэ уэчылу яІэ кри-тикэ пэлътэтэр?

Жыплэнуракъэ, критикэ пэлътэтэм а Іуэхур къыте-хъэлъэркъым. Но абы хэлъыр – мо Мыст сымэ ят-хамрэ мо Мыст сымэ ягъэувамрэ утесэлъыхъыным?! Арати, критикэ нэсым и хъупІэм критикэ пэлътэтэр щохъуакІуэ, сакъыпэурэ къызыщыкІухъын хуейхэм я занщІэр я гъуэгуу кІуэцІрокІ.

Критикэ пэлътэтэм и Іэужьхэр щыуэ зэщхъэщыпх хъунуш.

Ялэр щытхъупскІэ къулейщи, и нэфІ зыщыхуам трикІэм-кѣрикІыхыурэ, а зыщытхъуа дыдэр щигъэцІэнт-хъуэж щыІэщ.

ЕтІуанэр ещхъэфэуэным хуэІээщи, тегушхуэгъуа-фІэ уащІ хъуну кѣищІакъэ, – а зыхуэІэээм пхутегъэ-кІынукукъым.

Ещанэр зи бзэ ІэфІ щынэр мэлитІым щІоф жы-хуаІэм хуэдэщи, уэ уигу фІы ищІын щхъэкІэ зыкъомрэ къыпщотхъу, уи Іей зэхэзыхыну щІэхъуэпсхэм щхъэкІэ мащІэу уеубри, псори зэтриуІэфІэжу, кІэнфет пудым ещхъ хъуэхъу текІыжакІэ еух.

Зыгуэрым итхам е ищІам тетыхъыж дэтхэнэми критиккІэ уеджэ хъунумэ, тхэныр хъэл зыхуэхъуахэм тІэкІу-тІэкІу мыкритик къытхэту къыщІэкІынукукъым. ИгъащІэ лъандэм хабзэу къокІуэкІ зэджар е зэдІуар къазэрыщыхъуамкІэ зыр зым дэгуашэу, а Іуэхум зэ-реплъ щІыкІэм тетыхъу. Апхуэдэ тхыгъэхэр гъу-нэжщ. Апхуэдэ тхыгъэхэми, пэжу, къахокІ критикэм гу зылъымыта Іэджэ къэзытІэщІхэр. Ауэ зи гупсысэ кІэрыхубжъэрыху дэтхэнэри литературэм и шорда-къым кѣизыгъэувану щІэмыкъу цІыху зэплэзэрытым ещІэж апхуэдэ гупсысэхэр критикэ нэсым зэрыпэмы-

хъур, ахэр псоми кыбдащтэным щымыгугъ щхъэ закъуэ Iуэху еплъыкIэу зэрыщытыр.

ПцIыр сыткIэ щхъэпэ, литературэ псом ехъэлIауэ жыпIэми, критикэ пэлъытэм и макъ ди деж нэхъыбэрэ кыщоIу. А Iуэхум ущIэгүзэвэшхуэни хэлъу кыщцIэ-кIынтэкъым, – зэрыжытIащи, хэти хуитц зэджар, е зэплъар кызызэрыщыхъуамкIэ игу илъ жиIэну, ауэ критикэ пэлъытэм, хузэфIэкIынумрэ и цIэ дыдэмрэ шыгъушщэжу, кыщыщцIигъэлъэIуэм деж, щIыгулъми ятIагъуэми фIэкIыу, пшахъуэр кыщыдригъэзейм деж, кыыгуигъэхуу тхакIуэм и Iэужьыр щилэтым е щы-хиутэм деж, абы кыыгуигъэхуу илэтар хуэфашцэу илэтарэ хиутар хуэмыфашцэу хиутарэ зэхамыхуу кыщыцнэм деж, – уримыгүзэвэн плъэкIкъым.

Мис ар дыдэращ ди деж нэхъыбэрэ кыщыхъур. ТхакIуэр фIэлIыкI зиIэ гуэру щымытмэ, абы и Iэужь дунейм кыитехъам, критикэ нэс дэнэ къэна, критикэ пэлъытэри пемыжьэнкIэ мэхъу, пехъэу щытми, абы пехъэжьэ хуицIа тхыгъэм нэгъуэщI кыщыкIэлъы-кIуэр зэзэмызэххэщ. Адрейхэм я Iуэху нэхъ кыщыкI щылэщ, ауэ театрымрэ драматургиемрэ ехъэлIауэ жы-пIэмэ, мыбы тетхыхъыным кызылIурыблэ дэтхэнэри тогушхуэ.

* * *

Театрымрэ драматургиемрэ уатепсэлъыхъыныр нэхъ тыншу къащIыщыхъур гурыIуэгъуэкъым, ауэ зытет-ыхыхъэм пыIэ хуабафэ зэрыраплъыр апхуэдэ дилетант тхыгъэхэм наIуэу къахош. Зытетыхъым и IуэхуцIа-фэр удэзыхъэхыу щымытынкIэри мэхъу, ауэ мы Iуэхум зезыпщытым зыщигъэгъушщэ хъунукъым дэтхэнэ спектакльри искусствэм и къэралыгъуэ инхэу Теат-рымрэ Литературэмрэ я Iэужьхэр щызэхуэзэ щIыпIэу зэрыщытыр, ахэм я зэхуээзэкIэр уэ уагъэлъагъун япэ, уэр нэхърэ нэхъ зызымыгъэлей гуэрхэм зэрызэлэпахар, уемыгупсысыпэу зытепшащIэмэ, ууэкъуэнкIэ зэрыхъунур.

Критикэм и къалэныр щхъэщихын мурад иIэу спектакль тетхыхъ дэтхэнэми абы псыпэ хуэхъуа пьесэр гупсэхуу щиджыкIарэ ар спектакль хъуным щхъэкIэ екIуэкIа лэжьыгъэм фIыуэ шыгъуазэу, сценэм и хабзэ-хэр ищIэу щытын хуейщ, ахъумэ нэфIыцIщхъэрыуэу утетыхъмэ, зэрыжытIауэ, ущIыщIегъуэжын, ущIэукIы-тэжын жыпIэнкIэ зыхуэлIауа щылэкъым.

Сценэр спектакль къэзыгъэщIхэу а къагъэщIым

щІгупсысхэм я лэжьапІэщ, ауэ щыхъукІэ мыбы Іуэху еплъыкІэ Іэджэ щызэблѳкІ, гупсысэ ІэджэкІи щызо-хъуажэ, а яхъуэжахэмрэ зыхъуэжахэмрэ ущымыгъуа-зэмэ, къэзымылэжъ гуэрым игу уеуэнкІэ хъунуш, искусствэм гур зэрыщыуІэгъуафІэри зыщыгъэгъуп-щапхъэкъым.

Спектакль къыщагъэщІкІэ, драматургым и Іэмбатэр режиссерым Іэтэ ищІынкІи мэхъу, ауэ Іэтэ зэрытам ІэмыщІиз къримынэнри хэлъщ. Режиссерым къри-гъэжъар актерым нищІысыжауэ къыщІэкІынкІи мэхъу, ауэ, нызощІысыж жиІэурэ, къегъэжъапІэри икъутэ-жыныр хэлъщ. Зытхар ирагъэхъуэпсэжу пьесэр сценэм щагъэІункІи мэхъу, а сценэм къиІукІ текст «зэхафыщІар» езым итхауэ къазэрыщыхъунум ириукІытэу къыщІа-гъэкІыжынри хэлъщ. Художникым къигупсысар зыщІ цеххэм шрагъэфІэкІуэнкІи мэхъу, ауэ бэлыхълажэ хъун хуея декорацэр «къыпызыгъэткІуу» еса бухгалтерием и зэранкІэ фейцей хъуныр хэлъщ... Апхуэдэ Іэджэурэ зэлушщ театрыр. А псоми къапэпкІухъу, «Сэ сигу щрихъакІэ, – дэгъуэщ, сэ сигу щыдэмыхъакІэ, – мыхъэнэншэщ», жыпІэу цІыху куэдым я лэжыгъэм утетхыхыныр къезэгъкъым, зи къамэр тІэу къызымых ди прессэм а и зэ къыхыгъуэр апхуэдэкІэ пщІэншэрыуэ пщІынри къуаншагъэщ.

ЗэрыжытІащи, ди лъэпкъ драматургиер зэрыгуащІэ-машІэм куэд топсэлъыхъ. Топсэлъыхъ а Іуэхум зы-гуэркІэ щыгъуазэхэри, щыгъуазэхэм ядежъу мыхъумэ, драматургиер щагъэунэху лъэпкъ театрым зи лъапэ щІэзымышиехэри.

* * *

Сыту пІэрэ-тІэ, ярэби, нобэр къыздэсым лъэпкъ драматургием зыщІимыІэтыр?.. Драматургиер къызы-рыкІэрыхур къыщІигъэща дэнэ къэна, илъэс дапщэкІэ къыкІэрыхуами къэзыхутауэ зи гугъэж критикэм къы-зэрыфІэщІымкІэ, ди драматургхэм пьесэ тхыкІэ ямыщІэу аракъым ар къызыхэкІыр, атІэ зытетхыхынухэр къазэрыхухэмыхырщ, бэм къахэщ цІыху гъуээзджэхэм я пІэкІэ, цІыху жыгъейхэм, мыхъумыщІэхэм щІэмычэу зэратетхыхъырщ.

Зи гуащІэрэ зи гъащІэкІэ щапхъэ пщІы хъуну об-разхэр къэгъэщІыныр ди литературэм хуагъэува къа-лэн пажэхэм зэрашщым дэ шэч къытетхьэркъым, ауэ узытетхыхынухэр апхуэдэ защІэу къыхэпщы-

пыкІкІи драматургием фІагъ-ІеягъкІэ зэхъуэкІыны-
гъэшхуэ пхухэлъхъэну ди гугъэкъым.

Дышчымыуэмэ, тхакІуэм и Іәужыр фІы хъуарэ бза-
джэ хъуарэ къызэралътэр а тхыгъэм хэтхэм я къу-
лыкъу, пщІэ, щІыхъ сыт хуэдэхэмкІэкъым. ДзэшхуитІ
уэхъ-сыхъкІэ щызэзауэ тхыгъэшхуэм нэхърэ, зы уэшх
ткІуэпс закъуэм теухуа усэр нэхъ гукъинэж хъууэ ли-
тературэм къыхэнэнкІи мэхъу. Нэхъыщхър зэрытха
щІыкІэрщ, абы Іэзагъыу хэлъырщ, тхакІуэм къыбгъэ-
дэкІыу абы хыхъа хъуаскІэхэм я куэдагъырщ. А
Іэзагъыр лъагэрэ узытетхыхъри абы емылъэхъшэкІмэ,
нэхъыфІыжу аркъудейщ, ахъумэ узытетхыхъым и
пщІэми, щІыхъми, абы и инагъми тхыгъэ мыкІуэмытэр
къыхухдэхыжынкІэ Іэмал иІэкъым.

Пэжщ, нобэрей гъащІэр зыхуэ лІыхъужь нэхъыфІ-
хэм я образхэр ди драматургием къыщемыхъулІэ
куэд дыдэрэ къохъу. Ар абы къыщІемыхъулІэм Іеджэ
цхъэусыгъуи иІәу къыщІэкІыныщ, ауэ нобэрей гъащІэм
теухуа дэтхэнэ пьесэми Іэмал имыІәу лІыхъужь нэ-
хъыфІ хэтын хуейуэ къызэрытщыхъур зыгуэркІэ зэран
хуэмыхъуу пІэрэ, ярэби, а Іуэхум?

Литературэм и жыг къудамэ дэтхэнэми Іэмал имыІәу
лІыхъужь нэхъыфІ тесын хуейуэ къэзыгъэуэ Іуэху
еплтыкІэ щыІар пэжщ, ауэ апхуэдэ Іуэху еплтыкІэр
щыуагъэу зэрыщытыр къызэрыщІагъэщрэ зыкъом
щІащ, ди критикэм ар щІыщхъэдигъәІухри гурыІуэ-
гъуэкъым.

* * *

Драматургием иІәщ лІыхъужь нэхъыфІ зыхэмы-
тыххэ жанр, – «сатирәу зэхэлъ комедие» жыхуаІәжыр.
Апхуэдэщ, псалъэм папщІэ, Н. Эрдман и пьесэ «Мандат»,
В. Шукшин и пьесэ «ХъәкІәпычхәр», Л. Леоновым и
пьесэ «ЖъымкІә илъэсыщІә» жыхуаІәхәр.

Нобэр къыздэсым сатирэм, фІы мыхъумэ, Іей лъэпкъ
гъащІэм къыхуихъакъым. Іейр утыку къишпәу зэ-
рыІейр бгъэлъэгъуэным нэхъ сәбәп мащІэ къишпәу
къыщІэкІыныкъым, фІыр щапхъэ пщІыным нэхърэ.
Ар нэгъуэщІу къызыгурыІуэ критикэм, Іейм и хъуагъэ-
щагъэхәр сценэм къыщызәІузых тхакІуэм а хъуагъэ-
щагъэхәр цІыхум яхишпәу къызыфІәщІ критикэм, ди
лъэпкъ драматургиер зы жыпхъэ гуэрым иригъэувану
хэт къыпщохъу.

Апхуэдэ критикэм драматургием пиубыдыр «икІи

уимыкI, икIи уимыс...» жыхуаIэм зыгуэркIэ ещхьц. Ар хуейщ нобэрей адыгэм и гъащIэр куууэ къэзытIэщI пьесэхэр драматургием кыигъэщIыну. А хъуэпсапIэ дыдэр, шэч хэмылъу, драматургиеми иIэщ, ар дыдэми хущIокъу, ауэ лIэщIыгъуэм и нэчэнэ псори зи мыхъэрэм нобэрей адыгэм и гъащIэр икIи зэман къэзыгъэщIам ещхьу, икIи егъэллеяуэ зызыгъэнэмысыфIэу пIанэпэм дэт пасэрей пхъужь хъэщIэм хуэдэу гъэжауэ къэгъэлъэгъуэн хуейуэ къыщыхуагъэувкIэ, драматур-гием здигъэзэнур къыхуэгъуэтыжкъым.

Ди лIэщIыгъуэм и IуэхущIафэхэр инщ, и жагъэ апхуэдизкIэ псынщIэщи, нэр тепыIэркъым. А жагъэ псынщIэм зыкыкIэримыгъэхурэ абы хэлъхъэныгъэфIхэр хуищIу мэкIуатэ нобэрей адыгэм ди гъащIэри. А гъащIэр IуэхуфIрэ цIыхуфIкIэ бейщ, и мурадхэмкIи нэхъ иныщц. Ауэ лIэщIыгъуэм и жагъэ псынщIэм гупсэхуу зэгупсысын хуей Iуэхугъуэхэм дащыблихи щыIэщ, дыкъэзыгъэуIэбжъ гуэрхэм дазэрырихъэлIэми убзыщIын хэлъкъым... НтIэ, ахэр дымылгагъуэ зытщIмэ нэхъыфIу пIэрэ? НэхъыфIу къыщIэкIынукуным.

УкызыыхэкIа лъэпкъыр фIыуэ плъагъужыныр къыбдалъхуа къалэнщ, а къалэныр нэхъ зыхуэгъэзахэми тхакIуэр ящыщц. ТхакIуэми и жагъуэкъым лъэпкъым и нэхъыфIыпIэр къэгъэлъэгъуэныр, абы иригушхуэныр. Ауэ уи нэхъыфIыпIэм телъэщIыхъ зэпыту щыс тхакIуэм уигъэбэлларыгъынкIи мэхъу, фIым зыкъуэзыгъэпщкIуа ныкъусаныгъэхэм уащхъэщигъэплъэкъукIыныр хэлъщ.

СэхусэплъкIэ гъэщIэрэщIа апхуэдэ тхыгъэ щIэхъуэпсым адыгэ нэмысынши, адыгэ щIыкIеи, адыгэ хъэулеи, адыгэ ефакIуи, адыгэ дыгъуэгъуакIуи зэрыщыIэмкIэ зиумысыжыну хуейкъым. Апхуэдэр адыгэм фIыкIэ зэрыхуэхъуапсэр гурыIуэгъуэщ, ауэ ди гъащIэр зымыгъэдахэ гуэрхэр сэтей къэзыщI тхакIуэми нэхъ лъагъуэныгъэ цIыкIу хуиIэу къыщIэкIынукуным и лъэпкъым. ФэрыщIагъым зыдезымыгъэхъэх апхуэдэ тхакIуэр цIыхубэм и фIым хуоусэ, нэхъыфIыжыр къелъхъуэ, сэкъат гуэр хуэзамэ, «гъэузи – гъэхъуж» жыхуаIэ псалъэжыым зэрытемыкIыным хэтц.

Зи кIапэхэр къэгъуэтыгъуей Iуданэ куэдым ещхьу зэхэлъщ нобэрей гъащIэр, а гъащIэ телъыджэм хэпсэхуэ къудей мыхъуу, абы зезыгъэужь цIыхум, ди нобэм и цIыху пэрытым, утетыхыныр, абы и образ нэс къэбгъэлъэгъуэныр щIэгугъури арагъэнущ.

Ар зэрызэбгъэхъулIэnum и щэхухэр тщIамэ, а ехъулIэныгъэр ди щхъэм тхуфIэхыну къыщIэкIын-

тэкъым, ауэ шэч зыхэмылтыжыр зыщ: ди нобэм и лыхъужь нэхтыфлым и образ нэс къэбгъэщлыны щхэкIэ, ар къэбгъэщлыныр уи мурад пажэу, адреи мурадхэр а мурад нэхтыщхэм и щIэгъэкъуэну зэрыщытыр пщIэжу Iуэхум пэрытIысхээн хуейщ. ЗэрыжытIащи, искусствэм хуеблэгъа цIыхум образыр зэрызыхищIэр а образыр къэбгъэлъэгъуа зэрыхъуам елгытауэщ, ар уи фIэщ зэрищI IэмалхэмкIэщ, ахъумэ а образым и фIэ-щыгъэцIэмкIэкъым. МыхъумыщIэм и образыр нэхъ гукъинэж мэхъу, лыхъужь нэхтыфлым и образыр къызэрыгъэлъэгъуар абы щэфэгъуэкIым деж. Мыхъу-мышIэр утыку къришэу дигу шигъэкIыныр мурад нэхтыщхэу зиIам и пьесэм бжъыпэр щызыубыдынур, дауи, персонаж мыхъумыщIэхэм я образхэрщ. ЛIы-хъужь нэхтыфлыр дэни къыщызылтыхъуэ критикэм уфIэлIыкIыу, гъащIэм къыхэбэкъукIауэ къыпфIэщI уи персонажхэм кIэзетыбзэкIэ псалъэ персонаж «фагъуэ» гуэрхэр яхэбугIыпщхэрэ ахэр «лыхъужь нэхтыщхыи» пщIыну ухуежъэкIэ, зыри къикIынукукъым. КъикIынукукъым, зи щхэр ягъэбыдэжу кIэщIэбгъэ зыхуащIыжа Iэтэм ещхъу, уи гум щызэпцIа пьесэм ар кIэрызэгъэ-жынукукъыми, ахэр лыхъужь кIэдэдзэрэ образ пкъыпсэу къонэхэри.

* * *

Щыпсэу зэманым и шыфэлIыфэмрэ абы и гурыгъу-гурыщIэхэмрэ зыщIэзымыф, къэзымыгъэлъагъуэ литературэм къалэн пажэр имыгъэзащIэу къонэ. Арагъэнищ ди зэманым теухуа пьесэ къэбгъэщлыным драматургхэр зэпымычу къыщIыхураджэри. Къыхуезыджэхэм критикэри яхэтщ, гулгытэ нэхъ хуэныкъуэ а литературэ хъэсэмкIэ тхакIуэхэм я къалэмыр зэриунэтIынми хущIокъу. Ар хъарзынэщ, ауэ тхакIуэм и къалэмыр зыгуэрэм щыхуэбунэтIкIэ, а къалэмыр нэхъ зыхуэщIами егупсысыпхъэщ, абы нэхъ гъэтIысауэ егупсысыфынури литературэм и хъэсэхэмрэ а хъэсэхэм щылажъэхэмрэ якIэлъыплъ зэпыту щытыныр зи къалэн критикэращ.

ТхакIуэхэм яхэтщ, дэнэкIэ бунэтIми, а здэбунэтIамкIэ ехъулIэныгъэ къыщызыхыфхэр. Тхъэм ирешIи, апхуэдэ тхакIуэхэр тхакIуэ нэхъ насыпыфIэ дыдэхэрауэ къыщIэкIыныщ. Ауэ тхакIуэм я нэхтыбэр зи плэ ичыгъуейхэм, зи гъуэгу тешыгъуейхэм яцыщщ. Апхуэдэ

тхакІуэм иІәжщ езыр нэхъ зыхуэижь, нэхъ къехъулІә, театрыбзэкІә жыпләмә, – езым и амплуа. Артистуи щІы, тхакІуэуи жыІә, амплуар щІәх-щІәхыурә хъуэжыным ІуэхуфІ къыщыдәкІуә щыІәщ, әуә амплуа хъуэжыным, зәран мыхъумә, сәбәп къыпхуимышәнри хәлъщ. Амплуа хәха зиІәр гукІи псәкІи а лъэныкъуэм етащ, хәт хуәмыдәжуи абы хуәІәзәщ, а зыхуәІәзәр ІәщІәпхыу нэгъуәщІ пшынә ІәщІәплъхъмә, я нэхъ пшынауә Іәзәми пшыналъә мыхъумыщІә дыдәм укъыдигъәфәнкІә хъунуц.

Адыгә театрым хуәтхәхәм ящыцу «драматург» псалтәр зи унәцІәм нэхъ гуәзагъәу къытщыхъу Акъсырә Залымхъан литературәми ди театрей искусствәми зәрыщыцІәрыІуәр адыгәм ди бләкІар лъабжьә зыхуәхъуа драмәхәмкІәщ. Зәгуәр зыгуәрым а Іуэхур Акъсырәм Іәпиудауә щытамә, ди лъәпкъ театрей искусствәми ди литературәми хәщІыныгъә иритақІәт. ИритақІәт, сыту жыпләмә Акъсырәм и къаләмыр нэхъ зыхуәщІари, и пшынә Іәпәхәр зытегъәпсыхъари, и пшыналтәр нэхъ щыбзәрабзәри а лъэныкъуәращ.

Мыр ди мурадщ жаләу хәлущІыІу замыщІыф щхъәкІә, литературәм зи фІәщу хәләжьыхъ дәтхәнә тхакІуәми иІәу къыщІәкІынуц гъащІәм къыхуигъәтІәсэнү къыщыхъуж гуащІәдәкІ программә. А программәр, шәч хәмылъу, тхакІуәм и гум щызәхелъхъә, щыпсәу зәманым и кІуәкІәмрә зыхәт цІыхубәм я гурыгъу-гурыщІәхәмрә тещІыхъауә. Ауә гъащІәри апхуәдизу кІыхъкъым, а гъащІә мыкІыхъым щыцу тхакІуәр искусствәм зәрыщыпсәу зәманыр нэхъ кІәщІыжщ, – адкІә-мыдкІә зыбдз зәпыту литературәм ухәтмә, уи гугъәхәр зәщІән дәнә къәна, гугъә ин узәриІар я фІәщ пхуәмыщІыжу укъәнәнкІә хъунуц. Мис абыи егупсысыпхәщ тхакІуәр ущыхуейм уздыхуеймкІә бунәтІ хъууә къызыфІәщІхәр.

Зыгуәрхәм къащыхъункІи мэхъу ди нобәм теухуа пьесә къәгъәщІыныр драматургием и къалән пажәу зәрыщытым дә шәч къытетхъәу. Апхуәдәу зи гугъәхәр щоуә. Щоуә, дрителъхъә къудей мыхъуу, дәри абы дыщІохъуәпсри... НэгъуәщІщ дә а Іуэхум ди нәхәр хзәгыпльызәр. Ярәби, тІәкІу дыщІәмылгәІушәу пІәрә ди зәманым теухуа тхыгъәхәм? Ярәби, апхуәдизу къыдәмәщІәкІыр пәжу пІәрә апхуәдә тхыгъәхәр? Ярәби, а цІәмкІә зыщІахъумәурә псымейр къызыхих тхыгъә куәд хәмышъәу пІәрә ди литературәм?..

Ди зәманым теухуа спектаклу Адыгә театрым щәгъәувыр мащІәщ, жызыІәр а театрым зәрыхәщІыхъа

щІагъуэ щымыІэу къытщохъу, ар ауэ къытщыхъу къудейуэ зи гугъэр, репертуар блэкІахэм ирыреплъэжи, имыщІэ зэриІуатэмкІэ зиумысыжынщ.

Ди зэманым теухуа пьесэ адыгэ драматургхэм ятхкым, жызыІэми гуэныхъ къехъ, сыту жыпІэмэ ятххэм я нэхтыбэр апхуэдэщ.

НтІэ, апхуэдиз ятхым цІыхум гукъинэж ящыхъун гуэрхэр къыщІыхэмыкІыр сыту пІэрэ? Абы и жэуапыр Іупэм телъщ: гукъинэж щымыхъукІэ, а къызэрынэн хуей гум дынэмысыфу аращ. ЦІыхур къыдэзымыхъэ-хыф драматургием езым и насыпыншагъэмкІэ нэгъуэщІ игъэкъуэншэну хуежъэмэ, ауан къащІыныр хэлъщ, къедаІуэм-къедаІуээрэ, хъыджэбз гуэрым жраІауэ щыта мы псэлъафэр къраутІыпщынкІи мэхъу: «Псори къыпхуэдгъуэтын мыгъуэт, ауэ пэ дэнэ къыпхуитхын?..» Пэр щагуэшым хэна хъыджэбзым узэрыхуэупсэфыным хуэдизщ цІыхум ягу зэрыдыхъэ лъагъуэр къызыхуэмыгъуэт драматургиими хуэпщІэфынур. Ар езы драматургием къигъуэтыжын хуейщ, и Іэпэр яубыду а лъагъуэм трашэным щыгугъи ар къызэрыхуамыщІэфым пцхэкІэ зыгуэрхэр игъэкъуанши хъунукым... Ауэ цыІэщ а лъагъуэр къэзылхыхъуэ драматургиер зыгуэркІэ зыгъэщхъэрыуэ, а лъагъуэм утэхъэн пцхэкІэ батэ щІэбгъэшын щымыІэу къыпщызыгъэхъу, къыщІумыгъэлъащэми, къихъуэну къыпфІэзыгъэщІ. Апхуэдэу къытфІэзыгъэщІри мыращ: театрым нэхъ кыилъыхъуэри нэхъ къигъуэтри ди зэманым теухуа пьесэщ, ауэ ди зэманым теухуа пьесэм дэ нэхъ дыфІолыкІ, нэгъуэщІхэм яхуэдмыгъэгъун куэд художэгъу, адреихэм дащІыщІэнэкІэф дагъуэхэм хуэдэ иІэми, ди нэхэр уфІыцІауэ дыблокІ. ДыблокІ, ар ди зэманым теухуа пьесэщи, ди гъащІэ домбейм и Іуфэлъафэм щекІуэкІ псалъэмакъщи, а гъащІэм и курыкупсэм къыхэмыкІами, абы ещхьыфэ гуэрхэр щопэкІури... Апхуэдэ пьесэм и дагъуэр къыпщыщІэщынур, ар ди зэманым зэрытеухуам узыщІимышэу, ар «ди зэманым хуэфашэ пьесэкІэ» узэджэ хъуну щапхтэм ибгъэувамэт, псом япэ идгъэщын хуейми, апхуэдэ зэрыщыІэр куэдрэ тІэщІэгъупщыкІ эстетикэм и пщалгъэр къыхукъуэтхамэт... Ди зэманым хуэфашэкъым а зэманым щыпсэу цІыхухэр къыдэзымыхъэхыф, ахэр зытешхъуукъуэ спектаклыр. Ди зэманым хуэмыфашэм «ди зэманым теухуакІи» уеджэ хъуну ди гугъэкъым. Искусствэ нэсым, эстетикэм и пщалгъэм ихуэнкІэ хъунур цІыхум и гур зыгъэпІейтейрщ, ар нэхъ псэ хъэлэл, нэхъ гу къабзэ

зыщІырщ... Дыщымыуэмэ, критикэми кыигъэсэбэпын хуейр ар дыдэрщ, эстетикэм и пщалъэрщ, ахъумэ критикэм, пьесэр тха зэрыхъуам нэхърэ, ар зытеухуар нэхъапэ щригъэщым деж, и къалэн пажэм зыщидзейуэ, Іуэхум и пэжыпІэр хъарзынэу ищІэми, кыыщІигъэлъэным хуэщхъэхрэ дэтхэнэ театралъэ курытми хужыІэ-нур нэхъ тегъэчыныхыІуауэ иІуатэу кыпщохъу.

* * *

Ди лъэпкъ театрым щытепсэлъыхъхэкІи щытетыхъхэкІи куэдрэ уарохъэлІэ абы и дуней жэнэту щыта зэман гуэрым хуехъуэпсэкІыжхэм. Лъэпкъ театрым и «зэманыгъуэм» хуехъуэпсэкІыжхэм критикэри щадежъу къохъу... Пэжщ, ди лъэпкъ театрма а театрыр зэтезыІыгъэу зи гъащІэр искусствэм тыхъ хуэзыщІа-хэми, нобэр кыыздэсым хуэзыщІхэми, шэч хэмылъу, лъэпкъ псом гукъынэж ящыхъуа лэжыгъэшхуэ кыызэранэкІащ. А лэжыгъэшхуэм дэ дыккъыдэгъуэгурькІуащ, зыдэдужъащ, ди гъащІэ гъуэгум пкІэлъей кыътхуридзу япэкІэ дишащ. Ар пщІыщ жызыІэм дыпэувыну дэри дыхъэзырщ, ауэ ди театрым и нобэрей ІуэхущІафэхэр ягъэлъэхъшэн щхъэкІэ, къэгъазэ имыІу фІэкІуэдэ зэманыгъуэ гуэр абы кыыхуэзыгупсысхэм, а зэманкІэ зытехуэр жамылэф зэманыгъуэ гуэрым дезыгъэпщІыхыжхэм, ар къебгъэблыжу ущысыныр хэкІыпІэу жызыІэхэм акъыллэгъу дадэхъуфынукъым. Дадэхъуфынукъым, сыту жыпІэмэ апхуэдэу зи гугъэхэм зэгуэр театрым щалъагъуну зыхуеямрэ нобэ а театрым кыыщалъыхъуэмрэ зыкъомкІэ зэщхъэщокІ... Театрыр бгъэкъуаншэ хъунуц искусствэм куэдыкІейкІэ щыгугъ хъуа цІыхур арэзы щимыщІыфым деж, ауэ зэгуэр щагъуэту щытам пэхъун щагъуэтыжккъым, жыпІэмэ, абы щыгъуэ, бубыну узыхэт нобэрей лэжыгъэхэм дэкІуэу, а узыщытхъуну пфІэфІ дыгъуасэрей ІуэхущІафэхэри кыыпыбогъэх. Сыту жыпІэмэ а дыгъуасэрей ІуэхущІафэхэр зи Іэужь драматургхэрщ, режиссерхэрщ, актерхэрщ ноби Адыгэ театрым и гублащхъэдэсхэр... Ди театрым ІэфІу игу къэкІыж зэман дахэ зэриІам шэч хэлъкъым. ГукъэкІыжхэр сытым дежи гъащІэм нэхърэ нэхъ щхъуэкІэлплыкІэщ. Псом хуэмыдэжу, а гукъэкІыжхэр шІалэгъуэм пыщІамэ, нэхъри гъэщІэрэщІа мэхъу. Ди театрмаи щІалэгъуэ дахэ иІащ. Театрым и щІалэгъуэр нэхъри дахэ ищІт ар цІыхухэм фІыщэу кыызэралъагъум, абы и ІуэхущІафэ дэтхэнэри зэрафІэгъэщІэгъуэным, ар зыпащІ зэрыщымыІэм, пэж дыдэр жыпІэнымэ, абы пащІын куэди зэрамылъагъум.

Ауэ нобэрей театралпэм и къяухыр егъэлеяуэ ин хъуаш, и гупсысэр кууш, искусствэм и лъагаплэ лэджэми шыгъуазэщ. Лъэпкъ театрма зимыужьу къянакъям, ауэ нобэрей цыхур арэзы зэрыхуэщым тепщыхымэ, ар лыплэ иуаш, япэм хуэдэу театралпэр зыхуеймрэ езым и лүэхушлэфэхэмрэ зэтэхуэу мепсэу, жыплэныр шыуагъэт... Ар ди Лъэпкъ театрым къящлемыхуэплэ-жым, дауи, щхъэусыгъуэ куэд илэщ, а щхъэусыгъуэхэм театрым деж къящыни, ар щыпхуэмыгъэкъуэншэн зыкъями яхэтщ. Мис а лъэныкъяэмкIэ къящыбгъэ-дыхамэ нэхъыфIт а лүэхум зигу иригъухэр, ахъумэ блэкIам таурыхъ хузэхэплъхьэрэ абы ебгъэхъуэпсэжу шыбгъэскIэ, зэгурэ кърихъэкIа фащэхэр уесэбэуэжурэ шыптIагъэкIэ, театрыр и пэкIэ кIуэтэнукъям.

* * *

Театрым и гъащIэр дапщэщи уэрщ, искусствэм щекIуэкI гъащIэми ар и нэщэнэщ. Ауэ театрым и гъащIэр сценэм шыхуэмрэ, сценэ щыбым къящыбыргъукIмэ, мис абы искусствэр егъэпIейтей. Ар къямыхъуным щхъэкIэ, театрым шылажъэхэр щхъэж хузэфIэкIынуз здынэсымкIэ зэрыцыхурэ езыхэми зацIыхужу шытын хуейщ, ахэр зэрызыгъэцIыхуу ахэм зайзыгъэцIыхужыфынум я нэхъ пажэри театрей критикэращ.

Театрым зэрыхэцIыхъаишхуэ щымыIэми, драматургием теухуауэ ди критикэм зыгуэрхэр «къелушэщ», ауэ ар зыхуэхейр сыт жылэмэ, – актерхэм сыт хуэдэ лъэкIыныгъэ яIэми нэсу къягъэнэлүэнырщ.

Искусствэм зэфIэкI гуэр шызилэу махуэ къяс жыхуалэм хуэдэу а и зэфIэкIыр цыхум я пащхъэ шызыгъэлъагъуэ актерым хэт нэхъри нэхъ къяегугъуэкIыу къящIэкIынуш «Сэр нэхърэ мор нэхъ Iэзэщ» жиIэу зиумысыжыныр. АпхуэдэкIэ актерым утыку къяиувэу зыщIиумысыжыни шыIэкъям, ауэ театрым и лэжыгъэр зэтэхуа хъуным щхъэкIэ, зэрыхытIаци, мыхъэнэшхуэ илэщ дэтхэнэ актерми зицIыхужу, «къяуэ-лтыр» зыхуэдизыр ищIэжу шытыным.

Театрым дежкIэ актер дэтхэнэри лъаплэщ, зэхэгъэж пцIыи хъунукъям, ауэ, пцIыр сыткIэ щхъэпэ, адрей театрхэми хуэдэу, ди театрым цыхур малъхъадисым ещхъу (щызыщIишэ къяхъумэ) зэрызыщIишэ актерхэр закъяуэтIакъуэщ. Апхуэдэхэм я лүэхушлэфэр нэхъ зэрылбагэр плъагъуми, умылбагъуфэ зытебгъауэ зэпытурэ екIуэкIмэ, зэгурэ къалэщIэужэгъуэныр хэлъщ.

Цыхур зэхуэбгъэдэныр хьэлыфIщ, ауэ искусствэм а хьэлыр кыщцемызэгъ щыIэщ. Абы щыхьхэр зэрыщыгуэшыр хуейр щхьэж и талант зэрыхуэфэщэнкIэщ, а талантыр зэригъэлажъэ теухуауэщ, ахъумэ искусствэм илъэс бжыгъэ нэхтыбэкIэ узэрыщыпсэуф къудейм тещыхьауэкъым. Зэгуэрым ди артистхэм (я зэфIэкI елтытауэ) цIэ лъаплэхэр кыфIащ цытащ, ауэ, гъэщIэгъуэныракъэ, яужь зэманым апхуэди щыIэжкъым. Узыхуэупсэ хъун димыIамэ зыгуэрт, ауэ – хъарзынэкъэ-тIэ ар, – ди мыкуэдми, диIэщ, бгъэгущхуэкIи къэпIэткии ущыщIемыгъуэжын, узытемьукиытыхьжын артист-хэр ди театрым щолажъэ.

* * *

Театрым цыхур пыIукIуэтынуми кыыхуэпабгъэу щытынуми куэдкIэ елтытащ абы и репертуар зэхэлъхьэкIэм. Репертуар щызэхэплъхьэкIэ, а кыыхэпхыр, дауи, зыкъомым теппыхьын хуей мэхъу. Япэрауэ, культурэм и IуэхущIаплэ дэтхэнэми хуэдэу, ди театрри хушIокъу зэманым кыигъэуэ Iуэху инхэм лэжыгъэкIэ зэрыпэджэжыным. Адрейуэ, театрым сезон къэскIэ игъэувын хуейщ Советскэ драматургием щыщи, классикхэм я IэдакъэщIэкIи. Сытми, сезоным къриубыдэу сценэр зи насып кыихь пьесэхэм ящыщ лъэпкъ драматургием театрыр зэрыхэлэбэр зыщ е тIуш. Ари Iуэхур зэрэкIуэкIын хуейм теппыхьмэ. Зэрыщыт дыдэм утепсэлтыхьмэ, мы иужьрей илъэсиплIым къриубыдэу Адыгэ театрым адыгэ пьесэщIэу игъэувар тIу къудейщ. ИлъэсиплIым – тIу!

Сиужьыным щхьэкIэ Iэмал имыIэу утыку хуей, утыкум хуэныкъуэ, утыкум щIэхъуэпс драматургием декIэ ар хуабжъу зэрымащIэм шэч хэлъкъым.

ЗэрыжытIащи, Хэкумрэ Республикэмрэ щызэдаIэт Iуэхугъуэ инхэм театрыр лэжыгъэкIэ пежъэн хуей мэхъу, уемыжъэнри емыкIуш, хъарзынэкъэ, – псоми гъуазэ тхуэхъу апхуэдэ Iуэхугъуэ инхэр кытхуэзымыхь илъэс кызыэрыгуэкIи дэ дыхуэзэркъым. Iуэхугъуэ инхэм я календарым пэджэжу репертуарыр зэхэплъхьэныр дэгъуэщ, ауэ сезоным и кыхьагъэкIэ театрым зы адыгэ пьесэ фIэкIа имыгъэуврэ а зэ гъэувыгъуэри нобэ-пщэдей екIуэкIыну махуэшхуэм хъунщIэпсынщIэету хузэхэтлхьэурэ екIуэкIмэ, а Iуэхугъуэ дыдэм зэрытемьпсэлтыхь нэхъ дагъуэ зимылэ пьесэхэр театрми драматургиеми

щызэтрихъэнкІэ хъунуш. А Іуэхугъуэм тепсэлъыхърэ икІи фІымэ, – хъарзынэщ, ауэ, абы зэрытемыхуам щхъэкІэ, театраллээм укъезыгъэлъыхъуэну пьесэм ублэлъыкІыу, театраллээ къэплъыхъуэу удэзыгъэхъэжын пьесэ къыхэпхыныр тфІэзахуэкъым. ДыщыуэнкІи мэхъу, ауэ лъэпкъ культурэм зезыгъэлэт, искусствэм и щапхъэм къикІ лэжыгъэр лъэхъэнэм и махуэ дэтхэнэми епхъэлэ икІи къыхуэпщтэ хъууэ щытыпхъэ къытфІошІ.

Театраллээм и пшынэм сытым дежи къыдэуджын зэрыхуэмейр гурыІуэгъуэщ, атІэми лъэпкъ театр щІыщылэж, ар щылэн щхъэкІэ Іэмал имыІуэ узыхуей уи театраллээм нэхъ зыхищІэнур, абы и гур нэхъ зыхуэщІар, и психологиер къыумыдзэу репертуар зэхэплъхъэмэ, дуней псом щыцІэрыІуэ пьесэхэм къатепщІыкІа спектаклхэри уэ къыпхуэнэжынкІэ хъунуш.

ПцІы хэлъкъым, театраллээр искусствэ лъагэм егъэсэн хуейщ, – ар ирибгъэсэнкІэ, актерхэм зарыребгъэужынкІэ классикэм нэхъыфІи сыт щылэ. Ар пэжщ, – классикэр гъэувыни классикэр ди гъуазэу щытыни хуейщ, ауэ хамэ пьесэ цІэрыІуэхэм яхъэхупэрэ ахэм къакъуэгущукІ, лъэпкъ драматургием къыхуеплъых, къепэгэкІ хъумэ, театрым лъэпкъ театру зэрыщытыр щыгъуопщэжыпэнкІи мэхъу, ди театрым ар къыщымыщІащэрэт жозыгъэлэ нэщэнэхэр, ди жагъуэ зэрыхъунши, щылэщ.

Лъэпкъ театрым нэхъ фащэ пажэу иІэн хуейр, дауи, лъэпкъ драматургиеращ, сыту жыпІэмэ а тІуми я къалэн нэхъыщхъэр зыщ: лъэпкъ культурэр нэхъри къэлэтынырщ. А тІур зэшхуэзэесу, зыр зым темыукІытыхъыжу къызэдэмыхъумэ, зэлэпэгъуу мыкІуэмэ, лъэпкъ культурэр щагъэлъагъуэ утыкум пщІэ нэс къыщыхуащІынукъым, «фащэ хъэху» защІэкІэ апхуэдэ утыку уихъэнри къезэгъыщэкъым. Пэжщ, театрыр и гуэгъу драматургием хуабжъу щхъэщыкІауэ щытмэ, а къыкІэрыхуар кІэщІыхъэжыху тежар и пІэм ибгъэуджыхыныр фІыкъым, ауэ, дыщымыуэмэ, ди театрыр абы щІытегузэвыхъыщэн щхъэусыгъуэ щылэкъым: нэхъыфІу щылэр къехъулІэну дызыхуэхъуапсэ ди театрыр лъахэ хуэхъуу къыфІэщІыж лъэпкъ драматургием хуэфэщэжщ, зыр зым щІепэгэкІыни а тІум я ІуэхушІафэхэм зэкІэ хэплъагъуэркъым... КІэщІу жыпІэмэ, лъэпкъ драматургием зиужыныр абы театрыр къызэрыхушытым куэдкІэ елътатщ, а драматургие убаллэм кърамыхыр щаубкІэ, лъэныкъуэ зезыгъэзу тІысыж хъунухэм, шэч хэмылгу, лъэпкъ театрыр ящыщкъым.

Къэралым и лэжъапІэ дэтхэнэми хуэдэу, театрым план зэрытелъыр псоми дощІэ, ауэ ар гъээзщІэным гугъуехъышхуэ зэрыпыщІам куэд дыщыгъуазэкъым. Планыр гъээзщІа хъуным щхъэкІэ, театрыр, дауи, театраплъэр къемэщІэкІыу хуежъэмэ, театрым абы зыщыхуигъэщхъи къохъу. Ауэ театрыр нэхъыбэу къызыхуигъэщІари, щІыщыІэри, и план нэхъыщхъэри искусствэм и къарухэмкІэ гъащІэр Іэтынырщ, бохъшэр зыгъэгугІэ фейдэм япэ, цІыхур гукІи псэкІи зыгуэщІ фейдэ къэхъынырщ. Ар къалэн пажэу зэрыщытыр ди театрым хъарзынэу ещІэж, театр бохъшэм фейдэ къахуимыхъынкІэ хъунуми, фейдэ нэхъ пажэмкІэ укъэзымыгъэпщІэну къыщыхъу пьесэ гуэрхэри утыку кърехъэ. Театраплъэр зэригъэунэхум тепщІыхъмэ, апхуэдэм тегушхуэныр зыгуэркІэ эксперимент пщІым ещхъщ, зи театраплъэр кІэщІ-кІэщІурэ зымыгъэунэху театры и плэм иуджыхъу къынэнкІэ хъунущ... Іуэхушхуэракъэ, «зэрыхъу деплъынщ» жиІэу утыку ирихъэну театрыр зытегушхуэр уей-уей жезыгъэІэ пьесэхэу адыгэбзэкІэ зэрадзэкІхэращ, ахъумэ лъэпкъ драматургиер апхуэдэкІэ игъэунэхуну театрым дзыхъ ищІкъым.

Адыгэ пьесэ утыку кърихъэну театрыр цытегушхуэр мы лъэныкъуитІымкІэ къримынэну щыщыгугъым дежщ: е махуэшхуэ къэблагъэ гуэрым къыхуэпщтэ хъуну къыщыхъумэ, е театр бохъшэр къызэрыдрищІеинум шэч къытримыхъэжмэ.

Лъэпкъ драматургием фэ щІагъуэ иримыплъми, планыр гъээзщІэн илъэныкъуэкІэ театрым и мыхъур щыхъужыр а фэ зримыплъ дыдэм дежщ. Апхуэдэ къалэн зыхухаха лъэпкъ драматургиери а лъэныкъуэм кІуэ пэтми нэхъ тегъэпсыхъа мэхъу, зыхуэлажъэр театрырауэ щыщыткІэ, а театрыр къызэрыщыгугъыр, ар нэхъ зыхуейр, абы нэхъ щыпхыкІыр драматургием къупхъэ нэрымылъагъу хуохъу, а нэрымылъагъу къупхъэм зэримыкІыным хэтури догъуэгурыкІуэ. Драматургием хэлэжъыхъ дэтхэнэми ещІэ сценэр къылтысынкІэ узыщымыгугъ пьесэ къэбгъэщІыныр зэрыхъэлъэр, «ухэныпэ нэхърэ лъэхъумбыщІэ» жызыІам ещхъу, къыпхутрадзэнкІэ хъужыкъуэми, апхуэдэ пьесэм сценэм щыхужыІэнкІэ хъунур ныкъуэжыІэу тхылъым-плэм къызэрытенэр. Мис ар дыдэмкІэ лъэпкъ драматур-

гиер лъэпкъ театрым IумпIафIэ къещI, IумпIафIэр уздыхуеймкIэ пшэну тынш щхьэкIэ, езым уздишэ-фынкIэ хъуну куэдым ухегъэн.

Мыбдежым щIэдгъэтхэIуэу дакъыщыхъункIи мэхъу, дакъыщызыгъэхъуни мы жытIахэм хэтщ, пьесэфI къызэрымыгъэщIымкIэ ягъэкъуаншэ драматургием и хьэлтэр лажэ зимылэ гуэрхэм ятедгъэщIэну дыхэт хуэдэу къыщIедз. Пэжщ, театрым Iумпэм ищI адыгэ пьесэфI куэдыкIей зыщIыпIэ щызэттелъу аракъым, театрым тхэкIэ дигъэщIэну дыщыгугъыуи аракъым. Хьэуэ, къуаншагъэм и хьэлъапIэр, дауи, езы драматургием къыхуонэж, ауэ, къытыдогъээзжри, театрым дежи зыкъом къыщонэ.

* * *

Театрыр и IуэхукIи и цIыхукIи зихъуэж зэпыту мэпсэу, гъащIэ утыкум ещхъу сценэри актерхэм зэлэпах, зэлэпызыххэм, я Iейхэр зэжъэхуэу дэнэ къэна, яфIхэри щызэнтIэIу къохъу. Ар гъащIэм и зэблэкIыпIэ, и зыхъуэжыпIэ дэтхэнэми щекIуэкIыу къыщIэкIынууш, театрым и «унагъуэ Iуэхуу» щыщыткIэ, абы нэгъуэщI тепсэлъыхьыщэнуй къезэгъыркъым. Псом нэхъыщхьэ-ращи, апхуэдэ Iуэхухэр ущIэгузэвэшхуэн хэмылъауэ къыщыщIидзыж щыIэщ: Iуэху еплъыкIэ зэмыщхьхэр зэхыхьэрэ нэхъыфIыр къызэдагъуэтмэ, хьарзынэкъэ-тIэ? ХьарзынэкIэ хьарзынэт, ауэ Iуэху еплъыкIэ зэмыщхьхэм я зэхьэзэхуэр фIыкIэ щихуыр а Iуэху еплъыкIэ псори ззышэлIэж, а Iуэху еплъыкIэ зэтемы-хуэхэр зэрызыгъэIыгъ, гъащIэм къыщыхъу зэхущы-тыкIэ мыфэмыщ гуэрхэр Iузыгъэщт, Iуэхум щымыщ-мышьэнэншэхэр пщызыгъэгъупщэж лъагапIэ гуэр театрым щилэм дежщ. Апхуэдэ лъагапIэу «театр уна-гъуэм» иIэнкIэ хъунур искусствэ нэсым и лъагапIэраш. А лъагапIэр зэгурэ намыщIысу къагъэна гъащIэр нэ-зыщIысыж цIыхухэм, тхьэпэлъытэхэм яхузэфIэмыкIа куэд зыхузэфIэкIа цIыху щэджащэхэм яхуащ, къы-зыхэщIыкIари ахэм я гупсысэ куухэрщ, я гурыщIэ инхэрщ, я гугъэ домбейхэрщ. Абы и лъапэм зэфыгъуи, зэижи, зэбии щызэлIущIэкъым, сыту жыпIэмэ а лъагапIэм къыщхьэщыкI нэхум ущыхэтым деж абы зыкIи емызэгъ зэхущытыкIэ мыфэмыщхэр, псалъэмакъ мышьэнэншэхэр, гукъанэ жгъейхэр зэуэ мэбзэх. Мэбзэхри, зи гъащIэкIи зи гупсысэкIи зэмыфэгъу цIыху гупым зы телъыджэ къыщызэдагъэщI...

Пэжщ, мы ди псалъэхэм залэтым-залэтурэ, тlэкlуи пшэхэм яцlэбжьэхъуауэ къащыхъуныр хэлъщ, ауэ театрым ущытепсэлъыхъым деж, псалъэшхуэхэри къызэрыгуэкlыу къыпщохъу, сыту жыплэмэ театрыр – ар езыр гъащlэм и псысэхэр къыщыщlахузыкl лъапсэщ, къызэрыщlахузыкlри искусствэм и lэмалхэмкlэщ.

Искусствэм и хъэтыркlэ гъащlэм и тыншыплэ зыкъомым зыхэзыгъэн артистхэм, яхэтми, дауи, мащlэ дыздэщ а искусствэм хуэмыпэжу яхэтыр, абыкlэ артистхэм шэч яхуэпщlыным зыдебгъэхъэхмэ, емыкlур уи lэрылхъэщ. Хъэуэ, искусствэм ехъэлlа пэжыгъэрэ щlэныгъэкlэ театрым щылажъэхэм дэ дапеуэфыну-къым, – ар дощlэж. Дэ зи гугъу тщlыр щхъэж езым къыздрихъэкl и искусствэракъым. Дэ жыхуэтlэр унейуэ къыздрахъэкl искусствэ псори зэзыпх, ахэм зызрагъапщэ, зызралъыт, зыфlэлlыкl, спектакль къудейхэм мыхъуу, театрым щlэт хъэуами хзэрыхъауэ къыпщыхъу Искусствэ лъагэм и нэхурщ, и къарурщ, и малъхъэдисырщ.

Апхуэдэ малъхъэдис здэщылэ театрым зыщlишэр, къежэр театраллъэхэм я закъуэкъым. Апхуэдэ театрым тхакlуэхэри къопщl, литературэм и нэгъуэщl «ауэхэм» уей-уей щыжезыгъэлэхэми драматургием зрат.

Апхуэдэ театрым пьесэ lей пхыну уошынэ, пьесэ къызэрыгуэкl пхыну уоукlытэ, пьесэфl щыпхъкlи уопlейтей.

Апхуэдэ театрым ущыхуэтхэкlэ, уи мурадыр зэрыпхузыр дахагъэр зи пщалъэ искусствэм и къэухъым нэскlэщ (театр гуащlэмащlэм ебгъапщэурэ къэбгъэщlамэ, уи lэужьри а зэбгъэпщам ещхъыж мэхъу, драматургием и лъэр щиукъуэдийкlэ, абы тепlэн папщlэу иlэ театрым емыплъуи хъуркъым).

Апхуэдэ театрым дэлажъэ тхакlуэм игурэ и щхъэрэ зэтелъщ, абы къыхуалэ щытыкlэр театрым къыщыкъуэу жъы пакlэ дэтхэнэми дешlэрккъым, пщэдей зыкъыхузэрадзэкlынкlэ мышынэрэ игу ихауэ хуотхэ.

Апхуэдэ театр ущlэхъуэпсыныр фlыщ, утепсэлъыхъыныр тыншщ, ауэ апхуэдэ театр къэбгъэщlыныр гугъуми къыщынэжкъым. Ар къэгъэщlыным lэджи пыщlащ, ауэ искусствэм къыхуеблагъэ цlыхур а псом хуейкъым. Утегушхуэу къыщегъэблэгъакlэ, ар хъэщlагъэ нэс поплъэ, аргъей щыбгъэгугъым, алабгъуэкlэ

ухуэупсэжурэ екІуэкІмэ, игъащІэкІэ уи бжэр Іуимы-
хыжыну укыбгынэныр хэлъщ. Ауэ аргъей зыхищІэ
хабзэр моуэ хуиту зыщигъэзэным, зыщужыным
хуэщІа псырщ, абы ещхыркъабзэу, искусствэ ехъэжъа
кызыщІэхъуэр зи мурадкІи зи зэфІэкІкІи ехъэжъауэ
щыт театрыращ. Апхуэдэ щапхъэм дыкъимыкІмэ,
хэкІыплэу щыІэжыр зыщ: апхуэдэ щапхъэм дыкъызэ-
римыкІымкІэ лІыгъэ хэтлхъхэрэ зыдумсысжу, теат-
раплъэм дыкъызэримыбгынэн нэгъуэщІ Іэмалхэм
театрри драматургиери зэдэгупсысынырщ.

* * *

Дыщыгуауэ кыщІидзыжыныр гуапэт, ауэ куууэ
зэгупсысын хуей апхуэдэ куэд хэлъу кыътцохъу дэ а
Іуэхум. Ар нэхъ зэлубз щІынымкІэ, шэч хэмылъу,
сэбэпышхуэ хъунут а «диІащэрэт» жыхуэтІэ театрей
критикхэмрэ театрыджхэмрэ... А Іуэхум кыыхэлэбэ-
фынут жыжъэ кыщыгуауэ театрымрэ драматургиемрэ
плалъэ-плалъэкІэ къахуэдалъэ литературей критикэри.
Ауэ литературей критикэм а Іуэхур кыыфІлэуэхущэ-
кыым, кызыфІлэмыІуэхущэр кызыфІлэмыІуэхуххэм
зэрэфІэкІи щыІэкъым. Апхуэдэр нэхъыбэм деж хуигъэ-
фащэурэ мэлсалъэ, абы кыыхэкІыуи мэлсалъакъуэ.

Максим Горькэм зэрэщІащІа, рыгуэрим и Іэужкыым
тепсэлтыхъ критикэр а Іэужкыыр къэзыгъэщІам нэхърэ
Іуэхум нэхъ хуэлэзэу, абы елъэгэкІыу щытхън хуейщ.
Адыгэ театрымрэ драматургиемрэ поплъэ мис апхуэдэ
критикэ. Щытхъу защІэу мылълэуэ критикэ. ІэштІым
кыуагур зыщыгъэдалъэ критикэ. Ди мурадкІхэм
кыуагэ хуэхъуащІащІахэм Іэрэ мыбжэми, абы и тхыдэ
кІэщІыр ІуэхушІафэ хъарзынэхэмкІэ гъэнщІащ... Дауэ
дауэра-ІауэрабэжІэ ди театрыр? Сытыр и хъуэпсаплэ?
Сытхэр и мурад? Гукъанэ и куэд? Гухэхъуэ и машІэ? И
къэкІуэнур нэхъ дахэжу кыщыхъурэ? Хъэмэ и блэ-
кІам хуехъуэпсэкІыжрэ?.. Куэд, куэдыкІей мэхъу
театрым хуэгъэза гупсысэу ушІэ нагъыщэ зыпыб-
гъэуэ хъунухэр. Ахэм я жэуапыр нэхъыфІу къэзы-
лтыхъуэнур, дауи, театрыр зи жьэгу пащхъэ цІыхухэрэт:
актерхэрт, режиссерхэрт, театрым и художникхэрт,
театрым и администраторхэрт. Ауэ, ди жагъуэ зэрыхъу-
щи, ди деж апхуэдэр зэкІэ хабзэ щыхъуакъым...
Театрыр зи жьэгу пащхъэ цІыхухэм нэмыщІкІэ, абы
пыщІащ театрым и хамэу зызымылътэж гуэрхэри.
Апхуэдэщ, псалъэм папщІэ, драматургхэр. Театрым и
унагъуэ Іуэху псом щымыгъуазэми, дыщымыуэмэ,
драматургым хэт нэхъри нэхъыфІу елъагъу а теат-

рымрэ ар зыхушыІэж театралпльэхэмрэ яку дэлъ зэхушы-
тыклэм и лъэныкъуэ псори. Сыту жыплэмэ ар лъэны-
къуитІми быдэу хэщІыхъащ, ялгъагъухэмрэ зылгъагъу-
хэмрэ я зэхуаку нэхъыбэрэ дэтщ... Ар дыдэрщ, театрымрэ
театралпльэмрэ яку дэлъ Іуэхугъуэ гуэрхэрщ, нобэ дызы-
тегушхуа мы ди псалъэр зытеухуари. ЛъэныкъуитІым
къащыбгъэдэкІкІэ, гупсысэхэр зэпэдзыж мыхъункІэ
Іэмал иІэкъым, ауэ щыхъукІэ, а гупсысэхэр актрисэмрэ
(бзылгъухгъэр гум нэхъ къипсэлъыкІ хабзэщ) драматур-
гымрэ къабгъэдэкІуу къызыщыдгъэхъунщ. Къызыщы-
дгъэхъунщи, дыщІэдэІунщ ахэм зэжраІэнкІэ хъунум...

* * *

Актрисэм. ЗэрыжаІэу, Іуэху мыублэ блэ хэсщ, ауэ
щыхъукІэ зэхэублэным утегушхуэнкІэ драматургым
дыщцогугъ.

Драматургым. Упсэу, ауэ театрым теухуа псалгъэм
псыпэ хухэзышыпхъэр, дауи, уэращ, абыкІэ уяпэ
силъадэмэ, емыкІу къэсхъынкІэ сошынэ.

Актрисэм. Апхуэдэу цыщыткІэ, сыт тцІэн, – къы-
хызодзэ.

Драматургым. Махуэ ухъу!

Актрисэм. Театрыр искусствэм и зы Іыхъэ пажэщ
икІи, искусствэм и Іыхъэ адреихэми хуэдэу, абы иІэщ
къызэнэкІын хуей лъэпощхъэпо куэд. Апхуэдэ лъэпо-
щхъэпохэр къэзымыгъэщІ, ахэм емыбакъуэ искусствэр,
дауи, и плэм иуджыхъ искусствэщ. Аращ, ахэм за-
пыІуидзыным, къапикІухъыным и плэкІэ, искусствэ нэ-
сым апхуэдэ лъэпощхъэпохэр къыщІилгъыхъуэр.

Ауэ ди театрым иІэщ, ипэкІэ уигъэкІуэтэн, уриджен
дэнэ къэна, уи Іэпкългъэпкъыр щІэзыгъалІэ, мурадхэм
уатезымыгъэгушхуэ, гугъэхэр уэзымыгъэщІ лъэпо-
щхъэпо ин. А лъэпощхъэпори зищІысыр театрым гупыж
хуэзыщІ цІыхухэр зэрыдимащІэрщ. Джэгуну сценэм
къыхъа артистым дежкІэ гухэщІщ цІыху зытІощІы-
рыпщІ фІэкІа зыщІэмыс залым щІэлплэныр. ЦІыхум
ягъэщІэгъуэн гуэр зыщІам, а гъэщІэгъуэныр зэрагъэщІэ-
гъуэну дакъикъэ бжыгъэм щхъэкІэ зэман куэд зыгъэ-
кІуэдам ар зыхуигъэщІэгъуэн имыгъуэтыжыныр гуауэщ.

Театрыр зищІысым, абы цІыхум къритыфынур зы-
хуэдизым, пхуэмыІуэтэщІыным хуэдиз малгъхъедис
зэрыхэлгъым куэд дыдэ тепсэлгъыхъащ, ахэм жаІам дэ
тхушІыгъужынІауэ къыщІэкІынкъым, ауэ итІани пса-
лгъэ зытІуащ а Іуэхум ехэлІауэ сэри жысІамэ, сфІэзахуэт.

Хуабжбу ухуэлІамэ, псыр дэни щыІэфІщ, дунейм и

щІэлъэныкъуэм зэпрыжами, ар зэрыпсу къонэж. Ауэ псыр и къежъапІэ, къыщІэжыпІэ дыдэм хуэдэу щы-къабзэ, щыгурыхъ къэгъуэтыгъуейщ. ЗыгуэркІэ еб-гъэщхъ хъунуц театры псым. ЗэрытщІэщи, театрым цІыхур пыІукІуэтар пэжмэ, ар зи зэрану къалъытэ ки-нори телевиденэри нэхъыбэу зэрыгуэркъыр а лей хъуауэ зэм-зэм къащыхъуж театр дыдэрщ. Дауи, киномрэ телевиденэмрэ я зэфІэкІыр инщ, я кІуэгъужэгъухэр бжыгъэншэщ, ауэ ахэм я зэфІэкІми къаруми и къе-жъапІэ нэхъыщхъэр театрырауэ жыпІэмэ ущыуэну-къым. Ди телевиденэм и лэжъакІуэхэми зрыраумы-сыж, – нэхъ гукъинэжу абы цагъэлъагъуэм я нэхъыбэр театрыншэу, артистыншэу зэфІэкІыркъым.

Киномрэ телевиденэмрэ фІы илъэныкъуэкІэ театрыр къазэрыщхъэщыкІым дытепсэлтыхъу щІэддзэмэ, зы-гуэрхэм къащыхъункІи мэхъу цІыхухэр зэпэдубыдауэ дызэпекъуу, щхъэж нэхъыбэ къызэрылтысыным фІэкІа нэкуи-напІи димыІэжу. Хъэуэ, дэ ахэр Іумпэм цІыхум щІедгъэщІын щхъэусыгъуэ диІэкъым, сыту жыпІэмэ телевиденэр, псалъэм папщІэ, дэ ди тІуанэкъым, ди жа-гъуэгъукъым, – жагъуэгъу дэнэ къэна, а ди искусствэр нэхъыбэм ялъэдгъэлэсынымкІэ дэлэпыкъуэгъушхуэ къытхуохъу. Ауэ дэ дызыхуейр нэгъуэщІт: а ди ис-кусствэм и къежъапІэу, къыщІэжыпІэу щыт театрым дыщызэхуэзэну, техникэм и хъуагъэцагъэхэр дяку дэ-мыту дызэлуплэну, тІэкІыр фэдгъэлъагъуэм, къызэ-рыфщыхъур фи нэгу итлъэгъуэжурэ, ди фІым зедгъэу-жыну, ди Іейр къызэднэкІыну.

Пэжщ, дыхуеджауэ щыдиІэщІагъэкІэ, дэ ди лэжыгъэм и щэхухэр нэхъыфІу дощІэж, къыдэхъуллар къыщІыдэ-хъулами, къыдэмыхъуллар къыщІыдэмыхъулаи и щхъэ-усыгъуэхэми дэр-дэрурэ хъарзынэу дытепсэлтыхъыжы-фынуц. Ауэ, критикыуи щІы, театрыджуи къащтэ, – зыри щыІэкъым а ІуэхумкІэ театралъэм хуэдэ, сыту жы-пІэмэ ар къыщІофыгъуэни, къыщІоийжыни, зыкъыщІып-хуигъэфэрыщІыни, къыщІыпщысхъыни щыІэкъым. Ахэм я дежщ, икІэм-икІэжым, псори цызэхэкІыжыр, псори наІуэ щыхъур. Ахэрац театрыи и гъуазэр, и гъэунэхупІэр.

Мис аращ дэри апхуэдизу театралъэхэм дыщІы-фхуэныкъуэр, фызыэрдмыгъуэтым щхъэкІи гукъанэ щІыфхуэтщІыр.

Сыт-тІэ апхуэдэу щІэхъур? ПсомкІи къуаншэр «Ны-щхъэбэ ди театрым щекІуэкІыр сыту пІэрэ?» жызыІэ куэд къызыхэмыкІ цІыхухэра хэмэ а цІыхухэр те-атрым къыхудэмыхъэху ара? А унщІэхэм я жэуапыр къызэдэтлтыхъуэн, ахэр къэзыншэу къыттыхъу Іуэху-

гъуэ гуэрхэм щхьэихауэ датепсэлтыхьын мурад диІэу дызэхуэзауэ аращ дэ нобэ.

Лъэныкъуэ нэхъыбэкІэ Іуэхум дыкъыщыбгъэдыхъфын, нэгъуэщІхэм гукъанэ яхуэтщІ къудей мыхъуу, къытхуащІ гукъанэхэри зэхэтхын щхьэкІэ, театрым апхуэдэнэкІэ къеплъ гуэри псалъэм къызэрыхэтшэным дыхущІэкъуащ. Драматургыр, театрым хуэтхэ къудей мыхъуу, абы щагъэуовхэм, зэрагъэуовхэм кІэ-лъыплъ, ахэм дахъэх театралъэщ. Сэри, театрым сыщ-рилэжъакуэкІэ, сыщыактрисэкІэ, абы теухуауэ Іуэхум зыгуэрхэр хэжысІыхьфынкІэ согугъэ.

Драматургым. Уэ жыпІакъэ а Іуэхум щхьэихауэ дытепсэлтыхьыну?

Актрисэм. Апхуэмыдэмэ, ущІытепсэлтыхьыххэни щыІэкъым.

Драматургым. НтІэ, сэ къыщыщІэздзэну сыхуейт театрымрэ театралъэмрэ зэрызэрыгъуэт щІыкІэм... Театрым и сценэм спектакль гукъинэж Іэджи щашІыным, цІыху куэдым ар ялъагъуу, абы къишэ гуфІэгъуэм езыхэри иригуфІэным, шэч хэмылъу, щІохъуэпс абы и дэтхэнэ лэжъакуэри. Ауэ залым цІыхур щІэмыхуэж зэпыту спектаклхэр екІуэкІыным театрым и унафэщІхэр щІэзыгъэхъуэпс нэгъуэщІи щыІэу си гугъэщ. Пэжкъэ?

Актрисэм. ПцІы хэлъкъым, щыІэщ... Къэралым и лэжъапІэ дэтхэнэми хуэдэу, ди театрми телъщ план. А планыр гъээзщІэныр театрым и лэжъакуэ дэтхэнэми и къалэн щхьэкІэ, Іуэхур и нэм нэса нэужь, зэкуэлэжри, абыкІэ жэуап зыхъри театрым и унафэщІхэрщ. Ар къэплъытэмэ, театрым и унафэщІхэм емыкІу яхуэпщІхъуну си гугъэкъым цІыху нэхъыбэм ди спектаклхэр ялъагъуным тІуащІэу зэрыщІэхъуэпсхэмкІэ.

Драматургым. ЗэрыщІэхъуэпсхэр дэгъуэщ, ауэ, езыр къалтыхъуэным и пІэкІэ, театрым театралъэхэр къилъыхъуэу, ахэм захуигъэлъахъшэу щыплъагъукІэ, Іуэхум нэгъуэщІу уемыгупсысын плъэкІкъым. Пэжщ, и гулъытэм пэкІуэу къэралым фейдэ гуэр бгъэдилъхъэн папщІэ, театрыр Іэмал имыІэу театралъэхэм яхуэныкъуэщ. ПцІыр сыткІэ щхьэпэ, залыр нэщІу къэмынэным папщІэ, театрым и унафэщІхэми Іэмалу щыІэр къагъэсэбэп. Планыр гъээзщІэн илъэныкъуэкІэ апхуэдэ Іуэху бгъэдыхъэкІэм ущигъэуэнукъым: кассэм ахъшэр къокІуэ. Ауэ къэралым а театрыр щІыщигъэІэу ар зыхущыІэж цІы-хубэм абы къыщилъыхъуэ искусствэм илъэныкъуэкІэ-щэ? Зыдвгъэумысыжи, бухгалтерием и гурыфІыгъуэр искусствэм щыхудэмыгуэщ куэдрэ къохъу, а гурыфІы-гъуэм пэкІуэу театрым и щхьэр щигъэпудыж щыІэщи.

Іуэхушхуэракъэ, Іэмалу щыІэр къагъэсэбэпурэ театрым къашэу щІагъэтІысхъэ цІыхухэм къахокІ а сценэм цагъахъэ къомыр зыкІи зыфІэмыхъэлэмэт псэлъа-кІуэ-дыхъшхакІуэхэр.

А къагъэлъагъуэр хъэлэмэтынкІи мэхъу, а къэзыгъэ-лъагъуэхэри хъарзынэу джэгуу дощІ, ауэ итІани зи гугъу тщІыхэр къыпхухдэхъэхынукъым. Къыпхухдэхъэхынукъым, абы еплъыным хуэмыхъэзыру, нэгъуэщІу жыпІэмэ, – абы зэремыплъыным хуэхъэзырыххэу къэкІуахэчи.

Хуэныкъуэу пІэрэ-тІэ театрыр апхуэдэ театралтэ? Си гугъэмкІэ, тІысыпІэ гуэрхэр нэщІу къанэми нэхъыфІщ, апхуэдэхэмкІэ залыр бгъэнщІ нэхърэ. Сыту жыпІэмэ апхуэдэм къыпих сомым и лъабжъэм театрым и пщІэр хуэм-хуэмурэ щІокІуадэ.

Актрисэм. Мис абыкІэ сыарэзыщ сэри. Театрым и пщІэр зыкъутэ театралтэм зыщІыкІэрыпщІэн щыІэу си гугъэкъым.

Пэжщ, мыпхуэдэу щыжаІи щыІэщ: «Театралтэ къуаншэ щыІэкъым, къуэншэнкІэ хъунур театрырщ». Ари содэ, ауэ мыбдежым театралтэ щхъэхуэ гуэркъым а псалгэм къыкІыр, атІэ спектаклым еплъыну къакІуэ цІыху псори къызэщІеубыдэ. Апхуэдэу уеплъмэ, дауи, театралтэ къуаншэ щыІэкъым, сыту жыпІэмэ апхуэдиз цІыхур зэуэ щыуэнкІэ Іэмал иІэкъым.

Спектакль еплъыну къэкІуа цІыхур зыпэплтэр зыщ: и гумрэ и псэмрэ дыхъэ гуэр кърагъэлъагъуным, зэхрагъэхыным, нэхъ тэмэмыжу жыпІэмэ, – трагъэуным. А зыпэплтэр къыІэрыхъэным щхъэкІэ, ар мыбы ауэ сытми къэкІуа къудейкъым, а зыпэплтэр къыІэрыхъэным папщІэ, зэрыщыт дыдэр жыпІэмэ, абы и гуащІэ къыдэкІа ахъшэкІэ билети къыпщэхуащ. КІэщІу жыпІэмэ, сыт хуэдэ лъэныкъуэкІи абы хуитыныгъэ иІэщ а зыщыгугъыр зригъэгъуэтыным. Ар зыщыгугъынкІэ хъунури зыщ: искусствэ нэс.

Ауэ зыпэплтэр имыгъуэтмэ-щэ? Имыгъуэтмэ, театрым зыгуэр нимыщІысу къыгъэнауэ аращ. А лъэныкъуэмкІэ театралтэр пхуэгъэкъуэншэнукъым. Ауэ сэ зи гугъу сщІынур нэгъуэщІщ, ди жагъуэ зэрыхъуци, пхуэгъэкъуэншэн театралтэ гуэрхэри зэрыщІлэрщ.

Спектакль щекІуэкІым деж, хэти зэрищІэщи, театрыр тІу ищІыкІа мэхъу: еплъхэмрэ зэплъхэмрэ. Еплъхэм я Іуэхур, шэч хэмылъу, тынщщ, ауэ зэплъхэм щхъэкІэ ар пхужыІэнукъым. Ахэр ялъэкІ псомкІи яужь итщ я искусствэм и телъыджэхэмкІэ а къеплъхэм я гум зэрыдыхъэным. Апхуэдэм деж зи ІэщІагъэм

хуэпэж актерыр гукъуэпсу илэмкIэ хуцIокъу а жиIэр къедалуэхэм фIэщ зэращищIыным, езыхэм зэрызыхащIэм хуэдэу, ахэми я гум кIуэцIришыным.

ХуцIокъу икIи цогугъ а зыцIэхъуэпс щытыкIэм къеплххэри нэсыным, зытес шэнтхэр зыхамыцIэжу Iуэхугъуэ екIуэкIым гурэ псэкIэ кыхыхьэным. ИкIи кыхыхьэ. Актерым елбагъу къеплххэм я нэхэр зэрыхъуэпскIыр, Iуэхугъуэ екIуэкIхэм елбытауэ я нэгум зэрызыхъуэжыр: гуфIэгъуэр, гуауэр, зэгуэпыр зэрыщызэблэкIыр. Елбагъу искусствэм и малххэадисым залри сценэри зэрызыщIишэр, а малххэадисым и Iуданэхэм еплххэри зэплххэри зэрызэрипхыр.

Апхуэдэ дакыикъэхэращ театрыр щIыщыIэр, апхуэдэ дакыикъэхэращ актерыр зыцIэхъуэпсыр, актерыр зыхуэпсэур, абы и гуфIапщIэ нэхъыфIыр, абы и лэжьапщIэ нэхъыщхьэр. А щытыкIэм зэцIигъэщыма залым зы псчэ макъ закъуэ кыххэлукIмэ, абдж пIащIэ дыдэ къутам ещхьу, а малххэадисыр мэбзэх, цIэххэм зыкъащIэж, апхуэдизу зылэта дахагъэм зы дакыикъэкIэ кыхIэщIокIри, шэнт зытесхэр зыхащIэ, мыр зэрытеатрыр, мор зэрыактерыр къагуролуэж. Ар зращIа цIыхур Iэмал илэктым а кыххэпсчыкIам игукIэ хуэмыхъуцIэну. Ауэ фэрыщIагъэу цIыху балигъ псчэ хабзэкъым, абыкIэ пхуэгъэкъуэншэнIауи кыхцIэкIынкъым. Гуауэр нэгъуэщIц: еплххэми зэплххэми я гур зэрыгъуэтауэ а щытыкIэ телъыджэм щитым деж, залым кыхьцIэ-лукIыу гушыIэ мышыу, делагъэ, цIапIагъэ зыхэпхынырц... СцIэркъым апхуэдэм деж театраплгъэ зэпIэзэрытым игу щыщIэр, ауэ сценэм ит артистым дежкIэ ар зэрыгухэщIым сыщыгъуазэщи, сэ си щхьэкIэ си гтын кьокIуэ. КьокIуэ, зыгуэр кыхьбгъэдэувэрэ кыху-мылэжьа, пхуэмыфащэ псалгъэ фIей кыхьжиIауэ, ар-щхьэкIэ ар кыхьбезыIам зыри пумыдзыжыфу укъи-кIуэтыжам изогъэщхьэри. Апхуэдизу уи фэм уцIикIар, узыщымысхьыжу гу къуэпскIэ зэлупшар Iэ пхъашэкIэ зыгуэрым къегъэщэщэжри. Псоми яфIэтелъыджэу уи гугъам, яфIэмытелъыджэнкIэ Iэмал имыIэу кыхьпфIэ-щIам гурыуэ дыдэу зыгуэр кыхьщодыхьэххри.

Апхуэдэ куэдрэ кыхьщохъу ди театры, спектакль здэтшэ къуажэ клубхэми.

Театрым зыIыгъыкIэ дахэ ущIыщиIэн хуейр а сценэм кыххэ актерхэм пщIэ яхуэщIыпхъэу зэрыщыт къудейркъым. Театрым щыкIуэ пщыхьэщхьэр цIыхум зы гуфIэгъуэ гуэру кылгытэу, абы гукIи псэкIи зыхуигъэхьэзыру, уеблэмэ хэхауэ а пщыхьэщхьэм кыхьзэрекIункIэ зихуапэу игъащIэ лъандэм хабзэу кьокIуэкI.

Апхуэдэ зыфыгъыкIэ пщIэн щхьэкIэ, зы бэлыхьлажэ гуэру ущытыныр Iэмал зымылэжктым. Зэплэзэрыту, Iэдэбагъ пхэлъу, уздэщыIэр пщIэжу ущытмэ, ари ирикъунущ. Апхуэдэу ущыщытын хуейр, дауи, къалэ театрым и закъуэктым. Клубуи щрет, культурэм и дворецуи жыIэ, – спектакль цагъэлъэгъуэну актерхэр къуажэм къыщыкIуа пщыхьэшхьэм ахэри театр мэхъу, ищхьэкIэ зи гугъу тщIам хуэдэу зыщыпIыгъынри уи къалэнщ. Уи къалэнри сыт, – абыкIэ цIыхур хэгъэ-зыхыгъуейщ, ауэ «цIыху мыгъасэ» зыхужумыгъэIэну-мэ, ар къалэн зыщыпщIыжми ягъэ кIынукуым. Сыту жышIэмэ театрым зэрызыщIыгъыр цIыхум бгъэдэлъ культурэм и дамыгъэ пажэхэм ящыщ зыщ.

Драматургым. Уэри щыхьэт узэрытехъуащи, ди театрым куэдрэ уащыхуозэ, зыфыгъыкIэ зымыщIэ, здэщыIэр зыщыгъупщэж, еплъхэми зэплъхэми пщIэ яхуэзымыщI цIыхухэм. ГъэщIэгъуэныракъэ, спектаклыр щекIуэкIым деж имыкурэ-имыбгыу къыхэдыхьэшхыкIхэм, къыхэпсэлъыкIхэм, сценэм итхэм делагъэ гуэр езыутIыпщхэм гъунэжу яхэтщ театрым къыщIэ-кIыжа нэужь IукIей-щIыкIей зыфIумыщыжыфын гуэрхэри. Абы урегъэгупсыс нэгъуэщIым: «Ярэби театрыр мыкъуаншэу пIэрэ апхуэдэ театралъэ зэрыди-IэмкIэ?» Уогупсыс икIи апхуэдэу уцIегупсысын щхьэу-сыгъуэ щыIэу къыпщохъуж. КъыщIыпщыхъури мыращ: сыти къыщыгъэлъагъуэ сценэм, узыхуей дьдэр фIэщ а къэбгъэлъагъуэм, ауэ зи гугъу тщIыхэм спектаклым къыщалъыхъуэр зыщ: зыгъэдыхьэшхын, зыщы-дыхьэшхын. СызэригугъэмкIэ, ди театрым и цIыхур апхуэдэу зыгъэсар, абы тезыхуар езы театр дьдэрщ.

Комедиер фIыщ, ар нэгъэсауэ комедиеу щытмэ. ГушыIэ дахэкIэ, къабзэкIэ цIыхум и гум уедэхэщIэн жыхуэшIэр Iэджи и уасэщ. ГъэщIэм и лъэпощхьэпо гуэрхэр гушыIапIэ хъуауэ зылъагъу цIыхум а лъэпощхьэпохэр нэхъ тегушхуэгъуафIэ ещI, езым и къарур здынэсри къещIэж. Ауэ, Iуэхушхуэракъэ, а гушыIэ дахэ, гушыIэ къабзэ жыхуалэжыр апхуэдизкIэ къэгъуэтыгъуейщи, абы дылъыхъуэрэ, гушыIэ нэпцI Iэджи къыдогъэщI... Шхыным кIэлъыкIуэу, цIыхур гушыIэ нэхъ зыхуэныкъуэ щыIэу къыщIэкIынукуым. Ар хэти къелъыхъуэ, абы хэти щIохъуэпс, ауэ гушыIэ нэсым и пIэкIэ, гушыIэ нэпцI хуашийуэрэ а къыхуашийм есэжа цIыхур, абы нэхъыфI цымыIэ къыщыхъужу йоплъ, йодаIуэ, зэкIуэцIычу мэдыхьэшхри щыщ.

Си гугъэщ ди театрым къыщыхъур арауэ. Си гугъэщ, комедием и фIымрэ и Iеймрэ зэрызэпашэч тэрэ-

зэуэ к'яэбг'эсэбэпын япэ, апхуэдэу к'яэбг'эсэбэпынк'лэ хуэдэ щымыл'эу к'ыппщых'у ди театрал'тэм и ды-х'ээшх мак'ыр зэтеухуэн хуейуэ. Армырамэ уи мых'у-мыш'цлэр х'уа-щлауэ к'ыппщых'ужынк'ли мэх'у, к'ыппщы-дых'эшхыр бг'эадых'эшхауэ к'ыпп'лэщ'л'ынри хэл'тщ...

Актрисэм. Мыбдежым ук'так'л'уэрэ ди х'ым ук'и-х'ауэ си гуг'эщ. Ар щ'ыжыслэр, уэри к'эппщ'лауэ к'ыпп'лэ-к'л'ынщи, театрым п'есэ хуэзытххэм уазэрыщыщырщ.

Пэжщ, я нэх'т п'есэф'л'ри театрым мых'ээнэншэу иг'эувынк'лэ х'унуш, ауэ апхуэдэу к'ыппщых'ур зэзэмы-зэххэщ жыт'лэмэ, щх'эщытх'у дрих'уну к'ыпп'лэк'л'ын-к'ыым. Нэх'ыбэрэ к'оох'у мых'уэдэу: актерхэм я зэф'лэк'л'ыр к'яаг'эл'тэг'уэну хуейуэ, нэг'тэса зыгуэр ящ'ыным щ'лэх'уэпсу, ауэ ц'ыхур к'ызырах'эхун, к'ызырэдах'эхын п'есэм хамыг'уатэу. Апхуэдэм деж, сызэригуг'тэмк'лэ, бг'эк'уаншэ х'унур театрырак'ыым, – п'есэр зи лэдак'эщ'лэк'л' драматургырщ. Жызыл'и щы'лэщ, театрыр ф'лымэ, я нэх'т п'есэ лейми спектаклыф'л' к'ыхи-щ'ык'л'ыфыну. Сэ си щх'эк'лэ ар си ф'лэщ х'урк'ыым. Уэ дауэ уепл'рэ а л'уэхум?

Драматургым. «Мыг'асэ г'эсэк'лэк'лэ лэзэщ» к'ыт-хужамылэн щх'эк'лэ, ди л'эпк'т драматургием и гуг'уэ тц'л'ын япэ, сэ псал'тэ зыт'луш жысл'эну сыхуейт.

А л'эпк'т драматургиер зыщ'лхэм дах'эббжэнк'лэ х'у-ми, абы дэ зэк'лэ к'ыппщытл'ысынуш шук'лэшэм и увып'лэ к'удейрт. Шук'лэшэр их'у-ил'тэмэ, и псал'гэр и л'уэхум ебэк'лэмэ, – шупашэхэм я губ'г'эаныр и х'эзырщ. Ар к'ытцымыщ'л'у мы псал'тэ етшэж'ам дык'ыхэк'л'ыжа зэрых'унум сэри сыщ'логупсыс. Сыщ'логупсыс, нэг'уэ-щ'л'у дак'ыгурылуэнк'лэ х'унуши, «А жып'лэхэр хэти хужы'лэнуш, ауэ, ул'лэмэ, л'уэхуш'лаф'эк'лэ дыг'эл'тэг'уэ» к'ыппщ'ытхужалэн щх'эусыг'уэшхуэ щы'лэщи... Ауэ ар к'ытхужызы'лэну мурад быдэ зыщ'лам к'ытхужи'ла-г'тэххэщи, емып'лэщ'лэк'лахэм пап'лэ мыр дэщ'лызог'уэ: ди л'уэхум хэл'у к'ыппщых'у нык'усаныг'тэ зи гуг'уэ сщ'лахэми сщ'л'ынухэми сэ сап'лэщ'л'эу зызбжыжк'ыым, ахэр к'ызыэнэк'л'ынымк'ли псом япэ сэ зык'ыхузоджэж, абык'лэ зэф'лэк'л'ышхуэ зилэ шупэхутэхэр щапх'тэ тхуэх'уу ди г'уэагум пк'лэл'тей к'ытхурадзэнуи дацогуг'т.

Иджы ук'ыппщ'ызыуш'лам теухуауэ. Дауи, джэгу'лэ, зыщ'ык'лэ, декорацэ сыт хуэдэхэмк'лэ театрым п'есэ нэ-мыш'цысар, к'ыппк'трыпхын зыпк'трымыл'т п'есэр к'ыди-хыжу абык'лэ ц'ыхур к'ыдих'эхыныр ф'лэщ'л'ыг'уейш.

Пэжщ, ди л'эпк'т драматургием нэсу зиузэщ'лауэ убж х'унук'ыым, ди театрыр п'есэф'л'хэм щ'лаг'энауэ пл'ытэнк'лэ лэмал и'лэк'ыым. Ауэ сыт хуэдэ театр п'есэ-

фІхэр кѣещѣэхыжу зиІэр? А пѣсэфІхэр зѣрамыгѣуэ-
тым щхѣклѣ тхѣусыхафѣр зымыгѣѣш театр щыІѣщ
жыІи и цІѣ кѣыхуиІуэт? Си гугѣэкѣым апхуэдѣ театр
щыІѣу, сыту жыплѣмѣ пѣсэфІ и ІуэхукІѣ иджыпсту дѣ-
нѣкІи цыгѣаблѣщ.

Театрыр апхуэдѣ гѣаблѣм кѣишыныр, дауи, драма-
тургием дежщ нѣхѣ кѣыщынѣр, ауѣ драматургием езы
театрым зыгуѣркІѣ имыгѣѣщхѣрыуѣу плѣрѣ? Искус-
ствѣм хуѣгѣзауѣ щыІѣ кѣалѣнхѣм я нѣхѣ пажѣщ нобѣ-
рей гѣащІѣр кѣэзыгѣѣлѣагѣуѣ лѣжыгѣѣ нѣгѣсахѣр
кѣѣгѣѣщІыныр. Ар зѣрыкѣалѣн пажѣр куѣд дыдѣрѣ
зрѣуѣкІ театрми а лѣѣІу дыдѣмкІѣ драматургием зыхуѣ-
гѣзѣж икІи пѣсѣ кѣащтѣр кѣызѣгуамых щІыкІѣ, те-
атрыр абы хуѣйрѣ хуѣмейрѣ кѣызѣрахутѣ зѣхагѣѣкІыплѣ
мѣхѣу ар зытѣпсѣлѣыхѣ зѣманыр.

Нобѣрей гѣащІѣм теухуа дѣтхѣнѣ пѣсѣри театрым
и утыку кѣохѣ жытІамѣ, дауи, щыуагѣѣт. Хѣѣуѣ, апхуэдѣ
лѣаплѣныгѣѣ зѣпхынкІѣ Іѣмал зымыІѣжыххѣ тхыгѣѣр
зытхам кѣыхуонѣж, ауѣ пѣІыупс дрихѣуну си гугѣѣ-
кѣым нобѣрей гѣащІѣм зѣрытеухуа кѣудейм щхѣклѣ
нѣмыщІыса пѣсѣм худѣчыныныр ди театрым хѣѣл
хуѣхѣужащ жытІамѣ. Театрым ар хѣѣл щыхуѣхѣум, зы-
Іѣтыным хуѣщхѣѣх ди драматургиеми а щІѣпщыплѣр
кѣыгѣѣсѣбѣпу щІидзащ.

Куѣдрѣ жалѣу зѣхох ди театрым нобѣрей гѣащІѣм
теухуауѣ мащІѣ дыдѣ фІѣкІа имыгѣѣуѣу, ди драматург-
хѣми а Іуѣхур Іѣпѣдѣгѣѣлѣл ящІауѣ. Дыщымыуѣмѣ,
ягѣѣуѣмѣ-ягѣѣуѣвыр апхуѣдѣщ, ятхмѣ, – зытѣтхыхѣыр
аращ, ауѣ гукѣынѣж куѣд кѣазѣрыхѣмыкІым кѣишѣу
кѣыщІѣкІынущ ахѣр мащІѣу кѣащыхѣуныр.

Дауи, театрми драматургми я кѣалѣн пажѣр нобѣрей
щІыхумрѣ нобѣрей гѣащІѣмрѣ джынырщ. Ауѣ ар джы-
нымкІѣ искусствѣм езым кѣыгѣѣщІа Іѣмалхѣр иІѣжщ,
а Іѣмалхѣр кѣыумыгѣѣсѣбѣпынумѣ, театрри бгѣѣхѣѣу-
лейуѣ щІыхухѣри щІѣбгѣѣщІейтеин щыІѣкѣым.

Ди жагѣуѣ зѣрыхѣущи, а театрым щымыІѣнкІѣ Іѣмал
зымыІѣ искусствѣм и хуѣмѣбжѣымѣ гуѣри зыхѣмыт,
«щІыхумѣ кѣызыкІѣримыхыж» персонаж губзыгѣѣа-
щѣхѣм театралѣѣхѣм я «тхѣѣкІумѣр щѣІуантІѣ», фІыуѣ
«уѣсѣбауѣрѣ» кѣиптхыкІыжмѣ, Іуѣху жыгѣѣй гуѣрым
теухуа лекѣѣ мыхѣумыщІѣ фІѣкІа кѣызыкѣѣмыкІыжыну
пѣсѣм гѣуѣгу щрит щыІѣщ театрым. ЩыІѣщ щрит, а
пѣсѣр зѣрымыдагѣуѣншѣр илѣагѣу пѣтми. ЩыІѣщ
щрит, а пѣсѣр нобѣрей гѣащІѣм теухуащи. Ауѣ нобѣрей
гѣащІѣм теухуащи, апхуѣдѣ пѣсѣм нобѣрей гѣащІѣр
кѣегѣѣлѣагѣуѣ жыплѣу шѣсыплѣ уихѣ хѣунукѣым. Сыту

жыпIэмэ нобэрей цIыхум и гурыгъу-гурыщIэхэмрэ и IуэхуцIафэ инхэмрэ кыщыкыуалъэ гъацIэ-тенджы-зым кыщыщIигъэлъэным и пIэкIэ, абы и толъкыун-хэр кылъэмыIэсрэ гуащэ IэрыщIэхэм псалъэ фэрыщIэхэр шыжаIэу гъащIэм щхъэщокIыр апхуэдэ пьесэр.

Театрым апхуэдэ пьесэ и мыхъэрэму щытыхункIэ, драматургиемы ахэр кыигъэщIынуц, театраллъэхэми я бжыгъэм къахэхъуэнукъым.

Театрым драматургиер игъэкъуаншэу, и Iуэху щызэхуэмыхъум деж абы трилъхъэу куэд дыдэрэ зэхох. Ауэ театрым драматургиер пцIы телъхъэпIэ имыщIыIуэу пIэрэ? Театрым деж кыщыцынэ гуэрхэри а щIагъэлъэлъу есэжа драматургие зеиншэм кIэрамыцIэлъу пIэрэ?

Мытхэфыр театрым хуэгъэтхэнкIэ Iэмал иIэкъым, театрым апхуэдэ къалэни и пщэ дэлъкъым, ауэ театрым ятхахэр хузэхэдзу, нэщIысамрэ нэмыщIысамрэ хузэхэгъэкIыу, еплъынухэм ятешIыхъауэ репертуарыр хуэхуэу, а еплъынухэм ягу дыхъэнкIэ хъунур кыищIэ-фу щытын хуейщ. Театрым утыку ирихъэн хуейкъым и напэр зэрытрихыжын, цIыхур Iузыгъэщтын пьесэ. Театрым иIэн хуейщ, урысыбзэкIэ жыпIэмэ, «художественнэ вкус» жыхуалэжыр, ардыдэр яхищэн хуейщ а театрым къекIуалIэ цIыхухэми.

Ди театрым щылажъэхэм ар ямыIэу жыпIэныр щыуагъэшхуэ хъунт, ауэ, гъэщIэгъуэныракъэ, – а езыхэр зыхуейм цIыхухэр хуэмейуэ къалъытэрэ, е ахэм пыIэхуабафэ ираплърэ, – сытми, куэдрэ къохъу а «художественнэ вкус» жыхуалэжым и цапхъэм зыкIи имызагъэ гуэрхэр кыщыдбгъэдалъхъэ. Ар кызыыхэкIыр театрым цIыхум задищIыну, задигъэкIэрэхъуэну, я ужж иувэу, и Iэпэр къамыутIыпщ закъуэмэ, зыхуей дыдэмкIэ заригъэшэну зэрыхэтырщ. НэхъыкIэжыраци, театралъэр къыдэпхъэхын щхъэкIэ зыщIэбукIыжыщэн щымыIэу зэм-зэми кызыэрыщыхъурщ.

Пэжщ, театрым ищIын хуейр цIыхум ягу ирихъын, ягу зыгъээзэгъэн гуэрщ. Ауэ сэ сигу ирихъыну а кызеэптурэ сызэбгъэсагъэжъыр армырамэ пщIэрэ? Уэ нэхыфIыж уиIэу, ауэ ар узэриIэр сымыщIэмэ, сызэрыщIэмыуипцIам щхъэкIэ, абы сыхэбныныр къуаншагъэкъэ?

Театраллъэр кызыэрыпщыгугъа дыдэу укъыху-щIэкIмэ, ар къэбгъэпцIауэ аращ, сыту жыпIэмэ искусствэм нэхъыкIэ дыдэу хэтынкIэ хъунур а узэрыпэп-лъэм хуэдэу кыищIидзырщ. Искусствэм и къалэныр адэкIэ сыт щыIэми зыщымыгъуазэ щхъэдэхыпIэм цIыхур и гурыщIэкIэ щхъэдэшэхынырщ.

Апхуэдэу щыщыткIэ, театраллъэм и кIэкъуащIэр

театрым иЫгъ зэпыту псэункІэ Іэмал иІэкъым. Ар кІуэн хуейщ япэ иту, мыдрейхэр ириджэу, ишэу.

Актрисэм. Театрри ахэм емыгупсысу къанэркъым, театралтэм и ужь иту кІуэнми цІэхъуэпскъым. Уэ нетІэ утепсэлтыхъащ комедием. Пэжщ, ди театралтэр хуабжъу комедием есащ, театрым къыщилтыхъуэри аращ, ауэ, уэри зэрыпщІэщи, ди театрым шагъэувыр комедие защІэкъым. Уеблэмэ, мы иужьрей зэманым диІа репертуархэм комедиер нэхъ мащІэу хэтщ. Ауэ, сыщымыуэмэ, театралтэр зэрыщыта дыдэу къэнащ, театрым нэхъ къызэрыщыгугъри уигъэдыхъэшхын къудейуэщ.

Абы и цыхъэту театрым къыщыхъуа зы шапхъэ къыпхуэсхынщ.

УщІэдыхъэшхын лъэпкъ зыхэмыт спектакль гуэр и гуащІэгъуэу екІуэкІт, цІыхур дихъэхауэ едаІуэрт, еплът, ауэ нэхъ икІэІуэмкІэ хъыджэбзищ я жъафэ къемыхыу псалтэрэ дыхъэшхыжу щызэхэст. Зыгуэрхэр къахуеплтэкІаи, ягъэукІытэну хэтаи, арщхъэкІэ дэнэт, – зыуи кърадзакъым. Щымыхъужыххэм, театрым и лэжъакІуэ цІыхубз ябгъэдыхъэри жиІащ: «КхъыІэ, тІэкІу нэхъ Іэдэбу фыщыс, апхуэдизрэ фымыдыхъэшх, емыкІуцъ». ИтІанэ хъыджэбзхэм ящыщ зым зыкъыигъазэри, моуэ жэуап къритыжащ: «Дэ сомыхуэ зырыз етту мыбы дыкъыщІыщІыхъар дыдыхъэшхыну аращ, тІасэ, зигу иримыхъыр къремыдаІуэ»... Сыт-тІэ апхуэдэм жепІэнури, дауэ апхуэдэм узэрыгурыІуэнури?

Драматургым. ГурыІуэгъуейщ. Дауи, театрым къекІуалІэ и цІыхур зы махуэгъасэу хуэгъэсэнукъым а искусствэ лІэужыгъуэм и фІымрэ и Іеймрэ щыуэ лъэпкъ хэмыту зэхидзыфу, къыгурыІуэу. Абы зэмани, къаруи, тэмакъи хуейщ. Театралтэм езыр-езыру ар къехъулІэным ущымыгугъыу, а Іуэхум зыгуэркІэ ухэлэбэмэ зэрынэхъыфІми шэч хэлъкъым.

Комедием теухуауэ.

Пэжым ухуеймэ, уэри зэрыпщІэщи, театрыр къызытехъукІа ажэгъафэ джэгухэм я къалэн пажэр зыт: цІыхур тегъэун, гъэнэжэгужэн. Ноби а къалэныр театрым щыпажэщ.

Махуэ псом лэжыгъэ ІэнатІэм пэрыта цІыхур хуейщ игу хигъэхъуэну, пщэдей лъэ жанкІэ бгъэдыхъэжын щхъэкІэ, а къызыпэрыкІам емыщхъ, абы едэхэкІ гуэр зригъалтагъуну. Ар иритебгъэуну комедие нэхъыфІи сыт къэбгупсысын. Ауэ уэрамым щаужэ-

гъужа гушыІә мышу зытІуцкІә зэгъэпцІа комедием ар хуэныкъуэкъым. ЗэрыжытІащи, узыгъэдыхъэшх псор комедиекъым. ЗытеукІытыхъын хуей гуэр гушыІә папщІәу уагъэлъагъумэ е зыхыуагъэхмэ, укъыщитхъынкІи мэхъу. Ауэ апхуэдэ гушыІәкІәм, уигъэдыхъэшхынкІә хъуми, уи гур хигъэхъуэнкІә Іәмал иІәкъым. Абы нэхърэ нэхъыфІщ уи Іупэ зэтезыгъэжу уи гур къыпызыгъэгугъуфІыкІ гушыІә щабэр. НэхъыфІыжщ уигуми уи псэми нэжэгужагъэ къезыт гушыІә нэсыр. Аращ дэ – зытххэри, зыщІхэри, еплъхэри – дызыхуэныкъуэр, зэщІыгъуу къэтлгъыхъуэни зызыхуедгъэсэни хуейр.

КІэщІу жыпІэмэ, комедие уеплгъыныр дэгъуэщ, гур хэзыгъахъуэ гушыІәхэмрэ, хуэшәешалІәу техуэ щІәнәкІалгъэхэмкІә гъәнщІамэ. Ауэ комедие къудейкІәкъым театрыр зэрыпсәур. ЩыІәжкъым а театрыр къызытехъукІыжауэ жыхуалэ ажэгъафэ джәгу къудейхэмкІә цІыхур арззы хъууэ щыщыта зәманыр. Зәгуэр зыщІәхъуәпсу щытам лъәләсым, абы зэрылгъәләсу нэгъуәщІ хъуәпсапІә къәунәхуурэ, цІыхур зыгузәщІыныгъэм хуокІуатэ. Абы и къаләнхәм къахохъуэ, и гупсысәхәм заужъ, зыщытригъәуэхәм дежи, а зэрызәтригъәу Іәмалхәр къигъәсәбәпурэ, гъащІәр едж, абы къыщыхъукъыщыщІәхәм гушыІә лъәпкъ хәмылгъу шахәІәби къохъу. Апхуэдәщ, псалгъэм папщІә, драмәр. Искусствәм и Іәпә щабәхәмкІә драмәр йоләзә гъащІәр къыхэзыгъәщәІукІ дыркъуэ гуәрхәм. Драмәм дэ дыхурегъаджә а гушыІәр зыпәмылгъәщыну лъәпоххәпохәр къызәнәкІа зәрыхъуну щІыкІәхәм. Театрым комедиер и бын нэхъыжъми, абы нэхърэ драмәр нэхъ щхъәпәлгәгәщ. Аращ театрыр дыхъәшхәпІә къудейуэ къәплгъытә щІәмыхъунур. Аращ ди театралгъэ языныкъуэхәм къагурымыІуэр, къазэрыгурымыІуәмкІә емыкІу къахъуи къыщІытщыхъур.

Актрисәм. «А дызыхуцІәкъу нэхъыфІыр зытххәми, зыщІхәми, еплъхәми къызәдәтлгъыхъуэн хуейщ» жыпІащ уә нетІә. Пәжщ, театрыр абы щылажъэ къудейхәмкІә зәфІәувай псәуай хъунукъым. Ар лъәпкъым и утыкущ, а утыкум искусствәм и Іуәхур щыбгъунлгъәм, дауи, зэрылгъәпкъыу абы иринәщхъеинуц. СызәригугъәмкІә, искусствәм апхуэдэ шынагъуэ щІІән хуейкъым ди деж, сыту жыпІәмэ Адыгә театрыр сытым дежи хуцІокъу щІыщыІәж лъәпкъми дуней псом лъәпкъыу тетми я драматургиехәм щыщ пьсә нэхъыфІхәр нэгъәсауэ сценәм щыгъәува зәрыхъуным.

Дауи, театрым иІәщ, утепсәлгъыхъ къудей мыхъуу, уцІызәдауи, ебгъәфІакІуи хъун Іуәхугъуэ куэд. Ауэ, мы

ди псалтэр етшэжьэнкIэ щIэхъуа гукъанэм теухуауэ жыплэмэ, театрым къомэщIэкI а псом щIэгупсыс, ахэр зэзыгъэзахуэ, а Iуэхугъуэхэр къыбдэзыIэтыфын театраплъэхэр. ДиIэщ, ауэ къыдомэщIэкI.

Пэжщ, театрым театраплъэхэр зэхищыпыкIкъым. Дэ дащогуфIыкI ди искусствэм хуейуэ къакIуэ псоми. Ауэ лъэпкъым и культурэм зиужьынымкIэ абы и интеллигенцэм къалэн нэхъыбэ и пщэм къызэрыдэхуэм убзыщIын хэлъкъым. Интеллигенцэр, а лъэныкъуэмкIэ къапщтэмэ, гъуэгугъэлъагъуэу убж хъунуш. ГуфIэгъуэшхуэкъэ-тIэ, -дэ интеллигенцэ хъарзын диIэ хъуаш. Университет къудейр къапщтэмэ, студентхэм я гугъу умыщIыххи, егъэджакIуэу щэ бжыгъэхэр щолажьэ, ахэм я нэхъыбэри адыгэщ. НытIэ, еджаплэрэ Iуэху-щIаплэу дапщэ дэт Налшык?! Адыгэ дапщэ щылажьэрэ ахэм, спектаклым еплъ къудей мыхъуу, а зэплъам и дахэми и дагъуэми фIыуэ егупсысыфынхуэ?! Ахэр куэд дыдэ мэхъу, ауэ, ди жагъуэ зэрыхъуши, лъэпкъ интеллигенцэр хуабжьу къопэгэкI ди театрым. ГъэщIэгъуэныракъэ, абы къепэгэкIхэм я нэхъыбэр къызыхэкIа лъэпкъым и театрым къызэралъхурэ зи лъапэ щIэзымышьяхэрщ. Сыщымыуэмэ, уепэгэкIын япэ, узэпэгэкIынуз зэбгъэлъагъун хуейш.

ЕмыкIу хъунт «ИгъащIэм театрым ущыслъэгъуакъым» жыплэу зыгуэр бгъэкъуэншэныр. Адыгэхэми а къалэныр нэхъ ятебгъащIэ хъун ди гугъуэ аракъым апхуэдэу щIытедгъэчыныхъыр, – узэрыхуейш, абыкIэ хэгъэзыхъ щыIэкъым. Ауэ мыри жыIэпхъэт: укъызыхэкIа лъэпкъыр, ушальхуа лъахэр фIыуэ лъагъун зэрыхуеймкIэ зыми зыри щIыхигъэзыхъын щыIэкъым. Ар цIыхум фэфIыпсу, зэрыбауэр къызэремышьэлъэкIым ещхъу, игъэзэщIэн хуей къалэнхэм ящыщ. А къалэным ухуреджэ лъэпкъым и Iуэху дэтхэнэми уи гур пэджэжу, абы дежъууэ щытыну. НытIэ, театрыр, лъэпкъым и гурыгъу-гурыщIэхэр къышцаIуатэ, и гугъэхэр, мурадхэр щаубзыху утыкур, хэмышьэу пIэрэ а гухэр зыдежъуун хуей гъуэгугъэлъагъуэ уэрэдхэм?

Драматургым. Хохъэ икIи, сэ сызэрыщыгъуазэмкIэ, щIохъуэпс искусствэм и вагъуэхэм хуаушIа гухэм.

Актрисэм. Ди театрым ныбжьэгъуфI хуэхъуну дызыщыгугъ хьэщIэ мыщIыхухэм... Аращи, фыкъеблагъэ ди театрым!

1978 гъэ,

Къэбэрдей-Балъкъэр радио.

«ТЫРГЪЭТАУЭ» ТРАГЕДИЕМ И ПСАЛЪАЩХЪЭ

Мы пьесэм и финалым дигу хуэмызагъэм, делэ-жыжурэ, вариантхэр илэ хъуаш. Мыр, и кIэух къудейр мыхъуу, зэрыщыту дызэлэжыжа, сценэм зэрыхуэгъэпса илъэныкъуэкIи литературэ и IуэхукIи адрей вариантхэм ефIэкIыу, зэгуэр ягъэувыжынкIэ, кыда-гъэкIыжынкIэ хъумэ, къыхэхыпхъэу къыдолъытэ.

* * *

Тхыдэм и пэжымрэ драмэм и пэжымрэ зэры-зэхущытым нэгъуэщIыпIэ дыщытепсэлъыхъащи (еплъ «Дамэлей» пьесэм и псалъащхъэм), къытедгъээжжу кIыхъу и гугъу тщIынкъым, ауэ, «Тыргъэтауэ» спектаклым тражыIыхъэхэмрэ тратыхъэхэмрэ хэхауэ жэуап ягъуэтын пхъэкIэ, мыбдежми а Iуэхум мащIэу щытепсэлъыхъын хуейуэ къытщохъу.

БлэкIам, псом хуэмыдэжу – блэкIа жыжбэм, тетыхъ тхакIуэм, дауи, и къалэнкъым гупсысэ псори «тхыдэм и пэжкIэ» зэджэ къупхъэм иригъээзэгъэну, сыту жы-пIэмэ литературэм иIэщ езым и пэж, тхакIуэм дежкIэ нэхъыщхъэри аращ. Ауэ а зытетыхъ темэр пкъры-шыпсыхъауэ, абыкIэ фIэщхъуныгъэ ин иIэу щымытмэ, тхакIуэм и мурадыр нэсу къехъулIэнукъым, и тхыгъэр пкъыпсэ хъунуц. УзытетыхъымкIэ апхуэдэ фIэщхъу-ныгъэ уиIэу тхыдэхэкI драмэ уелэжбын, птхын пхъэкIэ, Iэмал имыIэу ущыгъуазэу щытын хуейщ а къыхэпха Iуэхугъуэхэм, персонажхэм ятеухуауэ жалахэм, ятха-хэм. Псо дыдэр мыхъуми, – нэхъыщхъэхэм. Ахэм къиб-джыкI факт щэ бжыгъэхэм ящыщу зы-тIу фIэкIа къыщумыгъэсэбэпынкIи мэхъу уи тхыгъэм, ауэ, нэхъыщхъэращи, Iуэхум апхуэдэу кууэ щыгъуазэ ухъуа нэужь, уи гупсысэхэр а «губгъуэ» къыхэпхам хуиту

щызекІуэнущ, искусствэм и пэжым и хьэтыркІэ тхы-
дэм и пэжым утебэкьукІын хуей щыхъухэм дежи,
умыщІагъэракъым ар къызыхэкІынур, – апхуэдэм
утригъэгущхуэн хуэдизкІэ Іуэхум зэрыхэпщІык Іырщ,
а узытетхыхъым ехьэлІауэ фІэщхъуныгъэ нэс узэ-
риІэрщ...

Псалгэм къыдэкІуэу жытІэнщи, дэ хуабжью дыхуэ-
сакъын хуейуэ къыдолгытэ лъэпкъ Іуэхур фэрыщІагъэ
зэфэзэщым хуэзыгъэкІуэн, ди тхыдэм тражыІыхъ
хыбар нэхъ тэфэтелэхэр къыхащыпыкІыурэ ахэр
хамэбзэкІэ къраІуэтэкІ, абыхэм ирилЫфІ мыхъумэ,
лъэпкъым и пщэдейм хуащІын жэрдэм лъэпкъ
зимыІэ щІэблэ ужьыха къызэрыдмгыэхъуным.
(УбыщІкІэ сыт, – абыкІэ узыгъэшыне нэчэнэхэр
щыІэщ). Апхуэдэ фэрыщІагъэхэм зыдезыгъэхъэх,
абыхэмкІэ зытезы-гъэуж лъэпкъым езым и ІэкІэ
зыщІилъхъэжу аращи, а хьэл Іейм ди деж
зыщезыгъэубгъун гуэр ттхыну Тхьэм жимыІэкІэ.
Хьэуэ, дэ дызыхуейри дызыщІэ-хъуэпери нэгъуэщІщ:
ди тхыдэм хэта цІыхушхуэхэмрэ Іуэхушхуэхэмрэ
къытхуахъа щІыхъхэр, ди напщІэм телъыным и
плэкІэ, ди лъым хэту, ахэм дапэхъуу икІи дахуэфашъу
адэкІи дыпсэун, дыкІуэтэн, зытІэтын зэрыхуейр
дэтхэнэ адыгэми ди гум къыхъэну. Апхуэдэ блэкІа
диІау нобэрей гъащІэм дыкъыпикІуэт, ди лъэпкъ
жъэгу мафІэр зэхэдгъэкІыж зэрымыхъунур,
зэхэдгъэкІыжыну дызэрыхуимытыр хъэкъ тщыхъуну.
Ар апхуэдэу хъуным щхъэкІэ, лъэпкъым и цІыху дэт-
хэнэми ди блэкІам хилъагъуэу щытын хуейщ и гур
ин зыщІын, нэхъри зилэтыным щхъэкІэ щапхъи дапхъи
хуэхъун гуэрхэр... Литературэм куэд дыдэ елгытащ
мис а щапхъэ щыпкъэхэмрэ а дапхъэ быдэхэмрэ наІуэ
къэщІынымкІэ, лъэпкъымрэ хэкумрэ **лъагъуныгъэ**
узыншэ хуаІау щІэблэр къэгъэхъунымкІэ... Ахэр пса-
лъэшхуэ надэхэу къызыщыхъуни щыІэнщ, ауэ мы
пъесэм дыщелэжъым апхуэдэ гугъэ щэху гуэрхэри ди
гум зэрилъар дымыбзыщІмэ нэхъыфІу къэтлгытащ...
Иджы дытехъэжынщ дызытепсэлъыкІа Іуэхум...

«Тыргъэтауэ» пьесэр ттхыну щІэддзэн япэ, а темэм
ехьэлІауэ щыІэ тхылъхэм, статьям ящыщу дэ зы-
къом щІэдджыкІащ. ДошІэ синдхэм, мэуэтхэм, Босфор
къэралыгъуэм ятеухуауэ Іуэху еплъыкІэ зэмыщхъэр
зэрыщыІэри, апхуэдэ Іуэху еплъыкІэхэм къежъапІэ
яхуэхъухэри. Пэжщ, а Іуэху еплъыкІэхэр хъэзырщ гуп-
сысэхэр дыкъуакъуэ ящІыну, атІэми дэ фІэщхъуныгъэ
ин диІэщ мыбыкІэ: адыгэхэр тхыдэ телъыджэ къэзы-

гъэщIа, ауэ зи тхыдэ пэжыр, зи тхылъхэм нэхърэ, зи нэхэм нэхъ къащIэбджыкI, зи бзэмрэ зи хабзэхэмрэ нэхъ къахэбджыкI лъэпкъщ. Къэралыгъуэ зэхэтыкIэр пасэ дыдэу зыгъэунэхуа лъэпкъыжъхэм ящыщ. Синдхэмрэ мзэутхэмрэ адыгэхэр къызытехъукIыжа «лъэпкъ жыгым» и къудамэхэщ.

А фIэщхъуныгъэр къыддэзыфIыгъ дэтхэнэми мы ди пьесэм къыхухэмыгъуэтэну къытфIоуцI ди тхыдэм хуемыгъэкIурэ хуемыгъэщхърэ. Абдежым нэскIэщ тхыдэмрэ драмэмрэ зэрызэтэхуэн хуейри. АдэкIэ, зэрыжытIащи, драмэр зыунэтIын хуейр искусствэм и пэжымрэ и хабзэмрэщ.

* * *

Пьесэр зэрыгъэпса усэбзэм теухуауэ. Пьесэ усэбзэкIэ ятхын хуей щIэхъури, мо ищхъэкIэ зи гугъу тцIам хуэдэу, ижъ-ижъыж лъандэрэ зытепсэлъыхъ, зытетхыхъ Iуэхугъуэщ, куэд дыди тражыIыхъащ. Ахэм ящыщ дзыщыгъуазэ мащIэм къахэтхутыкIахэми, мы пьесэм усэбзэр къыщIыхухэтхами, а ди усэбзэм и ухуэкIэми иджы мащIэу датепсэлъыхъынщ.

КъызыэрыгъуэкI псалъэкIэм нэхърэ, усэбзэкIэ зыгуэр зэхэплъхъэныр кудкIэ зэрынэхъ гугъум шэч къытезыхъэ щыIэу къыщIэкIынкъым. Усэбзэм гупсысэр къупхъэ гуэрым ирегъэувэ, а къупхъэм итын хуейуи къыпхуегъэув. АтIэ сыт а гугъупIэр языныкъуэ драматургхэм нэхъ къыщIыхахыр, гъащIэм щызекIуэ икIи нэхъ щыIэрыхуэ псалъэкIэм щIытемытхэр? Ари – зи жэуапыр кIыхъу къызекIуэцIыкIыну упщIэхэм ящыщ, ауэ, къыщIэхузыкIыпауэ жыпIэмэ, нэхъыщхъэр мырауэ къыщIэкIынуу: зытетхыхъыну Iуэхугъуэр цIыхум я гум нэхъыфIу, нэхъ зыхащIэу нэлуса зэрыхъуну щIыкIэр къэлъыхъуэным, къыхэхыным къешэ драматургым пьесэр усэбзэкIэ итхын-имытхыныр.

ЩыIэщ Iуэхугъуэ Iэджи прозэу къэпIуатэмэ нэхъыфIу Iуну. Ауэ щыIэщ усэбзэкIэ къэлэуэтэным нэхъ тегъэпсыхъа Iуэхугъуэхэри, апхуэдэ Iуэхугъэхэр нэхъ зэрызагъэ жанрхэри. Ахэм ящыщ, псалъэм папщIэ, «трагедие» жанрыр. Пэжщ, прозэу тха трагедие куэди къыщыбгъуэтынуу дунейпсо литературэм, ауэ ахэр IэджэкIэ нэхъ мащIэщ усэбзэкIэ ятха трагедиехэм нэхърэ.

Зыхуэзэ зэманыр, зытеухуа Iуэхугъуэхэр, хэтыну персонажхэр, ахэм я зэхуакъу къыдэхъуэн хуей конфликтхэр IупщI къэхъуурэ сюжетыр гупсысэм щызэпцIа нэужь, дэркIэ гурыIуэгъуэ хъуащ гурыщIэ лъагэхэмкIэ гъэнщIауэ щытын хуей «Тыргъэтауэ» пьесэр

трагедие жанрым нэхъ зэрыхуэкIуэр, дапхуэдиз и мыгугъуагъми, а жанрым и нэццэнэу цыт пафосым, практикэм нэхъ хуэщIа усэбзэмкIэ тхыни зэрыхуейр.

Драматургием и теорием цыгъуазэхэм зэрэщIэщи, драмэм и усэбзэр литературэм и адреи Iыхъэхэм (псалъэм папщIэ, лирикэм) я усэбзэ ухуэкIэхэм зыкъомкIэ къащхъэщокI. Лирикэр гъэнщIащ метафорэхэмкIэ, къыбгурыIуэным нэхърэ, зыхэпщIэным нэхъ тегъэп-сыхъауэ къыппыщхъу, щIагъыбзэ гуэрхэр зыщIэлъ жы-IэкIэхэмкIэ. Драмэм и бзэм, хэту цытми, мащIэ дыдэущ апхуэдэхэр зэрыхэтын хуейр, сыту жыпIэмэ сценэм къыIуэкI псалъэхэмрэ псалъафэхэмрэ я къалэн нэхъыщхъэр Iуэхугъуэ екIуэкIым и «лъагъуэр» IупщI пщадIурэ финалым ухуашэнырщ. Ауэ цыхъукIэ ахэр а къыщап-сэлъ меданым гурыIуэгъуэ хъууэ, дыкъуакъуэу къыбгу-рыIуэнкIэ хъуну мыIупщI гуэрхэр хэмыту, усэпкъым и щапхъэм итми, а щапхъэр гу лъумытащэу, синтаксис и IуэхукIэ жыпIэмэ, псалъэухахэр зэрыщыгъэпсар къызэрыгуэкI псалъэкIэм нэхъ пэгъунэгъуу цытын хуейщ. Апхуэдэ къалэным хуэщIауэ, къызэрыгуэкI псалъэкIэм нэхъ пэгъунэгъу усэбзэу къалъытэ «усэ хужь-кIэ» зэджэ рифмэншэ усэ гъэпсыкIэр. Ар дыдэм те-тущ дэри зэрыттхар «Тыргъэтауэ» пьесэм и нэхъыбапIэр.

АтIэми пьесэм хэтщ зи усэ сатырхэр рифмэкIэ зэ-гъэкIуа теплъэгъуэ зыбжани. Мыхэр нэхъыбэу европей усэбзэм и рифмэ гъэпсыкIэм, «кIэху рифмэ» жыхуаIэм тету тхаш, ауэ языныкъуэхэм дежи къыщыдгъэсэбэпаш «адыгэ рифмэ» гъэпсыкIэр (псалъэм папщIэ, прологым, «ХытIыгум» жыхуиIэ едзыгъуэр къызэрыщидзэ моно-логым). Мы Iыхъэхэр рифмэкIэ зэгъэкIуа сатырхэмкIэ пьесэм къызэрыхэгъэщхъэхукIар щхъэусыгъуэншэ-къым: къызэрыттыхъумкIэ, ахэр, жызыIэ персонажхэм, зытражыIыхъ Iуэхугъуэхэм елгытауэрэ, спектаклым кыхъхэгъэщын хуей Iыхъэхэщ. Е нэхъ укъызэщIиIэтэу, е нэхъ удихъэхыу, е гум нэхъ ешыкъылIэу къэпсэлъын хуей сатырхэщ.

* * *

Пьесэм хэт лIэныгъэхэм ятеухуауэ... Зыду-мысыж-зыдмыумысыжми, акъыл гүэр зи Iэу лIэныгъэм щымышынэ зы цIыхуи дунейм тету къыщIэкIыну-къым. ЛIэныгъэр – ар цIыхур цIыхуц кыхухужалэу дунейм зэрытета псори зыхэункIыфIыхъ гуауэ гъунап-къэншэщ. Абы кыхъхэкIыуи гугъуц лIэныгъэр лIэны-

гъэ дьдэм ещхуэ сценэм кыщыбгъэлъэгъуэныр. Аращ, Іэмал иІэххэу щытмэ, драматург инхэм лІэныгъэ куэд сценэм кырамышхэмэ нэхъ кыщІащтэр. Псалгъэ-кІэ цІыхум кыагурыбгъэІуэфыну, я нэгу кыщІэбгъэу-увэфыну псор сценэм кыщыбгъэлъэгъуэныр гугъу дьдэщ, театрхэм ар нэгъэсауэ кыащемыхуэлэр нэхъыбэщи аращ.

АтІэми куэдрэ кыоххуэ я нэхъ драматург цІэрыІуэхэми лІэныгъэ гуэрхэр сценэм кырамышхэныр щахузэфІэмыкІ. Инхэми курытхэми ялгъэмыІэс дэ, сыт тщІэн, — ди персонаж нэхъыщхъэ языныкыуэхэр сценэм имы-лІыхуэ тхуэщІакъым.

Абы ехъэлІауэ жыпІэмэ, мы дызэлэжыжа вариан-тым хэтщ зы зэхъуэкІыныгъэ: Шабзэехъэ и лІэныгъэр сценэм итхащ. Ди гугъэщ ар нэхъыфІу.

Іэдисэ и лІэныгъэр, дауи, сценэм ипх хъунукъым, ауэ, ди пьесэм кытращІыкІауэ щыта спектаклхэм ехъэлІауэ жыпІэмэ, натурализмэр хэхауэ, эстетикэ нэхъ хэлъхъэн хуейуэ кыдолгытэ а теплгъэгъуэм. Псалгъэм папщІэ, Іэдисэ, сценэм илІыхын хуей щхъэкІэ, сценэм щамыукІыу пщІы хъунуш: зызыгъэпщкІуа Шабзэехъэ декоращ кыуапэм кыкыуолэбыкІ, кыуелгъафэри... Зэ-раукІыр кыуагъым кыщыхъуа нэужь, адрей псори (зэрылэ щІыкІэр) сценэм щыбгъэлгъагъуэ хъунуш. Дыщымыуэмэ, персонажыр зэраукІ (е зэрызиукІыж) щІыкІэрщ спектаклым еплъхэм я гум нэхъ кыимы-щтэр, ахъумэ я лІэкІэракъым. Поэзием кыыдекІуэкІ хабзэм тету кыпхуэгъэлгъагъуэмэ, персонажым и лІэкІэм Іэмал имыІэу залым щІэсхэм я деж фІэщхуэ-ныгъэ кыщыгъуэтынущ.

Тыргъэтауэрэ Джэгъэтейрэ я лІэныгъэхэм теухуауэ мо ищхъэкІэ зи гугъу тщІа Іуэху еплъыкІэр (Іэмал иІэххэмэ, сценэм лІэныгъэ кыщымыгъэлъэгъуэныр) нэхъыфІу кыэтлгытэркъым. ЛІэныгъэр сценэм кы-щыбгъэлъэгъуэным нэхърэ, ущытепсэлгыхыныр, дауи, нэхъ тынщ икІи ІуэхузэфІэкІщ, ауэ псори зытеухуауэ псори кыызэщІэкІыжа а персонаж нэхъыщхытІыр дунейм зэрытекІыжа щІыкІэм зыгуэр тебгъэпсэлгы-хыж кыудейкІэ, а гуауэр нэгъэсауэ гум ешыкыылэ-нукъым. Гум ешыкыылэн, ар дьдэмкІи гур зыІэтын, «кыэзыгъэхъуэпскІын» гуэрхэр хэмытмэ — трагедием и нэщэнэ нэхъыщхъэр кыыхуэту жыпІэ хъунуш.

Араци, Тыргъэтауэрэ Джэгъэтейрэ сценэ утыкум зэрыщылэр дэ кыемызэгъыу кыэтлгытэркъым. Мо ищхъэкІэ зэрыщыжытІащи, а лІэныгъэхэр гурымышх зыщІынкІэ хъунур я зыукІыжыкІэхэрщ, ахэр натура-

лизмэм тету шагъэлъагъуэм дежщ.

Мы пьесэм кыбтращыкIауэ щыта спектаклхэм дыщеплгым дэ гу зылгыттар аращи, сценэм кыбщыбгъэлъагъуэ лIэныгъэр лIэныгъэ дьдэм ещхь пщIыным ущIэкъухукIэ, ар нэхъри нэхъ фIэшщIыгъуей, кыбфIэбгъэкIмэ, – дыхъэшхэн зэрыхъунум шэч кыбщIытепхъэн щыIэкътым, сыту жыпIэмэ гъащIэм и пэжымрэ драмэм (искусствэм) и пэжымрэ, я къежыапIэр зы щхъэкIэ, я къэхъукIэхэр хуабжью зэщхъэщокI, зэбгъэкIуну, зы пщIыну ухуежьэмэ, «ирониекIэ» зэджэ ауаныщIыр Iэмал имыIэу я зэхуакум кыбдэуванущ. (Псалъэм папщIэ, сценэм зыщызыукIыж персонажым и бгъэм джатэр хихуэу и щIыбымкIэ кыбщыпхыкIыжа хуэдэу яхуэщIмэ, – ар гъэщIэгъуэнщ, ауэ трагедииер комедием, циркым кыбщагъэсэбэп Iэмалхэм хуэзы-шэнкIэ хъуну «гъэщIэгъуэнщ»).

Спектакль еплъу театрым щIэс дэтхэнэми ещIэ зыми пэжу сценэм зэрызыщимыукIыжыр, зыри пэжу зэрыщымылIэр, а екIуэкI псори актерхэм къаджэгуу зэрыарар, а «джэгум» гур хигъэхъуэн щхъэкIэ, «джэгукIэм» и хабзэр лъэныкъуитIми (еплгхэми зэплгхэми) зэдащIэу щытын зэрыхуейр. Псом хуэмыдэу абы тетын хуейщ трагедииер. Трагедииер – ар поэзием и Iэмал нэхъыщхъэхэмкIэ къагъэщI Iэужыщ, зытегъэпсыхъари а Iэмалхэм ирилэжьэным хуэщIа театрымрэ («поэтическэ театр») апхуэдэ театрым зигухэр хузэлуха цIыхухэмрэщ.

ГъащIэм зэи зыми щилъэгъуауэ кыбщIэкIыну-кыым лIэкIэ дахэ. Усэу зэхилгхъуэрэ и яужьрей псалгъэхэр къэзыпсалгъыжа зы цIыху мы дунейм тетауи текIыжауи кыбщIэкIыну-кыым. Апхуэдэ кыбщыхъури, щызэхэпхынури, щыплъагъуэнури Поэзием и хабзэхэмкIэ, и IэмалхэмкIэ гъэпса тхыгъэхэрщ, спектаклхэрщ, кинофильмхэрщ, нэгъуэщIу жыпIэнымэ, – искусствэрщ.

Аращи, Iэмал имыIэу щыткыым Джэггъэтей залым закъыхуигъазэу «фархъэ» жиIэу сэр зыхимыIужыну. ЗыхиIужу, адэкIэ щылг мывэхэм я къуагъым зыкъуимы-дзэну (зэрыбауэр залым щIэсхэм ямылгъагъун хуэдэу!). Мыбдежми нэхъ «гъэпщкIун» хуейр Джэггъэтей зэрызиукIыж щыкIэрщ (узым кыбзэрырихуэкIыр, пыIэгъуэ кыбзэрыримытыр къэбгъэсэбэпу, сценэ щIыбым зыщызебгъэукIыж щIэмыхъур сыт?), ахъумэ и лIэкIэракъым. Къеплгхэм я гум еIэ теплгъэуэ хъуным щхъэкIэ, ар щIэлыхъын хуейщ жам хуэдэу щыт Тырггъэтауэ и лъабжъэм. Худэлэбейуэрэ. ХэкI и псэм тобэ къыхъужурэ.

Тырггъэтауэ зэрызиукIыжри зэрылIэри, шэч хэмылгъу, еплгхэр а здеплгым къэхъун хуейщ. Сценэ

щІыбым пхыну абы зыри хэткыым. Ауэ, адрейхэм еплътмэ, мыбы и зыукІыжыкІэр натурализмэ хэмылты икІи еплтхэм нэхъ зыхащІэу къэбгъэлгъэгъуэныр зы-къомкІэ нэхъ тыншу ди гугъэщ, сыту жыпІэмэ ар кы-зэрыхъун хуейр нэгъуэщІ джэгукІэ ІэмалкІэщ: псори егъэбэлэрыгъ, егъэхутыкъуэри...

Режиссер Іэзэм хореографием, пластикэм и Іэмалхэ-ри хухэлхъэнуш мы теплгъэгъуэм. Ижъ зэманхэм лъэпкъ кудым яІащ хабзэ зэзэуэну зэпэувахэм зэтезыгъэгү-шхуэ «къафэ» ягъэзащІэу. (АтІэми, узэщІиІыгъэ зэпыту екІуэкІын хуей финалым хэщІыхыпауэ цымытынумэ, «гъэщІэрэщІа» мыхъэнэ фІэкІа имыІэнуэм, – узыхуэмейщ).

* * *

Персонажхэм ятеухуауэ. Тыргъэтауэ и образыр, шэч хэмылты, дыкъуакъуэ ещІ ар икІи бзылгъугъуэ дахэу, щхъэгъусэ пэжу, анэ гу мащІэу, абы кыдэкІуэуи – цІыху пхъашэу, джатэрыхахуэу, зауэм Іут дзэ иныр текІуэныгъэм хуэзыунэтІыфІ дзэешэу зэрыщытым. А лъэныкъуитІыр, кыдгуроІуэ, хуабжыу цызэгъэкІу-гъуейщ зы образым, абы кыыхэкІыуи Іэмал имыІэу зы лъэныкъуэр нэхъ къебэкІыу щытынуш, япэрауэ, ак-трисэм и зэфІэкІыр нэхъ зытегъэпсыхъам, етІуанэрауэ, режиссерым а ролыр «зэрилгъагъум» елгытауэ. АтІэми, зы лъэныкъуэм зыдебгъэхъэхыІуэрэ адрейр наІуэ умыщІу къанэмэ, авторым мыхъэнэ зрит псалтэ кудэ «нэщІ хъуауэ» сценэм кыиІукІынуш, трагедие жанрым, дыщымыуэмэ, сыт и лъэныкъуэкІи хуэкІуэу кытщы-хъуж мы пьесэр а жанрым икІынурэ, е «драмэ псалгъа-бэ», е «мелодрамэ наклэпсыжэ» зыфІэпщ хъуну спектакль кыищІыкІынуш... Апхуэдэу мыхъуным щхъэкІэ, а образым илъэныкъуэ земыщхьитІри егугъупэурэ къэ-гъэлгъэгъуэн хуейщ. Зым адрейр щІиуфэным и пІэкІэ, зыр зым нэхъри наІуэ, ІупщІ, купщІафІэ ищІу. Мис итІанэщ а лъэныкъуитІым я зэхуакум дэхуэрэзыхъурэ, икІэм икІэжым дэкІуадэ псэм и трагедиер гуцІыхъэ ды-дэ, абы кыдэкІуэуи гурыхъ, узыІэпызышэ щыхъунур.

Джэгъэтей и образри хуабжыу дыкъуакъуэщ, и щхъэм кърикІуа насыпншагъэхэм къежъапІэ яхуэ-хъуари аращ (трагедием кыыщыхъу адрей насыпн-шагъэхэм я нэхъыбэри кыыздыщегъэр Джэгъэтей дежу жыпІэ хъунуш)... Ар Тыргъэтауэ фІыуэ зылгъагъу, (абы и пщІэм зэрызиІэтым щхъэкІэ зэм-зэми фыгъуэр кыыщыпкърыхъэ щыІэу), пІэщхъагъкІэ насыпфІэ дыдэу зыкъэзылгытэж (и пэхэм деж) щхъэгъусэщ. Джэгъэтей цІыху Іейуэ пхужыІэнукутым игукІэ, и

псэклэ, —гуапэу, гушцлэггулыуэ шытыным нэхт тегъэп-
сыхъауэ Тхьэм кыигъэщлэщ, Унагъуэ кыызэрыгуэкI
къралъхухъу псэукIэ кыызэрыгуэкI хэхуамэ, Тхьэм
ирешцIи, нэхт гъащIэ нэсыпыфIэ кыипсэункIэри хъунт
абы... Ауэ Джэгъэтей пщыщ. Хэкур уардэ зыщIа и адэ
цлэрылуэм кыыщIэна пщыгъуэр кыылтысауэ IэщIэлъщ,
ар зэрыса тахътэм исщ. Исщ, тепщэгъуэр хуабжъу
кыылурыIэфIауэ. Абы тегужьейкIауэ. Ар зыIэщIимы-
гъэкIыным щхьэкIэ сытри ищIэну хъзыру... Iуэхуш-
хуэракъэ, кыылурыIэфIа, тегужьейкIа щхьэкIэ, ар пщы
тахътэ исыным, хэку зехъэным тегъэпсыхъауэ щыт-
кыым, пщым иIэн хуей зэфIэкIымрэ фIэлIыкIымрэ
хуабжъу къомэщIэкI. Шэч хэмылъу, а и тIасхъапIэр
елъагъуж езы Джэгъэтей, абы кыыхэкIыуи къэзыхъу-
мэну кыыфIэщIхэм я дежкIэ зедз, хэкум и сэбэп лъэпкъ
зыхэмылъ Iуэху щхьэмыпэ гуэрхэм арэзы тохъуэ,
зызыщыхъумэн хуейхэм я жыIэм щIэдэлурэ, пэж
кыыжезыIэхэр, кыпэувынкIэ зыщышынэхэр егъэкIуэд,
апхуэдэ щIыкIэкIэ пщыгъуэр зыIэщIимыгъэкIыну
хэгъу. Ауэ пщыгъуэм и закъуэкъым Джэгъэтей IэщIэ-
кIыр: псэм пэзыщI щхьэгъусэри, и къуэ закъуэри, пэ-
жыгъэкIэ кыыбгъэдэт блыгушIэтхэри, и лъэпкъэгъу-
хэри... псори, псори IэщIокI... Къабзагъэ гуэр зи гу
лъащIэм щызыхъумэ цIыхур апхуэдэм къелынкIэ
Iэмал иIэкъым. Аращ, мис а и гъащIэм щызэригъэ-
захуэу щыхузэхуэмыгъэхъухэращ Джэгъэтей и акъы-
лыр зыгъэутхъуэри, и IэкIэ и псэр хихыжыным езы-
хулэри. Абы и гушцIэм щыхъэ трагедииер, мынэхъ инмэ,
зыкIи нэхт цIыкIукъым Тыргъэтауэ ейм нэхтрэ... Сыт
хуэдиз гуауэм къежъапIэ яхуэмыхъуаами, **сыт хуэдиз
псэ хей абы и зэранкIэ ямыгъэнами, мы персонажым
хуэщIыгъуей гушцIэгъур хуэщIыгъуафIэ гушыкIым
ебэкIыу шытын хуейщ.**

Джатэгъазэрэ ГушцIасэрэ мы пьесэм щIыхэгъыр сыт?
Апхуэдэу щIыщIэупщIэн щхьэусыгъуэ щыIэу сценэм
кыыщыбгъэлъэгъуэфынуш мы образхэр. Ахэм я «лъа-
гъуныгъэ теплъэгъуэм» зы псалъи хэткъым трагедииер
зытеухуа Iуэхугъуэхэм яхуэгъэзауэ. Хэтын хуейуи ди
гугъэкъым, сыту жыпIэмэ а ныбжьыщIитIыр псомкIи
къабзэщ: я теплъэхэмкIи, я гупсысэхэмкIи. Абыхэм
зэкIэ ялъагъукъым икIи ящIэркъым а цIыху къэзыу-
хъуреихъ къомым я зэхуакум Iейрэ фIейуэ дэлъыр
зыхуэдишыр. Я гугъэщ, езыхэм хуэдэу, псори гъащIэм
щыгуфIыкIыу. ГъащIэри езыхэм къащыгуфIыкIыу...
Апхуэдэу я гугъа гъащIэр а ныбжьыщIитIым къазэ-
рытеункIыфIэр, къазэрытекъутэр, дауи, мы трагедииер

гузэвыху дызэрыщытыр (дыщыту пІэрэ, ярэби... хэмэ ари ди «фэрыщІагъэ джанэхэм» ящыщ зы?...), атІэми дыхуейтэкъым дэни нэсыным хущІэкъу Іупэцабагъэ тхэлъыну, гъащІэм къыщыхури искусствэм щытлгъагъури зы пщалгъэкІэ къэтпщыну... Сыти хужыдывгъэлэ, – и гум Іэпихым темыкІуу псэун мурад зэриІэм нэхт къуаншагъэ бгъэдэлгъкъым Іэдисэ. Ари, пэжу, къуаншагъэ цІыкІукъым зи зэхэтыкІэм щапхъэ хуэзыгъэувыжа, абы утекІуу къыпхуэзмыдэну цІыхухэм ди дежкІэ, ауэ... Ауэ абы нэхт дагъуэ имыІэр пэжмэ, Іэдисэ кыкІэ Іэрумыгъуэтэфыну ди фІэщ хъуркъым а образыр псоми тІэкІу нэхт гурыхъ ящызыщІын, гъэпщкІуауэ хэлт трагедииер (хъуапсапІэмрэ нахуапІэмрэ я зэхуаку дэлт трагедииер) къытхузэІузыхыфын гуэрхэр. **Дыхуейт Іэдисэ и ролыр зыгъээщІэнкІэ хъуну актрисэм мис а лгъэныкъуэр нэхт къилгъыхъуэну.**

Шабзэзехъэ. ІэпкългъэпкълкІэ иІэ ныкъуэдыкъуагъэр зыгуэрэм епхъуэныныр, абы щІэнэкІалгъэ ирипщІыныр нэхт цІыхугъэншагъэ дыдэхэм ящыщу къыщІэкІынущ. Пэжу, ІуэрыІуатэм и хьэрэмкъым а къэгъэ-лгъэгъуэкІэ «кыгуэудар», ауэ «щыпкългъэкІэ» узэджэ хъуну эстетикэ нэсыр зи гъуазэ искусствэм а хьэлыр Іэмал зэриІэкІэ зэрызыхимылгъхъэным хэтщ... Абы кыпыувэу жытІэнщи, Шабзэзехъэ ІэпкългъэпкълкІэ ныкъуэдыкъуэу щІыщытын цхъэусыгъуэ лгъэпкъл а образым хэткъым (е лгъашэу, е Іэшэу, е щІыбышпэу). Ар зэрыныкъуэдыкъуэр и гуращэхэмкІэщ, и ІуэхущІафэхэмкІэщ, нэлат ин гуэр зыпшыныжу (**мис а лгъэныкъуэмкІэ укыщеплгъмэ, тІэкІуи уигу зыщІэзыгъэгъу гуэр хэлгъэщ образым**) къыпщыху и псэ фІеймкІэщ... «Нэгур гум и гъуджэщ» жиІауэ ди гугъэжщ зыгуэрэм. Ар пэж дыдэщ: ем щІэхъуэпсрэ щІэкъу зэпыту езыхъэкІ псэ фІейр Іэмал имыІэу нэгум кытешу щытынущ... Зи щІыкІэм, зи нэгум ущымэхъашэ, Іуэху нэхт фІей дыдэхэр илэжыныр Тхъэм (е шейтІаным) дурыс зыхуищІа, тегушхуэу кыщІидзэф закъуэмэ (икІи кыщІедзэ), ар нэрыгъ зыхуэхъуну хьэзыр цІыху нэджэлуджэщ, шынагъуэ гуэрщ Шабзэзехъэ... «Гур зылгъымысым псэр зылэщІегъэхъэ» жиІакъэ: абы дежкІэ гухэхъуэгъуэ ин дыдэу кыщІэкІынуш гурыпщхъуэ кыыхухэмыкІын хуэдэу Іэдисэ иукІыну Іэмал зэригъуэтар. Абы и хьэдэр и пащхъэ зэрилгыр. ИкІэм икІэжым ар къиІэбэрэбыхыну (Джэгъэтей здэщылэмкІэ плгъэ зэпытурэ), ба хуищІыну хуит зэрыхъуар. Лгъым къриІа и Іэгухэм еплгъыжым, гуфІэурэ сценэм икІыжкІи, Шабзэзехъэ и образым пхуемыгъэкІун абы

хэлъкъым... Дэ къызэрытщыхъумкIэ, мы пьесэм хэт дэтхэнэ персонажми нэхърэ, Шабзэзехъэ и ролыр нэхъ тегъэпсыхъащ режиссер Iэмалхэм, актер Iэмалхэм. **Хъэ щэхурыпхъуэм ещхъу шабэрыкIуэу, зыгуэрхэм еплъа-кIуэ, якIэщIэдэIухъ зэпыту, дэнэкIи нэсрэ, кIуэзarakъэ, Шабзэзехъэ зыбжанэ хъу хуэдэ, къуэгъэнапIэ кIыфI-хэм кыыкIуэплъу, кыыкIуэтэдджыкIыу апхуэдэуш дэ Шабзэзехъэ ди нэгү зэрыщIэтыр.**

Щэтир. Тхыдэр щыхъэт зэрытехъуэщи, Щэтир и тепщэгъуэ зэманым Босфор къэралыгъуэщIэр хуабжъу къызэщIэрыуауэ, гъунэгъу хэкухэр, щIыналхэхэр «зыIу-рылъэфэным» я гупыж псори теуха хъуауэ щыташ... Мис а гупыжхэр тIуащIэу, щащIэу зиIэ пщыщ Щэтир. Пасэрей алыджхэм къадекIуэкI культурэ лъагэм хапIы-кIыпауэ щымытми (Алыдж хэкум къытепщIыкIа къэ-ралыгъуэ къудамэу – полису – щыта щхъэкIэ, Бос-форыр абы, метрополием, пэжыжьэт), а культурэм ижъ мащIэу къызэрыщIыхуар дыболъагъу а пщым. Дэплъа-гъур сыт, – щыпкъагъэ зыхэмылъ дэтхэнэ цIыху щыкIа-ми хуэдэу, апхуэдизкIэ абы иропагэ, ар и напщIэм телъщи, алыджу къамыгъэщIа дэтхэнэри я лъабжъэм щIэтын хуейуэ, адреи лъэпкъхэм я гущIыIу ирикIуэн-кIэ хуитыныгъэ яIэу къыщыхъужу лIы кIуэцIры-кIуэужьщ... **Мис а псалъэм, «кIуэцIрыкIуэм», къыте-щIыкIын хуейщ Щэтир и образыр.**

Бзэрабзабэ и къалэныр зыкъомкIэ ебгъэщхъ хъу-нуш пIурым (атэлыкъым) и къалэным, ауэ шы тесыкIэ, Iэщэ гъэбзэкIэ, цIыху хэтыкIэ иригъащIэ къудейуэ аракъым абы пщым и къуэм. ЗэрыгъэсакIуэм и мы-закъуэу, ар, шэч хэмылъу, икIи егъэджакуэщ, а зэма-ным щыIа щIэныгъэм фIыуэ зэрыщыгъуазэм, ар Джа-тэгъазэ хипцэныр и къалэн пажэу зэрыщытым шэч хэлъкъым (абы щыхъэт техъуэ псалъэ гуэри пьесэм хэмыт пэтми). ЛIы зи фIыгъуэу, щIэныгъэ зэриIэр, цIыху щыпкъэу зэрыщытыр и нэгум къищу, и зыIыгъыкIэми къыгъэлъагъуэу – апхуэдэуш дэ Бзэрабзабэ къызэрыт-щыхъур.

БлыгушIэтхэр. Мы персонажхэм мыхъэнэшхуэ яIэщ, япэрауэ, Синдей къэралыгъуэм и зэфIэкIыр уи нэгү къыщIэузнымкIэ (абы кыыхэкIыуи мыхэр я бжы-гъэкIэ мащIэ дыдэу щытын хуейкъым, пщым кыыкIэ-лъыкIуэ цIыхухэу зэрабжыр наIуэ хъун хуэдэуи хуэпапхъэхэщ), етIуанэрауэ, а къэралыгъуэм я зэхэ-тыкIэр, я Iуэху зытетыр къыбгурыIуэнымкIэ, Джэгъэтей зыхуэдэпщыр къэпщIэнымкIэ... Мыхэр Джэгъэтей и адэ Дыщэтаж гурэ псэкIэ бгъэдэта, дэлэжъа хэкулIхэщ,

абы кыыхэкIыуи ирогумэщIхэр Синдей кыэралыр зэрэкIакIуэм, хуэм-хуэмурэ Босфорым зэрызыщIишэм, адэм и Iуэхухэр гъэкIуэтэным Джэгъэтей зэрытемы-гъэпсыхьам... IупщI дыдэу жамыIэфми, ахэм гугъапIэ закъуэу яIэр, хэкум и пщIэр хъумэнымкIэ нэхъ зыщы-гугъыр Джэгъэтейкыым, – Тыргъэтауэщ. Мис а зэхушчы-тыкIэ зэм-зэми кызызэпхивхэр мы персонажхэмрэ Джэгъэтейрэ я зэхуаку дэлъщ.

Хьэдэджадэхэр. Мыхэр, зэрыгурыIуэгъуэщи, зи акъылым икI-кыихъэжу щыт Джэгъэтей и нэгу кыы-щIыхъэхэу, кыыфIэщIхэу аращ, ауэ щыхъукIэ ахэр зыхэт теплгъэгъуэр адрейхэм хуабжъу кыахэгъэщхъэ-хукIын хуейщ, псалгъэм папщIэ, музыкэкIэ (щIы щIагъым кыыщIэIукI хуэдэ, гур дэкIыщтэу, «гызу», «тхъэусыхэу»), нэхукIэ (нэрынэ-нэрынэурэ зэщIэхъае плъыжъыгъэ), езы хьэдэджадэхэм я псалгъэкIэмкIэ (щIэжъыуэ зыщIэт макъ хэша), я зекIуэкIэ, IэбэкIэ (хъэуам щесхэу кыып-щыхъуу) сыт хуэдэхэмкIэ... Адрейуэ. Псоми зэщхъу щэкI хужьыфэ-гъуабжафэ джэбын щIыкIэу кыайшэкIауэ щытмэ нэхыфIщ.

* * *

Джэгурыгупым¹ (массовкэм) теухуауэ. Дышчыуэмэ, кыытхуагъэгъунщ, – абы дышчыгугъыурэ жыдоIэ: сэ кыы-схуэщIэжкыым ди театрым джэгурыгупыр нэгъэсауэ кыыщехъулIа спектакль. Я бжыгъэ теухуауи. Я джэ-гукIэ ехъэлIауи... Пэжщ, премьерэ пщыхъэщхъэхэм щыгъуэ джэгурыгупыр цIыху зыбжанэм нэсынкIи хъунуш, ауэ кыыкIэлъыкIуэ джэгугъуэхэм деж, кIуэ-щIыым-кIуэщIурэ, куэд бжыгъэм иту уатепсэлъыхыныр къемызэгъыщэ мэхъу... Зэрыхэт щIыкIэхэм теухуауи фIы куэд пхужыIэнукыым: залымыгъэкIэ ягъэлэзэ жыхуалэм хуэдэхэрэ я щхъэ трамылгъащэ кыыпщыхъуу, спектаклым «зэрыхэшыпсыхыным» зэрелIэ-лэшхуэ щымыIэу – аращ, пэж жыпIэнуэмэ, ди спектакл-хэм хагъэхъэ джэгурыгупхэм я щытыкIэр... АтIэми щыIэщ спектакль куэд, фIы хъунуми Iей хъунуми джэ-гурыгупхэм я хэтыкIэм хуабжъу елгытауэ. Апхуэдэ спектаклым хуэгъэпса пьесэхэм ящыщ «Тыргъэта-уэри»... Мыр, цIыху щхъэхуэхэм я зэхушчытыкIэ кыу-

¹ Мыр адыгэбзэм дытемыкIыным и хъэтыркIэ къэдгупсыса терми-ну аращи, тхыбзэм зэрымшэсмэ, щхъэ закъуэ термину кыыдогъэнанж.

дейхэр мыхъуу, хэку Іуэхухэр, къралыгъуэ Іуэхухэр кършыцІэта пьесэщ, нэхъыщхъэ дьдэу пхужымыІами, персонаж нэхъыщхъэхэм ятэхъуу цІыхубэр кършыгъэлъэгъуэн хуейщ... Пэжщ, ар тыншу къромыхъулэн Іуэхуш, ауэ мыри хъэкъыу кърытфІошц: **ди гупсысэхэр тхъемыщкІагъэм и кърупхъэм тегъэпсыхъа зэпыту дыпсэумэ, дэ зэи нэгъэса гуэр кърьдэхъулэнукъым.**

* * *

Декорацэм, щыгъынхэм ятеухуауэ. Мы пьесэр едзыгъуитху мэхъу, ауэ, зэрыгурыІуэгъуэщи, едзыгъуэхэм я зэхуаку кърэс антракт щІэпщІыни (зы антракт фІэкІа имыІэмэ нэхъыфІшц) Іуэхугъуэхэр щекІуэкІыну щІыпІэ кърэс хэхауэ декорацэ щхъэхуэ кършыцІыхуэбгупсысыни щыІэкъым. Декорацэм ехъэлІауэ жыпІэмэ, ди щхъэкІэ «Тыргъэтауэ» спектаклым кърыхуагъуэтауэ щыта Іуэху бгъэдыхъэкІэр (художникыр Кърып Мухъэмэдт) хързынэ дьдэу кърьдолъытэ: спектаклым и кІыхъагъкІэ сценэм итыр а зы декорацэрщ, а зы пкърыгъуэхэрщ. А пкърыгъуэхэр зэрызэблагъуэувькІ, зэрызэхагъэувэ щІыкІэхэм наІуэ ящІ Іуэхугъуэ екІуэкІхэм елгытауэрэ сценэм «щІыпІэхъуэж» кърьзэрыщыхъур.

Мыхъэнэшхуэ иІэу кърьдолъытэ спектаклым (декорацэм, щыгъынхэм, реквизитхэм) иІэну плъыфэ нэхъ пажэм. Ар зэфэзэщу кърыпщыхъумэ, щхъуэкІэплъыкІэу щымытмэ, а зэманьжъ дьдэм екІун плъыфэ гуэр (псалъэм папщІэ, кърыщІатІыкІыжа кхъуэщынхэм е жьы хъуа гъуаплъэхэкІхэм я плъыфэхэр) кърыхэхарэ ар кърэбэкІыу кърэгъэсэбэпамэ, нэхъыфІу ди гугъэщ.

Пасэрей алыджхэм яжъ синдхэм (мэуэтхэм нэхъ мащІэу) лъэныкъуэ куэдкІэ кърэщІыхуауэ зэрыщытар щІэныгъэлхэм ятхьж, атІэми мыхэр алыдж щІыкІэ дьдэу хуэпэнхэ хуейкъым. Тхьдэр щыхъэт зэрытэхъуэмкІэ, алыджхэр кърэкІуэн япи а лъэпкърхэм яІаш я зэман зэрыхуэфэщэнкІэ культурэ лъагэ, ауэ щыхъукІэ езыхэм кърэдекІуэкІ лъэпкър фашцэ зэралами шэч хэлъкъым. Пэжщ, мыбы этнографии пхухэлъхъэщэнукъым, щІыхэплъхъэщэни щыІэкъым. А зэман жыжър уи нэгу кърыщІэбгъэувэу, пьесэм и «псэр» зыхэпщІэу, мис иІанэ «стилизацэ» жыхуалэ ІэмалымкІэ гъэпсын хуейуэ аращ.

* * *

Хорым теухуауэ. Хорыр, куэдым зэращІэщи, пасэрей алыдж театрым и Іэужьщ, и персонаж нэхъы-

щхьэу шытауи жыпІэ хъунущ.

Антикей лъэхъэнэм иужькІэ хорым театрым, драматургием щІа мыхъэнэр ехыурэ, лей щыхъуи, зыщІыпІэхэм тІэкІу кыщыщІэрэщІэжи щыІэурэ къокІуэкІ. АтІэми пасэрей алыджхэм я театрым зэрыхэта дыдэм хуэдэу зэи «кыигъээжакъым» хорым: зэманым зыдэзыхъуэж эстетикэм зыдищІын, зыдригъэкІун хуей мэхъу. А Іуэхугъуэм гъэщІэгъуэн дыдэу тетыхъауэ шытащ нэмыцэ драматург, усак Іуэ щэджащэ Фридрих Шиллер. Тетыхъа къудей мыхъуу, и пьесэ гуэрым («Мессинская невеста») хорыр къалэн ин щигъэзащІэу хэтщ.

Дауэ кыщыбгъэсэбэп хъуну-тІэ хорыр «Тыргъэтауэ» трагедием? ДызэреплътымкІэ, ар нэхъ пэгъунэгъуу щытмэ нэхъыфІщ антикей театрым хорыр зэрыхэта щІыкІэм, абыхэм кыщагъэсэбэпу шыта Іэмал нэхъыщ-хъэхэм. Тхыдэр щыхъэт зэрытехъуэщи, мы Іуэхугъуэхэр щекІуэкІ зэманыр зыхуэзэр пасэрей алыдж театрым хуабжъу зиужъауэ щыщыта лІэщІыгъуэ дыдэращ.

Алыджхэм япыщІауэ шыта, къахэс-яхэсу лІэщІыгъуэкІэрэ къадекІуэкІа пасэрей адыгэхэм (антикей культурэм зыщІубгъуа адреи хэкухэм, лъэпкъхэм ещхъу) пасэрей алыдж театрым ижъ къащІимыхуу къэнэнкІэ Іэмал зимыІэт. Абы щыхъэт техъуэ зыкъом хыболъагъуэ ди ІуэрыІуатэм, ауэ зэкІэ а псом датепсэльтыхъынкъым.

Мыбыи хуэсакъыпхъэщ: пасэрей алыдж хорыр кызэрагъэсэбэп Іэмалхэр адыгэ гъащІэм и хуэмэбжъымэхэмкІэ мыгъэнщІамэ, а хорыр адыгэ спектаклым хэмызэгъэнкІэ хъунущ. Ар къэмыхъуным щхъэкІэ, хорыр Іуэхугъуэ екІуэкІхэм кыыхэплъэу бгъукІэ кыщыт къудей мыхъуу, а Іуэхугъуэхэм хэту, ахэм я мыхъэнэр нэхъри зэщІиІэтэу гъэпсын хуейщ.

Апхуэдэу шэщІауэ дытепсэлтыхъ щхъэкІэ, ди пьесэм хорыр здыхэтыр прологымрэ финалымрэщ. АтІэми режиссерым (япэрауэ, – хуеймэ, етІуанэрауэ, – Іэзмэ) хорыр хэхуэнэпауэ спектаклым и кІыхъагъкІэ кыщигъэсэбэпыфынущ. Пэжщ, абы щхъэкІэ хорым хэтхэр, декламацием и мызакъуэу, хореографием, пластикэм хащІыкІуу, хуэлэкІуэлъакІуэу щытын хуейщ.

Хорыр хэт хъунущ, псалъэм папщІэ, мис мы теплгъуэхэм: прологым; бийм ятекІуа мэуэтхэм кыщагъээжым; Тыргъэтауэ Синдейм кыщысыжам; гъубжэдэх тхъэлъІум и дауэдапщэхэм; Щэтир кыщыкІуэм; щызэпсалъэхэм; щежъэжым; Тыргъэтауэ и монологыр

щыжиІэм; синдхэмрэ мэуэтхэмрэ щызэпэувам; нэгъуэ-щІыпІэхэм дежи.

Емыгъэлейщауэрэ спектаклым хэбухуанэ хъунут пасэррей адыгэхэм я мажусий дауэдапщэхэм ящыщукІапэлъапэ нэхъ гъэщІэгъуэн гуэрхэри... Дауи, ар нэхъыбэу икІи нэхъыфІу къыщохъулІэнур зи зэфІэкІхэр куэдкІэ театрым ейм щхъэпрыкІ кинематографиерт. Примитивым темыгъэпсыхъа кинематографиие нэгъэсам. **Ауэ... дэнэт апхуэдэ адыгэ насып!**

* * *

Мы ди псалъащхъэм къеджахэм къащыхъункІи мэхъу «Тыргъэтауэ» пьесэр япэу сценэм къызыхъахэм я лэжыгъэр дигу нэмысауэ. Хъэуэ, хуабжыу дахуэарэ-зыщ. Уэрэдыр уигу къызэринэжыр япэ дыдэу зэрызэхэпха макъымкІэщ. Абы ещхъщ мыри. СэркІэ ноби гукъэкІыж ІэфІщ абыхэм я спектаклыр. Адыгэ театрым гухэлъ хузиІэ куэдым я дежкІи апхуэдэу ди гугъэщ.

АтІэми, зэрыжаІэу, гъащІэр нобэ иухкъым, – хэт ищІэрэ, зэгуэр, мурад дахэ гуэр хуиІэу, мы пьесэр зыгуэрым къищтэжынкІэ хъумэ, абы ехъэлІауэ авторым иІа гупсысэхэр зэран къыхуэмыхъун къытфІэщІурэ (ужыІэзыфІэщмэ – хъарзынэкъэ!) мы псалъащхъэр ттхащи, апхуэдэу къыщІэкІыну Тхъэм жиІэ!

2000 гъэ, «Тхыгъэхэр» псалъащхъэ

«ДАМЭЛЕЙ» ТРАГЕДИЕМ И ПСАЛЪАЩХЪЭ

Тхыдэмрэ драмэмрэ. А тІум я хэщІапІэхэр, зэрытщІэщи, фІыуэ зэпыІудзащ: зыр щІэныгъэщ (наукэщ), адреір искусствэщ. ЩІэныгъэми искусствэми яІэр, дауи, зы мурадщ: гъащІэр джыныр, къэхутэныр. А мурадыр я гъуазэу ахэр хуокІуэ Пэжыгъэм и лъагапІэм. ХуокІуэ, щхъэж езым и хабзэ хэлъыжу, щхъэж езым и Іэмалхэр къигъэсэбэпыжу, щхъэж езым и пэж къуэпс къигъэщІыжауэ.

ЩІэныгъэмрэ искусствэмрэ – зи гугъу тщІыну Іуэхум нэхъ дытэхъэжынщи, тхыдэмрэ драмэмрэ – я пэжхэр зэщхыркъэпсрэ зэшхуэзэусы цытыныр къуэдыкъым. Ахэр апхуэдэу зэтехуэныр узытебэкъукІ мыхъун хабзэу щытамэ, тхъэм ирещІи, блэкІа зэманыр къыщыгъэлъэгъуа зы драми ятхауэ щыІэнтэкъым, сыту

жыпІэмэ а кѣэхѣукѣащІэ бжыгѣэншэхэм кѣащІэху-
зыкІарэ зыгуэрхэр щызэрахѣуэкІа-щызэблагѣуыкІауэ
дунейм зы тхакІуэ, усакІуэ Іаужыи тегу кѣыщІэкІыи-
кѣым, документхмэкІэ «зэщІэкуда» нэхъ тхыдэхэкІ дыдэ-
рауэ дощІри. Псом хуэмыдэжу, драмэм, тхакІуэм и фан-
тазиер лѣэныкѣуэ куэдкІэ кѣыщызыхуэ сценэм изэгѣэн
хуей драмэм, тхыдэм и пэж псор пэубыдышыр кѣемызэгѣщ.

Мы дызытепсэлѣыхѣыр, пэжу, искусствэм и «азбу-
кэщ», а «азбукэм» и щІэдзапІэм итын хуей гупсысэ
кѣызэрыгуэкІ дыдэхэм ящыщ. Тегѣэчыныхѣауэ ахэр
зыгуэрым хуэпІуатэмэ, ар дыдэмкІэ а зэпІуэтыллэр
бгѣэпудынкІэ мэхѣу. Ауэ, Іуэхушхуэракѣэ, мис а «аз-
букэм» дежщ зыкѣомым я «суд щІапІэр», щытхѣур
зыхуагѣэшынухэмрэ мыхѣыр зрагѣэхѣынухэмрэ щы-
зэхагѣэкІ хабзэр.

А хабзэ мыхѣумыщІэр хабзэ нэхъ пажэ зыхуэхѣуа-
хэм я хѣэзырыпсу кѣыщІэкІащ мы пѣсэм теухуауэ
кѣадзыну упщІэхэри: «Кѣазэнокѣуэ Жѣбагѣы апхуэ-
дэт?»; «Дамэлейрэ абырэ зэхуэзауэ щытат?»; «Адыгѣп-
щым апхуэдэу зищІынт?»; «Кѣетыкѣуэ Аслѣэнбѣэ ап-
хуэдэу жиІэнт?»; «Адыгэ бзылѣхугѣэм апхуэдэ ищІэнт?»;
«АдыгэлІым апхуэдэ?..» Мыр ауэ сытми кѣытщыхѣу
кѣудейкІэ жытІэркѣым, «Дамэлей» пѣсэр дунейм кѣы-
щытехѣами спектакль кѣыщытращІыкІами ди тхѣэ-
кІумэм шагѣэвууа упщІэхэщ).

УупщІэныр тыншци, жѣуап зытым щѣхѣкІэ ар
пхужыІэнукѣым, итІани жѣуапыншэ дымышІхэмэ,
нэхѣыфІу кѣыдолѣытэ.

Сыту фІыт ар, ярѣби, – Кѣэзанокѣуэ Жѣбагѣы и кѣе-
кІуэкІыкІамрэ Дамэлей и псѣукІамрэ зэрыт тхыгѣэ
ехѣэжѣа укѣеджѣну. Мыхѣыбар кѣудейуэ. Моуэ-щѣ, мы
гѣэм мыр ящІат, мы махуэм мыбы хуэзахэт, мыр
ялѣжѣат, жиІэу итрэ шѣч кѣызытехѣэгѣуей фактхэм
ІэкІэ утригѣэлѣбѣу. Ауэ дэнэ здѣщыІэр апхуэдэ тхыгѣэ?
Тхыдэтххэм ящыщу хэт ар кѣыджезыІэфынур? А
Іуэхугѣуэм теухуауэ щыІэ тхыгѣэ кІапэлѣапэхэм я
кѣежѣапІэр кѣэплѣыхѣуэу щІэбдзэмэ, ди жагѣуэ ди
щІасэми, мыр наІуэ кѣохѣу: икІэм икІэжым ахэр псори
зэкІуэлІэжыр кѣракІэщІыкІ пѣтми яхуэмыух ди
ІуэрыІуатѣращ.

НтІэ, тхыдэтхым а ІуэрыІуатѣр езым кѣызэрыщы-
хѣум хуэдэу кѣигѣэсѣбѣыну, щІэныгѣэ кѣыхищІы-
кІыну щыхуиткІэ, апхуэдэ хуитыныгѣэ тІуащІэу,
щадщІэу ІуэрыІуатэм хузиІэн хуей тхакІуэм и Іѣдакѣэ-
щІэкІым щѣхѣэ шѣч нэхъ кѣытрахѣэрэ, нэхъ кѣигѣэуІѣ-
бжѣхэрэ?..

Мы пьесэм дыцелэжым дэ Іэмал зэриІэкІэ нэхъ кызыщІэкъуауэ щыгъуазэ зэрызытщІыным дыхэтащ а дызытетхыхъ Іуэхугъуэхэмрэ персонажхэмрэ ятеухуауэ щІэныгъэлІхэм ятхахэм. КъызыредэхъулІар тщІэркъым, ауэ дыхущІэкъуаш ахэм ящыцу драмэм кыщыбгъэсэбэп хъун факт гуэри ІэщІыб зэрыдмыщІыным. АтІэми, зыдумысыжынщи, а зи гугъу тщІа ІуэрыІуатэращ дэ нэхъ тегъэщІапІи хэлэбапІи тхуэхъуар, – Гуманитар къэхутэныгъэхэмкІэ институтым и архивым Дамэлей теухуауэ щІэлъ ІуэрыІуатэхэкІ тхыгъэхэрщ. Ахэр, къызыредгубзыгъыжымкІэ, вариант 11 мэхъу, информатор нэхъ цІэрыІуэ дыдэхэм я деж щатха зыбжани яхэту.

И къекІуэкІыкІам теухуауэ шэч лъэпкъ къызытумыхъэжын документ зыкъом щыІэу зы цІыху закъуэм и цІэ къыхош а ІуэрыІуатэхэкІ тхыгъэхэм. Ар – хъыбар куэд дыдэ зытражыІыхъу, нэгъуэщІ лъэпкъхэм (п.п., балъкъэрхэм, къэрэшейхэм) я деж щыцІэрыІуэ щыта, пщым я пщыж Къетыкъуэ Аслъэнбэщ.

Дамэлей нэхъ зыпэщІэтар арауэ, Къетыкъуэ Аслъэнбэчу, щыщыткІэ, Къэзанокъуэ Жэбагъы а пщым и зэманым зэрыпсэуар, и чэнджэщэгъуу зэрыщытар ІуэрыІуатэми наІуэ дыдэу кыщыхэщкІэ, абы щыхъэт техъуэ документ гуэрхэри тхыдэтххэм къагъуэтыжауэ щыщыІэкІэ, мыр тхакІуэ Іэужьу зэрыщытыр, тхыдэ пэбжу къэлъытэн зэрыхуэмейр щынэрылбагъукІэ, сыт а персонажхэр ди пьесэм зэрыщызэхуэзэми зэрызэхущытхэми укъэзыгъэуІэбжыну хэлъыжыр? Ахэр зэпалъытыным, литературэ и ІуэхукІэ хъуа-мышъуахэм тепсэлъыхыным и плэкІэ, Іуэхур фактографии зэдауэм щыхуагъэкІуэжым деж, плъэмыкІыу уронэщхъей.

Хъэзырым бэзэр епщІэкІыныр тынщи, зыгуэрым и Іэужь бжыгъэ къытригъуэтэным щІэхъуэпсхэри мащІэкъым. Апхуэдэхэр игъащІэми щыІаш икІи щыІэнуш, литературэ гъунапкъэм имыІэбыкІхэу щытамэ, ущІригузэвэнышхуи абы хэлътэкъым. Ауэ, Іуэхушхуэракъэ, ахэм яхэтщ адыгэ хабзэр, нэмысыр, диныр, лъэпкъым и набдзэ ди цІыхушхуэхэм я пщІэр, я щІыхьыр уэ къыппцахъумэу фэ зытезыгъуэфхэр, ахэр бгъэпудагъэххэу е бгъэпудынкІэ шынагъуэ щыІэу цІыху жыІэ-зыфІэщхэм къащызыгъэхъуфхэр. Апхуэдэхэм я Іэщэ пажэр псалъэшхуэращи, мис а «Іэщэ» дыдэр къэдгъэсэбэпурэ жыдоІэ: а хэкури, лъэпкъри, лъэпкъыр зэрыгушхуэрэ зэрылбапІэу диІэ псори фІыуэ зэрытлгъагъумкІэ дэри (абы хуабжъу хуейІа хъумэ) тхэрыІуапІэ дихъэфынуш. Ауэ лъагъуныгъэхэри щхъэ зы къупхъэм

кыигъэджэлын хуей, лIэун? Мис ар кыитпэвмыубыди, литературэм ехьэлIауэ мы пьесэм кыидэвгъуэ псоми Iэдэбу дыщIэдэIуну дыхъэзырщ.

ПЕРСОНАЖХЭМ ЯТЕУХУАУЭ

Дамэлей и образыр нэгъэсауэ сценэм нихъэсын мурад дахэр зэгур зыгуэрым ищIынкIэ хъумэ, псом япэрауэ, абы кылътэн хуейщ ар Къэбэрдей псом цIэрыIуэ дydэ щызыщIауэ щыта, Андемыркъан ехъехуэу ди IуэрыIуатэм кыхэнэн хуей щIэхъуа Iуэхум и инагъыр. Абрэдж гуп цIыкIу гуэрым я гъуазэ кыизэрыгуэкIу къэбгъэлъагъуэмэ, ар, шэч хэмылъу, Дамэлей нэпцI хъунуш... Дамэлей дззешеш. Абы кыришэкIа Джэдыгугъурыдзэм и инагъуи лъэщагъуи щытар кырипщIэну ирикъунщ «Дамэлей и дзэм хэкур яубыдаш» жиIу хыбарыжхэм мызэ-мытIу къазэрыхэщыжыр, езыр мыхъумэ, тенджызитI зэхуакум нэгъуэщIыпщ дэсын хуэмейуэ къэзылътэу щыта, апхуэдизу зи гур инрэ зи къарум кыигъэгугъуэ дунейм тета Къетыкъуэ Аслъэнбэчи адреи къэбэрдеипщхэри игъэгулэзыфауэ зэрыщытар. Къытыдогъээжри, мис абы кыщыщIэдзэн хуейщ Дамэлей и образыр «ухуэныр»... Дамэлей иIэн хуей теплър дэ кыизэрытщыхур кыжытIэн и пэ кыхуэу, ар гурыIуэгъуэ икIи нэрылъагъу ищIу пьесэм хэт зы теплъргъуэ дытепсэлъыхэмэ, щхъэпэ хъуну кыитщохъу... Апхуэдэ къэлъыхуэныр хуабжъу зыфIэфIхэм, дауи, тIасхъапIэ мымащIэ дэрыншэуи кыхагъуэтагъэххэу кыщIэкIыныщ «Дамэлей» пьесэм, атIэми, драматургие илъэныкъуэкIэ жыпIэмэ, мыбы хэт нэхъ тIасхъапIэ ин дыдэу дэ кыитщыхужым дыкъытеувыIэнщ: ар – уей-уей жезыгъэлэу зыхэзыш пщы лIакъуэм къахэкIа, пагэм я пагэж Гуащэнагъуэ зэуэ, кIуэаракъэ, а зы нэлэрыкум Дамэлей лъагъуныгъэ зэрыхуищIырщ, хъэщыкъ зэрыхуэхъурщ. Ар тIасхъапIэ ину кыщIытщыхужыр спектаклым еплъхэм я фIэщ (искусствэм и пэж къэгъэлъэгъуэкIэ IэмалхэмкIи) пщIыныр егъэлеяуэ гугъуи аращ. АтIэми, зыдумысыжынщи, дэ хуабжъу дигу ирохыж а «тIасхъапIэр», сыту жыпIэмэ уащхъуэдэмыщхъуэу къэхъу апхуэдэ гурыщIэр нэгъэсауэ кыпхуэгъэлъагъуэмэ, Iэмал имыIуэ гухэр «дэхъуэпскIынуш». Ар нэгъэса хъун-мыхъуныр къанэ щIагъуэ щымыIуэ зэлытар, дауи, зыгъэувыну режиссерымрэ къэзыджэгуну актерхэмрэ я Iэагъырщ, я талантырщ... Пэжщ, тIэкIуи щIэдгъатхъурэ жыдоIэ, ахъумэ Гуащэнагъуэ зэуэ

Дамэлей хьэщыкъ зэрыхуэхъур ауэ сытми ремаркэкIэ пьесэм къыщыхэдгъэщ къудейуэ аракъым. Хьэуэ, а теплъэгъуэм гъунэжу хэтщ «лъагъуныгъэкIэ» зэджэ гурыщIэ иным пагагъэуи ерыщагъэуи щыIэм уаригъэбэкъуэфынкIэ зэрыхъунур хьэкъ къыппащIыным тегъэпсыхъа псалъэхэр... АтIами, къытыдогъээзжри, мыр режиссер IэмалхэмкIэ, актер IэзагъхэмкIэ «ягъэнщIыжыфыным» дыщыгугъыгурэ дызытегушхуа фIэщIыгъуей гуэру аращи, гугъэр хэтхыжкъым ар щытхым цыгъуэ ди нэгү щIэтар зэ мыхъуми зэ сценэм нэрылъагъу цыхъуным... «Цыхубэ этимологии» жыхуаIэм а лыхъужьым и теплъэр ди нэгү къыщIигъэуэвзу къызэрыщIинам тепщIыхъмэ (дамэ+лей), псом япэрауэ, Дамэлей плIабгъуэу, лъагэу, Iэчлъэгъу... кIэщIу жыпIэмэ, щIалэ къекIуу, уардэу щытащ. (IуэрыIуатэм щыщ языныкъуэ хъыбархэм къызэрыхэщыжымкIэ, мы лыхъужьым ПщыкъанкIи еджэхэу щытащ, ауэ шыхъукIэ, и теплъэм тешIыхъауэ Дамэлейр иужькIэ цIыхубэм фIащауэ хуэбгъэфащэ хъунущ)... ФIы дыдэщ Дамэлей и ролыр зыгъээзэщIэну актерым апхуэдэ теплъэкIэ Тхьэр кыхъуэупсамэ, ауэ а образым дежкIэ нэхъыщхьэр, дауи, аракъым. Нэхъыщхьэр хэку псо зыхуэусэу щыта лыхъужьыр уи нэгү къыщIигъэуэвфу щытынырщ. Нэхъыщхьэр – апхуэдэ лыхъужьхэр цIыху къызэрыгукIхэм яхэзыIэтыкI – образ хэлъу жытIэнци – «мафIэр» и гум къыщыблэу, и нэгүм кърихыу дигъэлъагъуфынырщ. Мис апхуэдэ Дамэлей спектаклым хэтмэ, итIанэ Гуащэнагъуэ абы зэуэ зэрыдихъэхыр зыми фIэщхъугъуей цыхъунукъым, апхуэдэ «ТIасхъапIэм» дыщIытегушхуэфари гурыIуэгъуэ хъунущ.

Гуащэнагъуэ (*къэдгупсыса персонаж*), зэрыжытIащи, хуабжъу зыхэзыш пщы унагъуэм щалъхуащ икIи щапIащ. Дахэщ, пагэщ, цIыхухъухэр ялъэмыкIыу зыIэпызышпэ «бзылъхугъэ мафIэхэм» ящыщщ, апхуэдэ бзылъхугъэхэм нэхъ яхэлъ хабзэ ерыщагъ, цхъэзыфIэфIагъ тIэкIухэр хэлъщ, авантюрэми хуэхейкъым... **ГушIэм къыщылыда лъагъуныгъэмрэ пудыныгъэ зраха пагагъэмрэ** – мис а тIум я зэхуакуращ **Гуащэнагъуэ** и трагедийер къызыдэщIыкIын хуейр.

Къэзанокъуэ Жэбагъы ящыщщ ди лъэпкъыр зэрыгущхуэ нэхъ цIыху щэджащэ дыдэхэм, ауэ, ищхьэкIэ зэрыщыжытIащи, нобэкIэ зыми зэкIэлъыхъауэ къыбжиIэфынукъым абы и къекIуэкIыкIар, и шыфэлIыфэкIэ зыхуэдэу щытар. Къэзанокъуэ ЖэбагъыкIэ еджэу апхуэдэ адыгэлI Iуш дыдэ зэгүэрым зэрыщыIам, зэрып-

сэуам шэч кыитезыхъэ, дауи, цылэкъым (илъэсищэ хуэдэкIэ узэлэбэкIыжмэ, ХьэтIохъушцокъуэхэ я хадэм – Налшык къалэ паркым) – къашэжу цагъэувауэ ноби ит сынхэри абы цыхъэт тохъуэ), ауэ, тхъэхужылэу жыплэнумэ, зэкIэ мащIэщ документ зыфIапщ хъуну тхыгъэхэм абы теухуауэ (е абы епхъэлIэ хъуну) къыхагъуэтар. Къытыдогъээзжри, ар нобэкIэ нэхъ «щыпсэури» и щэджащэгъэр (теухуа хъыбархэр, псалгэ шэрыуэ кыищIэнахэр) нэрылгагъу цыхъури IуэрыIуатэращ... Апхуэдэу щыщыткIэ, жыплэ хъунуц ди лъэпкъым и блэкIар кызыгъфIэлэуэху, мащIэ-куэдми абы зыгуэр хэзыщIыкI адыгэ дэтхэнэми езым и Къэзанокъуэ Жэбагъы илэжу. Мис абыхэм ящыщ зыуэ аращ «Дамэлей» пьесэм хэт мы ди Къэзанокъуэ Жэбагъыри... «Ди Къэзанокъуэ Жэбагъы» дэ кыизэрыттыхъужыр мыпхуэдэуц. Ар, дауи, лIы Iуц къудейуэ къэнэжкъым, – зэман щыпсэуам зэрыхуэфэщэнкIэ щIэныгъи иIауэ, Къуэ-кIыплэм щыпсэу лъэпкъыжхэм къадекIуэкI философиехэми яжъ къащIихуауэ цытагъэнуц, игурэ и щхъэрэ зэрызэтелътым, шэрыуэу зэрыпсалтэм тепщIыхьмэ... Псом ящхъэу ар зыхуейри зыщIэхъуэпсри Къэбэрдейр хэку уардэ (къэралыгъуэ нэс) хъуауэ илгагъунырщ. А и хъуэпсаплэр нахуаплэ хъуным щхъэкIэ, ар хуцIокъу зауэ-банэ хэкум зэримылъыным, псори зэгурыIуэ-зэдэлэуж щIыным, япэ къэс зэуакIуэ-хъунщIа-кIуэхэр къатемыгүшхуэным, къатемыгүпллэным папщIэ, лIэщIыгъуэкIэрэ дамэгъуу къадекIуэкIа, иджыре-ибзэкIэ жыплэмэ, экономикэ, политикэ, дипломатие я IуэхукIэ лъабжьи къуэпси щаIэххэ Урысей къэралыгъуэм лъэпкъыр бгъуригъэувэжу, езыхэми къэралыгъуэ нэгъэса (хэку уардэ) яIэным адыгэ акъылыр триухуэну... Сыт хуэдиз и мыIуцагъми, Жэбагъы и акъылыр занщIэу хуэкIуэркътым, япэрауэ, «изымрэ ныкъуэмрэ» (тепщэхэмрэ пщылIхэмрэ), зэнэзэпсэ дэнэ къэна, зэи зэакъылэгъу зэрыпхуэмыщIыным; етIуанэрауэ, къэбэрдеипщхэм я зэрышхзэрылIыр и нэм зэрынэсыпам, ахэр фIырыфIкIэ зэзыгъэкIужыфын зэрыщымылэм; ещанэрауэ, а къэхъункIэ хъуну зыщышына дыдэр кыизэрыхъуагъэххэм: Къэбэрдейм теухуауэ Урысейм иIа политикэр зэрихъуэжам, дамэгъуу кыилытэу кыыдэгъуэгурыкIуэным и плэкIэ, кыизэуным нэхъ теухуа хъууэрэ зыкъом лъандэрэ я Iуэхухэр зэраухуэм, а мурад щэхур хуэм-хуэмурэ ягъэзащIэу зэрыщIадзам, къэбэрдеипщ гуэрхэм я зэхуаку дэлъ мафIэр абыхэми кыизэщIагъэсту зэрыхуежъам... Пэжщ, мыпхуэдэу уцIэупщIи хъунуц: апхуэдиз зи Iуцагъ,

хэкупсо ІуэхухэмкІэ куэдрэ чэнджэщэгъу ящІ цІыхум и акъылыр щхьэ хуэмыкІуарэ къэщтэгъуей дыдэуи щымыт а гупсысэхэм? Абы и жэуапыр Къетыкъуэ Аслъэнбэч щыжелэ пьесэм: «Къэзанокъуэр ЛІы Іущц егъэлеяуэ. Тхьэр апхуэдэ АкъылкІэ зыхуэупсэр закъуэ-тІакъуэщ. ИтІани, гъэщІэгъуэнкъэ, – а Іущыгъэр зритыр мэхъу жылэзыфІэщ. Апхуэдэм И ІитІымкІэ пхуэщІэнуц шыпсыранэр, Бзаджагъэ нэхъ хэмы-хьэу»... Абы и закъуэкъым: дунейпсо тхыдэм уриплъэж-мэ, цапхъэ куэд къыхэбгъуэтэнущ цІыхушхуэ дыдэ-хэм я гъащІэхэр зэи мызэщІэну гугъэхэмрэ нахуапІэ пхуэщІынкІэ Іэмал зимылэ хъуэпсапІэхэмрэ траухэу щытауэ. Мис апхуэдэ пасэрей утопистхэм яхэббжэ хъуну ди гугъэщ мы ди пьесэм хэт Къэзанокъуэри... НэхъыфІу щыІэр зигу илъа Жэбагъы и гугъапІэ псори финалым къыщызэтоцахэ, цІыхубэм я шыжакІуэ Дамэлей хахуэр укІыпІэм къахуришауэ къыщІокІ. Ауэ щыхъукІэ, Жэбагъы и трагедийер куэдкІэ нэхъ инщ икІи нэхъ купщІафІэщ хьэдэу утыкум илъ Дамэлейрэ Гуащэнагъуэрэ я лъагъуныгъэр зыхуэкІуа трагедием нэхрэ. Мис а трагедийер сценэм кызыдрихъу финал монологымкІэ нэгъэсауэ къимыгъэлъагъуэмэ, Къэза-нокъуэ Жэбагъы псалъэшхуэ куэд щхьэусыгъуэншэу спектаклым щыжызыІа персонаж «дияуэ» еплъахэм я гум къинэжынуц.

Къетыкъуэ Аслъэнбэч дэ дызэджа тхыгъэхэм, зэхэт-ха хъыбархэм ятещІыхъауэрэ жылІэмэ, лІыгъэшхуэ зыхэлъа, куэд зыгъэхъа, фІэлІыкІ ин зиІа, ауэ зи па-гагъымрэ ерыщагъымрэ щхьэпрымыплъыфа, «Уэ ухьэ-лэмэ, сэ сыуэмэщ» жызыІам ещхъ цІыху емылджу дунейм тета пщыщ... Хэт ищІэрэ, нобэ «дипломатиекІэ» зэджэ Іуэху зехъэкІэхэм хуэІэзэ дыдэу щытагъэнкІи мэхъу Аслъэнбэч, апхуэдизу «фэзэхъуэкІыу», дамэгъу-хэри ныбжьэгъухэри кІэщІ-кІэщІурэ ихъуэжу къы-зэрэкІуэкІар къэплъытэмэ. Хэт ищІэрэ, а «дипломатие» жыхуалэм хуабжъу хуэхейуэ щытагъэнкІи мэхъу, ап-хуэдиз зэпэщІуэ-зэпэщІэтымрэ хэкум и щІэлъэны-къуэр мызэ-мытІуэ зыхидза Іэпхъуэшапхъуэмрэ езыми и хэкуми фІы лъэпкъ къазэрыхуимыхар уигу къэб-гъэкІыжмэ... Гугъуц нобэ тхьэрыІуэкІэ абыхэм утепсэ-лтыхъыну, дэри, Тхьэм жимылэкІэ, зэгуэр уей-уей жезы-гъэІэу мы дунейм тета, нобэр къыздэсым зи хъыбар куэд яІуатэ Къетыкъуэ Аслъэнбэч и цІэм бжыгъэ тет-щІэн дэнэ къэна, жьауэ тредгъэдзэну дыхэтэ е дыхуейуэ аракъым. Хьэуэ, мы персонажри ар щыпсэуа зэманри драмэкІэ къэдгъэлъэгъуэну къызэрыхэтхам нэхъ щхьэ-

усыгыуэшхуэ илэщ: дыщыуэнкIи мэхъу, ауэ, дэ кыизэ-рытлгытэмкIэ (пьесэм и финалми ар IупщIу кыыхош), адыгэм ди насыпыншагъэ нэхъ ин дыдэу хэкукътэри лъапкыкътэри кыйтхуэзыгъэкIуа «ИстамбылакIуэм» дыхуэзыша лъагъуэр мис а зэманым кыщожьэ. Зэман хьэлътэт, хуабжъу зэман къэукътубеат ар Къэбэрдейм дежкIэ. ИгъащIэми адыгэм тхуэзыхэмынэу кыидде-кIуэкI зэрышхзэрылIыр абы щыгъуэ и нэм нэсат. Ныб-жърей бий зэхуэхъуа пцыхэм Къэбэрдейр тIу иращIы-кIарэ зэрымыгъэпщ-зэрымыгъатхъэ жыхуаIэм хуэдэу зэпэщIэгъэт, ахэм я лъабжъэм кIарахъуэу кыщIэна цIыхубэм, хэкIыпIэншагъэм ирихуллэри, щхьэрыу-тIыпщ хъу куэд къахэкIыу щIадзат. (Мис а зэхэтыкIэ мыхъумыщIэм и Iэужьу, цIыхубэ кыщрагъэудам я бампIэгъэтIысу къэплътэт хъунуш Дамэлей сымэ теп-щэхэм иращIэкIауэ щыта зауэри)... ЗэдаIуэ зэрымы-лътыж хэкум, Iэмал иIэкъым, – гува-щIэхами хамэхэр Iэ щIыIэкIэ кыиIэбэнущ. Аращ мыбы щыгъуи къэ-хъуар: Къэбэрдейм нэ кыыхуизыщурэ къекIуэкI хамэ къралыгъуэхэм, пщыгъуэхэм нэхъри кыизэIащIэу щIадзаш арыншами хуабжъу зэIумыбз хъуа щытыкIэр. Апхуэдэм пэплъэу щысахэ хуэдэ, я хэку кIуэцI Iуэхухэр езыхэм зэрахуэжыным и пIэкIэ, хамэлэрэ хамэ акъыл-кIэ ахэр зэфIахт языныкътуэ адыгэпщхэм. Абы и закътуэ – я зэрышхзэрылIыр хэлущIыIу ящIурэ, мо лIэщIыгъуэ-кIэрэ дамэгъуу кызыдекIуэкIахэм я акъылыр Къэ-бэрдейр къэбзэу зэрыхъунум, къэзэуни зэрыхуейм хуэм-хуэмурэ траухуакIэт... Мис апхуэдэ зэман бза-джэм и Iэужьт Къетыкътуэ Аслъэнбэч. Мыр къэфлътэ-тэну дыныволъэлIу: **ди пьесэм хэт Къетыкътуэ Аслъэн-бэч...** Къетыкътуэ Аслъэнбэч и теплътэкIэ мыпхуэдэт, жиIэу иту зы документ пэбж тхыгъи дэ дрихьэлIакъым. (Пэжщ, балъкърэхэм я IуэрыIуатэм ущрохьэлIэ «сары-Асланбек» – цIэм. Апхуэдэуш балъкърэхэр Къетыкътуэ Аслъэнбэч кыыззреджэу щытар. «Аслъэнбэч сырыху» – араш, адыгэбзэкIэ зэбдзэкIмэ, абы кыиIыр). АтIэми ар цIыху уардэу, сыт илътэныкътуэкIи лIы ехъэжъауэ зэрыщытам дэ шэч кыытетхьэркъым.

Дзэпщокътуэ Жамболэт (*къэдгунсыса персонажщ*) Къетыкътуэм и къуэдзщ. Тхыдэтххэм зэрыжаIэмкIэ, къуэдз ящIу щытар лIакътуэлIэшхэм къахэкIа гуэрщ, атIэми щыуагъэшхуэ мыхъуну кыдолътэт пщым мы ди пьесэм апхуэдэ къалэн зэрыщигъэзащIэр. Мо ищ-хьэмкIэ дызэрыщытепсэлътыхъащи, апхуэдэу хэкум зэныкътуэкътурэ зауэ-банэрэ щилътым деж, тепщэр (псом хуэмыдэу, а тепщэр Аслъэнбэч ещхь цIыху зэгъы-

гъуейрэ щхъэзыфIэфIагъи хэлъмэ) къезэгъ-къемызэгъ-хэм елIэлIащэ хабзэкъым, и дзыхъ зригъээри нэхъ къегъэщIылIэпауэ щыт и Iыхълы, благъэ, и жыIэм зыкIи темыбэкъукIыну зыщыгугъ и дарэгъу, IупэфIэгъу – апхуэдэхэращ. Пщыуэ щыщыткIэ, Жамболэт Къетыкъуэм лъыкIэ къызэрыгухъэр гурыIуэгъуэщ. Ар япэрауэ. Адрейуэ, Жамболэт сыт хуэдизу зимыгъэпагъэми, зимыгъэгуащIэми, лъы телъщ, и псэм къошхэ, Къетыкъуэ Аслъэнбэч и лъахэр егъэзыплэ ищIауэ, и щхъэри, и унагъуэри, и жылагъуэхэри абы къыхъумэу аращ. Ауэ щыхъукIэ, Жамболэт щхъэусыгъуэшхуэ иIэщ сыт илгъэныкъуэкIи пщым хуэжылэдаIуэу щытыну (и Iуэху зытетыр щыгъупщэжу зэзэмызэ и пагагъэ гъэпщкIуар къыщыпхууд, и щхъэ и унафэ езым ищIыжыну щыхуежъэ къэхъу щхъэкIэ). КъимыдэкIэ, Аслъэнбэч Жамболэт щIызришэлIам и зы щхъэусыгъуэу жыплэ хъунуш (арагъэнкIи мэхъу ухуеймэ нэхъыщхъэр) абы пхъу тхъэIухуд зэриIэр, ар «Iуридзэжмэ», Кърым хъаныр и лгъэныкъуэ къызэрищIыфынур, ар и лгъэныкъуэ къищIмэ, жагъуэгъухэм я гущIыIур и гъуэгуу Къэбэрдей псом тепщэ зэрыщыхъунур. Мис апхуэдэ Iуэхухэм зэрапх Аслъэнбэчрэ Жамболэтрэ, пагагъэу яхэлъымкIэ зэщхъэщымыкI, ауэ языхэзыр адрейм хуэжылэщIэн хуейуэ къызыхудэкIа пщы ябгитIыр... И финал монологыр хэмытмэ, Жамболэт и образыр фIыуэ «хуэчэнжу» къэнэну, гукъинэж мыхъуну къытщохъу, ауэ дымыбзыщIрэ драматургием и хъэтыркIэ жытIэмэ, къызэщIэплъауэ сценэм щекIуэкI Iуэхугъуэри еплъхэм ягъуэт гурыщIэ плейтеиныгъэри абы зыгуэркIэ иггъэмэщIэну, къызэтригъэувыIэфыну плэрэ, жытIэуи дыщытщ. Ари дыбзыщIынкъыми, мы монологомым дэ мыхъэнэшхуэ идот, екIурэ-ещхъу режиссерым спектаклым хухэгъэзагъэмэ, хэтыныр зэрынэхъыфIым шэч хэлъкъым. Ауэ, сыт хуэдизу дигу иримыхъыжми, мы монологыр спектаклым щымыщу кIэрагъэпщIа гуэр хуэдэу щытынумэ, сценэм щекIуэкIыну Iуэхум и «жагъэм кIэрыригъэчынумэ», авторым и гум къызэрыщIитхъыныр гурыIуэгъуэ пэтми, хэгъэкIамэ нэхъыфIщ.

Хъызыр (*къэдгунсыса персонаж*). «Дамэлей» пьесэр Адыгэ театрым цагъэува, телевизоркIэ къагъэлгъэуа нэужь, дэ къытлгъэлэсащ диным и лэжъакIуэ куэд абы къызэригъэгубжъам и хъыбарыр. И хъыбар къытлгъэлэса къудей мыхъуу, лыкIуэ къытхуащIри, апхуэдэу къэгубжъынхэкIэ щIэхъуам гуащIэу къытхутепсэлгъыхъащ... Зэзыгъээзэхуэж хабзэр зыгуэркIэ къуэншаращи, дэ апхуэдэу зыкъэтлгытэжкъым, атIэми мыр жытIэну

дыхуейт: диныр щІэнэкІалгъ пщІыныр, ефэндыхэм уатеухыныр ди литературэм и кьалэн нэхъ пажэхэм хабжэу шыщытами, Тхьэр ди щыхъэтщ, шейтІаныр кьыттекІуэу зэгүэр дыщІәукІытэжын, дыщІыщІегъуэ-жын зы псалгъи диным теухуауэ ттхакъым. НтІә, уанэ махуэ тезылхъэнхэ, диным гъуэгу щигъуэтыжа, ар уубыну зыми ущыхимыгъэзыхъыж зэманым апхуэдэ длэжъу ди жьыщхъэ ди напэ тетхыжын хуейт? Хьэуэ, диныр гъэпудыным тегъэпсыхъа зы псалгъи хэткъым мы пьесэм... Пэжщ, Хъызыр и образыр сценэ Іэмал-хэмкІә хуабжэу «кыыхагъэцІуукІащ» мыбы кьытращІыкІауэ щыта спектаклым, пьесэм нэхърэ нэхъ шыпхры-шауэ, режиссурэ и ІуэхукІи джәгукІә илгъэныкыуэкІи Іәзагъ ин хэлъу, ауэ еплгъхэм а образыр гурымышхъ ящыщІыным нэхъ тегъэпсыхъауэ плэрэ, жьыпләу кьа-гъэлгъэгъуащ. (Ди жагъуэ зэрыхъунщи, сценэм щекІуэкІ-хэм ящыщу театракІуэхэм ягу иримыхъ псори икІәм икІәжым щалгъагъур драматургым дежщ. Ар зы лгъэныкыуэкІи захуагъуэ кыыщІәкІынущ, сыту жы-пләмэ, афишэм и натІәм тратхэр абы и цІә-унэцІэращ, ауэ... Ауэ зэгүэр зы Іушыцэ мышхъэх гуэр кыытхэкІыу зэплгъа спектаклымрэ ар кыызытращІыкІа пьесэмрэ зэригъэпщэжыфамэ, кыгурыІуэнт сценэм щыплгъэгъуа-хэм тепщІыхъурэ пьесэм и хъуа-мышхъахэм уатепсә-лгъыхъыщэ зэрыхыхъунур. ИрагъэфІакІуэуи щІы, ирагъэкІакІуэуи жыІә, – пьесэхэм куэдрэ кьахуохуэ сценэм ит я цІәджэгъу спектаклхэр кьащыхуэмыщІы-хуж). Мыри жыІән хуейщ: а спектаклым еплгъауэ мы пьесэм щымыгъуазэ псоми Хъызыр кьазэрыщыхъуар ефэндыхуэщ. Ефэндыхъым-тІә ди пьесэм хэт Хъызыр, – кьадыщ. Кьадыр – ар шәрихъэтым и хабзэхэм ири-лажъэ хеящІәу (судыщІәу) аращ. Дин Іуэхукъым ар мы пьесэм кыыщІыхъэтшари, атІә... Хьэуэ, дыщытепсә-лгъыхынкъым а псом мыбдеж. Ахэр куэдкІә нэхъ гурыІуэгъуэ щыхъуну кыытфІоуцІ езы пьесэми, мис ар, – фи пащхъэ илгъщ... Хъызыр, дэ кыызэрытщыхъумкІә, и ІәнатІәм хуэфәщэжын щІәныгъи зиІә, Тхьэм кьрита Іуцагъи зыбгъэдәлгъ, и тепщэхэм я «бжыынэхэр щызэ-рынэм» деж Іәзэу зызыгъэкІыжыф, апхуэдэкІә Къе-тыкыуэм кыигъәсәбәп икІи кыыкыуэт лгъщ. (Арынша-мэ, ар кьриджәнкІә Іәмал иІәтәкъым пщым я пщыжым)... Дауи, езым хуэфәщэжын бзаджагъи хэлгъщ Хъызыр, Дамәлей сымә япәщІәтыным тепщІыхъауэ жьыпләмэ, авантюрэ гуэрхәми хуэхъэзырщ, атІәми дин кьежъаплә лгъәпкъ иІәкъым Хъызыр и образым щыщ а

лъяныкъяуэ-ми... Куэдылуэ тежытIыхъауи къящIэкIыныщ мы «ефэнды Iуэхум», ауэ, псалъэм къядэкIуэрэ «пэщIэIуан-тIэ иреттыж» щIыкIэу жытIэнци, дэркIэ мыр гурылуэ-гъуэ дыдэу шыткъям (зи гугъу тщIы Iуэхум ехъэлIауи, емыхъэлIауи): лIо, ефэнды темэр дяпэкIэ «зэхуэщIауэ» шытыну ара ди литературэм дежкIэ? Япэхэм цыгъуэ абыхэм яфI лъэпкъ литературэм цыжаIэ мыхъуу шы-тамэ, нобэ, дуней шэрхъыжъыр нэгъуэщIыпIэкIэ екIэрэ-хъуэкIыу, дэтхэнэ ефэндymi (Iейми фIыми) бегъымбар статусыр игъуэтауэ ара?.. Тхъэм дыкъещIэ, зи щхъэ пщIэ хуэзыщIыж, гу къабзэ-щхъэ къабзэу а IэнатIэ да-хэм икIи лъагэм пэрыт ефэндым дэ сытым дежи пщIэшхуэ худощI. ХуумыщIынкIи Iэмал иIэкъям ап-хуэдэм. Ауэ, дывмыгъэбзыщIыт: щыIэкъэ апхуэдэ пщIэ къэзымылэжъ ефэнды? А цIэ лъапIэм къядэкIуэу, езы динри зыгъэпуд, абы зи гур хузэлIузыхыну щIэкъу цIыхур зи дуней тетыкIэмкIэ Iузыгъэшт ефэнды? Сыту фIыт, ярэби, зыжъэу тхужыIэну цытамэ: «ЩыIэкъям!» Ин дыдэу ди жагъуэ зэрыхъунци, – щыIэщ, щыIэхэщ. Псалъэм папщIэ, дохутыр Iейхи, тхакIуэ Iейхи, къулы-къуцIэ Iейхи зэрыщыIэм ещхъыркъабзэу... НтIэ, абы-кIэ ди акъыл зэтехуамэ, мис мыбыи арэзы техъуэн хуейуэ къящIэкIынущ: литературэм гъащIэр зэрыщы-ту къегъэлъагъуэ икIи едж езым къигъэщIыжа Iэмал-хэмкIэ. ГъащIэм и Iыхъэ нэхъ пажэ дыдэхэм ящыщI динри, ауэ щыхъукIэ литературэм абы къяпикIу-хъынкIэ, абы пыщIа Iуэхугъуэхэм табу телъу къязыщи-гъэхъуфынкIэ Iэмал иIэкъям, дин лэжъакIуэ гуэрхэр хуей-хуэмейми. Ди диныр езыр къабзэщ, дахэщ, кууш, ауэ щыхъукIэ ар хуэныкъяуэкъям зыгуэрхэм я емы-IусэцыснэIуагъ.

Къундет Шолэхъу (*къэдгунсыса персонажц*) и обра-зыр, апхуэдэ персонаж мы пьесэм щIыхэтыр нэхъри гурылуэгъуэ тщIын мурадкIэ, тхыдэр щыхъэт зытехъуэ гүэрхэм кIэщI дыдэу датепсэлъыхъынщ... Къундетхэ лIакъуэлIэшщ, пцыхэм къакIэлъыкIуэу Къэбэрдейм хэку унафэ зыIэщIэлъу щыпсэуа лIакъуэлIэш лъэпкъи-плIым (Къундетхэ, Анзорхэ, Тамбийхэ, Къуэргъулы-къяуэхэ) ящыщу ахэм нэхъ зэфIэкI икIи нэхъ фIэлъыкI яIауэ къэзылгытэ тхыдэтххэм яхэтщ... Къудащ Елбэз-дыкъяуэ (Владимир) и тхылъыр («Къэбэрдей лъэпкъым и тхыдэрыгъуазэ тхыгъэхэр») щыхъэт зэрытехъуэмкIэ, адыгэпщхэр къэунэхуным япэжкIэ, хэкур зезыхъуэ шытар лIакъуэлIэшхэращ, мо зи гугъу тщIа лIакъуэ-лIэш лъэпкъиплIым ящыщу щыр зэкъяуэувэмэ, акъы-

лэгъу зэдэхъумэ, Къэбэрдейм я пщышхуэр зэрахъуэ-кIыфу апхуэдэ лъэкIыныгъэ ялауэ жаIэ... Къетыкъуэ Аслъэнбэч щыпсэуа зэманым елэжъа тхыдэтх Iэзэ Налэ Женэ зэритхымкIэ, лIакъуэлIэшхэм а зэманым къалэн щхьэпэ дьдэ ягъзащIэу цытащ зэпэщIэува къэбэрдей-ищхэр зэгъэкIужынымкIэ, Къэбэрдейр нэхъри зэкIэ-щIамычу зэрахъумэным хуабжъу пылъахэщ. (Шэч хэлъкъым, адреи адыгэ лъэпкъ къудамэхэм ебгъап-щэмэ, къэбэрдейхэр Хэкум нэхъ хъума зэрыщыхъуар апхуэдэ лIы Iуцхэм пасэу ягъэтIылъа акъылым и фIыгъэщ)... Хэкум и Iуэхум, и къэкIуэнум щIэгупсысу гудзакъэ зилэ апхуэдэ цIыху щхьэпэхэр нэгум къыщIэ-зыгъэуэажыну хэт образу аращ ди пьесэм хэт Къун-детхэ Щолэхъу.

Тембот (*къэдгупсыса персонаж*) мы пьесэм щекIуэкI Iуэхугъуэхэм нэхъ къыхэпщIа щыхъур и кIэхэ-ращ, атIэми адреи теплъэгъуэ зыхэтхэм ухуагъэхэзыру щытын хуейщ а лIы нэщхъыдзэм зэ мыхъуми зэ зы-къызэрызэкъуихыным, зы мурад щэху гуэрхэр зэрихъу-мэр, зэригъафIэр и фэм къиIуатэ зэпыту екIуэкIмэ нэхъыфIщ... Тембот и хъуэпсапIэ нэхъ ин дьдэр уэр-къыгъэр къыхуагъэфэщэнырщ. Ар зэи къэмыхъуа, Тембот щхьэкIэ дэ къэдгупсыса Iуэхуу аракъым. Тхы-дэр щыхъэт зэрытехъуэмкIэ, нэхъ пасэхэм щыгъуэ уэркъыгъэр зэрыфIащ цытар зауэхэм лIыгъэкIэ къы-щахъ щIыхъым и инагъ елъытауэщ. Зи уэркъыгъэр апхуэдэ щIыкIэкIэ къэзыхъа лъэпкъыжьхэм щхьэкIэ «уэркъышхуэ лъэпкъ» жаIэуи цытащ япэхэм. Абыхэм ящыщ, псалъэм папщIэ, Азэпщхэ, Тыжьхэ, Ехъущо-къуэхэ, Кушмэзокъуэхэ, Жанокъуэхэ, Муртазэхэ, Елбыхъухэ, Абейхэ, нэгъуэщIхэри. Шэч хэлъкъым, «уэркъ» цIэр къызэрахъ щIыкIэхэм я нэхъ пажэу сы-тым дежи цытар лIыгъэращ, ауэ – мыри тхыдэр щыхъэт зытехъуэ Iуэхущ: ар (уэркъыгъэр) тепщэхэм я лъабжъэ щIэтхэр къазэрыхуэжыIэщIэ-къазэры-щIэубзэ елъытауэ ягуэш хабзэ (хабэншагъэ жытIэмэ, нэхъ тэмэмщ) къежъауэ цытащ иужыIуэкIэ. Нэхъ иужыжкIэ уэркъыгъэр (нобэрей къулыкъухэм ещхъу) ящэ-къащэху хъуауэ зэрыщытари тхыдэм ибзыщI-къым. Ауэ щыхъукIэ, уэркъыгъэхэм яхэтщ узэрыгу-шхуэ хъун къежъапIэ зили, узытеукIытыхъын хуей къэхъыкIэкIэ къахъаи. Тембот, дауи, ящыщкъым укIы-тэр къызытегуплIэу емыкIу зыпылт ищIэным хущIе-гъуэжхэм, – сыт хуэдэ къэхъыкIэри идэнуш, сыт хуэдэ щхьэусыгъуэри къыгъэсэбэпыну хъэзырщ уэркъ хъуным щхьэкIэ.

Абрэджхэр (Шумахуэ, Бэтокъуэ, Увжыкъуэ) – (*къэджупсыса персонажхэщ*). Мыхэр Дамэлей и дзэешэ къуэдзэхэщ, хуитыныгъэм и ІэфІыр зыхэзыщІа, ар зы-ІэщІэзыгъэкІыну хуэмей лІыхъужьхэщ. Пщыхэр зы-гъэгулэз Джэдыгугъурыдзэр къезышэкІ Дамэлей дэ къызэрытщыхъум дытепсэлтыхъагъэххэщ. НтІэ, мис мыхэр сыткІи ехъэхуэу щытын хуейщ абы. Мэкъуауэ пщыІэм тес щІалэщІэ гуп хуэдэ, зэщІэнакІэрэ зэщІэды-хъэшхэжу – апхуэдэ зэхэтыкІэ яІэу къэбгъэлъагъуэ хъунукъым. «Маржэ!» жалэмэ, зэщІэшэсэн хъэзыру сы-тым дежи щыт дзэшхуэм и гъуазэмрэ гъуазэ къуэдзэ-хэмрэ апхуэдэу (спектаклым зэрыщыдагъэлъэгъуам ещхъу) зэхэтынкІэ Іэмал иІэкъым. Езыхэм зыхуагъэу-выжа хабзэм псори ткІийуэ зэрыщІэтыр нэрылъагъуэ хъууэ щытын хуейщ.

* * *

Мы псалъащхэр зей пьесэр бзэ и ІуэхукІи дызэлэ-жъыжа нэхъ зэщІэкъуа тщІын мурадкІи хуабжъу зэ-хуэткъусыжа вариантщ... Тыншкъым уи гупсысэхэм куэд дыдэрэ «ІэпэщІэгъэлыкІ щыпщІа» тхыгъэр уетІы-сылІэу уи ІэкІэ бгъэкІэщІыжыныр. Дигу пымыкІ персо-нажи мыбзаджэу сценэм «къищыну» къытщыхъуж теплгъгуэ гуэрхэри здихъащ а гъэкІэщІыным. Ауэ сце-нэр зи плъащІэ драматургием дежкІэ нэхъыщхэр Іуэху-гъуэхэр къэзылъахъэрэ зэпызышрэ хэмыту екІуэкІы-ныраци, ди гугъэщ мы вариантыр абы нэхъ хуэкІуэу.

Художникым хуэгъэза псалъэ

ГугъапІэншэ дыдэу къыщрагъээхэм дежи адыгэ лъэпкъым гухэ хъу и хабзакъым: и щІыб къыдэт къур-шыжъхэм «блэгъукІэкІэ заригъэщІти», а къуршыжъ-хэм я къарур къыхыхъа хуэдэ, къикІуэт имыщІэу бгъэгукІэ бийм пэщІэтт. Ауэ щыхъукІэ къуршхэр дэ ди лъэпкъым и анэ бгъафэщ, и адэжъ къуопщхэщ, и тхъэпэлъытэщ. Псом хуэмыдэжу, пасэм щыгъуэ ди лъэпкъыр куэдрэ къуршхэм къахъумащ.

Мис а зэманыхъым и зы налгъэ къыддэзыгъэлъэ-гъуэну зи мурад художникым, и пщІэр абы имыгъэлъэ-хъшэну тщІамэ, зы гупсысэ еддзынут: декорацэ ирехъу, щыгъын ирехъу, реквизит ирехъу, – спектаклым уще-лэжъкІэ уи нэгү щІумыгъэкІыну дынолгъэу щхъэм къимытІасэ ныбжъ зиІэ къурш мывэм и плъыфэр,

к'урш мывэм и пк'ыр, к'урш мывэм и псэр. Псом хуэмыдэжу, – и псэр. Мывэм и псэр к'эбг'уэтын щхьэк'лэ, гурэ псэк'лэ ар к'эалгыыхуэн хуейщ. Ар к'эаг'уэ-тамэ, персонаж нэхтыщхьэхэм я пэбжу к'уршыр спектаклым к'ыхэувэнут. (Художникхэм, дощ'лэ, псалт'эшхуэ жалэну яф'лэф'л'к'ыым, – мы ди чэнджэщыр т'эк'л'у тэф'етелэу зэхэтл'хьауэ к'ыпщых'хунок'лэри х'уонщ. Уи ф'лэщ зэрых'хуон, псалт'эшхуэ жылэныр дэри нэх' хьэлыф'л'хэм яхэдмыбжэ, ауэ, дыбзыщ'л'ынк'ыыми, абык'л'и зы мурад ди'лэу аращ: дыхуейт жанрым зэрыхуэф'эщэн хуэдизк'лэ, мы л'уэхум «нэх' лэтауэ» уедг'эгупсысыну).

К'эетык'гуэ Асл'ээнбэч и хьэщ'лэщыр «щыбухуэк'лэ», зыщумыг'эаг'уопщэ ар зейр пщым я пщыжу зэрыщы-тар, ар зи пщышхуэ К'эбэрдейр к'эралыг'уэ зэхэты-к'лэм и нэщэнэхэр щызэпц'лэ хэкуу а зэманым щытауэ к'ызыэралгытэр, ег'элеямрэ ц'ууг'эанэмрэ адыгэм я'ла псэук'лэм к'ызыэремызэг'гыр, «к'елт'эх'т'шэха» л'эапк'и мы л'уэхум зэрыхэмызэг'эанур.

Адрейуэ, – щыг'ыныхэр. Ахэр, дауи, адыгэ фащэу щытын хуейщ. Ауэ адыгэ фащэм «г'уэагуанэ к'л'ыхь к'ызыэрик'лар» гурыл'уэг'уэщ, зи л'уэху зетхуэ зэманым и фащэ пэжыр к'эаплгыыхуэжыну ухуеймэ, ил'тэс щит'лым щ'л'иг'уок'лэ ик'л'уэтыжауэ, пасэрей адыгэхэм я хэкум зыщыплгыыхьпх'эщ.

Режиссерым хуэг'эза гу'лэф'л'теш'лэж псалтэ

Драматургхэм иг'ащ'лэми я жаг'уэк'ыым я пьесэхэр г'эувын зэрыхуей щ'л'ык'лэхэм теухуауэ чэнджэщ шэ-щ'лэхэр ятыну. (Езы Шекспир дыдэм хэзыг'эаг'уазэ-чэнджэщ к'л'ыхьхэр ядэщ'л'ыг'уу щытащ и пьесэхэм, иджы к'ыдэк'лэ и тхыл'хэм ирамытхэж щхьэк'лэ). Драма-тургхэм чэнджэщ тыныр яф'лэф'лэ щхьэк'лэ, нобэрей ре-жиссерхэм ягу нэх' темыхуэ дыдэхэм ящыщ' ахэр. Апхуэдэ чэнджэщхэм щ'лэдэ'лун дэнэ к'эна, яг'эуэв пье-сэхэм хэт ремаркэхэм еджауэ, ахэр я режиссурэм к'ы-щаг'эсэбэпу зыгуэрхэм к'ащых'хуным иригузавэ мы-маш'лэу яхэтщ нобэрей режиссерхэм... Щи-и-и, мы ди псалт'ащхьэр нэх' зыхуэг'эза режиссерхэр абы к'еджэ-ным, итхэр к'эанэ щымыл'эу к'эаг'эсэбэпыным дыщы-гуг'ыин хуэдизу дэ, тхьэм и шыкурк'лэ, хэк'л'уэта диагноз ди'лэк'ыым, ауэ... А «ауэм» и п'лэк'лэ, мыдэ к'эах'уауэ щы-та гуэр нывжет'лэжынщ... К'эуажэ унаф'эщ'лэ уг'урлыжь гуэр (апхуэди к'ащыхэхуэ щы'лэт абыхэм) трибунэм к'иувэщ, к'л'ыхь дыдэу ц'ыхум к'ыххэпсалгыых'ри, и пса-лт'эр моуэ иухащ: «Уа, жылэ махуэ х'хуон, мы сэ жык'лэ

псор хъунщ жысІәу жысІәркъым, ауэ, хэт ищІәрэ, хъун гуэр хәтмэ, – къыхәфх»...

ГушыІәр гушыІәщ, гушыІәншәу жытІәнщи, дә къыд-гуроІуэ литературәм (драматургием) и хабзәхәмкІә къагъәщІа пьесәр сценәм и хабзә ткІийхәмкІә спектаклу бгъәпсын жыхуәпІәр – ар зәрыІәщІагъәшхуэр, зәрыІәщІагъә гугъу дыдәр, тхылъымпІәм хъарзынәу тезәгъа уи тхакІуэ чәнджәщ псоми задищІын хуейуэ а ІәщІагъәм пәбубыдмә, фІы хъуну узыщІәхъуәпс спектаклыр бгъәбгъунлъәнкІә зәрыхъунур. Тхъәм жимы-ІәкІә, дә апхуэдә мурад лъәпкъ диІәкъым. Театр Іәужьхәм я нәхъыфІу къәпллътә хъунур драматургиер, режиссурәр, актер Іәзагъыр, сценографир, музыкәр... кІәщІра-къә, спектаклыр къәгъәщІыным хәләжьыхъу искусствәм и ләужыгъуэ псори, зәпәщІәуэ мыхъуу, моуэ зәщІәтрә зәдәууэ, зыр зым хаухуанәурә къагъәщІыращ.

АтІәми, мо зи гугъу фхуәтщІа къуажә унафәщІ угъурлыжьым жиІамкІә духыну дыхуейт мы ди псалъащхър: хэт ищІәрэ, хъун гуэр хәтмэ, – къыхәфх».

2000 гъә, «Тхыгъәхәр», псалъащхъә

«ЭДИП» ТРАГЕДИЕМ И ПСАЛЪАЩХЪӘ

Япәрауэ

Литературәм дыгъуәгъуакІуэ къыщызылтъыхъуәнү зи мыжагъуәхәр федмыгъәжәжьәнәм щхәэкІә, занщІәу вжызоІә: мы пьесәм, фи жагъуэ зәрыхъунщи, дыдымейуэ зы сатыр ныкъуи зы теплгъәгуэ плІани хәткъым. Тхъә слуәфынущ сюжетри дыдейуэ. Пәжщ, дунейпсо драматургием уей-уей щыжезыгъәІа зыкъомым пьесә тратыхъащ мы миф хъыбарым (Софокл, Сенека, Боккаччо, Сакс, Корнель, Вольтер, Кокто... нәгуәщІхәми, нәгуәщІхәми), ауэ миф хъыбарыр – ар пьесә сюжет хъэзыркъым, ущыпсәу зәманым пәджәж гупсысәхәр, теплгъәгуәхәр къәбгъәщІынымкІә Іәмал къозыт тегъәщІапІәу ар къудейщ... Аращи, мы хъыбарым трагедие сюжет къытезыщІыкІа дәтхәнәми ещхъу, дәри дигурә ди щхъәрә зәтелъу жыдоІә: мы пьесәр хъуаи – дыдейщ, мыхъуаи – дыдейщ, дыдымейуэ къыщІигъәкІыну щІәхъуәпс гуэр щыІәмә, апхуэдәм чәнджәщу еттыфынур зыщ: мыбы ехъәлІауэ узәджә хъунур гъунәжщ – еджә, зәгъапщә, зәпәшәч – Тхъәм ухущІигъәхъә.

ЕтІуанэрауэ

Мыр, хэдз щІагъуэ щымыІау, «перипетиекІа» зэджэ гъэпсыкІэм тету ухуаш, нэгъуэщІу жыпІэмэ, зэгур къэхъуахэр, екІуэкІахэр къыщаІуэтэжым, щызэрагу-лІым, щызэрагъапщэурэ, узэрымугъгъэххауэ Іуэхур къызэрокІ: щэхухэр хуэм-хуэму нахуэ къэхъум, апхуэдэ лъэпкъ пэмыплъахэр къахуиуха, я натІа къритха тазы-рым пэщІыхъэурэ, драматургием и теориер «катастро-фэкІа» зэджэ гукъутэгъуэшхуэм Іуэхур хуокІуэ. Ауэ щыхъукІа, мыбы щекІуэкІ Іуэхугъуэхэм я нэхъыбэр гущІэкІа зэрагъэзахуэхэм ящыщци, – моуэ, бзэпс шэ-щІам Іуплъэ зэпыт хуэдэ, залыр зэщІиІыгъуэ, тегупсы-сыкІыпІэ ярымыту емыкІуэкІмэ, зэшыхъуэ зэфэзэш хъункІа шынагъуэщ... Зи псалъэхэр мыкІуэмытэу Іун хуей пьесэ, дауи, щыІэкъым, ауэ Іуэхугъуэ куэд нэрылъа-гъуу щемыкІуэкІ, зи драматургием зи псалъэхэм хэхуэныхъыпауэ щыт мыпхуэдэ пьесэхэм псалъэхэм бжъыпэр щаІыгъщи, ахэр нэгъэсауэ, зэхэфыщІа, зэблэ-гъэувыкІа лъэпкъ хэмыту, жыгъырууэ къамыгъэсэбэпмэ, мыбы къытращІыкІа спектаклыр сыхъэтитІ тазыру къахущІэкІынуц еплъынухэм.

Ещанэрауэ

Іуэхум и нэхъыбапІэр хэкупсо пэкІум я пащхъэм щекІуэкІыу хэтщ пьесэм. А щытыкІэр нэхъ фІэхъгъуафІа хъуным щхъэкІа, сценэм и закъуэ мыхъуу, екІуэкІыну Іуэхугъуэхэм залри хэша хуэдэу щІамэ, хъуну къытщохъу. Псалъэм папщІа, Креон «Бжэхэр зэІуфх!» жиІа нэужь, залым и бжэхэр зэуэ къызэІухауэ, хитонхэр зыщыгъ «цІыхубэр» уэру къыщІэгъэхъамэ, щхъэ мыхъурэ? Сценэм уридэкІуейуэ лъэныкъуитІым-кІи иІэ теувапІэхэр декорацэм хыхъуэ гъэпсамэ, абы-хэми «цІыхубэр» тет, тес, залым и бгъуитІымкІа щевэ-кІауэ зыгуэрхэр щыт, къыфІэбгъэкІмэ – япэ сатырым тес е оркестр мащэм итІысхъэ хъуну къытщохъу. (Мыбы и премьерэр щекІуэкІауэ щытар Музтеатры-ращ). Апхуэдиз артист Адыгэ театрым зэрымІэр гурыІуэгъуэщ, ауэ нэщІысауэ, ехъжъауэ зыщІыну хуейм дежкІа мы жытІахэм егъэлеяуэ зыри хэткъым. Шэч зыхэмылътыжраци, хэкупсо пэкІум и пащхъэм Іуэхур щекІуэкІыу къащыхъуным спектаклым еплъхэр, псалъэ къудейхэмкІа мыхъуу, нэрылъагъу гуэрхэмкІи

хуэшэн хуейш... Андрейуэ. Мыбы (цІыхубэм и образыр кьэгъэлъэгъуэным) режиссерым Іэмалышхуэ къритынуш, игъащІэми пцІы телъхьэпІэу къагъэсэбэп цІыхубэм и трагедииер гъэщІэгъуэну кьэгъэлъэгъуэнымкІэ...

ЕплІанэрауэ

ЦІыхур и натІэ къритхам текІыфынукъым. Ар шэч зыхэмылъыжхэм ящыщ. Ауэ игъащІэми ар щІохуэпс, щІобэн къыхуиухауэ хъуэжыпІэ зимыІэ и гъащІэ хьэлъэм зыхиІэтыкІыну. ГугъапІэ лъэпкъ къезымыт дуней гушІэгъуншэ тет пэтми, зиузэщІыным хушІэкъуу, абы щІэбэн зэпыту зэрыпсэум цІыхур егъэлъагэ, иролъагэ, ар дыдэмкІи закъыхегъэщхьэхукІ псэ яІумыту е гупсысэ ямыІэу къигъэщІахэм... Аращ Эдипи Эпиласти зыхушІэкъуар. Гукъутэгъуэм я нэхъ иныр къатепсыхами, фІым щІэкъурэ фІеягъэм зыпыІуадз зэпыту зэрыпсэуам ахэр егъэлъагэ икІи мыпхуэдэу жыпІэ хъу-нуш: текІуауэ къэлъытэн хуейр псэр зыхъумэфахэр ара-къым – псэр зымыуфІеяхэрщ, абы арэзы темыхъуахэрщ.

1996 гъэ, «Іуащхьэмахуэ»

УИМЫШ УМЫШЭСУ ЩЫМЫХЪУИ ЩЫНЭЩ

1996 гъэм, тхын зэрызыхыххэу, «Эдип» пьесэм сакъыхуеджауэ цытащ Адыгэ театрым. ЗыщІэжхэм пцІы сэгъэупсынкъым, хуабжъу ягу ирихъауэ жаІэри, и гъэувыным жыджэру щІадзат. Ролхэр ягуэшири списокэр къыфІадзат, репетицэ щекІуэкІыну махуэхэр ягъэпсакІэт... ЖыпІэнуракъэ, а Іуэхур къызэтезыхъуэвыІэ жыфын гуэр къыкъуэкІынкІэ шэч уэзыгъэщІ лъэпкъ цыІэтэкъым, ауэ... Ауэ, гъэщІэгъуэныракъэ, темыныІэж жыхуаІэм хуэдэу Іуэхум хуежъа режиссерыр, зы тхьэмахуэ-тхьэмахуитІ нэхъ дэмыкІыу икІуэтыжри, нэгъуэщІ режиссер гуэрхэм я цІэ къысхуриІуэу къэтІысыжащ. (ТхьэхужыІэу жысІэныци, нобэр къыздэсым сщІэркъым апхуэдизу хуэнэхъуейуэ а Іуэхум зезыпщытауэ цыта режиссерыр абы цыгъуэ щІикІуэтыжам и цхьэусыгъуэр).

УрысыбзэкІэ зэрамыдзэкІа пьесэр адыгэбзэ зымыщІэ режиссер гуэрым игъэувыну сыщІыхуэмейм цхьэусыгъуэшхуэхэр иІэт: ялэрауэ, бзэ илгэныкъуэкІэ пьесэм «къыпкърпыш» хъунухэр, къыхэгъэщхьэхукІын хуейхэр

гулгытэншэу кээнэнкIэ хэунут; етIуанэрауэ, Эдип и кэекIуэкIыкIар зи лэабжэ сюжетым тетү ятха пьесэ цIэрыIуэхэм (п.п, Софокл,Вольтер сымэ ятхэхэм) яблэлпгыкIыггүей хэунут, сэ абы сыхуейтэкгым.

Арати, пцIэшхуэ зыхуэсцI режиссерым а пцIэм хуэфэщэн гукгэнэ зэрыхуэсцIари щIэзмыхгумэрэ ерыщагг гуэри хэлгү сыхуежэауэ цытащ «Эдип» трагедииер сэ зггэувыжыну. (Шэч кггызытепхээ мыхгунур зыщ: зызггэгүсэрэ мы пьесэр абы цыггүэ зггэтIылгыжауэ цытамэ, ар ноби цылгт, тхылгымпIэм зэритү. АбыкIэ тхэарыIуанIэ сыхгэфынуц).

Ди «режиссерыггэр» ктабыл зыхуэмыщIа языныкгүэ актерхэр, цхггэусыггүэ гуэрхэр кгаггүэтурэ, зэуэ хэкIыжат. Гуэныхыр кггэхгыггүафIэщ, ауэ, кгызэрызгурыIуамкIэ, зыгуэрхэр цыгуггаш гупыр апхуэдэу езыр-езырурэ лггэлгэжыным. АрихггэкIэ дылггэлгэжакгым. Мысостышхуэ Пцызэбий, ЖггакIэмыхгү КIунэ, Джэдзауэ Венерэ, Хггэдзэдж Борис. КIэмыргүей Валентин, Кггэжэр Борис сыми нэхг щIалэлIуэ гуэрхэми Iуэхур кгыздрахггэжгэри, ерыщү дызэделэжгаш.

Пггжым ухуеймэ, а артист ггуэээджэхэм я дежкIэ тынштэкгым ар, – режиссер IэцIаггэм хуемыджа тхакIуэм спектакль дэпцIын мурадкIэ уеувэлIэныр. (Апхуэдэу жытIэ цхггэкIэ, бгггэщIэггүэнышхуи хэлгтэкгым абы: зэман щыIащ драматургхэм я пьесэхэр езыхэм ягггэувыжу). Тхггэразы кгахухгү, – акггылэггү кггудей мыхгүу, чэнджэцггүи кгысхуэхгүхуэрэ, (хэти сыти жрыреIэ) лэжгыггэ ин зэфIэдггэкIауэ цытащ спектаклым зы пкгы гуэр иггүэтынымкIэ. Япэрауэ, текстыр хггарзынэ дыдэу кгащIащ икIи зыхащIащ. ЕтIуанэрауэ, художник ПцыхггэщIэ Хггэсэн, ди мурадхэр жетIгүрэ, сценографии илггэныкгүэкIэ Iуэхур игггэпсащ. Ещанэрауэ, персонажхэм ящыггыну фащэхэм я эскиз хггарзынэхэр ищIащ абы цыггүэ Адыгэ театрым цылэггэа художник-модельер Iггээ Шапсыгг Олесэ. ЕплIанэрауэ, си ныбжгггүфI бизнесмен Жггбалы Николай цгкIыу жыхуаIэм хуэдиз кггаритри, фащэ дахэхэр персонажхэм хуадащ. Етхуанэрауэ, а Жггбалы дыдэм (дунейм ехыжаш, и псэр Тхггэм жггэткIэ иггггүфIэ) и фIыгггэкIэ композитор Кггэзан Аслггэнджэрий дыгурыIуэри, спектаклым музыкэ дэггүэ дыдэ хуитхаш. Еханэрауэ, зэрыхгүкIэ, ди акггыл кгызэрихгкIэ мизансценэхэр дгггэуващ, и пэм щыщIэдзауэ и кIэм нэс персонажхэм я зэблэкIыкIэнухэр (разводкэ) дубзыхуаш.

ЖыпIэнуракгэ, утыку ирахгэу кгграна пьесэр спектакль хггуным теухуауэ гупым щыц дэтхэнэми лггэкI

кэиэгэнактым. Ерыщыр щыту малІэ, жыхуаІэм тету, Станиславскэм, Любимовым, Бергман сымэ я деж кэыщыщІэдзарэ нэхъ иужьыІуэкІэ цІэрыІуэ хэуа режиссерхэм я деж щыщІэтІыкІыжауэ, а ІэщІаггэм теухуауэ ятха зыкбэомым сыкэеджат, Іуэхум сыхуэщтэІэщтаблэ цхьэкІэ, зыкбэомым щыггэуазэ сыхуацІэт сэри.

Драматургым дежкІэ псом нэхтэрэ нэхтэщхьэу нобэр кэыздэсым сызыхуцІемыггэуэжраци, я цхьэ щедггэуэжэггэуи цыІэу, актерхэм текстыр дигу хуэзаггэу едггэщІауэ щытащ.

Ауэ, сымт хуэдиз лэжыггэзэ зэфІэдмыггэкІами, пкэы гуэр кэызыщІэдггэувауэ ди гуггэж спектаклыр цІыхум я пащхьэ итхьэн зэрыхуейм сыщызыггэшына цхьэуэсыггэуэхэр щыІэт. Абыхэм ящыщт, псалгэм папцІэ, массовкэ (джэгурегун) дызэримыІэр, диІэнкІи гуггэпІэ зэрымылгаггэур. Ауэ нэхтэщхьэу сызыггэшына цхьэуэсыггэуэр нэггэуэцІт: спектаклым «лэы цІэттэктым», кэысхуцІэггэуэвэнми шэч кэытесхьэжат...

Тхьэразы кэыхухуэ а гуггэупІэм дэри спектаклри дыкэиышыжа режиссер Іээз Теувэж СултІан: профессионалым и нэкІэ Іуэхум хэплгэщ, и Іэзаггэ иныр хилгхьэри, «лэы кэыщІиггэхьа» кэудей мыхуу, «дамэ кэытриггэкІауэ» щытащ «Эдип» спектаклым абы. Ари пІалгэ кІэщІ дыдэм кэриубыдэу.

Дэри лэжыггэщхуэ зэретхьэлІар, ауэ, цІэрыщІэу жыхуаІэм хуэдэу, Теувэжыр зэрелэжыжар кэалгытэри, дызэхуэарэзыуэ афишэм мыпхуэдэу тратхауэ щытащ: «режиссерыр ІутІыж Борисщ, режиссер зыггэувар Теувэж СултІанищ»...

* * *

Фи пащхьэ итлгхьэ мы тхыггэзэ пакІэхэр ящыщц режиссерынэкІэ зи пьесэм ирилгэжа («зэгурым зимыи шэсауэ щыта» жытІамэ, мынэхъ пэжу пІэрэт?) драматургым и гунсысэхэм, а пьесэр щиггэуэвым щыггэуэ зэрелэжыа цІыкІэм и лгэужь гуэрхэщ. УжыІэзы-фІэщмэ фІыкгэ, – догуггэ ахэр зыфІэггэщІэггэуэн, зэ мыхгэуми зэ кэызыхуэсэбэпын гуэрхэр щыІэнкІэ.

«Эдип» спектаклым теггэпсыхьа тхыггэхэр

Спектаклым и образыр

Къурш блын лъагэм и щхьэм кIапсэ зыбжанэ цхьэ-
прыдзац. КIапсэ кIапэхэр яIыгърэ лъэпIастхъу цIыху-
хэр къурш блыным и щхьэщыгум хуолэ, зэрызокъуэ,
зыр нэхъ лъагэ щыхъукIэ, адреир къоцэтэхыж. Iуда-
нэкIэ зэрагъакIуэ гуащэхэм ещхъу, цIыхухэм ириджэгү-
рэ абыхэм я зэрызекъуэр фIэдыхьэшхэну, псоми
къащхьэщытыжщ нэхэм къахузэщIэмыхъуэ шынагъуэ-
шхуэу пасэрей алыджхэр РоккIэ зэджэр...

ИкIэм икIэжым Рокыр къоухри, насыпым щIэхъуап-
сахэр, зэрыукIрэ зэрытхьэлэу абы хуцIэкъуахэм я
нэхъыбэр къурш блын шынагъуэм къолъэлъэх...

Дунейм и гуцIэм зыкыдэзыгъазэ гъыбзэ гуузыр
мэIу. Къурш блын лъабжъэм деж щызэхэлъ хьэдэхэм
ящхьэщыIукиыу...

(ЗэрыгурыIуэгъуэщи, «спектаклым и образ» щIыжа-
Iэжыр, абы елэжхэм гъуазэ папщIэу я нэгү щIэтын
хуей къудейуэ аращ).

Персонажхэр

Тиресий

Тиресий зищIысыр, и къалэныр, жиIэхэмрэ ищIэ-
хэмрэ къежъапIэ яхуэхъур къэмышхутамэ, ахэм зэщхьэ-
щыхауэ ятемышпэлтыхьамэ, адреир персонажхэм ящIэн
хуейхэри, зэрыщIын хуейхэри нэсу IупщI мыхъуну
къытцохъу, сыту жыпIэмэ псори зыхуэкIуэж Iуэху-
гъуэр, **псоми къалтыхъуэ жэуапыр** зезыхьэр аращ,
Тиресийщ.

Тиресий тхьэгурымагъуэщ, мифологиие гупсысэкIэ
зиIа пасэрей алыджхэм къазэрыщыхъуу щытам тегү
жыпIэмэ, тхьэхэмрэ цIыхухэмрэ зэпащIэу, ахэм я гу-
рыгъу-гурыщIэхэр зэлъагъэлэсу щытын къалэнри
зэфIэкIри зиIэ закъуэтIакъуэхэм ящыщ.

И ныбжъкIэ илъэси I00-м нэсауи, щIигъуауи жыпIэ
хъунуш, набгъэщ (мифологием зэрыхэтыр нэфуш), жьы-
гъэм и нэцэнэхэр и зекIуэкIэ-IэбэкIэхэм къахош.
Пасэрей алыджхэм я тхьэгурымагъуэхэр адыгэхэр
«тхьэщIагъэкIэ» дызэджэу щыта щIыпIэ пхыдзахэм,
къулъшырыфхэм щыпсэууэ е, псэупIэ хэха ямыIэу,
тедзэщү къакIухъу щытащ. Тиресий ящыщт, дэтхэнэ
цIыхуми хуэдэу, унагъуэ зиIэу псэу, ауэ щIыпIэ пхыдза-
хэр хэщIапIэу къыхэзых тхьэгурымагъуэхэм.

Тхьэгурымагъуэхэр я къалэныр ткIийуэ ягъэзащIэу,
тхьэхэмрэ тепщэхэмрэ хуабжъу яфIэлIыкIыу, цIыхухэр

кърамыдзащэу зэрыщытам шэч хэлъкъым. Ауэ Тиресий гушцлэгъу зыхэлъ, сытым дежи цыхум щыжаклэу яхуэхъу тхьэгурымагъуэщ. Я щэху гүэрхэр цыхухэм ялбигъэлэсу зэрыщытам кыххэклыу, тхьэхэм абы мыарэзыныгъэ кыххуалауэ мифологиим кыххош.

Дауи, Тиресий псэ хьэлэл илэу зэрыщытарщ щэху ихъумэр къызэлуйхыну щыхуэмейм и щхьэусыгъуэ нэхъ пажэр, ауэ а щхьэусыгъуэри щхьэусыгъуитлу егуэшых.

1. Апхуэдэ лъэпкъклэ гурыщхъуэ зыхуэзымышцлэж, хейуэ мысэ хъуа Эдипрэ Эпикастэрэ, я бын лажьэншэхэр флэпсэклэуэщ, зыкли къэзымылэжыхэм апхуэдэ удын яридзыну и гум хъуегъадэркъым.

2. Ауэ нэхъыщхьэр аракъым. Тиресий нэхъыбэу кыжьэдэзыкъуэ щхьэусыгъуэр нэгъуэщцлэ икли ар нэхъ инщ: **Эдипрэ Эпикастэрэ яку кыдэхъуа хьэдэгъуэдахэр яхэлумэ, «цыхухэр еклэклэуэрэ, мыгүвэу хьэклэкхъуэклэм я хабзэм» техъэжынхэклэ, емыклумрэ еклугъэмрэ я пцалъэхэр зэхэзэрыхьынклэ шынагъуэщ.**

Мис а етлуанэр спектаклым нэхъ кыщыхэшын хуейщ.

Мышхуэдэу гъунэгъуу дыщеклуэлэклэ, мыбы нобэрей цыхур дыхуей-дыхуэмейм мащлэу дытэпсэлтыхьынщ.

Ди жагъуэ зэрыхъунщи, Тиресий зытешыныхьар кы-зэрыхъурэ, дунейр емыклумрэ цлэплагъэмрэ зэрыщлагъа-нэрэ, абыхэм зэресэжрэ куэд дыдэ щлэклэщ. Зэрыщымыт зыкыщыхъужурэ а емыклу тенджызым цлэмылгъэфэ-пэн, зыщлэгупсысыжын, зэлэзэжын щхьэклэ, дунейм нэхъыбэлурэ зегъэлгъагъужын, и нобэрей «узыфэхэм» кызыыхэщ тхыдэм щлэх-щлэхыурэ хэгъэплгъэжын хуейщ.

Псалгэм кыдэклэуэ жытлэнщи, дунейр зэсэжа а емыклухэр адыгэм зыкли кыытлгъэмылэсауэ, псомкли ахэм дахуэхейуэ зи гугъэхэр ину цоуэ. Мы пьесэр дэнэ къэна, игъащлэм ттхауэ хъуар зэфлэттхыжыну дыхьэ-зырт, абыхэм дахуэхейпэу кыщлэдгъэклыным щхьэ-клэ. Ауэ, ди жагъуэ зэрыхъунщи, дахуэхейщэкъым. Дунейм и лажьэ дыдэхэр ди лажьэщ. Укызызэрыдэ-лэзэфынури абы зэрелэзэ лэмалхэмклэщ.

Гу нэхъ зылъытапхъэхэр

Адмет, дауи, Тиресий жрилагъэххэщ пэклу щлэзэ-хашэм и щхьэусыгъуэр, цыхум гузэвэгъуэ зэрателъыр ещлэ, елгъагъу, абы ирогузасэ.

Ар щысщ хэгупсысыхъауэ, езы пщы дыдэри пэклум кырихьэлла дэтхэнэ цыху кызызэрыгуклэри зыхуэпа-

бгъэм и жэуапыр ищІәу, ауэ ар жиІәнымрә жимыІә-
нымрә тригъәкІуәнур кыыхухәмыхыу. А псор и гум
щызэригъэзахуэрә, хәгупсысыхъа къудей мыхъуу, тІә-
кІуи тегупсысыкІагъәфә тету. А и гум щызэныкъуэкъу
лъэныкъуитІым языхэзыращ абы «СоцІә» жезыгъәІәри.

«СоцІә» жезыгъәІә лъэныкъуэр хуейктым куэд
зэхигъәкІыну, гущІәгъуми сытми емышлъу, пәжым и хъә-
тыркІә лІыукІым и цІәр къриІуәнур хъэзырщ. А лъэны-
къуэр, дауи, тхъагурымагъуэ къаләным нәхъ тегъәпсыхъащ.

Ауэ, зэрыжытІащи, Тиресий, тхъагурымагъуэ къудей
мышъуу, цІыхущ, гурә псәрә зиІә, гущІәгъукІә гъәнщІа
цІыху къызэрыгуәкІым хәлгын хуей псори хәлгщ. Мис
а лъэныкъуэращ Тиресий жезыгъәІәри: «Ауэ ар хәтми
вжесІәфынуктым». ГущІәгъурә гу щабагъкІә гъәнщІа
мы лъэныкъуэр пьесәм и кІыхъагъкІә Тиресий къоны-
къуэкъу, зытекІуәдәжри, шәч хәмылъу, аращ: тхъагурыма-
гъуэ къаләным япә цІыху къаләныр къызэрыфІищырщ.
Дауи, ар нәхъ гъәппщкІуауэ, нәхъ къәлбагъугъуейуэ
щытщ, Эдипрә Эпикастәрә къащыщІхәм нәхтәрә, ауэ,
Іуэхум лъагә дыдәу укъыщыхәпләмә, мыр нәхъыбәу
зи трагедийр Тиресиеу къыщцәкІынуш: Эдип сымә нәхъ
зы-гъәхыщІәр цІыхухәм я зәхуаку къыдәхъуэ
конфликтхәрщ, Тиресий апхүәдиз бәлыхъ тезыгъәлтри
зытекІуәдәжри цІыхухәмрә тхъэхәмрә я зәхуаку дәлт
зәпәщІәуәныгъәрщ.

Тиресий и ролыр логикә илъэныкъуәкІә мыпхуэдәу зәщхәщыпх хъуну къысфІощІ

1. Щәхур къызәІуихыныр тригъәкІуәурә пәкІум
къәкІуащ («СоцІә...»).

2. Эдипрә Эпикастәрә яІуплгъа, я бынхәр илгъәгъуа
нәужь, гущІәгъур япә къыфІощри, щІогъуәж («СоцІә,
ауэ вжесІәфынуктым»...).

3. Псори къытезэрыгуәу къыщцәлгәІум, пәжым и
зы Іыхъәр (Эдипрә и унагъуәмрә нәхъ япәжыжәр) къы-
зәІуех: Лабдакидхә ятель нәлатыр. Тиресий и гугъәр
хихыжктым а пәж шынагъуэр утыкум кърилгъхән
къаләныр тхъэхәм щхәәщахыным.

4. Ауэ пәжым и зы ІыхәмкІә арэзы хъурктым
цІыхубәри Эдип сыми. Псоми къалгъыхъуэр лІыукІырщ.
Эдип лгъәкІ къигъанәрктым лІыукІым и цІәр къри-
мыІуәным щхәкІә, ауэ жиІән хуейуэ щыхагъэзыхым,
пхъырылтхур абы текІуәдәнкІә зәрышынагъуэр къы-
щыгурыІуәм, хәкупсо тхъәрыІуә ящІыну къегъәуэ.

5. ТхъәрыІуәм яужькІә, «Шабзәшә яутІыпщам къә-

гъазэ илэжкъым» жыхуиІэм ещхъу, Тиресий лЫукІым и цІэр кърелуэ.

6. Лагъымым ещхъу пэкІум къахэхуа псалгъэм Іуэхур нэхъри куу ещІ, зэрыхъуар жыпІэ къудейкІэ зэрызэфІэмыкІынур Тиресий кыгурулуэ («Гуащэ...»).

7. ИтІанэ Тиресий мурад ещІ, гущІэгъури псапэри ирикъуху, тхъегурымагъуэ къалэныр ткіийуэ игъээзэщІэну, псалгъэхэр «щызэраупцІ» пэкІум и хабзэм текІыу, Іуэхур псырылгъэм хуэдэу щызэпкърах **хеящІэ хабзэм** техъэну.

8. **Хэкупсо тхъэрылуэм** хэта, **хеящІэ хабзэм** техъа, **хеящІэт** хъуа Тиресий, кыкІлуэтыпІэ илэжкъыми, и къалэныр ткіийуэ егъэзащІэ, гущІэгъумрэ псапэмрэ кыщыпхрив щыІэми. (Эпикастэ япэу щеупщІым щыщІэдзауэ).

9. ЯмыукІыу къэна сабийм и Іуэхум хэпщІауэ зэрыщытри, куэд лъандэрэ Форбас зэрицІыхури наІуэ къэхъуа нэужь, хеящІэтет къалэным и мызакъуэу, щыхъэт къалэнри Тиресий кыхудокІ. («Пэжщ ар, Эпикастэ» щыжиІэм кыщыщІэдзауэ). Аращ къуаншэмрэ захуэмрэ наІуэ кыщащІ гуэрэныгум ари кыщцІизэрыхъыр. Мыбдежым хеящІэ хабзэр нэхъри нэхъ ткіииж мэхъу, сыту жыпІэмэ **хеящІэтет нэхъыщхъэр цыхубэрауэ, нэхъыщхъэжыр тхъэхрауэ зэрыщытыр наІуэ къэхъуу щІедзэ**.

10. Лажхэншэу зи псэхэр гузэвэгъуэ щІыІэм хэхуа Эдипрэ Эпикастэрэ ягъэвыр щилъагъукІэ, пьесэм и кІыхъагъкІэ Тиресий и гум щызэныкъуэкъухэм ящыщу гущІэгъукІэ гъэнщІар ищІылу къоухъу. («Сэ зэкъым, тІэукъым, зыбжанэрэ сывэлгъауащ» жиІа нэужь).

11. Ауэ бэр зыхуейр гущІэгъукъым – шэч кытехъэпІэ лъэпкъ зымыІэ пэжырщ. Шэч кытехъэпІэ щымыІэн цхъэкІэ, Тиресий и къалэнщ Эдипрэ Эпикастэрэ зы тегъэщІапІи къазэрыхуэмынар Бэм я пащхъэ нэрылгъагъу щищІыну. («Эдип. Лай и къуэр зыхуэсхъар уэ пщІэрэ?» щыжиІэм деж кыщыщІэдзауэ).

12. И къалэн хъэлгъэр игъээзэщІа нэужь, гукІи псэкІи нэщІу къэна Тиресий лъэныкъуэегъээ щохъу Креон бжыпэр щуубыд сценэм. (Креон «Бгъуэтынукъым икІи...» жиІа нэужь) Тиресий дунейм темытыж, екІуэкІхэм зыкІи гу лъимытэ, хэмыт хуэдэщ.

13. Ауэ Тиресий зэрыт щытыкІэм къреш нэлэтым и хабзэр Креон адэкІи «игъэлэжьэну», Этеоклрэ Полиникрэ я адэр яригъэукІыжыну, щыхуежхъэкІэ. (Креон «Мис, – уи къуитІым язым лЫукІ къалэныр ирырегъэзащІэ»... жиІа нэужь).

14. Креон зыкъызылэуихыпа, абы и мурад бзаджэхэм пэувынкІэ зэрыкъарууншэр кыгурылуа нэужь, Тиресий

кыыздрихьэкI трагедием и инагъыр наIуэ дыдэ к'охъу, кыызэрыхуамыгъэгъунур ищIэ пэтми, пэжым я нэхъ пэжыр зыщIилъхъа псалгэхэмкIэ «тхьэхэр» егъэкъуанщэ (Мыбдежым дэ зи гугъу тцIы «**тхьэхэр**» зицIысыр Iэмал зэриIэкIэ спектаклым наIуэ щыцIын хуейщ).

Адмет

Илгъэс 60-хэм щIигъуагъэнщ. Iужажагъ зыхэмылт, ауэ к'уэдзэр пщым зэрыхушытын хуейр зэи зыщымыгъуипщэ, Эдип пэжагъкIэ бгъэдэт лIы зэтетщ. ЗэрыхуэбгъэфэщэнумкIэ, зауэм емышха Iуэхухэр IэщIэлъщ. И хьэлкIэ цIыху щабэщ, псори зэригъэкIуну, зэтриуIэфIэну хэту. Нэхъ кызыщыхуэгуащIэ щыIэми, Эдип и дзыхъ абы нэхъ кыызэрыригъэзыр, жагъуэу кыызэрымлыгагъур IупщIщ. Пьесэм апхуэдэ кыыхэщк'ыым, ауэ, Креон еплъытмэ, Адмет цIыху кыызэрыгуэкIхэм къахэкIауэ жозыгъэIэ щытыкIэхэр дыболгагъу.

Адмет хуабжыу зыхещIэ, ирогузавэ, ирогумэщI Эдипрэ Эпикастэрэ къалгъык'уэкI гуауэм. Япэрауэ, ахэр фIыуэ илгагъу, пщIэ зыхуищI цIыхухэщ. ЕтIуанэрауэ, ахэм я Iуэху зэрыхъум елгытащ езым и к'экIуэнур.

Креон зэрыхушытыр: и псэм зэрыдэмыхьэр, ауэ пэщIэщIэгъу имыщIмэ нэхъ кыызэрищтэр нэрылгагъущ. Япэрауэ, Креон кызыыхэкIакIэ нэхъ лгагъу кыыщIэкIынущ. ЕтIуанэрауэ, нэхъ бзаджэщ икIи нэхъ кIуэцIрык'уэщ.

Эпикасти и бынхэми гуапэу яхушытц икIи кыыхушытыжхэщ.

Тиресий зэрыхушытыр: пщIэшхуэ хуещI, фIэщхъуныгъэ ин хуиIэщ, абы кыыхэкIыуи пэкIум зэрыщилгагъумрэ ар кыызэрилгытэмрэ хузэгъээзэгък'ыым, ирогузавэ, Тиресий пэкIум кыызэришамкIэ к'уаншэу зык'елгытэж.

Эдипрэ Эпикастэрэ уазэрыдэмыIэпык'уфынур нэрылгагъу хъуа нэужькIи, ахэм я бынхэм пщыгъуэр зэрахуихъумэным хущIок'у, къашхьэщож.

* * *

Адрей персонажхэм ятеухуауэ «Режиссер планым» тхыгъэ пакIэхэр хэтщ.

Режиссер план

Пролог

1. Пьесэм кыыщыхуону гукъутэгъуэ псоми цыыху-хэр езыхулэну лъэпкыпсо гузэвэгъуэшхуэр (узыфэ бзаджэр къазэрытепсыхар) нэгум кыыщлэгъэувэ.

2. А гузэвэгъуэр тхьэхэм я тазыру зэрыщытымрэ а тазырыр цыхум щхьэщахынымкIэ хэкIыплэу щылэмрэ налуэ кыыщохъу.

Хасэ

1. ФIымрэ пэжымрэ зи гъуазэу дунейм тет пщы Эдип тхьэхэм я гушцIэгъум щыгугъащ. АтIэми Адмет кыыхуихъа хъыбарым ар иригъэуващ гугъушIэ дыдэм. Апхуэдиз илгъэс хъуауэ пщыгъуэр иригъэфIакIуэ зэпыту зезыхъэ, зигурэ зи щхьэрэ зэтелъу къекIуэкIа **Эдип, хэкIыплэ лъэпкъ кыыхуэмыгъуэту**, Iуэхум хэгужьейхъащ.

2. Адметы мы Iуэхум хэкIыплэ иIэу кыыхуэлъагъур-ктым, ауэ **пщыр зэрымгъэгужьейным хушIокъу**; абы и Iэмалу кыыхуэгъуэтри зыщ; а Iуэхум щыгъуазэу зы цыхуи зэрыщымыIэр жреIэ.

3. Креон жэщ кIуам илгъэгъуа **пщIыхьэплэмрэ** мы екIуэкIымрэ и гум щызэрегъапщэ, щызэрегъэзахуэри щысщ. Куэд дыдэ щIауэ гум щигъафIэ мурадыр зэщIэ-нымкIэ и псэм гугъапIэ егъуэт. Абы зэкIэ ищIэрктым зэрыхуэнури-зэрыщIэнури, ауэ **Iэпэлъапэсыс хъуа пщыр** ажалым зи псэхэр кърихуэкI **цыыхубэм я пащ-хьэ ипшэныр** игъуэ дыдэу къелъытэ.

4. ХэкIыплэ гуэри зымыгъуэтыж пщымрэ Адметрэ Креон ищIа мурадым **гу лъатэрктым** (и гум фIы зэри-мылтыр ящIэ пэтми).

5. Адмет, пщыр арэзы ищIын, нэхъри **гугъапIэ ири-тын мурадкIэ**, тхьэгурымагъуэр пэкIум кыишэну кыы-хелъхъэ.

6. Эдипрэ Адметрэ Тиресий зэрытепсэлъыхъ щIы-кIэм **залыр зыгуэркIэ хуигъэхьэзырын** хуейщ персо-наж гъэщIэгъуэн Iуэхум кыызэрыхыхъэнум.

7. Эдип хьэдэхэр щIригъэлъхьэну зэрыкIуэм Креон икIи **прогуфIэ**, икIи **прогузавэ**: (1- хэт ищIэрэ, узыр къеуэлэнкIэри мэхъу; 2- абы Эдип и пщIэр къилэ-тынкIэ хъунущ).

Креон и монолог кIэщIыр

Креон гум щигъафIэ мурадым тезыгъэгущхуар налуэ къохъу: Зевс кыыщепсэлъа **пщIыхьэплэр**. АтIэми

мурадыр зищІысыр еплхэм я дежкІэ мыІупщІу к'бонэ.

Анэмрэ бынхэмрэ

Мы сценэм к'алэнитІ егъэзащІэ:

1. Эпикастэ гужьеауэ лІым зэрыпэплхэм, зэрыгу-завэм к'егъэлхэгъуэ абы дежкІэ Эдип **зэрылхапІэ дьдэр**, и нэкууи и напІэуи зэрыщытыр (тхъемахуэкІэ, мазэкІэ к'эта хуэдэщ).

2. Мыпхуэдэу унагъуэ дахэу, фІы мыххумэ, Іей лхэпкх пэмышлхэхэу, зэхуэгүфІэхэу, зэхуэлэфІхэу к'эгъэлхэгъуамэ, к'алхыкхуэкІыну гуауэм и инагъыр абыи зыгуэркІэ нэхъ нэрылхэгъу, **гум ешыкхылІэ ищІынууц**, сыту жыпІэмэ а кхыкхуэщыну Іуэхур нэхъыбэжу бынхэм я трагедиещ.

Антигонэ анэр зэримыгъэгүзэвэным хэтщ, Эдип, щхъэгхусэ к'удей мыххуу, пщыуэ, хэкупсо к'алэнхэр и пщэ дэлхуэ зэрыщытым трегъэчыныхъ.

Эпикастэ нэхъыфІыжу кхыгуроІуэ пщыгъуэр зищІысри пщым и к'алэнри, сыту жыпІэмэ а пщыгъуэр зэман гуэркІэ абыи зэрихъащ, ауэ нэхъуеиншэу Эдип зэрыхушщытым кхыхокІ и псалхэхэри и щытыкІэри.

Этеоклрэ Полиникрэ, дауи, щІалэ гъэсахэщ, адэри анэри фІыуэ ялхэгъу, пщІэ хуащІ, ауэ щІалэр щІалэщ – быдапІэм дэубыдауэ зэрыдагхэсым тІэкІу я пІэм кхришахэщ. Мыхэр илхэс 16-17 ххууэ аращ.

Гемонрэ Антигонэрэ

Мы сценэри пьесэм щІыхэтыр игъэщІэрэщІэн кху-дейуэ аракхым. Мыбий кхэххуну гуауэм и инагъыр зыгуэркІэ нэхъ нэрылхэгъу ищІын хуейщ: апхуэдэ гукхутэгъуэ к'алхыкхуэмыкІамэ, а ныхбжыщІитІми гхъащІэ насыпыфІэ дьдэ яІэнут.

Япэ дьдэу зэхуаІуатэу аракхым мыбыхэм я лхэгху-ныгхэр – **зыкхом щІащ** гу зэрызэхуащІрэ, гухэлт псалхэ Іэджэ зэхуаІуэтэнуй кхъахуихуакІэщ. А лхэгху-ныгхэр нэхъри зэщІигхэплхэащ махуэ зыбжанэ зэпэ-ІэщІэу зэрыщытам. Зэрызэхушщытми я псалхэхэми хэплхэгхуэр кхъабзагхэщ, ягухэри япкххэри зэрызэ-хуеІэр нэрылхэгъу пэтми.

Мыхэр, дауи, Этеоклрэ Полиникрэ нэхърэ нэхъыжхэщ, загхэсабий нэхърэ, загхэбалигхэмэ, нэхъ кхезэгхы-

нуш. Адрейуэ. Антигонэ куэд зыгъэхъауэ мифологиеми литературэми къахэщ персонажщ, абы фIыуэ илгъагъуныкIэ хъуну щIалэр зыхуэдэн хуейри гурыIуэгъуэщ.

Эпикастэ «ФынакIуэ-тIэ...» жиIа нэужькIэ, моуэ гурыщхъуэ тIэкIу хэлъу ипхъумрэ Гемонрэ **яхуеплгъэкI хъунуш** («Фи анэм ищIэу къысцохъу...»). Антигонэ къохъэлгъэкI Гемон къигъэнэну, ауэ анэм дауэ зыкъыкIэ-ригъэхуа хъуну? Анэм кIэлъоплгъ, Гемон къыхуоплгъэкIыжри, погуфIыкI: къэнэныр тригъэкIуакIэщ. Антигонэ лгъагъуныгъэм щытепсэлгъыхъым деж, Гемон мыхъуу, тхъэхэм яжриIэ хуэдэщ, жезыгъэлэ гурыщIэм ещхъу, жиIэхэри Iэтащ. Гемон и гушыIэ мащIэм Антигонэ и гурыщIэ Iэтар тIэкIу къыжъэдекъуэ, езыри къыдогушыIэж. Ауэ гурыщIэ Iэтам и толгъкъунхэм тIури щIэх дыдэу япхъуэтэж, я хъуэпсапIэхэри зэрызэтэхуэр IупщI хъуа нэужь, гухэм я мызакъуэу, пкъыхэри зы хъуным хуоIэ. Я гурыщIэхэр зэрыкъабзэм ещхъу, я зэдэхэщIэ-кIэри къабзэу, къаубзэрэбз яужьрей псалгъэхэр, кIуэара-къэ, хъэуам хэткIухъыж жыхуаIэм ещхъу щытын хуейщ.

Эдипрэ Эпикастэрэ

ЗэрымышIэкIэ пщыгъуэр къыIэрыхъами, Эдип, абы къыхуигъэщIа хуэдэ, пщы губзыгъэ къищIыкIащ, цIыхум фIыуэ къалгъагъу, хэкур уардэ дэхъуащ. Пщыгъуэр нэхъри ефIэкIуэныращ Эдип игури и псэри зэтар, абы къыхэкIыуи гузэвэгъуэ къатепсыхар (тхъэхэм я нэлатыр) хуабжъу зыхищIащ. Аращ Эпикастэ къыжриIэхэр игу темыхуэу къыщIыщичри. (Хэт ищIэрэ, япэ дыдэу Эпикастэ щыщIэгубжъар мыбдежрагъэнкIэ хъунуш Эдип). Эпикастэ и гурыщхъуэмрэ и гукъанэхэмрэ я къежъапIэр нэрылгъагъу хъунукъым, ахэр WybжъкIэ ину (**илгъэс 20-кIэ**) зэрызэщхъэщыкIыр нэхъ IупщIу къыхэмыгъэщам. Зэманыр кIуэхукIэ, Эпикастэ нэхъ **гурыщхъуэщI мэхъу**, Эдип нэхъ гу щIыIэ къыхуэхъу къыфIэщIу, ущIэгузэвэн лгъэпкъэ **здэщымыIэхэми гурыщхъуэ щIищIын къыщилгъыхъуэу** хъэл къэщтэ. Эпикастэ ещIэж абыкIэ зэрыкъуаншэр, ауэ гурыщхъуэр хагъуэу зыхидза гум щыпэмылгъэщ къыхуохуэ. Эдип дежкIэ, дауи, хъэлгъэщ апхуэдэ бзылгъхугъэм удэгъуэгурыкIуэныр, ауэ ар ящыщкъым гухэлт щыIам епцIыжхэм. Мыбдежым Эпикасти япэ дыдэу щыжиIэу арагъэнущ я Wybжъыр зэрызэщхъэщыкIым зэрыригумэщIыр, и щытыкIэм къежъапIэ хуэхъур зэрыарар. Бзылгъхугъэм апхуэдэр, дауи, къыжъэдэшыгъуафIэкъым, ауэ псори зыхэхуа мы гузэвэгъуэшхуэм гухэм я щэху куэд сэтэй къэщI.

ИмышIэжурэ гурыщхъуэрэ гукъанэкIэ щхъэгъусэр

гугъу шригъэхъ цыІәми, Эпикастэ хущІокъу нэгъуэщІ зыгуэрэм и зэрәнкІә Әдип къытехъэлтән бадзә къызэ-рытемытІысхъаным, пьесәм и кІыхъагъкІи а хущыты-кІәр къыхощ: Әдип е гузавзү, е бампІәу, е зыгуэр къыте-гуллІәу щилъагъукІә, хәти пәувыну хъэзырщ.

Дәпхуәдизу емышәми, зәгуәмыпәми, щхъэгъусәм тобә къыхъыжа нәужь, Әдип и гум къыщоушыж Әпи-кастэрә абырә ІәфІу яку дәлъар, тІәкІу зигъэкъуәншәж щІыкІәуи йопсалтә.

Креон къыхъән ипә, пәкІум къекІуәлІа цІыхубәм я макъ къоІу. Абыхәм къазәрыхәкІар наІуәу къохъә Креон.

Креон и монолог етІуанэр

Креон и мурадыр мыбдежми нәсу ІупщІ къыщы-хъуркъым еплтхәм я дежкІә, әуә и гугъапләр зәрыхә-хъуәр нәгум къеІуатә, зәрыжаІәу, псыр нәхъ къәут-хъуэху, бдзәжъейр нәхъ къыІәрыхъәнү щогутъ. Монологыр, зыхуәгъәза елътәуә, щыуә зәщхъәщыпх хъунуш:

- 1) уәгум хуәгъәза псалтәхәр (хъуәпсаплә, лъәІу);
- 2) щІыгум хуәгъәза псалтәхәр (пәкІум зәрыщы-гугъхәр);
- 3) уәгум хуәгъәза псалтәхәр (Зевс и лъәныкъуә къи-щІыну зәрыхәтыр).

ПәкІузәІух (Креон)

Быдаплә пщІантІәр зәрыныр, цІыхур зәрыкуәдыр жыІәкІәкІә нәгум къыщІәгъэхъән хуейщ...

Езыр зыщІәхъуәпс Іуәхугъуә гуәрхәр быдапләм къы-щыхъункІә зәрыгугъәм Креон нәхъри жыджәрагъ къы-хелтхъә, и ІуәхузехъәкІәмкІә цІыхубәр къыдихъәхыну зәрыхәтыр наІуәщ. Креон цІыхубәр и лъәныкъуә къи-щІыну зәрыщІәкъурә куәд щІащ, әуә пщыгъуәр хъар-зынәу зезыхъә Әдип хуәпсәлтәнү тегушхуәртәкъым. Иджы, мис, – цІыхубәр абы хуеуштынкІә гугъаплә иІә хъуащ.

ПәкІузәІух (хор)

Прологым иужькІә, хорыр япәу спектаклым къы-щыхыхъәр мыбдежыращ. Мы сценәми спектаклыр игъәщІәрәщІән къудейуә аракъым: цІыхубәр щІызә-хашә Іуәхур зәрыин дыдәр, ар тхъэхәм зәрафІәкъа-былыр, ахәри къазәрыхәплъәр наІуә къащІу лІыукІым зыкъегъәумысыжын е зәрыхъуам щыгъуазә гуәр щы-

Іэххэмэ, кѣиІуэтэжыну тегъэгушхуэным щхъэкІэш. Абы кѣищынэмышцІауэ, мыпхуэдэ Іуэхугъуэхэм дауэдапщэ (ритуал) иращІэкІыу зэрыщытар тхыдэми мифологиеми кѣахощ.

ЦІыхубэхэджэ (Эдип)

Апхуэдиз илтъэскІэ зыкъэзымыумысыжа лІыукІыр, дауи, цІыкІуфэкІукІэ утыкум кѣыпхуихъэнукъым. Аращ Эдип лІыукІыр кѣызэригъэдэІуэфын Іэмалу ищІэр кѣигъэсэбэпурэ щІыжилэр:

- 1) тхъэхэр псоми зэрыщыгъуазэр;
- 2) гува-щІэхами лІыукІыр сэтей кѣызэрыхъунур;
- 3) зыкѣиумысыжмэ, нэгъуэщІ мыхъуми и псэр хъэдрыхэ зэрыщытыншыжынур.

Мис ахэр наІуэу, зэщхъэщыхауэ кѣыхэщын хуейщ монологом, сыту жыпІэмэ а зэман жыжъэм псэуа, мифологиие гупсысэкІэ зиІэ лІыукІыр мы псалъэхэм зыщІагъэгупсысыжу утыкум кѣрашэн хуейт. Ауэ трагедийер нэхъри гукъутэ зыщІыр аракъэ: **лІыукІыр кѣзылтыхъуэращ езыр лІыукІыр.**

ЛІыукІыр кѣызэрыриджэ щІыкІэри щыуэ зэщхъэщыпх хъунуш:

- 1) лъэІу хэлъу;
- 2) чэнджэщ хэлъу;
- 3) гъэшыне хэлъу.

Янэ щэху

Эдип гугъапІэшхуэ дыди иІакъым Тиресий Іуэхум и пэжыпІэм щыгъуэзэну кѣыщІэкІынкІэ, ахъумэ и закъуэ ириджэу пкѣрыупщІыхъамэ, ІуэхузэфІэкІтэкъэ? НэгъуэщІ хэкІыпІэ щимыгъуэтыжым, «Хэт ищІэрэ, зы лъагъуэ гуэр дытригъэхъэфынкІэ е зы чэнджэщ гуэр кѣыдитынкІэ хъунш» жеІэри йоупщІ. Эдип и закъуэкъым – пэкІум кѣрихъэлІа адреихъэри щыгугъакъым Тиресий а щэхум и жэуапыр кѣылтъыкъуэкІыну, абы кѣыхэкІыуи лІыжъым жиІа «СощІэ» псалъэм **псори зэуэ игъэпІейтеяш**, гугъапІи кѣаритащ тхъэхэм я нэлатьр ящхъэщыкІынкІэ.

ЕтІуанэ щэху

Тиресий и гум щызэныкъуэкъу лъэныкъуитІым

языхэзым, гуцІэгъукІэ гъэнщІам, пэджэжу гъыбзэ пакІэ къоІу. Тиресий къыдоскІэ абы, и щэхур къызэІуихыну жиІами, хуцІогъуэж.

Зыми къыгурыІуэркъым псори зыхуэпабгъэ пэжыр тхэгурымагъуэм щІибзыщІыр, ауэ мыпхуэдэ щхъэусы-гъуэхэр иІэщ абы:

1) Эдипрэ и унагъуэмрэ фІэпсэкІуэдхэщ;

2) лІыукІыр зэры-Эдипыр жиІэмэ, итІанэ щэхур и кІэм нэс къызэІуихын хуей хъунущ;

3) Эдипрэ Эпикастэрэ яку къыдэхъуар хэлущІыІу хъумэ, абы цІыхум зэрану къахуишэнур нэхъыбэщ, узы-фэ бзаджэм къахуихъами къахуихъынуми нэхърэ.

ГугъапІэ зыгъуэта Эдип, къэхъуар къыгурыІуэркъы-ми, губжъ лъэпкъ хэмылгу, ауэ къэуІэбжъауэ цІоушщІэ.

Хэти хуэмыдэжу, Адмет тІуащІэу иригуфІэнут, Ти-ресий Іуэхур зытетыр жиІамэ: тхэгурымагъуэр пэкІум къэзышар аращ, абы къыхэкІыуи ар тІуащІэу ирогузавэ лІыжъым ищІэ щэхур къажриІэн зэрымыдэм.

Тиресий «Мы гуауэр фыфейщ» щІыжиІэми щхъэ-усыгъуэ иІэщ: Эдипрэ Эпикастэрэ зыгуэрхэр зракъуэ-лтыр ягу къигъэкІыжу мы Іуэхум фІы къазэрыху-хэмыкІынур **къаригъэщІэну хэтащ**. Ауэ, къигъэуІэб-жъахэ мыхъумэ, **я щхъэм хуахъакъым**.

Креон, зэрыгурыІуэгъуэщи, нэхъыбэжу поплгъэ мы щэхур нахуэ къэхъуным, аращ нэхъ щІытригъэчы-ныхъри. Ар зыпэплгъэр узыр зращхъэщыкІыну къу-дейркъым – и мурад бзаджэр зэщІэным **мыр къе-жъапІэ хуэхъункІэ гугъапІэ игъуэтауэ аращ**. ЦІыхухэр зэрогъэкІий: «ЖыІэ, жыІэ!» Эдип трегъэчыныхъ. Эпи-кастэ мэлгалауэ. Тиресий ищІэнур ищІэрккъым. Щымы-хъужым, арэзы мэхъу. Ар ящогугъ тхъэхэм, Іуэхур нэхъ Іей дыдэм намыгъэсыну: Эдипрэ Эпикастэрэ зэрызэ-хушчытыр жиІэным ирамыхулэну. ЦІыхухэм яжреІэ, адэкІэ Іуэхур къаулгъэпхъэщыну хуежъэхэмэ, фІы лъэпкъ къазэрыхухэмкІынур. Арати, Эдип утыку кърелгъэ Лабдакидхэ ятелъ нэлатым и щэхур, насыпыншагъэм и къежъапІэр, пэж дыдэм щыщу нэхъ шэчыгъуафІэр.

Ещанэ щэху (япэ Гыхъэ)

Мыбдежым Тиресий хуеягъэнущ лІыукІым и цІэр **къріІуэну**, ауэ зэу хуцІогъуэж. Япэрауэ, Эдипрэ и уна-гъуэмрэ фІэпсэкІуэдщ. ЕтІуанэрауэ, Тиресий занщІэу къыгуроІуэ, мыр къыжиІэмэ, **адрейри** жиІэн хуей зэрыхъунур.

Тиресий тхьэхэм ящогугъ икИи йолтэИу мы кьалэ-
ныр пхьэщахыну, ауэ тхьэхэр жэуапыншэщ.

ИтИанэ Тиресий цІыхухэм яжриІэн хуей мэхъу мы
щэхур кьызэлупхмэ, кьэхъункІэ хъунур, нэхъыбэ дьдэу
зыщышынер: **дунейм емыкІур тепщэ щыхъункІэ, цІы-
хур абы есэжынкІэ шынагъуэщ.**

Ауэ Тиресий жиІэр зыми кьыгурыІуэркъым. Ахэр
зыхуейр кьэхъункІэ хъунуракъым – кьэхъуагъэххэм
и пэжырщ. Эдипи адрейхэри хуабжъу зэгугъэп Ти-
ресий и щытыкІэм: «ЦІыхум ятелъ мы гузэвэгъуэр
плъагъуу дауэ?» **Адмет** мэгузавэ, зэрыжаІэу, **шэми
шхуми ес.** Креон и гугъэр кьеблащи, тхьэгурымагъуэ
лІыжбыр хуэшэчыжыххэркъым.

ЦІыхубэм я пащхьэм кІэрахъуэу кьина Эдип, нэ-
гъуэщІ хэкІыпІэ имыгъуэтыжу, Тиресий яукІыну унафэ
ещІ. Хэт ищІэрэ, игъэшынэну хуеяуэ арагъэнкИи мэхъу
ар Эдип, ауэ пщым и псалгэм иІэ кьарур зыхуэдизыр
зыщІэхэр абы егъэгузавэ:

1) **Адмет** Тиресий пщІэшхуэ хуещІ, фІэгүэныхьщ,
адрейуэ щэхур зыщІэ закъуэр ебгъэукІыу дауэ?..

2) **Эпикасти** лІыжбым хузэгуюп, ауэ ебгъэукІыныр
пщыуагъэ ину кьелъытэ;

3) **Креон**, лІыжбыр яукІмэ, и гугъапІэр лъэлтэ-
жынкІэ кьэшынащи, нэгъуэщІ хэкІыпІэ мэлъыхъуэ...

**Креон зэуэ гу лъэтэ адэшхуэм тегузэвыхьым, кьэ-
кІуатэурэ наІуэ кьэхъуа Аमतэ**, занщІэуи бзаджагъэр
и гум кьохъэ: лІыжбыр нэхъ кьэзыгъэшыфынур мыращ!

ФІэшхъугъуейщ Эдип хуэдэ цІыхум а хьыджэбз
цІыкІур мы утыкум кьришэу иригъэукІыну, ауэ гузэ-
вэгъуэ иным зэрырихулІар кьэплъытэмэ, ар хуэщІлэ-
ным шэч кьытепхъэжкъым.

Апхуэдэ гузэвапІэм ирагъэува Тиресий кьыщеч:
«Дауэ, сэ мыпхуэдизу псори сфІэгүэныхьу, сачІэгупсысу,
езыхэм нэхъ гуауэ дьдэр кьызащІэну хьэзыру?!» Тире-
сий тогушхуэ лІыукІым и цІэр кьриІуэным, ауэ ар кьип-
ІуэкІэ зэрызэфІэмыкІынур, а жиІэнур щыблэу кьазэры-
хэуэнур, ар, яжриІэ кьудей мыхъуу, я фІэш ищІын
зэрыхуейр кьызыгурыІуэ лІыжъ губзыгъэм кьегъэуэ
япэщІыкІэ хэкупсо тхьэрыІуэ ящІыну. Пщыр арэзы мэхъу.

Ещанэ щэху (2-нэ Гыхъэ)

Тиресий зэригугъа дьдэу Іуэхур мэхъу: зэхахэм
кьыгъэуІэбжъа цІыхухэр зэуэ зэщІошчымэ, я пІэхэм
йожыхь. Эдипрэ Эпикастэрэ я щІэупщІэкІэм кьегъэ-

лѣагыуэ Тиресий шыауэ кѣазерыщыхъур, кѣагубжын хуэдэу Эдип зѣуэ зыкѣищлѣжкѣым, умэзѣхаш. ПѣкІу утыкум апхуэдэу зи цІэр кѣралѣхѣа пщыр, зыкѣищлѣжа нѣужь, кѣолыб. Абы шѣч кѣытрихѣажкѣым лѣыжѣым **и акѣылыр зѣрыутхѣуам**. Тиресий жиІам мыхѣнѣ етын зѣрыхуѣмейр цІыхубѣм хѣкѣ ящищІыну Эдип хѣтщ, ар кѣызѣришамкІѣ Адмет егѣэкѣуаншѣ.

Ауэ Тиресий Іѣдѣбщ, губзыгѣѣу мѣпсалѣѣ, жиІар зѣрыпѣжым нѣхѣри трегѣѣчыныхѣ. УкѣыкІуѣтыж щымыхѣунум Іуѣхур ирашѣлѣащи, щѣхур и кІѣм нѣс кѣызѣІуихыну кѣызѣрыпѣщылѣыр лѣыжѣым ещІѣж, а удыныр Эдипрѣ Эпикастѣрѣ зѣуэ яримыдзыным щхѣэкІѣ, хуѣмхуѣмурѣ хуигѣѣхѣѣзырхѣу кѣыпщохѣу.

Адмет мѣгузавѣ, хузѣхуѣгѣѣхѣукѣым: апхуѣдиз Іушагѣ зыбгѣѣдѣлѣ Тиресий апхуѣдѣпщІ жиІѣнкІѣ щхѣѣ хѣуа?!

Эпикастѣ и гум зы шынагѣуѣ цІыкІу гуѣр кѣитІысхѣакІѣщ, ауэ Эдип зыгуѣркІѣ мы Іуѣхум хѣпщІауѣ кѣыхузѣщыгѣѣхѣукѣым, кѣызыщицгѣѣхѣунуи хуейкѣым. ЦІыхубѣм я пащхѣѣм Эдип щагѣѣпудыну зыгуѣрхѣѣм мурад ящІауѣ кѣыпщохѣури, утыкум кѣохѣѣ.

Лай зыукІар Эдипу зѣрыжаІам псори игѣѣпІейтеящ, пѣкІум **кѣекІуѣлѣахѣри, хорри – псори, псори**. ИгѣѣпІейтеящ Эдип и бынхѣри. Зи адѣ-анѣм иригушхуѣу, псори кѣазѣрыфІѣлІыкІыр ялѣагѣу зѣпыту кѣѣхѣуа бынхѣѣм я дежкІѣ мы зѣхахѣр удынышхуѣщ.

Креон сѣтей кѣѣхѣуу щІѣдзѣ

Креонщ мы Тиресий жиІам ин дыдѣу игѣѣпІейтеяр. ГуфІѣгѣуѣ кѣозыт пІейтеикІѣкІѣ. Абы гурыфІыгѣуѣ игѣуѣтар щІихѣѣумѣну хѣтщ, щІихѣѣумѣфынкІи хѣунут, ауэ Тиресий пѣкІум хахуну Эдип унафѣ щищІым, Креон сѣтей кѣѣхѣуу щІѣдзѣ.

Мыбдежым **япѣ дыдѣу наІуѣ кѣохѣу** Креон игу фІы зѣримылѣым куѣд щІауѣ **Эдип зѣрыщыгѣуазѣр**. Креон ищІѣакѣым абыкІѣ гурыщхѣуѣ кѣыхуащІу. Абы и гугѣѣжт и мурадхѣр хуабжѣу щѣхуу ихѣѣумѣжу, арщхѣѣкІѣ – мис... Ар нѣгѣуѣщІ бзаджагѣѣм хуокІуѣ: **цІыхубѣр** шыжакІуѣ кѣищІыну, ахѣм я гузѣѣвѣгѣуѣр кѣызыпкѣрыкІауѣ жыхуаІѣ Эдип **лажѣѣ зимыІѣ блыгущІѣтыр игѣѣпудыну хѣт хуѣдѣу кѣащицгѣѣхѣуну хуѣожѣѣ**.

Эдип, дауѣ кѣѣмыгубжѣами, зѣрыпщыр, и блыгущІѣтымрѣ езымрѣ хѣитІым хуѣдѣу «зѣбѣну» цІыхубѣ утыкум ит зѣрымыхѣунур кѣыгурѣІуѣѣжри, и тІысыпІѣм егѣѣзѣж. Креон ар лѣѣныкѣуѣ иригѣѣѣа, дигуа хуѣдѣу мѣхѣу.

Эпикастэ зэуэ гу лъетэ абы. Эдип и пщІар мыбдежым щыхъумэныр и къалэну къелътэ, Креон мурад бзаджэ зэрищІар къыгуроІуэри, аслъэн губжъам ещху къыпоув. Эпикастэрэ Креонрэ щызэпэува мы сценэр щІакІуэ кІапэ зэдытетхэм ебгъэщхъ хъунуш, ауэ мыхэр зэрызэауэр псалтэхэмкІэщ. Эпикастэ губжъауэ кърибжэкІ къудейуэ аракъым Креон дищІэхэр – а жиІэхэр цІыхубэм къабыл яригъэщІу, Креон и мурадыр къызэпиудыныр и гурашэщ. Креони, ар къыгурыІуаши, зэм зигъэгусагъэфэ зытрегъауэ, зэми тхъэхэм захуегъазэ, лажъэ зимыІэу утыкум цагъэпуд **цІыху хейуэ закъыщигъэхъуну**, бэр и лъэныкъуэ къищІыну хэту.

Эдипи мыбдежым тІэкІу «щыджэгуу» жыпІэ хъунуш цІыхубэм я пащхъэм: «Мис, флгъагъуркъэ сэ апхуэдиз илгъэс хъуауэ сызыдэлажъэр, пщыгъуэр къыздызезыхъэну сызыщыгугъыр?»

Утыкум къимыхъэми, мы сценэм Іэмал имыІэу игъэпІейтеин хуейщ Креон и къуэ закъуэ Гемон. Ар фІыуэ зылгъагъу Антигони гузэвэгъуэр телгъ: «Дауэ, Гемон и адэмрэ си адэ-анэмрэ ахэр эжралэу, апхуэдэу зэхушыту, дауэ дэ дызэрыхъунур?!» Креонрэ Эдип сымэрэ я зэхушытыкІэр нэхъ Іей хъуху, хэтІасэху, ахэм я пІейтейри нэхъ ин мыхъункІэ Іэмал иІэкъым.

Креон хъэфІым хуэдэу къыхушыт Аттали къыфІэмыІуэхуу щытыфынукъым и тепщэр мыпхуэдэ щытыкІэ щихуэхэм деж.

Адмети араш – ари Эпикастэрэ Эдипрэ я Іуэхум ирогузавэ, мы зэхэзэрыхъар Тиресий и акъылкІэ зэрызэфІимыхым иризэгуоп.

Тиресий и чэнджэщ

Мы теплгъэгъуэр екІуэкІыху, Тиресий щысщ, жаІэхэр и гум щызэригъэзахуэу, цІыхухэр зэрытхъэмыщкІэм, гъащІэ кІэщІ къратар зэрышх-зэрылІым зэрытраухэм иригумэщІу. Эпикастэ къызэригъэкъуэншахэм мыхъэнэшхуэ иумыту ублэкІми хъунут, ахэм я закъуэ зыщІыпІэ щызэпсалгъэу щытамэ, ауэ мыр цІыхубэ утыкуш, Эпикастэ щыуэми, цІыхубэр щыгъэуэн хуейкъым, пэж фІэкІа жамыІэну тхъэрыІуэ шащІакІэ. Мы зэдауэ гуащІэр екІуэкІыху зэгупсысахэм Тиресий къыхихар мыраш: мыпхуэдэ бгъэдыхъэкІэкІэ пэжыр къэхута хъунукъым. ЦІыхубэм хъэкъ ящыхъун хуэдэу пэжыр сэтей къэщІыным щхъэкІэ, апхуэдэ Іэмал къозыт

хөяшцэ хабзэм Іуэхур хуэшэн хуейшц.

Эпикастэ ешхьыркъэпсу, Эдипи и гум шынагъуэ цІыкІу гуэр къитІысхьакІэщ «ЛІыукІыр уэрашц» къызэрыжраІэрэ. Ар заншцІэу зэпшх хъун щхъэусыгъуэ гуэри я гъашцІэм хэту къахуэгъуэткъым тІуми, ауэ, цІыхухэм шабзышцІ дэнэ къэна, езы тІуми зышабзышцІыжу дэтхэнэми и гушцІагъшцІэлъ щэху зэриІэм къыхэкІыу къышцІэкІынушц ар. «Псэм къешцІэ» жыхуалэрашц, дауи, мыбы нэхъ щхъэусыгъуэу иІэр. А шытыкІэм ит Эдип нэгъуэшцІу, нэхъ куууэ иригъэгупсысыжащ Тиресий жиІэхэм: «Мыбы и псалъэкІэм, и псалъэ Іушхэм уедэІуа нэужь, и акъыл имытыжу пхужыІэнкІэ Іэмал иІэкъым, ауэ щхъэ жиІэнкІэ хъуа апхуэдэу, сыт къызыыхар?» А гупсысэм ешхъ гуэрхэм Эдип здыхэтым, Тиресий къыхелъхъэ пэкІур хөяшцэ хабзэм хуэшэн хуейуэ, арыншэу зэрымыхъунур фІэшцІхъуныгъэ хэлъу къыжиІа нэужь. Эдип арэзы мэхъу. И гум къитІысхъа шынагъуэ цІыкІум ар тІэкІуи егъэпІейтей, ауэ къишцІэну хуейшц пэжыр. Пэжыр – ар блэм ІукІэ хъэндьркъуакъуэр зэришэм хуэдэщ: ажалым зэрыхуэкІуэр ишцІэ пэтми, къикІуэтыжыфкъым.

(Режиссер планым и кІэух Іыхъэр кІуэдаш).

1996 гъэ

«КХЪУЖЪЕИБЭ» ПЬЕСЭМ И ПСАЛЪАШХЪЭМ ШЫЩ

ЗаншцІэу жытІэнщи, дызэса адыгэ пьесэ гуэрхэм я шапхъэм имызагъэ зыкъом мыбы хэфлъэгъуэнушц: зышцІыпІэхэм деж языныкъуэ персонажхэр шыпсэлъабэщ, узыІэпишэн хуэдэу зэрыхъзэриишхуэ хэткъым, фІэшцІыгъуей гуэрхэр къышцохъу, Іуэхухъуэхэр, быдэу зэпхауэ шымыту, ІупшцІэ-ІупшцІэурэ зэхэлъщ, «напэмрэ кІапэмрэ я зауэ» зыфІэпшц хъуну конфликтыр, езы персонажхэм я зэхуаку къудей мыхъуу, щхъэж езым и гум щокІуэкІ, и псэм щегъэв... Сытми, жыпІэнуракъэ, езым хуэщІа ІункІыбзэлухкІэ къызэлумыхамэ, къызэлукІыгъуей хъункІэ хъуну пьесэщ мыр. КъызэрысфІэшцІымкІэ, абы ІункІыбзэлух хуэхъунур псалъэм къыпкърыкІыну къарур нэсу къыпкърыхынырщ. Сыту жыпІэмэ мы пьесэм и ІэфІри и фІэІури псалъэм пкърытлъхъэ ди гугъэжурэ, абы и къару гъэпшцІуам дышцыгугъыурэ зэхэтлъхъащ.

Адрейуэ. Пьесэм гъэлүшц-ушцие псалъэ кІыхъ куэд

хэтщ. ГьэIуш-ушиер искусствэм зэрымьк'алэн пажэр дэри дощIэ. Ауэ ар гьэIуш-ушие г'ушэ мых'уну дыщыг'эгуг'ыр мыращ. Пьесэр, зэпэщIэмыхами, IыхьитI мэх'у. Япэм, «к'ызэрыгуэкI IыхьэкIэ» узэджэ х'унум, гьэIуши ушии хэту ди гуг'эк'ым». Ар зыхэтыр етIуанэ Iыхьэрщ. Ауэ етIуанэм щекIуэкIхэр к'ызэрыгуэкI Iуэхуг'уэхэк'ым. Псысэмрэ г'ащIэмрэ, пщIыхьэпIэмрэ нахуапIэмрэ цызэхэзэрыхь персонажхэм я гупсысэхэм, я гурыг'уызхэм «пк'ы цаг'уэт» Iыхьэщ. Дыщыуэмэ, ди тхьэмыщкIаг'эжщ, ауэ а Iыхьэм театракIуэр тришэну дыщогуг' псал'эхэр нэг'уэщIу цыIу, нэг'уэщIуи цызэхэпх «дунейм».

Мурад быдэ пщIымэ, быгуб мых'уныфIи узыщытх'у мых'ун lei щыIэк'ым. Дэ, к'ытыдог'гээзжри, дызыхуейр пэжырщ. Ар хуейми иреIэфI. Хуейми иредыдж. Ауэ а пэжыр жылэг'уей х'унуш, театракIуэр и мыг'экIылыпIэкIэ к'ыщыг'экIылыныр х'уэпсапIэ зак'уэу к'ытхуэнауэ зыг'элухэм я нэг'уджэм укIуэщIрыпл'урэ уеджэмэ...

1984 г'э, «Iуащхьэмахуэ»

ГУШЫНЭЩ ГУШЫНЭЩ» ЖЫХУИЭ КОМЕДИЕЗЭРЫХЪЭМ И ПСАЛ'АЩХЪЭ

Пьесэм пехьэжэ псал'э щыдыщIаг'ум деж, тэмак' щхьэпсхэр тIэкIу к'ызэретIатэм шэч хэл'к'ым: «Ущымы-ШекспиркIэ е ущымыапхуэдэ зыгуэркIэ, уи псал'и уи псал'эпехьэжыи к'эат: птхаIамэ, к'ащти, х'уамэ, – дыдейщ, мых'уамэ, – ууеижщ»... Щхьэ ушщIыIуаифIкIэ уегупсысмэ, ар зэрыпэжым шэч к'ытехьэг'уейщ, ауэ, уи тхьэмыщкIапIэ уимысыжу мыр птхынкIэ щIэх'уар, узыхуейр, ук'езыхуэкIыр, уэрыншэми х'арзынэу псэуфыну театрыр щIумыг'эпсэур псоми к'агурыбг'аIуэу удэтыж нэх'рэ, зэ птхырэ упыкIмэ нэх'ыфIк'э. Апхуэдэу Iуэхум сегупсысри, мис, тхы-л'ымыпIэм сыщхьэщытIысхьащ...

НтIэ-э-э, зэрыфл'аг'уши, мыр «ГушыIэ махуэ апщийм!» к'рих'уа «IэшрыIщ», IэшрыIым IэшрыI требг'эфыхьыжыну ухуеж'амэ, ар япэрей IэшрыIым ефIэкIыу г'эхьэзырын зэрыхуейри к'ыдгуроIуэ. К'ызэрыдэх'уоллар тхьэм ещIэ, дэ тщIэращи, мыр цызэхэтл'хьэм а мурад пэхум нэх' г'уазэ диIак'ым...

АуаныщIхэр зэрыкуэдри к'ытщыдыхьэшхыну хьэзыр зык'ом абыхэм зэрахэтри тщIэрэ пэт, жыдоIэ: режиссерыр щIэпщэрэ актерхэр к'ыхуэг'элындмэ, дыщогуг' к'эк'уал'э зэпыту екIуэкIын спектакль мыбы к'ыххэкIыну...

Ауэ литературэри театрри драматургием апхуэдэу щыхушчытыр зэманым инэхъыбаплэ махуэ къызэрыгуэк Іхэм дежщ. Махуэ къызэрыгуэк Іхэр блэк Ірэ, «Сытыр фи Іуэхушцафэ?» жа Іэу ушц Іэ зи хабзэхэр къащепшц Іым деж, литературэми театрми Іэмал имы Іэу драматургиер ягу къок Іыж, мыгъуагъэу я Іэр абы тралъхъэ.

Литературэм жи Іэр а жи Іэ хабзэжырашц: прозэмрэ поэзиэмрэ ягъуэта ехъул Іэныгъэхэр къепшчытэ, тхак Іуэ ц Іэры Іуэхэмрэ усак Іуэ ц Іэры Іуэхэмрэ я ц Іэры Іуагъэр здынэса щ Іып Іэщ Іэхэр къехутэри, – хэщэтык Іыжурэ мыр же Іэ: «ЕІ, бетэмал, драматургиер мыхъуатэмэ!..»

Театрри арашц. Театрми жи Іэнур апхуэдизк Іэ куэдрэ жа Іарэ терминологиек Іэ зэщ Іэул Іэжауэ щы Іэщи, щ Іэрыщ Іэу уегупсысыжыныр лейуэ къыпшохъу. Ти-и-и, жа Іагъэххэхэр театрым аргуэру же Іэ-же Іэ-же Іэри, а жи Іахэмрэ и Іуэхушцафэхэмрэ щызэригъапшцэк Іэ, мыгъуэр зи мыгъуам и ц Іэр аргуэрым къре Іуэ: «Бетэмал хъужыххэн, драматургиер мыхъуатэмэ!..» Сытми, жып Іэнуракъэ, а драматургие «мык Іуэмытэр» мыхъуамэ, абы къымылгъэхамэ, литературэмрэ театрымрэ зы лъагаплэ ин дыдэ гуэрым нэсак Іэт... Жа Іэр пэжмэ...

Пэж псор хэт ищ Іэн, ауэ ди поэзиэмрэ ди прозэмрэ я ехъул Іэныгъэхэр нэрылгъагъушц. А ехъул Іэныгъэхэм дэри хуабжъу дрогуф Іэ, дрогушхуэ. Ауэ драматургием техъушц Іыхыныр хъэл зыхуэхъужа литературэм моуэ жет Іэну дыхуейт: насыпыр зыгуэрхэм я Іэщи, пьесэм хуэдэу, ди романхэр, ди повестхэр, ди поэмэхэр, ди усэхэр, «гуэрэныгу къыхъурэ» я мыхъури я хъуари ягъэлгъагъуэркъым, армыхъуамэ зылгъахъэхэмрэ ялгъахъэхэмрэ нэгъуэшц Іынэк Іэ дахэплгъэжыныр къытхуэк Іынк Іэ хъунт, Іэмбатэ зэрымытым ирагъэува Іэтэрэ Іэтэ къызыхэмык Іыжыну пыпхъуэу зыкъоми къытлгъыкъуэшчыжынт. Ауэ апхуэдэ тхыгъэхэр нэхъыбэм щалгъагъур урысыбзэк Іэ зэрадзэк Іа нэужыщ. Абы щыгугъыурэ къагъэшц Іуи къышц Іэк Іынушц. Хъэрычэтым берычэт хэзылгъхъу есэжа зэдзэк Іак Іуэхэм я нэгъуджэ удзыфэр плулъу уплгъэмэ, ахэри «пейзажым хозагъэ». Литературэу къытшохъу. Къызытехъук Іыжам и гугъуи тщ Іыжыхэркъым.

Театрым хуэгъэзауэ... Ди театрым и ф Іым дэ дригуф Іэну дыхуей дэнэ къэна, дримыгуф Іэну дыхуиткъым, сыту жып Іэмэ – ар ди гурылгъ нэхъыф Іхэм я унэщ, ди ныбжьэгъу нэхъ пажэхэм я хэщ Іапл Іэщ, ди гушц Іагъшц Іэлгъ тхыгъэхэм дамэ къышчытрагъак Іэ утыкушц. Ауэ лгъэпкъ драматургием апхуэдэу ней-нейуэ къыхуеплгъыхуэрэ щытепсэлгъыхыым деж, а ф Іышцэу тлгъагъу

ди театрни жетІәну дыхуейт: ярәби, апхуэдәу укы-
лѣахъер пәжу пІәрә уә ди драматургием? Уә уи пкъыр
апхуәдизу лъәпкъ драматургием къихузыр пәжмә,
театрым я нәхъ щәджащәр зәрыхуәфащәхәр гъунәжи.
Уә ухәтщ «мор драматург, мыр драматург!» жыхуаІәу
дунейм тетахәми тетхәми я пьесә тенджызым. Къащтә!
Зәдзәк! Гъәув! Къәгъәлѣагъуә! ЗыІәт! Уи фІәщ зәрыхъун,
дыпщыгуфІыкІын мыхъумә, дыпщІәмынәкІән. Дәри
дыпщыгъуазәщ уә уи къарур здынәсым, дытІысу очерк
хуәттхащәрәт жытІәу, дызыхуәмыхъуапси уи цІыхухәм
щІагъуә яхәткъым, ауә, зыгуәрым и жыІауә: пәжыр
псом нәхърә нәхъ пажәщи, ди драматургием ущІепә-
гәкІын щхъәусыгъуә куәд уиІәкъым уә, фІыщәу тлѣагъу
ди адыгә театр. Уә уи пагагъәр къыздикІыр гурыІуә-
гъуәщи абы и щхъәусыгъуәр мыращ: хамә щыгъын
защІәкІә упсәуныр уи щхъә къебгъәкІумә, уә лъәпкъ
драматургие уимыІәххәуи упсәуфынущ, ауә лъәпкъ
драматургиер уәрыншәу псәуфынкІә Іәмал зимыІәщ.
Ар уә фІыуә уощІәж, ардыдәми тІәкІурамәу «уросондә-
джәр». Драматургиер щыІән, зиужьын щхъәкІә, Іәмал
имыІәу театр хуейщ. Сыту жыпІәмә, пьесәр ар нотәу
тха макъамәм, оркестр имыгъуәтмә, бзагуәу къәнәжыну
симфонием ебгъәщхъ хъунущ. Дауәрә зимыгъәлитера-
турами, дәнә къыщытрамыдзами, сценәм нәмысауә,
театрым хуатха пьесәр зищІысыр наІуә хъунукъым.
Драматургием и псәр зыхәлъыр театрыращ. Театр
щІыхуейри аращ. Ауә ар хуейрә театрыр къыхуәмеиж-
мә, театрыр абы къепәгәкІмә, драматургием мыкІуәмы-
тафәр текІынукуъым.

Дә есәпкІә апхуәдәуи дыІәзәкъым, ауә ди театрым
адыгә пьесәщІә зэригъуәв пІалъәхәр зәпәплъытрә къы-
щІәкІар адыгә пьесә зытххәм ятебгуәшәжмә, абы къи-
гъәлѣагъуәнур мыращ: пьесә зытІущ птхыуә ахәр
ягъәувагъәххәмә, уи кІән къикІащи, театрым «Тхъәм
уигъәпсәу» жеІи, литературәм и нәгъуәщІә аузкІә унәтІ.
Уә уи къаләныр бгъәзәщІәк Іәщ, театрни уәркІә гуәныхъ
лъәпкъ телъыжкъым. ЗәрыжаІәу, – шрегү!

ГушыІәр гушыІәщ, ауә театрым адыгә пьесәщІәхәр
зәрыщызәтекІым уеплъмә, апхуәдәу уемыгупсысын
плъәкІкъым. Пьесәм къыпхуеджәу хуамурадыр къыб-
жаІән щхъәкІә илѣәсым нызәрыхъәс е нәхъыбәж
текІуадәмә, ІәрыІәткІә къащта пьесәр илѣәсипщІкІә,
пщыкІутхукІә «щІәфІәІухъу» театрым щІәлъмә, ягъәу-
вын хуейуә репертуарым хәхуа пьесәр ягъәбакъуәм-
ягъәбакъуәурә, сезон зыхыблкІә кърахъәкІә нәужь,
щхъәусыгъуәншәу репертуарым къыхәщәтыжмә, пье-

сэм и художественнэ флагъыр абы театрым кыпи-
хынкIэ хъуну фейдэм тращIыхъ зэпытурэ екIуэкIмэ,
дауэ театрым узэрыдэлэжъэнури драматургием зэрызи-
ужьынури? Пэжщ, театрым ахэр кыщIемыхъулIэ
щхъэусыгъуэ куэд илэщ. Ари тхъэжу зэрыщымысыр
дощIэ. Е мо ролыр зыхуэкIуэн актёр илэкъым. Е мо
пьесэр кызэриIэтын цIыху бжыгъэ хурикъукъым. Е,
сэ сщIэ мыгъуэрэ, махуэшхуэхэмрэ юбилейхэмрэ тыгъэ
яхуищI спектаклхэм яужь итци, бэуапIэ игъуэткъым...
Сытми, жыпIэнуракъэ, щхъэусыгъуэхэр гъунэжщ. АтIэ,
апхуэдэу щыщыткIэ, щхъэж и мыгъуагъэ дегупсысурэ
депсалтэмэ мынэхъыфIу пIэрэ? Ахъумэ, зым адрейм
зыхуигъэплIабгъуэ зэпытурэ екIуэкIмэ, Iуэхум и пэ-
жыпIэр тщыгъупщэжыпэнкIэ хъунущ. ПцIыр апхуэдэу
къарууншэкъым. ПцIыр куэдыIуэрэ жалэмэ, пэжу
кызыфIэщI гүэрхэри щылэщ.

Ауэ зыгуэр щыжалэм зыгуэр щыщылэщи, лъэпкъ
драматургием зэрыхуэмыщIари ди пьесэхэм щыщIагъэ
куэд зэраIэри бзыщIыгъуейщ. Сыт ар кызыыхэкIыр?
Щхъэусыгъуэ дахэ куэд къэбгупсыс хъунущ, ауэ, лIыгъэ
хэтлхъэрэ зыдумсыжмэ, жылэн хуейр мыращ: ди
мыгъуагъэ псом я нэхъыщхъэр, дауи, пьесэфI зэрытхуэ-
мытхырщ. «Пхуэмытхмэ, умытх!» жыхуиIэ кыыхуе-
джэныгъэм нэхъыфI тхакIуэхэм къахуэбгупсысыфы-
нукъым, ауэ хэт «пьесэ мыхъумыщIэ стхынущ» жылэу
тIысыр? ТхылъымпIэм щыщхъэщытIысхъэкIэ, хэти и
гугъэжщ зы бэлыхълажъэ гүэр итхыну. Уи гугъэжи
пэт! «Зэрымылт къолът» жалэ щхъэкIэ, ар литературэм
кыщыхъукъым, къэуалым топыщэ къыкIыным ущы-
гугъыни щхъэгъэпцIэжщ. Ар апхуэдэу щIэмыхъум
и щхъэусыгъуэр кууши, а кызыыхэмыкIыжыфынкIэ
хъуну архъуанэм хэмыхъэу, Iуэхум и IуфIэлъафэм куэ-
дыр щопсалтэ. ЖыпIэнуракъэ, адыгэбзэр тхылъымпIэм
хуэзыхъыфу къэнэжа псоми драматургием яубын хуейуэ
я пщэ иралхъэжауэ къыпщохъу. Зи Iуэхуми еуб. Зи
мыIуэхуми еуб. УбэкIэкIэ зыбгъэсэн ухуеймэ, кIуэара-
къэ, абы нэхъ темэфIрэ нэхъ кыщхъэщыжын зимылIэрэ
къэгъуэтыгъуейщ.

Ауэ, гъэщIэгъуэныракъэ, драматургием нэгъуэщIхэм
къауб къудейкъым. «Драматургие» жыхуаIэ псалтэ
инышхуэр ерагъкIэ къезыхъэкI дэри дызэроубыж.
Дызэрыубыжри Iуэхутэкъым, апхуэди къохъу, Iуэхур
ди щхъэ тIэкIур кыхэдгъэкъэбзыкIыным и хъэтыркIэ
доубэри аращ. Ди псалтэр ди Iуэхум зэрэфIэкIри
зэрэбэкIри тщыгъупщэ зэпыту йокIуэкIри аращ.

Ди убэкIэми гъэщIэгъуэн хэлъщ. Нэхъыбэу къэдгъэ-

сэбэп Іэмалыр щІагъыбзэрщ. А Іэмалым нэхъ хуэІэ-
зэхэр Іэзэу щІагъыбзэкІэрэ мэпсалтэ, щІагъыбзэ псалтэ-
кІэ зымышцІэми, а Іэмалыр кыигъэсэбэп и гугъэжурэ,
уи цІэр пщыкъуэцІэу ебзыщІ. ЕбзыщІри, уэху Алыхъ! –
кыпхуэпсэлтэнымэ кьеблагъэ. ХужыІэр жиІэу, жиІар
игу ирихъыжа нэужь, ар узэрыарар къамыщІэнкІэ,
шынэжрэ, – сытми, уи цІэ-унэцІэм кыищынэмышцІа, узи-
сытри узимысытри наІуэ къещІ. КъещІри, кІуэаракъэ,
мыбы си адресри жиІэну кыищІэкІынщ иджы жыпІэу
упэплъэурэ, и псалтэр хэлэтыкІа нагъыщэкІэ еух.

ЛІо-тІэ, уаубмэ? Уэ пхуэмьдэ Іэджэ Іэджэрэ убалтэм
ихуаш, тхъэхужыІэу жытІэнщи, уакъыфІэмьІуэхуххэ
нэхтэрэ, ари зэрынэхтыкІэ щыІэкъым. Гуауэр апхуэдиз
псалтэмкІэ кыбгурагъэІуэну зыхуейр псоми зэдэфцІэ
гуэру кыищыщІидзыжым дежщ.

Псоми яцІэ пьесэ Іей птхы нэхтэрэ пьесэфІ птхымэ
зэрынэхтыфІыр. КІыхъу жыпІэми, кІэшІу жыпІэми, жу-
мыІэххэми, – ар гурыІуэгъуэщ. Ауэ мис а гурыІуэгъуэ
дыдэращ цІыху инхэм жала псалтэафэ инхэмкІэ къэху-
хыжауэ нэхтыбэрэ зытепсалтыхъхэр. Зэрытепсалтыхъ
щІыкІэхэри дауэ? «Ди сценэм итыну зыхуэфашэр
нобэрей ди гъащІэр зыІэт цІыху гуащІафІэхэрщ!» Мис
апхуэдэ лозунгхэмкІэ щІэгъэщхъуэжауэ топсалтыхъ.
Гугъуш апхуэдиз лозунгхэм уапэувыну. Дауи упэувын?
Псоми псори щІагъахъэр ди nobэрщ. Ди къэкІуэнурщ.
А nobэмрэ къэкІуэнумрэ хуэлажъэ цІыху гуащІафІэ-
хэрщ искусствэм и батырыбжъэр зылтысын хуейри.

Ауэ сценэр щІыхъ пхъэбгъукъым, театрри цІыху
гуащІафІэхэр кыыхащыпыкІыурэ щагъэлъагъуэ унэ-
къым. Театрыр – ар фІымрэ Іеймрэ щызэпащэщ, щызэ-
пэщІагъэуэ, щызэрагъэгущІ гуэрэныгуш. ГъащІэм и
кумылэщ. ГъащІэм кыищІахузыкІа гуэрщ. Ахъумэ
фэрыщІагъкІэ зыщагъасэ утыкукъым.

ТфІэф-тфІэмыфІми, цІыху гуащІафІэхэм къадэкІуэу,
абы и сценэм щызэблэкІ напэншэхэри, хъэбыршыбыр-
хэри, сондэджэрхэри, дыгъуэгъуакІуэхэри... жыпІэнура-
къэ, гъащІэ жыгыр зыдэгъагъэхэри, абы и лъабжъэр
щІэзыгъукІэхэри.

Іейр зи гъуазэхэр сценэм кызыэрибгъэкІыу гъащІэм
хэкІуэдзыкІыжыну щытамэ, сыту фІыт, сытуи Іуэху
кызыэрыгуэкІт ар. Ауэ ахэр игъащІэми щыІаш, щыІэщ,
ди жагъуэ зэрыхъунщи, щыІэнуи кыищІэкІынуш. Ауэ
напэншэри хъэбыршыбырри щыбагъуэр ахэр къащы-
фІэмыІуэхум дежщ, щыятэр я нэ яуфІыщІурэ кыищы-
пакІухъкІэщ. «Кхъуэм зыщышынэн имылъагъумэ,
лъагапІэм докІ» жиІакъэ пасэрейм.

Апхуэдэхэм я гъащІэ сурэтыджэр, я мурад фІейхэр, пцІырыпцІым къыхащІыкІа я абгъуэхэр утыкум щыбгъалтагъуэмэ, абы къикІыр «ФыдошІэ! ФыдоцІыху! Фыздэдгъэпсэунукъым!» жыпІэу аращ. Ахъумэ, ар убзыщІкІэ, зэран мыхъумэ, сэбэп лъэпкъ пылъкъым.

Ахэр бзыщІын зэрыхуэмейм, ди фІыр зэрыдгъэлтапІэм къыдэкІуэу, ди Іейр сэтей къэтщІурэ ди гуэн лъапэ щыщІэтІэжын зэрыхуейм, зэи хуэмыдэжу, иджыпсту нэхъ тегъэчыныхъауэ топсэлтыхъхэр. Ар нэхъ зыхуэгъза дыдэхэми ящыщІ цІыхубэ утыкуу цыт театрыр.

Арауэ къыщІэкІынукуым дэ ди драматургием и мыгъуагъэр здэщІэр. «Мо Мухъэжид» дытемытхыхъу «мы Хъэжмурид» дызэрытетхыхъырагъэнукуым. АтІэ а «Мухъэжидрэ Хъэжмуридрэ» я гъащІэ кумылэм дызэрынэмысыфырщ. Абыхэм я гурыгъухэмрэ я гурыщІэхэмрэ къызэрыдмыуткІэпцІыфырщ. Щхъэм дыщытепсэлтыхъым деж, ди Іэзагъэр абы цхъэрыгъ бухъарскІэ пыдэм зэрыфІэмыкІыфырщ, гур къыщытлтыхъуэкІэ, бгъэгущталъэм диІэпцІэпцІыхъурэ, жытІэнур къызэрытІэщІэхуэрщ, гупсыс кхъурбыщрэ псалъэшхуэ надэкІэ дызэрыерыщырщ. Зыми и фІэщ мыхъу псалъэшхуэхэр къаІурылътэлъу сценэм щикІукІ персонаж фэрыщІхэм нэхърэ театрыр нэхъ зыхуэмейрэ ар фІуэу къэзылъагъу цІыхухэр нэхъ Іузыгъэщтрэ щыІэкъым. Апхуэдэ персонажхэр зэрыуэркъыр идее жыхуаІэж псалъэ дахэрщ. Идееракъэ-тІэ искусствэм и джэлэсу цытын хуейр. Ауэ а идее хъарзынэр, а идее инышхуэр зытеплъхъа уи персонажыр пкъыпсэрэ лъэдий псыгъуэмэ, абыкІэ бгъэлътэгъуэнуну бгъэлътэпІэнуну узыхэт идее дыхъэшхэн пцІыуэ ар къудейщ. ГъэщІэгъуэныракъэ, идее гъуцэ гуэр щыжаІэ закъуэмэ, апхуэдэ персонаж «мылхуэсхэри» дэ дигу тыдогъахуэ, апхуэдэ спектаклхэри искусствэм и хэлъхъэныгъэу къызыщыдогъэхъу.

Пьесэр лекцэкъым. Театрыр аудиториекъым. Сценэр кафедрэкъым. ГъуцІэрыпсалъэу зэхэт спектаклми искусствэм и Іуэху лъэпкъ хэлъкъым. Абы искусствэм и хэщІапІэр игъэхъэулейуэ, искусствэм хуаІэ зэхэщІыкІыр игъэутхъуэу аркъудейщ.

Пьесэр – гум къыгуфІыкІа е къыгъыкІа уэрэдщ. Театрыр – а уэрэдым дамэ тезыгъэуэвэ бзылхугъэ тхъаІухудщ. Сценэр – а уэрэдыр зытелътэтыкІ Хъэрэмэ-Іуащхъэщ. Едгъэлеуэ къызыфІэщІхэм «кІэрыгъэщэщыт» жаІэнкІи мэхъу. Ауэ искусствэ емыгъэлея щыІэкъым, телъыджэ къыщыппэмыплъэ театрми гур кІуэркъым. Ар ирекомедие, иредрамэ, иретрагедие, – театрым и

Іәужь дэтхэнәми дэ псом япәу кыщытлтыхъуэр арац:
телъыджә! Псәр зыгъәгуфІә, гур зышә, зы мәскъалкІә
нәхъ мыхъуми нәхъ ину зыдәзыгъәлгъагъуж телъыджә.

ЩыІәнү, зиужьыну дыхуейр пәжмә, ди драматур-
гием и гъуазәу щытын хуейри пьесәм я фІагъыр
кыщалгъытәкІә гу нәхъ зылтытапхъәри арац. Ахъумә
«дыщә» пәплъәр «гъуаплгъәкІә» арэзы пхуәщІынукъым,
«гъуаплгъәм» и Іуэху нәхъ дәкІыу щытыху, ди драма-
тургиеми «дыщә» кыщІәхъуәнукъым.

1985 гъә, «Іуащхъәмахуә»

ДЖӘГУПЕХЪӘЖЪӘ

«Уи хъә фІәпщ – и цІәщ» жиІәгъащ пасәрейм, –
«Ажәгъафә джәгухәр» жыпІәу уи тхыгъәхәм яфІәп-
щауә, фІы кыыхужаләным уцыгугъыныр цхъәгъәп-
цІәжц, ауә... Ауә щыхъукІә, мащІәу дытепсәлгъыхъынц
а фІәщыгъәцІәм кыидгъәкІым, и къежәпІә хъуам, ар зы-
фІәтща тхыгъәхәм дә ди нәкІә дазырыхәплгъәж щІыкІәхәм.

«ЦІыхубә театр» фІәпщын хуәдәу псомкІи зәщІә-
укІауә зыгуәр димыІа цхъәкІә, адыгәм ди гъащІәм
(мифологием и гугъу умыщІыххи) театр хуәмәбжы-
мәхәр гъунәжу хәтац, иджыри хәтхәщ. Апхуәдәхәм
яхәббжә хъунуц, псалгъәм папщІә, ди хабзә дәхыкІәхәр

(обрядхэр, ритуалхэр). Гуфлэгъуэм ехьэллауи щы, гуауэм епхауи жылэ, – адыгэ хабзэ дэхыкIэхэр драматургиемрэ театрымрэ къагъэсэбэп IэмалхэмкIэ гъэпсащ, «щIэдзашIэ», «зыужыпIэ», «лъагапIэ», «ухыпIэ» жыхуэтIэхэр ялэу, зы Iуэхугъуэм адреир кърихъуэу, зы мурадым псори хуэкIуэу, «режиссурэ» гуэри зэрахэлтыр нэрылъагъуу.

ЦIыхур нэхъ зыщымэхъашэ дыдэхэм ящыщ зэшыгъуэр. Iушыгъэ защIэу зэхэлты цытми, зэшыгъуэр щытепщэ хабзэ дэхыкIэр куэдрэ зекIуэнукъым. НыбжыкIэрэ зэлэпахыу лъэпкъ псом къахэнэн щхьэкIэ, абы «къещIэкIын» хуейщ гъащIэ къызэрыгуэкIым ефIэки, абы ухэзылэтыкI гъэщIэгъуэн, узылэпызшэ гуэрхэр. Аращ ижъ-ижыж лъандэрэ цIыхум зэрахъэ хабзэхэр дауэдапщэ, джэгугъу сыт хуэдэхэмкIэ щIалэтыр, щIагъэщIэращIэр.

ЦIыхум, псом хуэмыдэжу, яфIэфIщ уи гур зыIэт, гукъыдэжыр къыщыкъуэлъыкI джэгухэр. (Мыбдежым «джэгугъу» псалъэм дэ къыдогъэубыд гуфIэгъуэ зэхуэсхэр зэраIэт нэжэгужагъэ дэтхэнэри). ЗращIэки Iуэху елгытауэрэ зэщхьэщыкI цIыхубэ джэгухэм щхьэж и репертуар зилэж персонаж гуэрхэри хэтт нэхъапэхэм щыгъуэ. Апхуэдэ персонажкIэ узэджэ хъунухэм ящыщ, псалъэм папщIэ, **ажэгъафэр (джэгугъуэ, хьэтиякIуэ)** жыхуэтIэхэри апхуэдэ персонажхэу къэплъытэ хъунуц, дауи).

Пэжщ, мы ди комедиезэрыхъэм хэт ажэгъафэмрэ адыгэ джэгугъу къыдекIуэкI пасэрей ажэгъафэмрэ зыкъомкIэ зэщхьэщокI. Адыгэ джэгугъу ажэгъафэр нэхъыбэу зэрыхэттар «мим» жыхуаIэм хуэдэуц, нэгъуэщIу жыпIэмэ, и гушыIэ щIэгъэщхъуахэр, кыпсэлэ мыхъуу, IэпкълъэпкъкIэ, и зыщIыкIэхэмкIэ игъэлъагъуэуц. Ауэ, ажэгъафэр псэлъэххэу щытакъым, жыхуаIэр пэжкъым. Ар зэрымыпэжым щыхъэт техъуэ къэхутэныгъэ хъарзыни щыIэщ, куржы этнограф цIэрыIуэ Кантария М.В. итхауэ. А тхыгъэм къызэрыхэщымкIэ, къэбэрдейхэм **вакIуэихъэж тхьэлъэIу** щащIым деж, вакIуэхэм ящIыгъуу къэзыгъээзэж, ахэр тригъэууэ вэн-сэныр зэфIэкIыху яхэтэ ажэгъафэм пэжъэрт ажэгъафэ фызи (апхуэдэу хуэпа цIыхухъу), цIыхухэр ягъэнэжэгужэу зэдэгущыIэрт, зэхъурджауэрт, хъуэрхэр зэрадэт... кIуэ, жыпIэнуракъэ, гушыIэкIэ гъэнщIа «уэрам спектакль» псо ягъэлъагъуэрт ажэгъафэ «зэлIзэфызым»...

Мис апхуэдэ ажэгъафэхэм къатехъукIыжа **иджырей ажэгъафэщ** мы ди джэгухэр зезыхъэну дызыщыгугъыр: нэжэгужэу, жыджэру, IуэрыIуэдэу, гъащIэм и лъэныкъуэ псоми гъэщIэгъуэну хэпсэлъыхъыфу, щIа-

гъыбзэр и Іэщэу, жиІэхэр кІуэрыкІуэм тету зэхилъхьэу фІэкІа кыпхуэмыщІэрэ, кІуэаракъэ, псалъэхэр игъэджэгүү, ириджэгүү, езыр, мэгүэ-мэгүэ, къиджэгүкІ зэпытрэ, и кІуэкІэр – къафэм, и псалъэр – уэрэдым тынш дыдэу хуигъакІуэу цІалэ хьэжъужыщ.

АтІэми, ди ажэгъафэр, зэрыжытІащи, зыкъомкІэ кыщхьэщыкІыу шытын хуейщ пасэрей ажэгъафэм. Пасэрей ажэгъафэр, зэрыгурыІуэгъуэщи, и зыхуэпэкІэкІи и гушыІэкІэкІи сценэм тегъэпсыхьауэ шытакъым. ГуфІэгъуэ зэхуэсыр щекІуэкІ цІыпІэм и плІанэпэ дэтхэнэми нэст, дуней хуитыр и сценэт, и декорацэт, и шытыкІи и зыщІыкІи зыхэт цІыхубэ зэхуэсым тегъэпсыхьат, хэзагъэрт. Дыдейр – театрым, сценэм, нобэрей гъащІэмрэ а гъащІэм кыыхэхъукІа цІыхухэмрэ ятегъэпсыхьа ажэгъафэщ. Спектаклхэм хэт дэтхэнэми хуэдэу, а зыхэтым и эстетикэ къэухъым итыныр зи къалэн персонажщ. Мыбы къезэгъыщэнэу кыщІэкІынукъым пасэрей ажэгъафэм и бэлэбанэ зыхуэпэкІэри. Къырыхьэ сценэм, пасэрей ажэгъафэм и теплъэ дыдэр иІэу, къегъэблагъэ псалъэри жрырелэ апхуэдэу, ауэ спектаклыр иригъэкІуэкІыну цІидзэн ипэ, джэдыгу зэгъэдзэкІари, и маскэри, пхъэ къамэжъ сыт хуэдэхэри лъэныкъуэегъэз ирырещІи, театрым и ажэгъафэ ирехъуж. Абы и фащэм, дауи, лъэкъ нэцэнэ гуэрхэр хэмытынкІэ Іэмал иІэкъым, (ахъумэ ажэгъафэ хъужрэ ар итІанэ), ауэ зыщыгъымкІи псынщІагъуэу, къеплъхэм я дежкІи гурыху, театрагъ нэхъри хэзылъхьэ плъыфэхэмкІи гъэнщІауэ... кІэщІу жыпІэмэ, моуэ-щэ, мис а италей театрым хэт персонаж цІэрыІуэ Арлекиныр зыгуэркІэ уигу къигъэкІыжу шытын хуейщ.

И хъуржын гушыІэ гуэр илтыххэу, апхуэдэ ажэгъафэм «уигъэмэжэлІэнукъыми», дыщымыуэмэ, мы ди дыхъэгъхэм мымащІэу яхэтщ игурэ и щхьэрэ зэтелъу ар зыхэлэбэн. Моуэ-щэ, мис а «карнавал гукъыдэж», «театрым и магие» жыхуалэхэмкІэ гъэнщІа спектакль зыбжанэ режиссер Іэзэм кызыыхищІык Іыфын гуэрхэр кытІэщІэгушыІыхьауэ плэрэ, жытІэу зэзэмызэ гурыщхъуэ (нэпцІ мыгъуэу плэрэ?) зыхудощІыж.

Ди зэманыр гугъуэщ – зыми зыкІи зытебгъэхьэлъэ хъунукъым. Апхуэдэу Іуэхум дегупсысри, мис, тІэкІу дызыщытхъуж пэтащи, пэж гуэр хэлъу кыщІигъэкІынкІэ тхьэм делъэІунщи, иджы адэкІэ дытепсэлтыхьынщ «Ажэгъафэ джэгүхэм» я зэхэлъыкІэм.

Ажэгъафэм спектаклхэр кызыэрызэлүйх, зэрызэхуищІыж псалъэхэмрэ теплъэгъуэхэр, едзыгъуэхэр зэрызэрипх «кІэдэдзэхэмрэ» нэмыщІкІэ, «комедие цІыкІу»,

«гушылэ монолог» жыплэми, теплээгъуэ (дыхээгъ) 28-рэу зэхэтщ «Ажэгъафэ джэгухэр». Ахэр джэгугъуитхум, нэ-гъуэщІу жыплэмэ, спектаклитхум тегъэпсыхъауэ зэщ-хъэщыхащ. Джэгугъуэ къэс едзыгъуэ тІурытІу, едзы-гъуэхэр, нэхъыбэм деж, теплээгъуэ (дыхээгъ) щырыщу зэхэтщ. Теплээгъуищ (дыхээгъищ) хъу едзыгъуэхэр Іэмал зэриІэкІэ мыпхуэдэурэ зэрыдухуэным дыхэтащ: **комедие цІыкІу + гушылэ монолог + комедие цІыкІу**. Мы ухуэкІэри теплээгъуэ «кІэдэдзэхэри» образхъуэж ящІыну, затІэщІыны-захуэпэн хуейуэ къызыхудэкІыну актерхэм нэхъ ятещІыхъащ (я Іуэхум плэцІэрэщІэрэ хунэмысрэ къыхэмыкІыным щхъэкІэ).

Режиссерхэм яфІэфІщ драматургхэм я хъэрычэтым берычэт халъхъэну (лІо пщІэнур – тхъепэлъытэ статус къозыт ІэцІагъэщ). Ар хъарзынэщ, а халъхъэм, пэж дыдэу, Іуэхур къигъэберычэтыну щытмэ. Зэгурэ мыбыхэм режиссер гуэр къагъэбырсейнкІэ хъумэ, сощІэ, псом япэрауэ, теплээгъуэхэр зэблигъэувыкІыну хуежъэнущ. Дэгъуэщ, спектаклыфІкІэ Іуэхур иухынумэ, абы узыщышынен лъэпкъ халъкъым, – хэт ищІэрэ, дэ ди пщІыхъэпІи къыхэмыхуа комбинация гъэщІэгъуэн дыдэхэр къахэпщІыкІ хъункІэри хъунуш. АтІэми, мыхэр мыпхуэдэу щІызэкІэлъыкІуэм и щхъэусыгъуэ нэхъыщхъэр къыжыІамэ, ари лей мыхъуну къытщохъу.

1982-1997 гъэхэм къриубыдэ зэманым зэхэтлхъа тхыгъэщ мыхэр. А илъэс 15-р, псоми зэрытщІэщи, ауэ сытми илъэс къызырыгуэкІхэу цытауэ жыплэфынкІэ Іэмал иІэкъым. Куэд, куэд дыдэ къэхъуащ а зэманым къриубыдэу. ЦІэ инышху-ху-хуэ зила зы формацэм дикІри, зи цІэр къахуэмыщІэ нэгъуэщІ формацэ дыхыхъауэ, докІуэри-докІуэ... Дэнэ дыздэкІуэр?.. Абы жэуап къезытыфынур, ди щхъэщыгу итым нэмыщІа, тхыдэращи, инфляцэми ваучеризацэми къела нэхъ нэкІушхъэплъхэм къащІэнкІэри мэхъу, деноминацэм имыхъыжхэу щытмэ... Тхыдэр – ар псори я плэм изыгъээзэгъэж жэуаптакІуэщ.

ГушыІэрэ ауанкІэ, дауи, тхыдэ пхуэтхынукъым, апхуэдэ мурад диІауэ жытІамэ, мис ар псом нэхърэ нэхъ дыхъгхэн хъуну къыщІэкІынут. Ауэ пщІыупс дрихъуну си гугъэкъым, а илъэс 15 блэкІам я сэфэтыр мы «Ажэгъафэ джэгухэм» къахэдыхъэшхыкІ-къахэплэскІуекІ хуэдэурэ щытщ, жытІэмэ. Андрейуэ, мыхэр зэрызэкІэлъыкІуэм хронологие гуэри халъщ, Іуэхугъуэ щекІуэкІхэр, зытепсэлъыхъхэр зэман къыщыхъуа, илъэс зыхуэкІуэ елгытакІэрэ зэкІэлъыхъащ.

Ди персонажхэр зэкІэщІэшыІауэ, жалэхэр щІэгъэщ-

хъуэщауэ, ящIэхэр егъэлеяуэ къызыщыхъу зыкъоми щыIэщ, мы тхылъым къеджэнухэми, шэч хэмылъу, апхуэдэ гуэрхэр къахэкIыну къыщIэкIынщ. Мыращ абы теухуауи жытIэнур.

Литературэм щызекIуэ Iэмал нэхъыфIхэм ящынщ «гротеск», «гиперболэ» жыхуаIэхэр. Дэни хуэмыдэжу, ахэр теубгъуауэ къыщгагъэсэбэп хабзэщ комедиографиэм. А Iэмалхэм я фIыгъэкIэ драматургхэм IупщI икIи дыхъэшхэн тIащI зытегушыIыхъ Iуэхугъуэхэр, персонажхэр.

«Ажэгъафэ джэгухэм» дэри къыщыдгъэсэбэпщ а Iэмалхэр, мес, – зэрыжытIащи, тIэкIу «кIэредгъэсхъэ-Iуэу» зыгуэрхэм дакъыщыщыхъуи щыIэу. Пэжу пIэрэ-тIэ, ярэби? ЕдгъэлейIуауэ пIэрэ, ди персонаж гуэрхэм я къежьэкIа-къекIуэкIыкIахэр дыхъэшхрыIуатэу къыщеттхэкIыжым? Хэмыту пIэрэ абыхэм ещхъ мы ди гъащIэм? КуэдкIэ нэхъ къэтщтэнут апхуэдэу къыщIэкIыжамэ, а ди персонаж зэкIэщIэшахэмрэ ахэр зыхэт Iуэхугъуэ мыфэмыцхэмрэ яхуэдэ лъэпкъ ди гъащIэм ущримыхъэлIэу щытамэ, ауэ... Ауэ, Iуэхушхуэракъэ, гротескрэ гиперболэ къэгъэщIынкIэ ди зэманымрэ дзыыхэт гъащIэмрэ япэхъун комедиограф щыIауи цыIэуи къыщIэкIынукуым. Мы дэ тIагъухэм, зэхэтххэм, къыдагъэхъылIэхэм щедгъаппцэкIэ, едгъэлейIуэ ди гугъэжурэ зэгуэрым къэдгупсыса гротескхэр мыгротескыжу, гиперболэу ди гугъахэми апхуэдагъ лъэпкъ яхэмылтыжу къыщIокI... Мес, – псалъэм паппцIэ, Жъэмыгъуэ, Хъэжымуд, Хъэфотэ, Чэфыжьокъуэ сымэ. Зи комедиэм икIым, адрейм хыхъурэ, хуабжьу зызыхъуэжа персонаж-маскэхэщ^{*} ахэр. Евгъаппцэт-тIэ а ди персонажхэр нобэрей ди гъащIэм гъунэжу узыщрихъэлIэ Жъэмыгъуэхэм, Хъэжымудхэм, Хъэфотэхэм, Чэфыжьокъуэхэм... ДривгъакIуэт ди уэрамхэм... ДыщIэвгъэхъэт псори зэлгъэуу зыми емылгъэIужхэр зыщIэс унэшхуэхэм... ДащIэвгъэдэлут ди прессэм щыщу IэмыщIэрыс мыхъуахэм къыщIагъэщ пэжхэм... Дыхэвгъапплът мы ди зэман къэкъуалгъэм. Зи напэр къабзэу зыхъумэжыну хэта цIыху Iуц куэдыкIей зыщIэтIысыкIа архъуанэ шынагъуэм. Тхъэм игуэшхэм къищы-нэмышцIа, адрей псори зиIэ нобэрей «пщыжь-уэркъыжь-хэр» зи гуцIыIум къыдрихъеям... Нэхъ инщ, куэдкIэ

^{*} Персонаж-маскэхэр дунейпсо драматургием гъунэжу хэтщ (п.п., «комедие дель арте» жыхуаIэ италей театрым – Арлекин, Панталоне, Бригеллэ, Пульчинеллэ, нэгъуэщIэхэри), кинематографиэм щынэхъыбэжщ.

нэхъ инщ нобэрей гъащІэм и гротескхэр, искусствэм кыыщагъэщІу дызэсахэм нэхърэ! УзэкІуэцІычу узыгъэ-дыхъэшхын гротескхэри кыыщыбгъуэтынуш. Уахуэмы-гъэувыІэжу ушІэгъуэгын гротескхэр щынэхъыбэжщ...

Аращи, едгъэлеиІуауэ, нэхъапэхэм зэрыжаІэу шытам хуэдэу жытІэнщи, «ди гъащІэм и пэжыр зэблэт-шауэ» кызыщыхъухэр ину цоуэ. Апхуэдэхэр е гъащІэм хуабжыу пэжыжьэу мэпсэу (изрэ ныкъуэрэ зэрыщІэрктым, жыхуаІэм тету), е ди пхъэнкІийр ди жыхафэгум тедгъэлъыжмэ нэхъ къащтэ (я фейдэ хэлъу кыыщІэкІынуш), е, а ди персонажхэм ещхъ гуэрхэщи, гъуджэ иплъэныр я ажалщ (зыщышынэрэ къамыщэхуфынрэ цыІэу ямылгъагъу пэтми).

«Ажэгъафэ джэгухэм» я нэхъыбэр Адыгэ театрым щагъэлъэгъуакІэщ. (Адыгейм – «Жъэмыгъуэ – Африкэм» жыхуиІэр). Зыкъоми щытхъуащ. Зыкъомми щІагъэлъэлащ. Ар хъарзынэкъэ-тІэ: уепсыхъ... Тхъэразы къахухъу режиссер елэжыхэми – спектакль зэшыгъуэ зыІэщІэкІа яхэту ди гугъэктым... Хуабжыу сахуэарэ-зыщ актер щыджэгухэм. Псом хуэмыдэжу, Мэшыкъуэ Фенэрэ Къаздэхъу СултІанрэ. Тхъэм тхуигъэпсэхэ, – нэгъэсауэ артистышхуэхэщ. Жъэмыгъуэ, Хъэфотэ, Хъэжымуд, Чэфыжьокъуэ – си нэгъу кыысхушІэгъэхъэр-ктым ахэр нэгъуэщІ зыгуэрхэм ягъэзащІэу.

ГъэщІэгъуэныракъэ, драматургиемрэ театрымрэ дапхуэдизу бидэу зэпымыщІами, наклэнащхъагъ цІыкІу гуэр яку дэлъ хуэдэурэ игъащІэми кыыщээдокІуэкІ: театрым – пьесэр тІэкІу намытхысауэ, драматургым – спектаклыр тІэкІу намыщІысауэ къащохъу. Нэдмытхысам дэркІэ нэхъ тепсэлтыхъыгъуейщи, намыщІысауэ кыыттыхъухэм я гугъу тщІынщ.

Япэрауэ, мо шэщІыІуауэ дызытепсэлтыхъа ажэгъафэр къагъэсэбэпа зэрыхъуар мащІэ дыдэущ. Пэжщ, ажэгъафэм и псалтэхэм, зэрыжытІауэ, едзыгъуэхэр, теплъэгъуэхэр зэпхын къалэнри актерхэм фащэхъуэж щащІ зэманыр гъэнщІын къалэнри ягъэзащІэ. Ауэ ажэгъафэр мыбы кыыщІыхэтшам и щхъэусыгъуэ нэхъыщхъэр арактым – театр хуэмэбжыымэу адыгэм кыыддекІуэкІхэм, ди лъэпкъ гушыІэхэм, щІэнэкІалтэхэм я стихиемкІэ сценэр гъэнщІыным дыщІэхъуэпсти аращ. Адрейуэ, дызэплъыну теплъэгъуэм дыхуигъэхъэзыру, дыхишэу, дызэплъагъэххэм (гушыІэ хэлъуи, гушыІэншэуи) псалтэ гуэрхэр кІэлъиутІыпщыжу, театр искусствэр зищІысыр, абы и къалэнхэмрэ пэбубыд мыхъунухэмрэ залым къагуригъэІуэну цыхуежыи къэхъуу, политикэми тІэкІу хэбжыхъуэу, зыгъэфилозофыным

ДИ ЛЭЩЫГЪУЭ

Ә с с е

ЗэрымышІәкІә тІощІрә езанәм дыкъыхэхутами, дэ ди ныбжьхәм дыдейуэ (е дызейуэ) убж хъунур, шэч хэмылъу, етІощІанэ лІэщІыгъуэращ. Къедгъэблыжурэ нобэр къыздэсым псәкІә кІэлъыгъэхуабэ зыхуэтщІ ди лІэщІыгъуэ мыщхъуэмыфэрщ икІи щхъуэкІәплъыкІэрщ. Ухуейми щытхъу, ухуейми уб, – арат дэ Тхъэм къытхухихари, зэрыхъукІэрэ дипсәухъащ. Нәпкъыжьэхэр ди гъащІэхэм къатринащ.

СыткІә гукъинэж сщыхъуа, нтІә, сә а ди лІэщІыгъуэр? ДыщІыхуэхъуэхъуэнуврэ дыщІыхущІәбжәнумрэ зәпәдгъэшәчамэ, дэтхәнэм нэхъ иришәхыну пІэрәт?.. Ущынэхъ щІаләм деж апхуэдәм жәуап нэхъ етыгъуафІәщ, ауэ жьыгъәм и бжәщхъәІум уебәкъуагъэххәу укъыщызәплъәкІыжкІә, къезэгъкъым куууэ узәмыгупсыса жәуап апхуэдәм ептыныр.

Мыдә зы илъәс 30 хуэдэ и пәкІә абы теухуауэ къедгъэжъа усә гуэр нобэр къыздэсым нәдмытхысауэ ди блокнотым итти, сыхуейт абыкІә къыщІәздзәнү къудамбәу зәкІәщІәкІынкІә хъуну мы си тхыгъәр:

ЛІэщІыгъуэ етІощІанэ

ЛӀэщӀыгъуэ етӀоцӀанэр мэдыхъэшхыр,
 ЛӀэщӀыгъуэ етӀоцӀанэм зешхыхъыж,
 КъекӀухъ Ажалым, и дзэр зэригъэшхыу,
 Кърешыр ГъащӀэм уэрэд мыухыж.
 Дапщэщи хуэдэу, Пэжыр щӀакӀуэ кӀапэм
 Тетщ, еныкъуэкъуу зыкъэзымыт ПцӀым.
 Дапщэщи хуэдэу, куэдым я цӀыху напэр
 Мылъку кӀапэм щхъэкӀэ хаутэжыр щӀым.
 Дапщэщи хуэдэу, ноби щӀакхъуэ Ӏыхъэм
 Къыхехыр и мэ цӀыхум къащӀэж лъым.
 Псэ куэд иджыри гуауэм егъэпыхъэ,
 Хей куэд щӀелъхъэж иджыри зауэм щӀым...
 ЛӀэщӀыгъуэ етӀоцӀанэ, сэ гукъанэ
 ПхузиӀэм, сынолъӀур, – къыщӀэдӀу:
 Къэхъуакъым, соцӀэ, ГъащӀэр щымыхъуанэ,
 Къэхъуакъым, соцӀэ, ГъащӀэр щымыщӀу.
 АтӀэми, иджыр хуэдэу...

Аращи, ди лӀэщӀыгъуэм усэбзэкӀэ етшэжъауэ щыта
 а гупсысэм къыпыттцэ щӀыкӀэу нобэ бзэ нэхъ къы-
 зэрыгуэкӀкӀэ дытепсэлъыхъынщ етӀоцӀанэ лӀэщӀы-
 гъуэм ухуэхъуахъуэ е ухуэхъущӀэ щӀӀэхъуну
 къэтлътэ Ӏуэхугъуэ гуэрхэм. **ТхакӀуэнэкӀэ**
дриплъэжынщ а ди лӀэщӀыгъуэм къыкӀуа гъуэгуанэм.
 Зыкъэтпщытэж щӀыкӀэрэ ди лъэпкъым и гъащӀэм
 щекӀуэкӀауэ е абы къехъэлӀауэ къытфӀэщӀ Ӏуэхугъуэ
 щхъэхуэхэр гъуни нэзи зимыӀуэ къыпщыхъу дунейпсо
 ӀуэхущӀафэхэм къахэтхутыкӀыурэ. Ди лъэпкъым и
 нобэмрэ и къэкӀуэ-нумрэ дерс къызыхахын хуейуэ
 къытпщыхъу щапхъэ-хэм нэхъ ятедгъэчыныхуэрэ.

Нэсу къыдгурымыӀуэ Ӏуэхугъуэ гуэрхэм дахэпсэ-
 лъыхъыӀуэрэ дыздыщыуэ гуэрхэр къыхэхуэнкӀэ хъумэ
 (къыхэхуэнуй къыщӀӀэкӀынущ), дыщогугъ **тхакӀуэнэкӀэ**
дриплъэжынщ жыхуэтӀар фигу къэвгъэкӀыжурэ
 феджэну. Тхъэ зэрытӀуэфыну зыщ: дигу зэрымыгъу
 лъэпкъ дытепсэлъыхъынкъым, гум къыбгъэдэмыкӀ
 псалъэ зэрыжыдмыӀэнуми дыхэтынщ.

Идее ин

Сэ игъащӀэм зы парти сыхэтакъым, Компартым
 хуэусэурэ къыдекӀуэкӀахэми сащыпкъым, Октябрь
 революцэр зи Ӏэужьхэм я гу къабзагъэр здынэсу щы-
 там теухуауи схужыӀэнур мащӀэ дыдэщ. АтӀэми шэч
 къытесхъэркъым **«Уи идее иным бэлыхъ уэрдыхъур**

Щы кыуза шарым кыфлегьэлъэлъ жиџу ди уса-кџуэшхуэм зэгур итхыгъа псалъэхэм, щхъэри лъакъуэри зыџарыхъауэ щыта коммунист идеологиим нэхърэ, цџыху куэдыкџейм я бампџэ зэман кџыхькџэ зэтрихъар къежьапџэ нэхъ хуэхъуауэ зэрыщытам.

И гугъу тџџынкъым ар зи идееу жыхуаџуэ щытам. (Апхуэдэ цџыхум и инагъ-цџыкџуагъым теухуа пэжыр нэсу жызыџафынур Зэманыращи, абы япэ илъэдауэ щџемыгъуэжа щџагъуэ щылакъым). Дытепсэлъыхьынщ **«бэлыхъ уэрдыхъур»** якъутэфыным щыгугъыурэ игъащџэ лъандэм цџыхум къыздрахъкџэ езы идеем.

Си фџэщ хъуркъым а идеем и Авторыр нобэ къызы-хуэгъуэтыжын тхыдэтх щыџуэ. Ижъ-ижьыж зыхужаџуэ зыр зым и тепщэ, зым зыр дикъузэ, зым адреџр цџыхуу къимылъытэ хъууэ щыщџадза зэман лъандэрэ гъащџэм, шэч хэмылъу, къыдокџуэкџэ а идеер. Изрэ ныкъуэрэ, тепщэрэ пщылџрэ, цџыху псэ хъэлэлрэ хъэкџэпычрэ дунейм зэдытету щытыхункџи (кџэщџу жыпџэмэ, – игъащџэкџэ) а идеер псэунуш.

Е имычэзууэ кърахъэжьат, е узытекџэ мыхъуну и хабзэ нэхъыщхъэм текџахэт, е цџыху щхъэхуешчэ гуэрхэм яџэщџыхъуэ ягъэпудат? – сытми, а идее дахэр, идее уахътыншэр лъагэ дыдэу иџэтщ, фэрыщџагъэшхуэ хэлъу игъэвурџи, иужькџэ ятџэм къыхидзэжащ етџошџанэ лџэщџыгъуэм.

Куэдым жаџэ иджыпсту идеологиие зыфџэпщ хъун гуэри щымыџуэ. Пэжкъым. Щыџэщ пкъыри псэри нэхъыкџэжу зыкъуэз икџи зыхуэз идеологиие. Ахъшэшхуэм, бохъшэшхуэм, мылкъушхуэм я идеологиие. А идеологиим жиџэм тепщџыхъмэ, «ныкъуэр» «изым», зи кџэтџиџр зи вакъэпсу лажьэурэ икџэм икџэжым факъырэпэщ-мэну къыщџрагъэдзыжар зыкџи зыхуэмыфащэу беижъ ящџам щџыхуэмыарэзын лъэпкъ щыџэкъым, сыту жыпџэмэ ар, кџуэаракъэ, Алыхъ џуэхуш, апхуэдэу щытын хуейуэ къахуџухащ, а зэрыщытын хуейм илъэс 70 хуэдизкџэ гъащџэр зыгуэрхэм траџуэнтџыкџауэ щытами, иджы, мис, – «хъарзынэу псори и пџэм иувэжащ». Къы-тыдогъээзжри, ищхъэкџэ зи гугъу тџџџа ахъшэ-бохъшэ идеологиер апхуэдэуш а џуэхум зэрэплъыр.

«Зы лџыр джэдыгуџбгъурэ лџибгъур зы джэдыгуу» жыхуаџэ псалъэжьымкџэ нобэ зыри пхуэгъэукџытэну-къым. «Угубзыгъэр пэжмэ, щхъэ умыкъулейрэ?» жы-пџэу псэ хъэлэл зџџэ цџыху жыџэзыфџэщым уеупщџмэ, и жэуапыр дыхъэшхэн дыдэу џункџэ хъунуш мы ди зэ-маным...

«Псалъэм къыдэкџуэу» жытџурэ тџэкџу дыхэбжьэ-

хъуа щхъэкIэ, мы Iуэхум щхъэхуэу тепсэлтыхьын хуейуэ къыдолгытэ, ауэ щыхъукIэ а лъэныкъуэм зедмыгъэубгъуцэу дыхыхъэжынщ «Идее иным» теухуа гупсысэм.

ГъэщIэгъуэныракъэ, «цIыхубэм я щыжакIуэкIэ» еджэу тхыдэм хыхъа цIыху цIэрыIуэхэм, ди ныбжьхэри дэ нэхърэ нэхъыжьхэри зи щапхъэ щIапIыкIахэм, нобэ хужалэжыр нэгъуэщIщ: Пугачев хъунщIакIуэщ, Степан Разин фыщIакIуэщ, езы Спартак дыди хужалэн ягъуэтынут («Емынэм зэрихуэрэт, и пщылIыпIэ цIимысыжар сыт?!»), ар ди къэралым и тхыдэм хиубыдэу щытамэ.

АтIэми, дунейпсо литературэм хэт лIыхъужь пажэхэм я нэхъыбапIэм псом япэу узэрыдахъэхыр аращ: дакъузэм, ягъэпщылIым, къулейсыз ящIам къащхъэщожхэр; дэзыкъузэхэм, зыгъэпщылIхэм, цIыхубэр нэхъри къулейсыз зыщIхэм япэщIэтхэщ, я хьилэшыгъэхэр сэттей къащI. Ярэби, фIымрэ Iеймрэ, пэжымрэ пцIымрэ, захуэмрэ къуаншэмрэ зэхэгъэкIыным теухуауэ мы дуней псом нэхъ цIыху Iуцу тетахэм нобэр къыздэсым жаIахэри ятхахэри щыуагъэ зэфэзэщү зэхэлъу къыщIэкIыжауэ пIэрэ-тIэ? Пэжщ, тхыдэм, литературэм я лIыхъужь щхъэхуэхэм дазэрыхущытыр зэманым зыгуэркIэ щихъуэжи а зэхъуэкIыныгъэм арэзы дыщытрищIи щыIэщ, ауэ захуагъэм щIэкъуныр цIыхур Iэщхэм къащхъэщызыгъэкIауэ зыузэщI фIыгъуэхэм ящыщ зыщи, мис а пэжым гъащIэр шытебэкъукIым деж цIыху цIыкIур щтэлэщтаблэ мэхъу.

ЖыпIэнуракъэ, сэ етIоцIанэ лIэщIыгъуэм сыхуэарэ-зыкъым а идее дахэр апхуэдизу иIэту иужькIэ щIэнэ-кIалъэ зэрищIыжамкIэ.

А идеер, дауи, кIуэдынукъым, «изыр» щIэизымрэ «ныкъуэр» щIэныкъуэмрэ зэхагъэкIыгу Iэмал имыIэу зэгүэр щIадзэжынущ нэхъ цIыху къабзэхэм, етIоцIанэ лIэщIыгъуэм и фIейхэр зылъэмыIэсахэм. Ауэ, цIыху цIыкIур нэхъ Iуц хъууэрэ кIуэр пэжмэ, мы дерсыр къыхыхыфауэ дыщыгугъынщ етIоцIанэ лIэщIыгъуэм: «изрэ ныкъуэрэ зэрыщIэркъым» жыхуалэ псалъэжыым дызэрытекIыным дыхущIэкъу зэпытүрэ дымыпсэумэ, «изым» а «ныкъуэу» кыигъэнам цIыхуфэ ириплъу, лъысыпхъэр абый лъигъэсу зримыгъасэмэ, – нэщIэбжьэ инхэр аргуэру ди Iэрылхъэщ.

«Псалъэм къыдэкIуэу» жыхуалэм хуэмыдэу, нэхъ куууэ зытепсэлтыхьыпхъэ Iуэхуц мыр, ауэ щыхъукIэ зэрытхузэфIэкIкIэ къыщIэгъэлъауэ я гугъу тщIынщ а «Идее иныр» тепщэ хъуауэ щыдигугъа зэманым адыгэм къытхуихъахэмрэ тфIихъэхуахэмрэ.

Къэралыгъуэшхуэ

ЕтIoщIанэ лIэщIыгъуэм и Iэужьщ СССР-кIэ зэджджэу щыта къэралыгъуэшхуэр. УщIыхуэмыарэзын куэди хэлъщ а къэралыгъуэшхуэм и тхыдэм, къыщалуэтэжкIэ щхьэфэцыр зыдэтэдж залымыгъэ Iэджи щекIуэкIащ абы. Ауэ, тхьэхужыIэу жыплэнумэ, лъэпкъ цIыкIухэр а зэманым хуезыгъэхъуэпсэкIыж фIы зыкъоми къахуз-дихъауэ щытащ ар къэунэхуным.

А илътэс 70-м тIэкIу дыкъыдэмыщIэрэщIэжамэ, дыкъэзызэу империем и джатэ лъабжъэм дыщIэт зэпытурэ дыкъекIуэкIамэ, Тхьэм ирещIи, дэри, дэ тхуэдэу Урысейм ис адреи лъэпкъ цIыкIухэри лъэпкъышхуэм дыхэшпыпсыхьыпэнкIэри хъунт иджыри къэс. Ди тхыбзэ, ди литературэ, ди культурэ жытIэу, абыхэм нэхъри зедгъэужьын мурад дахэр диIэу нобэм дыкъэмысынкIэри хъунт...

Ауэ, зэрымыщIэкIэ жыхуалэм ещхъу, а къэралыгъуэр къэунэхуным насыпыншагъэ ини къытхузди-хъащ дэ, XIX лIэщIыгъуэм лъапсэкIуэдыр зыгъэунэхуа адыгэхэм. Псом хуэмыдэжу, ар насыпыншагъэшхуэу ятепсыхащ хамэщI щыпсэу адыгэхэм. Кавказ зауэжъым и зэманым хэкур зыфIэкIуэдахэм... Нэхъ гурьIуэгъуэу жытIэнщи, хэкум къина адыгэхэмрэ хэхэс хъуахэмрэ я зэхуакум къурш блын лъагэу къыдэуващ идеологиекIэ дуней псом зыкыгуэзыгъэщхьэхукIа къэралыгъуэщIэм, системэщIэм и гъунапкъэ, зэрыжалэу, IункIыбзиблкIэ гъэбыдар. Къыдэувэри, лъэпкъыр зэзыпхрэ зэрызыгъэIыгъыу щыIэ псори (Iыхьлыгъэ-благъагъэхэри дэкIуэу) зетекъута, зэпыуда хъуащ. Ар дыдэм кърикIуащ мелуанкIэрэ нобэ зыкъэзыбжыж адыгэ хэхэсхэмрэ дэрэ хамэгү-хамащхьэ дызэхуэхъуныр, хьэлкIи, щэнкIи, хабзэкIи, дуней тетыкIэкIи, дин зехьэкIэкIи зэрымыщIыхуж жыхуалэм хуэдэу дызэпэщIэкIуэтыныр. Нэхъ гуауэжрати, хэкужъым икIа нэхъыжхэр ящхьэщылIыкIа нэужь, дяку къыдэува гъунапкъэр нэхъри лъагэ икIи быдэ хъууэ щIидза нэужь, адыгэ хэхэсхэм я гугъэр хахыжыпащ хэкум къагъээзжыным...

Яхэтами, мащIэ дыдэу къыщIэкIынущ Истамбыла-кIуэм щыгъуэ хэкум икIа адыгэхэм къагъээзжын гурращэр зимыIэу яхэтар, «Моуэ гъащIэр тIэкIу зэтеуIэфIэжмэ, дыкIуэжынщ» жалэу абы щIэмышъуэпсар, ауэ... Ауэ, адыгэм ди насыпыншагъэти, абы пэплъа хуэдэ,

дунейм гужыгъэжърэ бампIэу тетыр къэукъубейри, зэбгъэпщэнкIэ мыдахэми, – джэдылIэм здихъа бабыщым ещхърэ гу лъамытэххэу адыгэ хэхэс тхъэмыщкIэхэм я гуцIагыщIэлъ хъуэпсапIэр щIиIубэжауэ щытащ къэублэрэкIа дунейм.

Мис ари яхызобжэ сэ етIощIанэ лIэщIыгъуэм ди лъэпкъым кърищIа щIэщхъу бзаджэхэм.

Япэу лъэбакъуэ зычыхэр

Ией мыхъу фIы хъужкъым, жыхуалIэм ещхъу, дапхуэдиз залымыгъэрэ укIыгъэрэ къримыкIуами, ищхъэкIэ къызэрыхэдгъэщаци, Октябрь революцэм кърихъуауэ щыта «гъащIэщIэм» тыгъэншэ ищIатэкъым адыгэхэри дэ тхуэдэу къэралым хыхъэ нэгъуэщI лъэпкъ цIыкIухэри: лъэпкъхэр зэгурыгъэIуэным, зэхуэгъэдэным теухуауэ политикэ хэха щылэ хъуат, гъунапкъэкIэ убзыхуа автономиерэ апхуэдэм тегъэпсыхъа зэхэтыкIэ хабзэхэмрэ зи лъахэ исыж лъэпкъ псоми ягъуэтат, пщхъэж и анэдэлъхубзэкIэ еджэжыну, я литературэ къагъэщIыну, я культурэм сыт илъэныкъуэкIи зрагъэужьыну... ЖыпIэнуракъэ, империем щIипIытIапэ пэта лъэпкъ цIыкIухэм сэбэпышхуэ хъу, мурад инхэм хуэзыгъэушэ апхуэдэ тыгъэхэр къахуищIат «гъащIэщIэм» лъэпкъ цIыкIухэм.

Пэжу, а тыгъэхэм, IэфI яцIэмылтыж жыхуалIэм ещхъу, куэдыIуэрэ тепсэлтыхъ, тетыхъ, «Дэр мыхъуамэ!..» жыхуалIэу лъэпкъ цIыкIухэм кърахъуэныж хъуауэ щытащ нэхъ иужьыIуэкIэ. Уи тхъэкIумэм куэдыIуэрэ щагъэву, зэпымычу къуахъуэныж IуэхуфIым фIы хыумылъэгъуэж уохъу хуэм-хуэмурэ. Мис абы ещхъу, мо зи гугъу тщIа тыгъэхэми гу нэхъ ялъыдмытэж хъуауэ щытащ зызэман...

ТхъэхужыIэу жыпIэnumэ, а зи гугъу тщIа «псэукIэщIэр» – фIы кытхудэкIуауи щIы, Iей кърикIуауи жыIэ, – къэунэхуныр хэхауэ зы лъэпкъым и напщIэ щIытелъын пщхъэусыгъуи щыIэтэкъым абы цыгъуэ (иджы къызэрыщIагъэщыжамкIэ, зи кIэм апхуэдиз кърикIуа а революцэшхуэр езыр ди деж щащIа «хъэпшыптэкъым», – импортт), сыту жыпIэмэ а Iуэхум, пщхъэж и щхъэ бжыгъэ зэрэкIужынкIэ, хэтауэ икIи хэлъхъэныгъэ хуащIауэ щытащ къэралыгъуэм ис лъэпкъ псоми.

ЦIыхухэм я Iуэху еплъыкIэми гъащIэм и кIуэкIэм зыдещI, зыдегъазэ, абы къыхэкIыуи ар хуабжъу фэзэхъуэкIщ, ауэ аналитыкыу щылэм я нэхъ Iэфтэритету

ЗэманкIэ зэджем нобэ дигъэлъагъужащ а «псэукIэ-щIэм» къытхуищIауэ щыта тыгъэхэм я мыхъэнэр зыхуэдизыр. Я дзэр лъэпкъ цIыкIухэм зэрыхуалъыр зыкIи щIэзымышхумэ, суд пащхэм ущIызэдихъэ хъуну гуэрхэр лъэпкъ цIыкIухэм яхуэгъэзауэ утыкушхуэхэм щыжызылэ, апхуэдэхэр къыжъэдакъуэным, ягъэкъуэн-шэным и пIэкIэ, нэхъри трагъэгущхуэурэ нэхъри трагъэгущхуэурэ, абы цIэрыIуэ ирихъуа зэуштакIуэ политик гуэрхэр иджыпсту зэрыщыIэм псори дыщы-гъуазэщ. Псалъэм къыдэкIуэу жытIэнщи, ахэм ялъагъу мыхъур лъэпкъ цIыкIухэм я закъуэкъым – лъэпкъ куэд зэхэт Урысей къэралыгъуэм и лъабжэр щIагъу-кIыу жыпIэ хъунуц ар дыдэмкIэ, а я зэщыхъуэ-зэушт псалъэхэмкIэ.

НтIэ, мис апхуэдэ политикхэм ягъэкIуэд пэтми яхуэмыгъэкIуэдыпауэ нобэр къыздэсым щыIэ лъэпкъ зэхущытыкIэ хабзэхэм, ауэ хыфIэдзи, я процент 80-р мо зи гугъу тщIа «псэукIэщIэм» щыгъуэ къежъа жэрдэм-хэм я инерцие щIэину зэрыщытым шэч хэлъкъым.

А инерцием и къарум дыздынишэсынур, лъэпкъ цIыкIухэр иным дыхэшыпсыхъыныр зыфIэкъабылу абы дыхуезыджэхэм я теорие екуэкуншэм дызэрыпэ-щIэтыфынур зыхуэдизыр Тхъэм ещIэ, ауэ, шэч зыхэмы-лъыжращи, лъэпкъ цIыкIухэм ди дежкIэ а зи гугъу тщIа «щIэиныр» ягъэкIуэдыжа идеологием и фэеплъ нэхъыфIхэм ящыщ.

Ахуэдэу гъащIэм ухэзыгъаплъэ, ухэзыгъэгупсысыхъ щапхъэхэр куэд мэхъу, ауэ, гупсысэр зэкIэщIэмыбэтэ-ным щхъэкIэ, зедмыгъэшэщIыщэурэ, дытепсэлъы-хынщ дэ ди IэщIагъэкIэ къыдэгъэщIылIауэ икIи нэхъ дызыщыгъуазэу къытщыхъуж Iуэхугъуэ гуэрхэм. ЕтIо-щIанэ лIэщIыгъуэм и Iэужьу щыт а «псэукIэщIэм» адыгэ лъэпкъым тыгъэ къытхуищIа, ауэ, тIэщIипхъуэ-тыжыну хэтурэ, псэ куэд зытекIуэда фIыгъуэ гуэрым.

ЩIэныгъэ иIэу лIэщIыгъуэкIэрэ къэгъуэгурыкIуэ лъэпкъхэм ехъуапсэ зэпыту зэрыпсэуам и щыхъэту, етIощIанэ лIэщIыгъуэм и 20-30 гъэхэм адыгэм къащIэ-тэджат лъэпкъ интеллигенцэ димылIэм купкъи жэпкъи хуэхъун хуеа, а къалэным хуэфэщэн псомкIи Тхъэр зыхуэупса щIалэгъуалэ гупышхуэ. Зыгуэрхэм алфави-тыщIэ анэдэлъхубзэм хузэхалъхъэрт, адреихэм щыIэр ирагъэфIакIуэрт, ди бзэм теухуа къэхутэныгъэ гъэщIэ-гъуэнхэр ятхт, цIыхубэ театрхэр къэунэхут, япэ адыгэ усэхэр, рассказхэр, повестхэр, пьесэхэр дунейм къыте-хъэрт. Ар къудей, – «Адыгэ литературэр зытещIыхын

хуейр лъэпкъ ІуэрыІуатэра хьэмэрэ европей литература-м и традициехэра?» жалэрэ иризэдауэу дискуссие гъэщІагъуэнхэр апхуэдэ Іуэхугъуэшхуэхэм ирашІагІт, нэхъ хэкІыпІафІыр къызэдалгъыхуэрт. Бoryкъуей ТІутІа и телгъэ гупым, псалгъэм папщІа, яфІазахуэт адыгэ ІуэрыІуатэм кыдекІуэкІ хабзэхэмрэ щапхгъэхэмрэ къэунэху ди литературэм лгъабжгъэ хуэщІыныр, Налог Жансэху и телгъэхэхэм жалэрт сыт и лгъэныкъуэкІи зызыужгъэ европей литературэм и щапхгъэ гъэунэхуэхэр кыгъэхэхэм нэхтыфІу... ЖыпІэнуракгъэ, мурадхэр инт, а мурад инхэр къэзыгъэІурыщІафын жэрдэм зилэ цІыху хгъэлэмэтхэр, фІы мыхгъумэ, Іей лгъэпкъ пэплгъэртэкгъым, ауэ... Ауэ, ди тхыдэм, зэрыжалгъэщи, шейтІаныр кытебжауэ кыщІагІынти, зи шырхэр зышхыжыну кызыІурыбла псэушгъэ шынагъуэм ешгъу, «гъащІащІэм» зыкызэридзэгІщ, гугъапІа инхэр зилэу зигухэр фІым хуэпхгъэ, зи кгъэкІуэнур лгъэпкъ Іуэхум тезыухуа цІыху щгъэпэхэм кгъатэбанэри, я псэ хейхэр зыІуридзаш...

1968 гъэм кыдэгІащ «Япэу лгъэбакъуэ зыгъахэр» тхылгъыр. Абы итщ лажгъэ зимылэу яггъэкІуэдауэ щыта цІыху зи фІыгъуэ кгъомым ящыщу адыгэ литературэм псыпэ хухэзыша тхакІуэ гупым я тхыггъэхэр, я биографие кІащІахэр.

СощІаж, тхылгъыр кыдэгІаи тыкуэнхэм зэгбращат, экземплар бжыггъэ гуэри ящэну хунэсахэ си гуггъэжт, «Зэпывггъэу!» унафэр кгъащыІагъыхам. Е и лажыггъэкІа гу лгъитэн хуейуэ лгъита, е зэрымыщІагІа и нэр хуэза, – сытми зы кгъулыккыушІа гуэрым кыилгъэгъуащ Унэшхуэм ягу ирмыхын, хэлущыІу пщІы мыхгъун гуэрхэр мы тхылгъым зэритыр. Итыр сыт жыпІэрэ ушІаушІагъэ, мырат: дэтхэнэ тхакІуэми и цІа-унэгІагІа кІащІагІт кыщалгъуа, щылгъажа ггъэхэр. Моуэ-щэ, нэм кыщІауэу жыхуаІагІа хуэдэрэ бжыггъэхэр пІащафІу тедзауэ... Кгъыщалгъуа ггъэхэр – сытым щгъэкІи зэтэхуэн хуейт, – зэтэхуэртэкгъым, ауэ, зэщІыгъуу дунейм ехыжыну зэгурьІуахэ фІагІа умыщІагІа, псоми я гъащІа гъуэгуанэхэр щаухар тхыдэм ІейкІа гукгъинэж щыгъуа, лейзехгъэхэмрэ лгъуыкІахэмрэ псэ ггъэнынкІа, лгъы ггъэжэнкІа зыщатІажа зэман бзаджэм и нэхъ Іей дыдэрат – 1937 гъэ...

Арати, икІащІыпІагІа и ужь ихгъэхэщ, – тыкуэнхэм щІалгъахэри складхэм щІалгъахэри зэхуахгъэсыжри, тхылгъхэр кгъашэжауэ щытащ кыдэзыггъэкІа ЩІагІы-ггъэ-кгъэхутагІуэ институтым.

Тхгъэм ешІа абы щгъэкІа, нэхъ щабэу жытІагІагІа, кгъыпаггъэжыкІахэр хэт сымэми, – а лгъэныккыуэмкІа

Іуэхум дыщыгъуазэкъым, ауэ дэ дызыщыгъуазеращи, гъэ бжыгъэхэр къыщыгъэлъэгъуа тхьэмпэхэр кыдатхыгурэ, бжыгъэ лъэпкъ зэрымыт нэгъуэщІ тхьэмпэхэр дагъэпцІэжауэ щытащ. ИтІанэщ тыкуэнхэм щыцІалъхъэжар. А тхылъыр нобэ зиІэжхэр феплъ, – си гугъэщмы жысІэм щыхъэт къытемыхъуэн экземплар цІагъуэ а тиражым къыхэмыкІыну.

Дапхуэдизу яфІэемыкІурэ щІэнакІэ хэлъу зыгуэрхэр темыпсэлъыхьми, зыкъомкІэ узэрыгуфІэ хъун щапхъэт мыр: етІоцІанэ лІэщІыгъуэм и 60 гъэхэм ди къэрал политикэм «жыыбгъэ хуабэ кІапэ» къыхукъуэури, ди зэхэтыкІэм фІы илъэныкъуэкІэ тІэкІу зыхъуэжауэ щытащ. НэхъыфІу щыІэмкІэ цІыху цІыкІур кыигъэгугъуэрэ къежъа, иужькІэ зи нэм хуэм-хуэмурэ лъыр кытелъадэу щІидза, апхуэдэурэ лъыпэ игъэкІыныр хъэл мыгъуэ зыхуэхъуауэ щыта властыр ириукІытэжу хуежъат а япэ ита «тхьэпэлъытэхэм» зэхашцІыхъа щІэпхъаджагъэ къомым. Пэжщ, фэрыщІагъэшхуэм кІуэцІыгъэджэрэзат абы цыгъуи гъащІэм къызыпхива а пэж кІапэр, лейуэ зэрахъар зыхуэдизымкІэ зауысыжу ичрам къыщцахьыжыну махуэм зэкІэ пэжыжъэт къэралым и «гублащхъэдэсхэр», ауэ, къэзыгъээзэжыр Тхьэм ещтэ, жыхуаІэм ещхъу, ари узыщыгуфІыкІ хъуну Іуэхут.

Мыр адыгэм я закъуэ ягъэва хъэзабу зэрыщымытам, СССР къэралыгъуэшхуэм абы цыгъуэ ипсэухъа лъэпкъ псоми къанэ щымыІэу ахэр я нэгъу зэрыщІэкІам хэти цыгъуазэщ, хэжыпІыхьын лъэпкъ къыпхуэмыгъуэ-тыжын жыхуаІэм хуэдизуи куэд дыдэ тратыхъащ. Ауэ дэ, зэрыжытІащи, Іуэхугъуэ псоми дазэрытспсэлъыхьыр икІи дазэрытспсэлъыхьыну ди мурадыр адыгэ лъэпкъым и гъащІэм а Іуэхугъуэхэр зэрыкІуэцІрыкІам е нобэ зэрыщекІуэкІым елътытауэщ. Нэхъ къахэтхутыкІыну дызыхуейр а Іуэхугъуэхэм ящыщу ди лъэпкъ тхьдэм и нэпкъыжъэ зытелъхэрщ. Дэр-дэрурэ зэхуэтІуэтэжу, ди къэкІуэнум и хъэтыркІэ, дерс кызыыхэтхын хуейуэ къэтлътэ нэщэнэхэрщ.

Сыт хуэдэ нэщэнэхэ-тІэ мы дызытспсэлъыхь Іуэхугъуэм апхуэдэу хэтлбагъуэхэр? Псом апырауэ, нэм кыщІоуэ къэунэхуагъащІэу фІы куэд ищІэн мурадыр зиІа и лъэпкъ интеллигенцэр зэтеукІэжынымкІэ адреј лъэпкъхэм япэ адыгэр дызэрищар, абыкІэ план гуэр ттелъауэ щытмэ, а планыр щІигъуу зэрыдгъээщІар.

Мыр дызыхуэпсэлъэжыныр тфІэфІрэ а хъэл Іейм жыдигъэІэу къащцремыхъу зыгуэрхэм. Апхуэдэу кызыщыхъухэм зэрырагъапщэ етІоцІанэ лІэщІыгъуэм

и 30 гъэхэм къызэщІэрыуауэ щыта адыгэ интеллигенцэм щыщу а «лЫукІ зэпеуэм» къелауэ щытар зыхуэди-зымрэ а Іуэхур дэ тхуэдэ адреј лъэпкъ цІыкІухэм я деж зэрыщекІуэкІамрэ. **Бетэмал, сытым хуэдэ тхакІуэшхуэхэр, еджагъэшхуэхэр къахэкІынут абыхэм, сытым хуэдэ лъэпкъ интеллигенцэ нэгъэса къатепщІыкІынут! Хунагъэсахэкъым.** ЯхуэукІыр јукІри, къэнахэр јгу къикІэзызыкІ зэпыту јгъэпсэуаш. Ещхьыркъэпсу, нэхъапэІуэкІэ тхаухъуэнщІыкІауэ щытащ лъэпкъым куцІ нэхъ зиІэу јхэтэ пщыхэмрэ уэркъхэмрэ. Ј зэман елгытауэ, ј Іуэху ехьэлІауэ щІэныгъэфІ зиІэ куэд зыхэтэ ди муслъымэн динырылажъэхэри къанэ щІагъуэ щымыІэ жыхуаІэм хуэдэу зэтраукІаш а зэманым.

Апхуэдэ статистикэ зэхуэтхъэсаш, жытІэу пцІы тхуэупсынукъым, ауэ нэрыгъуазэрэ гурыгъуазэкІи ІупщІ мэхъу лъэпкъым къыхэпэжыкІауэ щытахэр хэгъэкъэбзыкІынымкІэ адыгэм, нэхъ шабэу зыхужытІэжынщи, тлъэкІ къызэрыдмыгъэнар, адреј лъэпкъхэм зедгъапщэурэ дызэхуеплъмэ, абыхэм јлэщІэкІахэмрэ дэ зылэщІэдмыгъэкІахэмрэ зепэббжмэ, узэрыгушхуэ мыхъуну бжышэр дэ тІыгъагъэнкІэ зэрыхъунур, пыІэр пхыымэ зэфІэкІыну щыщытахэм щыгъуи адыгэщхъэ јхуэзыхъа куэд абы щыгъуэ къызэрытхэкІар.

Мис абыкІи гукъанэшхуэ хуэтцІ хъунущ етІошІанэ лІэщІыгъуэм – ди лъэпкъ менталитетым и нэщэнэу щымыта апхуэдэ щэн Іейхэр къызэрытхилъхъамкІэ.

«Адыгэхэр хэт нэхъри нэхъ лІыхъужыщ, нэхъ губзыгъэщ...» жызыІэрэ эпитет тэфэтелэхэр ди лъэпкыщІэм пызыгъэуэ гуэрхэм ј телъхъэу сэ зэи сыщытакъым. ИкІи дынэхъыфІкъым. ИкІи дынэхъыкІэкъым. Псоми дахуэдэщ. Ди щхъэ пщІэ хуэтщІыжыфурэ адэкІи дыпсэумэ, ди лъэпкыщІэ дыщІыблэхъуэпсыкІын щхъэусыгъуэ щымыІэу Тхъэм дыкъыгъэщІаш, узэпэгэкІ мыхъун тхыди диІэщ.

Ауэ мыри хъэкъщ: лъэпкъ къэскІэ иІэжщ езым и къекІуэкІыкІэ. Мис а къекІуэкІыкІэм хуэм-хуэмурэ къыхохъукІ «лъэпкъ психологие» жыхуаІэжыр. Ар ауэ сытми псэлъафэ къызэрыгуэкІкъым – щІэныгъэм къабыл ищІауэ щылэ гуэрщ. НтІэ, шэч зыхэмылъыжрашчи, илъэс мин бжыгъэр зи ныбжъ а ди лъэпкъ психологи-ем и нэщэнэу зэи щытагъэнукъым жасусыгъэр, бзэгугезхъэу, Іужажэу, кІуэрдэкІуашэу щытыныр, зыгуэрым кІэрымылъ пцІы кІэрылтхъэныр, цІыху хей гъэкІуэдыныр.

Унагъуэ психологием нэхърэ, жылагъуэ психоло-гьер нэхъ щытепщэу щыта адыгэ гъащІэм сыт и лъэ-

ныкъуэкIи апхуэдэ хьэл Iейхэр, мыхъумыщIэ щытыкIэхэр Iумпэм ищIт, и IуэрыIуатэм щIэблэр хуигъасэрт дуней тетыкIэ щыпкъэм. Ауэ щыпкъагъэм зыкIи емызэгъ мо хьэл Iейхэр, адреЙ лъэпкъхэми хуэдэу, илъэсипщI бжыгъэкIэрэ адыгэхэм къытхипщаш узыхуехъуэпсэкIыж хъун гуэрхэри зыдэтлгъауауэ жыхуэтIэ а системэ щымылэжым.

Щхъэгъусэр щхъэгъусэм кIэщIэтхыхыжу, шыпхъум шыпхъур иригъэубыду, къуэм адэр дригъэпхъуэту, къуэшым и къуэшыр иригъэукIыжу куэдрэ къэхъут. Тхьэм и шыкуркIэ, ар дыдэм нагъэсауэ щытаси гугъэкъым адыгэхэм, ауэ ныбжыгъур, гъунэгъур, лэжыгъур, къуажыгъур, лъэпкъэгъур щэжынымкIэ дэри къыттенаIакъым абы щыгъуэ.

ЦIыху гъэкIуэдыныр къэрал политикэ хъуати, властым и унафэкIэ зыгуэрым пцIы кIэрыплъхьэным лIыгъэ халгъагъуэу щIадзат. Ар властым узэрыхуэпэжым и зы дамыгъэти, «хъуэ» къыхэбгъэкIмэ, уэ езыр узыгъэукIын гъунэжт... ЖыпIэнуракъэ, лIыукI политикэм дежъу пцIы дэтхэнэми и уасэр лъагэт, пэж жыпIэныр псэзэпылгъэпIэти, абы текIуадэхэр ялгъагъуху, зызэхуашэурэ, пэж жыIэным зыщагъэужыпат.

TIэкIу щIэгъэщхъуэIуауэ дыпсэлгъа зи гугъэхэр а зэман дызытепсэлгъыхьам и тхыдэ пэжым фыхэплти, нобэрей ди хьэл-щэнхэм дакIэлгъывгъэплгъыж.

Псом япэрауэ, пцIы упсыныр хабзэ зыхуэхъуахэр ди мащIэу пхужыIэнкIэ Iэмал иIэкъым. Тхьэ гъэпцIыныр нэрыгъ зыхуэхъуахэр куэдщи, дэтхэнэ пцIыри Алыхьым и цIэ лгъагэмкIэ щIагъэбыдэ. Зэхуэпсэлгъэныр, зэфыгъуэныр, зэижыныр куэд дыдэм я лгъым хыхъащи, мыпхуэдэу Iуэхум уемыгупсысын плгъэкIкъым: насып диIэмэ, егIощIанэ лIэщIыгъуэм и 30–40 гъэхэм щыIа лIыукI политикэм зэи кыигъэзэжынкъым, армышъуамэ, зэбушт сщIэркъыми, хуит зэхуэпщIмэ, зэрышхыжыну, зэрыщIэтIэжыну сыту куэд къытхэт иджыпсту... Тхьэм сыщыгъуэу кыыщIигъэкI.

Нэщэнэ нэхъыщхьэ

Анэдэлгъубзэр лъэпкъыр лъэпкъ зыщI нэщэнэ нэхъыщхьэу зэрыщытым утепсэлгъыхыныр лейщ, ауэ а ди нэщэнэ нэхъыщхьэм дызэрыхущытымрэ езым и щытыкIэмрэ пIалгъэ-пIалгъэкIэрэ тепсэлгъыхыпхъэщ, а Iуэхур, мыбгъунлгъэу, и пэкIэ кIуэтэным щхъэкIэ.

ЕтІошІанэ лІэшІыгъуэм къриубыдэу сыт хуэдэ зэхъуэкІыныгъэхэр ди анэдэлъхубзэм и нэгү щІэкІа, жыпІау узэупщІыжрэ абы и лъэныкъуэ псори къызе-щІэзыкъуэ жэуап нэгъэса ептыну ухуежъэмэ, зы мы-хъуу, тхылъ зыбжанэ къитэджыкІыну къыщІэкІынт а упщІэм. Апхуэдэм тегушхуэн щІэныгъэлІ Тхъэм къыт-хуигъэунэху, ауэ кІэшІ дыдэу а Іуэхум тепсэлъыхъыну хуейми къыщыщІидзапхъэр мырауэ къыщІэкІынууц: а зэманым къриубыдэу адыгэбзэр ефІэкІуауи екІэ-кІуауи жыпІэ щІэхъун цхъэусыгъуэхэр щыІэш.

Ауэ щыхъукІэ, нэхъапэ идгъэщынщ ехъулІэны-гъэхэр. Псалгъэм папщІэ, тхыбзэ диІэ зэрыхъуар. Ди-Іауи къыщІэкІынууц дэ а тхыбзэр адэ-адэ ижъ-ижъыж зэманхэм щыгъуи, ауэ абы щыхъэт техъуэ шапхъэхэмрэ ар диІауэ къыщІэкІыным дызэрыщІэхъуэпсымрэ зэпэбгъэшэчамэ, хъуэпсапІэр куэдкІэ нэхъ хьэлъэу къыщІэкІынкІэ хъунут.

ЕпщыкІубгъуанэ лІэшІыгъуэми псэуащ лъэпкъым щІэныгъэр хэпщэным теухуауэ жэрдэм хъарзынэ зыпІа цІыхухэр, ди бзэм алфавит къыхуэзыгупсысахэр, абыхэм притхахэр, ауэ лъэпкъым (Хэкужъым къина-хэм) зэльащІыса тхыбзэ щыдгъуэтар, пцІы сыт цхъэкІэ дыхуей, нэхъ иужыІуэкІэш, нобэ куэд зыхущІэбжэ революцэм кърикІуа «псэукІэшІэм» и Іэужъхэм ари ящыщ.

ДыщІыхуэмыарэзыр дагъуэу куэд иІэш ноби а ди тхыбзэм, ауэ илъэс 40–50 хуэдэкІэ узэІэбэкІыжу абы щыгъуэ зэрытхэу щытам нобэрей адыгэ тхыгъэр еб-гъапщэурэ тхъэхужыІэу жыпІэмэ, иджыпсту куэдкІэ нэхъ Іэрыхуэ, укъэбза, узэщІа хъуащ ар, ди тхыбзэр.

ЕджапІэхэм ди анэдэлъхубзэр щадж зэрыхъуар-щэ? Лъэпкъ литературэ, анэдэлъхубзэм ирилажъэ прессэ, театр диІэ зэрыхъуар-щэ? Адыгэбзэм и Іуэхугъуэхэр дунейпсо утыкум изыхъэф бзэщІэныгъэрэ щІэныгъэлІ-хэмрэ зэрыдгъуэтар-щэ? Ахэм уримыгуфІэу щхъэдэ-бгъэлухыныр, къемыкІум къыщымынэу, къемызэгъщ, ауэ...

Ауэ ягъэкІуэдыжа «псэукІэшІэм» фІы дыдэу щалгъа-гъуу щыта пафосым дыщІытетын цхъэусыгъуэр нобэ щыІэжкъыми, мис абы утебэкъукІрэ Іуэхум нэгъуэщІы-нэкІэ уеплмэ, уолгъагъу анэдэлъхубзэм и Іуэхур ину екІэкІуауэ къыпщызыгъэхъу цхъэусыгъуэхэри, а дызы-щыгуфІыкІэхэм нэсу дыщызымыгъэгуфІыкІ ныкъуса-ныгъэхэри зэрыщІэр.

Къытедгъээжынщи, ди тхыбзэр къыщежъамрэ нобэ

здынэсамрэ зэплъытмэ, – зыужыныгыр нэрылгагыуц, ауэ зэдывгыгъапцэт а тхыбээр кьежъэн япэ лъэпкыым Лурылга адыгэбзмэрэ нобэ куэдыр дызэрыпсалтэ адыгэбзэ ныктуэфэктуэмрэ. Сыту сыхуейт а лъэныктуэмкIи дефIэкIуауэ жыслэну, ауэ ди кьалэхэми ди кьуажэхэми ущызыщIэдэIукиу а зэхэпхахэм уахэгупсысыхыжа нэужь, нэщхъей укъэмыхъункIэ Iэмал иIэкъыым. Ди жагыуэ зэрыхъуши, хамэ псалтэхэр кьызыхэмылтэ, хамэ псалтэуха гъэпсыкIэхэр кьызыхэмыпIиикI адыгэбзэ нэс зылурылт тхэмытыжу кьыпщохъу, нэхъыщIэ-луэхэр дэнэ къэна, нобэ зи нэхъыжыгыуэхэми. Адыгэбээр, зэрыжалэщи, моуэ шэщIауэ, и зыгъээкIэхэр гъэщIэгъуэныщэрэ дэтхэнэ гупсысэми тынш дыдэу дэкIэрахъуэу, псалтэуха ухуэкIэ щапхъэхэр, хамэбзэхэ-кIуу щымыту, илътэс мин бжыгъэкIэрэ езы анэдэлъхубзэм кьыгъэщIыжа хабзэхэм тету ухуауэ – апхуэдэ адыгэбзэ нобэ кьыщыбгъуэтынур, ди жагыуэ зэрыхъуши, луэрылуатэ тхыгъэхэм я зактуэщ. Пэжщ, луэрылуатэ тхыгъэу нобэ кьэтлтытэхэми куэд яхэтц хамэбзэкIэ гупсысэу есагъэххэ гуэрхэм кьратхыкIыжауэ щытахэр, н.ж. – зэIагъэхбахэр. Ауэ, Тхьэм и шыкуркIэ, нэхъыбэм щыхъума хъуауэ кьыщIэкIынуц адыгэбзэ нэгъэсам и хабзэхэр, и нэщэнэхэр, и псалтэ, псалтэуха гъэпсыкIэхэр. Апхуэдэхэм, псом япэрауэ, яхэббжэ хъуну ди гугъэщ усэбзэ щапхъэм кьыхъума пшыналъэхэр, уэрэдыжъхэр, адыгэ рифмэ гъэпсыкIэ зиIэ псалтэжъхэр, псалтэ шэрыуэхэр, н. Хамэбзэ калъкэ, клише сыт хуэдэхэр хэмытрэ, моуэ, ущызэкIэщIэплъ жыхуалэм хуэдэу теубгъуауэ адыгэбээр кьагъэсэбэпу зэрыщытам и щап-хъэщ ди ужьрей джэгуакIуэхэу Агъноктуэ Лашэ, Мы-жей Сэхьид, ахэм зыгуэрхэмкIэ кьащхъэщыкIми, нэхъыщхъэмкIэ кьагуэхыгыуей ПащIэ Бэчмырзэ сымэ я бзэхэри.

Луауэр бзэм зэрызыхъуэжыракъым, – зызымышъуэж бзэ щыIэкъым, щыIэнкIи хъунукъым, зэрэкIуэкIыпхъэм тетурэ екIуэкIмэ, – ар фIы дыдэщ. Луауэр илътэс мин бжыгъэхэр нэпкыжъэу зытелъ ди псалтэ, псалтэуха ухуэкIэ хабзэхэр IэщIыб тцIуэрэ, хамэ щапхъэхэм ди бээр зэридгъэзагъэрщ. Кьыхыхъэ хамэ псалтэхэр, псалтэфэхэр ди бзэм хэдгъээзгъэну, а кьызыыхыам и хабзэхэм задедгъэщIыну, и теплээр едгъэгъуэтыну дызэрыхэмытырщ. Анэдэлъхубээр гъэхуауэ зымыщIэхэм, абы и зэфIэкIыр здынэсым щымыгыуазэхэм я бзэ къэухыр хуэм-хуэмурэ ди бзэми ди тхыбзэми щапхъэ зэрахуэхъурщ («зэрахуэхъуарщ» жытIэмэ, мынэхъ пэжу пIэрэ?).

Мы щыцІагъэм сэ сыхуэхейщ, жызыІафын щыІау си фІащ хъуркъым, абы щыхъэт техъуэ щапхъэхэр мы ди тхыгъэми зэрыхэтым шэч къытесхъэркъым, ауэ щыхъукІа, тІощІрэ езанэ лэщІыгъуэр а лъэныкъуэмкІа зэгупсысыжыпхъэ куэд блэкІа лэщІыгъуэм къызы-рыщІанам шэч хэлъкъым.

ХамэкІуТІу

ТІэкІу тхъэкІумэм еуэ псалъэщ мыр. «Ибогъэ-лейІуэ» къытхужаІэнкІа гурыщхъуэ дэзыгъэщІ псалъэ «къыгуэудащ». Ауэ гур зэрыгъу Іуэху ущрипсалъэм деж, апхуэдэ псалъэ хуэшэешалІэхэм къапэкІухъыф-къым...

Аращи, мы псалъэр зыкъомкІа хуэкІуэу къысщохъу сэ адыгэм ди къекІуэкІыкІам, дызэрызэхущытыжым, ди дуней тетыкІэм, ди лъэкъ хъэл-щэным, нобэ зэ-рыжаІэм нэхъ тету жытІэнщи, – ди лъэкъ ментали-тетым.

И лъэкъ хуэпсэлъажыну зыфІэфІхэм занщІау да-хэвмыбжэным щхъэкІа, а псалъэ гуемыІум едгъап-щэурэ дривгъэплъэжыт адыгэм ди тхыдэ гъуэгуанэм. Тхыдэм и пшагъуэпшатІэхэм дыхэмыхъащэурэ. ІупщІ хъууэ къабыл тцыхъуа лэщІыгъуэхэм нэхъ дыкъы-щыувыІаурэ...

Псалъэм папщІа къэтцтэнщи, илъэсищэ бжыгъэкІа Мысыр къэралыгъуэжыым и тепщэу щытауэ жаІа ады-гэхэр...

Урысей къэралыгъуэшхуэм и папцыхъ бжаблэм уей-уей щыжрагъІау адыгэ куэд зэман кІыхъ дыдэкІа зэри-там шэч къытезыхъэ тхыдэтх нобэ къэгъуэтыгъуейщ...

Уэсмэн папцыхыгъуэм и бжаблэми фІэлІыкІыш-хуэ зиІа адыгэ куэд щыпэкІуащ...

СощІа, фІы дыдэу сощІа мы иджыпсту жысІанур къысхуэзымыгъэдэхэн куэд зэрыщыІанур, ауэ, тхъэху-жыІау жытІэнщи, биологие, генеологие илъэныкъуэкІа дазэрехам дримыпэгэнумэ, «Флѳагъурэ мы дэ къытхэ-кІыфахэр!» жытІаурэ я цІэхэр дымыгъэпІиинумэ (абы-кІа къызытеднэІауэ си гугъэкъым), дэ абыхэм хэхауэ дащІригушхуэн щыІау къысхуэщІэркъым.

Хъэуэ, зы лъэныкъуэкІа уакъыщеплъмэ, уаригушхуи хъунуц, даригушхуэни хуейщ абыхэм, моуэ лъынтхуэу диІэр зэхуэткъусурэ зетпщытмэ, дунейпсо цивилизацэм дызэрыхэуэн Іуэхугъуэ гуэрхэр зэрытхуэфІэхын зэ-фІэкІ диІау Тхъэм дыкъызэригъэщІам щыхъэт техъуэ

щапхъэхэу зэрыщыт къудейм щхъэкIэ, ауэ... Ауэ «Адыгэр лъэпкъщ» зыхужедгъэлэфу дунейм дытетыным щхъэкIэ тшIэн хуей псом ахэр пэуву, зэрихъуэкIыу къытщыхъуу щIэддзэрэ (щIэдмыдзауэ пIэрэ?) абы зедгъэсэжыпэмэ, ди тхыдэбжэр а хъэлым тхузэхуищIыжынкIэ хъунуш дэ...

Дызыхуэмей, яхужытIэну къытIурыблахэм щыхъэт темыхъуэ, зэран хуэхъу лъэныкъуэхэр къэдгъанэм, дызыхуей лъэныкъуэхэр къыхэдгъэкъэбзыкIыурэ, дэ датолъэщIыхъри дыщысщ, пшахъуавэм зыщIифа псынэ цIыкIухэм ещхъу, хамэ лъэпкъхэм яхэшыпсыыхъжа а цIыхухэм я цIэхэм, ахэм зэгурэ зэреджэу щыта «черкес» псалъэм. Ауэ, сыт хуэдизу ахэр дгъэлъэпIэну дыхуэмеями, пэжыр пэжу къонэж: яхэтами, закъуэтIакъуэххэщ зыхэкIа лъэпкъым фIыкIэ къыхуеплъэкIыжауэ, зыгуэркIэ сэбэп къыхуэхъуауэ, нэхъ псэукIэфIым, зэхэтыкIэфIым адыгэр хуашэным щIэхъуэпсауэ, шэч къызытехъэгъуей дыдэраши, – хушIэкъуауэ ахэм яхэтар. Ар нэсу къызыхэбджыкIыжыфын тхыдэ тха димыIэ пэтми, адыгэм ди хамэкIутIу хъэлыр жыжъэ дыдэ къыщечжэу къышцIэкIынуш дэ, ауэ мы зи гугъу тшIа лъэхъэнэхэр, щапхъэхэр IупщIу щыхъэт тохъуэ хэку идеал илъэныкъуэкIэ метрополие зимыIэ е ар къызымыдзэ лъэпкъ хъэлым зедгъэужьурэ адыгэр дыккызэрэкIуэкIар.

А хъэлым и зы нэцэнэу къышIэкIынуш адыгэр дыккыщыхъуа, ижъ-ижъыж лъандэрэ дыщыпсэуа щIыпIэхэм дазэреджэ фIэщыгъэцIэхэр: я нэхъыбэр хамэбзэхэм къахэкIа псалъэхэщи, кIуэаракъэ, хамэ фIэщыгъэцIэхэр зэхуэхэсынымкIэ конкурсышхуэхэр ирагъэкIуэкIыу щытауэ къыпщохъу пасэрей адыгэхэм.

ЕтIоцIанэ лIэщIыгъуэм кыигъэщIауэ нобэрей адыгэхэм кыддекIуэкI къуажэцIэхэр-щэ: Каменноост, Курп, Куба-Тэбэ, Старэ Шэрэдж, Нижнэ Шэрэдж, Акъбаш, Джэрмэншык, Псыгуэнсу, Лашынкъей, Светловодск, Тамбовкэ... Ярэби, а адыгэ къуажэхэм я цIэхэр щыфIащым сыт зэгупсысар ахэр къыхэзыхахэр? Си фIэщ хъуркъым абы егъэзыгъэ хэлъауи ахэр къыхэзыхахэм я нэхъыбэри я нэхъыщхъэхэри адыгэу щымытауи.

Нобэрей ди къулеижьхэм я тыкуэнхэм, IуэхушIапIэхэм, лэжъапIэхэм ират фIэщыгъэцIэхэр-щэ? Абыи шэч къытесхъэжурэ жызоIэ, ауэ, къахэбгъуатэми, миным хуээу зы адыгэ псалъэ къахэбгъуэтэнкIэри хъунш абыхэм.

Ди шхыныгъуэхэр-щэ? Налшык къалэр зэрыщыту къызэхэкIухъи, адыгэ шхыныгъуэ дощI е дощэ жиIэу

тету зы шхапІә бгъуэтынукъым. «Осетин пирог», «балъкъэр хъыршын», «ермэлы щІакхъуэ», «куржы, узбек лаваш», «тырку ІәфІыкІэхэр»... ЖыпІәнуракъэ, псори щащІ, ахъшэ уиІэмэ, псори щащэ, ауэ адыгэ шхыныгъуэ гуэрым и цІэ тету зыщІыпІи щыплъагъуркъым. КІуэ-аракъэ, нартыху бзий тшхыуэрэ адыгэр нобэм дыкъэ-сами ярейщ. АтІэми, адыгэм ди лъэпкъ щцәфІапІэм нэхъ къулейрэ къунымэбжынымейр нэхъ къызы-щІихрэ къэгъуэтыгъуейщ жыхуалэм хуэдэщ. ПщІы бжыгъэурэкъым, щэ бжыгъэурэщ къызэрабжыр адыгэ шхыныгъуэхэр.

ХамэкІутІу хъэлыр апхуэдизкІэ адыгэм ди лъым къыхыхъауэ хэтщи, гу лъыдмытэурэ щІыпІэ куэдымкІэ къыщызэпхев.

Узытепсэлтыхъышхуэн хуэдизуи щыткъым мы жы-тІәнур, ауэ хамэкІутІу хъэлым и зы нэщэнэ наІуэщи, ахэри щапхъэу къэтхъынщ. Иджырей адыгэу зызылгы-тэжым гуп щыхэсым деж мыпхуэдэу жиІәныр фІәщ-хъугъуейщ: «Ди тхъмадэм девгъэупщІыт». Пасэрей адыгафэ зарыримыгъэплъыным щхъэкІэ, абы зэры-жиІәнкІэ хъунур мыпхуэдэущ: «Ди тхъэмдам и цІә-кІэ»... Иужьрей пычыгъуэр хуабжыу хэлэтыкІарэ моуэ адыгэбзи хуэдэу, ауэ хамэм зэрыжаІэм нэхъ тещІы-хъауэ. Е, псалъэм папщІэ, «Тузлыкъу къэфхыт, тузлыкъу!» жаІәу куэдрэ зэхыбох «бжыныху шыпсым» нэхърэ нэхъ фирменнэ фІәщыгъэцІәу къалъытәу.

ЗэрыжытІауэ, ди гъащІэм и лъэныкъуэ куэдым щыплъагъунуц адыгэм ди хамэкІутІу хъэлыр. Абыхэм ящыщ зыщ нобэ апхуэдэ зэфІәкІ зиІәу лэжъапІэ ІәнатІэ зытыфхэм (Іыхълы-благъэу щымытмэ) Іәмал зәриІәкІэ я лъэпкъэгъухэм зыпыІуадзу къызэрыпщыхъур, нэхъ пщІэ зиІэ икІи нэхъыфІу къызыпыкІ ІәнатІэхэр ца-гуэшым деж, ди лъэпкъэгъухэм яблэІабыкІыным лІыгъи Іуцагъи халъагъуэ зэрыхъуар. Тхъэм жимыІәкІэ, нэгъуэщІ лъэпкъ къыхэкІам апхуэдэ Іуэху илъэны-къуэкІэ и губгъэн къэхъын хуейуэ сэ къэслъытәу ара-къым, – абыкІэ псори зэхуэгъэдэн хуейщ. Хуейщ, ауэ – уи лъэпкъэгъухэри ахэм яхәтү. ХамэкІутІу хъэлым и зы щапхъэ наІуэщ уи лъэпкъэгъухэр нэхъ ебгух зэпыту ущытыным интернационализм нэс куэдым халъагъуэ зэрыхъуар. Мис а интернационализм нэпцІри и Іәужыу жыпІэ хъунуц хамэкІутІу хъэлым политикэ фащэ щыщыттІәгъа етІоцІанэ лІәщыгъуэр.

ТхъэмыщІәфІ щыІәкъым

«ТхэмышкІѣІ шыІэкъым», «ТхэмышкІѣр лъагъу-
гъуейщ». Дыхуей-дыхуэмейми, апхуэдэ псалъэжьхэр
диІѣщ адыгэм. Мыбыхэм япэу сапрыхьэлІауэ цытар
ЩІѣныгъэ-къэхутакІуэ институтым псалъалъэ зэхэлъ-
хъэным тегъэпсыхъауэ шыІѣ картотекэращ. Картоте-
кэм шыщу псалъэм хамыгъэхъа шапхъэхэр шызѣ-
хэддыжым къыспѣщІѣхуауэ шытагъащ. ХагъэхъэнкІи
Іѣмал иІѣтэкъым абы шыгъуэ псалъалъэм ахэр, сыту
жыпІѣмѣ цІыху цІыкІум къащхъэщыжыныр зи лъаб-
жъуэ къежъа идеологиер, а и къежъапІѣм куэдкІѣ
епцІыжа пѣтми, фѣрыщІагъышхуэм зѣкІѣ быдѣу зѣтри-
лгъѣт. ТхѣхужыІѣу жыпІѣнумѣ, а идеологиѣм лъабжъѣ
хуэхъауэ щыта хъуѣпсапІѣр (дунейр жѣнѣту, цІыху
псори зѣхуэдѣу шытыныр) игъащІѣми гъащІѣм къыдо-
кІуѣкІ, ауѣ, ирисондѣджѣрхѣ мыхъумѣ, зѣи зыри и фІѣщу,
нѣсу цІыху цІыкІум къыщхъэщыжакъым, къыщхъѣ-
щыжынуи хѣтакъым.

А занщІѣу къахѣбгурыІукІ мыхъѣнѣхѣрауѣ къыщІѣ-
кІынутэкъым пасѣрей адыгѣхѣм мо зи гугъу тщІѣ пса-
лъѣжьхѣм кърагъѣкІыу шытар. Тхѣм ирѣщІи, мыхѣр
тхѣмышкІѣхѣм зѣращІѣнакІѣ, ахѣр зѣрагъѣпуд псѣлѣ-
фѣхѣтэкъым, – гукъанѣ хѣлѣу, я щхъѣр яфІѣмыгъуѣжу
ѣзы тхѣмышкІѣхѣм, къулейсызхѣм зыхужалѣж псалъѣ-
хѣр къежъапІѣ яхуѣхъауѣ къыщІѣкІынут.

АтІѣми мы «ди зѣманым и лІыхъужъ» гуѣрхѣр
нѣсауѣ си гугъѣщ къыкІуѣти укІыти хѣмылѣу апхуѣдѣ
псалъѣ гурыуѣхѣр тхѣмышкІѣ ящІѣлахѣм щыхужалѣ-
фыну шытыкІѣм. Ари ѣтІѣоцІанѣ лІѣщІыгъуѣм, **зыми
имыщІысу шытахѣм псори ялѣщІѣлѣ щІыныр** зи
лозунгыу къежъауѣ щыта ди лІѣщІыгъуѣм, и нѣщѣнѣщ.

Къулеягъѣм, фІы мыхъумѣ, Іѣйуѣ зыри хѣлѣкъым, а
къулеягъѣр тхѣмышкІѣагъѣшхуѣм къыхѣлыдыкІІ Іѣпа-
пІѣу шымытмѣ, зѣгуѣр къѣуѣнкІѣ хъуну бампІѣ Іуащхъѣр
яку дѣтрѣ гужыгъѣжъ зѣтрихъахѣр ягу зѣхуилѣу цІыху-
хѣр лъѣныкъуитІ иримыщІыкІмѣ, зы цІыху къулей
хъуныр цІыхуищѣхѣр, цІыху минхѣр къулейсыз щІы-
ным и хѣкІыпІѣ закъуѣу Іуѣхур ѣмыкІуѣкІмѣ, хъѣрѣмы-
гъѣр, пцІырыпцІыр, хъѣкІѣпычагъѣр мыхъумѣ, Іущы-
гъѣти, Іѣзагъѣти, ѣмызѣшыж лѣжъѣкІѣти хъыхуалѣхѣр а
къулеягъѣхѣм къежъапІѣ яхуѣмыхъуамѣ.

Мыр ди къѣралым цІыхуу исыр нѣбѣ зѣпрадзыжу
зытѣпсѣлѣыхъ, я зѣгуѣпхѣмрѣ бампІѣхѣмрѣ къыщыпкІы-
ным нѣсауѣ щІызѣдауѣ Іуѣхугъуѣщ, икІи хуабжъу гугъуц
абыхѣм жамыІѣрѣ я акъыл здынѣмысауѣ а Іуѣхум
зыгуѣр хѣжыпІыхъыныр. Апхуѣдѣ мурѣди диІѣкъым

дэ. Дэ дызыхуейр «къулей-къулейсыз» жыхуиІэ проблемэр ди лъэпкъым и гъащІэм зэрыщекІуэкІым, абы ди зэхэтыкІэ-зэхушытыкІэхэр зэрихъуэж щІыкІэхэм, а зэхъуэкІыныгъэхэм дызыхуашэнкІэ хъунухэм ди акъыл къызэрихъкІэ кІэщІу дытепсэлтыхыну аращ.

Псом япэу жытІэнщи, лъэпкъым зыхэпсэукІын, къызыхэгущукІын мылъку бгъэдэмылъмэ, – ар лъэпкъ куцІыншэщ, апхуэдэ лъэпкъым икІуни щыІэкъым. Абы къыхэкІыуи зыкъомкІэ уригуфІэ хъуну ди гугъэщ, пыІэ хуабафэ къатемыуэу, адыгэхэми «ТекІуэр си хъэщІ!» зыфІэпщ хъуну мы дызыхэт псэукІэм зэрызыхагъэзэгъам, Іыхъэншэ дьдэ зэрызамышІам.

Хэти зэрыхуейуэ ирырегупсыс, ауэ ди къалашхъэм и уэрамхэм срикІуэу лъапсэ дахэ гуэр слъэгъуарэ «Ар зейр адыгэщ» жаІамэ, Іыхъэлейуэ си гуапэ мэхъу. Хъарзынэкъэ-тІэ ар?! «Пщэдей дауэ сыхъуну пІэрэ, си быным сыт езгъэшхынур, сыт ящыстІэгъэнур?» жаІэрэ тхъэмыщкІагъэм ихуза я псэм гүзэвэгъуэр телъ зэпыту гъащІэр ирамышъэкІыу, моуэ я гур утІыпщауэ зыхэпсэукІын, къызыхэгущукІын мылъкурэ ахъшэрэ зи куэд адыгэхэр – пу-пу-пу! – ди машІэкъым.

Къытыдогъээзжри, – ар зы лъэныкъуэкІэ хуабжъу дызэрыгуфІэн хуей Іуэхущ. Ауэ нэгъуэщІ лъэныкъуэкІэ а Іуэхум укъыщеплтыжрэ «Ярэби, апхуэдэ псэукІэ зиІэр езыр хэт хъуну, апхуэдизыр зэрищІын, зэриухуэн мылъкурэ ахъшэрэ къызэриугъуея щІыкІэри дауэ, ди лъэпкъым и къэкІуэнур зэрыхъунумкІэ къалэн гуэр иІэу зыкъилтытэжу пІэрэ абы?» жыпІэурэ узыкІэщІэупщІыкІмэ е узыщІэдэлукІмэ, зэхэпхынухэм хуэм-хуэмурэ ущІагъэупщІыІухыжынкІэ хъунущ.

Хэтми сщІэжкъым, ауэ зы цІыху цІэрыІуэ гуэрэм мыпхуэдэу жиІэгъащ: «Дэтхэнэ къулеягъэми и къежъапІэр фІеягъэщ». Ар зэпхъэлІэ мыхъун къулеягъэ щыІэкъым, жытІэу зыгуэрхэм я жагъуэ тцІыну дыхуейкъым. Тхъэм ирещІи, нобэрей къулейжъхэм яхэтынкІэри хъунщ зи мылъкум хъэрэм лъэпкъ хэмызэрыхъа цІыху гу къабзэ-щхъэ къабзэ гуэрхэри, ауэ... Ауэ, яхэтыпэуи дощІри, апхуэдэхэм гу ялтыптэжкъым, хъэрэмыр куэдылэу хъуауэ щыплъагъум деж. Уэ къыпхуэдэ дэнэ къэна, зы лъэныкъуэ гуэркІи уэ къыпхуэмыдизым и лъэгущІэтын ущыхъум деж. Къэзылъхуахэр хъэкІэпычу зэрыщымытым нэхъ лажъэ зимыІэ ди щІалэгъуалэм игъащІэм зи натІэ пщІэнтІэпс къемыкІуа, къулеягъэ хъэзырым къыхалъхуа унафэщІ ныбжыщІэ пагэ цІыкІу гуэрхэм зыхуагъэлъахъшэу, Іэпыдзлъэпыдз яхуэхъуным щхъэкІэ, езыхэри зэрызекъуэрэ модрейхэ-

ми «Тежыр си хьэщ!» жыхуалæу, зи клэн къимыкIахэм я бынхэр «къызэдагъажæу», ягъæпуду, зæрыхуей ящIу щыплъагъум деж.

Зи псæукIæкIæ хуæмыщIа нæхъыжыIуæхэр апхуэдæу Iуæхум еплъ, ялъагъухэм ирибампIæ щхъæкIæ, ахэм я бынхэр, нобæ зи тIроцæхэм я мылтъкушхуæхэр къызэрежъа, зæрыбæгъуа щIыкIæхэм щымыгъуазæхэр, хэт ищIэрæ, Тхъæ Iæмырым зæреувалIэм ещхъу, зæгуэр арэзы техъуэнхæкIæри хъунц апхуэдæ зæхуцытыкIæм. (Темыхъуагъæхæху пIэрæ?) Хэт ищIэрæ, хъэрæм куэд зыхæлтæ а нобæрей мылтъкушхуæхэм дяпæкIæ къыхалъхуæнухэм къахæкIынкIæри хъунц, дæ тхуэдæу, щIакхъуæ Iыхъæм телæжъæным гъащIэр щIытраухуэн икIи щIытраухэн щхъæусыгъуæ зимыIæу гу ихакIæ лъæпкъым, лъахэм, литературэм, щIæныгъæм, искусствэм хуэлæжъæфыну цIыхухэр. (Тхъæм жиIæ!) АтIæми, дæр хуэдæхæмкIæ, псори дызæхуэдæу къыджезыIæу цыта идеологиæм къыхалъхуа икIи хапIыкIа нæхъыжыIуæхэм я дежкIæ, шæчыгъуафIæкъым гуцIæгъуншæу узæщызыуд гъащIæ гупкIæм къызæрихутахэр, гъæпкIауæ жыхуалæм хуэдæу къызæригъæнахэр. Зæрыпхъуæшхуэр щекIуэкIым щтæIæщтаблæ зæрыхъуам, «лæгъуыпшхуэм» екIуэлIапIæ зæрамыIам и зæранкIæ я бынхæри ахэм къащIæхъуæнухæри щIакхъуæ Iыхъæм щIæбэн зæпытæу якIун хуей гъащIæ гъуæгуанæ гъуркIым зæрытрагъæувар. ИкIи цоуæ, хуабжъу цоуæ мыпхуэдæхэм я зæгуæпыр адыгæм къыддекIуæкIыу жытIæурæ куæдрæ зыщIæдгъæкъуæншæж фыгъуæнæдагъ къызæрыгуæкIым хæзыгъæзæрыхъхэр.

ЦIыху цIыкIум и зæгуæпыр нæхъ мащIи нæхъ гурыIуæгъуи хъуну къыщIæкIынут, Iуæхур зæрыщыт дыдæр къыгурагъаIуæу, Iæмал зимыIæжыххэм зæреувалIэм ещхъу, къæхъуам псæкIæ ирагъæувæлIауæ цытамæ. Ауæ Iуæхур зытæт дыдæр цIыху цIыкIум иджыри къыгурымыIуæпауæ къыппщохъу, псæкIæ еувæлIæну зæрыхуæмейр къæплъытæмæ.

ЖыпIæнуракъæ, къулей-къулейсыз Iуæхум теухуауæ ухæплъæмæ, зæмыкIу-зæмыщхъ защIæу зæхæлтæц мы дызæрыт зæманыр: тлъагъухэр дымылъагъу, зæхæтххэр зæхæдмых зытщIауæ, псори дызæхуэдæр псори ди зæхуэдæу къызыщыдгъæхъуну дыхæтц иджыри. ЦIыху цIыкIум зæгуэр къыIурагъæблæуæ цыта а хъуæпсапIæм диутIыппщкъым. КъытIæрымыхъæурæ тIæщIæкIыжа а щхъæгъæпцIæж дахэм и кIæмажъæр тIыгъыу къызыщыдогъæхъу... АрщхъæкIæ гъащIæм, псæукIæм, ахъшæ-бохъшæм дигуæшыжакIæщ дæ илъæс куэд и пæкIæ гуæшауæ дызæрыщытам ещхъыфæ гуæру. Щхъæж и «къыркъ

иль» елгытауэ диІэн хуей фІэщыгъэцІэхэр зэкІэ кыт-
фІамыщыжауэ ар къудейщ. Ахъумэ ди хэхъуэхэмкІи
ди хэхъуапІэхэмкІи, дыщыщахуэхэмкІи кытхуэщэху-
хэмкІи, дыщеджэхэмкІи дезыгъаджэхэмкІи, кыдзІэзэ-
хэмкІи кызырэдыІэзэ щІыкІэхэмкІи... псомкІи, псом-
кІи дигуэшыжащ цхъэзэрыфІэч гъащІэм... Къулейм
мыкъулей благъэ ищІауэ плъагъужынукъым. Езыхэр
зэрогъуэтыж икІи зэхурокъуж. Я хъэгъуэлІыгъуэхэри
нэгъуэщІщ. Я хъэдэщІэлъхъэхэри нэгъуэщІщ... Тхъэм
гуэныхъ кытщимыщІкІэ абы дызэрытепсэлтыхъыр,
ауэ псори зэхуэдэ дыщыхъужу жыхуаІэ кхъэхэми ахэм
я статусыр щынэгъуэщІщ. БгъуагъкІэ къапщтэми.
ЛъагагъкІэ къапщтэми. ТэрэфарагъкІэ къапщтэми.

Хэт ищІэрэ, ищхъэкІэ зэрыщыжытІауэ, псори зэгурэ
есэжынкІэри хъунщ апхуэдэ псэукІэми апхуэдэ гуэшы-
кІэми, ауэ узэрэкъу хъуну псомкІи екъуу псэу цІыху
цІыкІум дежкІэ тынщкъым мы илъагъу-ишэч псор
иригъэндэрэхыныр. ЖыІэгъуэ ирамыгъахуэ цхъэкІэ,
абы фІы дыдэу ещІэ икІи кыгууроІуэ нэмыкуІытагъэкІэ
бей хъуам и сом дэтхэнэми абы кылгысын хуея и
Іыхъэ тІэкІу зэрыхэлъыр. Зы къулейжыым и псэукІэ
егъэлеяр къулейсыз куэдыкІейм я «ерагъ» псэукІэхэм
кыгуаплэскІукІа цІыкІу-цІыкІуурэ зэрызэхэлъыр.

А пэжыр хъэкъ ящыхъуным хуэхъэзырхуэ шытамэ,
мылкъушхуэ зиІэхэр зыщІигъэгупсысыжынт а Іуэхум.
Замыгумысыжыпэми, къагурыІуэнт жэуаплыныгъэ
щІахъын хуей мыщхъэпэ куэд модэкІэ кыщчана цІыху
цІыкІухэм я гъащІэм зэрыхэлъыр икІи зэрыщекІуэ-
кІыр. Лэжыгъэми щІэныгъэми яІа пщІэр зэрамыІэ-
жыр. ЦІыхугъэри адыгагъэри зэрехуэхар. Ди бзылху-
гъэхэм я узыншагъэри я щыпкъагъэри бэзэрхэм зэры-
текІуадэр. Унагъуэ пщІыныр хъэлъэ дыдэ зэрыхъуар.
Зэрышэхэр зэрымащІэр. ЗэбгъэдэкІыжхэр зэрыкуэдыр.
Къалъхум нэхърэ, лІэм я бжыгъэр зэрынэхъыбэр. Уна-
гъуэхэм мамыр зэрымылгыжыр. Жылагъуэхэм хабзэ
зэрыдэмылгыжыр.

Едгъэлейуэ къащпремыхъу, – ахэми, ахэм ещхъ нэ-
гъуэщІ Іуэху мыщхъэпэ куэдми хэкІыпІэрэ къежъапІэрэ
яхуэхъуар икІи яхуэхъур мис а зыкъомым я бегъэ
егъэлеяхэм къагъэщІа къулейсызыгъэ инырщ. Зи
сомыщхытІ зэтезымыгъэхуэфу къагъэна куэдыкІейм
я къулейсызыгъэ егъэлеярщ.

Мы жысІэnumкІэ сыщыуэну сыхуейт, сыщыуэ Тхъэм
кыщІигъэкІ, ауэ нэхэм ялъагъухэмрэ тхъэкІумэхэм
зэхаххэмрэ ятещІыхъауэ жыпІэмэ, зи къулеягъэм зи
адыгагъэр дыхэхъуа адыгэ сэ срихъэллакъым. Мис абыи

куэдым урегъэгупсыс. Ари етЮшІанэ лІэщІыгъуэм и кІэхэм наІуэ къэхъуа нэщэнэщи, абыкІэ гу зылъызы-тэжу зыгъээзэкІуэжыфын лъэпкъ Тхъэм дищІ.

2001-2004 гъэхэм

ИСТАМБЫЛ ГУБГЪУАФЭ ЕСПЛЪКЪЫМ

Япэ Іыхъэ

Адыгэ театрым и тхыдэр лІэщІыгъуэрыбжэуи щыт-къым, 1997 гъэм илъэс 60 ирикъуну ар къудейщ, атІэми абы и ІуэхущІафэр зэрыиным, лъэпкъ культурэм и нэхъ лъагапІэ дыдэхэм зэращыщым тхъэ щІытепІухъын щымыІэу гурыІуэгъуэщ. Ар зэрыфІыгъуэшхуэм гу щы-лътыптэр апхуэдэ зимыІэхэм, апхуэдэ щІэхъуэпсхэм я нэкІэ укъеплгъа нэужыщ. Ар дыдэр хъэкъ сщыхъуащ сэ, иджыблагъэ Тыркум щыпсэу ди лъэпкъэгъухэм я деж Адыгэ театрым щригъэкІуэкІа гастролхэм дызды-хэтым. (Псалгъэм къыдэкІуэу жытІэнщи, а насыпыр мы ди зэманым, бохъшэр мыхъумэ нэгъуэщІ плъапІэ зимыІэжу къэна зэманым, хуэм-хуэмурэ хэункІыфІэн-кІэ, мыункІыфІыпэми, тхъэмыщкІафэ дыдэ къытригъэ-уэнкІэ шынагъуэ цыІэнщи, мис абы псори дыхуэсакъып-хъэщ).

Ди театрыр апхуэдэ гъуэгуанэ теувэн хуей зэрыхъуам-кІэ фІыщІэшхуэ ябгъэдэлъщ ар зи гукъэкІхуэ Адыгэ театрым и директор Балъкъыз Валерэрэ абы и къуэдзэ Къумахуэ Борисрэ. Абыхэм ялъэкІ къагъэнакъым Адыгэ театрым япэ дыдэу хамэ къэрал щригъэкІуэ-кІыну а гастролхэр щыІэным папщІэ: дезыгъэблэгъэ-нухэм ягурыІуащ, Тыркум кІуэуэрэ а Іуэхум нэхъ куууэ тепсэлъыхъахэщ, кърагъэблагъэхэри, яшэну спектаклхэр къыхэхынымкІэ зэчэнджэщахэщ.

А ІуэхумкІэ нэхъ иныжу фІыщІэ яхуэфашэщ, зыхэт бизнес Іуэхухэр я щхъэм къэс пэтми, хущІыхъэгъуэрэ гукъыдэжрэ къагъуэту театр псо езыгъэблэгъахуэ И-стамбыл щыщ Іэдэмей Хикмет, Къурмалы Хъэкъы, гас-тролхэр зепнэчу екІуэкІыным телжъа, хуабжъу гугъу зыкъыддезыгъэхъа Тау Айдемыр сымэ.

Театрым и унафэщІхэри езыгъэблэгъа лъэныкъуэри зэчэнджэщхэри, спектаклитІ яшэну къыхахэщ: си пьесэм къытращІыкІа «Дамэлей» спектаклымрэ узбек драматург Башбеков Шараф и комедие «ГъушІым къы-хэщІыкІа цІыхубз» жыхуиІэмырэ.

Япэр, зэрыжытIауэ, зытхар сэрат, етIуанэри зэзыдзэ-кIар сэрати, тхьэразы к'ахухъу, нэхъапэлүэ цIыхугъэ схуэхъуауэ щыта Iэдэмей Хикметрэ К'уормалы Хьэ-к'ырэ сэри срагъэблэгъащ гастролхэм сыхэтыну.

К'айсары дэт Адыгэ хасэм я лъэлукIэ гастроль кIуэхэм яхэтыну ирагъэблэгъащ щIэныгъэлI, уэрэджыIа-кIуэ Iэзэ К'бардэнгъушI Зырамыкуи.

Дежьэным махуэ зытIушI фIэкIа имыIэжу, Тыркум культурэмкIэ я министерствэр к'ышIэупщIэри, яшэну спектаклхэр к'ызытращIыкIа пьесэхэр урысыбзэкIэ зэдзэкIауэ Анкара ирагъэхъащ. Мис абы дигъэгувэжащ мазэ зытIушIкIэ.

Сытми, икIэм икIэжым, дезыгъэблэгъахэм х'ыбар к'ыдагъащIэри, дыщежьэну махуэр яубзыхуащ: январым и 22-м.

К'бардэнгъушI Зырамыку сэрэ дызиг'гусэну гуп дыгъэлым хыхъэхэрт: Адыгэ театрым и директор Бал'к'ыз Валерэ, директор к'уэдзэ К'умахуэ Борис, артистхэу Щэрмэт Людэ, БжэIумых Беллэ, Тхьэщыгъуей Жаннэ, Шыбыхъуэ Басир, Х'ыдзэдж Борэ, КIэмыргуей Валентин, Хьэщэ К'анщобий, К'умахуэ Мухъэдин, Мысост Вадим, Быдэ Хьэсэн, Тэмазэ Лиуан сымэ.

Гупым я г'усащ Тыркум яшэ спектаклитIыр зыгъэува режиссерхэу Адыгейм щыщ ХьэщIэгъуэгу К'асейрэ К'эбэрдей-Бал'к'эрым культурэмкIэ и министр Фырэ Русланрэ. (Мыхэр, Истамбыл гастролхэр к'ышIы-зэлүаха нэужь, к'ежьэжахэщ).

Художник Iэзэ Црым Руслан «Дамэлей» спектаклым хуищIа декорац' х'арзынэр, ди жагъуэ зэрыхъушIи, яшэфак'ым. Пэжу, а псор к'хухълътэкIэ абы пхуэшэну к'ышIэкIынутэк'ым, пшэпами, адэкIэ к'ышIешэкIыгъуей х'унути, режиссер ХьэщIэгъуэгу К'асей Iуэхум зэрэзэг'ынкIэ хэкIыпIэ к'ыигъуэтащ: щIакIуэ зыбжанэрэ реквизитхэм ящыщ нэхъ псынщIагъуэ гуэрхэмрэ фIэкIа хэмыхъуэ зэрашIын к'ыигупсысащ. Ахэмрэ фащэхэмрэ к'ээнжал зытебза пх'уантэ кIыхъышхуитIым далъхъэщ, ягъэбыдэжщ, «Бисмылахыи!» зырыз жаIэри, Адыгэ театрым и артист гупыр япэ дыдэу хамэ к'эрал гастроль ежъахэщ.

* * *

Налшык аэровокзалым тетхэр а махуэм (1996 гъэм, январым и 22-м) хуабжъу нэжэгужэт. ГурыIуэгъуэт абы и щхьэусыгъуэри: цIыхухэм гук'ыдэж етыныр зи IэщIагъэ артист гупышхуэ, зэрыжытIауэ, Тыркум щып-

сэу ди лъэпкъэгъухэм я деж гастроль кIуэрт, ахэм сэлам езыхыжыну кърихьэлIахэми я нэхтыбэр артистхэт.

«Кабардинка» ансамблым и пшынауэ Iэзэ Хьэпажэ Заудин и пшынэр бзэрабзэрт, зи гур пхъуэу зи лъэр пхъэм дэнахэр дызэрагъэхъуапсэу щIалэгъуалэр къиджэ-гукIт, гъуэгупэ хъуэхъу къыджезыIэну къэкIуа си ныбжьэгъуфI ГъукIэ Толэ и шампанскэхэми Къардэн-гъущI Зырамыку и хъуэхъулъэр къызэIуахакIэт...

ЖыпIэнуракъэ, дыздэкIуэм дахуэпIащIэрэ дызэбгъэ-дэкIхэри дигу пымыкIыщэу, кхъухьлътатэм драгъэтIыс-хьэри, Тырку къэралыгъуэжыыр зи шыгъуэгупхэу къы-зыщыхъу сондэджэрхэм дахэсу ИстамбылкIэ дунэтIащ.

Истамбыл

Пщыхьэщхьэр сыхьэти 10-хэм деж, зэпэщу ягъэ-жъа джэдыл нэгъунэ шытхузэблахыурэ, хъарзынэкIейуэ дынэзышпэса кхъухьлътатэр Истамбыл аэропортым щетIысэхаш.

ТIэкIу жьапщэми, хъэуар хуабэт, щIымахуэм дыкъы-хэкIу бжыхьхэм дыкъыхэхутауэ жыпIэ хъунут.

Хабзэм тету, Тырку лъахэм дызэрихьэм щхьэкIэ саулыкъуу доллар пщIырыпщI псоми ттраудщ, бжэр къытхузэIуахри, «Лъапэжыыр фи гъуэгущ!» жыхуалэу я къэралыгъуэм драутIыпщхьаш.

Насып дилэти, адэкIэ къыщытт къытпэплгъэм-къыт-пэплгъуэрэ тIэкIуи щIэзэшыхыжахэу къытщыхъуа Тау Айдемыррэ МэзакIуэ Къадиррэ.

Я автобусыр хъэзырыххэти, драгъэтIысхьэ, драгъэ-загъэри – макIуэ-мэлъей! – Истамбыл и зыбгъум ды-щегъар адреи и бгъум дыкъыщыщIрагъэдз.

Дыздашар хьэщIэщ цIыкIу пхыдза гуэрт, хэплъы-хьахэми ехъэжьахэми ящыптэкъым, ауэ, «ХьэщIэр епсыхмэ, зэплъыр бысымщ» жиIакъэ пасэрейм – дезы-гъэблэгъа Iэдмей Хикметрэ и ныбжьэгъухэмрэ гуфIэ-жу къыщытпэжэм, абы ди Iуэху Iей зэрщымыхъунур къыдгурыIуаш. ИкIи щыхъуакъым а хьэщIэщ цIы-кIум ди Iуэхур Iей: дезыгъэблэгъахэм я нэлэ ттрагъэ-кIакъым, хьэщIэщыр зей тырку щIалэхэри хуабжью гуапэу къытхушытахэщ, цIыху ягъатхъэм дагъатхъэу махуищкIэ дыщIэсаш.

Япэ спектаклыр цагъэлъэгъуэнур январым и 24-ра-ти, 23-нэ махуэм зыдгъэпсэхуаш, хьэщIэщым и Iэшэ-лъашэр къызэхэткIухьаш. Хуабжью дигу ирихьаш абде-жым щыпсэу цIыхухэр: игъащIэм дымылгъэгъуахэрэ

пэт, дащыблэкІкІэ, куэдым «Сэлам уалейкум» къыджалэрт. НэщІ мазэу зэрыщытыр арагъэнщ, жытІэри абы хуэтхъащ.

Ди щІалэхэм зэрагъэщІэгъуэнур ящІэртэкъым хадэхэкІ ящэхэм я инагъыр: мазэ балыджэхэр мыІэрысэ инышхуэ хуэдиз хъухэрт, бжыныху цІынэ ящэхэр зи гъашэ къыдэдзыгъуэ хъуа нарыху хуэдэт. ДгъэщІэгъуахэм ящыщщ мыри: дызыщІэс хъэщІэщым пэмыжыжьэу хъэсэшхуэ иІэт, пІэрэпІэщэжу къэбыстэхэр къыщыкІыу. Январь мазэм инрэ цхъэгуху хъужауэ къэбыстэ цхъуантІэшхуэхэр къэкІыу плъагъуныр дэркІэ гъэщІэгъуэнми, ахэр зэсэжахэм ящыщт, сыту жыпІэмэ уэс къыщестэкъым, илъэсым и кІыхъагъкІэ, зыр Іуахыжым – адрейр хасэу, къагъэкІт.

Пщыхъэщхъэм Тау Айдемыр къакІуэщ, дригъэблагъэри, хъэщІэхэм тщыщ зыбжанэ ресторан дахэ гуэрым дашащ. Рестораным къыщытпэплъэу къыщІэкІащ Истамбыл нэхъ зэфІэкІ зиІэу дэс адыгэхэм ящыщ гуп: Къурмалы Хъэкъы, Іэдмей Хикмет, Егъэн Албуз, Думэн Чэмал, Нэхуш Зихъэтдин, Къарэшей Ерол, Хъэртокъуэ Исмэт, Тумэ Рахъми, Бэрзэдж СуІэд, Сэбаншы Наим, Шурдым Хъэзми сымэ, нэгъуэщІхэри.

Гупым я тхъемадэ Къурмэлы Хъакъы псалгъэ яри-турэ, дыщІызэхуэза Іуэхум техъуэхъухъахэщ, зэрэкІуэкІыным дытепсэлъыхъащ. ЛъэныкъуитІри зэгурыІуащ «Дамэлей» трагедиери «ГъущІым къыххэщІыкІа цІыхубз» жыхуиІэ комедиери а зы пщыхъэщхъэм къагъэлъэгъуэну, спектаклитІым я зэхуакум Зырамыку уэрэд жрагъэІэну.

«Гупыр зыгъэгуыр гуп и уасэщ» жаІакъэ адыгэм: а пщыхъэщхъэми КъардэнгъуцІ Зырамыку къызэхуэсахэр тригъэуащ, хъыбарыжь, уэрэдыжь куэд яжриІащ, Мэлэчыпхъу цІыкІум и хъыбархэм дригъэдэІуащ.

Адрейхэр сщІэркъым, ауэ а пщыхъэщхъэм сэ хъэкъ сщыхъуащ фадэ лъэпкъ Іэнэм темыту ресторан ущІэс зэрыхъур, хъарзынэу узэрызэхасыфыр, узэрыгушы-Іэфыр, ефауэ жаІэ хъуэхъухэм нэхтрэ нэхъыфІыжу икІи нэхъ кІыхыжу хъуэхъу зэрахужыІэр. Хъуэхъу кІыхъ жаІэу емыса бжъэдыгъухэм ящыщ режиссер ХъэщІэгъуэгу Къасей а пщыхъэщхъэм, къэбэрдейхэм къыдэдаІуэщ-къыдэдаІуэри, къызэІуэщэщ: «Е зи унагъуэр бэгъуэн, мыхэри фэ фэщхъыркъэпси!» «Укъэбэрдейныр тынш уи гугъэ-тІэ» – естыжащ сэри жэуап.

КъыкІэлъыкІуэ махуэм, январым и 24-м, режиссер-хэмрэ театрым и унафэщІхэмрэ кІуащ спектаклхэр щагъэлъэгъуэну унэм. Мыр, пэжу, театртэкъым, еджа-

пlэм, лицей гуэрым и унэт. Залыр инт, дэбгъуэн щыlэтэкъым, цlыху 600-м щlигъу щlэхуэрт, ауэ сценэр хуэхъурей цlыкlэу щыт эстрадэ цlыкlут, мышхуэдэ спектаклхэм тегъэпсыхъатэкъым. «Мыхъумэ, зэрыхъуу цlы» жыхуалэрати, режиссерхэмрэ театрым и унафэщlхэмрэ, актерхэр щыджэгуфын хуэдэу, сценэр спектаклым хуагъэпсащ. Хэгъэрейхэм дагъэзэшакъым а махуэми. Гуп-гупурэ драшажъери, ди нэгу зрагъэужъащ. Абы щыгъуи дыкъыщечъэжми гугъу зыкъыддригъэхъащ lутlыж (Траныжъ) Абдулэхъ.

Пщыхъэщхъэм цlыхур уэру къекlуэлlащ спектаклхэр щекlуэкlыну унэм. Къекlуэлlахэм яхэтт къэбэрдейхэри, хъэтыкъуейхэри, абазэхэри, абазэхэхэри, Кавказым щыщ нэгъуэщl лъэпкъхэм къахэкlахэри.

Адыгэбзэ зымышцlэ е мыадыгэ гуэрхэр къызэрырихъэлlэнур къалъытэри, спектаклыр щlидзэн япэ къыжытlэну пехъэжъэ псалъэ кlэщl дагъэгъэхъэзырат адыгэбзэрэ тыркубзэкlи, ари лей хъуакъым.

Спектаклхэр пщыхъэщхъэм сыхъэтыр 9-м хыхъауэ щlидзэри, жэщыр 12-м нэс екlуэкlащ. Зэрызэгурылухэм тегу, спектаклитlым я зэхуакум Къардэнгъушцl Зырамыку уэрэд жрагъэлaщ.

Цlыхур, зэрыжытlауэ, уэру щlэсащ, къыщlыхъэ мыхъумэ, щlэкlыж яхэмыту, сыхъэтищым щlигъукlэ еплъахэщ. Адыгэбзэ зыщlэхэри зымышцlэхэри.

Хуабжъу ягу ирихъащ, lэгущхуи хуалэтaщ спектаклитlми хъарзынэ дыдэу щыджэгуга Тхъэщыгъуей Жаннэ. Сценэм щекlуэкl lуэхугъуэхэр гурэ псэкlэ зэрызыхашцlэр наlуэу ядэплъагъуу куэд щlэсащ.

Спекаклхэр иуха нэужъ, lэдэмей Хикмет, lутlыж (Траныжъ) lэбдулэхъ, Тау Айдемыр, Думэн Чэмал сымэ хъэщlэщым дашэжри, сыхъэтыр 3-м нэс дыуэршэру, адэкlэ ди гъуэгуанэр зэрыщытынум Хикмет сымэ къытхутепсэлъыхъу дызэхэсащ.

Арати, уэршэр гуапэм дыхэтурэ, къыкlэлъыкlуэ махуэр къэсри, къэджее щlагъуи щымыlэу, дезышэжъэну автобус дахэшхуэр бжэлупэм кыылухуащ.

Гуапэ дыдэу, мыдэ-щэ, кlуэаракъэ, я lыхълы-благъэ гуэрхэр ирагъэжъэж фlэкlа умыщlэну, lэпллэ къытхуащlурэ автобусым дыкърагъэтlысхъэжащ хъэщlэщ дызщlэсар зей тыркухэм.

Бзэкlэ жамылэфами, а щlалэ къуапцlэ дахэшхуэхэм я нэхэм къаlуатэрт Тхъэщыгъуей Жаннэрэ Щэрмэт Людэрэ къагъэуша, ауэ хуамылуэтэфа гурыщlэ lэфl куэд ягухэм илъу къызэрынэр.

А тырку лъагъуныгъэхэм зыкъызеlуахыну зэрыху-

нэмысам нэхъ гукъеуэ димыІау, гупыр Истамбыл ды-
дэкіри, Къайсары кІуэ гъуэгум дытеуаш.

Къайсары

Истамбылрэ Къайсарырэ я зэхуакум километр 770-рэ
зи кІыхъагъ гъуэгуанэ дэлъщ. Хуабжъу кІыхъщ ар ав-
тобус уису пкІункІа, ауэ уи щыпэкІуэу щытмэ, узыблэкІ
щІыпІэхэри гъэщІэгъуэнмэ, гъуэгуанэ кІыхъми апхуэ-
дэу утезэшыхьыркъым. Абы и закъуэ – зи щІалэгъуэ,
зи гушыІэгъуэ артист гуп уахэту зэшыгъуэм ущышынэ
хъурэ?! КъардэнгъущІ Зырамыку-щэ?! Абы и закъуэ
пхурикъунти гъуэгум пкІэлъей къыпхуридзыну: а ки-
лометр 770-р къемэщІэкІащ Зырамыку и анекдотхэм.

Гъуэгуанэм щытлэгъуахэм, гукъинэж тщыхъуа-
хэм я гугъу пщІымэ, псом япэ игъэщын хуейр, дауи,
Тыркум щыІэ гъуэгухэращ. ПцІыр сыткІа щхъэпэ, ди
гъуэгухэм я щытыкІэр зэрыхъэдэгъуэдахэр хъэкъ щып-
щыхъур, апхуэдэ гъуэгухэм къыщыпкІухъа нэужыщ.
Автобусыр шэрхъ щІэту жэуэ пщІэртэкъым, псым щесу
фІэкІа, апхуэдизкІа гъуэгухэр захуэт, зэпэщти. Езы
автобусхэр-щэ! Инхэу, къабзэлъабзэхэу, Іэхуитлгъэ-
хуитхэу. Тууэ зэтет автобусхэри я куэдщ. Хъарзынэ-
къэ – а псори щащІыр езы Тырку къэралыгъуэращ.

Гъуэгуанэм утетыхукІа я нэлэ птекІыркъым: шей
ухуей хъэмэ кофе (ари щэ хэту) нэхъ къапщтэрэ – узы-
хуейр къыпхуахынууц. Шейм, кофем дэщІыгъуу ІэфІ
гуэр зыдэлъ пыченэ зэтеупІэщІыкІышхуэхэр къуат,
дыхурэ лимоныспрэ зэхэту уи Іэгум зыбжанэрэ къраут-
хэ, тхылъымпІа, тутын ныкъуэф сытхэр зэхуахъэспрэ
целлофан Іэлъэхэр яІэрыгъыжу щІалэгъуэхэр салоным
итщ. Автобусым ехъэллауэ дигу иримыхъар зы за-
къуэщ: тутын щофэхэр.

Псоми гукъинэж тщыхъуаш Анкара дэт автовок-
залым и инагъыр, и дахагъыр. Зы тутын ныкъуэф е
тхылъымпІа кІапэ цІыкІу ехуэхауэ щыплгъагъунукъым.
Адыгэм «чэщей щыкъуу» жыхуаІэм ещхъу, зэрывок-
залу къабзэлъабзэщ, и бжэшхуэхэр (малъхъэдискІа ла-
жъэу къыщІэкІынщ) ужьэхыхъэным лъэбакъуитІ хуэдиз
иІау зэІуожри, ущІэкІа (е ущІыхъа) нэужь, зэхуокІуэж.

Тыркум къуршылгъэ, бгылгъэ щІыпІэхэр, зэрыжалэу,
щІыпІэ къуейщІейхэр, и куэдщ. Апхуэдэ щІыпІэхэм
гъуэгуфІ щыпхрыпшын жыхуэпІэр тыншкъым, при-
родэм и лъэпощхъэпохэр цыкуэдщ. Абыхэм хъарзы-
нэу япэлъэщу къытщыхъуаш мы къэралыр, сыту

жыпIэмэ лъэмыж дэгъуэхэр шыкуэдщ, ахэр ухуэным хуэлэзэ зэрыхъуэхэри нэрылгъагъуш.

Январым и 26-м, пщыхъэшхър фIгуэ хэкIуэтауэ, Къайсары къалэм дынэсащ. Iэдэмей Хикметрэ Тау Айдемыррэ къэпсэлгъагъэххэт, дыцынэсыну зэманыр ящIэрти, къытпэплъэу вокзалым тет адыгэ щIалэхэр гуапэу къытIушIащ. Автобусыр хъэзырыххэти, драгъэтIыс-хъэри, занщIэу хасэм дашащ.

Хасэм и тхъемадэр Есэн Сэбахъэтдинщ. Уэчылу куэд-рэ лэжъащ, иджыпсту пенсым кIуауэ хасэр зэрехъэ. ЛъэпкъкIэ езыр абазэщ, ауэ и адыгэбзэр къабзэщ, езыри лIы Iуш жъэ нахуэщ.

Хасэ унэр Къайсары и курыкупсэм хуэзэу жыпIэ хъунуш. Унэм щыцу этажищыр зэрыщыту хасэм ейщ.

ДызэрыкIуэнур ящIэ хъунт, хасэм цIыху зыкъом щызэхуэсати, дыуэршэру, дызэрыщIыхуу, дызэщIэупщIэу зыкъомрэ дызэхэса нэужь, тIурытIурэ дытрагуашэри, бысымхэм дызэбграшащ.

Я цIэхэр къытIуэнщ дагъафIэу, дагъатхъэу, ди нэгу зрагъэужьу а махуищым ди бысыму шытахэм: Къасбот Жыхъфар, IутIыж (Чэтгъэжыкъуэ) Шараф, Тау Мэжид, Уэрдым Ариф, Токъумакъ Саажид, Шыкъ Мухъэмэд, Шыбзыхъуэ Саим, Есэн Сэбахъэтдин.

Тыркум щыIэ адреи къалэшхуэхэм ебгъапщэмэ, Къайсары инкъым, ауэ, къызэрыджаламкIэ, Налшык хуэдэу зытIуш мэхъу. Къалэ дахэщ, къабзэлгъабзэщ, хэкужъу зэрыщытым щыхъэт техъуэ пасэррей псэуалгъэхэр, тхыдэм и нэпкъыжъэ зытель мэджжытышхуэхэр дэтщ. Мы къалэращ Тыркум нэхъ къулей дыдэу ис цIыхухэм я нэхъыбэр къызыдэкIари.

КъызэрыджаламкIэ, Къайсары адыгэу мин 32-рэ дэсщ. Нэхъыбэр къэбэрдейщ. ЯщIэн, яшхын ягъуэту адыгэхэр щопсэу, мылкъуфI зиIэ гуэрхэри яхэтщ.

ЩыIагъ-хуабагъкIэ къапщтэмэ, Къайсары Налшык ебгъэщхъ хъуну къышщIэкIынущ, езыри, Налшык ещхъу, бгы жъэгъум щIэтщ, псы зэфэхэр фIы дыдэщ. (Псалгэм къыдэкIуэу жытIэнщи, Истамбыл дэт унэхэм къышиж псыр, иритхъэщIэ, ирижыщIэ фIэкIа, ираф хъуркъым. Зэфэ, зэрышцафIэ псыр пластмасс бакышхуэхэмкIэ къапэху. Бензин шапIэхэм ещхъу псы шапIэхэри щыIэщ, ахъшэ ептам къышщIэкI псы литр бжыгъэр къышпхурагъахъуэу).

Псо дыдэр къыдгурымыIуауэ арами тцIэркъым, ауэ, дэ къызэрытщыхъуамкIэ, Тыркум театрей искусствэм зышиужышауэ, европей къэралхэм хуэдэу абы мыхъэнэшхуэ ирату шыткъым. ДгъэщIэгъуащ Налшык хуэдэ

зытIуш хъууэ жыхуаIэ Къайсары къалэ дахэшхуэм зы театр цIыкIу (ари труппэ имыIэу, зыкъэзыгъэлъэгъуэну къакIуэхэм бэджэнду ират унэ джафэ къудейуэ) фIэкIа зэрыдэмытыр.

Ауэ а псом дэ ди Iуэху хэлъкъым, дэркIэ нэхъыщхьэ-рати, Къайсары дэт Адыгэ хасэм а театр унэ закъуэр бэджэнду къытхуищтэри, пщыхьэщхьитIкIэ хуиту ди актерхэр щигъэджэгъуащ, дыщымыуэмэ, хэгъэрейхэми хьэщIэхэми ягу цыхэхъуащ.

ПщыхьэщхьитIми, спектаклыр щIидзэн и пэ къыхууэ, адыгэ уэрэдхэр, къафэхэр залым щыIуащ, ди дежкIэ щыжалэ уэрэдхэми хамэщI шаусахэми дышлагъэдIуащ.

Ещхьыркъэпсу, пщыхьэщхьитIми гуапэу къэпсэлъащ хасэ тхьэматэ Есэн Сэбахьэтдин, ауэ тыркубзэм нэхъ тримыкъузами ягъэ мыкIын хуэдэу къытщыхъуащ. Ари ди Iуэху зыхэмылхэм ящыщу къыщIэ-кIынщ, ауэ...

Нэхъ ину дызыщыгуфIыкIа Iуэхухэм ящыщщ мыри: гугъэ пщIы зэрыхъунумкIэ, Къайсары дэс адыгэ щIалэгъуалэр къыхуэушащ театр искусствэм, ягъэувынкIэ нэхъ Iэрыхуэ хъун пьесэ гуэрхэр яхуезгъэхьыну къызэлъIуахэщ. Сэри къэзгъэгугъащ си гуапэу. Къайсары къыщагъэлъэгъуа ди спектаклхэм хэтащ а къалэм щыщ щIалэ хъарзынэ гуэрхэр: ЖыкIыхь Ондэр, Хьэлбэт Мухьэрэм, Тыхъужьхэ я щIалэ.

Спектаклхэм цIыху куэд къекIуэлIащ, я гуапэ дыдэу зэреплтам и щыхьэту, актерхэм Iэгущхуэ хуаIэтащ, къыдбгъэдыхьэурэ къыдэхъуэхъуахэщ, дызэхагъэу-вэурэ сурэт куэд ттрахащ. Бысымхэм нэмыщI, гуапагъэ ядэтлгъэгъуащ, хьэщIагъэ къыдахащ нэгъуэщI куэдми. Ахэм ящыщщ, псалгэм папщIэ, Къуощхьэ Рафик, Шогъур Аднан, Фияпщэ Фадил сымэ, нэгъуэщIхэри.

Дыкътщезжьэжыну махуэм, бысымхэм хасэм дыкъашэжри, автобусым дышэплъэу, дыуэршэру, хьэщIэм зиIэжхэмэ, «хьэжъ» къыфIащынкIэ зэрыхъунум дригушыIэу, абы теухуа анекдотхэм дридыхьэшхыу зыкъомрэ дызэхэсащ. Сигу къинэжащ Къайсары щыщ щIалэ хъарзынэ гуэрым къыджиIа адыгэ анекдотыр.

«ЩIалэжъ гуэр хьэщIаплэ кIуауэ махуэ зыхыбл хъуауэ щыIэт, жи. КъызэрыгурыIуэнкIэ ираIуэкIт кIуэжмэ нэхъ къызэращтэр, ауэ, и тхьэкIумэ цIыв иригъэпщхъауэ, щIалэжъым жалэр къыгурымыIуэ зищIт. Щымыхъужыххэм, бысымыр «Дыкътыздэгъалтэ» жиIэри къэуващ. «Сэ абыкIэ сынэлгъэнщ, уэ мыбыкIэ къалтэ». Ар жиIэщ, бжэщхьэIум къытеувэри, бысым щIалэр унэ-күм нэс къэпкIащ. Ар къыздэсам деж увщ, хущIэры-

уэщ, лъэри, хъэщІэ щІалэжъыр бжэм адэкІэ къыщыху-
тащ. Мыдрейр зыхуеиххэр арати, жэщ, бжэр иридзылІэщ,
хъэлъкъыр иритыжри... Сыт ищІэнт хъэщІэ щІалэ-
жъым – тридзэри я дей кІуэжащ».

Анекдотым дридыхъэшхрэ ІэплІэ щэрыкІуэгъуэхэр
зэтпэкІу къуэшрэ шыпхтүрэ тхуэхъуа цІыху хъарзы-
нэхэм автобусым дыкърагъэтІысхъэжри, Алыхъыр ди
гъусэу, КъардэнгъушІ Зырамыку ди пашэу Гексун
жыхуалэ къалэ цІыкІум дыкІуэну дежъащ.

Гексун

Къайсары щыщІэдзауэ Гексун нэс дэлъыр километр
200-щ.

ДыздэкІуэр Тыркум щыІэ Джылахъстэней лъахэр
зэрыарар къыщысщІэм, сэ зызумысыжащ апхуэдизу
хъэщІэкІэ фІуэ жыхуалэ ди джылахъстэней къуажэ-
хэм сыкъыщыхъэщІэным сыщІэхъуэпсрэ а си хъуэп-
саплэр къызэмыхъулІэурэ жъы сызэрыхъужар, къэбэр-
дей Джылахъстэнейм си насып къыщимыхъар тырку
Джылахъстэнейм къыщызэхъулІэнкІэ сызэрыгугъэр.

Арати, Гексун къедза джылахъстэней къуажэм Бот-
щей зэрахэмытыр къыщыджаІэм, жъыщІегъэху къыхэ-
мышъу дызэрагъэхъэщІэнуmkІэ дигурэ ди щхъэрэ
зэтелъу зидгъэщІеикІри, дызэблэж щІыплэхэр къызэ-
хэтплыхъу щІэддзащ.

Панарбаш (адыгэхэр зэреджэр Хъзейщ) дынэсат.
Адыгэ куэд щыпсэу мы къалэ цІыкІум деж щызэхокІ
Къэбэрдеишхуэм икІа къуажэхэм я нэхъыбэр здэщыІэ
Узун-яйла лъахэм кІуэ гъуэгумрэ Джылахъстэней
иІэпхъукІа жылэхэм я ЗэрыжытІауэ, Джылахъстэней-
кІэ дгъэзащ.

Мы лъэныкъуэр ТахталакІэ зэджэ бгылъэ щІыплэщ.
Дэгъзеиэгъуэ защІэурэ уокІуэ. Тырку щІыналъэу умы-
щІэну, дыздэкІуэмкІэ уэсыр жъычу телът, щІыІэт.
Дыдейхэм нэхър нэхъ цІырхъыІуэу бгы джабэхэм мэз
пакІэ-пакІэхэр кІэрытт. Бгы нэхъ лъагэхэм яхэтт псей
мэзым щІигъэнахэри. Жыплэнуракъэ, ди республикэм
и бгылъэ щІыплэхэр зыкъомкІэ уигу къагъэкІыжт, ауэ
зи хэку нэхъ зыфІемыдахэж щыІэ – тхуегъэщхъыпа-
къым.

Дэ тщІыгъуу автобусым ист дызышэну Къайсары
нэкІуа Токъу Бадри (Гексун дэт Адыгэ хасэм и тхъэ-
мадэр). Абы дигъэлъэгъуащ псыр ди зэхуакуу дызыб-
лэжа абазэхэ къуажитІ. Мыхэр 1994 гъэм, япэу Тырку

сыщыкIуам, Узун-яйла шыслъэгъуауэ шыта адыгэ къуажэхэм нэхрэ нэхъ зэлүзэпэщу къысщыхъуаш. АтIэми жыжьэрыплгъэм тепщIыхъыщэ хъунукъым.

Ауэрэ, «Мо бгым адэкIэ мыпхуэдэ джылахъстэней къуажэр къыщысщ, мобыкIэ укIуэмэ – ХьэпцIейщ, модэкIэ – Къаншууейщ» жиIэм, джылахъстэней къуажэ дымылгагъухэм къытхутепсэлгъыхъурэ, Токъу и къуэм Гексун къалэм дынишгъасщ.

Гексун ди Бахъсэн, Тэрч хуэдэхэм ещхъу къалэ цIыкIу гуэрщ. ФIэщыгъэцIэ хуэхъуар зи Iуфэм Iус Гексу псым и цIэрщ. Адыгэу дэсыр куэди хъуркъым, 1200-рэ хуэдизщ. Псори Гексун къедза адыгэ къуажэхэм къы- IэпхъукIаш, нэхъ щIалэхэр мыхъумэ, мы къалэм къы- щалгъуауэ зыри яхэткъым. Къанэ щIагъуэ щымыIуэ, псори джылахъстэней, талгъостэней къуажэхэм къы- дэкIаш, ди Джылахъстэнеймрэ ди Анзорейхэмрэ шы- мыIэ унэцIэ щIагъуэ дрихъэлIауэ сщIэжкъым.

Дыщынэсынур ящIэу къыщIэкIынти, къыдэжъуэ зэхэт адыгэ щIалэ гупым дыкъаухъуреихъри, сэлам гуапэрэ IэплIэ хуабэкIэ драгъэблэгъаш. ЗэрыжытIауэ, уэсыр жыычт, махуэр щIыIэти, щIалэхэм, зэуэ ди IэмпIэхэр япхъуатэри, хасэ унэм дашаш.

Хасэ унэр хуабэт, собэ цIыкIур жьэражъуэ утыку дыдэм итти, хьэщIэхэм ар къэттIысыхъщ, хэгъэрейхэм дыкъатIысыхъыжри – ууэршэрынумэ къеблагъэ.

Хасэ блыным фIэлът ди министр Емуз Толэ я пашэу Тэрч районым икIауэ шытахэм (Пэнагуэ Максим, Хьэ- жу Владимир сымэ, нэгъуэщIхэми) траха сурэтхэр. КъызэрыджаламкIэ, абы щыгъуэ ди Тэрч къалэмрэ Гек- сун къалэмрэ къуэш зэхуашIауэ шытащ, ауэ, гукъанэ тIэкIу хэлъ хуэдэу зэрыжаIащи, къуэшыгъэм зэкIэ лъэужь лъэпкъ игъуэтакъым.

Мэжджытым кыикIыж лIыжь гуп, Мэремыкъуэ Хъайдар я пашэу, къыщIыхъэри, куэдым щIэупщIаш, куэдым къытхутепсэлгъыхъаш. Ахэр тэджыжа нэужьы, нэхъыщIэхэр къанэри, фIыуэ дызэхэсыжащ – жэщ ныкъуэхэращ хьэщIэщым дыщыкIуэжар.

ЕтIуанэ махуэм Гексун къалэм дэт еджапIэ гуэрым и залым спектаклхэр шагъэлъэгъуаш. Мыбыи цIыху куэд къэкIуэлIаш, зэкIэлгъхъужуэ екIуэкIа спектак- литIми яфIэгъэщIэгъуэну еплгъахэщ, КъардэнгъушIым и уэрэдхэми едэIуаш. Псори хъарзынэт, ауэ залыр щIыбым нэхрэ нэхъ щIыIэт, шэнт гъурхэр мылым хуэдэти, утесыфтэкъым. (Псалгъэм къыдэкIуэу жы- тIэнци, Тыркум унэхэр ди дежкIэ хуэдэу шагъэплгъыр- къым. ФIамыщI зракIутэ собэхэр е газ баллон цIыкIу

ибгъэуэ хъуэ шэрхъ зыщІәт хъәку дахә гуэрхәр – мыпхуэдә зиләр нэхъ хуэщІа унагъуэхәращ – ахәращ нэхъыбәу зрагъәплъыр).

ГъәщІәгъуәныракъә, апхуәдизу щІыләрә пәт, әдрей къаләхәми хуәмыдәжу, ди артистхәр мыбы фІы дыдәу щыджәгуащ. Ари джанә къудей фІәкІа зыщымыгъхәр яхәту.

Спектаклхәр иуха нәужыи къыкІәлъыкІуә махуәми Іәджәм дытепсәлгъыхъу дызәхәсащ Гексун щыщ адыгә щІаләхәмрә дәрә. Псом хуәмыдәжу, гъәщІәгъуән куәд къыджилащ Щоджәнцауә Фатихъ, Мәремыкъуә Мухъәмәд, убых щІалә Щхъәныкъуә Надир сыми зи цІә-унә-цІәр къыгъхуәмыщІәж нәгъуәщІ щІалә хъарзынәхәми.

ЩІаләхәм Гексун дыкъыщрашәкІлащ, я уәрам нэхъ дахәІуәм и кІыхъагъкІә дрикІуәти, мыр мыпхуэдәм и тыкуәнщ, мыри мыпхуэдәм ейщ, жаләурә, гексундәс адыгәхәм я тыкуән цІыкІу зыкъом дагъәлгъәгуащ, дыщІашащ. Жыпләнуракъә, къэзыщәхухәм нэхърә зыщәхәр нэхъыбәу къытщыхъуащ.

ПлІуә зәтет унәшхуә гуәри дагъәлгъәгуащ, мыри зейр адыгәщ, жаләри. Іус къыщІигъәкІыу адыгә гуәрым и завод цІыкІуи дәтщ.

Пәжыр жыпләмә, Гексун, әдрей дыздәщыла къаләхәм елгытауә, нэхъ теплгәншәщ, дәсхәри нэхъ хуәмыщІауә псәууә къыпщохъу, ауә, къызәрыджаламкІә, абы щыщу нэхъ псәукІәфІ зиләр адыгәхәращ.

Адыгәм я Іуәхур Гексун зрыщымылҝейр ди гуры-фІыгъуәрә джылахъстәней къуажә сыщыхъәщІәныр аргуәру къызәрызәмыхъуллар си гукъеуәу, а гукъеуәм ищІылужкІә гексундәсхәм я фәеплгъу пыхусыху зырызи къыздәтщтарә ди пәхәр етхуәкІыу, январым и 31-м Османие жыхуәлә къалә цІыкІум дыхуәзышә гъуәгум дытехәщ. Шәшән щІалә ахъырзәман гуәрым и автобус дису. Токъу Бадри ди гъуәгугъәлгъагъуәу.

Османие

Гексунрә Османиерә я зәхуаку километри 190-рә дәлгъщ.

ТахталакІә зәджә бгыхәм дащхәпрокІри, ЩІызәхуаку (Средиземнә) тенджызыр здәщылә лгъәныкъуәмкІә докІуә. КъуакІәбгыкІәхәр хуәм-хуәмурә нэхъ мащІә мэхъу, щІымахуәр ди щІыб къыдонәри, гъатхәпә мазәу фІәкІа умыщІәну дыгъәкІә гъәнщІа нәгъуәщІ дуней дытохъә.

Османие къаләм дынәмысыпәу, нэхъыжъ зытІуш

зыхэт щІалэгъуалэ гупым дыкѡагъэувыІэ, гуфІапсыжу кѡытпожѡэхэри, сэлам-чэламыр зэфІэкІа нэужь, кѡалэм дыдашэ.

Османие Адана кѡалэм епхаш, зэрыжытІауэ, кѡалэ цІыкІуш, цІыху мини 150-рэ дэси араш, Джейхан псым и Іуфэм Іусш. Адыгэхэр кѡыдэтІысхъэу зэрыщІадзэрэ куэд щІакѡым, абы кѡыхэкІыуи ди лъэпкѡгъуу дэсыр зэкІэ мащІэш: цІыху 200-м щІигъуу араш. Хаси хасэ зэхуэсыпІи кѡызэрагъэпэщакІэш, я мурадхэри инш. Хасэм, адыгэхэм нэмыщІ, мыбы щыпсэу шэшэнхэри, лезгинхэри, Кавказым кѡыкІауэ нэгъуэщІ лъэпкѡхэм кѡахэкІахэри кѡокІуалІэ. МылѡукІи ІуэхукІи хуабжѡу жыджэру хасэм хуолажѡэ тырку щІалэ (и анэр Іубых бзылѡхугъэш) Кѡлыч Алий.

Дыщынэса махуэм занщІау Алийхэ я деж гупыр зэрыщыту драшалІэри и анэм дыкѡыгъэхъэщІаш, дигъэтхъаш, дызэрыцІыхуахэш.

Османие кѡакІуэри кѡыщытІушІаш мыбы пэмыжыжѡу тенджыз Іуфэм Іут Искендрун кѡалэм дэт Адыгэ хасэм и тхъэмадэ МытІыжѡ Хъейры. Ар ди гъусэу Балѡкѡыз Валерэрэ сэрэ Османие дэт кѡалэ телестудием сыхъэгитІым щІигъукІэ дыкѡыщагъэпсэлѡаш дызытекІухѡа Іуэхум теухуауэ.

Урым Эртекахэ я унэ Іуэхуитлѡэхуитышхуэм дашэу зыкѡомрэ дызэхэсыжа нэужь, бысымхэм дызэбграшаш. Гупым бысым тхуэхъуаш ВэрылІ Джэудэт, Ердыгъуэн Бэчыр (шэшэнш), Урым Эртека, ГуицІэ Эргун, нэгъуэщІхэри.

КѡардэнгъушІ Зырамыкурэ сэрэ бысыму диІа ВэрылІ Джэудэт и унагъуэм кѡыдаха хъэщІагъэр, ядэтлѡгъуа гуапагъэр, нэмысыр зэи дигу ихужынукуѡым. Ар дыдэрщ жалар ди гупым щыщ псоми я бысымхэм щхъэкІэ.

ВэрылІ Джэудэт дыкѡришэкІыурэ Османие дэс адыгэхэм я унэхэр дигъэлѡэгъуаш. ХъэблэщІэш, ныкѡуэщІ гуэрхэри яхэтш, ауэ унэ дахэ защІэш, хъарзынэу зэрыпсэухэр нэрылѡагъуш. Зэгъунэгъуу, зы хъэблэу зэхэсхэш.

Псом я щхъэр, ди зэрыцІыхуныгъэри сытри кѡызэщІэкІыжар спектакль ягъэлѡэгъуэнухэрати, мыбыи хъарзынэу щекІуэкІаш, щысыпІэхэр яхуримыкѡурэ зал иным и блынхэм кІэрыту еплѡахэш. Спектаклым кѡэкІуаш Османие пэмыжыжѡэ кѡалэхэу Марашрэ Искендрунрэ щыпсэу адыгэхэри. Османие дэс шэшэнхэри, лезгинхэри, тырку зыкѡоми щІэсащ. Османие кѡалэм и телевиденэм спектаклитІри трихаш, иужькІэ кѡагъэлѡэгъуэжын мурад яІэу. Спектаклхэр иуха нэужь,

адыгэ джэгущхуэ ящІри, хьэщІэхэми хэгъерейхэми уты-кур ягъэбжьыфІащ.

Си нэгущыщІэнащ Османие дэс ди лъэпкъэгъухэм гумашІагъыу ядэтлгъэгъуар. Спектаклхэр къыщагъэлгъэгъуэну махуэм и пщэдджыжьым Урымхэ я хьыджэбз цІыкІу зытІуц къакІуэри къыдбгъэдэсащ, куэдым щІэупщІэу, я пкътыр абы щыІэми, ягухэмрэ я псэхэмрэ зэи ямылгъэгъуа Хэкужьым зэрыхуэпабгъэр нэрылгагъуу. Абдежым дыздэщысым, ахэм я ныбжьэгъу нэгъуэщІ адыгэ хьыджэбз цІыкІу гуэри лэжыапІэм телефонкІэ кыипсэлгыкІащ, пщыхьэщхьэ спектаклым сынэкІуэнущ, ауэ нэгъуэщІ мыхъуми я макъ зэхэсхыну сыхуейт, кхъыІэ, ящыщ гуэрым севгъэпсалгъэ, жиІэри.

Си гуапэ дыдэу телефонкІэ сепсэлгъащ ди бысымым я благъэ а хьыджэбз цІыкІум. Къыдбгъэдэсхэри, лэжыапІэм зыкърагъэутІыпщауэ арати, пщыхьэщхьэ пщІондэ, жаІэщ, сэлам кыдаыхыжри тэджыжахэщ. Сегупсысащ: я хьэл-щэнкІи зыхуэпэкІэ-зыІыгъыкІэхэмкІи адыгэ хьыджэбзхэм щапхъэ яхъуэпщІ хъунт мис ахэр.

Зыгуэрхэм къащыхъункІи мэхъу мыхэр сэ къэзгупсысауэ, ди гъуэгъуанэр иризгъэщІэрэщІэн мурадкІэ зэхэслгъауэ. Зыри къэзгупсысакъым. Зыри згъэщІэрэщІахъым. ЩыІэщ апхуэдэ цІыху къабзэхэр. Апхуэдэ цІыху гуапэхэр. Хэкужьым и теплгъэр псысэ дахэу зи гум щыхьэщІэхэр. Гугъэм я нэхъ ІэфІхэр хамэщІым щыщІэзылгъхьэжхэр... Я хъуэпсапІэм телэбэн Тхьэм ищІ а цІыкІухэр!

Си нэгущыщІэнэжащ ВэрылІ Джэудэтхэ наклуэурэ къыдбгъэдэса лІыжьхэри. Илгъэс 94-рэ и ныбжьт, псалгъэм папщІэ, Блийхэ Хьэжы, куэд зылгъэгъуа лІыжьлгагэ нэхутхьэхут, зи гугъу сщІа хьыджэбз цІыкІухэм хуэдэу, Іэджем къыщІэупщІэрт, псори фІэхьэлэмэтт, псалгъэкІэ кыпхуэмылуэтэн нэщхъеягъуэ гуэри и нитІым къащІэщт.

Османие дэсхэм я нэхъыбэр, зэрыжытІащи, къызыдэкІар Гексун къедза джылахъстэней къуажэхэмрэ Андзорей къуажищымырэщ. Псо дыдэри къыджаІэфауэ къыщІэкІынкъым, ауэ Османие дэс адыгэхэм мыпхуэдэ унэцІэхэр зэрахъэ: Сымыт, Шокъул, ВэрылІ, Блий, ПхъуантэрыщІэ, Урым, Жылэхьэж, Жылэхьыж, Докъул, ГуицІэ, Къардэн, Мэмрэщ, Къуцхьэ, Джэрихъан, Лгъостэн, Гулокъуэ.

Февралым и 2-м дыкърагъэжыэжащ илгъэс бжыгъэкІэ тцІыхуу щыта хуэдэ дызэса ди бысымхэм. ІэплІэ кытхуащІыжурэ автобус кытхуащтам дыкърагъэтІысхьэжакІэ ягу зэгъакъым – шэшэн щІалэ бэлыхь

Ардыгъуэн Бэчыр я пашэу гъуэгум фЫуэ хэдгъэщІыху дяпэ итурэ накІуэщ, къэувыІэхэри, дызэрымылътэагъуж хъуху Іэ къытхуащІу шытахэщ.

МытІыжъ Хъейры бысым гъуазэу ди гъусэти, гупым мыр къажриІащ: «ДыздэкІуэр Османие километр 84-кІэ пэжыжъэ Адана къалэшхуэращ. Абы нэху дыкъты-щекІынурэ, иужъу зыкътыщывгъэлътэгъуэну Мерсин къалэм дыкІуэнущ».

Ти-и-и, Гексун къыщыпкътрыхъа пыхусыхум Османие щимыгъэжея КъардэнгъуцІ Зырамыку и япон магнитофоныр къызыкътыхц, гъуэгум пкІэлътей къытху-ридз папщІэу иутІыпщри... гупым я гуцІэр къыгъазэу магнитофоным къиІукІащ Османие дыщыщыІэм Зырамыку жэщ ныкътуэм къэтэджыжу магнитофонкІэ скІэ-щІитхыкІа шедевыр: си пырхъ макътыр... А пшыналътэ гуузым дыщІэдэІурэ хъэуаныфІ хуэдиз хъу апельсин гъуэжышхуэхэр пызу зыпыт жыг хадэм дыхэплътэурэ, гупыр Адана къалэм дынэсащ.

Адана

Адана Тырку къалэхэм ящыщу инагъткІэ еплІанэ увыпІэр иЫгътщ, цІыхуу зы мелуанрэ мин 800-м щІигъу дэсщ. Езыр къалэ дахэ дыдэщ. ЩІызэхуаку (Средиземнэ) тенджызым пэжыжъэкътым. Къалэр псыдыхъа дахэхэр зилэ Сейхан псышхуэм и Іуфэм декІуэкІыу Іутщ. Адыгэу куэд щопсэу: къэбэрдейхэри, абазэхэри, Іубыххэри, адрей адыгэ лъэпкъ къудамэхэм ящыщхэри.

КъызэрыджаламкІэ, истамбылакІуэм и зэманым гугъуехьрэ хъэзабкІэ абы нэса адыгэ куэд Адана пэмыжыжъэу (Меджмек деж) къуажэурэ щытІысахэу шытащ, ауэ щІэх дыдэу хуабэ узыр къахыхъэри, къанэ щІагъуэ щымыІэу зэтелІащ. Уз бзаджэм имыхъу къэна тІэкІур а щІыпІэм иІэпхъукІри нэгъуэщІ къуажэхэм яхэтІысхъауэ шытащ.

ДыздэщыІа адрей къалэхэми ещхъу, мыбыи адыгэхэр гуапэу къыщытпежъащ, занщІэу хасэм дашэщ, дыщІэкІуа Іуэхум техъуэхъухъхэри, уэршэр кІыхъ дамыгъэщІу, бысымхэм тІурытІу дызэбграшащ.

КъызэрытщыхъуамкІэ, Адана дэс адыгэхэми ящІэнрэ яшхынрэ ягъуэт, ехъэжъа дыдэу псэухэри яхэтщ. Псалътэм папщІэ, ди бысымхэм ящыщ зы, щІалэ гуапэ Балъткърэхэ Раифрэ и къуэшхэмрэ я Іуэхур Алыхъым къузэритынщ – нэхъри Тхъэм иригъэфІакІуэхэ. Езыхэр зэкъуэшитху мэхъу, джылахъстэней Балъткърэхэм

ящыщ. Тыкуэнышхуэхэр, лэжьапIэхэр яIэщ, псэупIэ унэ ирагъэщIурэ ящэ. Ди бысым Быж Мэмэт я деж дыщышэм, «Мыхэр Балъкъэр зэкъуэшхэм яйщ, и ныкъуэр ящакIэщ, адрейхэр ящэн хуейуэ щытщ» жиIэри къат зыбгъупщIурэ зэтет унэ дахэшхуэ зыкъом дигъэлъэгъуащ. Ахэм нэмыщIкIэ, Балъкъэр зэкъуэшхэм яIэщ Японием я машинэ цIэрыIуэ «Тойота» жы-хуаIэхэр щачэ, щызэрагъэпэщыж фирмэ ин. Къызэ-рыджаIамкIэ, апхуэдэ фирмэхэм я нэхъ ин дыдэр езы Японием щыIэщ, къыкIэлъыкIуэр мы Балъкъэр зэкъуэш-хэм я фирмэ зи гугъу фхуэсщIарщ. Машинэ ящэхэми зэрагъэпэщыжхэми тыркубзэкIэ тетщ фирмэм и цIэр «Балъкъэрыкъуэ». (Мыбыхэм документкIи зэрахъэр а унэцIэ дыдэрщ). Раиф зэшхэм я нэхъыщIэщ, илгъэс 39-нэм итщ.

Зырамыку сэрэ бысыму диIа Быж Мэмэти хъарзы-нэу мэпсэу, щIыуэ гектари I40-рэ къуажэм щыIэщ, хъе-рыфI кърет.

Мэмэт и унагъуэр гуфIэжу къытпежьащ, шыгъупIа-стэ IэфI къытхуащтащ. И фызри и нысэри абазэхэхэт, ауэ анэдэлъхубээр яцIэртэкъыми, мис ар нэхъ дигу къеуащ.

БзэкIэ гугъу дызэрегъэхьынкIэ хъуну гу щылъитэм, Мэмэт, и къуэр игъакIуэри, илгъэс 83-рэ хъу и адэ Дурды къригъэшащ. А пщыхъэщхъэми къыкIэлъыкIуэ ма-хуэми лIыжьыр къыддэуэршэру, Зырамыку жиIэхэр фIэхъэлэмэту, езыми гъэщIэгъуэн куэд дригъэдаIуэу дызэхэсащ.

Арати, февралым и 3-м, бысым гуапэхэмрэ къалэ дахэмрэ сэлам етхыжри, Мерсин дыкIуэну дежьащ.

Къалэм дызэрыдэжу, ижырабгъумкIэ дыплъэри къэтлгъэуащ нэр ихъэхуу къыщыт архитектурэ ком-плексышхуэр. Ар зи щхъэр дымылгагъу щIыкIэ зи хъыбарыфI зэхэтха фирмэрат: и щхъэм ину тетт: «Той-ота», и бгъум – «Балъкъэрыкъуэ» (тыркубзэкIэ). Хъар-зынэкъэ-тIэ ар – адыгэ щIалэхэм апхуэдэ зэфIэкI зэ-ралэр – Тхъэм иригъэфIакIуэхэ!

Зы закъуэщ тхудэгъуар Балъкъэр зэшхэм я фир-мэм: ди машинэ зырыз зэрыщIэмытыр. А ныкъуса-наыгъэ закъуэр ягъээзэкIуэжрэ «Тойота» зырыз дису даутIыпщыжамэ, сытым хуэдэ рекламэ щахуэтщIынут абыхэм дэ Къэбэрдей-Балъкъэрым!..

А гупсысэ IэфIхэм дыкъыхэмыкIыжыфурэ, кило-метр 60 гъуэгуанэр дымышIэххэу къызэднэкIри, гупыр Мерсин къалэм дынэсащ.

Мерсин

Мерсин, Адана кызырыклары шулагыуэ шымылуэ, кыалешхуэщ. Цыхуу дэсыр мелуанрэ ныкыуэрэ мэхуэ. Шызыэхуаку (Средиземнэ) тенджызышхуэм и Гуфэ дыдэм Гутц. Хуабжыу кыалэ дахэщ. Пальмэ инхэр, ди дежкыэ шымылуэ субтропик кыэкыгыэхэр куэду кыыщокы. Дыщыкыуам, гыэмахуэ фыкыла умыщылуэну, хуабэт, щхуантлагыэт, уэрамхэм куэду удз гыэгыахэр шып-лыагыут.

Кыызырыджаламкыэ, Мерсин адыгыуэ мини 150-рэ дэсщ, унагыуэу 400-хэм нызэрохыэс (кыэбэрдейхэри, абазэхэхэри, беслыэнейхэри, хытыкыуейхэри... кыэщыу жыпкыэ, «адыгэ кыэ» зэджэж псори зэхэту). Мыпхуэдэ унэцкыэхэм уащрохыэлэ: Жамбей, Токыума кыэ, Жу, Щокыул, Токыу, Пхуантэрыщыкыэ, Кыурашын, Хыэпсыкыу, Мызэ, Бэдракы, Хыэщыкыэ, Ажджэрий, Гас, Мысрокыуэ, Гувжокыуэ, Дыджэ, Быж, Морэн, Лисэ, Хыэтыкыуэ, Нахышир, Хыуныссырджэн, Шакы, Бэрэдж, Лыш, Кыамбэч, Мырзэ, Кыублу, Думэн, Илал (осетинхэ кыэ), Хыэмыр, Кыуэ кыэ, Хыэтыкыуэ, Кыэрэгыул, Мэшэз, Тыжы, Бырмамыткыэ, Кыэрабэ, Кыуджыны, Кыэрэф, Кыан, Гису, Акыабэ, Хыунэдж, Гуэбэл, Хыэмырзокыуэ.

Мерсин километр 42-кыэ пэжыжыуэ зы адыгэ кыуажэ шыкыэщ Сахыадикыэ еджэу. Хамэ лыэпкыэ ахэмыту дэсу хыуар адыгэщ, мыпхуэдэ унэцкыэхэр шыкыэщ: Шэрджэс, Кыэрэф, Шыд, Абрэдж, Думэн, Абыдэ, Мэзан, Гыуэгунокыуэ, Бидэнокыуэ, Бырмамыткыэ, Дзэгыащтэ, Ажджэрий, Лий, Сымыт, Кыып, Токыу, Пэфыф, Кыалмыкы, Шэрий, Хыэпщыкыуэ, Быркыут.

Февралым и 4-м, пщыкыэщхыэр сыхыэти 8-хэм деж цыхуу куэду кыыщызыэхуэсач тенджызы Гуфэ дыдэм Гут театр дахэшхуэм. Адрей кыалэхэми хуэдэу, мыбыи спектаклитыри зэкыэлкыыкыуэу шагыэлгыэгыуэнут. Сценэри Гуэхум тегыэпсыхыат, тхыэм кыузыритыну, цыхуури залым щыкыэти, актерхэм агу зэгыэпауэ джэгун щыдзач.

Гухэхуэуэ, пэжу, а кыэкыуэлла цыхуу дахэ кыомым уахэп-лыэныр: псори кыэдэбт, я нэгухэми я кыэгу еуэ кыэми кыагыэ-лыагыуэрт сценэм щекыуэкыэ Гуэхугыуэхэр кыазэрыгурылуэр, зэрафыгыэщыкыуэныр, гуэрэ псэ кыэ зэрызыхэщыкыэ. Аппхуэдэ залкыэ-тыэ актер дэтхэнэри зыщыкыуэпсыр!

Адана кыыкыри, спектаклым еплыну кыэкыуат дызыхыэщыкыэ Быж Мэмэт, Дудей Саалэдин, Балкыэрэ Раиф, Мафыэдз Ибрэхым сымэ я пашэу цыхуу гуыпшхуэ. Псом нэхырэ нэхы ди гуапэ хыуащ илыэс 80-м щыгыуа Быжхэ Дурды (ди бысыму щыта Мэмэт и адэр) мыщ-

хъэху мыбы нэс къызэрыкIуар, къемыхъэлъэкIуу спектаклитIми еплъа нэужь, IэплIэ къытхуищIурэ къызэрыдэхъуэхуар.

Османие ныбжьэгъу щытхуэхъуахэу Къылыч Алийрэ ГуицIэ Эргунрэ щIалэ гуп я гъусэу накIуэри, спектаклхэм Мерсин къалэми щеплъащ, етIуанэу абы сэлам къыщыдахыжащ.

ЖыпIэнуракъэ, мы къалэми фIы дыдэу щекIуэкIащ спектаклитIри. Шыбыхъуэ Басир зэрыжиIауэ, театр сезоныр щызэхуащIыжхэм ещхът: сценэм итахэми ялъэкI къагъэнакъым, залым щIэсхэми къызыфIэмыIуэху къахэкIакъым.

Цыхугъэшхуэ ядэтлъэгъуащ Мерсин дэххэу хасэ тхъэматэ Тыжь Джамил, абы и къуэдзэ Жамбей Алий, Хъамырзокъуэ Мусэ, Хъэткъуэ Сади, Илал Ахъмэд, КIу-рашын Тунджер, Хъэткъуэ Iэхъмэд, Жамбей Мухъэрэм сымэ, нэгъуэщIхэми – тхъэразы къахуэхъу псоми!

Февралым и 5-м, шэджагъуэхэм деж, бысымхэри дэри хасэм дыщызэхуэсыжщ, автовокзалым дашэри, хуабжыу къытхуэгумащIэу дыкърагъэжъэжащ.

Программэр зэрыщытамкIэ, гастролхэр шиухын хуеяр Анкара къалэрат, ауэ, тхъэм ещIэ, абы дэт хасэхэм яхүзэхуэгъэхъужауэ къыщIэкIынкъым. ФIуэу дезэшар пэжми, гупыр дыхуеят апхуэдэу хъарзынэу къызэхэт-кIухъа Тырку къэралыгъуэм и къалашхъэр къэтлъагъуну, абы щыпсэу ди лъэпкъэгъухэми я пашхъэм ди спектаклхэр щыдгъэлъэгъуэну. Сэ къыслъысу сыхуеят си ныбжьэгъужыу пщIэшхуэ зыхуэсщI Хъуажь Фахъ-рии нэгъуэщIхэми сакъыхуэзэну, ауэ...

А тIэкIур ди гукъеяуэрэ КъардэнгъушI Зырамыку и пыхусыху Аданаи Мерсини хущхъуэу дэлъыр зыпэ-мылгышар ди хэхъуэу Истамбыл дызышэжыну гъуэ-гужьым дытехъэжащ.

Аргуэру Истамбыл

Сыхъэт 15-м нызэрыхъэскIэ гъуэгу дытеташ, Мерсин дыкъикIуу Истамбыл дыкъэкIуэжын щхъэкIэ. Сытми, февралым и 6-м пщэдджыжь нэмэзрэ дызэхэупIыш-кIуэжауэ автобусым дыкъикIыжри, къытпэплъэу вокзалым тет Тау Айдемыр и Iэмырым дыщIэувэжащ.

Айдемыр гупыр дызэщIикъуэщ, машинэ дригъэтIыс-хъэри, Истамбыл щыцу «Къадикой» жыхуалэ хъэблэм дишащ. «ЕнгинкIэ» еджэу а хъэблэм дэтт хъэщIэщ хъарзынэ цIыкIуи, абы дыщIагъэтIысхъэри «зыкъышчы-

дузэхужащ». ХьэщІэщыр зей лЫр тыркущ, ауэ и щхьэгъусэр хьэтыкъуейщ, ІутЫжхэ (Асчэрыкъуэхэ) япхъущ, Истамбыл дэс адыгэхэр мышхуэдэ ІуэхутхьэбзэкІэ куэдрэ къыбгъэдохьэ, езыми игъэщІэхъукъым, нэхъ къезэгъырабгъуу Іуэхур яхузэфІегъэкІ.

ЗэрыжытІауэ, гъэщІэгъуэн куэди цІыхуфІ куэди щытлгъэгуащ дэ Тыркум, фІыкІэ игу къэкІыжын ныбжэгъухэр дэтхэнэми къыщигъуэтащ, ауэ зи уэрэд дахэхэр куэд щІауэ зэхэтх Къуощхьэ Тыгъуэн къыдиха адыгагъэр, си мызакъуэу, псоми ІэфІу ди гум къинэжащ. Истамбыл дыщынэса махуэм и пщыхьэщхьэм «Енгин» хьэщІэщ цІыкІум дыкъыщигъуэтри, а къалэм дызэрыдэса махуищым Тыгъуэн ди Іуэху фІэкІа зэрихуакъым. И машинэмкІэ дыкъришэкІащ, акъылым къимытІасэ мо къалэшхуэр дигъэлгъэгуащ, дигъэцІыхуащ, хьэщІагъэ къыдихащ, кхъухьлгъатэм дыкъитІысхьэжыху Тау Айдемыррэ абырэ дабгынакъым (псалъэм къыдэкІуэу жытІэнщи, Тыгъуэн езыр мы къалэм щыщкъым, дыкъилгъагъун щхьэкІэ дыкъыщилгъыхъуауэ арат). «Нэгъэсауэ адыгэлІщ» жиІащ абы щыгъуэ Зырамыку Тыгъуэн щхьэкІэ. А псалъитІым нэхъыфІ дыхуэлгъы-хъуакъым дэри Тыгъуэн...

Истамбыл, зэрыжытІауэ, къалэ ин дыдэщ, махуэ зытІуцкІэ хэплгъагъукІынуыр мащІэщ, утепсэлгъыхьынкІэ псалъэмрэ зэманымрэ пхуримыкъуным хуэдизщ, сыту жыпІэмэ лгъэпкъ куэдым я культурэ, цивилизацэ зыбжанэм я дахагъэ Іэджи зыщІифащ, я Іэужь бжыгъэншэхэр къыдэнащ.

Япэрауэ, мы къалэшхуэм и зы Іыхьэр Европэм, адрейр Азием хеубыдэ, а континентхэр зэпищІэу лгъэмыж ин дыдэ и тенджыз псыдыхьэм телгъэ (мызэ-мытІэу Тыгъуэн дришащ а лгъэмыжым). Къалэм цІыху мелуан 12 щопсэу, мэжджыту 2500-рэ дэтщ. Япэ дыдэу адыгэ хасэ къыщызэлІахари Истамбылщ – 1903 гъэм.

Къытыдогъэзэжри, мы къалэр апхуэдизкІэ инщ, гъэщІэгъуэнщи, махуэ бжыгъэ дэнэ къэна, мазэ бжыгъэкІэ нэгъэсауэ пхуцІэмыпщытыкІынкІэ, къыпхуэмыхутэнкІэ хъунуц, ауэ, ди лгъэпкъэгъу абы щыпсэухэм я фІыщІэкІэ, дэтхэнэми мыр жиІэфын хуэдэу дыкъыдэкІыжащ: «Хьэуэ, Истамбыл губгъуафэ есплгъыкъым»...

КъыкІэлгъыкІуэ пщыхьэщхьэм хьэщІэщым нэкІуащ Тыркум дезыгъэблэгъа Іэдмей Хикметрэ нэгъуэщІ ди лгъэпкъэгъу зыкъомрэ. Къыдэхъуэхъуахэщ, зэрэкІуэкІам и хъуа-мыхъуахэм зыкъомрэ дытепсэлгъыхьщ, гуапэу сэлам къыдахыжри, дызэбгрыкІыжащ.

Февралым и 8-м зызэщІэткъуэжщ, Тау Айдемыр

кытхуицта автобусымрэ Тыгъуэн и машинэмрэ зидгуа-
шэри, аэропортым дыкІуащ. ИцхъэкІэ зэрыщыжы-
сІауэ, театрым и реквизитхэр хьэлъэзешэ машинэкІэ
нытхуригъэшэжащ ІутІыж (Траныжъ) Іэбдулэхъ, езыри
накІуэри дыкъригъэжъэжащ, кыдэгупащ...

Регистрацэр щекІуэкІ секцэм дыщыбгъэдыхьэм,
тлъэмыкІыу гупым ди нэпсыр къызэпижыхъащ: абде-
жым щызэхэтт дызыхуэзэша хэкужъыр лъэныкъуэ
куэдкІэ нэгум къыщІэзыгъэуэ ди сондэджэрхэр. Дэт-
хэнэми и пащхъэ итт Истамбыл къыщицэхуа хьэпшып
зэкІуэцІыпахэр. ВитІым яхуэмыгъэхъеину къыпщыхъу
ІэмпІэ ин дыдэхэр.

ДыщыкІуэми хуэдэу, сондэджэрхэм дахэсрэ Мысост
Вадим, Къумахуэ Мухъэдин сымэ кІуэрыкІуэм тету зэ-
хаубла гушыІэ аукционыр кхъухьлтатэ салоным щрагъэ-
кІуэкІыу, мо щІалэ дахэшхуитІым зигухэр къагъэтІэтІа
сондэджэр дэгъуэшхуэхэри къэгумэщІарэ, мэгуэ-мэгуэ,
я жыпхэр къатхъунщІыжурэ къыщІатхъыжыным
нэсауэ... Налшык аэропортым дыкъыщетІысэхыжащ.

Ди гур псэхужарэ уи хэкужъ хуэдэ зэрыщымыІэм
дытепсэлъыхьурэ, кхъухьлтатэм дыкыкІри, зэуэ ды-
къыхыхъэжащ махуэ І8 и пэкІэ къэдгъэнауэ щыта
щІымахуэ дыдэм.

Къэтшэшхуи зэрыщымыІэр, а къатшэ тІэкІухэми
хабзэм къемызэгъ лъэпкъ зэрахэмытыр таможенэхэм
кІыхьлъыхьыфІу зрагъэшІэху, Мысост Вадимрэ Къу-
махуэ Мухъэдинрэ (жэщ ныкъуэм дэни къраха, дауи
хунэсахэ?!) я гушыІэ аукционым къахуихьамкІэ «тхьэ-
рыкъуэф Іэнэ» хъарзынэ къызэрагъэпэщауэ къыщІэкІІ-
ри, мазэ ныкъуэм щІигъуауэ «гъущэу» ягъэхъуахъуэ
КъардэнгъуцІ Зырамыку мы псалъэхэмкІэ иух хъуэ-
хъур жэщ ныкъуэм дгъэпІейтея аэровокзалым щы-
жиІащ: «Мыпхуэдэ ІуэхуфІкІэ, Іуэху дахэкІэ Адыгэ те-
атрыр Тхьэм куэдрэ иригъажъэ, дыздригъажъэ!...» Ди
театрми адыгэ драматургхэми персонаж нэхъыщхъу
диІэ сондэджэрхэр кытхэтү псоми зыжъэу хъуэхъур
дэтІыгъащ: «І э-м и н !»

* * *

ТІэкІуи дыщыгушыІэ щыІэурэ мы ди тырку гъуэ-
гуанэм дыфхутепсэлъыхьа щхъэкІэ, абы дыщыІэхукІэ
мы гупсысэр си щхьэм икІакъым: «Ярэби, сыту ды-
насыпыншэт мыпхуэдизу зэпкърытхъа хъуа адыгэ
лъэпкъыр. Сыту гуауэшхуэ ди лъэпкъ мащІэм щыц

мыпхуэдиз цІыху дахэ, цІыху щхьэпэ хамэ лъэпкьхэм яхэшыпсыхьыжыныр... Дэ, адыгэхэр, хэти хуэмыдэжу, дызэхуэІэфІу, дызэхуэсакъу, дызэхуэпэжу дыщытын хуейщ. Ди къуэпсыр мыгъужыпэным щхьэкІэ. Тхы-дэм къыдидза фэбжым димыху зыкъедгъэлыным щхьэкІэ. Къудамэбэ жыгеишхуэм ещху ди лъэпкьыр къызэщІэрыужыным щхьэкІэ... Пэжщ, ахэр псалъэшхуэщ. Псалъэшхуэхэм кунэф куэд къахокІ. Ауэ щыІэш апхуэдэхэр жумыІау щымыхъу. Апхуэдэхэр хушхуэ-гъуэу кыщцагъэсэбэп... **СлэкІамэ, дэтхэнэ адыгэри пщыхьэщхьэ къэс гурэ псэкІэ зэзгъаупщыжынт: «Сыт хуэзлэжьар сэ нобэ ди лъэпкьым?..»**

ЕтІуанэ Іыхьэ

КъыдэхъулІаи-къыдэмыхъулІаи, ауэ мы тхыгъэм и япэ ІыхьэмкІэ дэ ди мурадащ мы гъэм 1996 гъэм (январым и 22-м щыщІэдзауэ февралым и 4 пщІондэ) Адыгэ театрыр Тыркум щыпсэу ди лъэпкьэгъухэм я деж гастроль зэрыщылар, спектаклхэр зэрыщекІуэкІар фи нэгу кыщІэдгъэхьэну, гукъинэж тщыхъуа а гъуэгуанэм фэри фридгъэплъэну.

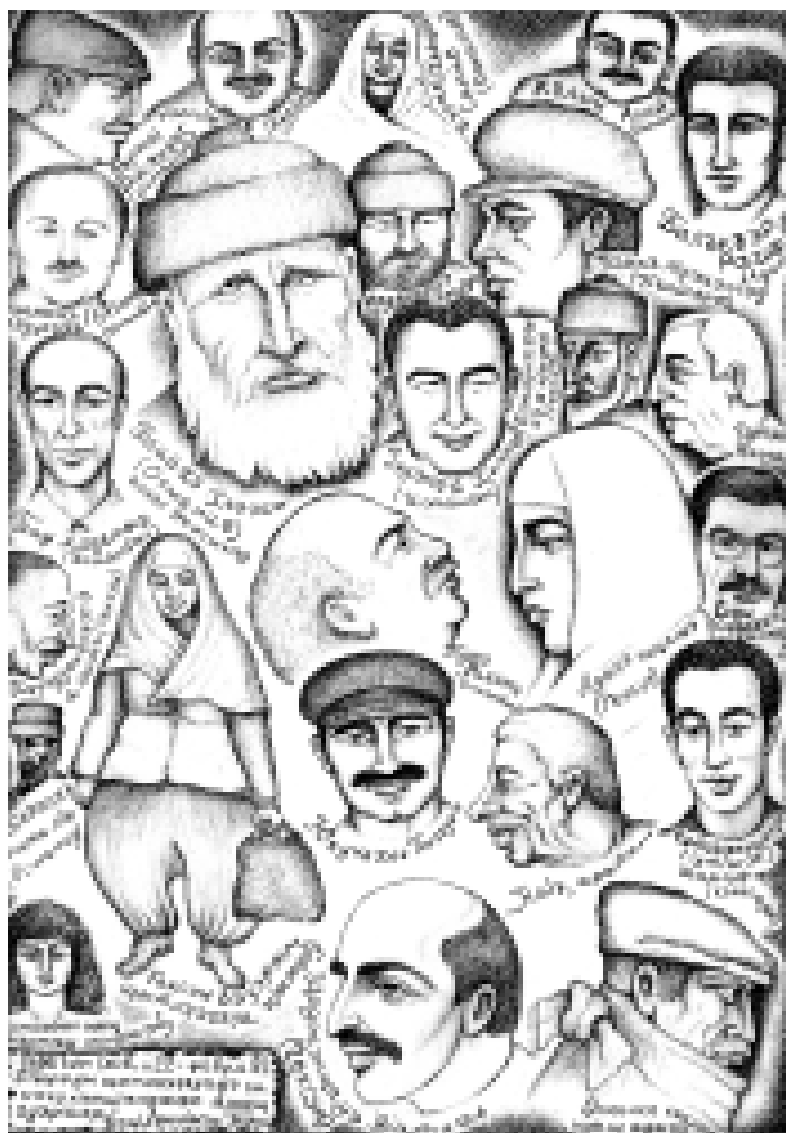
ЕтІуанэ ІыхьэмкІэ ди мурадыр Тыркум щыпсэу адыгэхэм я гъащІэм, я псэукІэм къыхэдгурыІукІа ма-щІэм шыгъуазэ фытщІыну аращи, гъэщІэгъуэн фщы-хъун гуэрхэр къыхэкІыну Тхьэм жиІэ.

Дэ тхуэдэу тхьэмахуэ зытІушкІэ яхэплъа, яхэуп-щІыхьа къудей мыхъуу, яхэпсэхьа гуэр мы Іуэхугъуэ-хэм тетхыхьамэ, мис ар хъарзынэ дыдэ хъунут. Ап-хуэдэ гуэр кыигъэбырсеину дыщогугъ мы ди тхыгъэм.

Аращи, Тыркум щыпсэу адыгэхэм я деж аргуэру фыдогъэблагъэ.

Адыгэ къуажэхэр

Тыркуей республикэр къэрал мыин дыдэ щхьэкІэ, щІыпІэ зэмыщхь куэду зэхэлъщ. Дэ къэаткІухьа къалэ зытхухми ар хъэкъ тщашІащ: щІымахуэ курыхуу ды-зытэхьа мазэ ныкъуэ гъуэгуанэм а ди деж кыщыдна щІымахуэ дыдэм ещхь, бжыыхь, гъатхи, кыфІлэб-гъэкІмэ, – гъэмахуи щытлэгъуауэ жыпІэ хъунуш. Ещхьыркъэпсу, Тыркум и щІыпІэхэр я теплэкІи хуаб-жъу зэщхьэщокІ: нэм къиплтыхьым зы жыг пІийуэ щумылъагъу къум щІыпІэхэм кыщыщІэдзауэ, дуней

жэнэт жыхуаІэр мыракъэ, жозыгъэІэн щыпІэхэм нэс а къэралыгъуэм имылэ теплгъэ щыІэкъым.

Мис апхуэдэ къэралым ипхъауэ исщ адыгэ лъэпкъым и нэхъыбапІау хамэщІ щыпсэуныр натІэ зыхуэхуахэр. ЩыпІэфІ дыдэ зи насып къихъахэри яхэтщ, ущыпсэункІэ хуабжъу гугъусыгъу щІыгу ихуахэр нэхъыбэжщ. (Тыркум щыпсэу адыгэхэм я бжыгъэр зыми пыухыкІауэ ищІэркъым, сыту жыпІэмэ «адыгэ» лъэпкъыцІэр я паспортхэм иткъым. АбыкІэ дызэупщІахэм мелуаниблым нэс дэІэбеи яхэтащ, нэхъ къеІэбыхахэми мелуаныщым и кІэкІэ къеха къахэкІакъым. Апхуэдэ статистикэ щыщымыэкІэ, лІо щІІэнур, – пэжыр зыщІэр Тхъэм и закъуэщ, жыІэн хуейуэ аращ къыпхуэнэжыр.

Ди жагъуэ зэрыхъуши, апхуэдэ щыпІэ нэхъ гугъусыгъу дыдэхэм хабжэу Узун-Яйла жыхуаІэр хэщІапІэ яхуэхъуащ Къэбэрдеишхуэм икІа жылагъуэхэмрэ хъэтыкъуей, абазэ къуажэ зыбжанэмрэ.

Мы зы гъуэгуанэм дэ дыщыІакъым зи гугъу тщІы къуажэхэр здэщыІэ Узун-Яйла лъэныкъуэмкІэ. Абы дынэмысыпэу дэдзыхри, зэрыжытІауэ, Тыркум щыпсэу адыгэхэр «ДжылахъстэнейкІэ» зэджем дунэтІащ. Джылахъстэней къуажэхэращ мы гъуэгуанэм дэ нэхъ дызыщагъэгъуэзари нэхъ дызытепсэлъыхъынури, ауэ 1994 гъэм хъэтыкъуей ІутІыжхэм ящыщ щІалэ Мэжид и фІыгъэкІэ Узун-Яйла щыІэ а къуажэхэм ящыщ гуэрхэм дыщыІауэ щытащи, абыхэм я деж щытлгъэгъуауэ, щызэхэтхауэ щытахэри дэдгъэхункъым.

Узун-Яйла щыІэ адыгэ къуажэхэр 55-рэ мэхъу: къэбэрдей къуажэхэу 36-рэ, хъэтыкъуей къуажэхэу 11, абазэ къуажэхэу 2.

Псалгъэм къыдэкІуэу жытІэнщи, Тыркум щыІэ адыгэ къуажэ псоми къэралым яфІищауэ зэрахъэр тыркуцІэхэщ, ауэ езы адыгэхэр иреджэу нэхъыбэм адыгэ къуажэцІэхэри зэрахъэ. Ахэр, къанэ щІагъуэ щымыІау, Хэкужъым ираха къуажэцІэхэщ, ауэ Тырку хэкум щыфІаща адыгэцІэ закъуэтІакъуэхэри яхэтщ.

Псо дыдэр къедмыбжэкІми, щыгъуазэ фытщІынщ Узун-Яйла щыІэ адыгэ къуажэхэм ящыщ зыкъомым: Къутхъэлэй, Хъуэстхъэблэ, Къылышпбийхъэблэ, Къунашей, Лоухъэблэ, Къайнар, Жаныкъуей, Бесерек, Жамырзей, Мударей, КІурашынхъэблэ, Быркъутей, ХъэтІэхъушыкъуейж, ХъэтІэхъушыкъуейцІыкІу, Къуэгъулъкъуей, ХъэпащІей, Жамботей, нэгъуэщІхэри.

А къедбжэкІа къуажэхэм узыщрихъэлІэ унэцІэхэр, къанэ щІагъуэ щымыІау, ди дежкІи щызэрахъэ: Дырыхъу, Хъэмыкъуэ, Къып, ЖъакІэ, Хъеймашэ, ХъэцІыкІу,

Макъей, БанэцІэж, Бештокъуэ, Гъут, ШыкІэбахъуэ, Къардэн, Щоджэн, Гъубж, Бекъалды, Щхъэгъэпсэ, Къуэдзокъуэ, Апхъуэт, Къарабэ, Ныбэжъ, Къуэший, Тхъэмокъуэ, Дыджэш, Щокъал, НанукІыхъ, ДыцэкІ, Щыхъым, Мэремкъул, Щыгъум, Бэдракъ, Шэт, Хъэжмуд, Хъэщокъуэ, Бэрокъуэ, Алимбэч, Мэрзей, Джэдгъэф, ХъэцІэуд, Мэкъуауэ, КІурашын, Гуэбэр, ЩауэцІыкІу, Абыкъу, Шэшэн, нэгъуэщІхэри.

Иджы дытепсэлъыхъынщ махуэ зытІуцкІэ дыщыхъэцІа Гексун къалэм къепха джылахъстэней къуажэхэм.

Мыхэр къуажэ 15 хуэдиз мэхъу. Ди фІыгъэкІэ зэІыхлы гуэрхэр зэрыщІэу зэрыгъуэтыжмэ, ди гуапэ дыдэхъунуш, ауэ щыхъукІэ, къуажэ къэс зэреджэр къыжытІэурэ, щыпсэухэм я унэцІэхэри къедбжэкІынщ:

Къарэкъуан: Къардэн, Шурей, ГъуэгулІ, Сымхъэ, Тхъэмбылмышх, Тэтрокъуэ, Къуэдзокъуэ;

КъуажэкІэ: Джыбыл, Джэрш, Хъэщэдж, Токъу, Елкъащ, Шырыху, МытІыжъ, Хъэмбырцом, УнацІэ, Апэжыхъ;

Хъэиззкъуажэ: Мэрзей, Хъэгуарэ, Пэрыт, Апэжыхъ, Думэн, Хъэткъут, МытІыжъ, Шырыху, Къуощхъуэнэ, Щоджэн, Щанэ (осетинхэкІхэщ);

Фындыкъ: ХъэцІэлІ, Хъуэжэ, ВэрылІ, Къуощхъэ, Щомахуэ, Уэрыш, Хъерлы, Къардэн, Урым, Сохъу, Хъуэшей, Къудей, Хъупэ (шэшэнхэкІхэщ), ХъуащІэ (лезгинхэкІхэщ);

Ендрей: Щокъул, Гувжокъуэ, Хамэ, Тагъзит, Андар, ЛампІэжъ;

Къамшыкъ: Акъсорэ, Шэджем, Джэл, Азэмэт, Понэж, Мэлемыкъуэ, СэлэхъцІыкІу, Жамбей, Щхъэгуэш, Ламырдон, ЛъакъуэщІэч, Апэжыхъ, ХъэцІэлІ, Мэремыкъуэ, ХъэщцІыкІу, Мыкъуэ, ЖинжъакІэ, Жэрэн, Хъэткъут, Бэрэдж, Абэнокъуэ, Быгуэ;

Соджакъ: Таубэч, КІэрэф, ХъэщІуш, Алъхъокъуэ, Сэлихъ, Шоней;

КъуажэщІэ: Вындыгъу, Жу, Къардэн, Пэрыт, Шагъыр, Кхъуэжъ, Щоджэн;

Ищхъэ Андзорей: Сымыт («псымыт» псалъэм къытемыкІауэ пІэрэ?), БийщІэгъу, ХъэжлыкІэщІэ, Мэремыкъуэ, Къуощхъэ, Ло, Шыбзыхъуэ;

Лъэгу Андзорей: Джатэжъей, Сымыт (Псымыт?), Докъул, Мэремыкъуэ, Тхъээплъ, Шыбзыхъуэ, ПхъуантэрыщІэ, Бэрэгъун, Жанджыт, Дау, Шыгъуэт, Іыхъэншэ (Маркъуш), ЩІэщ;

ХъэщІей: Дзыгъуэнэ, Шыбзыхъуэ, Емуз, Хъэжгъулэ,

Хьэжэ, Мэмхэгъ, Жанык, ГьукIокъуэ;

Къарэахъмэд: Бэлагъ, Балъкъэр, Унэж, КIэмIарэ, Гьыдэ, IэфIонэ, Жанык, Къудей, Шырыху, Дэрахъэ, Сэбаней, Есэн;

Сараджакъэ: ПщыукI, Астемыр, Жылэхъэж, Куэсэ, Губыр, Мэрзей, Хьуэжэ, Хьэб, Хьэтыжъ;

Сали: Мамрэш, Мэрзей, КIритIэ, Джэрихъан;

Къалэкъуей: Шэрэдж, IэфIонэ, Дзрунэ, Сэрахъэ;

Къаншууей: Зэшокъуэ, Ащхъуэт, Тумэ, Къуныжъ, Бахътыр, Щоджэнцауэ, Булгъар, Жанык, Емзэгъ, Дзэгъаштэ, КIэфо.

Тыркум шыIэ Джылахъстэнейм абазэхэ къуажэ гуэрхэри хеубыдэ: Мэмэмткъуажэ (КъуэшхьэблэкIи йоджэ), ТIахыркъуажэ (ЩауэжхьэблэкIи йоджэ), Мэхьмудкъуажэ (ТаухьэблэкIи йоджэ), Тхылъкъуажэ.

Зы Iубых къуажы хеубыдэ Джылахъстэнейм – Хэкужъ (тыркубзэкIэ – Чамурлы). Къуажэм нэхъыбэу мыпхуэдэ унэцIэхэм уащрохьэлIэ: Бэрэздж, Тхъахъуэ, Щхъэныкъуэ, Дыгъужъ, Абыкъу. Iубыхыбзэ зыщIэжу зыри яхэткъым, абазэхэбзэм техъахэщ.

Адыгэ къуажэхэм нэмыщI, шэшэн къуажитIи щыIэщ Джылахъстэнейм.

Адыгэ къуажэ псоми еджапIэ, мэджыт, цIыхур нэхъ зыхуей-зыхуэныкъуэхэр цагъуэт тыкуэнхэр дэтщ, ауэ, ди къуажэхэм хуэдэу, клуб, уардэунэ (дворец) сыт хуэдэхэр щыIэкъым. Къуажэ унафэ ящIын хуей щыхъухэм деж, нэхъыбэу щызэхуэсыр мэджытырщ е еджапIэ унэрщ.

Мэджытым щылажъэр ефэндым (абыкIэ зэрыщыжаIэу – хьуэжэм) и закъуэщ. **Ефэндым лэжъапщIэ къезытыр къэралыращ, ди дежкIэ хуэдэу, дауэдапщэм кыыхэкIымкIэ зэфIэкIкъым, цIыхухэми хузэхадзэркъым.**

Къуажэ унафэр зыIэщIэлъым зэреджэр мухътаращ. Мухътарыр, къэрал унафэ лъэпкъ хэмыту, езы къуажэдэсхэм IэрыIэткIэ хах, ауэ абыи лэжъапщIэ къезытыр къэралыращ. Мухътарым зэфIэкIыпхуэ дыди иIэкъым, сыту жыпIэмэ и къулыкъур зыгъэиннын къэрал мылкъу бгъэдэлъкъым.

Къуажэхэм полицэм и лэжъакIуэу зыри дэскъым. МыхъумыпIагъэ цIыкIуфэкIу гуэрхэр кыщыхъумэ, къэрал утыкум намыгъэсу, къуажэдэс нэхъыжхэр зэхохъэри, хабзэм тету зэтрауIэфIэж. АбыкIэ зэфIэмыкIын Iуэху нэхъ ин кыкъуэкIмэ, къуажэ мухътарым тхылъ къаретри, а къуажэр зэпха къалэм дэт Iуэху-щIапIэм щызэхагъэкI. КъызэрыджаIамкIэ, езыхэм ямыгъэээкIуэжыфын апхуэдэ Iуэху мыщхьэпэ дыдэ

адыгэ къяажэхэм кыщыхтър зэзэмызэххэщ.

Дэ тлгэгъуа къяажэхэр, псом хуэмыдэу Узун-Яйла кудейм хыхъэ жылагъуэхэр, ди жагъуэ зэрыхъущи, я теплъэкIэ ехъэжыхэу пхужыIэнкъым. Езыхэр къяажэ цIыкIухэщ, унагъуэ 50-м щыщIэдзауэ 100-м нызэрыхъэс дэсу аращ. Нэр зыгъэгугIэ унэ дахэу, пщIантIэ дахэу щыплгэгъур мащIэ дыдэщ. Лгъапсэхэр, план гуэрым тету зэрамыухуар наIуэу, зэбгъыздащ. Уэрам бгъуфIэхэр, захуэхэр щымащIэщ.

АтIэми, кыизэрыджаламкIэ, унэ дахэ яхуэмыщIын хуэдизу къулейсыз защIэу аракъым мы къяажэхэм дэхэр – къалэ гуэрым унэ кыщашхэу я бынхэр щрагъэджэн, езыхэри хуэм-хуэмурэ абы Iэпхъуэжын мурадкIэ ахъшэ зэхуахъэсу аращ.

Къалэм Iэпхъуа адыгэхэм ящыщ дунейм ехыжамэ, ди дежкIэ хуэдэу, кыщчалъхуа къяажэм яшэжу щыщIалъхъэмэ нэхъ къащтэ, и Iыхълы-Iэулэд дэсыжыххэу щытмэ.

Лэжыгъэр

Тыркум щыпсэу адыгэхэм я псэуныгъэм, дэтхэнэ къэралми хуэдэу, хэкIыпIэ зыкъом иIэщ, ауэ дэ тлгэгъуахэмрэ зэхэтхахэмрэ зэхэплъхъэжмэ, а хэкIыпIэхэм нэхъыщхъэу 5 яхэту кытщохъу: мэкъумэшымрэ Iэщымрэ епха лэжыгъэр; къэрал лэжыапIэхэр; уней лэжыапIэхэр; бизнесыр; хамэ къэралхэм кIуэуэрэ кыщалэжыыр... Дытепсэлъыхъынщ япэм.

1. Тыркум щыпсэу адыгэхэм я нэхъыбапIэр, ди дежкIи хуэдэу, къяажэхэм дэщ, ауэ щыхъукIэ гурыIуэгъуэщ ахэр мэкъумэшым, Iэщ гъэхъуным нэхъ зэрелэжыыр.

Псом япэу кыжыIэн хуейщ ахэм унейуэ щIышхуэ дыдэ зиIэхэр зэрахэтыр. Пэжу, щIы зимыIэххэ къяажэдэхэри щыIэщ, ауэ апхуэдэхэр мащIэ дыдэщ. ЩIы зиIэхэм, ауэ хыфIэдзи, зы гектар 40 нэхъ мащIэ зэгъэбыдылIа яхэткъым. Гектар цэ бжыгъэ, мин, миным щIигъу зиIэхэми уарохъэлIэ. Тырку къэралым и хабзэмкIэ, а щIыгухэр зейхэм ящэнуй ятынуи хуитщ, ауэ абыхэм я арэзыныгъэ хэмылгъу къалихыну езы къэралым хуитыныгъэ иIэкъым. Абы кыхэкIыгу куэд щыIэщ, езыхэр къалэдэс хъужауэ (къэрал, уней лэжыапIэ гуэрхэм Iутхэу е бизнесым хэтхэу), апхуэдэу щыт пэтми, адэхэм къащIэнауэ къяажэхэм щыIэ щIыгухэр уней мылгъуу яIэу. Апхуэдэхэм я нэхъыбэр, зэрыгурыIуэгъуэщи, а щIыгум телэжыыхъыркъым – е пщIэншэу, е бэджэнду ират къяажэм кыдэна Iыхълы-благъэ

гуэрхэм. Ауэ, пэжу, к'валэдэс адыгэхэми куэду яхэтщ я щыгум к'ыпык' х'ерыр хэк'ыплэ нэх'ыщх'эу зи-
лэхэр, щымахуэр я к'алэ унэм щизыг'эк'ыу, г'атхэ
х'умэ, к'уажэдэс х'ужхэр, к'уажэ унэм зыг'ээжхэр.

Гектар планэр зы унаг'уэм дежк'лэ щыгу ин дыдэу
к'ызыщых'у дэ ди щх'эм к'ыбг'эт'лэсэнү гуг'уш мыр:
дауэ зы унаг'уэр гектарищэ бжыг'эм зэрелэж'ынур,
абы к'ытыну х'ерыр зэраг'этэрэзынур? Дауи, белрэ
пх'элэпэк'лэ зэрах'эрк'ым апхуэдизыщ'ыр: уней трак-
торхэр, пх'элэщэхэр, комбайнхэр зилэр куэдщ. Зи за-
к'уэу пэмылэщхэм зэхадзээрэ к'ашх'у. Хабзэ зэры-
х'уаши, щышхуэ дыдэ зилэхэм л'ыщ'лэхэр к'аштэ.

Л'ыщ'лэу к'аштэхэм адыги яхэтщ, ауэ нэх'ыбэр е
курдхэщ («пащ'лэмыщк'лэ» йоджэ), е тыркумэнхэщ (мы-
хэр, нэх'ыбэу, мэлых'уэу, лэх'уэу к'аштэ), е езы тырку
дыдэхэм ящыщ. (Л'ыщ'лэу ялыг' тыркумэнхэм яхэтщ
уэрсэру адыгэбзэм ирипсалтэ, адыгэу зык'эзылт'ытэж
гуэрхэми уарох'элэ).

Х'уэжэ л'ыщ'лэ к'ыштэри л'ыщ'лак'лэу ежэжаш,
жыхуалэм ещх'у, щыр зейм гурылуэу бэджэнду к'э-
зыштэм (л'ыщ'лак'лэу лух'ам) иг'элэж'эн мурадк'лэ
езым л'ыщ'лэ к'ыщиштэж щылэщ.

Зытрасэ щыри трасэ жылэри ууеймэ, зэрелэж'ам,
к'ызэрырах'элэжам пэк'луэу л'ыщ'лэм г'авэм и лых'э
щанэр к'ыхуонэ. Щыр ууейми, жылэр езы л'ыщ'лэм
ейуэ трисамэ, абы щыг'уэ г'авэ к'рах'элэжар
нык'уэ-х'уэ зэдывогуэш (псалтэм папщ'лэ, зы пэгун уи
дежк'лэ к'рик'лутмэ, зы пэгун езым и дежк'ли
ирик'лутурэ).

Щыгум к'ыт х'ерым теухуауэ. Ди щыым епл'ыт-
мэ, мы зи гуг'у тщ'ла щыгухэм я нэх'ыбэм к'атек'ыр
хуабж'у г'авэ мащ'лэщ, гектарищэ бжыг'э зилэу ера-
г'к'лэ псэухэр щ'лэкуэдри аращ, ах'умэ хуэмышуаг'ым
к'ыхэк'к'тым. Псом хуэмыдэжу х'ерыншэщ зи гуг'у
тщ'лаг'эххэ Узун-Яйла куюм хиубыдэ адыгэ к'уажэ-
хэр зытепсэх'у щыгухэр. Пэжу, япэхэм щыг'уэ, зэры-
жалэмк'лэ, а к'уажэхэр х'арзынэу тепсэук'ыу щытащ
хэщ'лалэ яхуэх'уа а щыгухэм. Хэкуж'ым к'раха
лэщ'лаг'эр – шы лэпк'ыф'л к'эг'эх'уныр – хэк'ыплэ
яхуэх'уауэ я луэхум зраг'эужыт, Тыркум и дзэм
уасэф'к'лэ шыхэр иращэрт, х'арзынэуи ирипсэхуэрт.
Ауэрэ, шуудзэр зэманым к'емызэг'ыж щых'ум, ады-
гэм иж'э-иж'ыж л'андэрэ к'адек'луэк'лэ луэхуг'уэр
лэщ'ыб ямыш'лу х'уак'тым. Шыхэр яг'эк'луэдыжри,
Узун-Яйла щыпсэу адыгэхэм мэк'умэшым зратащ (нэ-
х'ыбэу хасэр гуэдзщ), ауэ к'эуат зыщ'лэмылэ щыгу

гъуэплъым а мурадыр къадиыгъакъым. Къару куэд ирахъэллэ, къытекIыр мащIэ дьдэщ, абы къыхэкIыуи я щхьэр а щIыпIэм кърах, унэ бгынэжахэр щымащIэкъым.

Джылахъстэней къуажэхэр зэрысыр нэхъ щIыпIэфIщ. Мыбы мэхэм и уащрохъэллэ, псы хъарзынэхэри щожэх, хъэцэпэцэ, хадэхэкI сытхэм нэмыщIкIэ, жыг хадэхэри цагъэкI, щIылагъ-хуабагъкIэ ди республикэм и бгылгъэ щIыпIэхэм хуэбгъадэ хъунущ.

Нэхъыбэ дьдэу трасэр джэш лъэрыкIуэщ. Хъер хъарзынэ къарет. КъызэрыджамакIэ, зы литр из хэпсэмэ, ику иту литр 18-20 хуэдиз къытыбох. Нартыхури, кIэртIофри, щIыдэри («фыстыхъкIэ» йоджэхэр), зэрыжа-ламакIэ, щобагъуэ.

ЩыIэщ щиху мэх хэзысэу зыгъэкIхэри. Абыи хъерыфI дьдэ къарет. Илгъэс зытхух къэскIэ ираупщIыкIыурэ унэлгъащIэ, мафIэдз сыт хуэдэхэр зыщIхэм уасэфI дьдэкIэ иращэ. Щиху къагъэкIыр Канадэм къраша, псынщIэу хэхъуэ жыг лъэпкъщ.

ЩIыр, зэрыжалауэ, псори унейщ, налог щIаткъым, псы щIагъэлгъадэм щхьэкIэ Iах мащIэ тIэкIур мыхъумэ.

ЗищI телэжыыхъыжым, зэрыгурылуэгъуэщи, къэра-лым лэжъапщIэ къриткъым, пенскIи кIыгъэгугъэр-къым. Ауэ мэкъумэшыщIэм пенс къратынущ, къэра-лым зэгурылуэныгъэ ирищIыллэрэ абы техъэ налогоыр илгъэс 25-кIэ итмэ.

Гъавэ кърихъэллэжар езым зэрыхуейуэ щипцэжу ты-куэн зиIэхэри щыIэщ, ауэ нэхъыбэм, абы зэман трамы-гъэкIуадэу, гъавэ къэщэхун-щэжыным Iэээ хуэхъуахэм, ар зи лэжыгъэ нэхъыщхьэхэм ирацэ е ират, яца нэужь пэкIуэр къратыжыну зэгурылуэри.

Нэхъапэхэм хуэмыдэжми, Тыркум щыпсэу адыгэхэм Iэщ гъэхъуныр IэщIыб ящIакъым. Мэлу 500-600 зи-Iэхэр щыIэщ, ауэ апхуэдэхэр куэд хъуркъым, нэхъыбэу зыщрихъэллэри Узун-Яйла щыIэ жылагъуэхэращ.

Мэкъумэшым нэхъ зезытахэм (джылахъстэнейхэм) Iэщу зэрахуэр мащIэщ: мэл зытхух, жэму 2-3. Мэл куэд зиIэхэм, зэрыжытIауэ, тыркумэнхэр Iэхъуэ лIыщIэу къащтэ. Джылахъстэнейхэм нэхъыбэу ялыгъыр бжэнщ.

2. Дэ гу зэрылгъыттамкIэ, Тыркум и къэрал лэжъапIэ нэхъыщхьэхэр апхуэдэу куэди хъуркъым: къэралы-гъуэм и Iуэхухэр зегъэкIуэныр, дээр, полицэр, егъэджэ-ныгъэр, культурэм пыщIа Iуэхугъуэ щхьэхуэхэр, тен-джызым (кххъухэр щIыным, къэгъэсэбэпыным) епха лэжыгъэ гуэрхэр, нэгъуэщIхэри.

Мы къедбжэкIахэм яхэткъым адыгэхэр щымыла-жэ, ауэ къэрал лэжъапIэхэм ящыщу ди лъэпкъэгъу

нэхтыбэ здэщыІэр мыхэращ: дзэм, полицэм, егъэджэ-ныгъэм епха ІуэхущІапІэхэм.

Европей къэралхэм еплъытмэ, Тыркум и къэрал лэжъапІэхэм улахуэ ин дыдэ къыщалэжъу пхужыІэну-къым, ауэ дэ зытедгъэгусэну къыщІэкІынутэкъым апхуэдэ лэжъапщІэхэм. Адыгэ дызэупщІахэм къызэрыджамкІэ, ику ит мазэ лэжъапщІэр доллар 300-350-рэ хуэдиз мэхъу, пенсэри абыхэм нызэрохъэс. (Ди жагъуэ зэрыхъуци, абы и Іыхъэ ныкъуэ къэзыхъу дэ ди бюджетырылажъэхэм яхэтыр мащІэщ).

Пэжщ, Тыркум шхыныр тІэкІу щынэхъ лъапІэщ, ди деж нэхърэ, ауэ щыгъыныр, унагъуэм къыщагъэ-сэбэп хъэпшыпхэр, цІыхур махуэ къэс зыхуей хъу цІыкІу-фэкІухэр зэрыщыкуэдыр, куэдкІи зэрыщынэхъ пудыр къэплъытмэ, уасэхэр зэхуокІуэжри, дэ ди лэжъапщІэр абыхэм я лэжъапщІэм фІуэ зэрэцІыкІуэкІыр наІуэ къохъу.

Адрейуэ. Тыркум налогхэр щыцІыкІукъым, псори зэхэплъхъэжмэ, къэблэжъым и процент 40–45-р налогом макІуэ. Гуапэкъым апхуэдиз уи лэжъапщІэм хатгъэзыныр, ауэ налог цыпткІэ, ар щІэптыр гурыІуэгъуэмэ, уи узыншагъэр, уи мамыр псэукІэр къэралым зэрыпхуихъумэну шэч къытумышъэжмэ, налог инри апхуэдэ дыдэу къохъэлъэкІу къыщІэкІынукъым. КъыщохъэлъэкІыпэр, игъащІэкІэ къызыхыумыхыжыфыну «жыбгъэм» щыхэбдзэм дежщ.

Сэ сигу ирихъащ, псалъэм папщІэ, Тыркум щагъэувауэ къекІуэкІ мы хабзэр: япэрауэ, илъэс 25-кІэ лэжъа цІыхум, и ныбжъым емылгытауэ, пенс зэрыхуагъэувыр; етІуанэрауэ, пенс шыкІуэкІэ, а налог итахэм я саулыкъуу, ахъшэшхуэ зэуэ къызэрыратыжыр. Зэуэ къуатыж ахъшэм и бжыгъэр зэлгытар уиІа лэжъапщІэрщ, ауэ, къызэрыджамкІэ, ику иту къапщтэмэ, а ахъшэм е машинэ псынщІэ, е зы фэтэр курыт кърипщэхуфынууц. Хъарзынэкъэ-тІэ ар – нэхъыкІэ дыдэ цыхъуам дежи апхуэдэ гугъапІэ быдэ уиІэу жъы хъугъуэм урихъэлІэныр. Ар – мазэ къэс къратыну пенсым нэмыщІкІэ.

3. Дэтхэнэ капиталистей къэралми хуэдэу, Тыркум щыІэ лэжъапІэхэри, къанэ щымыІэу, уней лэжъапІэхэщ, цІыху щхъэхуэхэм яйщ.

Адыгэхэми куэду яхэтщ апхуэдэ фабрикэхэр, заводхэр зиІэ, унэлъащІэ дахэхэр, зэрыжыщІэ машинэхэр, холодильникхэр, аппаратурэ зэхуэмыдэхэр щащІу, щыгъынхэр щаду, ерыскъыгъуэхэр щагъэхъэзыру. Ухуэныгъэм (псэупІэ унэшхуэхэр ирагъэщІурэ щэжыным) и ужь итхэри мащІэкъым.

Адыгэ хуэкъулейхэм я уней апхуэдэ ІуэхущІапІә-хэм щылажьэхэм я нэхъыбэр, зэрыжытІауэ, ди лъәп-къэгъухэш.

Мыбыхэм къыцахь улахуэр къэрал лэжъапІэхэм къыцахьым къызэрыщхьэщыкІ щыІэкъым, налогри апхуэдэш.

Къэрал лэжъапІә Іутхэм ещхьу, мыбыхэми пенс къе-зытыр, я узыншагъэм кІэлъыплъыр, мамыру псэуныр къызэзыгъәпәщыр къэралыращ, ауэ абыхэм пэкІуэу уней лэжъапІэхэм къэралым пщІә ират (налогхэм къахэкІу).

Пенсым щыкІуэм деж лэжъакІуэм ират «ахъшә зәтрихьар» къызыбгъәдәкІыр, къэралыр мыхъуу, езы лэжъапІәращ.

Уней лэжъапІә щыувкІә, апхуэдэ Іуэхутхьэбзә щІә-ным телажьә синдикатхэм зэгурыІуэныгъә щызәра-щІылІә. ЛэжъапІәр зейм и щхьэзыфІәфІагъкІә Іуиху-жынІауэ хуиткъым, Іуэхур судым щызэхамыгъэкІу. ЛэжъакІуәр судыншәу ІуагъәкІ мэхъу, псалъэм папщІә, щхьәусыгъуәншәу махуищкІә къыдәмыкІамә, нэхъ щхьәусыгъуәшхуэ дыдәу къалъытәращи, – дыгъуамә.

4. Тыркум щыпсәу адыгэхэм бизнесым убгъуауэ зэрызратрә апхуэдәу куэд дыди щІакъым. Дыдейхэм елгытауэ, а Іуэхум куәдкІә нэхъ хащІыкІ хъуами, ахэм я бизнесри зәкІә зыщагъасә, щызәфІәуә ныбжьым иту жыпІә хъунуш. Дә дызыхуэза адыгә бизнесменхэм, яхәтми, къуажә къыщамылъхуауэ яхәтыр мащІә ды-дәщ. Бизнесым хуабжьу пәжыжьәщ ахэм я нэхъыбәр зыхуеджа ІәщІагъәхәри: хәт егъәджакІуәщ, хәт юристщ, хәти инженерщ. АтІәми, зәрамыгугъауэ, ахәр езы гъа-щІәм хуиунәтІащ бизнес Іуэхум. ХуиунәтІри, мо къуажә пхьыдзахэм къыщыхъуа, гугъуехым къыщІәтәджа адыгә щІаләхәр а Іуэхум хуәІәкІуәлъакІуә дыдә хъуа-хәщ. Тыркум и мызакъуэу, къэрал куәдым зыщрагъә-убгъуащ нобә ахэм я Іуэхухәм. Щә-къәщәхум хәт къудей мыхъуу, къэралми езыхәми я фейдә зыхәлт хьәпшып хъарзынәхәр, щІәупщІәшхуэ зиІә шхыныгъуәхәр къы-щІагъәкІыфу зрагъәсащ.

Бизнесым хыхъуэ нэхъ лъә быдәкІә ува адыгә щІа-ләхәм хуәм-хуәмурә Іыхьлы-Іәуләдхәр я Іуэхум къы-хашә, лэжъапІә къагъуәтынымкІә, Іыхьлыгъәми емы-лгытауэ, адыгә куәдым сәбәпышхуә яхуохъу, лэжъакІуә къыщаштәкІә, ахәм нэхъ гулгытә хуащІ.

Адрейуэ. Адыгә бизнесменхәм ящыщ куэд хасәхәм ядәІәпыкъу, лъәпкъым хуәщхьәпән Іуэхухәм я ахъшә-хәр халъхьә.

Дәри ди бизнесым и Іуэхухәр нэхъ зәтеувамә, хамәщІ

щыпсэу адыгэ бизнесменхэмрэ дыдейхэмрэ я дзыхь нэхъ зэрагъэз, нэхъ зэхуэпэж хъуамэ, Гуэху щхьэпэ куэд зэдалэжыфынут. Я щхьэ хуэщхьэпэнуи. Ди лъэпкъым хуэщхьэпэнуи.

Араши, зэрыжытIауэ, Тыркум щыпсэу адыгэ куэ-
дым я псэуныгъэр бизнесым быдэу епха хъуаш. Мыл-
кушхуэ зыбгъэдэлъхэр, зэфIэкIышхуэ зилъхэр яхэтщ.
Зи бохъшэм щхьэпрыплъурэ лъэпкъ Гуэхум щIэгупсыс
нэхъыбэу къахэкIамэ – Алыхь-Алыхь – мис ар хъарзы-
нэ дыдэт. Дыщыгугъынщ а хъуэпсаплэр нахуапIэ хъуну.

5. ЗэрыжытIауэ, Тыркум щылэ адыгэ куэдым я псэ-
уныгъэм хэкIыплэ хуохъу нэгъуэщI къэралхэм пIалъэкIэ
кIуэуэрэ зэрыщылажъэхэр. Апхуэдэ мурадкIэ адыгэ куэд
кIуэуэ щытащ, ноби щылэщ, псалъэм папщIэ, Герма-
нием, Голландием, Австрием, нэгъуэщI къэралхэми. Ауэ
нэхъыбэ здэкIуэу щытар, ноби здэщылэр Германиеращ.

Дауи, тыншкъым ахэм я лэжыгъэр, я лэжъапщIэри
фIуэу нэхъ мащIэщ а здэщылэ къэралхэм я цIыхухэм
ират лэжъапщIэхэм нэхърэ. АтIэми абы къыщрат ма-
щIэр зыкъомкIэ йобэкI Тыркум къыццахъым.

Германием лэжъапIэ кIуауэ щылэ адыгэхэм яхэтщ
унагъуэу кIуахэри, дзыхь зыхуащI гуэр быным къыхэ-
зынэу ежъахэри. ЗдэкIуа къэралым и цIыху (гражда-
нин) хъууэ къыщынэжахэри щылэщ.

Адыгэ зыбжанэ дрихьэлIащ, Германием илъэс бжы-
гъэ щылажъэхэри къагъэзэжауэ. Ахэм зэрыжаIэмкIэ,
Германием къыщалэжъа нэмыцэ маркэхэр банкым
халъхауэ, къищI хэхъуэм ноби мыбзаджэу иропсэухэр.

Мы хэкIыплэм и лъагъуэхэр иужьрей илъэсхэм нэхъ
зэхуэщIа хъууэрэ макIуэ, сыту жыплэмэ европей къэрал-
хэр нэгъуэщIыплэ къикIа лэжъакIуэхэм хуэмыны-
къуэж мэхъу, нэхъапэм къащтауэ щылэхэм нэмыплъ
щрат куэдрэ къахуохуэ.

АтIэми кIуауэ щытахэм ящыщ куэд нобэр къыздэ-
сым а къэралхэм щолажъэ, щопсэу, абы къыщалэжъым,
къыщалэжъауэ къыздрахам адыгэ унагъуэ зыкъом,
зэрыжытIауэ, иджыри къуопсэукI!

Диныр

Зэрыщыту къапщтэмэ, Тыркум щыпсэу адыгэхэм
муслъымэн диныр езы тыркухэм нэхърэ мынэхъ тIас-
хъэу яIыгъщ. Мэджыт зыдэмыт адыгэ къуажэ щылэ-
къым (тIу-щы зыдэти яхэтщ). Нэмэз щыгъуэ, хэщхьэ-
жыгъуэ сытхэм деж, муIэзиныр азэн джаплэм къоувэри,

жэмыхьэтым зэхахын хуэдэу ину, IупщIу маджэ.

Хэщхьэжыгъуэр вагъуэ къытIысхьа-къымытIысхьам епхакъым – зэман пыухыкIа иIэщи, (хэщхьэжыгъуэ зэманыр, нэщI мазэр зэрыIэпхъуэм ещхьу, махуэм и кIыхьагъым елгытауэ, мэлэпхъуэ, а Iуэхум зэщхьэщыкI хэмылтын папщIэ, псори абы тетын хуейуэ ягъэу), ар къызэрысу, пшапэ зэхэмыуэпами, хоцхьэжхэр.

Балигъ хъуахэм нэмэз зымыщI куэд яхэткъым. ЦIыхухъухэм, нэхъ псапэ пылгу ялгытэри, я нэмэзыр мэджжытым кIуэуэрэ щащI. Адыгэ цIыхубзхэм я нэмэзыр унэм щащIыным нэхъ псапэ пылгу къалгытэ, ауэ нэщI мазэм къриубыдэу, бзылхугъэхэми турыхъ нэмэзыр мэджжытым кIуэуэрэ щащI.

Мэджжытым щылажъэр, зэрыжытIауэ, ефэндым (хъуэжэм) и закъуэщ, лэжъапщIэ къезытыр къэра-лыращ. Азэн джэныр езы ефэндым щызэфIигъэкIи, нэгъуэщI зыгуэрым и пщэ щыдилхъи къохъу.

Мэджжыт инхэм я япэ къатым цIыхухъухэм нэмэз щащI, мухъэрэбыр зыхэтри аращ. Япэ къатым хэт а мухъэрэбми укъыIуплгъэрэ ефэндым жиIэхэри хуиту щызэхэпхыу апхуэдэ мэджжыт инхэм етIуанэ къат иIэщ, цIыхубзхэм нэмэз щащIу. Мэджжыт щIыхьэпIэм деж андез щащтэ, мэджжытым зэрыщIыхьэ вакъэ шабэхэм я телхьэпIэ иIэщ. Мэджжыт лъэгухэр зэры-щыту алэрыбгъухэмкIэ щIэгъэнащ. Мыдрисэ зыхэт мэджжытхэм уарохьэлIэ.

Мэджжытхэм я пщIантIэхэри я кIуэцIэхэри хуабжъу къабзэлъабзэщ, лъэпэд лъапцIэу е унэм зэрыщIэт вакъэ шабэхэр ялгыпыIауэ фIэкIа зыри щIыхьэркъым. Ди тхыгъэм и япэ Iыхьэм зэрыщыжытIащи, Тыркум мэджжыт куэд дыдэ щыIэщ. Истамбыл и закъуэ, зэрыжытIащи, мэджжыту 2500-рэ дэтщ. Нэхъ мэджжыт ин дыдэу Тыркум итыр Адана къалэм щаухуэ. Абы зэуэ цIыху мин 30-м нэмэз щащIыфынущ.

НэщI Iыгъыныр, щIалэ цIыкIухэм нэхърэ, хъыджэбз цIыкIухэм нэхъ пасэу щIадзэ. (Илгъэс 12 хъуам кы-техуэу ябж).

Тарикъатым ткIийуэ тет бзылхугъэхэм нэхъ зэ-щIуфауэ (IэлъэщIышхуэхэр ятелъу, зи кIэкъуащIэр лъэдакъэм нэс бостейхэр ящыгъыу) захуапэ, нэхъ тыкыыр хъуа япхъу цIыкIухэри апхуэдэу захуапэу ягъасэ. АтIэми нэхъыбэм я зыхуэпэкIэм егъэлейныгъэ лъэпкъ лъэныкъуитIымкIи хэплъагъуэркъым: «Мыр адыгэ бзылхугъэу кыщIэкIынкъым» жыпIэу зэщIу-фауэ зызыхуапэхэр, зэрыжытIауэ, щыIэщ, ауэ мащIэщ, сэхусэплкъIэ щIэгъэна, кIэ кIэщI дыдэ зыщыгъ, емыкIу

пылѣу зи пщѣр иха адыгѣ бзылѣхугѣа абы щыслѣа-
гѣуауѣ си пщѣаклѣ сщлѣжкѣым.

Дин хабзѣхѣр сунетрѣ фарзу егуѣш. Сунетым утетмѣ,
флѣщ, ауѣ тклѣй дѣдѣу утѣмытыфми, ягѣѣшхуѣ мыклѣыну
кѣалѣытѣ. Узытеклѣ мыхѣунур фарзѣхѣращ. Дѣтхѣнѣ мус-
лѣымѣнми Тхѣм кѣалѣн кѣащилѣа фарзѣхѣр 32-рѣ мѣхѣу,
ахѣтрѣтым жѣнѣт щызыгѣуѣатынур дунѣягѣѣклѣ а фарз-
хѣр зыгѣѣзѣщлѣфхѣращ.

Адыгѣхѣм ящылѣ куѣд хѣѣжылѣщлѣ щылѣащ. Мызѣ-мы-
тлѣу хѣѣж зылѣахѣри мащлѣэкѣым. Хѣѣж зѣращлѣам и щы-
хѣѣту, зи ныбѣж хѣклѣуѣта лѣыхѣм жѣаклѣ зытет куѣд яхѣтщ.
Дѣни хуѣдѣу, Тѣркѣум щылѣсѣу адыгѣхѣми яхѣтщ дин

хабзѣхѣр гѣѣзѣщлѣаным зыдѣзымыгѣѣхѣѣхѣщѣ, нѣмѣз
зымыщлѣ, нѣщлѣ зымылѣыгѣ, ахѣр зи флѣщ мыхѣущѣ гуѣр-
хѣри, атеист дѣдѣхѣри. Апхуѣдѣхѣм нѣхѣыбѣу уащри-
хѣѣлѣр кѣалѣшхуѣхѣращ. Ауѣ, кѣытыдогѣѣзѣжри, апхуѣ-
дѣхѣр куѣд хѣѣркѣым.

Нысашѣм пыщлѣа хабзѣхѣр

Тѣркѣум щылѣсѣу ди лѣѣпкѣѣгѣѣухѣм уахѣплѣѣу уащы-
клѣлѣыплѣыжклѣ, гу нѣхѣ зылѣыптѣхѣм ящылѣщщ фѣры-
щлѣагѣ зыхѣмылѣ нѣмыс, щаблагѣ яку дѣлѣу зѣрыщылѣтыр.
А нѣщѣнѣ дахѣхѣр, ищхѣѣклѣ кѣызѣрыщылѣхѣдгѣѣщащи,
нѣхѣри лѣупщлѣу ядыболѣагѣу бзылѣхугѣѣхѣм. Я щы-
тыклѣклѣ лѣдѣбхѣщ, я зыхуѣпѣклѣ-зылѣыгѣыклѣхѣри нѣмы-
сым, диным нѣхѣ тѣгѣѣпсыхѣауѣ щылѣтщ.

Унагѣѣуѣ щлѣын лѣуѣхѣм ущылѣтѣпсѣлѣыхѣклѣ, псѣм япѣу
кѣыщылѣщлѣдзѣн хуѣйр, дауи, хѣыджѣбзымрѣ щлѣалѣмрѣ
зѣрызѣрыгѣуѣт щлѣыклѣхѣрщ, апхуѣдѣ мѣрад зѣхуащлѣын
япѣ, я зѣхуѣзѣклѣ, зѣпсѣлѣѣклѣ хѣѣхѣрщ.

Кѣалѣшхуѣхѣм щылѣсѣу, ѣджапѣ нѣхѣыщхѣѣхѣм щлѣѣс
ѣ щлѣыху куѣд щызѣхѣыхѣ лѣжѣаплѣхѣм лѣут щлѣалѣгѣу-
алѣр, дауи, нѣхѣ тыншу зѣрощлѣыху, апхуѣдѣу зѣхѣыхѣѣ-
зѣхѣклѣхѣу зѣрыщылѣтыр сѣбѣп мѣхѣу, зѣрыжапѣу, зи псѣр
зы чысѣм изылѣхѣѣнхѣхѣр зѣрыгѣуѣатынымклѣ. Ауѣ, ди
дежклѣ хуѣмыдѣу, Тѣркѣум щылѣсѣу адыгѣ бзылѣхугѣѣм
я нѣхѣыбѣр лѣжѣаплѣ лѣуткѣым, бзылѣхугѣѣр кѣызы-
хуигѣѣщлѣауѣ кѣалѣытѣ лѣнатлѣм – унагѣѣуѣ зѣхѣѣным –
пыщлѣахѣщ (кѣалѣм дѣсхѣри, кѣуажѣм щылѣщхѣри). Псѣм
хуѣмыдѣу, кѣуажѣм дѣс хѣыджѣбзхѣр унагѣѣуѣ лѣуѣхѣм
ѣпхѣауѣ, адѣ-анѣм я лѣзынынщѣу зылѣщлѣыплѣ уклѣу зѣры-
мыхѣунур я лѣым нѣхѣ хѣту щылѣтщ.

Адрѣйѣуѣ мыри кѣѣлѣытапхѣѣщ. Ди деж щылѣ курыт
ѣджапѣхѣм щлѣалѣгѣуалѣр илѣѣс 16-17 хѣѣху щѣдѣжѣ,
балигѣ хѣѣл гуѣрхѣр нѣхѣ ягѣѣуѣтауѣ, лѣагѣуныгѣѣ зѣхуѣ-

зыщІа гуэрхэри яхэту к'баух. Тыркум арак'бым. Мы иужьрей ил'эсхэм к'эс абы щыІэ к'уажэхэм я нэх'ы-бэм дэтар ил'эситхукІэ зыщІэс пэщІэдзэ еджапІэхэт, нэ зэхуращынкІэ, гу зэхуащІынкІэ щІалэл'уэхэу к'баухти, нэх'ыбэр я унэ етІысылІэжт.

ДызэупщІа псоми зэрыжаІащи, щІалэмрэ х'ы-джэбзымрэ зэпсэл'тэи папщІэ, пІал'тэ зэлахрэ уэрамхэм е щІыпІэ зэг'уэкІ гуэрхэм щызэл'ущІэу пл'таг'унук'бым, ди дежкІэ хуэдэу, зыгуэр к'ыщал'хуа махуэм е ма-хуэшхуэ гуэрхэм джэгу, ефэ-ешхэ иращІэкІыу щІалэ-г'уалэр щызэхэси к'эх'урк'бым.

К'уажэм дэс щІалэмрэ х'ыджэбзымрэ нэх'ыбэу щызэрыцІыхур фызышэ, х'эг'уэлІыг'уэ, джэгу сытхэ-ращ. Абыхэм щызэрыцІыхуа, гу щызэхуащІа нэужь, хабзэм тету нэх'ыж'хэр Іуэхум хаг'эхьэ.

Х'ыджэбзыр хамэ к'уажэ щыцмэ, щІалэм ар нэ-х'ыфІу к'ицІыхуну хуеймэ, хабзэм иг'эдурис зэл'ущІэ-кІэ щыІэщ. И благ'тэ е и ныбж'эг'у гуэрым деж щІалэр йокІуалІэри, и гурыл'гыр к'бахузэл'уех. Х'ыэцІэр к'ыз-декІуэлІа бысым щІалэм х'ыджэбзыр зыщыщ уна-г'уэм яхуел'уэху, щІалэ х'ыэщІэ и г'усэу пщых'эшхьэ зэрахуеблэг'энур. Зи шэг'уэ х'уа х'ыджэбз зэрыс уна-г'уэм Іуэхур зытетыр, дауи, к'ащІэ. К'ащІэри, псал'тэ к'ыхамыг'экІыу, я х'ыэщІэщыр (е х'ыэщІэщ пэшыр) к'экІуэнухэм хузэл'тыІуах, хуаг'эпл'т. Апхуэдэ зэл'ущІэ-хэм г'унэг'уу щІалэхэр, х'ыджэбзхэр к'рих'ыэлІэу х'ыэщІэм джэгу щращІэкІи к'ох'у, ауэ гу зэхуэзыщІа ныбж'ыщІитІыр зэпсэл'тэным, я гурыл'хэр, мурадхэр зэхуал'уэтэным нэх'т тег'эпсых'арэ я зак'уэ-я зак'уэу щызэл'ущІэр нэх'ыбэщ. «Я зак'уэу» жыхуэтІэм к'и-кІырк'бым х'ыджэбзымрэ щІалэмрэ к'ызэхуаг'анэу. Х'ыджэбзыр зей унаг'уэм я дзыхь зраг'тэз дэлэл щІалэр Іэмал имыІэу к'абг'тэдэмыкІыу я г'усэн хуейщ.

АтІэ, зэрыжытІауэ, езы ныбж'ыщІитІыр зэгурыІа, псал'тэ быдэ зэлаха нэужь, «щІалэ унэм» икІыу «х'ы-джэбз унэм» (апхуэдэущ ахэм зэрыжаІэр) л'ых'ху (лІитІ-лІищ) макІуэ, я ныбж'ыщІитІым гу зэрызэхуащІар, я благ'таг'эр к'ащтэмэ, благ'тэ к'бахуэх'уну мурад зэраІэр к'ыжаІэ. А Іуэхур яфІэфІыпсу щытми, «х'ы-джэбз унэр», хабзэм и х'этыркІэ, зэу Іуэхум арэзы тех'уэрк'бым. Зраг'эл'тэІум-зытрамыг'эхьэурэ, л'ы-х'ухэр щэрэ-плІэрэ щаг'акІуэ щыІэщ.

Зэрых'эну унаг'уэр уигу ирих'мэ, езы ныбж'ыщІэ цІыкІуитІыр зэхуеймэ, х'ыджэбзыр к'ыщІиг'эшцІар унаг'уэ их'эн хуейуэ араме, – уипк'т к'иикІам и насып зэпыбуд х'урэ, – сытми, х'ыджэбзым и л'энык'уэхэр,

хабзэм кыызэритIасэм хуэдизрэ загъэхъэнкыуна нэужь, икIэм икIэжым арэзы мэхъухэри, нэчыхьыр щатхыну махуэмкIэ лъэныкъуитIыр зэгуролуэ.

КъыджаIахэм тепщIыхъмэ, Тыркум щыпсэу адыгэхэм я нэчыхьытхымрэ дэ ди нэчыхьытхымрэ хуабжыу зэщхьэщокI. Япэрауэ, нэчыхьыр щатхыр «хъыджэбз унэращ». Нэчыхьытхыр къэкIуэн япэ, хъыджэбзым и Iыхьлыхэр зэхотIыххэри, «чеиз тхылъ» жыхуаIэм хуэдэ зэхалъхъэ. Абы иратхэ хъыджэбзым дыщым иришу зыхыхъэну унагъуэм яхуишэну псори (дэ «дыщырыкI» жыхуэтIэр): и щыгъынхэри, и тепIэнцIэлъынри, унэ-лъащIэхэри, тыгъэ яхуищIынухэри... кIэщIу жыпIэмэ, псори, псори. Ауэ ахэм я цIэхэр къыщрабжэкI къудейуэ аракъым мы тхылъым – дэтхэнэм и уасэри (фIыуэ дэгъэуеяуэ) патхэ. Уасэ зыхуащIыр хъэпшыпхэм, унэ-лъащIэхэм я закъуэкъым – хъыджэбзым IэцIагъэ е щIэныгъэ иIэмэ, ар зригъэгъуэтыным текIуэдари, а IэцIагъэм е щIэныгъэм кърилэжынкIэ хъунур зыхуэдизри патхэ, псори зэхалъхъэжри, хъыджэбз яшэм и уасэр ягъэуэ.

Мыбы къыкIкъым, хъыджэбзыр щашэкIэ, а уасэ дыдэр къыщIатын хуейуэ. Хъэуэ, мыбы и мыхъэнэр нэгъуэщIщ. Псом япэрауэ, я пхъур Iэщхъэ-пцIанэу а унагъуэм зэрыхамыгъэхъэр а тхылъымкIэ нэрыл'агъу ящI, адреиуэ, хэт ищIэрэ, зэбгъэдэкIыжынкIэ хъумэ, я пхъум къыл'гысыжын хуей мыл'кум и щыхъэт тхылъу к'онэ. Псалъэм къыдэкIуэу жытIэнщи, Тыркум щыпсэу адыгэхэм я деж зэбгъэдэкIыжыр щымащIэ дыдэщ. (Псалъэм папщIэ, Гексун к'алэм адыгэхэр зэрыдэтIыххэ лъандэрэ, зи фыз изыгъэкIыжауэ дызэуп-щIахэм к'ахуэгубзыгъыжар цIыху зытхух к'удейщ).

Сытми, щызэгурыл'уа пIалъэр к'осри, «щIалэ унэм» икIыу лIы зытIуц (анэшым щыц яхэту) нэчыхьытх макIуэ, ефэнды (хъуэжэ) я гъусэу.

Нэчыхьытхым шыгъупIастэ Iэнэ кыыхуащтэ, ауэ, ди нэчыхьытхым зыкIи темыхуэхэм ящыщщи, фадэ лъэпк' а Iэнэм кыытехьэркътым.

Псом япэрауэ, нэчыхьытх кIуахэм я нэхъыжыым кыыхуахъ зи гугъу тцIа «чеиз тхылъыр». Нэхъыжыым, тхылъым итым щыгъуазэ зещIри, уи фIэщ мыхъун хуэдизу егъэлея гуэрхэр ирамытхамэ, нысащIэм хуагъэува уасэмкIэ зэрыарэзым и щыхъэту Iэ щIедз.

Абы кIэлъыкIуэу уасэр зэIах. Уасэм ахэр зэреджэр «анэ быдзышэ хъэкъщ». ЗэрыжаIэмкIэ, уасэр нэхъапэхэм ину щытащ, иджыпсту апхуэдэу иныжкъым. Уасэт хабзэр щызэрамышъэж к'уаажэхэри щылэщ.

Псалтэм папщІэ, Къэбэрдеишхуэм икІа жылагъуэхуэ Узун-Яйла кудейм исхэм иджыри а хабзэр нэхъ ткіиуэ яхэлъщ, ауэ Гексун къалэм къедза джылахъстэней къуажэхэм яхэтщ уасэт хабзэр здэщымыІаж.

АдэкІэ, ди дежкІэ зэращІым ещхуэ, уэчылитІым я Іэхэр зэрагъэубыд, нэчыхьыр ятхри, дыуэ тращІэж.

Дэ «урыс нэчыхъ» жыхуэтІэм ещхуэ, абыхэми яІэш къуажэм и Іэтащхъэм (мухътарым) итхыу Іэ зыщІидзыж «къэрал нэчыхы». Ауэ, ди дежкІэ хуэмыдэу, абыхэм нэхъыщхъуэ къалтытэри нэхъ мыхъэнэ зратри ефэндым итха нэчыхыращ, «къэрал нэчыхьыр» нэхъыбэм иужыкІэ ирагъэтхыж. (Ди дежкІэ хуэдэу, ефэндыри нэчыхытх къэкІуахэри абы щІэупщІэу, ар е абы пэхъун цыхъэт тхыль гуэр щымыІэмэ, нэчыхъ ямытхыу щыткъым, сыту жыпІэмэ мыпхуэдэ Іуэхухэм гъэпцІагъэрэ хабзэм къемызэгъын гуэррэ къыщыхэкІыж къэхъуркъым). АбыкІи, дэ тхуэдэу, нэчыхъ тхыпщІэр зытыр «щІалэ унэм» я лъэныкъуэращ. Нэчыхъ тхыпщІэу ятыр мащІэтІэкІущ, зи жып къыкІыр щауэм и анэшым ящыцу нэчыхытхым яхэтыращ, зратыр ефэндырщ (хъуэжэрщ), дэ дэщхуэ, нэчыхъ тхыпщІэр тІууэ ягуэшыжкъым, иризэдауэхэркъым, къемызэгъын тражыІыхъкъым (ефэндым щІэнакІэурэ).

Нэчыхьыр ятхыу дыуэ тращІэжа, техъуэхъухыжахэ нэужь, нысашэ къыщыкІуэну палтэмкІэ занщІэу щызэгурыІуи щыІэш, ауэ ар къемызэгъыщэу ялътэ. Нэхъыбэм, нэчыхытхыр зэфІэкІа нэужь, пІалтэІыхъагъакІуэ. Мы пІалтэр мазэ-мазитІым къыщыщІэдзауэ илътэ ныкъуэм нэсынкІи, щІигъункІи хъунуш. А пІалтэм къриубыдэу хъыджэбзым здишэну хьэпшыпхэр, тыгъэхэр зэрагъэпэщ, фызышэ къэкІуэнухэр зэрагъэхъэщІэну зыхуагъэхъэзыр.

Ауэрэ, пІалтэр къосри, мыдэкІэ нысэр къыздашэну щІалэ унэм къуажэм дэххэм (къуажэ гъунэгъухэри къыщрагъэубыд щыІэу) хъыбар ирагъащІэ: «Мыращ, мыпхуэдэ махуэр ди нысашэци, нэкІуэфынухэр фынекІуалІэ», – жалэри. Нысашэр ежъэным махуэ зытІу хуэдэ иІэу, цІыхухэр хъуэхъуакІуэ къэкІуэн щІадзэ, ахъшэ зэхалхъэ, кІуэну гукъыдэж зиІэхэм зрагъэтх.

Щежъэну махуэр къосри, кІуэну цІыхум я бжыгъэм елътэуэ, автобус къащтэ, машинэ псынщІэ зиІэхэм ягуроІуэ. Ежъэну гупым я тхъэмадэр хах, тхъэмадэм зы щІалэрэ зы хъыджэбзрэ тхъэмадэ къуэдзэу хехыж. Ар зэфІокІри, бжэлупэ джэгу тІэкІу ящІа нэужь, псори машинэхэм йотІыхъэ. Зэрежъэр автобусу щытмэ, я нэхъыжхэр нэхъ и пэмкІэ, адрейхэр зэрезэгъынкІэ

зэкІэлтыкІуэу мэтІысхэр. А махуэм кѳагъэзэжынумэ, пщэдджыжьу йожьэхэр, здэкІуэр жыжьэмэ, жэщ цыІэнкІэ хъунумэ, шэджагъуэ нэужьу гъуэгу тохьэхэр.

ЗдэкІуэ кѳуажэм нэмысыпэ щыкІэ, нысашэ кІуэхэр кѳоувыІэ, машинэхэм кѳокІхэри, джэгур зэхаублэ. «Дыкъэсаш» жаІэри, ящыщ нэхъыщІэ гуэрым хъыбар ирагъэхь. Хэгъэрейхэм ящыщ нэхъ щІалэлуэ гуэрхэр кѳапожьэри, сэлам кѳрах, ирагъэблагъэ. КѳотІысхьэжхэри, кѳапежъахэр зэрыс машинэр япэ иту нысашІэм я пщІантІэм дохьэ. ХьэщІэхэмрэ хэгъэрейхэмрэ сэлам зэрах, бжэлупэ джэгу кІэщІ зэхаублэ. Джэгур яухыным пэмшлгъу, хэгъэрей нэхъыжьхэм хьэщІэ нэхъыжьхэр унэм щІашэ. Мыдрейхэр кѳрихьэлІа гъунэгъухэм тІурытІ-щырыщу зэбграшри, унагъуэ здэкІуар кѳащІэупщІэху, ягъафІуэ, ягъатхъэу цагъэс. Ауэрэ нысашэ Іэнэр кѳызэтрагъэуэври, гъунэгъухэм хъыбар ирагъащІэ, хьэщІэхэр кѳрашэлІэжыну. Абдежым псори, бысымхэри хьэщІэхэри, зэхотІысхьэжри, шхын ІэфІхэр хуэблахыу зэхагъэс, фадэ темытми, мэхъуахъуэхэр, дахэу мэджэгухэр, мэгушыІэ.

Ауэрэ нысашэ тхъэмадэм желэ я ежьэжыгъуэ зэрыхъуар, кѳызытекІухьа Іуэхур зэфІэкІмэ, я нысэр ягъуэтыжмэ, зэрафІзахуэр. Ди дежкІэ хуэдэу, ахэри иризодауэ а Іуэхум: хьэщІэхэр нэхъ щІэхыу зэрежъэжыным хущІокъу, хэгъэрейхэми хьэщІэхэр зэрагъэгувэн щхъэусыгъуэ кѳагупсысрэ абыхэм иригушыІэу тІэкІурэ зэхосыжри, щауэм ІыхьлыгъэкІэ нэхъ бгъэдыхъэ зы бзылхухгъэрэ щІалэрэ нысэр зыщІэс пэшым (е унэм) ягъакІуэ. КѳызэрыджаламкІэ, гъэтэджыпщІэри, ІэщхъэубыдыпщІэри абыкІи щыІэщ. НэгъуэщІ зы хабзи, ди дежкІэ щымыІэу, кѳыщокІуэкІ абыхэм я деж: нысашІэм и дыщырыкІ хьэпшыпхэр зыдэлъ пхъуантэм щІалэ цІыкІу трагъэтІысхьэри, ари кѳащэхужыну кѳахудокІ. Мыпхуэдэ хабзэхэр гъээзщІэным ахъшэ-шхуэ дыди щІаткѳым, нэхъыбэу иригушыІэу, иринэжэгүжэу аращ. ПщІэхэр зытыр нысашІэр кѳыщІэзышыну кІуахэм ящыщ щІалэрщ.

Щхъэтепхъуэр телърэ уэредадэр хужаІэу кѳыщІашри, кІэрахъуэхэр щхъэщагъэукІыгурэ, нысашІэр япэ итыну машинэм ирагъэтІысхьэ, благъэ махуэ зэхуэхъуну иджыри зэ хъуэхъу зэжралэжри, нысашэр гъуэгу кѳытохьэж. Ахэр ягъэкІуэтэжыну кѳрагъажьэ хэгъэрейхэм ящыщ щІалэ зыжанэ. Гъуэгум фІыуэ хэщІа нэужь, нысашэ тхъэмадэм и унафэкІэ машинэхэр кѳагъэувыІэ, кѳокІхэри, кѳэзыгъэкІуэтэжхэм жралэ: «Тхьэразы кѳыфхухъу, пщІэ кѳытхуэфщІаш, дывгъэлгъэпІаш,

иджы вгъээж хъунуш». Ар жаІэ, къаІлълъыкІуэта щІа-лэхэм тыгъэ гуэрхэр хуащІ, джэгу къращІэкІ, гъуэгуанэ шхынэр зэдашхри, щІалэхэм ягъээж, нысашэми я гъуэгум хагъэщІ.

Къуажэм къэблэгъэжыпа нэужь, нысашэр аргуэру къоувыІэри, щІалэхэм ящыщ гуэр хъыбарегъащІэ ягъакІуэ: «Дыкъэсыжащ, псори хъарзынэу екІуэкІащ, емыкІу къэтхъакъым, иджы екІурэ-ешхъу девгъэблэгъэж», – жаІэри. Нысашэм къапэплъэ нэхъыжьхэм, ар зэрызэхахыу, пехъэжъэр ирагъэхь: шхын гъур, лы гъэва, джэд зыщыплІ сыт хуэдэхэр. Пехъэжъэр зэралъэсу, нысашэ къыкІыжхэр зэхотІысхъэри, шхыным хагъэщІ, мэхъуахъуэхэр, итІанэ джэгу зэхаублэри, тІэкІурэ къэфакхэ нэужь, я пшынер бзэрабзэрэ Іэгур щІакъутыкІыу дохъэжхэр. Дохъэжхэри, пщІантІэ джэгур къызыІуах, нысащІэ цІыкІури, щхъэтепхъуэр зэрытелъу, лэгъунэм щІашэ.

Нысэм лэгъунэр ирагъэгъуэта нэужь, хъэгъуэлІыгъуэр зэІуахри, нэху щыху зэхэсхэщ. (Нэхъапэхэм хъэгъуэлІыгъуэр махуэ зытІушкІэ, зыбжанэкІэ щекІуэкІ цыІэт).

ХъэгъуэлІыгъуэр зей унагъуэм къабгъэдэкІыу Іэнэм фадэ лъэпкъ къытехъэ хабзэкъым, ауэ гуп щхъэхуэу зэхэс щІалэгъуалэр, нэхъыжьхэр кІуэжа нэужь, езыхэм къахъурэ дыгъуауэ йофэ. Ауэ зеуалэу чэф хъуху ефэ плъагъу-нукъым. Апхуэдэ къэхъу хъужыкъуэмэ, емыкІу дыдэ ящІ.

КъызырэйджаІамкІэ, «нысэишэ» «щауэишыж» жы-хуэтІэхэр ящІ Тыркум щыпсэу адыгэхэми. «КІэлъы-гъакІуэр» яІэщ, ауэ «кІэлъыкІуэжыр» цыІэкъым. Нысэмрэ тхъемадэмрэ щІэх зетехъэркъым, земыпсэлъауэ тхъемадэр дунейм щехыж щыІэщ. Щауэр здэщыІэм (дэ «щауапІэ» жыхуэтІэм) ахэр зэреджэр «щауэ унэщ». Щауэкъуэтым щхъэкІэ «щауэдэкІуэ», нысащІэм и къуэтым щхъэкІэ «нысэдис» жаІэ. ГъуэгушщІэр абыкІи щат, ауэ «гъуэгушщІэ» щыжаІи «къуажэ щІалэ хъэкъ» щыжаІи щыІэщ. Джэдкъазым щыщу бгъэлыгубэр нэхъыжь Іыхъэщ, нэгэгъур нэхъыжь Іыхъэу къэзылбытэ дрихъэллакъым. Ди дежкІэ хуэдэу, нысашэ, нэхыхытх, нэгъуэщІ гуфІэгъуэ Іэнэхэм Іэмал имыІэу хъэщІэныш къытехъэн, щхъэр щакъутэн, лэпс трагъэфыхъыжын хуейуэ къэзыгъэув хабзэр абыхэм я деж щызекІуа-щэркъым. Пэжу, а хабзэм ноби тетщ Къэбэрдеишхуэм иІэпхъукІауэ Узун-Яйла щыІэ жылагъуэхэр. АтІэми зыкъомкІэ зэщхъэщокІ хъэщІэнышым къыдекІуэкІ хабзэр абыхэмрэ ди дежрэ зэрыщагъэзащІэри. Ахэм я Іэнэм, щІэлъэныкъуэр мыхъуу, щхъэр зэрыщыту къытралъхъэ, сэкІэ тІу иращІыкІыфыным хуэгъэхъэ-

зырауэ. Тхьэмадэр тохъуэхъухъ, щхьэр тІу ирещІыкІри, щІэлъэныкъуэр адрей гупым яхурегъэхъ, мыдрейр екъутэ (зэракъутэ, зэрагуэш щІыкІэхэри тІэкІу зэщхьэшокІ).

Ди дежкІи хуэдэу, абыкІи хабзэхэр щызэтемыхуэ, щызэщхьэщыкІ щыІэщ, Іуэхур зйер зыщыщ адыгэ лъэпкъ къудамэм (къэбэрдей, абазэхэ, хьэтыкъуей, шапсыгъ, Іубых, н.) елгытауи, щыпсэу куетым, къыфІэбгъэкІмэ, зыщыщ къуажэм елгытауи. Мы дэ ттхыжар Тыркум щыІэ Джылахъстэнейми Узун-Яйла дэс адыгэ къуажэхэми ящыщу дызыхуэзахэм къытхуаІуэтэжахэрщ, а къытхуаІуэтэжахэм къахэтхутыкІахэрщ.

ХьэдэщІэлъхьэр

Дин хабзэхэмрэ лъэпкъ хабзэхэмрэ нэхъ наІуэу къыщылгагъуэхэм ящыщщ хьэдэщІэлъхьэр. А Іуэхум ехьэлІауэ жыпІэмэ, Тыркум щыпсэу адыгэхэмрэ дэрэ ди дауэдапщэ дэхыкІэхэр хуабжъу зэтемыхуэу къыт-щихъуащ.

Шэч къытепхьэ хъуну къыщІэкІынукукъым ахэм я гуауэ Іуэху зехьэкІэхэм ди динэгъу тыркухэм я хуэмэбжъымэ куэд къызэрыхыхъам, муслъымэн диным къыдекІуэкІ хабзэхэм нэхъ зэрапэгъунэгъум. Ещхьыркъабзэу, шэчыншэу ди гугъэщ хэкужъым щыпсэухэм ди хьэдэщІэлъхьэ хабзэхэм, муслъымэн хабзэхэм къадэ-кІуэу, ижъ-ижъыж лъандэрэ адыгэм къыддекІуэкІ хабзэхэр нэхъыбэу къызэрыхэнар.

Псом нэхърэ нэхъ згъэщІэгъуащ абыкІэ хьэдэр бэным зэрыдалъхьэр. Ар дигу къэкІыу дыщІэмыупщІэнкІэри хъунт, ауэ Къайсары къалэм къыщыткІухъу дыздыдэтым, дыхуэзащ мэжджытышхуэм и гупэм деж тыркухэм хьэдиплІ кърашэлІауэ жэназы тращІэу. ХьэдиплІри бэным дэлът. СыщыщІэупщІэм, адыгэхэми (псом хуэмыдэу къалэдэсхэм) апхуэдэу ящІу къыщІэкІащ. Бэным дэлъту щІэплъхьэныр ди дежкІэ гуэныхышхуэу къызэралгытэр щажесІэм, щыгъуазэ сащІащ бэным дэлъту зэрыщІамылъхьэм, абыкІэ кхъэм, мащэм нахъэсу зэрыарар. КъызэрыджаІамкІэ, къуажэдэс адыгэхэм хьэдэ щыдахкІэ, нэхъыбэм кхъаблэм тралъхьэ, цыхухъум, ди дежкІэ хуэдэу, щІакІуэ щытрапхъуи щыІэщ.

Хьэдэр цІыхухъумэ, ефэндым (хъуэжэм) егъэпскІ, ауэ цІыхубзхэм щхьэкІэ цІыхубз хьэдэгъэпскІ щыІэщ. Языныкъуэ къуажэхэм, ефэндыр мыхъуу, нэгъуэщІ цІыхухъу хьэдэгъэпскІи дэсщ.

Деурыр, фарз мыхъуу, сунету къалътытэ. Абы къи-

кІыр деур пщІыми умыщІми хъууэ, пщІыныр псапэу, ауэ умыщІми ягъэ лъэпкъ мыкІыну арац. Япэхэм а хабзэр нэхъ ткІийуэ яхэлъащ, ауэ иджыпсту лІам деур пыхуащІыр зэзэмызэщ.

Хъэдэлусым теухуауэ зэхэтхэхэр хуабжъу зэщхъэ-щокІ.

Языныкъуэхэм зэрыжаІэмкІэ, лІэныгъэр къыщы-хъуа махуэ дydэм ирихъэлІэу е Іэщышхуэ, е мэл зыщыплІ яукІри, лы цІынэу хуагуэш. Япэ мулид махуи-щым хиубыдэу хъэдэлус хуащІри, аргуэру ягуэш (кІэн-фет, пыченэ, фошыгъу, сабын сыт хуэдэхэр). Махуэ 40-м духъэ хуащІ. КъурІэн хуеджахэр зэхуашэс, хэт дапщэрэ лІам къурІэн хущІэкІами къыжаІэри, духъэ тращІэж. Махуэ 40-м ирихъэлІэу хъэдэлус яцІ, Іэщ яукІ, цІыху ягъашхэ. Махуэ 52-м (лымрэ къупщхъэмрэ щызэры-утІыпщ махуэм) къурІэн хурагъаджэ (мулид), нэхъыбэм Іэщ яукІ, цІыху ягъашхэ.

Мыпхуэдэу къыджезыІахи щыІэщ: лІэныгъэ къы-щыхъуа унагъуэм махуищым къриубыдэу шхын ца-гъэхъэзыркъым. НэгъуэщІыплэ кыкІа гузэвакІуэхэмрэ гуауэр зейхэмрэ гъунэгъухэм яшэурэ ягъашхэ. А махуищыр дэкІа нэужь, зы тхъэмахуэ-тхъэмахуитІ хуэдизкІэ лІам жьэрымэ хуагъэу. Гуауэр зей цІыхухъу-хэм махуэ 40-р блэкІыху я жъакІэр яупскъым. Махуэ 40-р къэсыху лІам кхъэдэкІ хуащІ (духъэшыхэр кхъэм кІуэуэрэ лІам къурІэн цыхуоджэ). ЦІыхугъаш-хэ хэмыту махуэ плыщІ дауэдапщэр зэфІагъэкІынымэ, мулидыр мэджжытым щащІ. «Мулидаджэ шхын» къалэтынумэ, цІыхугъашхэри мулидри унагъуэм щызэ-фІагъэкІ. Мыпхуэдэм деж нэхъыбэм Іэщышхуэ е Іэщ цІыкІу зыщыплІ яукІ, ауэ ІэщукІ хэмыту щызэфІа-гъэкІи щыІэщ. Мулидаджэ шхыну Іэнэм ІэфІыкІэ куэд кытохъэ, «щербэткІэ» еджэу апхуэдэхэм деж езыхэм ягъэхъэзыр псы ІэфІхэр кытрагъэуэвэ. Махуэ 52-м хъэдэлус иращІэкІкъым, ауэ лІам и псапэу Іуэхугъуэ хъарзынэхэр щалэжъ щыІэщ: алэрыбгъу, КъурІэн сыт хуэдэхэр къащэхуурэ лІам и цІэкІэ мэджжытым щІалъ-хъэ, псынэ къыщІэжыплэ гуэр щыІэмэ, ягъэкъабзэри, «Мыр мыпхуэдэм и хъератц» жиІэу тетрэ дахэу гъэщІэ-рэщІауэ псы къижыплэ трагъэуэв (пасэм щыгъуэ ди дежкІи лІам и цІэкІэ псынэ къыщІагъэжу, ягъэкъабзэу щытащ – «псапэ псынэкІэ» еджэрт), щІыхъэхуу зэхохъэхэри, къуажэпсым и икІыплэ гуэрым лъэмыж тралъхъэ (псапэ лъэмыжу зэрыщытри тратхэж)...

Щыгъынтыжыр махуэ пыухыкІа гуэрым тыхуэу щыткъым, мазэ дэкІауи илъэс дэкІауи ятыжынкІэ

хъунуш. Шыгъынтыжым деж Іәши якІктым цІыхуи ягъашхәрктым.

Адрейуә. Тыркум шыпсәу адыгәхәм лІәныгъә Іуәху-кІә ахъшә зәхуадзысу я хабзәктым.

ДыуәщІ ущыкІуәкІә, Іәмал имыІәу пыІә пщхь-рыгъын хуейуә къалтытәрктым, джанә Іәщхьә кІәщІкІә укІуәнри яфІәемыкІукътым.

Псалтәм къыдәкІуәу жытІәнщи, дыуәщІ ущыкІуәкІә пыІә пщхьэрыгъын-пщхьэрымыгъыным куәд иризо-дауә, Тыркум, хьэрып къэралхәм къикІыжа ди лъәпкьэгъу гуэрхәм а хабзәр муслъымән диным зыкІи емып-хауә, мыхьәнә лъәпкь етын хуәмейуә къалтытә. Абыхәм ядежъу куәд дәри тхәтщ. Шәч лъәпкь къыщІытепхьән щыІәктым – а хабзәр дә муслъымән диным къытхуи-хьакътым, ижъ-ижьыж лъандәрә къыддекІуәкІ адыгә хабзәм и зы налъәщ.

Абы теухуауә мы зыр жысІәнут: нәгъуәщІхәм я дин къэзыщта зы лъәпкьи дунейм тету къыщІәкІынктым а къищта диным и хабзәхәм езым и лъәпкь хабзәхәм щыщ нәхъыфІ гуэрхәр химыгъзәгъауә. Абы зыри Іейуә хәлтъктым. Диным дежкІи. Ар къэзыщта лъәпктым дежкІи. ЛъэныкъуәкІә укъыщеплъкІә гу лъумытән хуәдизу, адыгәм ижъ-ижьыжкІә къыддекІуәкІ хабзә-хәм ящыщ зыкъом муслъымән дин хабзәхәм екІупсу хәкІыхьащ. Ахәр тыншу зәщхьәщызыхыжыну зи гу-гъәхәр ину цоуә, муслъымән диным и лъабжьәр ады-гәм ди деж нәхъ быдә щыхъунми зәран хуохъу. Ислъа-мыр къаруушхуә зиІә динщ, екІупсу хәзәгъа лъәпкь нәщәнә гуэрхәм зәблашыфынкІә гурыщхъуә къыхуеб-гъәщІынри къуаншагъәщ.

Аращи, дыуәщІ щыкІуәкІә адыгәм пыІә зәрыщхьә-ратІагъәр адыгә хабзәщ, хабзә дахәщ, гуауәм и зы на-гъыщәщ, зыхәднәным дә дытрагъәгушхуән дәнә къәна, хамәщІ шыпсәу адыгәхәми къащтәжамә, ягъә лъәпкь кІынтәктым.

«Адыгә хабзәр дәкІыпІә задәщ» жиІащ пасәрейм, къоугъуәкІ псор кІәрыбгъәщәщурә укІуәмә, къәмынә-жынІар Іуәхум хәлтщ. Адыгә хабзәмрә динымрә зәран лъәпкь зәхуәмыхъуу зәхәзәгъауә щыплъагъам деж, абы зәран хуәхъун гуәр Іуәхум къыхәплъхъу а тІур зәпәб-гъәзувыныр, къытыдогъәзәжри, къуаншагъәщ.

Дызәрыщыуа хәтмә, къытхуагъәгъунщ, ауә хьәдә-щІәлхьхәм епха хабзәхәм теухуауә дә къыджаІахәм къахәтхутыкІар мыращ: Тыркум шыпсәу адыгәхәм я хьәдәщІәлхьхә хабзәхәр, зәрыжытІауә, муслъымән дин хабзәхәм нәхъ зәрапәгъунәгъум шәч хәлтъктым. Ахәм

зэращІыр нэхъ пэж е нэхъыфІ дэ ди дауэдапщэ дэхыклэ-хэм нэхърэ, жыплэу ущІэупщІэныр къезэгъыщэуи къыщІэкІынкъым. Абы лъэныкъуитІри зэпэщачэу иризэдэуэфынущ. Ауэ дэтхэнэ хабзэми иІэн хуей нэщэ-нэ нэхъыщхьэхэм ящыщ утекІыщэ мыхъуу щапхъэ убзыхуа иІэн, драматургием и бзэкІэ жыплэмэ, хабзэм кыдекІуэкІ, нэхъыбэм яфІэкъабыл «сценарием» тетын зэрыхуейр.

Ар къэплъытэмэ, нобэ Къэбэрдейм щекІуэкІ хьэдэ-щІэлъхъэ хабзэхэр зи гугъу тцІа щапхъэм нэхъ иза-гъэу къыщІэкІынуц: хьэдэлусу ящІыным и бжыгъэри, щачІыну зэманри, щыгъынтыж махуэр зытехуэри, жьэрымэ зэрагъэуну махуэр зыхуэдизри... жыплэну-ракъэ, псори, псори нэхъ убзыхуауэ, Іэрыхуэу щытц. А лъэныкъуэмклэ пыплъхъэн щымыІэу сэ къысщохъу ди дежклэ а Іуэхур зэрыщекІуэкІ щыклэр. ГущыкІыгъуэр сыт? ГущыкІыгъуэщ, а «сценарие» дахэм и къупхъэм ит пэтми, абы фэ Іей къытригъауэрэ зехъэней ищІу егъэлейиныгъэ къыхалъхьэхэр, цІыху щыклахэм, хьэлын-шэхэм къагупсыс фэрыщлагъэхэр... Ауэ, ди тхыгъэм къепхауэ щыщымытклэ, абыхэм зэкІэ датепсэлтыхьы-щэнкъым.

Хасэхэр

«Псы цІыкІу псышхуэ хоткІубзэ» жиІащ псалъэ-жым. Абы нэхъ зыщышынэ щыІэкъым куэдкІэ къе-бэкІ лъэпкъышхуэхэм яхэс дэтхэнэ лъэпкъ цІыкІури. Хэмышыпсыхьыжыным цхьэкІэ, зи цхьэ пщІэ хуэзы-щІыж апхуэдэ лъэпкъым Іэмалу щыІэр къегъэсэбэп, я гупсысэхэр, мурадхэр зэтехуэу зэрыщытыным толажъэ.

А цхьэусыгъуэ дыдэращ Тыркум щыпсэу адыгэхэм я хасэхэр къэунэхункІэ щІэхъуари. А къалэным сыт илъэныкъуэкІи хуэпэжу плэрэ-тІэ Тыркум щыІэ адыгэ хасэхэр? Дэ дазэрыщыгъуазэ мащІэмклэ, а упщІэм жэуап нэс ептыну гугъуц, ауэ тлъэгъуамрэ зэхэтхамрэ тецІыхъауэ жыплэмэ, хасэхэр хуабжъу цхьэлэ мэхъу адыгэхэр зэрыцІыхуу, зыр зым цІэгъэкъуэн хуэхъуфу, Хэкужым пыщІэныгъэ хуалэу псэунымклэ.

Хасэм кІэщІ-кІэщІурэ ди лъэпкъэгъухэр щызэхуос, адыгэ Іуэхухэм щытопсэлтыхъ, унафэ гуэрхэр къы-щачтэ, адыгэ джэгухэр щачІ. Адыгэм я закъуэкъым хасэхэм къекІуалІэр – шэшэнхэри, осетинхэри, дагъыс-танхэри, къэрэшейхэри... жыплэнуракъэ, Кавказыр зи

хэкуу зылгытэж псори щызэхуос. Абы кыыхэкIыуи зэлүцлэхэр зэрэкIуэкIыр, нэхьыбэу зэрызэпсалгэр тыркубзэщ. (Пэжу, мыбы нэгъуэщI цхьэусыгъуи иIэу кыытщыхъуаш, Тырку къэралыгъуэм и бзэ политикэм ехьэлIауэ).

Хасэ унэхэр кыызэращэху, зэрызэрахъэ, зэхуэсхэр яцIыным трагъэкIуадэ ахъшэр езы адыгэхэм зэхадзэ. Я мурадхэр нэхъ зэпэгъунэгъуу щытын, я лэжьэкIэхэр нэхъ зэтэхуэу ягъэпсын мурадкIэ, Тыркум щыIэ хасэхэм илгъэс къэскIэ зэ конгресс (зэлүцлэшхуэ) яцI.

Къалэ нэхъ цIыкIухэм дэтыр зы хасэщ, ауэ нэхъ инхэм тIу е нэхьыбэ зыдэт яхэтщ. (п.п., Истамбыл, Анкара хуэдэхэм).

Гу зэрылгыттамкIэ, хасэхэм политикэм зыпыIуадз, щыпсэу къэралым и Iэтащхьэхэм я губгъэн кыызэрамышыным егъэляуэ хуосакъ. Ар, дауи, нэхьыфIу кыыщIэкIынуц, ауэ, дэ кыызэрытщыхъуамкIэ, таучэлмышцIу зэрыщытхэм я зэранкIэ хасэхэм яцIэфын Iуэху цхьэпэ куэд къонэ. Псалгэм папщIэ, уигу къоуэ сабийхэм адыгэбзэкIэ цIэныгъэ етыным зэрыпымылгхэр, я зэлүцлэхэр (къэралым къапымыубыдыщэр пэжмэ) адыгэбзэкIэ зэрырамыгъэкIуэкIыр, хьыбарыжъ, уэрэдыжъ кIуэдыххэр зэхуэхьэсыным, тхыжыным зэремылэжхэр. Гуманитарием епха апхуэдэ Iуэху цхьэпэхэм Тырку къэралыгъуэм и хабзэхэр лъэпощхьэпо кыыхуэхъуну кыыщIэкIынтэкъым. Лъэпощхьэпоуэ щыIэм я нэхьыщхьэр а зи цIэ кыытхуимыIуэр армырауэ пIэрэ – адыгэ цхьэемыгугъуныгъэр?

Егъэджэныгъэр

Адыгэ къуажэхэм пэщIэдзэ еджапIэ зыдэмыт яхэткъым, сыту жыпIэмэ, Тырку къэралым игъэува хабзэмкIэ дэтхэнэ сабийми пэщIэдзэ цIэныгъэ иIэн хуейщ.

Мы иужьрей илгъэсхэм къэс пэщIэдзэ еджапIэхэм зэрыщеджэу щытар илгъэситхуц, ауэ иджы илгъэсий яцIащ.

ПэщIэдзэ еджапIэ къэзыухар адэкIэ еджэнуи емыджэнуи хуитщ. Еджэным пызыщэнэу хуейхэм цхьэкIэ илгъэсищкIэ зыщIэс курыт еджапIэхэр щыIэщ, ауэ ахэр, зэрыжытIащи, къуажэ псоми дэткъым. Къуажэ зыщыплI зэдзауэ щыт нэхъ жылагъуэ иныIуэхэм е къалэхэм кIуэуэрэ (кIуэрыкъэкIуэжу мыхъунумэ, фэтэр кыыщаштгъэрэ) йоджэхэр.

Къэралым игъэлажъэ пэщIэдзэ еджапIэхэми курыт

еджапІэхэми еджапщІэ кыІахктым.

Курыт еджапІэ кызыгух дэтхэнэри, ди дежІэ хуэдэу, хуитщ экзаменхэр иту институтхэм, университетхэм щІэтІысхыну. ЕджапІэ нэхтыщхыэ щІэсхэм пщІэ мылгагэ ят. Нэхтыбэм зэрыщеджэр илэсиплІщ, ауэ 2-м кыщыщІэдзауэ 7-м нэс зыщеджэхэри щыІэщ. Илгэс бжыггэ нэхтыбэкІэ зыхуеджэр дохутыр ІэщІаггэраш (5, 6, 7).

ІэщІаггэлІ хуэныкыуэ кыэрал, уней лэжыапІэхэм ираггэаджэ студентхэри щыІэщ. Апхуэдэхэм я еджапщІэри фэтэрыпщІэри, яшхым пэкІуэри кызытыр еджэну кызыггэкІуа лэжыапІэхэрщ. Мыпхуэдэхэм кыытраггэкІуэда пщІэр, еджапІэр кыиуха нэужь, ятыжктым, ауэ езыггэаджэхэм я деж яггэзэжу щылэжыэн хуейщ.

Стипендиер лІэужыггыитІу щыІэщ: «бурсрэ» «кредитрэ». Ахэр кызыхыыр фІы дыдэу еджэхэраш. Псалгэм папщІэ, мыпхуэдэу иту хыбареггэащІэ кыфІадзэ: «Мы ггэм бурсу мыпхуэдиз, кредиту мыпхуэдиз (псалгэм папщІэ, 100 зырыз) щыІэнууци, кызыхыфыну кыиггэгуггэхэм зевггэтх». Кыиггэгуггэхэм зраггэтх, абы теггэпсыхыа экзаменхэр ятри, пхыкІахэм а илгэсым кыриубыдэу бурс е кредит кырат (зыыхыам елгытауэ). ЗэрызэщхыэщыкІыр мыраш: бурсыр япшыныжктым, кредитыр, лэжыэн щІэбдза нэужь, пшыныжын хуейщ. ЗэрыгурыІуэггэуэци, зэрыраггэаджэр тыркубзэщ, ангылбзэр еггэджыным мыххэнэшхуэ ират, а бзэр куэдым ирисэлгэфу ащІэ. Ди жаггэуэ зэрыхууци, адыггэбзэр щадж школ щыІэктым, щыІэным ущыгуггыныри щхыэггэпщІэжщ.

Адыггэхэр нэхтыбэу макІуэ офицер, еггэджакІуэ, юрист щаггэххызыр еджапІэ нэхтыщхыэхэм.

ЩІэ-унэцІэхэр

Тыркум щыпсэу адыггэхэм унэцІэ тІурытІ зимыІэ щІаггэуэ яхэтктым. Япэхэр кыэралым кыаритарэ а документхэм иту зэрахыэ тырку унэцІэхэрщ. ЕтІуанэхэр – езы адыггэхэм зэдащІэ мыххумэ, документхэм ирамытхэу кыадекІуэкІ адыггэ унэцІэхэрщ. Ахэм я нэхтыбэр, дауи, хэкужыым ирахаш, ауэ адыггэ унэцІэхэми яхэтщ Тырку щІыналгэм кыыщыххуахэри. Псалгэм папщІэ, хыэтыкыуей Іутыжхэр хэкужыым икІыу гупиплІу гуыша хыуа нэужь, тырку унэцІэ зырыз (Тебер, Осой, Джайхан, Озбек) зэраггэуэтам кыыщымынэу, я адыггэ унэцІэхэмкІи плІуэ зэтешщІыкІащ: Траныжхэ, Асчэрыкыуэхэ, Чэтггэжыыкыуэхэ, Инадыщыкыуэхэ

(лЫцІэхэм къатекІаш). Я дамыгъэр зыщ, я унэцІэ ды-
дэр **ІутЫжрауэ** зэрыщытыр псоми ящІэж, ауэ апхуэдэу
зэщхьэщыкІа хъуахэщ.

УнэцІэхэр щатхым ямышъуэжа, адыгэ жыІэкІэм
тету къызэтена гуэрхэми уарохьэлІэ (тырку жыІэкІэм
къызэригъэІурыщІэфым и фЫгъэкІэ), ауэ апхуэдэхэр
машІэ дыдэщ.

Хъэмыщэ, Хъэнащхъуэ, Пщызэбий, Пщымахуэ, Лацэ,
Дахэнагъуэ жыхуэтІэ адыгэцІэ дыдэм хуэдэхэр я до-
кументхэм итхауэ зезыхьэ (закъуэтІакъуэххэ мыхъу-
мэ) ущрихьэлІанукъым Тыркум. Куэдым зэрахьэ Къу-
рІэным кърахауэ ди дежкІи щызекІуэ цІэхэр (Хъэсэн,
Мухъэмэд, Хъусен, Мэжид, Ибрэхым, Исуф, Абдулэхь,
н.). Ауэ нэхъыбэр ди дежкІэ щымыІэ, дызэмыса цІэхэщ
(Дурды, Донды, Илфан, Эргун, Эдда, Ярол, Шенол, Эрсин,
Туна, Хъайдар, Фатихь, н.).

АтІэми документхэм ярыт цІэхэм къадэкІуэу, ады-
гэцІэ зиІэхэри щыІэщ: Бабыху, Дзыдзу, ТІутІэ, Дыкъэ,
ТЫлэ, ТІуш, ПытІуш, Къансинэху, ШуцЫкІу, Нэдыгъэ,
Дотэ, Хъэмадэ, ДыгъэцЫкІу, Дыгъэнэху, Дзыдзэ, Дзыдзей,
ГуэцІланэ, Гулахуэ, Гуланэ, Хъэмгуащэ, Шумахуэ, Дисэ,
н. Мыпхуэдэхэр, зэрыжытІащи, документхэм иратхэр-
къым, ауэ унагъуэхэм, хъэблэхэм, къуажэхэм къыща-
гъэсэбэп, нэхъыбэр гъэфІагъыцІэхэщ.

Ауэ, ищхьэкІэ къызэрыщыхэдгъэщаци, иужьрей
зэманхэм зи быным адыгэцІэ фІэзыщу документхэм
ирезыгъэтхэжыфа закъуэтІакъуэхэри щыІэщ. Апхуэдэ-
цІэхэщ, псалгэм папцІэ, мыхэр: Динэмыс, Дыжбын,
Динур, Дыщэхъан (хъыджэбзыцІэхэщ), Нарт, н. Апхуэдэ
щапхъэхэр зэрыщыІэм гугъапІэ къуэт хамэщІ щыпсэу ады-
гэхэми ди лъэпкъым къыдекІуэкІ цІэхэм зратыжынкІэ.

Шхыныгъуэхэр

Тыркухэр, шэч хэмылъу, ящыщщ шыгъупІастэм
мышьэнэшхуэ езыт, шхыныгъуэ куэд дыдэ зиІэ лъэп-
къхэм (а шхыныгъуэхэм я нэхъыбапІэр, шэч хэмылъу,
«къащІэнащ» мы щІыналгэм щыпсэуа лъэпкъыжъхэм,
къэралыгъуэжъхэм, цивилизацэхэм). Ахэм яхэс ады-
гэхэм, зэрыгурыІуэгъуэщи, а шхыныгъуэ щІыкІэхэр
къащтащ, гуфІэгъуэ Іэнэ къыщалэткІи, гуІэ шхын щаци-
кІи, махуэ къэс унагъуэм исхэм шахуэпщациІэ, а
тырку шхыныгъуэхэм адыгэ пщэфІапІэхэр нэхъ теухуа
зэрыхъуар нэрылгагъуш.

АтІэми, ди лъэпкъ шхыныгъуэхэр ІэщІыб ящІыпауэ

жыпІэ хъунукъым Тыркум щыпсэу адыгэхэм. Ди деж-
кІэ щапщэфІ адыгэ шхыныгъуэ куэд абыкІи щыІэщ: лыб-
жэ, шыпс, пІастэ, мырамысэ, кхъуейжапхъэ, хъэлывэ, хъэ-
лыуэ, джэдыкІэрыпщ, шхын гъур, мэжаджэ, нэгъуэщІхэри.

Хугу щыІэкъыми, пІастэр нэхъыбэу гүэдзым (абыхэм
«булгъур» жаІэ) къыхащІыкІ, ауэ нартыху къыщыкІ
щІыпІэхэм нартыху пІастэ нэхъ щащІ. Хъэлыуэри нар-
тыху хъэжыгъэм къыхащІыкІыу жаІащ. ІэфІыкІэ лІаужы-
гъуэ куэд япх, шейкІэ, кофекІэ ерыпщхэщ, «Срикъуащ»
жыпІэху къыпхуахъ. Шхэн ипэ, джырафинэкІэ псы щІыІэ
кызырэрыгуэкІ кыытрагъэуэври, стэчан зырыз йофэхэр.

Нэхъыбэм Іэнэм тешхыкІхэркъым. Унэ лъагум
илъ алэрыбгъум щэкІ къабзэ трапхъуэ, абы шхынхэр
трагъэуэвэ, я лъакъуэхэр щІаупщІауэ къотІысэкІыжхэри
машхэ. Я унэ кІуэцІкІэ, шыгъупІастэ пщэфІыкІэкІэ,
зехъэкІэкІэ хуабжыу къабзэлъабзэхэщ.

Анэдэлъхубзэр

ХъэщІэм бысым къыщыхуалъыхъуэкІэ, дауи, уна-
гъуэ нэхъ хуэмыщІа къыхухах хабзэкъым. Ар щІыжы-
тІэращи, дэ дыщэм хуэдэу дызыгъэлъэпІа бысым
унагъуэхэмкІэ нэгъэсауэ къыпхуэщІанукъым абы щыІэ
ди лъэпкъэгъу псоми яІэ псэукІэр зыхуэдэр.

Дауи, ахэми я нэхъыбэр, дэ дэщхъу, я сомыщхьитІ
ерагъкІэ зэлъагъэлэсурэ, щымыхъум деж, зэрыжаІэщи,
зэрыхъуу ящІурэ, мэлсэу. АтІэми мыр жыпІэмэ, тхъэ-
гъэпщІ урихъунукъым: Тыркум щыпсэу адыгэхэм яхэ-
ту къыщІэкІынукъым ищІэнрэ ишхынрэ зымыгъуэт.
Тхъэм и шыкурщ – ди лъэпкъэгъухэм абыкІэ гузэвэ-
гъуэшхуэ яІэу дэ гу лъыттакъым. ИщхъэкІэ зэрыщы-
жытІащи, хуэщІахэр щыкуэдщ, уей-уей жезыгъэлэхэри –
шыкур Алыхъ! – щымащІэкъым.

Тыркум щыпсэу адыгэхэм я Іуэхум нэхъ гузэвэгъуэ
дыдэу дэ хэтлэгъуар нэгъуэщІщ: анэдэлъхубзэр щІэб-
лэм зэрафІакІуэдырщ. Нэхъ Іеижу узыгъэгузавэр – ар
зэрафІэкІуэдым иригумэщІ щІагъуэ узэрыримыхъэ-
лэрщ, дызэрылІажынуыр къабыл зэрытщыхъуам ещхъу,
а Іуэхум арэзы техъуахэу, псы езыхъэхым яфІэфІыпсу
зыдрагъэзыххэу къызырэпщыхъурщ.

Япэу Тыркум сыщыкІуами сытетхыхъащ сэ мы Іуэхум,
иджыри жызоІэ: анэдэлъхубзэм ехъэллауэ «SOS!» джэ-
жыр идзын щыхуей зэманым екІуэлІапащ ди лъэпкъыр.

Дауи, гугъущ, узижэгъуэну гугъущ лъэпкъым и гум
щыужых нэхунэ гуэр щызэщІэбгъэнэжыныр, апхуэдэм
Іэмал къыхуэплъыхъуэныр. Ауэ абыкІэ лъэкІыныгъэ

зиІэ псоми ди къарур зэхэтлхъуэ а нэхунэр дымышху-мэфмэ, къыпфІэмыІуэхуу апхуэдэ фІыгъуэ зыІэпыбгъэхуныр хъэдэгъуэдахуэ зэрыщытыр лъэпкъым къытхугурымыгъаІуэмэ, абы къыкІыр ди лъэпкъыбжэр ди ІэкІэ зэхуэтщІыжу аращ. (ЩІэдгъэтхъаІуэу къызыщыхъунухэм ягу къыдогъэкІыж: ауэ хыфІэдзи, ди лъэпкъым и процент пщІейр адыгэбзэр щІэгъэхуэбжъауэ шыкІуэд хамэшІыращ здэшІэр). Анэдэлхъубзэр тфІэкІуэдмэ, адреј жытІэ псори хъыбарщи, итІанэ къытпэплъэр мырауэ къыщІэкІынущ: «адыгэкІэ» («черкескІэ») еджэу лъэпкъ гъэщІэгъуэн гуэр зэгуэрым зэрыщыІам теухуа хъыбархэр Тыркум – тыркубзэкІэ, хъэрп къэралхэм – хъэрыпыбзэкІэ, Урысейм – урысыбзэкІэ шызыгъэхъыбар цІыху щхъэ бжыгъэ гуэрхуэ дыкъэнэнущ. Дызыхэс лъэпкъхэм дахэшпысыхъыпэнри къыдэмышхуІау. Ди лъэпкъым и нурри ди нэгухэм имытыжрэ здэдгъээжын щІыбагъ гуэри къытхуэмынауэ... Тхъэм дыщихъуэм апхуэдэ хэкІыпІэншагъэм деувэлІэным.

Ди зэхуэдэ къалэнхэр

Илъэсищэрэ щэщІым щІигъуауэ гуп-гупурэ къэрал зыбжанэм щыпсэу адыгэхэр я хъэл-щэнкІи, я хабзэ зехъэкІэкІи, я зыхуэпэкІэ-зыІыгъыкІэхэмкІи хуабжыу зэщхъэщыкІащ. Япэрауэ, зэхыхъэ-зэхэкІхуэ зэрыщымытым и зэранкІэ. ЕтІуанэрауэ, къобэкІыу къыпхэс (е узыхэс) нэгъуэщІ лъэпкъхэм я хуэмэбжъымэ гуэрхэр, ухуей-ухуэмейми, къызэрыпкІэрыпщІэм къыхэкІыу. ДызэщхъэщыкІащ Тыркум щыпсэу адыгэхэмрэ дэри.

«Адыгэр дэни щыадыгэщ» жыдэзыгъаІау илъэс мин бжыгъэкІэрэ ди лъым хыхъа лъэпкъ хъэл-щэн нэхыщхъэхэмкІэ, пэжу, ноби дызщ дэнэкІэ щыІэ адыгэри, ди насып къыхърэ зэуІу дыхъужамэ, хъарзынэу дызэры-зэхэзэгъэжынуми шэч хэлътэкъым. АтІэми, къытедгъээжынщи, зэпэІэщІэ псэукІэм дэ къыттридзащ дызэщхъэщызыгъэкІ нэпкъыжъэ куэд. Ахэм я нэхъыбэр, дауи, хэхъуэныгъэфІрэ ди къулеягъыу къэплътэтэ хъунуш, ІэщІыб пщІын дэнэ къэна, зы лъэныкъуэм къыхэхъуа апхуэдэ фІыр адрејм зэрыхипщэным и ужь дитын хуейщ.

Ауэ зэманым къыттридза а «нэпкъыжъэхэм» яхэтщ ди лъэпкъыр зымыгъэдахэ гуэрхэри. Тепсэлхъыхын хуей апхуэдэхэм хъэмэрэ ахэр зэщыдбзыщІрэ ди щхъэ дыщытхъужу, «Фэ нэхърэ дэ дынэхъ адыгэщ» жытІэрэ дызэдауэ-дызэхъурджауэу дыпсэумэ нэхъыфІ? Зыщытхъужу щысыным лъэпкъым и гъащІэр дефІакІуэу шытамэ, фи фІэщ зэрыхъун, иужърей илъэсхэм адыгэм

хуабжъу зытІэтын хуеякІэ, ауэ... Абы теухуауэ сигу кьо-кІыж фІы дыдэу слъагъу адыгэ тхакІуэшхуэ гуэрым нэгъуэщІ тхакІуэм и романым хуэхъущІгъуэрэ жиІэ-гъар: «Къэгъэлъэгъуэн хуейр лъэпкъым и гупэращ – и щІыбыракъым».

Тхъэм къытхуигъэгъу, ауэ а тхакІуэшхуэм жиІам-кІэ сэ сызэрыарэзыр зы закъуэщ: дэр-дэрурэ ди гуэн лъапэ щыщІэтІгІэжми хъуну ди мыхъумыщІэхэр нэгъуэщІыбзэкІэ нэгъуэщІ утыкухэм идмыхъэныр Іэма-лыншэу цыткъым. Ауэ лъэпкъым и хъэмцІыракІэхэм анэл яфІэпщрэ уателъэщІыхъ зэпыту ущысыныр нэхъ Іейжци, абы кыикІыр, фІы хуэпщІэ уи гугъэжурэ, уи лъэпкъыр бгъэхутыкъуэу, бгъэщхъэукъуэу, ар дыдэмкІи и узхэр хэбгъэтІасэу аращ.

Дунейм трапхъауэ «ДокІуэд!» псалтэ шынагъуэр зыщхъэщыт ди лъэпкъыр дыкъэзыхъумэну хъэлыфІ-хэм ящыщ зыуэ сэ къысщохъу, ди ехъулІэныгъэхэр дгъэпІий къудей мыхъуу, ди ныкъусаныгъэхэми щхъэ-ихауэ дызэхутепсэлтыхъыжыфу дыщытыныр. ЗэхущІэ-накІэ, зэрыгъэпуд, зэрыгъэлъахъшэ Іуэхум хэмыту. «Фыфей», «дыдей» жыдмыІэу. Ди емыкІухэри ди екІу-гъэхэри зыуэ зэрыщытыр, зэдэдгуэшын зэрыхуейр хъэкъ тщыхъуауэ.

ДифІхэр дэнэ кІуэжын – ди ныкъусаныгъэхэм нэхъыбэрэ датовгъэпсэлтыхъ, хэкІыпІэ къызэдэдвгъэ-лтыхъуэ. Ди жагъуэ зэрыхъуци, дэ диІэщ зІэзэн хуей апхуэдэ куэд.

Хэкужъым къина адыгэхэм ди гъащІэм ухэплъэмэ, нэмысым, хабзэм, зэхущытыкІэфІым теухуауэ дэ нэхъыбэу дыусын хуейр уэрэдтэкъым – гыбзэт. Адыгэ лІыжъ-фызыжъ дапщэ щыпсэурэ жьыкІэфэкІэхэр щаІыгъ унэхэм? ЗинэкІэ ягъуэтауэ сабий дапщэ къыщІа-нэрэ адыгэ бзылътхугъэ гуэрхэм гъэлътхуэщым? Фадэмрэ наркотикымрэ нэрыгъ зыхуэхъуа адыгэ дапщэм ди лъэпкъ генофондыр якъутэрэ?.. Апхуэдэ куэд къып-хуебжэкІынущ, укъагъэуІэбжъым къыщымынэу, уи щхъэфэцыр зыгъэтэдджхэри яхэту...

Куэди плъагъун, куэди къыпхуэщІэн тхъэмахуэ зы-тІуным – дэ гу зылъыдмыта ныкъусаныгъэ зыкъом щыІгъуэ къыщІэкІыныщ Тыркум щыпсэу адыгэхэм я дежи, ауэ шэч зыхэмылътыжу тхъэрыІуапІэ дызэрихъэ-фынур зыщ: нэмыс, Іэдэбыгъэ, щыпкъагъэ, фадэм зыщы-хъумэн илъэныкъуэкІэ ахэр дэ щапхъэфІ тхуэхъунуш.

АтІэми, хамэщІ щыпсэу ди лъэпкъэгъухэм я гъа-щІэм дэ хэтлэгъуащ дигу иримыхъа, дыкъэзыгъэуІэб-жъа Іуэхугъуэ гуэрхэри. Дыщыуэу тхъэм къыщІигъэкІ,

ауэ дыщыуэу си гугъэкъым.

Адыгэм ди дежкІэ «Іыхылы» псалъэр псалъэшхуэщ, псалъэ лъапІэщ, Іыхылыгъэр зыгъэпуд Іуэхугъуэхэм нэхъ зызыщадзеи щыІакъым ди нэхъыжьхэм. ЗэІыхылы зэрышэжын дэнэ къэна, зи быдзышэ зэІурылт зэхамэхэр зэрагъашэртэкъым япэм. Зы хъэблэм дэс зэгъунэгъу щІалэрэ хъыджэбзрэ зэпылтыныр яфІае-мыкІут. Ноби ди дежкІэ нэхъ Іуэху гурымыхъ дыдэу кыщІалъытэхэм ящыщІ зэІыхылы зэрышэжыныр... Ди жагъуэ зэрыхъуши, хъэрып къэралхэмрэ Тыркумрэ щыпсэу адыгэхэм (нэхъыбэм ябзыщІ щхъэкІэ) а хабзэ мыхъумыщІэ дыдэр къахыхъу щІидзаш. Апхуэдэ кыщыхъур, пэжу, зэзэмызэш, адыгэр нэхъ хэпхъауэ щыпсэу щІыпІэхэрщ, ауэ хуэм-хуэмурэ а хабзэр дурыс зэрыхъум убзыщІын хэлъкъым. Мыбы щхъэусыгъуэш-хуэ иІэщ: ди лъэпкъэгъухэр зыхэс хъэрыпхэми тыркухэми я деж зэІыхылыхэр (зэдэлъху-зэшыпхъухэм я бынхэм нэгъунэ) зэрошэж. Хэт хуейми ирырегъэ-дурыс – дэ абы худіІуэху щыІэкъым, ауэ ар адыгэм ди дежкІэ хабзэ гущыкІыгъуэщ, ижъ-ижъыж лъандэрэ ди лъэпкъым ихъумэ къабзагъэр зыгъэутхъуэщ, медицинэ илъэныкъуэкІэ къапщтэми, ныкъусаныгъэшхуэу зэрыщытыр къахутагъэххэщ.

ЕтІуанэ Іуэхугъуэу дигу иримыхъар мыращ: Тыркум щыпсэу адыгэ бзылъхугъэ куэдым емыкІу лъэпкъ халъагъуэркъым тутын ефэным. Зым адреім хущІи-гъанэу унагъуэр тутын ефэу зэхэсыныр зырикІщ.

Пэжщ, ди дежкІи щыІэщ гъэпщкІуауэ тутын ефэ бзылъхугъэ гуэрхэр, ІыхылыгъэкІэ зэгухъу зэрыша закъуэтІакъуэххи кыщыпхуэгъуэтынкІи хъунуш. АтІэми лъэныкъуитІыр ину зэщхъэщокІ нэхъыщхъэмкІэ: зы лъэныкъуэм а ІуэхугъуитІри дурыс щыхъуу хуежьащ, Хэкужъым щыпсэу адыгэхэм я лъэныкъуэмкІэ ахэр емыкІу зыпылт Іуэхугъуэхэу кыщІалъытэ, дурыс щыхъункІи – дыщымыуэну Тхъэм кыщІигъэкІ! – Іэмал иІэкъым.

Араши, лъэныкъуитІми диІэщ зыхэднэн хуей апхуэдэ ныкъусанхэр. Ахэр зэтхъуэн, дризэщІэнакІэ мыхъуу, зым адреім едгъэлъагъужурэ, ІэщІыб тщІымэ, шэч хэмылтъу, нэхъ ди сэбэпщ.

*ГъэщІэгъуэн тщыхъуа псалъэхэр, псалъафэхэр,
ІуэрыІуатэ кІапэлъапэхэр*

Псори псощ, ауэ, нэгъуэщІ Іуэху уимыІау, сыткІи абы

утегъэпсыхъауэ Тыркум щикъухъа адыгэ къуажэхэр къызэхэкIухъыныр, ди дежкIэ щыжамыIэж псалтэ, псалтэфэ гъэщIэгъуэнхэр, хъыбарыжъ кIуэдыжхэр птхыныр, ди псалтэкIэхэр зэрызэщхь-зэрызэщхьэ-щыкIхэр къэпхутэныр хъуэпсэгъуэт. Абы сригъэгуп-сысащ сэ мы гъуэгуанэм слтэгъуахэм, зэхэсахэм. Ахэм ящыщ зыбжанэ пIэщIэрыщIэу си блокнотым истхащи, лей мыхъун ди гугъэу мы тхыгъэм бжъэпэ-техуэ худощI. Языныкъуэхэм деж къыджезыIахэм я цIэ-унэцIэр, щызэхэтха щIыпIэр пыттхаш.

«Адыгэр зэрымылтагъум зэхуэлIэу, зэрылтагъум зэрылIу апхуэдэщ» (Дырыхъу Жамболэт, Къутхъалей къажэ).

«Анэм хуэдэу гуапанIэ щыIэкъыми, хэкужъ хуэдэу хэкупIэ щыIэкъым» (Мэремыкъуэ Хъайдар, Гексун къалэ).

«Мэкъу емыуэфым и къэшэгъуэ хъуакъым, жалэу щытащ». (ВэрылI Джэудэт, Османие къалэ).

«Мэкъу емыуэфрэ зи вакъафэ зыхуэмыбзыжрэ» (ВэрылI Джэудэт, Османие къалэ).

«ЩхъэкIуэ щыкIуэкIэ, щIопщыр тIуащIэу яIы-гъыу, шым емыуэу, и щIэм етIэхъуурэ кIуэрт» (ВэрылI Джэудэт, Османие къалэ).

«Шогуэ ТIахьыр жалэри мыбыкIэ джэгуакIуэшхуэ щыIащ» (ВэрылI Джэудэт, Османие къалэ).

«Анэш нэхъыщIэ, малъхъэ нэхъыжъ, хъэщIэ нэхъыщIэ щыIэкъым».

«Адыгэм, нэмыс, сыт жалэурэ, бзэмыIур нэсри къэ-сыжаш».

«Уи унэукIытэ лъагэ ухъу!» – «уи нэмыс лъагэ ухъу!» жыхуиIэщ.

«ЩIалэм и Iэпэ хъыджэбзыр» – «щIалэм и Iэпэгъу хъыджэбзыр» жыхуиIэщ.

«Адыгэ нахэ иIэт» – «адыгэ теплтэ иIэт» жыхуиIэщ.

«КIапсэ гуэрэн» – бгыкъум ищIауэ зи кIапэр къелэлэх кIапсэ, пIэщIэмыщIэфтыным щхъэкIэ зэрыдзапIэхэр иIэрэ фэбжъ зытелъ сымаджэ пIэхэнэ хъуар езыр-езырурэ къризэфIэтIысхъэу (Дырыхъу Жамболэт, Къутхъалей къуажэ).

«ХъэмцIий, цIий-цIий! Гуагуэ нэфыр уафэм тес. Тас къэхъи, Iыхъэ уэстынщ – пр-р-р-р!» – мыр сабий «Iэбэдзыгуэ» шагъэджэгукIэ жалэ къебжэкIщ IутIыж (Траныжъ) Мэжид, Истамбыл къалэ).

«Къэбэрдейхэм унафэ ящIыху, абазэхэм я Iуэху зэфIагъэкIри мэкIуэж». (Есэн Сэбэхъэтдин, Къайсары къалэ, абазэщ).

Илтэс 83 хъу, къэбэрдей псалтэкIэ фIыуэ зыщIэ

абазэхэ лЫжь хъарзынэ Быжхэ Дурды къыджиа мы хъыбар кIэщIыр гъэщIэгъуэн дыдэ сщыхъуащ:

«Джэгум здыхэтым, лЫ хъыжьэ гуэрым махъсымэ фалтэ къыбгъэдахъати, «Сефэнукъым», яжриIащ. АрщхъэкIэ кIэрыкIхэртэкъым:

– КхъыIэ, къефэ.

– Сефэнукъым.

– Тхъэм щхъэкIэ къефэ, – лъаIуэрт фалтэр зыIыгъыр.

– Уэлэхыи, семыфэну, – жиIэри пигъэщIащ мыдрейм.

– Къэзанокъуэ Жэбагъы щхъэкIэ къефэ, – лъаIуащ щымыхъум щIалэр.

– Iагъу, зиунагъуэрэ, апхуэдизу улъаIуэ хъурэ? Иджы, сигтэлIами, сефэн хуейуэ аращ абы кыкIыр, – жиIэри лЫм фалтэр игъэщIеящ».

Си щхъэкIэ, мы хъыбар цIыкIур хъэлэмэт сщыхъуащ. Абы наIуэу къегъэлъагъуэ Къэзанокъуэ Жэбагъы щIлэуэ иIар зыхуэдизыр, къэбэрдейхэми, абазэхэхэми, шапсыгъ-хэми... адыгэ псоми ар зэхуэдэу ягъэлъапIэу, ягъэпа-жэу зэрыщытар.

Мыр дэ «къедгъэбла», жызыIэжам къыжъэдэтша хъыбару кыбфщымыхъуным щхъэкIэ, щIызогъу: лЫ-жъым дэ зэрымышIэкIэ дыхуэзауэ арат, Къэзанокъуэм и гугъу лъэпкъ тцIатэкъым – кызыкъуихри къыд-жиIэжащ.

Араци, ди гъуэгуанэ тхыгъэр духынщ, хамэцI щып-сэу ди лъэпкъэгъухэмрэ дэрэ ди зэлущIэхэм нэхъыбэ дыдэрэ щыжытIа хъуэхъумкIэ: «Тхъэм фIырэ гуфIэ-гъуэкIэ адыгэ псори Хэкужъым дыщызэхуихыж!»

1996 гъэ, «Iуащхъэмахуэ» журнал

ГУАУЭШХУЭМ И ДЖЭРПЭДЖЭЖ

Хэт и гугъэнт а пщэдджыжь дахэм, бжыхъэкумазэм и плъыфэ псомкIи зызыгъэщIэрэщIа пщэдджыжь щхъуэкIэплъыкIэм апхуэдэ гуауэшхуэкIэ зыкътху-зэридзэкIыну. Апхуэдиз псэ щIалэ хэункIыфIыхыну. Апхуэди зылт мы ди къалэ дахэ цIыкIум и щIым зы-щIифыну. Апхуэдиз унагъуэм гуауэ фIыцIэу къатеп-сыхэну.

Сэ ноби си фIэщ хъуцэркъым бжыгъэхэм «угъур-лыи» «угъурсызи» яхэтщ жыхуалэр, ауэ нэгъабэ бжы-хъэкумазэм и 13-м апхуэдэ нэщхъеягъуэшхуэ мы ди республикэ цIыкIум кызэрихъуам нэгъуэщIынэкIэ сригъэплъащ 13 бжыгъэм...

Цыхум я нэгү щІэкІащ апхуэмыди, абы нэхтрэ мин бжыггэкІэрэ нэхт ину гуауэ куэд хэгъуэщэжащ тхыдэм и гъуэз гъунапкъэншэм. Мы гуауэри, шэч хэмылгъу, хуэм-хуэмурэ абы хэгъуэщэжынуш.

Ауэ нобэкІэ ар хуэдэщ уІэгъэ мыгъушам. Нэгум пхушІэмыггэкІ сурэт шынагъуэщ. КІуэ пэтми нэхт кыппкърыхъу кыппщохъу. Куэдым урегъэгупсыс. КуэдкІэ узрегъэупшІыж: «Щхъэ кыппщыхъункІэ хъуа апхуэдэ ди деж?» «Хэт абыкІэ къуаншэр?» «Ар къэд-мыггэхъуным папшІэ сыт тхуэщІэну къэна ди хуэмы-хуггэкІэ, ди гулгытэншаггэкІэ?» «Дауэ щытхъума хъуну ди бынхэр апхуэдэ щІэщхъухэм есэжа мы ди зэманым и «щхъухъхэм»?..

Ахэр куэдрэ ди прессэм щыІуа псалгъэхэщ, ауэ ноби жэуап нэс ягъуэтакъым. Хэт ищІэрэ, ди зэманым къэхъу гуауэхэм я нэхъыбэм ещхъу, мы гуауэм и пэж-ри сэтэй къэмыхъункІэри хъунш зэгүэри. АтІэми дыз-дынэсыф хуэдизкІэ кългъыхъуэн, кълхутэн хуейщ абы и пэжыр, и щэхур, и щхъэусыгъуэр. Апхуэдэ лъэпкъпсо гуауэ афІэкІа дыхъамыхуэным щхъэкІэ. Балиггхэм я дежкІи гурыІуэгъуафІэу щымыт нобэрей гъащІэм ди щІалэгъуалэр щымыщхъэрыуэным щхъэкІэ.

Жылагъуэм (обществэм) и Іуэхур зэтесу екІуэкІыу кыппщылгытапхэр, абы щыщ дэтхэнэми щхъэж езым и Іуэху нэсу зэрихуэжу, зым и Іуэху адреир щІыхэлэбэн щхъэусыгъуэ щымыІэу щытмэщ (мэкъумэшыщІэм мэкъумэш ищІэу, ухуакІуэм иухуэу, еджаггэшхуэм кыххутэу, тхакІуэр тхэуэ, еггэджакІуэм ириггаджэу...)

Абы тещІыхъауэ жыпІэмэ, тІэкІуи къемызэгг хуэдэу щытщ дин кълэнхэмрэ фарзхэмрэ зыжъэхэмыуащэ гуэрхэр иужь зэманым шэщІауэ ислъамым епха Іуэху-гъуэхэм дазэрытепсэлгыхъыр, ауэ...

Ауэ зи гугъу тщІа гуауэшхуэри абы ехъэлІа Іуэху-хэри ящыщкъым кыппфІэмыІуэхуу узыблэкІ, щхъэдэб-ггэлух хъунухэм. Уи лъэпкъым, уи лъахэм гу уз-лы уз яхуиІэу щытмэ, абы уригузэвэни, дяпэкІэ апхуэдэ кытщымыщІыным щхъэкІэ, ди тхыдэм, ди гъащІэм, ди псэукІэм, ди дин Іуэхухэм набдзэгубдзаплгъэ дыдэу хэплгъэжыни хуейщ. Дэри, мис, а Іуэхугъуэ дызыггэпІей-тейхэм тхакІуэнэкІэ дыхэплгъэри ди акъыл кыызэ-рихъкІэ дытетхыхъащ, фи пащхъэ ныдолгъхъэ. Зыгуэр-кІэ щхъэпэ хъуну Тхъэм жиІэ.

1. Диным адыгэ лъэпкъым и гъащІэм щІаа мыхъэ-нэм, нобэ щІІэм, кълкІуэнум щІІэнкІэ хъунум теухуа гупсысэхэр

Дину щы игъэунэхуащ адыгэм ди тхыдэм: **мажусий диныр, чристэн диныр, ислъамыр.**

Тхъэм ирещІи, абыхэм ящыщу ди тхыдэм, ди культурэм нэпкъыжьэ нэхъ ин дыдэ къытезынар мажусий диныращ. Абы фІэщхъугъуейуэ зыри хэлъкъым: дэтхэнэ лъэпкъыжьми ещхъу, къыпхуэмыбжын жыхуалэм хуэдиз зэманкІэ адыгэхэр дитащ мажусий диным.

* * *

Сыт хуэдэ фІагъхэр къытхуихъауэ, къытхуигъэнауэ къэслъыгъэрэ сэ мажусий диным? А диным и фІыгъэу жыпІэ хъунуш, псалъэм папщІэ, ди лъэпкъым ІуэрыІуатэ къулей зэриІэр, ди эпос гъэщІэгъуэныщэр, ди мифологие нобэр къыздэсым куууэ джа мыхъуар, нэгъуэщІхэри. Мажусий диным къыдежьауэ жыпІэ хъунуш адыгэ хабзэм и «купкъри и жэпкъри»... Адрейуэ. Мажусий диным, шэч хэмылгу, цІыхум и гупыжхэр къыжьэдэзыкъуэ къарухэмрэ табухэмрэ нэхъ и мащІэу цытагъэнуш. И гур нэхъ ихауэ, и псэр нэхъ утІыпщауэ цІыхур игъэпсэут. Тхъэхэр куэд дыдэу яІэ щхъэкІэ, цІыхур ахэм яфІэлІыкІыщэу шыттэкъым, щемыдалуи, щапэщІэуви (богоборчество) къэхъут. Щхъэхуитыныгъэр псом япэ ирагъэщу, лІыгъэ-шыгъэр зыпащІ цымыІэу, я щхъэр зыми хуамыгъэлъахъшэу, я пщІэр я псэм нэхърэ нэхъ ягъэлъапІэу... ЖыпІэнуракъэ, хуабжъу зихъуэжами, нобэр къыздэсым адыгэм къадекІуэкІ лъэпкъ пагагъэм къежьапІэ хуэхъуауэ къыщІэкІынуш мажусий диным дыщита лъэхъэнэ кІыхыр... Нобэрей терминологием зэрекІункІэ жытІэнци, «зи шхуэІур иха демократием» щІэхъуэпсхэр, псом хуэмыдэу, литературэм, искусствэм пыщІа языныкъуэ цІыхухэр, апхуэдэ диІэу жыпІэ хъуну щытмэ, – «адыгэ богемэр», зыхуехъуэпскІыж хъуну псэукІэ гъэщІэгъуэнт мажусий диным и лъэхъэнэр. СощІэ, Тхъэр закъуэу зэрыщытыр зи уаз щІэдзапІэ дэтхэнэ дунейпсо динми ещхъу, ислъамым Іумпэм нэхъ ищІ дыдэхэм ящыщ къажусиигъэр, ауэ, «мажусий щІэинщ» жиІэу, илгъэ мин бжыгъэкІэ зэхуихъэса хъугъуэфІыгъуэ мо зи гугъу тщІам хуэдэхэр зи культурэм фІырыфІкІэ хозыгъэхын, хъэрэм зыщІыфын лъэпкъ щыІэу си фІэщ хъуркъым. Апхуэдэм, къызэрыхэдгъэщаци, егъэувэлІэгъуей дыдэ хъунуш, псом хуэмыдэу, лъэпкъ интеллигенцэр – тхыдэтххэр, тхакІуэхэр, усакІуэхэр, мажусий диным и персонажхэр сурэту зыщІыну зыфІэфІ дыдэ

художникхэр, н... Мис а щхьэусыгъуэхэр кьалъытэу, икIэм-икIэжым, абы теухуауэ щыIэ Iуэху еплъыкIэ ткIийм езэгъырабгъу бгъэдыхьэкIэ гуэр къыхуагъуэ-тын хуейт ислъамым и идеологхэм.

* * *

Сыт хуэдэ ныкъусаныгъэ къыхуихьауэ къэслъы-тэрэ сэ мажусий диным ди лъэпкъым, ди тхыдэм? Дыщыуэмэ, тхыдэтххэм, IуэрыIуатэр зыджхэм дыщагъэуэнктым, ауэ, сэ къызэрысщыхтумкIэ, мажусий диныр зыкъомкIэ бгъэкъуаншэ хъунуц адыгэ псори зы хэку унафэм дыщIэту зэи дызэрымпысэуамкIэ, сыт илъэныкъуэкIи зэщIэукIа лъэпкъ уардэу, зи хэку зы-хъумэжыфын зы къэралыгъуэжъ диIэу дыкъызэре-мыкIуэкIамкIэ.

Щхьэ закъуэ хуитыныгъэри фIыщ, уи пщIэр уи псэм япэ ибгъэщыфу упсэуныр дахэщ, уи щхьэ зыми хуумыгъэлъэхъшэныр лIыгъэщ, пагагъэ зэщыщхъу пхэлъын-ри Iейуэ къыщIэкIынукутым, уи тхьэ упэщIэтыжы-фыным щхьэкIэ гушхуэ пкIуэцIылъын зэрыхуейри гурыIуэгъуэщ, ауэ лъэпкъыр, лъахэр узэщIыным те-гъэпсыхьа гупсысэ лъагэр ахэм я щхьэжкIэ къытемыт-мэ, а мурад иным псори темыгъэпсыхьамэ, фIагъыу убж хъункIэ хъуну (мажусий Iуэху еплъыкIэм зыдэпщIмэ) мо къедбжэкIахэр зэрыщыту щхьэзыфIэфIагъ къудейуэ аращ итIанэ. ЩхьэзыфIэфIхэр къызэбэкI, псом хуэмы-дэжу, лIыфIыпIэ зэримыгъахуэ зи «шупашэхэм» (иджы-рей бзэкIэ жыпIэмэ, – зи элитэм) апхуэдэхэр гъунэжу хэт лъэпкъым къэралыгъуэ нэс игъуэт хабзэктым.

Мис ар дгъуэтыным зэран хуэхъуауэ къысщохъу сэ мажусий диным къытхилъхьа бжыщIэмыхьэ хьэл-хэр. Хьэл гъэщIэгъуэнхэр. Куэдым я дежкIэ гупыкIы-гъуейхэр. Ауэ кIуэ пэтми нэхъ щхьэзэрыфIэч зэхэтыкIэм техьэурэ кIуатэ гъащIэм зыкIи темыгъэпсыхьа мифоло-гие гупсысэкIэм ноби къыIэщIэмыкIыфхэр.

* * *

Мыбы и щхьэусыгъуэр тхыдэтххэм нэхъ жалэфыну къыщIэкIыныщ, ауэ илъэс миным нызэрыхьэскIэ (е щIигъукIэ?) дита пэтми, чристэн диныр ди деж лъэ быдэкIэ щыуват, жыпIэ хъуну си гугъэктым.

ЗэратхыжымкIэ, чристэн миссионерхэр гъунэжу ди лъахэм итащ, дин лэжыакIуэхэр куэду къагъакIуэу щы-тащ, члисэхэр, къулъшырыфхэр мымащIэу ди лъахэм

щаухуагъащ, итлани, зэрытлыгъа зэман кыхым еб-
гапцэмэ, моуэ узытелэбэ хуону, щлэбджыкI хуону, плуэ-
тэж хуону мащлэщ чристэн диным ди лъахэми дигухэ-
ми къаринар.

Фыуэ узыщымыгъуазэ Iуэху утепсэлтыхыныр
щлагъуэкъым, ауэ, къызэрысщыхум тешыхауэрэ
жыслэнщи, дит-димыт хуэдэурэ чристэн диным дыкъы-
зэрыдекIуэкIа а лIэщIыгъуэ бжыгъэм Iей илэны-
къуэкIэ ихъуэжауэ къыщIэкIынущ диным ехьэлIауэ
цIыхум ихъ жэуаплыныгъэр адыгэм къызэрыдгу-
рылуэр, зэрызыхэтщIэр. Жыплэнуракъэ, чристэн диныр,
къытхуахыну я гугъами, щхъэусыгъуэшхуэ гуэркIэ
къамыхъэсыпауэ е «и къуэпсхэм ди щIыналгъэр емызэ-
гъауэ» къыпщохъу... Щхъэж и фIэщыгъэцIэ илэжу,
адыгэ лъэпкъыр зэпэщIэщIэгъу Iыхъэ цIыкIу-цIыкIу
зыкъом ищIыкIа щыхъуар, нэхъри щызэбгрылэжы-
кIар мис абы щыгъуэу плэрэт, жозыгъэлэ щхъэусыгъуэ
куэд хыболгъагъуэ зи гугъу тщIы лIэщIыгъуэ бжыгъэм.

* * *

И хуэмэбжыымэ куэд къыхэна щхъэкIэ, а хуэмэб-
жыымэхэр зей мажусий динми имытыжу, чристэн дин-
ми имыхъэпауэ – мис апхуэдэ щытыкIэм ди лъэпкъыр
итагъэнущ, ислъамыр къытхэхъэу шыщIадзам
щыгъуэ. Ислъамыр джатэпэкIэ къытхуахъауэ
зыгуэрхэм жалэ икIи ятх, ауэ си фIэщ хъуркъым ар
пэжу, сыту жыплэмэ ислъамыр къытхэзыхъахэм джатэ
къыщIытхурахын щхъэусыгъуэ ялакъым: ищхъэкIэ
зэрыщыжытIауэ, а зэманым адыгэхэм, (диныншэт
жытIэну ди жъэ къытхуегъакIуэркъым)
хуехъуэпсэкIыжын, щлэбэнын хуэдизу зы дин гуэри
ткIийуэ яIыгъакъым.

Пэжщ, «щоджэн жорIых» жыхуалэри, кхъуэ зехуэ-
ныр зэрызыхрагъэнари, нэгъуэщI залымыгъэ гуэрхэри
хэлъащ а Iуэхум, нэщлэбжъэншэрэ губгъэныншэу ахэр
зэремыкIуэкIар гурылуэгъуэщ, ауэ шэч зыхэмылгыжыр
зыщ: хъалифхэм я зэманым ещхъу, муслъымэн диныр
ди деж джатэпэкIэ къахъакъым.

* * *

Кавказ Ищхъэрэм ис лъэпкъ зыбжанэм ещхъу, ады-
гэхэм ди дежи ислъамыр лъэ быдэкIэ щыувар XIX-нэ
лIэщIыгъуэращ. Еджагъэшхуэхэм къахутащ а Iуэхум
«миссионер» нэхъыщхъэ хуэхъуари: Урыс-Кавказ за-

уэжыырщ.

ПсэзэпылтьхэпІэ ихуа лъэпкъым дежкІэ насыпщ зэышэлІэн, зылІ и быну зэкъуэзыгъэуэфын идее, нэхтыфІыжраци, – идеологиие иІэныр. Ди насыпыншагъэти, зэгурьІуэ яку дэмылърэ пщыгъуэ-пщыгъуэу, псыхъуэ-псыхъуэу гуэшагъэххэу а зауаер къытепсыхащ ди лъэпкъым. ПцІыр сыткІэ щхъэпэ, ахэр зэкъуэзыгъэуэфын адыгэпсо идее нэгъэсаи адыгэпсо идеологиие зэцІэукІаи хъэзыру диІакъым дэ абы щыгъуэ. Адыгэхэми, дэ дэщхъу зи хэкурэ зи цхъэхуитыныгъэрэ зыгъумэж адрес Кавказ лъэпкъ гуэрхэми апхуэдэ къарурэ бэракърэ а зэман бзаджэм яхуэхъуауэ щытар муслъымэн диньращ.

Мисс ар зэи зыщыдгъэгъупщэн хуейкъым адыгэхэм, ислъамым и гугъу щытщІым деж: муслъымэн диньр, нэхъапэлукІэ къэтщтаи, лъапсэрых зауэжыыр ди лъэпкъми ди хэкуми къащытепсыха псэзэпылтьхэпІэ гъэхэм щыгъуэ гурэ псэкІэ къабыл тцІауэ щыта динщ...

Пэжщ, ди тхыдэр къызэрэкІукІамрэ къызэрэкІукІынкІэ хъуну щытамрэ теухуауэ иджыпсту куэдым зэмышхъ куэд жалэ. Нобэрей гъащІэм и «бзыпхъэхэр» къагъэсбэпурэ, ди блэкІа жыжбэм теорие «фащэ» гуэрхэр «хуад».

Щхъэтеча дыдэу къыщыжамыІэми, а теориехэм гупсыситІ нэхтыщхъэу къахош:

1) муслъымэн диньмрэ а диным и идеологхэмрэ мыхъуамэ, цІыхукІи, щІыналгъэкІи, мылъкукІи тхэщІышхуэ щымыІэу адыгэ лъэпкъри адыгэ хэкури Урыс-Кавказ зауэжыым дыкъелынут;

2) адыгэхэм ди ерыщагъэр мыхъуамэ, ди бгыр хуэдгъэшу Урысейм я пащтыхьым къытхуигъэувам арэзы дытехъуамэ, истамбылакІуэр къытщыщІынутэкъым...

Си фІэщ хъуркъым. Япэри. ЕтІуанэри...

* * *

ТІэкІу Іуэхум дызэрытепсэлъыкІыр къытхурагъэгъу, ауэ сыхуейт а зэманым ди лъэпкъым и щхъэ кърікІуахэм сазэрегупсыс щІыкІэр мыбдежым нэхъ шэцІауэ къыщыжысІэну.

Тхыдэтхыу ущІыщытыни щІэу си гугъэкъым мыр къыбгурыІуэным щхъэкІэ: Урысейм я пащтыхьым и дзэхэр а зэманым Кавказым къріутІыпщхъэнкІэ щІэхъуам дин щхъэусыгъуэ лъэпкъ иІакъым. Кавказыр иубыду тенджыз ФІыщІэм нэхъри хуит хуэхъун, дунейр

зѣрапхъуѣу колоніе-колоніеурѣ зытезыгуѣшѣжа европѣй кѣэралхѣм закѣыкІѣримыгѣэхун – аращ, шѣч хѣмылгѣу, а зауѣ гущІѣгѣуншѣ дыдѣр кѣыдащІѣылѣным щхѣѣусыгѣуѣ нѣхѣыщхѣѣу иІар. Дунейпсо колониализмѣм куѣд щІауѣ кѣыгѣѣсѣбѣп девизым кѣытращІѣы-кІыжа мы псѣлѣафѣм щІѣту кѣаутІѣыпщат а дѣѣ фІыцІѣ-хѣр: «Кавказыр, кавказ лѣѣпкѣхѣр имысу!» ИкІи абыхѣм гущІѣгѣу кѣыпхуащІѣынкІѣ Іѣмал зимыІѣт. Умуслѣы-мѣнми. Учрѣстѣнми. Умажусийми. Уатеистми...

Пащтыхѣым и ультиматумымѣрѣ адыгѣхѣм абы ира-тыжауѣ щыта жѣуапымѣрѣ теухуауѣ нѣбѣ мыпхуѣдѣу жы-зыІѣхѣр гѣунѣжщ: **«Бѣгѣмал, ерыщагѣ екІуѣн хуѣякѣым адыгѣхѣр, пащтыхѣым жиІауѣ хѣуар ягѣѣзѣщІа-мѣ, нѣхѣыфІат».**

Пѣжщ, апхуѣдѣу уезыгѣѣгупсыси хѣлѣщ мы Іуѣхум. Псом хуѣмыдѣу – зауѣр дѣркІѣ гууз дыдѣу зѣриухар, хѣкукѣутѣ-лѣѣпкѣкѣутѣр кѣызѣрытхуѣкІуар кѣѣплѣы-тѣмѣ. Ауѣ нѣгѣуѣщІу Іуѣхум ухѣзыгѣаплѣи гѣунѣжу кѣыхѣбгѣуѣтѣнущ мыбы. Япѣрауѣ, ди хѣкур якѣута-гѣѣххѣт абы щыгѣуѣ. Кѣѣбѣрѣдейм и гугѣу пщІы-мѣ, куѣд дыдѣ щІат (1822 гѣѣ лѣѣндѣрѣ) ар щымыІѣжу кѣѣплѣытѣ зѣрыхѣунурѣ; етІуанѣрауѣ, истамбылакІуѣр щІадза-гѣѣххѣу екІуѣкІырт, лѣѣпкѣыр зѣкѣуѣча хѣуакІѣт; ещанѣрауѣ, пащтыхѣым Іѣзѣ дыдѣу хузѣхалѣхѣауѣ щыта ультиматумым хѣт псалѣѣ щабѣхѣм я щІыбагѣ гущІѣгѣу гуѣр дѣлѣауѣ кѣызыщыхѣухѣр цѣуѣ: ар игѣащІѣми адыгѣхѣр дызыгѣѣгѣуащѣ, дыгѣуащѣ пѣтми тхузыхѣ-мынѣ ди жыІѣзыфІѣщагѣым и зы щапхѣѣ наІуѣщ. А зѣманым европѣй кѣэрал гуѣрхѣм я прессѣхѣри нѣ-гѣуѣщІ цІыху цІѣрыІуѣ куѣди хуабжѣу кѣытепсѣлѣыхѣ хѣуат Кавказым щекІуѣкІ зауѣми абы хѣѣкІѣкхѣуѣкІа-гѣыу щызѣрахѣѣр зыхуѣдизми. Ахѣм я жѣѣр игѣѣнын мурадкІѣт пащтыхѣым апхуѣдѣ «пщІѣ кѣытхуищІѣы-нкІѣ» щІѣхѣуар. «Мис, фолѣагѣу, – дѣ зѣрытлѣѣкІкІѣ гущІѣгѣу яхуѣтщІѣыну дыхѣтщ, ауѣ езыхѣр ерыпІы-нѣхѣщ, сампІѣимыхѣхѣхѣщ» яжриІѣфыным щхѣѣкІѣт а Іуѣхур кѣыпѣзыІѣтхѣм. Армыхѣуамѣ езы пащтыхѣми и гене-ралхѣми хѣарзынѣу ящІѣу кѣыщІѣѣкІынут а ультимату-мым иІѣну жѣуапыр зыхуѣдѣр.

Лѣѣпкѣыу дыкѣагѣѣнѣн, хѣкуу дыщагѣѣІѣн мурад зиІѣ абыхѣм зѣрахѣмытам щыхѣѣт техѣуѣ дѣфѣтѣрхѣмрѣ щапхѣѣхѣмрѣ гѣунѣжщ. Псалѣѣм папщІѣ, бгырысу щыІѣр Кавказым игѣѣкѣѣбзыкІыным теухуауѣ генерал Евдо-кимовым зѣхилѣхѣауѣ щыта планыр. Лорис-Мелико-выр Тыркѣм кІуѣуѣ ярищІѣылѣауѣ щыта зѣгурыІуѣны-гѣѣр. Кавказым бгырыс нѣхѣыбѣ гѣѣпщІагѣѣкІѣ изышым

цэхуу ахышэшхуэ ирату хабзэ зэрыщылар. Генерал Кундуховымрэ абы и пыхъуэпышэхэмрэ а Іуэху фІейм хэуныкІауэ зэрыщытар... Куэд, куэд дыдэ мэхъу ашхуэдэ щапхъэхэр. Шынэм гуцІэгъу хуэзыщІын дыгъужь зэрыщымыІэм цыхъэт техъуэ щапхъэхэр.

«Я Іэщэхэр занцІау пагъэтІылтамэ нэхъыфІат, бетэмал!» жызыІэхэм ятеухуауэ. Апхуэдэхэм мыр ямыщІау е зыщагъэгъупщэу кыпщохъу: адыгэхэр абы щыгъуэ зэи зыми ІэщІэмылъя, хамэ лъэпкъ унафэ зэи щІэмыта, цхъэхуитурэ къекІуэкІа лъэпкыым щыщ цыхухэт. Нобэрей адыгэхэм дымыгъэунэхуа, зыхэд-мыщІыкІ щытыкІэмрэ псэукІэмрэ къарита психологие яІэт. Тхъэм ирешІи, абыхэм я дежкІэ ажал пэлъытэу кыщІэкІынут пащтыхьым къахуигъэувыр... КІэщІу жыпІэмэ, сэ ину дыщыуэу кысцохъу, нобэрей гъащІэм дыхэпсэлъыкІыурэ, а зэманым псэуа цІыхухэм, ахэм я ІуэхуцІафэхэм нэуфІыцІшхъэрыуэу дащытепсэлъы-хьым деж, ди щхъэ етлътурэ, абыхэм ягу цыхъахэмрэ я псэ щыцІахэмрэ кыыщыдмыхутэм, кыыщыдмы-лътэм деж.

«Узыхьыну псым зыдегъэзых» жиІаш пасэрейм. Абы утетмэ нэхъ ущифейдэ куэдрэ кыщыпхуохуэ гъа-щІэм. Ауэ, мы зи гугъу тцІы лыгъажэ зауэм хуэдэ гуэр ущытепсэлъыхьым (ущытетхыхьым) деж, зытеуа, лей зылъыса лъэныкъуэм ехъэлІауэ а псалъэжъ-чэнджэ-щыр къэбгъэсэбэпыным къокІ теуа, лей зезыхъа лъэ-ныкъуэр бгъэзахуэу, абы ищІар, кІуэаракъэ, узыпэуэ мыхъун Тхъэ Іэмыру цытауэ къэплътэу.

«Мыпхуэдэ зауэм щыгъуэ мыпхуэдэ къралыгъуэм (лъэпкыым) зэуэ зитамэ, кыитеуа зэрыпхуакІуэхэм япэшІэмыувамэ, куэдкІэ нэхъ кыызэтенэнут...» Ду-нейм щекІуэкІа зауэхэм апхуэдэу уегупсысу укъри-кІуэурэ, мыдэ укъэса нэужь, уи жъэм кыпхуемыгъэ-кІуэн, жыпІэуи кыпхуамыдэн, хэкІуэдахэм я псэ бжыгъэншэхэри дэуэгъу кыпхуэзыщІын жэуап хъэдэ-гъуэдахэ кыбжъэдишынкІэ хъунут а логикэ екуэкуншэм.

Иджырей гъащІэр, зэи хуэмыдэжу, ахышэ-бохышэмрэ фейдэмрэ нэхъ теухуауэ йокІуэкІ, – хэт ищІэрэ, бийм зэуэ зептыныр нэхъ губзыгъагъэу цІыхухэм кыщца-лътытэн хъэжъвакъэжышх зэман къэхъункІэри хъунц, ауэ нобэр кыыздэсым екІуэкІа, екІуэкІ гъащІэм теу-хуауэ жыпІэмэ, уи хэкум кыитеуа бийм упэшІэмы-увэныр напэншагъэщ. «Псэм япэ – напэр!» жыхуалэ псалъэжыым хуэдэхэм щІапІыкІа адыгэ лъэпкыым напэншагъэр кыыхыхынкІэ Іэмал зимыІэт.

СоцІэ, пафос нэпцІ зыхэлъ псалъэшхуэ къудейуэ

кѡащыхъунуш мы жысІар зыгуэрхэм. Пэжщ, хэлъщ пафос. Ауэ нэпцІу си фІлэщ хъуркѡым, зыхужытІа цІыху-хэмрэ ахэр щыпсэуа зэманымрэ ятешцІыхъмэ.

А зэманым ди лъэпкѡым и щхъэм кѡрикІуахэм ящыщу сэ нэхъ кѡызгурымыІуэу куэд дыдэрэ гугъу сезыгъэхъар нэгъуэщІщ... Пэжщ, **нэхтыкІитІым яхэди, нэхтыфІыр кѡыхэх**, жыхуаІэм хуэдэт ди лъэпкѡыр абы щыгъуэ зрагъэувэлІар: е Уэсмэн империе зэхэкъутэм здиунэтІымкІэ кІуэнхэ, е я хъэдэхэр хэкум кѡранэн. Куэдрэ сызэупщІыжу цытащ: «Дауэ, а **егІуанэм** сыт хуэдизу емыгувэллэгъуейми, си лъэпкъ лІыхъужьым щхъэ кѡыхыхынкІэ хъуа а **япэр?** Дуней жэнэткІэ узэджэ хъуну хэкү дахашэр, илъэс мин бжыгъэкІэ зэрыпсэухъа «дыщэ абгъуэр» щхъэ ябгына апхуэдиз ди лъэпкъэгъум? А **егІуанэр** кѡыхыдзэзыгъэхын патриотыгъэ нэс худимыІауэ плэрэ, ярэби, ижъ-ижъыж лъандэрэ бийхэм ящытхъумэу, дгъафІлэу, ди псэхэр хэкІыхъам хуэдэу дызэрыпсэухъа хэкум?...» МащІэ-куэдми лъэпкъ тхыдэм зыгуэр хэсщІыкІ, лъэпкъ Іуэхухэм сыдахъэх зэрыхъу лъандэрэ а гупсысэр си щхъэм схуимыгъэкІыу илъащ сэ. ИкІлэм-икІлэжым кѡэзгъуэтауи си гугъэщ абы и жэуапыр...

Яхэтами, мащІэ дыдэу кѡыщІэкІынуш истамбыла-кІуэм щыгъуэ хэкум икІа адыгэхэм кѡагъэзэжын гуращэр зимыІэу яхэтар. «ЩІэблэншэу дыкѡэмынэным щхъэкІэ, мы мафІаеи ди бынунагъуэхэр хэтшынщи, моуэ дунейр тІэкІу и плэ изэгъэжмэ, гужыгъэжъхэр нэхъ теуІэфІэжмэ, дыкѡекІуэкІыжынщ» жалэу егупсысагъэнут сыт илъэныкъуэкІи зауэм иуфэкъа, кѡуэкІыплэ кѡэралхэми кѡухъэплэ кѡэралхэми кѡагъапцІлэурэ, утыку шынагъуэм жъагъэ папщІлэу кѡрана, атІэми бийм жъагъэ зыхуэзыщІыну хуэмей цІыхухэр...

Ауэ, адыгэм ди насыпыншагъэти, кѡекІуэкІыжыпліи имыхуэхэ щІыкІэ, гужыгъэжърэ бамплэу Урысейм щызэтрихъар кѡэукъубейщ, революцэшхуэу зыкѡызэридзэкІыжри, хэхэс тхъэмыщІлэхэм я гушІагъщІлэ хъуэпсаплэр щІлІубэжауэ цытащ кѡэублэрэкІа дунейм. Арати, хэкум кѡина адыгэхэмрэ хэхэс хъуахэмрэ я зэхуакум кѡурш блын лъагэу кѡыдэуващ идеологиекІэ дуней псом закѡыгуэзыгъэщхъэхукІа СССР кѡэралыгъуэщІлэм, формацэщІлэм и гъунапкѡэ, зэрыжалэу, ІункІыбзиблкІэ гъэбыдар. Кѡыдэувэри, икѡухъа хъуа ди лъэпкѡыр зэзыпхрэ зэрызыгъэІыгыуу щыІа псори (Іыхъыгъэ-благъагъэхэри дэкІуэу) зэтэкъута, зэпыуда хъуащ. Ар дыдэм кѡрикІуащ мелуанкІлэрэ нобэ зыкѡэзыбжыж адыгэ хэхэсхэмрэ дэрэ хамэгү-хамашхъэ дызэхуэхъуныр, хъэлкІи, щэнкІи, хабзэкІи, дуней тетыкІэкІи,

дин зехьэкIэкIи зэрымыцIыхуж жыхуаIэм хуэдэу
дызэпэщIэкIуэтыныр. Нэхъ гуауэжрати, хэкужым
икIа нэхъыжхэр ящхьэщылIыкIа нэужь, адыгэ хэ-
хэхэм я гугъэр хахыжыпащ хэкум к'яг'гэзэжыным...

* * *

Дунейпсо тепщэныг'гэр зыIэриг'гэхьэныр к'ы-
зыIурыбла Америкэмрэ абы и ак'ылэг'гухэмрэ натIэ-
рыIуапIэ ящIыпа динщ нобэ исл'тамыр. KIуэарак'э,
«терроризм» псал'тэмрэ «исл'там» псал'тэмрэ синоним
зэхуащIыным Iуэхур нахусащ. Л'таг'гумых'туныг'гэр
апхуэдизкIэ нэм к'ыщIэуэ х'уащи, ищхьэкIэ зэрыщы-
жытIауэ, дунейк'утэж зауэ, дин зауэ к'ымыкIащэрэт а
зэпэщIэтыныг'гэм, жыпIэу урогузавэ. «Апхуэдэурэ а
Iуэхур екIуэкIмэ, мусл'тымэну к'ызэрабж к'удейм цIы-
хур иришынэу к'ээнэнуц» жыпIэу абы ураг'гэгупсыс
нобэ тл'таг'гухэмрэ зэхэтххэмрэ.

А щытыкIэр хуабжыу шынаг'гуэщ диныр зэгурэ
зыIэпаг'гэхуауэ нобэ к'эзыщтэж дэ тхуэдэ л'тэпк'хэм
я дежкIэ. ПцIыр сыткIэ щхьэпэ, мусл'ымэн диным зи
гур хуэг'гэза цIыху куэд гуитIщхьитI ящIащ мы к'е-
кIуэкIхэм. Псом хуэмыдэу, бжыхьэ кIуам ди к'ылащ-
хьэм к'ыщых'уа гуауэшхуэм иужькIэ диным нэхъ
Iэнкун, мычэмыфэ хуэх'уауэ к'ыппщох'у ди цIыхур.

ЗэрыжытIащи, к'ыпфIэмыIуэхуу щхьэдэбг'гэлух
х'унухэм ящыщк'ыым ар, сыту жыпIэмэ зи диным
мычэмыфэ хуэх'уа цIыху жыIэзыфIэщхэр к'эзыл'ты-
х'уэ сектант л'тэужьыг'гуэ куэдым к'ыщауцыхь ди
республикэм. ЦIыху дэшэхыг'гуафIэ к'ыалых'хуэу. К'я-
г'гуэтрэ, зэи к'ызэрымыкIыжыфыну я х'тым ира-
г'гахуэу...

Абы теухуауэ сэ жысIэнур мыращ: Тхьэм апхуэдэ
Iуэху мыщхьэпэ адыгэм зэи к'ыитл'тык'уимыг'гэкI
(икIи к'ыитл'тык'уэкIынк'ыым), ауэ динх'уэж щIэт-
щIын щхьэусыг'гуэ гуэр дыIууэнкIэ х'уамэ, дэ «адыгэ
л'тэпк'» к'ыитхужалэу а Iуэхум дык'ыхэкIыжыфы-
нутэк'ыым. Ар зыцаг'гэг'гупщэн хуейк'ыым диныр Iуэху
джэгуу зи гуг'гэхэм. Абы ехьэлIауэ дерс к'ызыхэтх
х'ун Iуэху ди нэгу щIэкIаг'гэххэщ дэ.

* * *

Динхэм я тхыдэм ущрипл'эжкIэ, гу нэхъ зыл'тып-
тэхэм ящыщц зэман зэхуэмыдэхэм дин гуэрхэр натIэ-

рыуапIэ ящIу зэрыщытар. ГъэщIэгъуэнракъэ, апхуэдэ Iуэхур сытым дежи зэриухыр а натIэрыуапIэ ящIа диным и фейдэ хэлъут: и Iумэтым итхэр нэхъыбэ икIи нэхъ зэрыIыгъ хъурт, езы динми зиузэщIт.

Мулслъымэн диныр натIэрыуапIэ ящIауэ зэрыщыт-ри зэгуэр апхуэдэу иухыну къысщохъу сэ си щхъэкIэ. ТIэкIуи гурымышхъ хуэдэу щытщ мы жыслэнур, ауэ, ящIэж-ямышIэжми, Бушрэ абы и пыхъуэпышэхэмрэ иджыпсту ирагъэкIуэкI зауэхэр муслъымэнхэм я зэкъуэтыныгъэм толажъэ. «Iей мыхъу фIы хъужккъым» жыхуалэм ещхъу, Тхъэм жиIэмэ, а иджыпсту къыхуалэ лъагъумыхъуныгъэм ислъамыр ипсыхъауэ, нэхъри зэкъуэт, узэщIа хъуауэ къыхэкIыжынщ.

Си фIэщ сщIыну сыхуейщ адыгэхэм ди муслъымэныгъэри мы иджыпсту дызэрыт гугъупIэм къикIыну. НобэкIэ ди деж нэхъыбэу щытлъагъу примитив дин зехъэкIэр къызэзынэкIыу, ислъамым и IэфIыр, и куу-уагъыр, и философьер къытхузэлъузыхыфын дин лэжъа-кIуэхэр дгъуэтыну.

Нэхъ дызыхуэсакъын хуейраци, фанатизмэм Тхъэм дыщихъумэ. **Фанатизмэр, ар сытым ехъэлIауи жыIэ, – диагноzym нэхъ пэгъунэгъущ, фIэщхъуныгъэм, лъагъуныгъэм нэхърэ.** Уи гур къузауэ, уи псэр хузауэ упсэун хуейуэ дин узыншэм зэи къыппиубыдынукъым. Ди адэжъхэм къабыл ящIу къаштауэ щыта дин узыншэр нэсу къэзыгъуэтыжыфын, къызэлъузыхыфын, ди хабзэм къыдэщIэращIэу зезыхъэфын Тхъэм ищI ди лъэпкъыр.

2. Диным зэрыхущытым сыт хуэдизкIэ елътата лъэпкъым и зыужьыныгъэр?

«Лъэпкъым и зыужьыныгъэ» жыхуиIэ псалтэхэр щызэхэпхкIэ, япэу уигу къэкIыр, пэжу, экономикэм епха Iуэхугъуэхэращ. АтIэми, а псалтэхэм къызэщIа-убыдэ нэмыси, щыпкъагъэри, хабзэри, щIэныгъэри... жышIэнуракъэ, лъэпкъым и гъащIэр зэтезыIыгъэ, зыгъэкIуатэ псори. Ахэр зы механизмэм хуэдэу щызэдэлажъэм дежщ лъэпкъым зыужьыныгъэ нэс щигъуэтыр.

Диныр апхуэдэ лъэпкъ гъащIэ «механизмэм» и пкъыгъуэ нэхъыщхъэ дыдэхэм ящыщ зыщ. Абы езым и Iуэхухэр убзыхуауэ, узэщIауэ, зэрыщытыпхъэу щымытмэ, ар лъэпкъ «механизмэм» пкъыгъуэ хуэхъунукъым.

Диным фIэщхъуныгъэ нэсрэ фIэлIыкIрэ хузиIэ цIыхур аркъафэ, наркоман, дыгъуэгъуакIуэ, пцIылуэ-пцIышэ хъуныр фIэщхъугъуейщ. Зи нэхъыбаплэр

апхуэдэ цІыхуурэ зэхэт лъэпкъым зыужыныгъэ имыгъуэтынкІэ Іэмал иІэкъым, ауэ цыхъукІэ лъэпкъым и дин ЫгыкІэмрэ и зыужыныгъэмрэ змышхауэ зи гугъэхэр ину шоуэ... Ахэр зэрызэпхам шапхъэ хуэхъуфыну си гугъэщ мы иджыпсту диІэ зэхэтыкІэри. Іей илъэныкЪуэкІэ.

**3. Нобэ мымащІэу щыІэщ мыпхуэдэу жызыІэхэр:
«Адыгэ хабзэм нэхъ диньфІ ди лъэпкъыр хуей-
къым». Сэ а Іуэхум сызэрегупсысыр**

Адыгэ хабзэр хуабжъу зыфІэдахэхэм икІи зыфІэлъапІэхэм сазэрыщыщымкІэ сэри тхъэрыІуапІэ сихъэфынущ, ауэ абы дин къалэныр игъэзэщІэфыну жызыІэхэм акъылэгъу садэхъукъым... Хабзэр хабзэщ. Диныр динщ. ЗэпыхъапІэ гүэрхэр яІэ, зыр адрейм хуэгъэдахэ щхъэкІэ, ахэр я къежъэкІэхэмкІи, я къекІуэкІыкІэхэмкІи, ягъэзэщІэн хуей къалэнхэмкІи ину зэщхъэщокІ.

Пэжу, «тхъэншэ динкІэ» зэджэ гүэрхэр щыІэщ. Псалъэм папщІэ, китайхэм я динхэу **конфуцианствэ, даосизм** жыхуалэхэр. АтІэми, мыбыхэм лъабжьи къежъапІи яхуэхъуар китайхэм ныбжъкІэрэ къадекІуэкІ я лъэпкъ хабзэракъым (зыми шэч къытрихъэфыну си гугъэкъым китайхэми лъэпкъ хабзэ зэралэм) – цІыху Іуш дыдэхэу **Кун Цзы, Лао Цзы** сымэ зэхалъхъа философии куу икІи бгъуфІэ дыдэхэрщ. **Буддэ** нэхъ иужькІэ тхъэ пэбж хъуа щхъэкІэ, **буддизмэм** и къежъэкІари апхуэдэуш. Псалъэм къыдэкІуэу жытІэнщи, **даосизмэм** лъабжъэ хуэхъуа философием и къэухъыр акъылми нэхэми къахузэщІэмыкЪуэ жыхуалэм хуэдизщ, – том 4560-м яхуигъэхуа къудейщ!

Ярэби, абыхэм зыгуэркІэ япэхъуфыну пІэрэ-тІэ дэ апхуэдизу дгъафІэу «адыгэ хабзэкІэ» дызэджэр? Адыгэ хабзэм дыщотхъу, жытІэурэ абыи лъэмыкІынгрэ и мыкъалэнкІэ дыхуэвмыгъэупсэ, дэри дыхъэшхэн дызэрыхъун, нэхъыщхъэращи, дызыгъэхутыкЪуэн, цыджан психологиемрэ зэхэтыкІэмрэ лъэпкъыр хуэзыгъэушэн жыдвмыгъэІэ... Ерыщу зи диныр зыІыгъыж, зыІыгъыжынуи зи мурад лъэпкъышхуэм и джабэ укІэщІэсууи дин зумыхъажыным узыхуишэнкІэ хъунуми девгъэгупсыс... Мыри зыщыдвмыгъэгъушщ: дэ хэкум дыкыинэныр ди насып кыхъауэ дисыж щхъэкІэ, адыгэ лъэпкъым и нэхъыбапІэр, ауэ кыфІэдзи – процент 90-м нызэрыхъэсыр, хамэ къэралхэм щопсэу, муслъымэн диным фІэщхъуныгъэ лъагэ хуалэщ. Ахэмрэ дэрэ ди зэхуаку наклэнэщхъагъэ къыдэзылтхъэн щхъэусыгъуэ-

къэ-тІэ таурыхъ жанрым нэхъ хуэкІуэ апхуэдэ гупсысэхэр цІыхум я гум къыщедгъэблудыщысыныр?..

Адрейуэ. Дэнэ апхуэдизу дызыщытхъу, диным и пІэ идгъэувэну зыгуэрхэр дызыхуэхъуапсэ «Адыгэ хабзэр» здэщыІэр? Сыту сыхуейт а дызэрыхуэусэхэм, дызэрыхуэхъуапсэхэм ещхъу ар зэ закъуэ нэхъ мыхъуми зыщІыпІэ щыслъагъуну! АрщхъэкІэ, а дэ дызэригугъэм (е – дызэрыхуейм) ещхъу, моуэ зы «тхъэгъур» зы «тхъэгъум» иуарэ афэ джанэм хуэдэу и «тхъэгъу» псори зэрыІыгъыу ар зэрыщымытыжрэ куэд дыдэ щІащ. Уи нэхэр быдэу буфЫщІу и блэкІа жыхъэр уи нэгу къыщІэбгъэувэжын хуейщ, иджыпсту апхуэдэу тегъэлауэ адыгэ хабзэм урипсэлъаным, егъэлаяуэ уригушхуэным щхъэкІэ. Къызэтепхыжмэ, къыпхуэлъагъунур абы и щылауэ щымыІэжхэм я кІапэлъапэ гуэрхэщ.

Пэжу, зы хэщІапІэ закъуэ къыхуэнауэ иІэщ иджыпсту адыгэ хабзэм: а фІэщыгъэцІэ дыдэр и жинтым тету МафІэдз Сэрэбий къыдигъэкІа тхылъ дахэшхуэр.

4. Игурэ и щхъэрэ зэтелъу «Сымуслъымэнищ» жиІэным щхъэкІэ, а диным сыт хуэдизкІэ хэщІыхъуэ щытын хуей цІыхур? Псалъэм папщІэ, муслъымэну зыкълъытэж хъуну а диным фІэщхъуныгъэ хузиІэ дэтхэнэми?

Мы дунейм зы дини тету къыщІэкІынкъым фарзрэ къалэну яхуигъэувауэ хъуар и Іумэтым ит псоми ягъэзащІэу. АтІэми дин Іумэт гуэрым ит дэтхэнэми зелъытэж а диныр зыІыгъхэм ящыщу. Диным и лъагапІэм ухуэкІуэным пцІыи, фэрыщІагъи, пІэщІэгъуи, хэгъэзыхъи, тегъэгушхуи хэлъын хуейуэ къыщІэкІынкъым, сыту жыпІэмэ фІэщхъуныгъэ нэсыр, акъыл къудейкІэ мыхъуу, псэкІэ къабыл щІын хуей Іуэхуш. ПсэкІэ ислъамым хуэгъэзауэ абы фІэщхъуныгъэ хузиІэ дэтхэнэми муслъымэну зыкълъытэж хъуну къысшохъур си щхъэкІэ... Арыншамэ, зи гур диным хуитхъэщІыкІа куэд дыдэ Іумэтым и щІыбым къыдэнэнкІэ хъунуш.

5. ГуфІэгъуэм теухуауи щрет, гуауэм ехъэлІауи ирехъу – диным епха дауэдапщэхэр адыгэм зэрыдэтх щІыкІэхэм къезэгъ-къемызэгъыу хэслъагъуэхэм ятеухуауэ

Ди хъэгъуэлІыгъуэ дауэдапщэхэм дин Іуэхуу хэту сэ сщІэр ефэндым «адыгэ нэчыхъ» зэрырагъэтх закъуэ-

ращ. Пэжу, «нэчыхь ятхаш» жалэ щхьэкIэ, нэхъапэ-
Iуэхэм щыгъуэ ар псалтэ къудейкIэ зэфIагъэкIт...

ТхьэхужыIэу жыпIэнумэ, нобэ узытеукIытыхьыжми
хъуну щIыкIэм тету екIуэкIыу щытащ а Iуэхур. Нэ-
хъыжыIуэхэм ящIэж: нысащIэр къашэу тхьэмахуитI-
щы, мазэ хуэдиз дэкIа нэужьт «адыгэ нэчыхьыр» ятхыу
щыщытар. Абы щхьэусыгъуитI илэт: япэрауэ, нысэ
къызыхаша унагъуэми Iыхьлы-благъэхэми хьэгъуэлIы-
гъуэр зэрыдахынум зыхуагъэхьэзырын хуейт. ЕтIуанэ-
рауэ, «урыс нэчыхь» зэратхам и щыхьэт тхылгъыр къра-
мыгъэлтэгъуауэ ефэндыхэм нэчыхь ятхыну хуит ящIу
щытактым. «Урыс нэчыхьыр» (къэрал хабзэхэм тету
ятх нэчыхьыр) пхуатхыным щхьэкIэ, пIалтэ гуэр дэ-
кIын хуейуэ къыпхуагъэууу щытащ (сыщымыуэмэ,
ноби щыIэщ а хабзэр)...

KIэщIу жыпIэмэ, нысащIэр и лэгъунэм къыщыщIа-
ша (е тешэрыпIэм щаша) махуэмрэ зэрышахэм нэчыхь
щыхуатх махуэмрэ я зэхуакум а зи гугъу тщIа тхьэма-
хуитI-щыр, мазэр (нэхъыбэжи щыхъу щыIэт а пIалтэр)
дэлът... ЩыIар-щыIащ, нобэ лIо ар убзыщIыжкIэ, – мис
а пIалтэ кIыхьыфIым къриубыдэу щауэмрэ нысащIэм-
рэ «адыгэ нэчыхь» «урыс нэчыхь» ямыIэ пэтрэ, зэлI-
зэфызу зэдэпсэууэ щытащ. Ар, зэрыгурыIуэгъуэщи,
муслъымэныгъэми цIыхугъэми къезэгътэктым, гуэ-
ныхь зыпыль Iуэхут.

Нобэ, Тхьэм и шыкуркIэ, диным, къабзагъэм нэхъ
хуэгъзауэ йокIуэкI а Iуэхур: щауэмрэ нысащIэмрэ я
зэхуаку лIыгъуэ-фызыгъуэ къыдэмышъуэ щIыкIэ, Iэмал
имыIэу «адыгэ нэчыхьри» «урыс нэчыхьри» хурагъэтх.
(ПсалтэкIэ жалэрэ къэнэж мыхъуу, «адыгэ нэчыхьри»
иджы щыхьэт тхылгъым итхауэ къратыж).

Ар псори узэрыгуфIэн хуей Iуэхущ, ауэ «урыс нэчы-
хьыр» щатх IуэхущIапIэ унэри, зэратх щIыкIэхэри уб-
зыхуауэ зэрыщытым ещхъу, «адыгэ нэчыхь» зэратх
дауэдапщэри зы щапхъэ хэха гуэрым тету гъэпсамэ,
хъарзынэт.

Иджыпсту, сэ зэрысщIэмкIэ, вариант зыщыплIу (дэ
дымышцIэ вариантхэри, шэч хэмылгъу, щыIэу къыщIэ-
кIынщ) йокIуэкI адыгэ нэчыхьытхыр: е, япэм зэращIу
щытам ещхъу, – **ефэндыр нэчыхьытх ефэ-ешхэм яхэсу;**
е, «къахь-къашэу» жыхуаIэм хуэдэу Iуэхур екIуэкIамэ, –
щыхьэтхэмрэ ефэндымрэ а къыщаша (къыщахьа)
пщыхьэщхьэ дьдэм кърагъэблагъэрэ ирагъэтхыу; е
ефэндыр фызышэм яхэту кIуэуэ; е, фызышэр дэкIын
и пэ кIыхуэу, щыхьэтхэмрэ ефэндымрэ щхьэхуэу хьы-
джэбзым я деж кIуэрэ нэчыхь Iуэхур зэфIагъэкIыу.

Муслъымэныгъэмрэ къабзагъэмрэ теухуауэ жыпIэмэ, нэхъапэхэм зэрекIуэкIыу щытам нэхърэ мынэхъыфI мыбыхэм яхэткъым, ауэ зы щIыкIэм теубыдауэ зэрыщымытыр фIыуэ пхужыIэнукътым. Хабзэ дэтхэнэми, ар лъэпкъ хабзэ ирехъу, дин хабзэ ирехъу, – вариантхэр и жагъуэщ. УзытекI мыхъу законом зыкъомкIэ ещхъу щытын хуейщ хабзэр.

Апхуэдэ лъэкIыныгъэ сиIамэ, адыгэм ди муслъымэн нэчыхъытхыр мыпхуэдэу екIуэкIын хуейуэ згъэувынт сэ:

Япэрауэ, къалэ ирехъу, къуажэ ирехъу, къэрал хабзэм тету нэчыхъ щатх IуэхущIапIэ унэм (псалъэм папщIэ, Налшык къалэр къапщтэмэ, – «Нэчыхъ щатх уардэунэм – дворецым») муслъымэн нэчыхъытххэр щрагъэкIуэкIыну (ефэндымрэ лъэныкъуитIым я щыхъэтхэмрэ нэхъ хэмыту);

етIуанэрауэ, Iуэхур зейхэм ефэнды къыщIалъыхъуэн щымыIуэ, нэчыхъытхыр щекIуэкIыну IуэхущIапIэм зэфIигъэкI Iуэхутхъэбзэхэм ари хагъэхъэну (НэгъуэщI лъэпкъхэм ящыщ муслъымэнхэми мыр къабыл ящIыным шэч къытесхъэркъым, ауэ щыхъукIэ а Iуэхур зыхузэфIэкIыну ефэнды нэхъ жьакIуэхэу щы егъэбыдылIауэ щытыпхъэщ а IуэхущIапIэм: адыгэбзэкIэ езыгъэкIуэкIыфын; балъкъэрыбзэкIэ езыгъэкIуэкIыфын; урысыбзэкIэ езыгъэкIуэкIыфын);

ещанэрауэ, ефэндым иратын хуей нэчыхътхыпщIэр, зыкIи зэщхъэщимышу, дэни щызэхуэдэу ягъэувыну, зэрырат щIыкIэри, утыку Iуэхуу щымыту, щыпкъагъэ нэхъ зыхэлъ щIыкIэ гуэркIэ яхъуэжыну;

еплIанэрауэ, муслъымэн диным, лъэпкъ цэнхабзэм зэрекIункIэ гъэщIэрэщIауэ а дауэдапцэм пэш цхъэхуэ хухахыну (ар нэхъ зыхузэфIэкIынуар «Нэчыхъ щатх уардэунэ – дворец» къалэхэм дэтхэрщ).

Тхъэм и унэ лъапIэм апхуэдэ дауэдапцэхэр езэгъын-емызэгъыным дыщыгъуазэкъым, ауэ, езэгъыну щытмэ, дауи, псом нэхърэ нэхъыфIыр муслъымэн нэчыхъхэр ди мэжджытхэм щрагъэтхыф хъуамэт.

Мыр ауэ сытми ди цхъэ къизэрыхъакIэ зэрыжыдмыIэр дин лэжъакIуэ унафэщIхэм къагурыIуэну сыхуейт.

ЗэрыжытIауэ, «адыгэ нэчыхъ» зэратх щIыкIэ закъуэращ ди хъэгъуэлIыгъуэм «дин хабзэ» зыфIэпщ хъуну хэтыр. Ар зэрекIуэкI щIыкIэхэм датепсэлъыхъагъэхэщи, абы къыпытщэ щIыкIэу мыр дэщIыдгъуну дыхуейт: убзыщIын хэлъкъым, – а «дин хабзэр» зыхиубыдэ ди хъэгъуэлIыгъуэ хабзэхэр иджыпсту апхуэдизкIэ зэхагъэзэрыхъащи, хабзэ зыфIэпщ хъун гуэр къахэпхутыкIыну ухунэмыс щIыкIэ, зехъуэж, нэхъри йокIакIуэ.

Мис а зэхээрыхьагъэшхуэм хуабжью «зэхээдзэн» шы-
хъуаш мо зи гугъу тцІа «дин хабзэ» закъуэр. Зыдалун
планэпэ къахуэмыгъуэтым ещхью, адкІэ-мыдкІэ яхью
кыыхэнащ.

Араши, нобэ зэхээдзэн хъуар пщэдей дыхъэшхэн
хъуным дыпэмыплъэу, Іэмал имыІэу екІуэкІын хуей а
дин хабзэм, зэпсэгъу хъуну зэувэлІа цІыхуитІым я
мурадыр муслъымэныгъэкІэ зыгъэбыдэ «дин хабзэм»,
хуэфэщэн увыпІэ кыыщыхуэгъуэтын хуейуэ кызо-
лътэ ди нобэрей хъэгъуэлІыгъуэ дауэдапщэм. А Іуэхур
нэхъыфІ зэрыщІын хуейм, псом япэу, егупсысыпхъэр
ди муслъымэн дин лэжъакІуэхэрауэ кыысцохъу. Абы-
кІэ щхъэпэ хъун гуэр мо кыыхэтлъхьахэм къахэкІмэ,
си гуапэ хъунуш.

Ди хъэгъуэлІыгъуэхэр зэрекІуэкІым теухуа гурыгъуэ кІэщІ

Зэманым имыхъуэж шыІэкъым. Лъэпкъ хабзэри –
араш: игъащІэми гъащІэм зыдригъэкІуэрэ къогъуэгу-
рыкІуэ ар. Адыгэ хабзэм щекІуэкІ зэхъуэкІыныгъэхэ-
ми ущІригузэвэн лъэпкъ шыІэтэкъым, ижъ-ижъыж
лъандэрэ абы кыдекІуэкІ, псэуэ Іут, пкъы кыыщІэзы-
гъэуэ, хэкІыпхъэхэри кыыхыхьапхъэхэри наІуэ зыщІ и
«купкъыр» а зэхъуэкІыныгъэхэм хэмыкІуадэу щытмэ.

Адыгэ хабзэм и «купкъыр» зищІысыр нобэрей
акъылкІэ жыІэгъуей хъуну кыыщІэкІынуш. Тхъэм
ирещІи, абы зыщІишащ адыгэ гъащІэм Іушыгъэрэ
гуапагъэу хэлъам я нэхъыфІхэр, я къарур. А къарум
и къежъапІэр къэсхутэну сыхуежъамэ, сэ ар кыыщыс-
лтыхъуэнт мы псалтэкІэ къээгъэлъагъуэхэм я зэхуа-
кум: **нэхъыж – нэхъыщІэ; бзылтыхгъэ – хъултыхгъэ;**
жылагъуэ Іуэху – щхъэ закъуэ Іуэху. Ахэм я зэхуакум
къыдэкІыкІа фІыгъуэхэм ящыщ гуэрхэр къезбжэ-
кІыныщ; нэмыс, шыпкъагъэ, Іэдэбыгъэ, лъагъуныгъэ,
щэныфІагъэ, хьэлэлыгъэ, лыгъэ, цІыхугъэ, адыгагъэ,
н. Шэч хэмылъу, адыгэ хабзэм и «купкъраш» адыгэ
менталитетыр зыхуэдэмкІэ ущызымыгъэуэнури.

Дыщыуэу Тхъэм кыыщІыгъэкІ, ауэ ди хъэгъуэлІы-
гъуэ хабзэхэм щыкъутагъэххэу кыысцохъу сэ адыгэ
хабзэм и «купкъ» зи гугъу тцІар. Фантазие иныфІ уиІэн
хуейщ а нобэрей ди хъэгъуэлІыгъуэ хабзэхэр «адыгэ
хабзэу» кыызыщыбгъэхъуным щхъэкІэ.

Ди хьэгъуэллыгъуэхэм адыгэ хабзэр лъэныкъуэегъэз щыгъуу щыщидзар а дауэдапщэр зэрыдах щыкIэхэм зыкIи темыгъэпсыхъа ефалIэ-ешхапIэ гуэрхэм (ресторан, кафе с.ху.) црагъэкIуэкIыу щIадза нэужькIэщ.

Уи щыгъынхыжри, уи нэчыхытхри, уи кIэлтыгъакIуэри, уи кIэлтыкIуэжри, уи малъхъэтехъэри, уи нысэишэри, уи щауэишыжри... жыпIэнуракъэ, псори, псори зэхэтхъуарэ зэхэпщауэ зы жэщым зэфIагъэкIыу къаубла нэужькIэщ.

ЗэрекIуэкIри дапхуэдэу? Хуабжью екIупсыну адыгэ фащэм и пIэкIэ фата бырыбыр зыщыгъ нысачIэмрэ ущIаукIытэн лъэшкъ зэрыщымыIэр куэд щIауэ къызыгурагъэIуа щауэмрэ, зэи зэрымыгъуэтыжын хуэдэ, зэгулIыжауэ жъантIэм къыдэсу (къагъэтэджурэ къыщызэдагъафи щыIэу). Iуэхур абыхэм нэхъ ятеухуауэ зэрыщытыр къагурыIуарэ ялъэкI къамыгъанэу щIалэгъуалэр зэрызехъэу. Абыхэм я зэрызехъэ макъыр щызэпыухэм деж, нэхъыжхэр «къэпIэжъажьэрэ» адыгэ хабзэм щыщ гуэр зэрахъэну хуежъэу. АрщхъэкIэ уэрэджыIакIуэ, музыкант къащэхахэр къызэращэхауа уасэм зэрыхуэфэщэнкIэ къызэщIэппщIауэрэ, хабзэ зезыхъэну хэта нэхъыжхэр я пIэ ирауIэфIэжу...

Аращ, тIэкIу тедгъалэурэ жытIа щхъэкIэ, а зэрыжытIам къызэрыщхъэщиш щIагъуэ щыIэкъым нобэрей ди хьэгъуэллыгъуэхэр зэрырагъэкIуэкI щыкIэхэр.

Япэм псори пыплъхъэн щымыIэу екIуэкIыу щытащ, жысIэу тезгъэчыныхъыну сыхуейкъым, – дагъуэ Iэджи щыIагъэнщ абы щыгъуи, ауэ пщIыупс сримыхъуну къысфIошI мыбы: сценарие дахэм тетым хуэдэу, Iуэхугъуэ-IуэхугъуэкIэ зэщхъэщыхарэ а Iуэхугъуэхэр зэрызекIэлтыкIуэн хуей щIыкIэр убзыхуауэ, зэрыхъзэрий хэмылгърэ хъэщIэхэм ягъуэтын хуей пщIэр ягъуэту, благъэ зэхуэхъахэр гупсэхуу щызэрыщIыхуу, ягу зэхуилъ гуапагъэхэр щызэжралэфу екIуэкIыу щытащ япэм хьэгъуэллыгъуэхэр. Мис а щытыкIэ дахэ игъащIэ лъандэм къыддекIуэкIар тфIэкIуэдыпэныр гуузщ.

Сыт Iэмалыр? А уппщIэм къезэгъырабгъуу жэуап къыхуэбгъуэтыныр тыншкъым. Псалгъэм папщIэ, щхъэусыгъуэшхуэ иIэщ благъэ зэхуэхъа лъэныкъуитIым я зэхуаку щекIуэкIын хуей хабзэ-бзыпхъэ псори зы жэщым зэфIагъэкIмэ нэхъ къащтэ зэрыхъуам: **къулейм и зэманыр – ахъшэщ, мыкъулейм «жагъэ кIыхъ» зэрищIын ахъшэ иIэкъым.**

ТхэхужыIэу жыпIэnumэ, ди хьэгъуэллыгъуэ хабзэр зытекIуадэр абы ехъэлIа псори зы жэщ-зы махуэм зэфIагъэкIыу къызэраублар аракъым, – адыгэ хабзэм зы-

гъэзапІа щимыгъуэтыжу псори зэгулІа, зэхэпща зэры-
щыхъуарщ.

Яхузэрымыгъэгъуэтрэ зэІапах-зэІапатхъ жыхуаІэм
хуэдэу нобэрей хъэгъуэлІыгъуэхэр щрагъэкІуэкІ залхэр,
ресторанхэр, кафехэр, зэрыжытІащи, ущэфэн-ущешхэн
мыхъумэ, хабзэ щегъэкІуэкІыным зыкІи тещІыхъа-
къым. (АпхуэдизкІэ зэхэвэ-зэхэжъэ мэхъу а хъэгъуэ-
лІыгъуэхэр зэм-зэми, и ІэфракІэ къыбжъэхэуэу жэш
псом къыббгъэдэсар зумыгъэцІыхуфауэ, уэри укъимы-
цІыхуауэ ущызэбгъэдэкІыж щыІэш). Апхуэдэ Іуэхум
тегъэпсыхъа гуэр щыщымыІэкІэ, Іуэхур дэпхын щы-
хуейкІэ, лІо пщІэнур, – ахъшэ хъушэ иратурэ мо ищхъэкІэ
къызэрыщыдгъэлъэгъуам ещхъу ирагъэкІуэкІ.

ТхакІуэ чэнджэщ хуэныкъуэ «адыгэ олигарх» сэ зэи
срихъэлІакъым, ауэ, хэт ищІэрэ, ди хъэгъуэлІыгъуэ дэ-
хыкІэ хабзэр зэрытфІэкІуэдым иригузавэ гуэрхэр абы-
хэми яхэту къыщІэкІмэ, а лъэныкъуэмкІи псапэшхуэ
къызэрахъын, я бизнесхэми хэхъуэшхуэ къахуэзыхъын
гукъэкІкІэ (идеекІэ) садэгуэшэну сыхуейт апхуэдэхэм.

Налшык къалэ дэс адыгэхэр (Нарткъалэ, Бахъсэн,
Шэджэм, Тэрч дэхэм щхъэкІи жыпІэ хъунуц ар дыдэр)
хуабжъу хуэныкъуэщ адыгэ хъэгъуэлІыгъуэм ехъэлІа
Іуэхугъуэ псори тыншу щыдэпх хъун (унэ къудей мы-
хъуу) ухуэныгъэ комплекс зэщІэкъуа, псалтэм папщІэ,
мышхуэдэ фІэшчыгъэцІэ иІэу: «Хабзэ» (е «Адыгэ хабзэ»).

Апхуэдэ ухуэныгъэм и проектыр зыщІыну (ящІын
хуэдэу къызыщыдогъэхъури), Іуэхум хуежъэн ипэ,
Іэмал имыІэу ечэнджэщын хуейуэ къызолъытэ этног-
рафхэм, фольклористхэм, пасэрей адыгэ псэуалтэ ухуэ-
кІэм, интерьер гъэпсыкІэм я стилир къызэрыбгъэсэ-
бэпыну щІыкІэхэм хуэІэзэ гуэрхэм (абыкІэ щапхъэ къатепх
хъунуц ди къуэш абхъазхэм: «**апацхъа**» жари лъэпкъ
экзотикэр гъэщІэгъуэн дыдэу къыщагъэсэбэп унэхэр
ящІ, гуфІэгъуэ Іуэхухэр щрагъэкІуэкІыным тегъэпсы-
хъауэ), адыгэ лъапсэм, унэ кІуэцІхэм щызэрахъэу щыта
хъэпшыпхэр, Іэмэпсымэхэр, нэгъуэщІхэр, примитивна-
гъэ хэмылту, а Іуэхум езыгъэзэгъыфыну художникхэм.

Бэджэнду къэзыщтэхэм я дежкІи сэбэп пылту, зыт-
хэм я бизнесми ину зригъэубгъуу Іуэхутхъэбзэ зыкъом
щызэфІагъэкІ хъунуц а гуфІэгъуэдэх унэм.

Япэрауэ, хъэгъуэлІыгъуэ Іэнэм теухуауэ лъэныкъуитІ-
ри зэрыхимылтэфэн зэгурьІуэкІэ вариант зыбжанэ яІэ
хъуну къысщохъу.

ЕтІуанэрауэ, хъэгъуэлІыгъуэ фащэхэр прокату щып-
ту къебгъажъэ хъунуц.

Ещанэрауэ, хъэщІэхэр къызэрырагъэблагъэр, унэ

ишэр, щауэишыжыр гъэщIэгъуэну, Iэтауэ егъэкIуэкIы-
ным тегъэпсыхъа сценарие хъэзырхэр яIэу, гуфIэгъуэр
зейхэм я лъэIукIэ хъуэхъу гуэрхэр, цIэ-унэцIэ гуэрхэр хъэ-
гъуэлIыгъуэ къэс хагъэувэурэ ирагъэкIуэкI гуфIэгъуэр
зейхэм я дежкIэ нэхъри нэжэгужэ, гукъынэж ящI хъунуц.

ЕплIанэрауэ, фызышэри хъэгъуэлIыгъуэри телека-
мерэкIэ тезых оператор хъэзыру яIэмэ, ари Iуэху хъар-
зынэ хъуну къысщохъу лъэныкъуитIымкIи.

Етхуанэрауэ, пшынауэхэр, уэрэджыIакIуэхэр, къэ-
факIуэхэр къегъэблэгъэнри а гуфIэгъуэдэх унэм я щэ
дэлъмэ, хъарзынэт. Уахэдэ, къахэпх хъун хуэдэу, къра-
гъэблэгъэфынухэм я списокэр щыIэу, я репертуарыр
щIыгъуу, уасэхэр къыщыгъэльтэгъуауэ.

Тхъэмадэм дежкIэ зехъэней хъу гупышхуэ дыдэхэм
папщIэ иджырей хъэгъуэлIыгъуэхэм къыщагъэсэбэпу
щIадзащ «персонажыщIэ» – **ЕзыгъэкIуэкI** (актер нэхъ
жъакIуэ гуэр). **ЕзыгъэкIуэкI** ущIыхуеин гупышхуэ ды-
дэ щымыIэн хуэдэу гъэпсамэ нэхъыфIт мы зи гугъу
тщIы гуфIэгъуэдэх унэр.

Персонажхэм я гугъу щцIымэ, ди адыгэ хъэгъуэлIы-
гъуэм къыхэшпэж хъунут, псалъэм папщIэ, **ажэгъафэр**,
джэгу гъуор (джэгур зэхэзышэр, хабзэм тету езыгъэкIуэ-
кIыр. Адыгейхэм «хъэтиакIуэ» жалэ), **джэгуакIуэми**
къалэн щигъуэтын хуэдэу бгъэпс хъунуц хъэгъуэлIы-
гъуэ сценарьер.

Псом ящхъэращи, мыпхуэдэ гуфIэгъуэдэх унэр «но-
бэрей IлакъуэлIэшхэм» нэхърэ, цIыхубэм нэхъ яхуэгъэ-
зауэ, цIыху къызырыгуэкIхэм я зэфIэкIым нэхъ тегъэп-
сыхъауэ щытын хуейщ. Арыншамэ, ар лъэпкъпсо мыхъэнэ
зиIэ унэ хъунукъым.

* * *

ХъэдэщIэлъхъэ дауэдапщэр зэрэкIуэкIыр, зэры-
жысIащи, зэрыщыту къапщтэмэ, сигу ирохъ, ауэ мыбы
ехъэлIауи Iуэхугъуэ зытIущым гу лъезгъэтэну сыхуейт
дин лэжъакIуэхэм.

Япэрауэ, хъэдэIус куэдыIуэ иращIэкI хъуащ Iам.
Иджыпсту ар къызэмыхъэлъэкI, псэукIэфI зиIэ зыкъом
щыIэ щхъэкIэ, нэхъыбэр хуабжъу еплIэкIуауэ мэпсэу,
яхуэгъэкъарукъым. ИтIани, дыадыгэкъэ, – дэтхэнэри
хущIокъу адреихэм закъыкIэримыгъэхуну. Я щхъэ
зыхуей хуагъэныкъуэ. Я быныр зыхуей хуагъэныкъуэ.
ЩыIхуэ къыщащтэ куэдрэ къохъу, апхуэдэ Iуэхум
щIыхуэ хэбгъэхъэныр мыдурысми.

Нэхъапэхэм щыгъуэ щыIауэ сэ щцIэжыр: **ещанэ**

махуэр (щыдах махуэм ящІу шытакъым ди къуажэм), **махуэ плыщІыр, илъэсыр** – аращ. Нэхъ Іэтауэ ящІу шытар **махуэ плыщІырат**. Илъэсыр, сыщымыуэмэ, **сабийгъашхэкІэ** зэфІагъэкІт.

Иджы **щылІа махуэми** хуащІ, **щыгъынтыжри**, щхъэусыгъуэншэу, ехъэжъауэ ящІ хъуащ, **махуэ плыщІыр, махуэ щэ ныкъуэрэ тІур** (мыр, сощІэж, ди къуажэм ящІу къыщаблар балтъкъэр къэзыгъээзэжа куэд къытхэтІысхъа нэужькІэщ), **илъэс ныкъуэр, илъэсыр, илъэситІыр, илъэсищыр...** кІэщІу жыпІэмэ, **щылІа махуэ къэс...** Абы нэмыщІкІэ лІар зыгуэрэм пщІыхъэпІау илъэгъуамэ, абы зыгуэр иращІэкІ. (Апхуэдэ пщІыхъэпІэ щІэх-щІэхыурэ зылъагъу (зэзыгъэлъагъу?) гуэр хъэблэ къэс дэщ иджыпсту).

ЖыпІэнуракъэ, мы Іуэхум хуабжъу фэрыщІагъэ, егъэлейныгъэ куэд къыхыхъащ ди зэманым... ЦІыхум ягъэщІагъуэ: «Догъуэ, щапхъэ гуэрэм ирамыгъэуэвфу ара мы Іуэхур дин лэжъакуэхэм?» Абы и жэуап хуэдэу куэдым жалэ: «Ефэндыхэм я фейдэ хэлъщи аращ а Іуэхум зыкІи щІыхэмыІэбэхэр...» Фейдэуи сыт мыгъуэ къыхэпхын абы, ауэ цІыхури апхуэдэу пхэнжу емыгупсысыным щхъэкІэ, Іуэхури нэхъ зэІубз хъуным щхъэкІэ, икІэм икІэжым, зы мардэ гуэрэм игъэувамэ арат мы хъэдэІус (сэдэкъэ) Іуэхур.

Хуабжъу къемызэгъыу къызолъытэ гуауэ зиІэм зыгуэрэм сомищэ бжыгъэкІэ зыщІигъэкъуамэ, жыжъэ щыпсэуми, и псэупІэр ямыщІэми, ерагъкІэ къалтыхъуэу Іыхъэ зэрыхуагъэхьыр. ЗызыщІэбгъэкъуа уи гугъэ унагъуэр бэлыхъ хэбдзауэ кыщІокІ. Ар лейщ.

Хъарзынэу къежъа хабзэу къысщохъу хъэдэщІэлъхъэ махуэм, Іэщ ямыукІыу, лэкъум, кхъуей, къалмыкъ шей кытрагъэуэвэу абыкІэ зэрызэфІагъэкІыр. Нэхъыби нэхъыфІи хуейкъым. (А махуэм шхын къамыІэту зэрыщытар нэхъыфІыжт, ауэ, сэ зэрысщІэмкІэ, а хабзэр щызекІуэу къэнэжар джылахъстэней къуажэхэмрэ Жэнтхъэлэрэщ).

ЕтІуанэрауэ, зэрыжысІащи, цІыхухъу хъэдэм щІакІуэ зэрытрапхъуэр сэ сфІэкъабылщ, зэхъуэкІыни хуейкъым, хэт сыт жимыІами: адыгэ цІыхухъум ехъэлІа символ хуэдэу хъэдэщІэлъхъэ хабзэм хэту аращ щІакІуэри, а символыр хъумэн хуейуэ къызолъытэ.

Сэ сигу иримыхьыр ди лІахэм ятетпхъуэ а щІакІуэхэм я нэхъыбэр теплъаджэу, гурымыхъу зэрыщытырщ: дыгъэм ижъауэ, сабэм иуэжауэ, гъуанэхэр иІау, зэм-зэми хъэкІэзэпххэр къахэпІиикІыу... Дунейм ехы-

жа цыхум и гушылу апхуэдэ шлаклуэ иппхуэныр емыклуш. Зи щхэ пщлэ хуэзыщыж лъэпкхэм ахэту кышцлакфынкхым аужь дыдэу ялбагъуж цыхум апхуэдэ пудыныгъэ езых...

Сэ сфлэзахуэт жамыххэт къэс **ритуал шлаклуэ** еклу зырыз хурагъэщыну (е зэхадзэу, е псапэхуэщлэу зыгуэрым яхуригъэщлэу).

Мыпхуэдэ **ритуал шлаклуэр** шлаклуэ кызызэрыгуэкфым нэхрэ нэхт ину, кхъаблэм хуэфлу ящлэмэ, тепхуэклэ нэхт еклу гуэри кыхуагупсысамэ, нэхтыфлт (абыклэ чэнджэцэгъу пщлы хъун художникхэр, драпировкэм хуэлэзэхэр, Тхэм и шыкурклэ, ди машлакхым нобэ адыгэм).

Зэрыжытлауэ, шлаклуэр нэгъуэщлклэ зерамыхуэкфмэ нэхтыфлт, ауэ, хэт ищлэрэ, абы и вариант гуэр къагупсысын хуей хъужыкхуэмэ, адыгэ бэракхыр лъабжхуэ къапщтэ хъуну кысщохуэ.

Ещанэрауэ, ди ллахэр зытетлххэ, зэрыдэтх кхъаблэхэм я теплхэри хъэдэгъуэдахэщ, я лъакхуэхэр пыуфлеикфыжарэ уэщ дзагуэклэ ящла носилкэжхым ещхуэ кызызэрыгуэкф пхъэзэфлэбдзэу аращ, нэгъуэщл лъэпкхэм, псалхэм папщлэ, чристэн диным ит лъэпкхэм, я бэнхэр зэрагъэдахэм, зэрагъэщлэращлэм еплхытмэ.

Абыхэм зэращфым хуэдэу дывгъэщл, жыслэу аракхым сэ. Хъэуэ. Сэ си жагъуэ хъур зи дауэдапщэхэр зыхуэгъэдахэ, зыхуэгъэлхэплэ лъэпкхэм далхэщфыххэну дызэрыхэмытырщ.

Сэ кызызолхытэ а лъэныкхуэмкфи ди лъэпкхэ луэхухэр нэхт дахэ зэрытщфыным дегупсысын хуейуэ... Ритуал хуэлухуэщлэхэм теухуауи, шэч хэмылху, дизайн щылэщ. Муслхымэн хъэдэщлэлххэ ритуалым кышцагъэсэбэхэм теухуауи зэрыщфлэм шэч хэлххым.

Сыт ягъэ кфынт, Муслхымэн дин луэхушлалэ нэхыщхэм ар луэху ищлу, Къэбэрдей-Балхкхэрым муслхымэныкххуэ итым кхъаблэ еклу зырыз-тлурытл хурагъэщлэмэ. Моуэ, цлуугъэнэу щымыту, гуауэм езэгъ эстетикэ хэлху, илхэс куэдклэ зеклуэн хуэдэу лэбыдэлхъыдэу.

Сощлэ, апхуэдэ луэхушхуэм зэрызрапщытын ахышэ дин луэхушлалэхэм ялэххым, ар зи пщэ пхудэзылххэн кхуажэ унафэщли кхэгъуэтыгъуей хъунуш.

Ярэби, кызызыхахын зилэ муслхымэн кхулей гуэрхэм лхэлуклэ захуэгъэзамэ, ахэм зэфламыгъэкфыфыну плэрэт а луэхур? Я ллахэм я псапэу. Езыхэм я псапэу.

Апхуэдэ кхъаблэм тегъэуваплэ дахи илэн хуейуэ кызызолхытэ. Хъэдэр унэм кышцлаха нэужь, щфым хэлх флэкла умыщлэрэ псори хуеплхыхуэ зыкхомрэ пщлантлэкум щилхэ щылэщ, пщлэ хуэзыщлу, ффыуэ зылбагъуу

щытахэм псалтэ гуапэ хужалэжу. Дауи, къекIукъым апхуэдэм деж хьэдэр нэхъ кытелэтыкIа гуэрым зэры-темылгыр.

Нарткбалэ хьэдэщIэлтхьэ сыщылэу щыслъэгъуа кхъаблэ гуэрым сытепсэлтыхьыну сыхуейт мы Iуэхум ехьэлIауэ. Андрей тлъягъуурэ дызэсэжахэм хуэмыдэу, мыр и теплгэкIи (кхъаблэм щхьэкIэ апхуэдэу жыплэ хъуну щытмэ) нэхъ гурыхт, адрейуэ хьэдэм и щхьэр здэщылэ лъэныкъуэр – и натIэри и бгъуитIым и зэхуэ-дитIым нэсри – пхъэбгъукIэ къэщIыхьауэ щытт. Къы-зэрызгурыIуамкIэ, хьэдэр унэ зэтет дэкIуеипIэхэм нэхъ къехьэхыгъуафIэ хъуным тегъэпсыхьауэ ящIат.

Иджыблагтэ Зеикъуэ къуажэми щыслъэгъуащ лъэ-рыгукIэ къэгъэжыхьа кукъу дахэ цIыкIухэмкIэ къэ-щIыхьа кхъаблэ гъэщIэгъуэн. Пэжу, ари модрейри щап-хтэ пщIы хъун хуэдизу щыткъым, нэхъыфIхэ щхьэкIэ.

Апхуэдэ гуэрхэр щыщылэкIэ, шэч хэмылгу, а Iуэхум зигу хуэмызагъэ цIыху гуэрхэри щылэщ. Ар хъарзынэщ.

Псалгэм кыдэкIуэу сытепсэлтыхьыну сыхуейт мызэ-мытIэу Тыркум щыслъэгъуа кхъаблэхэм. (Тырку-хэр зэрыт мэсхьэб дыдэращ, сэ зэрысщIэмкIэ, адыгэ-хэри дызэрытыр). НтIэ, абыхэм я кхъаблэр, пхъэмбейм ещхьу, хьэдэ зытралтхьэм дежыр ихъурегыгкIэ къэлIу-лIыхьауэ, ауэ и щхьэр зэлухауэ, дыдейм ещхьу убыдыплэ-хэр илэу щытц. А кхъаблэ къэлIулIыхьам илгу хьэдэр мэжджытым яхь, апхуэдэ дауэдапщэм хухэхауэ мэж-джыт пщIантIэм дэт дапхьэм кхъаблэр трагъэуэвэ, дыуэ тращIэри, итIанэщ щIалтхьэну щахьыр. Абыи урегъэ-гупсыс мы Iуэхум: ярэби, ди къуажэхэм я нэхъыбэм дащIыхьауэ дэт мэжджытхэм нэхъ мэжджытыфэ къате-мыуэну пIэрэт, апхуэдэ IуэхухэмкIэ къагъэсэбэп хъуамэ.

* * *

ЛIэныгъэм ехьэлIа нэгъуэщI зы Iуэхугъуэ гуэрхэми сатепсэлтыхьыну сыхуейт.

Нэхъапэхэм щыгъуэ, сощIэж, къуажэм щыщ гуэр лIамэ, ар зэрылIыкIа унагъуэм Iэмал имыIэу колхозыр дэлэпыкъуу щытащ. Зыми зыри елгэлутэкъым, лъэлIу тхылъ лъэпкъи ятхыртэкъым, – хабзэу гъэувауэ щытти, – нэщхьеагъуэ зилэ унагъуэм хэплыхьауэ пхтэ гулгъэ (Iэжъэ), зы мэл, хьэжыгъэ къэп, семышкIэ дагъэ с.ху. ху-рагъашэрт. Зэманыр зыхуэдам еплгъытмэ, мащIэтэ-къым ар...

КъэсщIэну сыхуейт: а хабзэфI щымыIэжыр зэрызэ-рахъуэкIа нэгъуэщI зы хабзэ гуэр щызекIуэу пIэрэ, ярэ-

би, nobэ ди к'уажэхэмрэ к'алэхэмрэ? ЩызекІуэу шытмэ, а хабзэм к'иубыдыр зыхуэдизымрэ и зег'экІуэкІэмрэ цІыхур фІы дыдэу шыг'уазэу шытын хуейщ. Иджып-сту шыг'уазэу си фІэщ х'урк'ым.

ИтІанэ. Ил'эс зыбжанэ и пэкІэ «Кабардино-Балкарская правда» газетым тету сык'еджауэ шытащ лІэныг'эм ех'эллауэ цІыхухэм хуащІэну яг'эува ритуал Іуэхутх'эбзэхэр (дэтхэнэми тех'э сом бжыг'эр пытх'эжауэ) зыхуэдэмрэ зыхуэдизымрэ теухуа унафэ.

Гуэных'ыр к'эх'ыг'уафІэщ, ауэ, сэ зэрысцІэжым-кІэ, а Іуэхутх'эбзэхэм яхэтак'ым мусл'ымэн дауэдапщэм епх'эллэ х'ун гуэри. Ар мып'эжмэ, к'ыдгурымы-Іуалауэ арамэ, к'ытхуэвг'эг'у, жызоІэри сык'окІуэтыж, ауэ, пэжу шытмэ, а унафэр к'элэтыжын икІи г'эзэкІуэжын хуейщ: дунейм шытетым и зак'уэк'ым к'эралым и гражданинхэр зэхуиг'эдэн щыхуейр (зэхуиг'адэ хуэдэу к'ызэщыдг'эх'унщи), дунейм ехыжахэ нэужь, а яхуищІэж тІэкІухэри зэхуэдэу шытын хуейщ. Зэрыжалэу, х'эдэ л'апІи х'эдэ пуди шыІэн хуейк'ым.

Дин зэхуэмыдэхэм ех'эллауэ шыщыткІэ, цІыхухэм хуащІэ Іуэхутх'эбзэхэри зэщх'эщыкІыу зэрыщытынур гурыІуэг'уэщ, ауэ, лІахэр зыщыща диным емыл'ытауэ, лІэныг'э дэтхэнэми к'эралым к'ыхуиутІыпщ, триг'экІуадэ сом бжыг'эр зыуэ, зыкІи зыщх'эщимышу шытын хуейщ.

Налшык дэтщ (адрей ди к'алэхэми, шэч хэмыл'у, дэту к'ыщІэкІыныщ) лІэныг'эм ех'элла ритуал Іуэхутх'эбзэ цІыхухэм яхуэзыщІэ бюро. «Тх'эм хуей димыщІэ» зыхужалэ ІуэхуцІапІэхэм ящыщц мыр, ауэ, лІэныг'эр Іых'эмыгуэшу шыщыткІэ, ак'ылбалиг' х'уа дэтхэнэ к'алэдэсри шыг'уазэу шытамэ х'арзынэт а бюром и к'алэнхэм, зэфІиг'экІ Іуэхутх'эбзэхэр зыхуэдэм, ахэм ящыцу (апхуэдэ яхэтмэ) пщІэншэу зэфІэкІхэм, льготэ гуэрхэр шыІэмэ, – шыІэхэр зыхуэдэм, лІэныг'эр зейхэм пщІэ зыщІагын хуейхэм я уасэм (прейскурантым).

Мусл'ымэн сынхэр, итІанэ мо ищх'экІэ зи гуг'уу шытцІам хуэдэ кх'аблэхэр (Іэзаг'э, дахаг'э хэл'у щІахэр), х'эдэг'эпскІым ех'элла пк'ыг'уэхэр, пІал'экІэ яг'эуэв пх'э сынхэр, л'апэ сынхэр... ЖыпІэнурак'э, ахэр псори зыщІыпІэ цаг'уэту, «сондэжэр уасэ» мых'уу, уасэ пыухыкІакІэ к'ыщыпщэхуфу Іуэхур г'эпсамэ, х'арзынэт.

Налшык к'алэ иджыпсту мусл'ымэн куэд дыдэ щопсэу, мусл'ымэныкх'эшхуитІ дэтщ, ауэ щых'укІэ ахэм я х'эдэщІэл'х'э дауэдапщэхэм дяпэкІэ нэг'уэщІынкІэ епл'ын, х'эдэщІэл'х'эм епха Іуэхухэр

муслъымэнхэми зэрытрагъэпсынщІэным егупсысын хуейхэщ.

Мы Іуэхухэр гъээщІэныр зи къалэныр, шэч хэмылгу, нэгъуэщІ ІуэхущІапІэхэщ, нэгъуэщІ унафэщІхэщ, ауэ гъээщІа зэрыхъум кІэлтыплъыныр ди динырылажъэ унафэщІхэм къатехуэу къысщохъури, дащыгугъынщІ я Іумэтым итхэм абыкІи щыжакІуэ яхуэхъуну, я Іуэхур нэхъ дэхуэхауэ щамыгъэтыну.

6. Ди динырылажъэхэм я Іуэху зехъэкІэхэр егъэфІэкІуэным теухуауэ си Іуэху еплъыкІэхэр.

Ефэнды лІыжъ гуэр игу зэбгъа щІалэщІэм мыпхуэдэу ехъурджэуат жаІэ: «Уэлэхъэ, щІалэ, улІэмэ, ущІэмылхъэжын!» Ар ахърэтымкІэ узыгъаплгъэ анекдот нэщхъейхэм ящыщ. НтІэ, мис абы тежытІыхъ щІыкІэу къыпытщэнщи, дэ, уэлэхъи, куэд щІауэ дымышІалэж, ефэндыхэм гуапэ дыдэу щахущытын хуей ныбжъым дынэсамэ, ауэ щыхъукІэ я губгъэн къызэрыдымыхъыным яужъ дитынщ.

ГушыІэр гушыІэщ, иджы гушыІэ лъэпкъ хэмылгу жытІэнщи, Тхъэм къыддещІэ, – ахэр убыныр, ауан щІыныр, кІуэаракъэ, къэрал политикэм хыхъэу плэрэ, жыплэ хъуну щыщытам щыгъуи, нобэр къыздэсми ефэндыхэм ятеухуауэ сызытеукІытыхъыжын лъэпкъ стхауэ е жысІауэ къысхуэщІэжкъым.

Аращи, дин ІыгъыкІэм ехъэлІауэ зи щхъэ куэд тэзылхъэфынухэм дащымыщми, «Жэм лъакъуэ шкІэ иукІкъым» жыхуаІэм ещхъу, мыбдежым дэр-дэрщ, зетхуэр ди адыгэ Іуэхущ, ди дин Іуэхущ, а Іуэхухэр нэхъыфІ, нэхъ Іэрыхуэ зэрыхъунум теухуауэ гупсысэ гүэрхэмкІэ дызэдэгуашэмэ, зэран мыхъуну къысщохъу. «Зи жъэ зэлумыщІэм ягу илгъэ зэрыщІэркъым» жиІатэ-къэ пасэрейм. Мыри хъэкъыу си гугъэщ: ефэндыхэри щІыщыІэжыр цІыхухэращ...

Си щхъэкІэ сэ си псэр мэгуфІэ (адрейхэри, шэч хэмылгу, сэ схуэдэу къыщІэкІынщ) ди лъэпкъэгъу гуэрым хамэхэр къыдигъэхъуапсэу и Іуэхур екІуу, дахэу къыщыдэхъум деж. Псом хуэмыдэу – а цІыхур кІэщІ-кІэщІурэ утыку ихъэн хуейуэ къызыхудэкІ цІыхуу щытмэ, куэд къыкІэлтыплъыну, къыщІэдэлуну къызыхуихуэхэм ящыщмэ. Сыту жыплэмэ апхуэдэм жиІэм и мыхъэнэри, и жыІэкІэри, ищІэри, и щытыкІэри, и зэфІэлтыкІэри – псори ди лъэпкъым къыдалгъагъу.

Сэ кыыздалъагъу. Уэ кыбдалъагъу... ЗэрыжытIауэ, фIы дэтлъагъумэ, дрогушхуэ, дролъапIэ. МыхъумыщIэ дэтлъагъумэ, дроукIытэ, цIыкIу дрохъу.

Дин лэжъакIуэхэри фащыщц кIэщI-кIэщIурэ утыку ихъэн хуейуэ кызыхудэкIхэм. Къыфтепсэлтыхъхэр щIэкуэдри аращ. ПцIы щхъэ упсын хуей, а къыфтепсэлтыхъхэм яхэтщ зи цIыху IеягъкIэ е зи делагъкIэ и мычэзууэ мыхъун къыфхужызыIэхэри, нэхъыжыIуэхэр дызыщIапIыкIа «диныр афьянц» жызыIэу щыта идеологием и энерцием кыыхэмыкIыжыфхэри. Ауэ мыбы пцIыупс дрихъуну си гугъэкъым: ди цIыхум я нэхъыбаплэр щIохъуэпс фэ, зэрыжытIауэ, фи щIэныгъэ-кIи, фи псэлъэкIэкIи, фи зыIыгъыкIэкIи, фи зыхуэпэ-кIэкIи лъэпкъыр дызэрыгушхуэ, диным, фIэщхъуныгъэм, щыпкъагъэм, Iущыгъэм нэхъри дыхуэзыгъэушэ цIыхухэу фыщытыну, фытлъагъуну. Мис абы къуаншагъи цIыху Iеягъи хэлъу къыщIэкIынукукъым.

Араци, мыбдежым къыщыжысIэну сыхуейт абы ехъэлIа си Iуэху еплъыкIэ гуэрхэр.

* * *

Кадр Iуэхухэм теухуауэ. Ди дин лэжъакIуэхэми ябыщIкъым: диным ехъэлIауэ щыIэ мыгъуагъэхэм я нэхъыбэр къыщежъэр щIэныгъэ нэс зыбгъэдэлъ, къэухъыфI зилэ цIыху еджахэр дызэримашIэрщ. Дэ дызэрыщIэхъуэпсым хуэдизкIэ а Iуэхум зилэтыну дыхуеймэ, щIэныгъэ кыызэрыгуэкIым зи къэухъыр фIэмыкI цIыху еджахэр дилэкIи зэфIэкIынукукъым – еджагъэшхуэ гуэрхэри къахэкIыу щытын хуейщ дяпэкIэ абыхэм. Суннизмэми, шиизмэми, суфизмэми – кIуэ, жыпIэнуракъэ, ди диным ехъэлIауэ щыIэ фIыцIагъэ псоми куу дыдэу хащIыкIыу. Ахэр дэнэ къэна, инджылым, теурэтым, адрей динышхуэхэм я тхыль лъапIэхэм пыплъхъэн шымыIэу щыгъуазэу. Дискуссие инхэм хэтыфхэу. Конфессие зэIущIэхэм зыщамыдзейуэ. А зэIущIэхэм, яхэс къудей мыхъуу, я щIэныгъэ, я акъыл цагъэлъэгъуэфу.

Ди жагъуэ зэрыхъуци, мы Iуэхур апхуэдэу щызэкIэ-лтыммыкIуэр ди деж и закъуэкъым – Урысейм щыпсэу муслъымэнхэр зэрыщыту къапщтэмэ, мащIэ дыдэщ яхэтыр моуэ, уаригушхуэу утыку ихъэфхэр, итыфхэр, Iуэхугъуэ инхэм тепсэлтыхъыфхэр. Куэду яхэтми тцIэркъым, ауэ тлъагъур закъуэтIакъуэщ. Кавказ Ищхъэрэм апхуэдэ исыххэу сщIэркъым.

Дин лэжъакIуэ егъэджэныр нэхъапэхэм зэрэкIуэ-

кIам теухуауэ зэхэпхыр мыхэраш: е ямыгъэкIуапхъэхэр ягъэкIуат, е щемыджапхъэхэм щрагъэджат, е зэмыджапхъэхэм щIагъэджыкIат. СщIэркъым, шыжаIэкIэ, пэжу кыщIэкIынщ, ауэ апхуэдэу дяпэкIи емыкIуэкIыным щхъэкIэ, мы Iуэхур зэIубз хъуным нэхъ зрагъэлIэлэн хуейт республикэм и унафэщIхэми.

ПщIэ хуащIыну зыхуэфашэ дин лэжыакIуэ хъуахэу къагъээзжыным щхъэкIэ, а еджэну ягъакIуэхэр фIы я фIыж жыхуаIэ ныбжыщIэ щыпкъэхэу къыхэхыпхъэщ. Апхуэдэ ныбжыщIэхэм абыкIэ пхуаунэтIыным щхъэкIэ, зыхуеджэну IэщIагъэми зыпэрыувэну IэнатIэми сыт илъэныкъуэкIи пщIэ яIэу, иригушхуэу икIи ирипсэуфу щытын хуейщ.

«Щемыджапхъэ», «зэмыджапхъэ» жыхуаIэхэм теухуауэ. Мы лъэныкъуэмкIи Iуэхум нэхъ хуэсакъыпхъэщ дяпэкIэ. Мылицэ IэмалхэмкIэ зэхэхыжын хуей Iуэху къримыхъуэным щхъэкIэ. Мо ди нэгу щIэкIа гуауэшхуэм хуэдэ дыхэмышхуэным щхъэкIэ.

СощIэ, псалъэ хэщыпыхыакIэ апхуэдэ Iуэхухэм утепсэлтыхыныр тынщ, егъэлеяуэ гугъур ахэр гъээщIэныраш, ауэ, фIыгъуэ къыпытхыным и плэкIэ, нэщIэбжыэ къытхуихъ зэпыту декIуэкIыну дыхуэмеймэ, ди гъащIэр зэтэзыIыгъэ «пкъо» дэтхэнэми дызэрыхуэсакъым ещхъу, ди адэжыхэм къабыл ящIауэ дызытет диным и Iуэхухэр убзыхун икIи узэщIын зэрыхуейр гъащIэм хъэкъ къытщищIауэ си гугъэщ.

* * *

Дин дауэдапщэхэр зэрырагъэкIуэкI бзэхэм теухуауэ. Сэ хъэрыпыбзэ сщIэркъым икIи къызгурыIуэркъым, ауэ хъэдэщIэлъхъэхэм деж сфIэфIу содаIуэ. Псоми къыдгурыIуэу щытамэ, нэхъыфIу плэрэт, ярэби, а хъэдэщIэлъхъэм шыжаIэ къурIэныбзэр? Гуэныхъ зыпылт жытIэмэ, Тхъэм къытхуигъэгъу, ауэ си щхъэкIэ сэ нэхъ къызоштэ ар къызэрызгурымыIуэр, сыту жыпIэмэ щыгъуэ щытыкIэм нэхъ сришэу, диным и «хъуам» нэхъ сыхишэу къысщохъу. Арауэ кыщIэкIынут, ижъ-ижыжкIэ уIэбэжмэ, жрепхэм (пасэрей дин лэжыакIуэхэм) дин зэрызэрахъэ бзэуэ цIыхубэм къагурымыIуэ (е нэсу къагурымыIуэж) бзэ кIуэдыжа гуэрхэр къагъэсэбэпу щIыщытар. Ноби дин куэдым щызокIуэ а хабзэр. Псалъэм папщIэ, чристэн дин къудамэхэу католицизмэм, православием, н.

Ауэ мыбдежым сэ нэхъ зи гугъу щысщIыну сызыхуейр муслъымэн дин дауэдапщэхэм адыгэбзэр зэрыщIуэр зыхуэдэмрэ зыхуэдизымрэщ.

Хуабжыу ІуэхуфІу кыизолгытэ адыгэбзэр а дауэдапщэхэм нэхъ кыщцагъэсэбэп зэрыхуар. А Іуэхум адэ-кІи зегъэужьын хуейщ, диныр нэхъри лъэпктым пэгъунэгъу, хэпща хъуным щхъэкІэ. АнэдэлъхубзэкІэ цІыхум яжеІэн хуейуэ куэд хэтщ ди дин дауэдапщэхэм.

ЗэцІэкъуауэ, гъэхуауэ, макъыфІау, тэрэфарэу щымыту, ауэ жыІэкІэ купщІафІэхэмкІэ гъэнщІауэ ефэнды гуэр хъэдэщІэлъхъэм кыщыщыпсалтэм деж, уигу хохъуэ. ЦІыху жъакІуэм, жъабзэфІ зыІурылтым игъащІэми пщІэ хэха хуащІу цытащ адыгэм. Ди жагъуэ зэрыхуэщи, зырызыххэщ ди нобэрей ефэндыхэм апхуэдэу яхэтыжыр. Іуэхум щымышц куэд щхъэгъэужэгъурэ кІыхъу жызыІэ гуэрхэм уарохъэлІэ, – мис ар узыхуэмеиххэщ.

Дин дауэдапщэхэм гъэхуауэ щрипсэлгъэфу ягъэсэн мурадкІэ ди мыдрисэм анэдэлъхубзэр щадж-щамыджым сыщыгъуазэктым. Щамыджмэ, щыуагъэшхуэу кыизолгытэ.

Диным и лэжъакІуэ нэхъ щІалэхэм я жагъуэ ирырамышцІ (абыхэм дин щІэныгъэ нэхъ зэралэм сэ шэч кытесхьэрктым), ауэ, гу зэрылгыстамкІэ, ахэр адыгэбзэ гъэхуам куэдкІэ нэхъ хуэсэмэгущ, ди ефэнды нэхъыжыуэхэм нэхърэ.

Зыхуагъэхъэзырыр ди адыгэ, балккър жылагъуэхэрауэ щыщыткІэ, щхъэж и анэдэлъхубзэр пыплъхъэн щымыІау ищІау, цІыхум я пащхъэ кыизэрыщыпсалтэ Іэмалхэм (риторикэ) щыгъуазэу щытыпхъэщ а щІалэхэр. Ахъумэ ерагъкІэ кыдришейуэрэ зыгуэрхэр кыІу-щэщу тубетейкэ хужь зыщхъэрыгъ щІалэ ІэщІупщІ цІыкІу пщІантІэм кыдэдбгъэувэкІэ, абы ефэндыфи къраплъынуктым, дауэдапщэри ещхъу худэхынуктым.

Иджыри адыгэбзэм теухуауэ зы Іуэхугъуэ. Ди адыгэ хабзэмрэ дин хабзэмрэ ящыщ куэд зэрызэхэзэгъам ещхъу, муслтымэн диныр кыизэрытщтэ лъандэрэ къурІэныбзэм щыщ псалтэ, псалтэфэ куэд адыгэбзэм кыыхыхъащ. Лъэпощхъэпо гуэр имыІау лъэпктым убгъуауэ кыигъэсэбэп дэтхэнэ бзэми и хъэлщ хамэбзэм щыщу кыыхыхъэ псори езым и бзэ хабзэм иригъэувэу, и теплър яриту. Бзэм и хабзэхэр ткІийщ, къурІэныбзэти-нэгъуэщІыбзэти жиІау зэхэдз ищІктым. Мыбы щыгъуи апхуэдэу кыщІэкІынущ зэрэкІуэкІар: фонетикэм деж кыщыщІэдзарэ синтаксисым деж щыщІэ-тІыкІыжауэ ди бзэм и хабзэхэр зылъэмыІаса яхэту кыщІэкІынукуым КъурІэным къраха а псалтэхэм, фІэщыгъэцІэхэм, псалтэфэхэм.

Алыхь, Алыхьталэ, Алыхь-Іэчбэр, Мэчэ, Мэдинэ, КъурІэн, мэджыт, къулъхуолэ, субхъэныгъэ, Іэлъхъэм... куэд, куэд дьдэ мэхъу апхуэдэу адыгэбзэм и ІукІэм, и хабзэм иува хъэрып псалъэхэр, фІэшыгъэ-цІэхэр. Абыхэм яхэбжэн хуейщ муслъымэн диныр къызэрытщтэ лъандэрэ КъурІэным кърахыурэ адыгэ сабийхэм фІащ цІэхэри. Ахэр апхуэдизкІэ адыгэбзэм и фонетикэ сэфэтым иуващи, я нэхъыбэр адыгэцІэ дьдэу фІэкІа куэдым ящІэркъым. Псом хуэмыдэу, къэбэр-дейхэм ди псалъэкІэм нэхъ зэхъуэкІыныгъэ цагъуэ-тащ абыхэм.

Муслъымэн диныр къыщытщта зэманым къыде-жъауэ ди анэдэлъхубзэм куэд дьдэрэ къыщагъэсэбэп бзэ клише, штамп, псалъафэ дахэ куэд: **Уэгур зи унапІэ, Тхъэм и лыкІуэ, ЛъапІэу лъагэ, Цыхум дипщу Тхъэм и пщылІ, ДыкъэзыгъэщІауэ дызыгъэлІэжын, ГуащІэрэ гущІэгъурэ зиІэ, Псори зэлъэІуу зым емылълэІуж... куэд мэхъур мыхэри.**

Тхъэм ирещІи, абыхэм я нэхъыбэр къурІэныбзэм къыхахауэ къыщІэкІынущ, ауэ ди бзэм къычищтэм щыгъуэ, псалъафэ дахэ адыгэбзэм къызэрыщагъэщІ Іэмалхэр къыщагъэсэбэпащ. Гу нэхъ зылъыптэхэм ящыщ, псалъэм папщІэ, литературэдджхэр «адыгэ риф-мэкІэ» зэджджхэр, н.ж. макъ «зэпэджэжхэмкІэ» пасэм щыгъуэ усэхэр, псалъэжъхэр, псалъэ шэрыуэхэр ады-гэхэм зэрагъэпсу шыта бзэ Іэмалыр.

Ди жагъуэ зэрыхъуши, ди дин лэжъакІуэ нэхъыщІэ-хэм я лексиконым хэтыщэу гу лъыптэркъым къе-далуэхэр зыІэпызышэ апхуэдэ адыгэбзэ жыІэкІэ гурыхъ-хэр икІи купщІафІэхэр.

Нэхъ гукъеуэжыр мыращ: абы теухуауэ зыщІыпІэ унафэ быдэ къыщыхуащІам ещхъу, куэд щІауэ адыгэ жыІэкІэм иува къурІэныбзэ псалъэхэр а къызыхэкІа бзэм (хъэрыпыбзэм) зэрыщыІу щІыкІэм ирагъэувэж ди нобэрей дин лэжъакІуэхэм. Си щхъэкІэ ар къуанша-гъэу къызолъытэ, сыту жыпІэмэ,

япэрауэ, а къабыл пщІауэ узэрыт диным уи лъэп-къым и Іэужь дэтхэнэми зыщидзейуэ къыпщегъэхъу;

етІуанэрауэ, илъэсищэ бжыгъэкІэ ди бзэм къыща-гъэщІа (хамэбзэкІэ жытІэнщи) опытыр лъэныкъуэегъэз ещІ.

Псалъэм папщІэ, «Алыхьталэ» псалъэ лъапІэр «Оло-уахъу тахъала» жиІэу щхъэ къэпсалъын хуей адыгэб-зэм хэту? ХъэрыпыбзэкІэ ущыпсалъэм деж – ар гу-рыІуэгъуэщ – жыІэ, ауэ илъэсищэ бжыгъэ хъуауэ адыгэбзэм къыщагъэсэбэп, къабыл щащІа «Алыхьталэ»

цІә лъапІәм далъагъужар сыт?

Бзәм теухуа си гупсысәр мыпхуэдәу сухыну сыхуейт: муслъымән диныр нобәкъым икІи дыгъуасәкъым ди лъәпкъым къыщицтар. Зәпауда хуэдәурә зәман гуәркІә екІуәкІами, абы ди деж тхыдә щіІәщ. Мис а тхыдәм къыхәщыж ди ефәндышхуәхәм я ләжәкІам, я псәукІам, я щытыкІам – я псәлътәкІари абы хәтыжу – акъыли цапхъи къахәхыпхъәу къызолтытә сә.

* * *

Ди дин ләжәкІуәхәм я зыхуәпәкІәм теухуауә. «Ди зыхуәпәкІәми хувілуәхур сыт?» къыджаләми тхуәфәщәщ, атІәми зәран мыхъуну къысщохъу абыи мащІәу дытепсәлтыхъмә.

ЗәрыжытІауә, ефәндыр утыку ихъәрәй цІыхущ, утыку ихъәрәй дәтхәнә цІыхуми хуэдәу, и ІәнатІә зәрекІункІә, моуә зәкІәлтъыкІуәу хуәпауә, щыпкъәу зәрызәфІәлтъымкІи цІыхум къахәщу щытмә, хъарзынәщ ар.

Адыгә ефәндыр кавказ цІыхум пхуемыгъәзәгъ икІи емыкІу абәмрә а тубетейкә хужь цІыкІумрә зыкІи хуәныкъуәу си фІәщ хъуркъым. Псом хуәмыдәу, а пыІә хужь цІыкІум куәд топсәлтыхъ. Мәжджытым, унәм урищІәсыну къезәгъ щхъәкІә, цІыхум уарихыхъәнү, дыуәщІым, жәназыщІым уарихәтыну къыпхуегъәзәгъкъым а чәсыргей пыІә хужь цІыкІур. (Щымыхужыжи куәдрә къыхуохуә а пыІә цІыкІум).

Иджыпсту кърагъәжъәжауә ящІ щІыІунә-щІыІушхъә, пщәм щІәт пщампІә зиІә адыгә джанә. ЦІугъәнәу щымыт апхуәдә адыгә джанә щыгъмә, хъурыфә пыІә дахә (е, хуабәу щытмә, – адыгә упщІә пыІә екІу) щхъәрыгъмә, ефәндым адыгә ефәндыфә зәуә къытоуә. КІуә, Іәмал имыІәу нәгъуәщІыфә зытебгъәуәнү ухуеймә, – абы и Іуәхур щхъәхуәщ.

* * *

Дин ләжәкІуәм иІән хуей пщІәм теухуауә. ПщІә къыхуащІыну хуәмәй цІыху дунейм тету къыщІәкІынкъым, ауә щыІәщ хәхауә абы нәхъ хуәныкъуә. И ләжыгъмәм тепщІыхъмә. И ІәнатІәм тепщІыхъмә. А ІәнатІәм пыщІа жәуаплыныгъәр зыхуәдизым тепщІыхъмә. Мис апхуәдәу тІуащІәу, щәщІәу пщІә зиІән хуей цІыхухәм ящыщщ дин ләжәкІуәхәр. Сыту жыпІәмә абыхәм я ләжыгъәр хуәгъәзащ зи фІәщхъуныгъәр куәдкІә нәхъ ин цІыхубәм пәжыгъә, къабзагъә, нур

кыыщилгыхъуэ диным, а диныр зи Іэужь Тхъэ лъапІэм.

Мыбыи хэбдзын хэлъу си гугъэкъым: пщІэр къазэу-къым икІи къалтэІухуэркъым, – дуней тетыкІэфІкІэ къахъ. НэгъуэщІхэм пщІэ кыыпхуащІыну ухуеймэ, псом япэрауэ, уэ езым уи щхъэ пщІэ хуэпщІыжу, а гъащІэ ІэнатІэ кыыхэпхам удэхъуу, езыри кыыбдэхъуу дунейм утетын хуейщ.

АтІэми мыбы лъэныкъуитІкІэ укъыщеплъ хъунуш: ди дин лэжъакІуэхэм пщІэ нэс ягъуэтыным щхъэкІэ езыхэм я деж кыыщынэр зыхуэдэмрэ ахэм пщІэ зыцагъуэтын хуей цІыхухэм ди деж кыыщынэр зыхуэди-зымрэ...

Ди ефэндыхэм щІэныгъэ куу зимыІэ, зэрахъэ Іуэхум нэсу хуэмыижъ зыкъом иджыри зэрахэтым дытепсэ-лтыхъакІэщ. Дин щІэныгъэ куу зиІэ защІэ, Іуэхум хуэлэкІуэлъакІуэ защІэ ди ефэндыхэр щІэх зэрымы-хъунури гурыІуэгъуэщ. АтІэми гъащІэр гъащІэщ, гъащІэр кыызетеувыІэу дэ кыыщытпэмыплъэнукІэ, хэкІыпІэ гуэр къэгъуэтын щыхуейкІэ, лІо пщІэну? ХэкІыпІэу къэнэжыр «Мыхъумэ, зэрыхъуу щІы», «Вы зимыІэм шкІэ щІещІэ» жыхуалэ Іэмалхэр къэгъэсэ-бэпынырщ. Аращ къагъэсэбэпри: дин Іуэхум мащІэ-куэдми зыгуэр хэзыщІыкІхэр, а лэжыгъэм гукъыдэж хузиІэхэр, жэмыхъэтым яфІэкъабыл духъэшыхэр Іуэхум кыыхашэ, зэрыхъукІэ ядэлэпыкъухэурэ, я дин щІэныгъэм хагъахъуэ.

Ефэнды къалэн лъапІэр зы лъэныкъуэкІи зыхуэмы-фащэ цІыху щхъэхуещэ, акъылыншэ гуэр щыуагъэкІэ ахэм къазэрыхэмыхуэным теухуауэ Муслъымэн дин ІуэхушцІапІэ нэхъыщхъэм и лэжъакІуэхэм, а духъэшыхэр зыгъэуухэм хэхауэ жэуаплыныгъэ ин ятелъщ. Тхъэми цІыхуми я деж апхуэдэ жэуаплыныгъэ щахъу щыщыткІэ, дауи, нэуфІыщІхъэрыуэу кыыхахыу кыы-щІэкІынкъым ахэр.

Араши, дин щІэныгъэ куу зиІэ ефэндыхэр тхурикъуу дгъуэтыхункІэ, дэ арэзы датехъуэн хуейщ а диІэхэм. Іуэхур зэтеувану, щІалэ тэмэмхэм а Іуэхум хуеджэным гу хуащІыну дыхуеймэ, а экІэ диІэхэм ефэндым лъы-сыпхъэ пщІэр яхуэтщІу, езыхэми я щхъэ пщІэ хуащІы-жу а Іуэху иныр и пІэм иуамэ, мызэкІэ ари хъарзынэт.

И щхъэ пщІэ хуищІыжу псэуным щхъэкІэ, зэры-гурыІуэгъуэщи, псом япэрауэ, цІыхур езыр абы хущІэ-къуу, апхуэдэ гупыж иІэу щытын хуейщ. АтІэми, а гупыжыр, сыт хуэдизу мыинами, хуэм-хуэмурэ гъуэлэ-жынуш, ар зи гупыжыр зыхуей хуэмызэ зэпытурэ екІуэкІмэ.

Ди дин лэжбякІуэхэр мыпхуэдэурэ шытамэ нэ-хыфІт, адыгэ джанэ екІухэр ящыгъамэ дэгъуэт, хъурыфэ пыІэ дахэхэр ящхъэрыгъамэ хъарзынэт, жысІэурэ сэри, мес, зыгуэрхэм сытепсэлъыхъащ. «Щхъэгъавэ» къытфІамыщыным щхъэкІэ, жысІам щІызгъуну сыхуейт ефэнды лэжбыгъэр зыхуэдэмрэ а лэжбыгъэм уасэу игъуэтыр зыхуэдизымрэ теухуауэ зы гупсысэ кІэщІ.

Япэрауэ, динлыуи жыІэ, атеистуи щІы – зэгурэ ефэнды къриджэну къызыхудэмыкІ адыгэм щІагъуэ къытхэту къыщІэкІынукуым. (Сэ сызэреплътыраци, уэр нэхърэ нэхъ атеист щымыІэми, лІэныгъэ ущІІэм деж, Іуэхур зытешІыхын хуейр а лІам иІа фІэщхъуныгъэращ, ахъумэ уэ уи фІэщмыхъуныгъэракъым).

ЕтІуанэрауэ, ухуемыджамэ, Іуэхум хыумыщІыкІмэ, абыхэм, ефэндыхэм, тхудах дауэдапщэхэр кІуэрыкІуэм тету уэри пхудэхынукъым, сэри схудэхынукъым, япэ къэсым ущІелъэІу хъун Іуэхухэми ар ящыщкъым.

Ещанэрауэ, ефэндыхэм я нэхъыбэм дэ тхузэфІагъэкІ, ахэр мыхъуамэ, тщІэнур дымышщІэрэ щхъэуназэ дыхъуауэ куэдыр утыкум дыкъыщІинэн лэжбыгъэ. Зи гугъу сщІыр дунейм ехыжар (щІыхухъу хъэдэр) ахэм зэрагъэпскІырщ, зыхуей зэрыхуагъазэрщ, дахыхункІэ зэрыкІэлъыплъхэрщ. Зыдвгъэумысыжи, лІар сыт хуэдизу гъунэгъуу къытхэмышщІыхъами, сыт хуэдизу фІыуэ дымылъагъуми, а Іуэхур ди пщэ дэтлъхъэжыным дэтхэнэри дыхуэхъэзыркъым: е ди гум хуэшэчынукуым, е тхуэгъэІэкІуэлъэкІуэнукъым. Апхуэдэ Іуэхур ззымыусыгъуэджэ ефэндыхэм ІэкІуэлъэкІуагъэ ябгъэдэлъщ абыкІи.

УэфІ-уае имыІуэ нэщхъеягъуэ махуищым пщІантІэм зэрыдэсхэр-щэ, лІам хабзэ иращІэкІыу.

Нэхъыбэм къызэрытщыхъумкІэ, дин лэжбякІуэ, ефэнды щІыщІІэр мы ІуэхугъуитІыращ: лІэныгъэм ехъэлІа дауэдапщэхэр дэхын, нэхыхъ тхын. Ауэ ар пэжкъым. Дин лэжбякІуэ къалэнхэм ящыщ зы Іыхъу аращ ахэр.

ЖыпІэнуракъэ, я лэжбыгъэр зэрымытынщри, хэти хузэфІэмыкІыну гуэрхэр я ІэщІагъэм зэрыхэлъри, куэд дыдэрэ дахуей зэрыхъури, я лэжбыгъэкІэ утыку ихъэррей щІыхухэу зэрыщытри, фІы илъэныкъуэкІэ лъэпкъым (къуажэм, жэмыхъэтым) къыддалъагъуну дызэрыхуейри – псори зэхэплъхъэжрэ жыпІэмэ, ди ефэндыхэм я лэжбыгъэм пэкІуэу къалэрыхъэ улахуэ мыгъуэлусымрэ къыхуаший тІэкІухэмкІэ зэи фэ къатеуэнукъым, я Іуэхуми зиужынукуым.

Ефэнды нэпсейм и образыр ди литературэм куэд дыдэрэ хэмыкІыу хэтащ, ноби а темэр ящыщц яхуэмыгъэтІылъыжу зытепсэлтыхъхэм. Шэч хэлъкъым, ефэнды нэпсей гуэрхэри щыІэу къыщІэкІынщ, ауэ, гуэныхъ зыпылъ жыдвмыгъэІэ, – ефэндыхэм я деж щынэхъыбэкъым цІыху нэпсейхэр.

Щхъэусыгъуэшхуэ иІэщ ар апхуэдэу къащІыщы-хъум: ефэндым и лэжъапщІэр, дызэрыщыгъуазэмкІэ, зы шапхъэм итрэ зыщІыпІэ быдэу цыгъэувауэ щыткъым. Къуажэ администрацэм я гурыфІ-гурейм елтытауэ, зэм зытІэкІу кыыхуаший, зэм цагъэтыжыпэ.

ЛІэныгъэ дауэдапщэр зэрыдыхым щхъэкІэ ефэндым кыыхуаший ахъшэри гурыхъ дыдэу пхужыІэнукъым, сыту жыпІэмэ ар, сэ зэрысщІэмкІэ, тхъэмыщкІэхэм хуагуэшыну ахъшэм, деурым кыыхабжыкІ. Мыхэр цІыхум и пщІэр зэракъутэ гъэлэжъэкІэщ, фэфІ къащы-темыуэ щытыкІэм ефэндыхэр нэхъыбэрэ ихуэнкІэ щІэхъури аращ.

Ефэндым и лэжъыгъэм пэкІуэр (кыыхуаший мыхъуу) моуэ и щхъэ мыгъуагъэ хуимыхъыжу зыхэпсэукІын къэрал лэжъапщІэу кърату ягъэувамэ, хъарзынэт. Псалъэм папщІэ, Тыркуей къэралыгъуэм а Іуэхур зэрыщагъэувам ещхъу. Абыхэм я деж ефэндым (тыркухэм зэрыжалэр хъуэжэщ) лэжъапщІэ езытыр къэралыращ. ЦІыхум къабгъэдэкІыу зы соми кыыхуашийркъым, сыту жыпІэмэ абыхэм я лІэныгъэ дауэдапщэм деурыр хэткъым.

7. Ижъ-ижъыжкІэ адыгэм къадекІуэкІ псэукІэм, хабзэм и хуэмэбжъымэ куэд муслъымэн диным и дауэдапщэхэм зэрыхыхъам теухуауэ (п.п., гуауэм деж цІыхухъум Іэмал имыІэу пыІэ цхъэрыгъын хуейуэ зэрыщытыр, цІыхухъу хъэдэм щІакІуэ фІыцІэ зэрытрапхъуэр, нэгъуэщІхэри)

Муслъымэн диным ит зы лъэпкъи щыІэу къыщІэкІынкъым зи лъэпкъ хабзэм щыщ гуэрхэр а диным и хабзэхэм хэзымыгъээзэгъа. Адыгэхэми – аращ. «Псалъэм папщІэ» жытІэу «пыІэмрэ» «щІакІуэмрэ» шапхъэу къэтхъа цхъэкІэ, адыгэ хабзэм и хуэмэбжъымэ нэгъуэщІ Іэджи кыпхухэгъуэтэнущ дин хабзэ ди гугъэу нобэ зетхъэхэм. Ахэм тынш дыдэу гу ялъызытэр хамэ къэрал кыикІыжа ди хэкуэгъухэмрэ диным хуеджауэ фІыуэ хэзыщІыкІхэмрэщ. Абыхэм ящыщ гуэрхэщ лъэпкъ хабзэ хуэмэбжъымэхэр дин хабзэхэм хэгъэкъэб-зыкІыжын хуейуэ къэзыгъэуври.

Апхуэдэ Іуэху бгъэдыхъэкІэхэр, гупсысэкІэхэр ину зэран хуохъу муслъымэн диныр лъэ быдэкІэ ди деж щыувыжыным.

Алыхъым и деж нэмысын псалъэу къыщІэкІынщ мы сэ иджыпсту жысІэнур, ауэ, лъэпкъ патриотыгъэкІэ ди Іуэху мыщІагъуэу жытІәурэ зыдубыж щхъэкІэ, «Адыгэнымрэ муслъымэнынымрэ дэтхэнэр нэхъ япэ ивгъэщрэ?» жаІәу ди лъэпкъым щІахәушщІыхъын щхъәусыгъуэ къытхудәкІауэ щытамэ, адыгэныр япэ изымыгъэщын щІагъуэ ди лъэпкъым къыхәкІыну къыщІэкІынтәкъым. (Сыщыуэмэ, – ди гуэныхъыжщ). Апхуэдэ жәхьыл ушщІәкІи хәдәкІи дзыгъәшІын щхъәусыгъуэ Тхъэм зәи адыгәм къыдимыт, – сә абыкІә жысІәну сызыхәтращи, муслъымән дин къабзәр нәсу ди лъэпкъым зыхищІәну, къыпкърыхъәнү дыхуеймә, ар зәи пәщІәщІәгъу хуәдвмыгъәщІ лъэпкъым ди псәм, ди лтым хәтхәм щыщу абы куәд щІауэ хәзэгъахәм...

Адрейуэ. Сыт хуэдэ дауәдапщә хабзәми и нәщәнәщ а дауәдапщәхәм къадәкІуәкІ дамыгъәхәр (семиотикә) къыщәгъәсәбәну. Апхуэдәу адыгәм ди гуауэ дамыгъәхәщ цІыхухъум пыІә щхъәрыгъыныр, бзылхугъәм ІәлгәщІ фІыцІә телгыныр, нәгъуәшІхәри. Тынш-мытыншым тешщІыхъмә, пәжу, гугъупІә гуәрхәм дыщрагъәуви къохъу апхуэдә хабзәхәм (п.п., пыІә, ІәлгәщІ къалтыхъуән хуейуэ къащыхудәкІ щыІәщ). Ауэ хабзәхәр тынш-мытыншым тешщІыхъауэ яубзыхуу зәи щытакъым. «Адыгә хабзәр – дәкІыпІә задәщ» жаІәуэ си гугъәжщ, сыщымыуэмә, пасәрейхәм. Хабзәр, п.п., хәдәщІәлгъхә дауәдапщәм ехәлІа хабзәр, нэхъ тынш зәрышщІыным тегъәпсыхъа зәпыту зәпхъәкІыу щІәбдзәмә, цІыхур цІыху мыхъу щІыкІә а Іуәхур зәрызәфІагъәкІыу щытам нэхъ тынш зәрыщымыІәм уришәлІәнкІә хъунуш...

Сә си щхъэкІә хәдәщІәлгъхә дауәдапщәр адыгәм зәрырагъәкІуәкІ щІыкІәр, зәрыщыту къапштәмә, сигу ирохъ: куәбжәр махуишкІә Іухауэ зәрыщытри, цІыхур куәду къызәрәкІуәлІәри, щыгъуэ щытыкІәм тету зәрәкІуәкІри, «Мис, сыкъәкІуәщ, сыфхуошчыгъуэ» жыхуиІәу дәтхәнәри утыку къихъәнү, дыуэ ишщІыну Іәмал зәриІәри, фадә къызәрыщамыІәтри, нәгъуәшІхәри. Зыри Іейуэ хәсләагъуәркъым къызәхуәсахәм ящыщ куәдым гуауәр зейм ахъшәкІә зәрызыщІагъәкъуәми. Дәпсәлгәин зыфІәфІхәм куәд хужаІәфынуш а хабзәщІәм, ауэ, дыщыпсәу зәман гугъур къәплгъытәмә, щхъәусыгъуәшхуи иІәу, хъарзынәуи хәзәгъауэ къысщохъу ари ди хәдәщІәлгъхә дауәдапщәм... Уигу нэмысу ди хәдәщІәлгъ-

хъэ хабзэм хэтхэр акъылыншагъэм, фэрыщIагъэм къыхэкIа егъэлейныгъэ гуэрхэращи, ди Муслъымэн дин IуэхушIапIэ нэхтыщхъэр абыхэм кIэлтыплъыну, цIыхум я псэукIэр хуабжъу зэхуэмыдэ зэрыхъуар къалтытэурэ, икIи езэгъырабгъуу, икIи хабзэ къекIуэкIым пэщIэмыуэу щапхъэ гуэр къыхахыу ар псоми къабыл ирагъэщIыну дащыгугъынщ.

8. УбзыщIын хэлъкъым: иужьрей илгъэс 15-м къри-убыдэу адыгэхэм къытхэкIащ нэгъуэщI дин къэзыщта гуэрхэр (п.п., баптист, йоговист, кришнаит хъуахэр). Ар зэманым и нэцэнэ къудейуэ, ущIэгъуэзэвэн хэмылгъу къэлъытапхъэ хъэмэ дызэрыпIейтеин хуей Iуэхуу цыт? Абы ехъэлIа си Iуэху еплъыкIэр.

Демократиер хъарзынэщ, толерантностри фIы дыдэщ, «Мыпхуэдэ дин щхъэ къыхэкIа?» жыпIэу зыгуэр бгъэкъуэншэни къемызэгъщ. Зыри пхуапылхъэну-къым абыхэм. Псори пэжщ, ауэ... Ауэ, хэти сыти жрырейэ, адыгэр хуабжъу зытегузэвыхъын хуей Iуэхугъуэщ мы иджыпсту дызытепсэлтыхъыр...

Лъэпкъ цIыкIур «лъэпкъщ» къыхужалэу къэнэну, щыIэну, хэхъуэну хуеймэ, зэбгъэдэзышынкIэ, хамэгухамашхъэ зэхуэзыщIынкIэ хъуну щхъэусыгъуэ дэтхэнэми зычидзейуэ, апхуэдэ щхъэусыгъуэ къызэрылтъыкъуэмыкIыным теухуауэ зыкIэлтыплъыжу, нэхтыщхъэращи, зи дин щыфIыкIыж гуэрхэр лъэпкъым къыхэмы-кIыным щхъэкIэ, езым и дин Iуэхухэр, уащIыблэплъы-кIын щымыIэу, иубзыхуауэ, иузэщIауэ щытын хуейщ.

Зи дин щыфIыкIыж гуэрхэр лъэпкъым къыхэ-кIыныр – ар дин Iуэху къудейкъым. Абы унагъуэхэри зэкъуеч, жылагъуэхэми наклэнэщхъагъэ гуэрхэр яхэлхъэ, зыхалъхухъа, зыхэсыхъа, зыщыщ псоми зыкIы-хачу нэгъуэщI дин ихъа езы цIыхухэри, заумысыж-замыумысыжми, щтэлэщтаблэ, гуитIщхьитI хъуауэ лъэныкъуитIым я зэхуакум къыдонэ: мобыхэми ящыщ мыхъуахэу, мыдрейхэми ящымыщыж хуэдэу.

Ди тхыдэм уриплъэжмэ, динкIэ лъэпкъыр зэрызэ-къуэпчыфынум и зы щыхъэт наIуэщ мээдэгу адыгэ чристэнхэм я къекIуэкIыкIар.

Зыгуэрхэм жалэ ахэр зэи муслъымэну щымытауэ, чристэну щытати, а зэрычристэну къэнэжахэу. Езы мээдэгу адыгэ чристэнхэми яхэтщ апхуэдэу жалэмэ нэхъ

къэзыщтэхэр.

Дэфтэрхэмрэ тхыдэтххэмрэ зэрыжаІэмкІэ, ар пэж-къым. Урыс-Кавказ зауэжъым къытхуихъа мыгъуа-гъэхэм ящыщ зыщ ари. Лъэпкъыр нэхъапэ щІыкІэ зэкъуэчыныр зи къээзукІэ Іэмал нэхъыщхъэхэм ящы-щущыта Урысей империем ди деж къыщицгъэсэбэпа хылэшыгъэхэм азыхэзщ.

Чристэн диныр къащтэн япэ, мээдэгү адыгэ псори муслъымэн диным зэритам, зэрыжытІауэ, щыхъэт техъуэ щапхъэхэр гъунэжщ. Сыхуейт ахэм ящыщ зым сыхъытеувыІану.

Ар къыщыхъуар Урыс-Кавказ зауэжъыр щІидзэ-ным и пэ къихуэущ, 1762 гъэрщ... Екатеринэ ЕтІуанэм пащтыхыгъуэр къыІэрызыгъэхъахэм зыгуэркІэ яхэ-щІауэ щыта адыгэпщ Къуэншокъуэ Кургъуокъуэ пащ-тыхъ гуащэм и нэфІ зыщыхуахэм яхохуэ. Къуэншо-къуэми гулътэнщэу къыгъанэркъым пащтыхъ гуащэр къызэрыхуэгүапэр: Екатеринэ ЕтІуанэм игъащІэкІэ зэрыхуепэжыным и щыхъэту, зылэзыбжъу динхъуэж ещІри, Бытырбыху здэщылэм, чристэн диным йохъэ, чристэныщІау Андрей Иванович къыфІащ. Ар зи гуапэ дыдэ хъуа пащтыхъым Андрей Иванович ящІа адыгэп-щым къритауэ щытащ дыщэу сом щитху.

Адыгэпщым лъэІуитІкІэ зыхуегъазэ итІанэ ІупэфІэгъу зыхуэхъуа Екатеринэ ЕтІуанэм: япэрауэ, МээдэгукІэ зэджэ адыгэ щІыналъэм быдапІэ щригъэхуэну; етІуа-нэрауэ, езыри и щІыхухэри абы Іэпхъуэну хуит къищІы-ну. Пащтыхъ гуащэр зэуэ арэзы тохъуэ адыгэпщым жиІами, 1763 гъэм быдапІэр яухуэ. ЩыбыдапІэкІэ, зэ-рыгурыІуэгъуэти, зауэлІхэр, къэзакъхэр куэдү дагъэ-тІысхъэ.

Андрей Иванович абы мэлэпхъуэ, и уэркъ, и лІыщІэ, и пщылми, – унагъуэ плыщІ хуэдиз и гъусэу. Абыхэм ящыщү динхъуэж зыщІыну, чристэн диным ихъэну арэзы хъуахэм тумэн плырыплІ, муслъымэну къэнэ-жыныр къыхэзыхахэм тумэн щырыщ къратауэ щытащ.

Мы щапхъэри, иужькІэ а Іуэхур зэрекІуэкІар къы-щыгъэлъэгъуа дэфтэрхэри щыхъэт тохъуэ, чристэн хъун япэ, мээдэгү адыгэхэр псори муслъымэн диным зэритам...

* * *

(Иджы, «псалтэм къыдэкІуэу» жыхуаІэм хуэдэу, и гугъу щІыну сыхуейт Къуэншокъуэ Кургъуокъуэ ккэбэрдей лъэпкъым къыбггэдэкІуу ккылгъысын хуелуэ нобэр ккыздэсым лъамыггэсам...

Мы Іуэхум фІы дыдэу хэзыщІыкІ тхыдэтххэр зэ-
рдыІэм сэ шэч кыитесхьэркыым, мы жысІэнуmkІэ
актылэгтү кыыздэхтүн ахэм кѳахэкІынуи кыысцохтү...
КІэщІу жысІэнищи, сэ кыызолгытэ а зэманым, XVIII лІэ-
щІыгтүэм и кІэух илѳэсищІхэмрэ XIX лІэщІыгтүэм
и пэщІэдзэ гѳэхэмрэ, Кѳэбэрдейм ди кІуэдыр кыыде-
жѳауэ, ар нэхтыбэу кыызэрыкІауэ щытари зи лѳэп-
кѳми зи динми епцІыжа адыгэпщ Кѳуэншоштүэ
Кургтүоктүэ абы щыгтүэ илэжѳа жасусыгѳэрауэ.

Ар зэрекІуэкІа щІыкІэр зэфІэгтүэвэжыгтүейкѳым,
абы щыгтүэ щыІа щытыкІэр кѳэплгытэурэ, тхыдэм
и персонаж зи гугтүу тѳІахэр уи нэгү кыыщІэбгѳэу-
вэмэ...

Псом япэрауэ, Кавказыр зыІэщІэлѳхъэным теу-
хуауэ пащтыхъ бжаблэм итхэм куэд щІауэ зэрахъэ
гуращэр абы щыгтүэ наІуэ кѳэхтүакІэт. Шэч хэмылтү,
а гуращэм фІы дыдэу щыгтүазэт пащтыхъ гуащэм
щхъэкІэ, зэрыжаІэу, зи щхъэфэр лѳэгүщІыхъ езыгѳэ-
щІыну хъэзыр Кѳуэншоштүэр. Арати, Екатеринэ ЕтІуа-
нэм и гулгытэр нэхѳри кѳизэуным щхъэкІэ сытри
зыщІэну хъэзыр адыгэпщым мурад ещІ Кавказыр нэхѳ
тыншу яІэрыхъа зэрыхтунум щІэгупсысхэм тыгѳэ
лѳапІэ яхуищІыну. Тыгѳэр – лѳэныкѳуэ псомкІи Кѳуэн-
шоштүэр зэгупсыса, утыку кыыщІрилѳхъэным пэплѳэу
кѳрихъэкІ чэнджэщт. Сытми, и чэзу дыдэу, и «тыгѳэ
лѳапІэр» пхыкІыным псори тегѳэпсыхъа хѳауэ кѳе-
лгытэри, икІэм икІэжым, Кѳуэншоштүэм и чэнджэщыр
утыку кѳрелѳхъэ. Кавказыр кѳэзэунымкІэ а быдапІэм
иІэну мыхъэнэр зыхуэдизыр пащтыхъымрэ абы и блыгу-
щІэтхэмрэ кѳахузэрызэлүихами шэч кыытехъэгтүейщ.

ЗэрыжытІащи, мы иджыпсту фызэдгѳэдэлүахэр
логикэм и хабзэхэмкІэ ди нэгү щызэфІэдгѳэувэжауэ
аращ, атІэми Мэздэгү быдапІэр адыгэпщ Кѳуэншоштүэ
Кургтүоктүэ и чэнджэщкІэ икІи и лѳэлүкІэ 1763 гѳэм
адыгэщІым кыытращІыхъауэ зэрыщытар хъэкѳщ.

А быдапІэр ди щІыгум трырагѳэхъыжыну хэтүрэ
кѳэбэрдейхэм зыбжанэрэ зыкѳаІэтауэ щытащ. Апхуэ-
дэу зыкѳаІэтым, уей-уей жезыгѳэлэу хэкум ис нэхѳ
шууей хахуэхэр хэкІуадэурэ, Кѳэбэрдейм и кѳарур абы
щІухри, иужькІэ ззи нэсу зыкѳыхуэужыжакѳым.

Мыри абы щыщщ: тхыдэтххэм зэрыжаІэмкІэ,
Урыс-Кавказ зауэжыым щыщІидзауэ кѳэлгытэн хуейр
Мэздэгү быдапІэр ди лѳахэм кыыщытращІыхъа гѳэ-
ращ, Ари и «фІыщІэу» кѳэплгытэ хѳунуц Кѳуэншоштүэм.

Аращи, дыщымыуэмэ, Кѳуэншоштүэ Кургтүоктүэ –
Черкасскэ Канчокин (Иванов) Андрей кѳылгысын хуейуэ

сыт хуэдэ щІыкІәуи. Уи лъахэ Іуэхухэр щызэІумыбзым деж, хамэ идеологиие кыпхэІэбэныр шынагъуэщ, и нэхъыфІыпІэ дыдэмкІэ кыпхэІэбэу щытми. АтІэми дэ ваххабизмэр кыызэрытхуэкІуар и нэхъыфІыпІэм-кІэкъым, – щхъухькІэ ягъэнщІагъэххэ и нэхъ ІеипІэ дыдэмкІэщ. Зыхуэгъэзауэ щытари нэхъ жыІэзыфІэшрэ нэхъ дэшэхыгъуафІәу кыитхэта ди щІалэгъуалэращ.

Тынш дыдәу ди деж къащехъулІауэ жыпІэ хъунуш а мурад бзаджэр кыитхуэзыщІу адыгэзэрыгъэукІ сценарьер зэхэзылътхьахэм. КъащІехъулІам и щхъэусыгъуэхэри нобэ кыпхуебжэкІынуш; ди тхъэмышкІагъэр, ди цы щабагъэр, ди диныншагъэр, гушІэгъурэ гулътэтрэ ди зэхуаку зэрыдэмылътыжыр, а псом ищІыІужкІэ, ди кІуэцІрыкъуэ Іуэху зехъэкІэхэр.

10. Илътэс блэкІам октябрым и 13–14 махуэхэм ди республикэм кыщыхъуа гуауэшхуэм теу-хуа псалътэ

Мы трагедием къежъапІэ хуэхъуагъэнкІэ хъунухэм теухуауэ куэдым куэд жалаш, ауэ нэхъыбэ (е псори) зыщІэхэм яущэху. Ахэм яущэхухэр нахуэ къамыщІауэ (къащІынкІэ хъуну пІэрэ?) Іуэхум и пэжыпІэр кыпхуэгъуэтыныр фІэщхъугъуейщ. Утепсэлътыхьми, узэры-тепсэлътыхьыфынур хуэгъэфэща къудейуэщ...

ТхакІуэр политиккъым, уэчылкъым икІи судыщІэкъым. Зыгуэр жиІэнкІэ хъумэ, ар нэхъыбэу кыызэрыпсэлътыкІыр и гураш. А Іуэхум и пэжыпІэр къэтлътхуэну къару щыдимыІэкІэ, сыхуейт гум кыыбгъэдэкІ псалътэ зытІуш а лъэкъпсо гуауэшхуэм теухуауэ сэри кыыжысІәну...

Адэ, адэ, илътэс тІошІрэ пщыкІутху хуэдизкІэ узэІэ-бэкІыжмэ, Шэрджэсым щыщ Беслътэней къуажэм щызэхэсхауэ шыташ сэ зы псысэ гъэщІэгъуэн дыдэ. Угунэфмэ Іуэхушхуэкъэ, – псысэм и сюжетри хэта персонажхэри сщыгъушщэжаш, ауэ гукъынэж сщы-хъуаш зы псалътэ закъуэ: «ЩІалэр къаукІыу махуиш дэкІа нэужь, хъэдэджадэ хъури къежъэжаш» – щы-жиІэм, лІыжьем и псалътэр зэпызудри сеупщІат: «Сыт «хъэдэджадэр» зищІысыр?» «ЩІалэм и хъэдэр щІа-мылътхъэу къэнат, – кызитыжаш жәуап лІыжьем. – ЩІы зымыгъуэта хъэдэр, **хъэдэджадэ** мэхъури, псәухэм я дәуэгъуу дунейм кыытохъэж. Ар игъащІэми адыгэм жаІә...»

Мис а псалътэр си щхъэм схуимыгъэкІыу илътш, а

гуауэшхуэр къэхъуу ныбжьыщІэ хъэдэ куэдым щІыр амыгъуэту къызэрагъанэ лъандэрэ.

Алыхьым къыздещІэ, – сэ фыз псалгъэ жысІауи си хьэлкъым, гу махэ-псэ махэ дыдэхэми сащыщкъым, ауэ си нэгум куэдрэ къыщІохъэ игъащІэм сымылгъэуа икІи сымыщІыху, «еуей» яхужытІэну нобэр къыздэ-сым дызыхуимыт а си лъэпкъэгъу ныбжьыщІэ къо-мым я хъэдэхэр. Ахэр зэпрыууэ зэхэлъу куэд дыдэрэ телевиденэм къызэригъэлгъэуа теплгъэхэр. Щхъэж и къуэ кърагъэщІыхужын мурадкІэ адэ-анэхэр щашам щыгъуэ, ахэр зыуплгъа гукъутэ-псэкъутэр газетым зэрытета щІыкІэхэр... ИкІи къызэдәуу къысцохъу сэ а ныбжьыщІэ хъэдэхэр: «Дэ къомыр дыщагъэгъуашэм, дыщыщагъауэм, уэ дәнэ ущыІа, зи лъэпкъыр фІууэ зылгъагъуу жызыІарей адыгэ тхакІуэ?!»

Сэ си закъуэкъым, – лъэпкъым фІыкІэ хуэхъуапсэу зи гугъэж псоми къыдоупщІ дэ а псэ гъуэщэхэр.

11. Муслъымэн динымрэ лъэпкъ интеллигенцэмрэ

Тхъэ щІрипІуэни пцІыщ щІыжыпІэни хэлъу си гугъэкъым мыбы: дэтхэнэ интеллигенцэми ещхъу, адыгэ интеллигенцэри дащыщкъым дин Іуэхухэм хуабжъу зыдезыгъэхьэххэм, зи лъэгъуажьапІэр нэмэзлыкъым къытезынахэм.

(Гуэныхъ къэсхьыну сыхуейкъым, – дэ, пэжу, къытхэтщ диным куу дыдәу хэзыщІыкІ, фІэшхъуныгъэ лъагэ хузиІэ, хъэж зыщІа, зи нэмэз уахъты блэзымыгъэкІ, абы щыгъуэми диным емыхьэлІа щІэныгъэ куу зыбгъэдэлъ, а щІэныгъэ куури зи фІэшхъуныгъэм щІэгъэкъуэн хуэзыщІыф закъуэтІакъуэхэр. Щэч хэмылгъу, уехъуапсэ хъуну къыщІэкІынущ мы гъащІэ гурэпкІырэм апхуэдэ егъэзыпІэ зи гүмрэ зи псэмрэ къащыхуэзыгъуэтыфа цІыхухэм. КъызэрысщыхъумкІэ, ахэр щхъэдэхыфащ дэ нобэкІэ дызыщхъэпрымыплгъыф лъагапІэ гуэрым).

Къытыдогъээзжри, зи лъэпкъ интеллигенци мы дунейм тету къыщІэкІынукукъым дин зехъэным ерыщу пылгъэ я зэманым и нэхъыбэр а Іуэхум трагъэкІуадәу... Абы къыдэкІуэу мыри жыІапхъэщ: динщІэкъуу зэрыщымытым щхъэкІэ губгъэн хуашІрэ ар ираудэкІ зэпыту ягъэпсәууэ зы лъэпкъ интеллигенци щыІәу къыщІэкІынукукъым мы ди зэманым. Андрей псом сыт яхудиІуэху, ауэ «ХъэжыщІ уцІәмыкІуэр сыт?» «Щхъэ нэщІ уимысрә?» «ЛІо нэмэз щІұмыщІыр?» жәІәу къыдаудәкІәуэ е утыку дыкъралгъауэ къысхуэщІәжкъым

сэ ди дин лэжбякІуэхэми дин лэжбяпІэхэми. Къып-щІэнэкІэн, уигъэкъуэншэн мурадкІэ зи Іуэху къыпхэ-зымылгъхэм апхуэдэу ухуштытыжыфыныр (нэгъуэщІу жыпІэмэ, уи мыІуэху зумыхуэныр), – мы ди зэман бзаджэм ари мащІэкъым, абыи зы интеллигентыгъэ гуэр хэплгъагъуэ хъуну къысфІошІ.

АтІэми дэ куэдрэ къытхуохуэ динымрэ дин лэжбякІуэхэмрэ апхуэдэу дахуштытыныр къышщІэдэмыхъулІэ. Дин гугъу ящІу зэхэтхмэ, ди пэр зэдгъалгъу ауан зыхэлъ псалгъэхэр зыкІэщІэдутІыпщыкІыныр е макъ ІэтакІэ исламыр дубыныр – ар адыгэ интеллигентыгъэм и зы нагъышгъуэ къэтлгъытэ дыхъуауэ шэч уегъэщІ, зэи хуэмыдэжу, мы иужьрей зэманым диІэ хъуа дин хуштытыкІэм. Тхъэм ирешІи, диным тецІыбыхыныр нэрыгъ зыхуэхъуауэ щыта идеологие къызэднэкІам и зы нэщэнэу къытхэнагъэнуш дэ а хъалыр. ЗыкъомкІи ар хуэпхъ хъуну си гугъэщ, ищхъэкІэ къызэрышщыхэдгъэщаци, исламыр дуней псом натІэрыІуапІэ щыхъуауэ нобэ зэрышщытым. АтІэми интеллигент нэсым игъащІэми и хъэлкъым натІэрыІуапІэ, тегушхуэгъуафІэ ящІам нэхъри теухъу.

Пушкин и жыІауэ, дэ псори зэгуэр зыгуэр тІэкІухэм деджащ, зэтес мыхъуа нобэрей дин зехъэкІэ тлгъагъухэм щІэгъэщхъуауэ дазэрыщІэнэкІэн, а Іуэхум ехъэлІауэ щІэныгъэ куу зэримыІэр зымыбзыщІ, ауэ ІэмалыншагъэкІэ ягъэлажгъэ ефэнды-духъэшы гуэр ауан зэрытщІын фІэгъэнапІэрэ абы дэщІыгъун псалгъэрэ къызыхуэмыгъуэтын щІагъуэ къытхэткъым. Ауэ къезэгъыу пІэрэ, ярэби, апхуэдэу дызэхэтыныр?..

Дин лэжбякІуэхэми духъэшыхэми я гуапэ хъуну къышщІэкІынукукъым мы иджыпсту жысІэнур, ауэ бзыщІауэ емыкІуэкІмэ нэхъыфІу къызолгъытэ ари. Пэжым и хъэтыркІэ, Іуэхур нэхъ зэІубз хъуным и хъэтыркІэ... Мырат жысІэну сызыхуейр: пцІыр сыткІэ щхъэпэ, диныр нэхъ зезыхъэри, фІэщхъуныгъэ нэхъ куу зилэри, теологием нэхърэ социологием нэхъ зыдэтщІурэ жытІэпэнщи, – ар, **диныр, нэхъ зыхушщІэри, нэхъ зыхуэгъэзари цІыхубэраш.** ЦІэрэ щхъэрэ иІэу мы дунейм зы лгъэпкъи тету къышщІэкІынукукъым и цІыхубэм фІэщхъуныгъэ лгъагъэ зыхуиІэ дин гуэр зэримыхъуэ. Зэрихъэ къудей мыхъуу, а диным деж гупсэхугъуэ къышщІымылгъхъуэу, къышщІымыгъуэту.

ФІэщхъугъуейш, ауэ хэт ищІэрэ, цІыхухэр дин Іуэхум нэгъуэщІынэкІэ, атеистынэкІэ, щеплгъыжын зэман къэхъункІэри хъунщ зэгуэр. Илгъэс мин бжыгъэ блэкІмэ. Ауэ нобэрей гъащІэр зэрекІуэкІымрэ къэкІуэнум ехъэ-

лауэ щылауэ еплтыкIэхэмрэ ятещIыхьауэ жыпIэмэ, лъэпкъ нэхъ лъэрыхъ дыдэу ялътэхэм икIи зызылътэжхэм яхэткъым зи дин Iуэхухэр, къагъэтIэсхъэн дэнэ къэна, нэхъри быдэ, нэхъри куу, нэхъри ехъэжъа зымышI, я цIыхум зэхэтыкIэ дахэ яIэнымрэ псэукIэ нэхъыфI ягъуэтынымрэ теухуауэ а къару иныр къэзымыгъэсэбэп.

Ярэби, нтIэ, а лъэпкъ губзыгъэ къомым я акъылыр здынэмыса лъагапIэ гуэрым дылгъэIэсауэ пIэрэ адыгэхэр? (Тхьэм апхуэдэу къыщIигъэкI). Хьэмэрэ «Жылэм емышчхьым...» жыхуалэ псалъэжым и иллюстрацэ дыхъуным Iуэхур хуэдмышэу пIэрэ?

Ди тхыдэм уриплъэжмэ, гу нэхъ зылгыптэхэм ящыщ мыр: дэ игъащIэми адэкIэ зыдодз, мыдэкIэ зыдодз (дин Iуэхухэм я мызакъуэу, нэгъуэщIэхэмкIи). Ноби, мис: кърикIуэнкIэ хъунум демыгупсысыщэу, экзотикэ нэхъ зыхэтлгъагъуэ, цхъэж езым нэхъ фIэгъэщIэгъуэн, и гум нэхъ епщI дин-альтернативэхэр яхукъудогъэплъ зи муслъымэныгъэр арыншами цтIэIэщтаблэ ящIа цIыхубэм.

Сэ си цхъэкIэ къызолътэ, псалгъэм папщIэ, мажу-сиигъэр къэгъэщIэрэщIэжыныр е адыгэ хабзэр муслъымэн диным и пIэ игъэувэныр, гъащIэм нэхърэ, фантазием, «адыгэ носталджи» зыфIэпщ хъуну фантазие дахэм, ауэ, дэтхэнэ фантазиими хуэдэу, – хэкIыпIи зэщIапIи зимылэм нэхъ пэгъунэгъуу. Сыту жыпIэмэ, япэр – щылауэ щыIэжыпIэ зимылэщ. ЕтIуанэр – зэи къэмышхъуа, къэхъункIи мыхъуну гуэрщ.

Уи нэм къыщIэуэ гъащIэ къызэрыгуэкIым нэхърэ, экзотикэм нэхъ хуэгъэзауэ щыт апхуэдэ Iуэху еплтыкIэхэр сыт хуэдэ зэмани дэнэ щIыпIи щызокIуэ, дин и лъэныкъуэкIэ лъэпкъым и Iуэхур зэщIэукIарэ псомкIи зэхуэхъуу щыщытым деж, ущIригузэвэн лъэпкъи абы хэлъкъым. Ауэ диным ехъэлIауэ иджыпсту адыгэм ди Iуэху зытетыр къэплъытэмэ, мащIэ-куэдми, цIыхум я фIэщхъуныгъэр апхуэдэ гупсысэхэм ягъэпIейтей, езыхэр гуитIщхьитI, Iэнкун ящI.

Ди тхыгъэм и кIэхуху иджыри зэ нэхъ тегъэчыныхьауэ жысIэну сыхуейт мы гупсысэр: тхыдэм дерс куэд къыхэзыха лъэпкъ губзыгъэ псори нобэ хушIокъу а зэрыт диным зэрызыщагъэбыдэным. Апхуэдэхэм хъэкъ ящыхъуакIэщ:

япэрауэ, зыгуэрхэр хуей-хуэмейм, яфIэфI-яфIэмыфIым емылгытауэ, диныр ноби къару ину зэрыщытыр;

етIуанэрауэ, гъащIэм и «къудамэ» нэхъыщхъэ дэтхэнэми хуэдэу, дин и IуэхукIэ цIыхубэм и псэукIэр

убыхуауэ, узэщIауэ щымытмэ, лъахэми, лъахэм ис цIыхухэми гъащIэ Iэдэб, гъащIэ зэтес зэрамыIэнур;

ещанэрауэ, лъысыпхъэ увыIэпIэмрэ гулътэмрэ гъащIэм щызыгъуэта диныр фIым, пэжыгъэм, къабзагъэм, гуапагъэм гъунапкъэншэу зэрыхуэбгъэлэжъэ-фынур;

еплIанэрауэ, диныр щхъэрыутIыпщ е зэхэзехуэн пщIымэ, ар Iэмал имыIэу IейкIэ къызэрыпщIэкIуэ-жынур.

АбыкIэ гъащIэм дерс шынагъуэ къыдитащ дэ нэгъаби, акъыл къыхэзыхын лъэпкъ Тхъэм дищI.

2006 гъэ, гъатхэпэмазэ

АДЫГЭ ТХЫДЭМ И МАХУЭ ФЫЦIЭ

Май мазэм нэхърэ нэхъ дахи дэнэ кыпхынт. Адыгэм абы щхъэкIэ «накътыгъэмазэ» жаIэ. Удзхэр щыгъагъэ, дунейм и дахэгъуэ, и щIэрэщIэгъуэ, жыхуиIэщ. Ауэ а мазэ дахэм и 21-р ди лъэпкъым и махуэ фIыцIэу щыгъын фIыцIэ зыхуцатIагъэщ. Адыгэм хэкукъутэр къытхэзылтхъа Урыс-Кавказ зауаер щихуа щыгъуэ махуэщ.

ЦIыхум щагъэпщIкIуу щыта тхыгъэ куэд а зауае теухуауэ къыдэкIыжащ мы иужърей илтэс зыбгъупщIым. Ауэ тхылъ мин бжыгъэкIи нэсу пхуэIуэтэщIыну къыщIэкIынтэкъым адыгэ лъэпкъым абы щыгъуэ къытепсыхауэ щыта гуауэшхуэм и пэж псор. АтIэми хъарзынэщ апхуэдэ тхылъхэр зэрыщылэр. ЦIыхухэр зэгуэр зыщIэгупсысыжынкIэ, нэхъ лей ин дыдэу дунейм къыщыхъуахэм щхъэкIэ ичрам къахыжынкIэ хъумэ, абыхэм кърагъуэтэнщ ди лъэпкъ тхыдэм и пэж куэд...

Къэтхынщ зы щапхъэ закъуэ. Къудащ Владимир зэритхыжымкIэ, инэрал Глазенап зи дзэпщ зэрыпхъуакIуэхэм зы теуэгъуэм хуэзэу зэтрагъэсхъауэ, зэтраукIауэ щытащ адыгэ жылагъуэу 80-м щIигъу!.. Гуузу зэтраукIахэм яхэтащ кхъахэ хъуа лIыжъ-фызыжъхэри, быдзышэр зыIурымыгъушыкIа сабийхэри, зи къэшэгъуэ дахэу щIалэ зэкIужхэри, зи унэ ихъэгъуэ хъыджэбзхэри. Ауэ щыхъукIэ къуажэ пщIейкъым пащтыхъ инэрал лIыукIыр зи пашэ зэрыпхъуакIуэхэм абы щыгъуэ зэтрагъэсхъар, зэтраукIар зэрыхъур. Ахэм къатепщIыкIыжын хуея адыгэ минищэ бжыгъэхэри тхагъэщIащ, я къуэпсхэр ягъэгъуцащ.

Къэбэрдейр яшха нэужь, лъапсэрыхыр зыхалтхьэ-пар хы ФЫццIэм и гуфэ жэнэт щIыпIэхэр, Псыжь, Лабэ, Щхьэгуащэ псыхъуэхэр, зи лъахэу кIахэ адыгэкIэ дызэджэхэрщ.

Уи нэпсыр къемыкIуэу уцIэдэIуфкъым абы щыгъуэ адыгэм лейуэ къалтхьысамрэ гукъутэгъуэу я нэгү щIэ-кIамрэ тражыIыхъхэм. Абы и хтхьбар пэжым ухуеймэ, политикэм и дэкIуэдэжэу ятха тхыгъэхэм къапэкIухьы, нэхт иужыIуэкIэ къыдагъэкIыжа тхылтхэм иджыхь, ди гыбзэжэхэм яцIэдэIу. Псэ хьэлэл зиIэу а зауэ гушцIэгъуншэм и гуауэр зи гүм къымыгъыкIарэ абы имыгъэпIейтеярэ цIыху шIагъуэ щылакъым, зи гугъу тцIа гыбзэхэр зыгуса джэгуакIуэ мыцIыхухэм я деж къыщыщIэдзауэ мы дуней псом щыцIэрыIуэ цIыхушхуэ гуэрхэм я деж нэсыху.

ГушыкI зыхуащI бжыгъэу ди тхыдэм къыхэнаш а зауэм хьэкIэкхъуэкIагъэ щызезыхьа паштхь дзезешэ лъыифхэм я унэцIэхэр: Ермолов, Глазенап, Булгаков, Цицианов, Гудович, Евдокимов, Засс, Вельяминов... Куэд хъурт ахэр, цIыху хейхэмрэ лъэпкъ хейхэмрэ лтхькI-псыкI ящIыну къагъэкIуа хьэщхьэвылтхэхэр. Мыри щIэхъумэн хуейкъым: хьэкIэкхъуэкIагъэкIэ зыкыкIэрамыгъэхуу абыхэм яхэташ къулыкъурэ мылкъурэ щхьэкIэ адыгэ псэ куэд зыгъэна, мин бжыгъэхэм я хэкур ябгынэным хэлIыфIыхьа ди лъэпкъэгъу гуэрхэри. Гува-щIэхами тхыдэм нэсу сэтей къищIынщ ахэм ялэжэа щIэпхъаджагъэхэм я пэжыпIэр.

Лъэпкъым и жылэр, и купкыыр ахэм щахъумэным щхьэкIэщ нэпскIэ шыуа ИстамбылакIуэ гъуэгужьым адыгэхэр теувэн хуей щIэхъуари. Жыхьэрмэ гъуэгүм нэхтэрэ зыкIи нэхтхьыфIтэкъым ар ди лъэпкъым и дежкIэ, сыту жыпIэмэ адыгэ куэд, куэдыщэ хы ФЫццIэжыым бдзэжхьей Iус щыхъуащ, минищэ бжыгъэм я кхъащхьэхэр дунейм тригуэшащ. Тыркуми, Балканми, хъэрып къэралхэми щыкуэдщ зейр зыми имыщIэж апхуэдэ адыгэ кхъащхьэхэр...

«Бийм хуэмыгъуэн, дэ тхуэмэхуэн» жыхуаIэм хуэдэу мыхъуами, псэуну, зиужыну, хэхъуэну пабгъэ адыгэ лъэпкыыр абы икIуэдэкIыпакъым... Шыкурыр Тхьэм ейщи, «УадыгэI» – «СыадыгэщI!» жаIэу зэупщIынкIэ жэуап зытыжынкIэ диIэу дыкъелащ, дигу дгъэкIуэд мыхъунуи дыкъызэщIэроуэж. Апхуэдэ акъыл къытлтыкыуэкIрэ, нэгъуэщIэхэм дыкъыдахыжыным дыщымыгугъыу, дэтхэнэ адыгэри абы дыхушцIэкъуу дыпсэумэ, шэч хэлткъым лъэпкъэ зэщIэукIа дызэрыхъужыну. Ар къыддиIыгъынкIэ Тхьэм делтхьэууэрэ жыдоIэ: уи гъуэгү дахэ

ухъу, ди лъэпкъ дыщэ! Лъэпкъпсо нэщІэбжъэу къытщы-щІынур абы ирикІуауэ Тхъэм жиІэ.

21.05.2004 гъэ, «Іуащхъэмахуэ»

ЛЪЭПҚЪЫМ ХУЭБЗЭРАБЗЭ «БЖЪАМИЙ»

Лъэпкъым и псэм и дахагъэр, и куууагъэр зыхуэди-зыр къызэбгъэщІэнымкІэ абы и пшыналгъэхэмрэ и уэрэдхэмрэ нэхъ дэлэпыкъуэгъуфІ шыІэу къыщІэкІын-къым. Псалгъэм зэрыхулгъэкІым хуэдэу екІуэкІар зэрэкІуэкІа псор къыбгуримыгъэлэуэфми, абыхэм, гъа-дэщІыдэ хъужа лІэщІыгъуэхэм къащІэна пшыналгъэ-хэмрэ уэрэдхэмрэ, зыхыуагъащІэ, псалгъэм нэхърэ нэхъ ІупщІыжу уи нэгум къыщІагъэуэвэ тхыдэм и гуауэри и гуапэри, ди япэкІэ псэуахэм я гум щыхъахэри щы-щІахэри, ахэр зыщІэгупсысауэ, зыщІэхъуэпсауэ щыта-хэри. ИкІи мыхъэнэшхуэ иІэщ ахэр зэхуэхъэсыжыным, джыным, ди нобэрей гъащІэм къыхэгъэхъэжыным теухуауэ екІуэкІ дэтхэнэ лэжыгыгъэми. Апхуэдэ лэжы-гъэ щхъэпэхэм ящыщІ лъэпкъ ІуэрыІуатэм телажъэ, абы и Іаужъ нэхъыфІхэр цыхум ялгъэзыгъэлэс, яхэ-зыппщэ гупхэр, ансамблхэр къызэзгъэпэщыныр.

Іуэху нэгъэса, нэщІыса дэтхэнэми хуэдэу, лъэпкъ псо зыщІэдэлун, зэрыгушхуэн, а лъэпкъым и гурыгъу-гуры-щІэхэр нэгъуэщІ утыкушхуэхэм изыхъэфын ансамбль къызэбгъэпэщыныр егъэлеяуэ Іуэху гугъуц, кийин куэд пыщІащ, лгъэпощхъэпо Іэджи къызэбнэкІын хуей мэхъу. «Бжъамий» ансамблри тыншу икІи зы махуэкъежъэу къежъакъым, зы цІыху акъылкІи зэтеувакъым, ауэ гъуазэ гуэр имыІэу апхуэдэ Іуэху къежъэ хабзэкъыми, мы Іуэхум и гъуазэ емызэшыжу щытар, псыпэ хухэзы-шар музыкэм куууэ хуеджа икІи хэзыщІыкІ дирижер Іэзэ, адыгэ ІуэрыІуатэм щІапІыкІа, ар фІгуэ зылгъагъу, адыгэ лъэпкъ уэрэдым и ІэфІыр гурэ псэкІэ зыхэзыщІэ Бекъул Леонидщ.

«Бжъамийр» къежъэным илгъэс зыбгъупщІ иІэжу, 1973 гъэм, Бекъулым къызэригъэпэщэуэ щытащ «Пшыналгъэ» ансамблыр. УнэлгъащІэ щащІу Налшык дэт «Эльбрус» фабрикэрат ансамблым щІэгъэкъуэн къыхуэхъуари я зэхуэсыпІэри. А зэманым щыІэ хэкІы-пІэхэм ярыхэзти, фабрикэм и унафэщІхэм я фІыгъэкІэ, рабочэу лажъэхэ хуэдэ, ансамблым хэтхэм лэжъапщІэ тІэкІу-тІэкІуи хуагъэуати, зыщІезыгъэх яхэмытрэ «ан-самбль» псалгъэм и мыхъэнэм хуэпэжу, Іуэхум зэдэууэ

зратат. Гукъыдэж куэдкІэ цІыхухэм егуэпаш абы шыгъуэ «Пшыналъэ» ансамблым хэт артистхэр, ехъулІэныгъэфІхэр яІэури къекІуэкІаш. Абыхэм я концертхэр ноби гуапэу зигу къэкІыж куэд яхэтщ нэхъыжьхэм.

Дапхуэдиз ехъулІэныгъэ имылами, Бекъулым и гупсысэхэм цигъафІэ ансамблым пэжыжьэт «Пшыналъэр». Ар хуейт адыгэ лъэпкъым ижъ-ижыж лъандэрэ къыдекІуэкІа, ауэ нобэ ящыгъупщэж (е ящыгъупщэж-гъэххэ) дауэдапщэ уэрэдхэр къыгъэщІэрэщІэжыну, хъугъуэфІыгъуэшхуэу адыгэм диІэ лІыхъужь уэрэдхэм псэщІэ яхилъхэжыну. Псом нэхтрэ нэхъыщхэу и гущІагъщІэлъ хъуэпсапІэрати, Леонид и мурадт адыгэм куэд щІауэ къамыгъэсэбпыж пшынэ лІэужьыгъуэхэр ди гъащІэм къыхихэжыну, ахэм я макъ гъэщІэгъуэныцэхэу ди щІыналъэми ди анэдэлъхубзэми екІупсхэр зэдэууэ щыІун ансамбль къызэригъэпэщыну.

Псалъэм къыдэкІуэрэ кІэщІу датепсэлъыхъынщ а пшынэ лІэужьыгъуэхэми ахэр ди культурэм хэкІуэдкІынкІэ щІэхъуами. Музыкэм хуеджа икІи фІыуэ хэзыщІыкІ гуэрхэм зэрыжалэмкІэ, а пшынэ лІэужьыгъуэхэр ди гъащІэм, ди культурэм хэкІуэдыкІауэ зэрыщытар адыгэ пшыналъэхуэІу искусствэм дежкІэ хэщІыныгъэшхуэт. Ар зи зэрану къалъытэр нобэ адыгэ псоми фІы дыдэу тІагъу, ягъэбзэрабзэу цызэхэпхкІэ, гури псэри зыдэшэрашэ, зыгъэхэшхуэрашхуэ адыгэ пшынераш. Пшынэ лІэужьыгъуэ зыбжанэм я къалэныр зыгъээщІэфыну къалъыта **адыгэ пшынэм** (хэзыщІыкІхэм зэрыжалэмкІэ, мыр къызытехъукІыжари къызытращІыкІари **«къэзан пшынэ»** жыхуаІэу тэтэрхэм ди щІыналъэм кърахъауэ щытарщ. Апхуэдэ дыдэу жаІэ «урыс пшынэм» и къежъэкІари) щІэх дыдэу лъэныкъуэ иригъэзащ игъащІэ лъандэм адыгэм къадекІуэкІыу щыта пшынэ лІэужьыгъуэхэр: **шыкІэпшынэр, пшынэдыкъуакъуэр, къэбпшынэр, Іэпэпшынэр, бжамийр, сыринэр, къанцІур, къамылыр, нэгъуэщІхэри.**

Къэунэхуа «адыгэ пшынэм» сыт хуэдиз фІагъ имыІэми, макъамэ кърагъэкІыу ижъ-ижыж лъандэрэ адыгэм къадекІуэкІа а Іэмэпсымэхэм нэсу япэхъуфынкІэ, ахэм къарыкІ макъ гъэщІэгъуэныцэ псор къыгъэІурыщІэфынкІэ Іэмал иІэтэкъым.

Мы Іуэхум куууэ хэзыщІыкІхэм дыщагъэуэнкъым, ауэ, дэ къызэрытщыхъумкІэ, а пшынэ лІэужьыгъуэхэр ІэщІыб зэрыхъуам зыкъомкІэ нэгъуэщІ ищІаш, зэрыщыту къапщтэмэ, адыгэ мелодикэр. ЗэрищІари, дыщымыуэмэ, Іей илъэныкъуэкІэщ. Къэзан пшынэм и зэрану къыщІэкІынууц, псалъэм папщІэ, зэпышу, шэщІауэ

Іуныр зи нэщэнэу шыта адыгэ макъамэр нэгъуэщІ ритмикэм (частушкэ ритмикэм) нэхъ зэрытехъар.

Сытми, икІэм-икІэжым, Бекъулым къехъулІащ и хъуэпсапІэм ІэкІэ телэбэныр: 1988 гъэм абырэ и акъылэгъуи дэрэжэгъухэмрэ къызэрагъэпэщаш нобэр къыздэсым зи цІэр лъагъу Іу «Бжъамий» ансамблыр.

Апхуэдэ ансамбль дэгъуэ къежъауэ зэрыщытамкІэ фІыщІэшхуэ ябгъэдэлъщ Бекъулым и мурадыр къыдзыІыгъахэу виолончелист Іээ Хъэлышх Николай, альтист Атэлыкъ Борис, габоист Къудей Зубер, флейтист ЗэшэкІуу ТІахыр, контробасым еуэ Уэдыхъ Виталий, бэрэбэнауэ Атэлыкъ Къэралбий, шыкІэпшынауэ Къурашэ Арсен сымэ.

Пэжщ, мыбыхэм зэкІэ яІэщІэлъ псори адыгэ пшынэ лІэужыгъуэу пхужыІэнутэкъым, ауэ, «Іуэху мыублэ блэ хэщ» жыхуаІэм ещхъу, нэхъыщхъэр зэхэублэнырати, куэд дэмыкІыу ансамблым хэтхэм къаІэщІэхутащ шыкІэпшынэхэри, Іэпэпшынэхэри, къамылри, сыринэри, зи цІэр ансамблым фІэщыгъэцІэ хуэхъуа бжъамийри. Апхуэдэу ансамблым къыхыхъахэщ адыгэ пшынэр дахэщэу зыгъэбзэрабзэ ГъукІэ Мадинэрэ пианисткэ Джазэ Мадинэрэ. А зэман дыдэм «Бжъамийм» къыдэлажъэу щІадзащ Музтеатрым и оркестрым хэтхэу Щоджэн Заур, Алэкъей Борис, ДыщэкІ Лиуан, Бэджий Музэфар, Къэгъээж Арсен сымэ. Ансамблым и программэр гъэщІэгъуэн дыдэ ищІащ актер Іээ, адыгэбзэр пшыналгъэм хуэдэу сценэм къызыгъэІукІыф Мысостышхуэ Пщызэбий. ИужыІуэкІэ ансамблым дэлажъэу щІадзащ ди уэрэджыІакІуэ цІэрыІуэхэу Азэмэт Наталье, Хъупсырджэн Албэч, Къашыргъэ Мухъэмэд, Къуныжъ Алим сымэ. Пшыналгъэм, уэрэдым я мызакъуэу, адыгэ къафэхэмкІи удихъэхырт «Бжъамийм». КъэфакІуэ Іээхэу Асей Светланэ, Гъурф Артур, Къалмыкъ Маринэ, Къуэныкъуей ФатІимэ, Куэшмэн Маринэ, Ажджэрий Аслъэн, пшынауэ Іээ Мэмэт Мухъэмэд сымэ ядэщІэращІэрт икІи ядэфІэрафІэрт ансамблыр.

«Бжъамий» цІэ дахэр иІэу къэунэхуа ансамблым и япэ концертыр щитар 1988 гъэм декабрым и 8-ращ. Куэдым я дежкІэ гуимыхуж хъуащ а пщыхъэщхъэр. Концертыр щекІуэкІыну Адыгэ театрым цІыхур уэру кыщызэхуэсат. Іуэху ин, Іуэху дахэ ди лъэпкъ щэнхабзэм къызэрыхэхъуар ящІэ хуэдэ, псори нэжэгужэт, ялъагъунумрэ зэхахынумрэ зэрыхуэпабгъэхэр нэрылъагъут. ИкІи щыуакъым цІыхухэр: сценэр дахагъэкІэ кышпэджэжащ ахэм я хъуэпсапІэм. Театр утыкушхуэм къыст, мор-мыр жыхуаІэ уэркэ щауэхэр къыхашурэ

зэхуашэсахэ хуэдэ, адыгэ фащэ екIукIэ зэщыхуэпыкIа цIыху дахэ гупышхуэ. Я пылэхэр лгэгэрэ я цейхэр кIы-ху, тхылгхэм иту фIэкIа дымылгэгъуа пасэрей адыгэ пшынэ лIэужьыгъуэхэр я куэщIым итрэ я нэхэм хъуэпс-кIыр къащIихыу, – кIуэ, жыпIэнуракъэ, хъуэпсэгъуэт абыхэм уахэплъэныр. Дызэмыса теплът. ДызыщIэ-хъуэпса сурэтт. Ауэ я пшынэ гъэщIэгъуэнхэр ягъэшэ-рашэу, игъащIэм зэхэдмыха я уэрэдхэр зэпадзыжу жалэу, къафэ дахащэхэр ягъэзащIэу щIадза нэужыщ цIыхум ягу цыхэхъуэпар, адыгэ лъэпкъ культурэм хэхъуэныгъэшхуэ зэригъуэтар псоми хъэкъ щащыхъуар.

«Бжъамийр» кызыэрежъами, ехъулIэныгъэшхуэхэр кIыхъурэ зэрызэфIэувами и фIыгъэ ин хэлъщ а зема-ным Налшык къалэм и мэру щыта, адыгэ культурэр IуэхугъуэфI куэдкIэ зыгъэбэгъуа Хъурей Феликс. И нэлэ темыкIыу куэдрэ телэжъащ ар «Бжъамийм», Бе-къул Леонид сыт хуэдэ IуэхукIи щIэгъэкъуэн нэс кы-хуэхъуу щытащ. Фащэхэр яхуригъэду, пшынэхэр яху-ригъэщIу, ахъшэкIэ къапэлэбэу – жыпIэнуракъэ, псэе-мыблэж спонсору куэдрэ «Бжъамийм» иIащ а лы щхъэ-пэр, езыр зи унафэщIу щыта «Каббалкавтотрансыр» увыIэпIэ яхуищIауэ я репетицэхэр абы щрагъэкIуэ-кIыуи щытащ.

«Бжъамий» ансамблым ущытепсэлтыхькIэ, и цIэ кыуымыIуэу ублэкI хъунукъым ди лъэпкъ пшынэ лIэ-ужьыгъуэхэр къэгъуэтыжыным, зэфIэгъэувэжыным псэемыблэжу елэжъа Г. Ойberman. И хъэдрыхэ дахэ тхъэм ищI, Санкт-Петербург къиIэпхъукIауэ щыта а журт лыжыыр гурыщIэ къабзэкIэ бгъэдэтащ а Iуэхум. Къэбэрдейми, Шэрджэсми, Адыгейми щылэжъащ, и IэщIагъэм, пшынэ щIыным (езыр, урысыбзэкIэ жытIэн-щи, нэгъэсауэ профессионалт а IуэхумкIэ) щIалэгъуалэр хуригъаджэрт, «ярэби, мыр мыадыгэу пIэрэ?» жыпIэу шэч къуигъэхьыжу, ди лъэпкъ музыкэр фIыуэ илгъагъут. А псор щIыжытIэращи, «Бжъамийм» и Iуэхур адыгэ пшынэ лIэужьыгъуэхэмкIэ зэтес хъуным сэбэп ин хэ-хъухъауэ щытащ а цIыху щхъэпэр.

IужьыIуэкIэщ «Бжъамийм» лъэкIыныгъэшхуэ зэриIэр наIуэ кыщыхъуар.

1991 гъэм Сочи къалэм щекIуэкIа «Дунейпсо Iуэ-рыIуатэ фестивалым» «Бжъамийр» зэрыхэта щIыкIэм кыигъэлгэгъуащ а ансамблыр дэтхэнэ утыкушхуэми зэрихъэфыну, ехъулIэныгъэ иIэуи кызыэрикIыжыну.

Арати, Сочи щигъэлгэгъуа и зэфIэкIым тращIыхъри, СНГ псом я цIэкIэ «Бжъамийр» Францием ягъэкIуэну, ЮНЕСКО-м я саулыкъукIэ Гана къалэм щрагъэкIуэ-

кIыну «Дунейпсо IуэрыIуатэ фестивалым» хагъэтыну къыхахащ.

Мазэ псоклэ щылащ абы шыгъуэ «Бжъамийр» Францием. Езы Франциери хэту къэрал ехъэжъа куэдым кыкIа ансамбль гъэщIэгъуэныщэхэр хэтащ а фестивалым, ауэ дэнэ зыкъыщамыгъэлъэгъуами, дапщэрэ зыкъамыгъэлъэгъуами, «Бжъамийм» къатекIуэн зыри къахэкIакъым а ансамбль къомым, сытым дежи япэ увыпIэр къахъащ.

Псори яфIэдахэт, псори яфIэгъэщIэгъуэнт французхэм: адыгэ фащэхэри, адыгэ къафэхэри, адыгэ уэрэдхэри, Мысостышхуэ Пщызэбий къызэджэ усэхэри, абы жийэ «ИстамбылакIуэ» уэрэдри. Псалгъэхэр къагурымыIуэ щхъэкIэ, французхэм зыхащIэрт а уэрэдыр гуауэшхуэ дыдэм зэрытеухуар, щедаIуэкIи къытриIэтыкIхэрт, зи нэпс къекIуэхэр мащIэтэкъым. Илгъэс зыщыплI дэкIа нэужькIи, 1997 гъэм, «Бжъамийр аргуэру ирагъэблэгъащ Францием, я концертхэри щIыпIэ зыбжанэм щекIуэкIащ. Зи зэфIэкIым нэхъри хэзыгъэхъуа «Бжъамийм» етIуанэу икIи нэхъыбэжу къыхъэхуащ французхэр.

Илгъэс къэскIэ екIуэкI мы фестивалым пщIэшхуэ зэрыхуащIым и щыхъэтщ абы и къызэгъэпэщакIуэхэм цIыху цIэрыIуэ дыдэхэр зэрахэтыр. Псалгъэм папщIэ, Францием я президенту щыта Валери Жискар д'Эстен зэи блигъэкIкъым а фестивалыр, фIэфI дыдэу хэтщ, къызэгъэпэщыным, егъэкIуэкIыным и мылкъу трегъэкIуадэ. «Бжъамийм» и концертым еплгъа нэужькIэ, ди артистхэм къахыхъэри ар гуапэу къайпсэлъащ, къайхъуэхъуащ. Абы хуэдэу мыщIэрыIуэ дыдэми, а фестивалым и къызэгъэпэщакIуэ псэемыблэжхэм ящыщ адыгэ ансамбль гъэщIэгъуэныр гурэ псэкIэ фIыуэ зылгъэгъуа икIи цIыхугъэшхуэ къайзыха, Францием щыщ бзылхугъэ Болотон Люсэт. «Бжъамийм» и концертыр зытратха компакт-дискумрэ «БжъамийкIэ» зэджэ аудиальбомымрэ хуэдэ куэд къыздишэри ар Налшык щыхъэщIауэ щытащ 1998 гъэм и август мазэм.

«Бжъамийм» и концертхэр кIуэ пэтми нэхъ кIащхъэ хъууэрэ иужькIэ зэрызэпыуар нобэ куэдым гукъеуэу яIэщ, ауэ, къызэрыщIэкIымкIэ абы и щхъэусыгъуэр здэщыIэр езы ансамблым дежкъым: пIалгъэ кIыхыфIкIэ егъэзыпIэншэ, хэлэбэпIэншэ хъуауэ зэрыщытарщ. Лгъэпкъым фIыуэ илгъэгъуа ансамблым, тхъэм и шыкуркIэ, иджыпсту егъэзыпIи игъуэтыжащ (Музтеатрыр), и репетицэ лэжыгъэхэр йокIуэкI, къахуэжумартыщэ-

хэу пхужымылэнуми, Іуэхум тезыгъэгушхуэн тІэкІукІи кыпоІэбэхэр.

«Бжъамий» ансамблым и Іуэхухэр зэрымыІейм, гугъэшхуэхэр зэраІэм щыхъэт техъуэ нэгъуэщІ зы хыбарыфІи щыІэщ: Финляндием кыкІри иджыблагъэ абыхэм кыаущІащ мурадыфІ кыахузиІэ хъэщІэ лъаплэ. ЗэпсэлтылІахэщ икІи зэгурыІахэщ мыгувэу я кыэралым иригъэблагъэу концертхэр щаригъэтыну. Абы зыхуэгъэхъэзырыним, гъэлъэгъуэныгъэхэр егъэкІуэкІыным текІуэдэну псори езым и пщэ ирелъхъэж.

Араци, «Бжъамий» ансамблыр адэкІи ефІэкІуэну, и Іуэхум нэхъри зиІэтыну, ехъулІэныгъэшхуэхэмкІэ лъэпкъыр игъэгушхуэну дыщогугъ. Тхъэм кыаригъэхъулІэ!

2003 гъэ, «Адыгэ псалгэ»

МЭЗРИ ЖЫГ ЗЫРЫЗУРЭ ЗЭХЭТЩ

ДжэгуакІуэ, уэрэджыІакІуэ ІутІыж Иляс слъагъуну сэ си насып кыихъакъым ауэ и кыекІуэкІыкІам теухуа куэд зэхэсхэщ, ди адэм, ди анэм жалэжу, ЩІэныгъэхутэ институтым сыщыІэу «Адыгэбзэм и псалгэгъэнахуэ» тхылъышхуэм дыщелэжъым щыгъуи щІэмычэу карто-текэм сыщрихъэлІэу щытащ Иляс кыІуэтэжа хыбархэм ящыщ Іыхъэхэм.

Анзорей щыщ ди унэкъуэщхэм я пхъурылъху Чэгъэду (Деунэж) Салихъэт ІутІыж Иляс теухуауэ «Адыгэ псалгэ» газетым кыыхуитха тхыгъэм кыытехъеикІа щІыкІэу сэри сытепсэлъыхъыну сыхуейт ди унэцІэм и кыежъапІэмрэ и кыуэпсхэмрэ теухуауэ сщІэ мащІэм.

ІутІыжхэ дызэрылъэпкъ мащІэ дыдэрауэ кыыщІэкІыныщ ар кызыыхэкІыр, ауэ, зызумысыжынщи, сэ хуабжъу сахуэнэхъуеиншэщ ди лъэпкъым теухуауэ щыІэ хыбар дэтхэнэми. Пэжщ, «Уэ пфІэгъэщІэгъуэнмэ, уэ едэІуэж» кыыщІыджаІэни хэлъщ мы Іуэхум, сыту жыпІэмэ кыежъапІэ гуэр имыІэрэ хыбар гуэрхэр кыадемкІуэкІыу зы лъэпкъи, зы унэцІи щыІэкъым, дэтхэнэми зыгуэрхэр кыыхуэІуэтэжыну, хуэтхыжыну зрыщытми шэч хэлъкъым. АтІэми сэ нэгъуэщІу согупсыс а Іуэхум: ярэби, сыту фІыт дэтхэнэ унэцІэми теухуауэ я кыежъэкІэм, я кыекІуэкІыкІэм ехъэлІа тхыгъэхэр щыІэу щытамэ, тхылъхэм ихуамэ. Зэрыжалэу, мэзыр жыг зэрызурэ зэхэтщ, а жыгхэр зыхуэдэр пщІэмэ, а мэзыр зищІысри нэхъ кыэщІэгъуафІэ хъунуш.

Адыгэ антропонимикэм ехьэлIауэ KIуэкIуэ Жэмал-дин къыдигъэкIа тхылъхэр щIэгъэкъуэныфI мэхъу ди адыгэ унэцIэ-псалъэхэм я мыхьэнэхэр къэхутэнымкIэ. Хуабжъу тхылъ щхьэпэхэщ адыгэ унэцIэ щхьэхуэхэм я къэхъукIам, къекIуэкIыкIам теухуауэ Бейтыгъуэн Сэфарбий къыдигъэкIа тхылъхэр, ауэ, ди жагъуэ зэрыхъунци, иджыркIэ мащIэщ (адыгэ унэцIэу щыIэм я бжыгъэм елътытауэ жыпIэмэ) апхуэдэ къэхутэныгъэ зи насып къихъа унэцIэхэр. А щIэныгъэлIхэм я къэхутэныгъэхэр адэкIи зэрагъэкIуэтэnum, адыгэ унэцIэ куэдым я щэху Iэджэ дяпэкIи къызэрызэIуахыnum шэч хэлъкъым, ауэ абыхэми, сэбэп мыхъумэ, зэран хъун лъэпкэ яхуэхъуну къыщIэкIынтэкъым, унэцIэхэм къадекIуэкI хъыбархэу ахэр зезыхьэхэм къаIуэтэжхэр зыгуэрхэм ятхыжамэ, зэхуахьэсыжамэ. Псалъэм папщIэ, Iуэху щхьэпэ хъуну къысфIэщIт адыгэ филологиемкIэ университетыр къэзыуххэм ирагъэтхыну диплом лэжыгъэхэм я темэхэр къыщыхахкIэ, илътэс къэскIэ мы зи гугъу тщIым хуэдэхэр хагъэхьамэ (п.п., «Мыпхуэдэ къуажэм щызекIуэ унэцIэ гуэрхэм я тхыдэ» жиIэу, е...).

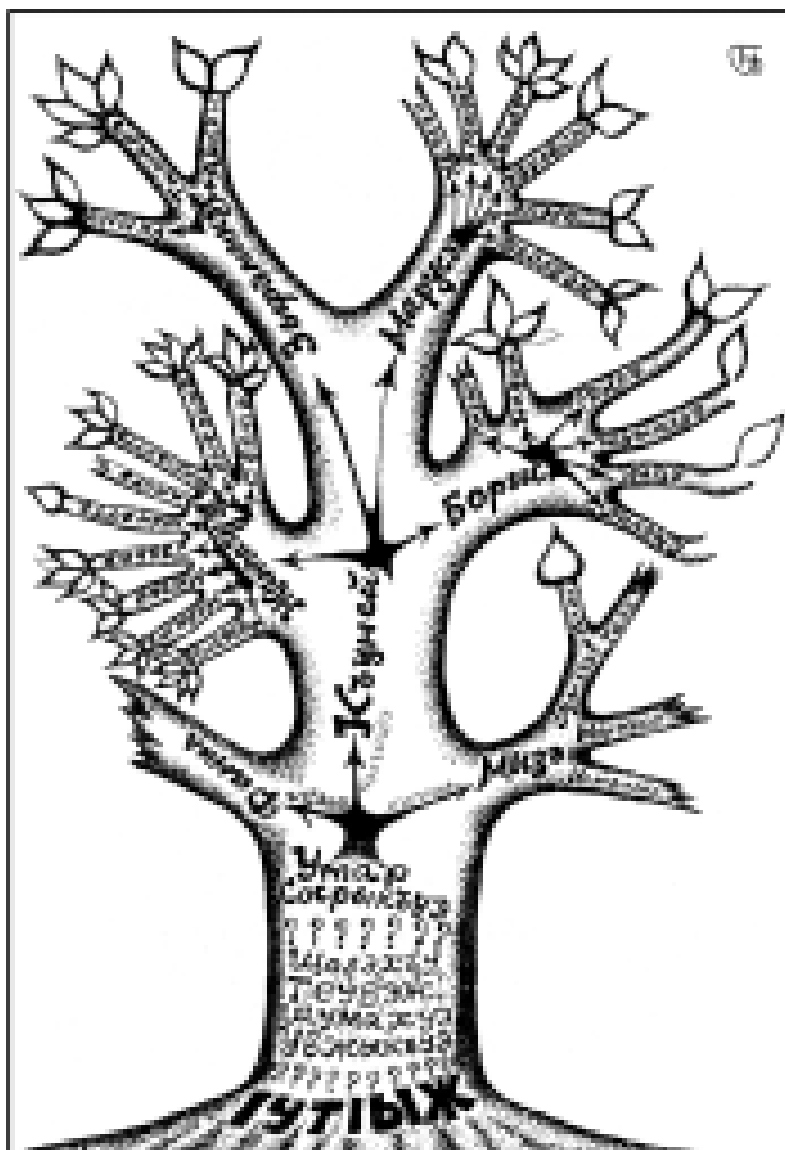
«Адыгэбзэм и наклоненэхэр» е «Адыгэ романым и зыужьыкIэр» жыпIэу доктор диссертацин нэхъ тегъэпсыхъа темэ домбейхэр студентхэм ятебгуашэкIэ, абыхэм щIэ гуэр, нэхъыщхьэращи, адэкIэ къашхьэпэжын гуэр къахуэхутэну ди фIэщ хъуркъым. Дэ а Iуэхум хэтщIыкI мащIэм дыкъыхэпсэлъэкIыурэ жытIэнци, диплом тхыгъэхэм ящыщу нэхъ къэщхьэпэж хабзэр лэжыгъэ, IэщIагъэ, Iуэхугъуэ пыухыкIа гуэрхэм епха псалъэхэр, фIэщыгъэцIэхэр, ахэм япыщIа хъыбархэр щызэхуэхьэсыжа, къыщахута диплом лэжыгъэхэрщ.

KIыхьыфIу дызытепсэлъыкIа IуэхумкIэ къэдгъээжынци, «**IутIыж**» псалъэми ар унэцIэу зезыхьэ лъэпкъми къыттеухуауэ сэ сщIэр, зэрыжысIауэ, куэд хъуркъым, атIэми а сщIэ мащIэр къыжысIэнщ.

Япэрауэ, этимологиие илътэныкъуэкIэ убгъэдыхьэмэ, «**IутIыж**» псалъэр щхьэж и мыхьэнэ зиIэж Iыхьыщу зэхэтщ: **Iy+tIы+ж**. Япэ Iыхьэм къикIыр гурыIуэгъуэу ди гугъэщ: «**си Iум зыгуэр ирихъащ**», «**си Iур гъуцIащ**» жыхуиIэ шапхьэхэм яхэт «Iу»-м къикI мыхьэнэ дыдэращ. ЕтIуанэ Iыхьэм и мыхьэнэр гурыIуэгъуэ хъун щхьэкIи шапхьитI къэтхьынщ: «**и бгъэр тIащ**», «**и дзэ-лыфэр тIащ**», н.ж. «зэIуха» мыхьэнэр къикIыу аращ. Ещанэ Iыхьэ «**ж**»-р, зэрытщIэщи, суффиксц, къытегъээжыныгъэ мыхьэнэ къыгъэлъагъуэу псалъэ куэд дыдэм къыщокIуэ.

Иджы, и Ыхьэхэр мыхъуу, езы псалъэм зэрыщыту кыикI мыхьэнэм дынэсынщ. «Адыгэбзэм и псалъэгъэнахуэ» тхылъышхуэм зэритымкIэ, чристэн диным епхауэ адыгэхэм гъатхепэм ящIу шыта гуфIэгъуэ дауэдапщэм, тхьэлъаIум зэреджэ фIэщыгъэцIэщ «**IутЫжыр**», н.ж., урысым «**пасха**» жыхуаIэращ. Мы псалъэр адэ пасэм шыгъуэ «**махуэшхуэ**» мыхьэнэри кыикIыу къагъэсэбэпу шытащ. Ноби зэм-зэмкIэрэ зэхыбох мыпхуэдэу жалэу: «**Абы и IутЫжщ**», «**Абы и IутЫж махуэш**». ЩэрэлIокъуэ Талъостэн и пьесэ «Нэгурэш» жыхуаIэм уцрохьэлIэ «**куэбжэ IутЫжкIэ**» зэджэ хабзэщIафэ терминым. Зыхэт контекстым тепщIыхьмэ, абы шэч хэмылъу, кърагъэкIыу шытар нобэ «**куэбжэ-дэнэкIэ**» дызэджэращ. (Псалъэм кыдэкIуэу жытIэнци, пасхэр чристэн диныр къежъэным япэжкIэ шыIа дауэдапщэщ, ауэ шыхъукIэ, адыгэм я «**IутЫж**» дауэдапщэри кыыщекъэр ди лъэпкъыр мажусий диным щита лъэхъэнэ жыжъэ дыдэращ). НэщI ису шытащ мы дин хабзэр зезыхьэхэр, а нэщIыгъуэ пIалъэм къриубыдэуи дагъэпщIагъэ зыхэлъ, лыхэкI яшхыу шытакъым. Апхуэдэ нэщIыр иуха нэужь, сыт хуэдэ шхыныгъуэми Iур хуит, зэлуха, **тIа** хуэхъужт. Аращ, дэ кыызэрытшы-хъумкIэ, «**IутЫж**» псалъэми а псалъэм кыытекIыжа дин терминми, дэ унэцIэ тхуэхъуаи я этимологиер, я мыхьэнэр.

Тхьэм ирещIи, ди унэцIэм къежъапIэ хуэхъуа лIыр **IутЫж** махуэу къалъхуу, а кыыщалъхуа **IутЫж тхьэлъаIушхуэм** и цIэкIэ фIаща цIэр абы кыытехъукIы-жахэм унэцIэ яхуэхъужауэ арагъэнуц. (Псалъэм кыдэкIуэу жытIэнци, **IутЫж** унэцIэр нобэ зезыхьэхэмрэ **IутI** унэцIэ зилэхэмрэ, ди зэлыхьлагъэр тфIэкIуэда пэтми, дызэунэкъуэш, лъыкIэ дызэпхауэ зэрыщытым сэ шэч кыытесхьэркъым. Ар мо зи гугъу тщIа этимологием и наIуэу кыыхощ: мыхьэнэ нэхъыщхьэхэр кыызэрыкI Ыхьэхэр унэцIитIми шызэтохуэ: **Iy+тI**, «**ж**»-р суффиксу аращи, дэтхэнэ аффиксми хуэдэу, псалъэм и мыхьэнэ нэхъыщхьэм гуэтынкIи гуэмытынкIи хъуну мыхьэнэ гуэдзэ ириту аращ). Мыбы и цапхъэу къэпхъ хъунуц, **Жанхъуэтхьэблэ** (Псыгуэнсу) щыц Мысостышхуэхэмрэ Зэрэгъыж дэс Мысостхэмрэ я зэхущытыкIэр. Зэшзэбын жыхуаIэм ещхъу, мыхэр гъунэгъу дыдэу зэхущыт зэунэкъуэшхэщ, 1926–1927 гъэхэм Зэрэгъыж къуажэ-щIэм Iэпхъуа Мысостышхуэхэр цыуагъэкIэ Мысостхэу ятхри, абы кыытенахэу аращ. Iуэхум акъыл халъхьэрэ Зэрэгъыж Мысостхэм я унэцIэм суффикс – **шхуэ-р** памыгъэувэжмэ, ахэр хуэм-хуэмурэ хамэгу-хамашхьэ

Иутыж Умар кытепцИыкIахэр

зэрызэхуэхунум шэч кыыщытепхьэн шылэкъым.

Шэч зыхэмылгыжыраци, нэхъ ныбжыышхуэ дыдэ зицэ адыгэ унэцлэхэм ящыщу кыыщлэкынууц «**лутыж**» унэцлэр. Абы и шыхьэтхэм уащрохьэлцэ архивхэми. Псалъэм папщлэ, тхыдэтх Сокъур Валерэ кытлэщыжа архив документхэм ящыщ зым иту сыкыщеджэгъащ XVIII лэщыгыгуэм и клэхэм Къэбэрдейм икыгурэ хы Гүфэм сату шащлү зэрыщытам. лутыж унэцлэр зыбжанэрэ кыыхош а документым.

XVIII лэщыгыгуэм екыуэклэ лүэхугъуэхэм ятеухуа документ гуэрми кыыхош Кушыкууц цлэрылүэм и адэ Жанхъуэт кыыбгъэдэкыгу 1780 гъэм майм и 2-м лутыж Щолэхъу я пашэу адыгэ гуп Мэздэгү лүэхуклэ кыуауэ зэрыщытар.

лутыжкцэ зэджэу шыта лыр шыпсэуа зэманыр тхьэм ещлэ, ауэ дэ зэрызэхэтхэхэмрэ архивхэм зи цлэ кыыхэщхэмрэ зэхэбгъэувэжмэ, цыхухъу илэныкыуэкцэ мыпхуэдэу кыызэкцэлгыкылүэу шытагъэнууц Жанхъуэтхьэблэ дэса, иужькцэ (1926 гъэм) къэунэхуагъащлэ Зэрэгъыж лэпхъуа лутыжхэм ди къуэпсыр:... Увыжыкыуэ, Шумахуэ, Теувэж, Щолэхъу, Сосрыкыуэ (япэ Урысейпсо кыыхэтхыкыныгъэхэр щекыуэклэ 1886 гъэм Сосрыкыуэ псэужтэкъым, ауэ списокэм адэцлэу ихуащ), Сосрыкыуэ и къуэхэт Умаррэ Хьэжалыйрэ. Умар и къуэ Зулъкъарней (мыр си адэраш, шыпхъу бынхэм гъэфцлэгъэцлэу Зыкыуней, Къууней жалэурэ, иужьрейм кыытенат, зэратхри апхуэдэуц быным я нэхъыщлэ дыдэт. Къуэш нэхъыжытцлэ илэщ си адэм: Мызэрэ Данилрэ.

Жэмболэтыпщхэм (Тэтэрхъан, Жанхъуэт, Кушыку) ижы-ижыж лъандэрэ къадекыуэклэ лутыжхэм я зы къуэпс Анзорей кыыщыгунэхун хуей цлэхъуам и щхьэусыгыуэр тцлэркыым, ауэ зэманкцэ ар кыыщыхъуар, шэч хэмылгу, XIX лэщыгыгуэм и етлүанэ лыхьэрагъэнууц, кыызытепщыкыкыжахэри, шэч хэмылгу, лутыж Сосрыкыуэ и къуэш Елбэздыкыуэщ (Хъыткцэ еджэу шытауи жацэ). Елбэздыкыуэ и бынхэмрэ ахэм къатепщыкыкыжахэмрэ ятеухуауэ Салихьэт хъарзынэу итхыжащи, тхьэразы кыыхухъу, сэ хэжысыхыжынулэкъым.

лутыж унэцлэм, Къэбэрдейр мыхъумэ, Адгьейми Шэрджэсми уащрихьэллэркыым, ауэ Тыркум мымащлэу шылэщ. Къейсэр къалэм и закыуэ унагыуэ зытлэщырыпщцлэ щопсэу лутыжхэу. Истамбыли, Бесерек кыуажэми, нэгъуэщцхэми дэсхэщ.

Тыркум шыпсэу адыгэхэр, куэдым зэрашлэщи, зэратхыр я адыгэ унэцлэхэмкцэ, – къэралым къафцлэща тырку унэцлэхэмкцэ. Адыгэ унэцлэхэр езыхэм

кѣадекІуэкІу зѣрахѣу аращ. ГѣэщІэгѣуэныракѣэ, Тѣркум Іѣпхѣуэ хѣгуэша хѣуа нѣужькІэ, ІутІыжхэ нѣгѣуэщІ адыгэ үнѣцІэхэри яІэ хѣуащ: **Траныжхэ, Асчэрыкѣу** кѣуэхэ).

КІѣщІу : фІхэм я
цІэхэр у э дыдэм
гуэгѣу х щІѣж я
унѣцІэ д ылыхэр,

зы лѣэпкѣ дамын ви зѣрахѣэ. Ауэ, идлы нѣхъыщхѣр жытІэнци, Тѣркум щыпсѣу ІутІыжхэр кѣэбѣрдейхѣкѣым, – хѣтыкѣуейхѣщ (**бжѣдыгѣу, шапсыгѣ, кѣэбѣрдей** жыхуэтІэхэм епхѣу, адыгэ лѣэпкѣым и зы кѣудамѣщ).

Тхѣм ирещІи, Іѣпхѣуэшапхѣуэр куэду щыщыта зѣман жыжѣэхэм зѣкІѣщІѣкІа дыхѣуауэ арагѣэнущ хѣтыкѣуей ІутІыжхѣмрѣ кѣэбѣрдей ІутІыжхѣмрѣ, ауэ зѣгуэр зыуэ дызѣрыщытам шѣч кѣытедмыхѣмѣ, нѣхѣкѣыдопщтѣ.

Аращи, дунейм ехыжа ди нѣхѣыжѣыфІ, ди лѣэпкѣ ІуэрыІуатѣр тфІѣмыкІуэдынымкІэ сѣбѣпышхуэ хѣуа лІы щхѣэпѣ ІутІыж Іляс теухуа тхыгѣэм кѣытеджыкІауэ аращ хуабжѣу зѣкІѣщІѣбѣта мы ли тхыгѣэри, хѣт ищІѣрѣ, сѣбѣп хѣун гуэр унущ.

Нѣхъыщхѣр уфІѣ Іляси, зи
цІѣ кѣытІуауэ д і нѣхѣыжѣыфІ-
хѣми, я цІѣр дыт у, зи кѣупщхѣэ
тхѣлѣу ижѣ-иж уѣзым хѣгѣуэ-
щѣжа ди адѣжѣ

ІутІѣ

ѣхэр

2000 гѣэ, «Адыгэ псалтѣэ»

1. Япѣр кѣэбѣрдей ІутІыжхѣм дыдейщ.
2. ЕтІуанѣр Тѣркум щыпсѣу ІутІыжхѣм я дамыгѣэщ (я фирмѣ щІыхѣэпІѣ, визиткѣ сыт хуэдѣхэм Іѣмал имыІѣу трагѣуэвѣ).
3. Ещанѣр этнограф цІѣрыІуэ Лавров Л.И. и тхылым ІутІыжхѣ я лѣэпкѣ дамыгѣуэ итщ. Хѣт ищІѣрѣ, мыр етІуанѣ дамыгѣуэ кѣэбѣрдей (Анзѣрей) ІутІыжхѣм

яІагъѣнкІѣри мѣхъу (дамыгъѣхѣм елѣжъ къѣхутакиуѣ-
хѣм къѣзѣрагъѣлѣагъѣуѣщи, тІум къѣщѣмынѣу, –
дамыгъѣищ нѣхъѣбѣ зѣІа лѣѣпкъѣхи щѣІащ).

Дамыгъѣзѣрыхъѣ

(Сурѣтхѣр зыщІар авторыщ)

АФѢРЫМ, ДИ КЪУѢШХѢ!

Адыгѣм хъѣщІѣр и щІасѣщ, жъѣгу пащхъѣм щѣ-
хъѣуѣхъукІѣ «ХъѣщІѣ кІуапІѣ ухъу!» щІѣжаІѣри аращ.
Псом хуѣмыдѣу гуапѣщ зѣшхѣр зѣлѣыгъѣуѣзѣ зѣпыту,
зѣлѣихъѣу, Іѣужѣым я нѣхъ дахѣ я искусствѣхѣмкІѣ
зѣхъѣуажѣу щѣщѣытым деж.

Куѣд щІакъѣым ЩоджѣнщІѣыкІу Алий и щІѣр зѣзыхъѣ
ди театрыр Мейкъѣуапѣ зѣрыщѣхъѣщІѣрѣ, и зѣфІѣкІѣыр
зѣрыщѣигъѣлѣагъѣуѣрѣ. Иджы, мис, дѣ къѣытхуеблѣгъѣуѣ
ди хъѣщІѣщ къѣуѣш Адыгейм я театрыр.

Искусствѣм ущѣтепсѣлѣыхъѣкІѣ, зѣшыгъѣ, ныбжъѣ-
гъѣугъѣ, хъѣщІагъѣ хуѣдѣхѣр япѣ ибгъѣщѣыныр тѣмѣм-
къѣым, сыту жыпІѣмѣ искусствѣм езым зѣрызиІѣыгъѣы-
жын къѣару пкъѣрымылѣмѣ, апхуѣдѣ щІѣгъѣѣкъѣуѣнхѣм
яхузѣтеІѣыгъѣѣнкІѣ Іѣмал иІѣкъѣым. Ауѣ щѣыхъѣукІѣ, къѣуѣ-
шыгъѣѣми ныбжъѣгъѣугъѣѣми тѣдмыщІѣыхъѣу жытІѣѣнщѣи,
дызѣрымыгугъѣуѣ искусствѣ дахѣ дагъѣлѣлѣгъѣуѣащ ады-
гейхѣм. Дауи, нѣхъѣфІѣж пщІѣ мыхъѣун щѣІѣкъѣым,
адыгейхѣм къѣытхуѣаша спектаклхѣми ебгъѣфІѣакІуѣ
хъѣун, нѣмыщІѣыса гуѣрхѣр къѣазѣрыхѣбгъѣуѣтѣнум щѣѣ
хѣлѣкъѣым, ауѣ дѣгъѣуѣр дагъѣуѣм апхуѣѣдизкІѣ йѣѣѣкІѣри,

жумыІэн плъэкІкъым: «Афэрым, ди къуэш адыгейхэ!..»

Гастролхэр къызыІахаш Гецадзе А. и «Уей, маржэ, дахэр къыдошэ!» комедием къытращІыкІа спектаклымкІэ. Мыр цІыхубэм я гукъыджэ дахэкІэ гъэнщІа гушыІэщ. ГушыІэ зэфэзэщц. ГушыІэ зэфэзэщым дыхуэ-мейуэ, абы къыдит щымыІау къэзылътыти щыІэщ. Апхуэдэр театрым зэрыщыгугъыр зыщ: акъылышхуэ зыхэлъ спектакль зацІэщ. Дауи, акъылкІэ гуэшэныр театрым и мыкълэнэ жыпІэ хъунукъым: гушыІэ мышыу зэфэзэщым театрыр зэцІиштэмэ, ар дыдэм театрыр итхъэлэжынкІэ хъунуш.

Ауэ цІыхур, акъылым зэрылътыхуэм ещхуэ, нэжэ-гужагъэми щІохуэпс, нэжэгужагъэми хуозэш. Абы и щыхъэтц зи гугъу тцІы спектаклыр иухыхукІэ зэпымыуа дыхъэшхыр, иуха нэужь къыхуалэта Іэгуауэ иныр, актерхэр зэрыщІагъэна удз гъэгъахэр, щызэбгрыкІыжым цІыхухэм я нэгу ита нэжэгужагъэр. Іэзагъэшхуэ къыщагъэлъэгъуаш а спектаклым актерхэу Зыхъэ Заурбий, Кукуанэ Мурат, КІурашын ФатІимэт, КІушцу Светэ, Дэгъуэмыкъуэ МелыІычэт... ЖыпІэнуракъэ, мыр Іейуэ джэгуаш зыхужыпІэн къахэгъуэтэгъуейщ а спектаклым хэтахэм. Щытхуэ ин яхуэфащэщ спектаклыр зыгъэува Нэгъуей Инвер, зыгъэщІэрэщІа Разюкин А. сымэ.

ЕтІуанэ спектаклу адыгейхэм дагъэлъэгъуаш Мольер и «Тартюф» комедием къытращІыкІар. «Тартюф» пхуэмыбжыным хуэдизу куэдрэ ягъэува, абы къыхэкІыуи тхыдэшхуэ зиІэ хъуа комедиеш. Апхуэдэ пьесэм режиссерми актерхэми я Іуэхур тынш щицІ щыІэщ. Ауэ ар «кызылхуэлэр» зыгуэрхэм ящІам къытещІыкІыжыныр, хъэзыру щыІэ Іэмал къупхъэхэр къэгъэсэбэпыныр зи мыхъэмышххэрщ. ЩІэр къэзылътыхуэм, «кытеупсыкІыныр» зи щхъэ хуэзымыгъэфащэм дежкІэ тхыдэшхуэ зиІэ пьесэм зрипщытыныр нэхъ дзыхъщІыгъуэджэщ. «КъытеупсыкІыныр» зи хъэрэму бгъэдыхъэкІэщІэр зи щІасэхэм ящыщц а пьесэ цІэрыІуэ дыдэм зезыпщыта режиссер щІалэ ХъэщІэгъуэгу Къэсей. ХъэщІэгъуэгум хухэшащ адыгэ театраплъэр Мольер и тхыгъэ телъыджэм хуэзышэну лъагъуэр, а лъагъуэм теуа актерхэри темышхъэрыукІыу абы ирикІуаш. Мы спектаклми дэгъуэу щоджэгу роль нэхъыщхъэхэр зыгъэзэщІа Кукуанэ Мурат, Зыхъэ Заурбий, Дэгъуэмыкъуэ МелыІычэт, КІурашын ФатІимэт сымэ.

Володин Александр и «Шындыхъуэ», «ШабзэшитІ» пьесэхэм къытращІыкІа спектаклхэри зыгъэувар ХъэщІэгъуэгу Къэсейщ.

щыхагдак Іэ, напэм блэІбыкІхэр сыт зэмани щыІащ. Апхуэдэхэм игъащІэми пщІэ хуащІкыым. Ауэ, Іуэхуш-хуэракъэ, дэ ахэр нэхъ дигу тедгъахуэу щІэддзауэ къысцохъу. Дигу тедгъахуэ къудейм къыщымынэу, апхуэдэхэм нэмыплъ етын зэрыхуейм шэч къытезы-хъэжа гуэрхэр къытхэкІыу къысфІощІ. Мис ар нэхъ гуауэщ. Мис абы нэхъ зызыщытхъумэн хуей щыІэ-кыым. «Напэ нэхърэ – кІапэ» жызыІэм сыт хуэдэ мыхъу-мыщІагъэри нэхъ тыншу хуэлэжыынущ. Ауэ щыхъукІэ, абы дахэу псэууэ къыщыбгъэхъужыныр къуаншагъэщ.

Сэ къулейсызгыгъэр фІыщ жысІэну е цІыхум дидзых дэтхэнэ сомми хъэрэм фІэсщыну сыхэту аракъым. Сом хъэлэлымрэ сом хъэрэмырэ зэхэгъэк Іыныр зи къалэн-хэм я Іуэху дахэ ухъу. ЦІыхухэр игъащІэми псэукІэ-фІым хущІокъу, ди ныбжыым къриубыдэу гъащІэр зэІузэпэщ зэрыхъуари пхуэмыІуэтэным хуэдизщ. Аращ цІыхур щІэлажъэри, къэралыр зыхущІэкъури. Ар фІыщ. Дэгъуэщ. Хъарзынэщ.

Ауэ зи бохъшэр нэхъ пшэр хъууэ, зи цІыхугъэр нэхъ уэд хъухэм щхъэкІэ ар пхужыІэнукукыым. Апхуэдэхэм я гугъэщ псори сомым къыщІэкІыу. Псори сомкІэ зэп-хъуэкІ хъууэ. Ауэ сомым игъэдахэри сомыр зыгъэда-хэри, псэукІэфІым щІыгъуу, дуней тетыкІэфІ зиІэхэрщ, зи гуащІэдэкІ хъэлэлым хэпсэукІхэрщ. Абыхэм я со-мыр дапщэ мыхъуми, я бохъшэм дэлъым «ахъшэ делэ» пхуфІэщынукукыым. «Ахъшэ делэ» къызыІууэхэращ ди хабзэм делагъэр нэхъ къыхэзышэри...

Хэт былым нэхъыбэ хуаукІа? Хэт деур нэхъыбэ хуата? Хэт хъэдэтепхъуэ нэхъыбэ къыхурахъэлІа? Хэт чэсыргей нэхъыбэ хуагуэша? КІэпхын дапщэ абы телъа? КІэлош дапщэ абы щІыгъуа? Хэт и жэнэзым машинэ нэхъыбэ къекІуэлІа? Хэт ипхъу нэхъ уасэшхуэ щІата? Хэт и хъэгъуэлІыгъуэ бостеяпхъэ нэхъыбэ къыхура-хъэлІа? Хэт сумкІэ дапщэ къихъа? Хэт и сумкІэ сыт хуралъхъэжа?

Зыдвгъэумысыжыт: аракъэ зыкъомыр дызэрызэ-хэтыр? Зыдвгъэумысыжыт: ди гуфІэгъуэхэм нэжэгужа-гъэр мащІэ дыдэ щыхъуакъэ? Зыдвгъэумысыжыт: ди нэщхъеягъуэхэм фэрыщІагъэр щыкуэдкъэ? Нэщхъе-ягъуэм фэрыщІагъэ нэхъ емызэгъи сыт щыІэ езыр!

ГъэщІэгъуэныракъэ, дунейм ехыжа адэр е анэр щыпсэуам зымыгъэтынша, гукъеуэм хэзымыгъэкІа быным, ахэр лІа нэужь, хъэдэлусышхуэ ярищІэкІмэ, абы и цІэр яІэту цІыхухэр топсэлъыхъ, езыри, и напэ итхъэ-щІыжауэ зыкъысцохъужри, къэзылъхуам апхуэдэ ды-дэу «зытезымыфыщІэжыфахэм» яхуэпсалгъэу къыдо-

увэж. Апхуэдэм дежкІэ нэхъыщхьэр а лІаракъым. А лІам ар зэрыхуыцтар езым хъарзынэу ещІэж. Ар зыхуищІэр езым и щхьэрщ. ЦІыхухэм я пащхьэ зыщигъэинын мурадкІэщ.

Пэжщ, уи бохъшэ дэлъым нэгъуэщІым унафэ трищІыхыфынукъым. Абы хуитыжыр уэращ. Ауэ, жьэр ууей щхьэкІэ, тхьэкІумэр дыдейщ, жыхуаІэм ещхьу, бохъшэр ууей щхьэкІэ, а бохъшэм дэлъым укъыкъуэгущхукІыу, псоми ди зэхуэдэ хабзэр зэІыбгъэхьэн ухуиткъым, уи бохъшэм нэхъыбэ зэрыдэлтыр уи напщІэ телъын нэхъ къемызэгъи щыІэкъым.

Хабзэр лъэпкъ Іуэхущ. Абы ифІри и Іейри лъэпкъым щыщ дэтхэнэми къыдалъагъу, и хьэлъэри и псынщІэри зэрылъэпкъыу къызэдаІэт. Аращ хабзэр зехьэгъуей щыхъум деж, цІыхур щІэпІейтейр, ар къыжъэдэзыкъуэну хуейхэм я бжыгъэм щІыхэхъуэр... Зехьэгъуейщ. ГуащІэдэкІ хьэлэлкІэ псэу цІыхур игъэхыщІэу зехьэгъуей дыдэ хъуащ ди хабзэр. Ар акъыл зэтесрэ унафэ губзыгъэкІэ зэтемыухуэжамэ, ифІри Іейм хэгъуэщэжыпэнкІэ шынагъуэщ.

ЛъэныкъуэкІэ ууву хабзэм ухуэпсэлъэныр тынщщ, ауэ ар зэманым декІурэ къэзыгъэщІа лъэпкъым екІужу зепхьэныр, абы зиужыным зэран хуэхъу къудамэ лейхэр къэхутэныр, а къудамэ лейхэр щыгуэбгъэкІкІэ, зыгуэбгъэкІым зэран ухуэмыхъуныр Іуэхугъуэ тынщ цІыкІухэм ящыщкъым.

Хабзэм кІэрыщІа мыхъумыщІэхэм дащытепсэлъыхькІэ, дэ, дыкъызэщІэплъэуэу, мыхъури хъуари хабзэм тедухъуэнщІыкІыну дыщыхуежъэ къохъу. Апхуэдэу къыщыхъукІэ, хабзэм и лъабжьэр къотІасхъэ, хабзэншэу упсэуфыну къызыщыхъуи кытхокІ. Ауэ хабзэ зимыІэ, зи гуауэрэ зи гуфІэгъуэрэ дауэдапщэ гуэр езымыщІэкІ лъэпкъ мы дунейм теткъым, тетынуи къыщІэкІынукъым. Зыгуэрхэр нобэ зытеджэгухъ а ди хабзэхэр къыгъэщІын щхьэкІэ, адыгэ лъэпкъым илъэсищэ Іэджэ къызэринэкІащ, ахэм я Іэужьым уелъэпэуэну ухуежъэмэ, мис а илъэсищэ бжыгъэхэм я щІыбкІэ уи зэхэщІыкІыр ибгъэкІуэтыжу аращ.

Пэжщ, зэрыжытІауэ, уигу иримыхьын, пшэч мыхъун куэд хэлъщ дэ ди Іуэху зегъэкІуэкІэхэм. А дигу иримыхьхэм псори хъарзынэу икІи губзыгъэу датопсэлъыхь, мы нобэ жытІэхэри куэдыкІейм къатхъэусыххэм я зы Іыхьэщ. Ауэ хабзэм лъэныкъуэкІэ дыкъыщытепсэлъыхь къудей мыхъуу, а хабзэхэр къыщІрахъэжъэ Іуэху къытлкъыкъуэкІарэ а Іуэхури дэтхын хуейуэ къытпэщылъу къызэщыгъэхъут. Нэхъыбэм къытщыщІыну

мырат: дыхуей-дыхуемейми, а зэрeк ІуэкІыжыым тету едгъэкІуэкІынут, е, тцІэнур дымышцІэжу, утыкум кІэрахъуэу дыкъинэнут. Сыту жыпІэмэ хабзэм дыщытепсэлъыхъкІэ, дэ, дыубэ мыхъумэ, чэнджэщ ттыркъым. ЗэтхъуэкІыну дыхъзыр мыхъумэ, зэрызэтхъуэкІын хъэзыру диІэкъым.

Гуауэ къыпщыщІын дэнэ къэна, гуауэм утепсэлъы-хъынри хъэлгъэщ. Ауэ гуауэ зимыІэн щыІэкъым, дунейм ехыжа уи цІыхур зыхуей хуэгъэзэнри къалэнщ. Ар зэрагъэзащІэ щІыкІэхэр дыуб щхъэкІэ, ар гъээзщІэ-ныр зыми тхузыщхъэщыхынкъым, зыщхъэщыпхыну ухуежъэнри хъэдэгъуэдахэщ... Дауэ-тІэ дунейм ехыжа уи цІыхум хабзэ зэрыхуэпщІэнур? Абы гугъу лъэпкъ хэмылгу къызыщыхъур Іуэхум щыгъуазэкъым. Дэ зи гугъу тцІыр цІыхухэм я фэр изых деурымрэ, абыкІэ зауысыжыну укІытэ щхъэкІэ, нэхъыбэм я кІэтІийр я вакъэпсу ящІ хъэдэІус мыухыжхэмрэкъым. Дэ зи гугъу тцІыр, уадыгъуи уурысуи сощІ, – умыгъээзщІэнкІэ Іэмал зимыІэ Іуэхугъуэхэрщ. НэгъуэщІым и гугъу умышцІи, дунейм ехыжар, псом япэрауэ, гъэкъэбзауэ щІэлъхъэн хуейщ. Ар икІи адыгэ хабзэкъым, икІи урыс хабзэкъым. Ар цІыху хабзэщ. НтІэ, зыдвгъэумысыжи, ар хэти лъэкІын, дэтхэнэми игу зыхуэкІуэн Іуэхукъым. А Іуэхур къыпхуэзылэжыым зыгуэр лъысын зэрыхуейм, хабзэ къудейр мыхъуу, законри щыхъэт техъуэну къысщохъу.

Мис апхуэдэ куэд, зэпхъуэкІын япэ, зэрызэпхъуэкІыnum дыщІегупсысыпхъэ куэд, мы дызытепсэлъыхъ Іуэхум хэлъщ. Хэт-тІэ ахэр гъээзкІуэным егупсысыр? КІэрахъуэу утыкум дыкъимынэу икІи а зэрeкІуэкІыжыым темыту, дахэу Іуэхухэр дэтхыф зэрыхъунум и ужь итыр хэт? «Ар фэ фи къалэнщ, улахуэ къыщІыва-тыр апхуэдэ гуэрщ» жыпІэу ебгъэз хъун гуэрхэр, дауи, щыІэщ. Ахэр а Іуэхум егупсысу, езэгъырабгъу щІыным нэсу телажъэу щытамэ, шэч хэмылгу, хабзэр нэхъ къупхъэ псынщІагъуэ гуэрым изэгъэнт.

Ауэ унафэ къудейкІи хабзээблэшыр къыпхужьэ-дэкъуэнукъым. Хабзээблэшыр къыжъэдэпкъуэным щхъэкІэ, а хабзэр зезыхъэхэм я нэхъыбэм уи мурадыр къыбдаІыгъын хуейщ. Абыхэм уи мурадыр къыбдаІыгъы-ну ухуеймэ, а уи мурадыр мурад губзыгъуэ, а блэжыыр блэжыын япэ, абы кърикІуэnum уегупсысагъэххэу, а къыхэпчыр къыхэпчын япэ, абы «лы къызэрыдумыгъэ-кІуэnum» ухуэсакъыфу ущытын хуейщ. Ар щхъэ зыбжанэкІи акъыл зыбжанэкІи зэфІэмыкІын Іуэхуу щы-щыткІэ, зигу иригъу псоми къызэдэтІэтыну ди къалэнщ.

Хабзэр гъэпсыныр, убзыхуныр, дахэ-дахэу зегъэкIуэныр псоми ди зэхуэдэ Iуэхуш, ауэ игъащIэм нэхъыжхэм я пщэ к'талэн нэхъыбэ к'ыдохуэ абыкIэ. К'ы-щIыдэхуэр, нэхъыжхэм нэхъыбэ я нэгу щIэкIащ, нэхъыбэ ящIэ, абы к'ыхэкIыуи я псалтэм, я унафэм нэхъ пщIэ егъуэтри аращ.

К'уаажэхэм дэсащ, иджыри дэсу к'ыщIэкIынщ «л'эпк'э Iуэху», «жылэ Iуэху», х'эблэ Iуэху «зезыхуэ», ахэм щIэгупсыс л'ыжъ уг'урлы куэд. Iыхълаг'кIи благ'гаг'кIи к'ыбгуэмых'э л'ыжбыр, и бын зэреуциенум хуэдэу, ук'ыг'эуыIэрэ к'юущиефу цытащ. «Уей, жылэ махуэ х'ун!» жаIэу утыку к'иувэрэ а жылэм я Iуэху нэхъыфI, нэхъ дахэ зэрых'ун псалтэ к'ыхал'х'эфу цытащ. Ди жаг'уэ зэрых'уши, ил'эс пщIейм нэса е абы щх'эдэха л'ыжъу дэ к'ытхуэнар мащIэщ. Зыха-п'ыкIа г'ащIэм г'эсэныг'э к'аритам к'ызэритасэкIэ, абыхэм адыгэ хабзэр нобэм к'ах'эсащ, я гуащIэрэ ак'ылрэ к'ызэрих'кIэ л'эпк'ым и тх'эмадэу, абы и «мафIэх'умэхуэ» цытащ. Л'эпк'ым нэхъыфIу к'ыде-кIуэкIхэр зых'ума дэтхэнэ лак'уэми ещх'у, ахэми яхуэфаш'эщ я ужь итхэм ди ф'ыщIэрэ ди х'уэх'урэ. Ауэ, зэрыжытIащи, апхуэдэ л'ыжъ-фызыжъу дэ к'ытхуэнэжар мащIэ дыдэщ, а мащIэри, гуауэрак'тэ, адыгэ хабзэр зегъэкIуэным зэрых'элэбэжыф щыIэк'тым.

А Iуэхум зыщIыпIэхэми цытепсэл'ых'у к'ыщIэкIынщ, ауэ гуфIэг'уэ е гузэвэг'уэ х'уамэ, мыбы уемы-гупсысын пл'экIырк'ым: «л'эпк'ым и мафIэкIэ» узэджэ х'уну псори нобэм к'эзых'эса нэхъыжхэр а Iуэхум зэрыбг'эдэтам хуэдэу, псэемыблэжу бг'эдэту пIэрэ а «мафIэр» адэкIи зых'у нэг'уэщI щIэблэхэм ял'эзы-г'эIэсыну к'ызыхудэкIахэр? Ди куэдэ пIэрэ ноби «л'эпк'э Iуэху», «к'уаажэ Iуэху», «х'эблэ Iуэху» к'эзы-х'эжыф нэхъыжыфIхэр? Хабзэм тел'х'э хуэх'у нэхъыжыфIхэр? Псалтэ Iуш жиIэ к'удей мых'уу, дуней тет'ыкIэ дахэ зыдэтл'гаг'у нэхъыжыфIхэр?

Апхуэдэ нэхъыжыфIхэр дызэриIэм дэ шэч к'ытетх'эу арак'тым, ауэ мы ди адыгэ хабзэр нобэ мыфэмыц зыщIу к'эеж'а к'юмым щх'э зыгуэр хыжамыIыхыфрэ а ди нэхъыжыфIхэм? А мыфэмыцхэм зыщраг'эубг'у-кIэ, щх'э к'уэг'энапIэм кIуэжрэ а нэхъыжыфIхэр? А нэхъыжыфIхэр щынэхъыжъ унаг'уэхэрак'тэ а мыфэмыцхэр щыг'аг'эр? Зи гуг'у тщIа мыфэмыцхэр сэ IэщIыб сщIыкIи, модрейм IэщIыб ищIкIи, гу л'аамы-тэныр хэл'щ, ауэ «Мопхуэдиз к'эзыг'эщIа нэхъыжы-фIым ар IэщIыб ищIащ» жаIэмэ, мис абы шапх'э к'ыт-рахынут.

Си гугъэмкІә, абыхэм егупсысыпхъэт лъэпкъым и мафІәр зыхуашияуэ нобэ зи нэхтыжыгъуэхэр. «НэхтыщІә ягъәІущ цхъәкІә, нэхтыжъ яущийркъым» зэрыжаІәр дэри дощІә, а псалъэжъым дебэкъуәнуи дыхэткъым, ауэ, «Пшыналъэр бгъунлъэмэ, лъэпкъыр мәукІытә» жаІәкъэ, – а дызытеукІытыхыж куэдым щІәтІысыкІ адыгэ хабзэр къызэдедгъәлмэ, ди гуапәу арат.

Адыгэ хабзэр адэжъ щІәинщ. Адэжъ щІәинхэр зымыхъумэм, зымыгъэдахэм нәмыплъ хуәфащәщ. ПцІы щхъә упсын хуей, дэ ди адэжъхэм къащІәнакъым лъэпкъ гуэрхэр зэрыгушхуэм хуэдә литературә ин, архитектурә гъәщІәгъуән, искусствә илъәныкъуәкІә хъугъуәфІыгъуә мыкІуәщІ. Дэ хъугъуәфІыгъуә нэхъ ин дыдәу ахэм къытхуагъәнахэм ящыщц пэжыгъэрә цІыхугъәкІә гъәпса хабзэхэр. Ахэр тхуәмыхъумэмэ, тхуемыгъәфІакІуэмэ, ди нобәм хуэдмыгъәлэжъәфмэ, абы къикІыр дэ ди адэжъхэм дахуәмыфащәу аращ.

1983 гъә, «Ленин гъуәгу»

ТХЪЭМ ГУЩІЭГЪУ КЪЫТХУИЩІ

ТхакІуэм и псалъэ

«Зы сатыр нэхъ мыхъуми махуэл думыхыу...» жиІэ-гъащ тхакІуэшхуэ гуэрым. Абы и псалъафэм хуэмыкІуэпэнкІи хъунщ мыр зэрызэддзэкІар, апхуэдэу щыщыткІэ, ди псалъэ дэщІыдгъунщи, мыбы къикІыр тхакІуэу зызылътэж дэтхэнэри псэху имыІэрэ щІэмычэу литературэм елэжыпхъэщ, жыхуиІэу аращ. ТхакІуэ ІэщІагъэм гурэ псэкІэ етауэ мы псалъафэм акъылэгъу дэмышхун щыІэу си гугъэкъым, сыту жыпІэмэ художник дэтхэнэми хуэдэу, тхакІуэм и гур щыхэхъуэри и псэр щыпсэури, зыІэпишарэ къыхэмыкІыжыфу а и ІэщІагъэ телъыджэм и хъэуам щыхэтэм дежщ. Іэмал иІэу щыткъым ар и щхъэ щІэІуарэ зэпымычу тхэуэ щымысыну, ауэ, щымытхэхэм дежи, абы и гур а ІэщІагъэм ирилажъу, и псэр а лъагапІэм хуэкІуатэу, и акъылыр телъыджэкІэ гъэнщІа а дунейм щылъащэу щытын хуейщ.

ТІэкІуи псалъэ тэрэфарэу къащыхъункІи мэхъу мы жытІахэр, ауэ гурыщІэм епха псалъэхэм ар куэдрэ къащощІ. Щэч зыхэмылтыжыраци, Іэужь нэгъсахэр къыщцагъэщІ дуней телъыджэм зи гъащІэр щызыхыну хуэмей тхакІуэрэ литературэ нэс иІэну щІэмыхъуэпс лъэпкърэ щыІэу къыщІэкІынукъым. Ауэ апхуэдэ литература къыщыунэху хабзэр ар къэзыгъэщІыфынухэр къэзыхутэу нэгъуэщІынэкІэ ахэм еплъыф жылагъуэрщ (обществэрщ).

Пэжщ, псоми зэхуэдэу уеплъ щыхъу зэхэтыкІэ нэхъыфІ щыІэкъым, ауэ нобэ «Напэ нэхтрэ – кІапэ!» жызыІэхэр я бгъэ гъэкІауэ утыку къынциува ди зэманым, фІым, гуапагъэм, къабзагъэм хуэлажъэ псори ящыхъумэн хуейщ цІыхубэм я жып уэдыр хуит зыхуащІа гъэщІакІуэхэм, дыгъуэгъуакІуэхэм, хъэжъвакъэжыпххэм, «Дынапэншауи дыузыншашэрэт!» жыхуаІэр зи девизхэм.

ТхакІуэр, ар мытхакІуэ пхэнжмэ, апхуэдэхэм акъылэгъу ядэхъункІи, ядэгъуэгурыкІуэфынкІи, хыилэшыгъэкІэ япеуэфынкІи Іэмал иІэкъым, ауэ щыхъукІэ

хъэжъвакъэжышххэм я шы лъабжъм зэи щлэгъэхуэн хуейкъым пэжыр зи гъуазэ тхаклур.

Абыхэм егупсыс нэхъыжърэ унафэщлкълэ игъашлэми дэ, адыгэр дыбейкъым, ауэ цлыхум я щхьэр щызэрахъуэ «Уи щхъэ си щхъэ нэхърэ, си щхъэ гуэр» щыжалэ мы махуэхэм лъэпкъ искуствэти, лъэпкъ литературэти жыхуалэхэм зи флэщ цлэгупсыс дилэжыххэу уи флэщ пхуэщлкъым. Мис ар гуауэ дыдэщ.

Ауэ дэ я нэхъ гуауэми оптимизмэ тлэклу хэлъхъэн хуейуэ къызыщыхъу жылагъуэм (обществэм) дыкъыхэхъулащи, а дызэсам дытеклынкъым. Аращи, оптимизмэр къезыгъэблын гуэр къыщытлгыхъуэрэ дыхэплъэжынщ дызыгъэхыщлэрэ дыщлэзыплытлэу литературэм зыкли емыпха луэху жагъуэ мыухыжхэм я зэхуаку къыдэтщлыкI ди нобэрей литературэм. Зи кIэтгий зи вакъэпсхэмрэ зи сомыщхьитI зэтезымыгъэхуэфхэмрэ къагъэщлауэ мы дунейм зы литературэшхуэ зэрытемытыр дигу къэдгъэкIыжынщи, зыдмыгъэкъуэншащэрэ ди гур дымыухыжурэ дыщхъэпрыплъынщ а къэдгъэщI литературэ лъаджэм. Дыщхъэпрыплъынщи -и-и.. Тобэ, хэт и гугъэнт, апхуэдэ насып къыдэуэллэжыну! Ауэ, мес, тхъэм и шыкуркIэ, ди литературэм къыщлотаджэ мурад дахэ куэд ялэрэ луэхушIафэ инхэмкIэ гугъапIэ къуату щлалэгъуалэ хъарзынэ.

Гушыли щлэнакли хэмылгу сэ абы срогуфIэ. Сигукли жызоIэ: Тхъэм гушлэгъу къахуишI абыхэми. Ди литературэми. Ди культурэми...Лъэпкъым фIыкIэ хуэхъуапсэ къудей мыхъуу, хуэлажъэ дэтхэнэми!

1991 гъэ, «Ленин гъуэгу»

УПЩІЭ НАГЪЫЩЭ

Зыгуэрхэр гъэлущын-ущииныр къыпIурыблэу щлэб-дзамэ, ар жыхуегъэзэкI узэрыхъум и щыхъэт налуэщ. Арагъэнущ мы тхыгъэр апхуэдэу хэшарэ-шэщлауэ къыщIызэрыкIари. Ауэ мыбы къежъапIэ хуэхъуар нэгъуэщIщ: адыгэ ныбжыщлэ гуэрым зыкъызыэрытхуигъэза упщлэхэрщ. Цлыхугъэм, ныбжъэгъугъэм, лъагъуныгъэм теухуа и гурыгъу-гурыщлэхэр къыщызыхъэлIа тхыгъэрщ... Абы и жэуап къудейуэ аращ мыр. Ауэ си гуап хъунт нэгъуэщI ныбжыщлэхэми къахуэщхъэпэн гупсысэ гуэрхэр къыхагъуэтамэ...

Зеплгыхъри щылъщ сабий махуищ мыхъуар,
Илъагъу дунейр зищIысыр къыхуэмыщлэу.
Гупсысэу йоплъ дуней жыы дьдэ хъуар

И куэщІым къралъхъа уппІэ нагъыщэм.

УппІэ нагъыщэ. ЗэрытщІэщи, ар къызыхуэтхъ хаб-
зэр нэсу дызыщымыгъуазэ, ІупщІу къыдгурымыІуэ гуп-
сысэхэмрэ апхуэдэ гупсысэхэр къэзышэмрэщ. Ауэ
дунейм тет мыгурыІуэгъуэ псоми я нэхъ зэхэщІыкІы-
гъуейщ езы цІыхур. ЗэхэщІыкІыгъуейщ, сыту жыпІэмэ
цІыху къэскІэ иІэщ езыр зэкІуэлІэж, щызыщІэгуп-
сысыж, зыкъыщипщытэж дуней. А дунейхэр лъагъуэ
ІэджэкІэ зэпыщІащ, зэщхъ куэдхэмкІи гъэщІэрэщІащ,
мурад инхэми зэрапхыжащ. Апхуэдэу щыт пэтми, сыту
хуабжъу зэщхъэщыкІрэ а дунейхэр, сыту щэху куэд
зэщахъумэрэ абыхэм!.. ФІы ар хъэмэ Іей? Абы жэуап
ептыныр тыншкъым. Мытыншым къыщымынэу, пху-
зэфІэмыкІынри хэлъщ. Ауэ шэч зыхэмылътыжыр зыщ:
а дунейхэр хуабжъу зэхуэныкъуэщ, зэхуозэщ, къызэро-
лътыхъуэ.

Аращ, шынэхъыщІэ, уэри узыгъэпІейтейр. Уэ уитщ
дунейр къызэриухуэрэ зэпэщІэт ПцІымрэ Пэжымрэ зи-
щІысыр къыгурыІуэным цІыхур егъэлейуэ щыхуэны-
къуэ, щыщІэхъуэпс, ауэ къыщегугъуэкІ ныбжьым. А
тІум, Пэжымрэ ПцІымрэ я зэхуакум, дэбгъэуващ уэ нобэ
ныбжьэгъугъэр. Дэбгъэувэри, здигъэзэнур къэпщІэн
мурадкІэ укІэлъыплътыжащ. Іуэхушхуэракъэ, уэ зэры-
жыпІэмкІэ, а ныбжьэгъугъэкІэ уыздэгъуашэм хуиу-
нэтІащ ПцІым. Ар гуауэщ. Сыту жыпІэмэ, уэ узэрыт
ныбжьым щитым деж, цІыхум мыхъэнэшхуэ ирет ныб-
жьэгъугъэм. И гур сытым дежи ныбжьэгъум хуэкъабзэщ.
Къыхуей зэрыхъуу къуэувэну хъзырщ. Ауэ ныбжьэ-
гъугъэр щІэмытхъэнкІэ Іэмал иІэкъым, уэ узэрыхущы-
тым пэхъун гу къабзагъэ уи ныбжьэгъум щумыгъуэ-
тыжу щытмэ. Мис абыкІэ зэхуэсакъыжу щытын хуейщ
зэныбжьэгъухэр.

СхужыІэнукъым и ныбжьыр хэхъуэхукІэ цІыхур
гурыщІэкІэ нэхъ къулейсыз хъууэрэ кІуатэу. Хъэуэ,
цІыхур, Тхъэм ирещІи, сыт илътэныкъуэкІи ныбжьым
дыхэхъуэурэ кІуэуэ къыщІэкІынущ. Ауэ, пцІы зыхэмы-
лътыжраци, ныбжьэгъу нэс къэгъуэтыныр балигъхэм
я дежкІэ нэхъ гугъущ. СщІэркъым ар къызыхэкІыр:
е куэдыІуэ зэпэдубыдрэ, е, нэгъуэщІхэм дызыІэпашэу,
апхуэдэ гурыщІэ къабзэ зэрыщыІэр тцагъэгъупщэжрэ, –
сытми, балигъхэм, ныбжьэгъу нэс къэдгъуэтыным и
пІэкІэ, зэгуэр, а уэ узэрыт ныбжьым дыщитам, дгъуэта
ныбжьэгъугъэр гъащІэм и зэрыхъээрійм хогъуэщэ-
жыпэ. Хогъуэщэжыпэри, сэлам-чэламкІэ мыхъумэ, ди
зэхущытыкІар нэгъуэщІкІэ тхузэмыпхыжу дожъэж. Ар

фЫктым, шынэхыщІэ, фЫктым. Апхуэдэ защІэуи екІуэкІ хъунктым гъащІэр. А ныбжьэгъугъэр зыхуэхъумэф гуэрхэри щыІэу кыщІэкІынщ. СщІэрктым. Ауэ, пщІыр сыткІэ пхъэпэ, сэ си ныбжьэгъу нэхэр уэ уи ныбжым сыщита зэманым кыхэнэщ. Къыщынащ аддэ. Жыжьэ.

Ауэ ахэр зэрызиІамкІи зытызогъэужыр сэ. Гухэхъуэгъуэ къозытыр зэпымычу пщІыгъунырактым нэхтыщхьэр. Нэхтыщхьэр апхуэдэ гурыщІэ зэгуэр бгъэунэхунырщ, зыхэпщІэнырщ, ар зэрыщыІэм шэч кытепхьэн дэнэ къэна, ар уи гъащІэ гъуазэу кыпхуэнэнырщ...

Апхуэдэщ лъагъуныгъэри. А псалгэ щыжаІэм деж, уэ уи ныбжь итхэр мащІэу егъэукІытэ. ИгъэукІытэ хабзэщ. Ягъэ кІынктым, – укІытэм нэхъ фащэ дахэ щыІэктым езыр. Ауэ, пэж дydэр жыпІэnumэ, лъагъуныгъэ къабзэм узытеукІытыхыни хэлъктым. Ар къабзэу щытмэ. Сыщымыуэмэ, ныбжьыщІэ лъагъуныгъэр апхуэдэщ. Апхуэдэн хуейщ. Сыту жыпІэмэ ар къэзыгъэщІ гур дунейм кызызэрытехъагъэпсщ. Фей лъэпкъ кІэрыпщІактым. Іей лъэпкъ зыщІифактым... Сыщыуэу плэрэ? Сыщыуэну сыхуейтэктым...

Лъагъуныгъэ щыІэ хъэмэрэ щымыІэ? А упщІэр зэп-радзыжурэ, цІыхухэм Дуней гъащІэр къагъэщІри, токІыж, лІэщІыгъуэхэр зэблэкІ, хъуэж зимыІэу я гугъахэм захъуэж. Пэжщ, жэуап зэмыщхь Іэджи иратащ абы. Зыгуэрхэр докІуейри-къохыж апхуэдэ лъэпкъ дунейм темыту. Андрейхэм тхъэ щаІуэри мэтІысыж лъагъуныгъэ щыІэу. Хэт захуэр? Си гугъэмкІэ лъэныкъуитІри захуэщ. Захуэщ, сыту жыпІэмэ зэгуэр лъагъуныгъэ зыщІам, абы и толкъун дахэм щесам шэч лъэпкъ кытрихъэжктым ар зэрыщыІэм. Ауэ абы хуэмызам и дыгъэр кыхуепсыну зи насып къимыхам, апхуэдэ щыІэххэу ищІэрктыми, насыпыншэу зимыбжырэ акъыл тІыса зэриІэмкІэ зыхуэарэзыжу, модрейхэм ящодыхъэшх, «Шыпсэщ ахэр!» жери гъащІэ жъауапІэм щІэсщ. Апхуэдэм дежкІэ лъагъуныгъэ щыІэктым, зэрыщыІэмкІэ уедэуэну ужьэхэтІысхъэмэ, нэхъри делафэ къуишлъауэ укыбгъэдэкІыжыну ар къудейщ... Дауи, лъагъуныгъэр щыІэктым мо мазэр, абы къепщІэпщІэкІ вагъуэхэр, ахэм яхудэхъуэпсей къуршхэр зэрыщыІэм хуэдэу. Абы хэти хуэзэрктым, дэтхэнэри Іууэрктым. Сыту жыпІэмэ лъагъуныгъэм и хэщІапІэр цІыхум и гурщ. Гур абы хуэмыхъэзырмэ, хуэмыгъэпсамэ, дунейм лъагъуэуи гъуэгууи тетыр кызызэхэкІухь, – уІуцІэнкІэ Іэмал иІэктым. Ауэ зи гур лъагъуныгъэм хузэІухам гуващІэхами а зыщІэхъуэпсыр кыхуеблэ-

гъэнуш. Апхуэдэм къелъагъуф гу лъамытэу Іэджи зыблэкІ дахагъэ щэхухэр. ЖыпІэнкІи хъунш: «Сыт ар зищІысыр, а «дахагъэ щэхухэр?» Жэуап папщІау сыхъуахуеджэнщ тхыгъэ гуэрэм щыщ Іыхъэ.

«Лъагъуныгъэ зыхуэпщІа цІыхум и теплър кІэи-пэи зимылэ тхыгъэ гъэщІэгъуэным хуэдэщ: ухуеихукІэ къеджэ, – зэи пхуэхуынукъым. Апхуэдэ дыдэуи зыщІыбгъэнщІынукъым еплъынкІэ. Ар уэ уи дежкІэ цІыху къызэрыгуэкІкъым. Абы и нэкІум теплъагъуэр уэ ууейхэм ещхъ нэкъым, пэкъым, набдзэкъым, Іупэкъым. Ахэр вагъуэм, мазэм, е абыхэм я щхъэжкІэ щылэ гуэр-ым къыхащІыкІащ...».

Егъэлеяуэ къыпщыхъурэ? ЕгъэлеягъэнкІи хъунш. Ауэ емыгъэлеяуэ лъагъуныгъэ щылэкъым.

Уэ къыпфІэщІынкІи мэхъу лъагъуныгъэ зэращІым, зэрахъумэм, зэрагъафІэм ухуезгъаджэу. Хъэуэ, апхуэдэ къалэн ди пщэ тхудэлъхъэжынукъым. Тхудэлъхъэжынукъым, егъэджакІуэ ныбжьым дит щхъэкІэ, а ІуэхумкІэ дэри нобэр къыздэсым дыеджакІуэщи. Ауэ дымышынэжу зы чэнджэщ уэттыфынуш: зегъасэ лъагъуныгъэр пхуэхъумэу. Уи мыгугъэ гъащІэ-мэзыжьым нэхъ кууэ ухыхъэхукІэ лъагъуныгъэ нэхъыфІ къыщыппэплъэу. Апхуэди къыпщыхъу щылэщ, ауэ, уи фІэщ зэрыхъун, а тфІэмыІуэхуу зэгуэр къызэднэкІам хуехъуэ-псэкІыжыр нэхъыбэкІэ. Ауэ ар плэщІэкІамэ, къегъэзэ-жыгъуейщ. Къегъэзэжыгъуей къудейуэ щытам!..

Мыдэ адыгэм диІэщ сабибзэм къыхэкІауэ псалтэ гуэр: «мэхъ-мэхъ!» Ар ущысабийм деж зыгуэрэм къыбжиІамэ, къыбдэгущыІау аращи, пфІагъэпщкІуар къызыкъуахыжыным ущогугъ. Ауэ балигъ ныбжьым уиту гъащІэм укъигъэувыІэрэ гушыІэ лъэпкъ хэмылту «Мэхъ-мэхъ!» къыбжиІамэ, – къэгъазэ имыІау зы фІы гуэр пфІэкІуэдауэ аращ.

Аращи, зегъасэ лъагъуныгъэр пхумэфу. Уи фІэщ пщІыгуэ. ЗэгъащІэ: ар зэрыщылэр уи фІэщ мыхъумэ, куэд, куэдыкІей пфІэкІуэдынуш...

АдэкІэ уэ и гугъу уошІ адыгэм ди адэ-анэхэр мыпхуэдэ Іуэхухэм къызэрытхутемыпсэлтыхьым, абыхэм-кІэ къызэрыдэмыушием. Гукъанэ тІэкІуи яхуошІ ахэм.

Пэжщ, сэ а щытыкІэр нэхъыфІу сжужыІэнукъым, ауэ апхуэдэу зэрыщытым щхъэусыгъуэ зыкъом иІэщи, депІэщІэкІыу адэ-анэхэр дымыгъэкъуэншэным щхъэкІэ, жэуапым плалтэ хухэтхынщ. Сыту жыпІэмэ а Іуэхур адыгэ хабзэм пыщІащ. Сыту жыпІэмэ, зищІы-сым утемыпсэлтыхъу, зыхуэдэр къыгумыгъэналуэу, ижь-ижьыж лъандэрэ лъэпкъ псом зэхалъхъа хабзэмрэ

къадекІуэкІ щэнымрэ уатегуплЭныр къемызэгъщ.

А Іуэхум теухуауэ сэ иджыпсту бжесІэфынур мы-
ращ, шынэхъыщІэ: «Апхуэдэу къыджалэмэ, апхуэдэу
дыщытынут» жызыІэ цІыхум хъарзынэу къыгуроІуэ
фІыр зищІысымрэ Іейр зыхуэдэмрэ. Ауэ а фІым ущы-
хуэщхъэхым деж, Іуэхум и пэжыплэр къэплуатэу зыбу-
мысыж нэхърэ, дапщэци уилэн хуейуэ къыпщыхъуж
гъэсакІуэм уи цыуагъэхэр теплхъэныр нэхъ тынщ.

ФІымрэ Іеймрэ зэхэзыхуф цІыхум и цыуагъэхэр
езым илгагъужу, зэрызыхинэным и Іэмалхэри къыхуэ-
гъуэтыжу щытын хуейщ. Дауи, абы къыкІкъым гъэсэ-
ныгъэ езыгъэкІуэкІын хуейхэм даутІыпщыкІ цыуагъэ-
хэр абы игъээкІуэжу.

Дэ зи гугъу тщІыр зэпымычу ягъэсэн хуейуэ къызы-
пщыхъужхэращ. Уи фІэщ щІы, шынэхъыщІэ, а хъэлым
нэхъ Іейуэ ди ныбжыщІэхэр щызыгъауэ щымыІэ.
ГъащІэм апхуэдэкІэ ущыцыуэныр – ар сытым хуэдэу
хьэлъэ езыр!

Уи Іэпэр иІыгъыу узышэн уилэхукІэ, уи тхъэжы-
гъуэци, – уокІуэ. Ауэ а Іэпэр плэщІэкІрэ здэбгъэзэнур
къыбгурымыІуэу, укІэрахъуэу гъащІэ губгъуэшхуэм
укъина нэужь, укъыхэкІиикІыныр хэлъщ. Пэжщ,
цІыхуфІыр куэдщ, хьэлэлыр гъунэжщ, ауэ зэпымычу
Іэ къыбдилъэу щысыну зыми зэман хухахакъым.

Хэти сыти жрырелэ, – цІыхур и щхъэм щыгугъыжу
зигъасэмэ нэхъыфІщ. Апхуэдэхэращ гъащІэм пщІэ
хуэзыщІыфри, зи лъэужь къыхэзынэфри.

Сэ шэч къытесхъэркъым, шынэхъыщІэ, уэри апхуэдэ
цІыху къызэрыпхэкІыном. Хуабжъу сигу ирихъащ
узыщІэупщІэ Іуэхухэр жыгъейуэ зэрыщымытыр. Си
гуапэ хъуащ апхуэдэхэм щІэгупсыс адыгэ щІалэ цІы-
кІухэр ди лъэпкъым къызэрыщІэхъуэр. Уэ ухуейщ а
лъэпкъым и фІы псори зэбгъэщІэну, утемыукІытыхъу
лъэпкъ Іэджэм я утыку щыбгъэлъэгъуэну. АбыкІи
бжесІэнур мыращ, шынэхъыщІэ: диІэщ дэ узэры-
гущхуэн куэд. ЗэгъащІэ. Джы. Ирипсэу. Нэхъыщ-
хъэраци, хэгъахъуэ... ФІыкІэ.

1989 гъэ, июль, радио

ДУНЕЙПСО АДЫГЭ ХАСЭМ И ЛЭЖЬЫГЪЭР УБЗЫХУНЫМ ТЕУХУА ГУПСЫСЭ ГУЭРХЭР*

*Дунейпсо Адыгэ Хасэм и VII зэІушІэшхуэм (съездым) щытщІа доклад.

Дунейпсо Адыгэ Хасэм и VII зэлуцлэшхуэм къри-хьэлIа псоми иджыри зэ фIэхъус гуапэ фызох.

Нобэ зыкъыщытпщытэж махуэщ, тцIахэмрэ тхуэ-мышцIахэмрэ щызэпэтлгытыж, ди лъэпкъыр хъумэным, къэгъэщIэрэщIэжыным ехьэлIа унафэ щхьэпэхэр къат-щтэу ахэр зыгъээзщIэфыну хасэ гъуазэхэр хэтхын мурадкIэ дыщызэхыхъа махуэшхуэщи, Тхьэм ди мура-дыр къыдигъэхъулIэ.

ГъащIэм хэтц пцIырэ фэрыщIагърэ хэплъхьэмэ, къыпщIэкIуэжын, пхуэмыпшыныжын гуэныхышхуэ къыщIыптехуэн Iуэхугъуэ гуэрхэр. Тхьэм ирещIи, ап-хуэдэхэм я нэхъ пажэ дыдэу къыщIэкIынуц укъызы-хэкIа лъэпкъым и гъащIэр Iей хъунуми фIы хъунуми зэлгыта Iуэхугъуэхэр.

Тыншкъым мы иджыпсту къыжысIэnumкIэ зыбу-мысыжыныр, ауэ, зи гугъу сщIа къалэн лъагэм ебгъап-щэурэ жыпIэмэ, сэ си щхьэкIэ сфIэмащIэщ Дунейпсо Адыгэ Хасэм и Iуэхур нэхъ ин, нэхъ дахэ хъуным ехьэ-ллауэ мы илгъэхэм, тхьэмадэкъуэдзэу сыщыщыта гъэ-хэм къриубыдэу, злэжыфар.

Пэжу, сэри къысхуебжэкIынуц Хасэм хуэзлэжъа Iуэхугъуэ пыухыкIа гуэрхэр, «Мыр щIэн хуейщ» къыд-жаIауэ, «хъуэ» къыщыхэзгъэкIаи къысхуэщIэжкъым, атIэми, къытызогъээжри, сфIэмащIэщ Дунейпсо Адыгэ Хасэм и тхьэмадэкъуэдзэм хуэфэщэн Iуэхуу злэжыфар.

АбыкIэ зыдгъээзхуэжыну дыхэту аракъым, ауэ ап-хуэдэу цIэхъуам и щхьэусыгъуэхэм ящыщу сэ нэхъ къызэхьэлIа (адрейхэм я гугъу сщIынкъым) гуэрхэр къыфхуэзбжэкIынут: япэрауэ, ди хуцIэмыхьэныгъэр; етIуанэрауэ, цIыхум и жэрдэмыр куэдкIэ нэхъ мащIэ зыщI ныбжъым дызэрынэсар; ещанэрауэ, а жэрдэмыр нэхъ лъагэу щытыным ди узыншагъэр зэрытемыгъэ-псыхьышар.

Аращи, «япэ щхьэ илгъадэрэ?» жыфIэу емыкIу сы-къэвмышцIыnumэ, иджы мыпхуэдэу зыфхуэзгъээзэну сы-хуейт: фэри фыщызмыгъэуэным щхьэкIэ, сэри емыкIу къээмыхьыным папщIэ, илгъэ тIощIым нэсауэ сызыхэт хасэ Iуэхум сыхэкIыжыныр игъуэ хъуауэ къызолгы-тэри, сыныволгъэIу нобэ екIуэкIыну хэхыныгъэм сыт хуэдэ щIыкIэуи си цIэр къыщывмыгъэлгъэгъуэну. Абы сэ фэрыщIагъэ лъэпкъ хэслъхьэркъым, тегъэчыныхъауи жызоIэ, илгъэс и пэкIэ апхуэдэ лгъэIу тхыль Дунейпсо Адыгэ Хасэм и тхьэмадэ Нэхуц Заурбий и пащхьэ ислъхъауи щытащ.

«Дунейр гъуэрыгъуэ шэнтц» жиIащ пасэрейм. Хасэ

ІәнатІәхәри абы ещхъу зәІәпахыу шытын хуейщ. Ауэ Хасә Іуэхум дыхәкІыжыным япә, зауагъәу кызо-
лътәтә, нәгъуәщІ мыхъуми, ди чәнджәщ гуәрхәр абы и
утыкум кыиднәныр. Аращи, «удын зәхәдзә нәхърә, акъыл
зәхәдзә» жыхуаІәм ещхъу, иджы сыхуейт Дунейпсо
Адыгә Хасәм и ләжыгъәр нәхъри убзыхуа хъуным
ехъәлІа гупсысә гуәрхәр сәри си акъыл кыыззәрихъкІә
мы ди зәІущІәм кыыхәслъхъәнү. Съездым кърихъәлІа
лІыкІуэхәм сыфщогугъ, ахәм фатепсәлгыыхъу, Іуэхум
хуәщхъәпән гуәр хәтмә, ІәщІыб фымыщІыну. (Псалтәм
кыыдәкІуәу жытІәнщи, тхъәмадәкъуәдзәу дыхаха нәужь,
япәу екІуәкІа Хасашхъә зәІущІәм я пащхъә къислъ-
хъауә шытащ мы ди Іуәху еплъыкІәхәм ящыщ гуәрхәр,
ауә, щхъәдагъәІуха мыхъумә, хъуни-мыхъуни тражыІы-
хъауә шытакътым.

Япәрауә. Палтә кІыхъкІә зытеләжъапхъә, Хасәм
иләжъ псори зәгъәпщәжауә шытын хуей Іуәхугъуә нәхъ
инхәр наІуә кыыщыщІа, я мыхъәнә елгытауәрә ахәр
щызәкІәлгыыхъа программә ІупщІ Дунейпсо Адыгә Ха-
сәм иІән хуейуә кыызолътәтә. Арыншамә, Хасәм и
ләжыгъәр Іуәхугъуә жыгъейхәм нәхъ тегъәпсыхъа хъууә-
рә кІуәнущ.

ЕтІуанәрауә. Ди лъәпкъәгъу хәхәсхәм Хәкужыр
ягъуәтыжыным теләжъәныр Іуәхугъуә нәхъ пажә
дыдәу а программәм итын хуейуә собж. Ар щІәхыуи
тыншуи зәрызәфІәмыкІыну гурьІуәгъуәщ, ауә абы
хущІәкъу зәпытурә емыкІуәкІмә, щІызәхашауә шыта
а Іуәхугъуә нәхъыщхъәр ІәщІыб хъум, щІыщыІәм и
щхъәусыгъуәр нәхъ гурьІуәгъуей хъууәрә, Хасәм и
кІуәдыр зәгуәр абы кыикІынкІә шынагъуә шыІәу кыы-
сщохъу... Тхъәм дыщихъумә апхуәдә шынагъуәм, сыту
жыпІәмә Дунейпсо Адыгә Хасәр, зәкІә хузәфІәкІар мы-
куәдми, сә си щхъәкІә солътәтә адыгәр лъәпкъыу ды-
кыызәтенәным, дыкыызәщІәрыуәжыным теухуауә шыІә
гугъапІә нәхъ ин дыдәу.

Ещанәрауә. Геноцид зращІәкІа лъәпкъым и стату-
сыр кыыдәхыныр Хасәм зәи игъәтІылъ мыхъун Іуәхуу
гъәувыпхъәу собж. ГурьІуәгъуәщ ар дә щІәх кыызәры-
дәмыхъуләнур, кыыдәмыхъуләххәнкІи хъунщ, ауә
дунейпсо жылагъуәм зәи ящыгъәгъушщән хуейкыым
мы иужьрей лІәщІыгъуәхәм къариубыдәу нәхъ леиш-
хуә дыдә зылгыса лъәпкъхәм адыгәхәр дазәрыщыщыр,
а ди лъәпкъпсо гуауәшхуәр мыгъушчыжа уІәгъуә ди
тхыдәми дигухәми нобәр кыыздәсым зәрателгыр. Абы
кыикІкыым дә зыгуәрхәм дапәщІәт зәпытү дыпсәун
хуейуә. Тхъәм жимыІәкІә, – ар нәхъ дызыхуәмей дыдә-

хэм ящыщ. Дэ а статусым нэхъыбэу дыщыхуейр, ди лъэпкъым и къудамэ гуэрэм зыщыпӀэ лей къыщы-техъэ хъужыкӀуэмэ, тегъэщӀапӀэ тхуэхъуным щхъэкӀэщ. Мы дунейшхуэм тедзэщ щыхъуа лъэпкъ гуэрхэм (п.п., цыджанхэм, тырку-месхетхэм, н.) ещхъу, зэгуэр ди лъэпкъыр е абы и къудамэ гуэр егъэзыпӀэншэ мыхъуным щхъэкӀэщ.

Апхуэдэ статус нэхъапэм къытхудэхыгъауэ щытамэ, е ар къыдэхыным дытезашэу димыкӀуэтыжамэ, ягъэтӀы-лтыжыпӀэным хуэм-хуэмурэ арэзы дытемыхъуамэ, Тхъэм ирещӀи, нобэ Адыгей республикэ зэрыщыӀэр зигу темыхуэхэр апхуэдэу къыттегушхуэнтэкъым.

Мис ахэр къэдывгъэлъыти, мы зи гугъу тщӀа статусым Хасэр хуцӀэкъу зэпыту щытын хуейуэ дывгъэгъэув.

ЕплӀанэрауэ. Анэдэлъхубзэр кӀуэ пэтми ди щӀэблэм нэхъ зэрыӀэпыхур къэлъытауэ, ар лъэпкъым къегъэщ-тэжыныр нобэкӀэ къалэн нэхъыщхъэ дыдэу Дунейпсо Адыгэ Хасэми адреи щыпӀэ Хасэхэми зыхуагъэувыжын хуейуэ къызолъытэ.

Алыхъым дызэхех, – анэдэлъхубзэм тепсэлъыхъы-нымкӀэ дэ зыми хъэкъ къыттенауэ къыщӀэкӀынукукъым, ауэ хъэрып псалъэжыым зэрыжиӀэм ещхъу, «Хъэлыуэ, хъэлыуэ! жыпӀэу ущыскӀэ, уи Ӏур зэи ӀэфӀ хъурккъым»: и чэзу зэрыхъурэ куэд щӀащ адыгэбзэм теухуауэ жытӀэ а «псалъэ кхъурбыщ» къомым Ӏуэху кърикӀуэныр.

Адыгэу зыкӀэзылътэж дэтхэнэми и анэдэлъхубзэр ищӀэу, адыгэ тхыбзэр хуэгъэӀэкӀуэлъакӀуэу – апхуэдэ щытыкӀэм дызэрыхуэкӀуэным тегъэпсыхъа программэ гъэхуа зэхэлъхъауэ Ӏуэхугъуэ пыухыкӀахэр лэжыным щӀэдзэн хуейуэ къызолъытэ, а жытӀэ къомым зы пэж гуэр хэлъу щытмэ.

ЕфӀндым «Сэ жыскӀэр фщӀэ, сэ сщӀэр фымыщӀэ» жы-хуиӀам ещхъ мыхъуным папщӀэ, псом япэрауэ, езы хасэхэм адыгэбзэр щыӀуу, хасэ Ӏуэхухэр адыгэбзэкӀэ зэрахъэу, хасэ хъыбархэр зэрыт, адыгэ лъэпкъ Ӏуэхухэм тепсэлъыхъ хасэ газет адыгэбзэкӀэ къыдагъэкӀыу – мис апхуэдэ гуэрхэмкӀэ къыщӀэдзэн хуейуэ къысцохъу сэ анэдэлъхубзэр къыдэхыжыным ехъӀла Ӏуэхур.

Губгъэн къыхэкӀынкӀэ срошынэ, ауэ зэ мыхъуми зэ щхъэихауэ дызытепсэлъыхъын хуей мы Ӏуэхум дынэ-сыпхъэу къызолъытэ сэ, икӀэм икӀэжым. Уи бзэ пщӀэ-жу узэрыщытым лыгъэ щыхэплъэгъуэни ар уи папщӀэ щӀытелъыни щыӀэкъым. Абы къыдэкӀуэу жытӀэнци, зи анэдэлъхубзэ зымыщӀэжым къыгуэплъэфу ущӀэнэ-кӀэныр – ари къемызэгъ Ӏуэхущ: зым и насып къыхъа-

ти, кѣищІащ; адреѣм — и насыпыншагѣѣти, имыщІѣу кѣѣнащ. Ауѣ, зыѣи и жагѣуѣ ырыремыщІѣ мы кѣыжы-сІѣнур: и Іуѣхур дауѣрѣ кѣѣмыкІуѣкІѣми, адыгѣу зы-кѣѣзылгытѣж цІыхур адыгѣбзѣ кѣищІѣным, адыгѣ тхыбзѣм зыщигѣгѣуѣзѣным хущІѣмыкѣуныр, и бынхѣм, и бынхѣм я быныжхѣм абыкІѣ яхуѣмыхѣуѣ-псѣныр емыкІу зыпылѣ Іуѣхуу кѣызолгытѣ.

ТхѣхужыІѣу жыпІѣнумѣ, анѣдѣлѣхубзѣр зѣзыгѣѣ-щІѣну е и бынхѣм яригѣѣщІѣну хуѣѣм сѣбѣп кѣыхуѣ-хѣун Іѣмал куѣд щыІѣщ иджыпсту. Зы Іѣмали сѣбѣп зыхуѣмыхѣуныр ар зыщІѣну, кѣѣщІѣхѣуѣхѣми ырагѣѣ-щІѣну хуѣмейхѣращи, апхуѣдѣхѣм уащІытепсѣлгы-хыыххѣн щымыІѣу кѣызолгытѣ... А Іуѣхум щхѣѣусы-гѣуѣ кѣыхуалгыхѣуѣну зыфІѣфІхѣм мыр хѣѣкѣ зыщѣщІыну сыхуѣйт: уи быным адыгѣбзѣ ебгѣѣщІѣныр гугѣуехыншѣу кѣыщѣохѣулѣ зы кѣѣли мы дунѣѣм теткѣым. Абы ущІѣхѣуѣпсыр пѣжмѣ, елІѣлІѣн хуѣѣуѣ аращ. Унагѣуѣм адыгѣбзѣр щызѣмыкІуѣмѣ, адыгѣб-зѣкІѣ щызѣмыпсѣлѣмѣ, Налшык ущыпсѣуми, Истам-был удѣсми, Нью-Йорк уи хѣщІапІѣми, быным адыгѣбзѣр кѣѣщІѣнукѣым...

ЗѣрыжытІѣащи, уи анѣдѣлѣхубзѣр зѣрумыщІѣм щхѣѣкІѣ зыгуѣр кѣыпщІѣнѣкІѣныр гуѣпѣкѣым икІѣи кѣѣмызѣгѣщ, ауѣ кѣѣзѣгѣгыу кѣѣплгытѣ хѣуну ди гугѣѣ-кѣым ар зѣрумыщІѣм уѣр-уѣрурѣ уримыгумѣщІыныр, уигурѣ уи щхѣѣрѣ зѣбгѣѣжурѣ, ар зѣгѣѣщІѣн зѣрыхуѣѣм псѣкІѣ уемыгувѣлІѣныр. Мис а гупсысѣр ди лѣѣпкѣгѣуѣ дѣтхѣнѣми и пкѣынѣлынѣм хыхѣамѣ, шѣч хѣмылѣу, адыгѣгу-адыгѣпсѣу щыт псѣми я унагѣуѣхѣм адыгѣбзѣр щыбзѣрѣбзѣнт.

Етхуанѣрауѣ. Лѣѣныкѣуѣ псѣмкІѣи наІуѣ кѣѣщІын хуѣѣуѣ кѣытщѣохѣу Хѣкум ысыж адыгѣхѣм ди хѣсѣ-хѣмрѣ хѣку щІыб щыпсѣу адыгѣхѣм фи хѣсѣхѣмрѣ щІы-щыІѣ щхѣѣусыгѣуѣхѣри я щыІѣкІѣхѣри зыкѣѣомкІѣ зѣры-зѣѣѣмыхуѣр. Дунѣѣпсѣ Адыгѣ Хѣсѣм и Іуѣху зѣхѣѣкІѣр нѣхѣ зѣлѣбз хѣуным папщІѣ, кѣѣхутѣн, унафѣ ин гуѣрхѣр кѣыщѣащтѣкІѣи кѣѣалгытѣн хуѣѣуѣ собж а хѣсѣхѣмрѣ ахѣр зыхущыІѣж цІыхухѣмрѣ зѣпызыщІѣ Іуѣхугѣуѣхѣр, зѣры-зѣѣхѣт щІыкІѣхѣр, зѣѣщыІѣ кѣѣралыгѣуѣхѣм я хѣбзѣхѣм зѣрадѣгѣуѣгурыкІуѣ лѣѣагѣуѣхѣр, ди лѣѣпкѣыр хѣума хѣуным ехѣѣлѣуѣ яІѣ мурад нѣхѣыщхѣѣхѣр, абы теу-хуѣуѣ ялѣжѣ ІуѣхущІѣафѣхѣр.

Ахѣр наІуѣ кѣѣащІѣмѣ, щѣапхѣѣ нѣхѣыфІхѣмкІѣ хѣсѣхѣр зѣхѣуѣажѣ, мурадхѣр нѣхѣ зѣѣѣхуѣ, Іуѣхухѣр нѣхѣ зѣдѣлѣ-тыгѣуѣафІѣ хѣуну кѣысщѣохѣу. Мис итІѣанѣ наІуѣ кѣѣхѣу-нут, псѣлѣѣм папщІѣ, хѣмѣщІѣ щыпсѣу адыгѣхѣм хѣсѣ

хэтыпщІэр нэхъ щІатри, Хэкум ис адыгэхэм щІамы-
тым и щхьэусыгъуэри.

Еханэрауэ. Дунейпсо Адыгэ Хасэр къэралыгъуэ куэ-
дым щыпсэу адыгэ псоми хузэхаша Хасэу щыщыткІэ,
абы и Хасащхьэм (Президиумым) хэтыну зыхуагъэ-
фашэ кандидатурэхэр щІыплэ Хасэхэм я цІыхубэ зэІу-
щІэшхуэхэм къыщагъэлъэгъуа цІыхухэу щытын хуейщ.
Хасащхьэр (Президиумыр) щыхахыр Дунейпсо Адыгэ
Хасэм и зэІущІэшхуэращ (съездырщ). Хэхыныгъэр
зэрекІуэкІыпхьэр, ІэрыІэткІэ мыхъуу, щэху хэхыкІэ-
кІэщ.

Дунейпсо Адыгэ Хасэм и тхьэмадэ (президент) къу-
лыкъу лъагэр зыхуагъэфашэ кандидатурэр (кандидату-
рэхэр), лъэныкъуэкІэ шагъэкъабыла гуэр (гуэрхэ)
мыхъуу, езы Хасащхьэм (Президиумым) ящыщу (ящы-
щхэу) щытыпхьэщ. Тхьэмадэри (президентри), тхьэма-
дэкъуэдзэхэри (вице-президентхэри), зэрыжытІауэ, хэ-
хын зэрыхуейр щэху хэхыкІэм тетущ, щыхахын хуейри
съездыращ.

УзытекІ мыхъун хабзэу гъэувын хуейуэ къызолъытэ
Адыгэ Хасэм и тхьэмадэ (президент) ІэнатІэр зыхуагъэ-
фэщам нэгъуэщІ къулыкъуи ІэнатІи зэрихъэну хуит
мыщІыныр. Ар езыр къулыкъушхуэщ, ІэнатІэшхуэщ,
Іуэху куэд дыдэ пыщІащ, ауэ щыхъукІэ, хуэфэщэн ула-
хуи кърату, сытым дежи а Іуэхум егъэбыдылІауэ, къы-
щыхуейм деж цІыхум ягъуэту щытын хуейщ.

ДяпэкІэ зекІуэн хуей хабзэу гъэувыпхьэу къызо-
лъытэ Дунейпсо Адыгэ Хасэм и тхьэмадэу (президенту)
хахыну къагъэлъагъуэр мыпхуэдэ щапхьэхэм къытІа-
сэу щытыныр: япэрауэ, адыгэ лъэпкъым дежкІэ мыхьэ-
нэшхуэ зиІэ ІуэхущІафэхэмкІэ, ди лъэпкъ Іуэхухэм
гу-дзакъэ зэрахуиІэмкІэ цІэрыІуэ хъуагъэххэу;
етІуанэрауэ, адыгэбзэр фІыуэ ищІэрэ адыгэ тхыбзэм
хуэІэрыхуэу; ещанэрауэ, и ныбжькІи и узыншагъэкІи
а къулыкъу мытыншым тегъэпсыхъауэ.

Ебланэрауэ. Дуней Адыгэ Хасэм хэт Хасэ (хасэхэр)
здэщыІэ къэралыгъуэ, республикэ къэскІэ Дунейпсо
Адыгэ Хасэм и тхьэмадэкъуэдзэхэр (вице-президент-
хэр) щылэн хуейуэ къызолъытэ. Си гугъэмкІэ, Хасащ-
хьэм (Исполкомым) хэт цІыхухэм я бжыгъэр абы щхьэ-
кІэ нэхъыбэ щІэпщІыни щыІэкъым: вице-президент
къалэныр ягъэзащІэ хъуну къысцохъу щІыплэ хасэхэм
я тхьэмадэ гуэрхэми. Нэхъыщхьэращи, Адыгэ Хасэ
здэщыІэ дэтхэнэ къэралми, республикэми я вицеpresi-
дент зырыз Хасащхьэм хэтмэ, Дунейпсо Адыгэ Хасэм
и Іуэхухэр нэхъ зэфІэхыгъуафІэ хъуну къысцохъу.

(Апхуэдэу кышцІытщыхъур еянэ Іыхъэм гурыІуэгъуэ щытщІынуш).

Еянэрауэ. Дунейпсо Адыгэ Хасэр цІыхубэм нэхъ япыщІа хъуным папщІэ, Іэмал гуэрхэр Іуэхум кыыхэлъхъэн хуейуэ собж, ахъумэ «хасэ» псалъэм кыде-кІуэкІ мыхъэнэмрэ Дунейпсо Адыгэ Хасэм и «зэхуэщІа» Іуэху зехъэкІэхэмрэ зэхуэкІуэркъым. Зыдывгъэумысыжи, дэ ди унафэхэри ди ІуэхушІафэхэри Хасашхъэм (Исполкомым) хэт цІыху 17-м ди зэІушІэ утыкухэм икІэрэхъухъ, тхылъымпІэхэм къатеднэ мыхъумэ, Дунейпсо Адыгэ Хасэри адреи хасэхэри щыщыІэж цІыхухэм зэралгъэс щІагъуэ щыІэкъым, ди псалъэхэм сытым дежи Іуэху кърикІуэу пхужыІэнукъым...

ДыбзыщІынкъыми, Хасашхъэ зэІушІэхэм кышщытІэтыну Іуэхугъуэхэр кІуэрыкІуэм тету кышцагупсыс, пащІэрыщІэу щызэхагъэувэ къохъу. Зэм-зэми мыпхуэдэу уогупсыс: «Ярэби, я Іуэху къагъанэу къэралыгъуэ зыбжанэм кыкІа мы цІыху Іушхэр зытепсэлъыхъыпхъэ нэгъуэщІ Іуэхугъуэ гуэрхэр димыІэу пІэрэт адыгэм?»

«Зыщхъэ нэхърэ-щхъитІ» жиІащ псалъэжкъым. ЩхъитІкІи щхъищкІи зэфІэмыкІыу, цІыху Іуш куэдым къабыл ящІу кыыхалъхъа Іуэхугъуэхэраш а зэІушІэ лъагэхэм кышщыІэтыни щызэфІэхыни хуейр. Апхуэдэу Іуэхур зэтеувэным папщІэ, Хасэр щыгъуазэу щытыпхъэщ ди лъэкъым и къудамэ, и диаспорэ дэтхэнэри нэхъ зыгъэпІейтей Іуэхугъуэхэм.

Мис апхуэдэ Іуэхугъуэхэр сэтей къэхъуу Хасэм и утыку Іуэху хъуным папщІэ, захуагъуэ кыизолъытэ тхъмадэкъуэдзэ (вице-президент) дэтхэнэми и къэралым, и республикэм щыпсэу адыгэхэм ящыцу чэнджэщэгъу (эксперт) гуп хэха иІэн хуейуэ. Бжыгъэр цІыху 30 нэхърэ мынэхъ мащІэу, мазищ къэскІэ зэ зэхыхъу, кыыхалъхъа Іуэхугъуэхэр зэуэ Дунейпсо Адыгэ Хасэм и ІуэхушІапІэм лъагъэІэсу Іуэхур гъэпсамэ, Хасэм и лэжыгъэр куэдкІэ нэхъ купщІафІэ, псом ящхъэраши, зыкъомкІэ цІыхухэм нэхъ япэгъунэгъу хъуну кыысщыхъут. Чэнджэщэгъу (эксперт) гупхэм, зэрыгурыІуэгъуэши, хэгъэхъапхъэр ІушщыгъэкІэ, щІэныгъэкІэ, лъэкпкІэ Іуэхум гудзакъэ зэрыхуалэ илъэныкъуэкІэ цІэрыІуэ хъуа цІыху зэтетхэрщ.

Ебгъуанэрауэ. Хасэ Іуэхум ди щІалэгъуалэр нэхъыбэу кыыхэшэныр, къэунэхуагъэххэу щыІэ щІалэгъуалэ хасэхэр зэшэлІэныр Дунейпсо Адыгэ Хасэми щІыпІэ хасэхэми я Іуэхугъуэ нэхъыщхъэхэм хабжэн хуейуэ кыизолъытэ.

Ныбжхъэм я зэхуаку игъащІэми накІэнэщхъагъэ,

зэгурымылуэныгъэ гуэрхэр дэлтүрэ кьоклуэкI, – ар гъащIэм пхухэмыхын нэщэнэщ, ауэ нэхъыжъхэми нэхъыщIэхэми къыдгурылуапхъэт, лъэпкъпсо луэхухэм уцынэсым деж, зэхудэчых щыIэн зэрыхуейр, арыншэмэ лъэпкъыр нэхъри зэкъуэча, ди мурадхэм куэдкIэ нэхъ ялъэлэсыгъуей зэрыхъунур.

«ИтIыр зэрымышIлэмэ, зэрытхъэщIкъым» жыхуалэм ещхъу, узэбгъэдэзышым нэхърэ, үзэзышалIэр нэхъ къэплтыхъуэрэ емыкIуэкIмэ, абы (Тхъэм дыщихъумэ) Iей дыдэм ухуишэнкIэри хъунущ.

Араци, лъэпкъым и къэкIуэнур Iей хъунуми фIы хъунуми зэлъыта ди щIалэгъуалэм акъылрэ гу къабзэгъэрэ хэлтү ди нэлэ ятедмыгъэтмэ, хуабжъу дышIыщIегъуэжын луэху кърикIуэнкIэ зыхуэлуа щыIэкъым.

Пэжу, мы зи гугъу тщIынур нэхъыбэу зэпхауэ щытар дин луэхущ, хасэ луэхукъым, ауэ бжыыхъэ кIуам Налшык къыщыхъуа гуауэшхуэм дерс къыхэтхауэ щытын хуейт дэ ди щIалэгъуалэм дазэрыхушчытыпхъэм, дазэрыхуэсакъыпхъэм теухуауэ.

ЕпщIанэрауэ. Дунейпсо Адыгэ Хасэм и луэхушIапIэ унэм (офисым) и штатыр шагъэувым, Хасащхъэм (Исполкомым) хэтхэм я чэнджэщ хэлтын хуеяуэ, а луэхум иджыри хэплъэжыпхъэу си щхъэкIэ кызолътытэ. Ди жагъуэ зэрыхъунщи, тхъэмадэкъуэдзэу (вице-президенту) сыщыт пэтрэ, сэ а луэхум зыкIи щыгъуазэ сащIакъым. (Псалгъэм къыдэкIуэу жытIэнщи, дэ щыгъуазэ дызыхуамышIар абы и закъуэкъым). Ар цIыхугъэми, адыгагъэми, Хасэ лэжыгъэр зэрекIуэкIын хуейми кымытIасэ зэхэтыкIэщ.

Абы иджыпсту щылажъэхэм сэ зыгуэркIэ сахуэмыарэзыуэ, ядэзгъуэлауэ къыфщыхъуну сыхуейтэкъым. Зыри ядэзгъуэркъым: я акъыл кызызрихъкIэ я къалэнхэри я мыкъалэнхэри ягъэзащIэ.

(НэгъуэщIуи ущылэжъэфыну къышIэкIынкъым куэд щIауэ хобби папщIэу зэрахъу къэнэжа а Хасэм. Зи унафэшIымрэ унафэ щызыщI дьдэмрэ щызэхэгъэкIыгъуей Хасэм. Лэжъэным нэхърэ, мыгъэлэжъэным нэхъ тегъэпсыхъауэ зэхэт Хасэм).

Сэ а луэхум щыгъуазэ сащIыну сыщIыхуеяр а штатыр зэхэзыгъэувам (е зэхэзыгъэувахэм) селтъIуну арат, адыгэбзэр ищIэ къудей мыхъуу, адыгэбзэкIэ Iэзэу тхэуэ, тхэ къудей мыхъуу, анэдэлтхубзэр къэзыхутэ щIэныгъэм фIуэ хищIыкIыу, ар зэрырагъэдж методикэм щыгъуазэу, лъэпкъ луэхухэмкIэ гудзакъэ илэу зы цIыху щыпкъэ иджыри Хасэ луэхушIапIэм къиштэну. (Iупэ-фIэгъу луэхурэ Iыхълагъ-благъагърэ хэмылту, – конкурс-

кIэ).

Апхуэдэ цIыху Хасэ лэжьапIэм щылажъуэ цытамэ, япэрауэ, Исполкомым кыщаштэ унафэхэр, нэгъуэщI хасэ дэфтэрхэр адыгэбзэкIэ тхауэ цIыпIэ хасэхэм хурагъэхьфынут. Абы теухуауэ жьысIэнщи, хамэщI цыIэ хасэхэр цIэмычэу мэтхьэусыхэ, Дунейпсо Адыгэ Хасэм и тхыгъэхэр сытым дежи кыагурымылуэ урысыбзэмкIэ тхауэ хурагъэхуэ зэрыщытым щхьэкIэ. Зэкъым-тIэу-кыым, псалъэм папцIэ, Кафдерым и унафэщIу лэжъа Агъашэ Мухьедин апхуэдэ гукъанэ иIэу си деж нызэ-рыпсэлъар.

Ауэ нэхъыщхьэр аракъым, – нэгъуэщIщ: апхуэдэ цIыху Хасэ IуэхущIапIэм щылажъуэ цытамэ, адыгэб-зэм теухуауэ цIэмычэу дызытепсэлтыхь Iуэхугъуэхэр, икIэм-икIэжым, ешэжъа хъунут.

Псалъэм папцIэ, ди цIэныгъэлIхэр, педагогхэр а Iуэхум кыыхишэурэ, хамэщIым кыыщыхуэ адыгэ сабийхэм ятегъэпсыхьа тхылгъхэр зэхэлгъхьэныр, а тхылгъ дыдэхэм кыатешIыкIа аудио-видео гуэдзэнхэр гъэхьэ-зырыныр хъарзынэу кыыхузэгъэпэщынут. (Зэрыгу-рылуэгъуэщи, «кхьыIэ!» кыудейкIэ мыхъуу, хуэфэщэн пщIэкIэ ягурылуэурэ).

Ар унагъуэ щхьэхуэ ирехъу, хасэ ирехъу, – зи сабий-хэм адыгэбзэ езыгъэщIэн мурад зиIэхэр кыыхутэурэ, я цIэныгъэкIи я цIыху щыпкыагъэкIи Хасэр зымыгъэ-укIытэн егъэджакIуэ яхуэгъэкIуэным теухуауэ Iуэху щхьэпэ куэд хузэфIэхынут.

Ди жагъуэ зэрыхъунщи, Хасэ IуэхущIапIэм и лэжъа-кIуэхэр кыэщтэныр апхуэдэ Iуэхугъуэхэм тегъэпсы-хьауэ ирагъэкIуэкIакъым.

* * *

«ЯмыщIа мыхъумэ, жамыIа щыIэкъым» жи адыгэ псалъэжъым. ЖьыпIэныр тынщ, Iуэхушхуэр гъэзэщIэ-ныращи, мы кыыжытIахэр Iуэхум хуэбгъэкIуэным щхьэкIэ, а Iуэхур кыызыхуэлэтын цIыху Iушхэм нэмыщI-кIэ, абы хуэфэщэн мылгъу, ахъшэ Хасэм бгъэдэлгъын зэрыхуейр гурылуэгъуэщ. И цIэр инрэ и жыпыр нэщIу, псалъэшхуэхэр щыжалэрэ езым и Iэр шия зэпыту, кыы-хуишия тIэкIухэр здэкIуэри мыгурылуэгъуащэу екIуэ-кIынымэ, Дунейпсо Адыгэ Хасэм зэи пщIэ нэс игъуэты-нукъым, мы дызытепсэлтыхь Iуэхугъуэхэри хыбар дахэ кыудейуэ кыэнэжынуц.

Дэнэ кыыздикIынур апхуэдэ мылгъу, апхуэдэ ахъшэ? А ушцIэр сэ си щхьэкIэ жэуап нэхъ зэзмытыфыну дыдэ-хэм ящыщ.

ІУЭХУГЪУЭ ПАЖЭХЭР

*Дунейпсо Адыгэ Хасэм и лэжыггэр убзыхуным
ехьэлIа ди Іуэху еплъыкIэхэр**

Хэкумрэ дунейм тепхъа хъуа ди лъэпкъэгъухэмрэ зэрыгъуэтыжыным нэхъ Іуэхугъуэ ин икIи нэхъ къалэн пажэ Дунейпсо Адыгэ Хасэм къыхуэбгупсысыфыну къыщIэкIынкъым. Ар ди хъуэпсапIэу, ди плъапIэ нэхъыщхьэу щытын хуейуэ къытщохъу, хасэм хэтхэм я мызакъуэу, лъэпкъым и къэкIуэным щIэгупсыс дэтхэнэ адыгэми. А мурад лъагэм егъэпщауэ, ар зи дыгъэ гъуазэу щымыт хасэ Іуэхур, дапхуэдизу мыинами, лъэпкъым хуэгъээпауэ къэплъытэ хъуну ди гугъэкъым.

АтIэми мыбы хэлъщ щхьэихауэ зытепсэлтыхьын хуей гуэр... Псалъэшхуэхэм задедгъэхьэхьыу дэр-дэрурэ ди щхьэ къэдгъэпщIэжыным сыткIэ дыхуей, – нобэ лъэныкъуитIми, зи хэку къина адыгэхэми, хамэщI щыпсэухэми, хьэкъ тщыхъуауэ си гугъэщ а мурад лъагэр нэсу къыдэхъулIэным зэкIэ дызэрыпэжыжьэр: а Іуэхум хэкури нэсу зэрыхуэмыхьэзыр, нэр зыуфIыщIу Адэж лъахэм къэкIуэжыным тегушхуэф ди лъэпкъэгъухэри, ди жагъуэ зэрыхъунщи, зэрымащIэ дыдэр.

Мы жысIар пщIыуэ къыщIэкIыжыну хэт нэхъри мынэхъ мащIэу сэри сыхуейт, ауэ ар зэрымыпщIым дэтхэнэри пыхьэт фыкытехъуэну къысщохъу... Апхуэдэу щыщыткIэ, а мурад лъагэр нэсу ди гупсысэхэм къыщцеблыным, зэманри а Іуэхум сыт илъэныкъуэкIи хуэхьэзыр хъуным дыщыгугъыурэ, къагъэээжыным тегушхуэхэм щIэгъэкъуэн дахуэхъуурэ, хэт дэнэ щымыпсэуми, лъэпкъыр лъэпкъыу дыкызызэрызетенэным и Iэмалхэр къызэдэтлтыхъуэныр нэхъ щхьэпэ хъуну къысфIощI мы зэман дызэрытым. Сыхуейт а Іуэхум теухуауэ нобэкIэ гулътэ нэхъ зыхуэщIыпхьэу къэслътэтэхэм, Iэмалу къэбгъэсэбэп хъуну къысфIэщIэхэм ехьэлIа гупсысэ гуэрхэр фи пащхьэ къыслътхьэну. Хэт ищIэрэ, арэзы фызытехъуэн, щхьэпэ хъун гуэрхэр къыхэкIынкIэри хъунщ.

Япэ Іуэхугъуэ

Адыгэ лъэпкъым тщыщ куэдym ди анэдэлъхубзэр зэрытIэщIэхум, апхуэдэурэ екIуэкIмэ, дызыхэс лъэп-

кышхуэхэм щІэгъэхуэбжауэ дахэшпысыхынкІэ зэрыхъунум егъэлегы фІэшхъугъуеи хэлъу ди гугъэкъым. А Іуэхум шымыгъуазэхэм е ар кызыфІэмы-Іуэхухэм я закъуэщ абы егъэлейиныгъэ хэзылгъэуэнур. Дэри дызытегузэвыхъ хъун зыкъом а лъэныкъуэмкІэ щыІэш, ауэ а Іуэхур зэрыгузэвэгъуэр нэрылтагъу дыдэу здэщытыр хамэщІ щыпсэу ди лъэпкъэгъухэм я дежщ...

«Бзэ имылэжмэ, лъэпкъыр лъэпкъыжкъым» псалъэхэр фІым жригъэІакъым усакІуэм. «Дыгъэ щымыІамэ, гъащІэ щыІэнутэкъым» жыхуалэ пэжым, зыми зыкІи шэч кызытримыхъэ пэжым, ещхьыркъэпсщ ар. Апхуэдэу щыщыткІэ, ди анэдэлъхубзэр а псэзэпылгъэпІэм кыишыным нэхъ Іуэху инрэ нэхъ япэ игъэщыпхъэрэ нобэкІэ щыІэу сэ къэслътытэркъым Дунейпсо Адыгэ Хасэм дежкІэ. Си фІэш хъуркъым, мы илгъэс гъунэгъухэр дэнэ къэна, нобэ Хасащхъэм хэтхэм ди ныбжыым къриубыдэу абы нэхъ ІуэхутхъэбзэфІрэ нэхъ Іуэхутхъэбзэшхуэрэ дэ лъэпкъым хуэтщІэфыну.

Апхуэдэу щыщыткІэ, сфІэзахуэт, нобэкІэ зэфІэдмыхыфын, ди Іэр кызыпемыкІуэкІын Іуэху куэд зэуэ кыызэдедмыхъэжъэу, кызыпэпкІухынкІэ Іэмал зымыІэ Іуэхугъуэ зыбжанэм ди къарури зэманри тедгъэпсыхыныр, а Іуэхугъуэхэм ящыщу анэдэлъхубзэр хъумэныр, лъэпкъым хэпщэныр, генеральнэ е стратегическэ жыхуалэм хуэдэу, нобэкІэ нэхъ Іуэхугъуэ пажэ дыдэу къэтлътытэныр, абы теухуауэ программэ псо зэхэтлътхъэу дытелэжъэныр.

Иджы нэхъ зэпкърыхуауэ датепсэлгъыхыныщ а программэм хэбгъэхъэ хъуну кыытфІэщІ Іуэхугъуэ гуэрхэмрэ ахэр зэрегъэкІуэкІыпхъэу къэтлътытэхэмрэ.

«Бзэрабзэ, ди адыгэбзэ!»

1. – Адыгэ псоми я зэхуэдэу анэдэлъхубзэм и махуэр кыыхэхын*

– А махуэм **«Анэдэлъхубзэм и махуэшхуэ»** фІэщын икІи **«Бзэрабзэ, ди адыгэбзэ!»** жыхуиІэ девизым щІэгугъу илгъэс къэскІэ е Адыгейм, е Къэбэрдейм, е Шэрджэсым гъуэрыгъуэурэ щегъэкІуэкІын.

– Адыгэ щыпсэуэ Адыгэ хасэ здэщыІэ къэралыгъуэхэм, республикэм кыкІыгу адыгэбзэм нэхъ хуэшэрыуэ сабий, щІалэгъуалэ гуп **«Анэдэлъхубзэм и махуэшхуэм»** илгъэс къэскІэ къагъэкІуэн хуейуэ гъэувын.

– **«Анэдэлъхубзэм и махуэшхуэм»** къэкІуэнэ дэтхэнэ гупми я бжыгъэр зыхуэдизын хуейр пыухыкІауэ гъэувын.

*А махуэр хасэ псори зэдэрэзыуэ кыыхэхын хуейщ.

– А гупхэм хыхьэнухэр «фІым я фІыж» жыхуаІэм хуэдэ защІэу кыыхахыным папщІэ, адыгэ щыпсэу кьэралыгъуэ, республикэ псоми анэдэлъхубзэмкІэ зэпеуэхэр, зэхьэзэхуэхэр щегъэкІуэкІын. **Анэдэлъхубзэр ди щІалэгъуалэм яхэпщэнымкІэ мис мыр этап нэхтыщхьэу кьэлъытэн** икІи, жэрдэмыр кьэлэтын мурадкІэ, саугъат (приз) зэхуамыдэхэр гъэувын.

– ЩІыплэ щхьэхуэ зэпеуэхэр сыт илъэныкъуэкІи кыызэгъэпэщыныр, егъэкІуэкІыныр, **«Анэдэлъхубзэм и махуэшхуэм»** кІуэну гупхэр екІурэ-ещхьу кыызэгъэпэщыныр щІыплэ хасэхэм я пщэ дэлъхьэн.

– **«Анэдэлъхубзэм и махуэшхуэм»** кІуэну кыыхахэхэм я гъуэгупщІэхэр зыгъакІуэ хасэхэм, ахэр гъэхьэщІэныр, махуэшхуэр егъэкІуэкІыным текІуэдэнур Дунейпсо Адыгэ Хасэмрэ зэхуэсыр щекІуэкІыну республикэм и Адыгэ хасэмрэ я кьалэну гъэувын.

– **«Анэдэлъхубзэм и махуэшхуэр»**, зэпеуэ хабзэм темыту, гъэлъэгъуэныгъэу егъэкІуэкІын, абы кыыхэкІыуи саугъатхэр (призхэр) зэщхьу икІи дэтхэнэми лъысын хуэдэу кыызэгъэпэщын.

– **«Анэдэлъхубзэм и махуэшхуэм»** хэтахэмрэ кьрихьэлІахэмрэ я хьэтыркІэ адыгэ концерт ин гъэлъэгъуэн, профессионалхэри сабий, ныбжыщІэ артистхэри хэту.

– Ежъжынхэ япэ, сабий хьэщІэхэр (я гъэсакІуэхэр ящІыгъуу) нэгузегъэужь дунеплгъэ махуэшхуэр щекІуэкІа республикэм кыыщешэкІын.

– ХамэщІ щыпсэу ди лъэпкъэгъухэм я мызакъуэу, мы Іуэхум кыыхэшэн хуейуэ кыыдолъытэ мэздэгу адыгэхэри, хы Іуфэм щыпсэу шапсыгъхэри, Армавир къедза адыгэ кыуажищри.

ХьэщІэзэхъуажэ

ХамэщІ щыпсэу адыгэ сабийхэм анэдэлъхубзэр нэхъ гъэхуауэ егъэщІэн мурадкІэ «ХьэщІэзэхъуажэ» Іэмалыр кьэбгъэсэбэп хъуну кыытщохъу. Псалъэм папщІэ, лъэныкъуитІым я хасэхэм я зэгурыІуэныгъэкІэ, хамэ кьэрал щыпсэу адыгэ унагъуэ гуэрхэм я сабийхэр мыбыкІэ щыІэ адыгэ унагъуэ гуэрхэм кьрагъэблагъэри, кыыщІеблэгъа мурадым (адыгэбзэр нэхъ гъэхуауэ зрагъэщІэным) хуэфэщэн плалъэкІэ (п.п., мазэкІэ) яхос. Ахэр зыхэса унагъуэхэм я сабийхэр ирагъэблэгъэжри, модрей унагъуэхэм яхэсу а плалъэ дыдэм хуэдизкІэ хамэ кьэрал щохьэщІэхэр. Дыщымыуэмэ, апхуэдэ зэхъуажэ щІыкІэм зыкъомыр я гуапэу а Іуэхум тригъэгущхуэнуц. Мы Іэмалым гъуэгу тхуетмэ, анэдэлъхуб-

зэр нэхыфIу кьащIэным и мызакъуэу, а сабийхэм я зэхуаку кьыдэхъуэну кьытцохъу зэи яфIэмыкIуэдын ныбжьэгъугъэрэ зэпыщIэныгъэрэ.

Адрей кьэралхэм ар зэрыщыщIыпхъэр тхужыIэну-кьым, ауэ ди деж апхуэдэ бысымхэр Iэмал имыIэу кьуажэхэм кьыщыхэхын хуейуэ кьыдолтытэ, моуэ, адыгэбзэкIэ псори цызэпсалтэ, адыгэ хабзэхэр нэхъ зезыхъэ цIыхухэм сабийхэр яхэтын, кьуажэ еджапIэхэм щекIуэкI адыгэ урокхэм щIэсынхэ папщIэ.

АбыкIэ жэуап зыхьын хуей бысымхэр, зэрыгурыIуэгъуэщи, мурад нэхъыщхъэм сыткIи тегъэпсыхъауэ кьыхэхыпхъэщ. Ар апхуэдэу хъуным папщIэ, район администрацэхэм, районхэм я Iэтащхъэхэм я Iизыни я дэIэпыкъуныгъи Iуэхум хэлтын хуейщ. Iуэхум кьатехъэлтэ кьыхэмыкIыным папщIэ, а кьалэныр районхэм гъуэрыгъуэурэ ялтыгъэсамэ, нэхъ захуэщ.

Хэпхъауэ кьуажэ зэхуэмыдэхэм цыхъэщIэну сабийхэм я Iуэху зытет зригъащIэу, ахэм пIалтэ-пIалтэкIэрэ ялтыгъуазэу гъэсакIуэ нэхъыж лъэныкъуитIми ящIыгъупхъэщ. ХамэщI кьикIыну апхуэдэ гъэсакIуэм хэщIапIэ кьыхузэгъэпэщынри гъэшхэнри зи пщэ дэлтын хуейр кьезыгъэблэгъа хасэрщ. Апхуэдэу хасэм и кьалэнщ, ежъжынхэ япэ, зэрыгупу Республикэм и щIыпIэ нэхъ дахэхэм зы махуэкIэ сабийхэр кьыщцрашэкIыу я нэгү зрагъэужьыну.

Интернет лъагъуэ

«Адыгэхэм папщIэ кьагупсысащ» жыпIэн хуэдизу, дунейм тепхъа ди лъэпкъэгъухэм лъагъуэ яхуэхъуным тегъэпсыхъыпащ Интернетыр. Тхъэм и шыкуркIэ, сайт зиIэ адыгэхэр гъунэжу дэнэкIи цыIэщ иджыпсту. Ахэм ящыщ куэд Интернетым цызэIуошIэри зэрыхъукIэ я гупсысэхэр цызэхуаIуатэ. АтIэми ахэм я Iуэхур хуабжъу кьелгъахъэ зым ищIэ бзэр адрейм кьы-зэрыгурымыIуэм, кириллицэр зи лъабжьэ ди алфавитыр хамэ кьэрал компьютерхэм кьызэрамыщтэм.

ИнтернеткIэ зэпыщIа адыгэхэм яхэтщ, анэдэлтхубзэкIэ абы щризэпсалтэф хъуным папщIэ, латин графикэр и лъабжьэу адыгэ алфавит кьэзыгупсыса гуэрхэри, ауэ Iуэхур абы фIэкIыркьым. Iуэхур убла икIи кIуэта хъуным папщIэ, а вариантхэм кьахэхын хуейщ бзэ щIэныгъэм и щапхъэм изагъэ зы инвариант кьезэгъырабгъу. (Мыпхуэдэ щыIэныр зыкIи зэран яхуэхъу-нукъым нобэ кьэдгъэсэбэп тхыбзэхэм). Апхуэдэ

инвариант кыыхэпхыным папщІэ, Іэмал имыІэу егъэ-кІуэкІын хуейщ сайт зиІэу Интернетыр адыгэ лъэпкъ Іуэхум хуэзыгъэлэжъэну хуейхэм я щІэныгъэ-практикэ конференц, бзэ щІэныгъэлІ гуэрхэри кърихьэлІэу.

Іуэху щхьэпэ дыдэ хъуну кыыдолъытэ Дунейпсо Адыгэ Хасэм и саулыкъукІэ апхуэдэ зәлущІэ зэхэшэ-ныр, палъэ-палъэкІэрэ адыгэ щыпсәу къэралхэм, республикэхэм гъуэрыгъуэрэ щегъэкІуэкІыныр. Мыпхуэдэ зәлущІэм кІуәнухэр, шәч хәмылгу, къыхэзыхын хуейр хасэхаращ.

Къыхуеджэныгъэ

Дунейпсо Адыгэ Хасэм кыыбгъэдэкІыу кыыхуе-зыджэ лъәІу псалъэ яхуедгъэхьын хуейуэ кыыдогъәу адыгәу зызылгъәтәж ди лъәпкъәгу псоми. Моуэ, дэтхәнәми Іәрыхьән хуэдәу. КъагурыІуәным щхьэкІэ, – тхылъымпІэ тхьәпитІу зәгуәтым зым – адыгәбзәкІэ, адрейм, зыІәрыхьәнур щыпсәу къэрал елгытауэ, – е уры-сыбзәкІэ, е тыркубзәкІэ, е хьәрыпыбзәкІэ, е нәмыцәбзәкІэ, е англыбзәкІэ иту. Дауи, а бзәхэр фІы дыдәу зыщІэ гуэрхәщ ар зәзыдзәкІын хуейр. Си гугъэкъым кыытху-зәмыгъәпәщыну кыытфІәщІ Іуәхухәм ар яхәббжә хъуну.

Анәдәлхубзәр зәрытІәщІәкІыр лъәпкъпсо гүзәв-гъуәшхуәу зәрыщытыр къагурызыгъәІуәфын, захезы-гъәщІәфын псалъәхәмкІә гъәнщІауэ, атІәми гъырнаІуу щымыту зәхәлхьән хуейщ а кыыхуеджэныгъәр.

Адрейуэ. Къыхуеджэныгъәм хәтын хуейкъым адыгә диаспорә здәщыІә къэралыгъуәхәм дыкъуакъуәу къа-гурыІуән, я зәхәтыкІәм зыгуәркІә зәран хуәхъун лъәпкъ.

А псор мыбы кыыщызәхъулауэ къәслгытәркъым, атІәми мыр сә кыыхәслхьә вариантщ:

ПщІэ зыхуәтщІ ди лъәпкъәгъу!

Мыр Дунейпсо Адыгә Хасәм зыкызызәрыпхуигъазә псалъәщи, дынолзәІу гупсәхуу уеджәу акъылзәгъу кыыддәхъуну.

Адыгәр зи щхьә пщІэ хуэзыщІыж лъәпкъ щып-къәу, адрей лъәпкъхәм ядәгъуәгурыкІуәфу, ауэ адыгә нәсү къәнәжын зәрыхуейр и лъым хәту игъащІә лъандәм къокІуәкІ.

Гуауэрә хъэзәбкІә гъәнщІа илзәс мин бжыгъәхәм къакІуәцІрихащ абы лъәпкъым и дамыгъә нәхъы-щхьә дыдәр – адыгәбзәр. Абырә Іуащхьәмахуэ зи ды-

цэ таж ди Хэку уардэмрэщ дэ нобэ нэхъ дыззыл-
хыуи гугъапIэ нэхъ кыдэзытуи диIэхэр. АмIэми
зи цхъэ кээзыгъэпцIэжыну хуэмей дэтхэнэ адыгэм
дежкIи нэрылгъагъуц лгъэпккым и гурыгъухэри и
гурыцIэхэри зыцIэзыфа ди анэдэлгъубзэ гъэцIэгъуэ-
ныцэр цIэггэхуэбжыауэ нобэ зэрытIэщIэкIыр.

Маржэ хъужыххэн, дывггэхъумэ ди адыгэбзэ да-
хэр! Зи къупцхъэ тхэлъ ди адэжхэм я хъэтыркIэ!
КъыфщIэджэ Хэкужыым и хъэтыркIэ! Ди кээкIуэнур
Iей хъунуми фIы хъунуми зэлгыта ди цIэблэм и хъэ-
тыркIэ! Дунейр зэрыхъунур зыцIэр Алыхъым и за-
къуэщ, ауэ цыхъукIэ пцэдей дыцIаггэкъуэншэжын
едывмыгъащIэ нобэ кытыцIэхъуэ ди цIэблэм: къаIу-
рыдвмыггэч Алыхъталэм кытыIурилгъа бзэ дахэр!

Ди цIэблэм анэдэлгъубзэр яIурылгъу кээггэхъу-
нымкIэ нэхъ еджапIэ пажэ дыдэу цыIэр унагъуэращи.
Тхъэ ЛгъапIэу Лгъагэр фыдоггэлгъэу: **ЩЫФХЪУМЭ
ФИ УНАГЪУЭХЭМ АДЫГЭБЗЭР! ФЕПСАЛЪЭ ФИ
БЫНХЭМ АДЫГЭБЗЭКIЭ! ДЫЗЭВГГЭПСАЛЪЭ
АДЫГЭХЭР АДЫГЭБЗЭКIЭ!**

* * *

Истамбыл сыщыщыIам, абы дэт хасэ зыбжанэм я
тхъемадэхэр цыгъуазэ сщIат мы гупсысэхэми, къабыл
ямыщIрэ яхуээфIэмыггэкIынрэ хэмыту кыджалащ.

Абазэ хасэм я тхъемадэ Илхъан (унэцIэр тцIэж-
ккым) а зэлущIэм кызызэрыщыджиIамкIэ, Абхъазым
я «Бзэ щIэныггэ фондым» и саулыкгъукIэ хамэщI цыIэ
абазэхэмрэ абхъазэхэмрэ яхуэггэза «Бзэ программэ» псо
зэхалгъхэри кассетэхэри ядэщIыггъужу кыыхуаггэ-
хъащ. Программэр щызэхалгъхэм къаггэсэбэпащ тын-
шу бзэ зэрызэраггъащIэ Iэмалхэм телажыу Москва дэт
институтым и опытхэр икIи абы шаггъэунэхуащ.

Хасэ нэхъ ин дыдэм и тхъемадэ Шурдым Гюнсель
жиIащ анэдэлгъубзэмкIэ еггэджакIуэ гуэрхэр яггэкIуэ-
ну Къэбэрдей-Балгъккэр республикэм и унафэшIхэм
къаггэуггъауэ зэрыщытар. МыдэкIэ я лэжыапцIэхэр
хъума цыхъуу, адэкIи, я Iэ кызызэрыпекIуэкI елгытауэ,
лэжыапцIэ гуэр хуаггэувауэ. КызызэрызгурыIуамкIэ, а
Iуэхур зэщIэным поплгъэ иджыри ахэр.

ХамэщI цыпсэу ди лгъэпккэгъухэм зэрыжаIэмкIэ,
я сабийхэм адыгэбзэр ящIэным теухуауэ сэбэпышхуэ
хъунут адыгэбзэкIэ зэдзэкIа мультфильм гъэцIэгъуэн-
хэр, нэгъуэщI видеотхыггэхэр.

ЕджапІә Іуэхухэр

Мы дызытепсэлъыхыну Іуэхур зыхуэгъэзар зи хэку ысыж адыгэхэрщ.

Тхьэм и шыкуркІә, ди насып къихъауэ, анэдэлъхубзэр, машІә-куэдми, ди еджапІэхэм цызоклуэ, къэралым къыщепщэ жьым елътытауэ, зэм гулътытэ нэхъ хуашІу, зэми тІәкІу щІалъэфыж хуэдэурэ щадж.

Зэрыдагъэдж къудейри насыпышхуэщ, жыпІәу ущысыныр, дауи, гузэгъэгъуэщ, ауэ губзыгъагъау къыщІәкІынукъым, сыту жыпІәмә ар уи нәІә тет зэпыту гъэкІуэтән хуей Іуэхуш, хэкум щыІә хасэхэр зытеплъэкъукІ мыхъунухәм ящыщ.

Дауи, абы кыикІкъым хасәм егъэджакІуэхэр, педагогикэр зи ІәщІагъэ цІыхухэр иригъэджэжыну, здыхуеймкІә иунәтІыну хэтыну. Лъэпкъым дежкІә мыхъәнэшхуэ зиІә а Іуэхур ар зи ІәщІагъэхәм ядиІәту, щІэгъэкъуэнрә шыжакІуэрә яхуэхъуу, анэдэлъхубзәм ехъаләуэ ди республикэхәм (Адыгейм, Къэрәшей-Шәрджәсым, Къәбәрдей-Балъкъәрым) щыІә опыт нэхъыфІхәмкІә зэхъуажәу щытыныр къызэрагъәпәщу – апхуэдә зыгуэрхәщ дә а ІуэхумкІә хасэхәм я къаләну къәтлътыр.

Мис апхуэдәу хәкуж хасэхэр зыщхьәщыпсәлткъыкІ хъуну Іуэхухәм ящыщ зыщ, анэдэлъхубзәр ядж къудей мыхъуу, анэдэлъхубзәкІә пәщІәдзә классхәм щегъәджәныр нәсу зәтегъәуәныр. ЗәкІә – къуажә еджапІэхәм. ИужьыІуәкІә, а Іуэхум зәрыхуәфәщән хуәдизкІә адыгәбзәр ди къалә сабийхәм яІурылт хъуа нәужькІә, – къалә еджапІәхәми.

Мы Іуэхур зыфІәкъабылхәм щІафІәкъабылыр адрейхәм нәхтрә нэхъ загъәадыгәу, нэхъ загъәпатриоту е ди щІәбләм и къәкІуәнур нэхъ къафІәмыІуэхуу, я бынхәр еджапІә нәхъыщхьэхәм щІәтІысхьәу гъащІәм зыщІәтыну хуәмейхәу къыпщыхъуныр щыуагъәщ. Из зыпщхынум ныкъуә шхыкІә ищІәркъым, жыхуаләм ещхъу, ахәр нәхъыбәкІә хуәхъуапсәу къытщохъу ди щІәбләм.

Педагогикә щІәныгъәм и зәхәублакІуәу къалътытә Ян Коменскәм деж щегъәжъауэ пәщІәдзә классхәм анэдәлъхубзәкІә щегъәджән хуейуэ жызымыІа зы педагог цІәрыІуи щыІакъым, щыІәуи къыщІәкІынукъым. Абы теухуауэ аргумент куэд къыпхуәхъынущ, хуей хъумә, нэхъ убгъуауэ зәгуәр абыхәми датепсәлтыхъынщ, ауэ зәкІә жытІәну дызыхуейраци, мы Іуэхум и лъабжәр патриотыгъәм и закъуәкъым, – **псәлтәф къудей мыхъуу, нэхъ пасәу гупсысәф хъуным ди щІәбләр хуәшәнырщ**, абыкІә щІәгъэкъуәнышхуэ хъуну я анэдәлъхуб-

зэр гъэхуауэ ящІэрэ урысыбзэри нэгъуэщІыбзэхэри къащІэным ар дыдэр ІункІыбзэлух хуэхъуу къэгъэхъунырщ. Фигу къэдгъэкІыжынщи, бзэ предметхэм къищынэмыщІа, пэщІэдзэ классхэм щадж мыхэр: есэп (математикэ), дунейхэгъэгъуазэ (природоведение), сурэт щІын (рисование), уэрэдгъасэ (пение).

Къызэрыхэдгъэщаци, мы Іуэхур хасэ акъыlrэ хасэ жэрдэмкІэ къыпхуэлэтынукъым икІи пхузэфІэхыну-къым. Цыхубэм щІэныгъэ егъэгъуэтынымкІэ министрствэр, районохэр, педагог нэхъ Іэээхэр – мис ахэм я щІэгъэкъуэну зыкъомкІи я чэнджэщэгъуу къызэдэлэ-тыпхъуу икІи егъэфІэкІуапхъуу къыдолъытэ ар. ЖызыІэни щыІэнщ: сыт-тІэ абы хасэ Іуэхуу хэлъыжыр? А Іуэхур щІамылгъафыжу кІуэтэным, егъэфІэкІуэным и щыжакІуэу щытыныр, абы ехьэлІауэ щыІэ опыт нэхъыфІ-хэмкІэ адыгейхэри, къэбэрдейхэри, шэрджэсхэри зэгъэхъуэжэныр – арауэ къысщохъу сэ Дунейпсо Адыгэ Хасэм абыкІэ и къалэныр.

ЕтІуанэ Іуэхугъуэ

Хэкум къэзыгъээзэжахэмрэ къэзыгъээзэжыну зи мурадхэмрэ гукъанэ ин зиІэхэр яхэтщ паспорт, визэ, гражданствэ Іуэхухэм теухуауэ. КъыздикІа къэралхэм псэупІэ щамылэжу, псори ящэжауэ, атІэми лъабжъэ щациын мурад яІэу къыздэкІуэжа хэкужъым щыпсэуну хуит къэзыщІ тхылъ къахудэмыхыу – мис апхуэдэ щытыкІэ гугъум, хэкІыпІэншагъэм къыщихутэ куэдрэ къэхъуу жалэ ди лъэпкъэгъу къэзыгъээзэжхэр.

Хасачхэм щыщу а Іуэхум нэхъ хэзыщІыкІхэм, абы теухуауэ зэфІэкІрэ фІэлІыкІрэ нэхъ зиІэхэм мыр я пщэ иралъхэжамэ, нэхъ механизм Іэрыхуэ къызэ-далтыхъуамэ, хъарзынэт. Арыншамэ, зи хэку къэзыгъээ-зэжыну мурад быдэ зыщІауэ нобэкІэ щыІэ а мащІэри ІуигъэщтыжынкІэ шынагъуэщ а Іуэхум.

Ещанэ Іуэхугъуэ

И тхыдэм лъэпкъпсо трагедие гуэр хэмыту зы лъэп-къи щыІэу къыщІэкІынкъым, атІэми, процент бжы-гъэкІэ къэплъытэмэ, адыгэм ди щхъэм кърикІуам нэхъ гуауэшхуэрэ нэхъ ямыгъээзэкІуэжу къэнарэ, Тхъэм ире-щІи, щыІэу къыщІэкІынкъым. Дунейпсо Адыгэ Хасэм игъэтІылъ мыхъуну къыдолъытэ абы теухуауэ ди лъэпкъым иІэн хуей статусыр къыдэхыныр.

КъыдгуроІуэ зэфІэхын, нэгъэсын хуей нэгъуэщІ Іуэ-хугъуэхэри зэрыщыІэр, ауэ мы зи гугъу тщІа Іуэхугъуи-щыр зэпыу имыІау Дунейпсо Хасэм иригъэкІуэкІын хуей нэхъ Іуэхугъуэ пажэхэу къыдолъытэ.

Урыс-Кавказ зауэр зэриухрэ илъэси І40-рэ зэрыри-къум теухуауэ Къэбэрдей-Балъкъэр республикэм мып-хуэдэ Іуэхугъуэхэр щегъэкІуэкІыпхъау къыдолъытэ:

1) Урыс-Кавказ зауэм теухуауэ щыІэ тхыдэ къэхутэ-ныгъэхэм ящыщу нэхъ Іыхъэ гукъынэж дыдэхэр къахэ-хутыІарэ хрестоматие щІыкІау гъэпсауэ къыдэгъэкІын;

2) Урыс-Кавказ зауэм теухуауэ ди ІуэрыІуатэм хэт-хэм, тхакІуэхэм, усакІуэхэм я ІэдакъэщІэкІхэм ящыщу нэхъыфІхэр, нэхъ Іыхъэ гъэщІэгъуэнхэр щызэхуэхъеса тхылъ хрестоматие щІыкІау гъэпсауэ къыдэгъэкІын;

3) Мы Іуэхум ехъэлІа символикэ гуэрхэр (п.п., бгъэ-хэІу, барельеф, адыгэ бэрэкъ цІыкІу сыт хуэдэхэр) гъэ-хъэзырын;

4) ЕгъэджэныгъэмкІэ министрм елъІуауэ, щыгъуэ махуэм и пэ къыхуэу республикэм ит еджапІэ псоми зэІуцІэхэр, гъэлъэгъуэныгъэхэр щрагъэкІуэкІын хуейуэ гъэувыпхъау къыдолъытэ;

5) Урыс-Кавказ зауэм хэкІуэдэ ди лъэпкъэгъухэм хуагъуавыну сыныр къыщызэІуах зэІуцІэм щІалэгъуалэ, студент нэхъыбэІуэ къешэлІэным и унафэ хилъхъэну ди университетым и ректорым лъэІукІэ зыхуэгъэзэн.

Щыгъуэ махуэр (21.05.2004) Налшык зэрыщекІуэкІыпхъау къэтлъытэр

1) Сыхъэтыр 10-м Урыс-Кавказ зауэм хэкІуэдэ ди лъэпкъэгъухэм я фэеплъ сыныр къызэІухынри абы иращІэкІыпхъэ адрей Іуэхугъуэхэри зэхэту ирагъэ-кІуэкІ – хасэхэмрэ республикэм и унафэшІхэмрэ;

2) Сыхъэтыр 12-м Щыгъуэ махуэм теухуа гъэлъэ-гъуэныгъэ Къэбэрдей Хасэм и саулыкъукІэ «Абхъа-зие» площадым щегъэкІуэкІ хъуну къыдолъытэ, ди артистхэри хэту, еджапІэхэм цагъэхъэзыра гуэрхэри къэгъэсэбэпауэ (хуейуэ къэфлътэтэмэ, сценарие тхыныр сэ си пщэ изолъхъэ);

3) Сыхъэтыр 17-м Лъэпкъ музейм къыщызэІупх хъу-ну къытщохъу Урыс-Кавказ зауэм ехъэлІа документхэр, сурэт нэхъ гъэщІэгъуэнхэр щызэхуэхъеса, ХъэфІыцІэ Мухъэмэдрэ Уэхъутэ Александррэ я гъэтІылъыгъэхэм щыщхэр зыхэт выставкэ. Адрей пэшым къыщызэІупх хъуну къытщохъу «Адыгэ пкІыгъэхэр» жыхуиІэ выс-

тавкэр. (Паз Александр, Гутыж Борис);

4) Сыхэтыр 19-м Музтеатрым кышчыбгъэлъагъуэ хъуну кыдолъытэ адыгэ уэрэдыжхэр я лъабжъэу зэхэлъхъа гъэлъэгъуэныгъэ. Мыр ди тхыдэ гъуэгуанэм уризыгъэплъэж композицэу, сыт хуэдиз насыпыншагъэ и нэгү щлэмыкIами, адыгэ лъэпкъыр ноби зэрыпсэур, гугъапIэ инхэр иIэу пщэдейм зэрыхуэпабгъэр кызы-хэщ финал зиIэ гъэлъэгъуэныгъэу щытынуш. Мыбы хуейуэ къэфлътэмэ, сценарие тхыныр сэ си пщэ изолъхъэж, зы соми абы пэкIуэу сыхуейкъым, ауэ Iуэхур ещхъ, нэщIыса хъуным папщIэ, ахэр гъэувыным теу-хуауэ режиссер, актер, уэрэджыпакIуэ гуэрхэм нэхъ пасэу (январым къриубыдэу) зэгурыIуэныгъэ ещIылIэн хуейуэ кышчIэкIынуш.

Дыпсэумэ, январым и япэ махуипщIым къриубыдэу сценарием фи пащхъэм кыслъхъэну фыкызогъэгугъэ.

Хасэ чэнджэщэгъухэр

Хасэм и Iуэхур кIуэтэным, нэхъ купщIафIэ хъуным папщIэ, лъэпкъ интеллигенцэм щышу чэнджэщэгъу гуп (е гупхэр) диIэн хуейуэ кыдолъытэ. Гуманитар щлэ-ныгъэм епхэхэм я мызакъуэу, а гупым, шэч хэмылту, хэгъэхъапхъэщ лъэпкъ Iуэхур зи гум кышхыдыкIрэ Iушчыгъэ кызыбгъэдэпх хъуну диIэ егъэджакIуэхэри, щлэныгъэлIхэри, дохутырхэри, инженерхэри, юристхэри, литераторхэри, нэгъуэщIхэри. Мыбыхэм я бжыгъэр, зэрыгурыIуэгъуэщи, куэд дыдэ щлэпщIын щыIэкъым (щIыху 30-р ирикъуну кытщохту), хэплъыхыпауи кыхэхын хуейш. Псалъэм папщIэ, сэ а гупым хэ-гъэхъэнт, псо дыдэр мыхъуми, мыбыхэм ящыщ гуэрхэр:

Гъут Iэдэм, Бгъэжынокъуэ Барэсбий, БищIо Борис, Сокъур Валерэ, Бэрэдж Барэсбий, КIэрэф БетIал, Батокъуэ Нияз, Джэрыджэ Арсен, Валэ Людэ, Къуэш-рокъуэ Риммэ, Мысостышхуэ ПIыжэбий, Джэрыджэ Хъэсэн, Бейтыгъуэн Борис, МышIуэжн Пелдэ, Апшэбо-къуэ Леонид, Вындыжъ Николай, Шыхьмырзэ Мухъэ-мэд, Унэж Кашиф, Хъубий Башир, Къэмбэчокъуэ Iэдэм, ЦыпIынэ Аслъэн, Къалмыкъ Жылэбий, Що-джэнцIыкIу Нинэ, Уэшхъун МуIэд, Темыр Ларисэ, Лъостэн Марианнэ, Шырдий Маринэ, Мэрэмкъул Ларисэ, Ащхъуэт Рае, Чурей Дыжбын.

ЗэрыжытIащи, списокэр акъыл зэгуэткIэ зэхэгъэу-вамэ, дауи, нэхъыфIш.

КІаух псалъэ

Мы дызытепсэлтыхъа Іуэхугъуэхэр е абыхэм ещхь гуэрхэр зэфІапхыным щхъэкІэ, хуэфэщэн зэмани, хушІыхьэгъуи, егъэзыпІи узэрыхуейр гурыІуэгъуэщ. Ди жагъуэ зэрыхъунщи, хасэ Іуэхум хухэхауэ дэ абыхэм ящыщ гуэри диІэкъым. ФІэщыгъэцІэ дахэшхуэ зэрихьэрэ езыр хъауам хэту щытыхункІэ, Дунейпсо Адыгэ Хасэм иІэн хуей пщІэр игъуэтынукъым, лэжыгъэ зэхуакухэм къыдэпщІыкІ зэпытури абы и къалэн лъагэхэр пхузэфІэгъэкІынкІэ Іэмал иІэкъым.

Зыхуэдгъаувыжыну къалэнхэр псалъау къэмынэжыным щхъэкІэ, Дунейпсо Адыгэ Хасэм иІэн хуейуэ къыдолгытэ, псом япэрауэ, абы хуэфэщэн хэшІапІэ, адрейуэ – хасащхъэм иубзыху къалэнхэр нэсу зэфІэхыным пэлъэщын Іуэхухэхьэхэр (штат), ахэр зэрылэжъэн оргтехникэ.

25.10.2003 гъэ.

ХЪУАПСЭ И ПСЭ КІУЭДКЪЫМ

Юбилейнежъэ интервью.

ЕпсэлгылІар журналист цІэрыІуэ

Шырдий Маринэц

– Борис, къыщалъхуа махуэр, мазэр, гъэр зымышІэ уи ныбжъым куэд яхэту къыщІэкІынкъым. Уи паспортым 1940 гъэ жиІау иратхаш, хуагъэфашэри, абы щыгъуэми махуэмрэ мазэмрэ ямыгъэбелджэлыуэ. «Ар зыми фигу щивмыубыдэфакІэ» жыхуэпІэ щІыкІау, уэ бжыыхъэм тебгъэхуаш, ари бжыыхъэ класэм, нэхъыбэм уэтІпсытІым. Дауэ къыбгурыІуэ хъуну уи хэдэкІэр?

– Ар къызыхэкІар цэхуу бжесІэни, Маринэ: жьы дызэрыхъур хэлущІыІу дымышщІыну дыхэтым, димылэж щІалэгъуэр зэпытт ди гугъэжурэ, «И-и-и, мы илъэсыр къытІэщІоухапэ иджы!» жытІэщ, дыщІэгужьейхьыжри, «ухэныпэ нэхърэ – лъэхъумбыщІэ» псалъэжъым тету илъэсым и клэкъинэ къытхуэнэжам нэфІыцІщхъэрыуэу зы махуэ уэтІпсытІышхуэ къыхэтпхъуэтыну мурат тщІауэ аращ. Ар зы лъэныкъуэкІи фІыуэ си гугъэщсэ: утекІ мыхъуну паспортым махуэ хэха гуэр щимыт-

кІә, илѣэсым и махуэ 365-м уахэдэну ущыхуиткІә, укыщчалъхуа махуэр уэ уэщхыжы кыыхэын хуейщ. Университетым дыщыщІәса илѣэсхэм, ди щІалэгъуэ дахэти, май мазэр кыыхэсхри, ар ди щхъэусыгъуэрэ кыакъэ-пщІыпщІу дызэхэсу щытащ, стипендие тыгъуэм тешІыхъауэ, адэкІи дгъэкІуатэ, мыдэкІи къэдгъэкІуэтэж хъууэ. Иджы, мис, – егъэзыхыгъуэм дынэсри, дыкъехыжым-дыкъехыжурэ, ди Іуэхур бжыхъэкІэм кыыщыщІидзыжащ. Къэгъази-нэзати щымыІәу жбыгъэм узэрыхуэбакъуэм и дамыгъэ илѣэс 60 юбилейр сытым хуэдэу хъарзынәу хуэкІуэрэ езыр мыгъэрей бжыхъэм – зэхәуцэрэфәжауэ.

ГушыІәр гушыІәщ, Маринә, әуэ, илѣэсыр мыхъумэ, сыкыщчалъхуа махуэр си паспортым иткъым. Зауэшхуэм щыгъуэ ди унагъуэ документхэр кІуэдри, сыкыщчалъхуа махуэм и пәжри абы дэкІуэдащ. А пәжыр кыысхуэзыгъуэтыжым махуищкІә сыхуэлІыщІәнут.

– **Фи унәцІэм угъурлыгъэ, берычэтыгъэ, ныбжышхуэ хызолъагъуэ. Сыхуейт уи къуәпсыр кыыщәжәм, анәшхуэ-адәшхуэм, адә-анәм, кыыбдалъхуахәм я гугъу кыытхуәпщІыну.**

– Иджыпсту, Тхъэм ещІә, модә хъуауэ арагъәнщ, – хэт уемыупщІми, е пщыгъуэ, е ллакъуәлІәшу, икІә кыихуарамә, – уәрккъыу я лъәпккыр щытауэ кыыщІрагъәдз. «МәкъумәшыщІә нәхъ тхъәмыщкІә дыдәхәм сакъыхәкІащ» жаІәу япәм автобиографием изытхәу щыта куәдми нобә ар дыдәм трагъэчыныхъ...

Псалъэм кыыдәкІуәу жытІәнци, нәгъуәщІ зы хъәл мыгъуи тхәлгъц къәбәрдей адыгәхәм: фІәгъәнапІә гуэр дгъуәтыххәмә, ди ллакъуэр Къәбәрдейм щымышу, нәгъуәщІыпІә кыиІәпхъукІауэ жытІәну тфІәфІщ. Абы теухуауэ нәхъыбәм жаІәр зәтохуэ: и адәшхуэм (е абы и адәшхуәжым) пщы гуэр иукІри мыбы къәІәпхъуән хуей хъуащ. Япәрауэ, апхуәдиз адәшхуэ лІыукІ, етІуанәрауэ, зрагъәукІыну хъэзыру апхуәдиз пщы хъәулей кыызди-кІар дәнәу пІәрәт?.. А хәхәс психологиер зыкъомкІә зәран хуәхъуу си гугъәщ «нацие» жыхуәләм хуэдә лъәпккъ зәщІәукІам иІән хуей щытыкІәр дгъуәтыным, патриотыгъэ нәс лъахә дызәрысым худІәным.

Ди унәцІәмкІә къәдгъәзәжынщи, япәрауэ, зыщІыпІә дыкыиІәпхъукІауэ игъащІәм зәхәсхакъым, етІуанәрауэ, – уи щхъә темылъ щІытеплъхәнур сыт, – ІутІыжхә зыгуэр зыгъәпщыләхәми зыгуәрхәм яхуәпщыләхәми дащыщккъым, – дылъхукъуәщә лъәпккъщ, зәрысщІәмкІә. Ди жагъуэ зәрыхъунщи, нобәкІә нәхъ лъәпккъ цІыкІу

дыдэу Къэбэрдейм исхэм дразыхэщ. Тхьэм и шы-куркIэ, Тыркум IутIыжхэ къахэкIа куэд щопсэу. Пэжщ, ахэр хьэтыкъуей адыгэхэщ, ауэ дызэрогъэIыхьлы... IутIыж унэцIэм ныбжьышхуэ зэриIэр къызытекIа псалтэм и мыхьэнэми къегъэлъагъуэ (пасхэ). Псалтэм папщIэ, XVII, XVIII лэщIыгъуэхэм ятхауэ архивхэм хэлъ документыжхэм уащрохьэлIэ ди унэцIэм.

Ди анэшыр Анзорей (Лэсчэн ЕтIуанэм) дэс Мэремы-къуэхэрэщ.

Адэшхуэ, анэшхуэ, жыпIащ. Адэшхуэхэмрэ анэш-хуэхэмрэ я куэщI къыхъукIахэм нэхъ сызэхъуапсэ щыIэкъым. Сэри си анэкъилъхухэми ар зи насып къи-хьа къытхэтакъым адэ и лъэныкъуэкIи, анэ илъэны-къуэкIи. Ди анэм и дэлъху закъуэр бегъымбар пэбжу къэтлътэтрэ «Алий и псэ, пэжкIэ» жыхуиIэр ди тхьэ-рыIуафэ нэхъ ин дыдэу анэм дыкъыгъэхъуащ.

Быным я нэхъыщIэр, дауэрэ нэхъ ягъафIэу къамы-гъэхъуми, нэхъ тхьэмыщкIэу къызолътэ, Маринэ, и адэ-анэр зэрыхуэпсэур, зэрилъагъур нэхъ зэман кIэщIу зэрыщытым къыхэкIыу. «ЛIыжьыкъуэ» жыхуаIэм дыхуэмыкIуапэми, ди жагъуэ зэрыхъунци, си адэ-анэр нэгум къызэрыщIэнар жьы хъуахэуш.

Хэт къэзылъхуахэр зыфIэмыIэфIыр, зыфIэмыдахэр, – сэри аращ: си адэмрэ си анэмрэ нэхъ гу къабзэ, псэ къабзэ дунейм цIыху темытауэ къысщохъу.

Иджы къыздалъхуахэм ятеухуауэ. ЗэкъуэшитIрэ зэшыхъуитIрэ дыхъуу арат дэ, зэанэкъилъхухэр. Си къуэш закъуэ Зырамыкурэ си шыпхъу Марусэрэ дунейм ехыжащ. ЦIыхуфIагъкIэ къахъу щытмэ, Тхьэр, дауи, жэнэткIэ къахуэупсащ аитIум.

Зырамыку, абы хуемыджамы, скульптор IэщIагъэм хуэлэкIуэлъакуэт. Абы пхъэм къыхиупсыкIа сурэтхэр, фалъэхэр Налшыки, Москваи, Суздали, ГДР-ми щагъэ-лъэгъуащ, дипломхэр, дыщэ медаль къыхуагъэфэщауэ щытащ. Ди музейм къищэхуауэ ноби и фондым хэлътщ абы ищIа пхъэ фалъэ дахэхэр. И гъащIэр нэгъуэщIурэ къекIуэкIамэ, шэч хэмылъу, ди лъэпкъыр зэрыгушхуэн скульптор Iэзэ къищIыкIынт си шинэхъыжым. Ар дыдэр жаIэу щытащ Зырамыку и IэдакъэщIэкIхэр зы-лътэгъуа ди художник цIэрыIуэхэм.

Анэкъилъхухэм ящыщу къысхуэнэжар быным ди нэхъыжъ Жанпагуэщ. Узыншагъэ иIэжкъым, пIэхэнэ хъуауэ зыкъом лъандэрэ дегъэгугазавэри, Тхьэм сыхуе-лътэIу зэпытщ лъэрытет тхуищIыжыну.

– Борис, уэ аспирантурэ къэбухащ, филологии щIэ-ныгъэхэм я кандидат цIэр къызэрыпфIащын лэжы-

гъи бгъээзщIащ. А гъуэгум укъытемыкIамэ, шэч хэмылгъу, доктор лэжыгъи уи щIэныгъэм къыхъынут. Гуманитар, псом хуэмыдэу филологие щIэныгъэр, нэхъ дэхуэхуэу, и щIэупщIэр нэхъ лъахъшэу зэрыщытыра е щIэныгъэлIым и пщIэр зыгъэлъахъшэ улахуэра щIэныгъэ-къэхутакIуэ институтыр къыщIэбгъэнар? Армырами, мы уищIэм къыщыIэтэ Iуэхугъуэхэм узэреплгъыр къэсщIэну сыхуейт.

– ЩIэныгъэ институтыр сэ фIы дыдэу слъагъу лэжъапIэщ, си гур цызгъэтилъауэ илгъэ тIоцIым нэски сыщылэжъащ, доктор диссертаци хъуну сызыщыгугъ темэм («Къэбэрдей художественнэ литературэбзэр») зеспщытри Iыхъэ гуэрхэр стхакIэт, кытехуахи яхэтт, ауэ... Куэд къезмыгъэкIуэкIыу пэж дыдэр бжесIэн, Маринэ?.. Уэлэхыи, иджырей жыIэкIэ зыкъэтщIынщи, сомым хыфIыдигъэдзауэ арама а лэжъапIэ хъарзынэр: абы къыщызат улахуэр мащIэт, сыздрагъэблагъэм къызатынур тIукIэ нэхъыбэти... «Сомыр нэхъапэт-тIэ?» жызыIэни щыIэнц. Ари пэжщ, ауэ бынитху уиIыну, ебгъэджэну къыщыппэщылгъым деж...

«Лъэпкъым и шхэпс» зыфIэпца уи тхыгъэр куэд щIакъым ди газетым зэрытетрэ, анэдэлъхубзэм и Iуэхур зыIутымрэ лъэпкъыр зыуэ зэкъуэбгъэуэвэн папщIэ зы литературэбзэ адыгэ псоми диIэн зэрыхуеймрэ тебухуар. Адыгэхэр щыпсэу республикыным я унафэщIхэр, ЩIэныгъэхэмкIэ Дунейпсо Адыгэ Академиер, Дунейпсо Адыгэ Хасэр зэгухъу а Iуэхугъуэм телэжъамэ, лъэпкъым имыдэн абы къыхэкIынтэкъым, дауи. Сыт Iэмал, дауэ къэгъэуша хъуну зы махуэм нэхърэ адрей махуэм нэхъри бзэкIэ зэцхъэщыкI зэлъэпкъэгъухэм я къэкIуэнум и унафэ зыщIыфынухэр?

– Къэбэрдейм, Адыгейм, Шэрджэсым я гъунапкъэхэм уимыкIыу мы Iуэхум уегупсысмэ, а ди тхыгъэм щыжытIахэм, щIэгъэтхъагъэ дэнэ къэна, – къытхуэгъэгъу, – щхъэгъэвагъи халгъэгъуэнкIэ хъунущ. Ар ущIэгужьеин хуей Iуэхуу зэрыщытым псэкIэ ущеувэлIэнур дунейм трапхъауэ мелуанкIэрэ тыркухэм, хъэрыпхэм, нэгъуэщI лъэпкъхэм яхэшыпсыхъыж адыгэхэм адыгэгурэ адыгэпсэкIэ уащIэгупсыса нэужькIэщ, Маринэ. Ар дэркIэ гузэвэгъуэшхуэу зэрыщытым щыхъэт тохъуэ Щам (Сирием) щыц Абазэ Шэрэф иджыблагъэ уэ къеIыпха интервьюм къыщыбжиIахэри.

Сыт Iэмалыр? АбыкIи гугъапIэшхуэ дыдэ зэрыщымыIэр фIыуэ сщIэжурэ жызоIэ: Дунейпсо Адыгэ Хасэм нэхъ плъапли нэхъ гугъапли а Iуэхум ехъэлIауэ дэ диIэкъым. Экономикэри хъарзынэщ, бизнесри дэ-

гъуэщ, щэнхабзэри динри дызыхуейщ, ауэ анэдэлъхубзэр щлэблэм ялурылъхьэныр нэхъ лүэхугъуэ пажэу кыыхыху Дунейпсо Адыгэ Хасэр абы темылажьэмэ, дэ езыхэм ди флэщ мыхъужыщэ псалъэшхуэхэр хамэбзэхэмкIэ зэхуэтлүатэрэ абыхэмкIэ ди щхьэ тедгъэужу дыктызэхэнапэмэ, абы кыикIыр лъэпктым и нэхъыбаплэр деплгъурэ дгъэкIуэдыну аращ.

Лъэпкъ цIыкIухэм ятеухуауэ щыIэ политикэм ину зэрызыхъуэжам, ноби зэрызыхъуэжым, къэралыбзэм и фащэр зыхуада ди анэдэлъхубзэр зэзэмызэ нэхъ мыхъуми а фащэмкIэ утыку кыихьэну Iэмал зэредмытым теппцIыхэмэ, пщэфIаплэрауэ кыщцIэкIынууц ди дежи абы кыыщылъагъэсыжыну.

Ди анэдэлъхубзэм и лүэхур кIуэ пэтми нэхъ махэ зэрыхъур журналистхэм хуэдэу зыми зыхащIэу кыыщцIэкIынкъым. Радио-тележурналистхэр мэтхъэусыхэ балигъи сабии анэдэлъхубзэ къабзэкIэ къахуэгъэпсалгъэркымы. Газетым щылажьэхэм ди лүэхур тIэкIу нэхъ тынщ адыгэбзэ-урысыбзэ зэхэтхъуар зэдгъээхуэжыну Iэмал зэрыдиIэмкIэ. ПэщIэдзэ классхэм щат дерсхэр анэдэлъхубзэм хуагъэкIуэнымрэ бзэм и къэбзагъэм хуэлэжьэн щIэныгъэлI гуп щыIэнымрэщ си щхьэкIэ хэкIыплэр зыхэслъагъуэр. Пэжщ, псалгэ «IэрыщIхэр» зымыдэххэ щыIэщ, ауэ, псалгэм паппцIэ, хэт зыщцIэжыр «человечность», «нравственность», «промышленность», «оттенок» псалгэхэр Карамзин кыызэригупсысар, «летчик» псалгэр усакIуэ Хлебниковым зэрейр, фашистхэм хужалэу щыта «фриц» псалгэр Илья Эренбург кыызэрытхихьар. Сыщымыуэмэ, Налó Заурщ поэзиэм и плэкIэ «усыгъэ» жиIэу кызыгупсысар. «Массовка» жыхуалэм и плэкIэ «джэгурыгуп» псалгэм уи тхыгъэхэм сашыхуэзаш. Францыр къэралыгъуэ лъэщ пэтрэ, лүэхущIаплэхэм зэреджэр французыбзэкIэ фIэкI кыыфIадзэу ядэркыым, техникэм, нэгъуэщI лүэхугъуэхэм епхауэ бзэм кыыхыхьэн хуей хъу псалгэхэр французыбзэм хуэзыгъакIуэ щIэныгъэлI гуп ялэу жалэ. АтIэ, адыгэбзэр къэралыбзэу зи Конституцэм ит дэ сыт тхузэфIэкIыну, ди щхьэр зэрытедгъэуж, кыызэрыдгъэпцIэж псалгэу ар къэмынэн паппцIэ?

– Французхэм я дежи щхьэ дынэсрэ, – ди гъунэгъу куржыхэм (грузинхэм) я анэдэлъхубзэм зэрыхущытзэрыкIэлъыплъхэмкIэ щапхъэ къатепхыныр дэгъуэт. Иджышту къэралыгъуэ щхьэхуэ хъуахэщи, – гурылүэгъуэщ, ауэ СССР-м и зы республикэу щыщытамы, ахэм я анэдэлъхубзэ лүэхухэр зэи ягъэбгъунлгъакъым, я

алфавитыр кириллицэм хуэгъэкIуэн мурад яIэу кыщцебгъэрыкIуахэми (30 гъэхэм) ирагъэкIуэтыфаш.

Сэ 70 гъэхэм сыщеджэу илгъэсицкIэ Тифлис сьдэ-саци, мы Iуэхум сытепсэлгъыхыфын хуэдизкIэ сыщы-гъуазэщ: анэдэлгъубзэм телажэ комиссэ яIэрэ стади-онхэм, кинотеатрхэм щачэ билетхэм зэрытратхэ щIыкIэхэр нэгъунэ щIапщытыкIыу, я бзэкIэ мытха кыагъуэтмэ, утыку Iуэху ящIу щытащ.

Дэ ар дыдэр зэкIэ кыызэрыдэмышуэлIанур гурыIуэ-гъуэщ, ауэ литературэбзэр зыубзыху, абы и щапхъэхэм, термин кыэгъэхъукIэхэм кIэлгъыплгъэ комиссэ (Прави-тельством егъэщIылIауэ) зэрыдимылэр щыщIагъэшхуэу кыизолгытэ, зыбжанэри а Iуэхур утыку кыщысIэтауэ щытащ, – кыикIаIакъым.

Апхуэдэ комиссэм и кыалэну щытын хуейт, япэрауэ, бзэ и IуэхукIэ ди кыалэхэм, кыуажэхэм лгъапкъ сэфэт яIэу щыгъэтыныр; етIуанэрауэ, бзэм кыыхыхъэ псалгъэ-хэр хэгъээзэгъэныр; ещанэрауэ, хэмытауэ ди гъашIэм кыыхыхъэ гуэрхэм яхуэкIуэ псалгъэхэр кыэгъэщIыныр, убзыхуныр, термин кыэдгъэсэбэпхэм бзэм и псалгъэ кыэгъэхъукIэ хабзэхэм тетурэ яхэплгъэжыныр.

ТхакIуэхэм, журналистхэм псалгъэщIэхэр, терминхэр кыызэрыдгъэщIым узыщышынену зыри хэлгъкъым, – хгъарзынэщ, ауэ, кытызогъээзэжри, ди бзэм и хабзэ кхъузанэм щIэмыкIыу ахэм ящыщ куэд щапхъэ зэ-рыхгъур фIыкъым: комиссэ диIэн хуейщ. Тхыбзэр, зэры-жаIэу, кIэлош зэвым изыгъэуэвэн комиссэ мыхгъуу, шхуэлур ихауэ зыунэтIын комиссэ.

– Борис, анэдэлгъубзэм кIуэ пэтми хамэ дызэры-хуэхгъум и щыгъэтщ зи бзэр кыулей, зи гупсысэр хуит, шэщIа усакIуэ, тхакIуэ гъэщIэгъуэнхэр щIалэгъуалэм кызэрыхэмыкIым е апхуэдэхэр зэрызакъуэтIакъуэм. «Iуэщхэмахуэм» илгъэсицкI нэблэгъауэ щылэ уэ уи гупрэ уи псэмрэ пхрыкIа, ухэзыгъэгупсысыхь Iуэху-гъуэу мыр зэрыщыгъым шэч кыытесхгъэркъым. Литера-турэ журналым и редактор нэхгъыщхгъэм сыт жиIэфы-ну абы теухуауэ?

– Сэ тIэкIу нэгъуэщIу согупсыс а Iуэхум, Маринэ: дауэрэ дымыгубми, дапхуэдизу зыдымыбжми, тхыбзэ диIэ зэрыхгъу лгъандэрэ адыгэ тхакIуэхэм, журналист-хэм анэдэлгъубзэм и зэфIэкI гъэпщкIуахэр нэхгъэ кыизэлIуахыурэ, и «толькгъун щхгъэрыутIыпщхэр» нэхгъэ кыагъэлурьщIаурэ екIуэкIыу кыысцохгъу. Къащтэт, псалгъэм папщIэ, зауэ нэужь илгъэхэм кыыдэкIа газетхэр, тхылгъхэр. Егъапщэт абыхэм ярытхэр нобэ утыку кыыххэ тхыгъэхэм: шурэ лгъэсрэ я зэхуакущ.

Ауэ, пэжщ ди ІуэрыІуатэм щыщу а зэрыщытауэ, пасэрейхэм къазэрыбгъэдэкІа дыдэм хуэдэу ди деж къэса Іыхъэхэм (псом хуэмыдэу, усыгъэхэм) уащыщІэджыкІкІэ, ди уэрэдыжъхэм уащыщІэдэІукІэ, нэрылътэгъу мэхъу дэ иджыркІэ къытхуэмыхута, дызылтэмыІэса, къэдмыгъэсэбэпурэ дызыщыужа бзэ къэгъэІурыщІэкІэ куэд (лексикэм деж къыщыщІэдзауэ синтаксисым щыщІэкІыжу) зэрыщыІар, хэжыхъауэ ноби ахэр ІуэрыІуатэм зэрыхэтыр. Мис абыхэм, илтэс мин бжыгъэкІэрэ ирагъэфІакІуэрэ лъэпкъым къыдекІуэкІ бзэ Іэмалхэм, тегушхуэныгъэ ини хэлъу, абы щыгъуэми зэблэшарэ шапхъэм имытІасэрэ хэмыту анэдэлъхубзэр ди ІуэрыІуатэм, эпосым къызэрыщыгъэсэбэпа щІыкІэхэм ебгъапщэмэ, шэч хэмылъу, ди литературэм и бзэр зэкІэ къушщ, тхухэмыгъэшпысыхъа къыркуэ куэд хэлъщ, ди псалъэуха гъэпсыкІэхэм мыкІуэмытагъэр, урысыбзэкІэ дыгупсысэурэ адыгэбзэкІэ дыщытхэ куэдрэ къызэрыхъум и шапхъэхэр къахопІиикІ.

«ТхакІуэ, усакІуэ лъэрызехъэхэр къэунэхукъым» жыхуэпІам теухуауэ. Пэжщ, анэдэлъхубзэм худіІэ щытыкІэм, абы и тхыбзэм ехъэлІауэ ди щІэныгъэр зэрылътэхъшэм, ар зэрылътэхъшэм ущІытеукІытыхын лъэпкъ щымыІэ хуэдэурэ дыкъызэрагъэхъум зыкъомкІэ къешэ ди литературэм мыкІуэмытагъэр къызэрыдэгъуэгурькІуэр. ГъэщІэгъуэныракъэ, урысыбзэкІэ щІэныгъэншэу къалътэным интеллигенту зызыбжыж адыгэ дэтхэнэри ирогузавэ икІи абыкІэ псори зыкІэ-лътэоплътыж, ауэ адыгэ тхыбзэмкІэ и Іуэху зэрымыщІагъуэм, зэрыжытІаци, теукІытыхыи тегузэвыхыи урихъэлІаркъым. Пэжщ, зи лэжыгъэкІэ, зи ІэшІагъэкІэ адыгэ тхыбзэм пымыщІа цІыхум емыкІу щІыхуумыщІыфын щхъэусыгъуэхэр гъунэжщ, ауэ литературэм и курыкупсэм хэт тхакІуэм тхэкІэ имыщІэмэ, нэхъыкІэжраци, зэрымшцІэр имыщІэжмэ е абы иримыукІытэжмэ, – мис ар нэщхъеягъуэщ.

Ауэ нэгъуэщІ зыгуэрми къишэу къысщохъу, Маринэ, ди литературэм нобэ хэлъэтышхуэ зэрымІэр. Си гу-гъэщ куэд къыщынэу а ди литуратурэр зыджхэм я дежи. Хабзэ зэрыхъуащи, адыгэ литературэм дихъэхэм мыхъэнэ нэхъ зратыр, япэрауэ, зытеухуарщ, етІуанэрауэ, къыщыхъу-къыщыщІэхэрщ, ахъумэ зэрытха щІыкІэракъым. Хъыбарым ещхъу зы сюжет гуэр зэкІэлътыхъауэ къытхуэзыІуатэ е псалъэ гъущэпсыщэ-хэмкІэ дызыгъасэ, дызыгущий тхыгъэхэм мыхъэнэ нэхъ ядот, зи ІэфІыр къэІуэтэкІэм къыщылътыхъуэн хуей

тхыгъэхэм нэхърэ. Ар литературэри тхылъаджэхэри нэхъыщхьэм хэзыгъэн йуэху еплъыкIэщ. ТхакIуэ, уса-кIуэ IэщIагъэм дежкIэ нэхъыщхьэр гурыIуэгъуэу зыгуэр къэIуэтэн къудейркъым, – гъэщIэгъуэну, удихьэхыу, нэгум къыщIигъэувэу къэIуэтэнырщ.

– Уэрэ сэрэ дызэпсэлтэн ипэкIэ, зэрысхузэфIэкIкIэ уи тхыгъэфIхэм сариплъэжати, псом япэу сигу къэ-кIараш: епщIыкIузанэ къатым тет уи лэжьапIэ пэш цIыкIум сыту гъэщIэгъуэн куэд щекIуэкIрэ. «Тыргъэ-тауэ», «Эдип», «Кушыкупщ», «Дамэлей» пьесэхэу ди лъэпкъым нэщIэбжьэу илъэгъуар, цIыху зэхушы-тыкIэхэм епха гуауэшхуэхэр – зы лъэныкъуэкIэ, ад-рейуэ «Ажэгъафэ джэгухэр» зи щхьэщIэдзапIэ уи гу-шыIэ теплэгъуэхэр, философии гупсысэр зэбэкI уи сонетхэр, лъагъуныгъэ усэхэр... Сыт хуэдизым я ныбжь щызеуэрэ епщIыкIузанэ къатым тет уи лэжьапIэ пэным! Уи псэм ар хуэхьын папщIэ, псэшIэ къыпхэзылхьэ къару къозыт гуэр уиIэн хуейуэ къыщIэкIынщ?..

– Тхьэразы къыпхухъу. Зыдумысыж-зидмыумы-сыжми, тхакIуэхэм, усакIуэхэм гу гъуэмылэрэ псэ гъуэ-мылэу дилэр а ттхыхэр зыхуэгъэза цIыхухэм я псалгэ гуапэхэращ. Ди жагъуэ зэрыхъунци, а лъэныкъуэмкIэ йуэхур хэплэгъуэм щхьэпрыкIри нэхъыкIэжым нэ-сауэ си гугъэщ. Сыщыуэу Тхьэм къыщIигъэкI, ауэ ап-хуэдэу къыщIэгъэлгъэIуауэ щIыжысIэр адыгэ литера-турэм адыгэбзэкIэ еджэхэр, яхэщIым-яхэщIурэ, мащIэ дыдэ хъуауэ къысщохъури аращ.

КъулыкъушIэхэм къазэрыфIэмыIуэхущэри хуэщIа-хэр къызэрыхуэмейри зыгуэрт, ауэ зыхушыIэ цIыхубэм, лъэпкъым къыщIримыдэжым деж, литературэ Гам-лет ещхъу зэмыгупщIыжынкIэ Iэмал иIэкъым: «Сы-щыIэн хьэмэ сыщымыIэн?»..

«Къару хэха» жыхуэпIам тепсэлтыхьыгъуейщ, Ма-ринэ. Пэжщ, апхуэдэ къару хэха имыIэмэ, гум епщIын лъэпкъ къыхузэгъэщIынкъым тхакIуэм. Ауэ къызы-щыгъэхъут ауаныщIымрэ щIэнэкIалгъэмрэ щыкуэд мы гъащIэм «Сэ къару хэха лъэпкъ сиIэкъым» е «СиIэщ!» жыпIэу уакъыхэпсэлтауэ. Къыппадзыжынухэр хьэзы-рыпсщ: «УимыIэмэ, емынэм узрихуэу утхэрэ!» е «Уэрат иджы къару хэха зимыIэжар!»

Аращи, къару хэхам теухуа жэуапым сытумыгъэ-гушхуэ. Мы дуней ауаныщIым ущIимыпIытIэу укье-зыгъэлыну сэ сщIэр зы Iэмалщ: ироние хэлъу ухушы-тыныр икIи узыхушытыжыныр.

– ЩоджэнцIыкIу Алий и цIэр зезыхьэ адыгэ теат-рым щагъэува уи пьесэхэм ящыщу уигу нэхъ зыхуэзэ-

гъар сыт хуэдэ? Птхауэ щылъхэм ящыщу цІыхум нэхъ псынщІаІуэу ялгъэгъуащэрэт зыхужыпІа пьесэр дэтхэнэра?

– «Тыргъэтауэр» си пьесэхэм я нэхъ пажэу кызыолътэ. Комедиехэм ящыщу – «Хьэцацэ дахэр». Мы иужьреймкІа акъылэгъу кыздэмышхъун куэд зэрыщІаэр сощІа, ауэ, пцІыр хьэрэмкъэ, – сэ сфІафІыжщ «Хьэцацэр»: си гушыІа, ауан пьесэхэм ящыщу мыбы нэхъ хэслъхьафауэ кысщохъуж «театрым и магие» жыхуаІэр.

Хуабжъу сыхуейт ямыгъэува си пьесэхэм сценэр ялгъагъуну, псом хуэмыдэу «Нартхэ я дыгъэ», «Кхъужьейбэ», «Кушыкупщ» жыхуиІэхэм. Ауэ, «Тыргъэтауэр» щагъэувым зэрелІаІахэм хуэдэу, гъэувыкІа нэгъэсакІа. Тхьэм и шыкуркІа, зыкъым икІи тІукъым сэ си пьесэу сценэ зылгъэгъуар, – ягъэув закъуэрэ жытІау сыт хуэдэ гъэувыкІами арэзы дыщытехъуэну ныбжъым дитыжкъым.

Сыхуейт «Эдипыр», кызыгурыІуэнухэм папщІа екІуу эдзэкІауэ, режиссерри, композиторри, художникри ягу загъэу спектаклым ирилгъэжауэ, театр утыкушхуэ гуэрхэм адыгэбзэкІа щагъэлгъэгъуэну.

Дыхъуапсэ къудейуэ щыаракІа, лІо нэхъ бэрычэту дыщІамышхуэпсэнур: сыхуейт «Тыргъэтауэ» «Дамэлей» трагедиехэм кино нэгъэса кытращІыкІауэ слгъагъуну. Ауэ мы иужьрей хъуэпсапІэр адыгэ драматургым дежкІа апхуэдизу инщ икІи фІащхъугъуейщи, кІуэаракъэ, «Ди Зэрэгъыж Париж хъуну сыхуейт» жысІам ещхьц.

– Адыгэм тхэлъ хьэл-щэнхэм ящыщу сыт хуэдэ нэхъ уигу темыхуэр?

– Дунейм зы лгъапкъи тету кыщІаІаІынкъым зыгуэрхэр зыдэзымыгъэужрэ а дагъуэхэр кызыэринэкІыным хущІамышкъуу. Си гугъэмкІа, ар нэхъ сэбэпщ, узыщытхъуж зэпыту ущысыным нэхърэ.

«Мыр зыхэднащэрэт» жыхуэсІау адыгэм тхэлъ хьэлхэм сащегупсыскІа, зы щІалэ гуэрым жиІауэ щыта псалтэхэр занщІауэ сигу къокІыж.

Ар кыщыщыуар 1963 гъэращ. ГъащІам и нэхъ ІафІыпІау илгъэищ Совет Армэм хьэрэм хуэсІри къэзгъэзэжауэ ди университетым сыщІаІысхьэрт. Адыгэбзэм и грамматикэмкІа экзаменыр екІуэкІт. Алфавитым тету драджэрти, си чэзур кыщысыным сыпэлгъуэрэ сэлэт фацэр сщыгъу (Урыс Хьэталій гушцІагъу нэхъ кысхуищІынкІа сыщыгугъу арагъэнт) бжәІум сыІуст. Апхуэдэу дыздэщысым, моуэ сэр нэхърэ фІауэ

нэхъыжъын жыпІәну щІалә пащІапцІә гуэр ауди-
торәм къыщІокІыж, «Адыгә инфинитивт иджы сымы-
лъагъужар!» жеІә, бжэр ину иредзылІәжри, – макІуә
щІыкІә! ТІу зыхуагъәува щІаләжъыр афІәкІа сә зәи
слъагъужакъым, ауә и псалъәхәр си гум къинащ.

Мыбы уридыхәшхи хъунуш, ауә ухәзыгъәгупсы-
сыхъыр нэхъыбәу хәлгу къысщохъу. Сыщымыуәмә, абы
хъарзынәу къегъәлтъагъуә ди лъәпкъ мыгъуагъәхәм
ящыщ зы: адыгәм фә зәрызедмыплъыжыр, ди щхъә
пщІә нәс хуәтщІыжыфу дызәремысар. Мыбдежым «ди
щхъәм» къызгъәкІыр «ди лъәпкъым, ди лъәпкъәгъу-
хәм» жыхуәләу аращ.

Ди тхыгъә гуэрым зәрыхәт дыдәм ещхъу жытІәнщи,
дә «псоми дахуейш, псори тфІәгъәщІәгъуәнщ, псори
тфІәтелъыджәщ, псори къабыл тхуәщІынуш урыс акаде-
микри, узбек композиторри, хъәмшәрий художникри,
ауә ди адыгәгъу гуэрым деж Іуәхур нәсамә, ІупщІәм
дәщІыгъуу жытІәр е дызәгупсысыр мыращ: «Адыгә
мыстт иджы сымылъагъужар!!!»

Сыту пләрә-тІә а мыгъуагъәм и къежъапләр?

ЖытІә-жыдымІәми, нәгъуәщІхәм я псори зыфІәдур-
дылу есәжа дә ди лъәпкъәгъухәм ящІәхәри нәмыщІы-
сауә, ятххәри нәмытхысауә, адрейхәм я акъыл къытІасәр,
я къару къыхъыр адыгәхәм къаймыхъулІәну къытщо-
хъуж, къулыкъу шәнт къызылтъыс адыгәхәм Іәмал
иІәхукІә нәгъуәщІ адыгә гъунәгъу зәрызыхуамыщІы-
ным хушцІәкъу куәд щІахәтри къәзышәр а хъәлыращ.

НәгъуәщІу дакъыгурылуәну сыхуейтәкъым, ауә, мы
Іуәхум уегупсысурә тхыдәм уриплъәжа нәужь, ди лъәп-
къым, ди лъахәм ехъәлІауә патриотыгъә нәсыр адыгәм
ди нәщәнә нэхъыщхъәхәм ящыщу зәи щымытауә
къыппщызыгъәхъу куәдым уарохъәлІә.

УбзыщІкІә сыт, – зи Іуәху нәгъуәщІыпІә щыдәкІа
адыгәр сәбәп къахуәхъун мурадкІә къызыхәкІа лъәп-
къым, и адәжь лъахәм къыхуеплъәкІыж хабзәкъым.
Абы щыхъәт техъуә щапхъәхәр тхыдәм щыгъунәжщ.
Псалъәм папщІә, илгәсищә бжыгъәкІә Мысырыр (Еги-
петыр) яІыгъащ адыгә мамлюкхәм, Урысей пащтыхы-
гъуәр я Іәпәм дагъәшәрашәу щытащ адыгә куәдым,
Уәсмән къәралыгъуәм и тхыдәми къинащ лъәкІыны-
гъәшхуә зиІа адыгә цІыху щәджащә Іәджәм я цІәхәр.
Апхуәдәхәм дә дарогушхуә, даригушхуәни хуейш, ауә,
тхъәхужыІәу жыдывгъәІи, генеологии и ІуәхукІә мыхъу-
мә, ахәр адыгәу зәрыщытам щыхъәт техъуә Іуәху-
гъуәхәр – е щыІәкъым, е, щыІәми, щыІәр Іәпәтез жы-
хуәІәм хуәдизщ.

Зыгуэрхэм я тхьэкIумэм еуэнкIи мэхъу апхуэдэ гупсысэхэм к'бахэтэджыкIа мы си усэ сатыриплIыр, ауэ л'баг'уныг'эа Iэужьу зэрыщытыр к'ал'бгытэну сыщыгуг'гыурэ жызоIэ:

Лыг'эрэ Iушыг'эу Тхьэм к'уитахэр
Дунейм тумыпх'амэ, иджыпсту
Уисыжынт л'эпк'э уардэу уардэ л'бахэм,
ФIыщэу сл'баг'у си л'эпк'э-хамэкIутIу.

– Борис, усэфI жыхуаIэр к'ызэрыпщIэну щIыкIэм теухуауэ Иосиф Бродскэм жиIам дыщIыбг'ужын щымыIэу к'ысщох'у. «Поэзия это не «лучшие слова в лучшем порядке», – это высшая форма существования языка». Ил'эситI хуэдизкIэ узэлэбэкIыжмэ, ди газетым тета уи сонетхэм бзэмкIи, гупсысэмкIи, философиемкIи, г'ащIэм и пэжыпIэ умыбзыщIамкIи ук'эзыг'эуIэбж' куэд хэл'щ. Сэ ахэм яхэсл'эг'уар г'ащIэ г'уэгуанэ зыкIуа цIыхум и Iушыг'эм и зак'уэк'ым, атIэ уи псэ ешам и кIий мак'щ, апхуэдэу жыпIэ г'ыххэнумэ. Уи псэр пк'узын, «сак'гы-рыIуэнк'ым» жыпIэу уи гупсысэр «к'ыж'эдэпк'уэн» хуей х'урэ? Сыт хуэдизкIэ зэран апхуэдэ щытыкIэр тхакIуэм дежкIэ?

– Псэ емызэшрэ пIал'тэ-пIал'экIэ к'ыхэкIиикIыну хуэмей псэрэ щыIэу к'ыпщIэкIынукук'ым. А кIий мак'хэр псэм щиужьыхыхыжым деж нэх' гуауэу к'ысщох'ур сэ. ТхакIуэ, усакIуэ, композитор, художник сыт хуэдэхэм Тхьэр абыкIэ нэх' к'ахуэупсауэ к'ыпщIэкIынуц: псэм и кIий мак'хэм нэг'уэшцIхэр тезыг'эу езы-хэри зэрытеуж гуэрхэр к'ыхащIыкIыф.

Мыпхуэдэхэм к'атехьэл'эр, трагедие нэх' зыхал'г'аг'уэр езыхэм ягухэм, я псэхэм к'ыпщаг'эщIыжа «я дунейхэмрэ» гурыщIи гуцIэг'уи зымыщIэ дуней дызытетымрэ зэпыщIапIи зэг'экIупIи к'ызэрыхуамыг'уэ-тыфырщ. А дунейтIым я зэхуакум куэд иг'уэу нэмысу докIуадэ абыхэм ящыщу.

Дауи, х'уэпсэным к'ыхуиг'эщIа дэтхэнэ цIыхуми иIэщ а «езым и дуней» жыхуэтIэр, ауэ образ гупсысэкIэкIэ Тхьэр зыхуэупсахэм (е – тезыр зытрил'х'ахэм) я «дунейхэр» пэж дыдэу к'ыппщых'уным хуэдизу IупщIыIуэщи, апхуэдэм ук'ытебэк'укIыу псомкIи к'ызэрыгуэкI мыдрей дунейм к'ытебэк'уэжыг'уей щIэх'у-ри араг'энц.

– «Тенджыз хуэдиз усэ щIауса гухэл'хэр
ЗэпэлэщIэ гухэм к'ал'ушэщ гурыг'уш», –

жызыла уэ сыноупщынут, Борис: зэхуеләу зәпәгъунәгъу хъухәм я нәхъыбәм зәлушәңнә щлэхыу щхъә щәгъәтрә?

– Абы трактат псо тептхыхъи, кләшл дьдәу жәуап епти хъунуш, Маринә. Нәгъуәшл си зы усә гуәрым хәтш мыпхуәдәу:

«Лъагъуныгъәр гухәм я гъәрыплә-тхәпләш,
Мы дунейм щымышу хәщлхъа хәщләпләш».

Дунейр езыр эгоизмклә гъәншләш, къыщымыш хәщләпләи и хабзә тклийхәм щләмышвә лъәпкъи игу те-хуәнклә ләмал иләкъым. Гува-щләхами а къыщымыш хәщләпләр езым и хәщләплә къыззәрыгъәкләм ешхъ ешл дунейм, хуәмышләр пцләшхъуә абгъуәм хуәдәу зәтре-къутә. «Тхъәм сахимыгъадә» жыхуаләм хуәдәш аитлү-ри, ауә нәхъыбәрә къәхъур етлүанәрауә къыщләкынуш.

«Ар пәжкъым, гухәр зәгъунәгъу хъуху нәхъ зәклә-ропшл!» жызыләнур куәдш. Хуабжыу сыхуейт сәри ар ядәжысләну, ауә... Ауә, пәжхәм я нәхъ пәжыжыр жыплә-нумә, гъащләм абы теухуауә къыдит жәуапыр нәгъуәшлш: *зәщләхъуәпсу, зыр зым щләлләу щытыхукләш гухәм я тхъәгъуәр*. Сытым дежи зәрыгъуәт пкъыхәм я тхъә-гъуәмрә псомкли зәтехуа акъылхәм я тепщәгъуәмрә хуәм-хуәмүрә хоужыыхыхъ зәщләхъуәпса гухәм я псы-сәхәр. Хоужыыхыхъәри, зи гугъу тцлә хабзәхәм, гъащләм и хабзә тклийхәм, хуәм-хуәмүрә тохъәхәр.

Тхәхужыләу жыпләнумә, гум и псысәхәр нәхъ пасәу икли нәхъ тыншу зыкләрызыгъәшәщыфхәр, акъыл гъәтлыса я зәхуаку дәлтрә пцлә зәхуащлү зәдзыгъәп-сәун гъәсәныгъә лъагә зиләхәраш гъащләм нәхъ къелхә-ри, нәхъ унагъуә зәпәш зыщлхәри, щләблә нәхъыфл къәзыгъәхъухәри. Апхуәдәхәр щымыламә, мы дунейр къәкъутәжынти... Атләми, заумысыж-замыумысыжми, апхуәдәхәми я деж щыгукъәкыж ләфлш гухәр щызә-щләхъуәпса, зәщләлләу щыщыта зәман телъыджәр.

– **Уи сонетхәм ящыш сатырипл:**

«–Усаклүәр зәрыпсәур гукләш.
А нәхъ ихъу-илъу нәхъ лүмплейрш.
Абы зызыхуишийхәм зыкли
Хуәщләкъым нобә мы дунейр».

Сыт хуәдә хъуәпсаплә уилә, насыпыфләу зыкъуигъә-лътәтәну?

– Илътәс 60 ныбжыр зыкъомклә пцләшә лъәлътәжы-гъуәм ешхъш. Гугъәм я нәхъ ину къыздепхъәкләхәмрә хъуәпсапләм я нәхъ ләфлү къыбдеклүәкләхәмрә къызә-ромышхуәләнум пхуәмышхурә пфләмышлү арәзы ущыте-

хъуэ ныбжыщ. Хъэуэ, гугъэни хъуэпсэни щыдгъэтыжауэ кыикIктым абы, ауэ а ныбжыым унызэрыхъэса е ущхъэ-дэха нэужь, уи щхъэм узэрыхуэхъуапсэхэр куэдкIэ нэхъ тегъэщхъа мэхъу. Зыгуэрхэм емыкIу дыкъащIынкIэ дышынеурэ жытIэнци, иджы сэ нэхъыбэрэ къэзгъэсэбэп лъэлур мыращ: Тхъэм си бынхэр насыпыфIэ ищI. ЕмыкIу къэтхыну щыщIэددзакIэ, къэтхыпэнщ: сэ хуабжыу сахуэарэзыщ си бынхэм.

– Борис, уи бынхэм яхэт сурэт щIыным, усэ тхыным дихъэх?

– Сурэт зыщIу щымыта яхэтактым щыщIыкIухэм щыгъуэ. Иджыпсту зи нэхъыжыгъуэ Дисэ художник-модельерыр IэщIагъэ хуэхъуным щIэхъуэпсу, абы тегъэпсыхъа сурэтхэр ищIу цытащ, ауэ хуэм-хуэмурэ ари щIэужьыхыхыжащ. Усэ зытх яхэту сщIэрктым, цэхуу ткIэщIамытхыкIмэ... Усэрэ сурэткIэ ди деж узэрыщымыпсэуфынум щыхъэт техъуэфыну зы лIышхуэ щIэсщ абыхэм я унэм, IутIыж БорискIэ еджэу.

– Иужырейуэ зэхэпха анекдотхэм ящыщу нэхъ уигу кыинар сыт хуэдэ?

– Анекдотыр мыдыхъэшхэнмэ, щIыжыпIэн щыIэктым, ауэ, Iуэхушхуэракъэ, сэ сщIэ анекдот дыхъэшхэнхэр уэри ныбжесIэфынуктым, газетми кыитрадзэнуктым... Анекдот дыдэ мыхъуу, адыгэ тхакIуэхэм я гъащIэм кыыщыхъуа гуэр ныбжесIэжынщ...

Налшык дэт тутнакъэщым адыгэ усакIуэ гуп ирагъэблэгъат, жаIэ, абы исхэм усэ къахуеджэну. Я тхъэкIумэхэр тегъэхуауэ кыызэредаIуэхэр щалъагъум, усакIуэхэр кыызэрыкIри, щысылуахэщ. Абы гу лызыта усакIуэ нэхъыжыым, икIэм икIэжым, жиIащ:

– КхъыIэ, кыитхуэвгъэгъу, куэдыIуэрэ фыдгъэхъэулеяуэ кыыщIэкIынущ дэ.

Ар щызэхихым, и натIэм дыркъуэшхуэ телъу зы щIалэ нацэлущэшхуэ гупым къахопсэлъыкI:

– Фыкъеджэ фэ, фыкъеджэ. Сэ кыыслъысу илъэсыйрэ мазийкIэ сынывэдэлэуэну сыхъэзырщ.

– Борис, куэдым ящIэрктым уэ узэрыIэпщIэлъапщIэр: «чеканкэ» жыхуалэм узэрыхэзагъэр, пхъэм узыхуей кыызэрыхэпщIыкIыфыр. ЗэрызэхэсхамкIэ, уи пхъурылху щIалэ цыкIум гушэ дахэ дыдэ хуэпщIащ. Аргуэру, зэрызэхэсхамкIэ, уи IэдакъэщIэкIхэр цыхухэм ебгъэлъагъуну уи мурадщ, абыкIэ дэлэпыкъуэгъу бгъуэтмэ. Дыпэплъэ хъуну а Iуэхугъуэм?

КъыдэхъулIэмэ, ди мурадщ, ауэ Тхъэм ещIэ дыктызэрикIыну...

Пэжщ, сэ сызэрыцЫкІу лъандэрэ сурэт щІыным, ятІэхум, пхъэм зыгуэрхэр къыхэупсыкІыным сыдехъэх, ар ІэщІагъэ схуэхъуным нэхъ хъуэпсапІи сиІакъым, ауэ дэ дыкъызыпхрыкІа гъащІэм, узыхуейхэр щызэбгъэхтулІэн дэнэ къэна, уи цхъэр хэмыкІуадэу къыкІуэ-цІрыпхыфмэ, – ари хъарзынэт. Аращи, гъуэгу зымыгъуэта а лъагъуныгъэр къытхуэнэрэ дыгъуа-дыгъуауэ ноби къыддопсэу, хъэчэхъэпсэ псэукІэм хущІыхъэгъуэ тІэкІуфэкІухэр къыхэтпхъуэтурэ зыгуэрхэр дощІ, зыгуэрхэм зыгуэрхэр къахыдощІыкІ. Хъурэ? Мыхъурэ? Алыхъымрэ Къып Мухъэмэдрэ я закъуэщ ар къыбже-зыІэфынур?

– Иджы сыхуейт «Пруст и анкетэ» жыхуалэу дунейм нэхъ щІыцІэрыІуэхэм ират упщІэхэм щыщ зыбжанэм жэуап къептыну. А фІэщыгъэцІэр абы щІигъуэтар Марсель Пруст ныбжь зыхуэмыдэхэм иту тІэурэ мы упщІэхэм жэуап иритати аращ. Псалъэм къыдэкІуэу жыпІэnumэ, XX лІэщІыгъуэм псэуа француз тхакІуэу 100-м мы упщІэхэм ирата жэуапхэр щызэхуэхъэса тхылъ 1969 гъэм Париж къыщыдэкІащ. А тхакІуэхэм нэхъэр унэхъ хуэмыху мыгъуэтэкъым, Париж укъыщалъхуакъым, ужурткъым жумыІэnumэ. Аращи:

– Нэхъ насыпышхуэ дыдэу къэплъытэр сыт?

– УкІуэ пэтми нэхъ задэ, нэхъ шэдылъэ, нэхъ цІэнтхъуэрыгъуэ хъу гъащІэ гъуэгуанэр укъамыуфІейрэ зумыуфІейжу пкІуфыныр икІи лЫгъэщ, икІи насыпщ, икІи егъэлеяуэ гугъущ. ЩыІауэ пІэрэ ар нэсу къызэхъулІа? ФІэщхъугъуейщ. АтІэми абы хущІэкъуэ зэпыту псэурац ЦІыхукІэ зэджэжыну зыхуэфашэр.

– Къулейсызыгъэм я нэхъ ину къэплъытэр сыт?

Къулей ухъуным ухущІэкъум, уи цхъэфэр лъэгущІыхъ пщІым, уи пщІэр хэбутэжурэ, икІэм икІэжым, ахъши уимыІэу, напИ уимыІэжу укъэнэныр.

– Дэнэ ущыпсэуну ухуейт?

– Жэнэтыр хъунут, – къытлгъысынукъым. Дуней жэнэтыр, мес, – къытлгъагъэскъым... Псалъафэ щыІэщ «Дэнэ умыкІуами, – Зэрэгъыж къекІуэлІэж» жиІэу, ауэ Іуэхушхуэракъэ, къалэм дэс я къуажэгъухэр пропискэ щачІу абыи къахуэнэр псоми я зэхуэсыжыІэу «ДыгъапІэжыкІэ» зэджэ хъэблэращ. Мис а хъэблэм дыдэгъуэльтхъэжын япэ, сыхуейт илгъэс зыхыбл хуэдэкІэ Париж сыкъыщыпсэуну.

– Тхыдэ, ІуэрыІуатэ персонажхэм ящыщу дэтхэнэ лІыхъужьыр уи дежкІэ щапхъэ? Дэтхэнэ бзылгъухгъэр къахэпхынт?

– Бэдынокъуэ хуэдэу мылІызадэжъ дыдэу, Къуий-

цЫкІу хуэдэу мыхьэлэболэ дыдэу щІалэ курыхыжыфІ яхэтмэ, мис апхуэдэм щапхъэ кыитепх хъунут...

Сэтэней хуэдэу мыдахэ дыдэми, Мэлэчыпхъу хуэдэу мыбзаджэ, мыжьэрэІурэ дыдэу бзылхугъэ Іэ щабэ-Іу щабэ цЫкІур нобэрей бюджетникым дежкІэ псэгъу хъарзынэм и щапхъэу кыизолъытэ. Моуэ-щэ, кыипху-пыгуфІыкІыу плэ лъапэм кыитетІысхъа нэужь, госслужакъхэм уащыщ кыипщигъэхъурэ диагноз псори пщигъэгъупщэжу.

– **Ди тхыдэм хэтахэм ящыщу нэлэты зыхуэфащэу кыэплъытэр хэт сымэ?**

– Адыгэ щІыналгъэхэу дуней жэнэткІэ узэджэ хъунухэм, ауэ кыэгъазэ имыІэу тІэщІэкІахэм, адыгэлгърэ адыгэпсэу хэкум щІатахэм мылхкурэ кыулыкхурэ кыищІэзыхауэ щыта ди лъэпкыгъу гуэрхэм ныбжьрей Іумпэмырэ нэлэтырэ яхуэфащэу собж... Апхуэдэхэм я нэхтыбэр цІэимыІуэщ, ауэ зи цІэ ящІэхэри псори зыщІэ гуэрхэм ябзыщІ. НэхтыкІэжращи, ахэм яхэтщ ди хэкулІхэм бгъурагъэувахэри.

– **«Мыбы срещъащэрэт» жыхуэпІэ цІыху щыІэ, щыІа?**

– Мы дунейм щекІуэкІыу гухэри, псэхэри, нэхэри, тхыкІумэхэри зыкуда зэгупыгъуэ кыомым и щхъэр яхихыфарэ хуей дахэ гуэрым и бжыаІур иту псэу, унагъуэкІи, узыншагъэкІи, псэукІэкІи гукъеуэ лъэпкы зымыІэ бжыхъуэ лІы бжыфІэшхуэ гуэр щыІэмэ, мис абы сырещхыну сыхуейт.

– **Уигу тумыгъэхуэфыр сыт?**

– Унэлут психологиер.

– **КъэхъункІэ хъунухэм ящыщу нэхъ гузэвэгъуэшхуэ дыдэу кыэплъытэр сыт?**

– Нэхъ гузэвэгъуэшхуэжхэм Тхъэм дашихъумэ, ауэ, хэт ищІэрэ, индей лъэпкы цЫкІу кІуэдыж гуэрхэм ещхъу, туристхэм пщІэкІэ дакыхуэфэ, къамэ нэпщІ тІэкІухэр кыиткІэрылэлэ захухэттІэурэ ахэр тедгъэу мыхъумэ, нэгъуэщІ дызыхуеижи дызищІысыжи щымыІэу мы щыпІэ дахэм и Іуфэлъафэхэм дыкыІунэн хъункІэ хъумэ, – мис ар гузэвэгъуэшхуэ дыдэщ. Дэ жытІами, – ар Тхъэм кыитхуимыухкІэ, ауэ... Ауэ, гу лъыитгъэ-лъыдмытэжми, дызэрыщытын хуейм нэхърэ, дыкыизэралъагъуну дызэрыхуей щІыкІэхэм нэхъ делІалІэу, лъэпкы сэфэтыр гъэлъэгъуэнри ди лъакъуэхэм я зэфІэкІым, «Къофэ, къофэ, къофэ, адыгэ лъэпкыыр къофэ!» жыхуиІэм нэхъ теухуа хъууэрэ зэрыкІуэм абы урегъэгупсыс. ДригузэвэнкІэ игъуэ хъуауи кыитщохъу.

– **Зыхэзнащэрэт жыпІэу сыт хуэдэ хъэл уиІэ?**

Зыгъэгусэхуу сызэрыщытыр. Ар лЫм дежкІэ хьэл-хэм я нэхъыфІкЪым, ауэ Тхьэм кЪуита хьэлыр пІызы-хыжыну хуитыр Езыраци, сызэрыхуээу естыжыну фы-кЪызогъэгугъэ.

– **Цыхур фІуэ уэзыгъэлъагъу хьэл-щэныр сыт хуэдэ?**

– Нәгурытыгъэр.

– **Литературэ лІыхъужьхэм ящыщу (цІыхухъуи цІыхубзи) нэхъ уигу кЪинар?**

Сид (Корнель), Овод, Мартин Иден, Иван (Достоевский, «Карамазов зэкЪуэшхэр»); Ренъе гуащэ (аратэкъэ Стен-даль и роман «Плъыжърэ фІыцІэрэ» жыхуиІэм хэтыр?), Стефан Цвейг и новеллэ «Бзылътхугъэ мыцІыхум и письмохэр» жыхуиІэм хэт бзылътхугъэр (и цІэр кЪысхуэ-щІажкЪым), Куприн и Олесэр.

– **Уэ политикэм ухэткЪым, езы политикэр уи гъа-щІэм сыт хуэдизу хэт?**

СыхэтакЪым, сыхэткЪым, сыхэтынуи сыхуейкЪым. Іуэхушхуэракъэ, езы политикэр псоми ди гъащІэхэм лъакЪуащхьэкІэ кЪыхэтщ.

«Къытхуэгъэгъур» щІыгъуу жытІэнци, куэпэчым ирагъэщхь хабзэщ политикэр. ГъэщІэгъуэныракъэ, жьыгъэр кЪыпхуепсыха нэужь, нэхъри кЪыпкІэры-хъыжьэхэм ящыщ а куэпэчыр.

– **НэхъыфІу плъагъу**

– **композиторхэр...**

– Верди, Чайковский, Свиридов.

– **УсакІуэхэр...**

– Гейне, Лермонтов, Блок.

– **ТхакІуэхэр...**

– Лондон, Ремарк, Куприн.

– **Художникхэр...**

– Боттичелли, Ренуар, Куинджи.

– **ФІуэ плъагъу жыгыр, удзыр?**

– Ди мэххэм кЪыщыкІ кхъужьейр (адыгафэ изоплъ), гуащІэпэр (сабиигъуэр сигу кЪегъэкІыж), джэдгыныр (ди анэмрэ и пщэфІапІэмрэ нэгум кЪыщІегъэувэж).

– **Уи псэр жыгъэгугъуэ сыт?**

– Ар закЪуэ бжыгъэкІэ кЪызэщІэубыдэгъуейщ, Ма-ринэ, ауэ нэхъ сызыгъэгугъуэ дьдэхэм ящыщ лъап-кЪым и кЪэкІуэнум щІэгупсыс куэд ди щІалэгъуалэм зэрахэзмылътхуэр. Дызэримыгугъэу Тхьэм кЪыщІа-гъэкІхэ.

– **Дунейм укЪыщІытехьэн хуейм и щхьэусыгъуэ нэхъыщхьэу кЪэплътхэр?**

– УкъэзыгъэщІам укъыщІигъэщІам мыхъэнэ гуэр къыхуэбгъуэтыфыныр – зы.

УкъэзыгъэщІар ищІам хущІумыгъэгъуэжу дунейм утетыныр – тІу.

УафІэпсэум-уафІэпсэуэрэ, илъэсищэкІэ уафІэпсэуа нэужь, Шырдий Маринэ юбилей интервью ептыныр – щы.

– ДызэгурыІуащ. Илъэс 40 дэкІмэ мыбдеж дыщы-зэхуозэ.

2000 гъэ, «Адыгэ псалгъэ»

ІЭФЫПСЩ ДУНЕЙР, АР МИНРЭ НЭПЦІУ ЩЫТМИ...

ЛІыжътегъэу интервью

– Нобэ хуэдэу си щхъэкІэ къысщохъуж илъэс 60 ури-къуауэ интервью къыщыпІысхар. «Сыту псынщІащэу кІуэрэ мы гъащІэр» жыпІэурэ гукъеуэшхуэм уиубы-дынт, лъабжърэ къудамэрэ узэриІэм уи гур дэмып-сэхутэмэ. Абы тепщІыхъауэ пІэрэ уи иужьрей тхы-лътым «Къудамэхэр» жыпІэу щыфІэпщым? Быным, лэжыгъэм ятеухауэ иужьрей илъэситхум «уи къудамэхэм» къахэхъуам дыщыбгъэгъуэзэну сыхуейт.

– ГъащІэр псынщІащэу зэрыкІуэм гу нэхъ щылтыштэ-ри уи мурадахэмрэ зэфІэбгъэкІыфахэмрэ зэпэплътурэ Іуэхум уцыхэгужеихъыжри ныбжъыр 60-м щхъэдэха нэужькІэщ, Маринэ. Уэ иджыри абы фІгуэ упэжы-жъэщ, – Тхъэм гу щуигъахуэ адэкІэ къыппэщылъ илъэси-щэм.

ЩІэтхъумэнкътыми, мы сыкътыщалътхуа гъэуэ жы-хуалэми дунейм дыкътыщытехъар октябрым и 15 ма-хуэрауэ зэратхми тхъэ ирипІуэ хъуну щыткъым. Мыдэ, мыдэ нэхъ иужьыІуэкІэ тхуагъэува бжыгъэу аращ ахэр. Нобэ зи щІалэгъуэхэм ар я фІэщ пхуэщІынукъым, ауэ сэ си ныбжъхэу зауэм халътхуа е зи сабиигъуэр абы хуэзахэм куэдэ яхэтщ, кътыщалътхуа махуэхэр дэнэ къэ-на, илъэсхэр хуэгъэфэщарэ номейуэ зыхуагъэувахэр.

ПцІыупс дримыхъуу тхъэ зэрытІуэфынураци, жьы-гъэр кътытхуеблэгъауэ зыкъом лъандэрэ зэрыдихъэ-щІэм шэч кътытетхъэну Іэмал кътыдэзымыт лІыжъ нэ-щэнэ щІэхъумэгъуейхэм садогъуэлътыж икІи сакъты-дотэдж.

УщытЫскІә уехуэхмә, ухущІәрыуәурә утәджмә, укъызэрытәджу лъэныкъуэкІә уещІәмә, укъэтәджыхункІә укъыщІәтәджар пщыгъушщәжмә, жьыгъә жыхуаІәр къыпхуепсыхауә аращи, ухуеймә, гъафІә, ухуеймә, уи пенсә уәдым къыщІәкІ хущхъуә нәпцІхәмкІә упәу-выну хәт.

ГушыІәншәу жыпІәмә, Тхъэм фІыщІә щІыхуәтщІын хуей Іуәхущ ари – жьыгъэм дынәсу къәткІуам дыхуеп-лъәкІыжыну къызэрытхуиухар. Къыддалъхуауә, ди ныбжьәгъуауә, фІыуә тлъагъуу щытауә дапщә дунейм ехыжар. Дәр нәхтрә нәхъ цІыхуфІхәу. Дәр нәхтрә псәу-ну нәхъ яхуәфашәхәу...

Сыт хуәдиз щыщІагъәрә бәмпләгъуәрә ди гъащІәм хәмылтами, гурыфІыгъуә гуәрхәр диІәу нобәм дыкты-зэригъэсамкІә Тхъэм сыхуохъуахъуә сә, Маринә. Си гъащІәм и къудамә нәхъ пажәхәу къәслъытә си бынит-хум ящыщү хъыджәбз нәхъыжьытІыр унагъуә хъар-зынә ихъахәщ, пхъурылхуу 5 сиІәщ... Андрей хъыджәб-зитІыр, зэрыжаІәу, си джабә къыщІәсщ, сигу хагъахъуә мыхъумә, щІыхагъәщІын ядэзмылбагъуу. Ахәми уни-верситетыр къаухащ, ІәнатІә гуәри гъащІәм цагъуәтауә мәлажьәхәр... Псом хуәмыдәу мы гъәм нәхъ сызыгъә-гуфІар ди щІаләращ: дыщІигъәхъуәпсым-дыщІигъә-хъуәпсурә, иджы, мис, – адыгә унагъуә щыпкъә къыхъу-кІа нысә угъурлы цІыкІу къытхишащи, ину дрогуфІә.

Мы жысІәхәр зэрыжысІәри а зи гугъу пхуәсщІа жьыгъэм къысхилхъа нәщәнә мыхъумыщІәхәм ящы-щү аращ, Маринә: лІыр бынхәм ятепсәлтыхърей, ящыт-хъурей, нәхъ жәмыжьыгу хъуамә, «жыкІәфәкІә» спис-кІәм ихуауә аращи, емыкІу дыкъэзыщІыну хуейхәм, ар къалтытәу, нәхъ тхудачыхыну сащогугъ.

Сыт хуәдә спискІә димыхуами, си лъә щІәхурә си Іә зәтездзәу сытІысыжакъым сәри, Маринә: «Хъуа-мы-хъуами, – нокІуә!» жысІәри а зи гугъу пщІа тхылтыр – «Къудамәхәр» – иджыблагъә къыдзәгъәкІащ. Къыдзә-гъәкІауә, сызыщІодәлукІри сыщысщ, «Хәт и убалгә си-хуәнү пләрә?» жызоІәри.

Адрейуә. Хуабжьу сызыгъәгуфІа хъыбар мы гъәма-хуәм Париж къыкІыу къысІәрыхъащ, культурәм куууә еләжъ цІыху цІәрыІуә Доминик Дольме къызэригъә-пәщә «Къухъәпләмрә КъуәкІыпләмрә ятәлажьә унәкІә» зәджәм щылажьә Жоанна Сала къыбгъәдәкІыу. Абы къызэритхымкІә, си пьесә «Тыргъәтауәр» французы-бзәкІә зәредзәкІ, Кавказ Ицхъәрәм щыпсәу лъәпкхәм я драматургиер щызәхуәхъәса антологием зы Іыхъә хигъәхъән мурадкІә.

– Борис, «ГъащІэм и зэрыхъзэриигъуэм си псэу-гъуэр тхьэм тримыгъахуэ» жиІэгъащ зыгуэрэм. Фи сабиигъуэм – зауэр, фи жьы хъугъуэм – «перестрой-кэ» зыфІащар. ТІэкІу мыкуэдывуэу пІэрэ зы лІыныб-жьым къриубыдэу апхуэдиз гугъуехъ къэралми цІыху-бэми я фэ дэбгъэкІыныр? Ар ІэнатІэ къыфхуэзыщІа политикхэр уи пашхъэ кърагъэувамэ, сыт яжепІэнт?

Зи бзаджагъэр екІуу зыгъэпщкІу, къэрал псор зи джэгуалтэ ажэгъафэ-политик Жириновскэ, лъэпкъ цІыкІухэм «лъагъуныгъэшхуэ къытхузиІэ» Митрофанов, Рогозин сымэ хуэдэхэра хъунщ жыхуэпІэр? Абыхэм яжесІэнкІэ хъунутэр, тхьэм имыххкІэ, уэ ущыту сэ сху-жыІэнкъым, Маринэ. ЖысІэпами, ар газетым тезэгъэну кыщІэкІынтэкъым. АтІэми мащІэу сытепсэлтыхьынщ а Іуэхум сызэрегупсыс щІыкІэм.

ЦІыху гъащІэр кІэщІщ. АпхуэдизкІэ кІэщІщи, на-сып зыфІэпщ хъуну псомкІи кударэ зэпыгу зимыІэ тхъэ-гъуэ зэффэзщу екІуэкІами, «Хъунщ иджы ар, сыри-кыуащ!» жызыІа е жызыІэн цІыху, шэч хэмылтъу, дунейм тетауи къытехуэнуи кыщІэкІынкъым. И ажалыр и гуфІакІэ зэрыдэсыр зыщІэж цІыхум кыпсэуну хухаха псэ пІалтэр кыызэремэщІэкІ къудейр – ар езыр гуауэщ, кыыдагъэщІарэ къещакІуэ зэпыту кыыкІэлъызыкІухъ трагедиеш. Ауэ гуауэ тІуащІэр уэ пхуэдэ дыдэу дунейм кыытехъа, зыкІи къомыфІэкІ икІи къомылъэгэкІ гуэр-хэм, Тхьэм тыгъэ кыыпхуищІа а гъащІэ мащІэр къэп-псэуну узэрыхуей щІыкІэм ухурамыгъэтыжу, езыхэм зэрыхуейуэ цагъэпсым дежщ, зэрафІэфІу кыыща-гъэсбэпым щыгъуэщ.

АбыкІэ псом хуэмьдэжу ерыщыр политикхэращ. Мыбдежым «политикэ» псалтэм сэ нэхъыбэ кыызо-гъэкІ, абы нобэ щІалтхъэ мыхъэнэм нэхърэ: зи гупсысэ-кІэм псори тезышэну хуей, тепщэ (лидер) хъуным щІэбэн, щІэзэу зэпыту псэу, ар диагноз зыхуэхъуа цІыху. Замылгъагъужми, нобэрей политикхэм ящыщ куэдыр мис а гупым хохъэ.

Апхуэдэ политикэмрэ политикхэмрэ я тхыдэр къа-хуэмыгубзыгъыж зэманым кыызэрыщещьэр къэплгы-тэмэ, куэд, куэд дыдэ щІащ ахэм я белагъым гъащІэр зэрызІищІэрэ. Апхуэдэхэращ дунейм кыыщыхъу зэ-рыхъзэриишхуэу хъуар къэзыгъэубэлэщыр, зауэхэр зэхэзышэр, лъэпкъхэр, къэралхэр, динхэр зэзыуштыр. Зи фэм имыхуэжу энергие мыгурыІуэгъуэм кърихуэкІ цІыху шынагъуэхэрщ.

«Политикэр фІейщ» жиІэу япэ дыдэ жызыІар хэтми къэщІэжыгъуей хъуну кыыщІэкІынщ иджыпсту, ауэ

ар зэрыпэжым кІуэ пэтми зэманыр цыхьэт техьуэ зэпыту йокІуэкІ. Политикхэм хуэдэу пцІыр, хылагьэр, напэншагьэр зэІухауэ Іэщэ пажэ нэхъ зыхуэхьуа гьащІэм зыри хэту кьыщІэкІынкьым. ИриукІытэн дэнэ кьэна, апхуэдэ политикхэр а я «Іэщэхэм» ирогушхуэ, нэхъ фІеихункІэ политикэр нэхъ лъэщ хьууэ жызыІэ теориехэр кьагьэщІ.

ЗэрыжытІащи, политикэмрэ политикхэмрэ щыщымыІа зэман цІыхум ящІэжкьым, ахэр, шэч хэмылгу, щыІэни хуейщ, цымыІэнкІи Іэмал иІэкьым, ауэ, бетэмал, фІейр, хылащыгьэр, напэншагьэр и мыгьуазуэ, и гьуэгуанэр кьабзагьэмрэ пэжыгьэмкІэ триІуэнтІамэ, Тхьэм ирешІи, дунейр хуэм-хуэмурэ жэнэт хьуну кьыщІэкІынт.

– Политикэм и гугьу тцІыуэ щыщІэддзакІэ, сыхуейт кьыджепІэну: адыгэ лъэпкьым ехьэлІауэ уегупсысмэ, сытым уигьэгуфІэрэ, сытым уигьэгузавэрэ?

– Художник Іэзэ Кьып Мухьэмэд мыгьуэр – и хьэдрыхэ дахэ Тхьэм ищІ – гушыІэрейтэкьэ, – гушыІэурэ жиІэу цытащ: «КхьыІэ, зы бжьэ кьэдывгьащти, адыгэм дытевгьэпсэлъыхь». КьикІ цымыІэу адыгэ Іуэхум куэдыІуэрэ дызэрытепсэлъыхьым щхьэкІэ тІэкІу ауан дыкьыщІу арат... Ауан дыкьыщІащІын псалгэ кІыхь езмышажьэу, нэхъ кІэщІу жэуап естыну сыхуейт сэ а уи упщІэм, Маринэ.

ТхьэхужыІэу жыпІэnumэ, «Мы адыгэхэр адэкІи адыгащэрэт, лъэпкь зэщІэукІа хьужащэрэт» жалэу хамэм ящыщ гуэрхэр гурэ псэкІэ цытхуэхьуэпса зэман щыІауэ кьыпщыхьунри жыпІэнри цхьэгьэпщІэжщ. ЩыІакьым икІи, ди жагьуэ зэрыхьунщи, кьэхьунукьым апхуэдэ зэман. БгьэщІэгьуэнышхуи хуабжьу ущІригумэщІыни хэлгу си гугьэкьым сэ абы: «уи щхьэ-си щхьэ нэхьрэ, си щхьэ гуэр» жыхуалэр девиз нэхьыщхьэхэм ящыщ зы щыхьуа мы дунеижьым уи лъэпкь Іуэхур хамэм пхузэрахуэн хуейуэ кьыпщыхьуныр – ари цхьэгьэпщІэжщ, щабэ дыдэу жыпІэмэ.

Гуауэр ди лъэпкь Іуэхур хамэхэм кьазэрыфІэмыІуэхуракьым. ЗэрыжытІащи, апхуэдэ кьалэн яІэуи кьыщІэкІынкьым абыхэм. Гуауэр ди лъэпкь Іуэхур кІуэ пэтми дэ езыхэм нэхъ тфІэмыІуэхуж зэрыхьурщ. «Ды-адыгэну дыхуей хьэмэ дыхуэмей?» жытІэу лъэпкьыр зэупщІыжын икІи зыщІэгупсысыжын щыхуей зэманми щытыкІэми хуэм-хуэмурэ дынэсауэ си щхьэкІэ кьысщохьу сэ. ХамэщІ щыпсэу адыгэхэри. Хэкум кьынахэри.

ДинщІэкьу дыдэу дыщымытми, Тхьэм елъэІункІэ нэхъ ерыщхэм дащыщу кьыщІэкІынущ адыгэхэр. Ауэ

щыхъуакIэ, мы зэми абы дытекIынкъым: кIасэ дыдэ мыхъу щIыкIэ, зэупщIыжу зыщIэгупсысыжын, зыщIэгупсысыжу акъыл къыхэзыхын, ахъшэрэ мылкъурэ фIэкIа нэкуи-напIи ямылэжу цIыхур къэзыгъэна мы зэман бзаджэм зэщIигъэщIытэурэ зэпкъримылтэсы-кIыфын лъэпкъ Тхъэм дищI.

– ТхакIуэхэр, усакIуэхэр лъэпкъым и напэу зэрыжаIэм егъэлея хэплъагъуэрэ?

– Дэтхэнэ тхакIуэри усакIуэри абы езыр зэрыхуейуэ, езым зыккъызэрыщыхъуж елътатауэ егупсыс хъунущ. Сэ си щхэкIэ ар егъэлейныгъэ зыхэлт псалъэхуэ къысщохъу. Е дигъэгущхуэну зэгур зыгуэрым къытхужила, е, нэхъ жыIэзыфIэщхэм дазэрыщыщыр къалътытэурэ, дагъэунэхун хысэпкIэ ттрагъэIукIа, – сытми, жыпIэну-ракъэ, ар дэ нэхъ лейуэ къыщIытхужалэн щхъэусыгъуэ щымыIэу сэ къысщохъу. Ар зы лъэныкъуэкIэ.

НэгъуэщI лъэныкъуэкIэ укъыщеплэмэ, лъэпкъ напэу щытыныр, лъэпкъ напэр гъэлгэпIэныр а лъэпкъым щыщ цIыху дэтхэнэми и лъым хэтын хуей фарзщ. УкъызыхэкIа лъэпкъыр нэхъ цIыкIухукIэ а фарзыр нэхъ инын, а къалэныр хэти лъэлэсу щытын хуейщ. ТхакIуэми, ухуакIуэми, композиторми, бизнесменми, актерми, милиционерми... Псоми, псоми, псоми зэхуэдэу зэдахын хуей къалэнщ ар.

– Дунейм и къэхъукъащIэм, дызымыгъээзш политикхэм, техникэм игъуэт зыужьыныгъэм, щIэныгъэм япэ мылкъу къэугъуеиныр зэрищам литературэр къуэгъэнапIэ зэращIам шэч хэлъкъым. ЦIыхухэм щIэныгъэшхуэ зиIэу яхэтыр мащIэми, информацэкIэ бейхэщ. ТхакIуэхэм я дежкIэ кIуэ пэтми нэхъ хьэлгэ хъуркъэ щIэуэ, гъэщIэгъуэну зыгуэр жаIэныр?

– Мыр, уэри пщIэж хъунщ, диссертацэ псо зытеп-тхыхъ хъун упщIэщ, Маринэ. КъызэхъулIэмэ, кIэщI дыдэу жэуап естыну сыхуейт сэ абы.

Пэжщ, тхакIуэхэр зыкъомкIэ штэлэщтаблэ, Iэпэлгъапэсыс ищIащ я пщIыхъэпIэ къыхэмыхуэн хуэдизу дунейм зэрызыхъуэжам. КIуэаракъэ, нобэ екIуэкI мы гъащIэм ухэплгъа нэужь, абы къыхэпIиикI, хэмызагъэ, щымыщ гуэру зыкъытщохъуж. Зыкъытщыхъуж къудей мыхъуу, апхуэдэу къыщIэкIынущ ар зэрыщытри: ди тхыгъэ гуэрым зэрыщыжытIащи, дэ ЕтIощIанэ лIэщIыгъуэм дрицIыхущ, ТIощIрэ Езанэ лIэщIыгъуэм зэрымыщIэкIэ дыкъыхэхутауэ дыхэт щхэкIэ. Ар ди щхъэм ехьэлIауэ.

Литературэм ехьэлIауэ жыпIэмэ, а зи гугъу пщIахэр ди литературэм и закъуэ къытепсыха Iуэхукъым, дуней

псом щекІуэкІ Іуэхугъуэщи, сыщогугъу, хы Іуфэм къеуа хыжъкуийр зэрыщхъэщыужым ещху цхъэщыужу, литературэм игъащІэми къыдекІуэкІ Іэмалхэр, зэи жъы мыхъу темэхэр, зи уасэр сыт хуэдэ зэманми емыуэх фІагъхэр аргуэр културэм тепщэ цыхъужыну.

– **УзэрыцІэрыІуэм ину къыпщигъэхукъэ, Борис, лъэпкъым деж щыпхъ жэуаплыныгъэр?**

– Мыдэ анекдот хъужауэ зы хъыбар цІыкІу гуэр уигу къегъэкІыж, Маринэ, а укъызэрызэупщІам.

«ЦІыху цІэрыІуэу ущытыныр сыту хьалъІуэ» жиІуэр дунейпсо цІэрыІуагъэ зиІэ балъкъэр усакІуэшхуэ Къайсын Кулиевым хуэтхъэусыхэрт жаІэ «цІэрыІуагъэ» псалъэр и щхъэ хуихъыну цхъэусыгъуэ цІагъуэ зимыІэ тхакІуэ къызэрыгуэкІ гуэр. Абы ещху, тІэкІу убэлэрыгъмэ, уигъэжакъуэу удригъэпсэлъеинкІэ хъу-нуш, Маринэ, мы уи упщІэкІлэм.

Иджыпсту уэ жыпІау япэу зэхэсха мыхъумэ, цІэрыІуэу сыкъалгытэуи сцІэркъым, сэри зыкъэслъытэжкъым. ФэрыщІагъэ хэслъхъэу къыпщымыхъу а жысІэм, Маринэ. Ди жагъуэ зэрыхъунци, нэгъэсауэ тхакІуэ цІэрыІуэ дяпэкІэ адыгэм къытцІэмышхуэжынкІэ цІэхъун цхъэусыгъуэшхуэ щыІау къысщохъу сэ. Апхуэдэу щыжысІэращи, мащІэщ арыншами зи бжыгъэкІэ мыкуэд ди лъэпкъэгъухэм ящыщу нобэ адыгэ тхыгъэхэм адыгэбзэкІэ еджэу щыІэр: адыгэ тхыбзэм ирилажъу ар зи цІакхъуэ Іыхъэхэр, адыгэбзэм хуезыгъаджэхэр, адыгэбзэкІэ къыдэкІхэм еджэныр нэрыгъ зыхуэхъуауэ «закъуэтІакъуэ» псалъэм къыпхузэцІегъэубыдэнухэр. Лъэпкъ псом и бжыгъэм тепщІыхъмэ, амыкІу-бжымыкІу-пщыкІуий-пщыкІубгъу...» жы-хуаІэм хуэдэщ ар.

Уи цІэр куэдрэ жаІэкІэ е кІэщІ-кІэщІурэ уи теплъэр телевизорым къихутэкІэ, тхакІуэ цІэрыІуэу зыкъэплъытэж хъуну си гугъэкъым сэ. Уи тхыгъэхэр нэгъэсауэ къафІаІуэхурэ ахэр зэрыптха бзэмкІэ зэраджар зыхэпщІау цІыху куэд дыдэ куууэ тепсэлъыхъ, тетыхъ, иризэдауэ, зыгуэрхэми укъыпрагъэх, ауэ нэхъыбэм ягу унэс, я псэм удыхъэ хъуа нэужькІэщ тхакІуэ цІэрыІуэ ухъуу е ухъуагъэххэу къэплъытэ цыхъунур.

А насыпышхуэр иІэну зыхуэфашэ тхакІуэ ди литературэм, хэт ищІэрэ, дяпэкІэ къыпщІэхъуэнкІэри хъунщ, ауэ и щхъэр течауэ пэж дыдэр жыпІэномэ, апхуэдэ тхакІуэр «къызэІуихыу» къилэжъ насыпыр нэсу икІи и чэзууэ зыхезыгъэщІэфын лъэпкъ ди литературэм и щІыбагъ къыдэткъым.

СоцІэ, ар зыгуэрхэм я тхъэкІумэм еуэнуш, ди лъэп-

къым хуэмыфащэ хужысІәу къэзылътәни щыІәнщ, ауэ... Фи фІәщ зэрыхъун, лъәпкъым худіәпхъә фІы-
лътәгъуныгъәмкІә сәри хәти сыпеуәфыну си гугъәжмә,
ауэ пәжыр зәран зыхуәхъуа щыІәкъым. Ар цІыху щхъә-
хуэм хуэгъэзауи щрет. Лъәпкъ псом теухуауи ирехъу.

Мис апхуэдә пәжым и хъәтыркІә жыпІәнумә, адыгә
литературәр езыр-езырурә зы «ауз» къыщокІ, ар къы-
зыхуагъәщІауә зыхущыІәж лъәпкъым и нәхъыбапІәр,
апхуэдә литературә зэрыщыІәр зи тхъәкІумә къицыр-
хъа гуәрхәр яхәт мыхъумә, нэгъуәщІкІә щымыгъуазәу
адрей «аузым» щопсәури, кІуәаракъә, а литературәм
адыгә Пушкин е адыгә Толстой къыщІәхъуәнкІә хъу-
жыкъуәми (лІо щІәмыхъунур?!), гу къылътәмытәм,
езыхәми зылътәмытәжурә, гъащІә псо мыгъуәмылІәу
къагъәщІу дунейм ехыжынхәкІәри хъунуш.

КІәщІу жыпІәмә, дәтхәнә литературәми и къәгъә-
гъәкІәр ар зей лъәпкъым къызырәфІәлуэхум, гулътәу
къыхуищІым елътәуәш. Пагәу ухуеплътых, ауаныщІу
ухуеплътәкІ зэпытурә екІуәкІмә, абы зәи нәсу зыкъызәлуи-
хынукъым.

АтІәми, тхакІуәу узәралътәм пыщІа жәуаплыны-
гъәм теухуауә жыпІәмә, лъәпкъым и литературәм хуи-
щІыпхъә гулътәм упәплътә зәпыту, а гулътәр абы
щыщумыгъуәтым деж, зыхуәбгъәгусәрә зыхуәбгъәбә-
гыу ущысыныр, дауи, къезэгъкъым. Ахъшә-бохъшәр
тепщә дыдә щыхъуа мы ди зәманым псалътә тәфәтелә-
хәу къащыхъункІи хъунщ мы жысІәнур, ауә тхакІуә
нәсым и гъуазәу щытри щытын хуейри «ХьәлІамә къа-
кІуәмә, кІәфий нәкІуәнщ» жыхуалә хъәжвакъәжышх
псалътәхәрәкъым, «ФІы цІәи – псым хәдзә» псалътәж
купщІафІәрщ.

**– Художественнә е телевизионнә фильм трахыну
уи тхыгъәхәм ухагъәдамә, сыт хуэдәрәт укъызы-
теувыІәнур, абы щхъәусыгъуә хуәхъунури сытыт?**

– «Дамәлейр» къызырәхәзмышам сызэрыхушІегъуә-
жынур сщІәуәрә, «Тыргъэтауәм» нәхъ сыкътәтеувыІәнт.

Щхъәусыгъуәр: «Тыргъэтауәр» кинематографием
и ІәмалхәмкІә «къызырәпх» хъун куәд иІәу къыщыхъу-
къыщыщІә елътәкІә нәхъ «щхъуәкІәплътәкІәщ»,
«Дамәлейр» нобәрәй адыгәхәр зыщыгъуазә Іуэхугъуә-
хәм, зәхущытыкІәхәм нәхъ къыпәгъунәгъуш... А
къәхъункІә мыхъунур къәхъуа хуәдәу къызыщыбгъәхъу-
рә жыпІәмә, апхуэдә фильмыр зигу нәхъ нәсынур,
шәч хәмылъу, ди лъәпкъәгъухәрауә къыщІәкІынут,
нэгъэсауә гунәс щащыхъунури зэрытхә бзәмкІә ягъәу-
вамәт.

УкъыдэуищIащи жэуап удотыж, Маринэ, ахъумэ дэнэ мыгъуэт апхуэдэ адыгэ насып?!

– **Чаадаевым жиIэгъащ:** «Я не умею любить свое отечество с закрытыми глазами, с поникшим челом, с зажатым ртом». А цIыху Iущым хуэдэу ди гъащIэм хэплъэ, егупсыс пашэхэр дызэримыIэм дзыыхуишэн-кIэ хъунур сыт?

Чаадаевыр зи щхъэ теча лъэпкъ жызымыIэфхэр къэ-зыгъэуIэбжъ пэжыр хуэмыбзыщIу дунейм тета тха-кIуэщ, философщ. ЦIыху щхъэхуэ хуэгъэзауи ирехъу, хэкум, лъэпкъым ятеухуауи ирехъу – абы зэи пэж кумы-лэр щIихъумэртэкъым. Арат апхуэдэ пэжым емы-сахэм абы и акъылыр утхъуауэ щIагъэIуари.

ЖыIэн хуейуэ пIэрэ-тIэ, ярэби, цIыхухэр къэзыгъэ-уIэбжъ пэжыр? Пэж кумылэр? Псом хуэмыдэжу, а пэжыр хэкум, лъэпкъым хуэгъэзауэ щытмэ?

Адыгэхэр насыпыншагъэшхуэ зылгъэуа, хэкукъу-тэм и гуауэ мыухыжыр ноби зыхэзыщIэ лъэпкъщ. И ныкъусаныгъэхэр сэтей къыхуэпщI нэхърэ, и хъуа-щIахэр къыхуэплъыхъуэжурэ, и гур фIы зыщIын, зэрыпэгэн, зэрыгушхуэн гуэрхэм цIэбгъэдэлIу зэпытурэ бгъэпсэумэ нэхъыфIкъэ апхуэдэ лъэпкъыр?

НэхъыфIщ, уи щхъэ къэбгъэпцIэжурэ зыхэбгъэ-кIуэдэжын мурад фIэкIа уимыIэмэ. Ди лъэпкъым и гъащIэм адэкIи къыпищэну ухуэмеймэ.

Пэжщ, и пэкIэ плъэным щхъэкIэ, лъэпкъым и гур къэлэтын хуейщ, и псэм едэхэщIэн хуейщ, ауэ къызыхэ-кIам фIыкIэ хуэхъуапсэ дэтхэнэ адыгэми щIихъумэн хуейкъым лъэпкъым къыдекIуэкI ныкъусаныгъэхэр.

Пхъэщхъэмыщхъэм утелъэщIыхыху, и фэр нэхъ дахэ, нэхъ цIу мэхъу, ауэ зыщыгъэгъупщэн хуейкъым апхуэдэу утелъэщIыхъым, бгъэцIууэрэ, а пхъэщхъэмы-щхъэм и кIуэцIыр нэхъ пасэу къибгъэфыкIынкIэ зэры-хъунур.

Чаадаевым хуэдэ цIыхухэм гъащIэр щыхуэмыны-къуэ зэман щыIауи щыIэнуи къыщIэкIынкъым. Псом хуэмыдэу иджыпсту адыгэр хуабжъу дыхуэныкъуэу къысцохъу псынэпс щыIэм ещхъу пэжыр къыдэзы-кIыхын, дыкъызэщызыгъэун, ди Iуэху зытетыр, мифо-логии гупсысэкIэ къыхэмыхъу, дэзыгъэлъагъужын. Армыхъуамэ, мыхэр диIат, мыпхуэдэу дыщытат, ди бзылхугъэхэм нэхъ дахэ щыIакъым, ди цIыхухъухэм нэхъ лыхъужь дунейм тетакъым жытIэм, дыгъуасерей лыщIэхэм ди генеологиер куэд щIауэ щымыIэж уэр-къышхуэ лъэпкъхэм, пщы лъэпкъхэм етшалIэу дызэ-хэсурэ, ди Iуэхур япэщIыкIэ дыхъэшхэн хъууэ, итIанэ

дыхъэгъым хуэкIуэнкIэ шынагъуэщ.

– ЗэпхъуэкIыну пхуээфIэмыкIыным нэгъуэщI мыхъу-ми тетхыхьын хуейуэ къыщIэкIыныц, политикхэми цIыхубэми дерс къызыхахын яIэн папщIэ. СССР-ми Урысейми, ди республикэми илгъэс 20-м щекIуэкIам романхэр траухуэжыну къыщIэкIыныц. IутIыж Борис и мемуархэм дыпэплгъэ хъуну пIэрэ?

– «Гуэныхъ щащIэ ныбжъым икIа цIыхухъум чэнджэщ тыныр нэрыгъ хуохъу». Андре Моруа си гугъэщ ар жызыIауэ цытар. Мемуар тхынри зыкъомкIэ абы ещхъщ: нэгъуэщI зыхуэмытхыж тхакIуэм, и литературэ «бжыхьым» бжыэпэтэхуэ хуищIыж щIыкIау, мемуар тхыным зрет. Сыщыуэми сщIэркъым, ауэ чэнджэщ тыныр цIыхухъум хъэл мыгъуэ щыхуэхъу а зэманми щытыкIэми си Iуэхур нэмысыпауэ къысфIощIыж сэ, Маринэ. Аращи, мемуар тхыным зэкIэ сытумыгъэгущхуэ.

Адрейуэ. Мемуарыр гъэщIэгъуэну, щIэращIау, Iуэхушхуэхэр къыщыхъуу, цIыхушхуэхэр щызэблэкIыу, а псор къызэщIэкIыжауэ мемуарыр зытх уэ уей-уей жезыгъэлэхэм уакъыдекIуэкIауэ уцытын хуейщ, армыхъумэ... Дэ, лIо, – хъуэпсапIау диIахэм къахэдмышщIыкIыну мэ, мемуар къызыхэпщIыкIын хуэдиз гъэщIэгъуэнрэ телгъыджэрэ щытлгъэгъуауэ къысхуэщIэжкъым ди гъащIэм.

– Борис, уэ птхыхэм дэ доджэ, уэ узэджэр хэт икIи сыт?

– Дыдихъэхыу дызэджэхэра жыхуэпIэр, Маринэ, хъэмэ редактор щIакхъуэ Iыхъэм пэкIуэу махуэ къэс деджэн хуейуэ дызэтIысылIэхэра?.. Дыдихъэхыу дызэджэхэри?.. Уэлэхьы, ахэр зыкъом мэхъу, къезбжэкIыгу щIэздзэмэ, «цIэ жыгърухэм» заризгъэлIу зыгуэрхэм дакыщыхъункIэри хъунмэ... Iуэхушхуэракъэ, япэхэм хуэдэу, моуэ шэщIауэ тхыгъэ ин гуэрхэм деджэну апхуэдэ зэмани абы хурикъун тепыIэгъуи диIэжкъым. Хэчыхъауэрэ, къыхэпхъуэтауэрэ – апхуэдэущ дызэреджэжыфыр.

Ныбжъым елгытауэ къыщIэкIыныц, – дызэджэхэр зыхуэдэми зыхъуэжаш: цIыху цIэрыIуэхэм я къекIуэкIыкIа, я Iуэху еплгъыкIэ, я эстетикэ – ахэращ иджыпс-тукIэ нэхъ дыдэзыхъэхри куэдэ «зэпкърыттхъыну» къытхуэкI ди зэманыр зыхурикъури.

СыгушыIауэрэ зэрыжысIам щхъэкIэ, уи мыгугъэ а редактор щIакхъуэ Iыхъэм пэкIуэу дызэджэхэм дигу ирихэрэ дыдэзыхъэхрэ яхэмыту, Маринэ. Ар апхуэдэу щытамэ, абы къикIыр дэ дызэмыджэжыфын журнал

Дунейр зыуфэбгъуа а хъыджэбз къомым ящыщ зы закъуэ къылыбсарэ а къылыбсар епсых имылэу и пщэдыкъым къыдэсмэ, я пэ ирахуэкIыу сабий зытIуш абы къытесыжмэ, щыкъу адэр щIэмычэу къыхуэдалъэмэ, щыкъу анэм щIигъэлъэлъ зэпытмэ, фэтэрым щIэсрэ сомыхъитI хузэтемыгъахуэм... насыпышхуэм щIэхъуэпсу къежъауэ щыта мо нетIэрей щIалэм и ныбжыр 40-м нэсауэ аращ...

Радикулитыр къеныкъуэкъумэ, панкреотитым кърихуэкIмэ, и гур узмэ, и щхьэр зуумэ, хуцхъуэ лъапIэм щIитыну уасэр хузэхуэмыхъэсмэ... ар илъэс 18 щыхуам мы дунейр ейуэ зи гугъэжа, илъэс 40 щрикъуам гъащIэм игъэундэрэбжъа, зи жьы хъугъуэр гъащIэм и хъэбыршыбырыгъуэ дydэм ирихъэлIа, и фIэщ мыхъуххэурэ илъэс 65 ныбжым къыхута нобэрей бюджетникщ...

Гуузкъэ? НтIэ, апхуэдэу гуузу ди уэршэрыр дымыухыным щхьэкIэ, сыхуейт си усэ гуэрым хэт мы сатырыр пызгъэувану:

«IэфIыпсщ дунейр, ар минрэ нэпцIу щытми...»

АПХУЭДЭ СОЮЗ ДИIЭ НЭХЪРЭ*...

Япэрауэ, адыгэ тхакIуэхэм я съездым къекIуэлIа псоми фIэхъус гуапэ фызох, ди Iуэхур фIыкIэ зыхъуэжын унафэ къэтщтауэ дызэбгрыкIыжынуи Тхьэм жиIэ.

Сэ си пщэ къралъхъащ съездитI зэхуакум къриу-быдэу адыгэ драматургием игъуэта щытыкIэм сытепсэлъыхьыну. Пэжу, ар тIэкIу къемыкIу-къемызгъ хуэдэуи щытщ: – уэ пьесэ птхыуэ, Адыгэ театрым иджыпстукIэ нэхъ щагъэувыIуэхэм уащыщ, лъэпкъ драматургием утепсэлъыхьыныр. Ауэ, сыт тщIэн, къалэн къытщащIащи, ди акъыл къызэритIасэкIэ щыгъуазэ фытщIынщ. АтIэми «Iуащхъэмахуэ» журналым и лъэжыбгъэм дытепсэлъыхьамэ нэхъыфIат, абы и редактор нэхъыщхъуэ дыщыщыткIэ...

Драматургием, псоми зэрыфщIэщи, литературэм и IэнатIэ нэхъ пажэхэм икIи нэхъ гугъухэм ящыщщ. Литературэм и мызакъуэу, театрым и хабзэ ткIийхэми тетын зэрыхуейм абы и къалэныр нэхъ гугъуж ещI. Дунейр щыбгъэхъэну уиIэр а сценэ пIимэ тIэкIурауэ, режиссерымрэ актерхэмрэ я IэщIагъэхэмкIэ езгъырабгъуу, театр жыным ихъэн фейдэ гуэри къыпыкIыу, а

псом ищІыІужкІэ литературэм и щапхъэм изагъэрэ хэлъхъэныгъи хуэхъуу... ЖыпІэнуракъэ, зэгъэкІугъуа-фІэкъым а къомыр.

Пэжщ, щыхузэпымыщи куэдрэ къохъу а псор адыгэ драматургием, лъэпкъыр зэрыгушхуэн пьесэхэмкІэ ди театрыр дгъэнщІауи пхужыІэнукуым. Псом хуэмыдэу, иужьрей илгъэсхэм хуабжъу зиущэхуаш адыгэ драматургием. АтІэми ди литературэм зыгуэрхэр къыхамы-хъуауэ, щемыкІуэкІауэ жыпІэ хъунукъым зи гугъу тщІы Іуэхум ехъэлІауэ.

Псалъэм папщІэ, пьесэ, инсценировкэ жыпІэми, ди тхакІуэхэм я ІэдакъэщІэкІ зыбжанэ Адыгэ театрым щагъэуващ. «Адыгэ псалъэ» кІэзетым къытехуаш КъардэнгъушІ Зырамыку и пьесэ «Альтудрэ Къэбар-дэрэ» жыхуиІэхэр. «Іуащхъэмахуэ» журналым теддзащ Акъсырэ Залымхъан и драмэ «Хъымсадыр», ЩэрэлІо-къуэ Талгъостэн и трагедие «Нэгурэшыр», сэ си пьеситІ: «Кхъужьейбэ» зыфІэсца драмэмрэ «Лъыгъажэ жэщ» жыхуиІэ трагедиемрэ. «Эльбрус» тхылъ тедзапІэми къыщыдэкІащ пьесэхэр зэрыт тхылъ зытІуш.

Мы зи гугъу тщІа пьесэ псори, пэжу, иджыщ япэу дунейм къыщытехъэр, атІэми ахэм я нэхъыбэр щатхар дызытепсэлъыхъ зэманым къриубыдэркъым. Аращи, къыщІэгъэлъауэ зэпкърыпхын зэхъуэкІыныгъэрэ ефІэкІуэныгъэрэ къыщыхъуауэ жыпІэ хъунукъым ди лъэпкъ драматургием съездитІ зэхуакум къриубыдэ илгъэсхэм. Апхуэдэу щІэхъуам ушІэупщІэмэ, щхъэусы-гъуэ зыкъом къыпхуебжэкІынуш: лъэпкъ драматур-гием гулгъытэкІэ зыщыгугъ Адыгэ театрыр езыр гу-лгъытэ щІэхъуэпсу къызэрынар; драматургием хуэфашэ увыпІэрэ пщІэрэ езы литературэм деж зэрыщимыгъуэ-тыр; пьесэм и уасэр хъэдэгъуэдахуэ зэрымащІэр; пье-сэр къызыхуигъэщІа сценэм нэпхъэсыным лъэпощхъэ-по куэд зэриІэр; а псом кІэлгъыплгъын, зыгъэтэрэзын хуейхэр ди Іуэхум Іэзэдэгъэлэлэу зэрыхуштыр, нэгъуэщІ-хэри... Мис апхуэдэ щхъэусыгъуэхэр мыхъуамэ, ди драматургием нэхъ зиужьыну къыщІэкІынт, пьесэ зытх тхакІуэхэм я бжыгъэр нэхъыбэ зэрыхъунуми шэч хэлътэкъым. Ауэ, мызэкІэ узыгъэгугъІэр и мащІэ дыдэщ, абы, гукъыдэж къозыт лъэпкъи и къэкІуэнум хэплгъа-гъуэркъым.

Араш нобэрей адыгэ драматургием теухуауэ дэ тху-жыпІэнуэр...

Аргуэру утыкур къыщытлгъымысынукІэ, мащІэу сытепсэлъыхъыну сыхуейт ди литературэм ехъэлІа Іуэхугъуэ гуэрхэм... Тхъэразы къыхухъу, и мыкълэнми,

к'валэн к'ыщашІри, Х'экІуаш'е Андрей доклад ин ищІаш ди литератур'эм, ди зэх'этыкІэх'эм теухуау'е. А докладым сып'эщІ'эу'е е сып'эд'ж'эж мых'уу, Іу'эхум сыз'эр'епл'э д'ыд'эр с'эри к'ыж'ысІ'эн'щ.

Балиг'э д'эн'э к'э'на, сабийх'эм я деж'кІи гурыІу'эг'у'эу'и кІи н'эрыл'г'аг'уу к'ыт'фІ'ош'І ди к'эралым и зэх'этыкІ'эр, и уху'экІ'эр, и политик'эр к'э'ан'э щым'ыІ'эу з'эр'их'у'э-ж'ар. Щ'х'эщ'э зыху'даг'эщІ'у щыта тх'эп'эл'гыт'эх'эр щыІ'эж'к'ыым, пып'х'э к'у'удей'у'э к'ыщІид'зыжа ку'эд я п'ьедестал'х'эм к'ыраг'эу'в'эх'ащ, п'сори з'эл'т'эІуу зымы ем'ыл'т'эІуж КПСС-р ди к'эралым щыІ'э парт 60-м азы-х'эу к'э'эн'эж'ащ... Ж'ыпІ'энурак'э, идее инх'эмкІ'э б'элых'у'эрдых'у'р щІы к'у'уза шарым к'ыз'эрытху'фІ'эмы-г'эл'т'эл'ынынур х'эк'э т'щых'у'ри, х'эм'эш'ыпх'эмкІ'э етІу'эн-тІ'экІыжау'э, з'эрыжаІ'эщи, тх'эр матх'э, л'эр малІ'э, мылІ'эусым к'ыб'г'э'эдана цІыху цІыкІур бл'экІа мых'у-мыш'І'эмр'э к'э'у'эн'эхуа н'эх'ыкІ'эжымр'э з'эр'ег'ап'щ'э, аход'эри щыс'щ. П'сори дызоуп'щІыж: «А н'эх'ыкІ'итІым я н'эх'ыфІ'ыр д'этх'эн'эрау'э пІ'эр'э, яр'эби?» Ж'эуап з'эху'эмыд'э ку'эди ират а уп'щІ'эм цІыху з'эху'эмыд'эх'эм. Х'эти – и ак'ыыл к'ыз'эр'их'ыкІ'э, х'эти – к'эралыр щыз'эрапх'у'э-жым щыг'у'э к'ыыл'гысамр'э к'ыыл'гымысамр'э ел'гы-тау'э... Ш'эч зых'эмыл'гыжыр зыщ: ди к'эралым щыщу зы цІыхуи к'э'нак'ыым а зэх'у'экІыныг'эшху'эр зыж'э-х'эмыа, гукІи п'с'экІи абы имых'у'эжа, бл'экІам н'эг'у'э-щІынкІ'э иримыг'эпл'гыжа, к'экІу'энум щт'эІ'эщтабл'эу химыг'эпл'гыа.

АтІ'эми д'э ди г'э'ащІ'эм к'ых'энащ а зэх'у'экІыныг'э'эр зыл'т'эмыІ'эсау'э к'ызыщызыг'э'эх'у, и бл'экІари и к'э'экІу'энури дах'эу к'ыт'фІ'эзыг'эщІыну х'эт гу'эрх'эр. Абы-х'эм ящыщ, п'сал'т'эм пап'щІ'э, адыг'э литератур'эр. Мы жытІ'эр зигу иримыхын гу'эрх'эр з'эрыщыІ'эри дощІ'э, атІ'эми д'э иг'у'э х'у'ау'э к'ыт'щох'у ди литератур'эм лІыг'э хил'х'эу зиумысыжыну. А дыз'эрытеп'с'эл'гы-х'ыым ху'эд'эу и бл'экІари, и ноб'эри з'эрымыдах'эмкІ'э. Ил'т'эс 70-кІ'э к'ытхуаупса п'цІышху'эр и л'ынтху'э д'этх'эн'эми щыз'екІу'эур'э к'ыз'эрых'у'амкІ'э. А п'цІыр к'ыиу'щ'э-щыжр'э к'ыиж'эг'у'шхыжу ноб'эр к'ыызд'эсым з'эрып'с'э-уамкІ'э. Апху'эд'эу уп'с'эу з'эрымыш'унумкІ'э... Мис абых'эмкІ'э зиумысыжу ичрам к'ыимыхыжм'э, ди литератур'эр иджы-ри зы идеологие н'эп'цІ гу'эрым и І'эпыдзл'эпыдзу, и д'экІу'эд'эж'эу к'э'эн'эжыну'щ. ИкІи гурыІу'эг'у'эщ абы бжып'эр н'эх'э щызыІыг'ынух'эр, зи цІ'э щал'этынух'эр, к'у'оп'щх'э зыхуадзынух'эр. Н'эх'э к'э'эг'эшыг'у'афІ'э-х'эрщ, н'эх'э д'эш'эхыг'у'афІ'эх'эрщ, н'эх'э х'экІ'эпычх'эрщ, тынш д'ыд'эу б'эрак'э д'этх'эн'эми щІ'эу'в'эфх'эрщ апху'эд'э

литературэм зи Іуэху щыдэкІыну. Сыту жыпІэмэ япэми зэрыщытар аращ. Ноби зэрыщытыр аращ. Зэрыщыту къэнэжмэ, дяпэкІи зэрэкІуэкІыну апхуэдэу.

Мис абыхэм къыхэкІыу сэ сыщІаупщІану сыхуейт: хуэныкъуэу пІэрэ ди тхакІуэхэр а щыІам хуэдэ Союз? Сэ зи гугъу сщІыр илътэс зыбжанэ хъуауэ щымыІаж иджырей Союзыракъым. Абы утепсэлтыхъыххэнуи кыилэжъкъым. Сэ жыхуэсІэр абы япэжкІэ щыІарэ ІэфІ дыдэу зыгуэрхэм ягу къэкІыж Союзыращ. Хэти сьти жрыреІэ, ауэ апхуэдэ Союзхэр щІыщыІари зыхущыІари литературэр ефІэкІуэныракъым, литературэр КПСС-м и жылэм темыбэкъукІын, зи гупхэ уысым и уэрэд кыиш, жыхуалэм тету тхакІуэхэр ягъэпсэун щхъэкІэщ. (Сыту пІэрэ дяпэкІэ и къалэныну?..)

ТхакІуэ хъарзынэ дапщэм я гуащІэр трауха КПСС-кІэ зэдждэу щыта а «гублащхъэдэсым» и уэрэдыр нэхъ ину кыишыным? Талант дапщэм нэсу зыкъызсІуамыху къэна? ГъащІэ дапщэ зэблэша хъуа? Тхыгъэ нэгъэса дапщэм хигъэна ди лъэпкъыр? Педагогикэм епхакхэм пцІы дагъэупсынкъыми, идеологии щыІам хуатха лозунг-тхыгъэхэр хэбгъэкІмэ, литературэр литературэ зыщІ художественнагъ жыхуалэр хэлърэ уигу ихауэ нобэрей щІэблэр щІэбгъэджыкІ хъуну куэд кы-хэбгъуэтэнукъым илътэс 70-м щІигъукІэ къагъэщІа ди литературэм. Пэжщ, нобэр кыыздэсым итщ ахэр ди щІэблэр зэредгъаджэ тхылъхэм, дыхъэшхэн дыдэ ихъухъыхукІэ итынуи кыщІэкІыну, сыту жыпІэмэ ахэм къащхъэщыж куэд иджыри щыІэщ. Ауэ зэманым нэхъ цензор ткІий кыпхуэгъуэтынукъым, зыгуэрхэм яфІэфІ-яфІэмыфІми, апхуэдэ лозунг-тхыгъэхэр тхыдэм и пхъэнкІийм кыыхэнэжыну. Къыхэнэжыну, уей-уей жезыгъэлэу щыта урыс советскэ тхакІуэ куэдым я тхыгъэхэр кызызыхэнэжам ещхыркъэпсу... Зыри зымыІэм зыри фІэкІуэдкъыми, талант лъэпкъ зыбгъэдэмылтым апхуэдэ кыщыщІэкІэ, уигу кыщІеуэн щыІэкъым, ауэ зи талантым и шхэлур яІыгъ зэпытурэ, зыхуэмей уэрэд жрагъэлэурэ жъы хъуа е дунейм ехыжа тхакІуэ хъарзынэхэм я дежкІэ ар нэгъэсауэ трагедиеш. Арауэ кыщІэкІыну тхакІуэ нэхъыж гуэрхэм ар а фІэщ ящІыну щІыхуэмейри. Ауэ абы уи фІэщ мыхъун хэлъкъым, сыту жыпІэмэ, кызызыхэдгъэщаци, литературэ нэхъ инхэм а Іуэхур щекІуэкІагъэххэщ.

КІэщІу жыпІэмэ, творчествэ илътэныкъуэкІэ тхакІуэм кыщхъэщыжын Союз дэ диІауи диІэуи сщІэркъым... Едгъэлейуэ, дызыщымыгъуазэ тІуатэу зи гугъэхэм щапхъэ къахуэсхыфыну. НэгъуэщІхэм я

щхьэфэ димыIэбэн щхьэкIэ, дэ ди щхьэм кърикIуа гуэрхэм я гугъу тцIынщ.

Школым къыщыщIэздзаш сэ тхэн, дзэм сыщы-щыIаи, университет сыщыщIэсаи, аспирантурэм сыще-джаи зэпызгъэуакъым. Си тхылъ къыдэкIауэ слъагъун нэхъ хъуэпсапIэ сиIакъым сэ а зэманым, ар къызэхъу-лэным щхьэкIи слъэкI къэзгъэнакъым. АтIэми си япэ тхылъыр дунейм къыщытехъар илгъэс 43-рэ сыхъуа нэужыщ. Ар апхуэдэу щIэхъуамкIэ «фIыщIэшхуэ зыб-гъэдэлъ» ди ныбжьэгъужь гуэрхэр мыбы щIэспци, Тхьэм къахуигъэгъу, сэ яхуэзгъэгъуакIэщ... ЗыкIи сэбэп къыс-хуэхъуакъым сэ абы щыгъуэ Союзыр, и семинархэм зэпымычу сыхэта пэтми...

«Тыргъэтауэ» спектаклым табу трагъэувэу, абы щIэ-хъуэпсу щыса хуэдэ, планым лгъэ быдэкIэ хэува си япэ тхылъыр тхылъ тедзапIэм и директорым къыщыс-хуидзыжами дэлэпыкъуэгъу лгъэпкъ щызгъуэтакъым сэ Союзым деж.

Абы иужькIэ, си пьесэхэр, театрым слыхын япэ, обкомым сагъэхьрэ псори зыщIэу, псоми хуэщIауэ зи гугъэж парт къулыкъущIэхэм къыпрагъэхьу щы-щытам, ахэм ядежъуа мыхъумэ, Союзыр зэи си лгъэны-къуэ хъуакъым.

Ноби зыхохъэ сэ «Адыгэ хъыбарыжъ» жыхуиIэ си драмэм къытращIыкI пэта спектаклым и афишэр. А спектаклыр къыдэкIыным куэд илгъэтэкъым театрым и унафэщIу нагъэкIуа... кIэщIу жыпIэмэ, псоми фIыуэ тцIыху, мы съездым щIэс ди тхакIуэгъу гуэрым си пьесэр обкомым иригъэхьу абы къулыкъущIэшхуэу щIэса нэгъуэщI тхакIуэм табу къыщытригъэувам. А къулыкъущIэшхуэр иужькIэ тхакIуэшхуэ хъужри, а зэманым саунэм щагъэхъауэ щытахэм теухуауэ рома-нышхуэ къыдигъэкIыжащ, ауэ СССР-м и лгъабжьэр къэзыгъэтIасхъуэ къилъыта си драмэр нобэр къыздэ-сым щылгъщ, сценэм щIэхъуэпсу. Тхьэм къыхуигъэгъу, жызоIэ абыи.

Апхуэдэ куэд къыщыхъуащ дэ ди литературэм, ауэ творчествэ и IуэхукIэ Союзыр мыбы къыщхъэщыжащ е мыбы щхьэщыпсэлъыкIащ жаIэу нобэр къыздэсым зэхэсхакъым. Дэ сытым дыщыщ – КIыщокъуэ Алим щыхаутэм щыгъуэ, зы псалгъэ гъэхуа хужыIакъым ди тхакIуэхэм я Союзым.

Зи учредителу щыт «Iуащхъэмахуэ» журналым и Iуэху ефIэкIуэным щхьэкIи Союзым ищIаIауи сэ сщIэркъым, зыщIэ къыфхэтмэ, жыфIэ.

Сэ къызырысщыхъумкIэ, апхуэдэ Союз диIэ нэхърэ,

тхакІуэхэм ди Іуэхур кыттезыгыгъэпсынцІэ, ди щхьэ пщІэ хуэтщІыжыфу дыпсэунымкІэ зыкытщІэзыгъа-къуэ, зи Іуэху зэхуэмыхъу, зи узыншагъэ къута тхакІуэхэм ядэлэпыкъу, дунейм ехыж тхакІуэм пщІэ игъуэ-тын зэрыхуейр зыщымыгъупщэ Литфонд зэщІэукІа диІамэ, нэхъыфІт. Литфондым егъэщІылІауэ щыІэ хъунут щхьэж и бзэкІэ и Іуэху зэрихьэжрэ, ахъшэ-бохъ-шэкІэ мыхъумэ, нэгъуэщІкІэ я Іуэху зэхэмылъу, твор-чествэм телажъэ секцэу тІу (адыгэрэ балъкъэррэ), дэтхэнэри цІыху плІырыплІ хъууэ: секторхэм я унафэщІ-хэмрэ проэмкІэ, поэзиемкІэ, драматургиемкІэ кон-султантхэмрэ. УрысыбзэкІэ тхэхэр зэрыхъур зыбжанэ-щи, зи цІыхукІэ зэфІэкІыну кытщІэкІынт... Литературэм пщІэрэ щхьэрэ щызиІэ цІыху къабзэ унафэщІу тхухэ-хамэ, псыпэ хэшынымкІэ правительствэр кыдэлэпы-къуамэ, налогыншэу лэжьэну хуит ищІамэ, апхуэдэ Литфондышхуэм куэд хуэщІэнут коммерције илъэны-къуэкІэ: тхылъ тедзапІэ мыин хуэІыгъынут, тхылъ щапІэхэр кыыхузэлұхынут, контракткІэ лажъэ литера-турнэ театр кыыхузэгъэпэщынут... Мы иджыпсту къэхъу къоным еплъытмэ, си гугъэкъым ахэр фантазие ин дыдэу.

Си псалгъэр сухыну сыхуейт мыпхуэдэу. Нобэ хьэ-щІэшхуэ зыкъом кърихьэлІащ ди съездым, Прези-дентыр я пашэу. Тхьэразы кыфхухъу псоми... СощІэ, фэ фыхуейщ нобэрей зэлұщІэр кыыхэпІэнкІыкІ-ны-хэпІэнкІыкІ щымыІау, мамыру, жыпІэнуракъэ, адыгэ зэхэтыкІэу екІуэкІыну. Фи фІэщ зэрыхъун, сэри ар ды-дэм сыщІохъуэпскІэ, зыгуэрхэр тІэкІу щІэгъэщхъуауэ жысІамэ, щІыжысІар къэзгъэубэлэцынІауэ сыхэту армыра. АтІэми дэ шыгъу-пІастэ Іэнэ дыбгъэдэскъым, тхакІуэхэм ди съездураци, дигу илъ жыдмыІамэ, Іуэхум дызэрегупсыс щІыкІэхэр кыывэдмыгъащІэмэ, фэри дэркІэ фыщыуэнкІэ хъунущ. «Фэ фызыхуейм фІэкІа тщІэнкъым, фэ фызыхуейм фІэкІа ттхынкъым» жызыІэ тхакІуэхэм фыщагъауэ... ЯмыщІэнкІи ямыт-хынкІи хъунщ апхуэдэхэм фэ фызыхуейм фІэкІа, ауэ дэ кытпыкІыну фызыпэплгъэр литературэу щытмэ, литературэр зыщІри зыгъэкІуатэри апхуэдэхэракъым.

1994 гъэ, «Адыгэ псалгъэ»

АМКІОКЪУЭ ЗЭРЭГЪЫЖ ХАХУЭ

КъуажэцІэм и тхыдэ

Адыгэм ди лъэпкъ педагогикэм и Ӏыхъэ нэхъ пажэ дыдэу игъащӀэ лъандэрэ къокӀуэкӀ адэжхэм къадэгъуэгурькӀуэ хабзэм хуэпэжу, хэкур, щалъхуа псыхъуэр, жылэр фӀыуэ ялъагъуу, гукӀи псэкӀи ахэм япыщӀауэ щӀэблэр къэгъэтэджныр. Абы щыхъэт техъуэ куэд къахэбгъуэтэнущ ди тхыдэми ӀуэрыӀуатэми. Псалъэм папщӀэ, пасэм щыгъуэ адыгэхэм хеящӀэ (суд) щрагъэкӀуэкӀӀэ, «Си адэшхуэм и цӀэр мыращ, абы и адэжыр мыращ» жиӀэурэ, лӀэужьибгъукӀэ дэмыбжеифыр щыхъату утыку къиувэнущит ящӀу цытакъым. (А хабзэр щыӀэжамэ, щыхъату утыку къиувэфын дапщэ къытхэкӀыну пӀэрэт?)

Мы хъыбарыр щыстхыжар 1964 гъэращ, ди университетым сыщӀэтӀысхъагъащӀэу. КъэзыӀуэтэжар Зэрэгъыж щыпсэуа лӀыжь хъарзынэ Хъэмгъуокъу Хъэжбийщ. Абы щыгъуэ ар илъэси 130-м щигъуауэ жаӀэрт ди къуажэгъухэм. ТӀэкӀуи щӀрагъэгъуу къыщӀэкӀынт, ауэ илъэсищэм фӀыуэ зэрыщхъэдэхам шӀэч хэлътэкъым.

Хъэжбий къызэрысхуиӀуэтэжауэ щытамкӀэ, «Зэрэгъыж» фӀэщыгъэцӀэм къежъапӀэ хуэхъуар пасэ зманым псэуа абрэдж цӀэрыӀуэ АмкӀокъуэ Зэрэгъыж хахуэ и цӀэрщ. «Зэрэгъыж къызыхэкӀа АмкӀокъуэ лъэпкъым ящыщущу къэнэжар зы унагъуэ закъуэщ, а зыри Жанхъуэтхъэблэ щопсэу» жиӀауэ щытащ абы щыгъуэ Хъэжбий. Зэрэгъыж «шу закъуэ абрэдж» жыхуаӀэхэм ящыщт. Апхуэдэхэр нэхъ абрэдж хахуэ дыдэу къалътытэрт, езыхэри, ягурэ я щхъэрэ зэтелъти, зэрыугъуейуэрэ хъунщӀэ ящӀу къэзыкӀухъ абрэдж гуп хэкум щызеуэхэм гъусэ яхуэхъуртэкъым. Шу закъуэ абрэджхэм мылъкущӀэпльтрэ былымщӀэнэцӀу зыри къахэкӀтэкъым, сыту жыплэмэ апхуэдэхэр абрэджу ежъэжын хуей щӀэхъур пэжыгъэр, хуитыныгъэр къыпаубыду зэрамыдэр, зыгуэрэм зыхуагъэш зэпыту псэуну зэрыхуэмейхэр арат. Абы къыхэкӀыуи тепщэныгъэр зейхэмрэ мылъкум игъэудэфахэмрэ хэхауэ апхуэдэ абрэджхэр ялъагъу хъуртэкъым, я псэм къещэ зэпыту гъащӀэр ирагъэхът.

ТелӀпхъэ ящӀа тхъемыщӀӀэхэм, цӀыху къызэрыгуэкӀхэм къащхъэщыжурэ, Зэрэгъыж куэдрэ къыхудэкӀырт мылъкум, тепщэныгъэм игъэудэфахэм япэщӀэуэвэныр, езуэвэныр. ЯпэщӀэувэхункӀи, лъэныкъуэ иригъээхэрт, хэщӀыныгъэ яритти, езыр гъуэбжэгъуэщым хуэдэу бзэхыжт. Ауэрэ Зэрэгъыж и цӀэр, Къэбэрдейм и мызакъуэу, Псыжь адрыщӀ щыпсэу адыгэхэми, лабэдэхэми, хы Ӏуфэм щыпсэухэми зэлъащӀысаш. Зэрэгъыж цӀэр хахуагъэм и фӀэщыгъэцӀэу къагъэсэбэпи хъуащ. (Пса-

лътэм кыыдэкIуэу жытIэнщи, Псыжь адрыщI щыпсэу адыгэхэм кыагъэсэбэпу щытащ а цIэр «хахуэ», «пхъа-шэ», «залым» мыхъэнэр кърагъэкIыу, ноби апхуэдэу жызылэ ди нэхъыжьхэм яхэту кыыщIэкIынуу... Бзэ щIэныгъэлI Багъы Петр и тхылъ «Псыжь, Инджыдж псыхъуэхэм щыпсэу адыгэхэм я псэлъэкIэр» жыхуи-лэми ущрохьэллэ а псалътэм, зэхъуэкIыныгъэ мащIэ илэу: «агъ-зэрэгъыж»...)

Ауэ, сыт хуэдиз и мыхахуагъми, икIэм икIэжым, Зэрэгъыж и псэм къещэхэм къайхъулIащ абрэдж цIэ-рылур хутыкъуауэ кыагъуэтын, укIыплэм ираубыдэн.

Зэгурым, гъуэгунэ кIыхъ кызызэпичарэ ешаеллауэ, Зэрэгъыж епсыхщ, и шыр псы иригъафэщ, уанэ-къуапэпхэнж ищIри, зигъэпсэхуну хуей тIэкIум деж щетIысэхаш. УдзыпцIэм щиубгъуа щIакулэм здыте-сым, мо лIы ешар ещIри Iурихаш.

И унэхъугъуэр къэсауэ кыыщIэкIынти, дей мэзщIэ-лътым кыыхэсу абы къеплъакулэу кыыщIэкIащ Зэрэ-гъыж хахуэ кыытеплъэ мыхъу пщы еру гуэрым и бейгуэл. Езыр бгъэдыхъэн дзыхъ имыщIу, бейгуэлым зэуэ пщым хъыбар лъигъэлэсащ. Пщыр зыхуеиххэр аратэкъэ – шу гъусэ зыкъом зыщIигъури, хуей тIэкIур къауыхъаш. Зэрэгъыжыр жей IэфIым хэтт. Дауи, абыхэм тыншу яхуэукIынут жейрэ гууэщIу щылъ абрэджыр, ауэ, иукIын япэ, пщыр хуейт хэкур зыхуэусэ абрэдж цIэрылурэм и псэм ириджэгуну. Апхуэдэуи ищIащ пщы гуцIэгъуншэм: жейуэ щылъ лIым и гу-щIылум чий ирадзэщ, теувэжхэри, чы зэхуакухэм дэпы-джыкIыурэ, щIым егулла мо абрэдж хахуэр гуузу яукIащ. (Зэрыхуэбгъафэщ хъунумкIэ, а зэманым чийр мэлуху папщIэу кыагъэсэбэпу щытагъэнущ. Чийр щы-зауэкIэ къэзыгъэсэбэпу щыта лъэпкъхэр пасэм щыгъуэ зэрыщылам тхыдэтххэр щыхъэт тохъуэ).

Псори зылъэкIыу кызызыщыхъуж пщыхэми пащ-тыхъхэми ялътэмыкIыжыр зыщ: фIыуэ ялътэгъунумрэ пщIэ зыхуащIынымкIэ цIыхубэм я гум унафэ хуащIыф-къым. Мы зэми ар дыдэр къэхъуащ: абрэдж хахуэр щаукIа щIыплэм Зэрэгъыж и цIэр кыххуэнэри, ноби, мис – къуажэцIэ хъужауэ къокIуэкI...

1925 гъэм Жанхъуэтхъэблэ щызэхэтатщ зэлущIэ ин, икIи зэдээрэзыуэ унафэ кыыщаштэгъащ Iувылурэу зэхэс, зэхэпсэукIыгъуей хъуа я къуажэм кыытрагъэпщIы-кIыу игъащIэ лъандэм гъавэ щIаплэу, уэтэрыплэу ялэ жьэгъу лъэныкъуэмкIэ къуажитI цагъэтIысынущ. Къэ-бэрдей-Балъкъэр къэрал архивым щIэлъщ а зэлущIэр зэрэкIуэкIа щIыкIэм и протоколыр икIи дызытепсэ-

лтыхым теухуауэ мыпхуэдэу итщ: «КъуажитІ ягъэ-тІысынум ярыхэзым Іэшхэр псафэ зыдаху «Зэрэгъыж» псым и цІэр фІащын». ИкІи фІащаш. АтІэми, мыбы мыгурыІуэгъуэу зы кѡнэ: Хъэмгъуокъу Хъэжбий кытхуйІуэтэжа хыбарым тепщІыхмэ, апхуэдэу зэджэу щытар нобэ ди къуажэдэсхэр «Зэрэгъыж дэлъэдапІэкІэ» зэджэ нэхъ уэх щІыпІэращ, къуажэр тІу изыщІыкІ псы нэхъ инитІми нэгъуэщІыцІэхэш яІэр: «Псыгуэнсу», «Жэмтхьэлэ». Ауэ мы протоколым зи гугъу ищІ псыр къуажэ псо зэхэтІысхъуэ къагуп-сысауэ кыщІэкІынукуым. Псыгуэнсуупсымрэ Жэм-тхьэлэпсымрэ нэмыщІкІэ, къуажэм хиубыдэуи и Іэгъуэблагъэхэми псынащхъэ зыбжанэ щыІэщ. Абыхэм ящыщ гуэру пІэрэ-тІэ, ярэби? Ауэ псынэр псынэщ, архивым хэлъ протоколым зи гугъу ищІыр псыщ. Хъэмэрэ «ПсыфІэукІэ» зэджэ гуэл цІыкІурауэ пІэрэ? (Мыбы и псыр шыугъэщ, ивэщІэжыху къагъавзурэ, шыгъу кыхахыу щытащ). Хъэмэрэ Бгыныкъуэжэ и бгъумкІэ щежэх псыІэрышэрауэ пІэрэ? (Тхъуэбзащхъуэмэ кы-хихыу, мыри псы кызырэыгуэкІкуым)... Іуэхум и пэ-жыпІэр кыджезыІэн гуэр кыыкъуэкІамэ, гуапэ тцыхъунт.

Аращи, Зэрэгъыж къуажэр кызырэыгунэхурэ куэд дыдэ мыщІами, и къуажэцІэр жыжъэ кыщожъэ, хыбар гъэщІэгъуэни кыыдокІуэкІ.

Мыри жытІам дэщІыдгъуну дыхуейт: ярэби, сыту хабзэфІу кърагъэжъат а жылэзэтегъэщІыкІыр. А хабзэм и фІыгъэкІэ нобэ дызэрыгушхуэ къуажэ дапщэ кытхэхъуауэ диІэ! Республикэм и унафэщІхэр абы егупсысамэ, хъумпІэцІэдж Іуащхъэм хуэдэу Іув, зэхэп-сэукІыгъуей хъуа ди къуажэ нэхъ инхэм къуажэщІэ зыбжанэ кыттрагъэщІыкІамэ, икъукІэ Іуэху щхъэпэ хъунут псэукІэ и ІуэхукІи, демографии илгъэныкъуэкІи. Тхъэм и шыкуркІэ, къуажэ здэгъэтІыс хъун щІыпІэ димыІэу щыткъым. Къэралым ейуи унейуи ирехъу – цІыху бжыгъэфІ гуэр зыкъуэпсэукІыфын лэжъапІэ къуа-жэ тІысыпІэ пщІы хъуну щІыпІэхэм щаухуэм, щылэ-жъэнухэр абы къетІысэкІыурэ, къуажэщІэ гуэрхэр хуэм-хуэмурэ къэунэхунт...

Тхыгъэм и кІэхуыу си къуажэгъухэм хъуэхъукІэ захуэзгъэзэну сыхуейт: берыгъэтымэ кыыдихыу, гуфІэ-гъуэ макъыр кыыдэлукІыу, ди насып кыихъа щІыпІэ дахашэм зыдищІрэ щІэращІэ хъу зэпыту Тхъэм куэдрэ, куэдрэ тхуигъэпсэу фІыуэ тлгъагъу ди къуажэ цІыкІур!

УИ МАХУЭ ФЫУЭ, ЗЭРЭГЪЫЖ!

«Дыщальхуа кѳуажэ». А псалтѳхэр щыжыпІэкІэ, уи макѳым зы ІѳфІыгѳэ гуэр кѳыщІохѳэ. Зы гуапагѳэ гуэр уи гум зыхешІэ. Абы кѳыбгурымыІуэн хэлтѳкѳым. КѳэкІыгѳэхэм ещхѳу, дѳтхэнэ цІыхуми и гѳащІэм лѳабжѳэ иІѳщ. И «кѳудамэхэм» дапхуэдизу замышѳщІами, замыубгѳуами, цІыхум и гѳащІэ лѳабжѳэр хузыщыгѳэгѳупщѳнукѳым, хуѳбгынѳнукѳым. А лѳабжѳэращ абы и акѳылми, и хѳэл-щѳнми, и гупсысѳкІѳми кѳежѳапІэ яхуѳхѳур... Дѳнэ сыщымыІами, сыт хуѳдиз щІыпІэ гѳѳщІѳгѳуэн сымылтѳгѳуами, сѳ си гум ІѳфІу илтѳщ а зыми пѳзмышІ си кѳежѳапІѳр. Си сабиигѳуѳм и кѳуажѳр...

Мѳзышхуѳм и лѳапѳм щІѳсщ си кѳуажѳр. Си Зѳрыгѳыж. Ар инкѳым, ауѳ кѳалѳшхуѳ дѳтхѳнѳми нѳхтѳр нѳхт лѳапІѳщ абы щальхуахѳм, кѳыщыхѳуахѳм ди дежкІэ. Абы зы псыни, зы Іуащхѳи кѳыщыбгѳуѳты-нукѳым зыгуѳрхѳэр дигу кѳамыгѳѳкІыжу, зыгуѳркІэ ди гѳащІэм кѳыхѳмышІѳуѳ...

Гѳуѳгуанѳр дѳнѳкІэ щыхѳдмышами, дѳ гува-щІѳхами, зѳгуѳр дыкѳокІуѳлІѳж ди кѳуажѳм. ДыкѳокІуѳлІѳж, мащІѳу дѳтІысѳхѳу кѳыддалтѳхуахѳм, дыкѳыздѳхѳуахѳм дабгѳѳдѳсыну, адѳжѳ и унѳм зыщѳдгѳѳщІыну, гѳунѳгѳухѳр зѳдгѳѳлѳагѳуноу, хѳѳмкІѳшыгупхѳм дис зѳпыту кѳытщызыгѳѳхѳу кѳалѳ псѳукІѳм тІѳкІу зы-фІѳдгѳѳщІуноу. Псыжѳ бжѳѳпѳм (апхуѳдѳущ Шѳрѳдж псыхѳуѳ щхѳѳщыт бгыщхѳѳм ди кѳуажѳгѳухѳр зѳрѳдѳжѳр) дыщхѳѳщыхѳѳу ди щІыналѳѳм и дахагѳѳмкІѳ нѳхѳри гухѳри дгѳѳнщІыну...

ПхуѳмыІуѳтѳным хуѳдизу дахѳщ ди щІыпІѳр. Зым-кІѳ даІуи, – Шѳрѳджыпсым и даущ макѳыр зѳхѳх. Мы-дѳкІѳ кѳуажѳр тІу изыщІыкІы кѳуажѳѳум деж щызѳхѳхуѳ Псыгуѳнсуупсымрѳ Жѳѳмтхѳѳлѳпсымрѳ щызоІу-щащѳ. ИщхѳѳІуѳкІѳ – бжѳѳ мѳзыжхѳр нартыдзѳу кѳыщызѳхѳтщ. АдѳжкІѳ – кѳурш инхѳр тхѳѳмадѳ гупу щѳтІысѳкІѳщ. Ахѳм языхѳзри пхурикѳунут уригуфІѳну, уригушхуѳну, ауѳ а псѳри иІѳщ ди кѳуажѳм. Ди кѳуажѳ дахѳ цІыкІум. Зѳрыгѳыж...

Ди Щыгужѳым сыкѳытѳту сыдоплѳѳ сѳ абы куѳдрѳ. Уѳнжакѳхѳм Іугѳуѳ кѳрихуу щыслѳагѳукІѳи, согуфІѳ. Шѳч хѳлтѳкѳым, а Іугѳуѳм берычѳѳтымѳр кѳызѳрыхихѳм...

Уи махуѳ фІыуѳ, си кѳуажѳ! Фи махуѳ фІыуѳ, си кѳуажѳгѳухѳ! Берычѳтрѳ насыпкІѳ фи лѳапсѳхѳр гѳѳнщІѳуѳ куѳдрѳ фытхущыІѳну, фытхуѳпсѳуноу Тхѳѳм жиІѳ!

ЗАКЪУЭНЫГЪЭ

Бзылхугъэ закъуэныгъэм теухуауэ «Адыгэ псалъэм» иригъэкIуэкI дискуссией сыхэтын хуейуэ къыщIысхуагъэфэщар сэркIэ гурыIуэгъуэ дыдэуи щыткъым (абыкIэ ягъэкъуаншэ хъуну цIыхухъухэм я списокIэм дыхэту арауэ пIэрэ, ярэби?), ауэ, а Iуэхум дыщыхашагъэххэкIэ, сыт тщIэн, – къикIуэт щыIэжын хуейкъыми, ди акъыл къызэрихъ хуэдизкIэ дытепсэлтыхъынщ. АтIэми, бзылхугъэхэм сыныволъIу си тхыгъэр гушыIэ тIэкIу хэлъу къызэрыщIэздзэр фи жагъуэ фымышIыну. «ГушыIэр Тхъэм и щIасэщ» жиIакъэ пасэрейм? Сэ си щхъэкIэ бзылхугъэхэр Тхъэпэлтытэу фыкызысолтытэ. Щи-и-и...

Апхуэдизу гухэщIу фыщытепсэлтыхъкIэ, закъуэныгъэр, шэч хэмылъу, щIагъуэу къыщIэкIынухъкIым. СщIэркъым. Згъэунэхуакъым, ауэ... Ауэ, фи фIэщ зэрыхъун, закъуэныгъэм цIыхур щыщIэхъуэпси щыIэкIэ. Псом хуэмыдэжу, тхэныр хъэл мыгъуэ зыхуэхъуахэр. Моуэ гупсысэ къабзэ тIэкIу уи гум къызэрыхъарэ зэран къыпхуэхъу лъэпкъ щымыIэу ар къыгуэптхыкIыу ущысын жыхуэпIэр сыт и уасэ езыр! Зыри къызэрымыкI уэршэр кIыхъыр ирикъутэкIыу зыгуэр кыбжэхэмысу. И чэфыр теужыху щысын мурад иIэу и кабинетым пэ плыжъ Iэпэлгапэсыс гуэр къыщIэмыукIурияуэ. Убэнрэ нэгъуэщIхэм яхуэпсэлъэнкIэ профессор пщIы хъуну гуэр къыпхуемыблэгъауэ... КIэщIу жыпIэмэ, закъуэныгъэм нэхъ Iей щымыIэу зи гугъэхэм фи гур фымыухыж – фэ гу зылъывмыта фIагъ зыкъоми хэлъщ абы.

Закъуэныгъэм есэжа щIалэжъ къыдэнэжахэм сэ зыкIи сигу ящIэгъукъым, сатепсэлтыхъынуи сыхуейкъым. Сыхуитарэ схузэфIэкIамэ, ахэм курткэ зырыз яхуезгъэдынт, моуэ-щэ, зэи щамыху кърахъэкIын хуейуэ и щIыбым мыпхуэдэу тету: «МЫР ЗЫЩЫГЪЫР АДЫГЭ ЛЪЭПКЪЫР БЭГЪУЭНЫМ И БИЙЩ...» Къамылэжъу щыжытIакIэ, датепсэлтыхъынкъым абыхэм. Захуэдгъээжынщ закъуэныгъэр хуабжъу къызэхъэлъэкI бзылхугъэхэм. Пэщхъэгъ къахуэхъун къыкъуэкI хъужыкъуэмэ, абыхэм зареубзэрэбзэну псалъэхэр илъэс Iэджэ щIауэ зэхуэзыхъэсхэм. Псэгъу пэплъэным иригъээшауэ мыпхуэдэ хъыбарегъащIэ

кІзетым тезыдзэхэм: «Сыадыгэщ. СыдахэкІейщ. ПІэщхьэгъ кыизолъыхъуэ. Псэгъу кыисхуэхъу закъуэ – адыгэ-мыадыгэкІэ хэдэ лъэпкъ сщІыркъым».

Мырат апхуэдэ бзылъхугъэхэм яжесІэну сызыхуейр: «Ярэби, апхуэдизу фыкытхуэныкъуэр пэжу плэрэ фэ дэ, цІыхухъухэм? Дызэрыщымыт гуэрурэ дыкыфщыхъу щхъэкІэ, дэ псэушхъэ нэхъ ІыгъыгъуафІэ дыдэхэм дащыщкъым. ДыгъэшхэгъуафІэкъым, дыхъумэгъуафІэкъым, зэгуэпыгъуэу кыщІэддзэу зэгуэудыгъуэу дыкыщыщІидзыж цыІэщ». «Апхуэдэу фыдодэ» жыфІа? НтІэ, абы щыгъуэм, сэ чэнджэщу фэстыр мыращ. Мо ищхъэкІэ зи гугъу сщІа щІалэгъ кыдэнэжахэм фащыгугъ зэрымыхъунур кыщывгурыІуакІэ, ахэр хэбдзмэ, узыщыгугъыну къэнэжыр щымащІэ дыдэкІэ, хэкІыплэу къэнэжыр зыщ. Иджырей президентхэм яхэтщ а Іуэхур зэрыІуэху ин дыдэр кызыгурыІуэу, зы лІым бзылъхугъэ зыбжанэ дэкІуэ хъуну хуит зыщІ унафэ хъарзынэ кыдэзыгъэкІахэр. (Мес, псалъэм папщІэ, ингущхэм кыыхудагъэкІауэ жалэ апхуэдэ закон. Зи насыпхэ!) Мис ар фІэгъэнаплэ фщІы, «ДИ ЛІЫ ІЫХЪЭР КЪЫДЭФТЫЖ!» жиІуэ тету транспорант фтхы, Унэшхуэр къэвувыхы, бзылъхугъэ зи мыжагъуэ цІыхухъухэм фыкыттрагуэшэну (е дыфтрагуэшэну) унафэ къевгъащтэ. ДыфхуэІыгъыnumэ. ДыфхуэгъэфІэnumэ...

ГушыІэр гушыІэщ, ауэ, гушыІэ зыхэмылгыжраци, мы Іуэхур хуабжъу Іуэху инщ. ЦІыху щхъэхуэхэм я дежкІи. Лъэпкъ псом дежкІи. ИгъащІэми Іуэху цІыкІуу цытакъым ар: унагъуэ зымыщІ куэд лъэпкъым кыыхэмыкІын хуэдэу Іуэхур гъэпсыныр. Адыгэр дыкъапщтэрэ ди блэкІам тІэкІу ухуеплъэкІыжмэ, а Іуэхур хъарзынэу зэхуагъэхъуурэ дыкъекІуэкІауэ кысщохъу. Япэрауэ, дэлэлхэр зэрыщыІэр абыкІэ сэбэпышхуэ хъурт: гу зэхуэзыщІахэр зэпагъэхъэрт, зэпагъэлът, зэрышэну мурад ящІмэ, благъэ зэхуэхъун хуей унагъуитІыр а Іуэхум трагъэгущхуэрт. Адрейуэ, япэхэм щыгъуэ, псом хуэмыдэжу щІымахуэм, зи дэкІуэгъуэ хыджджэбзхэр хьэщІаплэ ягъакІуэу цытащ, мазэ псокІэ е нэхъыбэжкІэ. Жалэ-жамыІэми, зипхъу апхуэдэу хьэщІаплэ зыгъакІуэ адэ-анэхэм куэд яхэтт а зыдэкІуэ унагъуэм я нэлэ къатетурэ, хыджджэбзыр хъун хуэдэ гуэр ирагъашэмэ зи мыжагъуэхэр. Апхуэдэуи хъурт куэд дыдэрэ. Жыплэнуракъэ, щІалэгъуалэм унагъуэ ящІыным тегъэпсыхъа Іуэхугъуэ куэд хэту цытащ япэм адыгэм ди гъащІэм.

Нобэ, ди жагъуэ зэрыхъуци, плэщхъэгъыншэхэр, куэ-

дым кышчымынэу, куэд дыдэ хъуаш, ар апхуэдэу
 цлэхъуам и щхъэусыгъуэхэри мащлэкъым. Нэхъыш-
 хъэхэм ящыцу си гугъэщ бзылхугъэр нэхъ щхъэхуит,
 и щхъэ и унафэ езым ищлэж зэрыхъуар. Хъыджэбзым
 унагъуэ игъуэтыным ехъэллауэ жыплэмэ, япэм «дэ-
 кгуаш» псалтэм нэхърэ, «ллы иратащ» жыхуилэ псалта-
 фэр нэхъыбэрэ зэхэпхыу шытащ. Арат къыдэнэжыным
 хуэщлауэ къалхуа хъыджэбз теплъаджэ жыгъурнау
 цлыкгу гуэрхэм щлалэ дэгъуэшхуэхэр я насып къи-
 хъынклэ, лэгъунэм шащлэхэм хэзымышщлыкыщэ щлалэ
 мыщлэжыыр хъыджэбз тхьлэхудым хуцлэшэжынклэ
 щлэхъур. Флы ар хъэмэ лей? Гугъуш абы зэуэ жэуап
 ептыну. Унагъуэ зыгъуэтауэ хъарзынэу псэум жиленур
 гурылуэгъуэщ, ауэ апхуэдэ насып зымыгъуэтахэм яхэту
 къысцохъу «Дыдейхэм дыхагъэзыхъу зыгуэрым дыра-
 тами нэхъыфти» жалэжыну къызыхудэклахэр. «Ухэ-
 ныпэ нэхърэ – лъахъумбыщлэ», жызылам флым жри-

ЩЭНГЪАСЭ ГУПСЫСЭХЭР

Гъащлэр еббжыхмэ, – щхъэ закъуэ луэхум ухуешэри,
 гъащлэр дэббжеймэ, – жылагъуэу шылэр зы бынунагъуэ
 къыппещл. Мис апхуэдэ бынунагъуэшхуэм и луэху
 ухэпсэлтыхъыныр егъэляуэ дзыхъщлыгъуэджэщ, ауэ,
 пасэрейм я жылауэ, шымыуэ и шыуагъэ яшхкъым, –
 хэт ищлэрэ, дэ ди шыуагъэхэм нэгъуэщлэхэм я пэжхэр
 кыигъэушынклэри мэхъу.

Араци, сэ нобэ гурыгъуазэклэ ди гъащлэм и лыхъэ
 гуэрхэр дызобжей. Дэббжейуэрэ, – согупсысэ, сыхо-
 гупсысыхъ. Ауэрэ гупсысэ гъуэзым къыхонэлукл шып-
 къагъэр зи нэгум къищ зы бзылхугъэ гуаклуэрэ
 цлэхухъу зэклужрэ. Ахэр – лэдиихурэ Нартцауэрэщ.
 Си щэнгъасэ гупсысэхэр зылурыслхъэну хъэщлэ лъа-
 плэхэрщ... Араци, зэрыжауэ, – ноклуэ: зэзымыусыгъуэ-
 джэхэр фыщлэдэлү а тлүм зэхуалүэтэнухэм...

* * *

Н а р т щ а у э. Уи пщыхъэщхъэ флыуэ, лэдииху!
 Л э д и и х у. Нэхъыфлыжу, Нартцауэ! Къеблагъэ,
 сытым укъытхуихъа?

Н а р т щ а у э. Пщыхъэщхъэ дахэм кыигъэщла гуп-
 сысэхэм.

Л э д и и х у. Пэжщ, дэхащэщ ихъуреягъклэ!

Н а р т щ а у э. Гухэхъуэщ!.. Плэат, лэдииху, мобыклэ:
 махуэ псом нурклэ дунейм къегуэпа дыгъэр къурш
 щхъэдэхыплэм хуоплэщлэ...

І э д и и х у. Акъужь гурыхъри толъэщІыхъ щІым
и бгъэгу къызэщІэплъам...

Н а р т щ а у э. Губгъуэхэр-щэ, губгъуэхэр: бэвыгъэм
и берычэтымэр ящхьэщытщІ!..

І э д и и х у. Къалэ дахэхэмрэ къуажэ зэІузэпэщ-
хэмрэ къахуокІуатэ жэщ угъурлыр. Псори...

Н а р т щ а у э. Догуэт, догуэт, Іэдииху! Хэт сымэ мо
къытхуэкІуэхэр?

І э д и и х у. ЩІалэгъуалэр. Пщэдейрей гъащІэм и
ІумпІэр зыхуагъэтІыгъуэ щІалэгъуалэр!

Н а р т щ а у э. Сыту дахэ защІэ, зи насып, сытуи нэ-
жэгужэхэ!

І э д и и х у. Ахэр сэ ныщхьэбэ си хьэщІэщ, Нарт-
щауэ. ЕмыкІу къэзмыхьынымкІэ зыкъысщІэбгъэ-
къуэнуи сыныпщогугъ.

Н а р т щ а у э. Сэбэп сызэрыпхуэхъуфыну щІыкІэр
къызжеІи, слъэкІ къэзгъэнэнкъым.

І э д и и х у. Си хьэщІэхэр умыгъээщ. Зэшыгъуэм
нэхъ зыщытщэ щыІэкъым щІалэгъуалэр.

Н а р т щ а у э. СлъэкІыххэмэ, узгъэщІэхъункъым.
Ауэ, пщІэркъэ, щІалэгъуалэр къыдэпхьэхыфын цхьэкІэ,
уэри уи щІалэгъуэу ущытын хуейщ. Сэ....

І э д и и х у. ЩІалэгъуалэм псалтэ Іущыр я жагъуэ-
къым, Нартщауэ.

Н а р т щ а у э. Псалтэ Іущи дэнэ къитхын дэ, ауэ,
пэжыр жыпІэмэ, гупсысэ гуэрхэмкІэ ахэм садэгүэшэ-
ныр си хъуэпсапІэу куэд лъандэрэ йокІуэкІ.

І э д и и х у. Арамэ, хъэрзынэу фызэхуэзакъэ!

Н а р т щ а у э. НытІэ, сытегушхуэн?

І э д и и х у. Тегушхуэ, Нартщауэ.

* * *

Н а р т щ а у э. ФІэхъус апщій, сыкъэзыщІыху икІи
сыкъэзымыщІыху си ныбжьэгъухэ! ЩІалэгъуэ кхъуа-
фэжьейм ису гъащІэ тенджызым щесхэ! Фэ псоми фи
гур хуопхъэ. Іэджеми фи нэр йохъуапсэ. Сыту куэд
хъурэ фэ фызыхуейхэр! Сытуи къэщІэгъуей а фызы-
щІэхъуэпсхэр!.. Фэ фыгъатхафэщ. ФыфэзэхъуэкІщ.
Ауэ зэхъуэкІ имыІэу фхэлъщ зы хьэл: чэнджэщыр
хуабжью фи жагъуэщ. Фи жагъуэщ, сытри фщІэуэ, псоми
фапэлъэщыну къыфщохъужри. Ар зы лъэныкъуэкІи
дэгъуэщ. Хъарзынэщ уигурэ уи цхьэрэ зэтелъу гъащІэ
гъуэгуанэм утеувэныр. Ауэ зыми фыхуэмыныкъуэжу
къыфщыхъумэ, фыщоуэ, си ныбжьэгъухэ, фыщоуэ:
дыгъуасэ къалъхуа сабийри уэсу зэщІэтхъуа лыжьри

чэнджэщ хуэныкхуэщ. Сыту жыпIэмэ гъащIэр апхуэдизкIэ домбейщ, гурыIуэгъуейуэ зэхэлъщи, ар зэрыджым, къызэрыдгुरыIуэм тепщIыхъмэ, жыпIэ хъунущ дэтхэнэ цIыхури сабийуэ дунейм ехыжу. Ауэ гъэхэр сэбэпыншэу блэкIыркхым. Ахэм цIыху гъащIэхэм нэккыжьэ кытранэ. А нэккыжьэхэр зэхохъэ, зэхопщIэ, зэхожыхъри, гупсысэ хъэзырхэр къагъэщI, гъащIэ мин куэдым яуткIэпщIа цэхухэм нахуэ хъуагъэххэу дакърохъэлIэ. Апхуэдэурэ лIэужьхэм зэлэпах кIуэтэхукIэ нэхъ ин хъу, цIыхум и зэхэщIыкIыр Пэжыгъэ лъагэм и купщIэм хуэзыгъэкIуатэ актылымрэ гурыщIэмрэ...

И э д и и х у. Ей, Нартцауэ, Нартцауэ! КъыщIумыгъэлъащэ, армыхъумэ уэ лIыжь кхъахэу уакъыщыхъуу, сэри уи фэ къызаплътынкIэ сошынэ.

Н а р т щ а у э. Абы щыгъуэми сыт тIцIэн, Iэдииху, – пэжым зыри пхуэщIэнукхым: чэнджэщ тыным зыдебгъэхъхыу щIэбдзамэ, умыкхъахэми, жьыгъэхуеплъэкI ухъуауэ аращ. Ауэ сэ, зызумысыжынщи, жьыгъэм сыхуэпIащIэркхым, сыту жыпIэмэ, щIалэгъуэм сыкхыэхэ-кIуэта щхъэкIэ, Хъуэжэ и бэцмакхыу, си гур абы кыщынащ. Уэращи, мис, – бзылхугъэр абы хуабжьу хуеймэ, дапщэщи зерищIалэгъуэм урищыхъэт нахуэщ. Ауэ щыхъукIэ, сыргъуч тегъэпщIарэ мыхъур тегъэуэ-жауэ чэнджэщ фэстыным фыпэмыплъэ, нэхъыщхъэ-ращи, фыщымыштэ, си ныбжьэгъу ныбжьыщIэхэ. Хъэуэ, сэ си мурадыр аракхым. Сэ сыхуейщ, зыкIи зыкхы-гуэзмыхыу гу ихакIэ сынывэпсэлъэнэ, ди псэукIэ-щы-тыкIэхэм хэтлъагъуэ хъуа-щIэхэмрэ мыхъумыщIэ гуэр-хэмрэ датепсэлгыхыну, дызыщIэупщIэхэм я жэуап-хэр кыызэдэтлгыхъуэнэ.

Апхуэдэу щыщыткIэ, фыкхэкIуатэт. ФыщетIысэхыт мы Iэдииху и жьэгу пащхъэм. Пасэрей адыгэхэм я еджапIэ нэхъыщхъэу щыта ЖЪЭГУ ПАЩХЪЭМ... НтIэ, дэнэ кыыщыщIэддзэн, Iэдииху?

И э д и и х у. КъыщыщIэдгъадзэт адыгэ хабзэм. Дахутегъэпсэлгыхыт ар зищIысым, зыхуэкIуэм, зыхуэтшэм.

Н а р т щ а у э. Адыгэ хабзэ. Абы утепсэлгыхыын къудейр кхэлэн инщ, Iэдииху. Ауэ уи хъэщIэхэм пыIэ хуабафэ заредмыгъэплътын щхъэкIэ, сытемыгушхуа-пэурэ а Iуэхум зызопщыт.

Пасэм щыгъуэ адыгэ хабзэр лъэпкхыр зэзыпх, зэте-зыIыгъэ, зэзыгъэдаIуэ кхэрууэ щытащ. Абы кыызэщIиу-быдэрт нэмыс, щэн, кхалэн, напэ, укIытэ жыхуэтIэхэри абыхэм епхыжарэ ахэр зыхъумэ гуэрхэу «законкIэ»

дызэджэжри. Иджыпсту адыгэ хабзэм зэхъуакIыны-гъуэшхуэ игъуэтащ, сыту жыпIэмэ гъащIэшIэм абы щхъэщихащ къалэн куэд. Адрейуэ нобэрей цIыхум IэшIыб ищIащ и гъащIэр зыкIи зымыгъэдахэу «хабзэ мыхъумыщIэкIэ» дызэджэ зыкъоми. Мыбдежым щыжыIэпхъэщ, гъащIэшIэм ди нэр къыщхъэрипхъуэу, хыфIэддзэжыпхъэ Iейм хъумалхъэ фIы гуэрхэри зэры-дэдгъэкIуар. Ауэ нобэ адыгэ хабзэр щызыщIэгупсысыж, зыщиузэхуж, гъащIэшIэм ифI къыхыхъар щригъэфIа-кIуэ, лейрэ мыхъумыщIэу къыкIэрыпщIар къыщIигъэ-щыну, Iумпэм ищIыну щыхэт зэманщ. Хабзэм зиутхы-щIу и бгыр щIикъуэжын папщIэ, дауи, лэжыгъэшхуэ егъэкIуэкIын хуейщ. Дэнэ а хабзэм и къежъапIэр, дап-хуэдэрэ ар къызэрыунэхуар, къызэрекIуэкIар? Хабзэ пщIэныр къыщежъэр, дауи, цIыхур зрапIыкIа уна-гъуэрщ. «Уи унэ зыщыгъаси, хасэм яыхыхъэ» жалэ адыгэм. Ар зэрыпэжымкIэ щыхъэт къыщIэбгъэувыни щыIэ-ктым. Дэнэ сыт щыдмылгъэгуами, щызэхэдмыхами, дэ ди гъащIэм купщIэ хуэхъур дыкъыздихъукIа уна-гъуэм щыдгъуэта гъэсэнэгъэрщ, щызыхэтлгъа хабзэрщ.

И э д и и х у. Дауэ къыппыхъурэ-тIэ а IуэхумкIэ нобэрей адыгэ унагъуэр?

Н а р т щ а у э. ПцIыр хъэрэмкъэ, – удэзыхъэхыр нэхъыбэщ. Адэ губзыгъэхэмрэ къуэ жыIэдаIуэхэмрэ, анэ гумащIэхэмрэ пхъу нэмысыфIэхэмрэ ягъэдахэ унагъуэхэр куэдыкIейщ. Ауэ фIыр уи гуэным илгъа-вэм хуэдэщи, дэнэ кIуэжын, – датовгъэпсэлгъыхъыт щыщIагъэхэм. Датовгъэпсэлгъыхъыт, фэрыщIагъэрэ щIэхъумэ лгъэпкърэ хэмыту, ахэр дгъэээкIуэжынми дыщыгугъыу...

Фэ зэхэфхакъэ зи пэ лгъабжъэр иджыри мыгъуащIалэ цIыкIухэм балигъми яхузэпымыштэнэу къып-щыхъу хъуэнэкIэр къажьэдэлгъэлъу? Ари ину. Псоми зэха-хыу. Дзэлыкъуэ хъупIэм и курыкупсэ ит къащыхъу-жу. Зэхэсхакъым жыфIэми си фIэш хъунукъым, сыту жыпIэмэ ар къохъулIэным папщIэ зыщIыпIэ ущIэубы-дарэ дунейм укъытемыхъэу упсэун хуейщ. Узыщы-укIытэн гуэр уи гъусэу а зи гугъу сщIы дадэ къуапэхэм уащыхуээкIэ, уигукIэ тхъэ уолгъэIу «ЩапIагъэ гуэр жалэу самыгъэукIытащэрэт» жоIэри. Ауэ ар дапщэщи къохъулIэрктым.

Нэхъ лгъапIэ дыдэу ябж цIыхум – анэм – и цIэмкIэ къыщIидзэ хъуэнэкIэм ди тхъакIумэр апхуэдизкIэ ику-дащи, жыпIэнуракъэ, а цIапIагъэм десэжу щIэддзащ. ЩIэддзащ, сыту жыпIэмэ апхуэдэ ныбжыщIэ нэмы-сыншэр къэдгъэувыIэу дэ губгъэн хуэтщIыфктым.

ХуэтщІыфкъым, ди Іуэху хэмылгу долгытэри... Араци, дэ къытхуэмыгъэза хуанэр, зэхэдмыха нэпцІ зыдоцІри, ди тхьэкІумэм щывууэ дыблокл. Дыбгъэкгуэншаци хунукъым дэ абыклэ, сыту жыпІэмэ, дыхъэшхэн ухъуауэ укыхэкІыжын къудейр мыхъуу, къызэралгхурэ апхуэдэм щымыукІытэжу еса цІыхур гъуэгукум щыбгъэсэнупыхъэныр сэбэпыншэщи... Апхуэдэм тутыныр Іурысарэ аркъэмэр хъэуам хигуашэу ухуэзэмэ, – тхьэкІумэр убыди нэхъыфІщ. Едгъэлейуэ къыффІэщІмэ, пщыхъэщхъэу ди къалэ уэрамхэм къыщыфкІухъ. Къалэм фыпэжыжьэмэ, – къуажэ дыдэри хъунущ.

Дэнэ къыздикІыр-тІэ адыгэ хабзэ дэнэ къэна, зы хабзи щымылэжу къызыщыхъу щІалэщІэхэр? Унагъуэхэм. Хабзэм и Іуэхур щыщІэтхъа унагъуэхэм. Нэмысым и пІэкІэ кІий-гуор зырылг унагъуэхэм. Сабийр ефэкІэм щрагъасэ унагъуэхэм... «Апхуэди щыІэ?» жыфІэнкІи мэхъу. ЩыІэщ, ныбжьэггхуэ, ди жагъуэ зэрыхъунщи, щыІэщ. СцІэркъым ар къежьээнкІэ щІэхъуар, ауэ куэдрэ ухуозэ ар яфІэхьэлэмэгту, яфІэдыхъэшхэнупыфІэбгъэкІмэ, иригушхуэу адэхэм сабийхэр хъуэнэкІэм щыхурагъаджэ, анэдэлгхубзэм ирипсэлгъэныр абыклэ къыщыщІрагъадзэ. Апхуэдэу «гушыІэшхуэ зыхэлг» адыгэхэм къахоклІ щефэкІэ зи сабийр зыдзэгъэлэпыкхуэри. Ахэм я дежкІэ ар дыхъэшхщ, ауэ а дыхъэшхыр дыхъэггым хуэкІуэу хъэдагъэкІэ щигхым деж, – Іэпэм едзэкъэжи пэт.

І э д и и х у. Ди жагъуэ зэрыхъунщи, ар куэдым къащоцІ, Нартцауэ.

Н а р т щ а у э. ЦІыхур куэдыкІей дыхъу щхьэкІэ, дуней дызытетыр зыщ. Абы къыхэкІыуи дэ гъащІэм и Іуданэ куэдкІэ дызэпыщІащ. АпхуэдизкІэ быдэу дызэпахщ, зэпымычу дызэжьэхэтци, зыдумысыжмэ, закгуэныггэм дыщыщІэхъуэпси куэдрэ къытхуохуэ. Ауэ ар ди лІэщІыгъуэм и нэщэнэкъым. Ар, ди ХХ лІэщІыгъуэр, къокгуэлгыкІ, къобырггукІ. ИгъащІэ лгандэрэ хъуэпсапІэ къудейуэ къыздетхьэкІа гуггэхэм я сокур зыубыда цІыхухэри щызэрызохъэ. Гухэр нэхтину къыщоуэ. Лгыри нэхт псынщІэу щызокІуэ. Абы къыдэкІуэуи, дэ къытщохгуж нэхт зэлгэтэкІ, нэхт тэмаккъІэщІ дыхъуауэ. СцІэркъым абыклэ жысІэнур, ауэ ар пэжу щытмэ, къэзышэр, дауи, гъащІэм и жагъэр нэр темпылэу псынщІэ зэрыхъуарщ. А жагъэ псынщІэм зэрымыцІыху куэд, хьэл-щэнкІэ зэмыкІуалІэ Іэджэ дызэжьэхехъэ, дызэрегулІ, улейми уфІми щызэхэкІын гъэунэхупІэ куэдым дрегъэуэ. Апхуэдэхэм деж, къохъу дэ цІыкІуфэкІукІэ дызэблэмыкІыну дыщызэпэщІэуэ.

Ауэ абы шыгъуи ди бжыынэ зэрынахэр нэщІэб-
жъэншэу зэрызыгъэкІыжыр а игъащІэ лъандэрэ
цІыхум иригъэ-фІакІуэ хабзэ дахэмрэ
хъэлщэныфІхэмрэщ. Ахэращ дэ дыщІыщІегъуэжын
куэдым дапэщІэзышыр, емыкІухэм дакъезыгъэлыр...

ЛІо, ухэплэ хуэдэу къысщыхъурэ, Іэдииху?

Іэ д и х у. Хъэуэ, Нартцауэ. Сыхигъэгупсысыхъауэ
аращ жыпІам... Пэж дыдэу цІыхухэр нэхъ гуапэу ды-
щІызэхушчытын щхъэусыгъуэ Іэджи щыІэщ мы ди зема-
ным. Абы куэдрэ дытепсэлтыхъыныр тфІэфІктым, ауэ,
уегупсысмэ, кІыхъктым цІыхум и гъащІэр. А зэман
кІэщІ кыплгысари уэр хуэдэм и гум епІэстхъыным,
ари уэ къопІэстхъыжыным ехулэным тебгъэкІуэдэ-
ныр акъылыншагъэми щхъэпреш. Ауэ сыту куэдрэ
тщыгъупщэжрэ ар цІыхухэм!

Н а р т щ а у э. ЖытІам къыдэкІуэу сытепсэлты-
хъыну сыхуейт гъэсэнэгъэфІрэ зэхушчытыкІэ дахэкІэ
псыхъа зэрызэхуагъазэ псалъэ, псалъафэ гуэрхэм,
Іэдииху.

Зи цІэр ямыщІэ цІыху щепсалтэкІэ, хъыджэбзым –
«Ей, дахэ», нэхъыжыІуэм – «Ди шыпхъу», фызыжыым –
«Дянэ», лыжыым – «Дядэ» е «Тхъэмадэ», щІалэм, лым –
«Шынэхъыж», «ШынэхъыщІэ» е «Къуэш» жаІэу зы-
хуагъазэ хабзэщ адыгэм. А псалъэхэр дахэщ, гуапэщ,
цІыхум и гур хагъахъуэ, зыхужалэм и гукъыдэжыр
къеІэт. Ауэ, Іуэхушхуэракъэ, тІэкІу-тІэкІуурэ дэхуэха
мэхъу мы зыхуэгъэээкІэхэри. СцІэрктым ахэм фэры-
щІагъэ халъагъуэу арами, ауэ, зэрышчыт дыдэр жыпІэмэ,
щІалэгъуалэм «я бзэр» а жыІэкІэхэм пэлэщІэщ.

ФэрыщІагъэ. Ар Іэджэми кІэрыпцІэлт мэхъу. Я
нэхъ гупсысэ къабзэмрэ гурыщІэ нэхумрэ къагъэщІа
псалъэми гур щызыгъэкІын мыхъэнэ щІэплхъэфы-
нуш. Псори зэлтытар кызырэппсэлт щІыкІэрщ, ар
жозыгъэІэ мурадыр зыхуэдэрщ. Гурбияныгъэ, цІапІагъэ,
фэрыщІагъэ, щІагъыбзэ зэрыщІэмылгыр уи щытыкІэ
псом кыІуатэу япэ къэс хъыджэбзым «дахэ» жыхуэтІэ
псалъэмкІэ уегуэпэфу зебгъэсэныр апхуэдэу къэлэн
тыншктым, сыту жыпІэмэ дэ, зыдумысыжынщи, десащ
моуэ нэхъ кыгуэудайжъу дышчымэ, ди псалъэр, дэ-
хэщІэІэн щыхуейм дежи, дзакъэмэ, пласкІуэмэ нэхъ
къатщтэу. Ауэ апхуэдэм деж, нетІэ зэрыжыпІащи, зы-
гуэрым и гукъыдэжым, кыфІэбгъэкІмэ, – и узынша-
гъэм уепІэстхъ къудей мыхъуу, уэри уи гъащІэм уот-
хъунцІэуэж.

І э д и и х у. Фадэм тІэкІу дытегъэпсэлъыхъыт, Нартщауэ.

Н а р т щ а у э. Ей, Іэдииху, Іэдииху! Жагъуэгъу къысхуэплъыхъуэну аращ уэ узыхэтыр.

І э д и и х у. Умыгузавэ, сэ суригъусэщ.

Н а р т щ а у э. Арамэ, содэ... Фадэр къызэрежъэрэ фадэр яуб жыпІэмэ, ущыуэнукъым. Нобэ псом хуэмы-дэжу яуб. И нэщІэбжъэр нэхъыбэ хъуауэ арами сщІэр-къым. Гупсысэхэм-гупсысэхәурэ, къахуэгупсысаращи, аркъэр зэман пыхыкІам фІэкІа ямышцәу ящІащ. Дауи, абы зыгуэр къешэ, ауэ, зэрытщІэжщи, ари хэкІыпІэкъым, ефэныр хъэл зыхуэхъуам фадэ хэплъыхъ иІэжкъым, а шагъырыр нэхъыфІыххәу ягъэкІуэщІ, я нэр къэмыпщІ щІыкІэ зэрызешәу уэрамым къыдыхъэхәри ди машІэ-къым. Сэ абы теухуауэ жамыІа къысхуэгупсысыфын-къым, ауэ, къызэрысфІэщІымкІэ, насыпыншагъэр къэ-зышәр фадэ ефәну Іэмал зэрагъуэтым и закъуэкъым. Нэхъыпщхәэр – фадэм ефакъуэхәр а Іуэхум щымыукІы-тәжу зәресәрщ. ЕмыкІум уесэжын нэхъ насыпыншагъи сыт щыІэ езыр.

Фадэр апхуэдизкІэ ди гъащІэм къыхыхъащи, жы-пІэнуракъэ, цІыхугъэми, хъэлалыгъэми, лІыгъэми я зэхэгъэкІыпІәу къәнауэ къыпщохъу. Фадафэр емыкІу ящІу щытамэ, иджы емыфәр дыхъэшхән мэхъу. Іуэхур здынәсаращи, гуп къыбдыхәс гуэрым ирифым хуэдиз дыдэ иумыфу гу къыплъитәрэ, зэрыжаләу, «хъэрәмыгъэ умышхыну» къыппиубыда нәужь, зыбгъэхәнкъунм, ІәштІымым Іуэхур нагъэсынкІэ хъәуи ялгәгъунукъым. Пәжщ, зыми ухигъэзыхъынукъым езым ишх лым е щІакхъуэм хуэдиз уигъэшхыну. Шхәгъуэм деж «фы-хәІәбәт» жаләри зәфІокІ, ауэ ефәгъуэм деж!.. Ефәгъуэм деж, уи щхә ухуимытыж дәнә къәна, къыбдалъхуа уи лъатәми, уи ззми, уи тхәмщІыгъуми ухуитыжкъым. Ахәр уэ зепхә щхәкІэ, я унафә зыщІыр къыббгъә-дәсхәрщ. Ахәм, уефәм нэхъ къызэращтәр къуагъащІэ къудей мыхъуу, къуаубыдыләри къыбжалә: «Сытыт ущІефыфәнур?!» УщІыхуәмейм щхәусыгъуэ Іәджи иІәнкІэ мэхъу: псалгәм папщІэ, – уи узыншагъэр хуә-хъукъым. Ауэ Іэмал имыІәу щыт дохутырым пхуигъә-ува диагнозыр мыбдеж щумыІуэтәнү. КъыщыпІуэта-пәми, а Іуэхум щымыш псалгәмакъыр Іәнә къыщІаләта гуфІәгъуэм езәгъынукъым, нэхъыпщхәращи, мыдрей-хәми абы щхәкІэ гущІәгъу къыпхуамыщІыныр нэхъ фІәщцІыгъуафІәщ.

гъэГъэцъыгъэуныракъэ, гупым я нэхъыбэр ныкъуэды-
къуэу, – зым и жьэжьейр кърахауэ, адрейм и чэр уффы-
цлауэ, ещанэми инфаркт илауэ, атIэми, зэрыплъагъуши,
я ефэн абы цхъэкIэ ямыгъэныкъуэу кыщIокI. ЦIы-
хухъу тхъэусыхэрейр, зэрыфщIэщи, гуемыIуш, апхуэдэм
ухамыбжэн цхъэкIэ умыщIэн щыIэ, – уи цхъэ уоужэгъу,
«зэрыхъу хъунщ!» жолэри фадэр ядэбгъэкIуэщIу
щIодзэ. Ауэ уогупсыс: «Ярэби, цхъэж зэрыхуейуэ ефэ-
нымрэ хэбгъэзыхуэрэ узыхуейм хуэдиз ебгъэфэнымрэ
дэтхэнэм нэхъ емыкIу пылтъу пIэрэ?»..

Фадэ щофэ дэни: къали, къуажи. Зэрызэщхъэщы-
кIыр зыщ: къалэм ущефакъуэрэ уэрамым укъыдыхъэ-
мэ, хэт ищIэрэ, хъэмэмым ублашу, «зыщIыпIэ» ущагъэп-
скIынкIэ хъунуш, ауэ къуажэм... Къуажэм а Iуэхур
апхуэдизкIэ щытынщи, фадэм лъагъуныгъэ хуэзыщIа
псори щIыдэмытIысхъэр гурыIуэгъуэкъым. Къалэ
ефакIуэр зыхуэзэ лъэпощхъэпохэм ящыщ гуэри кы-
жьэхэуэркъым къуажэ ефакIуэм. Къыжьэхэуами, хуэ-
шэчынкIэ Iэмал иIэтэкъым, сыту жыпIэмэ ар хуиты-
ныгъэм есаш. Есаш цыхуейм деж зыхуейм хуэдиз
ирифрэ абы къиша гукъыдэж егъэлейр зэрыфIэфIу
игъэлъагъуэу. Ахэм уащыхуэзэкIэ, нэхъ гущыкIыгъуэ
дыдэу цIыхум игъуэтынкIэ хъуну теплгъэм ихъауэ щы-
плъагъукIэ, Iэмал имыIэу уогупсыс: «Уа, мыпхуэдэхэр
къыжьэдакъуэн къалэныр зи пщэ дэлъ гуэрхэр дэмысу
пIэрэ мыбы?» Дэщ, дэмысынкIи Iэмал иIэкъым, ауэ,
мыхъэнэщIэ зыгъуэта Iэдыгагъэм зрагъэхъри, зыгуэр-
хэм я нэр яуфIыщI, нэгъуэщIхэми, а IуэхумкIэ езыхэр
зэрымыкъабзэр къалтытэри, зауцэху.

И д и и х у. Фадэм уигу щыкIыпа си гугъэщ уэ,
Нартцауэ?

Н а р т щ а у э. Хъэуэ, Iэдииху, ущоуэ. «Жэмыкуэ
ишхыркъым» жалэурэ, а шхыныгъуэ хъарзынэм хагъэ-
кIыжа щIалэжъым ещхъ сымыхъуным цхъэкIэ, бжы-
зоIэ: сэ фадэр хъэрэм сщIыпакъым...

Пэжщ, «фадэр къызэрежъэрэ фадэр яуб» жыпIэмэ,
ущыуэнукъым, ауэ, «фадэр къызэрежъэрэ фадэм хуоусэ,
хуохъуахъуэ» жыпIэми, – узахуэщ. Узахуэщ, фадэм и
къалэныр гуфIэгъуэр игъэдэхэну, игъэщIэрэщIэну ара-
щи. ГушыIэ къабзэмрэ нэщхъыфIагъэ гурыхъымрэ
къытхуэзышэ фадэм и къалэн пажэр гъэзэщIа мэхъу,
ауэ а къалэным щыфIедгъэшым, цIапIагъэм, делагъэм,
Iэпцэрыбанэм дыхуишэным цынэдгъэсым деж, фа-
дэм имыкъалэн идогъащIэ, ар къызэрагъэсэбэным
зэрыхэдмыщIыкIри къыдогъэлъагъуэ.

Сыт атIэ Iэмалыр? ЕмыкIу етIуанэ пщIэныр гугъу-

къым, ещанэу пцІэныр тынщ, епланэу нэхъ тыншыжщ, адэкІэ нэхъри нэхъ щІэгъуафІэ хъууэрэ макІуэ. Гугъур – емыкІу япэу пцІэнырщ. Абдежыращ цІыхум нэхъ зыцрилгъафыхъыр, щытемыгушхуэр. Абдежыращ ар напэм емыбакъуэу къыщызетебгъаувыІафынури. Сытыр ди лыгъэ-тІэ абыкІэ? Дауэ щытхъумэрэ цІыхур гъащІэ лъагъуэр нэгъуэщІыпІэкІэ езыІуэнтІэкІыфыну а лъэбакъуэм? Зыдумысыжынщи, абыкІэ дыІэкІуэлгъа-кІуэкъым.

І э д и и х у. Пэжщ, Нартцауэ, ди жагъуэ зэрыхъунщи, дыІэкІуэлгъакуэкъым. Зыми фІафІкъым и къуэр аркъафэ хъуну, абы емыкІу къыхуихъу уарамым къыдэувану. Ауэ ухуозэ зи ныбжь иримыкъуа и къуэ цІыкІур кІэллыгъакуэ, къыфІэбгъэкІмэ, нэчыхъытх ямыгъакуэмэ зызыгъэгусэ, абы щхъэкІи игъащІэкІэ къыдэгъуэгурыкуэну Іыхълым къэугъэ езыщІэкІ адэ-анэхэм. СызэригугъэмкІэ, абдежым къыщожьэ цІыхур фадэм дихъэхыныр. Пэжщ, ныбжьыщІэри цІыху хыхъэкІэ-къыхэкІыжыкІэ ищІэу гъэсэн хуейщ: «щы-кІейщ» къыпхужалэным нэхърэ, «мыщІыжъ» къыпфІа-щыныр зэрынэхъыфІ щыІэкъым. Ауэ егупсысын хуейщ ар зыхыхъапхъэмрэ зыхуэзапхъэмрэ, илгъагъупхъэмрэ зэхихыпхъэмрэ.

* * *

Н а р т щ а у э. КъыпэзыбгъэкІухъыну ухэтми, сэ зыгуэрэм сыпфІытепсэлгъыхъынуу, Іэдииху.

І э д и и х у. Сыту пІэрэ?

Н а р т щ а у э. Фадэмрэ цІыхубзымрэ я зэхушчы-тыкІэм.

І э д и и х у. А тІур зыкІи зэкІукъым, Нартцауэ.

Н а р т щ а у э. ЗэкІукъым, Іэдииху, ауэ ефэныр зи напэ къезыгъэкІу цІыхубз гуэрхэм зэпэгъунэгъу дыдэ ящІащ зыкІи зэпхъэлІэ мыхъуну къыппыхъу а псалытІыр.

І э д и и х у. Гуауэщ абыкІэ зыбумысыжыныр, ауэ, сыт сщІэн, – къытхэтщ, Нартцауэ, апхуэдэхэри. Къытхэтщ цІыхубзым игъуэта щхъэхуитыныгъэр пхэнжу къызыгурыІуэхэр, ефэ-ешхэ гуп яхэтІысхъэну хуит зэрыхъуар цІыхухъухэм аркъэ ефэнкІэ япеуэн хуейуэ къызыфІэщІахэр... Ауэ абыкІэ цІыхухъухэми къуанша-гъэ вбгъэдэлгъщ, Нартцауэ: цІыхубзыр фадэм тевгъэ-гушхуэным къыщымынэу, зы бжьи дамыут ІыппыкІыу къывдыщысыным щэфхулІэ, абыкІэ щыхэвгъэзыхъ, я щхъэр евгъэужэгъуу фызыхуейм фи Іэр щытевгъахуэ къэхъуркъэ? Зыумысыжыт, Нартцауэ.

Н а р т щ а у э. Пэжщ, пэжщ, пэжщ! Фадэм зыкИи щІэмыхъуэпс бзылхугъэр хэзыгъэзыхъ цІыхухъу «ерыщхэр» гъунэжщ... Ауэ мыбдежми зы хъыштщыщыІэщ. Ущыхуэзэ къохъу цІыхубзым, хагъэзыхъын дэнэ къэна, езым шапхъэ игъэлъагъуэрэ адреихэми ятрикъузэу, цІыхухъу емыфэ е къызынэ къахэкІмэ, «Сэ исфыр пхуимыфу сыт мыгъуэр уилІ уэ!» жиІэрэ къыпхуэтІысыжу. Къышрагъахъуэм щыгъуэ, зэрыбзылхугъэм папщІэ зыхудачыхам «Девгъэфэфакъым!» жиІэу гушыІэ зыхэмылъ ауан къушиутІыпщыжи урохъэлІэ.

Дауэ-тІэ зэрытщІынур, Іэдииху? Зэгъусэу гуп дыщыхэсым деж, дапхуэдэу дызэрыфхушчытынур?

І э д и и х у. Ар кууэ зэгупсысын хуей Іуэхущ, Нартщайэ. Ауэ щыхъукІэ, сумыгъэпІащІэ. ЦІыхубэм жиІэрщ акъылым я нэхъ пажэри, уи унщІэр ахэм ахуэдгъэзэнщ, ди псалъэм къыпащэнуи дащыгугъынщ...

* * *

Н а р т щ а у э. Къыттогушхуащэ жумыІэнумэ, цІыхубзхэм фтеухуа нэгъуэщІ Іуэхугъуэ гуэрми сахутепсэлтыхъынут, Іэдииху, мы уи хъэщІэхэм.

І э д и и х у. Сыт тщІэн, – зыхуэдгъэшэчынщ, Нартщайэ.

Н а р т щ а у э. Куэд дыдэ щІакъым зи ныбжь иримыкъуа щІалэ цІыкІу тутын ефэмэ, хъэдэгъуэдахэу ябжу зэрыщытрэ. Иджы ахэр емыкІу ящІ къудейуэ аращ, сыту жыпІэмэ ар пщызыгъэгъупщэ нэгъуэщІ телъыджэлажъэ къэхъуащи.

Фэ зэи фи нэгу къыщІэхуакъэ игъэпщкІушэнуи хэмыту тутын ефэ хъыджэбз цІыкІу? ФыхуэмызагъэнкІи хъунщ, си ныбжьэгъухэ, ауэ, Іуэхушхуэракъэ, щыІэщ апхуэдэхэри. СощІэ, мыр зи фІэщ мыхъу е зэкІэ утепсэлтыхъыныр пасэу къэзылътэ гуэрхэри щыІэнущ. ЩыІэнущ, сыту жыпІэмэ дэ десащ Іуэхур и нэм нэсыхукІэ дыбыщІу, абы и нэщІэбжьэр къытлэмьІэсыным, ди быным апхуэдэ къыдамышІэным дыщыгугъыу. Ауэ апхуэдэ къызыщыщІыр куэд щхъэкІэ, абыкІэ зи быным хуэхъуэпса щыІэу къыщІэкІынукъым.

І э д и и х у. А къебгъэжъа псалъэмкІэ сыарэзы дыдэщ сэ, Нартщайэ, ауэ, ди жагъуэ зэрыхъунци, цІыхубз тутын ефэным телъыджэлажъэ лъэпкъ хэзымылъагъуэхэр мащІэкъым. Дауэ-тІэ ар къызэрыбгुरыІуэнур?

Н а р т щ а у э. СщІэркъым, Іэдииху, гъащІэр и пэкІэ кІуатэу сэ сыкъыпыщэтауэ арами, ауэ си фІэщ зыщІын

щыІэкъым бзылхугъэ тутын ефэным, мыхъумыщІэ мыхъумэ, хъуа-щІа хэлъу. Пэжщ, дэ гъунэжу телеви- зоркІи кинохэм хэгум долъагъу апхуэдэ бзылхугъэ- хэр. Іуэхушхуэракъэ, ахэр «тхъэм фащыхъумэ» зыху- жаІэхэм ещхъ защІэкъым, атІэ дэтхэнэми хуэдэщ. Хуэдэм къыщымынэу, фІы илъэныкъуэкІэ уыздэплтѳей хъун куэди яхэтщ.

Апхуэдэ бзылхугъэм сыт хуэдэ лъэныкъуэкІи ды- дихъэхауэ дыздыкІэлъыплтѳым, тутыныр зыІуригъасэрэ Іугъуэр зыІуригъэхыу щІидзэмэ, Іэмал иІэкъым, – зы- вумысыжыт, си ныбжьэгъухэ! – Іэмал иІэкъым, Евро- пэм и къалэ псоми илъэс тхуритхукІэ фыщыпсэуауэ соцІри, абы узэрыдихъэха, узэрихъэхуа цІыхубзагъ дахэм хагъуэ тІэкІу химыдзэнкІэ. Іэмал иІэкъым, сыту жыпІэмэ бзылхугъэм, сытри щхъэщых, ауэ дахагъэм, къабзагъэм, щабагъэм я щапхъэу щытын къалэныр пхушхъэщыхынукъым. Пхушхъэщыхынукъым, а къа- лэныр зыми къритакъыми. Пхушхъэщыхынукъым, а къалэныр абы къыдалъхуащи. АтІэ тутын ефэныр...

І э д и и х у. Догуэт-догуэт, Нартцауэ! «ЦІыхубзагъ дахэ» жыпІащ уэ. Мис абы нэхъ тебгъэчыныхъыну сыхуейт сэ.

Н а р т щ а у э. Дэгъуэщ, Іэдииху. АбыкІи бжесІэнур мыращ... Дауи щІы, дауэри гъэкІэрахъуэ, – гъащІэм и купкъ нэхъыщхъэ дыдэхэр зэрыхъур тІу къудейщ: цІыхухъурэ цІыхубзрэ. Адрей псори ахэм я Іэужыщ, абыхэм къайпщІэкІыж гуэрхэщ. Абы къыхэкІыуи жыІэн хуейщ дэ, цІыхухъухэмрэ цІыхубзхэмрэ, зым адрейм къызэрыщыхъум куэд зэрелтътар. Зыдумы- сыжым-зыдумысыжурэ, фэрыщІагъи укІытэ нэпцІи къытхэмынэху зыдумысыжа нэужь, къэнэнур мыращ: цІыхубзыр цІыхухъум игу зэрызригъэхъыным хэтщ...

І э д и и х у. ЦІыхухъуми ищІэр ар дыдэращ, Нарт- щауэ...

Н а р т щ а у э. Мис а зыхушчытыкІэращ дунейм нэхъ дахэрэ нэхъ лъапІэу тет лъагъуныгъэр къэзыгъэщІри... Бзылхугъэр фынэхъ гумащІэу жаІэ щхъэкІэ, дэ, цІы- хухъухэм, псалтэ ІэфІкІэ куэдрэ фыкъыттепсэлтѳыхъ- къым...

І э д и и х у. Ауэ ди гум фыщыдогъафІэ лІыгъэмрэ хахуагъэмрэ епха псалтэхэмкІэ...

Н а р т щ а у э. Дэ апхуэдэ цІыкІуфэкІухэмкІэ ды- къызэтеувыІэфкъым-тІэ. Дунейр къызэриухуэ лъан- дэрэ цІыхухъухэр дызэпеуэу бзылхугъэхэм дыфхуо- усэ, дыфхуоубзэрабзэ. Къыдолгыхъуэ фызэдгъапщэ хъун къэхъугъэ хъэлэмэтхэмрэ къэхъукъащІэ гъэщІэ-

гъуэнхэмрэ. Къыдощып фызэрыдгъафІэ хъун псалтэ дахэхэр. Ауэ, сыт фхужыдмыІами, фэ фхуэфэщэн псалтэхэр зыхэт бзэ щымыІау къытщохъуж...

І э д и и х у. Зи насып, ехъулІактэ цІыхубз дахэхэр!

Н а р т щ а у э. Сэ зи гугъу сщІыр усаКІуэхэр зымыгъэжейуэ «тхьІухуд» цІэр къызэралэжэ дахагъэм и закъуэкъым, атІэ дэтхэнэ бзылхугъэми узэрыдихъэхыфыну цІыхубзагъ гуакІуэрщ. Ар зищІысыр дэтхэнэ цІыхухъуми къыдалтхуауэ ещІэ, сыткІэ къэбгъапцІэми, абыкІэ пхущыгъэуэнукъым. Аращ, дунейр игъэхъауэ щытми, зи цІыхубзагъым кІэлтымыплъжым цІыхухъур блэплъыкІынкІэ, блэхъуэпсыкІынкІэ щІэхъур.

І э д и и х у. АрщхъэкІэ тыншкъым, Нартщауэ, а къалэным хуэпэж зэпыту ущытыныр бзылхугъэм дежкІэ, сыту жыпІэмэ гъащІэм а мурадыр къыщыбдимыІыгъыр нэхтыбэш. СощІэ, фэ фи жагъуэкъым цІыхубзыр дапщэщи гурыхъу дыщытмэ. Ауэ, зывумысыжыт: дэ апхуэдэу дыщывгъэтыным щхъэкІэ цІыхухъухэм къыфлтыс къалэнхэр щыфхуэмыгъэзащІэ къэхъуркъэ? Къохъу, Нартщауэ.

Н а р т щ а у э. Ари пэжщ, Іэдииху. Ауэ, сэ бжесІэнщ нэгъуэщІи. ЦІыхубзыр сытым дежи гуакІуэу щытыным зэран хуэхъу лъэпощхъэпохэр щытлгъагъукІэ, дэ ди акъылым Іуэхур зытетыр зэхегъэкІ, а зи гугъу тщІы гуакІуагъэр къызэмыхъулІэ бзылхугъэхэми яхуэдгъэгъуу досэж. Ауэ есэжыр акъылырщ. А куэд къэзымытІэщІыну хэт акъылырщ. Апхуэдэу гуакІуагъэр фащэ зехъэней гуэру цІыхубзым къыщыхъуу щІидзэрэ зыщІыпІэ дидзэжыпэмэ, ар япэм хей зыщІа цІыхухъу акъылым хуэхъумэжынукукъым. Хуэхъумэжынукукъым, сыту жыпІэмэ ар дапщэщи зымыгъэзахуэу щыта нэгъуэщІ гуэрыр къыщиудынурэ акъылым и гущІэгъу фэрыщІхэр щхъэпридзынущи. Ар – «зэрыхъуу хъунщ» жиІэурэ иджыри къэс зыхуэзыгъэшэча гурщ. Ар хуейщ абы, а къылтыхъуэм, а зыхуэпабгъэм, сыту жыпІэмэ гур къызыхуигъэщІар аращ. Ауа гуакІуагъэкІэ уемытэфы-нумэ, укІэлтымыджэ а гум. Ар нэгъуэщІыпІэ щыІэщ. НэгъуэщІ ауз щошакІуэ. Абы къызэребгъэгъэзэн къару умылтыхъуэ. Унафэ хуэпщІынуи ухэмыт. АбыхэмкІэ пхъумэфынур а гур зэрылтэа пкъырщ. Гур абыкІэ гу-щІэгъуншэш...

І э д и и х у. ЗэрыжыпІэмкІэ, «Мыхъумэ, зэрыхъуу щІы» жыхуаІэ псалтэжъым цІыхубзхэр темытмэ, нэхтыфІщ?

Н а р т щ а у э. НэхтыфІщ, Іэдииху.

І э д и и х у. АрщхъэкІэ «ИкІи уимыкІ, икІи уимыс,

уисуи сыкърумыгъэхьэлэж» жыхуаIэм хуэдэу, гъуэгү зэблэкIыпIэм дытепшэри уежбэжаш, Нартцауэ. ЖыIэт: сыт-тIэ, ди Iэмалыр? Дауэрэ фхуэтхъума хъуну а цIыхубзагъ гуакIуэр?

Н а р т щ а у э. Абыи егупсысыну уи хъэщIэхэм са-
щогугъ, а гугъапIэр сIэуи захузогъазэ: къысхуэвгъэгъу,
си ныхъбэгъухэ, – ди псалъэмакъыр къыщIедгъэжбам
мащIэу цхъэдишэхэгъэнкIи мэхъу. Ауэ фи мыгугъэ
сыщIыхъа е кIыхъ зезгъэщIмэ нэхъ къэсщтау ара. Хъэуэ,
сэ ди хъыджэбзхэм, нэхъ къызэщIиубыдэу жыпIэмэ, –
ди бзылхугъэхэм, къахузэIусхыну сыхэтауэ ар къу-
дейщ цIыхухъухэм ди щэху мащIэ. Къэзгъэлъэгъуэн
сыщIэкъуауэ аращ а цIыхубзагъ гуакIуэр пхъумэныр
зэрынасыпышхуэр, ар щыпфIэкIуэдым деж, уи насы-
пыр здихъынкIи зэрыхъунур. АтIэ цIыхубзым бгъэдэ-
лтын хуей къабзагъэм, гуакIуагъэм, шабагъэм дауэ
зэребгъэзэгъынур тутын ефэныр? Хэт жызыIэфынур а
дахагъэкIэ къыпщыгугъ цIыхухъум уи тутын бамэр
фIэгурыхъу?

АбыкIэ къыфпэрымыуэ щIалэхэм фыкъагъапцIэ,
хъыджэбзхэ. Фыщагъауэ. Ахэр зыкIи егупсыскъым
фэ фи къэкIуэnum. Апхуэдэхэми я гу лъащIэм илъщ а
сэ жысIа дыдэр, ауэ къывжаIэнукукъым, сыту жыпIэмэ
къызэрыфхуейхэр нобэкIэщ. ИджыпстукIэщ. А нобэр,
иджыпстур зэрыблэкIыу ахэр флъагъужынукукъым.
ЛъэгущIыхъ яхуэфщI фи пщIэм теувэнухэрэ, а пщIэр
зыхъумэж гуэр къалыхъуэнущ... Фи мыгугъэ цIыху
къыкIэрыхуауэ уамылъытэн папщIэ къыбдалъагъун
хуейхэм тутын ефэнри хыхъэу. КъыффIэмыщI къыф-
хупыгуфIыкI дэтхэнэми фэ фи щытыкIэр игъэзахуэу.
Гъуэгү захуэм утезышэнур куэдыкIейщ. Ауэ утезы-
шынухэри мащIэкъым. Арагъэнщ мы усэр щIатхари:

Мажэ хъыджэбз цIыкIур лъапщэу.

Мапхъэ и гу пцIанэр, хъуапсэу.

Псысэ зэфэзэщү гъащIэр

КъыфIэщIащи, фIым хуопIащIэ.

Уафэр къащхъуэщ! ЩIылъэр цхъуантIэщ!

Дунейр насып зыдэз пхъуантэщ!

Гугъэр Iэгъуэщ! Гъуэгухэр захуэщ!

Щэху хэмыту, сытри нахуэщ!

Къабзэщ гуцIэ псори псынэу!

ЦIыхухэри Iуцабэщ щынэу!..

Мажэ хъыджэбз цIыкIур цхъэхъу,

ХимыщIыкIыу гъащIэм хъати.

Мапхъэ и гу пщтырыр, тыхъу

Зритыну хэту хэти...

Ущимыхъа хуабжъу, дахэ.
Уэ уи сытри зэкIэ махэщ.
КъыумыхъэKI а уи гур пцIанэу, –
Абы къоцэ Iэджи банэу.

* * *

Н а р т щ а у э. Араши, фитIысхъэж, си ныбжьэгъу ныбжьыщIэхэ, ГъащIэ кхъуафэжьейм. ХэвгъэщI фи гъуэгуанэм. Фэ фи насыпщ! Фи насыпщ, вдэщIыгъуши дунейм нэхъ лъапIэ дыдэу тетыр – ЩIалэгъуэр! Фи насыпщ, фызыхэдэн лъагъуэ куэд къыфпоплъэри. Фи насыпщ, гъэщIэгъуэн Iэджи къыфпэщылъши. Ауэ, пасэрейм зэрыжиIаши, дунейр гудзалъэ-гудзалъэщи, гъащIэр гудзалъэ теувэгъуэщ. А теувэгъуэмKIэ зыщывмыгъауэ...

I э д и и х у. Сыту жыпIэмэ щыуагъэр щыбгъээзэ-кIуэжын нэгъуэщI теувэгъуэ къыпIысыжынкъым: гъащIэр гъуэрыгъуэ шэнтши, хэти къылъысыр а зэ тесыгъуэрщ...

Н а р т щ а у э. Зэвмыгъэзахуэ гуапагъэр...

I э д и и х у. Сыту жыпIэмэ ар ахъшэ мыкIуэу къыфхуэнэжынкIэ хъунуц.

Н а р т щ а у э. ЗыпыIувмыдз чэнджэщым...

I э д и и х у. Сыту жыпIэмэ зы цIыхум зы цIыхур и шхэпщ.

Н а р т щ а у э. ЖывмыIэ псалъэшхуэ...

I э д и и х у. Ауэ ар жозыгъэIэфын гурыщIэхэр зивгъэIэ.

Н а р т щ а у э. Псом ящхъэраши, зевгъасэ лъэпкъ фыкъызыхэкIамрэ лъахэмрэ я щIыхыр фи IуэхущIафэ дэтхэнэми епхауэ зэрыщытыр фцIэжу, абыкIэ зывумысыжынми фытемыукIытыху.

T I у м и. Гъуэгу махуэ! Ухъу дахэ фи гъащIэ гъуэгур!

1982 гъэ, «Адэгэ псалъэ»

НЫКЪУЭЦИАЛЭ-НЫКЪУЭТХЪЭЩИ

Фельетон

«Зэрэгъыж къуажэм зы махуэм нэхърэ къыкIэлъы-кIуэм нэхъ зеужь, зэIузэпэщ мэхъу. Абы и щыхъэтщ иджылагъэ мыбы щаухуа хъэмэм дэгъуэр...»

А «гуфIэгъуэ хыбарыр» иджы дыдэ Къэбэрдей-Балъкъэр радиом къитащ.

Ди жагъуэ зэрыхъунщи, зэрэгъыждэхэм я гуфIап-щIэр а хъыбарыфIыр радиокIэ къытлгъэзыгъэIэса ныбжъэгъум лгъысыркъым. Сыт щхъэкIэ жыпIэмэ Совет районым къыщыдэкI «Колхоз гъащIэ» («Колхозная жизнь») газетым а хъыбарыр зыбжанэрэ ди деж кы-гъэсащ. Ауэ умыгузавэ, ныбжъэгъу: зэрыгъыждэхэр зэи хабзэншэу щытакъым икIи а уи гулгъытэр дэ жэуа-пыншэу къэдгъэнэнкъым...

Щи-и-и, псом япэрауэ, дэ ди гуапэу уктыдогъэблагъэ, уэ зэрыжыпIауэ, «махуэ къэскIэ зызыужъ» ди къяужэм щаухуа хъэмэм дэгъуэм зыщыбгъэпскIыну. Ауэ уи жагъуэ умышI, ныбжъэгъу, псы пщтырыфIымерэ бахъэ гуакIуэмрэ мыбы щумыгъуэтмэ. Гузэрыдзэ умышIын щхъэкIэ, хъыбар удогъащIэ: мы хъэмэмым уэ къыщып-пэлтэр унэ бгынэжам и блынджабэ пцIанэхэмрэ дыгъэ гуащIэм зыщызыгъэпщкIу шыд зэбэдзауэхэмрэщ.

Ар пэжщ, пэж дыдэщ, ныбжъэгъу, ауэ щыхъукIэ къытхуэгъэгъу а зэм уи хъэмэм Iуэхур зэрызэблэунур, зэрызумыгъэпскIыну. Апхуэдизу зэIузэпэщ хъуауэ жыхуэпIэ къяужэм илгъэс тIощIым щIигъуауэ хъэмэм зыщызымыгъэпскIа цIыхухэр зэрыщыпсэури зыщумы-гъэгъупщэну дынолгъэIу. Абыхэм ущымыщтэмэ, къыт-хуеблагъэ: зэрэгъыждэхэр псалгъэ къудейкIэ бгъэп-скIыну упыхъэ нэхтэрэ нэхтыфIщ, абыхэм къыбжаIэнухэм фIыуэ ущIэдэIурэ, къытхужыпIахэм папщIэ тобэ къэп-хыжмэ.

Япэрауэ, абыхэм къыпхуаIуэтэжынщ Хэку зауэш-хуэм и пэкIэ Зэрэгъыжыр Къэбэрдей-Балткъэрым и къяужэ нэхтэ зэIузэпэщ дыдэхэм хабжэу зэрыщытар: клубышхуэ, тыкуэн хъарзынэ, сымаджы, электростанц, хъэмэм, чырбыш гъэжыпIэ, сивоскIэ гъэжыапIэ сыт хуэдэхэр зэрыдэтар. КъыбжаIэнщ, Хъуэжэ и таурыхъ-хэм ещхъу, а ехъулIэныгъэ цыIауэ щымыIэжхэм ятеу-хуа хъыбархэр нобэ лIыжъ-фызыжъхэм я IуэрыIуатэм зэрыхыхъэжар.

Хъэмэмыр псалгъэрэ тхылгъымпIэкIэ ухуэн зэрыщIа-дзэрэ куэд дыдэ щIащ, ауэ Iуэхум зэрыхуежъэхэрэ зэрыхъур илгъэс зыщыплIщ. Блынхэр зэрагъэпэщыжщ, щхъэ тралгъэри, абдежым щагъэувыIауэ илгъэситI мэхъури бгынэжарэ ящыгъупщэжыпауэ щытщ...

Тепсэлгъыхъыпхъэщ нэгъуэщI зы Iуэхугъуи. Мы къяужэм ибгъу дыдэм хуэзэу псы пщтыр хъарзынэ къыщыщIож. Ар илгъэситI япэкIэ щIы дагъэ къэзылгъы-хъуэхэм къагъуэтауэ щытащ икIи бжъамий иным уэру икIи пщтыру къож. Ягъэ лгъэпкъ кIынтэкъым лIыжъ-фызыжъхэм «жэнэтыпс» зыфIаща а псы хуцхъуэм

деж Къуажэ советым и жэрдэмкІэ зы душевой павильон щадІамэ. Мынэхъ пщтырмэ, зыкІи нэхъ щІыІэкъым ар хъэмэхэм зэрызыщадгъэпскІ псым нэхърэ икІи, зэрыжаІэмкІэ, узыншагъэм дежкІэ хуабжъу сэбэпщ...

Къуажэм дэта тыкуэнышхуэм теухуауи фІы лъэпкъ пхужыІэнукъым. Ар якъутэжу тыкуэныщІэ яухуэнур зэрыщІадзэрэ илгъэсым нэблэгъащ, ауэ къуажэм и теплър фейцей зыщІ блын ныкъуэщІхэмрэ мывэ, чырбыш къутахуэ зэбгрыдзахэмрэ фІэкІа ухуэныгъэ нэщэнэу зыри щыплгъагъукъым...

Сымаджэщым и Іуэхум къуажэдэсхэр тепсэлгъыхым-тепсэлгъыхурэ, ешхэри шагъэтыжащ. Нобэр къыздэсым абыхэм я щхъэм къитІасэркъым Совет районым и къуажэхэм ящыщ нэхъапэ дыдэу мыбы къыщызІауахауэ щыта сымаджэщыр щІызэхуащІыжар.

А Іуэхум, дауи, нэхъыфІу хашІыкІу къыщІэкІынщ сымаджэщур щыта унэ хъарзынэм щІэтІысхъэжа Къуажэ советым и лэжъакІуэхэм, ауэ абыхэм къагурыІуа-пхъэт сымаджэм дежкІэ Жэнтхъэлэ нэс кІуэныр зэрымытыншыр, «дэлэпыкъуэгъу псынщІэм» и машинэр а къуажэм къишшыным гугъуехуэ пылър зыхуэдизыр, а къомым хэмытыным щхъэкІэ, куэдым я узхэр зэрыхагъэтІасэр...

Хэти ещІэ, къуажэ ущыхъукІэ, щхъэл уимыІуэ зэрымыхъунур, ауэ Зэрэгъыж къуажэм дэс унафэщІхэр а Іуэхуми нэгъуэщІу зэрегупсысрэ куэд щІащ. Абыхэм къалгъытащ иджырей къуажэм псы щхъэл щІыдэтын лъэпкъ щымыІуэ. Техникэ зызыужыым дихъэха унафэщІхэм я жэрдэмкІэ Зэрэгъыж дэтауэ щыта псы щхъэлитІыр якъутэжри токкІэ лажъэу зы щхъэл ящІащ. Ауэ а Іуэхуми егупсысыжащ ахэр. Хъуэжэ шыд зэригъэшха Іэмалыр къагъэсэбэпурэ, иджы абыхэм наІуэ къащІащ, щхъэл лъэпкъ ямыІэми зэрэгъыждэсхэм зэрызамыгъэлІэнур. КІэщІу жыпІэмэ, нейэман псыкІи, жыкІи, токкІи мы къуажэм цІыхухэр зэрыщымыхъэжэрэ...

Мис а ныкъуэцІалэ-ныкъуэтхъэщІ къомым уатепсэлгъыхыным и пІэкІэ, зи гугъу тцІа хыбар гъэщІэгъуэныр радиом къезыгъэта журналистым Зэрэгъыж къуажэр зыхуэзэ лгъэныкъуэр умыщІуэ шэчышхуэ зыхуэдыбгъэщІакІэщ. Апхуэдэу щытмэ, ныбжъэгъу, Кавказ къурш инхэм уакъыхуэкІуэу ипщэкІэ къыдэгъэзей. Къыдэгъэзеи, укъакІуэм-укъалгъурэ, уэ ухуэзэнущ мэз щхъуантІэ инхэм къауыхъа адыгэ къуажэ гуэрым. Абы и къыдыхъэпІэм деж щытщ Хъуэжэ и куэбжэр зэращІауэ щыта проектым тету ягъэува сэх дэгъуитІ.

Абыхэм ятетщ «Совет районым щыц Зэрэггыж кѳуа-
жэ» жиІэу...

Аращи, ныбжьэгѳу, тегушхуи, кѳеблагѳэ! Кѳеблагѳи,
кѳытхыхѳэ! Кѳытхыхѳи, гупсысэ! Гупсыси, псалѳэ!
Зыплѳыхѳи, тхы!!!

Кѳуажэдэсхэм я лѳэІукІэ –

ІутІыж Борис.

1966 гѳэ, «Ленин гѳуэгу»

ЖыпIэнуракъэ, мыр Iуэху инщ, дэ тхуэдэ лъэпкъ цIыкIум, лъэпкъ зэбгрыпхъам дежкIэ нэхъ иныжщ. Дауэ а Iуэхум нэхъ хэкIыпIэфI къызэрыхуэбгъуэтынур? Адыгэ хабзэми муслъымэныгъэми къезэргъыу, нэмысыр имыгъэлгъахъшэу гумрэ гумрэ лгъагъуэ къазэрыхуэбгъуэтынур дауэ?

Абы жэуап етыгъуафIэкъым, ауэ апхуэдэ Iуэхухэр япэм адыгэм зэрызэфIахыу щыта щIыкIэхэр къызэрытхуэмыгъэщIэрэщIэжынум шэч хэлъкъымы, тфIэфI-тфIэмыфIми, мы екIуэкIхэм задэтщIын, а къагъэсэбэп Iэмалхэр къэдгъэсэбэпын хуейуэ къыщIэкIынущ. Зы закъуэщ абы тхухэлъхъэну къысщыхъур: адыгэ унагъуэ зыщIыну хуейхэр зэпызыщIэ, зэрызыгъэцIыху IуэхущIапIэ цхъэхуэ щылэн хуейуэ къыдолгытэ, хэкужъым исхэми хамэ къэралхэм щыпсэу адыгэхэми яхуэлажъэу. АдыгэбзэкIэ лажъэу, зэрызыгъэцIыху тхыгъэхэр адыгэбзэкIэ, инджылыбзэкIэ къытрадзэу. Мыбы убгъуауэ къыщыбгъэсэбэп хъунуц компютерым, интернетым я зэфIэкIхэр. Псом нэхърэ нэхъ зыщышынапхъэр зыщ: мы IуэхущIапIэм бизнесым бжыппэр щибудмэ, Урысейм къыщыунэхуа апхуэдэ IуэхущIапIэ гуэрхэм ещхъу, къэхьагъэм хуэлажъэу къэнэжынкIэ хъунуц. Ар къэмыхъуным цхъэкIэ, апхуэдэ IуэхущIапIэр хасэхэм, дин IуэхущIапIэхэм епхауэ, я нэлэ къатету, адыгагъэр, муслъымэныгъэр я гъуазэу, фейдэхэкIыпIэу зыри щымыгугъыу щытын хуейщ.

KIэщIу жыпIэмэ, закъуэныгъэм иригъээша псоми нэчыхъытхрэ насып кIыхъкIэ Псоми яхуэупсэфыр къыфхуэупсэну сохъуахъуэ.

1995 гъэ, «Адыгэ псалъэ»

В ОЖИДАНИИ ЧУДА

Э с с е

Кабардинский театр... Театр, где Искусство совер-

шает свои таинства посредством моего родного языка. Языка, который, кажется, подобрал в себя все звуки природы, чтобы полнее подражать ей. Театр – вдохновитель. Театр – утешитель. Театр, который, кстати, является моим ровесником... Да, мы родились в один и тот же 1940 год. Наше детство было омрачено войной. Но и тогда, в трудные послевоенные годы, пламя Искусства собирало у своего очага людей. Им, холодным и голодным, становилось легче у этого очага. Не это ли главное предназначение Искусства?! А ему, Искусству, бесконечно были верны ветераны нашего Кабардинского театра: Арзрум Шериев, Мухамед Тубаев, Мухамед Шагапсоев, Хакуца Карданова, Мухарби Сонов, Мурат Болов, Калиса Балкарова, Буха Сибекова... Как не хочется заключать этот список привычным и обидным «и др.», но перечислять всех тоже, наверное, будет неуместно. Многие из ветеранов, к сожалению, ушли из жизни. Некоторые еще здравствуют. А Куна Дышекова, Али Тухужев и Тима Жигунов продолжают удивлять зрителей своим искусством.

И вот нашему театру уже 50 лет. Для человеческой жизни 50 – число немалое, а для театра – срок очень незначительный. Но как значительны дела, которыми наполнено это число! Это подтвердит тот, ради кого и существует театр – зритель...

Встреча со зрителем – вот что является результатом всех поисков, мыслей, дум, споров и, что скрывать, творческих раздоров тоже. Когда эта встреча бывает удачной, когда благодарные зрители рукоплещут этой удаче, должно быть, забывается все: и затянувшиеся репетиции, и перенесенные выходные, и споры, и ссоры... Словом, все, что уже, кажется, не относится к этой долгожданной радости. А называется эта радость – премьера.

И вот, представим, – премьера. Зрители аплодируют, вызывают актеров, режиссера, художника, автора пьесы... Радостные лица, поздравления, цветы!.. «Боже, как легко и радостно живет людям театра!» – думают многие зрители.

А легко ли? Когда я был только зрителем, тоже думал так. Когда ближе познакомился с жизнью театра, когда начал захаживать в театр не только с парадного, но и с рабочего входа, когда воочию увидел процесс создания спектакля, понаблюдав за актерским бытом, подчас далеким от романтики, я стал смотреть на людей театра со скрытым сочувствием. Нет, людям театра живет не легче, чем другим. А может быть, в чем-то их жизнь

даже сложнее. В чем-то неудобнее. В чем-то жертвеннее. Тем более в наши нелегкие во всех отношениях дни, когда человеку становится, к сожалению, не до искусства, не до театра.

Будни театра: гастроли, командировки, поздние возвращения из выездов, прерванные отпуска, разлука с семьей... Сколько их, этих трудностей у нашего актера! Они неминуемы, когда театр находится в городе, а его зрители в основном живут в селах, многие из которых значительно отдалены от города... Как много причин у актеров нашего театра, чтобы бросить все и, не оглядываясь, уйти туда, где без меньшего ущерба можно жить отнюдь не хуже.

Но человек, влюбленный в театр, не уходит. Он остается, потому что не мыслит жизни без театра, потому что сросся с ним душою...

Но каков он сам, этот театр? Каков у него культурный, творческий потенциал? Лично я думаю так, что театр, имеющий хотя бы трех настоящих актеров, нельзя считать слабым и бесперспективным. А у нашего театра таковых больше. Значительно больше. Поэтому он и заслуживает такого отношения. Поэтому он и достоин того, чтобы его любили, чтобы о нем писали, спорили и, самое главное, чтобы о нем мечтали.

Но и самая смелая мечта не вправе закрывать глаза на то, чем живет наш театр сегодня. Поэтому хочу поговорить о том, что меня, как человека, связанного с театром, не может не волновать.

* * *

Начну с нашей драматургии... Возможно, что этот недуг (хромота) является чем-то врожденным для данного рода литературы, – во всяком случае в наших литературных и театральных кругах стало привычным говорить, что если бы наша драматургия не хромала, Кабардинский театр достиг бы и не таких высот.

Тут, конечно, возражать не приходится, во всяком случае пишущим для нашего театра. Об отставании нашей драматургии по отношению к другим родам литературы у нас, действительно, так часто говорят, что кабардинская драматургия к этому уже привыкла и даже, по-моему, смирилась. Мнение это настолько устоялось, что если б вдруг она (наша драматургия) вышла вперед, этого бы, наверное, долго не замечали. Такова сила привычки. Все разговоры, так или иначе

затрагивающие состояние кабардинской литературы, обычно заканчиваются сентенциями о том, что вот, мол, опять подводит драматургия.

Что ж, от правды, как говорят, не убежишь. Наша драматургия, к сожалению, находится не на переднем плане. Она, может быть, и отстает от других родов нашей художественной литературы, может, во многом не удовлетворяет национальный театр и, что больнее всего, – зрителей. Но почему отстает? Что нужно сделать, чтобы она не отставала? Вот вопрос, который все мы обходим, когда начинаем рассуждать на эту тему. Голословных обвинений и зубоскальства, конечно, предостаточно, но они, как известно, не способствуют выяснению сути вопроса. А попробовать выяснить все же надо.

Одно тут ясно – наша драматургия не вправе переложить свой грех на чужие плечи. А самый большой грех лежит как раз на нас – пишущих для театра.

Но есть и другие, не менее объективные причины, препятствующие развитию драматургии. Одна из них – безучастное отношение к ее судьбе нашей литературы и особенно – национального театра.

Конечно, было бы смешно ждать или требовать от театра «телячьей нежности» по отношению к драматургии: чтобы театр заискивал перед авторами, чтобы театр бесконечно убажал их...

Но пишущему для театра важно знать степень надежности театра, для которого он творит. Автору, хотя бы приблизительно, хочется знать, например, насколько театр тверд в своих убеждениях по отношению к нему, насколько он нужен театру, какая судьба уготована его творчеству. Это автору трудно узнать, если театр резко переменчив, если его отношение к нему меняется периодически, если театр не выработал своего независимого и никем не подавляемого мнения, творцом которого может стать только театральный коллектив, его опыт, его вкус.

Когда всего этого нет, театр не имеет своего автора. (Под «своим» не имеется в виду «обязанный», «привлеченный» или «упрощенный» автор. Подразумевается автор, нашедший в лице этого театра объект, которому можно посвятить свою творческую жизнь.) Не найдя своего, он, театр, начинает привыкать к случайным подачкам «проходящих мимо драматургии», тех, которые по разным причинам «подбрасывают» пьесы театру, привыкшему делать гримасу голодающего по драматургии.

Почти все наиболее известные кабардинские писатели пробовали себя в драматургии. Пьесы эти ставились на сцене нашего театра и прочно вошли в литературу. Не скажу – все, но многие из них пользовались в свое время достаточным успехом у зрителя. Но, как говорится, отметившись одной или двумя-тремя пьесами, эти авторы тоже вернулись – кто в свою прозу, кто в свою поэзию. Почему? Что их не удовлетворило в драматургии? Разве этот способ встречи со своим почитателем плох? Мне лично кажется, что это большое счастье преподнести людям творение своей души посредством этого удивительного волшебника – Театра. Но как трудно достается это волшебство! По каким лабиринтам приходится иногда идти, чтобы упиваться этими минутами счастья! Я не имею в виду муки творчества. Я имею в виду как раз муки до и после творчества. Они бывают, конечно, и в других областях литературы, но в драматургии, безусловно, их гораздо больше. Пьесе приходится пройти сквозь строй многих ценителей, среди которых, понятно, есть и весьма пристрастные. Поэтому ей часто приходится делать реверансы, нехотя улыбаться, нехотя менять свои одежды, нехотя надевать мундир и застегиваться до последней пуговицы. И весь этот парад, бывает, кончается тем, что пьесу отвергают. Как, должно быть, завидуют наши драматурги тем, которые в подобных случаях имеют в запасе хотя бы несколько театров! У кабардинской пьесы есть только один-единственный объект применения, один профессиональный драматический театр. И если тебя там кто-то отверг, справедливо или несправедливо, все равно – пьесу приходится хоронить, хотя бы до лучших дней. Конечно, есть огромная возможность выйти из такого положения – перевод пьесы на другой язык. Но тут тоже автор сталкивается с проблемами отнюдь не легкими. Где найти переводчика? Кто должен этим заниматься? Автор? Театр? Министерство культуры? Сомневаюсь, что практическая сторона дела пропаганды национальной драматургии входит в обязанности самих авторов. Предприимчивость – черта, редко присущая художнику, и думать, что каждый автор при желании может найти себе достойного переводчика, – явное заблуждение. Этим, думаю, как раз должны заниматься и театр, и особенно Министерство культуры. Будь налажена эта переводческая работа – наша драматургия смогла бы, наверное, кое-что дать и другим театрам.

Но что нам мечтать о театрах других республик, других регионов, когда здесь, в родной республике, два национальных театра – кабардинский и балкарский – никак не могут до сих пор обменяться хотя бы по одной пьесе. Принцип: кого угодно, только не своих ближних.

А русский драматический? Возможно, я ошибаюсь, но не помню такого случая, чтобы здесь поставили пьесу кабардинского или балкарского драматурга. А надо бы. И надо не из-за какого-то принципа или искусственного интернационализма, а для познания друг друга, для ознакомления своего зрителя со своеобразием художественного осмысления жизни народа, с которым он живет бок о бок. Думаю, что и интернационализм от этого бы выиграл.

И еще одна причина, в какой-то степени задерживающая, как мне кажется, приток писателей в драматургию. Это опять-таки большие трудности, связанные с печатанием пьес. Трудности эти есть, конечно, везде: как хочешь пропагандируй – пьеса читается не так, как роман или повесть. Отсюда и недостаточное внимание к пьесам. Но трудности с их публикацией у нас доходят иногда до невозможного. Газета «Ленин гъуэгъ», например, не публикует на своих страницах пьес, журнал и книжное издательство берут их с большой неохотой и редко. А любой автор, будь он прозаик или драматург, хочет, страстно желает зафиксировать свои произведения печатными буквами. И это естественно – какой писатель не мечтает «остаться после себя». Хотя, конечно, главное не это, а то, что драматургия – это тоже часть национальной художественной литературы и должна быть представлена в ней, как поэзия и проза.

Словом, кабардинскому писателю по многим соображениям невыгодно идти в драматургию. Но некоторые все равно идут. Видят, что здесь не легче, но все же время от времени пишут для театра. Значит, есть наверное, авторы, которые не прочь были бы посвятить свое творчество национальному театру. Думаю, что таким авторам надо дать большую возможность испробовать себя. Если, конечно, у них есть драматургическое чутье, если они видят за каждым своим словом жест, действие. (А кому, как не театру, это легче определить.) Ошибки в таких случаях, естественно, неизбежны: не все и не всегда театру приносят пользу как с точки зрения искусства, так и с точки зрения бухгалтерии, кассы. Но если уж нужна национальная драматургия, театру необходимо чаще рисковать, проверять ее на зрителе. Тогда, мо-

жет быть, театру пришлось бы меньше ломать голову над проблемами своего репертуара. Но, повторяю, если у автора нет уверенности, что его литературная деятельность может целиком раскрыться на этом поприще, у него, естественно, пропадает охота писать для театра.

Любому театру нужны, даже необходимы, и классика, и современная драматургия. Это яснее ясного, и частые упреки в адрес нашего театра в невнимании к подобной драматургии были бы справедливыми, коль они соответствовали бы действительности. Вот небольшая статистика: с 1940-го по 1988 год на сцене кабардинского театра поставлено 210 спектаклей. Из них только 53 по пьесам кабардинских авторов. (Данные взяты из личного дневника ветерана театра Али Тухужева). Так что на каждый год приходится одна с небольшим пьеса кабардинских авторов.

Мы часто говорим: театр должен поднять зрителя, сделать лучше, привлечь, увлечь. Но чтобы этого добиться, театру не помешает, я думаю, знание психологии своего зрителя. А особенности психологии своего зрителя лучше всего, пожалуй, уловить посредством своей драматургии, пусть даже пока что не очень высокой пробы.

В душе любого народа есть, наверное, свои собственные, далеко запрятанные струны, звуки которых доступны только тем, кто обладает подобными же. Бывает, удивляются, когда наш зритель иной раз предпочитает смотреть спектакли по пьесе своего среднего драматурга, чем даже, не побоимся этого громкого слова, классику. Очень легко подозревать такого зрителя в невысоком уровне интеллекта, если принять во внимание только художественный потенциал пьесы местного автора в сравнении с классической вещью. Просто зритель находит в такой пьесе сугубо свои дела, свои мысли, свои чувства, свои радости, свои боли... Одним словом – проблемы, которые в целом, возможно, неоригинальны, но обладают такими тончайшими особенностями, которых иногда и не объяснишь простыми словами. Их можно только почувствовать. А в чувствовании многих таких еле уловимых тонкостей зритель узнает себя, свою среду, которую он больше всего жаждет познать.

Я, разумеется, не призываю пропагандировать посредственность. Посредственность в любом виде и в любом случае неприятна. Я просто хочу сказать, что самый надежный мост, связывающий наш национальный театр со своим зрителем, – это национальная драматургия. И хорошо было бы, если б театр наконец-то понял это

и всегда чувствовал ответственность за ее состояние. Этим самым он приблизил бы время, когда ему можно делать ставку в основном на свою драматургию.

Но национальный театр продолжает смотреть на свою драматургию свысока. Когда театр принимает такую гордую позу, становится ясно, что он не из самых бедных. Действительно, у него там в «амбаре» – вся мировая драматургия: пожалуйста – бери и ставь. Остается только перевести.

Конечно же, в спектакле самого посредственного режиссера, поставленного по пьесе, ну, скажем, Шекспира (одно имя чего стоит), от Шекспира что-нибудь да останется, хотя бы литература, что уже и не так мало. Возможно, это «что-нибудь» будет представлять большую ценность для искусства, чем очень профессионально поставленный спектакль по пьесе местного драматурга, которого тоже трудно винить в посредственности. Поэтому, я думаю, не всегда можно определить силу или слабость режиссера, если последний старается все время держаться за широкой спиной классической драматургии.

* * *

Рассуждая о театре, трудно обойти вопрос о потребителе его «пищи», и мы уже чуть выше коснулись этого вопроса. Но для большей ясности надо поподробнее рассказать о том, кто посещает наш театр.

Театральная публика, если говорить о ней в собирательном смысле, никогда не бывает однородной. И наша кабардинская – тоже не исключение. Есть среди нее и писатели, и художники, и ученые, и рабочие, и крестьяне. На кого ориентироваться театру, драматургии? На единичных, скажем так, интеллектуалов или на народ (народ не в высокопарном смысле, а в значении «широкая публика»)?

Если быть верным требованию, что театр должен все время поднимать интеллектуальный уровень своего зрителя, надо ориентироваться на вкусы первых, т.е. интеллектуалов. Но достигнет ли театр желаемого таким способом? В принципе, наверное, да. Если, конечно, он будет делать это очень осторожно, с тактом, не обманывая художественные ожидания большинства, даже угождая этому большинству. (Догадываюсь, что слово «угождать» может шокировать кого-нибудь, но чуть ниже я постараюсь привести аргументы в его пользу.) Но если театр вдруг круто изменит свое эсте-

тическое отношение к широкой публике и начнет навязывать пока что чуждые ее восприятию художественные формы, то он оттолкнет от себя народ. Не знаю, плохо это или хорошо, но элитарного театра у нас пока что не существует.

И вообще непонятно: почему мы, иногда намеками, а иногда и совсем уж открыто выражаем сомнение в наличии у так называемой широкой публики хорошего вкуса? Не изысканного, нет, а просто-напросто хорошего, так сказать, здорового вкуса. Почему у нас стали появляться парадоксальные мысли, что непосещаемые или малопосещаемые спектакли обязательно должны оцениваться выше, чем те, на которые народ валит валом? Почему мы всегда воспринимаем широкую публику в образе, мягко говоря, какого-то мальчика в шортиках, которого надо все время поучать, поправлять, направлять?.. Не потому ли, что мы привыкли определять степень готовности восприятия всего духовного по уровню знания, образованности? Конечно, большие знания и высокая образованность делают вкус более изысканным, утонченным. Но произведение искусства – это, в основном, порождение души, сердца. Сердцем отдается, сердцем и принимается. И если это так, то справедливы ли намеки на порочность вкуса нашей театральной публики?

Приобретая одно, человек часто теряет другое. И образование, интеллект тоже человеку даются, наверное, не всегда безвозмездно. Самобытность, непосредственность, готовность сопереживать, смеяться или плакать по велению души, а не потому только, что так принято – все эти качества (которые вряд ли можно всегда отнести к признакам отсталости) мы чаще встречаем как раз у людей простых, из коих и состоит широкая театральная публика.

Могут сказать: «Тогда не стоит, может быть, говорить вообще о ее вкусе как таковом, потому что вкус несет функцию оценочную, а оценить произведение искусства можно только исходя из какого-то эстетического опыта, имея какую-то опору». Допустим. Но вкус широкой публики, или, скажем для удобства, – народа, тоже имеет очень надежную опору – народный фольклор в его самом широком значении. (Не тот музейный, что стал достоянием ученых и архивов, а тот живой, продолжающийся в нашей повседневности, в нашей речи. Тот, контакт с которым, как известно, у интеллектуала не всегда самый тесный.) И если учесть, что фольклор –

это тоже искусство, впитавшее тысячелетний эстетический опыт народа, и что все это богатство закодировано в его памяти и готово в любую минуту раскрыться, ассоциироваться с театральным представлением, то тут можно даже и поспорить, какой стороне предпочтительнее отдать роль ценителя таких зрелищ. (Но здесь есть уже опасность прослыть ретроградом.) Во всяком случае, даже ориентируясь на изысканный вкус интеллектуала, театру и театральной критике непозволительно относиться с брезгливой снисходительностью к потребностям широкой публики. Тем более все время объяснять примитивными способами причину ее тяги к тому или другому произведению.

* * *

Немного о взаимоотношениях драматурга и режиссера. В душе любого автора, который создает драматическое произведение, я думаю, есть свой «собственный театр». Пьеса рождается на сцене именно этого «театра», где проверяется каждое слово, каждый поступок, каждый жест. В таком «театре» все – и актеры, и постановщики, и зрители, и художники – самые-самые, потому что они служат авторским замыслам, соответствуют им. Даже, казалось бы, такая независимая в современном театре фигура, как режиссер, считается здесь, как это ни удивительно, с мнением автора, не брезгает читать его ремарки, не считает своей наипервейшей задачей переделать пьесу, не смотрит на автора, как на просителя, согласного на все метаморфозы, лишь бы приняли его пьесу, лишь бы поставили ее, лишь бы эта метаморфоза не задела его фамилию, если ей посчастливится стоять в афише.

В реальном театре, в реальном спектакле такое с автором не всегда, вернее, никогда не случается. Думаю, и не должно случаться, потому что здесь начинаются уже другие авторства, главным из которых является, конечно же, авторство режиссера. Но авторства драматурга и режиссера могут, по-моему, сосуществовать в одной творческой плоскости, даже взаимодополнять друг друга, а не нанося друг другу ущерб. Могут, потому что авторство режиссера, разумеется, имеет в пьесе свое особое владение. Владение это не в самом тексте, не в самой словесной ткани. Оно находится между словами, между строками, между фразами и даже за этими словами, строками и фразами. Запомнить все эти «меж-

ду», встать за каждым элементом авторского текста, связать их, скрепить, наполнить кровью, вдохнуть жизнь – вот где, по-моему, открывается простор режиссерскому авторству, фантазии. Даже ремарки, которые, казалось бы, вторгаются в пределы режиссерского владения, не имеют цели подменять его замысел. Ремарки указывают на то, что делать, а как делать – опять-таки остается в компетенции режиссера. Есть такие ремарки, не прочитав которых не свяжешь предыдущую реплику с последующей. И автор не может не реагировать, когда их обходят.

Капризный автор, отстаивающий каждое слово, каждый звук в своей пьесе, часто бывает неприятен режиссеру, а иногда даже и актерам. Но вряд ли он неприятнее автора, готового сколько угодно перелицовывать свое произведение, лишь бы его не отвергли. Такой автор, я думаю, подводит и себя, и режиссера, и вообще театр. Но, к сожалению, это обнаруживается только при встрече со зрителем, когда поздние сожаления редко могут что-то изменить, что-то прибавить к сделанному.

Одолеть капризного автора режиссеру намного легче, чем обратное сделать драматургу. Драматург редко владеет чем-либо, кроме как своей пьесой. А за режиссером стоит (часто руководимый им) театр, имеющий право и принять, и отвергнуть. Так что капризы драматурга и режиссера оказываются в большинстве случаев не на равных.

Авторитет режиссера, конечно же, должен быть почитаем в театре. Когда этот авторитет подпадает под сомнение, страдает не только сам режиссер – страдает весь театр, дело театра. Но плохо, когда этот авторитет превращается в культ режиссера и подавляет членов его театрального коллектива и тем более авторов, с которыми театр соприкасается только периодически и которые, чего греха таить, не в меньшей степени страдают авторским самолюбием. Режиссеру, привыкшему всегда диктовать свое, трудно принять чужое мнение. Иногда кажется, что он сознательно выбирает худший вариант, если последний принадлежит ему самому. Не дай бог, чтобы его заподозрили в том, что он ограничился раскрытием замыслов автора своими профессиональными методами. Нет, такой режиссер обязательно выйдет за пределы своего режиссерского владения. Иной раз он настолько смело вторгается в пределы автора, что диву даешься, почему бы ему самому, если он настолько в этом превосходит автора,

не браться за это не совсем унижительное дело —
писание пьес.

* * *

Мне кажется, в таких небольших театральных кругах, как наш, где не всегда встретишь профессионального театрального критика, автору порой приходится быть ответственным не только за недостатки пьесы, но и за упущения постановщика. Так что он не может быть совсем равнодушным к тому, как его раскрывают, и плохо, когда на автора пьесы смотрят, как на человека, сбывшего свой продукт, а что будут делать с этим продуктом — до этого ему уже дела нет.

Прочитавший эту статью может подумать, что я выразил здесь свои сугубо личные обиды. Нет. Я просто хотел поделиться некоторыми впечатлениями, сложившимися за годы сотрудничества с Кабардинским театром, с его режиссерами, актерами. Допускаю, что в изложенных мыслях есть и сумбур, и противоречия. Но утешаюсь тем, что проблема эта действительно большая и, касательно нашего театра, малоисследованная. Если данная статья принесет хоть малость пользы — буду рад.

* * *

Кабардинский театр... Ты хорош для нас и таким, каким был, каким есть, но прекрасен в мечтах любящих тебя.

Театр нашей мечты! Там все возвышенно. Там все благоухает. Там даже воздух, кажется, пропитан духом Театра, духом Искусства. Такой театр привлечет к себе не только зрителей. К такому театру будут стремиться и писатели, прославившиеся в других долинах Литературы. Нести в такой театр плохую пьесу не решатся, среднюю — постесняются, и даже когда понесут хорошую — будут трепетать.

Мечтать о таком театре — удовольствие. Говорить о таком театре — легко. Но создание такого театра граничит почти с невозможностью. Как много можно говорить о причинах, препятствующих созданию такого театра! Как легко можно вызвать сочувствие зрителей к бедам театра, драматургии. Но мы же настойчиво зазываем их к себе, обещая то самое, что может подарить человеку Искусство, — восторг. Раз так, раз решились

сказать ему: «Къеблагъэ!» – он вправе ждать обещанного. И нет ему дела до наших бед. Он должен унести от нас чудо. А чудеса живут больше всего в мечтах. И нет у нас другого выхода, как стремиться к нашим мечтам. Мечтам, в которых мы лелеем наш родной Кабардинский театр.

Журнал «Эльбрус», 1990 г.

УЧИТЬ, РАЗВЛЕКАЯ

Беседа о насущном

– Борис, прежде всего хотелось бы узнать о Вашей оценке состояния современной кабардинской литературы в условиях глобальных изменений в обществе.

– Думаю, что она такая же обыкновенная, как и все другие сравнительно молодые, в недалеком прошлом – советские, а сейчас – постсоветские литературы. Со всеми присущими им достоинствами и недостатками. Не хуже и, к сожалению, не лучше.

– Какие же они, эти достоинства и недостатки? Кто-то из великих сказал, что жизнь – это не начальная, не школьная, а самая что ни на есть сложнейшая математика, где не обязательно, чтобы дважды два всегда должно равняться четырем.

– Подозреваю, что наша литература, мягко говоря, недостаточно испробовала себя в возможностях этой высшей математики. В своих произведениях, особенно ранее написанных, жизнь мы часто показывали и продолжаем показывать с точки зрения самой обыденной, а порою мещанской, ханжеской морали. Во многих творениях преобладают так называемое черно-белое, примитивное изображение, констатация каких-то малоинтересных фактов, пустое морализаторство. А это, как известно, противопоставлено искусству, частью которого является художественная литература.

– Но разве литература и писатели освобождены от служения морали?

– Нет, конечно. Но великий Мольер сказал: «Учи, развлекая!» (Имеется в виду катарсис во всех его разновидностях.) Этот девиз, по-моему, никто пока не отменил, да он и не может быть отменен, так как включает в себя две самые важные стороны искусства.

Педагогики, вернее – псевдопедагогики в нашей

сравнительно молодой литературе предостаточно. Она заполонила ее с самого «рождения» и никак не может освободиться от нее. А вот увлекательности, художественности, всего того, что доставляет эстетическое удовольствие, — далеко недостаточно.

— А не кажется ли Вам, что наш так называемый среднестатистический читатель ищет в литературе, особенно в своей, родной, как раз все то, что Вы обобщаете словом «педагогика»?

— К сожалению, да. Есть какая-то традиционная тяга к так называемым «голым» фактам, навязчивой назидательности, откровенному дидактизму. Словом, требования таковы, что каждое произведение, прежде всего, должно учить нас уму-разуму. Это мне напоминает один старый грузинский анекдот.

Друзья спрашивают Гурама, женившегося накануне: «Ну, какая она, твоя невеста?» Тот отвечает: «Оч-ч-чень умная!» Приятели опять: «Красивая?» Ответ тот же: «Оч-ч-чень умная!» Сколько товарищи не спрашивали, жених стоял на своем. Потом один из них сказал: «Генацвали, если ты так хотел умную и только умную, почему же не женился на...» И назвал фамилию известнейшего академика, которому перевалило за 90.

Конечно же, ум любви не помеха, и любой невесте он не мешает, но, если оценивать по законам сердца, главное достоинство избранницы, что ни говори, это — красота.

Точно так же — и литература. Красота, художественность — тот необъяснимый ореол, который обрамляет любое настоящее произведение. Они-то и являются главными достоинствами, привлекающими к себе читательские сердца, вызывающими эстетическое удовольствие.

— А правда жизни? Быт? Повседневность? Разве литература не обязана показывать их?

— Существует мнение, что литература вообще никому ничем не обязана. Хотя я лично думаю, что литература все же имеет определенную ответственность перед обществом и должна показывать правду жизни. Но показывать надо опять-таки способами сугубо художественными, а не выдавать, например, журналистику за беллетристику. Каждая из них хороша, но только в рамках своего, так сказать, «амплуа».

Без всякого утрирования можно сказать, что удачный или неудачный выбор темы или персонажа раньше предreshал участь твоего произведения. «Роман о

рабочем классе», «Повесть о молодых животноводах», «Поэма о шахтерах» – такие темы диктовались и поощрялись. Когда в литературе тема (или персонаж) становятся доминантой, обязательность высокого мастерства писателя начинает постепенно вызывать сомнения, что, в свою очередь, дает индульгенцию любому предприимчивому графоману.

Не хочется брать грех на душу, но у меня есть подозрение, что некоторые произведения нашей литературы писались в первую очередь не для самосуществования, а скорее как заготовка для переводчиков на русский язык, с расчетом, что они доведут их до кондиций, сделают удобоваримыми. И делали, между прочим. А наши литературоведы выводили оценки всей нашей литературе часто и по таким произведениям, доведенным до удобоваримости в русском варианте, но оставшимся не востребованными в оригинале.

Писателям, которым была тягостна диктовка сверху, казалось, что не будь этой партийной указки – шедевры бы пошли один за другим. Но, как видим, этой «указки» уже нет, и шедевров – тоже. Оказывается, не так-то просто освободиться от привычек, если даже ты всегда относился к ним крайне антипатично...

Вот уже сколько лет наша литература, как и другие ей подобные, находится на перепутье. Чувствуется робкое стремление выйти из этого состояния, да и время как бы настойчиво вторит: «Торопись!»

Надо преодолеть тот наиболее легкий, но в наше время – уже примитивный прием показа правды жизни, когда мы просто-напросто обличаем кажущиеся пороки и хвалим сомнительные достоинства. Нам нужно научиться докапываться до сердцевины, художественными приемами исследовать глубинные пласты жизни. Писать, например, не о внешней стороне порока и порочного (это и без нас видно почти всем), а стремиться писательским чутьем найти источники этого порока, образно показать их и, главное, убедительно изобличать... Может, слишком пафосно и назидательно все это сказано, но, видит Бог, – эти слова в первую очередь обращены к самому себе.

– А мне кажется, Борис, что явления, считавшиеся в прошлом пороками, начали превращаться или уже превратились в достоинства...

– Пороки на то и пороки, что никогда не могут превращаться в достоинства. Тот факт, что некоторые из них начинают казаться если уж не совсем приятными, то во всяком случае более привлекательными, свиде-

тельствует, что сама наша жизнь, само общество нуждается в глубоком самоанализе и тщательном «лечении». Литература, когда она настоящая, может в какой-то степени чутьем своим определить состояние общества, ставить, так сказать, преддиагнозы. И очень плохо, когда общество намеренно отчуждается от литературы. Например, тот факт, что давным-давно ни один из представителей художественной интеллигенции не попадает в среду наших парламентариев – симптом не из хороших и для нашей художественной интеллигенции, и, как сказано, для самого общества.

Конечно, человек, занятый активной творческой деятельностью, будь он писатель, художник или композитор, не будет так болезненно и изощренно (как это обычно бывает) стремиться туда. Но все же и среди нас есть люди, которые не отказались бы включиться в законодательную работу, смогли бы принести пользу общему делу. А так, если быть откровенным, надо признать, среди наших парламентариев нет человека, который мог бы профессионально и до конца понять специфику проблем художественной интеллигенции и, что самое главное для нас, – отстаивать наши права на таком уровне.

– Кто мешает баллотироваться представителям художественной интеллигенции? Почему никто из вас не выдвинулся кандидатом в депутаты?

– Вопрос резонный, но не менее резонен и контрвопрос: «Кто их будет выбирать при таких страстях?»

Мне кажется, остается один выход: во всех творческих союзах создавать комиссии, с которыми, хотя бы изредка, будут встречаться прикрепленные к ним и ответственные за них члены парламента. Если это мое предложение покажется примитивным, парламентарии могут предложить свой вариант, но в любом случае – с ожидаемым эффектом: художественная интеллигенция должна вновь почувствовать важность и нужность ее деятельности.

– Вы давно связаны творческими узами с Кабардинским театром. Поделитесь, пожалуйста, с нами своим видением его успехов и проблем.

– В прессе неоднократно сообщалось, что в Нальчике будет построено здание для органа, для органной музыки. Нормального человека в нормальных условиях, конечно же, такое известие должно было радовать, но... Но лично у меня оно вызвало легкое недоумение, которое можно выразить словами: «До этого ли нам сейчас?»

Повторяюсь, – в нормальных условиях это было бы прекрасно. Я сам очень люблю органную музыку, со

студенческих лет собираю пластинки с чарующими звуками этого волшебного инструмента. Но все же – до органного зала ли нам сейчас, когда, например, на глазах рушится здание Кабардинского театра?

Никто, думаю, не подвергнет сомнению, что Кабардинский театр если и не самый, то один из главных факторов культуры нашего народа. Кабардинская труппа всегда считалась одним из сильных, колоритных театральных коллективов на Северном Кавказе, а сейчас тем более она обладает огромным творческим потенциалом, в чем зрители неоднократно убеждались...

Уже, по-моему, больше года, как здание театра находится в аварийном состоянии. Он же ставит и показывает свои спектакли на чужой сцене. Там и Музыкальный, и Русский драматический театры, там же проводятся почти все юбилейные вечера, торжественные собрания, концерты и даже цирковые представления. Понятно, какая доля достается от этой сцены гостящему там Кабардинскому театру.

По всему видно, что ему не скоро придется ставить свои спектакли на своей же сцене. А профессия актера такова, что любой длительный творческий вакуум очень пагубно отражается на таланте и мастерстве. В данном же случае речь идет о целом театральном коллективе, который может постепенно скатиться до уровня самодеятельного... Надо вспомнить, с каким трудом создан этот театр, как заслуженно стал объектом гордости нашего народа, и нельзя дать ему разрушиться ни в прямом, ни в переносном смысле.

– С экранов телевизоров, со страниц многочисленных зарубежных детективов обрушились на нас западная культура, иностранные языки, чужие нравы, вытесняя собственные ценности. Журнал «Ошхамахо» – единственная в нашей республике «толстушка» на кабардинском языке. Как он противостоит нахлынувшей интеллектуальной стихии?

– Сказать, что за этот период, в течение которого я – главный редактор, журнал улучшился – не могу, но, надеюсь, хуже не стал. А это в наше время немало.

Давнишняя мечта кабардинских писателей – сделать «Ошхамахо» ежемесячным – до сих пор не сбылась, но, к счастью, он, как и «Минги-Тау», «потолстел» за последние годы на 2 печатных листа.

Не знаю, как в этом случае с переходом количества в качество, но в меру своих сил стараемся. Конечно, редакторы могут в какой-то степени улучшить, а иногда

и ухудшить журнал, но мне лично кажется, что качество подобного художественного издания на 90 процентов зависит от состояния той, сравнительно небольшой, литературы, которую он представляет и обслуживает. К счастью, несмотря на ее высокую заидеологизированность, в нашей литературе есть и на кого равняться, и кому это делать.

Нас, наверное, можно справедливо упрекнуть за публикацию того или другого сравнительно слабого произведения, но могу сказать уверенно, что не было у нас в редакции случая, когда мы отвергли какую-то вещь, имеющую в художественном отношении хотя бы право на существование. По-моему, это справедливо, потому что мы должны показывать всю палитру литературного процесса. А кто есть кто в это время, спрашивает ЮНЕСКО в своем издании. Навязывать кому-то свой вкус, придерживаться принципа «симпатизация – антипатизация», – думаю, самое непозволительное в деятельности любого редактора.

Талант – он или есть, или нет, тут бесполезно спорить. Но становится очень обидно, когда писатель, претендующий на маститость, приносит в редакцию произведение, которое выдает элементарную безграмотность и беспомощность его автора. Вот эта, казалось бы, элементарность уж совсем непростительна. Как бы мы над собой ни иронизировали, все же наша письменная культура дошла до такого состояния, когда за подобные, мягко говоря, небрежности стоит покраснеть. Кстати, и не только писателям...

– *Ваша заветная мечта этого года...*

– Увидеть на сцене мою самую первую пьесу – драматическую поэму «Солнце нартов». Между прочим восемь из моих пьес только и делают, что мечтают об этом. Ну, раз уж это только мечта, – размечтаюсь: хотелось бы увидеть ее во всем постановочном блеске, как того заслуживают ее персонажи – могучие нарты. А не как очередную сказку с потрепанной декорацией из театрального хлама и костюмами того же набора.

Рискуя прослыть нескромным, скажу: если эта пьеса когда-нибудь найдет достойное воплощение, поймут, что она очень незаслуженно пролежала более 25 лет.

Такой спектакль особенно был бы кстати в этом году, который официально определен «Годом эпоса «Нарты». Назван так ЮНЕСКО.

И еще одна «подмечта». Очень хотелось бы, чтобы Министерство культуры КБР отважилось (имею в виду –

материально) показать спектакль «Эдип» в каком-нибудь из столичных театров. Уверяю, он этого достоин.

– Пусть все ваши пожелания сбудутся.

СЕССИЯ КАВКАЗОВЕДОВ

Кавказ интересен не только своими удивительными красотами, но и концентрацией народов и языков. С незапамятных времен живут здесь носители родственных иберийско-кавказских языков, которые образуют четыре группы: **картвельскую** (грузинские языки), **адыгско-абхазскую**, **нахскую** (чечено-ингушскую) и **дагестанскую**. Генетическое единство этих языков было признано еще в XIX веке такими известными лингвистами, как П. К. Услар и Фр. Мюллер. Аналогичную мысль высказал позже и академик Н. Марр. Но то было время, когда лингвистически сложнейший мир иберийско-кавказских языков являлся предметом изучения одиночных исследователей-энтузиастов.

В настоящее время исследования по иберийско-кавказским языкам ведутся во всех научно-исследовательских институтах соответствующих союзных, автономных республик и областей Кавказа, а также в Москве и в Ленинграде. Иберийско-кавказские языки изучались и изучаются также и в зарубежных странах. Начиная с тридцатых годов XIX века, лингвистический мир Кавказа привлекал внимание таких филологов, как М. Броссе, Г. Розен, основоположника сравнительного языкознания Франца Боппа, Фр. Мюллера, Р. Эркерта, Г. Шухардта, Алф. Тромбетти, Ад. Дирра.

За последние 50–60 лет серьезная работа по изучению иберийско-кавказских языков ведется во Франции, Норвегии, Голландии, Англии, Польше, ГДР, ФРГ...

Специалисты по иберийско-кавказским языкам имеют возможность широко обсуждать в нашей стране актуальные вопросы на региональных научных сессиях, представляющих специалистов всех научно-исследовательских организаций. Первая сессия подобного рода состоялась в 1965 году в г. Махачкале. Четвертая сессия кавказоведов проходила в 1971 году в г. Нальчике. И вот уже во второй раз в г. Нальчике на днях прошла XI

региональная научная сессия, посвященная проблемам фонологии и морфологии. В работе сессии приняли участие лингвисты-кавказеды из различных научных центров Советского Союза: Москвы, Грузии, Азербайджана, Абхазии, Адыгеи, Чечено-Ингушетии, Карачаево-Черкесии, Северной Осетии, Дагестана и Кабардино-Балкарии.

Накануне сессии постоянный оргкомитет единогласным голосованием избрал своим председателем академика АН Грузинской ССР, профессора, директора Института языкознания АН ГССР К. В. Ломтатидзе.

Сессию открыл директор Кабардино-Балкарского института истории, филологии и экономики Х. И. Хутуев. Поздравив всех с открытием XI региональной научной сессии и подчеркнув значимость подобных встреч людей науки, он пожелал участникам плодотворной работы. Участники форума почтили минутой молчания память выдающегося ученого-кавказоведа, бессменного председателя оргкомитета предыдущих сессий академика Арнольда Степановича Чикобава, скончавшегося в ноябре прошлого года.

Во вступительном слове академик К. В. Ломтатидзе отметила, что региональные сессии лингвистов-кавказоведов имеют не только научное, но и большое общественное значение.

На двух пленарных и девяти секционных заседаниях было заслушено 68 докладов.

Наибольший интерес вызвали доклады академика К. В. Ломтатидзе, профессоров М. А. Кумахова, У. А. Мейлановой и доктора филологических наук Б. Б. Талибова, профессоров Б. А. Джорбенадзе, З. И. Керашевой, Л. П. Чкадуа, а также М. А. Алексеева, Н. Н. Стуруа.

Активное участие в работе сессии приняли лингвисты-кавказеды Кабардино-Балкарии. С интересом были заслушаны доклады профессоров, докторов филологических наук Б. Х. Балкарова, Дж. Н. Кокова, кандидатов филологических наук П. М. Багова, А. Х. Шарданова, совместный доклад Н. Р. Иванокова и докторов филологических наук Х. Ш. Урусова, М. Л. Апажева, А. И. Абдокова, З. М. Габуниа, Р. Х. Дзугановой, Т. М. Шомаховой.

На заключительном пленарном заседании академик К. В. Ломтатидзе отметила, что XI региональная научная сессия, как по количеству участников, так и по научному уровню представленных докладов занимает достойное место в ряду предшествующих сессий. В ее выступлении особо было отмечено участие в работе сес-

сии лингвистов Кабардино-Балкарской АССР, доклады которых представляют значительный научный интерес.

Принято решение посвятить очередную XII сессию по изучению системы и истории иберийско-кавказских языков памяти академика Арнольда Степановича Чикобава.

«Кабардино-Балкарская правда», 1986 г.

МОНОЛОГ О ДРАМАТУРГИИ И ТЕАТРЕ... И НЕ ТОЛЬКО О НИХ

О драматургии так много сказано и написано, что вряд ли к этому что-то существенное можно добавить. Известно, например, что ее издревле считают самым трудным из родов литературы. Я тоже имею слабость думать так. Это, разумеется, не значит, что поэмы, повести и романы пишутся играючи. Нет, конечно... Но бесспорным является то, что драматургия имеет специфику, которая создает больше препятствий для автора. Во-первых, необходимо знание законов сцены, потенциал ее возможностей. Во-вторых, надо обладать знанием особенностей самой драматургии, которая является как бы симбиозом литературы и театра. Словом, писателю-драматургу, независимо от желания, приходится приспосабливать свое творчество к театральной машинерии. Кроме того, пьеса, если она и достигнет вожделенную цель — сцену, оказывается в самом незащищенном положении. Кого-кого, но не стесненного какими-то связями с театральным кругом зрителя невозможно завлечь в театр, кроме как достойными его интеллекту произведениями. Конечно, при особом старании можно организовать один аншлаг, но, повторяю, если вещь сама по себе не будет привлекательной для зрителя, второго и третьего аншлагов не будет...

Вынося свое произведение на сцену, драматург как бы «идет на вы». Результат его деятельности получает непосредственную оценку: реакцию зрителя. Прекрасно, если эта реакция положительная, но зачастую она бывает многозначительно бессловесной, а иногда резко отрицательной. Это всего лишь одна из причин, почему драматургия не является предпочтительной по сравнению с другими родами литературы. Во всяком случае для тех, кто привык прятать свою литературную немощь в дебрях наиболее для этого приспособленных

и не настолько публичных родов и жанров малочитаемой литературы. А если иметь в виду путь драматургического произведения от писательского стола до театральных подмостков, то он бывает очень тернистым и утомительно длинным... Хотя, зачем зря пугать будущих драматургов, – здесь тоже действует универсальный закон современной жизни: смотря для кого...

* * *

В молодости, как это и свойственно возрасту, склонному ко всему гротесковому, меня занимали идеи, можно сказать, глобальные: я мечтал написать историю адыгов в драматических произведениях. Первой из таких пьес стала трагедия «Тыргатао». Сейчас, конечно, я вижу и понимаю неосуществимость этой мечты в том виде, как она представлялась мне тогда. Но кое-что, думается, все же удалось сделать. Хотя и разрозненно, но некоторые узловые моменты адыгской истории нашли воплощение в ряде моих пьес... Если у нас автор берется за историческую тему, обязательно находятся люди, которые тут же упрекают его в искажении исторической правды. Но начнем с того, что сами историки не знают и не могут знать всей истины, это попросту невозможно. Даже сделав такое фантастическое допущение, что прошлое запротokolировано и задокументировано до мельчайших подробностей, мы все равно не избежим расхождения между исторической и художественной правдой. Безусловно, есть вещи, которые невозможно игнорировать или же подвергать искажению. Например, исторический фон. Он, конечно же, должен максимально соответствовать времени, которое описывается в произведении. Но относительно конкретных лиц, интерпретации их образов и поступков подобные упреки неуместны. Это – поле творческой деятельности автора... Мои исторические драмы написаны в стихотворной форме. Возможно, кому-то это кажется странным – создавать пьесы в стихах в наш прозаический век. Но мне кажется, что именно такая форма больше отражает дух героев и героинь, живших в далекие от нас времена... Наш зритель большей частью отдает предпочтение комедии. Оно и понятно, особенно сейчас, в эпоху всеобщего кризиса и уныния, людям хочется отвлечься от мрачной действительности. Смех, если он не антихудожественен, а преподносится со вкусом, дело очень нужное. Думаю, я больше склонен к так называемым, серьезным жанрам, но ко-

медия все же не оставляет меня равнодушным. В ней есть своя привлекательность, свои увлекающие особенности. Процесс работы в этом жанре доставляет мне особое удовольствие. Вообще я стараюсь чередовать комедии и драмы в процессе работы, чтобы не заикливаться на чем-то одном. Больше всего я люблю из своих комедий «Красавицу Хацацу». Вероятно, зритель назвал бы другую из моих пьес, но мне кажется, что именно эта вещь ближе к духу театра, к его карнавальности. Я никогда не писал только смеха ради, а стараюсь, чтобы за шуткой, юмором проглядывало нечто веселое и серьезное, над чем стоит задуматься. Подозреваю, что в спектаклях этот, так сказать, второй план как раз нередко теряется.

* * *

Театру иногда пытаются навязать педагогические функции, мол, храм искусства должен наставлять зрителя. Но актеры, пусть меня извинят, – не идеал совершенства, а писатели не умнее, чем непишущая часть человечества. Вряд ли мы готовы к тому, чтобы взять на себя обязательства поучать всех и вся... Считать, что театру дано выправлять нравственные вывихи общества и напрямую ориентировать его на морализаторский фронт, – глупо. Конечно, он тоже должен к этому стремиться, но методами совсем другими. Театр, если он верен своей сути, своему назначению, должен доставлять удовольствие силой искусства, вырывать людей из обыденной, серой жизни, делать их лучше и чище. Если говорить о моих отношениях с Кабардинским театром, то они всегда были в меру добрыми и остаются таковыми. Бывает, конечно, и ругаемся, и спорим, но это в порядке вещей. Это неотъемлемая часть творчества, совместной работы... Ныне театр пребывает в бедственном материальном положении. Нет средств для создания приличных условий для творчества, не хватает денег для приобретения нормальных костюмов, театрального реквизита, создания достойных современной сценографии декораций. Впрочем, что реквизит, что декорация, когда зарплата актера ставит его на грань нищеты... Отношения драматурга и театра должны быть в идеале только творческими, но жизнь есть жизнь, – поэтому исключить из нее экономическую сторону невозможно. Драматург, который в большинстве случаев является как бы сторонним работником театра, не имеет сведений о его сборах, поэтому от своих законных процентов получает всегда

почти что ничего. ВААП, которое, по сути, должно было защищать творческих работников в этом отношении, само превратилось в субъект ограбления. То, что автор мог бы получить у себя и сразу, ему выплачивают через много месяцев, и за так называемые услуги сие почтенное агентство изымает 15 процентов. А гонорары за пьесы мизерные. Они иногда не покрывают расходы на создание пьесы. А ведь на создание того или иного произведения иногда уходят годы. Да и средства тоже.

* * *

Немного о самой литературе в целом. Мне кажется, что она сейчас пребывает в состоянии, если не шока, то какого-то застоя. Мы, помнится, очень жаждали свободы слова, а оказалось, что воспользоваться этой свободой не можем, поскольку не привыкли и не умеем... Такая творческая неопределенность и апатия наблюдается, я думаю, не только у нас, но и на всем постсоветском литературном пространстве... Намного сложным стал и быт писателя. Не каждый профессиональный литератор, например, может сейчас зарабатывать на относительно достойную жизнь литературным трудом. В прежние годы с этим было чуть проще, во всяком случае – в больших литературах и в аналогичных театральных кругах. Там для достижения успеха достаточно было в нужное время попасть в нужную точку идеологического запроса. Возьмем для примера ставшие предельно популярными пьесы «Премия» Гельмана и «Тринадцатый председатель» Абдуллина. Эти произведения, не обладающие особыми художественными достоинствами, преподносились как очень смелые по содержанию и по форме пьесы. Никакой настоящей смелости в них не было. Просто игра в какую-то искусственную демократию. Фикция. Видимость. Впрочем, как и сейчас... Хотя есть твердое убеждение: сейчас, чтобы привлечь читателя, зрителя, необходимо писать по-настоящему, и это требование времени как раз застало нас врасплох. Литераторы как бы впали в дремотное оцепенение. Не исключено, что нечто вызревает в глубинах, выкристаллизовывается и накапливается, но пока результата нет. Вместе с тем идет и другой, обнадеживающий процесс: у нас появилась – дай Бог не ошибиться! – очень хорошая пишущая молодежь. Я помню, в мои студенческие годы писали почти все, но, зачем скрывать, у нынешних молодых литераторов больше претенциозности, в хо-

рошем смысле слова, кажется, глубины тоже. Да и печататься стало сейчас легче и проще, чем в дни нашей молодости. Если мы окажем поддержку и не будем мешать становлению этих молодых поэтов и писателей, я уверен – нашу литературу ожидает не совсем мрачное будущее.

* * *

Союз писателей в том виде, в каком он существовал и существует, я считаю, не нужен. Он не для писателей, а для идеологизированной верхушки. Мне думается, необходимо вместо такого союза создать солидный **Литературный фонд**, а при нем секции (или отделы) **прозы, поэзии и драматургии**, которые занимались бы чисто творческими вопросами... На последнем съезде кабардинских писателей был затронут вопрос об объединении Кабардинского и Балкарского союзов. Я считаю, что такой необходимости нет, поскольку поводом для разделения прежнего союза послужили чисто творческие мотивы, а не какая-то межнациональная несовместимость, как некоторые думают. У нас разные языки и, естественно, мы совместно не можем обсуждать достоинства и недостатки произведений, например, решать вопросы о принятии в союз и т.д. Существуют же в университете кафедра кабардинского языка и литературы и кафедра балкарского языка и литературы. А в научно-исследовательском институте – сектор кабардинского языка и сектор балкарского языка. Языковой барьер делает это необходимым. Такая же причина и у нас, между Союзом кабардинских писателей и Союзом балкарских писателей. У нас были и остаются прекрасные отношения, а для литературы, если мы говорим о ней всерьез, предлагаемая показная «дружба» ничего хорошего не даст... Другое дело, что и кабардинским, и балкарским писателям необходима материальная поддержка. Прокормить семью на те зарплаты и гонорары, которых мы получаем, невозможно. А в случае, предположим, серьезной болезни, писатель и вовсе оказывается в катастрофическом положении. Помощь, если и оказывается, то спонтанно, не всегда в должной форме. Такая помощь должна быть постоянной и не в виде милостыни или подачки. Поэтому все же нам надо настоять на создании, вернее, на воссоздании литфонда. Чтобы союз был действенной организацией, литераторы в первую очередь должны чувствовать себя социально

защищенными.

* * *

Я, хоть и являюсь членом Хасы и Конгресса кабардинского народа, политикой никогда не занимался и не стремился к ее пределам. В Хасу меня привели те сугубо культурные, просвещенческие цели и задачи, которые она ставила в начальный период своей деятельности. Я вполне солидарен с теми, кто утверждает, что политика – дело грязное. Современная политика, кажется, этим даже гордится. Многие из тех, кто занимается ею, так или иначе руководствуются в большинстве своем соображениями личного благоустройства, а не общественного... Мы, например, голосовали за Бориса Ельцина, как за отца родного. Особенно подкупала его «борьба с привилегиями». Но в результате наши ожидания оказались обманутыми. Теперь у Бориса Николаевича личной охраны, наверное, больше, чем ее было во всем ЦК КПСС. В материальном отношении народ довели до ручки. Один старик, нартановец, сказал как-то на митинге: народ, как цыплята: – идет туда, куда сыпят просо... Да и слово «народ», если уже не потерял, то на глазах теряет свой прежний смысл... Люди вспоминают брежневские времена с их относительной стабильностью, сравнивают с днем сегодняшним и склоняются в пользу прошлого. Но я считаю, что человек творческий, человек думающий не должен обольщаться подобного рода сравнениями. Они, по сути, иллюзорны и призрачны... Мне вспоминается история, связанная с моей пьесой «Тыргатао». Пьеса была поставлена, шла на сцене, давала полные сборы. Но вот появилась явно заказная, ругательная публикация, а следом за нею, на тринадцатое представление пьесы, прибыл Мальбахов в окружении «свиты». И вещь сняли безо всяких объяснений. Вслед за этим исключили из темплана издательства «Эльбрус» прошедшую все инстанции и готовую к печати мою первую книгу. Дальнейшие попытки что-то опубликовать заканчивались ничем. Радио, телевидение, журналы, газеты также вежливо и ненавязчиво отказывались от моих произведений. Репетиции пьесы «Черкесское предание» «Мазаго» прекратились, комедия «Гуащэмьдэхьэблэ», где только идеологический извращенец с большой фантазией мог бы найти что-то кромольное, не получила высочайшего одобрения обитателей «большого дома» (сектор печати). Я пытался добиться ауди-

енции, писал письма, но безрезультатно. И так два года. Наконец-таки мне удалось, благодаря многоуважаемой Фаине Арсаевой (я очень благодарен ей за это), добиться справедливости и снять вето с моего творчества... И затем постепенно мое творчество было, так сказать, реабилитировано. Правда, впоследствии тоже все мои пьесы доходили до худсовета театра только после читки в обкоме партии... Словом, как бы кто не «пел» сейчас о прошлом, мы жили в обществе тотальной несвободы и те, кто родились, выросли, жили и работали в таком обществе, не могут вдруг, в одночасье, стать стопроцентно свободными людьми. Мы вынуждены изживать в себе рабство, рабскую психологию. И хочется верить, что все-таки когда-нибудь это общество будет обществом по-настоящему свободных людей.

«Газета Юга», 1994 г.

ШУТКИ ШУТКАМИ, НО...

*По поводу статьи Хабаса Бештокова
«Бедный, бедный Гамлет...»*

У литераторов, да и не только у литераторов, есть хороший обычай, когда юбиляр через печатные органы выражает признательность тем, кто публично выразил свою радость такому, откровенно говоря, в чем-то и грустному для виновника торжества факту. Но я, будучи человеком не по росту маленьким, не жду больших и ярких поздравлений. Поэтому решил сразу же ответить тем, кто в эти нелегкие для меня дни, когда приходится перебираться из одного пятидесятилетия в другое, хоть как-то упомянул мою беспартийную персону в партийной газете. Итак...

Любой писатель, раз уж он решился выйти на литературную арену, должен достойно принимать критические удары. Я считаю, например, зазорным для писателя делом вступать в литературную перепалку по всяким мелочам, тем более защищая свое же творчество. К сожалению, споры такого характера у нас бывают, и строятся они обычно по принципу – «Сам дурак!..» И поэтому, Бог свидетель, я не хотел письменно отреагировать на окололитературный и околотеатральный разговор, который не так давно, 2 декабря 1989 г., сос-

тоялся за «круглым столом» газеты «Советская молодежь». «Стол» этот вряд ли можно считать круглым или даже квадратным, так как беседа, которая велась за ним, была уж слишком односторонней, а доминировавший тон одного из собеседников явно подводил эту беседу к жанру, если можно так назвать, обличительного монолога. В такой приблизительной форме она и получила свое продолжение в республиканской (и как не без доли угрозы подчеркивает ее автор Х. Бештоков) партийной газете «Кабардино-Балкарская правда» (16 января 1990 г.).

При всем моем желании, я не могу назвать все усиливающийся нездоровый интерес Бештокова к моему творчеству, кроме как стараниями выставить его в плохом свете. Для этой цели он успел уже воспользоваться услугами почти всех республиканских органов печати, кроме, надеюсь, тех, которые выходят на балкарском языке. Я даже не без тайной гордости начал подумывать, не появился ли в кабардинском литературоведении новый термин от моей фамилии с добавлением суффикса «-ведь»? Шутки шутками, но я чувствую себя чем-то вроде кота Леопольда из популярного мультсериала, которого настойчиво вызывают: «Выходи!..» И вот я оказался перед выбором: или печатно выразить свою точку зрения, или вдобавок к «Выходи!..» заслужить эпитеты, сопровождающие этот императив. Выбирая первое, хочу надеяться, что меня не обойдет стороной та удивительная оперативность и, думаю, верность тексту автора, что была проявлена прессой по отношению к Бештокову.

Полагаю, что откровенность всегда должна быть взаимной, но и откровенничая постараюсь не выходить за рамки приличия и затронутой темы.

Начну с театра. В своей статье Бештоков говорит о каком-то чуть ли не золотом веке нашего театра, когда... Ну, словом, когда все было не так, по его мнению, мрачно, как сейчас. Воспоминания всегда бывают намного красочнее, чем действительность. Если же они связаны с детством, молодостью, то становятся совсем уж радужными.

Да, среди актеров первого поколения Кабардинского театра были настоящие мастера дела. Да, они создали прекрасные по тем временам и надолго запомнившиеся спектакли. Да, в театре, наверное, намного ярче горел тогда костер коллективного энтузиазма. В этом никого убеждать, по-моему, не надо. Я тоже их люблю, почитаю

и часто думаю, что мы, как всегда это случается с нами, недостаточно оценили их. Но как бы то ни было истина всего дороже: золотого века у нашего театра никогда не было и, дай бог, чтобы он настал в обозримом будущем. И больше чем несправедливо говорить, что в профессиональном, интеллектуальном отношении наши сегодняшние актеры ниже своих предшественников. К сожалению, это начинает входить у нас в моду: бить по живым высокими именами наших почтенных усопших. (А потом, когда эти битые отойдут, их же именами, наверное, будут бить других. Мрачная перспектива.)

Кое-кто может подумать, что усердствую я с целью понравиться театру. Отнюдь нет. Я тоже, к сожалению, в какой-то степени в конфликте с театром и от своих воззрений на проблему драматургия – театр, которые я изложил в газете «Ленин гъуэгу», не отказываюсь. Но в то же время считаю недостойным занятием вносить раздор между актерскими поколениями. Это относится к разряду недозволенных приемов, так как любой театр, будучи сложным организмом, и без того полон страстей.

Бештоков делит и оценивает пьесы уже по другому принципу. Тут для него уже значения не имеет – жив автор или нет. Плохи те пьесы, которые сейчас идут на сцене (особенно, если они комедийного характера), и наоборот. Что нам, маленьким, обижаться, раз не повезло даже покойному Аскерби Шортанову. Вот что пишет Бештоков о его пьесе: «Наш театр давно пристрастился к литературному ширпотребу – каковыми являются и «Женихи да невесты»...(Подозреваю, что Бештоков сроду не читал это произведение, так как в ней говорится об одной невесте и называется – «Женихи да невеста».) Я никогда не занимался исследованием творчества А. Шортанова, но как автор ряда пьес и как человек, имеющий тоже привычку читать кое-что из драматургии и о драматургии, с полной уверенностью могу сказать, что «Женихи да невеста» – это первая кабардинская пьеса, написанная по канонам классических комедий. Пьеса, не лишенная, может быть, недостатков (а у кого их нет?), но вся пронизанная театром, театральностью. Пьеса, полюбившаяся народу и прочно вошедшая, хотим мы того или нет, в историю нашего театрального искусства. Это, конечно, трудно заметить, если драматургию оценивать только по износившимся, а порою опостылевшим, но эксплуатируемым по бухгалтерским соображениям спектаклям. Спектаклям, которые, между прочим, оправдывают существование тех

престижных, но недолго, а иногда только несколько вечеров, продержавшихся на сцене постановок. И не учитывая все это, вот так, бесцеремонно, не просто говоря, а вещая лозунговыми фразами, пройтись по чужому творчеству, разбрасывать оскорбительные слова – эта какая-то жажда хотя бы небольшой литературной репрессии.

Кабардинскую драматургию многие представляют чем-то вроде половика, который лежит у входа в храм нашей литературы. И почти каждый входящий считает себя обязанным вытирать об него свои башмаки. Процедура эта часто у нас сходит за театральную критику, которой, как таковой, у нас никогда не было, нет и вряд ли скоро появится. Отсутствие профессиональной театральной критики и сделало в какой-то мере возможным унижительное во всех отношениях, беспризорное положение нашей драматургии. Она давным-давно свыклась со своей участью – быть козлом отпущения и для родной литературы, и для родного театрального искусства.

По правде говоря, она не такая, конечно, какой хотелось бы видеть ее и зрителям, и актерам, и самим авторам. Бештоков даже официально заявил однажды, что драматургии, как таковой, у нас вообще нет. Может быть. Тем более, если подходить к этому вопросу с надменным максимализмом, восходящим к такой приблизительно максиме: «Действительно только то, что составляет мое исключительное «Я». Но меня не покидает и другая мысль: настолько ли хуже наши драматургические произведения тех романов, повестей, поэм, стихотворений, которых у нас великое множество? Мне иногда кажется, что прозвучи все они во всеуслышание, как наши пьесы, народ, мягко говоря, разуверился бы и в малой толике объективности нашей литературной рекламы.

В упомянутой беседе за «круглым столом» Нина Шогенцукова предложила было хороший зачин для серьезного разговора, но он остался не услышанным. Вот, кстати, ее слова: «Мне кажется, что мы все больше и больше погрязаем в критиканстве. Очень многие понимают, как нельзя. Но почти никто не говорит, как надо». Слово «почти» оставляет надежду, что есть все же люди, которым доступен этот секрет. Да, Нина Адамовна, я тоже думаю, что такие люди есть. И даже немало. Но знать, как надо, – это тоже, оказывается, еще не все. Самое главное – надо делать. Вот где часто бывают бессильными по сути очень умные теории и интеллектуальные

суждения. Надо делать – и все будет ясно. А навязывать другим свой вкус и свою эстетику, поучать всех и вся, мягко говоря, неэтично.

В статье Х.Бештокова много говорится о непристойностях и «клубничке», которые якобы встречаются в спектаклях, поставленных по моим пьесам. (Перефразируя ту, ставшую популярной фразу «У нас секса нет!», скажу, что «клубнички» как таковой на кабардинской сцене вообще никогда не было, надеюсь, и не будет, если не принимать за нее намеки на то, что «мы тоже люди, мы тоже любим».) Мне показалось даже, что автор в какой-то мере возлагает на меня вину за сексуальную революцию, которая, предостерегает он, постучалась «в дверь республик Северного Кавказа»... (Спасибо, это придает мне значительность: что ни говори, а революция!)

Какое заблуждение в понятиях об истинном назначении театра, искусства! И какая неосведомленность о датах и причинах начала этой, далеко уже не модной, революции. Она не только постучалась, а давным-давно шествует по нашей горной и предгорной земле. И пришла она как раз не по тропам литературы и искусства. Причин для ее прихода было предостаточно и, думаю, не последними из них являются те, которые включаются автором статьи и участниками «круглого стола» в разряд «мелкотемья». Так что ханжеские рассуждения о будто бы нашей непричастности к этому, отнюдь не локальному, явлению и мысль о том, что всего этого можно избежать запретами говорить на ту или другую тему, мало чем помогут нашему искусству, нашей культуре, а тем более нравственности.

Спекулировать на теме морали, когда хочешь опорочить чье-либо имя или произведение, очень легко и удобно, так как нравственность – чуть ли не самая ранимая и нежная часть души народа. И когда кто-то громко заявляет, что некто покушается на эту святая святых, а он, мол, рьяно хочет защитить ее – верующие всегда найдутся. И, знаю, немало. Но нравственен ли сам этот акт?

Та мораль, которая требует от искусства целомудренности и только целомудренности, стара, как мир. И каждый раз сама эта ханжеская мораль становится объектом сатиры, потому как она лишена искренности. Допускаю, что это не всегда у меня получается так, как хотелось бы, а хотелось бы мне больше всего ущипнуть как раз эту сторону нашей жизни – лицемерие и фальшь, напускная и, как вечная мерзлота, нерастопляемая,

агрессивная серьезность, стремление не быть, а казаться хорошим. И по мне все веками испробованные театром способы для этого хороши: и комедия, и фарс, и буффонада, и тот же самый балаган, который почему-то Х. Бештоковым употребляется чуть ли не как бранное слово. А это между прочим одна из форм существования театра.

Говорят, в недалеком прошлом, когда предавали анафеме произведение одного адыгейского писателя, ему будто бы сказали такой мрачный афоризм: «Писатель не должен показывать (извиняюсь за дословность. – У. Б.) зад народа». Согласен, что это не самая лучшая сторона народа, но, лепя его портрет, искусство не обязано делать одни барельефы – нужны и круглые скульптуры. А раз так, надо показывать и эту не престижную сторону жизни народа.

От хулителей наших комедий часто можно услышать расхожую фразу: «смех ради смеха». Действительно, подобный смех трудно назвать самым лучшим и единственно возможным в театре (хотя, между прочим, такой, тоже не совсем неизвестный писатель и драматург, как Сомерсет Моэм, когда-то сказал, что «смеха надо добиваться ради смеха»). Одно здесь, думаю, бесспорно – ни один писатель никогда не добивался подлинного драматургического эффекта, кроме как соблюдая мольеровский принцип: если уж и поучать, то только развлекая. Именно – развлекая. А мы (имею в виду не только кабардинскую драматургию) до сих пор занимаемся в основном только тем, что вытравливаем развлекательную сторону театра. А потом удивляемся, почему наш зритель предпочитает те, мягко говоря, неглубокие пьесы другим – умным, серьезным, идейным, проблемным и т.д. и т.п. Даже иногда готовы поставить грозный диагноз своему же народу (который, кстати, состоит не только из пешеходов, как у Ильфа и Петрова, но и из реальных и потенциальных зрителей). А тут, как уже сказано, все просто и ясно: без свойственной театру развлекательности зрителя невозможно завлечь туда ни откровенной педагогикой, ни высокой публицистикой, даже со скандально-крамольными вкраплениями. В этой связи очень хорошо сказал широко известный английский писатель Чарлз Лэм: «Мы ходим в театр не как наши предки, чтобы убежать от гнета действительности, а для того, чтобы получить подтверждение нашему повседневному опыту: вдвойне удостовериться в нем и в нашей судьбе. Мы вынуждены дважды переживать нашу тягостную жизнь, подобно тому, как Одиссею пришлось

дважды спускаться в ад». И еще у него же: «Мы опасаемся заразы от изображения плохого на сцене и боимся нарисованного прыща. Беспокоясь о том, чтобы наша мораль не простудилась, мы укутываем ее в большое шерстяное одеяло, предохраняющее от солнечных лучей».

В искусстве, как ни в какой области деятельности человека, действует жестокий, но справедливый закон природы – закон естественного отбора. И самым справедливым вершителем его в театре является зритель. Он неопределенен и от этого неподкупен, любовь и нелюбовь им распределяется отнюдь не по подсказкам и разнарядкам. И главное для него – не кто написал данную пьесу, а степень удовлетворенности от нее.

Правда, и этот строгий закон часто бывает нарушаем как раз на том участке, где автор делает естественные усилия для встречи со зрителем. Здесь иногда приобретают большую силу такие, казалось бы, внешние факторы, как покровительство, родственные связи, кумовство, да и разные другие возможные чары авторов. Но в этом смысле я не представляю никакой опасности ни Х. Бештокову, ни кому-либо другому, так как покровителей и именитых родственников ни в какой сфере жизни у меня, к сожалению, нет, а обладая я чарами – применил бы их по прямому назначению. Да и вообще-то касательно творчества скажу так: из всех кошек я больше всего уважаю ту, киплингговскую, которая гуляет сама по себе.

В подтверждение сказанному хочу привести небольшую справку о моей, если это не будет громко сказано, творческой жизни.

В 1981 году меня приняли в Союз писателей СССР. За 20 лет сотрудничества с Кабардинским театром на его сцене поставлено пять моих пьес (по-моему, не так уж много, если учесть, что их у меня почти в три раза больше). Изданы две небольшие книжицы в 12 печатных листов, в которые вошли, самое большее, 15–20 процентов из того, что я мог бы положить на стол издательства. Между прочим пишу я со школьного возраста, да и первый свой сборник представил нашему издательству в 1967 году, но вышел он только 16 лет спустя, то есть в 1983-м., когда мне исполнилось 43 года (возможно, ошибаюсь, но другого такого факта в нашей литературе я не знаю. Наоборот, некоторые далеко не седобородые и, к сожалению, тоже отнюдь не Пушкины, издаваясь, а чаще переиздаваясь, штурмуют свой уже рекордный рубеж из 30 книг).

Сейчас много и справедливо пишется о притеснениях, учиненных в застойные годы, творческой интеллигенции. К сожалению, это в какой-то мере стало даже модным. Не знаю – в дань моде или нет, но и в статье Х. Бештокова тоже есть кое-что из этого жанра. О каких-то ребятах, например, якобы названных когда-то и кем-то диссидентами. О композиторе имярек, получившем в одном «соответствующем учреждении» совет не быть белой вороной. Допускаю, что все это не выдуманно, на-верное, так и было, но при желании автор мог бы привести примеры поконкретнее, кстати, из творческой биографии того же Кабардинского театра, да и из моей тоже. В частности, тот памятный для меня 1977 год, когда одним нахмуренным взглядом самого большого начальника была перечеркнута полугодовая работа целого коллектива и снят с репертуара только что поставленный и не без успеха идущий спектакль по моей пьесе; когда в наших печатных органах мне дали вежливо понять, что пока не разойдутся тучи вокруг этой пьесы, произведения мои будут им нежелательны; когда по той же причине моя первая книжка, прошедшая было уже все испытания и официально включенная в тематический план издательства «Эльбрус» на 1978 год, была, без всякой уже вежливости, вычеркнута из этого плана; когда и в последующие годы мои пьесы читались в театре только после аналогичной процедуры в обкоме КПСС; когда ни один представитель нашей творческой интеллигенции не замолвил слова в защиту ни театра, ни того самого «бедного гусара», написавшего эту пьесу. (Обиднее всего было то, что Кабардинский театр на всем протяжении упорно безмолвствовал и не сделал никаких усилий даже в выяснении причин этого запрета.) Все это тоже было, но я не люблю игру задним числом и вспомнил это только в связи с упомянутой статьей Хабаса Бештокова, «возлюбившего» мое творчество «странною любовью».

Так что ни Аполлон, ни Мельпомена меня никогда не баловали, а если эти непонятные страсти возгораются только от того, чтобы взойти со своей пьесой на сцену Кабардинского театра, то (боже мой, когда и кому я чинил в этом препятствие) – пожалуйста, взойдите тем же путем, что и я, прославьтесь, в отличие от меня. Если я не смогу к этому времени освободиться от обиды и не поздравлю Х.Бештокова с этим успехом, буду хотя бы достойно равнодушен к этому факту.

Извиняясь за злоупотребления «кошачьей» темой, скажу, что этот разговор можно было закончить милой и умиротворяющей фразой того же кота Леопольда, которой заканчивается каждая часть этого мультсериала: «Ребята (в нашем случае писатели, поэты, актеры, режиссеры и т.д.), давайте жить дружно!» Но степень той личной и творческой антипатии, которую некоторые из нас культивируют по отношению друг к другу, а в наши дни выплескивают и наружу, делает эту фразу слишком игривой. Здесь больше подойдет, по-моему, начальная строфа стихотворения любимого мной поэта Александра Блока «Друзьям»: «Друг другу мы тайно враждебны, / Завистливы, глухи, чужды. / А как бы и жить, и работать, / Не зная извечной вражды!..» Вот именно – как бы!

«Кабардино-Балкарская правда», 1990 г.

ПОСИЛЬНЫЙ ОТВЕТ НА ЗАПОЗДАЛЫЙ ВОПРОС

«Как Вы относитесь к проблеме введения у нас многоженства?» – с таким странным для постсоветского пенсионера вопросом ко мне обратилась газета «Горянка». И, видно, без всякого юмора.

Действительно, тема довольно серьезная, даже грустная, поэтому в начале – все же немного мажора.

Читая высказывания участников, особенно участниц, «круглого стола» по проблемам демографического состояния в республике и возможности введения официального многоженства у нас (газета «Горянка», июль 2002 г., № 32), я ужаснулся приведенным цифрам и фактам и представил себе такой финал всему этому предармагеддону: реклама от центра планирования семьи, как бы в пику налоговой полиции, взимающей штрафы с убежденных холостяков и ярых антиполигамщиков, назойливо и через каждые 5 минут призывает мужское население КБР: «Возьми себе еще несколько жен – и спи спокойно!» Или вот, например, тысячи и тысячи развешанных по улицам городов и сел плакатов грозно вопрошают: «Ты записался в многоженцы?!»

Кто из нас в свое время не мечтал стать рекрутом такой всеобщей мобилизации, но... Но сейчас, на седьмом десятке лет жизни, с компрометирующим перед молодыми женщинами документом в руках – пенсионным удостоверением... Словом, наш больше чем прек-

лонный возраст и, как вырисовывается, грядущие революционные изменения в семейно-брачных отношениях наводят нас, «предков», только на грустные мысли. Мысли эти очень наглядно отразились на фотографии одного из участников «круглого стола» – моего друга со студенческих лет академика Хасана Думанова (см. фотографию в упомянутом номере газеты «Горянка»). Нам, пожилым мужчинам, нетрудно понять, почему он, седовласый академик, категорически против введения многоженства у нас, но все же хочется взбодрить его: не падай духом, Хасан. Если женское сообщество позовет, думаю, мы с тобой еще и еще отзовемся делом!

А теперь о том же, но очень и очень серьезно.

Проблема **стародевичества**, как выразилась одна из участниц «круглого стола», сейчас действительно настолько серьезная, что говорить на эту тему с юмором, наверное, не совсем уместно. Очень правильно, по-моему, газета «Горянка» сделала этот вопрос объектом дискуссий, публичных обсуждений. Да, об этом действительно надо говорить открыто, по существу и обязательно – размышляя о путях выхода из создавшегося весьма тревожного положения. Разумеется, такой подход к проблеме и подвел участников «круглого стола» к мысли о возможности введения у нас многоженства.

Как было бы легко и хорошо, если одним узакониванием чего-то можно было решить такие сложные вопросы. Мне почему-то кажется, что когда мы размышляем о таких жизненно важных проблемах, нередко останавливаемся на частностях, на внешних проявлениях, а саму суть (намеренно или по недомыслию) оставляем в стороне. В связи с этим я хочу повторить мысль, высказанную мной на страницах вашей же газеты: проблема вынужденного стародевичества и холостячества – это на 90 процентов (если не больше) результат крайне неблагоприятного экономического состояния жизни у большинства молодых людей. Не стоит, по-моему, доказывать, что законы природы, тысячелетиями регулировавшие продолжение рода человеческого, не остановились на пороге нашего столетия. Но, повторяюсь, очень многие молодые (и не очень молодые) люди, от природы дееспособные для создания семьи, денно и нощно мечтающие только об этом, как раз недееспособны даже справить самую скромную свадьбу по современным меркам, не говоря о дальнейшем содержании семьи. Так зачем же надсмехаться над этими и без того обделенными людьми? Им хотя бы на одну скром-

ную свадьбу подзаработать, одну бы невесту содержать, а не мечтать о гареме. Или имеются в виду только богатые? А богатым для этого и закон-то не нужен. Им это разрешено издревле. Подтверждения этому можно найти в истории любого народа. Такие факты были и у нас, у кабардинцев. Была даже целая прослойка людей, называемых «тума»: дети от неравных браков, от побочных жен имущих, от князя и простолюдинки, например... Ну, я не этнограф, так что залезать в дебри не буду.

Одна из участниц «круглого стола» задает вопрос: «Кто у нас рождает?» И тут же отвечают: «Чаще всего те, кому не надо рожать. Кто не улучшит наш генофонд». И приводит пример: женщину, бросившую десятерых детей. Я понимаю Валентину Шериеву. Говорить так ее заставляет не только чувство презрения к этой женщине, а больше всего – боль о брошенных детях.

Всем нам свойственно осуждать такие факты, такие поступки, и нет оправдания тем, кто бросает тень на святая святых – материнство. На бытовом уровне мы, наверное, всегда правы, когда осуждаем таких осквернителей нравственности. Но позволительно ли рассуждать всем, всегда и обо всем только на этом уровне? Не обязаны ли мы заглядывать иногда за этот уровень? Попытаться узнать, почему так происходит. Дотянуться до сердцевины, до, извините, гнойника этих проблем. Вот если бы мы постарались иногда это сделать, нам не было бы цены как писателям, как публицистам, как журналистам... Словом, как общественно значимым людям. И многие наши возмущения приобрели бы тогда совсем другой оттенок. Очень понятными стали бы и причины падения рождаемости на фоне все увеличивающегося количества смертей, прояснились бы источники воинствующей безнравственности, ужасающих фактов, суицидных явлений.

А так, знаете, тема «многоженства» на фоне всех этих жутких картин современной жизни – это такая экзотика, которая только отвлечет нас от сути проблем. Да и не было, нет и, думаю, в обозримом будущем не будет многоженства у нас, кабардинцев (прошу не путать это с известным высказыванием о сексе). Когда говорится о целом народе (народах), исключения не принимаются в расчет.

Менталитет любого народа очень консервативен, и не надо думать, что его можно сходу переиначить, переориентировать. Даже религия, казалось бы, очень значимая в вопросах семейно-брачных отношений, не

всегда может его изменить (имеется в виду менталитет).

Пример: у большинства народов, исповедующих ислам, не возбраняется брак между близкими родственниками, что крайне не соответствует и даже противно менталитету адыгов, балкарцев и других соседних северокавказских народов, исповедующих ислам. Надеюсь, он никогда не станет приемлемым для нас.

Точно также многоженство не соответствует нашему менталитету.

«Горянка», 2002 г.

ЛИТЕРАТУРА ВЫСТАВИТ СЕБЕ ОЦЕНКУ В БУДУЩЕМ

Ответы на анкету газеты «Горянка»

– Как вы оцениваете современную литературу Кабардино-Балкарии? Какие положительные и отрицательные тенденции отметили бы?

– Я вряд ли смогу выступать в роли оценщика этой литературы (вернее будет – литератур). Она сама выставит себе оценку в будущем, если, конечно, ей суждено дожить до тех времен. Такое опасение имеет свои причины. Одна из них – тревожное состояние нашей литературной демографии. Бог свидетель – хочется в этом ошибиться. Да будет так!

– Какие произведения, напечатанные за последние десять лет, вы бы отметили?

– Пусть этим вопросом займутся специалисты. Не будем посягать на их профессиональный кусок хлеба.

– Почему, на ваш взгляд, читательский интерес к творчеству республиканских авторов неуклонно падает?

– Литературе трудно быть исключением, когда все уровни вокруг падают (кроме, конечно, цен на продукты питания, коммунальные услуги и т.д. и т.п.). И не следует думать, что интерес у потенциальных читателей (как и у потенциальных пешеходов у Ильфа и Петрова) упал только по отношению к нам, писателям. Если бы!

Почему в Кабардино-Балкарии профессия писателя, поэт девальвируется?

– Потому что для служителей муз реальный рубль (тем более – доллар) становится с каждым днем все

более ирреальной возможностью. В наше время, когда романсы (как у Крутого) легче и чаще поются финансами, у молодежи произошла полная переориентация в смысле идеалов. Для них мы, писатели и поэты, – что-то вроде древних сказочников-неудачников. А идеалами являются те, у которых мечты материализуются реально, капитально и почти на глазах. А кто они – сами знаете.

– В русской литературе многие некогда «классики» сошли со сцены, произошла переоценка их творчества. Нашу республику этот процесс не затронул. Почему?

– У нас почитание к старшим – во всем. И в литературе – тоже. (Особенно – когда это касается сферы педагогики). Возможно, что этика здесь не очень согласуется с требованиями естественного хода литературного процесса. В любом случае это плохо, когда что-то идет слишком вразрез естества, но... Словом, это очень большая проблема и анкетными вопросами и ответами ее не решить. С одной стороны, понятно, что переоценка каких-то мнимых ценностей в наших литературах рано или поздно должна произойти. С другой – можно не позавидовать тому реформатору от литературы или педагогики, который постарается решить этот вопрос одним махом и только с чужого опыта. Здесь нужен свой собственный, локальный для каждой из литератур подход.

– Расскажите историю издания своих книг. Что изменилось в книгоиздательстве? Что лично вас огорчает или радует?

– Историю издания своих книг, говорите?.. Мне было уже 43 года, когда вышла моя первая книга. Этому предшествовало 16-летнее лежание моей рукописи в издательстве «Эльбрус» (три директора сменились, пока она ожидала своего часа). Вот такая грустная история... Как правопреемники таких грустных издательских историй, бывший директор издательства и очень уважаемый мной Ибрагим Гадиев и нынешний директор, мой друг со студенческих лет Ахмат Созаев (Ахмат, оцени мой подхалимаж по достоинству!), как могли компенсировали (и, надеюсь, будет компенсироваться) этот моральный (и не только моральный) ущерб. Спасибо им!

– Вы сами писали свои книги? Как вы относитесь к тому, что за многих пишут другие?

– Я просто Борис, а не Борис Николаевич, своего Юмашева у меня нет, поэтому приходится делать все самому... Как я отношусь к таким явлениям? Плохо

отношусь. Но, по-моему, подобные опусы не стоят того, чтобы серьезные и талантливые люди тратили время на выяснение подлинного их автора, проводя анализ литературного ДНК. Такие заказные произведения, во-первых, не пишутся гениальными писателями и, во-вторых, они, как свидетельствует жизнь, отмирают раньше, чем их официальные и подлинные авторы.

– Часто ли вы сталкиваетесь с плагиатом? Легко ли его доказать? Вспомните примеры плагиата.

– Что есть плагиат? Где он начинается и заканчивается? Очень непросто ответить на эти вопросы. Тут надо учитывать всю мировую литературную практику, а не исходить из одних своих подозрений и эмоций... Непредложным является, по-моему, тот факт, что не бывает случая, чтобы творчески богатый писатель крал у творчески нищего писателя. Наоборот – бывает. Но проблема творчески нищего писателя в этом отношении в том, что ему невозможно будет прятать в своем творчестве это украденное... Так что я с небольшой долей юмора ответил бы на этот вопрос так: не надо отчаиваться, если литературные воры зарятся на твои произведения. Утешься тем, что плохую лошадь вор не уведет (это лучше всего доказывает, что ты не занимаешься приумножением литературного хлама) и что твою тамгу на крупе этой лошади он не сможет вывести.

– Назовите, на ваш взгляд, наиболее одаренного поэта и писателя в нашей республике.

– Небезопасно для них же самих. Поэтому давайте не будем рассекречивать имена подлинно великих.

– Почему литература Кабардино-Балкарии в последнее время не удаётся выйти за пределы республики?

– Потому что ее не вывозят. А самой не на чем выезжать. А так, если сказать правду, потенциально «транспортибельных» и «выездных» произведений в наших литературах (кабардинской и балкарской), думаю, не меньше, чем в других, так называемых малых литературах.

– Есть ли у вас проблема перевода? Как вы относитесь к тому, что перевод и оригинал часто столь разнятся, что трудно уловить меж ними связь?

– Кое-что из моих вещей очень удачно, на мой взгляд, перевели Лариса Маремкулова и Георгий Яропольский, за что я им бесконечно благодарен... С другой стороны, если сказать честно, проблему перевода своих произведений я никогда не относил к наипервейшим и болезненно не стремился к этому. Кривить душой не хочу –

конечно, это и приятно, и полезно для любого писателя, но, как говорят у нас в народе, перед тем, как выйти на большую Хасу, надо самоутвердиться у себя дома, то есть в своей литературе. А этот процесс у меня продолжается. Дай Бог освоить мне эту малую, но родную арену. Самую главную для моего творчества.

– Ваши отношения с критикой. Почему в Кабардино-Балкарии ее практически нет?

– Какие могут быть отношения с той, которой, как и Вы сами заметили, практически нет? (Хотя, правда, отдельные литературоведы изредка выступают в этой роли.) Вот когда появится она, появится и отношение к ней... А пока могу сказать одно: я не из тех, кто делает вид, что жаждет критику. Если есть такие писатели, то они или кривят душой, или хотят, как в гладиаторских играх, наслаждаться тем, как бьют других... Да, литература, конечно же, должна развиваться под заинтересованным и беспристрастным наблюдением критики. Но для появления и существования такой критики нужны нормальная во всех отношениях литературная почва и естественный, здоровый литературный процесс. А так, в наших условиях, критика, если она вновь и появится, будет, как и раньше, только заказной, комплиментарной, или, что еще хуже, займется, верная веяниям времени, литературным киллерством.

– Что для вас означает слово «редактор»? Вы согласились бы с полным переписыванием вашего текста или нет? Знаете ли вы такие примеры?

– Полное переписывание текста? С таким фактом, правда, я не сталкивался за время моей редакторской деятельности, но подобные случаи, говорят, бывают в литературе... Это, знаете, похоже на то, что кто-то позволяет кому-то переодевать свою невесту. А переодевание, естественно, сопряжено, извините, пожалуйста, с процессом раздевания... Что означает слово «редактор»? Это что-то вроде дорожного патруля ГИБДД: открывает произведениям зеленую литературную улицу или... Правда, у нас есть с ними одна большая и существенная разница: мы не имеем тех полномочий, которые позволили бы нам лишить того или другого писателя права на литературную деятельность и делать из этого барыши... Если уж совсем серьезно, то редактор, думаю, обязан дать дорогу литературным произведениям, поступающим к нему в редакцию и имеющим хотя бы право на существование в пределах данной литературы. Он никак не должен следовать принципу «симпатия-

антипатия»... Не знаю, как получается, но я стараюсь соблюдать эти правила.

– *Ваши прогнозы на будущее художественной литературы в Кабардино-Балкарии.*

– Я не Ванга и не Глоба, прогнозы давать не могу, но тот факт, что мы в ближайшем будущем не можем уже писаться кабардинцами и балкарцами, наводит на грустные размышления и по поводу судеб наших литератур, да и вообще...

07.02. 2002 г.

ИНТЕРВЬЮ У «РАЗВИЛКИ»

(С сокращениями)

– Ну, это что касается Вашего 60-летнего юбилея... Теперь давайте поговорим о самом главном для Вас – о литературе.

– О литературе сказано так много и столько высоких слов употреблено, столько глубоких мыслей высказано, что, кажется, уже невозможно к ним что-то прибавить. Но все эти восторги и глубокомысленные высказывания сходятся в одном: литература – это такое благо, без которого человечество уже не сможет существовать. Во всяком случае, ни одна нация, ни один народ не сможет считать себя цивилизованным, если у него нет своей литературы. Это, казалось бы, неоспоримо.

Но если мерить литературу (скажу шире – искусство) современными мерками, отношением современного общества к ней, то она, оказывается, и не очень-то нужна людям, для которых и существует. Не нужна, потому что не приносит видимую и осязаемую, т.е. материальную пользу. А другие формы пользы в наше сложное время, давайте признаемся, не в чести.

Вот эта замаскированная или внешне проявляющая себя в каких-то формах обида сейчас, наверное, лежит в душе почти каждого серьезного литератора. Обида эта не имеет определенного адресата. Просто вот такая безадресная и тем самым еще больше сковывающая и не дающая, так сказать, взлететь мысли, обида за незаслуженное невнимание к пользе интеллектуальной. Скажут, что это примета времени, что сейчас везде так. Я вполне согласен: время действительно такое, и всюду наблюдается такое же или приблизительно такое отно-

шение к литературе. Но у нас, у кабардинцев и балкарцев, например, есть большая и очень серьезная причина, чтобы мы не соблазнялись включаться в ряды тех, кто на все и вся смотрят только через калькулятор. Пустить наши литературы в рыночный оборот – это значит обречь их на вымирание. Да, это делается в больших литературах, у больших народов. (Имею в виду рыночный подход.) У них такое отношение – даже благо и для самой литературы: выживает тот, кто достоин. Казалось бы, что может быть лучше для настоящей литературы, для настоящих литераторов. Но, к огромному сожалению, эта практика неприемлема для таких литератур, как кабардинская и балкарская. Во всяком случае – пока, в данный исторический период... Конечно же, нас, писателей малых литератур, не должно расхолаживать такое снисходительное отношение к нам. (Если оно будет проявлено и далее.) Мы должны готовить нашу литературу к такой же форме самовывживания, но, повторюсь, сейчас, как бы мы ни хотели, рано переходить в этом смысле к практике.

Любям нашей профессии, особенно драматургам, свойственно драматизировать ситуацию, поэтому, наверное, какую-то долю из того, что будет сказано можно отнести к этой нашей сути, но хочу сказать и повторяю это с огромным сожалением: если мы не сможем изменить свое отношение к литературе, к литературной деятельности, то очень скоро настанет время, когда некому будет писать ни романы, ни повести, ни драмы на кабардинском или балкарском языках. Это я говорю, не просто разглядывая издалека нашу литературу. Будучи главным редактором единственного толстого журнала, выходящего на кабардинском языке, я вот уже более десятка лет имею возможность вплотную наблюдать литературный процесс, воочию увидеть, каков писательский потенциал у нашей литературы и возрастное соотношение этого потенциала. К сожалению, поводов для радости очень мало. Да, есть отдельные молодые и довольно талантливые авторы, которые могли бы принести пользу в деле развития нашей литературы. Но таковых очень мало и, говоря языком науки, недостаточно даже для простого воспроизводства. Но самое печальное – это то, что для этих молодых словесников, по всей видимости, литературная деятельность не станет основной в жизни. Хочется в этом ошибиться, но, зная, что современные молодые люди намного практичнее и реалистичнее нас, «романтические лодки» будут пус-

товать. Потому что они, молодые, стали свидетелями, как у многих из нас, стариков-романтиков, эти самые «романтические лодки» разбиваются, как сказал Маяковский, о быт.

– Раз вы затронули тему преемственности поколений, хотелось бы узнать ваше мнение вообще о современной молодежи.

– У кабардинцев есть пословица «Цыхухъурэ цыхубзрэ я зэхуаку мацэ тIа дэлъщ», что в переводе значит: между мужчиной и женщиной глубокий ров. Имеется в виду, что мужчине не дано до конца понять женскую психологию и наоборот, женщине – мужскую. Точно такое же отношение, по-моему, и между поколениями: когда-то мы были непонятными для старшего поколения, а теперь вот : для нас новое поколение – загадка. Словом, отношение между отцами и детьми – всегда было большой проблемой, но столь контрастным, как в наше время, оно наверное, никогда не было.

Причина тому, скорее всего, резкая смена идеологии в обществе и идеалов в умах людей. Страшно подумать, но у большинства молодых людей, кажется, абсолютно отсутствует понятие «идеалов» в том смысле, в каком они воспевались не только столетиями, но и тысячелетиями. Идолы, конечно, не нужны. История нас в этом убедила. Но идеалы – обязательны. Без них не бывает прогресса.

– Теперь немного о личном в литературе. У вас есть какая-то неудовлетворенность в плане оценки вашего творчества, в плане возможности, скажем так, обнародовать их?

– Нет, личных и особых обид в этом смысле у меня нет. Во всяком случае – сейчас нет. Слава Богу, за последние 10–15 лет я достаточно широко издавался, и было бы грех мне жаловаться и говорить о каком-то невнимании к моему творчеству.

Да, зачем скрывать, было время, когда я многие годы тщетно «штурмовал» издательство «Эльбрус», в надежде увидеть изданной свою первую книгу. «Борьба» эта продолжалась аж 16 лет (с 1967-го по 1983 г.). Сменились три директора, и только в 1983 году, когда мне было уже 43 года, я увидел свою первую книгу.

По мере приближения старости (а она, к сожалению, уже, кажется, рядом) та обида на прошлое все больше дает о себе знать. И скажу, почему. Для поэта, писателя, я думаю, небезопасна слишком ранняя возможность издаваться, но невозможность издавать свои произведения до преклонного возраста – намного хуже.

Вот у меня, например, до сих пор лежат неизданными прозаические произведения, множество стихов юмористического и сатирического характера, пьесы и сценарии, обширный публицистический материал, апробированный на страницах газет и журналов. Словом, три объемистые книги ждут своего часа. Хотелось бы на это смотреть легко и иронично, но возраст с каждым годом заставляет думать о финале этой сложной трагикомедии с названием «жизнь». Поэтому, конечно же, есть огромное желание увидеть эти книги при жизни, издавать их под своим авторским, так сказать, «отцовским» вниманием. И, думаю, что такое естественное желание не должно кого-то удивлять.

– И напоследок один традиционный вопрос: считаете ли вы себя вполне счастливым человеком как в творчестве, так и в личном плане?

– Счастье – это понятие, как говорится, растяжимое. Нет, наверное, ни одного человека на свете, который мог бы смело сказать, что он счастлив на все сто. Мы всегда чем-то наделены и в чем-то обделены. У Фрейда об этом сказано очень интересно и обстоятельно. Запомнил слово «компенсатор». Так вот, любой человек, оказывается, изначально обделен, его безграничные желания всегда находятся в конфликте с ограничениями в жизни. Он проживает эту самую жизнь в поисках того самого компенсатора. И наиболее счастливым человеком в этой жизни, по Фрейду, как раз должен считаться тот, кто нашел свой компенсатор в творческой деятельности. Особенно, когда эта деятельность называется таким красивым и емким словом – «искусство».

В этом смысле, как и другие мои собратья по перу, я считаю себя счастливым.

Вопрос, как это получается, какая цена этому творчеству, конечно же, дискуссионный, но все же, когда имеешь возможность взять белую бумагу и выразить на ней что-то свое сокровенное, это, я думаю, немалое счастье. Тем более, когда ты надеешься, что выраженное тобой на бумаге найдет отзвук в душах людей. Вот этот «сладкий самообман» многого стоит. А мы, как говорил великий поэт, обманываться рады.

И в личной жизни я считаю себя далеко не обделенным. Все же получить возможность дожить до 60 лет, как говорится, назло всему – это сам собой неплохой и немалый подарок от Бога. Тем более, если вспомнить, через какое детство и через какую молодость мы прошли.

И еще, не кабардинское и не мужское это дело – го-

ворить о своих детях, а тем более хвалить их, но в неко-торых зигзагах жизни (как, например, шестидесяти-летие), наверное, это простительно. Так вот, говоря о счастье, скажу, что я счастлив своими детьми. Они не создают мне проблем, выходящих за рамки забот, ко-торые должны быть приятными для любого отца. Не драматизируют ситуацию, когда у отца, как поется в известной песенке, «финансы не поют романсы». Старают-ся во всем не только понять, но и быть подспорьем. Одного этого, я скажу, в наше время достаточно, чтобы считать себя умеренно счастливым. А я человек неизба-лованный и, думаю, вполне умеренный.

(Вопросы задавала Жаухар АППАЕВА)

25.07. 2000 г. (газета «КБП»)

ЭТЮДЫ О ДРАМАТУРГИИ С ГРУСТИНКОЙ

В программе телевидения, напечатанной 17–23 апреля в местных газетах, было указано, что в субботу 22 апреля в 19.30 будет показан спектакль театра имени А. А. Шогенцукова «Эдип». Ни в одной из газет не было указано имя автора пьесы. Ну я грешным делом подумал, что это какая-то случайно допущенная оплошность, и большого значения не придал. Но когда в субботу вечером я смотрел телевизор и опять увидел название «Эдип» без указания имени автора, невольно подумал: «А может, это не по моей пьесе? Но кто же тогда этот аноним?..» Текст титра еще больше удивил меня: оказывается, пьесу (которая так и осталась на телевидении анонимной) перевел на кабардинский язык Борис Утижев, т.е. я. Так, во всяком случае, указано в титре.

Казалось бы, это не такая уж большая каверза, из-за которой тут же следует написать в газету: кто из нас не ошибается? В крайнем случае, можно позвонить в театр или на телевидение и все для себя выяснить. Но тот факт, что со дня постановки спектакля «Эдип» подобная «оплошность» неоднократно допускалось, и то, что такая небрежность (только ли небрежность?) имеет уже тенденцию усугубляться (куда уж дальше, если всенародно объявили, что автор пьесы никакой не автор, а просто переводчик), заставило меня взяться за перо. И еще. Раз уж задели эту чувствительную струну (не-

нароком или с умыслом), хочу, нарушив обет скромности, попутно поговорить кое о чем наболевшем в отношении моего творчества. И не только...

* * *

Да, я понимаю: наверное, многих смущает (а некоторых даже раздражает) не очень сочетаемое сочетание «Эдип» и рядом «автор Борис Утижев». Так сказать, далекая во всех отношениях, святая античная тема и рядом имя обыкновенного, пока что даже не усопшего, сугубо кабардинского драматурга. «Не компиляция ли это?» «Не плагиат ли?..» Наверное, есть много тех, которые так сразу подумали и продолжают придерживаться этого мнения. Более деликатные остановились на том, что, раз она со сцены звучит по-кабардински, то это все же, наверное, перевод.

Помню, после премьеры спектакля «Эдип» одна молодая журналистка напечатала довольно большую, приятную во всех отношениях статью, где она пространно выразила свое восхищение игрой наших актеров и... «прекрасным переводом Бориса Утижева». Когда я позвонил ей и сказал: «Спасибо за добрые слова, но это не перевод», — она искренне удивилась и, что не всегда у нас бывает, извинилась.

Но, как я уже отметил, желание показать или доказать, что я просто-напросто переводчик этой пьесы, проявилось не раз и в дальнейшем. И вот опять местное телевидение, к которому я отношусь очень даже положительно, начисто лишило меня удовольствия быть автором своей же пьесы. А между прочим, этот спектакль, показанный в тот вечер по телевизору, далеко не рядовой, а бенефисный (бенефис нашего знаменитого актера Пшизаби Мисостишхова), и записан он, я думаю, для фонда. Так что в истории нашей театральной жизни (извиняюсь за самонадеянность) я имею счастье остаться как переводчик пьесы «Эдип». (Но раз пьесам не свойственно падать с неба, автора, хотя бы анонимно, придется подыскать для этого, фондового спектакля.)

Все это, как говорится, было бы смешно, если бы не было так грустно. Грустно оттого, что иногда приходится доказывать, что ты, грубо говоря, не лошадь, что за такую очень громкую и весьма рискованную тему ты взялся не наобум, что свое имя над названием этого произведения поставил не ради щегольства провинциального автора. Словом, грустно, что у нас часто приходится

доказывать истину, которая должна быть азбучной для любого человека, деятельность которого так или иначе связана со словесностью.

А истина в данном случае такова, что в мировой, особенно европейской, драматургии встречается огромное количество пьес, написанных на основе готовых, неоднократно использованных другими авторами сюжетов. Например, в большинстве трагедий и комедий Шекспира (а их, если не ошибаюсь, 36) использованы сюжеты итальянских новелл или античных пьес. Почти все трагедии и комедии классиков французской драматургии тоже являются высокими образцами художественной интерпретации других произведений, в большинстве случаев – античных.

Но, как говорится в известной латинской пословице, «Что дозволено Юпитеру не подобает быку». Этим, наверное, и объясняется недоумение в отношении моего «Эдипа». А недоумевать как раз нечего: плох тот писатель, который не мечтает перейти в своем творчестве через какой-нибудь заманчивый Рубикон.

* * *

В связи с этим вспоминается очень памятный в плохом смысле вечер (кажется, 1977 год), когда после одной явно заказной газетной публикации наше высочайшее начальство пришло в театр и запретило дальнейший показ только что поставленного по моей пьесе спектакля «Тыргатао». (А спектакль, между прочим, шел с огромным успехом...) Так вот, на заседании, где обсуждался этот вопрос, один из больших начальников, фактически второе лицо в республике, говорят, дословно сказал: «А, может быть, пьеса эта вовсе не его произведение, а списал откуда-то...» Это яркий пример того, что у нас у многих в крови предпочтение видеть своего соплеменника только в привычных, примитивных рамках. Всякое замахивание на что-то непривычное, высокое вызовет не только недоверие, но и неприятие... Печально, но это факт. Думаю, и в отношении пьесы «Эдип», как уже отмечено, дает о себе знать именно эта традиционная спесь по отношению к ближнему.

(Кстати, последствия запрета спектакля «Тыргатао» были для меня весьма неприятными и затяжными: моя первая книга, которая должна была вот-вот выйти, исключили тогда из издательского плана; мои произведения сразу стали нежелательными для газет, журналов,

радио и телевидения; последующие мои пьесы первоначально читались и проверялись в обкоме партии, где был поставлен крест и на другую мою пьесу «Мазаго», которая давно и активно репетировалась и была близка к сдаче; 9 лет разъезжал по городу и ютился с семьей в частных квартирах).

* * *

Какое было бы для меня облегчение, если бы какой-то умный и непредвзятый критик или литературовед взялся наконец за сравнительный анализ текста моего «Эдипа» и текстов хотя бы двоих-троих классиков европейской драматургии, написавших свои произведения на этот сюжет. (Но кому сейчас до этого?!) Тогда стало бы очевидным, что ни в смысле текста, ни в смысле сюжетосложения в моей пьесе нет никаких прямых заимствований. Если кто-либо найдет в моей пьесе хотя бы одну строфу, совпадающую по смыслу с чьим-либо текстом, хоть одну картину, сходную по сюжету с каким-либо произведением, я готов согласиться с утверждением упомянутого телевизионного титра.

Дело в том, что пьесу свою я написал не на сюжет трагедии какого-то драматурга, а построил свой абсолютно новый сюжет, основой которого послужил опять-таки не сюжет какой-то пьесы, а сам миф, мифологическое предание о царе Эдипе. Такое непосредственное использование мифа, естественно, потребовало создание соответствующего текста. Так что грех на душу возьмет любой, кто засомневается в подлинности и текста, и сюжета моего «Эдипа».

К слову скажу, что я собирался написать две пьесы по этому мифу, т.е. драматургическую дилогию. Вторая пьеса должна была называться «Антигона». Были уже написаны фрагменты некоторых картин, но вскоре, увидев какое глухое и неожиданное для меня неприятие встретило эта пьеса в руководстве Кабардинского театра, я приостыл и забросил вторую пьесу.

Это длинная история, не буду рассказывать, но в театре помнят с какими препонами был начат и поставлен этот спектакль. Кстати, и Министерство культуры и театр очень мало затратили на постановку «Эдипа»: значительную спонсорскую помощь оказал мой ближайший друг, известный бизнесмен Николай Жабалиев, который, к большому сожалению, рано ушел из жизни (дай Аллах ему жанат); почти даром я осуществил

режиссерскую работу (по тексту); абсолютно безвозмездно сделал своими руками все украшения.

Хотелось бы напомнить и то, что этот нелюбимый театральным руководством спектакль ничем не навредил престижу Кабардинского театра. Наоборот, он немалые радости принес его участникам. Вспомним хотя бы тот прекрасный вечер, когда президентская чета, Валерий Мухамедович Коков и его супруга, посмотрев спектакль, устроили нам целый праздник, сделали каждому из нас презенты (естественно, включая и руководство театра).

Вспомним, что этот спектакль и четыре работника театра (режиссер и трое актеров) стали лауреатами республиканской премии.

Вспомним, что «Эдип» был показан на фестивале театров республик Северного Кавказа, который осенью 2000 года проходил во Владикавказе, и стал призером. (А повезли его туда, как мне известно, по настоянию его участников, но при большом нежелании руководства театра.)

Несмотря на все это, спектакль был вскоре снят с репертуара театра. Думаю, это был преждевременный, основанный на предвзятости, акт. Этот внерепертуарный интервал, я считаю, весьма отрицательно отразился на качестве последнего, второпях восстановленного спектакля, который, кстати, был показан как раз по телевидению. Затрудняюсь сказать, чего там не доставало в постановочном плане (хотя промахи и в этом отношении были заметны, так сказать, невооруженным глазом), но в произношении текста, извиняюсь, сумбура было немало. Бенефициант, естественно, постарался, Куна Жекамухова была, как всегда, на уровне, но о других, извиняюсь, этого не скажешь.

* * *

Зная, что постановка этого спектакля вызвала кое-какие ханжеские пересуды, хочу обратить ваше внимание и на то, почему я выбрал эту, согласен, довольно пикантную тему?

Писатель, я думаю, ни перед кем не обязан выворачиваться наизнанку по таким, сугубо творческим, сокровенным вопросам, но все же скажу: не ради оригинальничания я взялся за эту тему.

У каждого литератора (драматург он, прозаик или поэт) есть, наверное, сверхзадача (вернее, сверхзадачи) в своей творческой работе. Одной из таких сверхзадач (если не самой главной) для меня является выявление

затаенных художественных возможностей кабардинского языка, испытание его на показе самых высоких чувств, самых больших страстей, на которых оттачивались великие языки великих народов. А миф о царе Эдипе считается самым трагичным и душераздирающим. Об этом говорил и великий Вольтер, сам написавший трагедию о судьбе царя Эдипа.

Вот почему я выбрал эту тему для кабардинской пьесы. А тем, кто хочет подвести это к Фрейд и патологии я ответил бы коротко: это ваши проблемы.

* * *

Кто-то из известных людей высказал такую мысль: любая нормальная пьеса должна говорить о современности, если даже она посвящена событиям, происходившим в далекие-далекие времена. Я очень постарался придерживаться и этой истины. Насколько это мне удалось – судить Вам, зрителям (а в данном случае, наверное, читателям).

* * *

По поводу «Эдипа» хочу обратить внимание еще на одно обстоятельство. Имеется в рукописном виде прекрасный перевод этой пьесы, старательно осуществленный талантливым поэтом и переводчиком Георгием Яропольским. Я два раза предложил его нашему Русскому театру (разным главным режиссерам). Первый, не изъявив желание хотя-бы взглянуть на пьесу, так съязвил, что до сих пор сожалею о предложении. Второй сказал, что соответствующих актеров нет.

Не конкретно по поводу этой пьесы, а так, вообще я хотел бы выяснить для себя вот что. Русский театр, конечно же, официально не несет никакой ответственности за судьбу нашей национальной драматургии, ничем, понятно, не обязан ей. Но неужели у этого, тоже, казалось бы, не чужого нам коллектива ни разу не появилось желание почерпнуть что-нибудь из литератур народов, с которыми они живут и строят дружбу? Предпочитаю ошибиться в этом, но лично я не помню случая, когда наш Русский театр снизошел до кабардинских или балкарских пьес. Это печально.

* * *

Да о чем речь, если Кабардинский театр сам давно отрекся от родной драматургии и вот уже сколько лет на его сцене (если не ошибаюсь с 1998 года) не появилась ни одна новая пьеса, написанная на кабардинском языке кабардинским автором.

Я не знаю, что там в недрах нашей театральной жизни происходит, так сказать, созревает, но если судить по тому, что есть по репертуару родного театра, то уважающая себя и свою культуру кабардинская театральная публика (надеюсь, таковая еще существует) должна была давно забеспокоиться и громко заявить: «Да неужели кабардинская литература настолько оскудела, чтобы так полностью перевести нас на чужой рацион, кормить все время с чужого стола?»

Один пример. В репертуаре Кабардинского театра сейчас значатся три спектакля по пьесам осетинских драматургов. И ни одного по пьесе кабардинского автора (если не считать восстановленный спектакль по стародавней пьесе Аскерби Шортанова «Женихи да невеста»). Я как-то полушутя даже сказал через газету, что театр имени А. А. Шогенцукова из года в год все больше превращается в филиал Осетинского театра. (Кстати, и у нашего телевидения тоже есть недавно поставленный свой «Татуша и Сату».)

Не поймите, пожалуйста, меня превратно, – я очень уважительно отношусь к осетинскому народу, к осетинской культуре, имею не только дружеские, но и родственные связи. Уверен, что любой умный, уважающий себя и свой народ осетин (который, пожалуй, никогда, наверное, не видел и не слышал кабардинскую или балкарскую пьесу на своем родном языке в родном Осетинском театре) поймет мое естественное кабардинское недоумение. Дружба дружбой, уважение – уважением, но ничего никогда не надо доводить до абсурда, до самоуничтожения.

Но главное даже не это. При всем моем уважении к авторам, я никак не могу согласиться с тем, что в эстетическом плане пьесы эти сейчас чем-то актуальны для нашего зрителя. Уверен, что сами осетины их сейчас так активно не ставят, как у нас. И, поверьте, не содержат эти пьесы такие художественные достоинства, ради которых стоит пренебрегать родным материалом.

Театр, конечно, имеет полное право выбирать импонирующий его материал, экспериментировать в рамках своего искусства, но я все же думаю, что он не вправе (тем более – если это национальный театр) совсем уж не считаться с потребностями своего зрителя, высоко-

мерно обходить свою драматургию, уровень развития которой в основном зависит как раз от внимания театра к ней, от степени его нужды в ней.

Я себе представляю такую сцену: мне, главному редактору журнала «Опшмахо» (журнала, который по сути дела обязан быть связующим звеном между кабардинской литературой и ее читателями), кабардинские писатели приносят и приносят свои произведения. Я их или отвергаю напрочь, или откладываю, как говорится, в долгий-долгий ящик, а страницы журнала почти полностью уступаю переводам произведений классиков мировой литературы, популярных или модных современных авторов и даже тех, произведения которых не стоят даже того, чтобы их переводили. Нетрудно предугадать каков был бы результат: мы точно потеряли бы не только своих писателей, но и читателей. Думаю, такое может приключиться как раз с нашим театром. (Если уже не случилось.)

Много хороших пьес нигде сейчас не бывает, драматургические шедевры, видимо, давным-давно в мире не создаются, но сказать, что произведения, достойные Кабардинского театра, у нас в литературе совсем нет, — это неправда. Есть. И в достаточном количестве. Во всяком случае, настолько достаточно, чтобы репертуар каждого театрального сезона можно заполнить хотя бы наполовину.

Слава богу, пока что некоторые еще пишут драматургические произведения. И в запаснике нашей литературы немало достойных пьес. В крайнем случае, у нас есть образцы хорошей, добротной прозы, по которым можно сделать интересные инсценировки. Или почему бы не попробовать хотя бы изредка ставить поэтические спектакли на основе стихотворений или поэм наших поэтов. Просто надо заинтересованно и уважительно относиться к родному материалу, перечитывать их не раз и не два.

* * *

В благоприятных условиях любой драматург должен иметь большое желание увидеть свои творения на сцене. Это вполне естественно. Но я, не кривя душой, положу руку на сердце, скажу: такого страстного желания у меня к этому уже нет. Больше того, в данный момент к такой инициативе я отнесся бы без особого энтузиазма. Потому что точно знаю: через нелюбовь к драматургическому материалу нормальный спектакль никогда не получится, а в нелюбви к родной драматургии наш театр уже давно расписался.

Так что пусть никто не воспримет данную публикацию как некую попытку вновь пробиться на сцену Кабардинского театра. Вовсе нет. Я, наоборот, думаю так: пусть Кабардинский театр, который напрочь отлучил от себя родную драматургию, сам ищет пути к возобновлению сотрудничества с ней.

Полагаю, за это время у наших писателей накопилось немало пьес (во всяком случае, на страницах журнала «Ошхамахо» они нередко появляются). Лично у меня их, тщетно ждущих сценического воплощения, 10:

- 1) **«Солнце Нартов»** – *драматическая поэма в стихах*;
- 2) **«Мазаго»** – *трагедия в стихах по мотивам повести Хан-Гирея «Черкесские предания»*;
- 3) **«Кровавая ночь»** – *бытовая трагедия*;
- 4) **«Князь Кушук»** – *историческая трагедия*;
- 5) **«Олигарх леди»** – *трагифарс*;
- 6) **«Заклинание»** – *комедия-водевиль*;
- 7) **«Грушевая роща»** – *драматическая повесть*;
- 8) **«Двойник»** – *современная трагедия в стихах*;
- 9) **«Маленькие комедии»**;
- 10) **«Весна воспоминаний»** – *мелодрама*.

Рискуя прослыть нескромным, скажу, что некоторые мои пьесы, когда-то шедшие на сцене Кабардинского театра, могли бы, наверное, вызвать интерес у нашего сегодняшнего зрителя. Это такие, как:

- 1) **«Тыргатао»** – *трагедия в стихах*;
- 2) **«Дамалей»** – *трагедия в стихах*;
- 3) **«Свадьба Шамхуна»** – *музыкальная комедия*;
- 4) **«Аул Свергайсвекрухово»** – *комедия-водевиль*;
- 5) **«Красавица Хацаца»** – *фарс*;
- 6) **«С добрым смехом!»** – *маленькие комедии*;
- 7) **«Шутки шутками»** – *маленькие комедии*;
- 8) **«Жамуга в Африке»** – *маленькие комедии*.

Из них самая последняя поставлена почти 10 лет назад, а самые первые, например, «Свадьба Шамхуна» и «Тыргатао» – соответственно – 33 и 30.

* * *

Шестьдесят пять лет – это тот возраст, когда писатель всерьез начинает задумываться о своем творчес-

* Текст выступления на митинге, организованном Министерством культуры и информационных коммуникаций КБР 19 октября 2005 г. в городе Нальчике. Текст выступления был опубликован на страницах газеты «Горняк».

ком финале и ему, естественно, небезразлично, какая перспектива уготована в будущем его творениям. Творениям, над которыми он корпел почти всю жизнь, лелея в душе сокровенную мысль, что делает что-то важное и очень нужное своему народу. Что хотя бы в будущем его творчество будет по-настоящему и в полной мере востребовано. Что когда-нибудь объявится умный, с чистой душой человек, который скажет об этом творчестве настоящие слова. Слова, равноценные мыслям и чувствам, из которых рождались эти произведения. Слова, пусть иногда с горчинкой, но лишенные зла и комплиментов бытового уровня... Святая наивность, с которой, я не сомневаюсь, живет почти каждый писатель, поэт... да любой человек активного художественного творчества.

В добрые времена (а были ли они вообще, эти добрые времена?) такая наивность могла бы вызвать, в крайнем случае, лишь легкую, снисходительную улыбку, а в наше, безжалостное, суперпрагматическое время – только смех. Смех саркастический, который с годами становится все громче и громче. А возрастной рубеж вырисовывается все четче и четче...

Вот какие сентиментальные мысли посещают писателя, который часто смотрит за этот рубеж в поисках места для своего творчества. А оно, это место, если и существует, трудно разглядеть за сегодняшними, мягко говоря, неблагоприятными обстоятельствами, которые сопутствуют художественному творчеству вообще, и писательской деятельности в частности. Исходя из всего этого, надеюсь, мои немного сумбурные, чуть драматизированные мысли-опасения будут правильно поняты.

«Кабардино-Балкарская правда», 2006 г.

СКОРБНЫЕ ДНИ*

У кабардинцев есть выражение «Хьэдэ изыха унагъуэм хуэдэщ», что в дословном переводе означает: «Похожа на семью, похоронившую родного человека»...

В эти очень скорбные для нас всех дни наш любимый, всегда жизнерадостный и яркий город Нальчик и его жители похожи как раз на семью, похоронившую очень близкого, родного человека.

С лиц наших горожан исчезла естественная улыбка. Появилось какое-то чувство подозрительности ко всему, что окружает. Замечаем или нет, но с того злополучного дня мы стали смотреть друг на друга с какой-то долей

недоверия.

Можно сказать, что это страх. Конечно же, в этом присутствует и страх. Страх за детей. За родных. За себя. За все, что нам дорого и мило.

Но я бы сказал, что это не только страх. Это намного больше, чем простой животный страх. В душах людей порвалась какая-то очень тонкая, сокровенная, лелеемая струна. Рухнуло то хрупкое состояние, которое давало нам надежду, что, возможно, пронесет, что никакого большого горя у нас не будет.

И вот: в прекрасное солнечное утро 13 октября наша многострадальная земля впитала кровь около ста пятидесяти молодых, здоровых людей, которым жить да жить во благо себя, во благо родных, во благо своих и без того малочисленных народов.

Село Зарагиж, в котором я родился, одно из самых маленьких сел в республике. И вот из этого маленького села погибли двое молодых ребят: сержант милиции Мурат Унатлоков и старшина милиции Артур Мисостов, мой родственник и ближайший сосед по селу. Поэтому, я думаю, в республике мало семей, которых не коснулось пламя этого большого горя.

Как могло такому случиться у нас? Этим вопросом сейчас задаются многие. Не надо быть самым мудрым, чтобы ответить на этот вопрос: у нас давным-давно заведено правило загонять проблемы во внутрь, вместо того, чтобы решать их. В том числе и проблемы, касающиеся места религии в нашей жизни. Но особенно это касается вопросов социального характера. «Ничего, стерпится. И не такое стерпел наш народ», – так привыкли думать о нас. Мы сами зачастую даем повод думать о нас так. Но проблемам такого характера и масштаба не свойственно испаряться. Они, наоборот, накапливаются и рано или поздно прорываются, как гнойник. Вот и прорвалось. 19.10.2005 г. Конечно, в данном случае исключать человеческий фактор: склонность к методам зомбирования, например, податливость по отношению к провокаторам, собирающим человеческие души. Но всему этому, конечно же, начало – социальный фактор: огромное количество неустроенной во всех отношениях молодежи, среди которых нетрудно найти людей, готовых от отчаяния на всякие противоправные действия. Особенно, если за это неплохо платят.

Об этом очень хорошо сказал наш президент А. Б. Каноков, на которого народ возлагает большие надежды. Дай бог этим надеждам сбыться!

Я хотел бы затронуть еще одну, довольно болевую сторону данной проблемы. Чувствую, что это прозвучит, мягко говоря, обидно в ушах тех людей, у которых от рук боевиков безвинно погибли дети, родные. Поэтому хочу сразу сказать: Аллах свидетель, я никакими родственными или какими-то другими узами не связан с кем-нибудь из той стороны, но как народный писатель Кабардино-Балкарии хотел бы из гуманных соображений искренне попросить правоохранительные органы проявить милосердие к родным убитых боевиков по вопросу выдачи их тел. Учитывать при этом степень причастности каждого убитого боевика в этом злодеянии. Мы, слава богу, не воюющая республика, народы наши сугубо законопослушные, поэтому было бы разумно ради спокойствия в республике не обострять страсти, не применять эту крайнюю меру закона о терроризме.

И еще. Многие утверждают, что среди убитых есть случайно попавшие под обстрел мирные граждане, которых впоследствии по недоразумению причислили к боевикам. Огромная просьба оперативно и профессионально разобраться с этим вопросом и, если есть таковые, вернуть им доброе имя.

Дай Аллах жанат всем безвинно погибшим в этой войне.

ХАСЭ

К этимологии слова

В адыгских языках, как известно, есть определенное количество несвободных основ, которые восходят к самостоятельным словам. К таким основам относится и морфологический компонент **хэ (ха, хы)**, присутствующий во многих адыгских словах. Приведем ряд слов с этим компонентом: **л̄ъахэ, жыхафэгу, жыхапхъэ, клахэ, хэку, хадэ, кхъахэ, жьэхыхьэн, хьэхэбасэ, пхырыкIын, хэхэс, хасэ, хьэдырыхэ, хамэ, хабзэ, щахэ, нахэ** (адыг.) и др.

Нам кажется, что элемент **х(хэ)**, присутствующий во всех перечисленных словах, выражает одно значение.

В специальной литературе этот компонент возводит-ся к показателю множественного числа **хэ**. Этого

мнения придерживается и П. М. Багов, посвятивший этому вопросу специальную статью.

Он пишет: «В таком значении (т.е. в значении множества. — У. Б.) морфему **хэ** можно соотнести с некоторыми сложными словами с компонентом **хэ**, обнаруживающими смысловую связь между собой и с морфемой **хэ** в собственных именах, например: **хабзэ** «обычай, нрав» состоит из **хэ//ха** «масса людей», **бзэ** «некая система, механизм, речь»; **хасэ** «собрание» состоит из **ха** «масса людей» + элемент **сэ**, который содержится как корневая морфема в **къэсын** «прибыть» и других словах; **хапІэ** «усадыба, край, родина» состоит из **ха-пІэ** «место» т.е. «место массы, земля людей». Элемент **хэ//ха** с исконным значением можно выделить и в следующих словах: **хамэ** «чужой», **хэгъэгугу** «родина», **хэгъэрей** «знакомый», **лъахэ** «владение, земля, край», **хэлүэн** «стать достоянием всех, распространиться (о слухе)», **хэгъащхъэ** «окрестность», **хэхъуэн** «увеличиться, умножиться» из **хэ+хъун//хъуэ** «стать», «становиться»; **хэщІын** «уменьшиться — **хэ**+корневой элемент **щІы** со значением «иссякнуть, убавиться» (срав. также слова **жэщІын** «вытечь», **гъущІын** «иссохнуть» и др.) («Вестник КБНИИ. Нальчик, 1970. Вып. 4. С. 139–140).

Хотя в приведенных упомянутым автором словах внешне можно предполагать наличие значения «множество», есть определенное количество слов, где этот же компонент **хэ** никак не увязывается с показателем множественного числа **хэ**. Кстати, вряд ли правомерно считать идентичными звук **х**, присутствующий в рассматриваемом компоненте, и согласный элемент показателя множественного числа **хэ**. В живой разговорной речи согласный элемент показателя множественного числа выражается звуком, близким звонкому ларингальному спиранту **гъ** (**гъэзаб**, **гъилмы**, **гъэлэмэт**). Это лишний раз доказывает, что рассматриваемый компонент не имеет никакой связи с показателем множественного числа **хэ**.

По нашему мнению, компонент **х(хэ)** в перечисленных нами выше примерах выражает значение «место», т.е. определенное место в пространстве или на каком-нибудь предмете.

Правда, в современных адыгских языках есть основа **пІэ**, которая активно выступает как выразитель значения места, и нет никаких причин, чтобы эту основу приписать к основам менее древним, чем **х(хэ)**. Но дело в том, что основа **пІэ** выражает не значение «место вооб-

ще», а «место чего-то» (**лъакъуампІэ** «след»: **лъакъуэ** «нога» + **пІэ** «отпечаток», **ІэпанІэ** «след пальца»: **Іэпэ** «палец» + **пІэ** «отпечаток», **сампІэ** «ножна»: **сэ** «нож» + **пІэ** «место», «отпечаток»).

Исходя из сказанного, мы коснемся этимологии некоторых слов с компонентом **х(хэ)** и сделаем попытку восстановить, по возможности, значения всех компонентов этих слов, которые помогут выявить природу корневого элемента **х(хэ)** в слове **хасэ**.

Хабзэ «обычай»: **ха(хэ)** «место» + **бзэ** «язык»: «язык одной местности людей», «традиции племени (племен), рода (родов), т.е. общества, занимающего определенное место».

Хамэ «чужой»: **ха(хэ)** «место» + **мэ** – элемент, выражающий значение, соответствующее русской частице **не**: «место не [наше]», «не с этого места». Ср.: **Гумпэм**, **жэмей**, **Гумей**.

Хэку «родина, страна»: **хэ** «место» + **ку(ы)** «середина, центр»; «места (определенного) центр, середина, сердцевина», т.е. «идеализированная часть какой-либо местности».

Лъахэ «край»: **лъа(лъы)** – возможно, что тот элемент выражал когда-то людей, связанных по крови (ср. **лъы** «кровь», **лъапсэ** «владение», **лъэпкъ** «род, племя, народ, нация») + **хэ** «место»: «место одной крови людей».

КІахэ «адыгеец»: **кІа(кІэ)** «конец», «хвост» + **хэ** «место»; «конец места», «край родины, страны». Слово **кІахэ**, как известно, является этнонимом. Так раньше называли кабардинцы адыгейцев. Это слово обычно переводят так: «Люди, живущие в низине», вернее – «нижние адыги». Сама форма слова **кІахэ** говорит, что этот этноним появился, если не в далеком прошлом, то во всяком случае несколько раньше XIX века. А в то время, как свидетельствует история, некоторые адыгейские племена жили именно в горах. Поэтому не совсем ясно, почему кабардинцы, жившие обычно на равнине, должны были называть адыгейцев «людьми, живущими в низине», «нижними адыгами». По нашему мнению, слово **кІахэ** понимается не как «нижние адыги», а как «крайние адыги», «адыги, живущие на краю места, заселенного сплошь адыгскими племенами».

Нахэ (адыг.) «лицо»: **на(нэ)** «глаз» + **хэ** «место»: «для глаз место», «место, где расположены глаза».

Хьэдырыхэ «загробный мир»: **хьэды(хьэдэ)** «мертвец», «труп» + **ры** – соединительный элемент со значением «его» или «их» + **хэ** «место»: «мертвых место»,

«страна мертвых».

Щахэ «пах»: **ща(щэ)** «жир» + **хэ** «место. Возможно, что слово **щэ** первоначально выражало не только значение «жир», но «всякая мякоть вообще» (ср. **щабэ** «мягкий»: **ща(щэ)** «мякоть» + **бэ** «много»). Поэтому слово **щахэ** можно понять не как «жировое место», а как «место мякоти» (в абхазском языке **ацацхъа** «пах»).

Хэхэс «человек без определенного места жительства», «человек без родины»: **хэ** «место» + **хэ** «место» + **с(сы)** – корневой элемент, означающий «быть чему-то в приземленном состоянии» (в данном случае – «жить»: «и здесь и там живущий», «меняющий свое местожительство»). Значение неопределенности местожительства передается здесь редупликацией основы **хэ** «место» (ср. **адкIэ-мыдкIэ** «туда-сюда»).

Зэхэс «вечеринка»: **зэ** «показатель взаимности» + **хэ** «место» + **с(сы)** – корневой элемент, выражающий значение «сидеть»: «вместе» + «где-то» + «сидеть».

Жыхафэгү «пол», «часть пола у двери». Значение элемента **жы** неясно, но, возможно, он выражал когда-то значение «жилище», «что-то огражденное, построенное для жилья». Можно предполагать, что слово **жылэ** «селение, аул», например, означает «много жилищ», «скопление жилищ»: **жы** «жилище» + **лэ** «множество» (ср. **дыхьэшхырилэ** – дословно: «часто, много раз смеющийся»; **кхъулэ: кхъу(ы)** «что-то твердое в жидком» + **лэ** «множество»; **кхъузанэ** «сито»: **кхъу(ы)** «что-то твердое в жидком» + **за (зы)** «выделять что-то из какой-либо жидкости» + **нэ** «предмет, чем выделяют»). **Жэ(жы)** «жилище» (?) + **хэ** «место» + **фэ** «поверхность, верхняя часть» + **гу(ы)** «середина, сердцевина».

Жыхапхъэ «метелка»: **жы** «жилище»(?) + **ха(хэ)** «место» + **пхъэ (пхъын)** «сыпать что-либо в каком-нибудь направлении», в данном случае: «что-то, чем проводят по поверхности, метя что-либо».

Жьэхэ – локальный проверб: первая часть этого проверба возводится к адыг. **жэ**, каб. **жьэ** «рот»; вторая часть – общеадыгский местный проверб **хэ**. (*Кумаров М. А. Морфология адыгских языков. М.; Нальчик, 1964. С. 180.*)

Хьэхэбасэ «одичалый», «бродячий»: **хьэ** «существо», «живой организм»(?) (ср. **хьэдэ** «труп», **хьэщIэ** «гость», **хьэндыврабгъуэ** «бабочка», **хьэндывркъуакъуэ** «лягушка», **хьэпIацIэ** «червь», **хьэдзыгъуанэ** «оса») + **хэ** «место» + **ба(бэ)** «много, множество» + **сэ(сы)** «нахо-

диться, жить».

Хасэ (адыг.**хас**) «общественное собрание, на котором решались важнейшие внутри- и внешнеполитические вопросы». (*«Известия», Юго-Осетинский научно-исследовательский институт АН ГССР. Цхинвали, 1969. Вып. XVI. С. 57–60.* По мнению осетинского исследователя Ю. С. Гаглойти, кабардинское **хасэ** и адыгейское **хас** восходит к осетинскому **ныхас**.

«В адыгских сказаниях, – отмечает Ю. С. Гаглойти, – этот орган известен под именем **хаса (хасэ)** и **ныхас**, в карачаево-балкарском языке – **ныгъыш** или **ныгъаш**, восходящий к осетинскому **ныхас**, означает место в ауле, где собрались старики на совет... В осетинском языке **ныхас** – живое, разговорное слово, означающее «речь», «разговор», «беседа», «слово» и входящее в состав ряда глагольных образований. Так же называлось место, где собиралась мужская половина села для обсуждения общих вопросов, причем вплоть до недавнего прошлого осетины в селах все общественные вопросы решали именно на **ныхасе**».

Рассмотрев мнения некоторых исследователей и высказав свои соображения, Ю. С. Гаглойти в категорической форме заключает: «Как бы ни решался, однако, этот вопрос, первичность осетинского **ныхас** по сравнению с адыгским **хаса//ныхас**, карачаево-балкарским **ныгъыш//ныгъаш**, абхазским **аныха//ныха** и рачинскому **санахшо** не вызывает никаких сомнений».

Для подтверждения того, что адыгское **хасэ**, например, восходит к осетинскому **ныхас**, Ю. С. Гаглойти приводит в основном три довода:

1) то, что в осетинском языке слово **ныхас** означает «место в ауле, где старики собирались на совет» (ссылка на В. И. Абаева);

2) то, что в «осетинском языке **ныхас** – живое, разговорное слово, означающее «речь», «разговор», «беседа», «слово» и входящее в состав ряда глагольных образований» (ссылка на В. Ф. Миллера);

3) и, наконец, то, что в кабардинском языке есть слово **шусесм**, идентичное, по утверждению Ю. С. Гаглойти, слову **хасэ, ныхас**.

Мы не ставим перед собой задачу доказать во что бы то ни стало обратное, но, исходя из фактов адыгских языков, хотим поделиться некоторыми своими соображениями, касающимися адыгского слова **хасэ (хас)**.

Во-первых, вызывает сомнение то, что у адыгов бытует слово **ныхас** параллельно с **хасэ**. (Так утверждает А. М. Гадагатль, на которого и ссылается Ю. С. Гаглойти.)

Распространение слова **ныхас** у адыгов (если допустить бытование этого слова у последних) носит, по всей вероятности, очень узколокальный характер, или, что вполне возможно, это слово используется просто отдельными индивидами, которые, будучи связаны с осетинами (или же окабардинившимися осетинами), внесли в адыгские нартские сказания осетинское слово **ныхас**. В языке, как известно, встречаются факты, когда вместо своей формы используется параллельно существующая заимствованная форма. Мы не смогли зафиксировать хотя бы один случай употребления слова **ныхас** вместо **хасэ**.

Поэтому здесь мы будем касаться только распространенной адыгской формы **хасэ**.

Во-вторых, нам кажется, что даваемая Ю. С. Гаглойти этимология названию **хасэ (ныхас)** не совсем раскрывает природу этого слова.

По нашему мнению, из утверждения, что в осетинском языке «**ныхас**» означает место в ауле, где собирались старики на совет, вряд ли можно вывести генезис этого слова.

В этом значении **ныхас**, **хасэ//хас**, **ныгъыш//ныгъаш** не просто слова, а термины. Как термины, т.е. как слова со значением «место, где собирались старики на совет», и осетинское **ныхас**, и карачаево-балкарское **ныгъыш//ныгъаш**, и адыгское **хасэ//хас** ничем не отличаются друг от друга.

Первичность осетинского **ныхас**, по нашему мнению, не доказывает и тот факт, что в осетинском языке это слово означает «речь», «разговор», «беседа», «слово» и входит в некоторые глагольные образования. Слово, которое обозначает то, что понимается как «место, где собирались на совет», предполагает наличие в его составе такого элемента, который выражал бы значение «места» + элемент, который должен выражать значения «советоваться», «поговорить».

Следует отметить, что в кабардинском языке, как и в осетинском, от слова **хасэ** образуются некоторые глагольные формы.

Нарт Хасэм, си щІалэ,
Сытхэр **щаухасэ**?

Нарт Хасэм, си нэху,
Сытхэр **щаухэс?**.. («Нартхэр»).

«О чем **говорили** в Хасе нарты,
Мой мальчик?
Что **решили** в Хасе нарты,
Мой свет?..»

Нарт шу гупыр **мэхасэр**,
Защлошасэри ныдок!... («Нартхэр»).

«Отряд нартских всадников **советуется**,
сидят на своих лошадях и выезжают...»

Уздэщыла хасэм
Сытхэр **щаухэс?**.. («Нартхэр»).

«В Хасе, где ты был,
О чем **говорили?**..»

Слово **мэхасэ** – одноличный непереходный глагол настоящего времени с субъектом в третьем лице, как и **ныхас** в осетинском языке, выражает значение «говорить», «советоваться».

В глагольных формах от слова **хасэ** обстоятельственное значение затемняется, хотя его морфологический показатель, как видно на примерах, наличествует в составе этих форм. Такие формы, видно, являются, как в осетинском, так и в адыгских языках, вторичными образованиями от слов **хасэ**, **ныхас**, которые выражают именное значение, т.е. значение «место, где собирались на совет».

О слове **шусесм** Ю. С. Гаглойти пишет: «Интересно отметить, что в записанном Л. Г. Лопатинским кабардинском сказании о том, как Сосруко впервые появился на собрании нартов, подстрочный перевод которого был выполнен Кази Атажукиным, это последнее называется **шусесм** (собрание всадников), а не **хаса**». Здесь Ю. С. Гаглойти неправильно понимает и толкует значение слова **шусесм** (**шушэс**), которое, как он думает, выступает в кабардинском языке в том же значении, что и **хасэ**.

Шушэс (**шу** «всадник» + **шэс(ын)** «сесть верхом на лошадь») – это военный термин адыгов, который означает «сбор всадников-воинов для отправки в поход, в бой, на войну (мобилизация)», а не собрание для решения каких-либо вопросов. И поэтому слово **шушэс** никак не может выступать в роли **хасэ**.

По нашему мнению, слово **хасэ**, часто встречающееся в фольклоре и широко используемое в наши дни ады-

гами, живущими в Турции и в странах Ближнего Востока, в значении «совет», «клуб», «собрание», состоит из двух компонентов: **ха(хэ)** «место» + **сэ(сы)** «говорить, изъяснить, высказать что-либо»; «место, где высказываются, советуется».

Компонент **сэ(сы)** с подобными значениями содержится, например, в словах: **усэн** «сочинять» (напр., стихотворения), **усакIуэ** «поэт», **гупсысэ** «мысль», «дума», **кьэгупсысын** «придумать что-либо», **псысэ** «волшебная сказка», **пцIыупс (пцIыус)** «лжец, обманщик», **тхэусы-хэ** «жалоба» и др.

Выводы: «Хасэ» – исконно адыгское слово, состоящее из двух первичных основ: **хэ** «место» + **сэ(сы)** «говорить», «изъявлять».

1973 г.

СТРАСТИ ПО ХИДЖАБУ

Ваша корреспондентка обратилась ко мне с просьбой высказать свое отношение к тому очевидному факту, что некоторые наши женщины стали носить хиджабы. Значит, страсти по хиджабу достигли и нас... Что сказать? По поводу «за» или «против» хиджаба, я думаю, должны дискутировать только женщины. Почему очень уважаемый мною президент Жак Ширак так активно вязался в это дело – не пойму.

По этому поводу хочу выдать один, общий для всех нормальных мужчин, секрет: если мужчины начинают протестовать против закрытости женской одежды, их, значит, лишают чего-то очень вожаделенного. В данном случае, извините, возможности обозреть любое женское тело как можно детально и максимально. Думаю, в этом все мужчины одинаково греховны, начиная от самых-самых, кончая шестирядными бюджетниками, но...

Но, если говорить об этом серьезно, борьба с хиджабами имеет, наверное, больше политическую подоплеку, чем эстетическую. Кто бы что ни говорил – она, эта борьба, тоже в какой-то степени выражает неприятия Западом исламской культуры, исламских ценностей. И, думаю, оказания предпочтения хиджаба европейской одежде носит тоже иногда протестный характер. Только в этом ключе надо говорить об этом, если кому-то очень уж хочется докопаться до истины. Я далеко не политик, поэтому могу говорить об этом только на доступном

мне бытовом уровне.

Наши женщины (кабардинки, балкарки) никогда не были настолько зашоренными, чтобы можно было помешать велению их сердец в смысле украшения своего тела. Если бы это было не так, у нас не было бы той красивейшей национальной одежды (в многочисленных ее вариациях), которая, безо всякого преувеличения можно сказать, знаменита во всем мире. У искуснейших, но, к сожалению, безымянных наших модельерш, создавших и совершенствовавших эту форму, и модниц минувших времен была божественная законодательница мод, имя которой – **нэмыс**, что означает «**приличие**», «**пристойность**», «**нравственность**». Уверен, что и Коран не предписывает обязательное ношения именно того хиджаба, который за последнее время стал объектом внимания европейской политики. Коран просто предлагает женщине держаться и в смысле одежды в рамках выше упомянутых ценностей – **приличия, пристойности, нравственности**. В этом смысле, возможно, хиджаб ближе к нашему менталитету, чем все то, что устремлено к эстетике нудизма. Да и вообще, все виды одежды, максимально закрывающие женское тело, включая одеяния правоверных христианок, – тоже в какой-то степени хиджабы. Почему именно хиджаб стал камнем преткновения – непонятно. (Непонятно и то, что недостаточно бритый мужчина попадает у нас в разряд подозрительных. Тут обязательно надо учитывать традиции народов Кавказа. У нас, например, издревле заведено, что мужчина, пока он находится в трауре, не бреется. Соблюдают не все, но традиция держится... Да тут и мода на трехнедельную небритость. Мне лично это не нравится, но наши мужчины тоже имеют право на эту моду. Кстати, если не большинство, то добрая половина наших российских политиков как раз щеголяют небритостью степени «А ля Роман Абрамович».)

Возвращаясь к хиджабу, хочу свое слово заключить так: я ни за что и никогда не стал бы пропагандировать обязательное ношение нашими женщинами хиджаба, – отнюдь нет. Надеюсь, у нас, усилиями наших талантливых модельерш, появятся такие женские одеяния, которые сделают излишним ношение чужого хиджаба. Если, конечно, эти одеяния будут выполнять функцию того же хиджаба, т.е. будут ориентированы на наш традиционный менталитет, на **нэмыс**.

А если исходить из того, что мы сейчас наблюдаем

на наших улицах, то справедливости ради надо сказать, что ношение хиджаба не заслуживает доли той критики, которая должна была прозвучать в адрес моды, которой в последние годы заразились наши девушки (да и не только девушки): **всеобщим оголением животов в области пупка**. (Кстати, если учитывать, что мода эта некоторыми соблюдается аж до поздней осени, об этом в первую очередь должны были заговорить медики.)

Поклонницам этой моды надо хотя бы учитывать, что не все животы и пупочки заслуживают публичной демонстрации. Среди этих оголенных животов и пупков иногда попадаются такие экземпляры, что их стоило бы закрывать тройным хиджабом.

Газета «Горянка», 26.07. 2006 г.

ЗЕМЛЯ – НАРОДУ! ОЧЕРЕДНАЯ ПОПЫТКА

Земельный вопрос – это один из самых спорных и широко обсуждаемых проблем за последние годы, как во всем нашем государстве, так и в родной республике. «Кабардино-Балкарская правда» тоже опубликовала на своих страницах ряд весьма интересных, глубоко аналитических статей по этой проблеме. Подготовлен и проект по вопросам приватизации земельных ресурсов, который будет вынесен инициативной группой на суд членов Общественно-консультативного совета при президенте Кабардино-Балкарской Республики. Проект предлагает решить вопрос о приватизации земли до конца текущего года, т.е. буквально в течение двух месяцев...

По роду деятельности я довольно далек от вопросов сферы земельных отношений, поэтому на фоне глубоких теоретических изысканий и размышлений компетентных в этих вопросах лиц рискую прослыть наивным писателем-ретроградом, вторгшимся не в свое дело. Тем более есть повод для такого опасения: в своей глубокомысленной статье, опубликованной недавно (03.10.2006 г.) в «Кабардино-Балкарской правде», уважаемый мною академик Петр Мацевич Иванов упрекнул нашего величайшего (да простится мне эта рискованная самонадеянность!) собрата по перу Льва Николаевича Толстого в абсурдности его взглядов по проблемам приватизации земель. Если сам Лев Николаевич не смог избежать такого упрека, то чего же ожидать мне, простому кабардинскому писателю? Хорошо, если только усмешку...

Тем не менее хочу сказать, что я небезразличен к этому вопросу, так как родился и вырос в селе, не понаслышке знаю, что такое земля для земледельца, и что такое труд земледельца.

Вполне разделяю тревогу некоторых наших известных людей по поводу нерешенности проблем в сфере земельных отношений, неэффективности действующей арендной формы землепользования, необходимости оздоровления социально-политической ситуации на селе, но, исходя из чисто интуитивных ощущений, меня беспокоит поспешность, которая может быть проявлена в этом сложнейшем деле.

Возможно, что мне, драматургу, свойственно излишне драматизировать заурядные ситуации. Но земельный вопрос никак нельзя отнести к проблемам заурядным, тем более, когда об этом говорят в формате глобальных реформ, как включение земельных ресурсов в рыночный оборот...

Какие только красивые сравнения и эпитеты не употребляют к слову «земля». Она и ласковая, и добрая, и кормилица, и мать... Но та же земля может вздыбиться, обернуться самой разрушительной бомбой, если она станет яблоком раздора для всего общества.

Еще раз хочу отметить, что свои суждения я вывожу в основном из личных впечатлений и ощущений, поэтому мои, возможно, не по теме эмоциональные, беспокойства могут оказаться беспочвенными (дай Бог!), но все же хочу адресовать несколько вопросов (и кое-какие свои доводы) разработчикам вышеупомянутого проекта. Да и всем сторонникам скорейшей приватизации.

Вопрос первый. Как расшифровать выражение «**выделения и оформления земельных долей в собственность соответствующей категории граждан**», или вот это: «**соответствующему кругу сельских граждан?**» По каким критериям или параметрам будут определяться соответствие или несоответствие гражданина именно этой категории? На кого будет возложена обязанность такого «определителя»? Не возбаладает ли здесь принцип симпатии-антипатии в самой ее грубой и примитивной форме? Или еще хуже: не станет ли такая, наспех разработанная, упрощенная форма распределения земельных паев источником наживы определенных лиц, достоинства которых зачастую заключаются только в подозрительной расторопности и назойливой подобострастности?

Охватит ли эта реформа всех сельских жителей или только наиболее зажиточных? Тогда это будет крайне несправедливо. Даже по отношению к тем, которых в глаза или за глаза называют уже не просто «бедными», но и «лодырями», «бездельниками». Имеют ли право общество и государство, превратившие их в таковых, бесцеремонно отмахнуться от своих же социальных жертв?

Я вполне солидарен в этом вопросе с Мусой Докшковым, кандидатом сельскохозяйственных наук, бывшим председателем Совета министров КБАССР, который в своей статье, опубликованной в Кабардино-Балкарской правде (19.10.2006 г.), пишет так: «Это мы, перестройка и рыночные реформы, отнявшие у него работу и надежду, сделали его любителем зелья и наркотиков. Можно ли еще махнуть на него рукой и очередной раз обделить? Долг власти, называющей себя властью социального государства, – вернуть ему отнятую работу, землю и вновь приобщить к труду, который наверняка излечит и изменит его...»

Меня одолевают большие сомнения, но будем надеяться, что земельными паеми наделят всех поровну.

Вопрос второй. Ну, предположим, что всех сельских жителей наделили равной долей земли, которых, естественно, надо будет безотлагательно начать осваивать. Готов ли каждый житель села принять такой поистине дорогой, но ставящий его в тупиковое положение подарок? Сомневаюсь, потому что не встречал ни одного бедного или малоимущего жителя села, который ратовал бы за то, чтобы ему тут же выделили земельный пай в несколько гектаров. Встает вопрос: почему? Неужели он не хочет стать собственником и зажить нормальной жизнью? Конечно хочет. Но реальность не дает ему на это отважиться. Наш земледелец, сколько помнится, никогда не жил особо богато, а за последние десятилетия он настолько материально опустился, что ему попросту нечем будет себя настраивать на такие благие порывы. Поэтому в первую очередь реформаторам следует выяснить степень готовности нашего государства, нашей республики в первоначальной материальной поддержке всех потенциальных собственников земли. Повторяю, не выборочно, а в их максимальном исчислении... То, что мы к этому не готовы известно не только экономистам.

Что же тогда получится? Получится именно то, от чего предостерегал великий Лев Николаевич: посмот-

рят богатые люди на тщетные попытки бедных, посмеются исподтишка, закупают у них за бесценок земли, на которых бывшие законные хозяева станут батраками и, как говорится, – да здравствует возрожденное крепостное право со всеми вытекающими отсюда обстоятельствами! В этом предположении не больше абсурда, чем в нашей реальной жизни, которая давным-давно движется по законам абсурда. Так что слишком громко смеяться не надо. У нас и не такое стало реальным.

Вопрос третий. Правомерно ли при такой предпологаемой глобальной земельной реформе включать в **перечень лиц, подлежащих наделению земельными долями**, только тех, **кто на ней работает?**

А кто, вообще, в наши дни считается **на ней работающим**? Арендаторы? Или, может, их наемные работники? Общеизвестно, что среди тех и других есть много городских жителей. Что думают реформаторы в отношении этой категории «земледельцев»?

А как быть с безработными сельскими жителями, которых, к сожалению, очень и очень много? Скорее всего их не причислят к **работающим на земле**? И будет, как уже сказано, несправедливо.

Как быть с бывшими колхозниками, оказавшимися в городской черте в поисках лучшей доли, но волей судьбы ставшими (через трущобы, вроде печально известного в прошлом «Шанхая») городскими безработными и бедняками? Таковых тоже очень много. Уверен, что при благоприятных условиях многие из них вернулись бы к земле...

Словом, немало таких вопросов, и все они упираются в один большой вопросительный знак: насколько, вообще, справедливо раздавать всенародное богатство какой-то определенной части населения, оставив остальных, как говорится, с фигой в масле? Это же не на какое-то время дается, а навсегда. Посчастливилось по каким-то параметрам попасть в перечень, – получи. Не оказался в нужное время в нужном месте в нужном ракурсе – из-за тебя будут страдать ни в чем не повинные потомки. Игра какая-то получается...

Теперь о самом главном. Как сочетать выражение «**включение земельных ресурсов в рыночный оборот**» с такими понятиями, как «**родина**», «**родная земля**», «**земля отцов**»? Конечно, Россия наша общая родина – это яснее ясного. Но есть же и такое понятие, как «**малая родина**». То малое, что осталось от того, что было. (А о том, что было не хочется лишний раз вспоминать,

чтобы не прослезиться.)

На фоне высоконаучных размышлений вокруг приватизации земли мой вопрос, возможно, прозвучит излишне пафосно и особо наивно, но нет ли опасности, что мы, увлекшись экономической и социальной раскрепощенностью, пустим в рыночный оборот как раз то самое ценное, что досталось нам от наших предков: до предела урезанную, но рубежами обозначенную территорию, с которой мы ассоциируем образ до боли родной, малой исторической родины? Так вот: не может ли так случиться, что по истечении не очень большого времени какой-то Абрамович, или Дерипаска, или Ваксельберг, или госпожа Батурина (которая, говорят, к кукурузоводству воспылала большой любовью) в один далеко не прекрасный день выкупит у наших будущих местных крепостников земли, пропитанные кровью и историей наших народов? Какая гарантия, что наша Госдума, в лице таких «истинных друзей кавказцев», как Жириновский, Митрофанов, Rogozin и подобные им не сделают такой авантюрный план законодательно возможным?.. Что тогда будет с нашей государственностью? С нашей автономией?..

Да, насчет автономии. У нас очень любят ссылаться на зарубежные аналоги. Так вот хотелось бы узнать, как решается земельный вопрос в автономных образованиях других государств? В Испании, например: в Каталонии, Галисии, Басконии? Не мешало бы даже изучить как это делается в резервациях североамериканских индейцев. Это нам нужно не ради экзотических сравнений, а для того, чтобы удостовериться (хотя бы теоретически) насколько могут быть незыблемыми, неприкосновенными границы автономных образований в условиях, когда земельные ресурсы включают в рыночный оборот...

На какие бы доли, паи и куски ни придется раздавать земельные ресурсы малой родины, это должно делаться при величайшей уверенности, что она сама останется целостной в своих нынешних пределах. Потому как непреложным является истина, что она представляет объект любви, поклонения и забот наших народов. Каждого из нас. В этом смысле она должна быть неделима. И, поймите, это не какая-то лирика, а самая что ни на есть реальность, которую мы зачастую разумеем слишком поздно: когда на голову нависает неминуемая угроза потерять ее. Осознаем мы этого или не осознаем – все равно эта любовь живет, если не в

каждом, то, во всяком случае, почти в каждом из нас. И мы не имеем право не думать в отношении ее о будущих поколениях, которым должна достаться в неприкосновенности наша земля. Не только как житница, как источник необходимых продуктов для физического существования. Но и как объект самой возвышенной любви, духовности.

* * *

«Земля – народу!» Не подлежит сомнению, что этот призыв, это стремление имеют историю очень большой протяженности, хотя мы привыкли связывать их только с Октябрьской революцией. Можно сказать даже, что человечество, сколько себя помнит, живет с этой вожденной мечтой.

К сожалению, такие устремления всегда заканчивались не в пользу простого народа. Каждый раз между землей и ее тружениками, откуда ни возмись, появляются третьи лица, так сказать, посредники (политиканы разного пошиба и разных времен; денежные мешки, потерявшие чувство границы во всех отношениях; раз-

ПРАВДА ДРУЖБЕ НЕ ПОМЕХА

19 января этого года в газете «Кабардино-Балкарская правда» было опубликовано решение Общественно-консультативного совета при Президенте КБР «О юбилейных датах 2007 года в истории Кабардино-Балкарской Республики».

Являясь членом данного совета, хотел бы высказать несколько соображений об этом документе с весьма спорным в некоторых местах содержанием.

Сразу скажу, что я не историк, но при всем моем желании быть скромным не могу назвать себя совсем уж несведущим в вопросах истории адыгов, так как, работая над историческими драмами («Дамалей», «Князь Кушук» и др.), пришлось проштудировать достаточное количество исторических документов и исследований, касающихся истории нашего поистине многострадального народа. Но такое знание, понятно, зачастую бывает фрагментарным и не может охватить всех аспектов той или другой исторической проблемы. Подобное полужнание чревато далекими от исторической истины фантазиями.

Словом, предлагаемый вопрос, адресованный нашим

историкам, да и всем компетентным лицам, исходит от человека, который искренне хочет разобраться в некоторых деталях названного документа и в терминах, связанных со знаменательной датой 450-летия...

Я намеренно ставлю здесь многоточие, так как суть моего первого вопроса заключается в том, каким стержневым словом все же должна сопровождаться эта цифра: союз? присоединение? вхождение?

Не скрою, что мне лично импонирует термин «союз», то есть «военно-политический союз»: два независимых субъекта договариваются защитить друг друга от возможных общих врагов. История помнит множество таких союзов.

Я понимаю, трудно современному обывателю, не знающему историю государства Российского, а тем более – историю феодальной Кабарды, поверить в реальность существования подобного равноправного союза между Россией и Кабардой. Трудно, потому что мы привыкли исходить всегда из современных реалий, мерить все по нынешним меркам. А ведь мир представлял тогда иную картину, и в этой картине Кабарда выглядела, я думаю, совсем не так убого, как это, наверное, представляется тому же современному обывателю.

По свидетельствам историков, в те времена в Кабарде происходили очень важные события, кипели страсти, на первый взгляд – разрушительные, но по большому счету – вполне естественные и, можно сказать, даже созидательные. Страсти, которые обычно бывали характерны в канун появления на исторической арене нового полновесного феодального государства. (Компетентные ученые свидетельствуют, что это не какие-то сказки: некоторые атрибуты государственного уклада тогда действительно наличествовали в феодальной Кабарде). Известно и то, что в середине XVI века Кабарда была разделена на два больших лагеря: партия Темрюка Идаровича и партия небезызвестного в нашей истории Пшиапшоко. Некоторые историки не скрывают, что партия Пшиапшоко, если сказать по справедливости, была более многочисленной и особо влиятельной в самой Кабарде. Это лишний раз доказывает, что в таких далеко не мирных условиях мог иметь место только союз, именно – военно-политический союз.

В данном случае инициатором этого союза стал, как подтверждают исторические документы, наиболее политически дальновидный и, видимо, достаточно искушенный в вопросах тогдашней дипломатии, князь

Темрюк Идарович, пославший свою миссию в Москву. На наш взгляд, именно этот союз и явился началом многовековой связи России и Кабарды.

О том, что это был именно союз, а не что-либо другое, неоднократно упоминается и в весьма популярной книге неумолимого исследователя Олега Опришко «По тропам истории»: «Русское правительство придавало большое значение своим новым кавказским союзникам».

В связи с этим я никак не могу понять одно: если, как свидетельствуют некоторые ученые, в нашей истории действительно был факт заключения военно-политического союза между Россией и Кабардой, если наша многовековая дружба имеет такое возвышенное, я бы сказал, рыцарственное начало, то почему следует эту четкую, понятную, никого, кажется, не ущемляющую фразу подменять такими бытовыми, аморфными словами, как «присоединение» или, тем паче, «вхождение». (Не называют же заключенный в 1783 году между Россией и Грузией Георгиевский трактат как-то по-другому.)

К слову «присоединение» мы кое-как привыкли, хотя, если честно сказать, оно, наверно, никогда никому не было понятно до конца в связи с этим знаменательным историческим событием и последовавшими сложными перипетиями.

Но самым неожиданным для нас термином является слово, которое уже на устах у многих: «вхождение». Вхождение (от слова «войти») в предлагаемом контексте толкуется так: «стать составной частью чего-л.», то есть, если применить лингвистический термин, это инкорпорация – «включение, внедрение в свой состав».

Если это было вхождением Кабарды (да и других кавказских народов) в состав Русского государства и если это произошло в середине XVI века, то куда деть описанную в сотнях и сотнях книг Кавказскую войну? Тогда, извините, что это было? Простое наваждение или страшный сон? Можно собраться, договориться и забыть? Или коллективно притворяться, что ничего такого не было? Ни Ермолова. Ни Булгакова. Ни Дельпоццо. Ни Цицианова. Ни Засса... О, сколько этих «ни»! А как тогда быть с памятью о тысячах и тысячах людей, сложивших свои головы в этой страшной, кровопролитной войне? С той и с другой стороны.

Если мы при наших формулировках, то есть «присоединение» и «вхождение», признаем Кавказскую войну как имевший место исторический факт (а куда денешься от истины?), то получается, что наши народы

целый век воевали со своим родным государством, составной частью которого они якобы являлись. Или наоборот.

В связи с этим я думаю так, что наша дружба, наши ставшие уже традиционными межнациональные отношения, скрепленные еще очень тесными экономическими отношениями (а они, оказывается, по-особому цементируют связи), дошли до такого незыблемого состояния, когда не требуется никакая идеологическая мишура или «размытая» терминология. Все это только мешает проявлению естественной открытой дружбы.

В заключение немного о том упомянутом решении Общественно-консультативного совета. Честно говоря, в нем немало спорного, но я хочу привести лишь небольшую часть из 3-го пункта:

«В свете изложенных позиций Общественно-консультативный совет полагает необходимым в рамках юбилейного года придать должное звучание принципиально важным и этапным событиям на историческом пути интеграции народов Кабардино-Балкарии в российское общество и государство. В частности: в 1822 году в ходе Кавказской войны завершился процесс фактического вхождения Кабарды в состав Российского государства, и в 2007 г. исполнится 185 лет этому событию».

Если вспомнить, что название упомянутого решения начинается со слов «О юбилейных датах 2007 года», то получается так, что нам предстоит как-то отпраздновать и эту дату.

По этому поводу трудно в спокойном состоянии что-либо сказать. Неужели этот анонимный историк не помнит, что 1822 год был самым трагичным для Кабарды годом, возможно, даже за всю ее историю?

Ведь столько работ написано об этом, столько документов напечатано, что, думаю, мало кто из представителей кабардинской интеллигенции не прочитал из всего этого хоть какую-то часть.

Вот, например, выдержка из книги очень авторитетного нашего историка Тугана Кумыкова:

«В 1822 году Ермолов с воинским отрядом вступил в Кабарду. Левое крыло он передвинул в глубь Кабардинской земли, до самого подножия гор, и построил новые укрепления по рекам Малка, Баксан, Чегем, Нальчик, Урвань, Черек и Урух. Они заперли выходы на равнину из горных ущелий. Тем самым кабардинцы лишились своих равнинных пашенных земель и степных пастбищ. Крепость Нальчик, построенная в 1822 году,

была объявлена центром Кабарды. Все это усилило национальную борьбу. Восстания в Кабарде 1822 и 1825 годов были жестоко подавлены. В своем докладе начальнику Генерального штаба от 20 июля 1822 года Ермолов сообщал, что построенная им Кабардинская линия «должна окружить собою Кабардинскую землю».

Итогом этих событий было окончательное укрепление позиций царизма в Кабарде. В результате этого она лишилась большей части своих земель. Ее население, составлявшее к середине XVIII века около 300 тысяч человек, к последней четверти XIX века насчитывало всего 35 тысяч, то есть оно сократилось в девять раз. В XVIII веке границы Кабарды на западе простирались до рек Большой Зеленчук (приток Кубани) и Кумы, а на востоке — до Сунжи. Под колониальным нажимом кабардинцы были вытеснены из района Пятигорья — традиционного центра Кабардинских земель. Был установлен строгий военно-карантинный режим. Из Кабарды могли выезжать по торговым делам только по специальным пропускам (билетам)».

Вот такая всенародная трагедия стоит за датой 1822 год. Вот что этот анонимный историк предлагает нам включить отдельным пунктом в программу празднования воистину великой даты 450-летия. Даты, которая, как нам кажется, страдает от терминологической неопределенности. Небольшой лингвистический экскурс: лингвистика не одобряет терминологическую синонимии. Надо, наконец, историкам определиться: это что — союз, или присоединение, или вхождение?

В любом случае эта великая, многовековая дружба должна отстояться на правде. Говоря современным языком, жизнь сейчас настолько продвинулась, что от нее не стоит уже скрывать историческую правду. Да и невозможно ее скрыть. Она на наших книжных полках. В хитроумных аппаратах, которые, кажется, обобщенно называют «всемирной паутиной». И, самое главное, — в наших сердцах.

Другое дело: надо ли омрачать наши праздники тягостными воспоминаниями? Ни в коем случае. Вот именно поэтому я предлагаю не возводить в ранг юбилея злопамятный для кабардинского народа 1822 год, с которым ассоциируются самые страшные для нас события. Уверяю, у любого просвещенного, равнодушного к своей истории кабардинца это вызовет щемящую боль.

Газета «Кабардино-Балкарская правда», 20.03. 2007 г.

РАЗМЫШЛЕНИЯ О НОРМАХ

В языковедческой науке вариантивность слова является одной из важных, но в то же время недостаточно изученных проблем. До сих пор ведутся, например, споры относительно «полезности» или «вредности» вариантных форм в становлении и совершенствовании норм литературного языка.

Но большинство ученых придерживается того мнения, что далеко не все варианты являются избыточными, выветренными. Многие из них обладают нормативной и стилистической значимостью, поэтому изучение их представляет собой большой интерес как в деле создания динамической теории нормы, так и в развитии литературного языка и языка художественной литературы.

Известно, что языки иногда резко отличаются друг от друга степенью вариантивности слов. Состоянием высокой вариантивности выделяются особенно младописьменные языки. Для литературного языка, который находится в стадии становления, в частности, для кабардинского литературного языка, вариантные формы представляют собой большой интерес, так как они зачастую питают, освежают, делают его более гибким.

В кабардино-черкесском языке вариантивность охватывает всю языковую структуру, но, как показал анализ собранного нами материала, в рамках исконной лексики наибольшей вариантивностью в языке обладают служебные слова. Например, союзное слово **армыхъуамэ** «а то», «в противном случае», «иначе» в устно-разговорном языке имеет 42 варианта, не считая так называемые акцентные варианты (**армыхъумэ**, **армыхъу**, **амыхъу**, **ахъуамэ**, **ахъу**, **мыхъумэ**, **мыхъуам**, **хъуамэ**, **ахъумэ**, **амыхъум** и т.д.).

Одним из наиболее продуктивных способов образования вариантных форм в кабардинском языке является присутствие той или иной фонемы (или фонем) в литературной форме и отсутствие их в варианте (или вариантах), и наоборот. Например: модальная частица **атІэ//тІэ** в знач. «ну», «да», «так», союз **хъэмэ//хъэмэрэ** в знач. «или»; междометия **слІо//лІо** в знач. «что?»; союз **арщхъэкІэ//арщхъа**, **ащхъа//щхъа**, **щхъэкІэ//ащхъэкІэ** тоже в знач. «но». Таких примеров множество и нередко эти варианты встречаются в языке художественной литературы, хотя норма всячески препятствует этому.

Игнорируя и предельно сокращая вариантные формы, норма кабардинского литературного языка сама

допускает иногда существование вариантных форм. Этому свидетельствует фиксация некоторых парных (а иногда и не только парных) вариантов даже в орфографическом словаре: **нэс** — **нэсыху**, **нэскІэ** — **нэсыхукІэ** в знач. «до»; **апщІондэху** — **апщІондэхукІэ** в знач. «пока», «до тех пор»; **атІэ—нтІэ—тІэ** в знач. «ну», «да», «так»; **деж** — **дей** в знач. «к», «около»; **дахагъ** — **дахагъэ** в знач. «красота»; **нэмышцІ** — **нэмышцІкІэ** в знач. «кроме»; **дабы деж** — **дабдеж** в знач. «где» и т.д.

Как известно, большая вариантивность в языке не способствует созданию твердых норм литературного языка, но не всегда они могут быть избыточными. В таких младописьменных языках, как кабардинский, в определенный исторический период они как раз необходимы, потому что конкурирующие формы сами выявляют наиболее перспективные для литературного языка варианты. Так, например, аффрикаты **дж**, **ч**, **чІ**, вытеснив архаичные палатализованные **гъ**, **къ**, **кІъ**, сравнительно недавно стали нормами литературного языка. Но часто бывает и так, что варианты, явно претендующие на литературность, игнорируются специалистами, ведущими нормализаторскую работу. Прав Ю. А. Тхаркахо, который утверждает, что «Компромиссный и терпимый подход к вариантам в новописьменным литературных языках оправдан насущными потребностями функционирования развития литературных языков. Диктаторский подход к решению вопроса о вариантах не оправдывает себя, особенно по отношению к новописьменным литературным языкам»¹.

При выборе варианта должна учитываться перспективность его, особенно в смысле соответствия с перспективными явлениями, происходящими в языке, и, что немаловажно, с произносительной нормой. По этому поводу очень правильно сказала З. Ю. Кумахова: «Если два генетически взаимосвязанных свободных варианта обладают одинаковой частотой употребления, то при установлении норм литературного языка (по крайней мере, младописьменного языка) предпочтение следует отдавать варианту, относящемуся к инновации...»²

Конечно, варианты, которые не носят уже никакой

¹ *Тхаркахо Ю. А.* Становление стилей и норм адыгейского литературного языка. Майкоп, 1982. С. 67.

² *Кумахова З. Ю.* Некоторые вопросы нормы кабардино-черкесского литературного языка. Ученые записки Кабардино-Балкарского НИИ. Т. XXIV. 1967. С. 155.

смысловой нагрузки, становятся в языке избыточными и для литературного языка ценности не представляют. Но и тут надо учесть тот факт, что подобные варианты находят применения в языке художественной литературы. Они часто используются в стилистических, художественных целях, т.е. для достижения большей выразительности, образности. Поэтому следует сказать, что «изгнание» из языка вариантных форм не всегда способствует развитию литературного языка. И, наоборот, выявление нормативной ценности того или другого варианта может дать много пользы для самого литературного языка. И это лучше всего выявляется в языке художественной литературы.

В связи со сказанным хочется коснуться еще нескольких фонетических явлений, связанных с проблемами литературного языка и вариантивностью.

Известно, что в становлении нормативности речи немалую роль играет графическое восприятие отдельных фонем, и поэтому любое несоответствие в этом плане может отрицательно сказаться на развитии литературного языка.

Так, например, произносительной нормой для согласного элемента суффикса множественного числа в кабардинском языке признается звонкий ларингальный спирант **h**: **кIуаhэщ** «пошли», **жаIаhэщ** «сказали», **ялгъэгъуаhэщ** «они видели их». Орфография же предлагает для этого звука графему, служащую для обозначения глухого спиранта **х**: **кIуахэщ**, **жаIахэщ**, **ялгъэгъуахэщ**. Кстати, это считается и нормой литературного произношения.

Возможно, что для данного аффикса исходным согласным звуком, действительно, является именно глухой спирант **х**. На эту мысль наталкивает тот факт, что в адыгейском языке и в речи черкесов согласный элемент суффикса множественного числа встречается как раз в виде глухого спиранта **х**. О первичности варианта **хэ** по отношению к **hэ** говорится в книге П. М. Багова «Кубано-Зеленчукские говоры кабардино-черкесского языка». Но, как уже сказано, в отношении речи кабардинцев общепризнано, что в ней литературный вариант **хэ** уже не соответствует произносительной норме.

Возражения по поводу возведения суффикса **-хэ** в норму мы встречаем в книге «Функциональная стилистика адыгских языков». Авторы ее З. Ю. Кумахова и М. А. Кумахов отмечают: «Фонетический вариант **-хэ** носит явный отпечаток искусственности, чего нельзя

сказать о варианте **-һэ**. На наш взгляд, в дальнейшем живой употребительный вариант **-һэ** станет господствующим в литературном произношении»³.

Но средства массовой коммуникации и школа пока что твердо придерживаются традиции, которая верна графическому восприятию этого суффикса. Традиция эта настолько утвердилась, что даже сценическая речь, которая, казалось бы, должна больше всего быть верной произносительной норме живого народного языка, тоже строго придерживается ее, т.е. **-хэ**. Мы, во всяком случае, не знаем ни одного кабардинского актера, сценическая речь которого была бы характерна тем, что он произносит звук **һ** вместо изображенного на бумаге (и этим самым как бы уже узаконенного) **-х (-хэ)**. Хотя, кстати, этот же актер в повседневной речи, быть может, абсолютно не употребляет вариант **-хэ**.

Относительно согласного элемента суффикса множественного числа хочется отметить, что он, как нам кажется, не идентичен ни глухому спиранту **х**, ни звонкому спиранту **һ**. Фонетическое изменение в данном случае происходит, кажется, не по пути озвончения, а, наоборот, по пути оглушения, даже нивелирования этого звука. Состояние, которое мы наблюдаем за этим суффиксом в потоке речи, наталкивает на мысль, что здесь мы уже не имеем опорного звука, а остался только его призывок, находящийся на пути нивелирования.

Прогнозировать в данном случае, конечно, рискованно, но факты устно-разговорной речи кабардинцев дают повод сказать, что роль суффикса множественного числа, возможно, со временем будет выполнять гласный элемент, который, потеряв согласный приступ, перейдет в открытую согласную фонему **а**. Способность быть показателем множественного числа за этой фонемой мы наблюдаем и в префиксальной позиции (**къахъащ** «принесли», **къашащ** «привезли», **къагъуэтащ** «нашли»), хотя они вряд ли взаимосвязаны, тем более этот префикс выступает и как личный показатель.

Так какой же вариант был бы предпочтительнее всего для нормы литературного языка? Если не выходить за рамки существующего алфавита, то, нам кажется, ближе всего к этому звуку стоит графема, выражающая глухой придыхательный спирант **хъ**. Эти фонемы, естественно, не идентичны, но, как ларингальные звуки,

³ *Кумахова З. Ю., Кумахов М. А. Функциональная стилистика адыгских языков. М., 1979. С. 248.*

они очень близки и такая орфографическая поправка могла бы совсем или почти совсем исключить факт явного несоответствия нормативной формы с произносительной. Здесь надо учитывать и очень высокую частотность употребления этого суффикса.

Необоснованное включение того или иного элемента в несоответствующий ему разряд тоже отрицательно отражается на состоянии нормы литературного языка.

Как известно, в описательных грамматиках по кабардино-черкесскому языку в состав притяжательных местоимений включаются и префиксы **си** «мой», **уи** «твой», **ди** «наш», **фи** «ваш», **и** (**йи**) «его», **я** (**йа**) «их». О неправомерности включения данных элементов в разряд местоимений очень подробно и убедительно написал М. А. Кумахов в своих книгах «Морфология адыгских языков», «Словоизменения адыгских языков» и в «Грамматике кабардино-черкесского литературного языка». Он, в частности, отмечает, «что отнесение аффиксальных элементов, выражающих категорию принадлежности предмета, к местоимениям ведет к смешению лексических и морфологических явлений, поскольку местоимение как самостоятельная часть речи относится к лексическим единицам, а притяжательные аффиксы – к морфологическим единицам»⁴.

Результаты такого смешения, естественно, сказались и на орфографии. Попав в разряд местоимений и получив, так сказать, статус самостоятельных лексических единиц, они, естественно, обрели право на раздельное написание: **си шыр** «моя лошадь», **уи кьуэр** «твой сын», **и** (**йи**) **адэр** «его отец», **ди жэмыр** «наша корова», **фи унэр** «ваш дом», **я** (**йа**) **щIалэр** «их парень».

Восприятие орфографического, т.е. раздельного написания, в свою очередь, отражается и на произносительную норму, создавая иногда отклонения от нее.

Такое явление можно наблюдать в некоторых случаях, когда за этими аффиксами следует звук **а**: **си адэм жесIащ** «сказал своему отцу», **си анэр пыгуфыкIащ** «мать моя улыбнулась». Слитность их доказывается не только формой произношения, но и качественным изменением гласных фонем на стыке морфем. Результат этого фонетического процесса особенно заметен в клятвенных выражениях со словами **анэ** «мать», **адэ** «отец»: **сянэм ипсэ** «клянусь матерью», **сядэр согъэщI** «клянусь отцом».

⁴ Кумахов М. А. Морфология адыгских языков. М.; Нальчик, 1964. С. 202.

Как видно в приведенных примерах, между описываемыми элементами и словами **анэ** «мать», **адэ** «отец» происходит как бы спайка фонем. Второй элемент дифтонга **йы**, т.е. **ы** поглощается последующей гласной фонемой **а** и образуется другой гласный дифтонг **йа**. Формы эти, казалось бы, невозможно разъединить, но, в угоду ошибочной теории, норма игнорирует этот очевидный языковой факт.

Такой подход делает даже невозможным использование некоторых явно нормативных форм в письменной речи.

Так, например, от сложного слова **адэ-анэ** «родители» в живом народном языке образуется притяжательная форма **сядэ-сянэ** «мои родители»: **сядэ-сянэмкIэ соIуэ** «клянусь родителями». При графическом изображении с учетом нормативных правил это сложное слово должно расщепляться на четыре лексические единицы: **си адэ си анэ** «мои родители»: **си адэ си анэм я цIэкIэ соIуэ** «клянусь родителями». Тем самым слово **адэ-анэ** «родители», которое и самой нормой признано неделимой лексической единицей, тоже разрывается на две части.

Хочется привести еще другой пример, когда вариант, который предлагается орфографией, т.е. то, что считается нормативной формой, явно противоречит произносительной норме: **дэ тIур дежъащ** «мы вдвоем отправились», **дэ хыр дыкIуащ** «мы вшестером пошли», **а пщIыр къевгъэблагъэ** «тех десятерых пригласите». В живой речи такие формы произносятся как одно слово: **дэитIур, дэихыр, аипщIыр**. Здесь, как и в случае со словом **сядэ-сянэ** «мои родители», происходит соединение гласных на стыке морфем, т.е. второй гласный элемент притяжательного аффикса **йы-ы** поглощается гласным элементом предыдущего аффикса.

Нам кажется, что вся нормативная неувязка, связанная с описанными формами, исходит, во-первых, из теоретически неправильного подхода к приведенным аффиксальным элементам. Традиция причислять префиксы **си, ди, уи, фи, йы, йа** к разряду местоимений и соответствующие этой традиции нормативные законы, строго соблюдающие правило раздельного написания их, создают большие неудобства в правописании и, особенно, в культуре речи.

И во-вторых. Нам кажется, что не до конца выяснена природа элемента **йы**, присутствующий во всех этих аффиксах. По всей вероятности, он тождественен с элементом **йы** в описанных выше формах (**дэитIур, фэип-**

лпыр, аихыр) и в формах **щлалитI** «два парня», **пкъоуиш** «три столба», **къэкIуаиплпыр** «тех четверых пришедших». Если допустить возможность такого тождества, то следует добавить, что функция посессива в последних примерах у этого элемента почти незаметна. Этот факт и наличие в абхазско-адыгских языках посессивных образований без этого морфологического показателя (напр., **сцхьэ** «моя голова», **пкъуэ** «твой сын» в адыгском языке) дает повод думать, что в адыгских языках, возможно, посессив создается позицией личного аффикса, вступающего в непосредственное отношение со словом. А элемент **йы** в формах, где он наличен, по всей видимости, выполняет функцию присоединительную.

1987 г.

ного рода дельцы, имеющие хищнический нюх к любым нововведениям), которые придумывают и разыгрывают на этой «шахматной доске» свои комбинации.

Будет крайне обидно, если в механизме предстоящей приватизации земельных ресурсов, который разрабатывается, естественно, очень умными и дальновидными людьми, окажутся лазейки для таких, как выше сказано, морально нечистоплотных перехватчиков чужих идей и инициатив в угоду своим личным интересам.

Будет не только обидно, но и крайне опасно, если приватизация земельных ресурсов станет очередным поводом для еще большего расслоения общества на бедных и богатых.

С богатыми у нас вроде все ясно. У них философия очень простая и безапелляционная: «Если ты умный, почему не богатый?» Обезоруживающая формулировка. Общество, похоже, смирилось с ней. Окончательно ли?

Феномен «класса неимущих» (т.е. тех людей, которые очень незаслуженно, так сказать, вопреки законам естества, оказались за чертой бедности) у нас, кажется, почти не изучен. Он, этот многомиллионный слой общества, пока что безмолвствует, если сказать по Пушкину. Как говорится, еще не успел отдышаться от перестройки, от шоковой терапии, от неслыханных перегибов рыночного уклада жизни. Но определенно можно сказать: в безмолвствовании этого, пока что аморфного, «класса» таится много иррационального, которое чревата большими общественными потрясениями. Если хо-

тим избежать этого, мы должны двигаться не в сторону усугубления социальных страстей, а в сторону выправления тех общественных вывихов, которых наделано очень и очень много за последние десятилетия. Это касается и вопросов землеустройства, которые давно и остро стоят на повестке дня. А тут вот надвигается глобальная приватизация земельных ресурсов. Дай Бог очередной раз не ошибиться.

*«Кабардино-Балкарская правда»,
26 октября 2006 года*

ПРЯМАЯ РЕЧЬ

Предъюбилейные признания

О жизни

Размышляя о жизни, можно забрести в такие дебри, откуда потом уже трудно будет выбраться. Не буду этого делать – просто выскажу одну короткую, но соответственно возрасту, чуть мрачноватую мысль простого кабардинского «юбиляриста» (слово, введенное в обиход одним знаменитым балкарским актером): жизнь человека, перешагнувшего 60-летний рубеж, похожа на книгу, самые интересные главы которой уже прочитаны. К сожалению (или к радости), «книга» эта не подлежит повторной читке или замене более интересной... И вот, как видите, дочитываем, дочитываем, дочитываем... И будем читать, пока душа не превратится в знак препинания – точку.

О литературе

Литература – это своеобразная лаборатория, где, как ни в одной области, очень ярко проявляется и удивительно легко выявляется наличие или таланта, или... специфического диагноза.

О театре

«Весь мир театр», – сказал когда-то Шекспир (кстати, это изречение восходит к латинскому «Totus mundus agit htstrionem» – «Весь мир играет, весь мир – актеры»). По-моему, это как никогда подтверждается современной жизнью. Мы, похоже, все персонажи какой-то старой-старой трагикомедии, которая никогда не снима-

лась с репертуара.

Самое печальное – трагедии в ней становятся все больше и больше, а юмора – все меньше, и то малое, что осталось, окрашивается в черный цвет... «Бесы» в этой трагикомедии все круче беснуются, а народ, как и всегда, выполняет свою историческую миссию: безмолвствует...

А что до реального театра – то он для меня, конечно же, не все и вся в жизни, но является объектом большой, очень большой любви. Особенно – Кабардинский, где работают удивительно талантливые и уважаемые люди. Театр, скажу без всякой фальши, – мною обожаемый. Хорошо отремонтированный. С красивым и удобным для зрителя залом. И сценой... очень не приспособленной для постановки спектакля, претендующего хотя бы на подобие современных театральных зрелищ. Сценой, с допотопной театральной техникой, где невозможно создать элементарный световой эффект.

Вспоминается высказывание знаменитого французского театрального режиссера и актера Марешаля о том, что в театре самым привлекательным местом дол-

О кабардинском языке

Не знаю, как для других, но для писателей и поэтов кабардинский язык – это божий дар. Я даже немного жалею тех литераторов, которых Бог обделил этим великим даром. И пусть никто не думает, что я это говорю с какой-то иронией или, вернее, самоиронией. Нет, тема эта для меня святая, и никак не могу отнести ее к сфере юмористики...

Да он действительно не богат современными терминами, которыми, в отличие от него и ему подобных, щеголяют великие и могучие. Но терминология, тем более современная, – это, если образно выразиться, не кровь, не мозг, не душа языка. Она – что-то вроде пестрого театрального костюма, сшитого для исполнителя какой-то главной роли.

Выпади по воле судьбы такая роль нашему языку, он, как и другие известные языки, вполне естественно и без комплексов носил бы этот «костюм». Но...

Что-что, а кабардинский поистине велик и могуч изобразительными средствами всех уровней языка. Средствами, с помощью которых можно выразить самые мельчайшие нюансы мыслей и чувств. Средствами, которыми можно довести высказывания почти что до физического ощущения изображаемого. Вот это качество как раз должно быть очень дорого для писателей и поэтов...

Я не любитель напыщенных и ложнопатриотических фраз, но не могу не признаться в одном: очень благодарен судьбе, что являюсь одним из носителей адыгского языка.

Газета «Юга», 30.11. 2000 г.

ПСАЛЪАЩХЪЭХЭР

<i>Пехъэжъэ псалъэ</i>	5
----------------------------------	---

Бзэм, литературэм, театрым теухуа тхыгъэхэр

Лъэпкъым и шхэпс	9
Адыгэбзэм и жыжъапIэ дьдэ	29
Ди цIэхэр	31
Ди бзэмрэ ди тхыгъэхэмрэ	33
«Фи пIэщхъагъ къуэщIий щIэвмылхъэж»	38
Бзэр – анэ пэлъытэщ	39
Гулъытэшхуэ зыхуэфашэ Iуэхугъуэщ	42
ХъуэпсапIищ	45
Академикым зэритхамкIэ	64
Ди унэцIэхэр	66
Телъыджалъэ	70
Лъэпкъым и нурым дыхуэвгъэсакъ	86
Усэбзэм и куцI	95
Литературэм и Iэмал гъуээзджэ	120
Бзэм и IэфIылъэ	149
Ныбжышхуэ зиIэ хъуэпсапIэ	157
Пасэрей нэпкъыжъэ зытелхэр	164
ХэлэтыкIа нагъыщэхэмрэ упщIэ нагъыщэхэмрэ	175
Тхыбзэм зэакъылэгъур и нэщэнэщ	183
Уэрэдым псалъэ хадзкъым	193
Гъуэгу зэхэкIыпIэ	195
Ди нобэрей дыгъуасэхэр	201
Дуней цIыкIу	216
НэгъуэщIынэкIэ уеплъмэ	222
Гъуазэ	228
Лъэпкъ утыку	249
«Тыргэтауэ» трагедием и псалъащхъэ	262
«Дамэлей» трагедием и псалъащхъэ	276
«Эдип» трагедием и псалъащхъэ	290
Умышш умышэсу щымышхуи щыIэщ	292
«Кхъужьейбэ» пьесэм и псалъащхъэм щыщ	309
«ГушыIэр гушыIэщ» жыхуиIэ комедиезэрыхъэм и псалъащхъэ	310
Дыщэмрэ гъуаплгъэмрэ	311
Джэгупехъэжъэ	317
Литературэм ехъэлIа гупсысэ кIэщIхэр	323

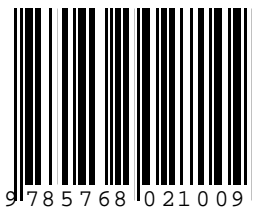
Тхыгъэ зэмылIэужыгъуэхэр

Ди лIэщIыгъуэ	327
Истамбыл губгъуафэ есплкъым	346
Гуауэшхуэм и джэрпэджэж	396

Адыгэ тхыдэм и махуэ фЫцІэ	436
Лъэпкъым хуэбзэрабзэ «Бжъамий»	438
Мэзри жыг зырызурэ зэхэтщ	443
Афэрым, ди къуэшхэ!	449
Дэнэ укІуэрэ, адыгэ хабзэ?!	452
Тхъэм гушІэгъу къытхуицІ	458
УпщІэ нагъыщэ	460
Дунейсо Адыгэ Хасэм и лэжыгъэр убзыхуным теу- хуа гупсысэ гуэрхэр	464
Іуэхугъуэ пажэхэр	473
Хъуапсэ и псэ кІуэдкъым	483
ІэфІыпсщ дунейр, ар минрэ нэпцІу щытми	499
Апхуэдэ Союз диІэ нэхърэ...	509
АмкІокъуэ Зэрэгъыж хахуэ	515
Уи махуэ фІыуэ, Зэрэгъыж!	518
Закъуэныгъэ	519
Щэнгъасэ гупсысэ	522
НыкъуэцІалэ-нэкъуэтхъэцІ	535

О разном

В ожидании чуда	541
Учить, развлекаая	552
Сессия кавказоведов	558
Монолог о драматургии и о театре... и не только о них	560
Шутки шутками, но...	566
Посильный ответ на запоздалый вопрос	574
Литература выставит себе оценку в будущем	577
Интервью у развилки	581
Этюды о драматургии с грустинкой	585
Скорбные дни	594
«Хасэ». К этимологии слова	596
Страсти по хиджабу	603
Земля – народу! Очередная попытка	605
Правда дружбе не помеха	611
Размышления о нормах	616
Прямая речь	622

Утижев Б. К.

У 844

След: статьи, заметки, эссе. – Нальчик: Эльбрус, 2007. – 628 с.: ил.

ISBN 978-5-7680-2100-9

Новую книгу народного писателя КБР, известного общественного деятеля Б. Утижева составили статьи и заметки, посвященные проблемам языка, литературы, театра, а также другие работы на злободневные темы общественно-политического характера.

УДК 821.352.3
ББК 84(2р-Каба)